

SELÇUKTÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 29 Sayı / Issue: 59 Ekim / October 2023 e-ISSN 2458-9071

100

Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı

M. Gökçe / Ankara / 2023

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SELÇUK TÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

CUMHURİYET'İN 100. YILI ÖZEL SAYISI

SAYI / ISSUE: 59– EKİM / OCTOBER
KONYA 2023

<https://yayinevi.selcuk.edu.tr>

Sunuş

Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yıl kutlamalarının, 1998 yılında Ankara Kızılay'da çok görkemli bir şekilde kutlandığı anlarda bendeniz de o coşkuyu orada paylaşan yüzbinlerden birisiydim. O muhteşem anlarda; çeyrek asır sonrasını düşünerek 100. Yıl kutlamalarının nasıl olacağını ve bunların içerisinde kendi rolümü hayal etmiştim. O çeyrek asır hızla geçti ve nihayetinde cumhuriyetimiz 100. yaşına ulaştı. 100. yılda benim rolüm ise konuk editör olarak okumakta olduğunuz özel sayının yayınlanmasına katkı vermek oldu.

Bu özel sayının hikâyesi, 2022 yılının başlarında düşüncemi Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Sefer Solmaz'a iletmem ve onun daha ilk duyuşta teklifimi kabulü ile başladı. Ardından enstitü yönetim kurulunun da onayı ile çalışmalarımıza başladık. Planlanan yayın tarihinden yaklaşık 1,5 yıl önce çalışmalara başlamanın faydasını da süreç boyunca birçok defa gördük. Birbirinden kıymetli yazarlarımız dergi için hazırladıkları makalelerini orijinal konulardan seçme ve bunu rahat bir sürede kâğıda dökme imkânı buldular. Hakemlik süreçleri uzun sürelerle yayılarak bilimsel etik çerçevesinde gerçekleşti ve ardından tasarım, son düzeltme vb. tüm süreçler aceleye getirilmeden sakin bir çalışma takvimi ile gerçekleştirilmeye çalışıldı.

Başlangıçtaki hedefimiz Türkiye'nin 23 ilinden 23 farklı yazardan makale yayınlamak 1923 ve 2023 yıllarına sembolik bir gönderme yapmaktı fakat süreçte bu düşüncemiz kısmen değişti. Yazılarını çeşitli sebeplerle belirlenen zaman diliminde yetiştiremeyen yazarlar, hakemler tarafından kabul edilmeyen yazılar derken, 23 farklı il planımızda değişiklik yapmak zorunda kalsak da 23 makale hedefimizi yakaladık.

Bu sayı elbette ki pek çok kişinin emeği ve desteği ile bu hale geldi. Selçuk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Metin Aksoy ve üniversite üst yönetimine dergimize sağladıkları katkılar ve destekleri için teşekkür ediyoruz. Aynı şekilde Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen'de bu sayı için kendisinden ricalarımızı hiç geri çevirmedi ve buradan kendisine de şükranlarımızı iletiyoruz. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Sefer Solmaz hiç şüphesiz bu sayının en büyük mimarlarından birisi olarak özel bir teşekkürü hak ediyor. Türkiyat Enstitüsü müdür yardımcısı Dr. Öğr. Üyesi Sezai Demirtaş başta olmak üzere diğer yönetici ve çalışanlarına da gösterdikleri çaba ve destek için çok teşekkür ederiz. Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü yönetimi ve çalışanlarının da bu sayı için verdikleri tüm desteklere minnettarız.

Elbette ki birbirinden kıymetli yazarlarımız olmasa bu sayının ortaya çıkması mümkün olamazdı. Yayın süreci boyunca gelişmelere daima olumlu yaklaşan, bizi destekleyen ve değerli çalışmalarını bizimle paylaşan yazarlarımız büyük bir övgüyü hak ediyorlar. Aynı şekilde dergimizin hakemliğini yapan kıymetli bilim insanları da bu sayının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadılar ve onlara da destekleri için teşekkür ediyoruz.

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nün bir önceki müdür yardımcılarında Doç. Dr. Fatih Numan Küçükballı bu sayı için verdiği emekler adına özel bir teşekkürü hak ediyor. Aynı şekilde uzun süredir dergimizin birbirinden güzel kapaklarını tasarlayan ve bu özel sayı için de desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Abdulgani Arıkan'a da şükranlarımızı sunarız. Bu sayının konuk editörlüğünü bendeniz ile birlikte üstlenerek en başından beri çalışan Dr. Doğan Can Aktan ve sayının tasarımını gerçekleştiren Dr. Abdul Metin Çelikkilek de bu sayının mimarları arasındalar ve teşekkürü hak ediyorlar. Dergimizin sekreteryasını yürüten Mustafa Deniz olmasa, bu sayı kesinlikle bu şekilde olmazdı. Kendisine de teşekkürlerimizi sunarız. Tarih Bölümü lisansüstü öğrencileri Metehan Eraslan, Mehmet Taşçı, Latif Burak Vuralgil ve Batuhan Veysel Sakinoğlu da özel sayı çalışmasının en başından itibaren

kendilerine verilen işlere tüm gayretlerini vererek çalışarak burada anılmayı ve teşekkürü hak ediyorlar.

20. Yüzyılın başlarında ardı ardına yaşanan savaşlar, kayıplar, ardından gelen Millî Mücadele ve tüm bunların sonunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti. Şüphesiz bu sayının ilham kaynağı bağımsızlık ve cumhuriyet yolunda mücadele verenler ve onlara layık olma çabasıdır. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, ülkemiz için mücadele edenleri, bu uğurda şehit ve gazi olanları, ter dökenleri ve asla yılmayanları hiçbir zaman unutmadık. Cumhuriyetin 100. yılındaki nesil olarak bize bu mirası bırakanlara büyük sevgi ve saygı duyuyoruz. Onların gösterdiği yolda, onların ilkelerinin doğrultusunda bu sayıyı cumhuriyetimizin bizden sonraki nesillerine miras bırakarak onların da devralacakları bayrağı daha ilerilere taşımalarını arzu ediyoruz.

Bu sayıda iyi olan ne varsa, tarih boyunca bu noktaya gelinmesi için çaba sarf ederek ilham kaynağı olanların, tarih yapanların ve yukarıda adı geçenlerin sayesinde. Umarım ki Türk milleti, devleti ve cumhuriyeti sonsuza kadar daim olur.

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR

29 Ekim 2023

Konya

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

DİZİNLER / INDEXES:

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of

ESCI (Emerging Sources Citation Index), ULAKBİM, TR DİZİN, MLA, EBSCO, SOBIAD,
İSAM, ACAR INDEX,
e-ISSN 2458-9071

EKİM / OCTOBER 2023 – SAYI / ISSUE: 59

İMTİYAZ SAHİBİ / ON BEHALF OF SELÇUK UNIVERSITY

Prof. Dr. Metin AKSOY (Rektör / Rector)-Selçuk Üniversitesi

BAŞ EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Sezai DEMİRTAŞ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

EDITOR IN CHIEF

Assist. Prof. Dr. Sezai DEMİRTAŞ -Selçuk
University, Faculty of Letters, Department
of Turkish Language and Literature,
e-mail: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

ÖZEL SAYI EDİTÖRLERİ

Editör

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR -
Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Doğan Can AKTAN -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Sekreteryaya

Mustafa Deniz
Telefon: +90 0332 241 05 62
Belgeç / Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

SPECIAL ISSUE EDITORS

Editor

Assoc. Prof. Dr. Çağatay BENHÜR -
Selçuk University, Department of History-
Department of History of the Republic of
Turkey,
e-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Doğan Can AKTAN -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Secretariat

Mustafa Deniz
Telephone: +90 0332 241 05 62
Fax: 241 04 47
web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Address:

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47

web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design:

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi

DİZGİ / COMPOSITION:

Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi

LİSANS / LICENSE:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author is responsible for their article content academically.

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri
Bölümü,
e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345,
Bakü / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ -
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih –
Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
e-posta: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV -
Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi,
Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü,
Türkoloji Bölümü, e-posta:
alimoff@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / AMANYA

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi,
Filoloji Enstitüsü, Sibirya Halkları Folkloru
Sektörü,
e-posta: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSYA FEDERASYONU

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Nesimi Institute of Linguistics,
Department of Turkic Languages,
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345
Baku / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir University, Necatibey Faculty of
Education, Department of Social Sciences
and Turkish Language Teaching,
e-mail: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV –
Johannes Gutenberg University of Mainz,
Institute for Slavic, Turkic and Circum-
Baltic Studies, Department of Turkology,
e-mail: alimoff@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / GERMANY

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Siberian Branch of the Russian Academy
of Sciences, Institute of Philology, Sector of
Folklore of Siberian Peoples,
e-mail: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSSIAN FEDERATION

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: abduallahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: abduallahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID:0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk University,
Faculty of Letters, Department of History,
e-mail: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN -
Taşkent Devlet Üniversitesi, Doğu
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Taşkent / ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN-
Tashkent State University, Institute of
Oriental Studies,
e-mail: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Tashkent / UZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN –
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi,
Tarih Bölümü
e-posta: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID:0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN -
Istanbul Medeniyet University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
e-posta: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Fine Arts University Faculty
of Arts and Sciences Department of
History,
e-mail: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sefer SOLMAZ –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Murat KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Letters, Art
History of Department,
e-mail: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi
e-posta: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI -
Marmara University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yenal Ünal –
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Yenal Ünal -
Bartın University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk Üniversitesi, / Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
e-posta: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan University, Ereğli
Faculty of Education, Department of Social
Sciences and Turkish Language Teaching,
e-mail: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian Üniversitesi, Dilbilimi ve Diller
Tarihi Bölümü,
e-posta: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Krakow / POLANYA

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian University, Department of the
History of Languages and Linguistics,
e-mail: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Cracow / POLAND

Dr. Pavel Rykin –
Rusya Bilimler Akademisi, Dilbilim
Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Dilleri
Bölümü,
e-posta: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSYA FEDERASYONU

Dr. Pavel Rykin –
Russian Academy of Sciences, Institute for
Linguistic Studies, Department of
Languages of Russia,
e-mail: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSSIAN FEDERATION

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, Kırgızistan
Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türkoloji Bölümü,
e-posta: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Assist. Prof. Dr. Nurdin USEEV, Kyrgyz
Turkish Manas University, Faculty of
Humanities, Department of Turkology,
e-mail: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bishkek / KYRGYZSTAN

Doç. Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI,
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk University, Faculty
of Letters, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER –
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Zafer SEVER –
Erzurum Technical University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN –
Selçuk Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve
Sinema Bölümü, Fotoğrafçılık ve Grafik
Anabilim Dalı,
e-posta: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü/Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalı,
e-posta: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel
Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp
Okulu, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Photography and Graphics,
e-mail: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Turkish History Department,
e-mail: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Social and Human Sciences, Department of
Turkish Language and Literature, New
Turkish Language Program,
e-mail: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of International
Relations,
e-mail: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara University, Faculty of Humanities
and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
National Defense University, Turkish
Military Academy, History Program,
e-mail: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of History,
e-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN -
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı,
e-posta: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty
of Letters, Art History Department, Turkish
and Islamic Art Program,
e-mail: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Persian Language and
Literature,
e-mail: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER –
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık
Anabilim Dalı,
e-posta: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İli Uzay PEKER –
Middle East Technical University,
Faculty of Architecture,
Department of Architecture,
e-mail: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi Üniversitesi,
Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi,
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi,
e-posta: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi University, Gazi Faculty of Education,
Department of Turkish and Social Sciences
Education, Division of Turkish Language
and Literature Education,
e-mail: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İngiliz
Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of English Language and
Literature,
e-mail: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay Üniversitesi,
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay University, Faculty of
Economics, Administrative and Social
Sciences, Department of History,
e-mail: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kırgızistan TÜRKİYE Manas Üniversitesi,
Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Kırgızca-
TÜRKİYE Türkçesi Bölümü,
e-posta: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bişkek / KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kyrgyz Turkish Manas University,
Department of Translations, Kyrgyz-Turkish
Program
e-mail: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bishkek / KYRGYZSTAN

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Radyo,
Televizyon ve Sinema Bölümü, İletişim
Bilimleri Anabilim Dalı,
e-posta: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Communication Sciences,
e-mail: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan University, Faculty of Humanities
and Literature, Department of Turkish
Language and Literature, Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU, Selçuk
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve
Finansman Anabilim Dalı,
e-posta: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU –
Selcuk University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Business
Administration,
e-mail: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk
Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji
Bölümü, Müzikoloji Anabilim Dalı,
e-posta: feyzan_goher@yahoo.com
Niğde / TÜRKİYE

Niğde Ömer Halisdemir University, Turkish
Classical Music Conservatoire, Department
of Musicology,
e-mail: feyzan_goher@yahoo.com
Nigde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim
Dalı,
e-posta: gurergulsevin@gmail.com,
İzmir/TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com
Izmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs University, Faculty of
Humanities and Social Sciences, Department
of History,
e-mail: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun/TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü,
Resim-İş Eğitimi Anasanat Dalı,
e-posta: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of
Education,
Fine Arts Education Department,
e-mail: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ
Anabilim Dalı,
e-posta: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: m.koksal@iku.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür University, Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: m.koksal@iku.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
Türk Dili ve Edebiyatı
Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan University, Ahmet
Keleşglu Faculty of Education, Department
of Turkish and Social Sciences Education,
Turkish Language and Literature Education
Program,
e-mail: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mtemel@mu.edu.tr
Muğla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Mugla Sıtkı Kocman University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: mtemel@mu.edu.tr
Mugla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve
İslam Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Art History
Department,
e-mail: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: mustafabalci@istanbul.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafabalci@istanbul.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Selcuk
University, Faculty of Letters, Department of
History,
e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR -
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
e-posta: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rus Dil Bilimi
Anabilim Dalı,
e-posta: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü-Güney-
Doğu Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları
Anabilim Dalı,
e-posta: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selçuk Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi,
Moda Tasarımı Bölümü-Moda Tasarımı
Anabilim Dalı,
e-posta: nkilinc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü-
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
e-posta: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Ortaçağ Arkeolojisi
Anabilim Dalı,
e-posta: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and
Literatures-Department of South-Eastern
Turkish Dialects and Literatures,
e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selcuk University, Selcuk University, Fashion
Design Department-Fashion Design
Department,
e-mail: nkilincselcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selcuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz University, Art History
Department-Medieval Archeology
Department,
e-mail: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara University,
Institute of Turkic Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege University, Institute of Turkic World
Studies-Department of Turkish History,
e-mail: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Genel Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: okunduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü-Ortaçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi
Bölümü-Türk Halkbilimi Anabilim Dalı,
e-posta: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers Üniversitesi, Center for Middle
Eastern Studies,
e-posta: pgolden@andromeda.rutgers.edu
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü-Türk Dili Ve
Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü
Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI -Selçuk
University, Department of Art History-
Department of General Art History, e-mail:
okuduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya University, Department of History-
Department of Medieval History,
e-mail: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe University, Department of Turkish
Folklore-Department of Turkish Folklore,
e-mail: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers University, Center for Middle
Eastern Studies,
e-mail: pgolden@andromeda.rutgers.edu,
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi University, Department of Turkish and
Social Sciences Education-Department of
History Education,
e-mail: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK –
Atatürk University, Department of Turkish
and Social Sciences Education-Department of
Turkish Language and Literature Education,
e-mail: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Ancient Turkish Literature,
e-mail: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: ogan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai Üniversitesi, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-posta: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANYA

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ –
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selçuk Üniversitesi, Lokanta ve İkram
Hizmetleri Bölümü-Turizm ve Otel
İşletmeciliği,
e-posta: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of New Turkish Language,
e-mail: tdogan@erbakan.edu.tr,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai University, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-mail: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANIA

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Department of History-Department of
General Turkish History,
e-mail: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ - Ankara
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, e-mail:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selcuk University, Department of Restaurant
and Catering Services-Tourism and Hotel
Management,
e-mail: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selçuk Üniversitesi, Alman Dili Ve Edebiyatı
Bölümü-Alman Kültürü ve Edebiyatı
Anabilim Dalı,
e-posta: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selcuk University, Department of German
Language and Literature-Department of
German Culture and Literature,
e-mail: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ –
Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ -
Hacettepe University, Institute of Turkic
Studies,
e-mail: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay Üniversitesi, Tarih Bölümü-
Tarih Programı,
e-posta: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay University, Department of
History-History Program,
e-mail: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim
Dalı,
e-posta: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege University, Institute of Turkish World
Studies-Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Doç. Dr. Bilal DEDEYEV –
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi
Fenler Bölümü,
e-posta: bdedeyev@beu.edu.az
Bakü / AZERBAIJAN

Assoc. Dr. Bilal DEDEYEV –
Baku Engineering University, Department of
General Sciences,
e-mail: bdedeyev@beu.edu.az
Baku / AZERBAIJAN

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk University, Department of History-
Department of History of the Republic of
Turkey,
e-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius Üniversitesi,
Baltık Araştırmaları Bölümü,
e-posta: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LİTVANYA

Assoc. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius University, Department of Baltic
Studies,
e-mail: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LITHANIA

Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Türk ve İslam Sanatları
Anabilim Dalı,
e-posta: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU –
Trakya University, Department of Art
History-Department of Turkish and Islamic
Arts,
e-mail: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selçuk Üniversitesi, Urdu Dili ve Edebiyatı
Bölümü-Urdu Dili Ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selcuk University, Department of Urdu
Language and Literature-Department of
Urdu Language and Literature,
e-mail: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA –
Varşova Üniversitesi, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-posta: m.godzinska@uw.edu.pl
Varşova / POLONYA

Assoc. Dr. Marzena GODZINSKA,
University of Warsaw, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-mail: m.godzinska@uw.edu.pl
Warsaw / POLAND

Doç. Dr. Mehmet YASTI –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü-Eski Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Mehmet YASTI -
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of Old Turkish Language,
e-mail: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri
Arkeolojisi,
e-posta: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Murat KARADEMİR, Selcuk
University, Department of Art History-
Archeology of the Turkish World and
Medieval Cultures,
e-mail: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN –
Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Mustafa ÇIPAN -
Selcuk University, Institute of Turcic Studies-
Turkish Language and Literature
Department,
e-mail: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-
Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı,
e-posta: ridvanozturk1961@gmail.com,
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan University, Department
Of Turkish And Social Sciences Education-
Department Of Turkish Language And
Literature Education,
e-mail: ridvanozturk1961@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

SELÇUK TÜRKİYAT, EKİM / OCTOBER 2023; 59

İÇİNDEKİLER / CONTENTS
ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye Ziyareti (1928)
Afghan King Amanullah Khan's Visit to Turkey (1928)
01-40

Abdul Metin ÇELİKBİLEK
***

Sandıklı Müfrezesi ve Faaliyetleri
Sandıklı Detachment and its Activities
41-53

Ahmet ALTINTAŞ
***

Ulus-Devletin Anadolu'ya Taşınmasında Demiryolları
Railways in the Transport of The Nation-State to Anatolia
55-74

Ahmet İLYAS
***

Türkiye'de Vatandaşlık Eğitiminin Yönü (II. Meşrutiyet Döneminden Günümüze 2022)
The Direction of Citizenship Education in Turkey (From The Period of II. Constitutionalism to the Present 2022)
75-108

Ahmet ŞİMŞEK & Esra KARADUMAN
***

Cumhuriyet'e Giden Yol: Saltanatın Kaldırılması Sürecinde Yaşanan Siyasal Sistem
Tartışmaları
*The Road to the Republic: Discussions on the Political System during the Abolition of the
Sultanate*
109-137

Asaf ÖZKAN
***

Binbaşı E. W. C. Noel'in Personel Dosyası ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış
General View on the Major E. W. C. Noel's Personnels File and His Activities
139-170

Cengiz KARTIN
***

Millî Mücadele'nin Güney Cephesi'nde İaşe ve İkmâl Faaliyetleri
The Subsistence and Supply Activities on the Southern Front in the National Struggle
171-205

Cengiz ŞAVKILI & Tülay AYDIN
***

İkinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Türkiye'de Eğitim ve Öğretim
Education in Turkey in the Shadow of the Second World War

207-238

Çağatay BENHÜR & Erol YÜKSEL

***

Bitle Yayılan Felaket: Tifüs
The Disaster Spreading with Louse: Typhus

239-268

Erol KARCI

***

Eleftherios Venizelos'un Hatıratında Paris Barış Konferansı Ve İzmir'in Yunanlara
Bırakılma Kararı
*Paris Peace Conference in Memory of Eleftherios Venizelos and the Decision to Left İzmir to
the Greeks*

269-315

Esra ÖZSÜER

***

Cumhuriyet Donanması'nın Oluşum ve Gelişim Süreci (1923-1938)
The Formation and Development Process of the Republic Navy (1923-1938)

317-340

Figen ATABEY

***

Rus Basınına Göre 1921 Yılında Ankara Hükümeti
The Ankara Government in 1921 According to the Russian Press

341-360

Leyla DERVİŞ

***

Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanını ABD Basını Nasıl Gördü?
How the U.S. Press Perceived the Proclamation of the Republic in Türkiye?

361-385

Mehmet OKUR & Abdullah BERK

***

Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun Millî Mücadele'ye Katkıları
Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu's Contributions to the National Struggle

387-408

Mehmet Serhat YILMAZ

***

Erken Cumhuriyet Devri "Millî Ekonomi" Görüşünün Mütareke Dönemindeki
Temsilcisi: Osmanlı Ahalî İktisat Fırkası ve Programı
*The Representative of National Economy Policy of the Early Republican Period During
Armistice Period: Ottoman Public Economy Party and its Economic Program*

409-444

Mevlüt YÜKSEL

***

Cumhuriyetin Kurucu Neslinden Bir Öğretmen Portresi Rifat Rami (Arıncı)
Portrait of a Teacher from the Founding Generation of the Republic Rifat Rami (Arıncı)

445-471

Mustafa ARIKAN

***

Şark/Garp, Alaturka/Alafranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye
Sütunlarından Siyasal Yaşamdaki Kadın Hakları İnkılabı (1930-1934)
*The Reform of Women's Rights in Political Life from Hâkimiyet-i Milliye Columns in the
Framework of the Eastern/Western, Turkish/European Discussions (1930-1934)*

473-497

Olcay ÖZKAYA

***

Türkiye'de Popülizm ve Seçimsel Demokrasiye Prelüd: İngiliz Elçilik Raporlarında
1954 Seçimleri Üzerine Bazı Düşünceler
*Prelude to Populism and Electional Democracy in Turkey: Some Reviews on 1954 Elections in
the Reports of the British Embassy*

499-514

Resul BABAOĞLU

***

Ege Denizi'nde Hâkimiyet Mücadelesi: Kurfürst Friedrich Wilhelm ve Weissenburg
Zırhlıları Alımı Süreci (1910)

*The Struggle for Dominance in Aegean Sea: The Process of Purchasing Battleships of Kurfurst
Friedrich Wilhelm and Weissenburg (1910)*

515-533

Salih KIŞ

***

1946 Genel Seçimleri: Adana (Seyhan) Örneği
1946 General Elections: The Case of Adana (Seyhan)

535-557

Sevilay ÖZER & Kenan ÖZKAN

***

Lozan Konferansı'nda Yunan Yakıp-Yıkımları ve Tamirat Bedeli Tartışmaları
Greek Destructions and Cost of the Restoration Debates at the Lozan Conference

559-575

Temuçin Faik ERTAN

***

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları
The Emergency of the Armenian Issue and its Reflections in the Iran Press

576-601

Yakup KAYA & İbrahim UÇAN

***

Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Özellikleriyle Of İlçesi (1923-2010)
Of District with its Social, Cultural and Economic Features (1923-2010)

603-00

Zehra ASLAN

Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye Ziyareti (1928)

Afghan King Amanullah Khan's Visit to Turkey (1928)

Abdul Metin ÇELİKBİLEK * Öz

Afganistan Türkiye'nin kurtuluş mücadelesinde önemli bir yere sahiptir. Afganistan, Kurtuluş Savaşı sürerken Ankara Hükümeti'ni ilk tanıyan ülkelerin başında olması iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkimiştir. Afganistan ile Türkiye arasında imzalanan dostluk antlaşmaları, elçiler, teknik ekipler ve heyetlerin gidip gelmesiyle kurulan iyi ilişkiler neticesinde Türk-Afgan münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde Afganistan'ın başında Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan ve onun yaptığı büyük devrimlerden çok etkilenen Amanullah Han vardır. Cumhuriyetin ilanından sonra iyi ilişkiler devam etmiştir. Amanullah Han ve eşinin 20 Mayıs 1928'de Türkiye'yi ziyaret etmesi Türk-Afgan münasebetlerinin geliştirilmesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu ziyaret, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için diğer devletler tarafından tanınması ve kendini dünyaya tanıtmaya bakımından önemli bir fırsattır. Bu fırsatı iyi değerlendirmek isteyen Gazi Mustafa Kemal Paşa Afganistan kralı Amanullah Han ve eşi kraliçe Süreyyâ'yı büyük bir misafirperverlikle karşılamıştır. Bu sayede ilk kez yabancı bir ülke liderini misafir etmenin heyecanını yaşayan Gazi Mustafa Kemal Paşa ve devlet erkânı Amanullah Han'a Türkiye Cumhuriyeti'nin kazanımlarını tanıtmaya fırsatı bulmuşlardır. Bu ziyaret Türk-Afgan ilişkilerinde yeni bir dönemin kapılarını açmıştır. Bu çalışmada Afganistan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti, nasıl karşılandıkları, İstanbul ve Ankara gezileri ele alınmıştır. Ayrıca Amanullah Han'ın Türkiye'de gerçekleşen devrimlerden etkilenmesi ve bu devrimleri Afganistan'da yapmaya çalışmasının doğurduğu sonuçlar üzerinde de durulmuştur.

* Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

* Dr., Selçuk University, Faculty of Letters Department of History
celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Amanullah Han, Türkiye Ziyareti, Gazi Mustafa Kemal Paşa, Afganistan.

Abstract

Afghanistan has an important place in Turkey's liberation struggle. The fact that Afghanistan was one of the first countries to recognize the Ankara Government during the War of Independence had a positive effect on the relations between the two countries. A new era has begun in Turkish-Afghan relations because of the friendship agreements signed between Afghanistan and Turkey, and the good relations established with the exchange of ambassadors, technical teams, and delegations. The leader of Afghanistan in this new era is Amanullah Khan, who was greatly influenced by Ghazi Mustafa Kemal Pasha and his great revolutions. Friendly relations continued

Başvuru/Submitted: 10/03/2023

Kabul/Accepted: 11/04/2023

after the proclamation of the Turkish Republic. The visit of Amanullah Khan and his wife to Turkey on May 20, 1928, is important for the development of Turkish-Afghan relations. In addition, this visit is an important opportunity for the newly established Republic of Turkey to be recognized by other states and to introduce itself to the world. Ghazi Mustafa Kemal Pasha, who wanted to take advantage of this opportunity, welcomed the Afghan King Amanullah Khan and his wife, Queen Süreyya, with great hospitality. In this way, Gazi Mustafa Kemal Pasha, and state officials, who were excited to host a foreign country leader for the first time, had the opportunity to introduce the achievements of the Republic of Turkey to Amanullah Khan. This visit opened the doors of a new era in Turkish-Afghan relations. In this study, Afghan King Amanullah Khan's visit to Turkey, how he was welcomed, and his trips to Istanbul and Ankara were discussed. In addition, the effects of Amanullah Khan on the revolutions that took place in Turkey and the consequences of trying to imitate and execute these revolutions in Afghanistan are also emphasized.

Keywords: Amanullah Khan, Visit to Turkey, Ghazi Mustafa Kemal Pasha, Afghanistan.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanlanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Afgan ismi ilk kez X. yüzyılda Gazneli kaynaklarında zikredilmiş ve bu yüzyıldan itibaren İran ile Hindistan arasında kalan dağlık bölgelerde yaşayan kabileleri ifade etmek için kullanılan bir isimdir (Tarzi, 1997, s. 137-138; Erçin, 2019, s. 33). *Afganistan* adı ise ilk defa XVI. asır kaynaklarından biri olan Babür Şah'ın Vekâyi'nâmesi'nde geçmektedir. Bu kaynakta Afganistan adı, Pencab ile Kabil arasında bulunan Süleyman dağları civarını içine alan coğrafi bir terim olarak geçmektedir (Babür, 1987, s. 138, Çelikbilek, 2016, s. 1). Bu bölgede Afgan/Peştun aşiretlerinin XVII. asırda idarî üstünlüğü ellerine geçmesiyle siyasî bir boyut kazanmıştır (Saray, 1988, s. 402).

Müstakil ilk Afgan Şahlığı'nı Ahmet Şah Dürranî, 1747'de Kandahar'da kurulmuştur¹. Afgan Şahlığı kısa sürede sınırları kuzeyde Amuderya'ya (Ceyhun Nehri'ne), güneyde Hint okyanusuna, batıda Nişabur'a ve Sebzevar'a, doğuda Sind'e ve güneydoğuda Sütleç nehrine kadar uzayan büyük bir devlet haline gelmiştir (Walker, 1881, s. 14-15; Yazıcı, 2011, s. 26).

Ahmet Şah Dürranî'nin ölümüyle Afgan tahtına oğlu Timur Şah çıkmıştır. Onun kötü yönetiminin bir sonucu olarak ülkenin temelleri büyük sarsıntı geçirmiştir (Cevat, 1934, s. 21). Timur Şah'ın kötü yönetimine bir veliaht adayı belirtmeden 19 Mayıs 1793'de vefat etmesi Afganistan tarihinde yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur (Tate, 1911, s. 92). Timur Şah'ın evlatları 40 yıl Afgan tahtına çıkmak için mücadele etmiştir. Bu kaotik süreç Dost Muhammed Han'ın tahta çıkmasıyla son bulurken Afgan Şahlığı'nda iktidar değişikliği olmuş, Sadozay Hanedanlığı yıkılmış, Barakzay Hanedanlığı dönemi başlamıştır (Walker, 1881, s. 17).

Emir Dost Muhammed'in iktidara gelmesiyle birlikte Afganistan'daki birlik ve huzur yeniden sağlanmıştır (Saray, 1984, s. 9; Çelikbilek, 2016, s. 5; Erçin, 2019, s. 34). Emir Dost Muhammed Han, memleketinin geri kalmışlığına son vermek için modernleşme hareketi başlatan ilk Afgan hükümdarıdır. Emir Dost Muhammed Han akıllı bir siyaset ve isabetli stratejilerle miras aldığı *Afgan Şahlığı'nı*, *Afgan Emirliği'ne* dönüştürmüştür (Çelikbilek, 2016, s. 7-14). Emir Dost Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Emir Şir Ali Han geçmiştir. Emir Şir Ali Han'ın 1869 senesinde çıktığı Hindistan ziyareti, Rusya ile İngiltere gibi devrin iki süper gücün kısılcı arasında sıkışıp kalmış memleketinin geri kalmışlığını daha iyi anlamasını sağlamıştır (Çelikbilek, 2017, s. 102). Emir Şir Ali Han, hemen ülkesinin gelişmesi ve güçlenmesi adına başta askerî olmak üzere idarî, iktisadî, sosyal ve kültürel alanlarda modernleşme hareketi başlatmıştır (Çelikbilek, 2017, s. 102-108).

Emir Şir Ali Han'ın vefatından sonra tahta çıkan Emir Abdurrahman Han, dağınık, başıbozuk kabileleri merkezi otoriteye bağlamayı başarmış ve Afganistan'ın toprak bütünlüğünü tesis etmiştir (Kakar, 2006, s. 72-75; Gregorian, 1969, s. 133; Erçin, 2019, s. 34-35). Emir Şir Ali Han'ın modernleşme faaliyetlerini sürdürmüştür (Çelikbilek, 2016, s. 5). Batılı kaynaklarda "Demir Emir" olarak adlandırılan Emir Abdurrahman Han

¹ Ahmet Şah Dürranî Türk-İslam geleneğine göre tahta oturmuş, taç giymiş, sikke bastırılmış, kılıç kuşanmış, hutbe okutmuş ve çeşitli geleneksel törenler yapıldıktan sonra devlet işlerinin yürütülmesi için bürokratik atamalar yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yazıcı, 2010, s. 338).

heterojen ve aşiret toplumundan bir ulus yaratma fikrine sahiptir. Bu uğurda 1896 senesinde 17 Ağustos'u Jashn-i Mutafiqqiya-i Millî (Milli Birlik Bayramı) ilan etmiştir (Aybudak, 2022, s. 280; Kakar, 1979, s. 10). Emir Abdurrahman Han'dan 1901 yılının ekim ayında vefat edince (Erçin, 2019, s. 46) sonra yerine en büyük oğlu Emir Habibullah Han tahtına çıkmıştır (Mir Munshi, 1900, s. 217; Tarzi, 1977, s. 68). Emir Habibullah Han babasına göre daha yumuşak bir politika gütmüş ve ilk iş olarak genel af ilan etmiştir (Çelikkilek, 2016, s. 58; Ö.Tarzi, 2014, s. 103). Kabil'de tutulan kabile reislerinin kendi topraklarına gitmelerine izin vermiştir (Aybudak, 2022, s. 280). Ardından sürgün edilen hanedan mensupları ve diğer önemli ailelerin Afganistan'a dönmelerine dair bir ferman yayınlamıştır. Mal ve mülkleri müsadere edilmiş olan kişilere, mal ve mülklerinin iade edileceği, zararlarının karşılanacağını taahhüt etmiştir (Yazıcı, 2011, s. 164; Özmen 2017, s. 34). Böylelikle birçok önemli kişinin Afgan topraklarına dönmesinin yolu açılmış, siyasi ve düşünce suçlarından hapse atılan kişiler de serbest bırakılarak itibarları iade edilmiştir. Emir Habibullah Han'ın en büyük amacı bütün Afgan kabilelerini merkezi bir idare altında birleştirmektir. Rusya ve İngiltere'nin baskılarından arınmış, müstakil bir devlet inşa etmek için yerel kabile reisleriyle toplantılar yapmıştır. Emir Habibullah Han, merkezî otorite ile Afgan kabile ittifakını güç ve korku üzerinden değil, sulh yaparak anlaşma ve sadakatte dayalı bir yapı kurmak istemiştir (Aybudak, 2022, s. 280). Babasının son derece etkili kullandığı istihbarat teşkilatını kaldırmış, yönetim birimlerini, yatırım ofislerini ve dini otoriteyi merkezileştirmiştir. Bu sayede dini grupların desteğini alan Emir Habibullah, tek devlet, tek millet prensibinden hareket ederek ülke içerisindeki ayrılığa sebep olacak her türlü uygulamayı kaldırdığını, bilhassa da esir alım-satımını ve köleliği yasaklamıştır (Yazıcı, 2011, s. 166; Tarzi, 2014, s. 103). 1907 senesinde gerçekleştirdiği Hindistan ziyaretinde gördüklerinden etkilenmiş modernleşme ihtiyacını kendi gözleriyle müşahede etme fırsatı vermiştir (Aybudak, 2022, s. 280).

Emir Habibullah Han'ın oluşturduğu yeni devlet düzeninin neticesinde ülkesine geri dönenler arasında Afgan modernleşmesinin önemli isimlerinden Serdar Mahmud Tarzi de vardır. Serdar Mahmud Tarzi Kabil'e geldiği günden itibaren düşüncelerini çevresine aşılamağa başlamıştır. Ülkenin uzun senelerden beri entelektüel düzey ve kültürel bakımdan dış dünyadan izole edilmişliğinin zararlarına vurgu yapan Serdar Mahmud Tarzi, düşünceleri ile Emir ve devletin üst kademesinde bulunan kitleyi etkilemiştir. Fikirleri sayesinde büyük bir çevre edinen Serdar Mahmud Tarzi tercüme bürosuna atanmış ve Avrupa'da ve İslam dünyasında olup bitenleri Emir'in bilgisine sunmakla vazifelendirilmiştir. Onun girişimleri ile Afganistan tarihinin ilk gazetesi Şemsü'l-nahar'ın² kapatılmasından tam 27 yıl sonra Sirâcü'l-ahbâr (Haberlerin Meşalesi/Kıvılcımı) gazetesi 9 Ekim 1911'de yayınlanmaya başlamıştır³ (Gregorian, 1967, 346; Çelikkilek, 2016, s. 87).

² Emir Şir Ali Han döneminde litografik matbaada basılan Afganistan tarihinin ilk gazetesidir. Bk. (Schinasi, 1979, s. 66; Çelikkilek, 2016, s. 27).

³ Emir Habibullah Han'ın himayesinde, eşik ağası Ali Ahmed'in sorumluluğunda ve Serdar Mahmud Tarzi'nin müdürlüğü ve başmuharrirliğinde yayımlanan *Sirâcü'l-ahbâr* gazetesinin ilk sayısı, matbu, on iki sayfa ve üç bin nüsha olarak neşredilmiş ve ekonomik durumu yerinde olan ahaliye abone ücreti aylıklarından düşülmek kaydıyla gönderilmiştir. Bk. (Gregorian, 1967, s. 376). Ayrıca gazetenin basım

Emir Habibullah Han'ın döneminde askerî, idarî sosyal ve kültürel alanlarda birçok modernleşme faaliyetleri yapılmıştır. Haberleşme, iletişim gelişmiş, ülkenin ticari hacmi büyümüş, modern manada endüstriyel üretime geçilmiştir (Çelikbilek, 2016, s. 66-80;). Ayrıca Emir Habibullah Han, ülkesinin bağımsız bir devlet olarak tanınması için büyük gayret göstermiştir. Emir Habibullah Han, İngilizlere Afganistan'ın müstakil bir devlet olduğunu kabul ettirmiştir (Hamilton, 1910, s. 455). Ancak onun gayretlerine rağmen Afganistan dış işlerinde Hindistan'daki İngiliz yönetimine tâbi olmaya devam etmiştir (Yazıcı, 2011, s. 170; Çelikbilek, 2016, s. 62).

I. Cihan Harbi boyunca Afganistan'ı savaşa sokmadan yönetmeyi başaran Emir Habibullah Han, 19-20 Şubat 1919 gecesine, Lağman'da bulunan Kalla Guşh'daki av alanındaki saltanat çadırında uyurken öldürülmüştür (Tarzi, 2014, s. 193)⁴.

Afganistan'ın Pagman şehrinde dünyaya gelen Amanullah Han babası Emir Habibullah Han suikast sonucu öldürüldüğü sırada başkent Kabil'de Emir naibi olarak bulunuyordu. Amcası Serdar Nasrullah Han ile abisi İnaletullah Han'ın karşı çıkmalarına rağmen kendisini emir ilan ettirerek Afgan tahta çıkmıştır (Sarihan, 2002, s. 9; Yılmaz, 2010, s. 155).

27 yaşında tahta çıkan Amanullah Han, altı yıl önce (1913) fikirlerinden çok etkilendiği Serdar Mahmud Tarzi'nin kızı Süreyya hanımla evlenmiştir (Yılmaz, 2010, s. 156; Aybudak, 2022, s. 281). Amanullah Han Sirâcü'l-ahbâr ideolojik okulunda siyasî eğitim almıştır. Annesi Ulya Hazret-i Siraç-ül Havatin, Amanullah Han'ın siyasî ideolojilerle yetişmesinde önemli rolü vardır. Amanullah Han, Emir Habibullah Han'ın harbiye mektebinde eğitim gören ve Afgan ordusuyla yakın temas içerisinde bulunan tek oğludur. Tam bir İngiliz Karşıtı olan Amanullah Han, I. Cihan Harbi sırasında Osmanlı'da örgütlenen ve Türk modernleşmesinin itici gücü olan Jön Türklerden etkilenmiş ülkesinde de benzer bir sürecin yaşanması amacıyla Cevanân-ı Afgan (Genç Afganlar) cemiyetini kurmuştur (Yazıcı, 2014, s. 169; İmamhocayev, 2001, s. 261-266; Erdal, 2022, s. 929). Ayrıca Afganistan'ı I. Cihan Harbi'ne sokma girişimleri⁵ sırasında ülkeye gelen Türk-Alman heyetiyle ilişki kurarak İngilizlere karşı savaş gurubuna katılmıştır. İslahat taraftarı gençlerin yanı sıra muhafazakâr gençlerin de bulunduğu bu grubun başında emirin kardeşi ve Naibüs-saltana Serdar Nasrullah Han vardır. Amanullah Han'ın bu grupla ittifakı babasının ölümüyle son bulmuştur. Yine de Amanullah Han, annesi ve amcasının desteğiyle, kabile reisleri ve dinî liderlerin

---

işinde Çinkografî ve matbaa ustası olan Mehmed Fazlı Bey, Serdar Mahmud Tarzi'nin en yakın çalışma arkadaşısıdır. Bk. (Schinasi, 1979, 67). Mehmed Fazlı, Kâbil'de her nevi kitap, dergi, gazete, posta pulu vs. basacak mükemmel bir matbaa ile taşbaskı yapan bir litograf matbaasının olduğunu ifade etmektedir. Bk. (Mehmed Fazlı, 2008, s. 79). Sözü edilen matbaa, Emir Şir Ali Han döneminde (1863-1879) ithal edilerek, hizmete sokulmuştur. Kakar, 2006, s. 21. Sirâcü'l-ahbâr gazetesi ve Serdar Mahmud Tarzi'nin Afganistan'ın bağımsızlığında oynadığı rol için bk. (Yazıcı, 2011, s. 207-230).

⁴ Bu suikast hâlen daha aydınlatılmamış tarihi bir hadisedir. Kesin olmamakla birlikte şüpheliler arasında bulunan ve İngiliz tetikçiliğiyle suçlanan Mustafa Sagir adlı kişi enteresan bir şekilde Türkiye'de yakalanmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e suikast suçuna ortak olduğu gerekçesiyle idam edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. (Kış, 2009, s. 195-210).

⁵ Afganistan'ı I. Cihan Harbine sokma girişimleri için bk. (Erman, 2014, s. 72-77).

nazarında büyük itibar kazanmıştır. Bilhassa bu grubun desteği onun iktidarının kabulünde önemli rol oynamıştır (Yılmaz, 2010, s. 156).

Amanullah Han'ın idare ettiği toplum, 170 sene önce Ahmed Şah Dürranî'nin kurduğu milli Afgan devletinin mensuplarıdır (Yazıcı, 2010, s. 338). Bu toplum farklı dilleri konuşan birçok millet ve kabileden oluşan, hanlık düzenine dayalı kabile yaşantısının sürdüğü bir yapıya sahiptir. İlk Milli Afgan devletinin kuruluşundan Amanullah Han'a kadar bir reformlar, modernleşme çabaları da değildi. Lakin yeniliklerin cılız sesi, kabilecilik ile merkezi otoritenin çatışma sesleri arasında yok olup gitmiştir. Bu duruma iki İngiliz işgalini de eklemek lazımdır. Amanullah Han'dan önce Ahmet Şah Dürranî, Timur Şah Dürranî, Emir Dost Muhammed Han, Emir Şir Ali Han ve Emir Abdurrahman Han kabileciliğine son vermek ve Afgan devletini güçlendirmek için çeşitli reform ve modernleştirme faaliyetlerini hayata geçirmeye çalışmışlardır. Ancak başarılı olamamışlardır (Yılmaz, 2010, s. 156; Çelikbilek, 2016, s. 97).

22 Şubat 1919 tarihinde Afgan tahtına çıkan Amanullah Han, bir yandan selefleri ile mücadele ederken ilk iş olarak Hindistan'daki İngiliz hükümetine bir mektup göndermiş ve Afganistan'ın bağımsız, müstakil bir devlet olarak tanınmasını istemiştir. Ayrıca İngiltere'yle iyi ilişkiler içinde olmayı arzu ettiğini bildirmiştir. Lakin İngilizler Afganistan'ın bağımsız bir devlet olması hususunda tereddüt etmiştir. Bu konudaki görüşmeler Afgan ve İngiliz hükümetleri arasındaki ilişkileri gerginleştirmiş ve ilan edilmemiş bir savaşın başlamasına yol açmıştır. Nihayetinde Amanullah Han İngiltere toprağı olan Hindistan'a saldırmıştır. Böylelikle *Bağımsızlık Savaşı* olarak adlandırılan III. İngiliz-Afgan Savaşı başlamıştır (Kocaoğlu, 1929, s. 1-11; Yate, 2022, s.17-487; Yazıcı, 1996, s. 1-258; Yazıcı, 1996, s. 51-82). Amanullah Han mücadeleyi kazanmış⁶ ve Afganistan'ın dış siyasetini yeniden kontrolü altına almıştır. 8 Ağustos 1919 Ravalpindi Anlaşması ve 22 Kasım 1921 *Kabil Antlaşması* imzalanmıştır. Böylece İngilizler Afganistan'ı bağımsız, müstakil bir devlet olarak tanımıştır (Akbaş, 2008, s. 313). Amanullah Han yapılan antlaşmalarla ülkenin tam bağımsızlığını ilan etmiş ve Afganistan'ın ilk kralı olmuştur (Yılmaz, 2010, s. 156; Özer, 2013, s. 281).

Amanullah Han Afganistan'ın tam bağımsızlığını kabul ettirdikten sonra ülkesini siyasi arenadaki yalnızlığına son vermek ve geliştirmek için bir modernleşme programı yürürlüğe sokmuştur. 1923 yılında ilk Afgan anayasasını ilan etmiştir. Amanullah Han, yeni idarî yapı, kaza sistemi, kanunlar koymak için yeni meclis sistemi, yeni eğitim sistemi ve mali konularda birçok modernleşme hamlesi gerçekleştirmiştir (Yılmaz, 2010, s. 156).

⁶ Gazi Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin bağımsızlığına kavuşabilmesi için mümkün mertebede İngilizlere karşı farklı cephelerin açılması gerektiğini düşünmüştür. Zira Mustafa Kemal Paşa İstiklal Harbinin başlangıcında, bu düşüncesini 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ni açılış konuşmasında Afganistan'daki ilerlemeleri dikkatle izlediğini şu sözlerle belirtmiştir: "Afganistan ordusu da İngilizlerin milliyeti imha siyasetine karşı savaşıyor. İngilizlerin bel bağladıkları sınır kabilelerinin de Afganistan'a katıldığını ve bu yüzden İngiliz askerlerinin içeriye çekilmek zorunda olduğunu gazeteleri itiraf ediyor". Bk. (Sarıhan, 2002, s. 43-45; Özlü, 2012, s. 32).

Amanullah Han tutuculuğa şiddetle karşı çıkmış, hâkim muhafazakâr düşünceyi değiştirmeye çalışmıştır. Ancak iktidara geldiği ilk yıllarda dinî duyguları kullanarak Müslümanları birleştirmeye ve İslâm dünyasından yardım almak için çaba sarf etmiştir. Ama zaman içerisinde ülke içindeki tutumu, din ve siyaset ayrılığı (laiklik) tezi üzerinde şekillenmeye başlamıştır (Gregorian, 1969, s. 239). Amanullah Han da Atatürk'ün Türkiye'si gibi laik bir çerçeve ile karallık ve hükümetin çalışmalarını belirlemek, din ile devlet ilişkisini tanımlamak istemiştir (Yılmaz, 2010, s. 157). Buyüzen devrin önemli ülkeleriyle diplomatik ilişkiler kurmuş, aynı yıllarda batılılaşma hamlesi gerçekleştiren Türkiye'yi yakından takip etmiştir. İran kralı Rıza Şah'ın ülkesinde gerçekleştirdiği gibi o da Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü kendisine örnek almış ve ülkesinde modernleşme faaliyetlerine girişmiştir (Saray, 1995, s. 177). Türk-Afgan hükümetleri arasında ilk diplomatik ilişkiler Amanullah Han döneminde başlamıştır.

1. Türk-Afgan İlişkilerinin Başlaması

I. Cihan harbi sonrası Türk Milletinin istiklali tehlikeye girmiştir. Aynı dönemlerde Afganlılar da bağımsızlık savaşı vermekteydiler. İki tarafın istiklal savaşında müşterek tehdit "İngiliz Emperyalizmi"dir (Öksüz, 2001, s. 766). İngiliz tehdidi iki milletin birbirine yakınlaşıp ittifak kurmalarında itici güç olmuş ve ortak bir müttefik arayış bulmalarının sebebi olmuştur. Bu müttefik Sovyet Rusya'dan başkası değildir. Zira aynı dönemlerde Asya topraklarında oynanan ve literatüre "Büyük Oyun" olarak geçen mücadelede Sovyet Rusya ile İngiltere karşı karşıya gelmiştir (Yate, 2022, s. 7-14; Yate, 2021, s: 15-17).

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Afgan hükümetlerinin uluslararası arenada yalnızlıktan kurtulmak için ortak payda gördükleri Sovyet Rusya, aynı zamanda her iki hükümeti ilk tanıyan devlettir. Sovyet Rusya 28 Şubat 1921 tarihinde Afgan hükümeti ile tarihinde Ankara hükümeti birer antlaşma yapmıştır (Öksüz, 2001, s. 766). Afgan ve Türk heyetlerinin Sovyet Rusya ile antlaşma imzalamak üzere Moskova'da oldukları esnada, önce Sovyet Rusya-Afganistan antlaşması, ardından 1 Mart 1921 tarihinde de ilk *Türk-Afgan İttifak Antlaşması* imzalanmıştır (Yılmaz, 2010, s. 161; Erdal, 2015, s. 246; Aybudak, 2022, s. 281). On maddeden oluşan bu antlaşmaya göre; taraflar birbirinin istiklalini tanımayı; doğu milletlerinin hürriyetlerini tanımayı ve Buhara ile Hive'nin bağımsızlıklarını kabul etmeyi, taraflardan birine karşı saldırıyı diğeri kendine yapılmış saymayı, diğeri devletler ile imzalanacak antlaşmalardan birbirlerini haberdar etmeyi kabul etmişlerdir. Antlaşmanın sekizinci maddesinde Türkiye'nin Afganistan'a öğretmen ve subay göndereceği ve bu grubun beş yıl boyunca Afganlıların eğitimi hususunda yardımcı olacağı, Afganistan hükümeti arzu ettiği takdirde yeni bir grup daha gönderebileceğini bildirmiştir (Saray, 1984, s. 160-161; Soysal, 1989, C. I, s. 25-26; Öksüz, 2001, s. 767).

Bu antlaşmadan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Afgan kökenli olup Türk ordusunda vazifeli olan Abdurrahman Bey'i Afgan hükümeti nezdinde

“mutemet-mümessil” olarak görevlendirilmesiyle başlayan⁷ Türk-Afgan kardeşlik ve dostluk bağları daha da güçlenmiştir (Saray, 1981, s. 146; Öksüz, 2001, s. 276).

Türk-Afgan İttifak Antlaşması'ndan kısa süre sonra diplomatik misyonlar belirlenmeye başlanmıştır. İlk olarak Afgan elçisi Sultan Ahmed Han Türkiye'ye gelmiş ve 25 Nisan 1921'de Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiş ve görevine başlamıştır (Şimşir, 1993, C. 1, s. 6, Belge 2). Bununla birlikte Türk hükümeti de Afganistan'a elçi olarak gönderilecek heyetin hazırlıklarına başlamıştır. Neticede 18 Mart 1922'de Fahrettin (Türkkan) Paşa, Kabil'e⁸ elçi tayin edilmiştir (Şimşir, 1993, C. 1, s. 9, Belge 4; Yılmaz, 2010, s. 161). Fahrettin Paşa elçilik görevine ancak 1922'nin haziran ayının sonlarında başlayabilmiştir (Girgin, 1994, s. 123). Beraberinde subay⁹ ve uzman eğitimciler de vardır (Erdal, 2022, s. 929). Bu tarihten sonra Türk-Afgan ilişkileri yeni bir döneme girmiştir.

Afgan ordusunun modernleşmesine yardımcı olan başka bir Türk de Cemal Paşa'dır. I. Cihan Harbi'den sonra Osmanlı devletinden ayrılan Cemal Paşa, önce Almanya'ya oradan Rusya'ya gitmiştir. 1920 senesinin Eylül ayında Türkistan üzerinden başkent Kabil'e gelmiştir. Cemal Paşa, Amanullah Han tarafından sevgiyle karşılanmıştır. Amanullah Han, Cemal Paşa'ya Afgan ordusunun yeniden teşkilatlandırılması görevini vermiştir. Camal Paşa yanında gelen subayların da katkısıyla kısa sürede Afgan ordusuna modern bir hava vermiş ve Afgan zabitlerine modern savaş sanatları öğretmeyi başarmıştır. Böylece Amanullah Han'ın da takdirini ve güvenini kazanmıştır. Cemal Paşa'nın bu hizmetlerini Gazi Mustafa Kemal Paşa'da desteklemiştir. Cemal Paşa desteklerinden ötürü Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür mektubu göndermiştir (Erdal, 2015, s. 246). Esasen Amanullah Han, güney kabilelerini de içine alacak bir ordu kurmak istiyordu. Ancak Cemal Paşa'nın öldürülmesi

⁷ Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya çekilen 25 Ağustos 1920 tarihli şifreli telgrafta Kabil mümessilliğine atanan Abdurrahman Bey'e dair şu malumatlara yer verilmektedir: "... Anasıl Afganlı olup beş seneden beri Türkiye ordusu zabitanı meyanında bulunan Abdurrahman Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından Emir'i Afgan nezdine mümessil tayin edilmiş ve mumailiyh bundan beş gün mukaddem Erzurum ve Nahcivan'a uğramak üzere Moskova tarikiyle Afganistan'a azimet eylemiştir... Bu hususatin Halil Paşa'ya da tebliğini rica ederim...". Bk. (Şimşir, 1993, C. 1, s. 6, Belge 1).

⁸ Kabil'de Türk elçiliğinin kurulması esnasında Amanullah Han güzel bir jest yapmıştır. Bina tahsisi ve donanımı için gerekli tüm masrafları karşılamıştır. Bu jest Hariciye Vekâleti tarafından Bakanlar Kurulu'na bildirilince Türk Hükümeti de Ankara'daki Afgan elçiliğinin kira masraflarını karşılamaya başlamıştır. Bk. (B.C.A., B.K.K., 030.18.01/06.42.19).

⁹ Amanullah Han'ın kayınpederi Osmanlı döneminde İstanbul'da yetişen Osmanlı aydını serdar Mahmud Tarzi Beg'dir. 27 yaşında iktidarı eline alan Amanullah Han, serdar Mahmud Tarzi'nin kızı Süreyyâ ile evlenmiştir. Kayınpederinin etkisiyle Amanullah Han Türklere çok güvenmiş ve oldukça yakınlık göstermiştir. Onun bu tavrına en iyi örneklerden biri de I. Cihan Harbi'nin ardından 1920'de Afganistan'a giden İttihatçıların önemli adamlarından Cemal Paşa, Amanullah Han tarafından sevinçle karşılanmış ve Afgan ordusunun eğitilmesi gibi mühim bir vazife ile görevlendirilmiştir. Çok kısa sürede önemli başarılarla imza atan Cemal Paşa, Amanullah Han'ın güvenini kazanmıştır. Lakin Cemal Paşa'nın suikast sonucu şehit edilmesi Afgan devleti bilhassa Amanullah Han açısından büyük bir kayıptır. Cemal Paşa'nın başlattığı Afgan ordusunun modernleştirme hareketi sekteye uğrasa da Türk-Afgan toplumu arasındaki ilişkiler devam etmiştir. Bk. (Özer, 2013, s. 281; Cebesoy, 1955, s. 258-292).

amaçlarının gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Cemal Paşa'nın ölümü Afganistan ve özellikle Amanullah Han açısından büyük kayıp olmuştur. Cemal Paşa'nın öldürülmesi Türkiye'nin Afganistan'a yardım faaliyetlerini durdurmuş ise de 1 Mart 1921 tarihinde imzalanan Türk-Afgan antlaşmasıyla Türkiye'den Afganistan'a yeniden subay ve öğretmen grubu gönderilmiştir. Bu anlaşma Türklerin Afganistan'ı güçlendirmesi için yapılan yardımların devam etmesini sağlamıştır. Anlaşmada belirtildiği üzere Türkiye, Afgan ordusunu modernleştirme, ülkenin idarî işlerini tanzim etme ve eğitim alanlarında görev almıştır (Yılmaz, 2010, s. 161-162).

Afgan tarihçilere göre bu dönemde işleri yürüten Türklerden en önemli kişi İstanbul emniyet müdürü olan Bedri Bey'dir. Bedri Bey, yanında getirdiği kanunnameleri Afganistan'ın şartlarına uyarlayarak yürürlüğe sokmuştur. Bu uyarlanan konuyla cins olarak ödenen toprak vergisi paraya çevrilmiş, orduya ödenen vergi kaldırılmış, halkın devlete olan eski vergi borçları silinmiştir. Vergi kanunu mükellef sayılan her Afgan vatandaşı için geçerli sayılmıştır (Yılmaz, 2010, s. 162).

Türk-Afgan İttifak Antlaşması'ndan sonra diplomatik misyonların teşkil edilmesi Türk-Afgan dostluğunu kuvvetlendirmiş, her iki taraf birbirlerinin başarılarını uman bir iklim oluşmuştur. Zira Türk ordusunun verdiği İstiklal Harbi zaferle sonuçlanınca, Amanullah Han, sarayının en müstesna dairesi olan "Dilküşâ Kasrı"nda Rusya, Buhara, İtalya ve İran elçilik heyetleri ile Afganistan'daki bütün Türklerin davet edildiği büyük bir ziyafet vermiştir. Ayrıca bu resmi ziyafette Amanullah Han ve Sovyet Rusya elçisi Türklerin zaferini öven konuşma yapmışlardır (Şimşir, 1993, C. 1, s. 10, Belge 6; Öksüz, 2001, s. 768). Amanullah Han yaptığı konuşmasında eğer kabul edilirse Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Afganistan'ın en büyük nişanı, diğer komutanlara da çeşitli rütbelere nişanlar verileceğini ifade etmiştir. Kralın bu teklifi kabul edilmiş ve Bakanlar Kurulu tarafından 27 Mart 1923'te onaylanmıştır (B.C.A., B.K.K, 030.18.01/07.13.19).

Afgan Kralı Amanullah Han tarafından başta Gazi Mustafa Kemal Paşa olmak üzere İstiklal Harbi'ni sevk ve idare eden kumandanlara verilen nişanlar şöyledir:

Verilen Kişi	Verilen Nişan
Başkumandan Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa	Elmerr-i A'lâ
Erkân-ı Harbiye'î Umumiye Vekili Fevzi Paşa	Elmerr-i Âli
Hariciye Vekili İsmet Paşa	Elmerr-i Âli
Ordu Kumandanlarından Ferik Nureddin Paşa	Serdar-ı A'lâ
Ordu Kumandanlarından Ferik Yakup Şevki Paşa	Serdar-ı A'lâ
Kolordu Kumandanlarından Ferik Fahrettin Paşa	Serdar-ı A'lâ
Kolordu Kumandanlarından Mirliva Kazım Paşa	Serdar-ı A'lâ
Kolordu Kumandanlarından Mirliva İzzeddin Paşa	Serdar-ı A'lâ
Kolordu Kumandanlarından Mirliva Kemaleddin Paşa	Serdar-ı A'lâ
Kolordu Kumandanlarından Miralay Şükrü Naili Paşa	Serdar-ı A'lâ
Kolordu Kumandanlarından Mirliva Ali Hikmet Paşa	Üstür
Garp Cephesi Erkân-ı Harbiye Re'isi Mirliva Asım Paşa	Üstür
Garp Cephesi Erkân-ı Harbiye Re'isi Mirliva Halid Paşa	Üstür

Fırka Kumandanı Miralay Halis Bey	Üstür
Fırka Kumandanı Miralay Nafiz Bey	İstiklâl
Fırka Kumandanı Miralay Zeki Bey	İstiklâl
Fırka Kumandanı Miralay Halid Bey	İstiklâl
Fırka Kumandanı Miralay Derviş Bey	İstiklâl
Fırka Kumandanı Miralay Nazmi Bey	İstiklâl
Fırka Kumandanı Sabri Paşa	İstiklâl

Türk-Afgan toplumunun kendi kuvvetleriyle verdikleri istiklal mücadelesi sırasında kurulan dostluk ve kardeşlik köprüsü giderek güçlenmiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Amanullah Han arasında samimi, sıcak bir diyalog başlamıştır (Öksüz, 2001, s. 769). Nitekim Lozan Anlaşması'nın ardından Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ilk kutlayan yabancı devlet başkanı Amanullah Han olmuştur. Cumhuriyetin ilanı, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ilk cumhurbaşkanı seçilmesi Afganistan'da büyük bir sevinçle karşılanmıştır (Şimşir, 1993, C. 1, s. 14, Belge 9, 10, 11; Yılmaz, 2010, s. 162). Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk, kültür, eğitim ve sosyal alanlarda hayata geçirdiği yapısal devrimler Afganistan tarafından dikkatle ve takdirle takip edilmiştir. Bu bakımdan Türkiye, Afganistan için bir model olarak görülmeye başlanmıştır (Öksüz, 2001, s. 796).

1926 yılında Afgan ordusunun modernizasyonu ve eğitimi için gönderilen beş subayın görev durumları, statüleri hakkında kararnameyle yeni düzenlemeye gidilmiştir (B.C.A., 30.18.1.1./4.50.11; B.C.A., 30.18.1.1./18.20.16). 1926'da Afganistan'ın 8 yüzbaşı, 7 teğmen Türkiye'ye eğitim için gelmiş ve aynı yıl içinde bu sayı 30'a tamamlanmıştır (B.C.A., 30.18.1.1./20.57.16; B.C.A., 30.11.1.0./33.18.5). 1927'de Türk ordusunun 5. Kolordu komutanı Ferik Naci Paşa, Afganistan Harbiye Vezareti Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir (B.C.A., 30.11.1.0./35.29.18; Erdal, 2022, s. 92).

Amanullah Han babası Emir Habibullah Han zamanında kurulan akademileri devam ettirmiş, modernleşme konusunda eğitime büyük önem vermiştir. 1923'ten beri Hindistan örneğinden yola çıkarak laik bir eğitim sistemi inşa etmiş, özellikle Türk ve Fransız uzmanlar ile bu ülkelere gönderilen talebelerin katkısıyla eğitim sistemini geliştirmiştir. Okuma yazma seferberliği başlatan Amanullah Han, konargöçerlerin yerleşik hayata geçişinde okuryazarlığın önemini idrak etmiştir. Ancak hem gezici öğretmen bulamamış, hem de konargöçerin isteksizliği yüzünden sonuç alamamıştır. Öte yandan kız çocuklarının eğitimine büyük önem vermiştir. Bunun için İsmet liselerini kurmuştur. 1928'de radikal bir karar alarak kız erkek karma eğitimi de başlatmıştır (Yılmaz, 2010, s. 160; Erdal, 2022, s. 929).

Türk modernleşmesinde görüldüğü üzere yabancı eğitmen ve uzmanların getirilmesine önem veren Amanullah Han, askeri eğitmen ve uzmanlar başta olmak üzere Türkiye, Fransa, Almaya, İtalya ve Japonya'dan getirilmiştir (B.C.A., 30.10.0.0./258.733.2). Askeri eğitimin dışında tıp sahasında da Afganistan'da Türkiye'nin desteği olmuştur. 1927'de Osmanlı ordusu ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde görev yapmış olan Dr. Kamil Rıfki Urga¹⁰ başkanlığında dâhiliye uzmanı Dr. İbrahim

¹⁰ Dr. Rıfki Kamil Urga, Amanullah Han ile birlikte 20 Mayıs 1928'de Ankara'ya gelmiş ve Afgan kralı onuruna verilen yemeğe kralın özel doktoru unvanıyla katılmıştır. Afganistan'da başarılı ameliyatlara

Rebi Hikmet Barkın, göz-kulak ve cerrahi uzman Dr. Fuad İsmail Toğar Kabil'e gönderilmiştir. Afganistan'da tıp eğitiminin kurumsallaşmasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Afganistan'da patlak veren iç karışıklık döneminde Türkiye'ye dönene kadar Dr. Kamil Rıfki Urga ve ekibi başarılı işlere imza atmışlardır (Erdal, 2022, s. 929).

Amanullah Han, ülешinin ihtiyacı olan eğitimli işgücünü karşılamak maksadıyla meslek okullarına öncelik vermiş ve 322 adet meslek, ilkokul ve rüştiye açılmıştır. Avrupa'ya da ilk olarak 340 öğrenciyi eğitim almaları için göndermiştir. Avrupa'ya giden bu öğrencilerin Afgan kültürü ve İslam dininin inancından kopmamaları için de öğrencileri denetim altında tutabilmek için usul ve esaslar belirlenmiştir. Bundan maksat eğitim için gönderilen öğrencilerin teknik bilgi ve donanımı kazanarak kendi kültürünü unutmadan dönebilmelerini tesis etmektir (Korkmaz, 2000, s. 25-33; Erdal, 2022, s. 930). Amanullah Han Avrupa'ya gönderilen öğrenciler hakkında ülkesinde olumsuz propagandaların önünü kesmek için çeşitli düzenlemelere gitmiş ise de Türkiye'ye gönderilen öğrencilerde olduğu gibi olumsuz yorumlar ve ithamlar sıklıkla yapılmıştır. Yurtdışına öğrenci gönderilmesi muhalefet tarafından Amanullah Han'ın en ciddi hatası olarak görülmüştür (B.C.A., 30.10.0.0./257.731.17; B.C.A., 30.10.0.0./257.731.21).

Türk-Afgan dostluğu, kardeşliği yalnız yukarıda zikrettiğimiz maddi ölçekli örneklerden ibaret değildir. Mustafa Kemal Paşa Afganistan'ın bağımsızlık günü yıl dönümlerinde Amanullah Han'a tebrik mesajları göndermiştir. Buna karşılık Amanullah Han da Cumhuriyetin ilanının yıl dönümlerinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik mesajları göndermeyi ihmal etmemiştir (Şimşir, 1993, C. 1, s. 20-24, Belge 22, 23, 25, 26, 27; Öksüz, 2001, s. 770). Yine Türkiye Ankara'yı başkent ilan edilmiş, ancak büyükelçiliklerini Ankara'ya taşıyan sadece Afganistan ile Sovyetler Rusya'dır (Milliyet Gazetesi, 1928; Saray, 1984, s. 30). Bu tür gelişmeler iki ülke arasındaki ilişkileri daha da pekiştirmiştir (Özer, 2013, s. 282).

Türk ve Afgan devlet başkanları arasındaki samimi ilişkiler, 1928 senesinde zirveye çıkmış ve Afganistan Kralı Amanullah Han Türkiye'nin ilk resmi konuğu olmuştur.

2. Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye Gezisi

İyi eğitim almış, reformist ve aydın bir kişi olan Amanullah Han ülkesinin gelişmesi için yönünü Batı'ya çevirmesi gerektiği kanaatinindedir. Bu uğurda ülkesinde başlattığı çağdaşlaşma hamlesini daha sağlıklı yürütmek için dünya da meydana gelen

---

yapan ve Kabil hastanesinde modern tıp bölümleri oluşturan Dr. Rıfki Kamil Urga ve ekibi 1930'da Nadir Şah'ın desteği ile bir tıp okulu açtırmıştır. Böylelikle Afgan öğrenciler kendi ülkelerinde eğitim imkânı elde etmişlerdir. Nadir Şah tarafından Rıfki Bey'in isminin verildiği Tüberküloz Sanatoryumu açılmış, Kabil Üniversitesi'nin girişinde kendi adına bir anıt yaptırılmıştır. Dr. Rıfki Kamil Urga 17 yıl boyunca Afganistan'da çok başarılı çalışmalar yaptıktan sonra 14 Aralık 1944'te sağlık sebeplerinden dolayı Ankara'ya gelmiştir. Dr. Rıfki Kamil Urga'ya Türkiye'ye dönünce dönemin Dışişleri Bakanı M. Cevat Açıkalin ve Sağlık Bakanı Dr. Hulusi Alataş tarafından çeşitli ödüller ve takdimnameler verilmiştir. Takdimnamelerinde "Afganistan'da vazifenizden fazlasını da yaparak yüzümüzü ağartmış ve iki memleket arasındaki dostluğu takviye için durmadan çalışmış olmanızdan dolayı tebrik ve teşekkürlerimi takdim etmekten bahtiyarlık duyuyorum." denilmektedir. Bk. (Yeniğürbüz, 2006, s. 297-303).

ilerlemeleri yerinde tetkik etmek için Aralık 1927'de "Büyük Tur" dediği gezisine Kraliçe Süreyyâ, kızı, kayın validesi ve maiyeti ile çıkmıştır. Ziyaret edeceği ülkeler çoğunlukla Avrupa ülkeleridir. Seyahati için deniz yoluyla önce Hindistan'a gitmiştir. Ardından Hint Okyanusu ve Kızıldeniz yoluyla Mısır'a geçmiştir. Buradan sırasıyla Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya'yı ziyaret etmiştir. Afgan Kralının dönüş güzergâhında uğrayacağı son iki ülke İran ve Türkiye'dir (İkdam, 1 Mayıs 1928; Öksüz, 2001, s. 771; Özer, 2013, s. 283).

Amanullah Han gezisinin en önemli bir durağı olarak değerlendirdiği "Mustafa Kemal'in Yeni Türkiye'sini yerinde görmek" istediğini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne iletmıştır (Sarhan, 2002, s. 118; Saray, 1984, s. 30; Akbaş, 2008, s. 313). Amanullah Han Türkiye'yi ziyaret etme isteği memnuniyetle kabul edilmiş ve hemen karşılama hazırlıklarına başlamıştır. Amanullah Han, Kraliçe Süreyyâ ve maiyetindekilerin Sivastopol limanından gemi ile alınarak İstanbul'a getirilmeleri, oradan da tren yoluyla Ankara'ya ulaştırılmaları şeklinde yolculuk planlanmıştır. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'yı getirecek heyet için, Cumhurbaşkanı namına Birinci Ferik Fahrettin Paşa ve Ferik Naci Paşa, eşleri, Kabil sefiri Nabil Bey, Âli Bey, Burhaneddin Bey, Teşrifat Genel Müdür Muavini Sadullah Bey ve iki yaver görevlendirilmiştir. Afganistan Sefiri Gulam Ceylani Han'a isterlerse heyete dâhil olabileceği bilgisi iletilmiştir. Ayrıca bu heyette gazetecilerde yer almıştır (İkdam, 16 Mayıs 1928; Şimşir, 2002, s. 153; Özer, 2013, s. 284).

Bilal N. Şimşir'e göre; gezi yolcuğu için Seyr-i Sefain İşletmesi'ne ait İzmir Vapuru kiralanmıştır. İzmir Vapurunun kaptanlığına Gülcemal adlı Türkiye'nin ilk transatlantiğiyle ABD'ye gidip gelen tecrübeli Lütfi Kaptan tayin edilmiştir. İzmir Vapuruna Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet muhripleri eşlik etmişlerdir. İzmir Vapuru bu ziyaret için hızlıca onarılmış, yeniden düzenlenmiştir. Bazı kamaralar genişletilmiş, güverteye kıymetli halılar döşenmiştir. Ayrıca vapurun salonuna kış bahçesi hazırlanmıştır. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın konaklayacağı kamara değerli tablolar ile süslenmiş, salona ipekten perdeler asılmıştır (Şimşir, 1998, s. 250; Cumhuriyet, 18 Mayıs 1928; B.C.A., 030 18 01 01 028 23 7, s. 1).

Vakit Gazetesinin 20 Mayıs 1928 tarihli yayınında Amanullah Han ve maiyetinin İstanbul'a gelişi şu şekilde aktarılmıştır:

"Kardeş Afganistan hükümdarı dün şehrimize geldiler. Ve İstanbul halkı tarafından tezahüratla karşılandılar. Amanullah Han Hazretleri 'Türkler, siz bizim gözbebeğimizsiniz. Burada kardeş bir milletin içinde bulunduğumdan dolayı çok memnunum. Sizleri hürmet ve muhabbetle selamlıyorum. Afganlılar sizin kardeşlerinizdir. Bütün milletim tarafından sizlere selamlar söylüyorum' buyurdular"¹¹ (Vakit, 20 Mayıs 1928).

30 Nisan 1928'de Sovyet Rusya üzerinden İstanbul'a gelmesi planlanan Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın yolculuğunda refakat etmesi için birinci mihmandar olarak Fahrettin Paşa görevlendirilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Fahrettin

¹¹ Bu geziye dair diğer gazetelerde çıkan haberler için bk. (Milliyet, 20 Mayıs 1928; Anadolu, 20 Mayıs 1928; Hizmet, 20 Mayıs 1928).

Paşa'yı Afgan ordusuna Genel Kurmay Başkanı olarak vazifelendirmeyi dahi düşünmüşlerdir. Amanullah Han'ı karşılama görevini alan Fahrettin Paşa, Afgan Kral'ını karşılamak için hemen Sivastopol Limanı'na gitmiştir. 17 Mayıs'ta öğleden sonra Birinci Mihmandar Fahrettin Paşa ve yanındakiler, Sivastopol limanına ulaşmışlardır. Sivastopol'da Türk heyetinin gelişi üzerine Ruslar büyük bir karşılama töreni hazırlamışlardır (İkdam, 18 Mayıs 1928). Türk heyetini karşılayanlar arasında Türkiye'nin Sovyet Rusya büyükelçisi Tefrik Bıyıklıoğlu'yla Rusya Sefiri Karahan da vardır. Fahrettin Paşa'nın aktardığına göre; akşam orduevinde ziyafet verilmiş ve ikramlarda bulunulmuştur. 18 Mayıs'ta saat 11.00'da Amanullah Han ile Kraliçe Süreyyâ Sivastopol şehrine gelişi üzerine büyük bir merasim yapılmış ve kendileriyle tanışma gerçekleşmiştir (Hizmet, 20 Mayıs 1928). Öğleden sonra saat 14:30'da büyük bir merasimle Sivastopol limanından uğurlanmışlardır. Savaş gemileri, uçaklar bir müddet onlara refakat etmiş ve Amanullah Han'ı geçirmişlerdir (İkdam, 20 Mayıs 1928). Afgan Kralı Amanullah Han modern giyinmiş, esmer, kara gözlü, kara bıyıklı, yakışıklı, gürbüz ve çevik bir gençtir. Kraliçe Süreyyâ ise oldukça nazik, güzeldir ve bir Avrupalı gibi açık giyinmiştir (Akbaş, 2008, s. 315).

Amanullah Han meramını anlatabilecek kadar Türkçe bilmektedir. Kraliçe Süreyyâ ise Farsça konuşmaktadır. Vapurda Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ samimi bir halde gazetecilerle görüşmeler yapmıştır. Bu esnada Afgan Kralı Kraliçe Süreyyâ'ya tercümanlık yapmıştır. Fotoğrafçılar bol bol resim çekmişlerdir. Resmiyetten uzak duran Afgan Kralı popüler görünmeye çalışmıştır. Öğle yemeğini Fahrettin Paşa'yla birlikte yemiş, akşamı da vapurda eğlenerek geçirmişlerdir. 19 Mayıs günü öğleden sonra geminin süvari kulesinde Amanullah Han Fahrettin Paşa'ya yolculuğunu ve ülkesinin güzelliklerinden bahsetmiştir. Denizleri olmamasından duyduğu üzüntüden bahsetmiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadeledeki başarısından övgüyle ve gıptayla bahsetmiştir. Boğaza yaklaştıklarında İstanbul Valisi Mithat Bey ve Donanma Kumandanı Amiral vapura gelerek Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'yı selamlamış, Türk deniz ve hava filosu eşliğinde boğaza girmişlerdir. İstanbul boğazının her iki yakasında toplanan halkın mendil sallayışları, tezahüratları arasında yol alırken Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ boğazın muhteşem güzelliğine hayranlıklarını dile getirmişlerdir (Altay, 1970, s. 426; Çeçen, 1999, s. 193; Armaoğlu, 1991, C. 1, s. 331).

3. Ankara Gezisi

Ankara 13 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin başkenti olmuştur (Şimşir, 1998, s. 242). Ankara başkent olduğundan beri hiçbir yabancı lider, devlet adamı, yönetici Ankara'ya gelmemiştir. Ankara'ya ilk ziyaret eden lider olma onuruna Afganistan Kralı Amanullah Han'a nasip olmuştur. O sıralar bazı Batı ülkeleri bilhassa İngiltere Ankara'nın başkent olmasını kabullenmemiştir. İngiliz büyükelçileri Ankara'ya gelmemek için direnmiş, boykot etmeye kalkmışlardır. Bundan dolayı da Amanullah Han'ın ziyareti, Türk halkını ve özellikle de Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü memnun etmiştir (Şimşir, 1998, s. 250; Akbaş, 2008, s. 315).

3.1. Ankara Gezisinin İlk Günü

Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ İstanbul'a ulaşmış, Haydarpaşa Garı'ndan trenle Ankara'ya doğru hareket etmişlerdir. Tren 10 Mayıs 1928 tarihinde saat 11:00

dolaylarında başkent Ankara'ya ulaşmıştır. Devlet erkânı Ankara Garı'nda ilk misafirleri karşılamak için hazır bulunmuştur. Bilal N. Şimşir'in Amanullah Han'ın karşılanışını ve Ankara'daki ilk gününü şöyle anlatmaktadır:

“20 Mayıs 1928 Pazar günü Ankara şehri güzel bir gün yaşıyordu. Saat 11.00'a doğru Meclis Başkanı, Başkan vekili, Hükümet üyeleri, e büyük üniformalı, resmi kıyafetli, ordu mensupları, Hükümet ve devlet dairelerinin mensupları birer birer gelmeye başladılar ve programda belirlenmiş yerlerini aldılar. Vekil Beyler geldikçe törendekiler yerlerine geçiyorlardı. Meclis başkanı İsmet Paşa istasyonun arka kapısından girerken, resmi tören müziği başladı. Bando selam havası çaldı. Şehrin üzerinde uçaklar uçuyordu. Gazi Hazretleri bir ara çadırından çıktı ve havada uçan uçakları selamladı. Saat 11.30'a doğru bir düdük sesi ile aylardan beri beklenen misafir geldi. Defneler arasındaki Türk ve Afgan bayrakları ile süslenmiş lokomotif uzaktan bir müjdecî gibi göründü. Tren durdu ve vagonun balkonunda Kral üniformasıyla, Kraliçe Hazretleri bir manto ile sade olduğu kadar zarif giyinmiş halde göründüler. Kral ve Kraliçe'nin arkasında Afgan büyükleri bulunuyorlardı. Gazi Mustafa Kemal Paşa iki adım ilerleyerek kardeş milletin Kral'ını, Türkiye'nin büyük misafirini başıyla selamladı. Amanullah Hazretleri resmi selamlamadan sonra elini Gazi Hazretleri'ne uzattı ve kalpten gelen arzu ve sevinçle iki el birleşti. Gazi Mustafa Kemal Hazretleriyle Amanullah Han Hazretleri kucaklaştılar. Kral Hazretleri sağında duran Kraliçeyi Gazi Hazretleri'ne takdim etti ve Gazi Hazretleri Kraliçe Hazretleri'nin elini sıktı. Daha sonra Mustafa Kemal kısa cümlelerle misafirlerine 'hoş geldiniz' dedi ve seyahatinin iyi geçip geçmediğini sordu. Devamında takdim töreni başladı. İlk Kral Hazretleri yanındakilerini Gazi Hazretleri'ne takdime başladı. Sonra Gazi Hazretleri tarafından meclis başkanı Kazım Paşa'dan başlayarak Başvekil (Başbakan), Vekiller, Askeri Erkan Kral Hazretleri'ne ve Kraliçeye birer birer takdim edildi. Kral Amanullah Han Hazretleri eski Kabil elçisi Fahrettin Paşa'ya güzel sözler söyleyerek kucakladı” (Şimşir, 1998, s. 250; Altay, 1970, s. 428; Vakıf, 18 Mayıs 1928).

Devlet erkânı Amanullah Han ile tanıştırdıktan sonra Ankara Emniyet Müdürü Asaf Bey bir konuşma yapmıştır. Şöyle ki: “Dost ve kardeş milletin yüce hükümdarı Ankara şehrine şeref buyurdunuz. Ankara halkı ve şehir adına hoş geldiniz deme gibi şerefli görevi arz etmekten dolayı mutluyum” demiş ve Amanullah Han da şöyle cevap vermiştir: “Sevdiğim bir millet arasında kendimi görmekten dolayı mutluyum. Ankara halkına teşekkür, saygı ve selam ederim”. Ardından Asaf Bey Kraliçe Süreyyâ'ya zarif bir buket hediye etmiştir (Anadolu, 21 Mayıs 1928; Hizmet, 21 Mayıs 1928).

Teşrifat memurlarının işaretleriyle arabalar programda belirlendiği üzere Ankara Palas'a doğru hareket etmiştir. Ankara Palas önüne halk, dost ve kardeş ülkenin liderini görmek ve alkışlamak için gelmiştir. Arabalar geldikçe alkışlar yükselmiş, Amanullah Han bekleyen halkı selamlamıştır. Amanullah Han ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Kraliçe Süreyyâ ve maiyetiyle otele girmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Paşa misafirlerine dairelerine kadar eşlik etmiştir. Kısa süre birlikte oturduktan sonra dinlenmeleri için misafirlerinin yanından ayrılarak Çankaya Köşkü'ne geri dönmüştür. Cadde üzerinde sıralanan insanların alkışları dinmemiş, zaman geçtikçe de daha da

yükselmiştir. Amanullah Han otelin büyük balkonuna çıkarak sevgi ve samimiyetle alkışlayan insanları selamlamıştır. Lakin insanların Amanullah Han'ın her selamının dakikalarca alkışlaması üzerine Amanullah Han içeriye girerek biraz sonra Kraliçe Süreyyâ ile bir kez daha halka sevgilerini göstermek için otelin büyük balkona çıkmışlardır. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ için özel olarak pişirilen öğle yemeğini otelde yemişlerdir (Akbaş, 2008, s. 316).

Saat 15.30'da Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ otelden çıkarak maiyetiyle birlikte Çankaya'ya gelerek Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e iade ziyarette bulunmuşlardır. Çankaya güzergâhındaki evlerin, köşklerin penceresinde, bahçesinde insanlar Cumhuriyetin ilk resmi misafirlerinin geçmesini beklemişlerdir. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ böylece samimi sevgi gösterişi içinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ikametgâhına varmışlardır.

Saat 17.00'de Gazi Mustafa Kemal Paşa misafirleriyle beraber Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gelmiştir. Bu esnada uluslararası rakamların kabulüne dair kanun teklifi görüşülmektedir. Karşıt fikirlerden ötürü ciddi tartışmalar yaşanmaktadır. Amanullah Han kanun görüşmelerini büyük bir ilgiyle izlemiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasını dikkatle dinlemiştir. Alkışlar eşliğinde onaylanan kanun teklifinin ardından istiklal madalyaları sahiplerine verme töreni başlamıştır. İstiklal madalya teslim töreni başlayınca Kazım Paşa kürsüye çıkmıştır. Meclis Başkan koltuğuna vekillerden Rafet Bey oturmuştur. Kâtip Afyonkarahisar milletvekili Ruşen Eşref Bey isimleri okumuş, madalya sahipleri sırayla kürsüye çıkarak Kazım Paşa'dan madalyalarını almışlardır. Bu sıra da Kürsüye çıkan yaşlı bir kadın, Kraliçe Süreyyâ'nın özellikle dikkatini çekmiştir. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ ayrılırken localara selam vermiş ve meclis üyelerinin alkışları eşliğinde uğurlanmışlardır.

Saat 19.00'da Gazi Mustafa Kemal Paşa konuklarına balkondan Ankara'nın etrafını gösterip bir şeyler anlatırken başta ordu müfettişi Ali Sait ve Erkânı Harbiye Müdürü Hüseyin Hasan Paşalar İstiklal kahramanları muhafızlar, izciler ve mektepliler geçit töreni yapmışlardır. Amanullah Han kahramanları selamlamış ve geçit törenini dikkatle takip etmiştir. Minik mektepli kızlar geçerken Kraliçe Süreyyâ ellerini kaldırarak yavruları selamlamıştır. Töreninin ardından İstiklal Marşı ve güzel şarkılar eşliğinde misafirler ile Gazi Mustafa Kemal Paşa meclisten çıkmış ve yaya olarak otelin önüne gelmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın misafirleriyle vedalaşmasından sonra otel önünde toplanan insanların alkışları eşliğinde Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ köşklarine çekilmişlerdir (Şimşir, 1993, s. 30).

3.2 Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Konukları Şerefine Verdiği Ziyafet

20 Mayıs 1928 akşamı Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ şerefine Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından bir ziyafet verilmiştir (Hizmet, 21 Mayıs 1928; Vakit, 21 Mayıs 1928; B.C.A. 030 18 01 01 028 23 7, s. 6). Kazım (Özalp) Paşa, Başvekil Paşalar, Vekil Heyeti, Divan Başkanı, Ordu Mensupları, Hükümet Erkânı ve yazarlar hazır bulunmuşlardır. Bu vesileyle Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Afgan Kralı Amanullah Han karşılıklı konuşma yapmıştır (İkdam, 21 Mayıs 1928). Gazi Mustafa Kemal Paşa konuşmasında:

“Kral Hazretleri,

Türk milleti ve Cumhuriyet Hükümeti ve ben, zatı hükümdarlarını ve Kraliçe Hazretleri’ni Türkiye’de görmekle pek ziyade mesrur ve memnunuz. Bugün kardeş Afgan milletini, asil ve kıymetli şahıslarında temsil eden biraderim hassım Kral Hazretleri’ni ve muhterem Kraliçe Hazretleri’ni hükümet merkezimiz Ankara’da Türk milleti ve devleti namına şahsan selamlamakla bahtiyarım. Afgan milleti ile menşei Orta Asya olan ecdadımız arasındaki münasebetler ve uhuvvet rabitaları pek kadimdir. Tarihin silinmez sahifeleri, o münasebetlerin ebedi hatıraları ile doludur (Şimşir, 1993, C. 1, s. 31).

İşte bugünkü Afgan ve Türk milletleri, sayısız asırların ve büyük kıtaların içine hatıralar ananeler salan büyük milletlerin evlatlarıdır.

Aziz dostumuz Kral Hazretleri!

Tarihin ne garip tecellileri, dünya hadiselerinin ne manidar tesadüf ve müşabehetleri vardır. Zatı hükümdarileri, 1919’da kahraman Afgan milletinin balında olarak, Asya’nın ortasında, istiklal için mücadeleye atılırken biz de aynı tarihte burada, Avrupa’nın şarkında, bütün medeni cihanın pişienzarında, istiklal ve hürriyetimize vurulan darbelere göğüslerimizi siper ederek dövüşüyorduk (Sarhan, 2002, s. 247).

İstiklal ve hürriyetlerini her ne bahasına ve her ne mukabilinde olursa olsun, ihlal ve takyide asla müsamaha etmemek; istiklal ve hürriyetlerini bütün manasıyla masum bulundurmamak ve bunun için icap ederse, son ferdinin son damla kanını akıtarak tarihini şanlı misal ile tezyin etmek; işte istiklal ve hürriyetin hakiki mahiyetini, şamil manasını, yüksek kıymetini, vicdanında idrak etmiş milletler için esasi ve hayati prensip... Ancak bu prensip uğrunda her türlü fedakârlığı, her an, ifaya müheyya ve kadir bulunan milletlerdir ki, mütemediyen beşeriyetin hürmet ve riayetüne layık bir heyeti içtimaiye olarak mütalaa olunabilir. Afgan milleti ve Türk milleti, bu iki kardeş millet, bu prensibin hakiki salikleri olduklarını fiilen ispat ettiler (Şimşir, 2009, 22; Akbaş, 2008, s. 318).

Kral Hazretleri!

Medeni ve teceddütکارانه ıslahat yolundaki faaliyet ve mesainizin ne kadar huzur ve sükûn iltizam ettiğini takdir ve buna mazhariyetinizi samimiyetle temenni ederim. Gerçi Afganistan’ın coğrafi vaziyeti ve bu sebeple devletinizi siyasi şeraiti mühim, ciddi ve naziktir. Tarih, bu ehemmiyet ve nezaketin içinde bulunulan şerait ve ahval ne olursa olsun; bir an nazarı dikkatten dur tutulmamasını amirdir. Hatta vehim ve vesveseyle! Fakat derakap Beyan etmeliyim ki, Afganistan’ın Hindi kuşu ile çetin ve sert tabiatı ve Afgan milletinin müspet zekâ, cesaret ve kahramanlığı ve bilhassa Afgan devletinin mümtaz hükümdarının yüksek şahsiyeti her türlü ihtimalin karşısında katiyet ve kudretle yükselen bir abidedir. Biz bunu biliyoruz ve kalbi hislerle takdir ediyoruz. Sizi ve milletinizi ve memleketinizi cidden seven Türk Milleti’nin

reisi olarak, samimen arz edeyim ki, Afganistan'ın maddi ve manevi terakki ve tealisi yolunda teşebbüslerinizin, az zamanda husulpesir olduğunu görmek, bizim ahassı amalımızdır. Muvaffakiyetinizin muhakkak olduğuna itminanımız katidir. Bu hususta, bir kardeş millete tabiaten teveccüh eden vazife ve mükellefiyetleri, türe Devleti, istitaatı dairesinde ifaya şitaban olmaktadır. Afganistan'ın kıymetli hükümdarı Amanullah Hazretleri, İstikbalin yüksek ufuklarından tulua başlayan güneş asırlardan beri ıstırap çeken milletlerin taliidir! Bu taliin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların pişvalarının ihtimam ve fedakârlığına vabestedir. Afgan milletinin ve zikudret hükümdarının ve pek muhterem Kraliçe Hazretleri'nin talii tealisi parlak olsun" diyerek bitirmiştir (Aydın Tarihi, Temmuz 1928, No. 52; İkdam, 21 Mayıs 1928; Şimşir, 1993, C. 1, s. 33; Akbaş, 2008, s. 318-319).

Gazi Mustafa Kemal Paşa konuşmasını bitirdikten sonra Amanullah Han da Afgan ve Türk iki milletin arasındaki kardeşlik bağlarını şöyle dile getirmiştir:

"Aziz ve âlicenap kardeşim, Aziz Türkiye toprağına muvasalat ve mümtaz zatınız ve biraderiniz Türk milletiyle vukua gelen mülakat münasebetile duymakta olduğum nihayetsiz kalbi sürurumu zapt edemiyorum. Tabiat dâhil bu iki milletin yeni hayatının tarihini bir zamandan başlatıyor. Yani Afgan milleti şerefli bir hayat istihsal etmek için benim emrim altında müttehid-ül kerime olarak mesai ibrazına başladığı zaman necib Türk milleti dahi bergüzide ve dana zatınızın rehnümalığıyla hukuk-u meşruasını istirdat için merdane mücahedeye kıyam etmiş idi. Vuku bulan milli mesai hiçbir asırda neticesiz kalmadığı gibi bu iki gayyur milletin mücahedeleri de menfaatle dolu neticeler intac eyledi. Ve bu iki millet mevcudiyetlerini ve yaşamak haklarını medeni dünya muvacehesinde ispata muvaffak oldular Biz iki birader ve refik-i mesaiyiz ve bu iki kardeş milletin mukadderatı atıye sefinesini idare ve memleketlerimizde asr-ı hazır terakkiyatını istihsal için makasid ve vezaif sahibiyiz. Afgan milleti kendine biraderlik noktai nazarından teveccüh eden vazifelerin ifasına istitadı derce müheyyadır (Şimşir, 2009, s. 34; Ünal, 2007, s. 47).

Muhterem Reis Hazretleri!

Aziz Türkiye'nin faaliyet ve kudret numunesi olan Zatı Devletinizin gece gündüz çektiğiniz zahmetler neticesinde hâsil eylediği bugünkü terakkiyatı ben ve aziz milletim memnuniyet ve iftihar dolu gözler ile görmekteyiz. Necip Türk milletinin terakki ve teali yolunda attığı her adımdan dolayı Afgan milleti müftehir olmaktadır. Biz Zatı Âlinizin genç Türkiye'yi dokuz sene zarfında ne büyük terakki payelerine çıkardığınızı, ne gibi ihtiyaçlardan kurtardığınızı ve bu kahraman milletin saadet ve kuvvetini nasıl istihsal buyurduğunuzu itminan ve şükran ile dolu bir göz ile görüyoruz. Ben kati bir itminan ve kanaat ile genç Türkiye'nin parlak istikbalini görmekteyim. Sizi bunun yegâne amili bildiğim cihetle Zatı biraderinize karşı büyük bir hissi muhabbet ve halel-i napezir bir imtina duymaktayım.

Türk Milletinin Kıymetli Hükümdarı Reis Hazretleri,

Ben ve Kraliçe, benim ile aziz milletim hakkında derin biraderlik hissiyatını ve Türk milletinin lütfünü gösteren Zatı Âlinizin samimiyet ile dolu sözlerinizden ve hidematı milli yeme taalluk eden takdiratınızdan dolayı teşekküratı kalbîyemizi teccide eder ve aziz Türk milletinin terakki ve tealisini ve Türkiye'nin yegâne necisi olan Zatı devletinizin ömür ve afiyetinin devamını temenni eyeriz" (Sarıhan, 2002, s. 35; Hizmet, 22 Mayıs 1928).

Bu iki tarihi konuşma üzerinde dikkatle durmak lazımdır. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın görüşleri üzerinde uzun uzun düşünmek lazımdır. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın söylevinde dile getirdiği konular, öğütler, gerçekleştirdiği inkılâplar Afgan Kralı Amanullah Han'ı oldukça etkilemiştir. Zira Amanullah Han "ağabeyim" diye hitap ettiği, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'le çabucak dost olmuştur. Atatürk'ün ona söylediği nasihatlerini benimseyip kabul etmiştir. Ayrıca nasihatleri uygulayacağını dile getirmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ona önce kuvvetli bir ordu kurmasını, ondan sonra diğer işlere başlamasını salık vermiştir (Saray, 1987, s. 122).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından ve 20 Mayıs 1928 günü akşamı Afgan Kralı Amanullah Han'ın onuruna verilen yemek ziyafete her iki liderin konuşmaları, Fransızcaya tercüme edilerek dış basına ve büyükelçiliklere gönderilmiştir. İngiliz Büyükelçisi George Clerk bu tercümeleri 22 Mayısta Londra'ya göndermiştir. İngiliz Büyükelçisi George Clerk ziyafetle ilgili bazı yorumlar yapmıştır. Onun yorumlarını Bilal N. Şimşir şöyle özetlemektedir:

"Gazi'nin konuşması, kardeş millet yararına bazı ilkeleri içereceği, bu nedenle Gazi'nin buna özellikle önem verdiği bir süredir söyleniyordu. Konuşmada kanının son damlasına kadar bağımsızlığını savunması gerektiğini Afganistan'a hatırlatıyor. Kral'a da, terakki yolunda Gazinin cesareti ve kararlılığı ile yürümesi salık veriliyor. Ancak Mustafa Kemal, Türk ve Afgan kardeşliğini vurgularken Afganistan'ın Asya, Türkiye'nin ise Avrupa olduğu gerçeğini belirtme gereği duyuyor. Konuşmasında, Afganistan'a doğrudan yapılacak yardımlara da değinen Gazi, ancak bu yardımların Türkiye'nin imkânları ölçüsünde olacağını belirterek sınırlandırılmasına da özen gösteriyor. Cumhurbaşkanı, Afganistan'ın coğrafi durumuna ve dolayısıyla ülkenin ciddi ve nazik siyasi şartlarına imada bulunuyor ve açıkça Hindi Kuş'tan söz ediyor. Buna bakarak konuşması İngiltere aleyhtarı bir tonda imiş gibi görülebilir. Ankara'daki Rus Büyükelçisi Bay Suritz belki bunu böyle okuyup keyiflenecektir. Ama ben böyle bir yoruma katılamam. Gazi, Afganistan'ın iki büyük ve güçlü devlet arasında zor bir yolda olduğunu söylemek istemiştir. Gerek Mısır'ın gerek Afganistan'ın önündeki engel İngiltere'dir. Bu durum Gazi'nin İngiltere ile ilişkilerini de etkilemez. Çünkü o, İngiltere ile olan kendi zorluklarını halletmiştir. Gazi'nin İngiltere yanlısı olduğunu söylemek istemiyorum. Ama bugün onun İngiltere ve Batılı devletler ile mümkünse yakınlaşmaya çalıştığı kanısındayım. Tarih araştırmacıları için şu nokta da

ilginç olabilir: Gazi'nin ve Amanullah Han'ın konuşmasında İslam kelimesi bir defa bile geçmiyor" (Şimşir, 2002, s. 173; Akbaş, 2008, s. 320).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti başkenti Ankara'da ilk defa yabancı bir lideri ağırlamaktan duyduğu mutluluğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

"Birader-i hassım Kral Hazretleri'ni ve muhterem Kraliçe Hazretleri'ni hükümet merkezimiz Ankara'da Türk Milleti ve Türk Devleti namına şahsen selamlamakla bahtiyarım. Geleceğin yüksek ufuklarından doğmaya başlayan güneş, asırlardan beri acı çeken milletlerin talihidir! Bu talihin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onları yöneten önderlerin özenine ve özverilerine bağlıdır." demiştir. Bugün kardeş ülke Afganistan'ın başına gelen felaketlerin sorumlularının kimler olduğunu bu ifadelerin içinde görmek mümkündür. Mustafa Kemal Atatürk Cumhurbaşkanı seçildikten sonra yurt dışına çıkmamış, hatta Ankara'dan İstanbul'a dokuz yıl boyunca gitmemiştir. Buna karşın Afgan Kralı'nın uzun süren bu yurt dışı gezisini ilgi ve kaygıyla izlemiştir. Gazi Hazretleri konuşmasında Kral'ı ikaz etmeyi de ihmal etmiyor ve "devletinizin siyasi şartları önemlidir, ciddidir ve naziktir. Tarih bu ehemmiyet ve nezaketin bir an bile gözden uzak tutulmamasına amirdir" diyordu (Şimşir, 2002, s. 175).

Atatürk tarihi doğru değerlendirdiği gibi geleceği de görmüştür. Yukarıdaki sözlerinden Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Amanullah Han'ın devrileceğini anlamıştır. Bundan dolayı tarihi hatırlatarak Amanullah Han'ı uyarmıştır. Afganistan'ın kuruluşundan beri kaç emirin katledildiğini, kaçının tahtından indirildiğini hatırlatmıştır. Amanullah Han'ın ülkesinde istediği yenilikleri Gazi Mustafa Kemal Atatürk takdirle izlediğini söylemiştir. Fakat Afgan toplumunun tutucu yapısına da dikkat etmesi için uyarmıştır. Türk ile Afgan milleti arasında ciddi farklılıklar vardır. Türkiye'nin kat ettiği Nizam-ı Cedit, Tanzimat, Islahat, I. ve II. Meşrutiyet ve nihayetinde Anadolu İhtilali gibi süreçlerin hiçbiri Afganistan'da yaşanmamıştır. Bundan dolayı Afganistan'da Türkiye benzeri yenilikler yapmak oldukça güç olacağına dikkat çekmiştir (Şimşir, 2002, s. 176). Amanullah Han iyi eğitim almış, reform yanlısı, oldukça girişken bir liderdir. Ancak dikkatli olması lazımdır. Yoksa kökleşmiş örf ve adetler, hassasiyetler yüzünden ciddi sorunlar yaşayacaktır. Yine de Afgan toplumunda aydın bir kesim de vardır. Onların destekleriyle doğru yolu göstermek, iyi liderlik önderlik etmek etkili, sağlıklı ve verimli olabilirdi. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Amanullah Han'ın ziyaretine çok önem vermiş ve iyi hazırlanmıştır. Afganistan tarihini de ciddi şekilde incelemiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk söylevinde Türk-Afgan ilişkileri tarihine geniş yer vermiş, isabetli değerlendirmeler, doğru tespitler yapmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı konuşma iyi hazırlanmış, güçlü ve değerli bir tarihi belgedir (Şimşir, 2002, s. 178; Akbaş, 2008, s. 321-322).

3.3 Ankara Gezisinin İkinci Günü

21 Mayıs Pazartesi günü Amanullah Han, saat 11.30'da Fahrettin Paşa, Naci Paşa ve Afgan devletinin ileri gelenleriyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gelerek Ankara'daki yabancı ülke elçileri tören salonunda kabul etmişlerdir. Bu sırada

Amanullah Han askeri üniformasını giymiştir. Resmî kabulün sona ermesiyle Amanullah Han ve beraberindekilerle otele geri dönmüştür.

Başvekil tarafından saat 13.00'da Çankaya'daki ikametgâhlarında Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ onuruna özel bir öğlen yemeği verilmiştir. Amanullah Han, Kraliçe Süreyyâ ile maiyetindekiler mızraklı süvari takımları arasından otomobillerle geçerek Çankaya'ya gitmiş ve konağın kapısında karşılanmışlardır. Öğlen yemeğinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa ve eşi Huriye Tarzi bulunmuşlardır. Yemeğin ardından konuklar ve Cumhurbaşkanı Atatürk saat 16.00'da at yarışı izlemeye gitmişlerdir (Cumhuriyet, 23 Mayıs 1928; B.C.A., 030 18 01 01 028 7, s. 6). At yarışları bittikten sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk misafirlerini alarak halkın alkışları arasında koşu yerinden ayrılmışlardır. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ hipodromdan döndükten sonra saat 20.30'da Dışişleri Vekili Doktor Tefik Reşit Bey tarafından şereflerine bir akşam yemeği tertip edilmiştir. Diplomatik kurmayların hepsinin Saat 22.00'da hazır bulunduğu bir resmî kabul yapılmıştır. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ şerefine verilen bu ziyafete Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Prenses Nurisirrac, Huriye Tarzi Hanımefendi, Saray Veziri Mehmet Yakup Han, Serdar Mehmet Han, Serdar Gulam Sadık Han, Sahip Abdullah Han, Roma Elçisi Ali Mehmet Han katılmıştır. Ayrıca Türk ve Afgan diplomatlar ile birlikte yerli ve yabancı misyon şefleri de yemekte yer almışlardır (Aydın Tarihi, s. 3373-3377).

3.4 Ankara Gezisinin Üçüncü Günü

22 Mayıs Salı günü saat 11.00'da Ankara Palas'ta Vali Vehbi Bey, Şehir Emini Asıf Bey, Vilayet meclisinden İbrahim Rauf Bey, Ankara Belediyesi'nden Mümtaz Bey'den oluşan bir heyeti Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ otelin Krala tahsis edilen salonunda kabul edilmişlerdir. Heyet Ankara halkının memnuniyetini ve samimiyetini göstermek amacıyla bir takım hediyeler takdim ederek kabulünü rica etmişlerdir (Akbaş, 2008, s. 322; B.C.A., 030 01 01 028 23 7, s. 7). Hediyelerin takdimi esnasında Şehir Emini Asıf Bey şu sözleri sarf etmiştir:

“Ankara halkının zat-ı hükümdarlarına takdim edeceği hediyeler ne kadar pahalı dahi olsa Kral Hazretleri'nin huzuru karşısında değersiz kalır. Biz ise kardeş milletin hükümdarına gözlerimiz kadar sevdiğimiz Türk Milleti'nin göz bebeği olan Gazi'nin büstünü kararlaştırdık” (Ünal, 2007, s. 48).

Şehir Emini Asıf Bey'in bu sözlerinden çok duygulanan Amanullah Han cevaben Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e karşı taşıdığı dile getirmiş ve büstü gözünün önünde bulunduracağını söylemiştir. Amanullah Han konuşmasının devamında Ankara şehrinin son yıllarda kat ettiği ilerlemeyi büyük gurur ve memnuniyetle takip ettiklerini beyan ederek şehrin planını istemiştir.

Amanullah Han 22 Mayıs 1928 günü Çankaya'da kendilerine tahsis edilen Maraş Milletvekili Medhet Bey'in köşküne taşınmışlardır. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ 22 Mayıs günü öğle yemeğini Dışişleri Konağı'nda yemişlerdir. Milletvekillerinden oluşan heyeti saat 16.00'da kabul etmiştir. Ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa, Amanullah Han'ın onuruna özel çay ziyafeti tertip etmiştir (Cumhuriyet, 24 Mayıs 1928; B.C.A., 030 18 01 01 028 23 7, s. 7).

3.5 Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın Verdiği Ziyafet

Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ tarafından 22 Mayıs akşamı Ankara Palas Otelinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk onuruna bir ziyafet tertip etmiştir. Bu ziyafete Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa ve eşleri, Erkânı Harbiye Umumiyesi Müdürü Fevzi Paşa, Başbakan İsmet Paşa ve eşleri, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve eşleri, Ekonomi Bakanı Rahmi Bey ve eşleri, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey, Eğitim Bakanı Necati Bey, Adalet Bakanı Mahmut Esad, Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu Bey, Sağlık Bakanı Refik Bey Nafa Bakanı Behiç Bey katılmıştır (Ayn Tarihi, s. 3378).

Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ 23 Mayıs 1928 Çarşamba günü akşama kadar Çankaya'daki kendilerine tahsis edilen konakta oturmuşlardır. Amanullah Han öğle yemeğini Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile birlikte yemişlerdir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile Kral iki saat görüşme yapmıştır. Amanullah Han saat 18.00'da arabasıyla şehrin etrafında bir gezinti yapmıştır. 23 Mayıs akşamı Ankara Palas otelinde Amanullah Han, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk şerefine bir ziyafet vermiştir. Ziyafete Bakanlar Kurulu ve elçiler de katılmıştır.

Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ, 24 Mayıs Perşembe günü öğlene kadar Çankaya'da kendilerine tahsis edilen köşkte istirahat etmişlerdir. Öğleden sonra Amanullah Han, Dışişleri Konağı'nda onurlarına verilen özel çay ziyafetine katılmıştır. Konak bahçesinde bulunan tenis sahasında Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'le tenis oynamıştır. Kraliçe Süreyyâ Hanım da paşaların eşleri ile birlikte şehirde bir gezintiye çıkmıştır (Milliyet, 25 Mayıs 1928).

Afgan Kral Amanullah Han'ı, 25 Mayıs Cuma günü saat 15.30'da Fahrettin Paşa, Naci Paşa ile Elçi Gulam Ceylani Han ve beraberindeki Afgan devlet ileri gelenleriyle bir resim sergisini ziyaret etmiştir. Amanullah Han sergideki eserleri dikkatlice inceleyerek sanatçılarımızı takdir etmiş ve beğendikleri tablolardan da 20 tanesini satın almıştır (Anadolu, 25 Mayıs 1928; Milliyet, 25 Mayıs 1928). Amanullah Han, Kraliçe Süreyyâ ve maiyetindekiler birlikte saat 16.00'da Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün çiftliğine bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk konuklarını çiftliğin kapısında karşılamıştır. Konuklarına Saat 17.30'a kadar çiftliği gezdirmiştir. Saat 18.00'da Gazi havuzuna çıkılmış ve Amanullah Han ile Gazi Mustafa Kemal Atatürk 10 dakika kadar sandalla gezmişlerdir. Sonra çiftlik binasına gelerek çiftlikte üretilen tere yağ, peynir, yoğurt ve benzeri mamullerle kahvaltı yapmışlardır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk misafirlerine çiftliğin çıkış kapısına kadar refakat etmiş ve kucaklaşarak konuklarını yolcu etmiştir (Anadolu, 25 Mayıs 1928; Cumhuriyet, 26 Mayıs 1928; İkdam, 26 Mayıs 1928).

26 Mayıs Cumartesi günü saat 15.00'da Kraliçe Süreyyâ Hanım, Prenses Nurisirrac, Huriye Tarzi Hanımefendi, Fahrettin Paşa ve Naci Paşa'nın eşleriyle birlikte resim sergisine gitmişlerdir. Sergide değerli ressamlarımız tarafından karşılanmış, tablolar dikkatle incelenmiştir. Kraliçe Süreyyâ Hanım özellikle kadın sanatçılarla ilgilenmiştir. İlk olarak Güzin Hanım'ın özellikle (Krizantemler) eserini takdir etmiştir.

Amanullah Han, Fahrettin Paşa ve Elçi Gulam Ceylani Han'la beraber 26 Mayıs'ta saat 15.00'da Numune Hastanesini ziyaret etmiştir. (Anadolu, 27 Mayıs 1928, s. 2;

İkdam, 27 Mayıs 1928). Numune Hastanesi'nde Sağlık Bakanı Refik Bey'le hastane Başhekimi Ömer Vasfi Bey ve hastane sağlık heyeti tarafından karşılanmıştır. Amanullah Han ameliyathaneyi, laboratuvarları, kliniği, mutfağı, çamaşırhaneyi gezmiştir. Bu sırada Sağlık Bakanı Refik Bey'in yaptığı tanıtımı büyük bir dikkatle dinlemiştir. Amanullah Han bu sırada odalardaki hastalara geçmiş olsun diyerek hatırlarını sormuştur. Numune Hastanesi'nde 45 dakika kaldıktan sonra ziyaretten duyduğu memnuniyetini ifade ederek ziyaret defterini imzalamıştır. Oradan İmalat-ı Harbiye Fabrikası'nı gezerek incelemelerde bulunmuştur (Ayın Tarihi, s. 3381; Akbaş, 2008, s. 324).

4. Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın Başkent Ankara'dan İstanbul'a

Dönüşü

27 Mayıs Pazar günü, Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın başkentte sekizinci ve sonuncu günleridir. Afgan Kralı Amanullah Han, öğleden önce yanına Elçi Gulam Ceylani Han'ı ve maiyetinden birkaç kişiyi alarak mihmandarı Naci Paşa'yla birlikte Etnografya Müzesi'ni gezmiştir (Şimşir, 2002i, s. 183). Buradan ayrılıp telsiz istasyonuna gelmiş, Posta - Telgraf genel müdürü Fahri Bey, istasyon mühendisi Mahzar Bey ve İhsan Cemal Bey tarafından karşılanılmışlardır. Amanullah Han istasyonda yarım saat kadar almıştır. İstasyon hakkında bilgi almış ve ayrıca başkent Kabil ile telefon görüşmesi gerçekleştirmiştir. Daha sonra Rasathane İstasyonu'nu ziyaret etmiş ve Müdür Yardımcısı Asım Bey'le buradaki asistanlar tarafından karşılanmıştır. Rasathane İstasyonu'nda 25 dakika kalarak araç ve gereçler hakkında malumat almıştır. Oradan telsiz telefon santraline gelmiş ve burada Amanullah Han'ın gördüğü tertip ve düzenin mükemmelliğinden çok etkilenerek Niyazi Bey'e: "Sizi takdir ederim. Biz de sizin gibi memleketin yükselişi için gayret ediyoruz. Sizlerin bu kadar düzenli ve mükemmel çalışma ve becerinizden ben onur duyarım" demiştir ve ziyaret defterini imzalayarak telsiz telgraf salonuna geçmiştir. Salondan çıkarken şu cümleleri sarf etmiştir: "Bütün yeniliklerden ve gelişen eserlerden kendi ülkem kadar onur duydum. Bundan son derece mutluyum". Buradan ayrılırken bütün memurlarla el sıkışmıştır. Amanullah Han Türkiye'ye geldikten sonra gözlemleri ve izlenimleri hakkında hiçbir gazeteciye görüş bildirmemiştir. Ancak Ankara'dan ayrılmadan yarım saat önce Çankaya köşkünde Hâkimiyeti Milliye Muhabirine gözlemlerine ve izlenimlerine dair bir açıklama yapmıştır. Amanullah Han hareket hazırlıkları arasında Hâkimiyeti Milliye muhabirine elinde Hâkimiyeti Milliye'nin dünkü sayısını tutarak şöyle demiştir:

"Hâkimiyeti Milliye'yi evvelce bilirdim; fakat bu sefer çok yakından tanıdım. Bilmeniz için söylüyorum, her gün samimi bir arzu ile getiriyorum ve okuyorum. Görüyorsunuz ki şimdi bile elimde gazetenizin bugünkü sayısı var." Hâkimiyeti Milliye Muhabiri, Amanullah Han'ın iltifatına teşekkür etmiş ve seyahatleriyle ilgili izlenimlerini sormuştur. Amanullah Han'da söyle cevap vermiştir:

"Pek samimi ve içten bir surette karşılandım. Ve sevgi etkileri gördüm. Ankara'nın anılarını daima anacağım; çünkü bu anı içten ve samimidir. Biz de

Kabil'i Ankara gibi yeniden yapıyoruz. Planımızdan size göndereceğim" (Aydın Tarihi, s. 3382).

Amanullah Han daha sonra fen müessesesini ziyaretini şu cümlelerle açıklamıştır:

"Bütün Avrupa'yı gezdim, çok mükemmel müesseseler gördüm. Esasen bu müesseseler hakkında evvelceden bilgilerim vardı; fakat burada gördüğümüz müesseselerin esasında mükemmeliyet ve düzenini de olağanüstü buldum. Hakikaten ciddi ellerle ve aşkla kurulmuş olan bu müesseseleriniz çok kıymetli ve güçlüdür" (Aydın Tarihi, s. 3382).

Amanullah Han daha sonra Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Devleti ileri gelenleriyle tanışmaktan doğan duygularını şöyle açıklamıştır:

"Gazi dünyanın en büyük adamı ve en önemli askeridir. Temaslarımda lütuf ve sevgilerini gördüm. Kendileriyle haberlerden tanışıyor ve seviyordum; fakat görüştüğümde sonra değerinin büyüklüğünü daha iyi anladım. Kendileriyle yakından tanışmaktan dolayı çok onurluyum. Türkiye büyükleri ile temaslarımdan çok memnunum bugün hepsinin ayrı ayrı dostluk ve samimiyetlerini taşıyorum, hepsini sevdim, kendileri ile tanışmaktan doğan mutluluk içindeyim" (Aydın Tarihi, s. 3382).

Amanullah Han muhabirin Türk-Afgan anlaşması hakkındaki sorusuna cevaben: "Bu anlaşmanın imzalanması benim için mutluluk ve sevinçtir" demiştir. Muhabir teşekkür edip ayrılırken Amanullah Han: "Bilmem iyi ifade edebildim mi? Çünkü Türkçem görüyorsunuz ki o kadar kuvvetli değildir. Size Kabil'in fotoğraflarını vermek isterdim; fakat şimdi eşyalar arasındadırlar. Mutlaka göndereceğim. Arkadaşlarınıza selamımı söyleyin, halka da sevgi ve samimi selamlarımı iletiniz. Ben sizi çok sevdim, şimdi gördükten sonra daha ziyade sevdim" demiştir (Aydın Tarihi, s. 3383).

27 Mayıs 1928 Pazar günü saat 17.00'da Gazi Mustafa Kemal Atatürk misafirleriyle birlikte istasyona gelmiştir (Şimşir, 2002, s. 186). İstasyondan hareket amiri yanlarına gelerek: "Gidebilir miyiz? Emirlerinizi almaya geldim" diye sorulunca olumlu dönüş yapılmış ve tren tam 18.00'da istasyonu dolduran kalabalık halk kitlesinin alkışları arasında hareket etmiştir. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile Dışişleri Bakanı misafirleri Gazi İstasyonu'na kadar uğurlamışlardır. Trenin kalkarken vagonun balkonundan Kraliçe Süreyyâ eğilerek alkış tutan halka iltifat etmiş, Kral Amanullah Han da ellerini sallayarak insanları selamlamıştır. Türk halkı raylar üzerinden yürüyerek bir müddet treni takip etmiştir. Bu çok sade fakat samimi tören Türklerin dost ve kardeş millet önderine gösterdiği derin sevginin en canlı göstergesidir. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Bey, Gazi İstasyonu'nda misafirlerle vedalaşmış ve iyi yolculuklar temennisinde bulunarak ayrılmışlardır (Hizmet, 28 Mayıs 1928; Aydın Tarihi, s. 3383).

4.1. Afgan Kralı Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın İstanbul Gezisi

Özel trenle Ankara'dan hareket eden Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ ile maiyetindekiler çeşitli istasyonlarda bekleyen insanların tezahüratlarıyla karşılanmışlardır. 28 Mayıs Pazartesi günü saat 10.00'da İstanbul Haydarpaşa

istasyonuna ulaşmışlardır. Haydarpaşa istasyonunda İstanbul Valisi Mithat Bey, Şehir Emini Muhittin Bey, Kolordu komutanı Şükrü Paşa, parti müfettişi Hakkı Şinasi Paşa, Darülfünun Emini Neşet Ömer Bey, askeri ve mülki memurlarla liseli, ortaokullu ve ilkokullu erkek ve kız talebeler, polis, askeriye, askeri polis, jandarma, belediye zabıtası tarafından karşılanmışlardır. Afgan Kralı Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'ya İstanbul şehri ve okullar adına buketler takdim edilmiştir (Anadolu, 29 Mayıs 1928). Amanullah Han istasyonda kendilerini sevinçle alkışlayan, tezahürat eden insanlara: "Türkiye seyahatimden çok memnunum. İstanbul'da üç-dört gün kalarak güzel şehri göreceğim. Sizlerle uzun uzadıya hasbihal edeceğim" diye seslenmiştir. Amanullah Han istasyonda askeri erkânla tek tek tokalaşmış ve onlarla Türkçe konuşmuştur. Daha sonra Türk Ordusu'nda staj görmekte olan Afgan subaylar ile görüşmüş ve onlara ülkelerine döndüklerinde Türk askeri gibi yetişmiş olmalarını söylemiştir. Amanullah Han buradan sonra Söğüt Yatı ile 10.50'de Dolmabahçe Sarayı'na gelmiştir. Amanullah Han yemekten sonra sarayda kısa bir süre dinlenmeye çekilmiştir. Ardından Kraliçe Süreyyâ'yı da bırakarak arabayla Fındıklı'daki Sanâyi-i Nefise Mektebi'ne ziyarette bulunmuştur. Amanullah Han Fındıklı'dan sonra Karaköy, Beyoğlu üzerinde halkın alkışları arasında önce Harbiye Mektebi'ni, sonra da Erkânı Harbiye Mektebi'ni ziyaret etmiştir. Amanullah Han'a Erkânı Harbiye Mektebi'nde çay ziyafeti verilmiştir (İkdâm, 28 Mayıs 1928, s. 1). Çay ziyafetinden sonra Amanullah Han saraya geri dönmüştür (Akbaş, 2008, s. 326; Özer, 2013, s. 288).

Afgan Kral Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'ya dönüşlerinde Batum'a kadar refakat edecek olan Amiral Orlof komutasındaki Rus Filosu 28 Mayıs saat 09.30'da İstanbul'a gelmiş ve Filo Kavak'ta savaş gemileri tarafından ve Selimiye'den top atışıyla selamlanarak karşılanmıştır. Rus filosu ve Amiral Orlof'un gemisi savaş gemilerimizle birlikte Dolmabahçe önüne demir atmıştır. Amanullah Han 28 Mayıs'ta saat 16.45'te beraberindeki Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa, Ali Sait Paşa ve Fahrettin Naci Paşa ile birlikte Darülfünun'a gelmiş ve Darülfünun Meydanı'nda toplanan izcileri ve öğrencileri selamlamıştır. Darülfünun Emini Neşet Ömer Bey Afgan Kral Amanullah Han'a: "Hoş geldiniz ve Darülfünun'a onur verdiniz" diyerek karşılamıştır. Ardından Amanullah Han da şöyle bir konuşma yapmıştır; "Afgan çocuklarına vekâleten sizinle birlik anlaşmasını yapıyorum. Siz Afganlıları küçük kardeşleriniz biliniz. Onlar sizi ağabeyleri bilsinler. Benim en büyük gayem çocuklarımızı size göndermek ve burada okumak ve sizden öğrenmek istemektir". Amanullah Han'ın 29 Mayıs 1928 Çarşamba günü İstanbul'da Darülfünun'u ziyareti (Candemir, 1997:89; Ünal, 2007:48) esnasında Ferit Kam tarafından bir methiye okunmuştur. Bu şiirin yazılış sebebini ve içeriğini Tahir Olgun şöyle aktarmaktadır:

"...Afganistan hükümdarı Amanullah Han'ın İstanbul'a geleceği ve Darülfünun'u ziyaret edeceği işitilmişti. O vakit orada Farisi edebiyatı tarihi kürsüsüne şeref veren Ferit Bey, hükümdarın ziyareti esnasında okumak üzere Şehname vezninde uzunca bir mesnevi nazmetmişti. Senin anlayışına itimadım vardır, şunu dinle diyerek o garra manzumeyi bendenize okudu. Eser, bizim çıkışamayacağımız bir yükseklikte idi. Eda itibarıyla acemice değil, tam Acemce olduğu gibi, müedda itibarıyla de Firdevsi'yi kıskandıracak ahenk ve

rengi haizdi. Ferit Kam, bu şiirinde hem Afgan hükümdarı Emanullah Han'ı, hem de onun yakın dostu Mustafa Kemal Atatürk'ü övmüştür. Ona göre, Afgan hükümdarı, büyüklerin kendisine sığındığı, Allah'ın emini ve kullarının sığınağı; soylu, cömert, âlicenap, işinin ehli bir hükümdar ve işi makbul bir bilgedir. Onun sayesinde Afgan ülkesi cennet gibi olmuştur; onunla Afganlıların içi rahat, gönülleri huzurludur (1–5. Beyitler). Uğurlu ayağıyla Türkiye'ye teşrif etmiş, lütufta bulunmuş ve bu nedenle ülke mutlu olmuştur. O, milletini kurtarmak için Türkiye'ye misafir olmuştur (6–7. Beyitler). Ferit Kam, 8. Beyitten itibaren Mustafa Kemal Atatürk'ü de anar ve Amanullah Han ile birlikte iki kardeş gibi el ele verdiklerini ve dost olduklarını ifade eder. Ona göre Atatürk eşsizdir; dünyanın Kemal'idir ve Amanullah Han da Mustafa Kemal'in dünyası ve dostudur. Atatürk, dünya içinde dünyadır. Dünya onun bir benzerini görmemiştir. Kılıç gücüyle ve deha ışığıyla, Anadolu'yu ve Türk milletini bela tuzağından, esaretten kurtarmış; bir elinde kılıç, bir elinde kalem, ülke bayrağını göklere çıkarmıştır. Bu arada Ferit Kam, her iki memduhu için de Allah'tan uzun ömür vermesini diler (8–13. Beyitler). Ferit Kam, son iki Beyitte hükümdara, ailesine ve soyuna dua eder; çocukları, torunları, ailesi ve soyuyla birlikte yıllarca mutlu olarak yaşamasını diler (48–49. Beyitler)" (Akbaş, 2008:327).

Afgan Kralı Amanullah Han alkışlar eşliğinde a Darülfünun'dan çıkmıştır. Bu sırada Kraliçe Süreyyâ Adıyaman Şenlikleri'ni izlemek için Çapa'daki Öğretmen Okulu'nda kalmıştır. Amanullah Han'ı 29 Mayıs Salı günü Topkapı Sarayı'nu ziyaret etmiş ve öğle yemeğini Topkapı Sarayı'nda yemiştir¹². Müzeleri, camileri ve Kız Öğretmen Okulunu ziyaret ettikten sonra Sarayburnu Parkı'ndaki Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün heykelini dikkatle incelemiştir. Bu heykel Türkiye Cumhuriyeti'nde dikilen ilk Atatürk heykelidir. Avustralyalı heykeltıraş Henrich Krippel'in eseridir (Akbaş, 2008:327).

Amanullah Han şerefine Cuma günü kayık yarışmaları tertip edilmiş ve yarışmacılar arasında Türk ve Rus filolarından da katılanlar olmuştur (Anadolu, 30 Mayıs 1928; İkdam 31 Mayıs 1928). Cumartesi günü Şehir Emini, Amanullah Han'ın şerefine Trabya'da, Sümer Palas'ta 50 kişilik öğlen yemeği tertip etmiştir (Özer, 2013, s. 288). Ayrıca Amanullah Han'a hediyeler takdim edilmiştir (Hizmet, 30 Mayıs 1928).

30 Mayıs 1928 günü Kurban Bayramı olduğu için bayram tebrikleri yapıldıktan sonra çeşitli ziyafetler verilmiştir. 31 Mayıs'ta İstanbul Belediyesi Amanullah Han'ın şerefine Tarabya Konak otelinde 50 kişilik öğle yemeği tertip etmiştir. Yemek sonunda Amanullah Han'a İstanbul adına çeşitli hediyeler takdim edilmiştir (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1928; Ayın Tarihi, s. 3386).

¹² Afgan Kral Amanullah Han Topkapı Sarayı gezisi sırasında Hırka-yı Şerif'i bizzat görmek istemişse de bu isteği yerine getirilmediği haber konusu yapılmıştır. Bk. (Cumhuriyet, 30 Mayıs 1928; Özer, 2013, s. 288).

5. Afgan Kralı Amanullah Han'ı Uğurlama

Hürriyeti Ebediye tepesinde yapılan bir törenin ardından (Öksüz, 2001, s. 778) Amanullah Han'ın ve Kraliçe Süreyyâ İzmir Vapuru'yla 1 Haziran 1928'de İstanbul'dan Batum'a doğru gitmek üzereyken Türk ve Rus filolarının limandaki gemileri ile selamlaşmıştır. Amanullah Han hareket ederken gazetecilere: "Türkler Afganlıların ağabeyleridir. Bize daima küçük kardeşiniz gözü ile bakınız. Benim iki gözüm var; biri sizsiniz biri de Afganlılardır. İşte sizin sevginizi Afgan milletine götürüyorum" demiştir. Afgan Kraliçesi Süreyyâ da hareket etmeden önce: "Türk kadınlarını çok sevdim. Onları Avrupa kadınlarından üstün gördüğüm için onurlandım" şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir (Akbaş, 2008, s. 328; Özer, 2013, s. 288-289).

Amanullah Han ayrılırken Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e, İsmet Paşa'ya, Ankara Şehir Emini'ne ayrı ayrı teşekkür telgrafı çekmiştir. Afgan Kralı Amanullah Han'ı taşıyan İzmir Vapuru karasularını sınırını kadar refakat eden Türk filosu 2 Haziran 1928 tarihinde geri dönmüştür. Türkiye'nin Moskova Büyük Elçisi Tefvik Bey Amanullah Han'la beraber Tahran'a kadar gitmiştir. Birinci Mihmandar Fahrettin Paşa Batum'a kadar Amanullah Han'a refakat etmiştir. Fahrettin Paşa bu gezinin sonunu şu sözlerle anlatmaktadır:

"Kral'ın İstanbul seyahati merasimlerle geçti. Birçok yer gezildi... 1 Haziran günü Hürriyeti Ebediye tepesinde yapılan geçit resminden sonra öğle vakti İzmir vapuru ile Batum'a hareket edildi. Doğuya doğru ilerlerken iki Rus torpidobotu bizi karşıladı ve Kral'ı selamladılar. Bu savaş gemileri yol boyunca bazı gösterişli manevralar ve sis perdeleri yaptılar. 3 Haziran günü öğleden sonra Batum'a vardık. Rus Kruvazörü Ukrayna Çernova da Kral'ı selamladı. Gemiye ziyaret etti. Sahilde güzel bir karşılama töreni yaptılar ve otomobillerle nebatat bahçesine götürdüler. Ben biraz hastalandığımdan konsoloshanemizde bir iki saat yatmaya ve ilaç almaya mecbur oldum. İyileşince yanımda kalan Sefaret Kâtibi beni gezdirerek parka ve plaja götürdü. Plaja girince kumsalda mayosuz çırlıçplak, kadın erkek, çoluk çocuk bir sürü insanın dolaştığını gördüm, geri çekildim. Ruslar sonradan bu halden vazgeçtiler. Akşam saat 6'da Kral ve maiyeti Afganistan'a hareket etti. Biz de İzmir vapuru ile İstanbul'a geldik... Vapurumuz İnebolu yakınında sisten karaya oturdu ve güçlükle kurtuldu. Atatürk'ü ziyaret ederek kendisine bilgi verdim. Bana Kral'ı nasıl bulduğumu sordu iyi fakat idari tecrübesi az, kendisine de fazla güveniyor gibi görüyorum' dedim. Gazi Hazretleri de: 'Öyledirler... Öyle...' buyurdular" (Şimşir, 2002, s. 189; Akbaş, 2008, s. 328).

6. Türk Basınında Afgan Kralı'nın Türkiye Gezisi

Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti Türk basınında bir hayli yer almıştır. Gazeteler Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretini yakından takip etmiştir. Ziyarete dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. Ayrıca Afganistan hakkında da okuyucular bilgilendirilmiştir. Devrin Cumhuriyet, Milliyet, İkdam, Anadolu, Milliyet, Vakıf, Hizmet gazeteleri Afgan Kralı Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın Türkiye gezisini günü gününe ilk sayfalarında haber yapmışlardır. Ayrıca Ayın Tarihi Dergisi de Afganistan Kralı

Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretini ayrıntılarına kadar vermiştir. Afganistan'ı tanıtan geniş bir yazı da neşretmişlerdir. Bu yazı "Afganistan hakkında genel bilgiler", "Yeni Afganistan" bölümlerinden ve alt başlıklardan oluşmaktadır. Bunlara ilaveten Afgan Kralı Amanullah Han'ın bu gezisi esnasında 25 Mayıs 1928'de başkent Ankara'da imzalanan Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasına da değinilerek "bu muahedenin akt edilmesi başlı başına büyük bir hadisedir" denilmiştir. Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti ve bu sırada imzalanan antlaşma dış basının da oldukça ilgisini çekmiştir. Avrupa gazetelerinde Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti ve imzalanan dostluk ve işbirliği antlaşması hakkında çeşitli yazılar ve yorumlar yapılmıştır. Hatta çeşitli gazeteler bu antlaşmayı Türk-Afgan ittifakı olarak yorumlamışlardır (Akbaş, 2008, s. 329).

The New York Times gazetesinde Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti ve Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması hakkında uzun bir makale yayınlamıştır. Yayımlanan makaledeki görüşleri Bilal N. Şimşir şöyle özetlemektedir:

"Afgan Kralı'nın tarihi gezisinin en başarılı bölümü Türkiye bölümü oldu. Çünkü Kral, ziyaret etmiş olduğu bir dizi Başkent içinden Ankara'dan bir antlaşma imzalayarak ayrıldı. Cumhuriyetçi Türkiye, yeni başkentini boşuna Asya'ya kaydırmamıştır. Eski başkent İstanbul yüzyıllarca Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlamıştı ama artık yabancı zırhlıların tehditleri altında bulunuyordu. Ülkenin stratejik derinliğinde yer alan yeni başkent Ankara ise Doğu'dan Batı'ya uzanan eski kervan yollarını yeniden canlandıracaktı. Amanullah Han'ın ziyaret ettiği bütün başkentler içinde Kabil'e en yakın olan başkent de Ankara idi. Bugün Türkiye'de açıkça bir zafer duygusu yaşanmaktadır. Türk-Afgan antlaşmasının sonuçları, Emir'in ziyaretine Avrupa'nın verdiği siyasi anlama eş değerdir.

Türlere kırık dökük Türkçesiyle seslenerek onların gönüllerini fetheden Afgan padişahının İngiliz deniz gücünden veya Sovyet hava gücünden pek etkilenmeden Türkiye'ye gelmiş olduğunu sokaktaki insan kavramıştır. Türkiye, başkentini Asya içine çekmekle doğru bir iş yaptığını kanıtlamıştır. Ankara ilk siyasi etkisini Asya'da gösterecektir. Dahası, Türkiye baş döndürücü Afgan doruklarında bir Ankara daha yaratacaktır. Sosyal bakımdan özgür, stratejik bakımdan erişilmez, siyasi bakımdan asıl Ankara kadar güçlü ikinci bir Ankara daha Amanullah Han, Türkiye'ye gelince görmüştür ki burada İslam artık devlet dini olmaktan çıkmıştır. Koyu Sünni Müslümanların nefret ettiği alkollü içki ve sigara burada devlet tekeliyle üretilmektedir.

Amanullah Han, doğululara has mecazlı bir ifadeyle 'benim iki gözüm var, biri Türkiye diğeri Afganistan' demiştir. Yeni antlaşma ile Türkiye öyle bir etki yaratacaktır ki zamanla bu doğuda birbirlerine rakip olan İngiltere ve Rusya için de derin anlam taşıyacaktır. Cumhuriyetin dini yaşamında yaptığı ihtilalci yenilikleriyle Hindistan üzerindeki nüfuzunu bir ölçüde zayıflatmış olan Türkiye, Afganistan'ı batılılaştırmakla Hindistan'da yeniden nüfuzunu artıracaktır. Öte yandan Türkiye, Sovyet Türkistan'ı ve Kafkasları üzerinde de etkili olacaktır.

Kral'ın Ankara'da bulunduğu günlerde nazik bir jest ile davet edilip izlediği Ankara Meclisi Genel Kurul toplantısında kabul edilmiş olan uluslararası rakamların, şimdi Türkiye örnek alınarak Kafkaslarda ve Türkistan'da benimseneceği haber veriliyor. Amanullah Han, Ankara'nın yaman pragmatik önderliğinde kendi bağınaz Krallığını da yepyeni bir yaşama ve yepyeni bir geleceğe götürme kararlılığı ve azmi ile Türkiye'den dönüyor..." (Şimşir, 2002, s. 193).

Bunlara ilaveten The New York Times gazetesinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Amanullah Han şerefine verdiği yemek ziyafetinde hiç alkollü içki ikram etmeyerek, şerefe kadeh kaldırmayarak, sergilediği zekâ inceliğine gösteren tutumuna dikkat çekmiştir (Şimşir, 2002:193; Akbaş, 2008, s. 330).

Sonuç

Yeni Türkiye o tarihlerde, Batıdan bakıldığında, bariz bir yalnızlık içindedir. Çeşitli çevreler Türkiye'nin bu yalnızlığını "Türkiye, Batı dünyasında yerini alamıyor" tarzında yorumlar yapılmıştır. Bu durumu Gazi Mustafa Kemal Atatürk çözmeye çalışmıştır. Ankara'nın başkent ilan edilmesi üzerinden 5 sene geçmesine rağmen bazı yabancı büyükelçilikler bu durumu kabullenmemiş, elçilikler Ankara'ya taşınmamış ve hiçbir yabancı devlet lideri de Türkiye'nin yeni başkentine ziyarette bulunmamıştır. Böyle zor bir dönemde, Afgan Kralı Amanullah Han'ın Ankara'ya resmi bir ziyaret yapması Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü ziyadesiyle memnun etmiştir.

Bu gezi Türk-Afgan dostluğunu daha da perçinlerken, o zamana kadar Ankara'yı başkent olarak kabullenmek istemeyen devletlerarasında bir çözülme yaratması bakımında ilk adım olmuştur. Kısa süre sonra İtalya Büyükelçiliğini Ankara'ya taşınacağını duyurmuştur.

Yeni Türk Devleti'nin Afgan Kralı Amanullah Han'a uyguladığı protokol büyük bir samimiyet ikliminde tahakkuk etmiştir. Türk basını bu geziyi günlerce ilk sayfalarına taşımışlardır. Tabii bunun asıl sebebi Türkiye Cumhuriyeti'ni ilk ziyarete gelen Kral olmasıdır. Ayrıca Kurtuluş Savaşı sürerken büyük yakınlık ve dostluk gösteren Afgan halkına verilen önemden kaynaklanmaktadır. Yeni Türkiye gösterdiği bu tavırla Müslüman Doğu haklarına çağdaş, modern uygarlığa geçiş evresinde önderlik misyonu üstlenebileceğinin sinyallerini vermiştir.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bu ziyaret sırasında yaptığı konuşmalarında iki ülkenin hürriyetini ve bağımsızlığını kazanmak için verdiği mücadeleye dikkat çekmiştir. Bu durumun korunması, güçlenerek devam etmesi için siyasi, askeri, sosyal ve kültürel alanlarda çağa ayak uydurulması gerektiğini ifade etmiştir. Bunların yanında Amanullah Han'a reformları hayata geçirirken Afganistan'ın jeopolitik, Sosyo-kültürel özelliklerine çok dikkat etmesi hususunda uyarılarda bulunmuştur.

Amanullah Han'ın uzun yurt dışı gezisinden döner dönmez "İkinci İslahat Programı"nu başlatmıştır. Adli, idari ve iktisadi alanlarda başlattığı reformlara bu defa sosyal ve kültürel yapıyı değiştirecek yenilikler eklenmiştir. Kadın haklarına yönelik çeşitli adımlar adılmış, çarşaf giyme yasaklanmıştır. Erkeklerin takım elbise giymeleri, şapka takmaları emredilmiştir.

Kuşkusuz Afganistan gibi geri kalmış bir ülkede değiştirilmesi gereken birçok alan vardır. Ancak Amanullah Han'ın özellikle yüzeysel sayılabilecek, halkın ihtiyaçlarından uzak ve dindar bir toplumda tepki çekebilecek alanları seçmiştir. Buna örnek olarak, Afgan toplumun geleneksel giysilerini Avrupa tarzında değiştirmek, kadınların peçelerini asması, yani bayrak seçimi, karma eğitim, resmi tatili cumadan perşembeye alınması gibi konular üzerinde durmuştur. Ayrıca büyük yurtdışı gezisine çıkarken ülke idaresini teslim ettiği ve Özbek Reisi Mehmed Veli Han'ı görevden alması, Genelkurmay Başkanı Nadir Han'ın uyarılarına dikkate almaması, kısa süre sonra Nadir Han ve kardeşini Fransa'ya sürmesi, yanlış danışmanlar seçmesidir. Böylesi hassas konularda Amanullah Han peş peşe yanlış kararlar almıştır. Bütün bunların üstüne 2 Ekim 1928'de toplanan kalabalık halk önünde Kraliçe Süreyyâ'nın burkasını atması muhalifleri çileden çıkarmıştır.

Bütün bu hatalı kararlar, reformlara, yeniliklere karşı direnen gerici grupların işine gelmiştir. Netice de 1928 senesinin Kasım ayında Amanullah hanın yeni düzenine karşı olanlar Habibullah-ı Kelkanî (Beççe-i Saka) önderliğinde birleşerek isyan başlatmışlardır. İsyancılar Amanullah Han'dan Kraliçe Süreyyâ'yı boşamasını ve kayınpederi Serdar Mahmud Tarzi'yi de hapse attirmasını talep etmişlerdir. Amanullah Han, isyancıların taleplerini kabul etmese de uygulamaya koyduğu reformları geri çekmek zorunda kalmıştır. Toplumsal ve ekonomik hazır oluşluk sürecinin ihmal ettiğini anlayan Amanullah Han, yaptığı yanlışları perdeleyebilmek maksadıyla hatalarına yenilerini eklemiştir. Ayaklanmalar daha da artınca 18 maddelik bir bildiriyle ıslahatları geri çektiğini duyurmuştur.

Böylesi radikal yenilikleri, Afganistan gibi çetin bir ülkede sağlam bir otorite yerleştirmeden ve orduyu modernize etmeden başlamış olması Amanullah Han'ın en büyük hatasıydı. Bu konuda Gazi Mustafa Kemal Atatürk altını çizerek uyarmıştır. Ancak uyarıları dikkate almayan Amanullah Han'ın reformist, devrimci uygulamalarını hayata geçirirken Afganistan'daki sosyal yapının farklılığını dikkate almaması kendisine ve reformlara karşı toplumda bir dirence dönüşmüştür.

Türk Devleti, Afganistan ordusunu modernize etmek için başkent Kabil'e gönderilmiş olan Türk subaylarına irticaya karşı koymalarını, Kral Amanullah Han'ı korumalarını emretmişse de Kral direnme ve isyanı bastırma iradesi gösterememiştir. Mücadele etmekten vazgeçip ailesi ve yakınları ile birlikte Afganistan'ı terk ederek İtalya'ya yerleşmiştir. Kayınpederi ve Dışişleri Bakanı Serdar Mahmud Tarzi ve ailesi de İstanbul'a gelerek yeni bir hayata başlamışlardır.

Amanullah Han daha sonra birkaç defa İtalya'dan Türkiye'ye ziyarete gelerek Gazi Mustafa Kemal Atatürk'le görüşmüştür. Amanullah Han, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni ilk ziyaret eden devlet başkanı sıfatıyla tarihteki yerini almıştır. Son olarak Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatında Türkiye'ye gelmiş, cenaze törenine katılmış, büyük dostuna karşı son vazifesini yerine getirmiştir.

Kaynakça**A-Arşivler****Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (B.C.A)**

B.C.A., B.K.K, 030.18.01 07.13.19

B.C.A., B.K.K., 030.18.01 06.42.19

B.C.A., 030 18 01 01 028 23 7

B.C.A., 030 18 01 01 028 7

B.C.A., 030 01 01 028 23 7

B.C.A., 030 18 01 01 028 23 7

B.C.A., 30.18.1.1./4.50.11

B.C.A., 30.18.1.1./18.20.16

B.C.A., 30.18.1.1./20.57.16

B.C.A., 30.11.1.0./33.18.5

B.C.A., 30.11.1.0./35.29.18

B.C.A., 30.10.0.0./257.731.17

B.C.A., 30.10.0.0./257.731.21

B-Sürelî Yayınlar

Anadolu

Hâkimiyet-i Milliye

Ayn Tarihi

Cumhuriyet

Hizmet

İkdam

Milliyet

Vakit

Ayn Tarihi

Yeni Kitap Dergisi

C-Kitaplar ve Makaleler Aka, İ. (2000). *Timur devleti*. Ankara: TTK Basımevi.Akbaş, İ. (2008). *Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye gezisi ve Türk Afgan ilişkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.Akbaş, İ. (2008). Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye gezisi. *ÇTTAD*, C. VII, S. 16-17, 311-133.Altay, F. (1970). *10 yıl savaş ve sonrası (1912-1922)*. İstanbul: İnsel Yayınları.Armaoğlu, F.(1991). *20 yüzyıl siyasi tarihi*. (C. 1). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.Aybudak, U. (2022). Afganistan modernleşmesi ve Emanullah Han dönemi. *Asya Studies*, Y. 6, No. 21, 275-286.Balık, İ. (2005). *Ortaçağ tarihi ve medeniyeti*. Ankara: Gazi Kitapevi.Barut, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Ankara: Alkım Kitapevi.Baxter, C. (1986). *Historical setting. Afganistan a Country Study*, (P. R. Blood, ed.). Washington: [Elektronik Sürüm], 5-31.

- Baynard, S. A. (1986). *Historical setting. Afganistan a country study*, (R. F. Nyrop & M. Seekins, ed.). Chicago: [Elektronik Sürüm], 1-29.
- Candemir, M. (1997). Afgan kralı Emanullah Han'ın Darülfünun'u ziyareti. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 4, 89-98.
- Cebesoy, A. F. (1955). *Moskova hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyat.
- Cevat, M. (1934). *Afganistan*. Ankara: (Basım Yeri Yok).
- Charles, E. Y. (2021). *Afgan Türkistan'ında Rus-İngiliz rekabeti*. (R. Şahsi, çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Çeçen, A. (1999). *Atatürk ve Avrasya*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Durak, N. (2002). Gaznelilerin kuruluşuna kadar Afganistan'da Türkler. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (A. Ahmetbeyoğlu, haz.). İstanbul: TATAV Yayınları, 27-46.
- Erçin, A. (2019). Batı basını ve Osmanlı devlet yönetiminin Afgan Emiri Abdurrahman Han'a bakışı (1880-1901). *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, 33-50.
- Erdal, İ. (2015). Türk basını ve arşiv belgelerine göre Atatürk dönemi (1920-1938) Türk-Afganistan ilişkileri ve Sadabad paktı. *Berna Türkdöğün-Uysal Armağan Kitabı*, (Ş. Kantarcı & F. Şimşek, ed.). İstanbul: Sonçağ Yayınları.
- Erdal, İ. (2022). Afganistan'ın modernleşme süreci ve dış politikasında Türkiye'nin etkisi (1920-1973). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 8, 925-938.
- Erman, K. (2013). Ahmed Şah Dürrani öncesinde Afganistan tarihinde Türkler ve diğer kavimler. *DTCF Dergisi*, C. 53, S. 2, 491-498.
- Erman, K. (2014). *Türk milli mücadelesinin gizli cephesi Afganistan*. İstanbul: Gece Kitaplığı.
- Esmael, M. E. M. (2004). *Trajik Afganistan*. İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları.
- Ferrier, J. P. (1858). *History of Afghans*. London: John Murray Publishing House.
- Geçmişten günümüze Türk-Afgan ilişkileri*. (2009). Ankara: Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Girgin, K. (1994). *Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri hariciye tarihimiz (teşkilat ve protokol)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gregorian, V. (1967). Mahmud Tarzî ve Saraj-ol-Akhbar: ideology of nationalism and modernization in Afghanistan. *Middle East Journal*, XXI/3, (Summer), 345-368.
- Gregorian, V. (1969). *The Emergence of modern Afganistan*. California: Stanford University Press.
- Hamilton, A. (1910). *Afghanistan*. Boston: J. B. Millet Company.
- Kakar, M. H. (2006). *A political and diplomatic history of Afganistan*. Boston: Brill.
- Karal, Z. E. (t. y.). *Atatürk'ten düşünceler*. Ankara: Doğuşt Ltd. Şti. Matbaası.
- Kış, S. (2009). İşgal ile istiklal arasında Anadolu'da bir İngiliz casusu: Mustafa Sagir. *Tarihin Peşinde*, S. 1, 195-210.
- Kitapçı, Z. (2004). *Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Kocaoğlu, O. (1919). Afganistan'da Terakki ve İngiliz-Rus rekabeti. *Yeni Türkistan*, S. 9-10, 1-12.
- Kocaoğlu, O. (1929). Afganistan'da terakki ve İngiliz Rus rekabeti. *Yeni Türkistan*, S. 9-10, Y. 3, 1-11.

- Korkmaz, Ö. (2000). *Türkiye'nin Afganistan'a olan yardımları (1920-1960)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Köprülü, M. F. (2006). *Tarih araştırmaları I*. (Y. K. Taştan, nşr.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mehmed Fazlı (2008). *Afganistan'a seyahat*, (A. Ahmetbeyoğlu, haz.). İstanbul: Selis Kitaplar.
- Munshi, M. (1900). *The life of Abdur Rahman amir of Afganistan*. (Vol. I-II). London: John Murray Publishing House.
- Niedermayer, O. V. (1924). *Afganistan*. Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann.
- Noorulhak, A. J. (2004). *İlk fetihlerden Gaznelilerin son dönemine kadar Afganistan'ın İslamlaşma süreci*. (Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Öksüz, H. (2001). Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk resmi konuğu: Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye ziyareti (20 Mayıs-2 Haziran 1928). *Pax Ottomana Studiet In Memoriam Prof. Nejat Göyünç*, (K. Çiçek, Neşr.). Ankara: SOTA & Yeni Türkiye Yayınları.
- Özer, İ. (2023). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk resmi konuğu Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretinin Türk basınındaki yansımaları (1928). *Turkish Studies*, Vol. 8, S. 11, 279-291.
- Özmen, S. (2013). *Afgan aydınlanmasının mimarı: Serdar Mahmud Tarzi Han ve anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Saray, M. (1984). *Türk-Afgan münasebetleri*. İstanbul: Veli Yayınları.
- Saray, M. (1995). *Atatürk ve Türk dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saray, M. (1995). Emânullah Han. *DİA*, (C. 11, s. 84-85). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Saray, M. (1997). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitapevi.
- Sarihan, Z. (2002). *Kurtuluş savaşımızda Türk-Afgan ilişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Schinasi, M. (1979). *Afganistan at the beginning of the twentieth century*. Naples: Istituto Universitario Orientale.
- Şimşir, B. N. (1998). *Ankara: Bir başkent'in doğuşu*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1993). *Atatürk ve yabancı devlet başkanları*. (C. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2002). *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2009). *Geçmişten günümüze Türk-Afgan ilişkileri*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Tarzi, A. (1997). *Efganistan. İ.A*, (C. IV, s. 178-201). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Tarzi, Ö. (2014). *İki kral bir lider*. İstanbul: Palama Yayınları.
- Tate, G. P. (1911). *The kingdom of Afganistan: a historical sketch*. London: Bennett Coleman and Co.
- Uysal, H. (1988). *Adı Afganistan*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Ünal, E. (2007). Cumhuriyet'in ilk resmi konuğu. *Popüler Tarih Dergisi*, S. 78.
- Walker, F. A. (1881). *Afhganistan; a sort account of Afghanistan*. New York: E. P. Dutton and Co.
- Yazıcı, O. (1996). *Afganistan'da İngiliz-Rus nüfuz mücadelesi (1800-1921)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi.

- Yazıcı, O. (1996). Birinci İngiliz-Afgan savaşı ve sonuçları. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*. (A. A. Beyoğlu, ed.). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı (Tatav) Yayınları, 2002, 51-82.
- Yazıcı, O. (2010). Afgan devleti'nin kuruluşunda Türk kültürünün tesirleri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 2, 331-344.
- Yazıcı, O. (2011). Afganistan'ın bağımsızlığını kazanmasında Mahmud Tarzi ve Siracü'l-Ahbar gazetesinin rolü. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Vol. 97, No.193, 207-230.
- Yazıcı, O. (2011). *Modern Afganistan'ın kuruluşu*. Malatya: Mengüceli Yayınları.
- Yazıcı, O. (2014). Jöntürklerin Afganistan'daki yansıması: Cevanân-ı Afgan ve meşrutiyet talepleri. *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler*, C. I, Ankara: TTK yay., 159-184.
- Yenigürbüz, E. (2006). Tbp. Kd.Alb. Rıfki Kamil Urgan (1880-1966). *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S.1, 297-303.
- Yılmaz, A. (2010). Amanullah Han'ın ıslahatları ve Atatürk. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, 155-165.
- Zahirü'd-Din Muhammed Babür (1987). *Vekayi: Babür'un hatıratı*. (C. I-II). (R. R. Arat, nşr.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EKLER

Ek 1: Emir Habibullah Han, solunda Amanullah Han, sağında İnyetullah Han.
(Niedermayer, 1924, s. 38).

Ek 2: Atatürk ve Amanullah Han Ankara 1928. (<https://onedio.com/haber/bir-zamanlar-afganistan-ataturk-ve-amanullah-han-998030>).

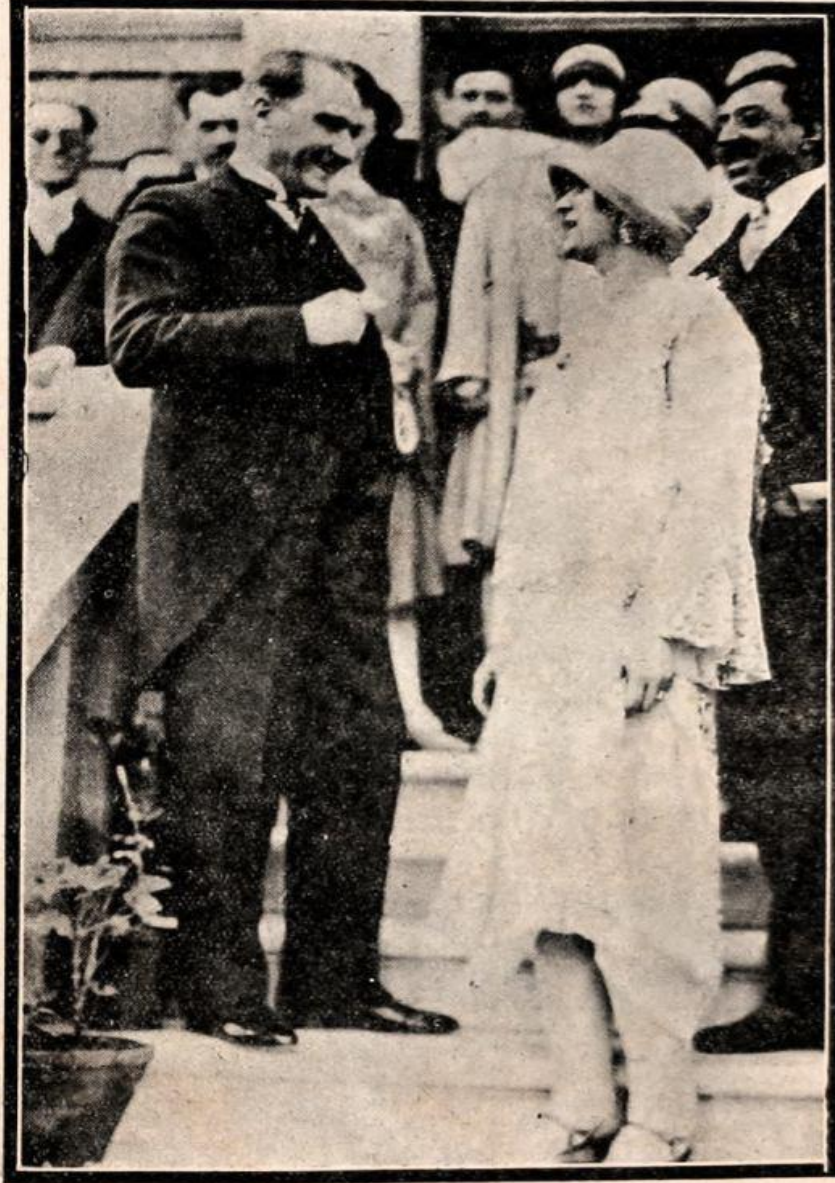
Ek 3: Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ'nın Atatürk Ziyaretinden. (<https://onedio.com/haber/bir-zamanlar-afganistan-ataturk-ve-amanullah-han-998030>).

Ek 4: Amanullah Han Ankara'da. (<https://onedio.com/haber/bir-zamanlar-afganistan-ataturk-ve-amanullah-han-998030>).

Ek 5: Amanullah Han, Kraliçe Süreyyâ Çankaya, Hariciye Konağı'nda, 23 Mayıs 1928. (<https://onedio.com/haber/bir-zamanlar-afganistan-ataturk-ve-amanullah-han-998030>).

غازی حضرتلری قزالیچه سوریایله قونوشیور

براقارق، محبتلر طوبیلابارق مملکتته عودت ایتدی .
تجدد علم و فنك عاشق اولان افغان قراللك
زهستلری نه قدر ساده ، چهره سی نه قدر سویلی
ایسه ؛ سوریای حضرتلری ده متواضع اطوار ایله . ملیح

افغانستانده بالذات اداره ایدوب باشاران افغانك
کزیده اولادی امان الله ، تجدد ساحه سنده
آندینی عزیمکار آدیملر تقدیرینی قازاندینی غریبلار
اراستنده اولدینی قدر نور کیه سزدهده ابی انطباعلر

Ek 6: Haziran 1928 tarihli Yeni Kitap dergisinde yayımlanan haber. Afganistan Kral ve Kraliçesi Ankara ziyareti haberinde yer alan fotoğrafın altındaki yazı: “Gazi Hazretleri Kraliçe Süreyya ile konuşuyor”, Çankaya, Hariciye Konağı, 23 Mayıs 1928. *Yeni Kitap Dergisi*, Haziran 1928, No: 14, s. 20.

Ek 6: Vakit gazetesini manşeti: “Aziz misafirlerimiz Afgan Kralı Amanullah Han ve Kraliçe Süreyyâ Hazretlerinin Ankara’ya muvasalatlarından intibalar” 22 Mayıs 1928, s. 1.

Ek 7: 24 Mayıs 1928 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanan haber. Afganistan Kral ve Kraliçesi Ankara ziyareti haberinde yer alan fotoğrafın altındaki yazı: “Güzel bir enstantane: Gazi Hazretleri aziz misafirleriyle” Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 24 Mayıs 1928, s. 1.

Sandıklı Müfrezesi ve Faaliyetleri

Sandıklı Detachment and its Activities

Ahmet ALTINTAŞ * Öz

İzmir'in işgali sonrasında Anadolu'nun her yerinde işgallere karşı bir farkındalık oluşmuş çareler aranmaya başlanmıştır. Afyonkarahisar'a bağlı Sandıklı ilçesi de Yunan işgaline karşı en çok tepki gösterilen yerleşim merkezlerinden birisidir. İşgalin ardından Sandıklı Kuva-yı Milliye Teşkilatı oluşturulmuş Sandıklılılar ellerinden gelen her türlü yardımı yapmışlardır. Sandıklı Kuva-yı Milliye Teşkilatı'nın Yunan işgali karşısındaki faaliyetlerinden birisi de bir piyade ve süvari müfrezesi teşkil etmek olmuştur. İlerleyen dönemde bu teşkilatlar daha sonra Sandıklı Müfrezesi'ne dönüştürülmüştür. Sandıklı Müfrezesi, İkinci İnönü Savaşı'ndan önce bölge askerlik şubeleri tarafından kurgulanması yapılmış daha sonra Afyonkarahisar Askerlik Şubesi'nce 20 Mayıs 1921 tarihinde yeniden teşkilatlandırılmıştır. Sandıklı Müfrezesi, üç taburlu bir piyade alayı, üç bölüklü bir süvari alayı, iki toplu bir dağ bataryasından meydana gelmiştir. Sandıklı Müfrezesi daha sonra düzenli orduya katılarak Milli Mücadele'deki faaliyetlerini İzmir'in alınışına kadar devam ettirmiştir.

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/
aaltintas@aku.edu.tr
ORCID: 0000-000-9473-5427
Afyon / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Sandıklı Müfrezesi, 52. Piyade Alayı, Tahsin Bey, Hasan Hilmi Bey.

Abstract

After the occupation of İzmir, an awareness of the occupations was created all over Anatolia, and solutions were sought. The Sandıklı district of Afyonkarahisar was also one of the settlements where the most reaction was shown against the Greek occupation. After the occupation, the Sandıklı National Forces Organization was formed and the people of Sandıklı did not spare any help they could. One of the activities of the Sandıklı National Forces Organization against the Greek occupation was to form an infantry and cavalry detachment. In the following period, these organizations were later transformed into the Sandıklı Detachment. The Sandıklı Detachment was constructed by the regional military branches before the Second İnönü War and later reconstituted by the Afyonkarahisar Military Branch on May 20, 1921. The Sandıklı Detachment consisted of a three battalion infantry regiment, a three company cavalry regiment, and a two-gun mountain battery. The Sandıklı Detachment later joined the regular army and continued its activities in the National Struggle until the capture of İzmir.

Başvuru/Submitted: 11/01/2023
Kabul/Accepted: 27/04/2023

Keywords: Sandıklı Detachment, 52nd Infantry Regiment, Tahsin Bey, Hasan Hilmi Bey

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda istediği başarıya ulaşamayan Osmanlı Devleti müttefikleri olan Bulgaristan'ın teslim olmasıyla Almanya, Avusturya-Macaristan'la kara bağlantısını da kaybetmişti (Bayur, 1983, C. III, ks. IV, s. 783). Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi sonucunda Trakya, İstanbul ve Balkanlardan üzerinden gelebilecek saldırılara karşı korumasız bir durumda kalmıştı. Payitahtın İtilaf Devletleri tarafından her an ele geçirilmesi tehlikesi belirmişti. Bu yetmezmiş gibi Osmanlı Devleti'nin diğer cephelerinde de başta Suriye olmak üzere durum iyi görünmüyordu. Müttefikleri olan başta Almanya, Avusturya-Macaristan'ın savaştığı cephelerde de yenilgiler devam ediyordu (Altıntaş, 2011, s. 3). Aynı zamanda gerek insan kaynakları, gerek silah ve cephane üretim kapasitelerinin de sonuna gelinmiş savaşı sürdürülebilirlik büyük oranda yitirilmişti. Bütün bu olumsuz genel durumun yanı sıra İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti üzerinde gerekli baskıyı kurmak için Trakya bölgesinde ilerleyen Milne Ordusu'nun etkili bir duruma gelmesini, İngiliz Donanması'nın Çanakkale Boğazı girişinde toplanmasını bekliyorlardı. Durumun daha da kötüye gittiğini gören İttihat Terakki yönetimi ve Sadrazam Talat Paşa istifa etmenin doğru bir hareket tarzı olduğunu görmüşler ve en uygun çare olarak istifa etmenin doğru olacağını değerlendirmişlerdi. Talat Paşa'nın başında bulunan kabine (8 Ekim 1918) istifa etmiş yerine Ahmet İzzet Paşa sadrazam olarak tayin edilmiş o da kısa süre içinde kabinesini kurmuştu. Ahmet İzzet Paşa, durumun kritikliğini görerek bir an önce ateşkes antlaşması yapmak üzere teşebbüse geçmiş uzun arayışlardan sonra o dönemde Osmanlı Devleti elinde esir bulunan İngiliz Generali Townshend aracılığıyla mütareke için temasa geçmişti (Erikan, 2021, s. 15).

Townshend aracılığıyla İngiltere'yle mütareke görüşmelerinin başlatılması yönünde ilerleme sağlanmış yer olarak Mondros Limanı kararlaştırılmıştı. Görüşmelerde Osmanlı Devleti adına Dönemin Bahriye Nazırı Rauf Bey, Reşat Hikmet Bey, Sadullah Beylerden oluşan heyet teşkil edilmişti. Zorlu Mondros görüşmeleri bir hayli çetin geçmiş durumun aciliyet göstermesinden dolayı Rauf Bey başkanlığındaki heyet, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı (Belen, 2020, s. 39). Mondros Ateşkes Antlaşması'nın bütün şartları ağır olmakla beraber en can yakıcı olan hükmü 7. Maddesiydi. Söz konusu madde İtilaf Devletleri'ne kendileri açısından tehlike arz eden, stratejik olarak gerekli gördükleri Osmanlı topraklarını işgal etme hakkı tanımaktaydı. Nitekim İngilizler bu maddeye dayanarak 3 Kasım 1918'de Musul, 6 Kasım'da Çanakkale ve İstanbul Boğazları işgal edilmiş 13 Kasım'da İtilaf Devletleri donanması İstanbul Boğazı'na demir atarak İstanbul'u fiilen işgal etmekten geri durmamışlardı.

İtilaf Devletleri'nin söz konusu işgallerinden Afyonkarahisar da nasibini almıştı. Afyonkarahisar'ın stratejik konumda bulunması, geçiş güzergâhlarının merkezinde olması, İstanbul-Konya, İzmir-Afyonkarahisar demiryollarının kesişim noktasında bulunması, karayolları kavşaklarının buluşma noktasında yer alması, vb. nedenlerle ilk önce İngilizler tarafından 17 Kasım 1918 tarihinde işgal edilmişti (BOA. DH. KMS, 55/2-

45; BOA. DH. EUM, Şb.5, 86/83; ATASE, 17/91)¹. Afyonkarahisar'ı ardından Fransızlar 16 Nisan 1919 tarihinde istila etmişlerdi (BOA. DH. İUM, 19/19). İtalyanlar da geri durmayarak 14 Mayıs 1919 tarihinde şehri ele geçirmişlerdi (ATASE, 17/67; 17/71; BOA. DH. ŞFR, 100/64). Söz konusu devletler, Afyonkarahisar'daki işgallerini daha çok demiryolu, istasyon binaları, mutasarrıflık binası, Afyonkarahisar Lisesi, cephanelikler vb. çevresinde gerçekleştirmişlerdi. Mondros Mütarekesi gerekçe gösterilerek yapılan işgaller, bununla da sınırlı kalmamıştı. İtilaf Devletleri'nin kışkırtma ve özellikle İngiltere'nin destekleriyle Yunanlılar 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e asker çıkararak İzmir ve çevresini işgal etmişlerdi (Erikan, 2021, s. 33). İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali daha önce hiç olmadığı kadar bütün Anadolu'da büyük bir üzüntüye yol açmış ilk etapta bu işgalin kesinlikle kabul edilmeyeceği her platformda dile getirilmişti. Başta İstanbul mitingleri olmak üzere yurdun her yerinde yapılan protesto ve mitinglerle gerek İtilaf Devletleri nezdinde gerekse bütün dünyaya haksız işgalin kesinlikle kabul edilmeyeceği bildirilmişti.

İzmir'in işgali sonrasında yurdun her yerinde yapılan protesto ve mitingler devam ederken bir yandan da çare arayışlarına girilmiş, bu doğrultuda redd-i ilhak cemiyetleri, müdafaa-i hukuk cemiyetleri, kuva-yı milliye cemiyetleri kurulmaya başlanmıştı (ATASE, 297/20-2001). Söz konusu cemiyetlerin kurulmasında hiç şüphesiz yerleşim yerlerindeki eski İttihat Terakki Cemiyet teşkilatları, ordu teşkilatları, öğretmenler, din adamları, yöre eşrafı büyük rol oynamışlardı (Erikan, 2021, s. 36-37, 40; Altıntaş, 2011, s. 45). Bu genel çerçeveye hiç şüphesiz Afyonkarahisar'da büyük ölçüde tabi olmuştu. Afyonkarahisar'daki kuva-yı milliye yapılanması büyük ölçüde merkezi Ankara'da bulunan 20. Kolordu'ya bağlı 23. Tümen aracılığıyla gerçekleştirilmişti (ATASE, 298/31-31001)². Bilindiği gibi söz konusu tümen, Afyonkarahisar'da konuşlandırılmış yalnızca Afyonkarahisar'ın değil başta Uşak, Alaşehir, Salihli vb. ve çevresi olmak üzere görev alanı içindeki milli mücadele teşkilatlanmalarına önemli ölçüde destek vermişti (ATASE, 297/41-41001; 23)³. 23. Tümen Komutanı Binbaşı Ömer Lütfi Bey, Afyonkarahisar merkez, Bolvadin, Emirdağ, Sandıklı, Dinar olmak üzere bütün yerleşim birimlerinde redd-i ilhak, müdafaa-i hukuk, kuva-yı milliye cemiyetlerinin kurulmasında, gerekli katılımların sağlanmasında, halkın söz konusu cemiyetlere destek vermesinin teşvik edilmesinde büyük katkı sağlamıştı (Altıntaş, 2011, s. 44, 45; ATASE, 297/20-2001). 23. Tümen bu katkılarının yanı sıra kendi bölgelerinde işgal kuvvetlerine karşı milis kuvvetler şeklinde örgütlenen kuva-yı milliye'nin her türlü yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının

¹ Ömer Sami Çoşar, *İstiklal Harbi Gazetesi*, 15 Ağustos 1919; Afyonkarahisar'ın en önemli eğitim binası olan Afyonkarahisar Lisesi (Karahisar İdadisi) İngiliz işgal kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Bu durum başta mutasarrıf olmak üzere, eşraf tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bk. (BOA. DH. KMS, 55/2-45; BOA. DH. EUM, Şb.5, 86/83; ATASE, 17/91).

² Konuyla ilgili olarak 23. Tümen Komutanı Binbaşı Ömer Lütfi Bey'in 1 Temmuz 1919 tarihinde 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği yazı şu şekildedir. "Karahisar'da redd-i ilhak heyeti teşkil etti. Nizamnamesi vecihle faaliyete başladı. Bu gün Dinar ile Aziziye (Emirdağ) kazalarında dahi derdest-i teşkildir. Bura heyet-i merkeziyesinin adresi bervech-i ati olduğu. Karahisar-ı Sahip Rehber-i İrfan Mektebi Baş Muallimi Arif Bey". Bk. (ATASE, 298/31-31001).

³ Tümen'in bölgedeki faaliyetleri hakkında bk. (Gürler, 1994, s. 116, 118, 123).

karşılanmasında imkânları ölçüsünde destek vermiş sınırlı da olsa silah ve cephane sağlamaya çalışmıştı (ATASE, 22/8)⁴. Aynı zamanda, müdafaa-i hukuk cemiyetlerine her türlü maddi ve manevi desteğin verilmesi konusunda merkez, ilçe ve köy ahalisini teşvik etmiş yöre zenginlerinin, eşrafın destek vermesini sağlamaya çalışmıştı (Türk İstiklâl Harbi, 1974, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 15).

İzmir'in işgalinin ardından Afyonkarahisar ve ilçelerinde Yunanlılara karşı büyük bir tepki meydana gelmiş protesto ve mitingler yapılmıştır. Afyonkarahisar eşrafından Akosmanzade Hacı Hüseyin, Çobanzade Avukat İsmail, Hoca Nebil, Müftü Hüseyin Beylerden oluşan bir heyet 17 Mayıs 1919 tarihinde toplantı yaparak durumu değerlendirmişlerdir. Yapılan değerlendirmelerin ardından İzmir'in işgaline karşı halkın tepkisini göstermek amacıyla protesto mitingi yapılmış işgalin tanınmayacağı, her ne olursa olsun mücadele edileceği kararı Afyonkarahisar'daki İngiliz, Fransız, İtalyan işgal kuvvetleri temsilciliklerine bildirilmiştir (Atabek, 1997, s. 335)⁵. Afyonkarahisar'da olduğu gibi Sandıklı'da da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline çok büyük tepki gösterilmiş halkın bu konudaki görüşü en üst perdeden İtilaf Devletlerine duyurulmak amacıyla protesto mitingi tertip edilmişti. Sandıklı'da 16 Mayıs 1919 tarihinde Belediye Başkanı İbrahim, Müftü Emin, Şahinzade İbrahim, Hacı Hakkızade Nuri, Sükudluzade Mehmet'ten oluşan bir heyet Sadaret makamına çektikleri telgrafta; barış için gerekli olarak ilan edilen milliyet ve adalet ilkesine aykırı olarak İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiğini öğrendiklerini, bu durumun ortadan kaldırılması için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacaklarının İtilaf Devletleri nezdinde bilinmesi gerektiğini ifade etmişlerdi (BOA, A. VRK, 829/36).

İzmir'in işgalinin hemen ardından Afyonkarahisar'da olduğu gibi Sandıklı'da da Kuva-yı Milliye Teşkilatı oluşturulmuştu (ATASE, 22/8). Sandıklı halkından güçleri yetenler bu teşkilata gerekli yardımları imkânları ölçüsünde yapmaya büyük gayret göstermişlerdi. Sandıklı eşrafı başta olmak üzere, çiftlik sahipleri, zenginler, esnaf ve tüccarlar Kuva-yı Milliye Teşkilatı'na önemli ölçüde maddi, manevi yardım yapmışlardı (Aydın, 2012, s. 37-38). Sandıklı'nın vatanperver halkı adeta yardım konusunda birbirleriyle yarışmışlar, ellerinden gelen her türlü yardımı yapmışlardı. Sandıklı ahalisinden olup imkânları sınırlı olanlardan bazıları zaman zaman maddi imkânları yerinde olmasa bile elinde avucunda ne varsa her türlü desteği vermeye gayret etmişlerdi. Onların bu fedakâr tavırları ilk etapta yardım konusuna mesafeli duran hali vakti yerinde Sandıklı eşrafına bile ilham kaynağı olmuş, farkındalık ve bilincin oluşmasına büyük katkı sağlamıştı (Oruç, 13351919, nr: 2924).

⁴ Konuyla ilgili olarak 23. Tümen Komutanı Binbaşı Ömer Lütfi Bey, 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'ya 20 Temmuz 1919'da göndermiş olduğu yazıda; Aydın Kuva-yı Milliyesinin kurucularından Denizli eşrafından Helvacıade Mehmet Efendi ve iki arkadaşının Afyonkarahisar'a geldiklerini, kendilerine silah, cephane, sıhhi malzemenin imkânlar ölçüsünde verildiğinden söz etmektedir. Ömer Lütfi Bey yazısının devamında Kuva-yı Milliye'nin büyük bir yekûna ulaştığını 4-5 bin silah ve yeterli ölçüde cephanenin yetiştirilmeye çalışıldığını bunun için gerekli olan nakil masraflarından kaçınılmayacağını bildirmiştir. Yazının devamında Ömer Lütfi Bey, 20 Temmuz akşamı itibarı ile 500 silah ile 100 sandık cephane ve bombayı gönderdiğini, sıhhi malzemenin de hazırlandıktan sonra gönderileceğini bildirmiştir. Bk. (ATASE, 297/41-41001).

⁵ Afyonkarahisar'da yapılan protestolar hakkında bk. (BOA, A.VRK, 830/74; 834/97; 838/10).

Sandıklılılar bir yandan söz konusu yardım faaliyetlerini artan bir şekilde devam ettirirken diğer yandan işgale karşı örgütlenme çabasına girmişlerdi. Bu düşünce doğrultuda Sandıklı'da Kuva-yı Milliye Teşkilatı kurulmuştu. Bunun hemen ardından Kuva-yı Milliye Teşkilatı'na tabi piyade ve süvari müfrezesi kurulmuştu. Söz konusu müfrezenin insan kaynakları büyük ölçüde Sandıklı merkez ve köylerden gelen gönüllü gençlerden meydana gelmişti. Sandıklı'nın vatansever, kahraman gençlerinden meydana gelen müfrezeler oluşturulmuştu. Bu müfrezeler ilk etapta çekirdek bir kadro şeklinde kurulmuş imkânların dar olması, yaşanan iase ve ibade sorunları, silah ve cephane eksikliği vb. nedenlerden dolayı bu yöntem ilk etapta daha uygulanabilir olmuştu. Ancak gelişen şartlar, Yunan ordusunun Anadolu içlerine ilerlemesini sürdürmesi ve özellikle Uşak, Afyonkarahisar hattına doğru işgallerini genişletmesi üzerine daha sistematik bir yapıya kavuşturulması noktasında önlemler alınmış, teşkilat yapılanmasında ihtiyaçlar doğrultusunda genişletme ve değişiklikler yapılmıştı (ATASE, 1297/34; Aydın, 2012, s. 39).

A. Sandıklı Müfrezesi

Güney Cephesi bilindiği gibi Sandıklı ve civarını da kapsamaktaydı. Denizli-Isparta-Burdur'da müzaheret kıtaları bulunduğu, Yunanlılar karşı Çivril üzerinden Ulubey doğrultusunda bir taarruz yapılması gerektiği ifade edilmişti. Bunun için Güney Cephesi Komutanlığı'ndan Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderilen raporda Sandıklı'da ayrı olarak bir müfreze toplanacağı 57. Tümen eski komutanı Albay Şefik Bey'in bu bölgeye komutan olarak atanması önerilmiş bu teklif Genel Kurmay Başkanlığı tarafından kabul edilmişti (Erikan, 2021, s. 51; Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 437).

İkinci İnönü Zaferi'nden sonra Müzaheret alaylarından istenilen sonuç tam olarak elde edilememekteydi. 1 Nisan 1921 tarihinde 1 Nisan 1921'de, Evciler doğrultusunda çekilen 1. Müzaheret Alayı Dinar'daki mevcudu 62 subay ve 374 ere inmişti. Alay bu muharebede bir subay, 20 er yaralı ve dokuz er şehit vermiş, yedi er de esir düşmüştü. Eğitim ve disiplini olmayan erlerle civar halkından kurulan bu alayın 788 erinin kaçması, disiplinden yoksun bir kıtanın muharebedeki akıbetinde canlı bir örnektir. Bu bölgedeki müzaheret kıtaları 12. Kolordu emrine verilmişti. Bu bağlamda Isparta, Burdur Müzaheret Atlılarının bir kısmı Sandıklı, bir kısmı Çivril Grubu'na gönderilmişti. Gerekli hazırlıkların yapılmasının ardından kuzeyden hareket eden kıtalarla ortaklaşa düşman gerilerine Sandıklı müzaheret birlikleri ile etkili saldırılar yapılması istenmişti. Ancak bu saldırılarda istenilen sonuç elde edilememiş gerekli koordinasyon kurulamamıştı. Bunun sağlanması için Sandıklı ve Dolayları Komutanlığı'na Müzaheret Alayı'nın takviyesine çalışılmaktaydı. Alay noksanlarını tamamladıktan sonra taarruz edecekti (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 478, 479, 499).

Bu dönemde aynı zamanda Sandıklı ve Dolayları Komutanlığı'na Müzaheret Alayı'nın takviyesine çalışılmış alay noksanlarını tamamladıktan sonra taarruza hazır olması istenmişti. Bu faaliyetler çerçevesinde Sandıklı bölgesine subay ve silah gönderilerek buradaki Müdafaa-i Hukuk heyetleriyle birlikte hareket edilmesi arzu edilmişti. Müdafaa-i Hukuk heyetleriyle beraber subay komutası altında küçük atlı ve

piyade birlikleri teşkil edilerek bölgedeki küçük Yunan birliklerine taarruz etmeleri istenmişti (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 532).

İkinci İnönü Savaşı'ndan önce Askerlik şubeleri tarafından kendi bölgelerinde kurulan yardımcı alaylardan birisi de Sandıklı Müfrezesi'ydi. Bölgeye subay, silah ve cephane gönderilmişti. Buradaki müdafaa-i hukuk cemiyetleri birlikte subay komutası altında küçük mevcutlu atlı ve piyade birlikleri teşkil edilmişti (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 117).

13 Nisan 1921 Sandıklı kesiminde; Sandıklı Müfrezesi tarafından İslâmköy'deki Yunan ağırlıklarına, lojistik hatlarına ikinci bir baskın yapılmıştır. Söz konusu baskın bir buçuk saat sürmüştü. Büyük bir fedakârlıklar çarpışan müfreze cephane yetersizliğinden dolayı ikmal için Ahatköy'e çekilmek zorunda kalmıştı (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 572). 14 Nisan 1921 Sandıklı Müfrezesi, faaliyetlerine sürdürerek bölgedeki Yunan kuvvetlerini taciz etmişti. Müfreze, Şabanköy kuzeyinde bir bölük Yunan süvarisi ile çatışarak söz konusu bölüğü çekilmek zorunda bırakmıştı (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım, s. 575). Müfrezenin kısa süre içinde yararlı faaliyetlerde bulunması komuta kademesinin dikkatin çekmiş bu nedenle daha kurumsal bir yapıya kavuşturulması hedeflenmişti. Kuvvet tasarrufu ilkesinin bir gereği olarak, birbiri ile yakın ve ilişkili kuvvetlerden bir tümen teşkil edilmesi yoluna gidilmişti. Söz konusu tümenden Afyonkarahisar'ın batısında faydalanılması ve buradan alınacak asıl kıtaların daha çok önemli olan Eskişehir ve Kütahya bölgelerinde kullanılması hedeflendi (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 117).

Sandıklı'da kurulan bu müfreze daha sonraları Afyonkarahisar Askerlik şubesinde 20 Mayıs 1921 tarihinde yeniden şekillendirilmişti. Sandıklı Müfrezesi'ne 26 Mayıs 1921 tarihinden itibaren 52. Piyade Alayı adı verilmiştir (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 117).

Sandıklı Müfrezesi Nizamnamesine göre; Sandıklı Müfrezesi üç taburlu bir Piyade Alayı, üç bölüklü bir Süvari Alayı, iki toplu bir dağ bataryasından meydana gelecekti. Alaylara numara verilinceye kadar Mürettep Sandıklı Piyade Alayı, Mürettep Sandıklı Süvari Alayı ismiyle anılacaktı (ATASE, 1297/34, 34-1).

Piyade Alayı; iki müzaheret alayının iki taburu ile birinci müzaheret alayından gelen bir tabur teşkil edecek ve her taburda iki tüfekli bir makineli tüfek takımı bulunmak için tam edevatlı dört adet Alman Maksim makineli tüfek gönderilecekti (ATASE, 1297/34, 34-1).

Alay'da alay yaverinin gözetiminde olmak üzere muhabere telsizi ve dört piyade telefonundan oluşan muharebe müfrezesi bulunacaktı (Aydın, 2012, s. 39).

Piyade Alayı'nın her taburu evvel emirde 300 tüfekli her tüfek için 150 fişek sahip olacak tarzda ikmal edilecekti. Müfrezede halen mevcut muhtelif cins tüfeklerden dahi yararlanılması için bunların taburlar dâhilinde dağıtılması taburlardan birisine Alman birisine Osmanlı, birisine Rus fişekleri atan tüfeklerin dağıtılması kararlaştırılmıştı.

Makineli tüfek takımlarında 11 ve her taburda şimdilik 20 mekkâri olmak üzere alayda toplam 93 mekkâri bulunacak surette hayvan temin edilecekti.

Süvari Alayı; mevcut müzaheret takımlarının her biri 120 atlı muharip surette üç bölük halinde birleşik bir şekilde bir araya getirilecekti. Sonradan müzaheret ismi kaldırılarak nizamiye süvari alayı örneğinde olduğu gibi talim edeceklerdi. Süvari Alayı tamamen Alman tüfekleriyle donatılacak ve tüfek başına 100 fişek verilecekti. Alayın tensiki esnasında açıktan kalan zabitan piyade alayına verilecekti (ATASE, 1297/34, 34-1).

Alayın ihtiyacı olan silah, asker, hayvan, subay, batarya, top eşya ve elbiseler de dikkate alınmıştır. Bu amaçla Kuva-yı Umumiye Cetvelleri ile askerlerin künyelerine göre ihtiyaçları tespit edilerek müfrezenin ikmaline verilecekti. Alınan emir üzerine oraya gönderilen Üsteğmen (Mülazım-ı Evvel) Tahsin Bey daha önceden gezdiği mevzilere uygun olarak bu bölgede de çalışacaktı.

B. Alayların Kuruluşu

Sandıklı Müfrezesi Sandıklı mıntikasına yakın yerlerde konuşlandırılmış böylece irtibatın mümkün olduğu kadar kolay temin edilmesi hedeflenmişti. Bu doğrultuda konuşlandırmalar yapılmış 20 Mayıs 1921'de Savran'da bulunan Sandıklı Müfrezesi'nin bir kıtası 12. Grup emrine verilmişti (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 122). Sandıklı Müfrezesi Komutan Vekili Kıdemli Yüzbaşı Hasan Hilmi Bey tarafından, 4. Süvari Tugayı Komutanlığı'na 22-23 Mayıs 1921 tarihinde Savran'dan 24 numara ile gönderilen telgrafa göre, Sandıklı Müfrezesi'ne ait Alayların kuruluş ve konuşlanma yerleri şu şekilde detaylandırılmıştı (ATASE, 1297/36-1; Aydın, 2012, s. 40).

Piyade Alayı'nın Birinci Piyade Taburu ile İkinci Piyade Taburu'ndan iki bölük ve iki toplu dağ bataryası Savran'da bulunmaktaydı. Üçüncü Piyade Taburu 430 mevcutluysa da. Piyade taburunda iki makineli tüfek, birinci tabur dâhilinde ve ikinci taburun bir bölümü Çivril bölgesinde ve Osmanköy'de bulunmaktaydı. Çeşitli cinsteki silahlardan meydana gelen cephanede Rus silahlarından her tüfeğin 150, Osmanlı silahlarından her tüfeğin 130 ve Alman silahlarından her bir tüfeğin 70 mermisi mevcuttu. Ayrıca Piyade Alayı'nın ihtiyat cephanesi yoktu. Piyade Taburları alay halindeydi. Alay Komutan Vekili, Tabur Komutanı Kıdemli Yüzbaşı Cemil Efendi'ydi. Piyade Taburunun, bölüklerinin her birinde iki ile üç subay bulunuyordu (ATASE, 1297/ 36-1).

Bütün bu silah ve cephanelerin yanında alaylarda, iki Erhard dağ topu ile birlikte toplam 150 mermi mevcuttu. Toplar Savran Köyü'nde konuşlandırılmıştı. Bataryanın iki subayı olup Batarya Komutanı (İhtiyat Mülazım-ı Sani), Yedek Teğmen Tahsin Efendi'ydi. Topçu askerleri tam kadro halindeydi. Buna karşılık dört mekkâre civarında bir eksiklik söz konusuydu.

Süvari Alayı üç bölüklü olup bölükler yüzer mevcutlu ve eksiksiz olarak Alman silahıyla donatılmıştı. Buna karşılık mermiler yeterli değildi. Süvari Alayı merkezi ile bir bölümü Akçabadırık'ta⁶, başka bir bölümü Avgancık'taydı. Çalca'da da bir takımı mevcuttu. Diğer bölük İhsaniye köyünde idi. Süvari Alayı Komutanı Kıdemli Yüzbaşı

⁶ Afyonkarahisar İlinin Hocalar İlçesi'ne Bağlı Akçadere Köyü.

Haydar Efendi'ydi. Bölüklerde beş ile sekiz arasında subay bulunmaktaydı. Fazla gelen subaylar ise Piyade Alayı'na verilecekti (Aydın, 2012, s. 41).

Savran'ın doğu ve güney sırtları Savran, Akharım, Nuh, Mahmarı⁷ köyleriyle çevrilmiş olan ovaya karşı herhangi bir Yunan saldırısı olması durumunda bölge güçlendirilmişti. Topçu mevzii Yunanlılara karşı güçlendirilen hattın bin beş yüz metre kadar doğusundaki Sakar dağı adı verilen yer seçilmiş olup burası Sandıklı ovasına ve çeşitli istikametlere hâkimdi (ATASE, 1297/36-1).

Alayların mevcudu, Piyade Alayı; makineli tüfekler, hayvanlar ve naklieleri ile beraber 19 binek, 23 mekkâre, 3 merkep ile 2 kağrı arabası, Topçu Alayı; iki bin otuz koşum mekkâre ve Süvari Alayı; 16 mekkâreden ibaretti. Yukarıda bahsedilen bölgedeki köylerin mevcut iâşe ambarlarında bulunmayan erzakı ise Sandıklı Noktası'ndan temin ediliyordu. Sandıklı bölgesindeki köylerin ambarlarında aşar mültezim malı olduğu için mevcut bulunan hububat ve yiyecekler tahmine göre şu şekildeydi (Aydın, 2012, s. 42);

- Hocalar köyünde 20 bin kilo buğday, on beş bin kilo arpa,
- Duğla köyünde 30 bin kilo buğday,
- Çay'da 15 bin kilo buğday,
- Güdübez'de 11 bin kilo buğday, iki bin kilo arpa,
- Kılındıras'ta 14 bin kilo buğday, 14 bin kilo arpa,

-Başağaç köyünde 5 bin 600 kilo arpa ve buğday mevcut olup fasulye, nohut, mercimek gibi hububat ise yoktu. Davar, keçi, inek, öküz gibi hayvanlar da Sandıklı Noktası'ndan temin ediliyordu. Sandıklı Müfrezesi Komutanı Binbaşı Remzi Bey karargâhıyla birlikte Sandıklı'da bulunuyordu (ATASE, 1297/36, 36-1a).

Görüldüğü gibi bu şekilde kurulan Sandıklı Müfrezesi ve Alayları, olabilecek herhangi bir saldırıya karşı asker, silah, cephane, hayvan ve erzak bakımından donanımlı bir hale getirilmişti. Müfrezenin ihtiyacı olan subay, batarya, top, makineli tüfek, mermi ve askerlerin giyecekleri elbiseler karşılanmıştı. Milli Mücadele yıllarında ordunun elindeki silahlar ve mermiler farklı cinste olduğu için bu durum dikkate alınmış ve Sandıklı Müfrezesi'ne çeşitli cinste silahlar için gerekli olan mermiler de sağlanmıştı.

Birbiri ile yakın mesafede bulunan, ilişki içinde olan kuvvetler tasarruf ilkesi doğrultusunda hareket edilerek birleştirildi. Bu kuvvetlerden bir tümen meydana getirilmesi kararlaştırıldı. Bu doğrultuda alınan karar çerçevesinde 8 Haziran 1921'de Batı Cephesi Komutanlığınca Adana Müfrezesi (Sinan Bey Müfrezesi) ile Sandıklı Müfrezesi birleştirilerek Mürettep Tümen teşkil edildi (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 117). Komutanlığına eski Güney Cephesi Komutanlığı Kurmay Başkanı Yarbay Ahmet Zeki (Tümgeneral Soydemir) atandı. Böylece Sandıklı Müfrezesi bundan böyle 52. Piyade Alayı olarak anılacaktı. Böylece, 8 Haziran 1921'den itibaren Afyon bölgesi Mürettep Tümen sorumluluğuna verilmiş oldu. 52. Piyade Alayı 8 Temmuz 1921 tarihinde Yağcı, Şeyhyahşi, Daylık, Kılındıras, Başağaç,

⁷ Afyonkarahisar İlinin Sinanpaşa İlçesi'ne Bağlı Taşoluk Kasabası.

Savran kesiminde görev alacaktı (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 186).

Türk kuvvetleri bölgede söz konusu konuşlanmalarını gerçekleştirirken Dumlupınar'da bulunan Yunan kuvvetleri üç kol halinde 9/10 Temmuz 1921 tarihinden itibaren Sandıklı, Afyonkarahisar, Gediz istikametlerinden taarruza geçmişlerdi (Türk İstiklâl Harbi, 1999, II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, s. 189).

11 Temmuz 1921 tarihinde Yunan kuvvetleri Ahır Dağları üzerinden Kınık istikametinde ilerlemiş Sinanpaşa hattına gelmişlerdi. Aynı anda Sandıklı kesiminde ilerleyen ve yaklaşık iki alay olduğu değerlendirilen Yunan kuvvetinin Saltık-Daylık hattına geldiği tespit edilmişti.

12 Temmuz 1921 tarihinde Afyonkarahisar'ı almak için ilerleyen 4. Yunan Tümeni Mürettep Türk Tümeni karşısında başarı kazanarak Savran'ı almış buradan daha ileriye gitmek isteyince Sandıklı Müfrezesi'ne (52. Piyade Alayı) rastlayınca durmak mecburiyetinde kalmıştı. Tınaztepe Köyü kesiminde bulunan 35. Süvari Alayı da görevini Sandıklı Müfrezesi'ne devrederek tümen sağ kanadına Erkmen Köyü civarına alınmıştı (Türk İstiklâl Harbi, 1999, s. 216).

Bütün bu gelişmelerin ardından 12. Yunan Tümeni 13 Temmuz 1921 tarihinde Afyonkarahisar'ı işgal etmeyi başarmış Kalecik yönünde ilerlemesini sürdürmüştü (Türk İstiklâl Harbi, 1999, s. 232; Belen, 2020, s. 315).

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri hiç vakit kaybetmeden Mondros Mütarekesi hükümlerini de zorlayarak stratejik yerleşim birimlerini süratle işgal etmeye başlamışlardır. Afyonkarahisar da bu işgallerden nasibini almış İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgaller yetmezmiş gibi İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi, uluslararası hukuka aykırı olarak buradan sergilenen insanlık dışı uygulamalar, katliamlar Anadolu'da büyük bir infiale neden olmuştu. Anadolu'nun hemen her yerinde uyanış içine giren Türk Milleti Afyonkarahisar'da da çareler aramaya başlamıştır. İl genelinde protesto ve mitingler yapılmıştır. Aynı zamanda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Bu doğrultuda Afyonkarahisar merkez ve ilçelerinde söz konusu cemiyetlerin kurulmasının ardından 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfi Bey'in talimatlarıyla Kuva-yı Milliye Teşkilatları kurulmuştur. Sandıklı özelinde de aynı şekilde teşkilatlanma çalışmalarına başlanmıştır. Bu doğrultudaki gelişmelerin ardından Sandıklı bölgesine özgü Sandıklı Kuva-yı Milliyesi oluşturulmuştur. Söz konusu teşkilat Sandıklı ve köylerinin Yunan işgaline karşı bilinçlendirilmesinde ön ayak olmuştur.

Sandıklı Kuva-yı Milliye Teşkilatı'nın Yunan işgali karşısındaki faaliyetlerinden birisi de bir piyade ve süvari müfrezesi teşkil etmek olmuştu. İlerleyen dönemde bu teşkilatlar daha sonra Sandıklı Müfrezesi'ne dönüştürülmüştü.

Sandıklı Müfrezesi İkinci İnönü Savaşı'ndan önce bölge askerlik şubeleri tarafından kurgulanması yapılmış daha sonra Afyonkarahisar Askerlik Şubesi'nce 20 Mayıs 1921 tarihinde yeniden oluşturulmuştu. Sandıklı Müfrezesi, üç taburlu bir piyade alayı, üç bölüklü bir süvari alayı, iki toplu bir dağ bataryasından meydana gelmişti. Sandıklı

Müfrezesi daha sonra düzenli orduya katılarak elinden geleni desteği büyük bir fedakârlıkla Milli Mücadele'nin bütün askeri safahatı boyunca yerine getirmiştir.

Sandıklı Müfrezesi'nin gayretleri yeterli olmamış 13 Temmuz 1921 tarihinde Afyonkarahisar Yunan ordusu tarafından ikinci defa işgal edilmiştir. İkinci işgal yaklaşık 13 ay kadar sürmüş 27 Ağustos 1922 tarihine kadar devam etmiştir. Afyonkarahisar'ın Yunan işgalinden kurtarılmasının ardından 30 Ağustos Başkomutan Meydan Savaşı'nda Yunan ordusu büyük ölçüde imha edilmiştir. Başkomutan Mustafa Kemal'in 1 Eylül'de verdiği "Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz" emri doğrultusunda 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir Yunan işgalinden kurtarılmıştır. Ardından zorlu bir takip harekâtı sonrasında 18 Eylül 1922 tarihinde de son Yunan birlikleri Anadolu topraklarını terk etmek zorunda kalmışlar böylece Türk İstiklal Harbi'nin askeri safahatı sona ermiştir.

Extended Abstract

Afyonkarahisar also had its share from the occupations of the Allied Powers. Afyonkarahisar's strategic location, being at the center of transit routes, being at the intersection of Istanbul-Konya, Izmir-Afyonkarahisar railways, and being at the meeting point of highway junctions were effective. For these and similar reasons, it was first occupied by the British, French and Italians on different dates.

As if all this were not enough, the occupation of Izmir by the Greeks caused a great sadness in all of Anatolia, as never before. It was stated on every platform that this invasion was absolutely unacceptable. With the protests and rallies held all over the country, especially in the Istanbul rallies, it was declared that unjust occupation would not be accepted by the Allied Powers and the whole world.

After the occupation of İzmir, while the protests and rallies held all over the country continued, on the other hand, solutions were sought. In this direction, societies for the rejection of annexation, societies for the defense of law, and national power societies were started to be established.

Undoubtedly, Afyonkarahisar was largely subject to this general framework. The structuring of the national forces in Afyonkarahisar was carried out largely through the 23rd Division of the 20th Corps, headquartered in Ankara.

After the occupation of İzmir, protests and rallies were held in Afyonkarahisar and its districts against the Greeks. While the people of Sandıklı continued their aid activities on the one hand, on the other hand, they tried to organize against the occupation. In line with this idea, the National Forces Organization was established in Sandıklı. Immediately after this, an infantry and cavalry detachment was established under the National Forces Organization.

After the establishment of the Sandıklı National Forces Organization, the patriotic people of Sandıklı provided all kinds of help. One of the activities of the Sandıklı National Forces Organization against the Greek occupation was to form an infantry and cavalry detachment. In the following period, these organizations were later transformed into the Sandıklı Detachment.

The Sandıklı Detachment was designed by the regional military branches before the Second İnönü War and then reorganized by the Afyonkarahisar Military Branch on 20 May 1921. The Sandıklı Detachment consisted of a three battalion infantry regiment, a three company cavalry regiment, and a two-gun mountain battery. The Chest Detachment was created of a three battalion infantry regiment, a three company cavalry regiment, and a two-gun mountain battery.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

A. Genel Kurmay (Atase) Arşivi

Atase İşh, 17/67, 17/71, 17/91; 22/8; 297/20-2001; 297/41-41001; 298/31-31001; 1297/34; 34-1; 1297/36; 1297/36-1; 1297/36-1a.

B. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Boa)

Boa.Dh. Eum, Şb.5, 86/83.

Boa. Dh. Kms, 55/2-45.

Boa. Dh. Şfr, 100/64.

Boa, A. Vrk, 829/36; 830/74; 834/97; 838/10.

Kitap ve Makaleler

Altıntaş, A. (2011). *Milli Mücadele’de Afyonkarahisar (1919-1922)*. Afyonkarahisar Afyonkarahisar Valiliği Yay.

Oruç, A. (1919). İzmir Kuva-yı Milliye’si nezdinde 13. *Tasvir-i Efkâr*, 7 Kânunuevvel 1335/7 Aralık 1919, nr: 2924.

Atabek, Ö. F. (1997). *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon vilayeti tarihçesi*. (T. Akkoyun, yay. haz.). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay.

Aydın, O. M. (2012). *Milli Mücadele’de Sandıklı ve çevresi (1919-1922)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Bayur, Y. H. (1983). *Türk inkılabı tarihi*. C. III, ks. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Belen, F. (2020). *Türk Kurtuluş savaşı*. (E. Şahin, haz.). İstanbul: Yeditepe Yay.

Çoşar, Ö. S. (1919). *İstiklal Harbi gazetesi*. 15 Ağustos 1919.

Erikan, C. (2021). *Türk Kurtuluş savaşı tarihi*. (R. Akın, haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.

Gürler, H. (1994). *Kurtuluş Savaşı’nda Albay Bekir Sami (Günsav) (Mayıs-Haziran 1919)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Türk İstiklâl Harbi. (1999). (II. Cilt Batı Cephesi 3. Kısım (Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri 9 Kasım 1920-15 Nisan 1921). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay.

Türk İstiklâl Harbi. (1974). (II. Cilt Batı Cephesi 4. Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay.

Ulus-Devletin Anadolu'ya Taşınmasında Demiryolları

Railways in the Transport of The Nation-State to Anatolia

Ahmet İLYAS * Öz

Osmanlı Devleti'nin demiryolu ile buluşması XIX. yüzyılın ortalarıdır. Öncelikli alan olarak ticari anlamda kullanılan demiryolu hatları, II. Abdülhamit'in askeri ve devlet gücünün yansıtılması amacıyla kullanılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ise demiryolları hatları savaşta, askeri teçhizat ve ordunun taşınmasında önemli bir rolü vardır. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ise demiryolu bir anlamda ulus-devletin inşa sürecinin başat noktalardan biri haline gelmiştir. Milli Mücadelede hem askeri üstünlük hem de propaganda olarak kullanılan demiryolu, Cumhuriyet idaresinin kurulmasıyla birlikte en çok önem verilen alan olmuştur. Bu çalışma ulus-devlet inşa paradigmasında demiryolunun hangi amaçlarla kullanıldığının ve işlevselliğinin hangi noktada olduğunu yansıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada Osmanlı'nın demiryolu politikasının temeli ve Cumhuriyet Dönemi'nde dönüşmesine yer verilmiştir. Cumhuriyet Dönemi demiryolu politikasından yola çıkılarak ulus-devlet inşa sürecinde demiryolu ağının ne denli önemli olduğu da örneklerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Cumhuriyet mekân ideolojisinin diğer Anadolu şehirlere taşınmasında demiryolu ağının önemine değinilmiştir. Merkez kentlerinin çevresindeki kentlere olan etkisinin demiryolu sayesinde kazanılan ekonomi, nüfus ve sosyo-kültürel kazanımlarda bu çalışmada yer almaktadır.

* Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ahmetilyas@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9578-9160
Urfa / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr. Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
ahmetilyas@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9578-9160
Urfa / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Ulus, Devlet, Demiryolu, Cumhuriyet, Osmanlı Devleti.

Abstract

The meeting of the Ottoman Empire with the railway is in the middle of the XIX. century. The railway lines, which were used commercially as a priority area, were used to reflect the military and state power of the II. Abdulhamit. In the First World War, railway lines played an important role in the war, in the transport of military equipment and the army. In the Late Ottoman and Early Republican Periods, the railway, in a sense, became one of the main points of the nation-state building process. The railway, which was used as both military superiority and propaganda in the National Struggle, became the most important area with the establishment of the Republic administration. This study has been prepared in order to reflect for what purposes the railway is used and at what point its functionality is in the nation-state building paradigm. In the study, the foundation of the Ottoman

Başvuru/Submitted: 11/11/2022

Kabul/Accepted: 15/05/2023

railway policy and its transformation in the Republican Period are included. Starting from the railway policy of the Republican Period, it has been tried to express with examples how important the railway network is in the nation-state building process. In addition, the importance of the railway network in the transfer of the Republican space ideology to other Anatolian cities was mentioned. In this study, the effect of the central cities on the surrounding cities is included in the economy, population and socio-cultural gains gained thanks to the railway.

Keywords: Nation, State, Railways, Republic of Turkey, Ottoman Empire

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

XIX. yüzyıl ulusların devleti inşa ettiği bir asır olarak ifade edilmektedir. Bu asırda toplumlar kendi devletlerini oluştururken, imparatorlukların yıkılışını da hızlandırıyorlardı. Fransız İhtilali bu yıkılışın öznese haline geldi. Buradan yola çıkan milletler, kendi devletlerini kurmak amacıyla imparatorluklara karşı manifestoya giriştiler. Bir milat olarak Fransız İhtilali (1789), milletlere kendi devletini kurma hakkı tanıyordu. Anderson'un ifadesiyle ulus esasen hayal etmekten türemiş siyasal bir varlık haline geliyordu (Anderson, 2006, s. 3). Bu sebeple millet patentinin siyasallaşmış hali Fransız İhtilali'nde saklıydı. Ulus-devlet konusunda önemli veriler sunan Ernest Geller ise ulusçuluğun ya da milliyetçiliğin oluşum sürecini sanayi devrimine götürmekteydi. Ona göre Sanayi Devrimi ulusçuluğu teşvik etti (Gellner, 1983, s. 22). Amerikan Devrimi (1775-1783) de ulusların devlet kurmasına zemin hazırlayan gelişmeler arasındaydı. Özellikle devrim sonrası açıklanan bağımsızlık beyannameesi uluslar için bir hukuki dayanak haline geldi. Charles Tilly, ulus devlet sürecinde sermaye-zenginlik kavramlarından yola çıkarak ulus ve devletin bir araya gelmesinde iktisadi zenginliğin önemine dikkat çekmekteydi (Tilly, 2001, s. 32). Tilly, burada savaşların, imparatorlukları zor duruma düşürdüğü, sermaye sahibi olanların, kralın yetkililerinin sınırlandırma yoluyla ulusların güçlendiği ve devlet kurduklarından bahsetmekteydi.

Ulusun devleti meydana getirmesi bir süreç olarak değerlendirilmesi gerekirken, bu güdü içerisinde otonominin sağlanması ve bu birlikteliğin devam etmesi için birtakım araçlar hâsıl oldu. Bu araçlar, toplumları tahakküm altına alma amacı taşısa da bu birlikteliğin meşrulaşması asıl ülküydü. Araçlar arasında dil, vatan birliği, din, birlikte yaşama arzusu, tarih, eğitim, sinema, tiyatro, kültür vb. gibi unsurlar sayılabilir (Althusser, 2002, s. 33). Ancak bu çalışmanın da ana gövdesi olan demiryolları, ulus-devlet süreçlerinin özellikle de taşrada yaşayan toplumlara ulaşmasında önemli bir unsurdur. Devletlerin bir ideolojik aygıtı olarak demiryolları, ulaşılamayan veya merkezleşmenin sağlanmasında, sosyal ve kültürel dönüşümün de sağlayıcısıydı. İngiltere'de 1804 yılında Richard Trevithic tarafından yapımına başlanılan demiryolu hattı, lokomotif basit bir mekanizmayla bir yerden bir yere gitmeyi sağlıyordu (Akarabulut, 2003, s. 164). 1830 yılında Liverpool'un Manchester Demiryoluna bağlanması demiryolunun başlangıcı olarak kabul edilmekteydi. Diğer ülkelerde de yapımına başlanılan demiryolu, dünyanın birçok bölgesinde örümcek ağı gibi bölgeleri, kentleri birbirine bağladı (Flinn & Stoker, 1984, s. 146-163). On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren demiryolu sistemi, sanayi devriminin gelişmesine katkıda bulunduğu gibi şehirlerarasındaki seyahat süresinin önemli ölçüde azaltılmasını mümkün kıldı. Ayrıca ekonomik açıdan demiryolları gelişmiş bölgelerle erişilmesi zor bölgeleri postmodern emperyalizm açısından bağımlı hale getirdi. Esasen yük ve yolcu taşımacılığı açısından pragmatik olsa da demiryolu yapımı uzun vadede ideolojik bir aygıtın parçası haline geldi. Özellikle sanayileşme, emperyalizm, postmodernizm arasında demiryolu, siyasal düzlem içerisinde birer propaganda ve araç olarak kullanılmaya başlandı.

Demiryolu ile geç tanışan Osmanlı Devleti, öncelik olarak bunun yolcu taşınması olarak kullanmasını tasarladı. Özellikle ekonomide yaşanan sıkıntılar nedeniyle geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti, Amerika gibi ülkenin dört bir tarafını demiryolu ağı ile örmesi zordu. Onun yerine Osmanlı Devleti, halifenin gücünü artırma ve askeri kaygılar sebebiyle demiryolu ağını propaganda olarak kullanmaya çalıştı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti de demiryolunun somut faydalarının yanı sıra onun ideolojik aygıtlarından ve propaganda gücünden yararlanmaya çalıştı.

Osmanlı Devleti, Demiryolu ve Propaganda

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolu ulaşımının önemini idrak eden Osmanlı Devleti, Sanayi Devrimi ve kapitülasyonların da etkisiyle Avrupa'nın açık bir pazarı hâline gelmiştir. Osmanlı yönetimi, imparatorluğun bu en zorlu yüzyılının ortalarında maruz kaldığı ekonomik zorluklar, dış borçlar ve kapitülasyonların da tesiriyle, demiryolu yapımı ve işletilmesi konularında batılı emperyalist güçlerin çıkarlarına uygun bir politika izlemek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde yol yapımı öncelikli olarak askeri bir anlayışla yani orduların sınırlara en kısa ve en kolay şekilde ulaşmalarını sağlamak amacıyla yapılmış ancak daha sonra ekonomik amaçlarla demiryolları yapımına ağırlık verilmiştir. Fakat ortada bir demiryolu ağının mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle demiryolu ağı eksikliğini gören Osmanlı yönetimi 1865 tarihli bir kanunla, 16 yaşından 65 yaşına kadar erkek nüfus için senede dört gün yollarda bizzat çalışmak veya bunun karşılığını nakden ödemek şeklinde bir yol mükellefiyeti yürürlüğe koydu. 1909 yılında kanun kapsamına giren sınırlar genişletildi ve 1910 yılında ise bedenen ifa edile gelmekte olan mükellefiyetin nakden alınması kararlaştırılmıştır. Ancak bu yükümlülük de Osmanlı Devleti'nde demiryolu inşaatının yapımında etkili olmamıştır (Türkmen, 2013, s. 45-46).

Osmanlı sınırları içerisinde açılan ilk demiryolu hattı yapımı 1851'de başlayıp 1856'da tamamlanan İskenderiye-Kahire demiryolu hattıydı. İngilizlerin desteğiyle yaklaşık 211 km'lik uzunluğa sahip olan demiryolu İngilizlerin Mısır'daki emperyalist girişimlerinin kapısını açtı (Satan, 2012, s. 311). Anadolu'da açılan ilk demir yolu hattı ise İzmir-Aydın arasında yapımı on üç yıl süren demiryoluydu (Tekin, 2002, s. 130). Bu demiryolu ağına 1856'da başlanılmış tamamı 1869 yılında tamamlanmıştı. İzmir'de yaşayan İngilizlerin ticaret hacmini artırmak amacıyla ortaya koydukları bu girişim İzmir ile Aydın arasındaki yerleşim yerleri kadar ekonomik çeşitliliğin artmasına yardımcı oldu (Christensen, 2017, s. 11). Batı Anadolu pamuğunun uluslararası piyasaya taşınmasında önemli etkiye sahip bu hat, İngilizlerin Amerikan pamuğuna olan ihtiyacı da azaltıyordu (Kasaba, 1993, s. 77). Anadolu'da açılan bu hattın ekonomik, sosyal ve kültürel değişimleri beraberinde getirdiği gibi Anadolu'da şehirlerin ticaret yelpazesine eklenmesiyle sonuçlandı (Quataert, 1977, s. 142).

İzmir-Aydın Demiryolları Şirket-i Osmaniyye tarafından inşa edilen bu teşebbüsü daha sonra diğer şirketlerin açacağı demiryolları izleyecekti. Varna-Ruşçuk, İzmir-Kasaba (1863-1897) arasındaki demiryolları diğer şirketler tarafından finanse edildi. İngilizlerin başarılı girişimleri akabinde Fransız, Rus ve Alman şirketleri de Osmanlı ülkesinde demiryolu yapımına destek verdiler (Ardıyok & Sesli, 2020, s. 207). Bu

şirketler içerisinde ne fazla Fransız şirketleri Osmanlı ülkesine yatırımda bulundular. Fransız şirketlerin en büyük yatırımı Mersin, Tarsus ve Adana arasında 1883 yılında yapımına başlanılan ve 1886 yılında tamamlanan demiryolu ağı da mühim bir gelişmeyi içeriyordu. Özellikle bu bölgede sanayi hammaddesinin taşınması ticari açıdan müthiş bir gelişmeydi. İstanbul'un Ankara'ya kadar olan bağlantısını sağlayan İstanbul, İzmit, Adapazarı, Ankara, Konya hattı ise 1873 yılında işletmeye açıldı (Hülagü, 2008, s. 20-21). XX. yüzyıla kadar ki demiryolu hattın döşenmesi hem ucuz nakliyat hem de büyük ölçekli tarımsal faaliyetlerin ve kâr marjlarının yükseltilmesi içindi. Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapımının sistematik bir açıdan sürdürülebilmesi için önce 23 Mart 1889 tarihinde Anadolu Demiryolları Şirketi kuruldu. Akabinde şirketin başına ise Von Kühlmann getirildi (Demiryolu Mecmuası 1 Nisan 1926, S.14, s. 49).

Dikkat edilirse açılan bu demiryollarının hemen hepsi bir ticari mantık içerisinde yapılmıştı. Osmanlı Devleti, demiryolu yapımının pasif olan kısmındaydı. Fakat II. Abdülhamit iktidarıyla birlikte dış politikada Almanlara yönelik politikada demiryolu ile ilgili tutumda bir farklılık meydana geldi. O zamana dek Osmanlı Devleti toprakları demiryolu ile daha çok emperyalist güçlere zımninden de olsa hizmet ediyordu (Kurmuş, 2007, s. 125). Fakat II. Abdülhamit ile demiryolunun ticari faaliyetlerin yanı sıra askeri ve halifelik propagandası olarak da kullanılmaya başlanması kısmen emperyalistlerin çıkarına ters düşmeye başladı. Almanlar, Friedrich List'in demiryolu ağı politikasına uygun olarak Osmanlı ülkesindeki demiryolu yapımını için girişim başlattılar. Almanlar, o döneme kadar en büyük yatırımını Osmanlı demiryolu için yaptılar (Christensen, 2017, s. 10). Almanların bu tutumu Osmanlı Devlet yöneticilerinin de elini rahatlatı. Zira sadece İngiliz ve Fransız devletlerinin isteklerine uygun olarak inşa edilen demiryolu yapımı Osmanlı Devleti'nin birçok imtiyaz tanmasına sebebiyet veriyordu.

Osmanlı Devleti, demiryolunun önemini farkına vardıkça onu farklı amaçlar için kullanma yoluna gitti. Özellikle Osmanlı Devleti merkezi otoritenin sağlanması, ordunun lojistik ihtiyacını karşılamak amacıyla demiryolu taşımacılığına önem vermeye başladılar (Hülagü, 2008, s. 39). Osmanlı Devleti, ilk defa, çıkan isyanı bastırmak amacıyla askeri birlikleri demiryolları aracılığıyla İzmir ve Girit'e gönderdi (Christensen, 2017, s. 16). Demiryolları, bundan böyle çıkan isyanlara hızlı bir şekilde müdahale etmeye destek olmaya başlamıştı. Örneğin Yemen'e yapılması planlanan demiryolu hattının amacı isyanların hızlı bir şekilde önlenmesi ve merkezi otoritenin artırılması içindi (Gülsoy, 2012, s. 274).

Şehir nüfusunun artışı da demiryolu sayesinde gerçekleşti (Akgüngör, Aldemir, Kuştepeli, Gülcan, & Tecim, 2011, s. 138). Demiryolu etrafındaki köyler, kasabalar ve şehirler halkın sosyo-kültürel açıdan gelişmesine destek sağlıyordu. İlk açılan İzmir-Aydın demiryolu hattı kullanılmaya başlayınca kısa bir süre içerisinde her iki şehrin ve aradaki kasabaların nüfusları önemli ölçüde artmaya başladı (Tamçelik, 2000, s. 497). Bu durum şehirlerin fiziki yapılarının değişmesine, ekonomik faaliyetlerin ve orta sınıfın güçlenmesine katkıda bulundu (Akyıldız, 2005, s. 52-53). Şehirlerle sağlanan fiziksel, ekonomik bağ, esasen daha sonra büyük işletmelerin ortaya çıkışına destek

olacaktı. Demiryolları, öte yandan askeri birliklerin cepheye taşınması, petrol aramalarını gerçekleştirmek, tarım alanlarının tarıma açılması ve mültecilerin yerleştirilmesinde de kullanılıyordu. Örneğin 1898 yılında Anadolu Osmanlı Demiryolu ile İzmit'ten Bilecik, Polatlı ve Ankara'ya toplam üç tabur ile muhtelif yerlere yapılan asker sevkiyatları demiryolu sayesinde gerçekleştirildi (BOA, Y..PRK.TNF. 6-1). Buna benzer onlarca belge Osmanlı arşivinde bulunmaktadır. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle askerler ve askeri teçhizatların taşınması konusunda da demiryollarından faydalanıldı. 21 Ağustos 1915 tarihinde Hicaz'dan Suriye'ye gönderilen askerlerin hızlı bir şekilde yerlerine ulaşmalarında demiryolları önemli bir vazife gördü (BOA, TŞR.HL. 6-161.)

Demiryolu ağı bir kez Osmanlı topraklarında görülmeye başlanmıştı, diğer bölgelere de yayılması kaçınılmazdı. Osmanlı devlet adamları özellikle Anadolu'nun içlerine yönelik demiryolu yapımına önem veriyordu. Bu amaç için 1893 yılında kurulan Anadolu Demiryolu Kumpanyası dikkat çekiciydi. Şirket, genelde Osmanlı egemenliğini yansıtmak amacıyla oluşturulmuştu. Yani şirket yabancı şirketlere yönelik mücadele için kurulmuştu. Şirket bizzat Bursa-Mudanya ve Haydarpaşa- İzmit hatlarının yapımıyla ilgilendi (Çadircı, 1991, s. 301). Halil Rifat Paşa'nın "gidemediğin yer senin değildir" sözü esasen uzun bir süredir ihmal edilen Anadolu'ya gitmekle eşdeğerdi. II. Abdülhamit, Anadolu'da çıkan isyanlar nedeniyle huzursuzdu. Bu huzursuzluğu gidermek ve merkezileşmenin güçlü olabilmesi için demiryolu yapımına önem veriyordu. Bu konuda İngilizlere güvenmiyordu. II. Abdülhamit'e göre Fransız ve Ruslar ise güvensizdi. Geriye uzun bir süredir askeri iş birliği içinde olan Almanlar kalıyordu (Özyüksel, 2014, s. 18). Almanlardan alınan destek sayesinde Anadolu demiryolu ağı konusunda ciddi bir mesafe alındı.

II. Abdülhamit halife unvanı propagandası için Hicaz demiryolu yapımına önem veriyordu. Padişah, Halife-i Müslim'in, *zill'ullah fi'larz* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) unvanları sayesinde Müslümanlar üzerinde itibar sağlama peşindeydi (Ortaylı, 1983, s. 140). Aynı şekilde Konya'dan Bağdat'a kadar uzanacak olan demiryolu da II. Abdülhamit için bir çeşit itibar meselesiydi. Padişah bu iki hattı bitirebilirse, Osmanlı Devleti egemenliğinin sağlamlaşması, ticaretin yeniden canlanması halifelik unvanının Müslümanlar arasında iade-i itibarının meşrulaştırılması, güvenlik ve ticaret entegrasyonuna katkı sunacaktı (Christensen, 2017, s. 17). 1889 yılında başlayan Bağdat Demiryolu, onca sıkıntıya rağmen, verilen destek sayesinde bitirildi. Bir çeşit Alman emperyalizmine hizmet etmesi beklenen demiryolu hattının İngiliz çıkarına köstek olması bekleniyordu (Earla, 1924, s. 45-46). Nitekim II. Abdülhamit Döneminde Anadolu merkezli Ortadoğu'ya kadar uzanan demiryolu ağındaki Alman etkisi, İngilizleri rahatsız etmeye yetti.

İngilizlerin desteğiyle halifeliğin Araplar tarafından tanınmaması II. Abdülhamit için ciddi bir sorundu. Özellikle İngilizler Sudanlıları bu amaç için kullanıyordu (Deringil, 2002, s. 75). İngilizlere göre hilafet Osmanlılardan alınabilir ve herhangi bir Arap grubunun eline geçerse siyasal, ekonomik politikalarını daha kolay elde edebilirlerdi. İngilizler bu konuda *İmamlar Kureyştendir* hadis-i şerifinden yararlanmayı ihmal etmiyorlardı (Turgut, 1995, s. 149). Öte yandan İngilizlerin, Arap şeyh ve aşiret

reislerini para ve hediye ile etkilemesi ve desteklemeleri Osmanlı padişahını zor duruma düşüren nedenlerdi. Osmanlı Devleti bu sorunun çözümü için merkezden uzak bölgelere demiryolu yapılarak bölgedeki hâkimiyetini sürdürmeyi hedefledi (Hülagu, 2008, s. 42). Demiryolu kullanılarak gönderilecek ordu, hem II. Abdülhamit'in otoritesini sağlamlaştıracak hem de padişahın halifeliği herhangi bir grup ya da mezhepçilik yapan kişilerin eline geçmesi önlenecekti (Aydın, 2018, s. 37). Her şeyden daha önemlisi demiryolu ile sağlanan iletişim kanalları Osmanlı Devleti'nin bu bölgede otoritesini sağlaması başta Orta doğu olmak üzere Afrika'da prestij ve nüfuz demektir.

II. Abdülhamit'in Almanlarla olan bu ilişkisinin çıkar boyutu da önemli bir yer kaplamıştı. Özellikle Medine'ye ulaşabilmek, hac yollarını kısaltmak ve o yolların güvenliğini sağlamak, II. Abdülhamit halifeliğinin meşru bir zemine oturtulmasının yolunun demiryollarından geçtiğini gösteriyordu (Deringil, 2002, s. 74). II. Abdülhamit'in ikinci hedefi ise bölgedeki aşiret reisleriyle sağlanacak sağlıklı ilişki sayesinde bölgede çıkması muhtemel isyanların önüne geçmektir. Özellikle İngilizler halifeliği Osmanlı'dan almak için bölgenin ileri gelenleriyle sürekli etkileşim halindeydi (Ortaylı, 1981, s. 26). Dahası bölgede Osmanlı halifesi adına bilgi kirliliği had safhaya ulaşmıştı. II. Abdülhamit hem İngilizlerin bilgi kirliliğinin önüne geçecek hem de hilafetin gücünü bölgede gösterecekti. Ayrıca padişaha göre merkezden uzak aşiret reisleri, İngiliz ve Fransızların tesiri altındaydı. Demiryolları sayesinde bu aşiretlerin Osmanlı kontrolüne girmesi ile bölgede sükûnet sağlanacaktı (Gülsoy, 2012, s. 268).

Osmanlı Devleti, Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen göçleri genellikle ya ekime elverişli boş toprakların bulunduğu bölgelere ya da demiryolu çevresine yerleştirirdi. Özellikle Hicaz'a kadar yapılacak demiryolları sayesinde hattın etrafına göçmenler yerleştirilerek yerleşme sorununa çözüm bulmaya çalıştı (Gülsoy, 2012, s. 272). Bu bir anlamda Osmanlı Devleti'nin modern iskân politikasıydı. Tabii bu hattın tamamlanmasını isteyen en çok da Almanlardı. Zira Almanlara göre hattın tamamlanması demek Osmanlı halifesinin Müslüman coğrafyası ile sağlanacak iletişim vasıtasıyla İngiliz sömürgelerine darbe vurmaktır demektir. Bu sebeple bu hattın tamamlanması için ekonomik anlamda büyük bir yükün altına girmek Almanlar için her şeyden daha önemliydi. Dahası Almanlara göre İngilizlerin bu bölgeden çıkarılması Almanların Uzakdoğu'ya olan kapısının açılması demektir ki bu çok anlamlı bir gelişme olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin savaşın başlangıcında yapmış olduğu ilk uygulama hem kendilerine hem de müttefiki olan Almanlara avantaj sağlayacak Hicaz Demiryollarını, Evkaf Nezareti'nden alarak Harbiye Nezareti'ne bağlamasıydı (BOA, DÜİT, 58-1). Buna ek olarak Osmanlı Devleti savaş koşulları içinde demiryollarından daha fazla fayda sağlamak amacıyla Askeri Demiryolları İdaresini meydana getirdi (Özdemir, 2001, s. 21). Bu durum bu demiryolunun askeri amaçlar için kullanılacağını gösteriyordu. Almanların özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde demiryolları sayesinde Osmanlı Devleti'nin savaş koşullarına hazırlanmasına yardımcı oldu. Almanlar, Anadolu-Bağdat hattı ile Şark Demiryollarını kendi hâkimiyetine alarak askeri propaganda ve stratejik amaç için kullandılar (Onur, 1953, s. 28). Osmanlı

Devleti, Almanlara verilen bu demiryolları imtiyazlarıyla yapılan demiryolları hatları sayesinde İngilizlere karşı psikolojik üstünlük kurmaya başladılar. Bunu da merkezden uzak vilayetlerdeki yerel beylerle görüşmeler gerçekleştirerek onları cihat etrafında toparlama yolunu seçtiler. Bu konuda demiryolları hem askeri sevkiyat hem de padişahın halifelik makamına yönelik itibar kazanmasında yardımcı olan padişahın bir anlamda sesinin hızlı bir şekilde Müslümanlar arasında duyurulmasına yardımcı oldu. Daha ötesi demiryolları Osmanlı Devleti'nin varlığının sembolünü yansıtmaya ve gücünü teşkil etmesi açısından önem kazanmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Demiryolları Yapımı ve İdeolojik Aygıt ve Propaganda

Osmanlı Devleti'nin, uzun süren savaşlar, iç ve dış sorunlar nedeniyle yapım ve onarımıyla yeterince ilgilenemediği yol ağı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında tamamen bozulmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesi sürece dair önemli bir saptamayı Falih Rıfkı Atay şu şekilde yapmaktadır:

“Harbe girersek doğu sınırimızda Rusya var. Denizden asker gönderemeyiz. Karadan yol yok. Demiryolunun son istasyonu Ankara. İngilizler Mısır'da Mezopotamya'ya asker çıkaracaklar. Bizim Bağdat demiryolu henüz ne Toros'u ne Amanosları aşmış değildir. Halep-Hicaz demiryolu dar hattır. Bu şartlar içinde savaşa girmek, nasıl olsa pek kısa zamanda Almanlar düşmanlarını yenecekler, biz ufak tefek fedakârlığımızın büyük karışıklıklarını toplayacağız, diye düşünmektedir” (Atay, 2004, s. 87).

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sonuçlandığı sırada 4112 km uzunluğunda demiryolu ağına sahipti. Bu demiryollarının 3756 km'si imtiyazlı yabancı şirketler tarafından inşa edilmiş ve işletilmiştir. Kendi içerisinde kollara ayrılan genel demiryolu hatları ise şunlardı: Şark demiryolları, Aydın Demiryolları, İzmir Kasaba ve uzantıları, Anadolu Hatları, Bağdat Hattı, Suriye Hatları, Hicaz Demiryolu, Sarıkamış, Erzurum Mamahatun dar hattı idi (Eldem, 1994, s. 104).

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 15. maddesine göre Osmanlı sınırları içinde kalan tüm demiryolları İtilaf Devletlerinin yönetimine bırakılacaktı (Arslan, 2010, s. 48). Esasen adı geçen madde Osmanlı Devleti'nin iletişim, istihbaratının kontrol altında olması demektir. Bu durum, Milli Mücadele başlarken, demiryollarından yararlanmanın kısıtlı kalmasına neden olacaktı. Bağımsızlık Savaşında sadece Konya-Afyon, Ankara-Polatlı, Eskişehir-Ankara arasındaki 80 km'lik demiryolu ağı kullanılabilirdi. Kullanılan bu ağlar da genelde askeri teçhizat nakli içindi. Mustafa Kemal Paşa, demiryollarının savaşta kazanımlarını bildiği için elinden geldiği kadar demiryollarının kontrol altına alınmasını istedi. Bu sebeple ifade ettiği şu sözler demiryollarının savaşta önemini belirtmekteydi: “Gerçekten sahip olduğumuz demiryolları başarıyla işletilerek ulaşım ve asker taşımacılığı sağlanmaktadır” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997, s. 242). Şunun altını çizmek gerekir ki demiryolları, Bağımsızlık Mücadelesine önemli katkılar sağladı. Özellikle askeri komutanlıkların birçoğu demiryolları istasyonlarının yakınına kurularak hızlı hareket etme, kargo taşıma, demiryollarıyla askeri teçhizat taşıma veya asker gönderme şeklinde faydalandı (Gürel, 2011, s. 28). Aynı şekilde İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilen gizli

askeri teçhizat ve önemli komutanlar da demiryolu aracılığıyla gerçekleştirildi. Milli Mücadelede önemli yararı görülen demiryolu işletmesinin, Cumhuriyet rejimi ile yeni bir kimliğe büründürülmesi için çalışma başlatıldı. İlk olarak Anadolu- Bağdat Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi kurularak başına Behiç Erkin atandı. Aynı şekilde düşman ordusunun tahrip edildiği demiryolu hatları Milli Mücadele'ye destek olması için yeniden onarılarak hizmete sunuldu (Arslan, 2010, s. 56). İzmir İktisat Kongresi'nde demiryollarının önemine değinen yönetim, şehirlerin limanlarla, köylerin şehirlerle olan bağlantısı için demiryolu hatlarının acilen temin edilmesi istendi (Akin & Sultanoğlu, 2006, s. 43). Kongredeki konuşmalardan anlaşılıyor ki ekonomik açıdan faydası düşünülen demiryolları sayesinde şehirler, kasabalar hatta ve hatta köyler de canlılık kazanacaktı.

Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasından sonra ülkenin dört bir tarafına ulaşacak demiryolu hattı için çalışmalar başlatıldı. Ancak ülke ekonomisinin bunu gerçekleştirilmesi mümkün görünmüyordu. Zira savaş, ekonomik anlamda çok şey götürmüştü. Bu amaçla yabancı sermayeden yararlanma yoluna gidildi. Bu sebeple erken Cumhuriyet'in ilk döneminde yabancı sermayenin demiryolu hattı yapmasına izin verildi. Ancak bu daha çok demiryolu yapılan yerlerin her iki tarafındaki 20 km alanın madenlerinin kullanmalarına yönelikti. Chester adı verilen bu proje bazı sebeplerden dolayı gerçekleşmemiştir (Tezel, 1982, s. 175).¹ Bunun yerine Türk hükümeti sorumluluk olarak demiryollarının millileştirilmesi adına 1927'de tüm demiryolları kuruluşları bir araya getirerek Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi kurdu (Coşkun, 2003, s. 74). Özelleştirme adına Haydarpaşa-Eskişehir-Konya-Yenice-Mersin hattı (1928), Haydarpaşa Limanı ve Mersin-Adana hattı (1929), Mudanya-Bursa hattı (1931), Balıkesir hattı (1932), Samsun-Çarşamba hattı (1933), Adana-Fevzipaşa hattı (1933), Menemen-Bandırma-Manisa hattı (1934), Basmahane-Afyon hattı (1934), Aydın-Eğirdir hattı (1935), Şark Demiryolları-Sirkeci-Edirne hattı (1937) ve Fevzipaşa-Hudut, Toprakkale-İskenderun (1937) hatları millileştirildi (Coşkun, 2003, s. 74). Cumhuriyet'in ilk döneminde demiryolları yapımını Nafia Vekaleti üstlenmişti. Cumhuriyet'in kuruluş döneminin önemli hamlesi ve ilk inşaat hareketi olan demiryolu yapımının karar ve eylem merkezi burasıydı. Demiryolu yapımında geçmiş yıllarda atılmış önemli adımlar 1926'da demiryolu yapımı için arazisi kamulaştırılmasını sağlayan yasa ile aynı yıl ve 1927'de demiryolu, liman ve su işleri için toplam 230 milyon liralık bono çıkarıldı. Bu bir anlamda devletin demiryolu ağına göstermiş olduğu önemdi.

¹ Amerikalı Albay Coby Mitchell Chester 1900'de Ermeni olayları sırasında zarar gören Amerikan mallarının karşılığı olarak Osmanlı Devleti'nden tazminat almak üzere bir savaş gemisinin kaptanı olarak İstanbul'a gelmiş, bu esnada bölgedeki yatırım olanakları dikkatini çekmiştir. Bu gelişmelerden sonra Amerikalı Chester Grubu Osmanlı Devleti'nden zengin maden yataklarına ulaşacak olan 2 bin km. uzunluğunda bir demiryolu hattı yapımı için imtiyaz istemişler ve bu projeye öncülerinden Chester'in adı verilerek "Chester Projesi" denilmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet yönetiminin bayındırlık ve kalkınma hamlesi çerçevesinde demiryolları için imtiyaz verileceğinin ilan edilmesi üzerine, Osmanlı Nafia Nezareti'ne (Bayındırlık Bakanlığı'na) verilen yedi projeden birisi Chester Projesi olmuştur. Bkz. Türkmen, İ. (2016). Ortadoğu'da iktisadi nüfuz mücadelesi: Chester Projesi. Yeni Türkiye, Orta Doğu Özel Sayısı-I(82), 431-442.

Halk Fırkasının programı olan Dokuz Umdenin içeriğinde demiryolu yapımına derhal başlanılacak derken esasen, bu hususun ifade edilmesinde sanayinin, kentlerin ve kasabaların kalkınması için demiryolunun önemine vurgu yapılmaktaydı. Demiryolunun erken Cumhuriyet'in bir propagandası olarak düşünülmesi özellikle savunma araçlarından biri olarak görülmesi dikkat çekiciydi (Ferit, 1934, s. 4). Öte yandan demiryolu yapımı Cumhuriyet yönetimi için bir tür sosyal ve kültürel kalkınmanın araçlarından biri olmakla birlikte ulus-devlet inşa süreçlerinden biri olarak belirtilebilirdi. Sağlık, eğitim ve bayındırlık hizmetlerinin Anadolu'ya taşınmasında demiryolları önemli bir görevi ifa etti (Demirhan, 1995, s. 35). Ülkenin kuzeyi, güneyi, doğusu ve batısına dönecek olan demiryolu ağı, devletin ulusu ele aldığı bir sembol olarak değerlendirmek gerekiyordu. Geleneksel anlamda demiryollarından beklenen kültürel dokunun çözülmesi, Anadolu'da bir Cumhuriyet rejiminin inşa edildiğini göstermesiydi. Özellikle de Cumhuriyet'in 10. Yıl kutlamaları için Behçet Kemal Çağlar ve Faruk Nafiz Çamlıbel tarafından sözleri yazılan "demir ağlarla ördük Anayurdu dört baştan" cümlesi esasen Türk hükümetinin demiryolu ağına verdiği önemi göstermesi bakımından kayda değerdi.

Devletin Ulusu İnşa Etme Sürecinde Demiryolları

Cumhuriyet yöneticilerinin devletin ulusu inşa etme sürecindeki araçlardan biri de demiryollarıydı. Demiryolu ağı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, güvenlik, merkezi otoriteye olan katkısı bir tarafa Cumhuriyet döneminde demiryolu başarıyı simgeleyen siyasal, mimari, ticari, kültürel bir simge olarak bakılıyordu (Sönmez & Selçuk, 2018, s. 86). 1923 yılında kabul edilen 1923 tarihli Umur-u Nafia Programı'nda doğu ile batının kuzey ile güneyin bağlanması hedefi vardı (Avcı, 2014, s. 49). Tüm bunların yanında demiryolu yapımı esasen devletin ulusu inşa etmeye çalıştığı bir dönemde bu yapının araçları olan gazete, dergi ve kitapların, kültürel faaliyetlerin en önemlisi Halkevleri çalışmalarının kasaba ve köylere ulaşmasından önemli bir kurumu temsil etmekteydi. Sıdika Çetin'e göre Cumhuriyet döneminde Türk halkı, sinemayla, tiyatroyla, piyanoyla, doktorla, sıcak suyla, teknik anlamda bir kanalizasyonu olan modern tuvaletle, bahçe düzenlemesiyle ilk defa tren istasyonları aracılığıyla tanışmıştır (Çetin, 2008, s. 68). Özellikle trenler kentler arasındaki makası daraltan Cumhuriyet'i inşa eden ideolojinin demir ağlar üzerinden üretilmesi ve onun doğuya taşınmasındaki simgesini nitelendirmekteydi (Karaca, 2011, s. 736). Özetle erken Cumhuriyetin ana gayesi demiryolu aracılığıyla devletin halkla buluşmasını halkçılık ve devletçilik ile sağlanmasıydı. Özge Sezer'in, demiryollarının ulus devlet inşa sürecindeki etkisini ve gücüne yönelerek yapmış olduğu şu değerlendirme önemliydi:

"Erken cumhuriyet döneminde izlenen demiryolu politikası, yukarıda özetlendiği gibi, ekonomik yaklaşımlar ve ulusal nosyonlardan beslenen bakış açısı ile şekillenmektedir. Bu yıllardaki girişimlere karakter veren ve öncüllerinden ayıran en önemli özellik hâkim ideolojiye yapılan vurgu olmuştur. Demiryollarının düşünsel anlamda bir inşa faaliyetine dönüşmesi, dönemin genel konjonktürü içinde yer alan doktrin üzerinden desteklenmektedir. Benzer şekilde, Türkiye dışında, farklı coğrafyalarda da önemli rol oynayan demiryolu inşası ve gelişimi ideolojik açılımlarla beslenen

devlet güdümlü etkinlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyıl başında ideolojilerin benzeştiği/ayrıştığı başka ülkelerdeki örnekler üzerinden gelişen bir karşılaştırma ve değerlendirme zemini oluşturmak hedeflenmemektedir” (Sezer, 2010, s. 136).

Mustafa Kemal’e göre Cumhuriyet ideolojisinin yerleşmesinde demiryollarının önemli bir misyonu vardı. Demiryolu sayesinde, bilhassa gidilmeyen yerlere ulaşmak, askeri anlamda devletin gücünün hissettirilmesi ve tüm bunların ötesinde birer kültür kurumu olan halkevlerinde kullanılmak üzere gönderilen halkevleri oyunları, müzik aletleri, Cumhuriyet gazetesi, kitaplar, dergiler hemen hepsi tren aracılığıyla ülkenin en ücra köşesine taşınıyordu (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 1997, s. 346). Bu taşınma esasen devletin resmi ideolojinin taşınması demektir. İdeolojiyle tanışan halk, eski alışkanlıklarına son verecek yeni sistemle bütünleşmeye çalışacaktı. Toplumun kültürel açıdan birlikteliğin sağlanmasına zemin hazırlayacak olan demiryolları aynı zamanda da kültürel seviyenin yükselmesine yardımcı olacaktı (Doğukan, 1941). Zafer Toprak, demiryollarının ikonik sembolü olarak kullanılmasını ve ulus-devletin ürünü olarak yansıtılmasını şöyle ifade etmekteydi:

“Cumhuriyet döneminde devletle demiryolu bir bütündü. Demiryolu devleti simgeliyordu. Ulusal günlerde demiryolu tıpkı okullar gibi süslenir, bezenirdi. Zafer takları demiryolu hattı üzerinde kurulurdu. Lokomotifler çiçeklerle donatılır, ay yıldızlar dört bir yana asılırdı. Tren sanki demirden bir gelindi. Aslında bu süs devletin taçlandırılışı, hegemonik konumunun pekiştirilmesiydi” (Toprak, 2007, s. 28).

Demiryolunun, ulus-devlet inşa paradigmasında bir diğer farkındalığı ise hatların döşendiği şehirlerin merkez şehir olarak yanındaki şehirler için cazibe merkezi haline getirmeleriydi. Örneğin Ankara-Sivas, Sivas-Erzurum arasındaki demiryolları hatlarının döşenmesi Sivas’ı, Erzurum’u bölgede önemli bir kent haline getirirken öte yandan diğer kentlerden buralara nüfus çeken şehirler durumuna getirdi. Bu bir anlamda üretim merkezlerini tüketim merkezlerine bağlayarak iktisadi bir denge kurmaya çalışıldığının göstergesiydi (Küçükkuşurlu & Saylan, 2008, s. 315). O dönem Umumi Müfettiş olan Tahsin Uzer, Sivas-Erzurum demiryolu hattının tamamlanmasının bölgeye ekonomik ve askeri anlamda etki edeceğini belirtmekteydi (BCA, 490.01/648.151.1). Erzurum’un demiryolu sayesinde cazibe merkezi olduğunu belirten III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, Trabzon’un artık ikinci plana düştüğünü bu sebeple Trabzon’un ticari açıdan rahatlaması için bir liman yapılması önerisinde bulunmuştu. Tahsin Uzer’in de belirttiği gibi demiryolu yapımı kenti bölgede ön plana çıkaran bir husustu (BCA, 30.1.0.0/33.195.5). Aynı şekilde Diyarbakır, Van, Malatya, Elazığ gibi kentler Cumhuriyet döneminde çevresine etki edecek şehirler olarak planlandı. Esasen belirtilen kentlere yapılan demiryolları ciddi maliyeti olmasına rağmen devlet elini taşın altına koymuştu. Özellikle Fevzipaşa-Diyarbakır hattı bölgenin topografik yapısı yüzünden inşaatlar uzun sürmesine rağmen, gerekli duyulan malzemeler ya Sovyetlerden ya da başka ülkelerden temin edildi (BCA, 30.18.1.2/8.6.14). 1930 yılında Malatya hattı tamamlanınca Adıyaman, Elazığ kentleri de hem lojistik hem de ekonomik anlamda bir rahatlama yaşadı. Cumhuriyet idaresi,

ulus-devletin sürdürülebilirliği açısından demiryollarına ekonomik anlamda da bakıyordu. Örneğin Sivas-Elazığ hattı yapılırken demiryolu ağının bakır açısından zengin olan Ergani'den geçmesine dikkat edildi. Amaç buradaki bakırı demiryolu ağı ile dünyaya ihraç etmektir (TBMM ZC, II. Dönem, C. 22, İ. 61, s. 317).

Cumhuriyet dönemi Anadolu demiryolu politikası oluşturulurken birçok etkisi düşünülerek hazırlanmıştı. Uzun bir dönem IV. Umumi Müfettişlik yapan Abdullah Alpdoğan'ın özellikle doğudaki faaliyetleri sırasında demiryollarının önemine eğilmişti. Demiryolunun sadece yolcu ve ticari taşımacılığın yanı sıra uluslaşmadan yararlanabileceğinden bahisle doğuda yapılmak istenen nüfus mühendisliğinin kaynağını muhacirlerin demiryolu ile taşınmasında görüyordu. Ona göre:

“Mıntıkamızda Türk dilini fazla ve eski Osmanlıca'yı (Kürt dilini) az konuşurmak, Türk kültürünü kuvvetlendirmek için ittihaz edilmiş [tasarlanmış] kararlardan birisi; muhacir iskânı işidir. Iskân mıntıkamız birinci derecede Elâziz ve Palu, ikinci derecede Çapakçur ovalarıdır, üçüncü derecede de Elâziz, Palu, Çapakçur, Muş demiryolu ve şosesinin onar kilometrelik tarafeyni, dördüncü derecede Diyarbakir, Genç, Bingöl, Erzurum ve Palu, Ahi, Kiğı, Erzincan yolunun üstüdür. Bu tertipten maksat adı geçen ovalarda Türk kültürünü merkezileştirmek ve kuvvetleştirmektir. İdari, iktisadi, içtimai ana müesseseler buralarda kurulacak ve mıntıkanın dağlık kısımlarındaki köylerinde yaşayanlar ihtiyaçlarını ve duygularını buradan temin ve tatmin edecektir. Bununla beraber devlet içinde ana güzergâhlara emniyetli Türk kütleleri yerleştirilmiş olacaktır” (Varlık, 2010, s. 148-150).

Aynı şekilde Alpdoğan, bölgeye yapılacak demiryolu ağında çalışacak köylülerin ağalara olan borçlarını ödemeleri konusunda yardımcı olacağını belirterek demiryolu yapımının hızlandırılmasını istemekteydi. Bu bir anlamda halkın devlete olan güveninin artmasına yardımcı olması demekti. Alpdoğan'ın IV. Umumi Müfettişlik görevinde iken, özellikle Dersim İsyanı sonrası bölgeye yapılacak asker sevkiyatları için de demiryolu yapımına ve demiryolu için köprülerin inşa edilmesine önem veriyordu (BCA, 30.10.0.0/71.469.7).

Demiryolları, her ne kadar ulus-devlet değişiminin itici gücü olsa da güvenliğin kentlere kadar götürülmesinde de mühim bir etkiye sahipti. Özellikle Cumhuriyet'in ilk döneminde ortaya çıkan isyanlarda asker ve lojistiğin nakli sırasında demiryollarından yararlandı. Öte yandan devlet hâkimiyetinin yönetsel stratejinin sağlanması için gerçekleştirilen askeri sevkiyatın güvenlik adına ne kadar önemli olduğu anlaşılıyordu. Osmanlı Devleti döneminde merkezden uzak bölgelerde çıkan isyanlara çok fazla müdahale edilememiş, genellikle isyancılarla anlaşmak zorunda kalınmıştı. Fakat Cumhuriyet yönetimi ulusu inşa etme adına kamu güvenliğine önem veriyordu. İsmet İnönü hatıralarında demiryolundan ulus devlet inşa sürecinde bir tür güvenlik sebebiyle de yararlandıklarından bahisle şu noktanın altını çizmekteydi:

“Dersim meselesini nihayet demiryolu halletti. Bölgenin, güneyinden, kuzeyinden demiryoluna kavuşturulmasından sonra, memleketin herhangi bir yerinde olacak bir asayişsizlik hareketi ile Dersim'de olacak asayişsizlik hareketinin hiçbir farkı kalmadı. Dersim'i bu muvasala imkânı kurtardı. Oraya

iki koldan demiryolu gitti ve Dersim'in her tarafına yol yapılarak içindekiler dışarı çıkar ve dışındakiler içeri girer hale geldi. Bu mevzuda kimsenin bilmediği başka asıl tesirli bir nokta daha vardır: Biz 1950'de iktidarı bıraktığımız zaman, bütün Türkiye illeri için ilk mektebi en çok olan vilayet Dersim'di. Kızları mektebe gittiler, erkek çocukları mektebe gittiler ve yetiştiler çocuklar, Dersim içinde tahsil görmeye başladılar. Bütün bu tedbirler neticesinde Dersim'de yalnız asayiş sağlanmış olmakla kalmadı. Dersimli vatandaşlar görgülü ve akıllı olarak her yerde Türklere iyi örnek teşkil edecek misaller verir hale geldiler. Ben 1937'de başbakanlıktan ayrılıncaya kadar, Dersim tabii hayat şartlarına kavuşturulmuştur. Ben ayrıldıktan sonra, fazla önemli ve devamlı sayılmamakla beraber, orada bazı hadiseler ve vakalar olmuştur. Ama aslında Dersim meselesi 1937'ye, başbakanlıktan ayrıldığı tarihe kadar, halkın iktisadi ve sosyal ihtiyaçlarını öne alan bir idare tarzı kurulmak suretiyle, iyi bir neticeye bağlanmıştır. Biz Dersim'i o halde bıraktık" (İnönü, 1998, s. 29-30).

İsmet Paşa, demiryolu yapımına Cumhuriyet'in bir felsefesi olarak bakmaktaydı. Ona göre demiryolu hem medeniyet, güvenlik, gelecek hem de iktisadi açıdan gelişmişliğin bir göstergesiydi. İsmet Paşa, en az Mustafa Kemal kadar ulaşım da demiryolu ağının bir anlamda medeniyetin inşası açısından da öneminin farkındaydı. Özellikle vilayetlerin merkeze bağlanması, esasen bir çeşit ulus-devletin sembolleşmesinin gereği idi. Üretimdeki dönüşümün demiryolu ile sağlanması vatandaşlık kültürü açısından bir devrimdi (Tekeli & İlkin, s. 2758). Bu devrim sayesinde kırsal alanda yaşayan köylüler ürettikleri malların küresel piyasaya ulaşmasına yardımcı olacak hem de ülke ekonomisi enflasyon ve temel girdilerin kontrol altında tutulmasına destek sağlayacaktı. 1930 yılında demiryollarının bu denli yapılmasını eleştiren muhalefete karşı kozu şöyleydi:

"Yol mahrumiyeti bu milletin asırlardan beri en köklü derdidir... Milli devlet için şimendifer ihtiyacı milli vahdet; milli müdafaa ve milli siyaset meselesi, asırların muhassalası olan milli istiklalin muhafazası meselesidir... Bir millete milli vahdet ve milli mevcudiyetin çaresi olan tedbir her mülhaza ve her ihtiyaca tekaddüm eder. Bu tedbirin bir gün tehiri affolunamaz, tamir olunmaz bir hatadır" (Cumhuriyet, 15 Ağustos 1930).

Ulus devletin yönetsel yöntemlerinden biri olan demiryolu istasyonları, Cumhuriyet dönemi törenlerinin yapıldığı karşılama-uğurlamanın gerçekleştirildiği yerlerdi (Kopuz, 2006, s. 25). Devlet protokolü açısından demiryolu istasyonlarında yapılan törenler Cumhuriyet'in ikonik sembollerinden biri olmuştur (Sezer, 2010, s. 143). Bir metafor açısından halkın devletle buluştuğu mekanlar olan demiryolu istasyonları, erken Cumhuriyet'in söylem analizine katkıda bulundu. Teritoryal açıdan bakıldığında tren istasyonları, ulus-devletin ikonik sembollerinin referansını oluşturdu. İstasyonlarda Cumhuriyete ait bütün sembolleri görmek mümkündü. Hayatında ilk defa yolculuk yapan yurttaşın istasyonlarda gördükleri görsel bir hafıza açısından önemliydi. Tren istasyonları bir kere yurttaşa bir vatandaş eğitiminin verilmesinde etkili bir araçtı (Başar & Erdoğan, 2009, s. 39). İkinci olarak istasyonlar,

iktidarın resmi uluslaşmanın aracıydı. Bu sebeple Cumhuriyet karayolları değil de demiryolu yapımına önem verdi. Demiryollarının dolaylı olarak uluslaşmaya olan katkılarından bir diğeri de yapılan tren istasyonlarına verilen ulusal kimliğin simgesini vurgulama görevini yerine getirmesidir (Yakın, 2021, s. 41). Osmanlı döneminde yapılan Haydarpaşa, Mudanya, Sirkeci garları ile Cumhuriyet Türkiye'sinde yapılan Sivas, Erzurum, Diyarbakır garları arasında hem mimari hem de geleneğin sürdürülmesinde kopuşlar dikkat çekicidir. Cumhuriyet dönemi tren istasyonları daha çok Cumhuriyet ideolojisini ve ulus-devlet paradigmasını yansıtmak amacıyla inşa edilmiştir. Özetle tren istasyonlarına sadece bir durak değil kentlerin ulusal sisteme yansımaları olarak bakmak gerekir (Tanyeli, 1998, s. 105).

Erken cumhuriyette yapımı devam eden demiryollarının önemli bir etkisi de eğitime olmuştur. Merkezden uzak yerde sadece büyük şehirlerde olan lise ve benzeri okullara gitmek ilk dönemler için gerçekten zordu. Demiryolu sayesinde doğudan güneyden birçok genç okumak için ülkenin gelişmiş kentlerine doğru bir hareketlilik başladı. Bu açıdan bakıldığında demiryolunun eğitime olan katkısı ulusal kültür bağlamında önemliydi. Cumhuriyet döneminde özellikle demiryollarında çalıştırmak için kurulan Umum Müdürlük teşkilatı içerisinde özel bir bölge oluşturuldu. Konya'da 1923 yılında Şimendifer Mektebi, 1940 yılında Eskişehir Demiryolu Sanat Okulu ve 1942 yılında Demiryol Meslek okulu açıldı. Bu okullar demiryolu yapımında ara eleman sıkıntısının giderilmesine katkıda bulundu.

Sonuç

Ulus-devlet yapılanması ya da devletin ulusu oluşturmak için kullandığı araçlardan biri olan demiryolu yapımı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde uluslaşmaya yönelik adımlarda önemli katkılar sunmuştur. Osmanlı döneminde önce ekonomik daha sonra halifeliğin siyasal gücünün tüm Osmanlı ülkesinde hissettirilmesinde yardımcı olan demiryolu politikası, Cumhuriyet döneminde devletin siyasal gücünde, isyanların önlenmesinde ve yurttaşları kontrol altında tutmasının yollarından biri olmuştur. Demiryolu her ne kadar ekonomik ve şehirleşmeye doğrudan etki etmişse de Cumhuriyet Türkiye'sinde ulusal kimliğin oluşmasında dönüştürücü bir faktöre sahiptir. Bu anlamda ulusal kimliğin mekâna yansımaları demiryolu yapımıyla hızlanmıştır. Anadolu'nun farklı kentlerinin Ankara'ya bağlanması akabinde ulus-devlet mantığının topluma yansıtılması, demiryolu yapımının ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Yukarıda İsmet İnönü'nün ifadesiyle, demiryolu bir anlamda Türk Devletinin bütün ihtişamını Anadolu'da yaşayan yurttaşlara yansıtmıştır. İkon açısından ise demiryolu devletin güvenliğini, ekonomisini ve en önemlisini devlet ağırlığını hissettirmiştir.

Bu çalışmanın sonuçlarından biri de devletin ulusu inşa etme paradigmasında etkili bir faktör olan demiryolunun bir anlamda devletin ta kendisi olmuştur. Her gün gidip gelen ve bunu istikrarlı şekilde devam ettiren seferler sayesinde halkta devletin varlığına karşı bir güven duygusunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Merkezîyetçiliğinin güçlü bir aracı olan demiryolu, Cumhuriyet ideolojisinin taşıyıcısı, kırsallaşmanın kentleşmeye evrilmesinde içselleştirmiş bir öneme sahiptir. Demiryolunun dönüştürücü etkisinin görüldüğü bir diğer alanda kentlerin dokusunda

yarattığı değişimdir. Demiryolu ve tren garları sayesinde kentte gelen bürokrat ve yabancı işçi grubunun ihtiyaçlarına göre yapılan sosyal donatılar ve mekânlar (restoran, bar, kafe, büfe), kentte fiziksel değişimi meydana getirdiği gibi zaman içerisinde kentte yaşayanlar da bu dönüşüme ayak uydurdıkları görülmüştür.

Sonuç olarak Cumhuriyet dönemi Türkiye'nin demiryolu politikası, ulus-devlet anlayışının önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Çekim merkezi açısından Erzurum, Diyarbakır, Elazığ, Malatya ve Sivas gibi vilayetler, çevre illerin üretim merkezine dönüşmesinde önemli bir kurguyu yansıtır. Bugün adı geçen kentlerin cazibe merkezi olmasında Cumhuriyet dönemindeki demiryolu hatlarının yapılmasının büyük önemi vardır. Daha da ötesinde bu bölgelere ve diğer vilayetlere devlet elinin uzanması, bürokrasinin geliş gidişi özetle devletle vatandaş arasındaki mesafenin kısılması demiryolu ağının genişletilmesiyle sağlanmıştır. Adı geçen vilayetlere yapılan demiryolları sayesinde göçün önlenmesi başta olmak üzere demiryolu bir anlamda kültürel, sanatsal faaliyetlerin bu kentlere ulaşmasında bir tür taşıyıcı olmuştur. En önemlisi de demiryolu istasyonları genç Cumhuriyet mimarisinin, kurumsal boyutunun devlet fikrinin fiziki alanda yansımaları ortaya çıkarmıştır. Demiryolu hattının geçtiği ve tren istasyonlarına bakıldığında eskiyle bağlantısını koparmış modern bir ulusal devletin tüm özelliklerini görmek mümkündür.

Extended Abstract

Railways were an important element in the delivery of nation-state processes, especially to rural communities. As an ideological apparatus of states, railways have also been the enabler of social and cultural transformation in providing inaccessible or centralization. From the middle of the nineteenth century, the railway system contributed to the development of the industrial revolution and made it possible to significantly reduce travel time between cities. In addition, economically, railways made developed regions and hard-to-reach regions dependent on postmodern imperialism. Although essentially pragmatic in terms of freight and passenger transport, railroad construction became, in the long run, part of an ideological apparatus. The Ottoman Empire, which met with the railway late, primarily planned to use it as passenger transportation. It was difficult for the Ottoman Empire, which had a wide geography, especially due to the problems experienced in the economy, to cover all four sides of the country with a railway network like America. Instead, the Ottoman Empire tried to use the railway network as propaganda due to increasing the power of the caliph and military concerns. It can be stated that II. Abdülhamid pursued more concrete policies in this regard. During the First World War, he helped the Ottoman Empire to prepare for war conditions thanks to the railways. The Germans took the Anatolian-Baghdad line and the Eastern Railways under their control and used them for military propaganda and strategic purposes. The Ottoman Empire began to establish a psychological superiority against the British thanks to the railway lines made with these railways concessions given to the Germans. And they chose the way to gather them around jihad by negotiating with the local chiefs in the provinces far from the center. In this regard, the railways helped the sultan's voice to be heard

among the Muslims, in a sense, which helped both the military shipment and the sultan's reputation for the caliphate.

The Republic of Turkey, which was established in place of the Ottoman Empire, tried to benefit from the tangible benefits of the railway, as well as its ideological devices and propaganda power. The Ottoman Empire had a railway network of 4112 km at the end of the First World War. 3756 km of these railways were built and operated by privileged foreign companies. The general railway lines divided into branches were as follows: Eastern Railways, Aydın Railways, İzmir Town and its extensions, Anatolian Lines, Baghdad Line, Syrian Lines, Hejaz Railway, Sarıkamış, Erzurum Mamahatun narrow line. During the War of Independence, only the 80 km railway network between Konya-Afyon, Ankara-Polatlı and Eskişehir-Ankara could be used. These nets used were generally for the transport of military equipment. Mustafa Kemal Pasha, knowing the gains of the railways in the war, wanted the railways to be taken under control as much as he could. Efforts were initiated to transform the railway company, which had a significant benefit in the National Struggle, into a new identity with the Republican regime. First, the General Directorate of Anatolian-Baghdad Railways was established and Behiç Erkin was appointed as its head. Likewise, the railway lines where the enemy army was destroyed were repaired and put into service to support the National Struggle. After the successful conclusion of the National Struggle, studies were started for the railway line that will reach all over the country. However, it did not seem possible for the country's economy to realize this. The war had taken a toll on the economy. For this purpose, it was resorted to benefit from foreign capital. The Turkish government took responsibility for the nationalization of the railways, and in 1927, all railway organizations were brought together and the General Directorate of State Railways and Ports was established. On behalf of privatization, Haydarpaşa-Eskişehir-Konya-Yenice-Mersin line (1928), Haydarpaşa Port and Mersin-Adana line (1929), Mudanya-Bursa line (1931), Balıkesir line (1932), Samsun-Çeşamba line (1933), Adana -Fevzipaşa line (1933), Menemen-Bandırma-Manisa line (1934), Basmahane-Afyon line (1934), Aydın-Eğirdir line (1935), Eastern Railways-Sirkeci-Edirne line (1937) and Fevzipaşa-Border, Toprakkale-İskenderun (1937) lines were nationalized. It was remarkable that the railway was considered as a propaganda of the early Republic, especially as one of the defense tools. On the other hand, railway construction could be stated as one of the nation-state building processes, as well as being one of the tools of social and cultural development for the Republican administration. Railways played an important role in transporting health, education and public works services to Anatolia. The railway network to be laid in the north, south, east and west of the country had to be considered as a symbol that the state dealt with the nation.

Thanks to the railway, almost all of the folk houses games, musical instruments, Cumhuriyet newspaper, books and magazines sent to reach places not visited, to make the power of the state felt in the military sense and, above all, to be used in the community centers, which are cultural institutions, were transported to the farthest corner of the country by train. The railways, which would prepare the ground for the

cultural unity of the society, would also help to raise the cultural level. Another awareness of the railway in the nation-state building paradigm was that the cities where the lines were laid became the center of attraction for the neighboring cities. For example, the laying of railway lines between Ankara-Sivas, Sivas-Erzurum made Sivas and Erzurum an important city in the region, while on the other hand, they became cities that attracted populations from other cities.

Although the railways were the driving force of the nation-state change, they also had an important effect on bringing security to the cities. Railways were used during the transportation of soldiers and logistics, especially in the rebellions that emerged in the first period of the Republic. On the other hand, it was understood how important the military dispatch carried out to ensure state dominance and administrative strategy was for security.

Railway stations, which is one of the administrative methods of the nation state, were the places where the ceremonies of the Republican period were held. In terms of state protocol, ceremonies held at railway stations became one of the iconic symbols of the Republic. Railway stations, as places where the public meets the state in terms of a metaphor, contributed to the discourse analysis of the early Republic. From a territorial point of view, train stations constituted the reference of iconic symbols of the nation-state. It was possible to see all the symbols of the Republic at the stations. What the citizen, who was traveling for the first time in his life, saw at the stations was important for a visual memory. Train stations were once an effective means of delivering a citizen-by-citizen education. Secondly, the stations were the official means of nationalization of power. For this reason, the Republic gave importance to the construction of railways, not highways. Another of the indirect contributions of the railways to nationalization was to try to fulfill the task of emphasizing the symbol of national identity given to the railway stations.

An important effect of the railways under construction in the early republic was education. It was really difficult for the first semesters to go to high schools and similar schools, which are only in big cities, far from the center. Thanks to the railway, many young people from the east to the south started a movement towards the developed cities of the country to study. From this point of view, the contribution of the railway to education was important in the context of national culture.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

BOA

BCA

TBMM ZC

Gazeteler

Cumhuriyet

Ulus

Kitap, Makale ve Lisansüstü Tezler

- Akarabulut, Y. (2003). Türkiye’de demiryolu ulaşımı. *Türk Coğrafya Dergisi*, 163-187.
- Akgüngör, S., Aldemir, C., Kuştepelı, Y., Gülcan, Y., & Tecim, V. (2011). The effect of railway expansion on population in Turkey, 1856-2000. *The Journal of Interdisciplinary History*, 135-157.
- Akın, F., & Sultanoğlu, F. (2006). *1856’dan 2006’ya demiryollarınının 150 yılı*. Ankara: Gurup Matbaacılık A.Ş.
- Akyıldız, A. (2005). *Anka’nın sonbaharı Osmanlı’da iktisadi modernleşme ve uluslararası sermaye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2002). *Devletin ideolojik aygıtları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities, reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verson.
- Ardıyok, Ş., & Sesli, E. (2020). The deregulation of Turkish railways. M. Finger, & J. Montero içinde, *Railway Regulation* (s. 206-224). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Arslan, M. (2010). Milli Mücadelemizde demiryolları ve demiryolcuları. *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları Sempozyumu* (s. 47-82). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atatürk’ün söylev ve demeçleri*. (1997). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atay, F. R. (2004). *Çankaya*. İstanbul.
- Avcı, M. (2014). Atatürk dönemi demiryolu politikası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 39-58.
- Aydın, C. (2018). Sultan Abdülhamid’in Pan-İslamizmi anti-emperyalist miydi. *Toplumsal Tarih*, 32-40.
- Başar, M. E. & Erdoğan, H. A. (2009). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de tren garları. *S.U. Muh.-Mim. Fak. Dergisi*, 29-44.
- Christensen, P. H. (2017). *Germany and the ottoman railways*. New Haven: Yale University Press.
- Coşkun, A. (2003). Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye ekonomisi. *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 72-77.
- Çadircı, M. (1991). *Tanzimat döneminde anadolu kentleri’nin sosyal ve ekonomik yapılan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çetin, S. (2008). Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye’de demiryolu. *Yapı Dergisi*, 62-69.

- Demirhan, N. (1995). *Atatürk dönemi ulaştırma politikası ve demiryolları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Deringil, S. (2002). *İktidarın sembolleri ve ideoloji II. Abdülhamid dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Doğukan, M. (1941). Milli birlik vatan bütünlüğü. *Demiryolları*.
- Earla, E. M. (1924). *Turkey, the great powers, and the Bagdad Railway a study in imperialism*. New York: The Macmillan Company.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı imparatorluğunun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ferit, M. (1934). Büyük bayramımız. *Demiryolu Mecmuası*.
- Flinn, M. W. & Stoker, D. (1984). *The history of the british coal industry: 1700-1830, the industrial revolution*. Oxford: Clarendon Press.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism: perspectives on the past*. Oxford: Blacwell.
- Gülsoy, U. (2012). Osmanlı devri suriye-filistin ve yemen demiryolları. V. Engin, A. Uçar, & O. Doğan içinde, *Osmanlı'da Ulaşım* (s. 261-286). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Gürel, Z. (2011). *Kurtuluş savaşında demiryolculuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hülagu, M. M. (2008). Cumhuriyet öncesi Osmanlı demiryollarına genel bir bakış. *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları Sempozyumu* (s. 25-45). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Hülagü, M. (2008). *Hicaz demiryolu*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- İnönü, İ. (1998). *Cumhuriyetin ilk yılları I*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Karaca, N. (2011). Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında demiryolu tren ve istasyon hikayeleri. *Cıpeo 6. Ara Dönem Sempozyumu* (s. 731-746). Uşak: Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kopuz, A. D. (2006). Adana'da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'ne ait bir yapı örneği; Adana tren garı. *Tasarım ve Kuram*, 21-33.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Küçükuşurlu, M., & Saylan, G. F. (2008). Şimendiferin Erzurum yolculuğu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 313-342.
- Onur, A. (1953). *Türkiye demiryolları tarihi (1860-1953)*. İstanbul: İstanbul Askeri Basımevi.
- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı imparatorluğunda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın.
- Özdemir, M. (2001). *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç döneminde Türk demir yolları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Özyüksel, M. (2014). *The Hejaz railway and the Ottoman empire modernity, industrialisation and Ottoman decline*. London: I.B.Tauris.

- Quataert, D. (1977). Limited revolution: the impact of the Anatolian railway on Turkish transportation and the provisioning of Istanbul, 1890-1908. *The Business History Review*, 139-160.
- Satan, A. (2012). Osmanlı devri demiryolu kronolojisi. A. Vahdettin Engin Uçar, & O. Doğan içinde, *Osmanlı'da Ulaşım*. İstanbul: Çamlıca Yayınevi.
- Sezer, Ö. (2010). *Erken Cumhuriyet döneminde kırsalın ifadesi bağlamında demiryolları ve köprüler 1930-1945*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Sönmez, F., & Selçuk, S. A. (2018). Kayseri tren istasyonu ve çevresinin kentin modernleşme sürecine katkısı üzerine bir okuma. *MEGARON*, 85-101.
- Tamçelik, S. (2000). Osmanlı dönemi demiryollarının tarihi gelişimi içerisinde siyasi ve iktisadi sosyal etkileri. *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 483-535.
- Tanyeli, U. (1998). Mekânlar, projeler, anlamları. U. Tanyeli içinde, *Üç Kuşak Cumhuriyet* (s. 101-107). İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (tarih yok). Türkiye'de ulaştırmanın gelişimi. M. Belge içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (s. 2758-2768). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, Y. (2002). *Osmanlı devleti'nin son döneminde modern ulus devlete yönelik girişimler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tilly, C. (2001). *Zor, sermaye ve Avrupa devletlerinin oluşumu*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Toprak, Z. (2007). Cumhuriyet, demiryolu ve laiklik bir modernite metaforu. *Toplumsal Tarih*, 26-31.
- Turgut, B. (1995). *II. Abdülhamid dönemi Osmanlı devleti asya politikası*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Türkmen, İ. (2016). Ortadoğu'da İktisadi Nüfuz Mücadelesi: Chester Projesi. *Yeni Türkiye, Ortadoğu Özel Sayısı*. 431-442.
- Varlık, B. (2010). *Umumi müfettişler toplantı tutanakları - 1936*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Türkmen, İ. (2013). *Doğu Kalkınması 1923-1946, Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*. Konya: Kömen Yayınları.
- Yakın, O. (2021). Demiryolu yapılarının Ankara'daki oluşumu. *Online Journal of Art and Design*, 38-54.

Türkiye’de Vatandaşlık Eğitiminin Yönü (II. Meşrutiyet Döneminden Günümüze 2022)

The Direction of Citizenship Education in Turkey (From The Period of II. Constitutionalism to the Present 2022)

Ahmet ŞİMŞEK *

Esra KARADUMAN **

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim
Fakültesi Temel Eğitim Bölümü
ahmetsimsek@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3591-8180

İstanbul / TÜRKİYE

** Doktora Öğrencisi., İstanbul
Üniversitesi-Cerrahpaşa Lisansüstü
Eğitim Enstitüsü Sınıf Öğretmenliği
esrakaraduman.87@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0019-002X

İstanbul / TÜRKİYE

* Prof. Dr., İstanbul University
Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel
Faculty of Education
Department of Basic Education
ahmetsimsek@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3591-8180

İstanbul / TÜRKİYE

** Ph. Student., İstanbul University-
Cerrahpaşa Institute of Graduate
Education Classroom Teaching
esrakaraduman.87@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3591-8180

İstanbul / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 13/01/2023

Kabul/Accepted: 27/04/2023

Öz

Bu çalışmanın amacı Türk modernleşmesi bağlamında II. Meşrutiyet’ten günümüze Türkiye’de eğitimin siyasal iktidarla ilişkisinin incelenerek vatandaşlık eğitiminin yönünü belirlemektir. Bu amaca uygun olarak çalışmada nitel yöntemlerden ilişkisel içerik analizi deseni kullanılmıştır. Çalışmanın dokümanlarını ders kitapları ile öğretim programları oluşturmaktadır. Veriler bunlardan toplanmış ve betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre II. Meşrutiyet döneminde verilen vatandaşlık eğitimiyle öğrencilerin meşruti yönetimin özelliklerini öğrenmeleri amaçlanmıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra tek parti dönemi boyunca (1923-1945) rejimin korunması için bireylerde toplumsal bilincin geliştirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Çok partili siyasal hayata geçişle (1945-1960) birlikte millileşme hedefleri sürdürülürken ders kitaplarına demokrasi kavramı da girmeye başlamıştır. 1960 askeri darbesinden 1980 darbesine kadar olan dönemde ise demokratik yaşamın yüceltilmesinin yanı sıra askeri darbeyi olumlu karşılayan ifadeler de yer almıştır. 1982 Anayasasının ardından ders kitaplarında sunulan vatandaşlık kimliğine din olgusu eklenmiştir. 2000’lerden itibaren ise vatandaşlık eğitiminde güvenlik kaygıları ile birlikte aktif yurttaşlığı benimseyen bir anlayış hâkim görünmektedir. Sonuç olarak Türkiye’de yaşanan siyasi değişim ve dönüşümlerin vatandaşlık kavramını geleneksel veya modern karakterde şekillendirdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler:

Vatandaşlık, Eğitimin Siyasal İşlevi, Vatandaşlık Eğitimi.

Abstract

The aim of this study, which is in the context of Turkish modernization, is to determine the direction of citizenship education by examining the relationship between education and political power in Turkey from the 2nd Constitutional Monarchy up to present. In accordance with this purpose, relational content analysis design, one of the qualitative methods, has been used in the study. The sample consists of textbooks and curricula. Data were collected through documents and analysed with descriptive analysis technique. According to the findings obtained in the study, with the citizenship education given in the Second Constitutional Era, it was aimed that the students know the

characteristics of the constitutional government. During the single-party period (1923-1945), the development of social consciousness in individuals was ensured in order to protect the republican regime. With the transition to multi-party political life (1945-1960), the concept of democracy began to enter the textbooks while the goals of nationalization were maintained. In the period from the 1960 military coup to the 1980 coup, there were expressions that welcomed the coup in addition to the glorification of democratic life. After the 1982 Constitution, the concept of religion was added to the citizenship identity in the textbooks. In 2000's years, an understanding that adopts active citizenship along with security concerns is dominant in citizenship education. Accordingly, it has been seen that citizenship education has been affected in a context in which the political changes and transformations in Turkey have shaped the concept of citizenship in a traditional or modern character.

Keywords:

Citizenship, Political Function of Education, Citizenship Education.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Eğitimin siyasal işlevinin asıl hedefi “iyi vatandaş” yetiştirmektir. Bugünün dünyasında iyi bir vatandaş, anayasaya uygun biçimde, demokratik birey özelliklerini taşıyan, hak ve sorumluluklarının bilincinde olan ve bunları yerine getiren ayrıca ülke ve dünya gündemine duyarlı kişilerdir (Tanık, 2020, s. 7). Şüphesiz ki “iyi vatandaş” kavramının tanımı ve içeriği; zamana ve coğrafyaya göre değişmiştir. Bunu belirleyen etmenlerin başında ülkelerin siyasal sistemi gelir. Bunu toplumun kültürü, sosyo-ekonomik koşulları ve yaşanan zamanın ruhu takip eder. Her siyasal sistem, kendi meşruiyetini ve yönetsel devamlılığını sağlamaya odaklanır. Bunun için amaçlarına uygun belirlediği ulusal ve toplumsal kimliğini orta ve uzun vadede eğitim olgusu üzerinden inşa eder. Diğer bir deyişle siyasal sistemler, eğitim olgusu çerçevesinde, hem meşruiyetini oluşturur hem de kendi zihniyet ve düşüncesine göre toplumsal devamlılığın sürdürülmesini sağlar.

Günümüzde modern bir içeriğe sahip olan vatandaşlık kavramı Antik Yunan’da “dikkate alınan yönetilenler”i ifade etmekteydi. Şehir devletlerine aidiyeti belirten ve siyasi bir kavram olan vatandaşlık; yönetimde söz sahibi, sorumlu ve vatansever bireylerin ayrıcalığı üzerine kuruludur (Faulks, 2000). Roma’da ise bir gruba aitliğin sonucu olarak hukuki koruma anlamındaki civis ya da civitas, geniş bir yönetsel yapılanma ve devleti bir arada tutma stratejisine dayalı; etnik ve dini kimliğin üzerinde evrensel bir özellik göstermiştir (Reisenberg, 1992).

Vatandaşlık, Ortaçağ Avrupa’sında Hristiyanlık ve feodal yapıdan dolayı dini birliklilik ile gelenek hukukuna dayalı ekonomik gücün özgürlüğü anlamında kullanılmıştır (Held, 1993; Clarke, 1996). Bu dönemin sonuna doğru bireyin kent yaşamına olan aidiyet duygusu gelişmiş, cumhuriyet yönetim tarzı yaygınlaşmış ve modern vatandaşlığın temelleri atılmıştır (Ağaoğulları & Köker, 2020). 16. yüzyıl feodalitenin yıkılmasıyla kral devletlerin kurulduğu bir döneme de işaret etmektedir. Tebaa kavramının olduğu bu dönemde, vatandaşlık pasif hale gelmiş, katılım ve kamusal zayıflamıştır (Şenel, 2018).

18. yüzyıl Aydınlanma Avrupası’nda Fransız Devrimi’nin etkisiyle vatandaşlık “eşitlik” kavramına işaret etmektedir. (Boumeau, 1998). Halk egemenliği, demokratik ve siyasal toplum ile ulus-devlet düşüncesinin temeline yerleşmiştir. “Fransız İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirisi”ne (1789) göre birey; sivil, siyasi ve kamusal yaşamda modern vatandaş olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca bireyin hakları ve sorumlulukları yasal zeminde sağlamlaşmıştır (İlgaz, 1996). 19. yüzyılda yaşanan devrimler ile birlikte yükselişe geçen vatandaşlık merkezi, modern ve milliyetçi bir nitelik kazanmıştır (Özkazanç, 2007).

Modern düşünceye göre insan, özne kimliğinde özgür bir birey aynı zamanda toplumsal zeminde ulusuna aittir. Bu bağlamda insan pratik ve somut bir vatandaş olarak değerlendirilmektedir (Ekinci, 1999). Eşitlik, egemenliğin geliştirilmesi ve egemenliğin de bireyleri vatandaş olarak tanımlamasına yönelik ilişkisel durumu yansıtmaktadır (Pierson, 2000). Ulus-devlet olma süreci ile birlikte bireyin özgürlüğü ve eşitliğini ön plana çıkaran vatandaşlık, modern devlet teorisinin ürünü olarak inşa

edilmiştir (Nuhoğlu, 1994). Bu anlayış, devlet sınırları içinde ortak ülküyle yaşayanları aynı vatan(daş)a ait kabul etmektedir. Böylece halk ile milli olma arasında sıkı bir bağ kurulmuş bu durum vatandaşlığın ön koşulu kabul edilmiştir. Almanya örneğinde olduğu üzere dil birliği esas alınmakta ve Almanca konuşanlar tek yönetim altında birleşerek ulusal kimliklerini oluşturmuşlardır (Gellner, 1992). 20. yüzyıl ortalarına kadar modern vatandaşlık hakları toplumun çok azı için geçerli olmuştur. Nitekim İspanya ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde azınlık hakları askıya alınmıştır (Güzel-Polat, 2010, s. 141-152).

İkinci Dünya Savaşına doğru sosyal, siyasi ve ekonomik ayaklanmaların etkisiyle ortak bir özne yaratma sürecine gidilmiştir (Habermas, 2002). Bu süreç toplumsal sınıfların eritilerek tek tipleşmenin olduğu bir ulus yaratımı ve buna uygun vatandaşlık anlayışının vurgulandığı hassas bir dönemdir (Wagner, 1996). Savaş sonunda ise “refah devleti” sistemi Avrupa’da tam olarak yerleşmeye başlamış ve vatandaşlık anlayışı zirveye ulaşmıştır (Harvey, 1997). 1980’lerin sonuna kadar kimliklere dayalı farklılık siyaseti gelişmeye ve homojen kültür yapısı dağılmaya başlamıştır. Ulus vatandaşlığın olumsuz yönleri ortaya konmuş; birey aktif yurttaşlık, bağımsızlık ve özerklik yönünden yeniden formüle edilmiştir (Özkazanç, 2007). 1990’lı yıllarda vatandaşlığın birleştirici ve bütünleştirici işlevi saf dışı bırakılmış katılım boyutuna değer verilmeye başlanmıştır (Güzel-Polat, 2010, s. 124-257).

20. yüzyılla birlikte Avrupa toplumlarında postmodern dönüşümler yaşanmış; bütünlük, tekillik ve evrensellik kavramları yerine çoğulculuk, yerel kültür ve çeşitliliğin önemi ortaya çıkmıştır. 21. yüzyılda ise ulus devletlerce heterojen toplum fikri çeşitli politika ve stratejilerle çokkültürlülüğe dayalı olarak gelişmektedir (Polat, 2011, s. 160-183). Genel bir kabulle günümüz vatandaşlığı demokrasinin özüne uygun, kültürlerin eşitlik esasına dayalı ve bireysel özgürlüğü ön plana çıkaran bir yaklaşıma sahiptir. Bu anlayış ile yasaların yansızlığı ve üstünlüğüne dayalı kamu yararı gözetilmeye çalışılmaktadır. Vatandaşların dayanışma ve bütünleşme içinde yaşayacakları toplum ve siyaset anlayışı ortaya konmaktadır (Erdoğan, 2008).

Egemenliğin bir tek kişide toplandığı monarşi rejimlerinde ise vatandaş değil, *teba* (uyruk) söz konusudur. Osmanlı devletinde durum son dönemlerde farklılaşmış olsa da genelde böyledir. 19. yüzyılda ortaya çıkan bazı zaruretlere çerçevesinde sultanın rızasıyla başlayan yenileşme hareketleri durumun belirleyicisi olmuştur. Tunç Yaşar’a göre (2016) bu dönemde şehirli, kültürlü, ince ve zarif anlamlarıyla sosyo-politik bir kavram olan vatandaşlık anlayışı gelişmiştir. Osmanlı toplumu siyasi, sosyal ve kültürel dönüşüm süreci içinde bulunmuş ancak bu süreç tam bir Batılılaşma olmaktan öte kendine ait bir kimlik arayışıdır. Nitekim bu irade toplumu temsil etme mevzusudur (2016, s. 227). Nihayetinde kısa da olsa deneyimlenen, (ikinci) meşrutiyetle (1908) yönetilen Osmanlı Devletine bağlı olanların hukuksal statüsünün dönemlere göre farklılaşmasıdır (Gürses & Pazarcı-Gürkan, 2010, s. 5-8). Genel bir kabulle Osmanlı’da bu dönemde tebaadan vatandaşlık anlayışına geçilmeye çalışılmıştır (Ünsal, 1998). Devletin vatandaşlık anlayışı halkın etnik ve dini kimliğini aşan birliği ve düzeni ifade eden “Osmanlılık” ideolojisidir (Güzel-Polat, 2010, s. 133). Bu ideolojide vatandaşlık modern anlamındaki millet tanımı ile ayrılır. Farklı

topluluklardan bir Osmanlı vatandaşı meydana getirme projesinin en büyük engeli de pratikte ortak bir kültür çatısı altında birleşmemek yani millet olamamaktır. Buna rağmen Tanzimat'tan sonra devlet, geleneksel yapıdan gelen yönetici Müslüman (millet-i hâkime) ideolojisinden vazgeçmemiş, bilhassa II. Abdülhamit Döneminde eğitim politika ve uygulamalarında bu önemli bir yaklaşım olarak öne çıkarılmıştır.¹ Bu dönem II. Meşrutiyetle birlikte meşrutiyet değerlerinin okul kademelerinde kazandırılmaya çalışıldığı bir süreç olmuştur. Balkan Savaşlarında yaşanan acı toplumsal tecrübeler neticesinde anlam kazanan Türkçülük akımı, Osmanlı'nın son dönem eğitim sisteminin belirleyicisi olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da toplumun tüm kesimi değişim ve dönüşüm süreci içinde olmuştur. Bu süreç hedef kitlenin Türk vatandaşı olduğu topyekûn zorunlu modernleşme çabasıdır (Tunç-Yaşar, 2016, s. 230, 236).

Modern devlet sistemlerinde milli kimliğin genç nesillere kazandırılmasının eğitim aracılığıyla gerçekleşebileceğine ilişkin inanç ulus devletlerin okullaşmaya daha fazla önem vermelerini sağlamıştır (Kuş, Arık, Altunok & İridağ, 2018). Bu çerçevede, ortak aidiyet duygusuna ve toplumsal belleğe sahip nesiller meydana getirmek için okullarda vatandaşlık eğitimi verilmiştir (Copeaux, 2014). Okul dizgesi içinde, gerek açık gerekse örtük müfredat üzerinden yaşadıkları ülkeye uygun yurttaş tipi kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu makalede Türk modernleşmesi bağlamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına, oradan günümüze kadar (2022) yüzyılı aşan süreç içinde vatandaşlık eğitimindeki gelişmeler ve bunların dönemin siyasi iktidarlarıyla ilişkisi ana hatlarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Bu sebeple vatandaşlık bağlamında dönemlerin siyasi gelişmelerine ve hükümet ile parti programlarına değinmek gerekir:

19. yüzyıldan beri dünyayı etkileyen “modernleşme” Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinden önce özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde batılılaşma çabası olarak görülmektedir (Türkmenoğlu, 2007, s. 5). Bu dönemde meclisli siyasal düzene dönüş için 23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-u Esasi tekrar yürürlüğe konmuştur. İttihat ve Terakki'nin 10 yıl boyunca yönetimde egemen olduğu bir dönemde hükümetin henüz eğitim ile ilgili bir programı söz konusu değilken 31 Mart Olayının ardından ders içeriklerinde meşrutiyet değerlerine yer verilmiştir. Alınan askeri yenilgiler ideolojik açıdan; Osmanlılık, İslamcılık, Türk-İslam anlayışı ve son olarak Türk Milliyetçiliğine doğru partinin düşünsel sürecini etkilemiştir. Bu durum partinin eğitim hedeflerinde belirgin rol oynamıştır (Uyar, 2011, s. 56-58). Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra Mebusan Meclisi'ndeki gelişmelerden rahatsız olan İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etmiş; 11 Nisan 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi dağıtılmıştır. 23 Nisan'da Ankara'da Mustafa Kemal'in önderliğinde ulusal bağımsızlık savaşının parlamentosu Büyük Millet Meclisi toplanmıştır. Bu mecliste ideolojik başka amaçlar güdülmemiş ortak ülkü ülkenin kurtuluşu fikridir (Uyar, 2011, s.58-63). Ülkenin kurtarılmasının ardından saltanat kaldırılmış, Lozan Barış Antlaşması imzalanmış, Ankara başkent olmuş ve Cumhuriyet ilan edilmiştir. Ayrıca bu dönemde yapılan eğitim kongresinde

¹ Bu konuda Benjamin Fortna ve Selçuk Akşin Somel'in çalışmalarına bakılabilir.

milli eğitim almış, milli varlığını koruyan ve yeni insan tipinin yetiştirilmesi gereği üzerinde durulmuştur.

Birinci TBMM'nin işlevini ve süresini tamamlaması üzerine 1923 seçimlerine gidilmiştir. Seçimler, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başarısıyla sonuçlanmıştır. Cemiyet, Mustafa Kemal tarafından Halk Fırkasına dönüşmüştür. Halk Fırkası bu tarihten 14 Mayıs 1950'ye kadar 27 yıl boyunca hükümet partisi olmuştur. Bu tek partinin 1923, 1931, 1935, 1939 ve 1943 yıllarındaki programları incelendiğinde milli eğitim meselesinin ulus inşa temeline dayalı olduğu görülmektedir. Atatürk, 1923 parti programı için "...öğretim birliğine derhal girişileceği gibi önemli ve acil ihtiyaçlar, ilkeler dışında bırakılmamıştır." demiştir (Nutuk, 1927/2005, s. 514-515). Böylece 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe konmuş standart bir eğitim ile yeni neslin milli kültür içinde yetişmesi bu yolla milli birlik ve bütünlüğün sağlanması amaçlanmıştır (Türkmenoğlu, 2007, s. 7). Cumhuriyet Halk Partisi programında "Ulusal Eğitim" başlığı altında cumhuriyet devrimlerine bağlı; ulus bilinci gelişmiş; ulus, halk ve devletin saygınlığını gözeten ve Türklük duygusuna zarar verecek her türlü fikirden uzak yurttaşlar yetişmesi hedeflenmiştir (Özkan, 2018).

1935 yılından sonra otoriter ve totaliter rejimler dünyada gittikçe yayılmış ve II. Dünya Savaşı'nın etkilerine karşı saldırmazlık, dostluk ve yardım antlaşmaları imzalanmıştır. İç politikada ise savaşın etkileri vergi oranlarına yansımıştır (Yeşil, 2001, s. 28-30). Türkiye'nin hem Birleşmiş Milletler'e kurucu üye olması hem de siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılar yaşamaması demokrasi ihtiyacını arttırmış ve çok partili siyasal hayata geçişi hızlandırmıştır (Eroğul, 2003, 18-19). Böylece 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti kurulmuş ve 4 yıllık muhalefetin ardından 1950 seçimlerinde iktidar olmuştur. Demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesinde hizmet amacıyla kurulduğunu belirten parti milli eğitim ve öğretimin birliğinden yana, aynı zamanda gelecek kuşakların milli ahlak ve manevi değerlerle donatılmasını hedeflemekteydi (DP Programı, 1951, s. 26). Millet Partisi ve Hürriyet Partisi programlarının da benzer eğitim-öğretim anlayışlarına sahip oldukları görülmektedir. Sırasıyla milli ve ahlaki terbiyeye sahip; milli, manevi ve insani kıymetlere bağlı demokrasiye inanmış hür fikirli vatandaşlar yetişmesi amaçlanmıştır. Hürriyet Partisi vatandaşların huzur, emniyet ve refahı sağlamanın yolunu demokratik rejimin yurda bütün icaplarıyla gerçekleştirmede görmektedir (Yılmaz, 2011, s. 16-25). 1953 yılında CHP milli birlik ve bütünlüğünün esas alınması, vatandaşların hak ve hürriyetlerin korunması ve milli değerlerden kuvvet alan demokratik bir toplumun gelişmesi yönünde amacını belirtmiştir (Yılmaz, 2011, s. 25-28).

1957 seçimlerinin ardından hükümet muhalefet arasındaki gerginliğin artması ve öğrenci olayları sonrası 27 Mayıs 1960'ta askeri darbe gerçekleşmiştir. Dönemin en önemli gelişmesi 1961 Anayasası'nın yürürlüğe konmuş; kişi hak ve özgürlükleri temel haklar bağlamında anayasal güvenceye alınmıştır. 1970'li yıllar koalisyon hükümetlerinden dolayı istikrarsızlık dönemi olarak adlandırılmıştır. Dönemin genel özelliği sağ-sol çatışmalarıdır. Siyasi ideolojilerin çeşitlenmesi ve kendilerini temsil edecek hükümetlerin olmaması yapısal bir krizin varlığına işaret etmektedir. 1965 seçimlerinden 12 Mart 1971 muhterasına kadar olan dönemde Adalet Partisi'nin iktidar

olduğu görülmektedir. Parti; Türk Milletini, milli tarih şuuru içinde, Batı medeniyeti seviyesine çıkarmayı ve Türk Milletini hür dünyanın demokratik, ileri ve müreffeh bir üyesi haline getirmeyi amaçlamıştır (AP, 1969, s. 2). Milli eğitim anlayışı ise birbirini seven, haklarına saygılı, kültürlü vatandaşlar yetişmesine dayalıdır. Bu dönemdeki Cumhuriyetçi Köylü Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Millet Partisi, Güven Partisi de hükümet ile benzer politika takip etmişlerdir. İnsan haklarını hâkim kılacak bir devlet nizamı oluşturmak, demokrasi hukukuna; milliyetçiliğe ve cumhuriyet esaslarına bağlı partiler olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Güven Partisi vatandaşların devlet için değil; devletin vatandaş için olduğunu ve toplumun dini inançları, Anayasanın üstünlüğü ve demokratik rejimi savunduklarını belirtmiştir (Yılmaz, 2011, s. 29-57). 1973 tarihinde Milliyetçi Hareket Partisinin programında yer alan Türk Milliyetçiliği ülküsü, milli eğitim anlayışına milli ruh ve şuuru benimsemiş bireylerin yetişmesi olarak yansımıştır (MHP, 1973, s. 1-3). Demokratik Parti ise modern vatandaşlık kavramını tam olarak karşılayacak şekilde temel görüşünü “...Cumhuriyetimizin temelinde, milletin sadece kendi gücüne inanma ve kendi eseri olan devletin vatandaşı olma gayesi vardır.” yönünde açıklamıştır. Milli Selamet Partisi ise milletin maddi ve manevi yönden kalkınıp mutlu olmasını hedeflediğini belirtmiştir. Özellikle yeni neslin ahlak ve faziletle yetişmesi gerektiğini milli eğitim politikasında dile getirmiştir (Yılmaz, 2011, s. 67-74). 1953 yılındaki parti programını 1976’da düzenleyen CHP kendini sol bir siyasi parti olarak tanımlamaya başlamıştır. Kaynağını Türk toplumundan aldığını halk için halkla birlikte olduğunu ifade etmiştir. Toplumsal adalet, özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü ve halkın kendini yönetmesi kurallarına dayandığını da belirtmiştir. Partinin eğitim anlayışı da bu niteliklere sahip insan yetiştirmeye dayalıdır.

1980’li yıllara doğru Türkiye’de siyasi istikrarsızlığın yanı sıra hızla toplumsal ve ekonomik sıkıntılar meydana gelmiştir. 1978’de kurulan Demirel-MHP koalisyonununun 24 Ocak Kararları ekonomik sıkıntıları giderememiş bunun üzerine Türk Silahlı Kuvvetleri 12 Eylül 1980’de darbe yapmıştır (Yazıcı, 2021, s. 4243). Darbenin ardından 1982 Anayasası yürürlüğe konmuştur. Bu dönemlerde halkın siyasal itaatini sağlamak için dinden yararlanıldı (Kalaycıoğlu, 1994, s. 485). Yapılan 1983 seçimlerinde Anavatan Partisi iktidara gelmiştir. Partinin amacı “milli iradesinin ve millet hakimiyetinin ... demokratik düzen içinde mümkün olabileceğine inanan, insan hak ve hürriyetlerini vazgeçilmez kabul eden, milli ve manevi değerlere bağlı... güçlü Türkiye idealine ulaşmayı gaye edinmiş bir siyasi partidir.” (ANAP, 1983, s. 1-2). ANAP’ın milli eğitim politikası ise bireylerin milli ve manevi değerlerle medeni bir insan olarak yetişmeleri esas alınmıştır. Bu dönem Halkçı Parti de kendini demokrasiye bağlı ve çalışanların toplum içindeki saygınlığını yüceltmeye çalışan bir parti olarak tanımlamıştır (HP, 1983, s. 1). 1995 seçimlerinden başarıyla çıkan Refah Partisi, Doğru Yol Partisi ile koalisyon hükümeti kurmuş bu süreçte Susurluk olayında çete ve asker bağıntılarının gün yüzüne çıkmasıyla 28 Şubat 1997 Postmodern Darbesi gerçekleşmiştir (Gökmen, 1997, s. 334-335; Çavdar, 2004, s. 338-339). Bu dönem siyasal İslam’ın yayılmasına engel olmak için hükümet istifa etmeye zorlanmıştır. RP’nin gayesi milli eğitim politikasına bakıldığında şu husus belirgindir: “Gençliğimizin anarşik olaylara karışmaması için yıkıcı ideolojik cereyanlara karşı... milli ve manevi

değerlerle takviye edilmesine inanıyoruz. Din eğitiminin manevi gelişmenin temeli olduğu... yardımcı olacaktır.” (RP, 1986, s. 1-4). DYP ise vatandaşların güvenliğini sağlamak için demokratik nizamın gerekliliği üzerinde durmuştur. 90’lı yılların sonuna gelindiğinde en önemli gelişmelerinden biri 8 yıllık kesintisiz zorunlu eğitimin kanunlaşmasıdır (Çavdar, 2004, s. 343). Ayrıca 1998 yılında Refah Partisi kapatılmış bu durumun sebebi laiklik ihlali olarak görülmüştür. Bu dönem ordunun gücü halk üzerinde baskın bir şekilde hissedilmiştir. 2000’li yılların başında Türkiye Avrupa Birliği’ne aday ülke olmuş Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidarıyla yeni bir döneme geçilmiştir. Ak Partinin geçen ve devam etmekte olan 20 yıllık iktidarında, başlangıçta temel hak ve özgürlüklerin alanının genişletilmesi yaşanırken özellikle 2016’da gerçekleşen askeri darbe teşebbüsü sonrası daha güvenlikçi politikaların tercih edilmesiyle sonuçlanmıştır. 2002 tarihli AK Parti programı özetle birleştirici, barış temin edici ve yurttaşlar arasında güven sağlayıcı bir Türkiye vaadinde bulunmaktadır. Eğitim meselesine her alandaki kalkınmanın temeli olarak bakılmış ve topyekûn düzenlemelerde bulunulacağı ifade edilmiştir. Ayrıca katılımcı, özgür düşünen, geliştiren, bağımsız karar veren ve üretme yeteneğini teşvik eden, çoğulcu değerleri sunan vatandaş olma bilincini yükselten bir eğitim anlayışına sahip olduğunu ifade etmiştir (AK Parti, 2002).

Araştırmada ilgili dönemin vatandaşlık yönelimi ders kitapları ve öğretim programları üzerinden alıntılanarak sunulmuştur.

Türkiye’de vatandaşlık eğitiminin tarihi II. Meşrutiyet’e kadar götürülebilir. 1908 sonrası müfredata giren “Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye” derslerinde devletin çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü yapısını esas alan, Osmanlı kimliğini güçlendirmeye çalışan vatandaşlık anlayışı görülmektedir (Keleşoğlu, 2008; Üstel, 2019, s.36, 73). Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze vatandaşlık eğitimi çeşitli değişim ve dönüşümler geçirdiğinden anlayış, yaklaşım ve vizyon yönünden ele alınabilir: 1980’li yıllara kadar ders programları milli bir kimlik inşa etmeyi amaçladığından geleneksel anlayış içerisindedir (Gürses, 2010, s.234; Sel & Sözer, 2018, s.293). 1968 ilkököl ve 1970 ortaokul programlarına kadar dil, tarih ve ırk esasına dayalı bir millet mefhumundan doğan vatandaşlık anlayışı hâkimdir (Alp, 2020; Baltacı & Aslan, 2020; İnce, 2012). Dönemin sonuna doğru Avrupa Birliği’ne üyelik müracaatı başlamıştır (Bağlı, 2013). Milli kimliği esas alan geleneksel yaklaşım modern anlayışa doğru evrilmeye başlamıştır. Dersin adına *İnsan Hakları* ifadesi eklenmiş ancak milli güvenlik ve askeri konuları ağırlıkta olan bir vatandaşlık eğitimine gidilmiştir (Elkatmış, 2013; Karaman-Kepenekçi, 2005). Gerçek manasıyla modern anlayışa geçiş MEB’in 2004 yılında yapılandırmacı yaklaşımla geliştirdiği öğretim programları ile başlamıştır (Kayacan, 2014, s. 128-130). Bu programda yasal ve eşitlikçi anlayışa vurgu yapılmış etno-kültürel tabanlı topluluk kavramı önem kazanmıştır (Ersoy, 2007). Güncellenen günümüz 2018 programı ise hak, özgürlük ve adalet temelli çağdaş bir anlayışa sahiptir.

Yaklaşım yönüyle vatandaşlık; bağımsız, toplu öğretim ve disiplinler arası olarak programlarda yer almıştır: 1968 ilkököl ve 1970 ortaokul programlarına kadar Malumat-ı Vataniyye, Yurt Bilgisi ile Yurttaşlık Bilgisi adıyla bağımsız olarak yer

almıştır (Gültekin, 2021; Sağlam & Hayal, 2015). Ayrıca liselerde Milli Güvenlik (1981) ile Demokrasi ve İnsan Hakları (2013); ortaokullarda Vatandaşlık Bilgileri (1992), Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi (1998, 2008) ile Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi (2010); ilkokullarda İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi (2013, 2015 ve 2018) dersleri okutulmuştur (TTKB; 2010, Baysal & Ada, 2015; Gömleksiz & Kılınç, 2013; Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2018a). Toplu öğretim olarak eğitim tarihimizde Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler derslerinin vatandaşlık eğitimindeki önemi anlaşılmaktadır: Hayat Bilgisi 1926'dan günümüze eğitimin ilk hedef kitlesi olan 1, 2 ve 3. sınıf öğrencilerine ilk vatandaşlık dersi olmuş ve bu derste sorumlu vatandaşlar yetişmesi amaçlanmıştır (Akyürek-Tay & Baş, 2017, s.45-70; Yar-Sevmiş, 2020;). 4, 5, 6 ve 7. sınıflarda ise bu eğitim Sosyal Bilgiler (1968, 1970) dersi ile devam etmektedir diyebiliriz (Gültekin, 2021; Kabapınar, 2021; Merey, Karatekin & Kuş, 2012). Milli bütünlüğü esas alan yönüyle Tarih ve Coğrafya (1924); siyasi vatandaşlık kazanımında rolü olan T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük (1981) ile okuma metinlerinde vatandaşlık kazanımları olan Türkçe (1924) derslerinde disiplinler arası vatandaşlık eğitimi verilmiştir (Akyüz, 2021). Günümüzde ise Hukuk ve Adalet (6, 7 veya 8. sınıf) ile liselerde seçmeli Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi, Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler dersleri hak, sorumluluk, vatan, millet ve değer kavramları üzerine durmaktadır.

Bu çalışmada "II. Meşrutiyet'ten günümüze (2022) Türkiye'de vatandaşlık eğitiminin dönemin siyasi anlayışıyla ilişkisi nasıldır?" probleminden hareketle ders kitapları ve öğretim programları incelenmiş ve aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Vatandaşlık eğitiminin II. Meşrutiyet döneminin siyasi anlayışıyla ilişkisi nasıldır?
2. Vatandaşlık eğitiminin tek parti döneminin (1923-1945) siyasi anlayışıyla ilişkisi nasıldır?
3. Vatandaşlık eğitiminin çok partili siyasal hayata geçiş döneminin (1945-1960) siyasi anlayışıyla ilişkisi nasıldır?
4. Vatandaşlık eğitiminin darbeler döneminin (1960-1982) siyasi anlayışla ilişkisi nasıldır?
5. Vatandaşlık eğitiminin 1982 Anayasasından günümüze (2022) kadar siyasi anlayışla ilişkisi nasıldır?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden ilişkisel içerik analizi olarak tasarlanmıştır. Nitel içerik analizi yorumsamacı anlayış ve tümevarımcı bir yaklaşımla metinlerin içerisinde verilmek istenenin anlaşılmasına yönelik olarak verileri analiz eden bir modeldir (Güler, Halıcıoğlu & Taşgın, 2015, s. 333). Öte yandan ilişkisel içerik analizinde kavramlar arasındaki ilişkinin nasıl olduğu ortaya konmaktadır (Using Content Analysis, 2022, s.9). Türkiye'de siyasi değişim ve dönüşümler ile vatandaşlık

eğitimi arasındaki ilişkiyi tayin etmek için ilişkiisel içerik analizi deseni tercih edilmiştir.

İncelenen Dokümanlar

İçerik analizinin asıl odak noktası yazılı metinlerden anlamlı ve kapsamlı seçmeler yapmaktır. Çalışma konusu itibariyle oldukça geniş bir doküman yığına işaret etmektedir. Bu sebeple olasılıklı olmayan ölçüt örnekleme yöntemi ile çalışmanın amacına uygun veriler toplanmıştır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz, & Demirel, 2013). İncelenen ders kitapları ve öğretim programları Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1. İncelenen Dönemler ile Ders Kitapları Ve Öğretim Programları

Dönemler	Ders Kitapları ve Öğretim Programları
II. Meşrutiyet	Ali Seydi, Yeni Musahabat-ı Ahlakiyye (1920)
1923-1945	Mithat Sadullah, Yurt Bilgisi (1923)
	Orhan Fuad, Musahabat-ı Ahlakiyye ve Malumat-ı Vataniye (1924)
	Muallim Abdülbaki, Yurt Bilgisi (1927)
	Ayşe Afetinan, Vatandaş İçin Medeni Bilgiler (1931)
	Raşit Öymen ve Nihat Adil Erkman, Umumi Öğretim Usulleri (1941)
	Tarık Emin Rona, Yurtbilgisi Dersleri (1940)
	1924 İlkokul Programı
	1926 İlkokul Programı
	1936 İlkokul Programı
	1939 Köy Mektepleri Müfredatı Programı
1945-1960	Halit Aksan, Yurttaşlık Bilgisi III (1958)
	Fatma Şerbetçioğlu ve Hayri Tülin, Yurttaşlık Bilgisi III (1958)
	1948 İlkokul Programı
	1949 Ortaokul Programı
1960-1980	Tarık Asal, Niyazi Akşit ve Ferruh Sanır, Ortaokul Sosyal Bilgiler III (1975)
	1962 İlkokul Programı
	1968 İlkokul Programı
	1969 Ortaokul Programı
1982	Kemal Dal, Orhan Çakıroğlu ve Ali İhsan Özyazgan, Ortaokul
Anayasası-	Vatandaşlık Bilgileri (1986)
Günümüze	MEB, Vatandaşlık ve İnsan Hakları (2002)
	Sami Tüysüz, İlkokul Sosyal Bilgiler 4 (2018)
	Dr. Nalan Altay, Suna Ay, Zeynep Özge Ertek, Halil Polat, Emine Selmanoğlu ve Hasan Yalçın, İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi (2018)
	1992 Vatandaşlık Bilgileri Programı
	2010 Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi Dersi Programı
	2018 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Öğretim Programı

Türkiye’de yaşanan siyasi değişim ve dönüşümler referans alındığından çalışma 5 (beş) döneme ayrılmıştır: II. Meşrutiyet dönemi, Türkiye Cumhuriyeti’nin Tek Parti Dönemi (1923-1945), çok partili siyasal hayata geçiş (1945-1960), 1960 Askeri Darbesinden 1980 darbesi ile 1982 Anayasasından günümüze kadar olan dönemdir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın veri toplama tekniği doküman incelemesidir. Doküman incelemesi; araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım & Şimşek, 2013, s.218). Bu çalışmada II. Meşrutiyetten günümüz Türkiye’sine (2022) kadar okullarda resmi program aracılığıyla verilen vatandaşlık eğitimi ile ilgili dokümanlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın geçerlik ve güvenilirliğini sağlamak için içerik analizinde önerilen güvenilirlik ve onaylanabilirlik ölçütleri kullanılmaktadır (Zhang & Wildemuth, 2009). Güvenirliği sağlamak için verilerin farklı araştırmacılar tarafından analizi yapılabilir (Creswell, 2013, s. 255-257). Veriler iki farklı araştırmacı tarafından eşzamanlı analiz edilmiştir. Onaylanabilirlik ise araştırma sonuçlarının doğrulanması demektir (Zhang & Wildemuth, 2009). Bu sebeple çalışmanın uzman kişiler tarafından gözden geçirilmesi sağlanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmadan elde edilen veriler, betimsel analiz kullanılarak çözümlenmiştir. Betimsel analiz, elde edilen verilerin düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde doğrudan ifadeler ile sunulmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu amaçla çalışmada ders kitapları ve öğretim programlarında vatandaşlık eğitimi ile elde edilen bulgular dönemin siyasi eğilimleri doğrultusunda yorumlanmış nihayetinde ilişkisel bir takım sonuçlara ulaşılmıştır.

BULGULAR VE YORUM

II. Meşrutiyet Döneminde Vatandaşlık Eğitimi

Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık eğitimi *Malumat-ı Medeniye* (1908), *Yeni Malumat-ı Medeniye* (1913), *Musahabat-ı Ahlakiyye* (1914), *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiyye ve İktisadiye* (1914), *Yeni Musahabat-ı Ahlakiyye* (1914), *Yeni Musahabat-ı Ahlakiyye ve Medeniyye* (1914) dersleri aracılığıyla verilmiştir. Bu dersler günümüz ilkökul düzeyinde iptidaiye, ortaokul düzeyinde rüşdiyeler ile liselere denk gelen idadiye ve sultanilerde okutulmak üzere konulmuş içeriği, hedef kitlesi ve saatleri okul ve kademeye göre belirlenmiştir. Zamanla adı ve içeriği değişerek genişlemiştir. Bu derslerde genel olarak yurttaşlık, ahlak ve adab-ı muaşeret eğitimi verilmiştir (Yaşar, 2018). Vatandaşlık eğitimi bakımından öğrenciler sahip olduğu haklar hakkında bilgilendirilmiş; meclis, yönetim, vergi, askerlik, hukuk ve sorumluluk gibi temel yurttaşlık bilgisi konuları işlenmiştir.

Malumat-ı Medeniye (1908), *Yeni Malumat-ı Medeniye* (1913), *Musahabat-ı Ahlakiyye* (1914) derslerinde okutulan ders kitaplarına baktığımızda milliyetçilik, bireysel, toplumsal ve ahlaki değerler ile hürriyet, adalet ve eşitlik, aile, ümmetçilik ve yönetim

biçimine dair bilgilere yer verildiği, vatandaşlığın önce bireyin görev ve sorumlulukları üzerinden vurgulanıp, sonra sahip oldukları hakların konu edildiği görülür. Ayrıca görgü kuralları eğitimi ile aynı kültürü almış nesillerin yetişmesi hedeflenmiştir.

Eğitim, Osmanlı modernleşme hareketlerinden itibaren toplum yapısının dönüşümüne katkıda bulunacak şekilde siyasi bir işlev kazanmıştır (Şirin, 2013, s. 1276). Bu sürece yalnızca toplumun yeni değerlerle dönüşmesi olarak yaklaşmak eksik kalacaktır. Aynı zamanda eğitim anlayışında da bir değişim olduğu söylenebilir. Çünkü eğitim (bilgi aktaran) amaç rolünden (istendik yönde vatandaş tipini yaratan) araç konumuna dönüşmektedir. Çocukların eğitim görmesi özel bir anlam kazanmış, toplumda statü elde etmeleri olarak tanımlanmıştır. Bu dönem ders kitaplarında aileye, topluma, siyasi otoriteye ve vatana sevgi kavramları arasında sıkı bir ilişki kurulmuştur (Onur, 2005, s. 13-27). Eğitimin, bilgili ve aydın bir toplumun oluşturulmasının ön koşulu olarak görülmesiyle yakından ilgili sayılabilir.

II. Meşrutiyet'te padişahlık makamının yanında meclisin yer almasıyla yeni sistemin gerekliliklerine uygun şekilde bireyleri bilinçlendirmek ve toplumu bu yönde yapılandırmak için eğitimde düzenlemeler yapılmış vatandaşlık müstakil bir ders olarak okullarda okutulmuştur (Üstel, 2004-2005, s. 2). Toplumun dönüşümü meselesi dönemin eğitimcileri tarafından tartışma konusu olmuştur (Şirin, 2013, s. 1277). Devletin devamlılığını sağlamak amacıyla çocuklara ve gençlere okullarda vatandaşlık eğitimi verilmesi önemsenmiş; böylece devlet yurttaş ilişkisine dayalı bir bağ kurulmaya çalışılmıştır (Keleşoğlu, 2008, s. 21-22). Merkezi bir eğitim programı ile Osmanlı vatandaşı yetiştirilmesi esas alınmıştır. Küçük yurttaşların meşruti idarenin özelliklerini öğrenmeleri ile hak ve yükümlülüklerini bilmeleri, kamusal bir sorumluluk olarak gündeme gelmiştir (Toprak, 1988, s. 1).

Tüm bu çabalara rağmen Osmanlı vatandaşı oluşturma fikri yetersiz kalmış, çünkü vatandaşlık eğitimine azınlık ve yabancı okullarda yer verilmemiştir. Bu sebeple ortak olmayan kültürlerin ortak bir değer etrafında birleşmesi söz konusu olmamıştır (Polat, 2011, s.136). Ayrıca Osmanlı'da vatandaşlık kavramı, ulusal vatandaşlıktan ayrılmış olsa da pratikte bir tür *Türkleştirme* politikaları olarak da okunabilir (Üstel, 2019, s.59). Balkan Savaşları sonrası alınan yenilgilerin sebebi eğitime bağlanmış, "milli bilinç" eksikliği vurgulanmıştır (Şirin, 2013, s. 1281). Milli Mücadele Döneminde yurttaşlık tasavvurunun temel referans noktası Türklük olarak belirmiş ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının oluşmasında rol oynamıştır (Özcan, 2013, s. 59).

Türkiye Cumhuriyeti'nin Tek Parti Döneminde Vatandaşlık Eğitimi (1923-1945)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile vatandaşlık eğitimi doğrudan *Muhasabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye* ve *Yurt Bilgisi* dersleriyle ilkökul 1924, 1926, 1936; ortaokul 1931, 1937; lise 1931 ve köy ilkökul 1927, 1936 ve 1939 programlarında okutulmak suretiyle Tek Parti Dönemi süresince verilmiştir.

Yeni kurulan rejimin korunmasında özellikle eğitim, toplum ve siyasal yaşam bileşkesinde vatandaşlık eğitimi belirginleşmiştir. Vatandaşlık kavramı siyasal yapıya

paralel biçimde bir dönüşüme uğrayarak bir “milli kimliği” ifade etmiştir. Nitekim Milli Eğitim; Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni vatandaşının yetiştirilmesinde araç olarak görülmüş ve en kalıcı hedeflerden biri olmuştur. Dönemin milli eğitim bakanlarından Hüseyin Vasıf Çınar 1924 tarihli genelgesinde eğitimin siyasi işlevine atıfta bulunarak birinci maarif siyaseti milli ve medeni esaslara dayandığından çocukların milli bilince sahip, cumhuriyete sahip çıkan ve medeni yaşam tarzını benimsemiş bireyler olmalarında okulun çok önemli bir rolü olduğunu ifade etmektedir (Akgün & Uluğtekin, 1989, s. 343). Burada Türklük kavramı vatandaşlık bağıyla coğrafi ve siyasi anlamda kullanılmıştır. Eskiden kalan (bir tür ancien regime) zihniyetin ve ideolojilerin tamamen reddedildiği ve milli öğelerin belirginleştiği bu dönemde, vatandaşlık kavramı dönüşüme uğrasa da bireylerin aile üyesi şeklinde nitelendirilmeleriyle benzerlikler de sürdürülmektedir. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde etnik ve dini kimliği aşmaya yönelik olarak yurttaşlar, ailenin üyesi bir anlayışla ele alınmıştır. Ulus-devletin aile sayılmış ve bireylere yurttaşlık vazifesi atfedilmiştir. Bu dönemde geçmişten bir tecrübe ile Meşrutiyet döneminde azınlık ve yabancı okullarda vatandaşlık eğitimi verilmediği bu sebeple kültürel bağı olmayan insanların ortak bir ülkü etrafında birleşemedikleri ifade edilmiştir.

Cumhuriyet Döneminin önceki dönemden en ayırıcı vasfının eğitimde millilik ve modernlik olduğunu söylemek doğru olur. Eğitim alanında miras kalan çok parçalı ve misyonlu yapı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte giderilmiş, öğretim birliği sağlanmış, eski zihniyet ve ideoloji terk edilmiş, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı ile toplumda milli birliğin gelişmesi arzulanmıştır. Bu bağlamda tüm okullarda hem vatandaşlık eğitimi hem de *Türkçe, Türkiye Tarihi, Türkiye Coğrafyası* dersleri verilmiştir. Bu dönemim en önemli özelliği “millileşmek yolunda yurttaşlar yetiştirmek” olmuştur.

Yurt Bilgisi derslerinde; vatan, millet ve dil birliği ortaklığında milli bir kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kimliği taşımanın elzem sayıldığı bir bilinç ortaya konmak suretiyle öğrencilerin iyi bir yurttaş olarak yetişmeleri önemsenmiştir (Caymaz, 2007). Muallim Abdülbaki’nin *Yurd Bilgisi* ders kitabında bu üç kavrama şu şekilde yer verilmiştir: “*Ana dilleri, duyguları, istekleri bir olan fertlerin hepsine millet denir. Millet in üstünde oturduğu toprağa vatan denir. Ben Türküm, vatanım Türklerin yaşadığı topraklardır. Türklerin oturduğu, Türkçe konuşulduğu tüm topraklarımız vatanımızdır*” (1927, s. 5-6). Mithat Sadullah’ın *Yurt Bilgisi* ders kitabında “*Türkler eski bir millettir. Cesur olmak, misafir sevmek, düşkünlere acımak Türklerin güzel huylarındandır. Türk çok zeki ve çalışkandır*” ifadeleriyle bireyi millileştirmek suretiyle Türk olmanın ve bu millete bağlı olmanın özel bir duygu olduğu ayrıca Türk milletini yüceleştiren vasıflara gururla sahip çıkılması gerektiği vurgulanmıştır (1927, s. 10). İlkokul, ortaokul ve liselerde okutulan *Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniyye, Hayat Bilgisi, Yurt Bilgisi, Tarih ve Coğrafya* derslerinde öğretim programlarının amacı Maarif Vekaleti’nin (1924) “*Cumhuriyetin ne gibi fedakârlıklar pahasına kurulduğunu, devlet mekanizmasının nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zorunludur*” ifadelerinde vurgulandığı üzere yeni bir Cumhuriyet insan tipini meydana getirmek belirlenmiştir. Bu insan tipi; konuşan, fikrini söyleyen, haksızlık yapmayan ve haksızlığa tepki gösterendir (Akyüz, 2020, s. 327).

Görünürde 1924 ilk mektepler programı ile değişiklikler yapılmış olsa da kavramın asıl dönüşüme uğraması 1926 ilkokul programında belirginleşmektedir. Programın amaçlar bölümünde belirtildiği üzere “İlk tahsilin maksadı genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmektir” (Maarif Vekâleti, 1926). Vatandaşlık; etken ve iyi yurttaşlar yetiştirme olarak millileşmek ve medenileşmek yönünde amaçlı stratejik bir öneme sahiptir (Üstel, 2019, s. 127-137). Bu amaç 1973 tarihinde yayınlanan ve 1983’te değişikliğe uğrayan Milli Eğitim Temel Kanunu genel amaçlarıyla da bağdaşmaktadır. Yurt bilgisi dersinin temel hedefi ise doğrudan yurttaş yetiştirme yönünde mihver bir ders önem kazanmaktadır. Çocukların ülke sorunlarına duyarlı olmaları, böylece etkin yurttaşlar olmaları hedeflenmiştir. Bu dönem vatandaşlık kavramı, siyasi platformda kabul gören toplumsal davranış biçimi ile eğitimde medenilik ve yurtseverlik üzerine inşa edilmiştir denilebilir.

Vatandaşlık, 1936 yılından itibaren parti-yurttaşlığı olarak politik bir anlama bürünmüş, Türk vatandaşı tanımıyla milli yurttaş tipi örneklendirilmiştir (Sakaoğlu, 2003). Bu yurttaş tipi altı ilke ile parti programının anlayışını tüm eğitim kademelerine yansıtmaktadır. Programın “Cumhuriyet Halk Partisi programının ulusal eğitim kısmında saptanmış olan cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve devrimci yurttaşlar yetiştirmek esas alınmıştır” (MEB, 1936) hedefi, ilkokuldan başlanarak tüm öğretim kademelerinin temelini oluşturmuştur. Bu durum dönemin *Yurtbilgisi Dersleri* kitabında “Bu altı temel hepimizin inanıp sevdiğimiz ilerleyiş ve yükseliş yollarıdır. Altı ok, hepimizin canıdır” söylemiyle açıkça ifade edilmiştir (Rona, 1940, s. 24). 1924 ilkmektepler programı yeni olmaktan öte yalnızca Mekatib-i İptidaiye’de bulunan içerikler üzerinden değişikliğe gidildiği Hasan Ali Yücel’in ifade ettiği üzere “Konuların Cumhuriyet rejiminin iyiliklerini anlatması suretiyle” düzenlendiği bir programdır (1994, s. 364).

Bu dönemde milli duygu ve düşünce birliğinin gerçekleşmesinde *Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniyye* zorunlu dersler kapsamında yer almıştır (Çelik, 2008, s. 363). Buna göre ilkokul; hak ve sorumluluklarını bilen ve bu bilinçle sağlıklı kararlar alan iyi yurttaşları yetiştirmeyi hedeflemektedir. Derslerin amacı “Gençlere Türkiye Cumhuriyeti’nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, velhasıl millî ve insanî vazifelerini takdir ve ifa edebilecek bir hale getirmek” olup vatandaşlık hem siyasi bir işlev hem de modern bir anlayış kazanmıştır. 1, 2 ve 3. sınıfta *Musahabat-ı Ahlakiye*; 4 ve 5. sınıfta ise *Malumat-ı Vataniyye* konularına ayrılan dersin her sınıf düzeyinde 1 saat verilmesi planlanmıştır (Maarif Vekâleti, 1924).

Bu derslerde içerik olarak kullanılacak ders kitapları 4 ve 5. sınıflarda yer almış ancak 1, 2 ve 3. sınıflarda ise ders kitabı yerine öğretmenler için programı nasıl uygulayacaklarına yönelik rehber kitaplar hazırlanmıştır. Dersin amacı ise öğrencilere Türkiye Cumhuriyeti’nin vatandaşları olarak hak ve sorumluluklarını tanıtmak, genel ahlaka uygun olarak milli ve insani görevlerini yerine getirmek biçiminde ifade edilmiştir (Budak, 2010, s. 15-16). Dördüncü sınıfta toplumsal ve bireysel görevler ile yurttaşlık ve belediyelerin sorumlulukları konusu ele alınmıştır. Öğrencilere birer vatandaş olarak bireysel, toplumsal ve insani değerlerin benimsetilmesi esas alınmıştır. Beşinci sınıfta ise siyasal ve ideolojik bir eğitime vurgu yapılmaktadır. Hükümet, cumhuriyet, anayasa, vatan, millet, devlet, devlet yapısı ve bağımsızlık kavramları

öğrencilere kazandırılmaya çalışılan konulardır. Bahsi geçen kitapların içeriğinde modern bir devletin sahip olduğu bütün siyasal öğelere yer verilmiştir. Devlet; vatan, millet ve hükümet unsurları ile ele alınmıştır. Ulus devlet anlayışı gereğince Türk vatani ve ırk birliği kavramlarına vurgu yapılmıştır. Ayrıca bu anlayışa en yakışan yönetim biçimi cumhuriyet, devletin örgütsel yapısının olmazsa olmazıdır. Vatandaşlık ise görev ve sorumluluk yönünden bu devlet yapısına en temelde sadakatlik duygusuyla bağlı bireyler olarak tanımlanmaktadır.

1926 ilkökul programında yurttaşlık; devlet eksenli bir nitelik kazanarak değişime uğramıştır. Programın amacı "*İlk tahsilin maksadı genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmektir*" (Maarif Vekâleti, 1926). Bu program ile cumhuriyetin niteliklerine uygun yurttaşlar yetiştirmek amaçlanmıştır. Vatandaşlık eğitimi 1,2 ve 3. sınıflarda (4'er saat) Hayat Bilgisi; 4 ve 5. sınıfta (2 ve 1 saat) Yurt Bilgisi ile 2'şer saat Tarih ve Coğrafya derslerinde verilmiştir. Tarih ve Coğrafya derslerinin genel amaçları "*Çocuklara Türk milletinin mazisi hakkında malumat verip onlarda millî şuur uyandırmak*" ve "*Çocuklara doğup büyüdüğü memleketi tanıtmak ve Türk vatanını sevdirmek*" (Maarif Vekâleti, 1926) şeklinde ifade edilmiştir. Böylece devleti oluşturan unsurlardan vatan ve millet kavramları, ulusalcı bir vatandaşlık eğitimi anlayışı çerçevesinde ele alınarak çocuğun Türk vatanını ve milletini tanıyıp sevmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla yaşadığı topluma aidiyet hissedilen, yurt sorunlarına duyarlı, ahlaklı; devlet, millet ve ailesine bağlılığı olan siyasi ve iktisadi bilgilere sahip bireylerin yetişmesi esas alınmıştır. Söz konusu programda *Yurt Bilgisi* dersinin amaçları bölümünde "*Çocuğa demokratik bir devlette vatandaşların hak ve vazifeleri hakkında esaslı bir fikre sahip etmek*" (Maarif Vekâleti, 1926), vurgusuna yer verilmiş, diğer derslerin mihreri olarak önemi pekiştirilmiştir.

Vatandaşlık eğitiminde köy mektepleri programı üzerinde ciddiyetle durulmuştur: Köy müfredat programının hedefi; "*Köy çocuklarının Cumhuriyetin yüklediği görevleri başaracak ve sağladığı hakları kullanacak insanlar olarak yetiştirilmesi için hak ve vazifeleri hakkında esaslı malumat alabilmelerini temin etmek*"tir. (Köy Mektepleri Müfredat Programı, 1939). Bu bağlamda 1927, 1936 ve 1939 köy okulları programlarında *Yurt Bilgisi*, *Yurt ve Yaşama Bilgisi*, *Yurttaşlık Bilgisi* dersleri adıyla her programda sınıf düzeyi ve saatlerinde değişiklik yapılmıştır. 1927'de üçüncü sınıfta iki, 1936'da 1. (6 saat), 2. (5 saat) ve 3. sınıflarda (5 saat), 1939 ve 1948'de dört ve beşinci sınıflarda 1'er saat olarak verilmiştir.

1930'lı yıllarda ise kavram devletleştirilmiş, milli ve toplulukçu kamusal bir gerekçeyi ifade etmektedir. Vatandaşın hak talep etmesi için önce sorumluluklarını yerine getirmesi gerekmektedir. Bu dönemin eğitim anlayışında Gökalp'in meşhur "*ferd yok, cemiyet var; hak yok, vazife var*" sözünde olduğu gibi Durkheim'in solidarist bir toplumculuğu (dayanımcılığı) ön gören yaklaşımının hayat bulmaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır (Atalay, 2018).

1931'de Ayşe Afetinan'ın kaleme aldığı ortaokullarda okutulmak üzere kaleme alınan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabında gençlerin iyi bir vatandaş olarak yetişmeleri için millet, devlet, cumhuriyet, hürriyet, devletin vatandaşlarına karşı

görevleri, meclis, hükümet, idareler, belediyeler, partiler, vergi, askerlik vazifesi, meslek edinme ve aile konuları yer almıştır. Afet İnan açıklama bölümünde ifade ettiği üzere “Yurt bilgisinin vatandaşları memleket sevgisini beslemek noktasından çok ehemmiyeti vardır” (1998, s. 13). Dersin amacı, yurtseverliğin telkinine yöneliktir. Dil ve tarih öğeleri üzerinden cumhuriyetin ideal vatandaş tipolojisinin ortaya konulduğu bu kitap, vatanseverlik bağlamında bir yurttaşlık anlayışının temel belirleyici metni olmuştur.

1936 ilkokul programı, Umumi Öğretim Usulleri başlıklı çalışmada belirtildiği üzere “Tecrübelerden edinilen fayda ile hedefler ve öğretim ilkeleri yenilenmiş Cumhuriyet Halk Partisi programındaki ana umdelerin okul ve tedrisatta işlenmesine yer verilmiştir” (Öymen & Erkman, 1941, s. 49) ifadeleriyle yeni ihtiyaçlar karşısında değişiklik yapılması gereğinden doğmuştur. Çocukların bilgili vatandaşlar olarak hayata hazırlanması, değişikliklerin temel nedeni olarak görülmektedir (Arslan, 2000). İnkılaplar Türk eğitim sisteminin ana karakteri olmuş, çocuk yurttaşların milli ve vatansever bireyler olarak yetişmelerini sağlamak amacıyla vatandaşlık eğitimi her dersin mihveri kabul edilmiştir. Dersler çocukların milli amaçlara ulaşmasında birer amaç olarak görülmüştür (Sakaoglu, 2003).

Çok Partili Siyasal Hayata Geçişte Vatandaşlık Eğitimi (1945-1960)

Çok partili siyasal yaşam ile birlikte vatandaşlık olgusu, 1970’li yıllara kadar sürecek yeni bir döneme girmiştir. Tek parti döneminin milli ve politik yurttaşlık anlayışı bu dönemde erdemli ve uygar olma idealine dönüşmüştür. Bu dönemin başlangıcında vatandaşlık eğitimi, 1948 ilkokul ve köy ilkokul programında *Yurttaşlık Bilgisi* adı ile verilmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere çok partili siyasal yaşamla birlikte başlayan özgürleşme hareketleri ve dönemin iktidarının milli değerlerden çok insani değerleri temele alması öğretim programlarına yansımamış, millileşme hedefi sürdürülmüştür. 1948 ilkokul programı 1936 programındaki milli ve politik vatandaşlık anlayışını takip etmiştir. Nitekim 1936 ilkokul programında ilkokulun hedefleri arasında “Kuvvetli Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci yurttaşlar yetiştirmek” ilkesi 1948 programında da “Öğrencileri Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci birer yurttaş olarak yetiştirmek için ilk adımı atmak” (MEB, 1948) olarak benimsenmiştir.

1948 ilkokul programında yurttaşlar arasında milli birlik esasına dayalı olarak yetişen neslin özellikleri “İlkokulun milli bir eğitim kurumu olarak çocukları milli ödevleri başaracak, milli ülküleri gerçekleştirecek birer Türk vatandaşı olarak aynı milli amaçlar için bütün bilgi, alışkanlık, ilgi ve hizmet arzusu içinde yetişmeleri esas alınmaktadır” (MEB, 1948) olarak ifade edilmiştir. Yurttaşlık bilgisi dersinde toplulukçu, milli, görev ve sorumluluğun önde geldiği insan tipinin yetişmesi hedeflenmiştir. Dersin amaçları arasında “Topluluk halinde yaşamının zorunlu olduğu bilincinde yetişmek, milletine manevi duygularla bağlı yurttaşlar olmak ayrıca Türkiye Devleti’nin ve kanun kaorasının manası ile devlet teşkilatını kavramak” (MEB, 1948) ilkeleri sıralanmıştır. 4 ve 5. sınıf ders kitaplarında toplumsal yaşam, modern hayat, yerel yönetim, merkezi yönetim, devlet ve yurttaşlık ilişkisi, idarenin işleyişi gibi konular işlenmiştir. Ayrıca içerikte

demokrasi bilinci ile siyasal katılıma ve toplumsal duyarlıkla iş bölümünün önemine vurgu yapılmıştır. Program, milli bir yurttaş yetiştirme anlayışıyla önceki programla benzerliğini sürdürmektedir. Ayrıca programda okullar siyasi işlevi bulunan milli eğitimin kurumları olarak milli kültür, milli amaç ve milli hayatın kazandırılmasında gerçek bir topluluk şeklinde ifade edilmiştir. Çocuklarda demokratik bilincin gelişmesi amacıyla okul yönetiminde söz sahibi olmaları ve okuldaki kurullarda görev almaları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çocukların insan haklarına saygılı ve hoşgörülü bireyler olarak yetişmesi hedeflenmektedir.

1944 lise ve ortaokul yönetmeliği ve 1949 ortaokul programlarında yurttaşlık bilgisi dersiyle millilik vurgusu üzerinde çalışkan ve topluma yararlı bireyler yetişmesi esas alınmaktadır. 1944 yönetmeliğinde “*Öğrencilerin milli ahlakı benimsemiş, çalışkan ve yararlı yurttaşlar olarak yetişmesi*” (Maarif Vekâleti, 1944) belirtilirken, 1949 programının amacı “*Öğrencilerin milli birlik esasını bozmayan fikir aykırılıklarına saygı duymalarını sağlamak*” olarak ifade edilmiştir (Maarif Vekâleti, 1949). Yurttaşlık bilgisinin dersinin amacı ise “*okulda demokratik zihniyetin hâkim olduğu demokrat görüşlü yurttaşlar yetiştirmek*” (Maarif Vekâleti, 1949) yönünde şekillenmiş ve demokratik yurttaşlık kavramı açıkça ortaya konmuştur.

1950 seçimlerinin ardından hükümet programında eğitimde yeni bir kavram olarak insani değerler savunusu, milli ahlak ve manevi değerler ile hassas dengede buluşturulmuştur. İkinci hükümet programında da vatandaşlık eğitiminde milli karakter ve vatan ideali ön plana çıkartılmaktadır (Yılmaz, 2011). Bu girişimde Türk insanının demokratik, insani, milli, ahlaki değerleri ve vatan ülküsü hedef alınarak bir biçimlendirme arayışından bahsedilebilir. Bu bağlamda, eğitimle bu dönemde amaçlananın, demokrasinin kimlik olarak yapılanmasında milli ve insani manevi değerlerin bütünleşmesi olduğu söylenebilir.

1950’li yıllarda çok partili siyasi hayata geçildiğinden “milli” nitelik taşıyan programların temel felsefesi dönüşüm içerisindedir (Gültekin, 2020, s. 33). Yeni kuşağa Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni rejimini benimsetme gayesinden bu dönemde dünyaya ve gelişmiş ülkelere açılma eğilimine bir geçiş görülür. Öğrencilere daha fazla genel kültür içerikli bilgi yükleme düşüncesi ön plandadır (Fer, 2005). Eğitim bu yıllarda siyasi hayatın değişimlerinden daha yakın etkilenirken en önemli değişimin vatandaşlık anlayışı üzerinde gerçekleştiği söylenebilir. 4, 5 ve 6. Milli Eğitim şuralarında dönemin bakanları programın eksik yönlerine vurgu yaparken demokrasinin önemine ve yeni vatandaş tipinin özelliklerine değinmişlerdir. Bunlardan, 4. Milli Eğitim Şurasında ekseriyetle eğitim ve öğretimde dayanan demokratik esaslara özellikle vurgu yapılmıştır. Dönemin Bakanı Tahsin Banguoğlu, “demokrasi terbiyesi” olarak ifade ettiği kavramı “*Demokrasi idaresi yeni bir terbiye meselesidir, memlekette yeni bir fikrin mal edilmesidir*” (MEB, 1949) şeklinde açıklayarak, yalnızca siyasi bir değişim değil, aynı zamanda bir hayat tarzı olarak öğretmenlerin öğreteceğini belirtmiştir. Ayrıca çocuğa memleket mevzularını öğretmenin gerekliliğini ifade etmiştir.

5. Milli Eğitim Şurasında mecburi ilköğretimde planlı adımların atılması şeklinde ifade edilen birinci gündem maddesi ile dönemin Milli Eğitim Bakanı Tefvik İleri açılış konuşmasında “Çocuklarımızı, yaptıklarını bilerek yapan, millî ideale bağlı, ruhları ve şahsiyetleri üstün birer insan olarak yetiştireceğiz. (...) iyi ahlaklı, yapıcı ve yaratıcı vatandaşlar olmalıdırlar” (MEB, 1953, s. 2) sözüyle hem insan hem de vatandaş olarak bütün çocukları aynı ülküde buluşturmayı arzulamıştır. Bununla okul-öğrenci ilişkisi devlet-vatandaş anlayışına dönüşmektedir.

6. Milli Eğitim Şurasında halk eğitimi halka “iyi yaşama”, vatandaşlık bilgileri verme olarak açıklanmaktadır (MEB, 1957). Vatandaş üretiminde okullarda yetişen neslin yanında halkın da bu konuda eğitilmesi hedeflenmiştir. Bu gelişmelerin vatandaşlık ders kitaplarına doğrudan ifadelerle yansıdığı görülmüştür. Örneğin 1958 yılında okutulmuş Yurttaşlık Bilgisi ders kitabında “1950 yılında yapılan seçimlerle millet egemenliği tam olarak kurulmuş ve gerçek demokrasi devri başlamıştır” (Aksan, 1958, s. 28) denmiştir. Bu ifadeyle hem hükümete olumlu gönderme yapılmış, hem de millet egemenliğinin 1950’lerde siyasi dönüşümler neticesinde tam olarak sağlandığı hükümet ile millet arasında siyasi ve sosyal bütünleşme yaşandığı anlaşılmaktadır. Vatandaşlık siyasi kimliğini demokratik tutumuyla sergileyen bireyleri temsil etmektedir. Burada önemli bir diğer husus ise başka bir ders kitabında “(...) Cumhuriyetimizi korumak vazifesini kahraman ordumuz vasıtasıyla sağlar ve başarır. Milletimizin ordumuza güveni büyüktür” (Şerbetçioğlu & Tülin, 1958, s. 75) ifadesidir. Demokratik vatandaş kendini temsil edecek bireyleri seçme özgürlüğüne sahip bireydir; ancak rejimi korumak ve sürdürmek demokrat vatandaşlardan öte ordunun asli görevi olduğudur. Vatandaşlık eğitiminde demokrasinin gerekliliği bilinçli vatandaşlığı hedef alırken insani değerler ile bütünleşmekte ayrıca Cumhuriyet’in korunmasında ordu gücüne duyulan ihtiyaç içerik söylemlerinde belirginleşmektedir.

1960 Askeri Darbesinden 1980 Darbesine Vatandaşlık Eğitimi

1961 anayasası ile vatandaşlık dil, din, etnik köken kimliğinden sıyrılarak insan hakları yönünden özgür ve eşitlikçi bir anlayışı temsil etmiştir. Anayasanın 10.maddesinde temel haklar ve ödevler kısmında temel hakların niteliği ve korunmasıyla ilgili olarak “Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir” ve devletin niteliklerinin sayıldığı 2. maddesinde “Türkiye Cumhuriyeti insan haklarına dayalı sosyal hukuk devletidir” ifadeleriyle 1924 anayasasındaki siyasi ve kamusal haklardan farklı bir anlayış sergileyerek kişi hak ve özgürlükleri temel haklar bağlamında anayasal güvenceye alınmıştır. (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961). Yurttaşlık, milli değerlerden bağımsız bir şekilde kamusal sorumluluğu ifa etmek olarak siyasi ve eğitim alanında yer almıştır. Oy verme, askerlik, vergi verme vatandaşların temel görevleridir (Üstel, 1997, s. 282). Devlet toplum için en iyi olanı saptadığından yurttaşlardan da bu görevlerini yerine getirmesi beklenmiştir (Karakılıç & Müjdecı, 2014). Vatandaşlık devlet ile birey arasındaki dengede birey lehine dönmüştür. 1965-1971 arası dönemde eğitimde Atatürk ilkeleri yanında milli-manevi değerler vurgulanmıştır (Okçabol, 2005, s. 51). Ancak amaçlanan bu değerlerin sentezi oluşmamıştır. Bu durumun nedeni eğitim politikalarındaki çelişkili durumlar olarak görülmektedir (Yıldıran, 2012).

Şimşek, A. & Karaduman, E. (2023). Türkiye’de Vatandaşlık Eğitiminin Yönü (II. Meşrutiyet Döneminden Günümüze 2022). *Selçuk Türkiyat*, (Cumhuriyet’in 100. Yılı Özel Sayısı): 75-108.

Doi: 10.21563/sutad.1378237

Yaşanan siyasi gerilimler sonucu 1971 anayasa değişikliği ile özgürlükler sınırlandırılmıştır. Devlet kişi ve toplum karşısında güçlendirilmiştir. 1971 muhtırasının nedeni, “Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceğinin ağır bir tehlikede olduğu” açıklamasıyla sunulmuştur (Yıldıran, 2012, s. 16). 12 Mart darbe şefi General Memduh Tağmaç ise “Tüm olaylar anayasanın özgürlükçü özünden çıkmaktadır. Bu anayasa ve özgürlüğe açık yasalar değiştirilmeden olayların üstesinden gelinemez” (Çelenk, 1978, s. 6) diyerek özgürlüklerin toplumsal sorunlara sebep olduğunu ifade etmiştir. Mevcut durumdaki hükümeti sonra erdirmek zorunda kalan Başbakan Süleyman Demirel bu konudaki düşüncelerini “Meşru sebeplere bağlamaya kalkma zorlamadan ibarettir. Millet iradesi aşılmış ve rejim kopmuştur” (Gürkan, 1986, s. 138) şeklinde açıklamıştır. Bu dönemde devlet otoritesi güçlendirilmiş, vatandaşlık yeniden “millileşme” ile orantılı hale gelmiştir. Genel olarak bu dönemde siyasal yurttaşlık anlayışı ivme kazanmıştır. Kamusal alan sınırları çizilmiş ve bu alandaki yurttaşlık hak ve görevleri önemsenmeye başlamıştır.

1960’lı yıllar eğitimin planlı dönemin başlangıcı olmuştur. 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile ilköğretim zorunlu kabul edilmiş bu kapsama ilkokullar dâhil edilmiştir (İlköğretim ve Eğitim kanunu, 1961). Milli Eğitim Bakanlığı 1962 program taslağı hazırlanana dek dört Milli Eğitim Şurası gerçekleştirmiş yeni bir programın geliştirilmesi hususunda bir ülkenin sosyal yapısında, siyasi hayatında, ekonomik düzeninde ve genel olarak bilim ve teknolojideki gelişmelerin program geliştirmede önemli unsurlar olduğu şuralarda belirtilmiştir.

1962 İlkokul Program taslağında demokratik yaşama vurgu yapılması, ülkedeki demokratik yaşamın okul programlarına yansıtılmasının öngörülmesi ve 1961 Anayasasının getirdiği özgürlükçü bakış açısını yansıtması bakımından önem taşımaktadır (Gültekin, 2020, s. 35). Nitekim 7. Milli Eğitim şurasında kabul edilen temel ilkeler, “yurttaşları eşit eğitim imkânları içinde (...) milletimize ve insanlığa yararlı, iyi ve verimli yurttaşlar haline getirmek” ile kız enstitüleri maddesinde “genç kızları iyi ev kadınlığı ve vatandaşlık nitelikleriyle birlikte verimli üretken olarak” tanımlamak, dönemin vatandaşlık anlayışını özetlemektedir (MEB, 1962). Vatandaş bu yeni formunda yararlı ve üretken bireyler olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca zorunlu ilkokullar ile hiçbir çocuk yurttaşlıktan feda edilmemektedir.

1968 yılı ilkokul programında yurttaşlık bilgisi ders konularının da içinde bulunduğu *Sosyal Bilgiler* dersi ilköğretimde okutulmaya karar verilmiştir (Yalçın & Akhan 2019). 1961 anayasanın etkisiyle programda vatandaşlık eğitimi toplumsal, kişisel ve ekonomik alanda dönüşüme uğramıştır (Üstel, 2019, s. 251-255). Örneğin programda Türk milli eğitiminin kişisel yönden amaçları başlığı altında “Ormanları sever ve geliştirir, hayvanları sever ve hayvancılığı geliştirir” (MEB, 1968, s. 1) ifadesiyle canlılara ve fiziksel ortama olan duyuşsal gelişim milli boyutta yer edinirken sorumluluk anlayışına vurgu yapmaktadır. Ayrıca “Demokrasinin sadece bir idare şekli olmayıp herkesin hak ve sorumluluklar taşıdığı görüş ve inanışlara hoşgörülü yaklaşma düşüncesini benimser” (MEB, 1968, s. 8) ifadesi ile demokratik yurttaşın özellikleri belirtilmiştir.

1969 ortaokul programında vatandaşlık eğitimi Sosyal Bilgiler dersi aracılığıyla verilmiş; gerekçesi ise şöyle ifade edilmiştir: *“Milletimizin gücüne ve demokrasiye inanmış, demokrasi düzenine tam olarak ayak uydurabilen iyi vatandaşlar yetişmesidir”* (MEB, 1969, s. 436). Böylece toplumda bireyleri ülke adına birleştirici ve bütünleştirici bir yaklaşım benimsenmiştir.

1975 yılındaki Sosyal Bilgiler ders kitabının içeriğinde 27 Mayıs 1960 darbesinin ders kitaplarında yer aldığını görüyoruz. Darbe, dönemin ders kitaplarında hükümet ile muhalefet arasındaki gerilimleri ülkeyi iç felakete uğrattığı, ordunun yönetimi kısa süreliğine devraldığını, millet birliği, devlet varlığı ve hürriyetler adına ülkenin bozulan dirlik ve düzenini sağlamaya yönelik olduğu ifadeleriyle yer alarak yüceltilmiştir (Asal, Akşit & Sanır, 1975, s. 116-117). Devletin varlığının tehlikeye düşmesiyle demokrasinin ihlal edilebileceği, yeniden normalleşmenin ardından millete devredildiği ifade edilerek devletin varlığının ancak ordu gücü ile sağlandığı, vatandaşın demokratik eylemlerini ancak ordunun sağlayacağı bir ortamda kullanabileceği anlaşılmaktadır. Böylece bireyin devlet için olduğu bir vatandaşlık anlayışı söz konusudur. Bu bağlamda en özgürlükçü bilinen 1961 anayasasının temel hak ve özgürlükleri güvenceye alması ayrıca başlangıç kısmında *“(…) iktidarın hukuk dışı eylemlerine karşın Türk Milleti’nin devrim yaptığı ve demokratik devletin temelden kurulması (...)”* ifadesi eklenmiştir. Bununla devrimin paydaşının Türk milleti olduğu ve demokratik devletin temelden kurulması hükmüyle vatandaşlık eğitiminde ders kitapları içeriği arasında ayrılıkların olduğu göze çarpmıştır. Ayrıca bu dönem Sosyal Bilgiler ders kitaplarında 1971 Askeri Muhtırası ile ilgili içeriğe rastlanılmamıştır. Ancak; 1972-1973 yılları arasında görevde bulunan 35. Melen Hükümeti’nin milli eğitim politikasının tüm öğretim kademelerindeki öğrencileri hedef alan *“Hür, demokratik bir düzene kalpten inanan milli bir ruha sahip heyecanlı yurttaşlar yetiştirebilmek”* biçiminde yeniden tanımlanmıştır (aktaran Çiçekçi, 2020). Bu ifadeyle vatandaşlık, salt davranış biçiminden öte duyuşsal bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Yurttaşlığın temel özelliği özgürlük ve demokrasiye tam olarak inanılması şeklinde tarih edilmiştir.

12 Mart Muhtırası’nın ardından kabul edilen ve bugün de geçerli olan Milli Eğitim Temel Kanunu ile önceki süreç durdurulmuş Türk milli eğitiminin genel amacı şöyle tanımlanmıştır (Milli Eğitim Temel Kanunu, 1739):

“Türkiye’de iyi bir vatandaş yetişmesi suretiyle bu bireylerin nitelikleri şöyle özetlenebilir: Atatürk milliyetçiliğine bağlı; milletinin değerlerini benimseyen; ailesini ve vatanını sevip yücelten; insan haklarına saygılı ve ülkesine karşı görev ve sorumluluklarının bilincinde olup bunu davranışlarıyla da gösteren yurttaşlardır.”

Bu tanımdan hareketle “iyi vatandaş” kavramının milliyetçilik, milli değer, vatan, aile ve insan haklarını barındıran bütünleşik bir anlama sahip olduğu görülür.

1982 Anayasasından Günümüze Vatandaşlık Eğitimi

1980 askeri darbesiyle vatandaşlık kavramı yeniden değişime uğramış bu tarihlerden itibaren dini, milli ve kültürel bir boyut kazanmıştır. Milli birlik ve beraberliğin korunması din olgusuna dayandırılmıştır (Üstel, 1997, s. 282-283). 1982

Anayasası ile Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu olarak eğitim dizgesinde yer bulması bunun en açık göstergesi sayılabilir. Bunun yanında Vatandaşlık Bilgileri programının amaçlar bölümünde dersin işlenişinde etkileyici olabilmek için “Adaletten söz edilirken Hz. Ömer’in örnek davranışlarına yer verilmelidir” açıklaması yapılmış, yine dersin birinci bölümünde toplum hayatını düzenleyen kurallarda “din kuralları” başlığına da yer verilmiştir (MEB, 1992, s. 215-216). 1982 Anayasasıyla birlikte yurttaşlık anlayışı millileşme üzerinden Atatürk milliyetçiliği ekseninde inşa edilmiştir. Anayasal gücün vatandaşlık anlayışı, ödev ve sorumluluğa dayalıdır. Bununla bir anlamda edilgen bir vatandaşlık anlayışı ile devlet otoritesinin arttırıldığı, “bireyin devlet için var” olduğu bir yurttaş anlayışına gidildiği söylenebilir.

1986’te ortaokullarda bağımsız bir ders olarak okutulan vatandaşlık eğitimi anayasal anlayış çerçevesinde ders kitaplarında Atatürk milliyetçiliği, devlete bağlılık ve ulus-din şeklinde ele alınmıştır. Kitaplara Türk-İslam sentezi ile ilgili söylemler yansımış, laiklik ve dini kavramlar bir arada işlenmiştir. Dönemin adıyla Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı, Talim Terbiye Kurulunun ana ders kitabı olarak kabul edilen 1986 yılı Vatandaşlık Bilgileri kitabında yer alan vatandaş özelliklerinden biri de “Müslüman dinine bağlı ve dininin gereklerini yerine getiren bireylerdir” ifadesidir (Dal, Çakıroğlu & Özyazgan, 1986). Vatandaşın ahlaklı, milli bilince sahip, dinine bağlı, değerleri benimsemiş, çalışkan, demokratik özellikleri barındıran bireyler olduğu vurgulanmaktadır (Gürses & Pazarıcı-Gürkan, 2010, s. 20).

1995 yılında *Yurttaşlık Bilgileri* dersi *Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi* olarak değişmiş dersin adından da anlaşıldığı üzere vatandaşlık eğitiminde yeni bir döneme gidilmiştir. Dolayısıyla yalnızca adıyla değil içeriğinde de değişiklikler yapılmış modern anlamdaki insan haklarını temele alan bir yaklaşımla düzenlenmiştir. Tanımlandığı gibi 28 Şubat 1997 Postmodern Askeri Darbesi ile eğitim-öğretim sisteminde değişiklikler yapılmış dersin içeriğine milli güvenlik konuları eklenmiştir. Ders kitabına “milli güvenlik ve milli güç unsurları” ünitesi ile bu ünite içerisine “*milli güvenlik, milli hedef, milli güvenlik siyasetini belirleyen organlar, milli güç, askeri güç, Türkiye’ye yönelik iç ve dış tehdit, terörle mücadelede kişilere düşen görevler, güncel tehdit*” konuları yer bulmuştur (MEB, 2002, s. 108-124). Bu derste ulusal vatandaşlık kavramı amaçlanmıştır. Milliyetçilik kavramı yeniden yükselişe geçmiş her türlü iç ve dış tehdit unsuruna karşı otoriter bir vatandaşlık kavramı vurgulanmıştır.

Diğer dikkat çeken bir gelişme ise 1996-1999 yılları arasında okutulan ders kitaplarında, 12 Mart Muhtırası’na çok da olumsuz olmayan bir yaklaşımla yer verilmiş olmasıdır. “12 Mart 1971 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri, hazırladıkları bir muhtıra ile demokrasiye ikinci kez müdahale etme gereği duymuşlardır” (Yiğit & Turan, 1996, s. 93) ifadesiyle ordunun demokrasiye müdahalesinin bir gereklilikten kaynaklandığı söylenmiş, ancak askeri müdahalelere yönelik eleştirel bir tutum da sergilenmiştir. Bu çelişkili durumun da o yıllarda yaşanan siyasi atmosferden kaynaklandığı söylenebilir. Bu dönemde daha bilgi temelli yerel bir vatandaşlık ve insan hakları kavramlarının ön plana çıkarıldığı, beceriye dayalı alanların ihmal edildiği söylenebilir (Selvi, 2004).

2000'li yılların başında Ulusal Programda (2001) Türkiye; AB hedefini “İnsan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü alanlarında tüm önlemler alınacak; düşünce ve ifade özgürlüğü olmak üzere bireysel insan hak ve özgürlüklerinin daha da geliştirilmesi bir dizi yasal ve idari tedbir alınması öngörülmektedir” ifadesiyle ortaya koymuştur. Avrupa Birliği üyeliği kapsamında aday ülke statüsü elde ettikten sonra vatandaşlık eğitimi Sosyal Bilgiler dersi aracılığıyla verilmiş genel amaçlarında da belirtildiği üzere “Tüm kişi ve kuruluşların yasalar önünde eşit olduğunu gerekçeleriyle bilir” (MEB, 2005) ifadesindeki eşitlikçi anlayışıyla öğretim programlarındaki yerini almıştır.

Vatandaşlık eğitimi 2005 yılında tekrar *Sosyal Bilgiler* dersi aracılığıyla verilmiştir. Bu yıldan günümüze kadar bağımsız bir ders olarak öğretim programlarında ara ara yer almış, daha çok Sosyal Bilgiler dersi aracılığıyla disiplinler arası veya ara disiplin olarak işlenmiştir. Bu ders konularında eşitlikçi vatandaşlık kavramı ön plana çıkmış demokrasi ve çok-kültürlülük kavramı nitelenmiştir (Çayır & Gürkaynak, 2008). Ortaokullarda vatandaşlık eğitimine verilen önem artmakla birlikte doğrudan *Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi* dersi adı altında devam edilmiş eşitlik, insan hakları, küresel vatandaşlı, çok kültürlülük ve demokrasi kültürü konularına yer verilerek modern vatandaşlık anlayışı yansıtılmıştır (Elkatmış, 2013). Programın temel yaklaşımında dersin amacı şöyle ifade edilmiştir: “Öğrencilere vatandaşlık, demokrasi ve insan haklarıyla ilgili farkındalık, duyarlılık, bilinç, düşünce, tutum ve davranış kazandırmak” (MEB, 2010). Öğrencilerin demokrasiyi bilinçli olarak kendine mal etmiş, etkin, katılımcı ve üretken vatandaşlar yetişmesi dolayısıyla demokrasi eğitimi amaçlanmıştır. Derste vatandaşlık, insan hakları ve demokrasi kavramları dengeli bir biçimde ele alınmıştır. Beceri ve anlayışa dayalı bireysel unsurlar hedeflenmiştir. Vatandaşlık kavramının başat unsurları olan hak ve ödevler konusu ders kitaplarında hakkın alınmasının ödevlerin yapılmasıyla orantılı olduğu bir yaklaşımla anayasal hak ve özgürlükler, eğitim ve seçme-seçilme hakkı, milli itibar, vatanseverlik, vergi vermek, askerlik yapmak çalışmak gibi içerikler ele alınmıştır.

2012'den sonra ilköğretimin birinci kademesindeki öğrencilere doğrudan vatandaşlık eğitimi verilmesi amaçlanmış ve *İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi* dersi okutulmaya başlamıştır. Bu ders ile vatandaşlık disiplinine özgü kavram ve değerler öğrenci seviyesine göre verilmesi planlanmıştır. Öğretim programında dersin amacı “Öğrencilere kavramsal bilginin öğretilmesinin yanında insan hakları, yurttaşlık ve demokrasi ile ilgili temel değerleri kazandırmak” (MEB, 2018a) olarak ifade edilmiş; vatandaşlık bilgisi, yurttaşlık ve değerler üzerine temellenmiştir. Hak, sorumluluk, yönetim, aktif vatandaşlık, bireysel özellikler, uzlaşma, adalet, saygı ve dayanışma kavramları üzerine inşa edilen derste bireyin doğumdan itibaren hak sahibi olduğu hakkın ihlal edilemeyeceği vurgusu yapılmaktadır. Sorumluluk ise devletin ve toplumun bütünlüğü ve sürekliliği bakımından vatandaşların yerine getirmesi gereken ödevler olarak ele alınmıştır. Devletin de bireylere yönelik olarak görevlerini kamu hizmeti olarak yürüttüğü ifade edilmiştir. Demokrasi kültürünü benimsemiş aktif yurttaşlar kavramı da ön plana çıktığı programın özel amaçlarında “Aktif yurttaşlığı benimseyen ve buna uygun davranan” bireyler yetiştirilmesi esas alınmış programın kazandırmayı hedeflediği sosyal ve vatandaşlık yetkinlikleri arasında “Öğrencilerin demokratik ve aktif

katılım kararlılığına dayalı olarak medeni hayata tam olarak katılmaları"na yer verilmiştir (MEB, 2018a). Vatandaşlık ayrıca ulusal güvenlik kaygısıyla politik ve milliyetçi bir söyleme dönüşmüştür. İlköğretim Sosyal Bilgiler ders programı etkin vatandaşlık öğrenme alanında *bağımsızlık ile bireysel özgürlük arasındaki ilişkinin kavranması* ile ilgili olarak "15 Temmuz Demokrasi ve Millî Birlik Günü'nün bireysel özgürlüğü ve ülkesinin bağımsızlığına katkısı üzerinde durulur" alt kazanımı yer almaktadır. Dördüncü sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında ise "Cumhuriyetimiz kurulduğu günden itibaren içten ve dıştan çeşitli saldırılara maruz kalmaktadır. Bu saldırıların sonuncusu 15 Temmuz 2016 gecesi gerçekleşmiştir. O gece millî iradeyi yok sayarak demokrasiyi ortadan kaldırmayı hedefleyen terör örgütü hain bir darbe girişiminde bulunmuştur" ifadesi belirtilmiştir (Tüysüz, 2018). Bu dersin uygulanmasında "Birlikte yaşama kültürünün vatan, millet, bayrak ve devlet birliği ile gerçekleşeceği vurgulanmalıdır" hususuna dikkat çekilmiştir (MEB, 2018b).

Sonuç

Vatandaşlık eğitiminin önemi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde anlaşılmuş böylece bu eğitim okullardaki yerini almaya başlamıştır. Yönetimde egemen olan İttihat ve Terakki Partisi'nin henüz eğitim ile ilgili bir programı söz konusu değilken özellikle 31 Mart Olayının ardından ders içeriklerinde meşrutiyet değerlerine yer vermiştir. *Malumat-ı Medeniye, Ahlakiye ve İktisadiye* dersinde genel olarak görev, bağlılık ve hakları öğretmek amaçlanmıştır. Aile, toplum ve vatana karşı görevler, siyasi otoriteye bağlılık kavramları ile öğrencilerin önce sorumlulukları ve sonra hakları verilmiştir. Balkan Savaşları'nın yenilgisi ile Türk Milliyetçiliği fikrinin önem kazandığı ve partinin eğitim hedeflerinde belirgin rol oynadığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı süresince ders kitaplarında Türklük bilinci belirgin olarak işlenmiştir. Bu durumlar dönemin siyasi anlayışının ve içinde bulunulan koşulların eğitime yansımalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yeni bir nesil yetiştirme düşüncesi ile çocuğun birer özne ve yurttaş olarak görülmeye başlanması siyasi ve eğitim alanında yurttaşlığın öneminin kavrandığı yönünde anlaşılabilir. Nitekim milli mücadele döneminde yapılan eğitim kongresinde milli eğitim almış, milli varlığını koruyan ve yeni insan tipinin yetiştirilmesi gereğinin ortaya konması ulus-devlet yapılanmasındaki modern vatandaşlık anlayışının temelini atıldığı söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından yeni rejimin korunması, bu rejime bağlı bireyler yetiştirilmesi ve toplumda milli birliğin yerleşmesi amacıyla vatandaşlık eğitimine önem verilmiştir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında vatandaşlık anlayışı, yeniden inşa etme temelli olması yönüyle Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki "kurtarma" çabasından ayrılmaktadır. Bu temel farkın vatandaşlık eğitiminde sınırları belirlenmiş bir milliyetçilik ve modernlik ile karşımıza çıktığı söylenebilir. Tek parti döneminde *Yurt Bilgisi* dersleri öğretim programlarının mihverini teşkil etmiştir. Ulus-devletin aile sayıldığı, bireylere yurttaşlık vazifesinin verildiği dönemde, etnik ve dini çeşitliliği aşmaya yönelik bir anlayış öne çıkmıştır. Hak ve sorumluluklar bakımından toplumcu, vazife odaklı bir anlayış sergilenmiştir. 27 yıllık iktidarlığı boyunca Cumhuriyet Halk Partisi'nin eğitim programlarına bakıldığında milli eğitim meselesinin ulus inşa temeline dayalı olduğu görülmektedir. Atatürk, 1923 parti programı için eğitimde önemli ve acil görülen öğretim birliğinin

sağlanması amacı taşıdığını belirtmiştir. Bu birlik Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile sağlanmış ve yeni neslin milli kültür içinde yetişmesi bu yolla toplumda milli birlik ve bütünlüğün sağlanması amaçlanmıştır. Partinin 1931, 1935, 1939 ve 1943 programlarında cumhuriyet devrimlerine bağlı; ulus bilinci gelişmiş; ulus, halk ve devletin saygınlığını gözeten ve Türklük duygusuna zarar verecek her türlü fikirden uzak yurttaşlar yetişmesi hedeflenmiştir. Cumhuriyet'e zarar verilmesi endişesine karşı ders kitaplarının içeriğinde yurttaşlığın en önemli vazifesi rejimi korumak yönünde olduğu belirtilmiştir.

Çok partili siyasi yaşam ile çok sesliliğin belirmesi önemli dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla hükümet (Demokrat Parti) programında ısrarla demokrasi kavramına vurgu yapılmakta ve partinin kuruluşunun demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine hizmet etme amacı taşıdığı ifade edilmiştir. Bu dönem hem milli eğitim şuralarında ve hem de yurttaşlık derslerinin amaçlarında demokrasiyi kavramış bireyler yetişmesi hedeflendiği ifade edilmiştir. Ayrıca partinin milli eğitim hedeflerinde milli ahlak ve manevi değerlere vurgu yapılmış nitekim yurttaşlık bilgisi dersi ile millete manevi duygularla bağlı bireylerin yetişmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu dönem diğer siyasi parti programlarında demokrasi, milli ahlak ve manevi değer kavramlarının yanı sıra insan haklarına da vurgu yapılmıştır. Bu dönemde insan hakları temelli kamusal sorumluluğu referans alan vatandaşlık anlayışı, siyasi içerikli biçimde seçim odaklı bir demokrasinin gereği şeklinde olgunlaşmıştır. Vatandaşlık politik düzlemde değişmesine rağmen eğitimin siyasi işlevi millileşme hedefleri doğrultusunda önemini korumuştur. Ancak eskiye nazaran düşünsel farklılıkların hoş görülmeye başlandığı anlayış milli eğitimin hedefleri arasındadır. Bu ayrılıklar, millet mefhumunda bütünleştirici bir işlevi kabul etmektedir. Bu durumun paralelinde CHP'nin amacı milli birlik ve bütünlüğü esas alan, vatandaşların hak ve hürriyetlerin korunmasını savunan ve milli değerlerden kuvvet alan demokratik bir toplumun gelişmesi şeklinde belirlenmiştir. Böylece 19. yüzyıl Avrupa örneğindeki gibi ulusal vatandaşlık anlayışının modernize edilmiş karakterini veyahut modern karakterini yansıtmaktadır. Genel olarak devlet ve vatandaş arasında dengenin kurulduğu bir yaklaşım esas alınmıştır.

1961 Anayasası'nda yapılan 1971 değişiklikleri Türkiye'de siyasi ve sosyal yaşamı önemli ölçüde etkilemiştir. Cumhuriyet'e zarar verecek ve milli güvenliği tehlikeye düşürebilecek temel hak ve özgürlüklere ilişkin genel sınırlandırmalar getirilmiştir. 1971 değişiklikleri kapsamında devlet kişi ve toplum karşısında güçlenmiş; vatandaşlık yeniden "millileşme" ile orantılı hale gelmiştir. Türkiye'nin anayasal düzeni otoriter bir yapı kazanmıştır. 1965 yılına kadar hepsinde CHP'nin bulunduğu 3 koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu dönem eğitimdeki gelişmelere baktığımızda 1962 İlkokul Programı ve 7. Milli Eğitim Şurası göze çarpmaktadır. Bu gelişmelerde demokratik yaşama vurgu yapılmış ve okul yaşantısında demokrasi bilincinin yansıtılması gereği ifade edilmiştir. Ayrıca yurttaşların eşit eğitim imkânları içinde, onları yurda verimli bireyler haline getirmek önem arz etmiştir. Bu dönem CHP programında milli eğitim meselesinde esas olanın demokrasi terbiyesi olduğu vurgulanmış ayrıca kadın erkek her ferdin ileri ve refah bir hayat seviyesine ulaşmak için bütün kabiliyetlerini

kullanmalarına imkân tanınacağı ifade edilmektedir. Bu açıdan vatandaşlık yurda yararlı bireyler olarak tasavvur edilmektedir. 1965 seçimlerinden 12 Mart 1971 muhtırasına kadar olan dönemde Adalet Partisi'nin iktidar olduğu görülmektedir. Parti; Türk Milletini, milli tarih şuuru içinde, Batı medeniyeti seviyesine çıkarmayı ve Türk Milletini hür dünyanın demokratik, ileri ve müreffeh bir üyesi haline getirmeyi amaçlamıştır. Milli eğitim anlayışı birbirini seven, haklarına saygılı, kültürlü vatandaşlar yetişmesiyle toplumsal barış ve huzurun gerçekleşebileceğine olan inancıdır. Ayrıca sosyal ve manevi ilimlere önem verilmesi; tarihi, kültürel, milli gelenek ve milli folklorun ihmal edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu dönemde 1968 yılı ilköğretim programında yurttaşlık bilgisi ders konularının da içinde bulunduğu *Sosyal Bilgiler* dersi ilköğretimde okutulmaya karar verilmiştir. *Demokrasinin sadece bir idare şekli olmayıp herkesin hak ve sorumluluklar taşıdığı görüş ve inanışlara hoşgörülü yaklaşma düşüncesini benimser* ifadesi ile demokratik yurttaşın özellikleri belirtilmiştir. 1969 ortaokul programında ise vatandaşlık eğitimi Sosyal Bilgiler dersi aracılığıyla verilmesinin gerekçesi demokrasi düzenine tam olarak ayak uydurabilen iyi vatandaşlar yetişmesi olarak ifade edilmiş böylece toplumda bireyleri ülke adına birleştirici ve bütünleştirici bir yaklaşım benimsenmiştir. Cumhuriyetçi Köylü Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Millet Partisi ve Güven Partisi programlarında ortak söylem olarak milli birlik ve bütünlüğün sağlanması ve insan haklarına dayalı bir devlet geleneği oluşturma gayesini ifadesini görmekteyiz. 1975 yılındaki Sosyal Bilgiler ders kitabının içeriğinde 27 Mayıs 1960 darbesinin ders kitaplarında yer aldığını görüyoruz. Darbe, dönemin ders kitaplarında hükümet ile muhalefet arasındaki gerilimleri ülkeyi iç felakete uğrattığı, ordunun yönetimi kısa süreliğine devraldığını, millet birliği, devlet varlığı ve hürriyetler adına ülkenin bozulan dirlik ve düzenini sağlamaya yönelik olduğu ifadeleriyle yer alarak yüceltilmiştir. Bu dönem kurulan siyasi partilerden Milliyetçi Hareket Partisinin programında iç ve dış tehditlerin ülkeyi yıkamayacağını bu sebeple güçlü bir Türkiye'yi hedeflediğine yer vermiştir. Böylece vatandaşlık eğitimindeki gelişmelerin dönemin siyasi anlayışıyla bir uzlaşma içinde olduğu görülmektedir. Genel olarak bu dönemde siyasal yurttaşlık anlayışı ivme kazanmıştır. Kamusal alan sınırları çizilmiş ve bu alandaki yurttaşlık hak ve görevleri önemsenmeye başlamıştır. 1965-1971 arası dönemde eğitimde Atatürk ilkeleri yanında milli-manevi değerler vurgulanmıştır. Ancak amaçlanan bu değerlerin sentezi oluşmamıştır. Bu durumun nedeni eğitim politikalarındaki çelişkili durumlar olarak da görülmektedir.

1980 askeri darbesi ardından kabul edilen ve günümüze kadar yürürlükte olan 1982 anayasası ile ulusal vatandaşlık olgusu açısından yeni bir dönüşüm ve farklılaşma süreci başlatmıştır. Önceki dönemlerden devralınan millilik ve insan hakları kavramlarına bu dönemde bir de dini kimlik eklenmiştir. Vatandaşlık eğitiminde bu kimlik kültürel ve manevi ekseninde ulus-din anlayışının görev ve sorumluluk gerekçesini oluşturmaktadır. Vatandaşlık, milli çizgide görev ve sorumluluk ekseninde bir tanımla eğitim sahasında bilmiş temelli tanımlanmıştır. Bu dönem ANAP'ın milli eğitim politikasında bireylerin milli ve manevi değerlere bağlı medeni bir insan olarak yetişmeleri ifadesine yer verilmiştir. 1990'larda ise siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklar

yanında görece yer alan hak ve özgürlükler, dönemin vatandaşlık eğitimini de etkilemiştir. Bu süreçten günümüze düşünme ve inanç özgürlükleri konusundaki farkındalık yansımıştır. Dönemin hükümet, Refah Partisi bu istikrarsızlıklara çözüm olarak bireylerin milli ve manevi değerlerle yetilmesine yönelik bir eğitim politikası takip etmiştir. Koalisyonu Doğru Yol Partisi de vatandaşların güvenliğini sağlamak için demokratik nizamın gerekliliği üzerinde durmuştur. Dönemin vatandaşlık kitaplarında da vatandaşın ahlaklı, milli bilince sahip, dinine bağlı, değerleri benimsemiş, çalışkan, demokratik özellikleri barındıran bireyler olduğu vurgulanmaktadır.

Politik ve toplumsal gelişmeler sebebiyle hem milli sınırlarda hem de dünya ölçeğinde belirginleşen küresel vatandaşlık, çok kültürlülük ve demokrasi kavramları yaygınlaşmaya başlamış, anayasal vatandaşlık kapsamında tartışmalar sürüp gitmiştir. Bu durum 2000'li yıllarda sorumluluk ve görevlerin devletin işleyişi için gerekli unsurlar olduğu vatandaşlık eğitimiyle sunulmaya çalışılmıştır. Demokrasi kültürü ve aktif yurttaşlık kavramı üzerine beceri temelli inşa edilen günümüz vatandaşlık eğitimi, ulusal kimliğin bir parçası olarak kamu güvenliğini ihtiva ederken, diğer yandan ulus ötesi evrensel nitelikte insan haklarını ön plana çıkarmaktadır. Nitekim dönemin siyasi iktidarı AK Parti'nin eğitim hedeflerine baktığımızda katılımcı, özgür düşünen, geliştiren, bağımsız karar veren ve üretme yeteneğini teşvik eden, çoğulcu değerleri sunan vatandaş olma bilincini yükselten bir eğitim anlayışına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu dönem ders kitaplarında parti programlarının hedefleri öğretim müfredatına aynen yansıdığı görülmektedir.

Türkiye'de vatandaşlık kavramı, siyasi bağlamda değişim ve dönüşümlerden etkilenerek kimi dönemlerde geleneksel kimi dönemlerde modern bir karakter sergilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, kurulan yeni devletin sürekliliğini ve kalkınmasını sağlamak amacıyla fedakâr, sadık ve yurdunu seven medeni vatandaş yetiştirilmesi amaçlanmıştır. 1950'lerde ise milli eğitim şuralarında vurgulanan demokratik vatandaş ile hükümet programında yer alan insani değerler çizgisinde yeni değerlere gönderme yaparak değişime uğramıştır. Milli sınırları hedefleyerek vatandaş-millet anlayışına yönelmiştir. Türkiye'de demokrasi anlayışının gelişmesi, yaşanan askeri darbeler ve sonrasında gerçekleşen 1960 ve 1982 anayasal düzenlemelerle sürmüştür. 1980'den sonra zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi yanında vatandaş kimliğine din birliğinin de eklendiği görülmüştür. Siyasi kamplaşma ve tartışmalarla geçen 1990'lar, Avrupa Birliği aday ülke statüsü süreci, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidarıyla yeni bir döneme geçilmesini sağlamıştır. Ak Partinin geçen ve devam etmekte olan 21 yıllık iktidarında, başlangıçta temel hak ve özgürlüklerin alanının genişletilmesi yaşanırken özellikle 2016'da gerçekleşen askeri darbe teşebbüsü sonrası daha güvenlikçi politikaların tercih edilmesiyle Türkiye'de vatandaşlık kavramının da etkilendiği söylenebilir. Millilik, ulus-devlet, demokrasi, kamusal kaygılar, anayasal değişiklikler, dini pratikler, güvenlik politikaları, insan hakları, farklılıklara saygı, birlikte yaşama kavramları üzerinden dönemin sosyo-politik dönüşümleri vatandaşlık eğitimini biçimlendirmiş görünmektedir.

Extended Abstract

Political systems build the goals of education in line with their national and social identity in order to ensure their legitimacy and continuity. For this reason, the political function of education aims to raise good citizens. The concept of good citizen takes shape in political periods that differ according to time and geography. In our age, this concept refers to individuals who are democratic and know their rights and responsibilities. Turkish National Education also aims to raise citizens by emphasizing the political function. In line with this goal, the history of citizenship education in Turkey can be taken up to the Second Constitutional Period. Through the “Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye” (The Education of Civility and Morality and Economy) courses, which entered the curriculum after 1908, there is an understanding of citizenship that is based on the multinational, multi-religious and multi-cultural structure of the state and tries to strengthen the Ottoman identity based on subjection to the constitutional monarchy. Because citizenship education has undergone various changes and transformations since the foundation of the Republic, it can be considered as traditional and modern in terms of understanding; independent, collective education and interdisciplinary in terms of approach.

In this context, the aim of the study is to determine the direction of citizenship education by examining the relationship between education and political power from the Second Constitutional Period to today's Turkey in the context of Turkish modernization.

From the Second Constitutional Period to the present, it is presented by quoting from the textbooks and curricula, based on the research problem about how citizenship education is related to the political understanding of the period in Turkey.

The study was designed as a relational content analysis design, one of the qualitative research methods. In qualitative relational content analysis, it is revealed how the relationship between concepts is. In the study, data suitable for the purpose of the study were collected with the non-probabilistic criterion sampling method. These data were analyzed using descriptive analysis, the expressions about how citizenship education is in textbooks and curricula were clearly described, the findings were interpreted in line with the legislation, council, discourse and political tendencies of the period, and finally, some relational results were reached.

With the realization of the political function of education during the Second Constitutional Monarchy, the importance of citizenship education was understood, and citizenship awareness was tried to be placed in the textbooks of the period in order to integrate around a common culture. In the single-party period, citizenship education constituted the axis of the curricula with the courses of *Yurt Bilgisi* (*The Citizenship Knowledge*). The concepts of homeland, nation and administration, which are the three essential elements that make up the state, played a fundamental role in the determination of citizenship education in this period. The concept of national citizenship began to develop with the understanding of the nation-state. In the period when individuals were given the duty of citizenship, an understanding to overcome

ethnic and religious diversity came to the fore. The emergence of multi-party political life and polyphony in the understanding of citizenship brought along important transformations in our country. The concept of democracy started to take place in citizenship education. Nevertheless, the political function of education maintained its importance in line with the goals of nationalization. However, the understanding that intellectual differences were tolerated compared to the past was among the goals of National Education. After the 1960 military intervention, the necessity of the coup, along with the security problem, was expressed in the textbooks. However, in the context of freedoms, there were differences compared to the previous and later periods. After the 1980 military coup, also a religious identity was added to the concepts of nationality and human rights inherited from previous periods. In citizenship education, this identity constitutes the reason for the duty and responsibility of the understanding of nation-religion on the cultural and spiritual axis. Today, it can be said that citizenship education in Turkey has been affected by the preference of more security policies after the military coup attempt in 2016.

As a result; the concept of citizenship in Turkey, influenced by changes and transformations in the political context, has shown a traditional character in some periods and a modern character in some other periods. Citizenship education also reflected the political understanding of the period in the textbooks. Today's citizenship education, which is built on a skill-based basis on the concept of democracy and active citizenship, includes public safety as a part of national identity, while on the other hand, it emphasizes transnational, universal human rights. The socio-political transformations of the period seem to have shaped citizenship education through the concepts of nationality, nation-state, democracy, public concerns, constitutional changes, religious practices, security policies, human rights, respect for differences, and living together.

Kaynakça

- Abdülbaki, M. (1927). *Yurt bilgisi*. İstanbul: Maarif ve Şark Kitaphaneleri.
- Adalet Partisi (1969). *Parti programı*. Ankara: Orijinal Matbaası
- Adalet ve Kalkınma Partisi (2002). *Parti Programı*. Ankara
- Afetinan, A. (1998). *Medeni bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün el yazıları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ağaoğulları, M. & Köker, L. (2020). *İmparatorluktan tanrı devletine*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Akgün, S. & Uluğtekin, M. (1989). Misak-ı maarif. *Atatürk Yolu Dergisi*, 1(3), 285-349. doi: 10.1501/Tite_0000000196.
- Aksan, H. (1958). *Yurttaşlık bilgisi III*. İstanbul: Ders Kitapları Türk Ltd. Şti.
- Akyürek-Tay, B. & Baş, M. (2017). *Cumhuriyetten günümüze hayat bilgisi öğretim programlarına karşılaştırmalı bir bakış*. B. Tay (Ed.), *Hayat bilgisi öğretimi içinde* (s. 45-70). Ankara: Pegem Yay.
- Akyüz, Y. (2020). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yay.
- Alp, H. (2018). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de ilköğretim ve müfredat programları. Ankara: Nobel Yay.
- Anavatan Partisi (1983). *Parti programı ve tüzüğü*. Ankara.
- Arslan, M. (2000). Cumhuriyet dönemi ilköğretim programları ve belli başlı özellikleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 146, 42-48. Erişim adresi: https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/146/aslan.htm.
- Asal, T., Akşit, N. & Sanır, F. (1975). *Sosyal bilgiler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, L. (2018). 1930'lu yıllar Türkiye'sinde fert-cemiyet tartışmaları. *CTAD*, 14 (28), 183-212.
- Atatürk, M.K. (2005). *Nutuk*. İstanbul: Alfa Yay.
- Bağlı, M. (2013). Ara disiplin olarak vatandaşlık ve insan hakları eğitimi: İlköğretim öğrencilerinin insan haklarına ilişkin görüşleri. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 296-310. Erişim adresi: <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/2188/515>.
- Baltacı, D. & Aslan, E. (2020). İmparatorluktan cumhuriyete geçişte musahabat-ı ahlakıyye ders kitaplarında devlet algısının dönüşümü. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(40), 41-63. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1313850>.
- Baysal, Z. N. & Ada, S. (2015). *Dünden bugüne Türk eğitim sistemi ve yapısı*. Ankara: Pegem Yay.
- Boumeau, J. (1998). *Fransa'da devrim döneminde yurttaşlar ve yurttaşlık* (Y. Küey, çev.) İstanbul: Kesit Yay.
- Budak, Ç. (2010). Türkiye'de ilköğretim programları ve yabancı uzmanların ilköğretim programlarına olan etkisi (1923-1960) (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2013) *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

- Caymaz, B. (2007). *Türkiye’de vatandaşlık resmi ideoloji ve yansımaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Clarke, P. B. (1996). *Deep citizenship*. Illinois: Pluto Pres.
- Copeaux, E. (2014). *Tarih ders kitaplarında (1931-1993) Türk tarih tezinden Türk-İslam sentezine* (A. Berktaş, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Creswell, J. W. (2013). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları* (S. B. Demir, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çavdar, T. (2004). *Türkiye’nin demokrasi tarihi*. Ankara: İmge Yay.
- Çayır, K. & Gürkaynak, İ. (2008). The State of citizenship education in Turkey: Past and present. *Journal of Social Science Education*, 6(2), 50-58. doi: 10.4119/UNIBI/jsse-v6-i2-1048.
- Çelenk, H. (1978). 12 Mart hukuku. *Yeni Ülke Dergisi*, 3, 54-88. Erişim adresi: https://halitcelenk.org/sites/default/files/yazilar/Halit%20%C3%87elenk%20-%2012%20Mart%20Hukuku_0.pdf.
- Çelik, H. (2008). Cumhuriyet dönemi vatandaşlık eğitiminde önemli adımlar. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 359-369. Erişim adresi: http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_25.pdf.
- Çiçekçi, N. (2020). Tanzimat ve meşrutiyet dönemlerinden günümüze Türkiye’de eğitim politikalarında değişim sorunsalı (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Dal, K., Çakıroğlu, O. & Özyazgan, A. İ. (1985). *Vatandaşlık bilgileri ana ders kitabı ortaokul III*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Demokrat Parti Tüzüğü. (1951). *Demokrat parti tüzük ve programı*. Ankara.
- Ekinci, T. (1999). *Vatandaşlık açısından Kürt sorunu ve bir çözüm önerisi*. İstanbul: Küyerel Yay.
- Elkatmış, M. (2013). 1998 vatandaşlık ve insan hakları eğitimi programı ile 2010 vatandaşlık ve demokrasi eğitimi programlarının karşılaştırılması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(3), 59-74. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefad/issue/59470/854565>.
- Erdoğan, M. (2008, 27 Aralık). Anayasal vatandaşlık. *Star Gazetesi*.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat parti tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Yayınları.
- Ersoy, A. F. (2007). Sosyal bilgiler dersinde öğretmenlerin etkili vatandaşlık eğitimi uygulamalarına ilişkin görüşleri (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>
- Faulks, K. (2000). *Citizenship*. London: Routledge.
- Fer, S. (2010). 1923 yılından günümüze Cumhuriyet dönemi ilköğretim programları üzerine bir inceleme. M. A. Parlak (Haz.), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu içinde* (s. 97-136). Ankara: Korza Basım.
- Gellner, E. (1992). *Ulus ve ulusçuluk* (B. Behar & G. Özdoğan, Çev.). İstanbul: İnsan Yay.
- Gökmen, Y. (1997). Askeri demokrasi. *Yeni Türkiye*, 3(17), 332-339.
- Gömleksiz, M. N. & Kılınç, H. H. (2013). Vatandaşlık ve demokrasi eğitimi dersi kazanımları ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Electronic Turkish Studies* 8(12), 555-568. doi: 10.7827/TurkishStudies.5842

- Güler, A., Halıcıoğlu, B. & Taşgın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.
- Gültekin, M. (2020). Cumhuriyet Dönemi ilkököl programlarındaki gelişmeler. M. Gültekin (Ed.), *Cumhuriyet Dönemi ilkököl programı içinde* (s. 2-71). Ankara: Pegem Yay.
- Gültekin, M. (2021). *Hayat bilgisi öğretimi*: Ankara: Nobel Yay.
- Gürkan, C. (1986). *12 Mart'a beş kala*. Ankara: Tekin Yay.
- Gürses, F. (2010). Kemalizm'in Model Ders Kitabı: Vatandaş İçin Medeni Bilgiler. *Gazi Akademik Bakış*, 4(7), 233-249. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/gav/issue/6524/86511>
- Gürses, F. & Pazarıcı-Gürkan, N. (2010). Siyasal gündemin yurttaşlık kavramına etkileri: Ders kitapları üzerinden bir inceleme. 5. *Karaburun Bilim Kongresi içinde* (s. 1-37). İzmir, Türkiye.
- Güzel-Polat, E. (2010). Anayasal vatandaşlık (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Habermas, J. (2002). *Küreselleşme ve milli devletlerin akıbeti: Siyasi denemeler* (M. Beyaztaş, Çev.). İstanbul: Bakış Yay.
- Halkçı Parti (1983). *Parti programı*. Ankara: Halkçı Parti Yay.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin durumu* (S. Savran, Çev.). İstanbul: Metis Yay.
- Held, D. (1993). *Demokrasi: From city states to a cosmopolitan order?*. Cornwall: Polity Press.
- İlgaz, T. (Haz.). (1996). *Yurttaşlar cemaati*. İstanbul: Kesit Yay.
- İlköğretim Ve Eğitim Kanunu (1961, 5 Ocak). T.C. Resmi Gazete (Sayı: 10705). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.222.pdf>.
- İnce, B. (2012). Citizenship education in Turkey: inclusive or exclusive. *Oxford Review of Education*, 38(2), 115-131
- TTKB (2010). İlköğretim Vatandaşlık ve Demokrasi Dersi Öğretim Programı. 25.06.2015 tarihinde <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari/icerik/72> adresinden alınmıştır.
- Kabapınar, Y. (2021). *Kuramdan uygulamaya sosyal bilgiler öğretimi*. Ankara: Pegem Yay.
- Kalaycıoğlu, Ersin (1994). 1960 sonrası Türk siyasal hayatına bir bakış: Demokrasi Neo-Partimonyalizm ve istikrar. E. Kalaycıoğlu & A. Y. Sarıbay (Der.) *Türkiye'de siyaset: süreklilik ve değişim içinde* (s. 469-493). İstanbul: Der Yay.
- Karakılıç, M. & Müjdecı, M. (2014). Yurttaşlık bilgisi kitaplarında kimlik ve vatandaşlık (1950-1960). *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11, 173-198. Erişim adresi: http://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/nisan2014/M11_10.pdf
- Karaman-Kepenekçi, Y. (2005). A study of effectiveness of human rights education in Turkey. *Journal of Peace Education*, 2(1), 53-68. doi:10.1080/1740020042000334091
- Kayacan, G. (Haz.) (2014). *"Biz" kimiz? Ders kitaplarında kimlik, yurttaşlık, haklar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Keleşoğlu, S. (2008). Demokrat yurttaş niteliklerinin kazandırılması açısından 7.-8. Sınıf vatandaşlık ve insan hakları eğitimi dersi programı (2000) ile 6.-7. sınıf sosyal bilgiler dersi programının (2005) karşılaştırılması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Tanık, B. (Ed.). (2020). *Program geliştirme*. Ankara: Yediiklim Yay.
- Kuş, Z. (2014) What kind of Citizen? Analysis of Social Studies Curriculum in Turkey. *Citizenship, Social and Economics Education*, 13(2). doi: 10.2304/csee.2014.13.2.142
- Kuş, Z., Arık, B., Altunok, B. & İridağ, A. (2018). 100 yılda ne değişti? Yeni malumat-ı medeniye ve günümüz vatandaşlık eğitimi ders kitabının karşılaştırılması. *Turkish History Education Journal*, 7(2), 344-371. doi: 10.17497/tuhed.430556.
- Maarif Vekaleti (1924). *İlkokul programı*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yay.
- Maarif Vekaleti (1926). *İlkokul programı*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yay.
- Maarif Vekaleti (1927). *Köy mektepleri müfredat programı*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Maarif Vekaleti (1936). *Köy mektepleri müfredat programı*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Maarif Vekaleti (1939). *Köy mektepleri müfredat programı*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Maarif Vekaleti (1944). *Lise ve ortaokullar yönetmeliği*. Ankara: Maarif Basımevi.
- Maarif Vekaleti (1949). *Ortaokul programı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (1936). *İlkokul programı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (1948). *İlkokul programı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (1949). Dördüncü Milli Eğitim Şurası. Erişim adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164715_4_sura.pdf.
- MEB (1953). Beşinci Milli Eğitim Şurası. Erişim adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164807_5_sura.pdf.
- MEB (1957). Altıncı Milli Eğitim Şurası. Erişim adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164847_6_sura.pdf.
- MEB (1962). Yedinci Milli Eğitim Şurası. Erişim adresi: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_12/08162906_7_sura.pdf.
- MEB (1968). *İlkokul programı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (2002). *İlköğretim okulu vatandaşlık ve insan hakları eğitimi dersi programı (7 ve 8. sınıflar)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB, 2356 Sayılı Tebliğler Dergisi, Nisan, 1992.
- MEB, 1583 Sayılı Tebliğler Dergisi, Aralık, 1969.
- MEB (2005). *Sosyal bilgiler öğretim programı*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü Basımevi.
- MEB (2010). Vatandaşlık ve demokrasi eğitimi dersi 8. sınıf öğretim programı. Erişim adresi: https://edumedia-depot.gei.de/bitstream/handle/11163/1756/785810269_2010_A.pdf?sequence=2.
- MEB (2018a). İnsan hakları yurttaşlık ve demokrasi öğretim programı. Erişim adresi: <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=328>.
- MEB (2018b). Sosyal bilgiler öğretim programı. Erişim adresi: <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=354>.
- MEB (2021). Öğretim programlarını izleme ve değerlendirme sistemi. Erişim adresi: <https://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>.
- Merey, Z. & Karatekin, K. & Kuş, Z. (2012). İlköğretimde vatandaşlık eğitimi: Karşılaştırmalı kuramsal bir çalışma. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32 (3), 795-821.
- Milli Eğitim Temel Kanunu (1739, 14 Haziran). T.C. Resmi Gazete (Sayı: 14574). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14574.pdf>.

- Milliyetçi Hareket Partisi (1973). *Parti programı*. Ankara: Emel Matbaacılık
- Nuhoğlu, Y. (1994). *Limits of citizenship: Migrants and postnational membership in europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Okçabol, R. (2005). *Türkiye eğitim sistemi*. Ankara: Ütopya Yay.
- Onur, B. (2005). *Türkiye’de çocukluğun tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Öymen, H. R. & Erkman, N. A. (1941). *Umumi öğretim usulleri*. Ankara: Maarif Matbaası.
- Özkan, U. B. (2018). Tek parti dönemlerinde hazırlanan parti programları temelinde eğitimin uzak hedefleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(39), 183-206. doi: 10.31795/baunsobed.437236.
- Özkazanç, A. (2007). *Siyaset sosyolojisi yazıları: Yeni sağ ve sonrası*. Ankara: Dipnot Yay.
- Öztan, G. (2013). *Türkiye’de çocukluğun politik inşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Pierson, C. (2000). *Modern devlet*. İstanbul: Çiviyazıları Yay.
- Polat, E. (2011). Osmanlıdan günümüze vatandaşlık anlayışı. *Ankara Barosu Dergisi*, 3, 127-157. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/397859>.
- Reisenberg, P. (1992). *Citizenship in the western tradition, Plato to Rousseau*. U.S.A: The University of North Carolina Press.
- Rona, T. E. (1940). *Yurtbilgisi dersleri 5. sınıf*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Sadullah, M. (1927). *Yurt bilgisi*. İstanbul: Hilal Matbaası.
- Sağlam, H. İ. & Hayal, M. A. (2015). Sınıf öğretmenlerinin “İnsan hakları, yurttaşlık ve demokrasi” dersinin ilkökul 4. sınıfta yer almasına ilişkin görüşleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 207-217.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı’dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Sel, B. & Sözer, M. A. (2018). Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) yurt bilgisi ders kitaplarında çocukluğun politik yapılandırılmasına ilişkin bir araştırma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(2), 293-315. doi: 10.16986/HUJE.2017027933
- Selvi, K. (2004). Vatandaşlık ve insan hakları dersinin amaç ve içeriğinin değerlendirilmesi. *Uluslararası Demokrasi Eğitimi Sempozyumu*, Çanakkale.
- Şenel, A. (2018). *Siyasal düşünceler tarihi*. İstanbul: Bilim ve Sanat Yay.
- Şerbetçioğlu, F. & Tülin, H. (1958). *Yurttaşlık bilgisi III*. Ankara: Maarif Basımevi.
- Şirin, F. (2013). İktidar ve çocuk. *Turkish Studies*, 8(8), 1275-1284. doi:10.7827/TurkishStudies.5255.
- Toprak, Z. (1988). 80. yıldönümünde hürriyetin ilanı (1908) ve rehber-i ittihad. *Toplum ve Bilim*, (42), 157-173. Erişim adresi: https://www.academia.edu/18277503/80_Y%C4%B1ld%C3%B6n%C3%BCm%C3%BCnde_H%C3%BCrriyetin_%C4%B0l%C3%A2n%C4%B1_1908_ve_Rehber_i_%C4%B0ttihad
- Tunç-Yaşar, F. (2016). *Alafranga halleri: Geç Osmanlı’da adab-ı muaşeret*. İstanbul: Küre Yay.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1961, 20 Temmuz). T.C. Resmi Gazete (Sayı: 10859). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf>.

- Türkmenoğlu, D. (2007). Tek parti döneminde ulus inşa politikalarının eğitim boyutu. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 159-172. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/256359>
- Tüysüz, S. (2018). *Sosyal bilgiler ders kitabı 4*. Ankara: Tuna Matbaacılık.
- Ulusal Program (2001). T.C. Dış İşleri Bakanlığı, Avrupa Birliği Başkanlığı. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr/195.html>.
- Uyar, H. (2011). *Tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yay.
- Ünsal, A. (1998). *Yurttaşlık zor zanaat, 75 yılda tebaa'dan yurttaş'a doğru*. İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Üstel, F. (1997). Türkiye Cumhuriyetinde resmi yurttaş profilinin evrimi. *Milliyetçilik*, 4, 275-283. Erişim adresi: <https://psi520.cankaya.edu.tr/uploads/files/Ustel%2C%20Türkiye%20Cumhuriyeti%27nde%20Resmi%20Yurttaş%20Profilinin%20Evrimi.pdf>.
- Üstel, F. (2019). *Makbul vatandaşın peşinde II. Meşrutiyet'ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Üstel, F. (2004-2005). *Okulda vatandaş eğitiminin yüzyıllık tarihi*. Erişim adresi: <https://archives.saltresearch.org/>.
- Wagner, P. (1996). *Modernliğin sosyolojisi* (M. Küçük, çev.). İstanbul: Sarmal Yay.
- Yalçın, A. & Akhan, N. (2019). Cumhuriyetten günümüze sosyal bilgiler programlarının sosyal bilgiler öğretim yaklaşımlarına göre incelenmesi. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 12(3), 842-873. doi: 10.30831/akukeg.414578.
- Yar-Sevmiş, B. (2020). Hayat bilgisi dersi öğretim programı. M. Gültekin (Ed.) *Cumhuriyet Dönemi ilkököl programları içinde* (s. 200-263). Ankara: Pegem Yay.
- Yaşar, F. (2018). II. Meşrutiyet döneminde yurttaşlık, ahlak ve medenilik eğitimi: Malumat-ı medeniye ders kitapları. *The Journal of Ottoman Studies*, 52(52), 311-342. doi: 10.18589/oa.592187.
- Yazıcı, F. & Parıltı, B. (2021). Türkiye'de yaşanan 1960 ve 1980 darbelere karşı cumhuriyet gazetesinin bakış açısı. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(8), 4233-4250. doi: 10.26449/sss.3507
- Yeşil, A. (2001). *Türkiye de çok partili siyasi hayata geçiş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Yıldıran, G. (2012). Cumhuriyet Döneminde eğitim ve eğitim kurumları. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 29(2), 1-26. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/798213>.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.
- Yılmaz, E. (2011). *Türkiye'de siyasi partilerin programlarında eğitim-öğretim*. İstanbul: Başka Yerler Yay.
- Yiğit, U. & Turan, T. (1996). *Vatandaşlık ve insan hakları eğitimi 8*. İstanbul: Bu Yay.
- Zhang, Y. & Wildemuth, B. M. (2009). Qualitative analysis of content. *Applications of social research methods in information and library science*, 308-319.

Cumhuriyet'e Giden Yol: Saltanatın Kaldırılması Sürecinde Yaşanan Siyasal Sistem Tartışmaları

The Road to the Republic: Discussions on the Political System during the Abolition of the Sultanate

Asaf ÖZKAN * Öz

Mudanya Mütarekesi gereğince Yunanistan'ın boşaltacağı Trakya'yı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına teslim almakla görevlendirilen Refet Paşa, 19 Ekim 1922'de İstanbul'a geldi. Yaklaşık dört yıldır fiili işgal altında bulunan İstanbul ahalisi, Refet Paşa'yı büyük bir sevinç ve coşku ile karşıladı. Refet Paşa, kendisini karşılayan Padişah ve hükümetin temsilcilerine, TBMM Hükümeti'nin İstanbul'da bir padişah ve hükümet tanımadığını açıkladı. Yaptığı konuşmalarda, verdiği röportajlarda Anadolu'da kurulan Yeni Türk devletinin yönetim biçimine yönelik önemli açıklamalar yaptı. Bu açıklamalarda Anadolu'da kurulan sistemi saltanat-ı milliye olarak tanımlıyordu ve kurulan sistemin kuvvetler birliğine dayalı meclis hükümeti sistemi olduğunu cumhuriyet veya meşrutiyet gibi sistemlere benzemediğini, Anadolu'nun kendi ihtiyaçlarından doğduğunu savunuyordu. Refet Paşa'nın bu konuşmalarına karşı İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey bir risale yazarak onun görüşlerini eleştirdi. Lütfi Fikri'ye göre Türkiye'ye en uygun sistem meşrutiyet sistemiydi. Lütfi Fikri Bey'in risalesinin yayımlanmasından sonra Türkiye'deki rejimin ne olacağına dair tartışmalar hız kazandı. Bu arada 1 Kasım 1922'de TBMM kararıyla saltanat ve hilafet birbirinden ayrıldı ve saltanat kaldırıldı. Saltanatın kaldırılmasından sonra Anadolu'da uygulanan meclis hükümeti sistemi ile alakalı tartışmalar devam etti. Bu bağlamda Lütfi Fikri Bey'in risalesine karşı çeşitli risaleler yayımlandı. Aynı zamanda konu dönemin başına da yansdı. Tartışmalar genellikle meşrutiyet, cumhuriyet, kuvvetler ayrılığı, kuvvetler birliği, hâkimiyet-i milliye, meclis hükümeti sistemi konuları üzerinden yürütüldü.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Enstitüsü
asaf.ozkan@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5516-0827
Erzurum / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Atatürk
University Institute of Atatürk's
Principles and History of Turkish
Revolution
asaf.ozkan@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5516-0827
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Saltanat-ı milliye, kuvvetler birliği/ayrılığı, cumhuriyet, meşrutiyet, meclis hükümeti.

Abstract

According to the Armistice of Mudanya, Refet Pasha, who was assigned to take over Thrace which Greece was going to evacuate on behalf of the Government of the Grand National Assembly of Turkey, arrived in Istanbul on October 19, 1922. The people of Istanbul, who have been under the actual occupation for about four years, welcomed Refet Pasha with great joy and enthusiasm. Refet Pasha announced to the Sultan and the representatives of the government, who greeted him, that the Government of the Grand National Assembly did not recognize a sultan and a government in Istanbul. In his speeches and interviews, he made important statements about the management style of the New Turkish state

Başvuru/Submitted: 02/01/2023

Kabul/Accepted: 16/03/2023

established in Anatolia. In these statements, he defined the system established in Anatolia as the sultanate-ı milliye (national reign) and argued that the established system was a parliamentary government system based on the union of forces, not similar to systems such as a republic or a constitutional monarchy, and that it was born out of Anatolia's own needs. Against these speeches of Refet Pasha, Lütfi Fikri Bey, who was the President of the Istanbul Bar Association, wrote a pamphlet and criticized his views. According to Lütfi Fikri, the most suitable system for Turkey was the constitutional system. After the publication of Lütfi Fikri Bey's pamphlet, discussions on what the regime in Turkey would be gained momentum. Meanwhile, on November 1, 1922, the sultanate and the caliphate were separated from each other by the decision of the Grand National Assembly of Turkey and the sultanate was abolished. After the abolition of the Sultanate, the discussions about the parliamentary government system implemented in Anatolia continued. In this context, various pamphlets were published against Lütfi Fikri Bey's pamphlet. At the same time, the issue was reflected in the press of the period. Discussions were generally carried out on the topics of constitutionalism, republic, separation of powers, unity of powers, national sovereignty, parliamentary government system.

Keywords: National Sultanate, union/separation of powers, republic, constitutionalism, parliamentary government.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türkiye’de saltanatın kaldırılması süreci, genellikle Mudanya Mütarekesi’nden sonra İtilaf Devletlerinin Lozan’da toplanacak barış konferansına hem Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ni hem de İstanbul’daki Tevfik Paşa Hükümeti’ni davet etmesi sonucunda ortaya çıkan olaylarla birlikte tartışılmaktadır. Bu bakış açısı, sanki İtilaf Devletleri Tevfik Paşa Hükümeti’ni konferansa davet etmese ve Tevfik Paşa da konferansa katılmaya meyilli görünmese saltanat kaldırılmayacaktı gibi bir algı yaratmaktadır. Hâlbuki gerek Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti’nin siyaset yapma biçimi gerekse Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümetlerinin Milli Mücadele’ye karşı tavrı savaştan sonra saltanat sisteminin tartışmaya açılacağıının işaretlerini veriyordu. Dolayısıyla Lozan Konferansı’na İstanbul Hükümeti’nin katılmasına dair tartışmalar en fazla süreci hızlandırmıştır denebilir.

Saltanatın kaldırılmasına veya rejimin değişimine yönelik tartışmalar henüz Milli Mücadele sona ermeden başlamıştı. 23 Nisan 1920’de TBMM açılırken aynı zamanda halifelik sıfatını da taşıyan padişahın durumunun zaferin kazanılmasından sonra belirleneceği ifade edilmişse de savaşın devam ettiği sırada özellikle TBMM’deki muhalefet Mustafa Kemal Paşa’nın başkumandanlık yetkilerini de kullanarak tek adam rejimine doğru gittiği yönünde iddialar ileri sürüyorlardı. Hatta Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk’ta (2000, s. 463-464) aktardığına göre Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa’yı Refet Paşa’nın köşküne davet etmiş ve burada Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa arasında bir görüşme gerçekleşmişti. Görüşmede Rauf Bey meclisin, Mustafa Kemal Paşa’nın saltanatı, belki de hilafeti kaldırmasından şüphe ettiğini, sistemin tek kişinin hâkimiyetine dönüşmesinden tedirgin olduğunu ileri sürerek bu konuda meclis ve kamuoyuna güven verilmesinin faydalı olacağı tavsiyesinde bulunmuştu. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, mücadele arkadaşlarına saltanat ve hilafet hakkındaki fikirlerini sorduğunu, Rauf Bey’in, ailesi ve kendisinin hanedanın nimetleri ile yetişerek Osmanlı Devleti’nin ileri gelen adamları arasına girdiklerini, dolayısıyla saltanat ve hilafet makamına gönülden bağlı oldukları yönünde cevap verdiğini iddia etmektedir. Refet Paşa da Rauf Bey ile aynı kanaatte olduğunu açıklamış, Ali Fuat Paşa henüz Moskova’dan döndüğü gerekçesi ile fikrini beyan etmemişti. Mustafa Kemal Paşa ise bu konuları konuşmak için erken olduğunu ifade ederek arkadaşlarını teskin etmişti. Toplantıda bulunanlardan Ali Fuat Paşa hatıralarında (2011, s. 76-78) Refet Paşa’nın köşkünde yapılan toplantıyı zikretmesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa’nın saltanat ve hilafet konusunda yazdıkları ile alakalı herhangi bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Ali Fuat Paşa’nın verdiği bilgilerden toplantının 19 Temmuz 1922’de gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla henüz işgalci Yunan ordusuna son darbenin vurulmasından önce mecliste ve kamuoyunda saltanat ve hilafetin akıbeti ile ilgili tartışmaların cereyan ettiği görülmektedir.

Büyük Taarruzun başarıyla sona ermesi ile birlikte Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922) imzalanmış ve barış görüşmeleri için zemin hazırlanmıştı. (Eyyupoğlu, 2002, s. 240-244). TBMM Hükümeti bir taraftan barış konferansı için hazırlıklarla uğraşırken diğer taraftan çok önemli kararlar almanın eşiğine gelmişti. Bu süreçte alınacak en

önemli karar elbette ki TBMM'nin açılışı sırasında açıklandığı üzere padişah ve halifenin yeni dönemde durumunun ne olacağını belirlenmesiydi. Bu arada Mudanya Mütarekesi'nde İstanbul'un barış anlaşmasının imzalanmasına kadar İtilaf Devletlerinin işgali altında kalacağı kararlaştırılmışsa da Trakya bölgesi TBMM Hükümeti'ne bırakılmıştı. Dolayısıyla Trakya'yı teslim almak üzere görevlendirilen Refet Paşa 19 Ekim 1922'de İstanbul'a geldi. Bu arada İngilizler birer telgrafla hem TBMM Hükümeti'ni hem de İstanbul'daki Tevfik Paşa Hükümeti'ni barış konferansına katılmak üzere Lozan'a davet etti. Tevfik Paşa'nın aldığı davet üzerine Mustafa Kemal Paşa ve TBMM Riyasetine iki hükümetin ortak bir heyet belirleyerek birlikte konferansa katılmasını teklif etmesi TBMM'de büyük bir tepkiye neden oldu. Bu tepkiye bağlı olarak Sinop Mebusu Rıza Nur ve arkadaşlarının TBMM'ye verdikleri bir teklif doğrultusunda mecliste hararetli tartışmalar yaşandı ve 1 Kasım 1922'de saltanat ve hilafet makamı birbirinden ayrılarak saltanat kaldırıldı.¹ Ardından 4 Kasım 1922'de de Tevfik Paşa Hükümeti istifa etti. Böylece TBMM Hükümeti Türkiye'nin idaresinde tek yetkili makam haline geldi.²

Refet Paşa'nın TBMM Hükümeti tarafından kendisine verilen görev doğrultusunda Trakya'yı teslim almak üzere İstanbul'a gelmesi farklı bir durum ortaya çıkardı. Paşa, İstanbul'da büyük bir coşku ile karşılandı ve burada gerçekleştirdiği toplantılarda, yaptığı ziyaret ve konuşmalarda "hâkimiyet-i milliye/saltanat-ı milliye" kavramını öne çıkararak TBMM Hükümeti'nin saltanatı ve İstanbul Hükümeti'ni tanımadığını net bir biçimde ortaya koydu. Refet Paşa'nın konuşmalarından ve tavrından artık saltanat ve hilafetle alakalı nihaî kararın verileceği anlaşılmalı ki konuyla alakalı kamuoyunda ciddi tartışmalar başladı. Bu bağlamda ilk olarak İstanbul Barosu Reisi Lütfi Fikri Bey'in "Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuvva Mesâili" başlıklı risalesi yayımlandı. Lütfi Fikri Bey'in bu risalesine karşı saltanatın kaldırıldığı günlerde meselenin harareti henüz sönmeden üç risale yayımlandı. Lütfi Fikri Bey'in risalesi ve ona karşı Süleyman Nazif (1341/1922) ve Baro Azasından Fuad Şükrü (5 Teşrin-i Sâni 1338/5 Kasım 1922) tarafından yazılan cevabî risaleler Mehmet Özden tarafından yazılan bir makalede ele alınmıştır (2012, ss.231-246). Bununla birlikte konuyla alakalı Feyyazzâde Celaleddin Feyyaz tarafından bir risale daha

¹ Saltanatın kaldırılmasına dair TBMM kararı şöyledir: 1- *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunuyla Türkiye halkı, hukûk-ı hâkimiyet ve hükûmrânisini mümessil-i hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i maneviyesinde gayr-i kabil-i terk ve teczi' ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimâle ve İrade-i Milliye'ye istinâd etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle Misak-ı Millî hududu dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nden başka şekl-i hükümet tanımaz. İstanbul'daki şekl-i hükümeti 16 Mart 1336'dan (1920) itibaren ve ebeden tarihe müntakil addeylemiştir.* 2- *Hilâfet, Hanedân-ı Âli Osman'a aid olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedânın ilmen ve ahlaken erşed ve esleh olanı intihab olunur. Türkiye Devleti makâm-ı Hilâfet'in istinadgâhidir".* (Sicill-i Kavânîn, I, 149-150; Renîn, 3 Teşrin-i Sâni 1338- 3 Kasım 1922, No:21).

² Saltanatın kaldırılması sürecinde dair geniş bilgi için bkz: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: I, Cilt: 24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960; Betül Aslan, *Refet Paşa ve İşgalden Kurtulacak İstanbul'un İdâresi Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1991; Dursun Ali Akbulut, *Saltanat, Hilâfet ve Milli Hakimiyet*, Samsun, 1994; Hüseyin Kalemli, *İstanbul'un Son İşgal Yılı ve Tahliyesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

yayımlanmıştır. Ayrıca konu ile alakalı tartışmalar sadece bu risalelerle sınırlı da değildir. Gerek Lütfi Fikri Bey'in fikirlerine yönelik eleştiri bağlamında gerekse saltanatın kaldırılması kararı çerçevesinde İstanbul ve Ankara basınında çok sayıda yazı yayımlanmıştır. Konu ile alakalı basın görüşü ağırlıklı olarak saltanatın kaldırılması kararının onaylanması doğrultusunda görünmesine rağmen, kısa sürede tartışmalar İstanbul-Ankara eksenine kaymıştır. Özellikle Ankara basının temsilcilerinden Yenigün Gazetesi sahip ve başyazarı Yunus Nadi Bey'in İstanbul ve İstanbul basınına Milli Mücadele'ye karşıtlık üzerinden itham etmesi ve dilaltından saltanat taraftarı olarak yaftalaması tartışmaların sertleşmesine neden olacaktır.

Bu makalede saltanatın kaldırılmasından önce başlayıp saltanat kaldırıldıktan sonra da devam eden rejim tartışmaları, Refet Paşa'nın konuşmaları ve açıklamaları, bahsedilen risaleler ve dönemin basınının önde gelen temsilcileri tarafından yazılan köşe yazıları üzerinden değerlendirilecektir. Bu bağlamda cumhuriyetin ilanından yaklaşık bir yıl önce Türk aydınlarının ve devlet adamlarının yeni Türk devletinin rejimi konusundaki fikirleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Refet Paşa'nın İstanbul'da Yaptığı Konuşmalar ve Lütfi Fikri Bey'in Risalesi ile Başlayan Tartışmalar

Mudanya Mütarekesi'nde alınan karar gereğince Yunanistan Trakya'yı derhal terk ederek TBMM Hükümeti'ne teslim edecekti. Henüz mütareke görüşmeleri sona ermeden Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Trakya'yı TBMM Hükümeti adına teslim almak üzere Refet Paşa'yı görevlendirdi. İcra Vekilleri Heyeti ise 9 Ekim 1922 tarihli toplantısında Refet Paşa'ya verilecek olan görev ile ilgili bir talimat hazırladı ve 11 Ekim'de konuyla ilgili olarak TBMM'yi bilgilendirdi (TBMMZC, I/23, 1960, s. 341). Refet Paşa'nın görevi, Yunanistan tarafından boşaltılacak Trakya'nın genel valiliğini üzerine almak ve bölgede TBMM adına mülkî ve inzibatî teşkilatlanmayı tamamlayarak asayişini sağlamaktı (Aslan, 1991, s. 2-7). Paşa aldığı talimat doğrultusunda yanındaki jandarma kıtasıyla birlikte 19 Ekim 1922'de İstanbul'a geldi ve burada halk tarafından coşkun gösterilerle karşılandı. Paşa'yı karşılayanlar arasında İstanbul'un resmi makamlarının temsilcileri de vardı. Bunlardan Velihaht Abdülmecid Efendi'nin Yaveri Remzi Bey'in Refet Paşa'ya ulaştırdığı Velihaht'ın mesajına karşılık Paşa, "*Velihaht Abdülmecid Efendi, makam-ı mualla-yı hilafetin veliahtıdır ve evvelden beri ilan ettiğimiz umdelerimizin birisi de makam-ı hilafetin tahlisidir. Binaenaleyh kendilerine şükran ile mukabele ediyorum*" şeklinde karşılık verdi. Padişah adına Yaver Ali Nuri Bey'in hoş geldin mesajına da "*makam-ı mualla-yı hilafete hissiyat-ı diyanetkarânemi iblâğ ediniz*" karşılığını verdi. Yine Sadrazam Tefvik Paşa'nın yaveri Selahattin Bey'e de Anadolu'nun İstanbul'da bir hükümet tanımadığını, dolayısıyla bir sadrazamı da kabul etmediğini belirtti fakat uzun yıllardan beridir devlete hizmet etmiş bir devlet adamı sıfatıyla Tefvik Paşa'nın mesajına teşekkürlerini bildirdi. (Vakit, 20 Teşrîn-i Evvel 1338/20 Kasım 1922; İkdâm, 20 Teşrîn-i Evvel 1338/20 Kasım 1922; Aslan, 1991, s. 16-20).

İlk karşılama esnasında Refet Paşa'nın padişah ve saltanattan hiç bahsetmemesi veliaht ile padişahın temsilcilerini saltanatın değil hilafetin temsilcileri olarak selamlaması ve Anadolu'nun İstanbul'da bir hükümet tanımadığını ifade etmesi

TBMM Hükümeti'nin saltanatı kaldıracağına dair ilk işaretler olarak değerlendirilebilir (Aslan, 1991, s. 20). Refet Paşa, 19 Ekim tarihinden başlamak üzere Fatih'in türbesinde, Hilal-i Ahmer Merkezi'nde, Dârülfünûn'da, Şehremaneti'nde, Galatasaray Sultanîsi'nde ve Ermeni Patrik Vekili ile Hahambaşını ziyaretlerinde çeşitli konuşmalar yaptı. (Aslan, 1991, s. 25-41). Bu konuşmalarda işgal kuvvetlerine karşı kazanılan zaferin detaylarından bahseden Refet Paşa aynı zamanda yeni Türk devletinin niteliklerine, yönetim biçimine, saltanat-ı milliye kavramının içeriğine dair gerek TBMM Hükümeti'nin gerekse kendisinin görüşlerini açıkladı.

Dârülfünûn'da yaptığı bir konuşmada tarihten örnekler veren Refet Paşa, Fatih ve Yavuz Sultan Selim dönemlerini karşılaştırarak Fatih'in İstanbul'u bir Türk yurdu yaptığına, Yavuz'un ise İstanbul'u hilafetin merkezi haline getirdiğine vurgu yapıyordu. Bununla birlikte her iki büyük padişahın da millete değil hanedana öncelik verdiklerini ileri sürerek mefkûreyi anlamadıklarını ileri sürüyordu. Mefkûreden kastını ise millet olarak açıklıyordu. Tarihin eski zamanlarından beri Türk yurdu olduğunu iddia ettiği Anadolu'da Danişmendler, Selçuklular, Osmanlılar adı altında esasen Türk kitleleri bir araya getirilerek devletler kurulmuş olmasına rağmen, bu devletlerin milli bir bakış açısına dayanmamasını eleştiriyordu. Bu bağlamda Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail'in mezhep farklılıklarından dolayı iki Türk kitlelerini birbirine kırdırmasını da millet mefkûresinin eksikliğine bağlıyordu. Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile devletsiz kalan Türkleri bir araya getirerek yeniden bir devlet kuran Osman Bey'i yüceltmesine rağmen, kurduğu devlete unvan olarak kendi ismini vermesini hata olarak kabul ediyordu. Bu nedenle mefkûreyi bulamadıklarını ifade ettiği Osmanlıların başına da Selçukluların başına gelen felaketlerin geldiğini ve her şeyin mahvolduğunu belirten Refet Paşa, o zaman yeni bir Osman Bey'in çıktığını ileri sürüyordu. Paşa'ya göre bu yeni Osman Bey, Osmancık bir şahıs değil mefkûreydi ve o mefkûre de *"milliyet mefkûresi ve milletin hâkimiyeti esası fikridir... Mefkûre bir şahıs olmadığı için onun hanedanı yoktur, cismi yoktur. Yalnız bir ismi vardır: O da millet ve onun saltanatına unvan vermek lazım gelirse saltanat-ı milliye derler"* (İkdâm, 23Teşrîn-i Evvel 1338/23 Ekim 1922; Vakit, 23Teşrîn-i Evvel 1338/23 Ekim 1922).

Yeni Türk devletinin dâhilî siyasetinin *"hâkimiyetin bilâkayd-u şart millete aid"* olduğunu açıkça beyan eden Teşkilât-ı Esâsiye Kanununa göre düzenlendiğini ifade eden Refet Paşa, meşrutî idare ile saltanat-ı milliye arasında küçük ama esaslı bir fark olduğunu belirtmektedir. Buna göre meşrutiyet rejiminde sorumluluğun hükümete ait olduğunu fakat memleket mahvolduktan sonra sorumlu aramanın veya sorumlu olduğu ortaya çıkanların cezalandırılmasının hiçbir anlam ifade etmeyeceğini ileri sürmektedir. Buna karşılık hâkimiyet-i milliyeye dayalı yönetim biçiminde hiç kimseye memleketi felakete sürükleyecek yetkilerin verilmemesi esasının takip edildiğini ifade eden Refet Paşa, bu sistemde milletin temsilcilerinden oluşan bir meclisin içerisinden çıkardığı İcra Vekillerine (Hükümet) vereceği direktif ve yönle ferdin tahakkümüne ve yanlış hareketine imkan kalmayacağını iddia etmektedir. Meşrutiyet devrinde mukaddes ve gayrimesul makamların hırs, intikam veya yanlış içtihatlar sonucunda sebep oldukları olumsuzlukları zikreden Refet Paşa'ya göre milletin hâkimiyetini ifade eden saltanat-ı milliyeden başka çare yoktu. Konuşmasına devam eden Refet Paşa, o

günlerde yayımlanan bir Almanca mecmuada Türkiye’de siyasal sistemin cumhuriyete doğru evrildiğine dair iddiaların bulunduğunu ifade ederek bunun çok basit bir düşünce olduğunu belirtmektedir. Çünkü Paşa’ya göre esasen meşrutî bir hükümdarlıkla cumhuriyet arasında pek fark yoktur. Zira birisinin başında hanedan takip eden bir kişi, diğerinin başında hanedan takip etmeyen bir kişi vardı. Her iki sistemde de gayrimesul bir makam bulunmaktaydı ki Refet Paşa, TBMM Hükümeti’nin esasında hanedan fikrinden değil, “... gayrimesul makamlar hesabına milleti harabîye sevk edecek mesuliyetleri deruhde kabiliyetinde insanların yetişmesinden” korktuğunu ileri sürmektedir. Refet Paşa, aynı günlerde yaptığı çeşitli konuşmalarda ve verdiği röportajlarda Türkiye’de cumhuriyetin ilan edileceğine yönelik iddiaları yalanlayarak kendisinin cumhuriyeti memleketin bünyesi için zararlı gördüğünü ifade etmektedir. Hatta “bu milletin başına bu kadar beladan sonra bir de Cumhurreisi intihâbı belliyesini sarmaya ne lüzum var” diye soran Paşa, cumhuriyet rejimini kesin bir biçimde reddetmektedir. (İkdâm, 23 Teşrîn-i Evvel 1338/23 Ekim 1922; Vakit, 23 Teşrîn-i Evvel 1338/23 Ekim 1922; Aslan, 1991, s. 45-47)

Meşrutiyet ve cumhuriyet idarelerini bu şekilde mahkum eden Refet Paşa’ya göre en iyi idare şekli TBMM Hükümeti’nin de benimsediği “saltanat-ı milliye” sistemidir. İstanbul ahalisine hitaben yaptığı bir konuşmada bu sistemin ilkelerini şu şekilde özetlemektedir;

“Öyle bir idare tesis edelim ki millet kudret ve kuvvetini kendi elinde bulundursun, mesul edecek adam aramasın. Anadolu’nun bulduğu idare bundan başka bir şey değildir. Orada vekiller iskat edilmez. Zira yanlış yollara gitmek fırsatı verilmez. Orada millet namına saltanat süren bir meclistir, bu meclis tekmil milletin vekillerinden toplanmıştır. Fertler hata edebilir. Fakat cemaatlerin ruhu vardır. Fertlerin heyet-i umûmiyesinden, yani cemaatlerden en doğru hakikat doğar” (İkdâm, 23 Teşrîn-i Evvel 1338/23 Ekim 1922; Vakit, 23 Teşrîn-i Evvel 1338/23 Ekim 1922; Aslan, 1991, s. 43).

Yine Petit Parisien muhabirinin cumhuriyet idaresi hakkındaki bir sorusuna Refet Paşa şu cevabı vermişti:

“Her adım atıldıkça terakkiye doğru gidilmektedir. Geride kalan her şeye modası geçmiş nazarıyla bakmak lazımdır. Fransız şekl-i idare-i cumhuriyesinin hakikaten modası geçmiş olup olmadığını bilmiyorum, fakat öyle zannediyorum ki geçmiştir. Çünkü biz milliyetperverler, nazarımızda cumhuriyetten daha ileri olan sade bir demokrat idaresi tesis eyledik. Sizin cumhurî idarenizle bizim demokrat idaremiz arasındaki farka bakalım sizin bir reis-i cumhurunuz vardır. Bizim reis-i hükümetimiz pekâlâ halifemiz olabilir. Sizin kuvve-i teşriyyeye malik parlamentonuz vardır. Bizim ise aynı zamanda kuvve-i teşriyye ve icraiyesini câmi olan bir parlamentomuz vardır.

Bizde, heyet-i icraiye azası ancak daimi bir surette hal-i içtimada kalıp milletvekilleri tarafından vaki icraatı günü gününe murakabe eden Milli Meclis’in tayin eylediği esaslar dâhilinde hareket etmektedir. Sizde nazırlarınızın mesuliyetine ehemmiyet veriliyor. Bizde ise bir takım hatalar irtikâb edildikten sonra mesuller aranılmak istenilmiyor. Biz, her tülû teşebbüsât ve mukarreratı terk ederek heyet-i icraiye azasının hatalar irtikâbına meydan vermemek arzusundayız. İşte bu sebepten sizin cumhurî

Özkan, A. (2023). Cumhuriyet’e Giden Yol: Saltanatın Kaldırılması Sürecinde Yaşanan Siyasal Sistem Tartışmaları. *Selçuk Türkiyat*, (Cumhuriyet’in 100. Yılı Özel Sayısı): 109-137.

Doi: 10.21563/sutad.1378257

idarenizi, bizim şekl-i idaremize nazaran modası geçmiş diye telakki ediyorum” (İkdâm, 26 Teşrin-i. Evvel 1338/26 Ekim 1922).

Refet Paşa'nın TBMM Hükümeti'nin temsilcisi olarak yaptığı konuşmalarda ortaya koyduğu kendi şahsî fikirleri de doğal olarak TBMM Hükümeti'nin görüşleri olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla saltanatın kaldırılmasından hemen önce ortaya konulan bu görüşler özellikle İstanbul'da büyük ses getirmişti. Gazeteler genellikle Paşa'nın görüşlerini ilk günlerde ya yorum yapmadan ya da olumlu bir şekilde yorumlayarak okuyucularına aktarıyorlardı. Bu süreçte yukarıda da ifade edildiği üzere İstanbul Baro Reisi Lütfi Fikri Bey, Refet Paşa'nın gazetelere yansıyan görüşlerini eleştiren ve kendi görüşlerini beyan eden “*Hukuk-ı Esasiye Mebahisinden Hükümdarlık Karşısında Milliyet*” (1338/1922) başlıklı risalesini yayımladı.

Lütfi Fikri Bey, risalesinde (1338/1922, s. 3-4) öncelikle Refet Paşa'nın iki Türk kitlesini birbirine kırdırmakla suçladığı Yavuz ve Şah İsmail'in mücadelesini sadece hanedanlar arası bir rekabete indirgemesini eleştirmekte ve işin içinde Şiilik, Sünnilik meselelerinin de büyük etkisi olduğunu ifade etmektedir. O dönemde İran'da yaşayan ahalinin Türk olduğu iddiasının incelenmeye muhtaç olduğunu belirten Lütfi Fikri Bey, millet ve milliyet fikrini göremediği için Yavuz Sultan Selim'in eleştirilemeyeceğini savunmaktadır. Çünkü ona göre millet ve milliyetçilik anlayışı Avrupa'da bile Yavuz döneminden yaklaşık iki asır sonra gündeme gelmiştir. Dolayısıyla anakronik bir düşünceyle geriye dönük olarak milliyetçilik fikrini benimsemediği için Yavuz'un eleştirilmesi mümkün değildir.

Lütfi Fikri Bey diğer taraftan Refet Paşa'nın meşrutiyet rejiminin milliyet hissini gelişimine engel olduğu fikrine de karşı çıkmaktadır. Bu konuda Avrupa'dan örnekler veren Lütfi Fikri Bey, İngiltere'deki meşrutî idarenin hâkimiyet-i milliyeye engel olmadığını, tam tersine milliyet fikrinin gelişimine ve İngilizlik ruhunun yükselmesine hükümdarlığın faydası olduğunu savunmaktadır. Hükümdarsız bir İngiliz ruhunun daha büyük olamayacağını iddia eden Lütfi Fikri Bey'e göre hükümdar bir millete, şahsiyet, hüviyet hatta kuvvet verir. Bu fikrini desteklemek üzere Alman İmparatorluğu'ndan örnek veren Lütfi Fikri Bey, mutlak bir hükümdar olan Alman imparatorunun Alman milletinin derlenip toparlanmasında, yani bir millet olmasında etkili bir sembol olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte savunduğu bu görüşlerin geçerli olabilmesi için hükümdarların ve halkın zihniyet seviyesinin belirli bir düzeyde olması gerektiğini kabul etmektedir. İlmî ve fikrî olarak gelişmemiş milletlerin “*tahakküm ve istibdâd altında ezilmeye mahkûm*” olduğunu belirten Lütfi Fikri bu tahakkümün hükümdar tahakkümü olabileceği gibi asker veya sivil bir “*sahib-i zuhûrun tahakkümü*” de olabileceğini ifade etmektedir. Burada “*sahib-i zuhur*” olarak ifade edilenler seçim yoluyla işbaşına geldiği halde otoriter bir siyaset güden liderlerdir (Lütfi Fikri, 1338/1922, s. 5-6; Özden, 2012, s. 236).

Risalenin bundan sonraki kısmında Lütfi Fikri Bey (1338/1922, s. 7-8), Refet Paşa'nın Anadolu'da mevcut yönetim şekline ve geleceğine dair yaptığı açıklamaları konu edinmektedir. Bu bağlamda Refet Paşa'nın meşrutiyet ve cumhuriyeti reddeden ve halihazırda uygulanan kuvvetler birliğine dayalı meclis hükümeti sisteminin devam edeceğine yönelik fikirlerine karşılık kuvvetler ayrılığı esasını savunmaktadır. Diğer

taftan Refet Paşa'nın meşrutî sistemlerle cumhuriyeti bir gören anlayışını söz konusu ederek esasen hükümetler sınıflandırılırken bunların birbirinden farklı sistemler olarak kabul edildiğini fakat Refet Paşa'nın kendi bakış açısıyla farklı bir sınıflandırma yaptığını ifade etmektedir. Refet Paşa'nın tasnifinin son noktada bir hükümet reisinin varlığı ve yokluğu ile belirlendiğini, icra yetkisini tamamıyla Millet Meclisi'ne havale ettiğini, böyle bir mantıkla da aslında hiçbir şekilde hükümetin olmadığı bir sistemin ortaya çıkacağı yorumunu yapmaktadır.

Refet Paşa mesuliyet verilen icra heyetlerinin sorumlulukları anlaşılınca kadar ülkenin mahvına sebep olacak fenalıklarda bulduklarını ileri sürerek heyet-i icraiyei lağvedip bütün yönetimi Millet Meclisi eliyle yürütmeyi en doğru yol olarak gördüğünü ifade etmişti. Buna karşılık Lütfi Fikri Bey (1338/1922, s. 9), böyle bir yöntemin doğru olmadığı gibi uygulanmasının da mümkün olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Montesquieu'nun *"her millet layık olduğu hükümete malik olur"* ifadesine atfen mesuliyet konusunda içinden çıkardığı hükümeti sorumlu tutma gücü bulunmayan Millet Meclisi'nin her şeyi iyi bir şekilde idare edeceğine güvenilemeyeceğini ileri sürmektedir.

Refet Paşa, yeni Türk devletinin uygulayacağı hükümet sistemini tarif ederken *"vekiller ıskat olunmaz. Çünkü kendilerine yanlış yola gitme zamanı verilmez. Millet namına müstemirren hükümet eden saltanat süren bir meclis vardır"* diyordu. Buna karşılık Lütfi Fikri Bey (1338/1922, s. 10), idare işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için meclisin değil bizzat hükümetin *"müstemir (süreklî)"* olması gerektiğini savunmaktadır. Bu arada meclislerin de hata yapabileceğini söyleyen Lütfi Fikri Bey, Refet Paşa'nın önerdiği sitemde bunu denetleyecek bir makamın bulunmamasını eleştirmektedir. Saltanat-ı milliyenin temsilcileri olan *"heyet-i icraiye (hükümet)"* ve *"heyet-i kanuniye (meclis)"* nin birbirini denetlemesi gerektiğini belirterek böyle bir denetleme mekanizması olmadığı takdirde meclisin tahakkümünü engellemenin mümkün olmadığını savunmaktadır.

Refet Paşa'nın hükümet, meclis, kuvvetler birliği-ayrılığı konusundaki görüşlerini bu şekilde eleştiren Lütfi Fikri Bey, dünyada uygulanan çeşitli örnekleri zikrederek her ülkenin kendi siyasal kültürü ve gerçekleri doğrultusunda bir sistem kurduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de de Kanun-i Esâsi hükümleri gereğince hükümetin halife ve padişah sıfatını aynı anda taşıyan hükümdar tarafından tayin edildiğini, bu hükümetin de Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olarak görev yaptığını açıklamaktadır. Esasen hükümetlerin meşrutiyetten önce de padişah tarafından tayin edildiğini, dolayısıyla meşrutiyetle bu konuda ciddi bir değişikliğin olmadığını ifade eden Lütfi Fikri Bey, zaten idare konusunda çok fazla değişikliklerin yapılmasını doğru bulmadığını belirtmektedir. Ona göre, halife sıfatını da taşıyan padişahın heyet-i icraiye üzerinde bu şekilde hâkim olması hem İslamiyet'e hem de geleneklere uygundu. Bunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Çünkü sıfat-ı hilafetin kuvve-i cismaniyeden ayrı olarak vücudu esasât ve ananât-ı İslamiye'de kabil-i tasavvur olmadığı gibi memleketimizin maatteessüf seviye-i zihniyece düşkün olması sebebiyle heyet-i icraiyesinin doğrudan doğruya intihabı keyfiyeti içinden çıkılamayacak kadar müşkülâtı mûcib bir keyfiyet olurdu. Onun için

kemal-i emniyetle denilebilir ki bizim kanun-i esasımız heyet-i icraiye'nin suret-i teşekkülü hususunda ruhumuza ananâtımıza, ihtiyacımıza en muvafık olan şekil ve sureti vaz' etmiştir” (Lütfi Fikri, 1338/1922, s. 13).

Lütfi Fikri Bey, Refet Paşa'nın konuşmaları üzerinden saltanat, milli hâkimiyet ve hükümet sistemleri hakkındaki fikirlerini açıklamış son tahlilde meşrutî yönetimin devamı konusunda tarafını belli etmişti. Son olarak ise Ankara'da bulunan TBMM'nin olağanüstü bir dönemde ve olağanüstü şartlarda toplandığını, dolayısıyla hükümet sistemi veya rejim konusunda kararlar almasının doğru olmayacağını savunuyordu. Bu nedenle ona göre barış sağlandıktan sonra padişahlığın muhafazası veya kaldırılması esası üzerinde bir seçim yapılmasını ve onun sonucunda oluşacak mecliste bu meselelerin karara bağlanmasını tavsiye etmektedir (Lütfi Fikri, 1338/1922, s. 16).

Refet Paşa'nın konuşmalarının İstanbul'daki yankılarını ele alan bir diğer yazar da Yakup Kadri Bey'dir. Yakup Kadri *“Rahatı Bozulanlar”* (İkdâm, 29 Teşrîn-i Evvel 1338/29 Ekim 1922) başlıklı köşe yazısında Refet Paşa'nın yeni devletin siyasi sistemi ile alakalı yaptığı konuşmaların İstanbul ahalisinin büyük bölümünü endişeye sevk ettiğini iddia etmektedir. Yazar İstanbul'un *“hırkalı ve takkeli efendileri, İstanbul'un bütün o redingotlu, yerden temennalı beyleri, İstanbul'un o beyaz tenli nazenîn paşaları ve hacıları, hocaları ve uzun ökçeli küçük hanımlarıyla, uzun tırnaklı küçük beyleri”* şeklinde tasvir ettiği bir kesiminin, zaferden sonra her şeyin aynı kalacağını zannettikleri için Refet Paşa'nın ortaya attığı içtimaî ve idarî seferberlik, saltanat-ı milliye, inkılap gibi kavramlar nedeniyle rahatsız olduklarını savunmaktadır. Başka bir yazısında ise Yakup Kadri Bey (İkdâm, 30 Teşrîn-i Evvel 1338/30 Ekim 1922), İstanbul'da yeni dönemin getireceği yeniliklerden iki kesimin korkuya kapıldığını belirtmektedir. Bunlardan birinci kesimin masumane ve insanî olarak beklenen değişimden korkanlar olduğunu fakat ikinci kesimin irade-i milliyenin adaletinden korkan vatan ve millet hainlerinden oluştuğunu belirtmektedir. Onların ise cezalarını sevmedikleri bu topraklarda yine sevmedikleri, ihanet ettikleri bu milletle yaşamak zorunda kalarak çekeceklerini ileri sürmektedir.

Refet Paşa'nın İstanbul'da yaptığı konuşmalar sadece Türkiye'de değil, Türkiye'nin zaferden sonra nasıl bir siyasi sistem takip edeceğini merak eden batılı ülkelerde de yankı bulmuştu. Fakat Hüseyin Cahid Bey'in verdiği bilgiye göre, batıda genellikle Refet Paşa'nın konuşmaları *“Sovyetçilik”, “Komünistlik”* olarak yorumlanmıştı. Hüseyin Cahid Bey *“Usûl-i İdaremiz Hakkında”* (Renîn, 27 Teşrîn-i Evvel 1338/27 Ekim 1922) başlıklı yazısında Avrupa'daki bu yanlış fikirleri tashih etmek üzere Refet Paşa'nın yaptığı konuşmaları değerlendirmişti. Buna göre, TBMM Hükümeti'nin hâkimiyet ve saltanat-ı milliyeye dayandığını, bu şekliyle de batıdaki meşrutî idarelerden bir farkı olmadığını ifade etmektedir. Batıda millet hâkimiyetinin icraî, teşriî ve adlî olmak üzere üçe ayrıldığını, adlî kuvvetin serbest bırakıldığını, teşriî yetkisinin meclise, icra yetkisinin ise cumhurbaşkanı ya da hükümdara verildiğini fakat bu kuvvetlerin tamamıyla müstakil bırakılmayarak aralarında ilişki kurulduğunu belirtmektedir. Nitekim bütün Avrupa'da hukukçuların, siyasetçilerin yönetim biçimine dair en temel endişelerinin bu kuvvetler arasında denge bulmaya, birinin diğerine tahakkümüne meydan vermemeye hasredildiğini ileri sürmektedir. Mevcut sistemlerde hükümdar

veya cumhurbaşkanının gayr-i mesul olduğunu, mesuliyetin hükümetlere havale edildiğini, hükümetlerin de parlamentoya karşı sorumlu tutulduğunu ifade etmektedir. Avrupa'daki siyasal sistemleri bu şekilde tarif eden Hüseyin Cahid Bey Türkiye'deki yeniliğin bahsedilen kuvvetler ayrımı noktasında ortaya çıktığını tespit etmektedir. Türkiye'de gayr-i mesul makam olarak ifade ettiği padişahların son senelerde iş başına getirdikleri bazı hükümetlerin memlekete hıyanete varan uygulamalara imza attığını ifade ederek bundan dolayı Refet Paşa'nın sözlerinde ifadesini bulduğu üzere yeni Türk devletinin böyle bir duruma meydan vermek istemediğini düşünmektedir. Bu endişeden dolayı yeni kurulacak sistemde hükümdar veya cumhurbaşkanı gibi gayr-ı mesul bir makam belirlenmeden icraî ve teşriî bütün kuvvetlerin kaynağı olarak kabul edilen Millet Meclisi'nde kuvvetleri birleştirmek en kestirme yol olarak görünmektedir.

Refet Paşa'nın konuşmalarına dair bu açıklamalardan sonra Hüseyin Cahid Bey, Anadolu'da müstakil bir hükümetin olmadığını, Millet Meclisi'nin hep birlikte hükümet vazifesi göremeyeceğine göre içlerinden bazı kişileri idare şubelerinin başına sınırlı yetkilerle getirdiğini, gerekli durumlarda bu vekilleri ayrı ayrı değiştirdiğini belirterek TBMM Hükümeti'nin mevcut yönetim şeklini özetlemektedir. Hüseyin Cahid Bey'e göre böyle bir sistemde Millet Meclisi'nin feshi söz konusu olamaz ve çıkardığı kanunların yürürlüğe girmesi için ayrıca bir onay veya imzaya da ihtiyaç duyulmaz. Anadolu'daki yeni devletin, kuvvetler ayrılığı usulünde denge sağlamanın sor olması nedeniyle kuvvetler birliği yöntemini kabul ettiğini ileri sürmektedir. Son olarak Hüseyin Cahid Bey, Türkiye'deki siyasal sistemin ne olacağı konusundaki tartışmaların barışın imzalanmasından sonraya bırakılmasını tavsiye ederek, mevcut uygulanan sistemin komünistlikle hiçbir alakasının olmadığını, kuvvetler ayrılığı yerine kuvvetler birliği esasını kabul etmiş meşrutî yönetim olduğunu savunmaktadır (Renîn, 27 Teşrin-i Evvel 1338/27 Ekim 1922).

Sistem tartışmalarına saltanatın kaldırılmasından önce katılan bir diğer yazar da N. S. rumuzunu kullanan Necmeddin Sadık idi. Necmeddin Sadık Bey (Akşam, 1 Teşrin-i Sâni 1338/1 Kasım 1922), bu vesile ile daha çok Lütfi Fikri Bey'in görüşlerini eleştirmektedir. Bu bağlamda Lütfi Fikri Bey'in milliyet fikrinin gelişmesinde hükümdarlığın engel değil tam tersine milletleri geçmişine bağlayan en sağlam ve etkili vasıta olduğu yönündeki fikirlerini reddetmektedir. Ona göre milletin hukuk ve yetkileri genişledikçe hükümdarların yetkileri azalır ve hükümdarlar bir gölge konumuna düşer.

Kuvvetler ayrılığı ve mesuliyet konusunda da Lütfi Fikri Bey'in görüşlerini kabul etmeyen Necmeddin Sadık Bey (Akşam, 1 Teşrin-i Sâni 1338/1 Kasım 1922), yaşanan son büyük savaşla dünyada yeni bir devrin açıldığını, artık bu yeni devirde eski dönemin fikir ve düşüncelerinin geçerliliğini kaybettiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla Lütfi Fikri Bey'in sık sık başvurduğu Montesquieu'nun eserinin ancak bir tarihi vesika olarak kabul edilebileceğini, hükümet sistemlerinin şu veya bu nazariyeye uygun olmak zorunda olmadığını ileri sürmektedir. Yazara göre Türkiye'deki mevcut durumun elbette ki tashih edilmesi gereken yönleri vardır fakat Lütfi Fikri Bey'in

dediği gibi Avrupa'da ortaya çıkmış teorilere göre değil hayatın gidişatına ve ihtiyaçlara göre bu düzenlemelerin yapılması zorunludur.

Refet Paşa'nın konuşmaları ile başlayıp Lütfi Fikri Bey'in yayımladığı risale ile devam eden siyasal sistem tartışmaları devam ederken yukarıda belirtildiği üzere 1 Kasım 1922'de TBMM'de alınan bir kararla saltanat ve hilafet birbirinden ayrıldı ve saltanat kaldırıldı. Böylece aslında bu tartışmaların son bulması beklenirken tam tersine iyice alevlendi. Bu sefer tartışmalar Refet Paşa'nın açıklamalardan çok Lütfi Fikri Bey'in ve sistem değişimine yönelik tereddütlerini paylaşan bazı gazetecilerin fikirleri etrafında cereyan etti.

Saltanatın Kaldırılmasından Sonra Yaşanan Siyasal Sistem Tartışmaları

Saltanatın kaldırıldığı günlerde Özden'in (2012, s. 246) deyimi ile bir risaleler savaşı yaşandı. Ardı ardına Süleyman Nazif, Fuad Şükrü ve Feyyazzâde Feyyaz, Lütfi Fikri Bey'in söz konusu risalesine karşı reddiyeler yayımladılar. Risale sahiplerinden Fuad Şükrü Bey Lütfi Fikri Bey'i zamanın ruhunu anlamamakla, değişime karşı çıkmakla itham etmektedir. Ayrıca Lütfi Fikri Bey'i Anadolu'nun zaferine yeterince sevinmemekle suçlamaktadır. Lütfi Fikri Bey'in Sultan Selim zamanında millet ve milliyet fikirlerinin henüz mevcut olmadığına yönelik iddialarına karşı bu fikirlerin kadim zamanlardan beri mevcut olduğunu ispat etmek üzere tarihten çeşitli örnekler sunmaktadır. Fakat Özden'in de belirttiği gibi milliyetçilikten ziyade yabancı düşmanlığı olarak değerlendirilebilecek örnekler zikrettiği görülmektedir. Ayrıca Lütfi Fikri Bey'i bütün dünyayı batıdan ibaret zannetmekle ve Mısır, eski Yunan, Roma ve Arap, İslam medeniyetlerini hiçe saymakla itham etmektedir. (Fuad Şükrü, 1338/1922; Özden, 2012, s. 240-243).

Süleyman Nazif Bey, "*Lütfi Fikri Bey'e Cevap: Hilafet, Milliyet ve Tefrîk-i Kuvva Meselesi*" (1341/1922, s. 2-3) başlıklı risalesinde öncelikle Lütfi Fikri Bey'in ilmine hürmetinin olduğunu ve fikrî mücadelelerde kötü niyetten daima uzak duracağına inandığını belirtmektedir. Akabinde eleştirilerini sıralayan Süleyman Nazif Bey öncelikle mevcut siyasal sistemlerden hiçbirisinin doğa kanunları ve matematik kuvvetinde kurallarının olmadığını belirtmektedir. Hukuk kurallarını olayların doğurduğunu ileri süren Süleyman Nazif Bey'e göre hadiselerin hukuk ile değil, hukukun hadiseler ile belirlendiğini belirtmekte ve Lütfi Fikri Bey'in başından sonuna kadar risalesinde bunun tam aksini göstermeye çalıştığını savunmaktadır.

Süleyman Nazif Bey(1341/1922, s. 4), Lütfi Fikri Bey'in milliyet fikri konusundaki görüşlerini de eleştirerek sadece Osmanlıların değil yaklaşık bin yıllık bir geçmişe sahip batıya göç eden Türklerin kurdukları hiçbir Türk devletinin Türklüğe hizmet etmediğini ileri sürmektedir. Bu konuda sadece Selçukluların Müslüman olmayan bazı kavimlerin dilleri yerine Türkçeyi ikame etmeye çalıştıklarını, yazık ki Osmanlıların bunu da devam ettirmediklerini belirtmektedir.

Sözü kuvvetler ayrılığı/birliği ve mesuliyet bahsine getiren Süleyman Nazif Bey (1341/1922, s. 4-5) Refet Paşa'nın konuşmalarında vurgulamaya çalıştığı mesuliyet meselesinin TBMM'nin aldığı son kararla halledildiğini ileri sürmekte ve Paşa'nın aslında saltanat ve hilafet hakkında alınacak kararı İstanbul'a açıklamakla görevlendirildiği şeklinde yorumlamaktadır. Kuvvetler ayrılığı veya birliği konusunda

da kararın yine TBMM tarafından ileride verileceğini ifade eden Süleyman Nazif, hâlihazırda milletin kendilerini doğrudan kendisi tarafından seçilmiş vekilleri aracılığıyla gördüğünü ve bunu da yaşanan olayların belirlediğini düşünmektedir. Ona göre, Lütfi Fikri Bey'in savunduğu şekilde bir hükümete iş kalsaydı Yunan Ankara'ya, Ermeni Sivas'a yerleşmiş olurdu.

Süleyman Nazif Bey (1341/1922, s. 6-7), Lütfi Fikri Bey'in padişahın halife sıfatıyla icra kuvvetinin başı olarak belirlenmesinin hem İslamiyet'in, hem geleneklerimizin, hem de zihniyet seviyemizin gereği olduğuna dair ifadelerini de sert bir şekilde eleştirmektedir. Bu noktada Osmanlı Tarihi'nden hilafetin ruhuna aykırı birçok örnek veren Süleyman Nazif, bir anlamda hilafet kurumunun Osmanlı hanedanı tarafından istismar edildiğini ima etmektedir.

Süleyman Nazif Bey (1341/1922, s. 6-7), Lütfi Fikri Bey'in Türkiye'de yaşanan olayları batının tarihi tecrübesi ile karşılaştırarak açıklamaya çalışmasını söz konusu ederek bu iki örnekte yaşananların ve çözümlerinin neredeyse birbirinin zıttı olduğunu savunmaktadır. Bu yönüyle Lütfi Fikri Bey'i batıyı mutlak doğru olarak kabul etmekle itham eden Süleyman Nazif, hilafete devlet yönetiminde vermek istediği rol hakkındaki görüşleri nedeniyle de onu *"kurûn-i vustadan kalan bir hurafeye siz adeta kudsiyet vermek istiyorsunuz. (Misak-ı Milli)'yi harikalar, mucizeler göstererek tahakkuk ettiren bir heyet-i icraiye karşısında Damat Feritler, Çerkez Anzavurlar, Nemrut Mustafalar semadan mı ahz-ı kuvvet ettiler?"* diyerek eleştirmektedir.

Özetle Süleyman Nazif Bey, o güne kadar Anadolu'da uygulanan Meclis Hükümeti sistemini hadiselerin doğurduğunu, sonuçta ulaştığı zaferin de bu sistemin dönemin ruhuna uygun olduğunu gösterdiğini, bundan sonra da gerekli düzenlemelerin yine halkın temsilcisi olan TBMM tarafından yapılabileceğini ifade etmektedir. Lütfi Fikri Bey'in önerdiği sistemle Anadolu'da ortaya çıkan sistemi de şu sözlerle karşılaştırmaktadır:

"Hükümdarın seçtiği heyetleri gördük:

Düşmanla akd-i ittifak ederek efrâd-ı ümmeti birbirine kestirdiler.

Milletin intihâb ettiği heyeti de gördük:

Edirne kalelerine bugün necm-i hilali rezk ediyor" (Süleyman Nazif, 1341/1922, s. 7).

Lütfi Fikri Bey'in yazdığı risaleye bir cevap da Dersaadet Birinci Sınıf Dava Vekillerinden Feyyazzâde Celaledin Feyyaz'dan gelmişti. Celaledin Feyyaz Bey (1338/1922, s. 3-5), öncelikle insanlık tarihinin geçirdiği safhalara paralel olarak çeşitli siyasal sistemlerin uygulandığını, Avrupa'da yaşanan büyük değişimlerle birlikte artık egemenliğin tek kişinin elinde toplanması usulünün ihtiyaçları karşılayamaması sonucunda halk egemenliğine dayanan cumhuriyet rejimlerinin ortaya çıktığını belirtmektedir. TBMM Hükümeti'nin kurulmasına kadar halk hâkimiyetine dayalı olarak batıda uygulanan tek sistemin cumhuriyet olduğunu savunan Celaledin Feyyaz; öteden beri mutlakiyet, son zamanlarında da meşrutiyet ile idare edilen Türkiye'de milletin, düşman işgali karşısında tabi olduğu Padişah ve onun hükümetinden ümidini kesince egemenliğini eline aldığını ve TBMM Hükümeti'ni kurduğunu ifade etmektedir. TBMM Hükümeti'nin taklitten uzak, tamamen kendi

ihtiyaçları doğrultusunda ortaya koyduğu mevcut sistemin bütün dünya için yeni bir örnek olduğunu ileri sürmektedir. TBMM Hükümeti'ni kuranlar dünyadaki cumhuriyetçilik veya meşrutiyetçilik fikirlerini incelemiş, bu iki sistemin Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğunu değerlendirerek kendine has hâkimiyet-i milliye yöntemini benimseyerek yaklaşık üç yıldır uygulamaya geçirmişti. Lütfi Fikri Bey'in Türkiye'de uygulanmaya çalışılan sistemi mevcut siyasi sistemlerle karşılaştırarak hiçbirisine benzemediğini savunmasına da dünyada cari olan mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet sistemlerinden hiçbirisinin ortaya çıkmadan önce üretilmiş sistemler olmadığını, tam tersine uygulamaya geçtikten sonra bunlara dair tecrübeler üzerinden tarif ve tasnif edildiklerini ileri sürerek karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla Celaleddin Feyyaz Bey, TBMM Hükümeti'nin uygulamaya geçirdiği yeni sistemin de zaman içerisinde bir felsefesinin, teorisinin şekilleneceğini düşünmektedir.

Feyyazzâde (1338/1922, s. 8), Lütfi Fikri Bey'in iddiasının aksine saltanat ve hilafetin tek bir şahsın elinde bulunmasını, milletin kutsal kabul ettiği hilafet makamından kendi haklarını isteme konusunda çekimser kalacağı gerekçesiyle uygun kabul etmemektedir. Bu nedenle meclisin saltanat ve hilafeti ayırarak hilafeti dünyevi iktidardan uzaklaştırmasını alkışlamaktadır. Kuvvetler ayrımı meselesini vazifelerin paylaşılması olarak değerlendiren Feyyazzâde'ye göre, esas mesele kontrol, yani denetleme mekanizmasıdır. Mevcut anayasaya göre İcra Vekilleri Heyeti'nin milletvekillerinden seçilmesinin bir mahzuru olmadığını savunarak aslında bu yöntemde hem yasama hem de icra yetkisi verilen vekillerin daha büyük bir mesuliyet ve denetleme altına girdiklerini ileri sürmektedir. Bu yöntemin meşrutiyet devrinde de kısmen uygulandığını hükümete giren bazı mebus nazırların her iki görevi bir arada yürüttüklerini ifade etmektedir. Hâlihazırda TBMM Hükümeti sisteminde vekillerin mebuslardan seçilmesi konusunda tereddüde mahal olmadığını vurgulayan Feyyaz Bey, mebuslar arasından tek tek seçilen İcra Vekillerinin aynı şekilde tek tek sorumlu tutulmalarının, en doğru yol olduğunu, bu şekilde denetlemenin daha güçlü olacağını ileri sürmektedir. Bu yöntemin kanuna aykırı bir halin ortaya çıkmasında en büyük engel olacağını belirtmektedir.

Refet Paşa'nın fertlerin daha sık hataya düşecekleri gerekçesiyle yetkileri şahıslara değil meclise vermenin daha doğru olduğuna dair sözlerini eleştirerek cemaatin de yanılabilirliğini ve meclisin de en az fertler kadar tahakküm kurabileceğini savunan Lütfi Fikri Bey'in bu görüşünü de Feyyaz Bey kabul etmemektedir. Ona göre (1338/1922, s. 3-11);

"Hakikate ve itidal ve adalete daha ziyade takarrub edebilmek imkânı ancak müzakere, münakaşa ve müşavere ile hâsil olabileceği müttefik-i aleyh bir mesele hükmündedir. Binaenaleyh mülahaza-i ferdiyeden ziyade müşavere-i icmada hata tasavvuru doğru olamaz. Bunun içindir ki meclisin istibdadı ferde nispeten daha müstebaddir".

Saltanatın kaldırılması kararından sonra Lütfi Fikri Bey'in daha önce yazdığı risaleye karşı yazılan bu cevabî risalelerin yanında dönemin basınında da yeni Türk Devleti'nin siyasi sistemine dair çeşitli yorumlar yapılmış, tartışmalar yaşanmıştır.

Ahmet Emin Bey, *"Hâkimiyet ve Mesuliyet Bahsi"* (Vakit, 3 Teşrîn-i Sâni 1338/ 3 Kasım 1922) başlıklı makalesinde, Refet Paşa'nın Anadolu'da ortaya çıkan idarenin

şekli hakkında yaptığı konuşmaların birçok münakaşa ve itirazlara yol açtığını ifade ettikten sonra bu itiraz sahiplerini şu şekilde üçe ayırmaktadır. 1- Her türlü yeniliğe karşı çıkan muhafazakâr ruhlular, 2- Şahsî gayrimemnunlar, 3- Temel hukuk teorileri çerçevesinde meseleyi ele alanlar. Konuyla alakalı tartışmaları başlatan Lütfi Fikri Bey'i bunlardan üçüncü sınıf içerisine koyan Ahmet Emin Bey meseleyi onun görüşleri çerçevesinde değerlendirmektedir.

Ahmet Emin Bey, Lütfi Fikri'nin öncelikle Refet Paşa'nın açıklamalarını onun kendi açıklamaları şeklinde algılayıp doğrudan Paşa'ya cevap verdiğini, hâlbuki bu görüşlerin Refet Paşa'nın şahsî görüşleri olmadığını ileri sürmektedir. Esasen Refet Paşa'nın açıklamalarının, yaklaşık üç yıldır Anadolu'da filli olarak yürürlükte olan ve memleketin geçmiş ile bugüne ait tecrübelerinden doğmuş idarenin İstanbul ahalisine tanıtılmaktan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Lütfi Fikri'nin itirazlarını Refet Paşa'ya değil doğrudan Anadolu'da fiilen mevcut olan idare şekline yöneltmesi gerektiğini belirtmektedir. Lütfi Fikri Bey'i Anadolu'da uygulanan sistemi yeterince incelememekle itham eden Ahmet Emin Bey, sadece Refet Paşa'nın konuşmaları üzerinden yapılan eleştirileri haksız bulmaktadır. Ayrıca Lütfi Fikri Bey'in Montesquieu'nun "*Ruh-ul Kavânîn*" adlı eserini öne sürerek Türkiye'de uygulanan sistemin eksikliklerini ortaya koymasına da itiraz etmektedir. Ona göre; 18. Yüzyılın kendine özgü ihtiyaçlarından ortaya çıkmış olan bu eser ve görüşler Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Kendi hayatımızdaki fiili tecrübelerin daha kıymetli kaynaklar olduğunu savunan Ahmet Emin Bey, Anadolu'da uygulanan hükümet biçimini birkaç neslin tarihinin hazırladığını ve son yıllardaki olayların ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda geçmiş tecrübeleri göz önünde bulunduran Anadolu'nun büyük bir adım atarak hâkimiyeti tek bir şahsa değil, bütün bir meclise emanet ettiğini, sorumlu nazır usulünü kaldırarak meclis ve çeşitli daireler arasına vekil tayin etmek suretiyle icra işini doğrudan meclise bıraktığını belirtmektedir.

Ahmet Emin Bey son olarak yeni sistemle eski sistemi şu sözlerle karşılaştırıyordu:

"Şimdi gözümüz önünde bu esaslara müstenid bir sistem var ki bizi ümidimizin çok fevkinde muvaffakiyetlere isal etmiştir. Geride fena bir sistem var ki memleketi felaketten felakete sürüklemiştir. Başımızdan geçen acı acı tecrübelerden sonra bunlardan hangisini intihâb edeceğimizi tayin için çok tereddüt gösteremeyiz. Bizim için bugünün canlı hakikatleri, Monteskiyo'nun iki asır evvelki nazariyelerinden herhalde daha beliğdir" (Ahmed Emin, Vakit, Vakit, 3 Teşrîn-i Sâni 1338/ 3 Kasım 1922).

Yakup Kadri Bey ise (İkdâm, 3 Teşrîn-i Evvel 1338/3 Kasım 1922) köşesinde sisteme dair tartışmaları farklı bir pencereden ele almıştı. Refet Paşa'nın konuşmaları ile İstanbul'da başlayan tartışmaların bazı çevrelerce zamansız bulunmasına, bu tartışmaların barışın imzalanmasından sonraya bırakılmasına dair ileri sürülen fikirleri reddederek tam tersine barış masasına oturmadan evvel bu meselelerin halledilmesi gerektiğini savunmaktadır. Böylece yeni devletin eskiden kalmış, elini kolunu bağlayan kayıtlardan kurtulacağını savunan yazar, saltanatın kaldırılmasını bu yolda yapılan ilk hamle olarak değerlendirmektedir. Çünkü ona göre yeni Türkiye hiçbir

konuda eski devletin varisi değildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra milliyet prensipleri üzerine kurulmuş, sabıkasız, hatta mazisiz bir hükümet olarak tanımladığı yeni devletin tarihinin 23 Nisan 1920 ile başladığını, ilk askerî zaferinin I. İnönü Zaferi, ilk siyasi başarısının ise Ankara Antlaşması olduğunu ifade etmektedir. Yakup Kadri Bey, böylece eskiyle arasındaki bağı tamamen koparacak yeni devletin barış masasında sadece kendi döneminde ortaya çıkan olayların hesabını verebileceğini, Avrupa ile geleceğe ait meseleleri görüşebileceğini belirtmektedir.

Hüseyin Cahit Bey, "İnkılâb" (Renîn, 4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922) başlıklı yazısında saltanatın kaldırılması kararını, altı yüz senelik saltanat esasına dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine TBMM Hükümeti'nin geçmesi olarak değerlendirmektedir. Hüseyin Cahid, esasen toplumsal ve siyasi olayların sonuçlarını önceden kestirmenin zor olduğunu kabul etmekle beraber, mütarekeden beri cereyan eden olayların mantık çerçevesinde değerlendirildiği takdirde bu sonucu vereceğinin tahmin edilebilir olduğunu düşünmektedir. Mütarekeden sonra uğranan felaket sırasında milletin tek çare olarak padişahın etrafında toplanma arzusuna karşılık padişahın millete "harb ve cihâd" ilan ettiğini iddia eden yazar, bunun doğal sonucu olarak da Anadolu'da vatanı kurtaran yeni bir devletin kurulduğunu ifade etmektedir. Bu yeni devletin ise şartların ve olayların ortaya çıkardığı ihtiyaçlar doğrultusunda kendisine has özellikler taşısa da esas itibarıyla cumhuriyet olduğunu iddia etmektedir. Bunu da doğal bir sürecin sonucu olarak değerlendiren yazar, geçmiş yıllarda normal olarak görülen mutlak hükümdarlık mefhumunun artık zihinlerde yer bulamadığını, bütün milletlerin yönetim biçimi olarak saltanat-ı milliyeye doğru yürüdüğünü ileri sürmektedir. Hükümdar bulunan ülkelerde bile meşrutî idare ve sorumlu vekillik esaslarının hükümdarı sembolik bir düzeye indirdiğini kaydetmektedir. Hüseyin Cahit Bey'e göre, Türkiye'de gerçekleştirilen son inkılap artık siyasi gelişmemizin en son ve en tabii sınırına ulaştığını göstermektedir.

Cumhuriyet olarak değerlendirdiği yeni sistemde kuvvetler ayrılığı yerine kuvvetler birliği ilkesinin benimsenmesinin mahzurlu görülebileceğini ama bu yöntemin de zaman içinde değiştirilebileceğini savunan yazar, ulaşılan bu aşamanın 10 Temmuz (23 Temmuz 1908) meşrutiyet inkılabının bir sonucu olduğunu şu sözleri ile ifade etmektedir:

"10 Temmuz inkılabı güneş yüzü, altın saçlı gürbüz bir çocuk doğurmuştu. Bu çocuk bin türlü tehlike ve ıstırap içinde hayat ve tecrübenin pençesinde uğraşa uğraşa büyüdü, bugün rüşdünü ilan ediyor. Şimdi onun elinde binlerce senelik şanlı Türklüğün hürriyet ve istiklal bayrağı dalgalanıyor. Arkasından bütün millet müttehidten haykıralım:

-Yürü, istikbal senindir!" (Hüseyin Cahid, Renîn, 4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922).

Saltanatın kaldırılması ile milli iradenin tecellisini "karanlık bir ufuk üzerinde iki kollu bir yıldırım" şeklinde tasvir eden Yakup Kadri Bey, başka memleketlerde düşüncenin önde gittiğini, milli iradenin milli irfanın emrine tabi olduğunu fakat Türkiye'de milli iradeyi zorunlulukların harekete geçirdiğini savunmaktadır. Bu nedenle de bu hareketlerin zorunlulukların şiddet ve önemi nispetinde ılımlı veya aşırı olduğunu

ifade etmektedir. Bu açıklamadan yola çıkan Yakup Kadri Bey, “İstanbul muhitinden” bazılarının milli iradenin ani tecellisi karşısında “mazi, anane, tarih, hukuk diye bir şeyler kekeleyerek” hayal dünyalarında yarattıkları heyuladan önce kendilerinin korktuklarını ardından ise halkı telaşa düşürdüklerini ifade etmektedir (İkdâm, 4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922).

Yakup Kadri Bey’in isim vermeden “İstanbul muhiti” şeklinde ifade ettiği, Lütfi Fikri Bey’in en başından beri içinde bulunduğu gruba kimlerin dâhil olduğu tartışmalar ilerledikçe kendini gösterecektir. Bu noktada Ebuzziyazâde Velid Bey ile Hüseyin Cahit Bey ön plana çıkmaktadır.

Ebuzziyazâde, “Bâb-ı Âli’nin Son Hatası” (Tevhîd-i Efkâr, 4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922) başlıklı köşe yazısında, son inkılabın İstanbul’da şaşkınlık ve endişe ile karşılanmasına rağmen, esasen sürpriz olmadığını, gerek Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Mücadele dönemindeki konuşmalarından gerekse egemenliği millete veren Teşkilat-ı Esasiye Kanunundan bu durumun anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. İstanbul’da bu meselenin şaşkınlıkla karşılanmasını ise İstanbul Hükümeti’nin engellemeleri nedeniyle iki üç senedir Anadolu’da yaşanan değişim ve dönüşümden haberdar olmamasına bağlamaktadır. Velid Bey’e göre çoktan beri karar verilmiş olmasına rağmen, uygun zamana ertelenen saltanatın kaldırılması kararı, Refet Paşa’nın, Anadolu’nun saltanatı ve İstanbul Hükümeti’ni tanımadığını açıklayan konuşmalarını dikkate almayan Bâb-ı Âli’nin Lozan Konferansı’na katılmak için TBMM’ye bir telgraf göndermesiyle öne alınmış ve ani bir şekilde gerçekleşmişti. Bununla birlikte Velid Bey, 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgalinden beri Anadolu’da yapılmış bütün teşkilatın ve alınmış olan bütün kararların şartların zorlamasıyla alınmış olağanüstü ve geçici tedbirler olduğunu ileri sürmektedir. Bu teşkilat ve kararların kesinlik kazanmasının ancak barışa ulaşmakla mümkün olacağını iddia eden Ebuzziya Velid Bey, saltanat ve hilafet gibi önemli konularda alınacak kararların ancak barış devresinde “icma-i ümmet” ile alınabileceğini savunmaktadır. Ona göre, henüz barış yapılamadan alınan ve alınacak her türlü karar ancak milleti hariç düşmanın zulmünden kurtararak barışa ulaştırmak için olağanüstü tedbir olarak kabul edilebilir. Velid Bey’in hilafetin sadece Türkiye’yi değil bütün İslam dünyasını ilgilendiren bir mesele olduğu yönündeki fikrine Hüseyin Cahit Bey de katılmaktadır. Hüseyin Cahit Bey, (Renîn, 6 Teşrîn-i Sâni 1338/6 Kasım 1922) hilafetin saltanattan ayrılarak tamamen ruhanî bir makam haline getirilmesine İslam dünyasının şiddetli itirazlar ortaya koyduğunu iddia ederek, bu durumun kötü propagandaya alet edilmemesi için Müslüman ülkelerde girişimlerde bulunulması yönünde tavsiyede bulunmaktadır.

Ebuzziya Velid Bey’in ve Hüseyin Cahit Bey’in görüşlerine Falih Rıfkı Bey hiç zaman kaybetmeden cevap verdi. Falih Rıfkı, (Akşam, 7 Teşrîn-i Sâni 1338/7 Kasım 1922) öncelikle inkılabın düsturunu şu sözlerle özetlemektedir:

“Hâkimiyet ve saltanat, mutlak surette millete intikal etti”. Mustafa Kemal Paşa’nın “bu asırda alınan hak geri verilmez” ifadesini kullanan yazar, “muharrir, müellif, avam, havas, genç ihtiyar herkes şunu katiyen bilmelidir ki bugün ve yarın münakaşa edilecek, şüphe edilecek, tereddüt edilecek bir şey varsa, o, bu esaslara ait değil, ancak bu

esasların teferruat ve tatbikatına ait olabilir. Bu inkılabı Tevfik Paşa'nın bir telgrafından mütevellit hiddet ve gazaba atfetmek de hatadır. Eğer bu vesile olmasaydı belki bir emr-i vaki olan inkılâb 2 Teşrîn-i Sâni yerine, 2 Ağustos'ta ilan edilecekti, fakat asla, hiçbir zaman eski saltanat ve devlet sistemine avdet edilmeyecekti”.

Başka bir yazısında da Falih Rıfki Tevfik Paşa'nın konferansa katılma hususundaki telgrafına temas ederek;

“İnkılâbın ilanını Tevfik Paşa'nın telgrafına veya bir muhabere tesadüfüne atfetmek, bize acayip geliyor. Bu telgraf, Roma'nın mukaddes kazları gibi, uyuyanları uyandırmışa yaradı, fakat ne Roma'yı bunlar kurtardı, ne de büyük inkılâb bu telgrafın eseridir. Eğer aksi olsaydı, Tevfik Paşa'nın telgrafını bir tuğra halinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun başına geçirmeli idik” demektedir (Akşam, 9 Teşrîn-i Sâni 1338/9 Kasım 1922).

İsim vermeden Ebuzziya'nın inkılabı geçici bir tedbir olarak gösteren düşüncelerine de karşı çıkan Falih Rıfki Bey, bu yorumu yapanları ülkede bir gayrimemnun muhit olduğunu göstermeye çalışmakla itham etmektedir. Böylesine büyük değişikliklerin ister istemez bir gayrimemnun muhit yaratacağını, ancak zaten inkılabın da bir zafer değil bugün veya yarın inkılaba muhalefet edeceklerle karşı bir cihat olduğunu ileri sürmektedir. Uygulamada çeşitli değişikliklere ihtiyaç duyulacağını kabul etmekle beraber yazar, saltanat ve hâkimiyetin millete geçtiğini gösteren inkılabın manasında en ufak bir değişiklik olamayacağını hatırlatmaktadır. Yine hilafet ve saltanat hakkında alınacak karar için “icma-ı ümmeti” adres gösteren Ebuzziya'ya ve bu konuda uyarılarda bulunan Hüseyin Cahit Bey'e karşı Falih Rıfki, “Bu inkılâbı her şeyden, herkesten, her milletten ve her ümmetten evvel Türk milleti düşündü ve onun menfaatleri namına ilan edildi. Bu inkılâb milletin ıstıraplarından kuvvet alan belli başlı iradelerin eseridir. Harici ve dâhili siyaset düşünceleri, inkılâbın hakiki mahiyeti karşısında ancak gülünçtür” demektedir (Akşam, 7 Teşrîn-i Sâni 1338/7 Kasım 1922).

Yine Mudanya Mütarekesi'nde herhangi bir ibare bulunmamasına rağmen, saltanatın kaldırılması sonucunda bir oldubitti ile TBMM Hükümetine iltihak eden İstanbul'da durumun nazik ve karmaşık olduğunu ileri süren Velid Bey'e (Tevhîd-i Efkâr, 8 Teşrîn-i Sâni 1338/8 Kasım 1922) karşı Falih Rıfki Bey, tam tersine İstanbul'da olması gereken en doğal halin inkılaptan sonraki hal olduğunu savunmaktadır (Akşam, 9 Teşrîn-i Sâni 1338/9 Kasım 1922).

Konuyla ilgili makalesinde Ahmet Emin Bey, (Vakit, 9 Teşrin-i Sani 1338/9 Kasım 1922) İstanbul'un TBMM Hükümeti'ne katılmasına ve ülkede alınan yeni kararlara yönelik ortaya çıkan bazı eleştirilerin zamansız olduğunu iddia etmektedir. Ona göre önümüzdeki asıl mesele Milli Mücadele ile kazanılan askeri başarının dış siyasette taçlandırılması ve barışın sağlanmasıdır. Dolayısıyla bu süreçte alınan önemli kararlarla ilgili yapılacak eleştirilerin tam bir barış sağlanıncaya kadar ertelenmesi gerekiyordu. Ahmet Emin'e göre, saltanatın kaldırılması ile ilgili herkesin kendi fikirleri olabilir ve hatta kendi kanaatine göre bunlar yanlış da görülebilir. Bu durumda ilelebet sessiz kalmak mümkün olmayacağına göre barış sağlandıktan ve şartlar normalleştikten sonra her türlü eleştiri ve tenkidin yeni sistemin düzenlenmesinde yararlı olacağını savunan yazar, fikir ve düşüncelerinde samimi olanların zaten bu

tartışmaları ertelemek gerektiğini takdir ettiklerini ileri sürmektedir. Bununla birlikte geçmişte sahip oldukları makamların kendilerine has olduğunu zanneden ve esasen vatanseverliklerinden şüphe edilemeyecek bir kesimin bilinçsiz bir biçimde henüz tamamlanmamış geleceğe ait işler hakkındaki hoşnutsuzluklarını yaymaktan geri durmadıklarını belirtmektedir. Ahmet Emin Bey; makalesinin sonunda kendisi ve gazetesinin alınan kararlardaki bazı teferruat ve uygulamalar hariç tamamına taraftar olduğunu ifade etme ihtiyacı duymaktadır.

Ahmet Emin'in yukarıda vatansever olarak tasnif ettiği kişiler muhtemelen Lütfi Fikri, Hüseyin Cahit ve Ebuzziya Velid gibi isimlerdi. Ayrıca bu kişilerin şahsi menfaatlerini gözettiklerini ifade etmekten de geri kalmıyordu. Bu gibilerde "terakki korkusu" olduğunu iddia eden Ahmet Emin Bey, gayrimesul olarak tanımladığı sultanların uzun yıllar boyunca memleketin bütün kaynaklarını kendi zevk ve sefaları için harcadıklarını savunuyordu. Bu sultanların aynı zamanda halife sıfatını taşımalarının memleketin serbestçe gelişimine ve hariçteki Müslümanların dinî anlamda yükselmesine engel olduğunu iddia ediyordu. Ayrıca bu durumun ülkenin şiddetli düşmanlıklara maruz kalmasına neden olduğunu da ifade ediyordu (Vakit, 11 Teşrin-i Sani 1338/11 Kasım 1922).

İstanbul basınındaki gerek siyasal sisteme dair, gerekse İstanbul'un TBMM Hükümeti'ne iltihakına yönelik tartışmalar devam ederken Anadolu basının önemli temsilcisi Hâkimiyet-i Milliye, Lütfi Fikri Bey'in risalesini konu edindiği "Ukalalık" (Hâkimiyet-i Milliye, 12 Teşrin-i Sâni 1338/12 Kasım 1922) başlıklı başyazısı ile tartışmaya sert bir giriş yaptı.

Hâkimiyet-i Milliye'nin başyazısında Türk aydınlarının maruz kaldığı derin hastalıklardan birisinin de ukalalık olduğu ifade edilmektedir. Bu hastalıklı hali Ali Kemal üzerinden anlatan yazıda Ali Kemal'in kendi toplumundan ve değerlerinden uzaklaşarak batı hayranlığına saptığı, Avrupa'nın tanınmış hocalarından ders aldığını ifade ederek farkını vurgulamaya çalıştığı hatırlatılmaktadır. Ali Kemal'in devamlı olarak gündemde kalma hastalığının mütareke döneminde işgal kuvvetleri ile işbirliğine kadar gittiği ifade edilen yazıda Rıza Tevfik, Cenab Şahabettin, Refik Halid, Sadık, Hoca Sabri gibi isimlerin de namuslarını hırsları altında mahvettikleri iddia edilmektedir.

Ali Kemal ve yukarıda adı geçenlerle uzun yıllar teşrik-i mesai etmesine rağmen, namus ve dürüstlük noktasında diğerlerinden ayrılması gerektiği ifade edilen Lütfi Fikri Bey'in de öteden beri gündemde kalma, kendinden bahsettirme hastalığına müptela olduğu savunulmaktadır. Hangi fikri, hangi ilkeleri temsil ettiği, memleket için ne istediği belli olmayan Lütfi Fikri Bey'in bütün müktesebatının, genel gidişata olumsuz muhalefet etmekten ibaret olduğu iddia edilmektedir. Mebus seçildiği halde Anadolu'ya gitmeyip İstanbul'da kalarak işiyle gücüyle meşgul olmakla itham edilen Lütfi Fikri'nin Anadolu'da ne olup bittiğine, neler yaşandığına dair hiçbir bilgiye sahip olmadan Refet Paşa'nın geçici ve yüzeysel açıklamaları üzerinden TBMM Hükümeti'nin siyasal sistemini eleştirmesi "ukalalık" olarak değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerden sonra makalenin devamında Lütfi Fikri Bey'in görüşlerine yönelik itirazlar biraz da istihza içeren bir üslupla dile getirilmektedir. TBMM

Hükümeti'nin uyguladığı siyasal sistemin Avrupaî sistemlerden hiçbirisine benzemediğini Montesquieu'nün eseri üzerinden ifade eden Lütfi Fikri Bey'e, 14. Yüzyılda İngiltere'nin 15. Yüzyılda İsviçre'nin kendi inkılaplarını gerçekleştiren 18. Yüzyılda yaşamış bu Fransız düşünürü dikkate alıp almadıklarını, yine 1776'da Amerikalıların kendi mukadderatlarını belirlerken Montesquieu'den esinlenip esinlenmediklerini soruyordu. *"Hayatın şeniyetleri, hiçbir zaman hiçbir düsturla tertip ve tanzim edilemez! Sırf dimağlardan, sırf ilhamâtan alınan mantiki mef'hûmât üzerine bir milletin hayatını tertip etmeye kalkışmak kadar cinnet olamaz!"* diyen yazar, Lütfi Fikri Bey'in Millî Mücadele döneminde İstanbul'da kalarak Anadolu'ya geçmediğini tekrar hatırlatarak, şayet zamanında Anadolu'ya gelmiş olsaydı burada alınan kararların ve oluşturulan sistemin tamamıyla şartların zorlamasıyla ortaya çıktığını anlayabileceğini ileri sürüyordu. Son olarak Lütfi Fikri Bey'in tavrını başkalarının hazırladığı sofraya konmak şeklinde değerlendiren yazı şu şekilde tamamlanıyordu:

"Efendi yağma yok! On dört senelik tecrübe kifayet eder! Millet, hatıra, hayale sığmaz maddi ve manevi ıstıraplar ve meşakkatler ile kendine bir istikamet vermiştir. Sen ki bütün bu ıstıraplar ve meşakkatlere yabancı idin, sen ki mukadderat-ı milliye ile alakadar değildin. Bu istikamete onu tahrif eylemek hakkından mahrumsun! Şimdiye kadar aldığın yabancılık vaziyetine bir müddet daha devam et, seyirci kal. Millettin cidaline iştirak etmediğin gibi tayin-i mukadderatına da iştirak edemezsin. Binaenaleyh hiç olmazsa onu bu tayin-i mukadderat zamanında rahat bırak, huzur ve sükûn-ı manevisini ihlal etmeye yanaşma unutm ki inkılap yapmakta olan bir millet, inkılap haricinde kalanlara kendi mukadderatının tayinine iştirak hakkı bahşedemez. Ederse kendi eliyle kendi kurmuş olduğu binayı yıkar. Bu hakikati Lütfi Fikri Bey ve emsali unutmamalıdır. Mukadderat-ı millete vazı-ül yed olan Büyük Millet Meclisi ve onun sinesinde doğan hükümet, memleketi bilhassa böyle bu gibi müşevveş zamanlarda ihtiras tecrübelerine maruz bıraktırmamağa katiyen azm eylemişlerdir!" (Hâkimiyet-i Milliye, 12 Teşrîn-i Sâni 1338/12 Kasım 1922).

Hâkimiyet-i Milliye'nin bu sert eleştirilerine karşı Lütfi Fikri Bey cevap verme ihtiyacı duymuş olmalı ki yayımlanmak üzere 16 Kasım 1922'de Akşam gazetesine bir mektup göndermişti. Lütfi Fikri Bey, yazdığı risalede, Refet Paşa'nın Anadolu'nun, müstakil hükümet fikrini kabul etmediğine yönelik konuşmalarına karşı, az çok müstakil bir hükümetin olmadığı hiçbir memleketin olamayacağını hukuk-i esasiye kuralları çerçevesinde ispat etmek istediğini ifade etmektedir. Ayrıca saltanat-ı milliye usulünün uygulandığı ülkelerde kişilerin görüş ve düşüncelerini korkusuzca ifade edebilmesi gerektiğini ileri süren Lütfi Fikri Bey, kendisine yönelik hakarete varan eleştiriler getirilmesine sitem etmektedir. Eleştirilere karşı barışın tesis edilmesine kadar ilk ve son cevabım olarak tanımladığı mektubunda son olarak hâkimiyet-i milliye esasına dayandığı iddia edilen bir ülkede milletin bir kısmının sen milli mücadeleye katılmadın denilerek söz söyleme hakkından mahrum bırakılmasını da anlamsız bulduğunu beyan etmektedir. (Akşam, 17 Teşrîn-i Sâni 1338/17 Kasım 1922).

Ankara basınının bir diğer önemli temsilcisi Anadolu'da Yenigün gazetesinden Yunus Nadi Bey'in tartışmaya dâhil olması meseleyi çok farklı noktalara taşıyacaktır. Çünkü Yunus Nadi, yazdığı yazılarda sadece Lütfi Fikri Bey'i değil, saltanatın

kaldırılmasına olmasa da yönetime dair en ufak itirazlar ileri süren gazetecileri bile çok sert bir biçimde eleştirecektir. Hatta bu eleştirilerinde topyekûn İstanbul'u mahkûm edecek ifadeler kullanacaktır.

Yunus Nadi Bey "*İki Düşman*" (Anadolu'da Yenigün, 12 Teşrîn-i Sâni 1338/12 Kasım 1922) başlıklı yazısında yeni Türk devletinin biri iç, biri dış olmak üzere iki düşmanının olduğunu savunmaktadır. Dış düşmanlarla olan mücadelenin henüz sona ermediğini belirten yazar, iç düşman olarak eski padişah Vahdetin ve onun etrafındaki kesimleri zikrettikten sonra bir de saltanatın kaldırılmasını geçici bir tedbir olarak değerlendiren, böylesine önemli kararlar için icma-ı ümmete başvurulmasını salık veren Velid Ebuuzziya Bey gibi isimleri hedef almaktadır. Velid Bey'i saray ve İngilizlere alet olmakla itham eden yazar, bu görüşlerinden dolayı hesap vermesi gerektiğini de eklemektedir. Yunus Nadi Bey, başka bir yazısında (Anadolu'da Yenigün, 13 Teşrîn-i Sâni 1338/13 Kasım 1922) bu düşüncesini daha da ileri götürerek İstanbul'u topyekûn fesat ocağı olarak nitelemekte ve "*Türk vatanının en mülevves ve mücrim noktası İstanbul'dur*" ifadelerini kullanmaktadır. Bu bağlamda İstanbul'da TBMM'nin kararlarına itiraz edenlerin "*hıyanet-i vataniye cürmüyle takip edilerek kafalarının koparılmasını*" istemektedir. Mevcut hükümeti de bu sert tedbiri alma konusunda tereddüt gösterdiği takdirde istifaya davet etmektedir.

Yunus Nadi'nin gerek Ebuuzziya Velid Bey'i gerekse topyekûn İstanbul'u hedef alan bu yazıları büyük bir tepkiyle karşılandı. Hâkimiyet-i Milliye, Velid Bey'in bazı görüşmelerine katılmasa da onun Milli Mücadele dönemindeki hizmetlerinden dolayı Malta'ya sürgüne gönderilmesinin görmezden gelinmesine karşı çıkarak ufak görüş farklılığı nedeniyle "*hıyanet-i vataniye*" ile itham edilmesini Yunus Nadi Bey ile Talha ve Velid Ebuuzziya kardeşler arasındaki şahsî düşmanlığa bağlamaktaydı (Hâkimiyet-i Milliye, 15 Teşrîn- Sâni 1338/15 Kasım 1922). Akşam gazetesi ise saltanatın kaldırılması kararının genel olarak İstanbul gazetelerinde olumlu karşılandığını belirterek Milli Mücadele döneminde İstanbul'daki gazete ve gazetecilerin de belki daha fazla fedakârlık gösterdiklerini savunmaktaydı. Ayrıca basındaki tartışmaların "*İstanbul*" kelimesiyle genelleştirilmesinin de büyük bir hata olduğunu ifade etmekteydi (Akşam, 16 Teşrîn-i Sani 1338/16 Kasım 1922, No:1491). Hüseyin Cahit Bey de (Renîn, 16 Teşrîn-i Sâni 1338/16 Kasım 1922) hâkimiyet-i milliyeye yönelik gerçekleştirilen inkılabın sadece şekilden ibaret kalmaması için her şeyden evvel söz söyleme ve vicdan hürriyetini temin etmesi gerektiğini ifade ederek, fikrini beyan edenlerin vatana ihanetle suçlanmasını reddediyordu. Hüseyin Cahit Bey yazısında, Türkiye'de büyük bir inkılâbın yaşandığını kabul etmekle beraber bu inkılapla alakalı çeşitli sorular ortaya atmaktadır. Yazar, "*...bu inkılâb acaba yalnız siyasi midir? Yalnız bir şeklin değişmesinden mi ibarettir? Yoksa derin kökleri var mıdır? Değişen şey yalnız milletin şekli idaresi değil tarz-ı hissi, tarz-ı telakkisi, ruhu ve fikri midir? Çünkü alışladığımız inkılâb yalnız şekilden ibaret kalacaksa aradığımız necat ve halâsi bulmak için daha pek çok mücahedâta muhtacız demektir*" diyerek inkılapla alakalı tereddütlerini sıralıyordu. Çünkü ona göre, bir memleketin yönetiminde asıl önemli olan hükümetin şekli değil, siyaseti sevk ve idare eden zihniyetti. Dar fikir, taassup, vicdan hürriyetine riayetsizlik, zaman ve medeniyeti anlamama, cehalet, dünya siyasetini yeterince değerlendirememesi gibi

hususların ister bir hükümdardan, isterse parlamentodan gelsin memleket için aynı derecede zararlı olduğunu vurgulamaktadır. Yalnız, meşveret usulüne dayalı hükümetlerde bireyin hak ve hürriyetine riayet imkânının daha fazla olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte meşveret edeceklerin alacakları kararların isabetli olup olmamasını fikir ve vicdan hürriyetine saygılı olmalarına bağlayan Hüseyin Cahit Bey'e göre, "meselenin bütün ruhu fikirlerde ve vicdanlarda bir inkılâb vücuda getirmektedir". Yazar, Türkiye'nin ya vicdan hürriyetini mukaddes gören, Avrupaî tarzda bir hükümet vücuda getirerek hayatta kalmak veya yok olup gitmek seçenekleri karşısında bulunduğunu iddia ederek özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatın kaldırılması sürecinde yaptığı konuşmalar vesilesi ile bu konuda ümitli olduğunu ifade etmektedir.

Hem İstanbul basınından hem de Hâkimiyet-i Milliye'den gelen bu itirazlara rağmen, Anadolu'da Yenigün gazetesinde yayımlanan bir yazıda Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin Velid Ebuzziya'nın fikirlerini ufak görüş ayrılıkları olarak ifade etmesi reddedilerek ağır suçlamalara devam ediliyordu (Anadolu'da Yenigün, 16 Teşrîn-i Sâni 1338/16 Kasım 1922). Bu arada Yunus Nadi Bey, "Yeni Bir Cidal Devri" (Anadolu'da Yenigün, 26 Teşrîn-i Sâni 1338/26 Kasım 1922) başlıklı yazısıyla tartışmanın boyutunu çok daha ileri götürüyordu. Mütareke döneminde TBMM vasıtasıyla kendi mukadderatına el koyan Türk Milleti'nin vatani kurtarmak için çıktığı yolda halife sultan ile onun hükümetinin engelleri ile karşılaştığını ifade eden yazar, hala padişah isteyen sefil ruhlular bulunabildiğini, bunların da kendi kanlarında boğulacaklarını ifade ediyordu. Bu yolda "hani ya, yahu hürriyet ve serbestî" diyecekleri de bu işte hürriyet ve serbestînin olmadığını, velev ki TBMM azası içinde de olsa bu fikirleri taşıyanlara serbest gezmek ve konuşmak hakkı verilmemesini milletin emrettiğini savunmaktadır. Fransız ihtilal ve inkılap tarihi örneğinden yola çıkan Yunus Nadi Bey, Türkiye'de milli hâkimiyetin yerleşmesi sürecinde de gerekirse ortaya atılan fikirler nedeniyle kafaların kesilebileceğini hatırlatarak bu süreci "yeni bir cidâl devri" olarak tanımlamaktaydı.

Türk basınında yeni Türk devletinin siyasal sistemine dair fikir düzeyinde başlayan tartışmalar bir noktadan sonra İstanbul-Anadolu çekişmesi üzerinden devam ederken Anadolu'da Yenigün gazetesi Bulgaristan merkezli Ekodo Bulgari (Eco de Bulgaria) gazetesinde saltanatın kaldırılmasını konu edinen iki makaleyi yayınlamıştı. İlk makalede Bulgar gazetesi, bazılarının zannettiği gibi Türkiye'nin saltanatı kaldırarak hilafeti muhafaza etmesini din ve devlet işlerini ayırma amacıyla yapılmadığını ileri sürmektedir. Çünkü gazeteye göre Türkiye'de resmî din hala İslam'dı ve Türk hukuku tamamen şeriata dayanmaktaydı. Diğer taraftan mevcut sistemin adı konmasa da cumhuriyet olduğunu iddia eden gazete bunun net bir biçimde açıklanmamasını Türk Milleti'nin yeterli bir "terbiye-i siyasiye ve medeniyeye" sahip olmamasına bağlamaktaydı. Ayrıca daha önce Türkiye'de yaşanan değişimler gibi halkın katılımı olmadan gerçekleştirilen bu inkılabın da yukarıdan aşağıya doğru yapıldığını iddia eden gazete, saltanatın, milletin ihtiyaçlarına cevap veremediği için değil, padişahın açıktan Milli Mücadele'ye karşı çıkmasından dolayı kaldırıldığını iddia ediyordu. Son olarak meşrutiyet inkılabını gerçekleştiren Genç Türklerin,

Abdülhamit'i tahttan indirdikten sonra uysal bir padişah olan Sultan Reşat zamanında önceden kaldırdıkları padişahın yetkilerini iade ederek korkunç ve gerici bir devir başlattıklarını hatırlatan gazete yeni dönemde de aynı durumun yaşanabileceğini ima ediyordu. (Anadolu'da Yenigün, 27 Teşrîn-i Sâni 1338/27 Kasım 1922).

Ekodo Bulgar gazetesinde 14 Kasım'da yayımlanan ikinci makalede ise saltanatı kaldıran TBMM'nin esasen 1920'de İstanbul'da açılan Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya taşınması ile ortaya çıktığı, burada bulunan mebusların siyasi, içtimaî, iktisadî herhangi bir program ortaya koymadan ikinci seçmenler tarafından eski usule göre seçildiği ifade edilmektedir. Anadolu halkının izleyici durumunda kaldığı bu meclisin de kendisini hâkimiyet-i milliyenin adresi olarak gösterdiği belirtilmektedir. Önceki makalesinde yeni Türk Devleti'nin siyasi sistemini adı konmamış cumhuriyet olarak tanımlayan gazete, bir hükümetin siyasal sisteminin ülkenin iktisadî durumuyla yakından alakadar olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda henüz derebeyliğe dayalı iktisadî yapıya dayanan Türkiye'de köylülüğe aşırı vurgu yapılırsa da yeni hükümetin dayanabileceği iktisadî bir sınıfın olmadığını ileri sürmektedir. Gazete, ağırlıklı olarak ordunun etkin olduğu bu dönüşüm ve inkılap sürecinin kalıcı olup olmayacağını da sorguluyordu. Ayrıca Türkiye'de Hüseyin Cahit Bey ve Lütfi Fikri Bey gibi tanınmış isimlerin de bu yönde itirazlar ortaya koyduğunu yazdıkları yazılardan alıntı yaparak zikrediyordu. Son olarak ise muhalefetin "muzafferiyetin henüz balayında" olduğu için eleştirilerini saklı tuttuğunu ifade eden gazete bunların daha sonra daha cüretkâr ve zehirli olmayacaklarının garantisini hiç kimsenin veremeyeceğini savunuyordu. (Anadolu'da Yenigün, 27 Teşrîn-i Sâni 1338/27 Kasım 1922).

Bahsi geçen Bulgar gazetesinin iki makalesi münasebetiyle Yunus Nadi Bey, art arda üç yazı yayımladı. Bunların ilkinde Yunus Nadi (Anadolu'da Yenigün, 27 Teşrîn-i Sâni 1338/27 Kasım 1922), Hüseyin Cahit Bey ve Lütfi Fikri Bey'in fikrî selamet ve samimiyetlerine inanmakla birlikte yazdıkları yazılarla yarattıkları algıdan dolayı suçlu olduklarını ileri sürmektedir. Hatta bu suçları nedeniyle TBMM kanunları çerçevesinde takip edilmeleri gerektiğini düşünmektedir. Yunus Nadi Bey'e göre bu iki ismin en büyük hatası, birçok yabancı gazetecinin bile bulunduğu Ankara'ya gelerek orada nelerin olup bittiğini yerinde görme zahmetine katlanmamaları idi. Ayrıca yabancı bir gazetede ülkenin aleyhine yazılar yayımlanmasına neden oldukları için onların yazdıklarının ve söylediklerinin fikir hürriyeti kapsamında değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır.

Yunus Nadi Bey, Bulgar gazetesinin değerlendirmelerini şu dört maddede özetlemektedir:

- 1- *Ankara'daki meclis, İstanbul'daki meclisin aynıdır. Bu meclis İstanbul'da içtimaa imkân bulamadığı cihetle Ankara'da içtimaa eylemiştir.*
- 2- *Mademki ortada sınıf fırkası vesaire gibi yeni bir akide yoktur, köylüye öyle laf ile efendi demek de kâfi değildir, binaenaleyh netice olarak Ankara'da dahi 1908'deki Jön Türk İnkılâbının devamından başka bir şey olamamak tabiidir.*
- 3- *1908'den evvel Jön Türkler Abdülhamid aleyhine ateş püskürüyorlardı. Meşrutiyeti kabul etti diye onu başlarında tutmağa tahammül ettiler.*

Özkan, A. (2023). Cumhuriyet'e Giden Yol: Saltanatın Kaldırılması Sürecinde Yaşanan Siyasal Sistem Tartışmaları. *Selçuk Türkiyat*, (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı): 109-137.

Doi: 10.21563/sutad.1378257

4- *Şimdi de Sultan Vahideddin'e sarih hıyanetleri itibarıyla kızarak bir takım kararlar verdiler. Fakat onun yerine de şimdilik adına -yalnız- Halife dedikleri birini getirdiler. O vaziyet ile bu vaziyet arasında çok fark var mıdır? Hülasa: Ankara hareket-i inkılâbiyesinin istikbali var mıdır?"* (Anadolu'da Yenigün, 28 Teşrîn-i Sâni 1338/28 Kasım 1922).

Yunus Nadi Bey son makalesinde ise Bulgar gazetesinin Türk inkılabının geleceği var mı sorusuna oldukça geniş bir cevap vererek Milli Mücadele'de Türk Milleti'nin gelişen şartlar sonucunda kendi mukadderatını eline aldığını ve bunun kesinlikle kalıcı olduğunu iddia ediyordu. Yine Türkiye'de yaşanan inkılâbın üstten aşağıya dar bir grubun marifetiyle gerçekleştirildiği gerekçesiyle kalıcı olmadığına yönelik iddiaların da yersiz olduğunu belirterek Fransa'da veya Rusya'da da inkılâbı gerçekleştirenlerin sınırlı sayıda kişiden oluştuğunu vurguluyordu. Yazara göre, her yer ve zamanda bu tür inkılâplar milletin öncülere kabul edilecek beş on kişi tarafından idare olunmaktaydı. Asıl dikkat edilmesi gereken noktanın o beş on kişinin fikirlerinin millet tarafından paylaşılıp paylaşılmaması olduğunu savunan yazar, yokluklar içinde ayaklanarak hâkimiyetini eline alan Türk Milleti'nin yarattığı harikaları görmezden gelip Lütfi Fikri, Hüseyin Cahit Beyler gibi vaziyeti uzaktan gören gafillerin yazdıklarına veya "*birkaç mendeburun hezeyanlarına*" dayanarak durumu bulanık görmeye gerek yoktu. Çünkü ona göre bu inkılâbı gerçekleştiren az sayıdaki öncü tam anlamıyla Türk Milleti'nin temsilcileriydiler (Anadolu'da Yenigün, 29 Teşrîn-i Sâni 1338/29 Kasım 1922).

Sonuç

Saltanatın kaldırılmasından önce başlayıp kaldırılması ile birlikte tırmanan yeni Türk devletinin siyasal sistemine dair tartışmalar bu makalede zikredilenlerle sınırlı değildir. Bu süreç 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etti. Hatta ondan sonra da hilafet meselesi üzerinden yürüdü. Aslında olan yaklaşık altı asırlık bir imparatorluktan milli egemenliğe dayalı yeni bir rejime geçilirken yaşanması doğal tartışmalardı.

Mazhar Müfit Kansu hatıralarında (1997, s.74), daha Erzurum Kongresi günlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine zaferden sonra yönetim biçiminin cumhuriyet olacağını söylediğini iddia etmektedir. Bu hatıra doğru kabul edilse bile gerek saltanatın kaldırılmasının, gerekse cumhuriyetin ilanının önemli ölçüde şartların ve konjonktürün bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Milli Mücadele yıllarında hükümetin görev ve yetkilerine dair kanun görüşülürken Mustafa Kemal Paşa'nın ifade ettiği, "*Efendiler, bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin, mahiyet-i ilmiyesi itibarıyla, hiçbirine benzemiyen bir hükümettir. Fakat hâkimiyet-i milliyeyi, irade-i milliyeyi yegâne tecelli ettiren bir hükümettir, bu mahiyette bir hükümettir. İlmî, içtimai noktasından bizim hükümetimizi ifade etmek lâzım gelirse; "Halk hükümeti" deriz (...). Fakat ne yapalım ki, demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş. Efendiler, biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz. Çünkü biz bize benziyoruz, efendiler*" sözleri de bu yorumu desteklemektedir. Yine 2 Kasım 1922'de Petit Parisien muhaborine verdiği röportajında, "*Şurasını unutmamalı ki, bu tarz-ı idare, bir Bolşevik sistemi değildir.*"

Çünkü, biz ne Bolşevikiz, ne de komünist; ne biri ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkârız. Hulâsa, bizim şekl-i hükümetimiz tam bir demokrat hükümetidir. Ve lisanımızda bu hükümet "halk hükümeti" diye yadedilir" diyerek meclis hükümeti sisteminin devamına dair işaretler vermişti. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın nihai hedef olarak gördüğü iddia edilen cumhuriyet rejimine geçme konusunda sabırlı davrandığı ve uygun zamanın gelmesini beklediği ileri sürülebilir ki yaşanan sürece bakıldığında bu yorumun da kabul edilebileceği görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın yeni Türk devletinin siyasal sistemine dair yaptığı bu açıklamalar birlikte değerlendirildiğinde saltanatın kaldırılması kararının siyasal alanda yapılan ve yapılacak olan inkılapların, yaşanacak değişimlerin aşamalarından birisi olduğu görülmektedir. Oysa saltanatın kaldırılmasını tereddütle karşılayanlar veya tam destek verenlerden bazıları mevcut sistemin zaman içerisinde gelişip farklı form kazanacağını kabul etseler de birçoğu olup bitmiş bir inkılâp gözüyle değerlendirmektedirler. Nitekim Hüseyin Cahit Bey'in yeni sistemin adı konulmamış bir cumhuriyet olduğunu ifade etmesi bazı kesimlerin tepkisine neden olmuştu.

Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti'nin çevresinde, farklı ideallere, özelemlere sahip siyasal klikler ülkenin işgalden kurtarılması amacı etrafında farklılıklarını bir kenara bırakarak bir koalisyon oluşturmuşlardı. Zaferin kazanılmasından sonra Milli Mücadele karşıtı olarak değerlendirilen kesimlerin sahneden çekilmesi ile birlikte bahsedilen koalisyon ülkenin siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel hayatına hâkim oldu. Fakat bu sefer de savaş yıllarında bir kenara bırakılan farklılıklar gün yüzüne çıkmaya başladı. Henüz barışa ulaşılmadan yaşanmaya başlayan değişim, dönüşüm bu süreci hızlandırdı. Bu bağlamda ilk kırılma anı elbette ki siyasal anlamda yaşanan en büyük değişim olarak kabul edilebilecek saltanatın kaldırılmasıydı. Esasen Milli Mücadele taraftarı olarak değerlendirilen kesim büyük oranda Padişah Vahdettin'in şahsında cisimleştirdikleri saltanatın kaldırılmasına taraftar görünseler de konuyla alakalı farklı görüşler ileri sürdüler. Yaşanan süreci eleştirenleri her türlü değişimden endişe duyan muhafazakârlar ve değişimin nereye varacağını kestiremeyenler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda Lütfi Fikri Bey birinci grupta, Hüseyin Cahit Bey, Velid Ebuzyiya Bey gibi isimler ise ikinci grup içinde değerlendirilebilir. Sebep her ne olursa olsun yaşanan inkılâp karşısında çeşitli endişelerini açıklayanlar ile bunlara karşı çıkanlar bundan sonraki süreçte Türk siyasal hayatındaki mücadelenin taraflarını oluşturacaklardır. Yaşanan bu erken rejim tartışmaları cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması gibi siyasal inkılapların gerçekleştirilmesinde de devam edecektir.

Extended Abstract

With the successful conclusion of the National Struggle, the Mudanya Armistice was signed on October 11, 1922. Thus, the war ended and the British invited the Turkish Grand National Assembly Government to the peace conference planned to be held in Lausanne on behalf of the Allies. The British also sent an invitation to the Istanbul Government to attend the conference. Thereupon, Grand Vizier Tefik Pasha sent a telegram to Mustafa Kemal Pasha and offered the two governments to participate in the conference with a joint delegation. Mustafa Kemal Pasha's

announcement of Tevfik Pasha's telegram to the Grand National Assembly of Turkey caused great outrage and as a result of the proposal of Sinop Deputy Rıza Nur and his friends, the sultanate and the caliphate were separated from each other by the decision of the Grand National Assembly of Turkey dated November 1, 1922, and the sultanate was abolished.

The decision to abolish the sultanate was taken on November 1, but discussions on this issue had already begun. Refet Pasha, who was assigned to take over the Thrace region from the occupying Greece in accordance with the Armistice, came to Istanbul on October 19, 1922 to go to Thrace. Refet Pasha, who faced enthusiastic demonstrations of the people in Istanbul, made many speeches both to those who welcomed him and to those in the places he visited in Istanbul in the following days. In his speeches, Refet Pasha mainly talked about the victories of the Turkish Grand National Assembly Government, but also revealed his views on the characteristics of the new Turkish state established in Anatolia and the principles on which it was based. In this context, Refet Pasha, who defined the system applied in Anatolia as sultanate-ı milliye (national reign), argued that the parliamentary government system, which had legislative, executive and judicial powers, was more suitable for national sovereignty than constitutionalism and republic. He claimed that the monarch in the constitutional system and the president in the republican system were irresponsible and that this situation would easily lead to domination. In summary, Refet Pasha claimed; 1- that the absolutism and constitutionalism regimes hindered the development of the idea of nationality, 2- that the absolutism, constitutionalism and republican regimes could lead to domination because they accepted the irresponsible heads of state, 3- that the parliamentary government system that held the legislative and executive power was the most suitable system to the national or national dominance.

Against these statements made by Refet Pasha about the parliamentary government system implemented in Anatolia, Istanbul Bar Association President, published a pamphlet titled "National Responsibility and Tefrik-i Kuvva (separation of powers) issue in the face of the sovereignty from the matters of Hukuk-i Esasiye (constitutional law)". In his pamphlet, Lütfi Fikri Bey criticized Refet Pasha's views by comparing them with the current political systems in the world at that time. Refet Pasha claimed that the parliamentary government system, which he described as the system that best reflects national sovereignty, could lead to problems in practice, arguing that the best form of government in a society that has not yet developed in mentality, such as Turkey, is a constitutional administration headed by a ruler who also has the title of caliphate. He claimed that the parliamentary government system, which he described as the system that best reflected the sovereignty of the nation, could cause problems in practice, and argued that the best form of government in a society like Turkey, which had not yet developed in mentality, was a constitutional government ruled by a monarch who also held the title of caliphate. Both Refet Pasha's statements and Lütfi Fikri Bey's criticisms of him also found space in the press. While this process was going on, the abolition of the reign with the decision taken by the Parliament caused the discussions to increase even more. This time, some pamphlets

were published against the views of Lütü Fikri Bey, and both the Istanbul press and the Ankara press included articles on the political system.

In general, the press of the period approved the abolition of the sultanate, but entered a discussion process to understand what the political system applied in Anatolia was and in which direction this system would evolve from now on. Although Refet Pasha denied the claims that the new political system would evolve into a republic and even used expressions equating the republic with constitutionalism, Hüseyin Cahit Bey's assertion that the new system was nothing but a republic caused some writers' reaction. These authors, especially Lütü Fikri Bey, accused those who tried to evaluate the system applied in Anatolia through western models, for defining their own country from a western perspective. According to them, the parliamentary government system implemented with the opening of the Grand National Assembly in Anatolia was born from Turkey's own conditions and the situation it was in, and was the most appropriate system for Turkey.

System discussions that started with the pamphlet published by Lütü Fikri Bey against the speeches of Refet Pasha, continued for a long time with other pamphlets published against this pamphlet and the articles of the editorial writers of newspapers such as Hâkimiyyet-i Milliye, Renîn (Tanîn), Tevhid-i Efkâr, Akşam, Vakit, Yenigün and İkdâm, which were the leading press of the period. In fact, although the discussions on which political system to implement in Turkey had started since the opening of the Turkish Grand National Assembly, this issue was postponed due to war conditions. The discussions on this issue, which flared up with the victory and the abolition of the sultanate, continued until the proclamation of the republic on October 29, 1923. In this article, the course of the debates that started right before the abolition of the sultanate in November 1922 is discussed.

Kaynakça

- Ahmed Emin (11 Teşrîn-i Sâni 1338/11 Kasım 1922). Terakki korkusu. *Vakit*. No: 1765.
- Ahmed Emin (3 Teşrîn-i Sâni 1338/3 Kasım 1922). Hâkimiyet ve mesuliyet bahsi. *Vakit*. No: 1757.
- Ahmed Emin (9 Teşrîn-i Sâni 1338/9 Kasım 1922). Bugünkü ameli gayemiz. *Vakit*. No:1763.
- Aslan B. (1991). *Refet Paşa ve işgalden kurtulacak İstanbul'un idaresi meselesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (ASD)* (2006). 5. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Cebesoy A. F. (2011). *Siyasi hatıralar büyük zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*. (Yay. Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu). 3. Baskı. İstanbul: Temel Yayınları.
- Ebuzziyazâde (4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922). Bâb-ı Âlî'nin son hatası. *Tevhid-i Efkâr*. No: 3533-505.
- Eyyupoğlu İ. (2002). *Mudanya Mütarekesi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Falih Rıfki (7 Teşrîn-i Sâni 1338/7 Kasım 1922). Tereddüde lüzum yok. *Akşam*. No:1482.
- Falih Rıfki (9 Teşrîn-i Sâni 1338/9 Kasım 1922). Karıştı mı düzeldi mi? *Akşam*. No: 1484.
- Feyyazâde Celaledin Feyyaz (1338/1922). *Hâkimiyet-i Milliye ile Saltanat-ı Şahsiye'nin mukayesesine dair bir iki söz: Lütfi Fikri Bey'in hükümdarlık karşısında milliyet risalesine cevap*. Akşam Teşebbüs Matbaası.
- Fuad Şükrü (1338). *Halk saltanatı Lütfi Fikri Bey'in: Hükümdarlık karşısında milliyet ve mesuliyet ve tefrik-i kuvva mesaili hakkındaki mübahesatına cevap*. Ebussuud Caddesinde- Cihan Biraderler- Matbaasında Tab' Edilmiştir.
- Hüseyin Cahid (16 Teşrîn-i Sâni 1338/16 Kasım 1922). İnkılâb ruhlarda vukua gelmelidir. *Renîn*, No: 34.
- Hüseyin Cahid (27 Teşrîn-i Evvel 1338/27 Ekim 1922). Usul-i idaremiz hakkında. *Renîn*. No: 14.
- Hüseyin Cahid (4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922). İnkılâb. *Renîn*, No: 22.
- Hüseyin Cahid (6 Teşrîn-i Sâni 1338/6 Kasım 1922). İhtiyat ve basirete lüzum var. *Renîn*. No: 24.
- Kalemlî H. (2013). *İstanbul'un son işgal yılı ve tahliyesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kansu M. M. (1997). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber I*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kemal Atatürk (1999). *Nutuk 1919-1927*. (Yay. Hazırlayan: Zeynep Korkmaz). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Lütfi Fikri (1338). *Hukuk-ı esasiye mebahisinden hükümdarlık karşısında milliyet ve mesuliyet ve tefrik-i kuvva meselesi*. Ebussuud Caddesinde -Cihan Biraderler-Matbaasında Tab' Edilmiştir.
- N. S (1 Teşrîn-i Sâni 1338/1 Kasım 1922). Hükümdarlık karşısında milliyet. *Akşam*, No: 1476.

- Özden M. (2012). Saltanat kaldırılmadan önce rejim tartışmaları: Lütfi Fikri Beyin “hükümdarlık karşısında milliyet ve mesuliyet ve tefrik-i kuvva mesaili” (1922) başlıklı risalesi ve polemikler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 1, ss. 231-246.
- Süleyman Nazif (1341-1922). *Lütfi Fikri Bey'e cevap hilafet, milliyet ve tefrik-i kuvva meselesi*. Tab' ve Naşiri Şark Kütüphanesi (Bab-ı Ali Caddesinde).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerîdesi (TBMMZC)* (1960). Devre: I, Cilt: 23. Ankara: TBMM Matbaası.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerîdesi (TBMMZC)* (1960). Devre: I, Cilt: 24. Ankara: TBMM Matbaası.
- Yakup Kadri (29 Teşrîn-i Evvel 1338/29 Ekim 1922). Rahatı bozulanlar. *İkdâm*. No: 9201.
- Yakup Kadri (3 Teşrîn-i Sâni 1338/3 Kasım 1922). Yeni Türkiye ve eski devlet. *İkdâm*. No: 9206.
- Yakup Kadri (30 Teşrîn-i Evvel 1338/30 Ekim 1922). Korkanlar. *İkdâm*. No: 9202.
- Yakup Kadri (4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922). İrade-i milliyenin inkişâfı. *İkdâm*. No: 9207.
- Yazarı yok (12 Teşrîn-i Sâni 1338/12 Kasım 1922). Ukalalık. *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 658.
- Yazarı yok (15 Teşrîn-i Sâni 1338/15 Kasım 1922). Hakkın daimî müdafiiyiz. *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 661.
- Yazarı yok (16 Teşrîn-i Sâni 1338/16 Kasım 1922). “Fesad ocağı” Yenigün'ün yeni bir makalesi. *Akşam*. No:1491.
- Yazarı yok (16 Teşrîn-i Sâni 1338/16 Kasım 1922). Nokta-i nazar farkı. Anadolu'da Yenigün. No: 1024-647.
- Yazarı yok (17 Teşrîn-i Sâni 1338/17 Kasım 1922). Bir cevap münasebetiyle, Lütfi Fikri Bey'in gazetemize bir mektubu. *Akşam*. No: 1492.
- Yazarı yok (26 Teşrîn-i Evvel 1338/26 Ekim 1922). Refet Paşa'ya göre Cumhuriyetle bizim demokrat idaremiz arasındaki fark. *İkdâm*, No: 9198.
- Yazarı yok (27 Teşrîn-i Sâni 1338/27 Kasım 1922). Yeni türk inkılâbı hakkında tenkidkâr bir fikir. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1033-656.
- Yunus Nadi (12 Teşrîn-i Sâni 1338/12 Kasım 1922). İki düşman. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1020-643.
- Yunus Nadi (13 Teşrîn-i Sâni 1338/13 Kasım 1922). Fesad ocağı. Anadolu'da Yenigün. No: 1021-644.
- Yunus Nadi (19 Teşrîn-i Sâni 1338/19 Kasım 1922). İnkılapçı Türkiye. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1026-649.
- Yunus Nadi (26 Teşrîn-i Sâni 1338/26 Kasım 1922). Yeni bir cidal devri. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1032-655.
- Yunus Nadi (27 Teşrîn-i Sâni 1338/27 Kasım 1922). İnkılâbımızın telakkisi. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1033-656.
- Yunus Nadi (28 Teşrîn-i Sâni 1338/28 Kasım 1922). İnkılâbımızın telakkisi. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1034-657.
- Yunus Nadi (29 Teşrîn-i Sâni 1338/29 Kasım 1922). İnkılâbımızın telakkisi. *Anadolu'da Yenigün*. No: 1035-658.

Binbaşı E. W. C. Noel'in Personel Dosyası ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış

General View on the Major E. W. C. Noel's Personnels File and His Activities

Cengiz KARTIN * Öz

1583 tarihli resmi Türk-İngiliz münasebtleri esas alındığında 19. yüzyılın son çeyreğine kadar gayet eşit düzeyde devam ettiği anlaşılan münasebetler W.E. Gladstone'ın iktidara gelmesi ile birlikte tamamen farklı bir seyir takip etmeye başlamıştır. Söz konusu seyrin temelinde Osmanlı İmparatorluğunu yıkmayı hedef olarak koyan İngiliz devlet aklı, Osmanlı toplum yapısı başta olmak üzere pek çok alanı incelemek üzere oryantalist araştırmacıyı bu topraklara göndermiştir. Kimliklerinde doktor, asker, öğretmen, hemşire yazan söz konusu oryantalistlerin ciddi bir eğitimden geçmek suretiyle Osmanlı topraklarına geldikleri anlaşılmaktadır. Makaleye konu olan Edward William Charles Noel de söz konusu oryantalistlerin bir temsilcisi olarak Ortadoğu coğrafyasına gönderilmiştir. Kafkaslar, İran, Irak ve Doğu Anadolu'da çeşitli incelemelerde ve görevlerde bulunan Noel'in personel dosyası British Library'de bulunmaktadır ve bugüne kadar Türk akademisyenler tarafından gün yüzüne çıkarılmamıştır. Kendisinin almış olduğu eğitim ve başarılarının ele alındığı söz konusu dosya hayli önemli verilere sahiptir. Noel'in Süleymaniye çevresinde görevlendirilmesi, Kürtlere dönük araştırmalar içerisinde bulunması ve Sivas Kongresi'ni basma girişimi sonrasında yaşananlar makalenin konusunu teşkil etmektedir. Ayrıca söz konusu süreç içerisinde İngiliz devlet adamlarının Noel'in faaliyetlerine dönük eleştirileri ve tepkileri de İngiliz devlet aklını yansıtmaları açısından ele alınmıştır.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
cengizkartin@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3457-6916
Kayseri / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Erciyes
University, Faculty of Literature
Department of History
cengizkartin@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3457-6916
Kayseri / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

E. W. C. Noel, Binbaşı Noel'in Personel Dosyası, Sivas Kongresi, Kürtler, Milli Mücadele, İngiliz Devlet Akl.

Abstract

Based on the official Turkish-British relations of 1583, the relations, which were thought to have continued at an equal level until the last quarter of the 19th century, started to follow a completely different course with the coming to power of W.E. Gladstone. In this latest course the British state mind which aimed to destroy the Ottoman Empire, sent orientalist researchers to Ottoman lands to examine many areas, especially the Ottoman social structure. It is found out that these orientalists, whose identities include doctors, soldiers, teachers, and nurses, came to the Ottoman lands having finished serious training. Edward William Charles Noel, the subject of the article, was sent to

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 27/03/2023

the Middle East as a representative of the aforementioned orientalists. The personnel file of Noel, who conducted various studies and missions in the Caucasus, Iran, Iraq, and Eastern Anatolia, is in the British Library and has not been brought to light by Turkish academicians until today. The file, which deals with his education and achievements, includes very essential data. The subject of the article involves Noel's mission around Sulaymaniyah, his research on the Kurds, and what happened after the attempt to suppress the Sivas Congress. In addition, the criticisms and reactions of the British statesmen towards the activities of Noel during the process were also discussed in terms of reflecting the British state mind.

Keywords: E. W. C. Noel, Major Noel's Personnell File, Sivas Congress, Kurds, Turkish National Struggle, British State Mind.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Tarihi Haçlı Seferlerine kadar giden Türk-İngiliz münasebetlerinin resmi boyutta başlangıcı William Halborne'un 1583'te İstanbul'da göreve başlaması olarak kabul edilir. Söz konusu tarihten günümüze gelinceye kadar ikili münasebetler çeşitli dönemlerden geçmiştir. Burada William Pitt ile başlayan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan İngiliz siyaseti, 1880 tarihinde William Ewart Gladstone'ın ikinci defa başbakanlığa gelmesi ile tam ters bir politikaya dönüşmüştür. Gladstone, kendisini Hristiyan birliğini gerçekleştirmeye adanmış Haçlı Savaşçısı konumunda değerlendirmiştir (Karaca, 2011, s. 13). Haçlı Savaşçısı rolünün üzerine bir de tam anlamı ile Türk düşmanlığını yerleştiren Gladstone'a göre Türkler barbar, kan dökücü bir millet ve medeniyet düşmanıydı (Karaca, 2020, s. 20). Söz konusu bu dönemde Osmanlı tahtında bulunan Sultan II. Abdülhamid'in de İngilizleri devletin temel düşmanı olarak algılaması ve bu yönde politikalar geliştirmeye çalışması karşılıklı soğuk savaş stratejilerinin uygulandığı bir zemin teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son nefesini vermeye doğru gittiği bir sürecin ifadesi olan Sultan II. Abdülhamid dönemi, Almanya ile dostane münasebetlerin geliştirildiği daha sonra askeri ittifaka doğru evrilen bir seyir takip etmiştir. Bu süreci yakından takip eden İngilizler özellikle konsolos, büyükelçi, seyyah adı altında pek çok görevlisini Osmanlı ülkesine göndermiştir. Edward Said'in kaleme aldığı *Oryantalizm* başlıklı çalışma bu süreçte batılı güçlerin bölgede neler yaptığını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (Said, 1998). Konunun İngilizler özelindeki yönüne bakıldığında bölgenin coğrafyası, kültürü, sosyal yapısı, tarihi, ekonomisi en ince ayrıntılarına varıncaya kadar incelenmeyi amaç edinen bir çizgide gelişme takip etmiştir.

Dünyanın en eski medeniyetlerine beşiklik etmiş bir coğrafyanın sahibi olan Osmanlı Devleti'nin elinde tuttuğu kısımda bulunan insan gruplarının etnik yapısından nüfusuna, askeri kuvvetinden aşiret yapısına, inancından ticari hayatına varıncaya değin pek çok husus bu süreç içerisinde araştırmalara konu olmuştur (Lewis, 1998, 23; Cohen, 1976, s. 9). Anadolu coğrafyasında yüzlerce yıl birlikte yaşayan Kürtler ve Türkler konusu da söz konusu araştırmalarda önemli bir yer edinmiştir. İngilizler için 18. yüzyılın sonlarına doğru araştırma konusu haline gelen Kürtler, 19. yüzyılda kültür ve yaşadıkları coğrafyaları ile birlikte ele alınmaya başlanmıştır.

Shil, Brand, Taylor, Bird, Maunsell, Harris, Trotter gibi isimlerin öncül çalışmaları sonrasında Kürtlerin yoğun olarak yaşamış oldukları yerlere yeni görevliler tayin eden İngiltere, Birinci Dünya Savaşının başlamasının akabinde sahaya daha profesyonel kadroları sürmüştür (Trotter'ın çalışmasının bir değerlendirmesi için bk. Köse, 2018, s. 145-170). Söz konusu bu kadroların içerisinde yer alan Noel, önyargıları ve ötekileştirici dili ile sahada faaliyet yürütmüştür. Faaliyetlerini Türklerin izlerinin kazınması ve Türk-Kürt düşmanlığının inşasına odaklayan Noel'in bu faaliyetleri kimi İngiliz devlet adamlarınca tepki ile karşılanmıştır. Makalede Noel'in takıntıya varan bir Kürt devletinin kurulması tavsiyesine karşılık, Bağdat Sivil Yöneticisi Arnold Talbot Wilson ve dönemin dışişleri bakanlığını yürüten Lord Curzon'ın daha dikkatli ve uzun soluklu politikalar üretmeye dönük siyasetleri ele alınmaya çalışılmıştır. Söz

konusu süreç içerisinde Kürtler, Noel için özne olurken İngiliz devlet aklının temsilcilerinden olan ve Londra'da politika kurucular arasında bulunan Curzon için nesne konumunda olmuştur.

Londra, Bağdat, İstanbul, Kahire ve Simla arasında gerçekleştirilen uzun yazışmalar neticesinde Binbaşı Noel'in hedeflediği amacın hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bir çizgide devam ettirilmesi hayli ilginç bir durumdur. Burada İngiliz devlet aklı neden Noel'in faaliyetlerini gerçekleştirmesine müsaade etmek istemiyorsa, kendisinin faaliyetlerini sonlandırmamıştır sorusu akla gelmektedir.

Burada bekle-gör siyasetinin yanısıra böl-parçala-yönet stratejisine ilave olmak üzere çok yönlü ve çok alternatifli İngiliz siyaseti devreye girmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere aslında İngiliz devlet aklını temsil eden dönemin siyasetçileri için Kürtler hiçbir zaman özne olmamışlardır. Tarih, geçmişin doğru okunması ile elde edilecek gelecek inşasında çok önemli bir harç işlevine sahiptir. Dün yaşanan sıkıntı ve problemlerin, yarın doğru analizi de geçmişte saklıdır. Makale söz konusu pencereden Binbaşı Noel'in çalışmalarını irdelemek iddiasındadır. Burada ağırlıklı olarak İngiliz Ulusal Arşivi ve British Library kayıtları kullanılmakla birlikte Türk arşiv ve kayıtları da değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Binbaşı Edwart William Charles Noel'in Eğitimi (1886-1915)

Hakkında oldukça kısıtlı bilginin var olduğu Binbaşı Edwart William Charles Noel, 14 Nisan 1886'da İngiltere'de dünyaya gelmiştir (İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1916, s. 396). Türkçe ve İngilizce kaynaklarda İngiltere'nin neresinde doğduğu ve eğitimi nerede elde ettiğine dönük bir çalışmaya rastlanmamıştır; ancak Farsça kaleme alınmış çalışmada ve İngiliz konsolosluk ağını içeren arşiv belgesinde oldukça mahdut bilgiler mevcuttur.

Farsça kitapta verilen bilgilere göre Binbaşı Noel aslında asker bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelmiştir¹. İlk tahsilini Birmingham ve Workshair'da, bir müddet de Wolwich Kraliyet askeri akademisinde gerçekleştirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla 44. Merwara Kıtasının subaylarından biri olarak Hindistan ordusunun hizmetine girmiştir (Noel, H. 1393, s. 10). Burada verilmiş olan bilgilere ilave olmak üzere konsolosluk ağını içeren çalışmada verilen bilgilere göre aslında Noel, orduya 18 yaşındayken 21 Aralık 1904'te adımını atmıştır. Hindistan ordusunda 21 Aralık 1908'de teğmen rütbesine atanan Noel, yüzbaşı rütbesini 21 Aralık 1913 tarihinde almıştır (İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1916, s. 396); ancak söz konusu göreve atanabilmesi de oldukça ilginç bir süreçten geçmiştir. British Library'deki kayıtlarda kendisinin söz konusu bu görev için 5 Temmuz 1909'da talepte bulunduğu, ilgili birimde yer olmaması nedeniyle talebine olumsuz yanıt aldığı anlaşılmaktadır (British Library, IOR R1/4/1284, s. 8).

¹ Binbaşı Noel'in İran'da gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri esas alan günlük kendisi tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmanın orijinal adı "Diary of a Tour through Kuhgeld in August and September, 1917" şeklinde geçmektedir. Eserin Farsçaya tercümesi Kaveh Bayat tarafından H. 1393 / M. 1973 tarihinde İran'da gerçekleştirilmiştir. Noel'in günlük şeklinde tutmuş olduğu bir nevi seyahatname tarzındaki çalışması Huzistan eyaletindeki genel duruma odaklanmıştır. (Noel, H. 1393). Kendisinin ayrıca Türkçeye tercüme edilmiş olan çalışması 1919 yılına ait Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da gerçekleştirmiş olduğu seyahat notlarını içermektedir (Noel, 2010).

Yalnız söz konusu reddedilmede dikkat çeken husus, o dönem teğmen rütbesine sahip olan Noel'in ilgili kadroyu hırslı bir şekilde istemesi ve bunun ilgili birimlerce kaydedilmesidir.

Noel'in ilk müracaatının bu şekilde reddedilmiş olmasına rağmen, bir müddet sonra burada görev yapmaya başlaması da söz konusu talep ve istekle ilgili olsa gerektir. Noel'in talip olduğu görevin yetkinlikler kısmında Farsça yeterlilik testinden geçmesi bir sorumluluk örneği olarak değerlendirilmiştir. 8 Mart 1910 tarihinde düzenlenen belgeden anlaşıldığına göre Noel, Farsça yeterlilik sınavını başarılı bir şekilde geçmiştir (British Library, *IOR R1/4/1284*, s. 8).

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kayıtlarından elde edilen verilere göre Yüzbaşı Noel, 7 Aralık 1912'de Politik Büroya atanmış olup bu sebeple üç yıllık staj süresi yine 7 Aralık'ta sona ermiştir. Yüzbaşı Noel, büroya ilk atanmasından sonra eğitim için Hindistan'a (United Provinces of British India) ve eğitimlerini tamamladıktan sonra da (25 Haziran 1914'ten itibaren) ikinci asistan olarak Buşehr'e, 30 Nisan 1915'ten itibaren de Ahvaz'a konsolos yardımcısı olarak atanmıştır. Burada daha sonraları sahada politika yürütücüler arasında ismi çok sık geçecek; ancak Türk akademi dünyasında kendisi hakkında şu ana kadar ciddi bir çalışma ortaya konulamaması nedeni ile bu yönüyle karanlıkta kalmış olan Percy Cox'un onayının istenmesi de emredilmiştir (British Library, *IOR R1/4/1284*, s. 19). Bütün bu söz konusu süreç içerisinde sürekli sınavlara tabi tutulan Noel'in yeterlilikleri kayıt altına alınmıştır.

İngiliz Milli Kütüphanesinde yer alan söz konusu kayıtlarda Noel'in yeterliliklerini gösterir ilk tablo 8 Nisan 1913'e aittir. Politik büronun junior (ast) sınıfında yer alanların askeri personeli için düzenlenen sınavın notlarını gösteren çizelgede Noel'in notları şu şekilde yer bulmuştur (Çizelgenin orijinal hali için bk. Ek: 1) (British Library, *IOR R1/4/1284*, s. 13):

Tablo 1: Noel'in Nisan 1913'teki Sınav Sonucu

İsim	Adalet/Yargı/Hukuk			Gelir			Koşu ve Spor			Güvenlik	Muhasebe ve Hesap	Urdu Dili				Medeni Hukuk	Mülahazat
	Yazılı	Uygulama (Dava)	Toplam	Yazılı	Uygulama (Dava)	Toplam	Koşu	Spor	Toplam			Çeviri	Konuşma	Okuma	Toplam		
L.S.	50	10	-	50	10	-	-	-	25	50	50	25	15	10	-	50	-

Noel	50	12	62	90	10	10	1	2	39	94	67	3	24	14	71	66	-
H.S.	66	-	6	66	10	-	-	-	25	-	66	3	20	13	-	66	-

Burada Noel'in almış olduğu notlar geçerlilik notu bağlamında değerlendirilmiştir. Söz konusu değerlendirme adalet/yargı/hukuk (62), gelir (100), koşu ve spor (39), güvenlik (94), muhasebe ve hesap (67), Urdu dili (71), medeni hukuk (66) alanlarında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu sınavlardan başarı ile geçmiş olan Noel, Ekim 1913'te yeniden sınava tabi tutulmuştur. Bu sınavdan almış olduğu sonuçları şu şekilde tablolaştırmak mümkündür (British Library, *IOR R1/4/1284*, s. 14):

Tablo 2: Noel'in Ekim 1913'teki Sınav Sonucu

İsim	Adalet/Yargı/Hukuk			Gelir			Koşu ve Spor			Güvenlik	Muhasebe ve Hesap	Urdu Dili				Medeni Hukuk	Mülahazat
	Yazılı	Uygulama (Dava)	Toplam	Yazılı	Uygulama (Dava)	Toplam	Koşu (kağıdı)	Spor kağıdı	Toplam			Çeviri	Konuşma	Okuma	Toplam		
Noel	59		9														

1913 yılının bahar döneminde gerçekleştirilen sınava göre kapsamı daha az olan bu sınavda Noel'in sadece adalet/yargı/hukuk alanında sınava girdiği anlaşılmaktadır. Belgenin düzenlenmesinden anlaşıldığı kadarıyla Noel, bu sınavdan da 59 geçer not ile başarılı bulunmuştur.

1914 tarihine gelindiğinde Noel'in kişisel dosyasında yer alan bir başka sınav evrakına rastlanmaktadır. 1913 yılının güz döneminde icra edilmiş olan sınavın benzeri şekilde yapılmış olan bu sınavda kendisi 60 almak suretiyle başarılı bulunmuştur. Söz konusu sınav evrakını şu şekilde tablolaştırmak mümkündür (British Library, *IOR R1/4/1284*, s. 15):

Tablo 3: Noel'in 1914'teki Sınav Sonucu

İsim	Adalet/Yargı/Hukuk			Gelir			Koşu ve Spor			Güvenlik 4	Muhasebe ve Hesap	Urdu Dili			Medeni Hukuk	Mülahazat	
	Yazılı	Uygulama	Toplam	Yazılı	Uygulama	Toplam	Koşu	Spor	Toplam	-	-	Ceviri	Konusma	Okuma	Toplam	-	-
Noel	60		0			-			-	-						-	-
G. B.	38	2	0				5/ 2	6	31/ 2	?	?						

Söz konusu tabloda teğmen olduğu anlaşılan G. B. Walker ile Noel'in notlarına bakıldığında Walker'ın oldukça düşük notlar aldığı; Noel'in ise sadece tek bir sınava girmek suretiyle diğer sınavlara girmesine gerek görülmediği anlaşılmaktadır. İngiliz askeri sistemi içerisinde sürekli sınavlara tabi tutulan Noel'in böylelikle birinci sınıf istihbarat elemanı olması için gerekli koşullar hazırlanmıştır. Söz konusu koşulları iyi değerlendiren Noel, İngilizler için oldukça değerli bir istihbarat elemanı olarak sahada görev yapmıştır (Öke, 1990, s. 50).

Birinci Dünya Savaşının devam ettiği süreç içerisinde bile sınavlara tabi tutulan Noel, 28 Ocak 1915'te yapılan sınavı da başarı ile geçmiştir. Söz konusu sınav: Hint tarihi, siyasi konular ve Hindistan hükümetinin siyasi bürosuna genç subayların kabulünü düzenleyen 8 numaralı kural kapsamında sınır koşulları hakkında icra edilmiştir. Bu tarihte yüzbaşı rütbesine sahip olan Noel, yazılı sınavda olası 140 puan üzerinden 116 puan ve sözlü sınavda da olası 60 puan üzerinden 53 puan almıştır. Böylece 200 toplam puan üzerinden 169 puan alana Noel, yüzdelik orana göre de % 84.5'lik bir başarı elde etmiştir (British Library, IOR R1/4/1284, s. 16).

Dışişleri ve Politik Büro kayıtlarına göre 1911 yılı itibarıyla bir müddet İran'ın Buşehr temsilciliğinde görevli birisinin yerine atanan Noel (Noel, H. 1393, s. 10), 7 Aralık 1912'de politik büroya atanmış, burada yüzbaşı rütbesi ile 3 yıllık stajını tamamlamak amacı ile görevlendirilmiştir. Söz konusu staj için Hindistan'da United Provinces of British India'da görev yapan Noel eğitimini tamamlamasının akabinde

ikinci asistan olarak İran'ın Buşehr'ine, akabinde de 30 Nisan 1915'te Ahvaz'a konsolos yardımcısı olarak görevlendirilmiştir (British Library, *IOR R1/4/1284*, s. 19).

Noel'in hakkında başka bir bilgi ise Haziran 1914 yılına aittir. Aslında kendisi Birinci Dünya Savaşı öncesinde kısa bir süre Kafkaslarda görev yapmış olup, Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Birleşik Krallık temsilciliğinin II. Yardımcılığı görevine Teğmen Lukh'un yerine atanmış ve Nisan 1915 yılına kadar da bu görevine devam etmiştir. Noel, söz konusu görev sırasında Fars ve Şuşter'e gitmekte olan Wilhelm Vasmos ve birkaç Alman görevlisini yakalamak ve engellemekle görevlendirilmiştir. Her ne kadar Vasmos kaçmayı başararak sonraki yıllarda şöhret yakalamaya muvaffak olduysa da, Dr. Landres ve heyetinin elindeki evraklar Yüzbaşı Noel'in eline geçmiş, Noel'in şöhreti de buradan sonra başlamıştır.

Özellikle İran coğrafyasında İngiltere lehine bir havanın oluşması amacı ile İran coğrafyasında faaliyet yürüten Noel, Bahtiyari aşireti liderleri ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Söz konusu bu faaliyetleri istihbarat subayı olarak icra etmiştir ((Noel, H. 1393, s. 11). Kendisinin bu eğitim serüveninde bildiği diller ise Fransızca, Rusça, Farsça, Kürtçe, Urdu dili ve biraz da Türkçe olmuştur (TNA, *FO 371/4148*, s. 113; Hilmi, 1998, s. 51; Öke, 2012, s. 100).

Birinci Dünya Savaşı'nda Noel'in Faaliyetleri (1914-1918)

Yukarıda açıklanmaya çalışılan süreç içerisinde Noel'in ciddi bir eğitimden geçtiği anlaşılmaktadır. Söz konusu sınavlardan % 84,5'lik bir oranla hayli yüksek bir derece elde ettikten sonra kendisi, esas vazifesine doğru adım atmaya başlamıştır. Söz konusu görevi için Basra, Ahvaz ve Süleymaniye'de bulunan (Şimşir, 2010, s. 323; Edmonds, 2003 s. 57) Noel'in söz konusu yerlerdeki göreviyle ilgili bilgiye The National Archives belgelerinde rastlamak mümkündür (TNA, *FO 371/4148*, s. 113; Diğer kaynaklardaki yanlış bilgiler için bk. *Lazarev*, 1989, s. 41; Bell, 2004, s. 119, Jwaideh, 2012, s. 319). Buna göre Noel Süleymaniye bölgesine 30 Mart 1915 tarihinde atanmıştır. İngiliz arşiv belgelerinde kendisinin bir dönem Mısır Keşif Gücünde de görev yaptığını dair bir bilgiye rastlanmışsa da buradaki görev tanımına erişilememiştir (TNA, *FO 371/4193*, No: 138987). Benzer şekilde Türkiye'de tek münhasır çalışmanın sahibi olan Öke'nin vermiş olduğu bilgiler de oldukça mahduttur (Öke, 1998). Ayrılkı bir yayın konseptine sahip Avesta'nın basmış olduğu çalışmada da ilave bir bilgi yoktur (Noel, 2010; Çalışmanın orijinali için bk. TNA, *FO 371/5068*).

Bu bilgiler ışığında bir müddet Kafkaslarda görev yapan Noel, özellikle Tatarları ayaklandırmak suretiyle Kafkaslar bölgesinde İngiliz hâkimiyetinin sağlanmasına dönük çalışmalar içerisinde bulunduğu söylenebilir (Güztoklus, 2008, s. 46; Öke, 1990, s. 26). Söz konusu bu görevinin akabinde 1918-1920 tarihleri arasında -tıpkı Gertrude Bell gibi- İngiltere'nin ilk Bağdat Sivil Yöneticisi olan Arnold Talbot Wilson'ın emrinde sahada görev yapmıştır. Kendisinin İran, Irak ve Anadolu topraklarında oldukça geniş bir alanda faaliyet yürüttüğü anlaşılan Noel'in zamanla Kürtler hakkında uzmanlaşması istenmiştir (TNA, *FO 371/5068*, s. 246; Eskander, 2000, s. 143; Çağlayan, 2010, s. 39).

Noel'in bu amaçla ilerleyen zaman diliminde Kürtlerle ilgili oldukça ayrıntılı raporlar hazırladığı anlaşılmaktadır. Yalnız kendisi bir dil bilimci olmamasına rağmen;

101 adet Kürt sözünü ele almak suretiyle Kürtlerin karakterini analiz etmeye de çalışmıştır (Noel, 1920, s. 79-90). Kendisi yapmış olduğu faaliyetler esnasında Kürt liderlerle pek çok görüşme gerçekleştirmek suretiyle İngiliz emperyalizminin bölgede uzun soluklu hâkimiyetinin sağlanmasına dönük faaliyetler içerisinde olmuştur (Bu görüşmelerden sonra çekilmiş bir fotoğraf karesi için bk. Ek: 2).

Söz konusu faaliyetler kimi Kürt çevrelerce kendilerinin odak noktası olarak ele alındığı ve ilerine bir Kürt devletinin kurulacağı zannına kapılmalarına neden olmuştur. Dönemin Süleymaniye valisi Şeyh Mahmud'un sekreteri olan Refik Hilmi bu durumu Mustafa Kemal Paşa'nın halifeye itaat etmesi halinde kurulacak Kürt devleti ile paralel düşünmüş ve müstakil bir Kürt devleti hayalini çalışmasında açıkça belirtmiştir (Hilmi, 2010, s. 37). Hâlbuki Binbaşı, merkezî hükümete göndermiş olduğu raporlarında Kürtlerin sınırlarının nerede başlaması gerektiğini ve nerede son bulacağını da rapor etmiştir. Bu raporunda Kürtler her an yüksek miktarda kuvvet toplayabilir, kimi koşullar sağlanırsa birlik olabilecek bir kuvvet olarak nitelenmiş ve bu durum gözetilerek politika geliştirilmesi talep edilmiştir (TNA, FO 371/4192, s. 9).

Binbaşı Noel'in Irak'ta Görevlendirilmesi, Görev Tanımı ve Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Mondros Mütarekesi'nin İngilizlerle Türkler arasında imza edilmesine rağmen İngiliz hükümeti, bölgedeki işgallerine devam etmiştir. Mütarekenin imzasını müteakiben Musul-Kerkük bölgesi İngiliz işgali ile karşı karşıya kalmıştır (Tansel, 1991, C. 1, s. 32). Osmanlı idareci ve komutanlarının -özellikle de Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın- söz konusu yerleri boşaltmaktaki isteksizliği ve mücadele kararlılıklarına rağmen; İstanbul'dan verilen emirle Musul-Kerkük bölgesi boşaltılmıştır. Böylelikle hemen hemen Irak coğrafyasının tamamını işgal eden İngilizler, kendi sistemlerini burada hızlı bir şekilde kurmak yolunu tutmuştur. Her biri Bağdat Sivil Yönetimine bağlı birer siyasi subay yönetiminde 13 vilayete bölünen Irak'ta ayrıca siyasi subaya bağlı olan her bir bölgede iki üç de yardımcı siyasi subay bulunan bir sistem kurulmuştur (Hay, 2005, s. 17).

Binbaşı Noel'in Mart 1918 tarihinde Süleymaniye bölgesinde siyasi subay olarak görevlendirilmesiyle aslında Noel'in almış olduğu eğitimi sahada göstermek için eline büyük bir fırsat geçmiştir. Söz konusu bu fırsatın tam anlamı ile farkında olan Noel, Kürtler arasında ciddi faaliyetlere girişmiştir. Söz konusu bu yeni yaklaşımın neleri getirip neleri götüreceği Kürt liderler arasında da tartışılmış; ancak bir karara varılamamıştır. Bu kararsızlık döneminde kimi Kürtler İngilizlerle birlikte hareket etmenin kendilerine bağımsız bir yapı kazandıracağını zannederken kimileri de asırlarca birlikte yaşamış oldukları Türklerden ayrılmanın kendileri için bir felaket döneminin habercisi olduğunu düşünmüşlerdir. Bu kafa karışıklığının yaşandığı süreçte bölgede Kürtleri hedef alan İngiliz politikasının sahadaki temsilcisi Binbaşı Noel olmuştur.

Binbaşı Noel'in bölgeye hangi saiklerle atandığı konusu yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından tartışılmalıdır. Konuyla ilgili en tartışmalı yaklaşımı kendisinden sonra bölgede faaliyet yürüten ve ilk Kürtçe-İngilizce sözlüğü hazırlayan Edmonds yapmıştır. Aslında Edmonds, Said'in kaleme aldığı *Oryantalizm* başlıklı çalışmasında (Said, 1998) ifadesini bulan emperyalizmin keşif kolları olarak nitelenen

bir çizgide değerlendirmede bulunmak suretiyle Noel'in, Süleymaniye bölgesine açlara ve çıplaklara yiyecek temin etmek, çiftçilere tohum ve çift sağlamak için görevlendirildiğini iddia etmiştir (Edmonds, 2003, s. 114-134).

Mcdowall, kendisinin bölgedeki düzenlemelere katkı sunmak için görevlendirildiğini (Mcdowall, 2007, s. 152); Rus bilim adamı Lazarev, halk için geçerli ve kabul edilebilir bir geçici yönetim sisteminin kurulması için görevlendirildiğini düşünmüştür (Lazarev, 2010, s. 219; Mihoyan, 2008, s. 19). Celil ise Noel'in esas görevinin ekonomik ve stratejik bakımdan önemli olan bölgelerde İngiliz nüfuzunun yayılmasına hizmet olduğunu varsaymıştır (Celil ve diğerleri, 1998, s. 129).

Olson söz konusu görevlendirmeyle ilgili Binbaşı Noel'in maceracı ruhuna değinmiş ve kendisinin Kafkaslarda yakalandıktan sonra Bahtiyariler arasındaki mahkûmiyetine gönderme yapmak suretiyle tutarlı bir politikanın varlığını şüphe ile karşılamıştır (Olson, 1987, s. 97). A. Talbot Wilson'a göre ise Noel, Süleymaniye bölgesine düzenin sağlanması için görevlendirilmişse de kendisi fanatikçe faaliyetler yaparak işleri içinden çıkılmaz hale getirmiştir (Öke, 2012, s. 161; Gorgas, 2008, 538).

Türk araştırmacıların görüşlerine bakılacak olursa Mumcu'ya göre Noel, Kürtler arasında bir nabız yoklaması için gönderilmiştir (Mumcu, 1991, s. 15). Öke'ye göre ise esas amaç bir Kürt devletinin kurulmasının teminidir (Öke, 1992, s. 12).

Konuyla ilgili farklı bir yaklaşım da Jwaideh'in çalışmasında geliştirilmiştir. Kendisinin İngiliz arşiv belgelerinde yapmış olduğu çalışmalardan çıkarttığı netice ise onun son dört yıldır (1914-18) İran, Irak ve Anadolu'nun doğusunda görevlendirildiği, söz konusu bölgenin Hıristiyan nüfusu, göçmenlerin durumu gibi konularda raporlar hazırladığı ve esas amacının Türklerle Kürtlerin münasebetlerinin boyutunun araştırılması olduğu şeklindedir (Jwaideh, 2012, s. 327). İngiliz arşiv belgeleri içerisinde yer bulan Driver'ın çalışmasında ise Noel'le ilgili yapılan değerlendirmede kendisinin İngiliz hâkimiyetinin yayılmasına dönük amacının var olduğu da kaydedilmiştir (Driver, 1919, s. 88).

Kaymaz'ın vermiş olduğu bilgilere göre, Binbaşı'nın Süleymaniye görevlendirmesi sonrasında bölgede faaliyet yürüten Soane, Noel'in aşiretleri canlandırmak suretiyle bir Kürt birliğini temin etmeye çalıştığını; ancak bu durumun çağın değer yargılarından uzak bir yaklaşım olduğunu kaydetmiştir (Kaymaz, 2003, s. 104). Soane ile benzer yaklaşımları sahada politika yürütücüler olan kimi idareciler de dile getirmekten çekinmemişlerdir (TNA, FO 371/4193, C. 1, s. 45).

Gerek yerli gerekse yabancı araştırmacı ve bilim adamlarının tanımlamalarına bakıldığında bir hususun gözden kaçırıldığı anlaşılmaktadır. Bell ve Lawrence örneğinde olduğu gibi, aslında söz konusu isimler İngiltere'nin bölgede faaliyet yürüten politika yürütücüleridir. İngiltere'nin sahadan bilgilerin alınması sonrasında kurduğu sistemde çeşitli planlamalar yapılmak suretiyle icra faaliyetlerinde söz konusu kişiler birer aktördürler. Binbaşı'nın da bu aktörlerden daha öte bir misyonu yoktur.

Dönemin İstanbul'da görevli İngiliz yetkilisi Hohler'ın de ifade ettiği gibi Kürt Lawrence olma yolunda hızla ilerleyen Noel'e dönük bu tanımlama kimi kaynaklarca

da benimsenerek daha sonra kullanılmıştır (TNA, FO 371/4192, No: 112773; TNA, WO 32/5226, No: 83267; Lazarev, 1989, s. 165; Meiselas, 1997, s. 50; Gunter, 2004, s. 149; Ahmad, 1994, s. 199; Minorsy ve Bois, 2008, s. 374; Mumcu, 1991, s. 18; Kasalak, 2018, s. 6). Kurubaş ve Şimşir'in vermiş olduğu bilgilere göre dönemin İstanbul Yüksek Komiseri olarak görev yapan Calthorpe da Binbaşı'ya benzer şekilde çok fazla yüksek bir rol biçerek kendisinin gayretleriyle Anadolu'da yaşayan Kürtlerin neredeyse tamamının Mustafa Kemal Paşa aleyhine ayaklandırabileceğini düşündüğünü kaydetmiştir (Kurubaş, 2004, C. 1, s. 37; Şimşir, 2010, s. 319).

Noel'in Süleymaniye'ye 1918 ataması sonrasında yerel Kürt aktörlerden biri olan Şeyh Mahmut ile çok yakın münasebet içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili Şeyh Mahmut'un sekreteri olan Refik Hilmi'nin anılarında bunun ayrıntılarına rastlamak mümkündür. İran'daki Kürtler arasında çeşitli görüşmeler gerçekleştiren Noel (Hilmi, 1998, s. 51), şeyhin Süleymaniye'ye atanmasının İngiltere hükümeti adına gerçekleştirdiğini burada ilan etmiştir (Mihoyan, 2008, s. 21, Celil ve diğerleri, 1998, s. 129; *Appleton Post-Crescent*, s. 22; *The Lima News*, s. 5). Söz konusu ilan İngiltere için dönemin koşullarında bir zorunluluğun ifadesiydi. Bu durumu Noel:

"Şeyh Mahmud'un yardımı olmaksızın Süleymaniye'de kurmayı planladığımız düzenin sağlanması için, buraya bir garnizon getirmek zorunluluğu doğacaktır" şekilde açıklamıştır (TNA, FO 608/95, s. 409-410).

İngiliz yayımcı emelinin bir yansıması olarak nitelendirilmesi gereken bu atama sonrasında bölgedeki insanlara çeşitli yardımlar dağıtan Noel, böylelikle mavi boncuk dağıtma siyasetini Birinci Dünya Savaşı'nın hitamında Kürtler üzerinde uygulamıştır. Kendisinin düzenin kurulması noktasında İngiliz merkezî hükümetinin harcamadan çekinmemesi gerektiği yönündeki düşüncesine rağmen Kürt ayrılıkçı hareketlerin kontrol altında tutulması gerektiğine dönük tavsiyeleri ile birlikte düşünüldüğünde aslında bu önerme İngilizlerin; kimi, niçin ve nasıl kullanacaklarına dönük siyasetin izlerini taşımaktadır (TNA, FO 608/95, s. 410).

İran'da gerçekleştirilen toplantı sonrasında bir de Irak'ta Kürtlerle bir araya gelen Noel burada, 60 Kürt ileri geleni ile birlikte hareket etmeyi hedef alan bir çizgide faaliyet yürütmüştür (TNA, FO 371/3385, s. 527; TNA, FO 371/3385, s. 216; Longrigg, 1953, s. 103-104; Mason, 1919, s. 332-333; Öke, 1990, s. 62). Söz konusu faaliyetin icrasında bölgede görev yapacak olan uzmanların Kürtler hakkında bilgi sahibi olması gerektiğine dönük kimi uyarılarını merkezî hükümetine sunan Noel, aslında daha sonra atacağı adımlarda kendisinin ön planda olacağı bir yapıyı da hazırlamayı hedeflemiştir (TNA, FO 371/3385, s. 216; TNA, AIR 20/512, s. 13).

Sadece Irak coğrafyasında değil, İran ve Anadolu coğrafyasında yaşamlarını sürdüren Kürtlerin Türklerden hoşlanmadıklarını iddia eden Noel (TNA, FO 371/3385, s. 240), bu iddiasıyla ileride daha detaylı olarak sunmayı planladığı Kürt devletinin zeminini inşa etmeyi düşünmüş olmalıdır. Söz konusu bu durumun bir adımı olarak Revanduz bölgesinde yerel bir idarenin kurulmasını 1918 tarihi itibarıyla İngiliz politika kurucularına tavsiye etmiştir (TNA, FO 371/3385, s. 434). Söz konusu tavsiye, bölgenin zenginlik kaynakları ile paralel düşünülmesi gerekliken bunu Noel örtmeyi hedef almıştır (TNA, AIR 20/512, s. 12).

Kurulması muhtemel bir devlette sistemin nasıl işleyeceğine dönük çeşitli tavsiyeler sıralayan Noel; yönetici veya yardımcı konumunda olan bireylerin Kürtler arasından seçilmesini, Kürt birliklerinin İngiliz danışmanlar tarafından yetiştirilmesine rağmen Kürt komutanlar tarafından idare edilmesini, Kürt dilinin hükümetin resmi dili olmasını, kanunların Kürt geleneklerine göre şekillendirilmesini, yıllık vergi toplama sisteminin Kürt adetlerine göre belirlenmesini tavsiye etmiştir.

Burada çok önemli olan husus ise Binbaşı'nın daha 1918 tarihi itibariyle ABD'nin 2003'te işgal ettiği Irak'ta Kürtlere dönük uyguladığı siyasetin ayak seslerine de yer vermesidir. Ona göre kurulacak sistem içerisinde eğitim, sosyal hizmetler, tarım, iletişim gibi konularda Bağdat'ın belirleyeceği politikalar esas olmak üzere planlama yapılmalıydı (TNA, FO 608/95, s. 411). ABD, Irak işgali sonrasında adeta söz konusu tavsiyelerle Bağdat-Erbil hattının ikili münasebetlerini şekillendirmiştir. Bu açıdan aslında Noel'in faaliyetlerinin irdelenmesi gelecek senaryolarında ön görme adına önemli verileri bünyesinde barındırmaktadır.

Buradan da anlaşılacağı üzere aslında kurulacak olan sistemde aktör olarak belirlenen Şeyh Mahmut ya da diğerleri (Adile Hanım, Babekr Ağa v.b.) İngiliz politikasına hizmet ettiği ölçüde değerli olmuşlar ve önleri açılmıştır (Hay, 2005 s. 139 ve 184). Klasik bir uygulama olarak değerlendirilmesi gereken bu durum, yerel aktörlerce çok ilginç bir şekilde kendilerinin önemsendiği ve kendileri olmadan yerelde bir idare kurulamayacağı yanılıgısına kapılmalarına neden olmuştur. Yereldeki aktörlerin işgalci güçlerle işbirliği içerisinde olmaları, sömürgeci devletlerin işlerini kolaylaştırmış ve sürecin işgalci güçler tarafından yönetileceği bir zemini ortaya çıkartmıştır. Binbaşı Noel de bu durumu bildiği için Şeyh Mahmut ile münasebetlerini buna göre şekillendirmeyi tercih etmiştir. Şeyhin 1919 isyanı sonrasında Hindistan'a sürgünü ve 1922'de tekrar sahaya sürülmesi bunun tipik örneğidir.

Şeyh Mahmut'un aktör olarak düşünüldüğü sistem içerisinde İngiliz siyasi subaylar hayati bir rol üstlenerek Bağdat'la Süleymaniye arasında irtibat sağlayıcı bir durumda konumlanmıştı (TNA, FO 608/95, s. 413; Arafat, 2008, s. 41). -Binbaşı'nın çizdiği bu tablo ile ABD'nin Bağdat-Erbil arasında kurmuş olduğu sistem ciddi benzerlikleri bünyesinde barındırmıştır.- Bu sistem içerisinde Binbaşı'nın hayati derecede gördüğü husus, işgal sonrası İngilizler adına Süleymaniye-Musul-Erbil hattındaki aşiret liderlerinin, tüccarların, din adamlarının elde edilmesine dönük tavsiyesidir (TNA, FO 608/95, s. 414). Aslında Irak'ta ileride kurulacak olan sistem içerisinde bu durumu daha profesyonel şekilde planlayan isim Bell ve Hay olmuştur. Onların Londra'ya gönderdiği raporlarda camiler ve din adamları kontrol altına alınmadan işgalin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi mümkün değildi (TNA, FO 141/806, s. 9; Goodman, 1985, s. 99; Hay, 1921, s. 145-158; Sluglett, 2007, s. 63; Öke, 1991, s. 47). Burada konu iki şekilde değerlendirilmeye muhtaçtır. Birinci husus camiler ve din adamlarının işgal sonrası kurulacak olan sistemde en önemli muhalefet merkezi olarak görülmesi ve bunların pasifize edilmesine dönük tavsiye; ikincisi ise söz konusu kişi ve müesseselerin elde edilmesi ile birlikte sömürü düzeninin daha hızlı inşa edileceği öngörüsü. Burada genellikle ikinci husus Türk bilim camiası tarafından göz önünde tutulurken, birinci hususa pek yer verilmemesi üzerinde düşünülmesi gerekli

bir durumdur. Yalnız Noel'in gönderisindeki tavsiyeye rağmen, Kürtlerin milli hislerinin kaşınması halinde kendilerinin bölgede daha büyük kazançlar elde edeceklerini öngördüğü de bir gerçektir (Öke, 1990, s. 36; Noel, 2010, s. 31 ve 168).

Noel, yukarıda sıralamış olduğu kimi tavsiyelerini daha da somutlaştırmak amacıyla Mardin, Diyarbakır, Halep ve Musul çevresine Nisan-Mayıs 1919 tarihleri arasında istihbari amaçlı seyahatler gerçekleştirmiştir. Noel'in söz konusu seyahat güzergâhını, görüşmelerini ve faaliyetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 8-15 Nisan: Nusaybin'e gelişi (çeşitli Kürt liderlerle görüşme),
- 7 Nisan: Musul'dan Nusaybin'e seyahat (Miran'daki Kürt aşiretleri ile görüşme),
- 19 Nisan: Nusaybin'den Mardin'e seyahat (Dakhori aşireti, Amerikan misyonerleri, Keldaniler ile görüşmeler),
- 25 Nisan: Mardin'den Halep'e seyahat,
- 4 Mayıs: Genel af ilanı talebi,
- 7 Mayıs: Kürtlere sözlü garantiler verme talebi,
- 10 Mayıs: Halep'ten Mardin'e seyahat (V. Kolordu komutanı Miralay Kenan Bey ile görüşme),
- 12 Mayıs: Mardin'den Midyat'a seyahat (Mahalmi aşireti ile görüşme),
- 17 Mayıs: Midyat'tan Sur'a seyahat (Habasbani aşireti ile görüşme),
- 21 Mayıs: Sur'dan Avire'ye seyahat (Sürgici ve Şeykhan aşireti ile görüşme),
- 23 Mayıs: Avire'den Mardin'e seyahat,
- 28 Mayıs: Mardin'den Diyarbakır'a seyahat (Şammar Arapları ile görüşme),
- 29 Mayıs: Dirik'ten Arbeth'a seyahat (Milli aşireti ile görüşme).

Noel'e göre yukarıda seyahatlerin ve önerilerin bir de pratik uygulama sahası vardı. Binbaşı Noel'e göre aslında İngiltere 3 başlı bir yapı kurmalıydı. Söz konusu bu yapıda 3 merkeze yer veren Noel bunları: Süleymaniye, Musul ve Diyarbakır olarak sıralamıştır. Güney Kürdistan olarak tanımladığı Süleymaniye'de: Neri, Revanduz, Akra, Erbil, Kerkük, Kifri ve Hanikin'e yer veren Noel; Merkezi Kürdistan olarak isimlendirdiği Musul'da sadece Musul çevresini; son olarak Batı Kürdistan olarak tanımladığı merkezi Diyarbakır olacak olan yönetim sisteminde de Diyarbakır-Musul arası yerleri konumlamıştı (TNA, FO 608/96, s. 385; TNA, FO 371/4149, s. 171). Söz konusu konumlamalarla aslında Noel Kürtler arasında konfederasyon, akabinde de büyük bir Kürt devletinin kurulmasını hedeflemişti (Heper 2010, s. 228)².

² ABD'nin Irak ve Suriye'de faaliyet yürüten PKK unsurlarına dönük politikası ile söz konusu önerideki 3'lü yapı ciddi benzerliklere sahiptir. Ayrıca yakın zamanda Katolik dünyasının ruhani lideri ve Vatikan devletinin başkanı olan Papa Françesko'nun Erbil ziyareti sırasında kamuoyuna yansıyan bir harita Türkiye'de ciddi bir tartışma konusu olmuştu. Söz konusu haritanın 1960'larda ABD tarafından yapıldığına dönük haberler ve tartışmalar aslında meselenin ne kadar derinlerde olduğunun farkındalığından uzak oluşu göstermiştir. Söz konusu harita Binbaşı Noel'in özel görev günlüğünde 1919 yılında hazırlamış olduğu kitapçığın sonunda yer almış bir haritadır. (Ek 3: Binbaşı Noel'in hazırlamış olduğu raporda yer verdiği büyük Kürt devleti haritası). Söz konusu haritanın tartışmaya açık pek çok yanı olmakla birlikte burada, özellikle Suriye üzerinden İskenderun'a oradan da Akdeniz'e açılan bir koridorun varlığı son derece önemlidir. Gerek Binbaşı Noel gerekse günümüzde PKK'yı sahada bir piyon olarak kullanmak isteyen güçler Akdeniz'e açılmadan uzun soluklu bir planlama yapılamayacağını farkında olarak hareket etmişlerdir. Bu tabloda ABD yönetiminin

Önermiş olduğu sistemi daha da ayrıntılı halde savunan Noel, bu yapının inşasında sırası ile yapılması gerekenleri: Türk idaresinin bölgede sona erdirilmesi, Kürtlerin bölünmeden bir yapı teşkil edilmesi ve sınırın mümkün olduğunca Kürtlerle Araplar arasındaki etnolojik sınıra uygun olarak belirlenmesi olarak sıralamıştır (TNA, FO 371/4193, s. 1; Sheppard, 1921, s. 22); ancak Bağdat Sivil Yöneticisi Wilson, bu görüşe karşı çıkmak suretiyle İngiliz politikasının temelini stratejik ve ekonomik çıkarın yerleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Öke, 1990, s. 112; Öke, 1991, s. 41). Gerek Noel'in önerileri gerekse bu önerilere karşı çıkan İngiliz temsilcilerin ortak paydası İngiliz devletinin çıkar odaklı menfaatlerinin korunması olmuştur. Burada sadece araçlar, farklılaşmanın bir unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Noel, Kürtlerle ilgili planlamalarına rağmen onlarla ilgili Londra'ya kimi uyarılarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Onun özellikle Kürtlerin kabileci bir hisle hareket ettiğini, dolayısıyla kendilerinin dışında bir unsura tahammüllerinin olamayacağına dönük uyarısı hayli dikkat çekicidir. Burada *bu öyle sağlıklı ve güçlü bir atmosferdir ki Kürt topraklarına ekilen farklı kültürleri boğup dışarı atmak konusunda çok önemli işlevlere sahiptir* şeklindeki ifadesi dikkatle ele alınmalıdır. Kendisine göre Kürtler aslında ne Türk ne de Arap idaresi altında yaşamak istemekteydiler (Meho ve Maglaughlin, 2001, s. 18; Kaymaz, 2003, s. 96). Aslında söz konusu değerlendirmeler Binbaşının tamamen kurmaya çalıştığı sistemin Londra'ya kabulüne dönük değerlendirmelerdir. Söz konusu sistemde kendisinin belirleyici olduğu bir yapıyı da uygun bir zaman diliminde Binbaşının sunacağı; ancak buna uygun bir zemin bulamadığı için bunu gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır.

Kurulacak olan yapının inşasında etnolojik sınırı hayati derecede önemli bulan Noel'in bu yaklaşımına (TNA, FO 371/4193, s. 1), İngiltere'nin Bağdat Sivil Yöneticisi A. Talbot Wilson karşı çıkmıştır. Böyle bir durumda sınırın nerede başladığı ve bittiğinin tespitinin mümkün olmadığını düşünen Wilson, bunun zaten önemli de olmadığını ifade etmiştir. Binbaşına göre daha ayakları yere basan bir siyasetin temsilcisi konumunda olan Wilson'a göre Londra'nın yapması gereken şey: önceliklerini belirlemek suretiyle bunların gerçekleştirilmesine dönük hamleleri yapmaktır (Lazarev, 2010, s. 85).

İngilizler için önceliği petrol bölgelerinin ele geçirilmesi olarak belirleyen Wilson'a göre Diyarbakır, Nusaybin, Urfa, Süleymaniye, Revanduz, Amedia ve Cezire bin Ömer kurulacak olan İngiliz mandasındaki Mezopotamya devletinin sınırları dışında kalmalıydı (Mcdowall, 2004, s. 175; Öke, 1991, s. 44). Bu yerlerin İngiliz devleti için bir anlamı olmadığına inan Wilson, Noel'in fanatikçe hareketlerinden de son derece rahatsız olmuş ve bunu her fırsatta ifade etmiştir. Yalnız burada çok önemli bir husus gelişmiştir ki o da Binbaşına Kürtler arasında birlik olup olmadığına dönük araştırma yapılması için görüşmeler yapma yetkisi de yine Wilson'ın başında bulunduğu Bağdat Sivil Yönetimince verilmiştir (TNA, AIR 20/512, s. 44). Söz konusu görevlendirmenin her aşamasından çeşitli değerlendirmeler yapan Londra'daki politika kurucular, Noel'in çalışmasının etkilerini değerlendirmekten geri kalmamışlardır. Curzon bu

---

PKK'nın Suriye kolu olan PYD'yi bir terör örgütü olarak tanımamaktaki ısrarı da son derece anlamlıdır.

minvalde yapmış olduğu değerlendirmede önce Hindistan yönetimine sorularak karar verilmesini düşünmüşse de (Öke, 1991, s. 40), gelişmeler karşısında Kürtleri kendi hallerine bırakmanın en doğru yöntem olduğuna karar vermiştir (Öke, 1990, s. 110; Öke, 1991, s. 43).

Haziran 1919 tarihi itibarıyla almış olduğu yetkiyle Kürtler arasında çeşitli seyahatlerde bulunan Noel, Kürtlerden hiçbir düşmanca hareket görmediğini ve Türklerden nefrete ait pek çok olayla karşılaştığını iddia etmiştir. Söz konusu bu iddialarını desteklemek adına Türklerin İttihad-ı İslamcı siyasetinin bir temele dayanmadığını düşünen Noel, bunun karşısına konulacak bir fikrin temellerini atmak için faaliyet yürütmüştür (TNA, FO 371/4193, No: 163038). Söz konusu bu faaliyetler çerçevesinde Revanduz, Rania ve Dergala çevresinde çeşitli araştırmalar yapan Noel, burada görmüş olduğu kötü hususların tamamından Türkleri sorumlu tutarken; iyi ne varsa çok kısa bir süre önce bölgeye gelen İngilizlere hamletmiştir (TNA, AIR 20/512, s. 149-150).

Sivas Kongresine Doğru Faaliyetler ve Bunun İngiliz Politikasındaki Akisleri

Bazı kayıtlarda Kürt Lawrence'ı olarak nitelenen Noel, Anadolu'daki hareketlenmeyi en erken fark eden İngiliz istihbarat subayları arasındadır. Söz konusu bu farkındalığını sadece sözde değil eylem boyutunda da sahaya yansıtan Noel; Süreyya Bedirhan, Arif Paşa ve diğer Bedirhan kardeşlerle birlikte hareket etmek üzere planlamalar yapmıştır (TNA, FO 371/4192, No: 115905). Söz konusu planlamalarını hayata geçirmek için çeşitli seyahatler icra eden Noel'in Sivas Kongresi öncesinde gerçekleştirdiği faaliyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 14 Haziran: Diyarbakır'dan Halep'e seyahat (Albay Talbot Wilson ile görüşme),
- 1 Temmuz: Van ve Bitlis valilerinin Seyit Abdülkadir'in taraftarları arasından tayin edilmesi noktasında Osmanlı Devleti'ne baskı yapılması talebi,
- 23 Temmuz: Halep'ten Bağdat'a ve İstanbul'a seyahat,
- 19 Ağustos: İstanbul'dan Halep'e gelişi (Cemilpaşazade Ekrem Bey ve Bedirhan kardeşlerle buluşma),
- 21 Ağustos: Halep'ten Antep'e seyahat,
- 25 Ağustos: Antep'ten Pazarcık'a seyahat (Atmili aşireti ile görüşme),
- 31 Ağustos: Pazarcık'tan Malatya'ya seyahat (Kürecik aşireti ile görüşme),

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Kemal Paşa da hem yerel liderleri hem de Binbaşı Noel'i yakından takip etmiştir (BOA, DH. ŞFR. 103-138; Kehale, 1997, s. 57). Benzer şekilde yerelde görev yapan Osmanlı askeri subayları da hem Noel'i sıkı bir şekilde takip etmişler hem de gizli haberleşme ağının kendisine verilmiş olması anlamını taşıyan şifreli haberleşme yetkisini sert bir dille eleştirmekten geri kalmamışlardır (ATASE, İSH, 346-5; BOA, DH. KMS. 104-295). Hatta konuyla ilgili dönemin Van valisi Noel'in bölgede rahat bir şekilde seyahat etmesi ve bazı araştırmalarda bulunmasının son derece sakıncalı olduğunu, İtilaf devletlerinden bir heyetin söz konusu görevi ifasının daha isabetli olacağını, aksi takdirde kendisinin istifa edeceğini İstanbul'a bildirmişti (BOA, DH. KMS. 54-32).

Gerek Bedirhan Bey kardeşlerin gerekse Binbaşı Noel'in etrafında bulunan diğer kişilerin kimlikleri aslında İngilizler için önemli değildi. Burada esas olan o kimliğin

İngiliz politikası içerisinde ne denli hizmet göreceği husussuydu. Söz konusu hizmetlerin karşılığı da oldukça kabarık bir şekilde kişilere ödenmekten geri durulmamıştır (Ural, 2002, s. 171; Gürtunca, 1967)³. Yalnız burada tespit edilmesi gereken husus; İngilizlerin bölgeyi işgal planlamalarında kullanılacak kişileri ve aktörleri ince elenip sık dokunmak ve ciddi araştırmalar yapılmak suretiyle seçtikleridir.

Sivas Kongresi'nin 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanması sonrasında muhtemel gelişmeleri düşünen Noel'e göre Mustafa Kemal ve ekibi durdurulmalıydı. Osmanlı yerel idarecilerinden ve askeri personelinden kimileri de Noel'in bu faaliyetini ve Elazığ Valisinin tutumunu dikkatle takip etmiştir (ATASE, *İSH*, 346-5). Söz konusu amaç doğrultusunda hareket eden Noel'in; Elazığ Valisi Ali Galip, Malatya Mutasarrıfı Halil Bey ve diğer Kürt liderlerle birlikte hareket etmesinden önce durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa harekete geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın hareketinden Noel'i 9 Eylül 1919 tarihinde haberdar eden Elazığ Valisi, kendisinin hızlı bir şekilde Malatya'yı terk etmesi gerektiğini açıkça bildirmiştir. Hiç beklemediği bir anda zor durumda kalan Noel, gelişmelerin kendisi açısından hiç de iyi neticelenmeyeceğine kanaat getirmek suretiyle çareyi filmlere konu olacak bir kaçış sahnesi ile Anadolu'yu terk etmekte bulmuştur.

Kimi İngiliz yetkililere göre bölgede barış ve asayişin temin için seyahat eden Noel hiç beklemediği bir durumla karşılaşmıştır (Öke, 1990, s. 116). Konuyla ilgili gelişmeleri tatsız bir tesadüf olarak geçiştirmek isteyen İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliği (Kehale, 1997, s. 58), aslında bütün gelişmeleri yakından takip etmiştir (TNA, *FO 371/4192*, No: 129887); ancak olayın ortaya çıkması ile diplomatik bir krize meydan verilmemesi adına Binbaşı Noel'in bütün yetkilerinin bir müddet askıya alınması yönünde Londra'ya talepte bulduklarını ilan etmişlerdir (TNA, *FO 371/4192*, No: 131425; TNA, *FO 371/4192*, No: 132017). Benzer şekilde sahada yetkili olduğu anlaşılan Albay Bell de Noel'in faaliyetlerinin kişisel tasarrufu olduğunu iddia etmiştir (ATASE, *İSH*, 199-226).

Yaşanan krize rağmen Binbaşı Noel, hiçbir şey olmamış gibi Londra'ya raporlar göndermeye devam etmiştir. Malatya hadisesi üzerinde pek durmayan Noel, ötekileştirici ve ayrıştırıcı dilde yazmış olduğu değerlendirmelere devam etmiştir (ATASE, *İSH* 342-14). Bu cümleden olmak üzere Kürtlerin Türk hâkimiyetinden Ermeni hâkimiyetini tercih edeceklerine dair görüş beyan eden Noel (TNA, *FO 371/4192*, No: 134740), Kürt liderlerinin pek çoğunun İngiliz taraftarı olduğunu iddia etmiştir (TNA, *AIR 20/513*, s. 103-104; TNA, *FO 371/4192*, No: 136879; TNA, *FO 371/4193*, No: 141322).

Aslında Noel, söz konusu iddiasında özellikle kimi Bedirhan Bey ailesinin üyelerinin sürekli yanında bulunmasını ve kendisi ile işbirliği halinde olunmasını bölgede rahat hareket edebilmek için bir dayanak noktası olarak görmüş olmalıdır; ancak bu duruma rağmen kendisinin yanında seyahat edecek kişilerle ilgili can ve mal

³ Aslında benzer siyasetin Ruslar tarafından da yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bu duruma en tipik örnek olarak Rusların Abdürrezzak Bedirhan ile kurmuş oldukları ikili münasebetler gösterilebilir (Öke, 1990, s. 13); ancak Ruslar İngilizlere nazaran daha amatör hareket etmişlerdir.

güvenliğinin sağlanmasına dönük kimi taleplerini de Osmanlı idaresinden istemiştir (Ural, 2004, s. 61.). Bedirhan Bey ailesinin üyelerinin faaliyetleri Türk yetkililer ve askerleri tarafından dikkatle takip edilmiştir (ATASE, İSH, 103-107; ATASE, İSH, 85-27; Bozan, 2016, s. 112). Söz konusu tarihlerde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının bir tehdit olarak hızla güçlendiğine dikkat çeken Noel, bu yükselişi Kürtleri kullanarak engellemenin mümkün olduğunu da Londra'ya pek çok defalar rapor etmiştir.

Gerek İstanbul Yüksek Komiserliğinin gerekse Bağdat Sivil Yönetiminin Sivas krizi sonrasında biraz daha dikkatli olmaya özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Noel'in misyonu ve birinci sınıf istihbarat elemanı olmasından kaynaklı kendisinin Londra'ya dönüş tarihi Bağdat Sivil Yönetimince 19 Eylül (TNA, FO 371/4193, No: 142096), İstanbul Yüksek Komiserliğince 6 Kasım olarak sunulmuşsa da (TNA, FO 371/4193, No: 146566) en nihai varış tarihi 17 Kasım 1919 olarak gerçekleşmiştir (TNA, FO 371/4193, No: 1784)⁴.

Eylül 1919 Sonrasında Binbaşı Noel'in Faaliyetleri

Binbaşı Noel'in istihbari olarak gerçekleştirdiği faaliyetlerde deşifre olması aslında kendisinin faaliyetlerini bir müddet askıya almasını gerektirmesine rağmen böyle bir şey yapılmamıştır. 1919 Eylül sonunda halen merkezi hükümetine tavsiyeler vermekte ısrar eden Binbaşı, bu anlamda İngiliz taraftarı olan kimi Kürt liderlerin çeşitli görevlere atanmasını, Osmanlı idaresinin sıkıştırılmasını tavsiye etmiştir; ancak bütün bu tavsiyelerin yanına mutlaka İngiliz danışmanların bölgede Kürtlerle birlikte olması gerektiği uyarısında bulunan Noel, Türkleri ötekileştirici dilinden asla vaz geçmemiştir (Mcdowall, 2004, s. 185). Söz konusu durum kendisinin öncülleri, ardılları ve otoritesi altındaki subaylar tarafından da savunulmuştur. Bunun en tipik özelliğini Soane'nin çalışmalarında görmek mümkündür.

İşgal sonrası bölgede Türklerin varlığına Kürtlerce tahammül edilemediğini iddia eden Soane bunu desteklemek adına kendisinin kırmızı bir başlık taktığını ve bunun Türkleri anımsatması dolayısıyla bazı olumsuzluklarla karşılaştığını ve söz konusu başlığı çıkarttıktan sonra rahat ettiğini iddia etmiştir (Soane, 2007, s. 121). Buradan da anlaşılacağı üzere sömürgeci bir güç olan İngiltere'nin sahadaki politika yürütücüleri konumunda olan aktörler ayrıştırıcı her türlü unsuru dikkatle ele almışlardır.

Türlere karşı önyargılı ve ötekileştirici dilin Binbaşının hemen hemen bütün yazışmalarına sirayet ettiğinin farkında olan Bağdat Sivil Yönetimi bunun bilinmesinin önemini Londra'ya sürekli ihtar etmiştir (TNA, FO 608/95, s. 327). Söz konusu dilin varlığını bir dönem Noel'in emri altında siyasi subay yardımcısı olarak görev yapmış olan Hay de zaman zaman çalışmalarında örneklemiştir. Mütareke sonrasında bölgede tek bir Türk idareci ve yetkili istemeyen Noel yazışmalarının bütün omurgasını Türklerin izlerini silmeyi dönük olarak şekillendirmiştir (Hay, 2005, s. 114).

⁴ Noel'in ilerleyen tarihlerde Kürtlerin *Özyönetim Sistemi* ile gelişeceğini varsayan yaklaşımıyla (Öke, 1990, s. 55) Kürt ayrılıkçı çizgisinde faaliyet yürüten kimi siyasi partilerin söylem ve eylemlerine dönük benzerlik hayli dikkat çekicidir. Buradaki benzerliğin fark edilmesi ülke bütünlüğünün korunmasında hayli önemli bir işleve sahip olacaktır.

Noel'in Kürtler arasında fanatikçe faaliyetler yürütmesine rağmen kendisinin hoş karşılanmadığı yerlerle ilgili yanıltıcı bilgiler vermenin ötesinde kimi yerlerin bombalanmasını istemesi hayli ilginçtir. Söz konusu bu duruma Cafer Sultan bölgesinin bombalanması talebi örnek olarak gösterilebilir (TNA, *AIR 23/340*, s. 81; Öke, 1990, s. 25). Halepçe'ye oldukça yakın bir yerleşim yeri olan burasının bombalanması talebi kendisinin istediği şeyi bulamaması halinde nelerin talep edilmesine bir örneklem olarak kayıtlardadır.

1922 tarihinde halen bölgeyle ilgilenen Noel; Seyit Taha ve Simko ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur (TNA, *AIR 23/340*, s. 81). Seyit Taha'yı İngiliz politikasının uygulanmasında önemli bir aktör olarak görmeyen Noel'e göre Bedirhan Bey'in torunları ve Seyit Abdülkadir, Taha'dan çok daha önemli kişilerdi (TNA, *FO 371/4192*, s. 1). Söz konusu önemde Seyit Abdülkadir'in zaman zaman Türklerle de görüşmesi nedeniyle Bedirhan Beyin aile üyeleri en önde yer almaktaydı (Öke, 1990, s. 19). Calthorpe ise Abdülkadir'in satın alınması halinde kendileri için daha önemli bir figür olacağını düşünmekteydi (Öke, 1990, s. 24).

Simko'dan İran çevresindeki faaliyetler için asla vazgeçmeyen Noel'e göre kendisi her daim İngilizlerin emrine girmeye hazır bir nefer olarak beklemekteydi (TNA, *AIR 23/341*, s. 66). Seyit Taha ise kendisinin her an oyun dışına itilebilecek bir eleman olarak değerlendirildiğinden habersiz bir şekilde Binbaşının istediği bilgileri sahadan toplayarak kendisine iletmekle meşguldü (TNA, *AIR 23/341*, s. 71; TNA, *AIR 23/343*, s. 41).

Noel, Seyit Taha'yı Revanduz'da bir düzen kurulması halinde Şeyh Mahmut'un gücünün sınırlandırılmasında kullanılacak bir ara eleman olarak değerlendirmiştir. Hem Şeyh Mahmut'un hem de Seyit Taha'nın güç dengesinde ibrenin açık ara Mahmut'tan yana olduğunu kaydeden Noel'e göre, aynı yöntemle Seyit Taha da güçlendirilebilir ve her ikisi birbirine kırdırılabilirdi (TNA, *AIR 23/343*, s. 75). Noel'in bu telgrafından da anlaşılacağı üzere kendisi her ne kadar İngiliz belgelerinde bir Kürt fanatiği olarak nitelenmiş olsa da aslında İngiliz devletinin menfaatleri ne ise ona dönük politikaların savunucusu konumundaydı. Söz konusu bu duruma bir örneklem olması açısından Özdemir Bey'in 1923'te gerçekleştirdiği harekât esnasında Seyit Taha'nın konumunun güçlendirilmesini İngiliz menfaatleri ile önemli bulan Noel (TNA, *AIR 23/344*, s. 51), söz konusu durumda Seyit Taha'nın kendilerine sadakatinden de hiç şüpheye yer vermemiştir (TNA, *FO 371/4192*, No: 106878)⁵.

Özdemir Bey'in harekâtı esnasında İngilizlere düşman unsurları da sıralayan Noel, özellikle Surçi aşiretine dikkat kesilmiştir. İngiliz arşivlerinde yapılan araştırmalarda aşiretin hangi bölgelere yayıldığı, gücü, Türklerle olan münasebetinin dikkatli bir

⁵ 1885 tarihinde Mısır'da Ahmed Cevdet Bey'in oğlu olarak dünyaya gelen Özdemir Bey eğitimini Mısır'da tamamlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Özdemir Bey, Filistin ve Suriye cephelerinde İngilizlere karşı çarpışmış daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile Antep Müdafaasında, Musul-Kerkük'te bir teşkilatlanma için Yarbay rütbesi ile Ravanduz ve yöresinde görevlendirmiştir (Göztoklus, 2008, s. 95-96). Lozan Anlaşmasının görüşmeleri başlayınca değin Revanduz ve Musul'da İngilizler üzerinde ciddi baskılar kurmuşsa da barış görüşmelerinin başlaması nedeni ile harekâtını durdurmak zorunda kalmıştır.

şekilde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Noel'e göre Surçilerin hareketi kısıtlanmadan İngilizlerin bölgede etkinliğini uzun süre sürdürmesi mümkün değildi (TNA, AIR 23/341, s. 70).

Noel'in Çalışmalarının İstanbul ve Londra'da Yansımaları

Binbaşı Noel'in çalışmaları hem yerelde hem de Londra'da ciddi tartışmalara neden olmuştur. Söz konusu tartışmalarda Noel'e verilen görevle kendisinin bölgede yapmış olduğu etkinlikler değerlendirilmiştir. Bunun için Bağdat-İstanbul-Hindistan-Londra-Mısır arasında yazışmalar gerçekleştirilmiştir.

Söz konusu bu yazışmalardan birinde Noel'in amacı sorgulanmış ve görev tanımını aşip aşmadığı irdelenmiştir. Bağdat'tan Mısır'a gönderilmiş olan yazıda Noel'in sivil çalışıp çalışmadığı, maddi olarak olanakları ve Kürtlerle olan münasebetinin boyutları irdelenmiştir (TNA, AIR 20/512, s. 126-127; TNA, AIR 20/714, s. 1-2). Kendisinin yapacağı faaliyetleri önemli bulan Bağdat'ın işgalci yönetim temsilcileri, işin başında Noel'in sınırlarını aşmayacağını, kendisinin birinci sınıf istihbarat uzmanı olduğuna bakarak karar vermişlerdi. Söz konusu kararda Noel'in ne denli sabit fikirli bir kişiliğe sahip olduğu gözden kaçırılmış olsa gerektir. Bu nedenledir ki Hindistan Bakanlığı kendisinin adımlarını atarken İstanbul Yüksek Komiserliği'ne danışması, Kürt aşiretlere belirsiz vaatlerin ötesinde herhangi bir söz vermemesi uyarısında bulunmuştur (Kurubaş, 2004, C. 1, s. 37). Aslında Türk idarecilerin de Binbaşının kişiliği ile ilgili kimi kayıtlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu durumla ilgili Genelkurmay Arşivi kayıtlarında "...kendisi şimdilik hakiki maksadını gizliyor kâh Diyarbakır'a kâh Midyat'a kah Halep'e gitmeye karar veriyor. Esasen serseri mizaç bir adam olduğu anlaşılmaktadır" şeklinde değerlendirmeler mevcuttu (ATASE, İSH, 30-14).

Bütün uyarılara rağmen bildiğinden şaşmayan Noel, Mardin Nusaybin'de 8 Nisan -15 Nisan 1919 tarihleri arasında bir seyahat icra etmiştir (BOA, DH. ŞRF. 627-19). Bu seyahat esnasında buradaki Kürt aşiretlerin listesini, hane sayılarını, kaç köyde yaşadıklarını, kaç ailenin modern tüfeklere sahip olduğunu ve hangi aşiretin bölge üzerinde nasıl bir hâkimiyetinin olduğu bilgisini derleyip toparlamış, ayrıca kendilerine bazı sözlü garantiler de vaat etmiştir (TNA, FO 141/806, s. 1-3). Yalnız Osmanlı idarecilerinin kendisinin askeri bir unvana sahip olmasından ve resmi müracaatından dolayı refakatine bir zabitle on atlı muhafız tahsis ettiği anlaşılmaktadır (ATASE, İSH, 101-37; ATASE, İSH, 321-175).

Binbaşı Noel'in seyahati ve sözlü garantilerine rağmen bölgedeki yerel ahali tarafından oldukça sert bir tepki ile karşılaştığı anlaşılmaktadır (ATASE, İSH, 85-27; ATASE, İSH, 105-61; Öke, 2012, s. 90). Söz konusu karşıtlığı iki temele dayandırmak mümkündür. Bunlardan birincisi İngilizlerin Ermenilerle olan münasebeti, diğeri ise İngilizlere dönük geçmiş algısıdır. Sömürgeci bir devlet olarak böl-parçala-yönet siyasetinin mimarı olan İngilizlerin izlediği strateji bölgedeki yaşayanlar tarafından da kuşku ile karşılanmıştır (Hay, 2005, s. 164). Aslında söz konusu kuşkunun Binbaşı Noel tarafından da hissedildiği anlaşılmaktadır. Kendisinin Kürtlerin Ermenilere yaptıklarıyla ilgili İngiliz hükümetinin cezalandırıcı olmayacağını ve İngiliz

hükümetinin sadece taşınmaz mallar hususunda Kürtlerden talebinin olacağını ilan talebi söz konusu durumun farkındalığına bir örnektir (Bell, 1920, s. 68).

Seyahatlerine devam eden Noel özel görev günlüğünde Mardin, Antep, Halep, Musul, Diyarbakır, Malatya çevresinde gerçekleştirmiş olduğu seyahat esnasında Bedirhan Beyin ailesinin nüfuzuna, Kürtlerin karakterlerine, Ermenilerle münasebetlere, Hamidiye alaylarına, Türklerle Kürtlerin birbirinden ayrılan özelliklerine, Rusya'nın bölgedeki izlediği siyasete, İran ve Irak Kürtlerinin özelliklerine yer vermiştir (TNA, FO 371/5068, s. 75-141). Burada önemli bir tespit olarak Revanduz Kürtleri ile Diyarbakır'da yaşayan Kürtlerin birbirinden ayrılan yanlarına dikkat çeken Noel, bölgede yaşamlarını devam ettiren Arapların, Kürtleri etkilemek suretiyle söz konusu farklılığı oluşturduğunu ifade etmiştir (TNA, FO 608/95, s. 4). Binbaşının söz konusu ziyaret ve görüşmeleri Türk askerlerince de takip edilmiştir (ATASE, İSH, 85-27).

Yine Binbaşının zaman zaman Londra'ya bildirdiği bir husus olarak Türk-Kürt-Ermeni münasebetleri çok önemli bir konu olarak değerlendirilmiştir. Kendisinin İngiltere'nin Ermenilerle olan ikili görüşmelerinde Kürtlerin haklarının korunacağına dönük çeşitli garantileri gündeme taşınması, söz konusu hususta acele edilmezse Türklerin bölgede etkinliğinin artacağı öngörüsü de yapılan çalışmalarda ele alınan konular arasında yer etmiştir (TNA, AIR 20/714, s. 5; TNA, FO 371/4191, No: 91373). Aslında Ermenilerle ilgili Binbaşının kaygılarının bazı Amerikalı yetkililer tarafından da benzer şekilde değerlendirildiği anlaşılmaktadır (TNA, FO 608/95, s. 594); ancak gelişmeler hiç de sahada tavsiye edilenlerle paralel gelişmemiştir. Milli Mücadele'nin ateşinin Anadolu'da yakılması ile tarih bambaşka gelişmelere sahne olmuştur.

Binbaşının seyahatlerinde kendisine eşlik eden İngiliz görevliler olmakla birlikte yöre ahalisinden de bu seyahatlere katılanlar mevcuttu (TNA, FO 371/4192, No: 106878; Meiselas, 1997, s. 60-61; Hay, 1921, s. 138 ve 142). Söz konusu bu yardımlardan birini de Cizre'de bazı Araplar gerçekleştirmiştir (TNA, FO 371/4192, s. 1-14). Kendisini misafir edenlerin Arap bir lider olmasına rağmen, Binbaşı bunların aslen Kürt olduğunu iddia etmiş; ancak bunu kanıtlayıcı herhangi bir delil ortaya koymayı gerekli görmemiştir (TNA, FO 371/4192, s. 2).

1919 yılının nisan ayının sonlarında Londra'ya göndermiş olduğu raporda Binbaşının hayli ilginç tespitleri olmuştur. Söz konusu belgenin önemine binaen tercümesi şu şekildedir:

"... Özellikle Kürtler arasında İngiliz işgali ile birlikte geçmişte yapılanların hesabının sorulacağı, bu cümleden olmak üzere Hıristiyanların Müslümanlardan intikam alacakları yönünde Türkler tarafından yapılan propagandalar icra edilmekle birlikte, bu propagandalar kanaatimce Türklere sadece zaman kazandırmaktan öte bir anlam ifade etmez. Bu durumun daha da ileri giderek aleyhimize oluşmaya başlayan şüphelerin dağıtılması, genel bir af ilanının yapılacağı yönünde bir duyuru ile bertaraf edilebilir. Eğer bu ilan henüz uygun görülüyorsa; tarafıma verilecek olan yetki ile ben, Kürt ileri gelenlerine sözlü garantiler verebilirim..." (TNA, FO 371/4191, No: 70061).

Buradan da anlaşılacağı üzere Binbaşı şartları zorlamak suretiyle arzu ettiği Kürtlerle İngilizlerin dostluğunun teminini ve Türklerle Kürtler arasında nifak

sokmayı hedef alan görev tanımını daha ileri bir safhaya taşımayı hedeflemiştir. Aslında söz konusu hedefine de Milli Mücadele başlamamış olsaydı kolaylıkla erişebilme imkânına sahip olabilecek görünmekteydi.

Haziran 1919 tarihi itibarıyla Binbaşı Noel'in Doğu Anadolu'ya doğru yayılan bir seyahat güzergâhının olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu seyahatin amaçları ve hedeflerini belirleyen A. T. Wilson, Binbaşından bölgede yaşayan etnik unsurların tespitini, ekonomik koşulları, Ermeni algısını, Kürtlerin müstakil bir Ermeni ve Kürt devletine karşı tutumları hakkında bilgileri temin etmesini istemiştir (TNA, FO 608/95, s. 182). Söz konusu emirlerin dönemin Osmanlı askeri personeli tarafından da fark edildiği anlaşılmaktadır (ATASE, İSH, 101-38).

Söz konusu emirlerin derinliği düşünüldüğünde Binbaşuya verilen talimat aslında oldukça kapsamlı bir rapor sunmayı gerektirmekteydi. Binbaşı da bunun farkında olarak düzenlemiş olduğu raporunda Türkleri öteki ve kötü ne varsa onun temsilcisi olarak takdim etmiştir. Yalnız burada Binbaşının Kürtlerin Ermeni korkusuna dikkat çekmek suretiyle İngilizleri hızlı hareket etmeye çağırması ve vereceği sözlü garantilerin kapsamını genişletmeye dönük talepleri hayli önemlidir (TNA, FO 371/4191, No: 91373; Kaymaz, 2007, s. 163; Öke, 1990, s. 54). Aslında Binbaşı, kendisinden önce bölgede faaliyet yürüten oryantalistlerin ideolojik bakış açısı ile meseleleri değerlendirmiş, Türkleri öteki kavramının temsilcisi olarak konumlamış, bölgedeki rüzgârın Türkler lehine estiğinin farkında olarak bütün kurgusunu inşa etmiştir. Burada kendisinin sabit fikirle hareket etmesi ve raporları bu düzlemde kaleme alması esas amildi.

Söz konusu durumla ilgili dönemin Milli Aşireti lideri Mahmut Beyle gerçekleştirdiği görüşme bunun tipik bir örneği olarak düşünülmelidir (ATASE, İSH, 30-48; ATASE, İSH, 104-9). Binbaşının vermiş olduğu bilgiden Mahmut beyin Türklerce de elde edilmek için çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yalnız bütün çabalara rağmen Mahmut Beyin Türklerce elde edilemediğini iddia eden Noel, yine Mahmut Beyle ilgili Kürtler arasında ciddi kuşkuvar olduğunu da kaydetmekten kendisini alamamıştır. Konuyla ilgili araştırmalarında Mcdowall ve Taş, Mahmud Bey'in Sivas Kongresi'nden itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almayı tercih ettiğini ortaya koymuştur (Mcdowall, 2004, s. 178; Taş, 1989, s. 24). Söz konusu birlikteliği ya görmezden gelen ya da bu durumu yeterince algılayamayan Noel, Mahmut Beye Kürt davasında İngiltere'nin arkasında olduğunu sözlü olarak ifade etmiştir (Öke, 1990, s. 49).

Binbaşuya göre Diyarbakır bölgesinde adalet sisteminin sağlıklı işleminin tek yolu Avrupalıların yönlendirmesi ile kurulacak sistem ya da Kürt ulusal hislerinin karşılanmasıydı (TNA, AIR 20/512, s. 305). Kendisinin 1919 tarihi itibarıyla sunmuş olduğu bir raporda geçen ifadeler Avrupa Birliği'nin zaman zaman Türkiye'nin karşısına getirmiş olduğu şartlarla birlikte değerlendirildiğinde tarihsel bir devamlılığın olduğunu ortaya koymaktadır (Sabah Gazetesi, 10.08.2009).

Sonuç

1583 tarihinden William Ewart Gladstone'ın iktidara geldiği 19. yüzyılın son çeyreğine kadar dostane ve müteakabiliyet esasına göre şekillenen Türk-İngiliz münasebetleri söz konusu tarihten itibaren çok farklı bir seyir takip etmiştir. Üzerinde

güneş batmayan imparatorluk olarak isimlendirmenin getirmiş olduğu gücü Osmanlı topraklarının parçalanmasına yönelten İngiliz devleti, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı toplumunu ve coğrafyasını tanımayı daha sonra da parçalamayı hedef alan bir politika benimsemiştir.

Edwart W. Said'in 1978 tarihinde kaleme almış olduğu *Oryantalizm* çalışmasında ifade ettiği üzere emperyalizmin keşif kolları olarak faaliyet yürüten İngiliz görevlilerden biri olan Binbaşı Noel 1886 tarihinde İngiltere'de dünyaya gelmiştir. Bugüne kadar tespit edilebildiği kadarıyla eğitimi ile ilgili Türkçe ve İngilizce basılmış çalışmalarda herhangi bir bilgi mevcut değildir; ancak Farsçaya tercüme edilmiş günlüğünden ve konsolosluk raporlarından bazı bilgileri temin etmek mümkündür. Buna göre Binbaşı Birmingham'da, Workshair'da ve Wolwich Kraliyet askeri akademisinde eğitimi tamamlamıştır. Eğitimi esnasında almış olduğu notlar değerlendirildiğinde kendisinin oldukça başarılı olduğu ve zorlu bir sınav sürecinden geçtiği anlaşılmaktadır.

Kafkaslarda Tatarlar arasında bir ayaklanma çıkartmak üzere görevlendirmiş olan Noel'in önce Ruslara esir düşmesi akabinde, buradan kaçış kendisinin maceracı bir yönünü de besleyen olaylar olmuştur. Birinci Dünya Savaşı esnasında İran ve Irak'ta görev yapan Noel'in amiri A. T. Wilson olmuştur. Wilson, kendisinin maceracı, gözü kara ve ötekileştirici bir dille kaleme almış olduğu raporları dikkatli bir şekilde analiz etmiştir.

Ahvaz ve özellikle Süleymaniye görevlendirmesi esnasında Kürtlerle yakın temas halinde olan Binbaşının basılmış tek çalışması 101 Kürt atasözü olarak isimlendirdiği makalesi olmuştur (Binbaşının Ahvaz'da görev yaparken tespit edilen imza örneği için bk. Ek 4). Çağdaşları olan Bell ve Lawrence gibi kitap ve makale yazmaktan kendisini alıkoyan Noel'in buna mukabil İngiliz Ulusal Arşivi'nde kayıtlı pek çok raporu bulunmaktadır. Söz konusu raporlarda Binbaşı seyahat etmiş olduğu yöredeki etnik kimlikleri, coğrafyanın özelliklerini, telgraf hatlarının uzunluğunu başta olmak üzere pek çok hususa ait istihbari bilgileri Londra'ya göndermiştir. Binbaşı Noel söz konusu bilgilerden çıkartmış olduğu sonucu 3 ayrı Kürt birliğinin kurulması olarak formüle etmiştir. Burada Süleymaniye, Musul ve Diyarbakır merkez olarak konumlanmıştır.

Kendisinin etnik sınıra göre bir coğrafya tahayyülü, Kürtlerin Türk idaresindense Ermeni idaresini benimseyeceklerine dair düşüncesi Londra'da kabul görmemiştir. Benzer şekilde yanlı, politize ve ötekileştirici dili de zaman zaman eleştiri konusu olmuştur. Özellikle İngiltere'nin ilk Bağdat Sivil Yöneticisi A. T. Wilson ve dönemin Dışişleri Bakanı Curzon kendisine itibar etmemişlerdir. İstanbul Yüksek Komiserliğinde görevliler de kendisinin çalışmalarının hedefinde Kürt Lawrence'ı olmayı amaçladığı şeklinde Londra'ya raporlar göndermekten geri durmamışlardır.

Binbaşı Noel'in Kürt taraftarı hatta Lawrence'ı olmak yolunda atmış olduğu adımlara rağmen kendisi Irak'a bağlı olarak şekillenecek bir Kürt yapılanmasında eğitim, sağlık ve dışişlerinin Bağdat'ın kontrolü altında olmasına dönük tavsiyeleri ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ile Bağdat-Erbil arasındaki münasebetleri düzenleyen kimi hususlarda referans kaynağı olarak kullanılmıştır.

Kendisinin Diyarbakır'da Kürtlerin hislerini kuşatan bir idarenin ya da Avrupa'nın bir komisyonunca yönetimin benimsenmesi tavsiyesi ise zaman zaman kimi Türk idarecilerce çeşitli dönemlerde gündeme alınmıştır. Benzer şekilde Türkiye'de öz yönetim adı altında federasyon ve daha sonra bağımsızlığa gidecek bir hedefle hareket eden kimi çevrelerin, siyasi partilerin yine referans kaynakları arasında Binbaşı Noel'in çalışmalarının olduğu görülmektedir.

Bütün bu durum karşısında İngiliz devlet aklının Kürtlere bir devlet kurmak yolundan ziyade onların siyasi olarak elde tutulması, her an sahaya sürülecek bir argüman olarak değerlendirilmesi planlanmıştır. Yani Binbaşı Noel'in bir Kürt devleti projesi İngiliz devlet aklında karşılık bulmamıştır. Söz konusu planlamalar ABD yönetimince benimsenerek Ortadoğu'nun yeniden dizaynında bir referans kaynağı olarak planlamalarda yerini almıştır. Bu minvalde Mart 2021 tarihinde Papa Françesko'nun Erbil yönetimini ziyareti esnasında kamuoyuna sunulan harita bunun tipik örneği olarak kayıtlara geçmiştir.

Extended Abstract

Turkish-British relations, which have retained a history of approximately a thousand years, officially started in the Ottoman State with the arrival of William Harborne to Istanbul as ambassador in 1583. Although Harborne was a representative of the Levant Company, he was welcomed as an ambassador within the Ottoman State. From the aforementioned date on, bilateral relations developed on the basis of reciprocity until 1880.

During William Ewart Gladstone's second prime ministry, the said reciprocity witnessed Britain's attempts aimed at disintegrating the Ottoman State. Gladstone's pursuit of politics in an anti-Turkish and anti-Islamic manner was an extremely vital element in the emergence of this process. The fact that Britain was the most powerful state in the world during his rule should be considered as a serious superiority over the Ottoman State.

Immensely employing this superiority in her favour in the field, Britain deployed many soldiers, and sent consuls, ambassadors, doctors, etc. to the lands of the Ottoman State. The main mission of these British officers in the field was to gather intelligence. The intelligence gathered there was utilised by the authorities in London to determine the policies to be implemented in the field through analysing it in accordance with the typical orientalist viewpoint, which goes back to the 15th century.

The aforementioned activities aimed at Kurds living within the borders of the Ottoman State turned into a destructive, separatist and divisive form following the antecedent works of Shill, Brand, Taylor, Bird, Maunsell, Harris, and Trotter. One of the prominent representatives of this process was Edward William Charles Noel, who was born in Britain on April 14, 1886. There was not any mention of his birth, educational background and military titles until 1909 in Turkish and English studies. The sole resource on the topic, which was translated to French, was *Diary: A Tour through Kuhgeld: Sefername- i Bahmei*. According to the diary, Major Noel improved himself very quickly in the Royal Military Academy, Woolwich and by serving in India.

According to the information obtained from the archive documents of the British Library and The National Archives, he was exceedingly ambitious and successful in the field of military intelligence. In the exams held in April 1913, October 1913 and 1914, he achieved a success rate of 84.5% by getting 169 points out of 200. Major Noel, who served in the Caucasus, Bushehr, Ahvaz and Sulaymaniyah, learned French, Russian, Persian, Kurdish, Urdu and a little Turkish during the aforementioned period.

Britain, which had been involved in serious drilling in the field long before the start of the First World War, turned the beginning of the war into a complete opportunity. Noel, who was among the British who were in the position of policy makers in the field during this conversion, was assigned to Sulaymaniyah in 1915.

Native and foreign researchers who have evaluated the process that started with Noel's appointment to Sulaymaniyah have asserted different views on his job description. These views are as follows: According to Edmons, Major Noel was appointed to the region to help the people in need. According to McDowall, he was appointed there in order to contribute to the regulations in the region. According to Lazarev, he was assigned with the task of establishing a temporary administration system. As for Talbot Wilson, he was appointed for the maintenance of public order in the region. According to Jwaideh, he was assigned in order to investigate the extent of the relations between Kurds and Turks. As for Mumcu, Major Noel was assigned to make some inquiries among the Kurds. According to Öke, he was assigned to establish a Kurdish state in the region.

The differences in these viewpoints essentially stem from the fact that he was a first-class intelligence officer. The present study examines Major Noel's activities in the light of The National Archives, British Library and Turkish Archive documents. The finding of the study indicates that he was actually assigned to investigate how the British interests would be ensured in the region in the long term.

As stated in the documents of British politicians, Major Noel, who was active in Iran, Iraq and Anatolia between 1915 and 1922, took steps towards becoming all but Lawrence the Kurd. He contacted Sheikh Mahmud in the Sulaymaniyah region, Simko in Iran, and Seyid Taha and Bedirhan Bey's grandchildren in Anatolian lands.

As a result of the examinations and research he carried out in the field, Noel suggested a tripartite Kurdish organization based in Sulaymaniyah, Mosul and Diyarbakir to the British authorities. British state officials followed the Major's fanatical activities and authorized him to give verbal guarantees to the Kurds. The vital point here is that he was not authorized to provide any written promises in any way.

Noel's proposals were thoroughly discussed by policy makers in London. Although his proposals were considered utopian in these discussions, his activities were not limited. As Churchill also pointed out during those discussions, the absence of a limitation was due to the possibility of a future peace agreement with the Turks, which made it necessary to keep the Kurds on the ground. Hence, Noel continued his activities in the region until 1922, although the attempt on the Sivas Congress attack was exposed.

Against Noel's suggestions, London engaged in divide, smash, conquer principle as well as the wait and see policy, and hence their multi-faceted and multi-alternative politics echoed in the field. Therefore, the Kurds were never a subject for the politicians of the period who represented the British reason of state. Despite the steps he took to be pro-Kurdish or even Lawrence of Kurds, this context could also be observed in his recommendations for a Kurdish state that will be based on Iraq, with education, health and foreign affairs under the control of Bagdad. As a current reflection of this situation, the USA used Iraq as a reference source in some issues while arranging the relations between Bagdad and Erbil after the invasion. Moreover, the map presented to the public during Pope Francis's visit to the Erbil administration in March 2021 was recorded as a typical example of this context.

Kaynakça**Türk Arşiv Belgeleri**

- ATASE (Genelkurmay Arşivi). *İstiklal Harbi* (101-37-1).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (101-38-1, 2, 3).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (103-107).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (104-9-1, 2).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (105-61-1, 2).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (199-226-1,2).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (30-14-1).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (30-48-1, 2).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (321-175-1).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (342-14-1).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (346-5-1,2,5,6,7).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (85-27-1, 2, 3).
 ATASE. *İstiklal Harbi* (85-4).
 BOA (Osmanlı Arşivi). *Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti* (104-295).
 BOA. *Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti* (54-32).
 BOA. *Dahiliye Şifre* (103-138).
 BOA. *Dahiliye Şifre* (627-19).

İngiliz Arşiv Belgeleri

- British Library (İngiliz Milli Kütüphane). *IOR (Hindistan Bakanlığı Arşivi)R/1/4/1284*, From lieutenant colonel S. G. Knox to the Hon'ble mr. A. H. Grant, Tarih: 29 Ocak 1915, s. 16.
 British Library, *IOR R/1/4/1284*, Notes in the foreign and political department, Tarih: 14 Aralık 1915, s. 19.
 British Library, *IOR R/1/4/1284*, Statement showing the marko obtained by the military offices under training political department in the examination of junuor officers held on the 8th april 1913 and the following days, Tarih: 8 Nisan 1913, s. 13.
 British Library, *IOR R/1/4/1284*, Statement showing the marko obtained by the military offices under training political department in the... offices held on the 20th october 1913 and following days, Tarih: 20 Ekim 1913, s. 14.
 British Library, *IOR R/1/4/1284*, Statement showing the marko obtained by the military offices under training political department in the... offices held on the 14th april 1914 and following days, Tarih: 14 Nisan 1914, s. 15.
 British Library, *IOR R/1/4/1284*, No: 1159, Tarih: 29 Mart 1910, s. 10.
 British Library, *IOR R/1/4/1284*, Tarih: 10 Ağustos 1909, s. 8.
 TNA, *AIR (Air Ministry: Hava Bakanlığı Arşivi) 20/512*, From major Noel, Diarbekr to political Baghdad, Tarih: 9 Haziran 1919, s. 305.
 TNA, *AIR 20/512*, From political Baghdad to Eypforce, Tarih: 11 Mart 1919, s. 126-127.
 TNA, *AIR 20/512*, From political baghdad to political Mosul, repeated Noel Rowanduz and Noel Suleimaniyah, Tarih: 17 Ocak 1919, s. 44.
 TNA, *AIR 20/512*, From political Baghdad to secretary of state for India, London, Tarih: 17 Kasım 1918, s. 13.
 TNA, *AIR 20/512*, From political Baghdad to secretary of State for India, London, Tarih: 16 Kasım 1918, s. 12.
 TNA, *AIR 20/512*, Gazeteer notes No. 9, Tarih: 18 Ocak 1919, s. 149-150.
 TNA, *AIR 20/513*, From major Noel, Malatia to political Baghdad, Cairo and Constantinople, Tarih: 26 Eylül 1919, s. 103-104.

- TNA, *AIR 20/714*, From Major Noel, Nisibin to political, Baghdad, Tarih: 24 Nisan 1919, s. 4.
- TNA, *AIR 20/714*, From political Baghdad to Egyptforce, Tarih: 11 Mart 1919, s. 1-2.
- TNA, *AIR 20/714*, To Egypt force Cairo, S. of S. London, foreign Simla, prodrome Teheran, high commissioner, Constantinople, Tarih: 24 Nisan 1919. s. 5.
- TNA, *AIR 23/340*, From political Sulaimani to high commissioner, Baghdad, Tarih: 19 Temmuz 1922, s. 81.
- TNA, *AIR 23/341*, From Noel to chief staff officer, Tarih: 5 Nisan 1923, s. 70.
- TNA, *AIR 23/341*, From Noel, Arbil to high commissioner, Baghdad, Tarih: 24 Kasım 1922, s. 66.
- TNA, *AIR 23/341*, From Noel, Arbil to high commissioner, Baghdad, Tarih: 25 Kasım 1922, s. 71.
- TNA, *AIR 23/343*, Copy of memorandum dated 28th january, 1923, from Major Noel, C.I.E., D.S.O., Arbil, to the secretary to H.E., the high commissioner for Irak, Baghdad, Tarih: 28 Ocak 1923, s. 75.
- TNA, *AIR 23/343*, To A.H.Q., Tarih: 18 Ocak 1923, s. 41.
- TNA, *AIR 23/344*, From Noel to high commissioner, Tarih: 17 Şubat 1923, s. 51.
- TNA (The National Archives: İngiliz Ulusal Arşivi), *FO (Dışişleri Bakanlığı Arşivi) 141/806*, Diary of Major E. Noel on special duty, Tarih: 1 Temmuz 1919, No: 8166/56, s. 1-3.
- TNA, *FO 141/806*, Precis of affairs in southern Kurdistan during the greater war, Baghdad 1919, s. 9.
- TNA, *FO 371/3385*, From civil commissioner, Baghdad to foreign and Tehran, Tarih: 16 Kasım 1918, No: 191848, s. 216.
- TNA, *FO 371/3385*, From political, Baghdad to Delhi and Tehran, Tarih: 18 Kasım 1918, s. 240.
- TNA, *FO 371/3385*, From political, Baghdad to Delhi and Tehran, Tarih: 27 Kasım 1918, s. 434.
- TNA, *FO 371/3385*, From political, Baghdad to Tehran and India, Tarih: 4 Aralık 1918, s. 527.
- TNA, *FO 371/4148*, Monthly return of gazetted officers serving under the civil commissioner, m.e.f., showing appointments and stations on the 1st december 1918 and probable moves during the month, Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.
- TNA, *FO 371/4149*, Note by political officer, Suleymaniyah, in regard to the political status of Kurdistan, Tarih: 6 Nisan 1919, s. 171.
- TNA, *FO 371/4191*, From civil commissioner, Baghdad to Cairo, Constantinople and Tehran, Tarih: 9 Haziran 1919, No: 91373.
- TNA, *FO 371/4191*, From political, Baghdad to Cairo, Constantinople and India, Tarih: 17 Haziran 1919, No: 91373.
- TNA, *FO 371/4191*, Situation in Kurdistan, Tarih: 7 Mayıs 1919, No: 70061.
- TNA, *FO 371/4192*, Diary of Major E. Noel on special duty, Tarih: 25 Temmuz 1919, No:107502, s. 1-14.
- TNA, *FO 371/4192*, From admiral sir J. De Robeck, Constantinople to Egypt force and Baghdad, Tarih: 16 Eylül 1919, No: 129887.
- TNA, *FO 371/4192*, From admiral sir J. De Robeck, Constantinople, Tarih: 19 Eylül 1919, No: 131425.
- TNA, *FO 371/4192*, From admiral sir J. De Robeck, Constantinople, Tarih: 21 Eylül 1919, No: 132017.
- TNA, *FO 371/4192*, From civil commissioner, Baghdad to India, Tarih: 25 Eylül 1919, No: 134740.
- TNA, *FO 371/4192*, From civil Commissioner, Baghdad to India, Tarih: 1 Ekim 1919, No: 136879.
- TNA, *FO 371/4192*, From political, Baghdad to Cairo and Constantinople, Tarih: 9 Ağustos 1919, No: 115905.
- TNA, *FO 371/4192*, From political, Baghdad to India, Tarih: 12 Temmuz 1919, No: 106878, s. 1.
- TNA, *FO 371/4192*, "From political, Baghdad to India", Tarih: 12 Temmuz 1919, No: 106878.

- TNA, FO 371/4192, H. M. G.'s policy in Kurdistan, Tarih: 21 Temmuz 1919, No: 112773.
- TNA, FO 371/4193, From admiral De Robeck, Constantinople, Tarih: 27 Ekim 1919, No: 146566.
- TNA, FO 371/4193, From Civil Commissioner, Baghdad To India, Tarih: 26 Eylül 1919, No: 141322.
- TNA, FO 371/4193, From civil commissioner, Baghdad, Tarih: 7 Ekim 1919, No: 142096.
- TNA, FO 371/4193, From foreign office, Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.
- TNA, FO 371/4193, From secretary of state to civil commissioner, Baghdad, Tarih: 22 Kasım 1919, No: 157955.
- TNA, FO 371/4193, From secretary of state to civil commissioner, Baghdad, 22 Kasım 1919, Belge No:157955, s. 1.
- TNA, FO 371/4193, Memorandum by Major Noel, Tarih: 18 Aralık 1919, No: 163038.
- TNA, FO 371/4193, To admiral De Robeck, Constantinople, Tarih: 17 Kasım 1919, No: 1784.
- TNA, FO 371/5068, Diary of Major E.W.Noel, C.I.E., D.S.O., on Special Duty on Kurdistan From June 14th, To September 21 st, 1919, Superintendent Government Press, Basra 1919, s. 75-141.
- TNA, FO 371/5068, From secretary of state to Baghdad, Tarih: 14 Mayıs 1920, s. 246.
- TNA, FO 608/95, Circular memo. No: 43/dated december 8th 1918, from Major E. W. C. Noel, C. I. E. P. O. Suleimaniyah to A. P. O.'s Kifri, Kirkuk and Altun Keupri, Tarih: 8 Aralık 1918, s. 409-410.
- TNA, FO 608/95, From Baghdad to Cairo, Tehran, Simla, Constantinople and Aleppo, Tarih: 4 Haziran 1919, No: 12729, s. 182.
- TNA, FO 608/95, From Lord Curzon to Mr. Balfour, Tarih: 4 Mayıs 1919, s. 524.
- TNA, FO 608/95, From political Baghdad to Cairo, Constantinople and India, Tarih: 17 Haziran 1919, No: 13325, s. 594.
- TNA, FO 608/95, From political Baghdad to Constantinople and Simla, Tarih: 1 Eylül 1919, No: 18761, s. 327.
- TNA, FO 608/96, Note by political officer, Suleimaniyah, in regard to the political status of Kurdistan, Tarih: Şubat 1919, s. 385.
- TNA, WO (War Office: Savaş/Savunma Bakanlığı) 32/5226, From British high commission, Constantinople, Tarih: 21 Temmuz 1919, No: 83267.

Kitaplar

- Ahmad, K. M. (1994). *Kurdistan during the First World War*. Londra: Sadi Boks Yay.
- Bell, G. (1920). *Review of the civil administration of Mesopotamia*. Londra: İngiliz Hükümet Yay.
- Bell, G. (2004). *Mezopotamya'da 1915-1920 sivil yönetimi*. (İlmen, V. çev.). İstanbul: Yaba Yay.
- Bozan, O. (2016). *Milli Mücadele dönemine Diyarbakır (1918-1923)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Celil, C. L, M. Tagalina, O. Gasaratyan M.ve Mihoyan, Ş. X. (1998). *Yeni ve yakınçağda Kürt siyaset tarihi* (3. bs). İstanbul: Peri Yay.
- Cohen, S. A. (1976). *British Policy In Mesopotamia 1903-1914*. Londra: Ithaca Yay.
- David, M. (2004). *A modern history of the Kurds* (3. bs.). New York: I.B. Tauris Yay.
- Driver, G. R. (1919). *A report on Kurdistan and Kurds*. Londra: Royal Anthrolopological Institute Yay.
- Edmonds, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta siyaset, seyahat ve inceleme (1919-1925)* (Serdar, Ş. ve Şengül, R. çev.). İstanbul: Avesta Yay.
- Goodman, S. (1985). *Gertrude Bell*. Amerika: Berg Publishers Ltd. Yay.
- Gunter, M. M. (2004). *Historical dictionary of the Kurds*. Oxford: The Scarecrow Yay.
- Güztoklusu, M. (2008). *Kurtuluş Savaşımızın kapanmayan cephesi: Musul Özdemir hareketi*. İstanbul: Pozitif Yay.
- Hay, W. R. (1921). *Two years in Kurdistan*. Londra: Sidgwick and Jackson Ltd. Yay.

- Hay, W. R. (2005). *Kürdistan'da iki yıl*. İstanbul: Avesta Yay.
- Heper, M. (2010). *Devlet ve Kürtler* (3. bs.). İstanbul: Doğan Kitap Yay.
- Hilmi, R. (1998). *Kurdistan at the dawn of the century*. Londra: A New Hope Yay.
- Hilmi, R. (2010). *Anılar, tanışının dilinden Şeyh Mahmud Berzenci hareketi*. İstanbul: Peri Yay.
- İngiliz Dışişleri Bakanlığı. (1916). *The foreign office list and diplomatic and consular year book*. Londra: Harrison and Sons Yay.
- Jwaideh, W. (2012). *Kürt milliyetçiliğinin tarihi kökenleri ve gelişimi* (7. bs.) (Çekem, İ. ve Duman, A. çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Karaca, T. N. (2011). *Büyük oyun* (2. bs.), İstanbul: Timaş Yay.
- Kaymaz, İ. Ş. (2003). *Musul sorunu: petrol ve Kürt sorunlarıyla bağlantılı tarihsel-siyasal bir inceleme*. İstanbul: Otopsi Yay.
- Kehale, A. (1997). *Milli Mücadele'de iç isyanlar ve Cemil Cahit'in (Toydemir) anıları*. İstanbul: Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yay.
- Kurubaş, E. (2004). *Kürt sorununun uluslararası boyutu ve Türkiye* (C. 1). Ankara: Nobel Yay.
- Lazarev, M. S. (1989). *Emperyalizm ve Kürt sorunu (1917-1923)*. (Demir, M. çev.). Ankara: Özgü Yay.
- Lazarev, M. S. (2010). *Kürdistan tarihi*. İstanbul: Avesta Yay.
- Lewis, B. (1998). *Ortadoğu'nun çoklu kimliği*. (M. Harmancı, çev.). İstanbul: Sabah Yay.
- Longrigg, S. H. (1953). *Iraq 1900 to 1950: a political, social and economic history* (3. bs.). İngiltere: Oxford Üniversitesi Yay.
- Mcdowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. (Domaniç, N. çev.). Ankara: Doruk Yay.
- Mcdowall, D. (2007). *A modern history of Kurds* (6. bs). Londra: I. B. Tauris Yay.
- Meho, L. I. ve Kelly, L. M. (2001). *Kurdish culture and Society*. Londra: Greenwood Yay.
- Meiselas, S. (1997). *Kurdistan: in the shadow of History*. New York: Random House Yay.
- Mihoyan, Ş. X. (2008). *İki dünya savaşı arasında Irak'ta Kürt sorunu*. (Slav, J. çev.). İstanbul: Peri Yay.
- Minorsky, V. ve Bois, T. (2008). *Kürt milliyetçiliği*. (Karahana, E., Akkuş H. ve Uğurlu, N.). İstanbul: Örgün Yay.
- Mumcu, U. (1991). *Kürt-İslam ayaklanması 1919-1925* (2. bs.). Ankara: Tekin Yay.
- Noel, E. W. C. (2010). *Kürdistan 1919/Binbaşı Noel'in günlüğü* (2. bs). İstanbul: Avesta Yay.
- Noel, E. W. C. (H. 1393). *Diary a tour trough kuhgeld: sefername-i bahmei*. (Bakhshi, A. Farsçaya çev.). Tahran: Al Yay.
- Öke, M. K. (1988). *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in faaliyetleri (1919)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Öke, M. K. (1990). *İngiliz ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan" misyonu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Öke, M. K. (1992). *Belgelerle Türk-İngiliz ilişkilerinde Musul ve Kürdistan sorunu (1918-1926)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Öke, M. K. (2012). *Musul komplosu 1918-1926* (6. bs). İstanbul: İrfan Yay.
- Öke, M. K. (1991). *Musul meselesi kronolojisi 1918-1926* (2. bs). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları yay.
- Said, E. (1998). *Oryantalizm*. İstanbul: İrfan Yay.
- Sluglett, P. (2007). *Britain in Iraq, contriving king and country*. Londra: I. B. Tauris Yay.
- Soane, E. B. (2007). *Mezopotamya ve Kürdistan'a gizli yolculuk*. İstanbul: Avesta Yay.
- Şimşir, B. N. (2010). *Kürtçülük (1787-1923)* (4. bs). Ankara: Bilgi Yay.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya kadar* (C. 1). İstanbul: MEB Yay.

Makaleler

- Arafat, M. (2008). Birinci Dünya Savaşında İngiliz Kürt ilişkileri, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, 34-52.
- Çağlayan, K.T. (2010). İngiltere'nin Kürt politikasının Van vilayetindeki etkileri, *Atatürk Dergisi*, S. 3, 37-48.
- Eskander, S. (2000). Britain's policy in Southern Kurdistan: the formation and the termination of the first Kurdish government 1918–1919, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27/14, 139-163.
- Gorgas, J. T. (2008). Urban mobilization in İraqi Kurdistan during the British mandate: Sulaimaniya 1918–30, *Middle Eastern Studies*, 44/4, 537-552.
- Karaca, N. (2020). Dostluktan çatışmaya: Osmanlı dönemi Türk-İngiliz ilişkileri, *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 1/1, 11-32.
- Kasalak, K. (2018). Milli Mücadele'de İngiltere'nin Kürt politikası ve Binbaşı Noel. *Kesit Akademi Dergisi*. 4-17, 131-141.
- Kaymaz, İ. Ş. (2007). Emperyalizmin "Kürt" kartı, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1/1, 155-194.
- Köse, M. Erzurum İngiliz konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 tarihli raporunda doğu ve güneydoğunun etnik, dini, sosyal ve iktisadi yapısı, *Asia Minor Studies*, 12, 145-170.
- Mason, K. (1919). Central Kurdistan. *The Geographical Journal*, 54/6, 329-342.
- Noel, E. (1920). The character of the Kurds as illustrated by their proverbs and popular sayings, *Bulletin of The School of Oriental Studies*, 1/4, 79-90.
- Olson, R. (1987). The second time around: British policy toward the Kurds (1921-22), *Die Welt Des Islams, New Series*, 27-1/3 (97), 91-102.
- Sheppard, E. W. (1921). Some military aspects of the Mesopotamia problem, *Journal of the Royal Central Asian Society*, 8/1, 13-28.
- Taş, F. (1989). Milli Mücadelede aşiretlerimiz", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 37, 24-26.
- Ural, S. (2002). Ali Galip olayının Milli Mücadele taraftarı gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 29/30, 159-174.
- Ural, S. (2004). Arşiv belgelerine göre Binbaşı Noel'in faaliyetleri, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 11, 53-72.
- Diğer Kaynaklar**
- Appleton Post-Crescent*, Recognition by ruler of Irak is demanded by Kurds, 23 Eylül 1922, s. 22.
- The Lima News*, Another title for Irak king, 23 Eylül 1922, s. 5.
- Gürtunca, F. (9 Eylül 1967). Sivas kongresinde Mustafa Kemal: yükselen millet sadası. *Hergün gazetesi*.
- Sabah Gazetesi* (10.08.2009). AB yolu Diyarbakır'dan geçer, (Erişim tarihi 25.07.2022).

Ekler

Ek 1: Binbaşı Noel'in Askeri Eğitiminde Yapılan Sınav Evrakının Orijinali

statement showing the marks obtained by the military officers under training for the political deptt. in the examination of junior officers held on the 8th April 1913 and following days.

Name	Judicial			Revenue stamps & base			Police			Keating & Account	Arabic				Civil Law	Remarks	
	Paper	Case	Total	Paper	Case	Total	Stamp	Police	Total		Arabic	Arabic	Arabic	Total			
Binbaşı Noel	50	10	60	50	10	60	16	23	39	94	67	33	24	14	71	66	
	65	6	71	66	10	76			25	65	73	20	13		65		

Note: Column 1 & 2 Judicial & Revenue stamps & base maximum 100. Police maximum 100. Keating & Account maximum 100. Arabic maximum 100. Civil Law maximum 100.

13
15

Kaynak: British Library, IOR R/1/4/1284, Statement showing the marks obtained by the military officers under training political department in the examination of junior officers held on the 8th April 1913 and the following days, Tarih: 8 Nisan 1913, s. 13.

Ek 2: Binbaşı Noel'in Bazı Kürt Liderleri İle Yaptığı Görüşme Sonrası Çekilmiş Bir Fotoğraf Karesi

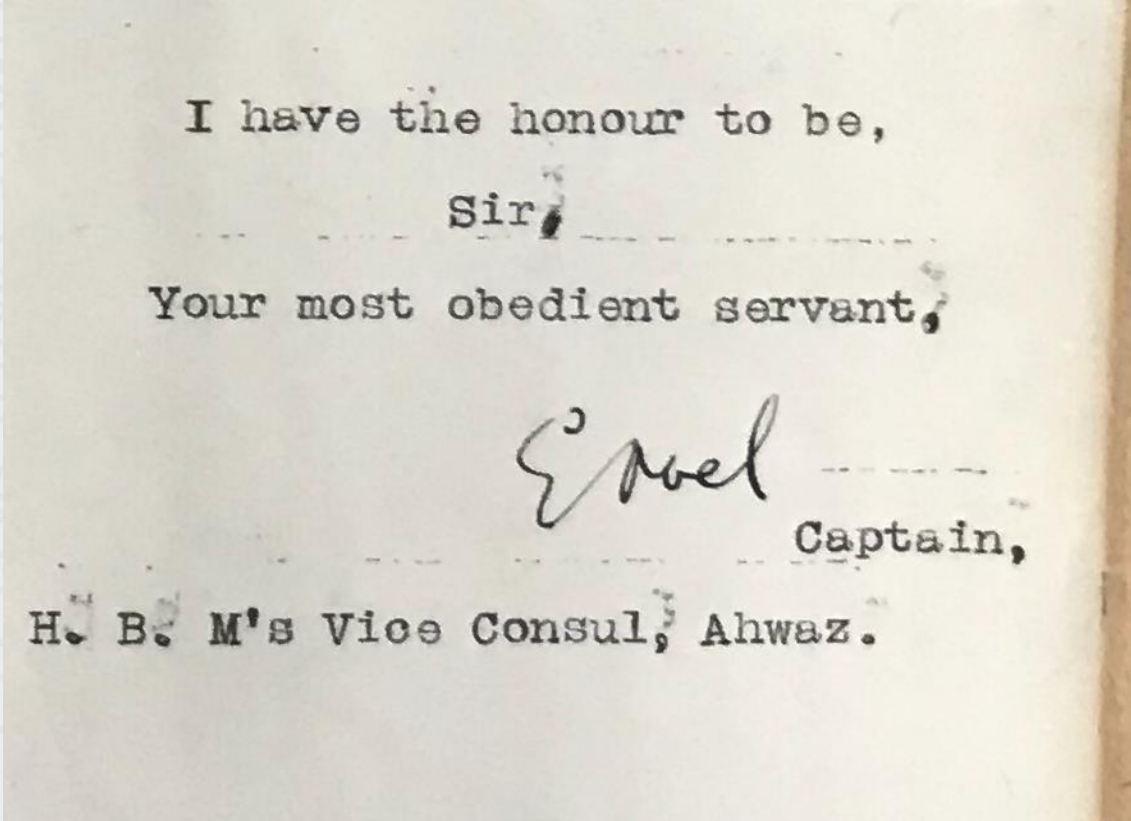

Ek 3: Binbaşı Noel'in Hazırlamış Olduğu Raporda Yer Verdiği Büyük Kürt Devleti Haritası

Kaynak: TNA, FO 371/5068, Diary of Major E.W.Noel, C.I.E., D.S.O., on Special Duty on Kurdistan From June 14th, To September 21 st, 1919, son sayfa.

Ek 4: Binbaşı Noel'in Ahvaz'da Görev Yaparken Tespit Edilen İmza Örneği

Millî Mücadele'nin Güney Cephesi'nde İaşe ve İkmâl Faaliyetleri

The Subsistence and Supply Activities on the Southern Front in the National Struggle

Cengiz ŞAVKILI *

Tülay AYDIN **

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
savkilocengiz46@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7083-7020

Kahramanmaraş / TÜRKİYE

** Dr. Öğretim Üyesi,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
tlyaydn05@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0308-1240

Kahramanmaraş / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Humanities and Social Sciences

Department of History
savkilocengiz46@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7083-7020

Kahramanmaraş / TÜRKİYE

** Assist. Prof. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Humanities and Social Sciences

Department of History
tlyaydn05@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0308-1240

Kahramanmaraş / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 27/01/2023

Öz

Savaşların insanlık üzerinde ki yıkıcı etkilerinin en bariz gözlemlendiği ve sonuçlarıyla yüzyıl boyunca etkisini hissettiren I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti açısından yeni bir mücadele dönemini ortaya çıkarmıştır. Uzun süren savaş boyunca maddi ve manevi olarak güç kaybeden ve yokluk içine giren devletin yanı sıra halkta yetersiz kaynaklarla baş başa kalmıştır. Millî Mücadele Döneminde Güney Cephesinde iaşe ve ikmal çalışmalarını mücadelenin seyrine etkisi yönünden ele alan bu çalışmada Adana, Antep, Urfa ve Maraş bölgelerindeki insan, silah ve cephane, iaşe ve çeşitli sıhhi ihtiyaçların sağlanmasındaki idari ve ekonomik yapılanma incelenmektedir. Bir halk savaşı olması nedeniyle tüm kaynakların da yerinden ve halktan karşılandığı bu savaşta Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye'nin hızlı ve yerinde müdahaleleri ise mücadeleyi millî ve topyekân bir hareket konuma getirmiştir. Çalışmanın temel varsayımı savaş öncesi ve savaş sırasında bu birliklerin ve cephe gerisinde kalan halkın kontrollü ve sistematik iaşe faaliyetlerinin Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye'nin öncülüğünde yerel güçler tarafından idare edildiği üzerinedir. Çalışmanın temel dayanağını arşiv belgeleri, yerel kaynaklar, anı ve hatıralar, resmi kaynakların yanında yabancı kaynaklar ve konu ile ilgili yazılmış araştırma inceleme eserleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Millî Mücadele, iaşe, ikmal, Adana, Urfa, Antep, Maraş.

Abstract

The First World War became one of the most devastating wars in the history of humanity and its Impact continued throughout the century. In this regard, it created a new period of struggle for the Ottoman Empire. The First World War turned out to be disastrous for the Ottoman Empire and its people as a whole. In addition to the empire's material and moral loss of power, the people also faced great poverty. During such a period, the occupations initiated by the British and the French in the Southern Region caused a new burden on the people. Thus, in this war of existence, the people mobilized all their resources.

This paper deals with the subsistence and supply activities on the Southern Front during the National Struggle in terms of their effects on the

development of the struggle. At this point, the study focuses on the administrative and economic structure in providing people, weapons and ammunition, food and various sanitary needs in Adana, Antep, Urfa and Maras regions. In this period, gangs, detachments, militia, and tribal units known as the Kuva-yi Milliye (irregular Anatolian militia force) met their needs for weapons, ammunition, and food with the help of the people through a local organization. Since it was a people's war, all resources were met by the people. However, the rapid and appropriate interventions of Mustafa Kemal and the Representative Committee turned this struggle into a national and total movement. This study argues that the controlled and systematic subsistence activities of these units and the people behind the front were administered by local forces under the leadership of Mustafa Kemal and the Representative Committee before and during the war. The sources of this study consist of archival documents, local sources, memoirs, foreign sources as well as official sources, and secondary sources on the subject.

Keywords:

National Struggle, Subsistence, Supply, Adana, Urfa, Antep, Maras.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

I. Dünya Savaşı sonunda İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, Anadolu topraklarının işgalini ortaya çıkarmıştı. İtilaf Devletlerince mütarekenin ardından 7. maddeyi yürürlüğe sokacak sebepler sağlanmış ve belirlenen işgal yerlerini İngiliz ve Fransızlar aralarında paylaşmışlardı. İngiltere ve Fransa daha evvel imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması ile Kilikya, Suriye, Musul, Filistin ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Fransa'ya; Hayfa ve Akka Limanları ile Irak Bölgesinin ise İngiltere'ye bırakılması konusunda anlaşmışlardı (Şıvgın, 2014: s. 14-15). İngilizler, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi uyarınca 27 Aralık'ta Kilis'i, 1 Ocak'ta Antep'i, 31 Ocak'ta Osmaniye'yi işgal etmişlerdir (Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 49-60). İngilizler Urfa, Antep ve Maraş'ın işgali için Ermeni Lejyonundan 3 tabur asker de görevlendirmişlerdi (Gönen, 2005, s. 74-74). Fransızlarda 7. madde uyarınca 11 Aralık 1918'de Dört Yol'a ve 17 Aralık'ta Mersin'e asker çıkarmışlar ve Fransız ve Ermeni askerleri 21 Aralık 1918'de Adana'yı 27 Aralık'ta da Pozantı'yı işgal etmişlerdi (Hatipoğlu, 1989, s. 16). Ancak İngilizler daha sonra Musul'un petrol açısından önemini kavramaya başlamışlardı (Akyüz, 2008, s. 326). İngilizler, bir süre sonra Musul bölgesine karşılık Antep, Urfa ve Maraş bölgesini Fransızlara bırakmışlardır (Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 61). İngilizler Fransızlarla imzaladıkları Suriye İtilâfnâmesi uyarınca işgal ettikleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden çekilmişler ve bu bölge Fransızlar tarafından işgal edilmiştir (Yavuz, 1994, s. 53). Daha sonra Fransızlar, anlaşma çerçevesinde 30 Ekim 1919'da Maraş'ı, 5 Kasım 1919'da da Antep'i İngilizlerden devralmışlardı (Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 62).

Güney Bölgesinde başlayan İngiliz ve Fransız işgalleri kısa sürede toplumda bir duyarlılık ve farkındalık ortaya çıkarmıştır. İşgallere karşı önce yerelden başlayan protesto ve muhalefet Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'nin süreci yönetmesiyle birlikte millî ve topyekûn bir hareket konumuna gelmiştir. İşgallere karşı verilen mücadele sırasında millî kuvvetlerin ve halkın iâşe, cephane ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması ise esas sorun olmuştur. Savaş öncesi ve savaş sırasında bu birliklerin ve cephe gerisinde kalan halkın kontrollü ve sistematik faaliyetleri çoğunlukla Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliyenin öncülüğünde yerel güçler tarafından idare edilmiştir. Nitekim savaşın henüz başlangıcında Ali Fuat Paşa'nın ön değerlendirmeleri çerçevesinde Güney Bölgesindeki işgallere karşı bölgede alınacak tedbir ve tertibat konusu gündeme taşınmıştı. Buna göre Heyet-i Temsiliyenin onayından geçirilerek alınan kararda 20, 3, 13 ve 12. Kolordular öncülüğünde bölgede bir millî teşkilat kurulması istenmiştir. Ayrıca bu teşkilat kurulana kadar da bölgede bazı tedbirler alınması gereği vurgulanmıştır. Bu kapsamda işgal muntikası iki kısma ayrılmış ve birinci bölge Mersin-İskenderun-Osmaniye-Sis-Bahçecik ve Develi muntikası olarak 20. Kolordu emrine, ikinci bölge ise Kilis-Antep bölgesi olmak üzere 3. Kolordu emrinde teşkilatlanma için görevlendirilmiştir. Diyarbakır bulunan 13. Kolordu da Urfa muntikasındaki harekâttan sorumlu tutulmuştur. Ayrıca millî bir ordu teşkil edilmesi, cami ve mescitler esas olarak her köy ve mahallede piyade takımı kurulması, her

müezzinin ve hocanın görev alması istenmişti. Yine terhis edilmiş asker ve subaylarında bu teşkilatlara katılması, millî ordunun takım, bölük ve tabur olarak vücuda getirilmesi de istenmiştir (Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 65-67).

Savaşa hazırlık evresinde alınan bu tedbirlerin yanında Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi sonrasındaki genel durumu dikkate alınırca Millî Mücadele'nin yoğunlukla bir halk savaşı şeklinde seyrettiği ve dolayısıyla ordu ve birliklerin ihtiyaçlarının da bu kaynaktan desteklendiği görülmektedir. Savaş sonunda Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 30-35 bin civarında bir askere sahip olduğu ve düzenli birlikler içinde en teşekküllü orduyu ise 15. Kolordunun oluşturduğu görülmektedir. Bu sebeple Kuva-yı Milliye örgütleri düzenli ordu birlikleri kuruluncaya kadar Anadolu'da mücadelenin merkezi unsuru konumunda yer almıştır (Müderrişoğlu, 1990, s. 39; 172). Mustafa Kemal'in genel stratejisi bu birliklerle gerilla taktiği uygulamak yoluyla Güney Cephesindeki savaşı yönlendirmek üzerine kuruluydu (Özaslan, 2021, s. 44). Bu ise birliklerin işesinde halkı önemli bir konuma yükseltmekteydi. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki temel ikmal ve menzil hatlarının Mondros Mütarekesinin ardından işlevsiz kalması nedeniyle Güney Cephesi bu hatlar üzerinden değil bizzat yerinden temin ve tedarik politikası ile desteklenmiştir (Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 290). Bu sebeple Güney Cephesinde başlangıçtan itibaren bir halk savaşı olarak yürütülen mücadelede, savaşın insan kaynağı ve diğer ihtiyaçları da çoğunlukla halk tarafından karşılanmıştır (Özaslan, 2021, s. 44). Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın bu cephedeki temel stratejisi buradaki mücadelenin çetelerle devam ettirilmesi ve Fransızların bu yolla yıldırılmasını sağlamaktır. Böylece hem düzenli ordu birlikleri bölünmemiş ve çok alanda savaşılmamış olacak hem de büyük devletlere karşı açık bir tavır sergilenecekti (Hatipoğlu, 1989, s. 91). Bu genel stratejilerle çerçevesi çizilen Güney Bölgesinde oldukça fazla cepheden devam ettirilen savaşta çete olarak adlandırılan Kuva-yı Milliye birliklerine ve bu birliklerin hem merkez hem de yerel unsurlar tarafından desteklenmesine büyük bir gereksinim duyulmaktaydı. Hem insan kaynağı hem de bu kaynağın işesi ve cephelerde ortaya çıkan çeşitli sağlık ve tıbbi ihtiyaçların giderilmesi büyük bir seferberlik içinde ortak bir tutum ve tavır oluşturmuştur.

1. Güney Cephesi Antep Bölgesinde İlaş ve İkmal Faaliyetleri

İlk olarak İngiliz işgaline uğrayan Antep'te işgalin hemen ardından şehirdeki bütün silah ve cephaneliğe İngilizler tarafından el konulmuştu. Şehirdeki cephane ve silah tehditler yoluyla ele geçirilmiş 12 Mart'ta 14 adet araba ve silah İngilizlere teslim edilmiştir (Lohanizade, 1989, s. 19). Öte yandan Osmanlı askerlerinin mütareke uyarınca terhis edilmiş olması nedeniyle şehirde güçlü bir askeri varlık kalmamış, bunun yerine diğer işgal noktalarında da olduğu gibi asayışı sağlamak üzere çok az miktarda jandarma birliği bırakılmıştı. İşgalin ilk devresinde İngilizlerin aldığı tedbirler, şehrin savunması için gerekli olan cephane ve silahların elden çıkmasına sebep olmuştu. Fransızların işgali ile başlayan ikinci dönemde ise Türk ordusunun mevcudu üç tabur asker, 500 piyade ve yaklaşık 70 kişilik bir Kuva-yı Milliye gücünden oluşmaktaydı. Antep'teki Fransızların güçleri ise dört tabur asker, iki süvari

bölüğü ve on iki toptan oluşmaktaydı (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), 1975, s. 77). Genelkurmayın emriyle Antep'teki askeri idare, savaşın başlangıcından Antep kurtarılincaya kadar ki süreçte, emir komuta açısından Adana Cephesine bağlı faaliyet göstermiş, ordunun iâşesi El Cezire Cephesi Kumandanlığınca sağlanmış ve burada Kurmay Yarbay Hayri Bey komutasında birde 9. Tümen oluşturulmuştu (Öztürk, 1994, s. 137).

Antep'te işgalin ardından başlayan farkındalığın ilk yansıması şehirde Sivas Kongresinde alınan karar doğrultusunda bir millî teşkilat yapılanmasına gidilmesi olmuştur. Daha sonra başlayacak olan savunmanın en büyük insan ve iâşe kaynağı bu teşkilatlar sayesinde sağlanmıştır. Bölgede Batı bölgesinde olduğu gibi kongre yapılanmalarından ziyade işgal bölgelerinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aktif bir rol oynamış ve savunmaya koordineli bir kaynak sağlanmıştır (Müderrişoğlu, 1990, s. 237-238). Antep'te 23 Ekim 1919 tarihinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüm savunma boyunca iâşenin sağlanmasında rol oynamıştı (Hayat Mücadeleleri, Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları, 1982, s. 338-339). Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Dr. Ragıp Bey, Alay Kâtibi Avni Bey, Telgrafçı Mahir Bey ile Meclis İdare Başkâtibi Eşref Bey'in bir araya gelmesiyle Eşref Bey'in evinde yaptıkları toplantı sonucunda kurulmuş ve aralarında bir sözleşme yapılmıştır. Cemiyetin kurulma kararı bizzat Mustafa Kemal'e de bildirilmiş ve yeni kurulan cemiyet Heyet-i İdare adıyla bir yönetim birimi de oluşturulmuştu. Esas merkezi birimi ise Heyet-i Merkeziye oluşturulmaktaydı (Gömeç, 1989, s. 32). Cemiyet kurulduktan kısa süre sonra örgütlenme faaliyetlerini artırmıştır. Şehirde muhabere birlikleri kurulmaya başlanmış ve bu kapsamda mahallelerin birleştirilmesiyle semtler oluşturulmuş bu semtlerde bulunan subay ya da çavuş gibi daha evvel savaşlarda bulunmuş kişilerden birinin de bu semtlerin reisi olarak kumandan tayin edilmesi sağlanmıştır. Bu kumandanlar bünyelerinde bulunan 100'er kişilik semt kadrolarını silahlandırmak ve silahsızların da tahkimat işleri ile ilgilenmesi ile görevliyidiler (Ünler, 1969, s. 20). Bu vesileyle şehir toplam 27 semte ayrılmıştır (Lohanizade, 1989, s. 32-34; Ünler, 1969, s. 20; Turgut, 2006, s. 99). Antep'te bir Kuva-yı Milliye yapılanması da Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti desteğiyle kurulmuştur. Çünkü hükümet ile burada kurulan Kuva-yı Milliye yapılanması arasında bir ünsiyet kurulmamasına özen gösterilmekteydi (Antep Savunması Askeri İâşe Defterleri Açılığın Günlüğü, 2014, s. 38). Bu süreçte Güney Bölgesi genelinde ve özeld de Antep Cephesinde Kuva-yı Milliye birliklerinin önemi hayati bir nitelik taşımıştır. Keza Kuva-yı Milliye birlikleri güney bölgesindeki insan gücünün temelini teşkil etmekteydi. Bu birlikler genel olarak gönüllüler, mükellef denilen silahlı alın kişileri, dağda gezen eşkıyalar, efeler, zeybekler, hapishanede bulunan tutuklu ve sanıklar, asker kaçakları, soyguna ve suça karışanlar, iç isyanlara karışıp sonra bu örgütlere sığınanlar ve yersiz yurtsuzlardan oluşmaktaydı. Bu birliklere "Müfreze, çete, milis" gibi çok çeşitli isimler de verilmiştir. Bu adlar ile faaliyet gösteren bu yapılar, çoğu yerde halk tarafından ordu düzeninde alay veya tabur şeklinde örgütlenmişlerdi (Müderrişoğlu, 1989, s. 179).

Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şehir yapılanmasını semtler şeklinde örgütlerken diğer yandan da silah, asker ve iâşe temini için ciddi bir şekilde

çalışmalarını devam ettirmekteydi. İşgalin başlamasının ardından cemiyet iâşe ve ikmal için önce kendi üyelerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Hali vakti yerinde olanlardan yardım parası toplamış, alınan paralarda makbuz karşılığında kayıt altına alınmıştı. Millî bir teyakkuz haline gelen cephaneye ve silah temininde çiftçiler silah alırken çift hayvanlarını, diğer cemiyet üyeleri ise yatak ve yorganlarını satarak silah temin etmeye çalışmaktaydılar (Öztürk, 1994, s. 72; Lohanizade, 1989, s. 27; 33). Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ya üyelerinden direkt silah temin ederek ya da üyelerinden güçleri oranında topladığı paralarla Halep'ten silah satın alınmasını sağlayarak ihtiyacı gidermekteydi. Cemiyet kuşatmadan evvel bu örgütlenmesine hızla devam ederken giderek üye sayısını artırmaya başlamış ve diğer yandan da millî kuvvetlere iâşe sağlamaya başlamıştı (Yetkin, 1962, s. 33; Yetkin & Solmaz, 1964, s. 22). İşgalin Fransızlarca yoğunlaştırılmasıyla beraber tedarik işlemlerinde kendi üyelerinden başlayan Heyet-i Merkeziye Halep, Birecik, Maraş gibi yerlerden silah ve cephaneye temin ederek Antep'e getirilmesini sağlamış, öte yandan teşkil edilen semtlerde sürekli bulundurdukları silahlı devriyeler aracılığıyla da semtler arasında bağlantı kontrolünü sağlamışlardır (Lohanizade, 1989, s. 33). Heyet-i Merkeziye Antep savunması sırasında çeşitli alanlarda faaliyet göstermek üzere; *Muhafaza-i Emval Komisyonu*, *Cem-i İnanat Komisyonu*, *Celb-i Efrad Komisyonu*, *Mubayaa Komisyonu*, *Hicret ve Nakilhane Komisyonu* gibi kuruluşlar vücuda getirmiştir. Bunlar içinde iâşe işlerini yürütmek üzere Askeri ve Umumi olmak üzere iki ayrı iâşe komisyonu henüz savunmanın başında kurulmuştur. Askeri İâşe Komisyonu askerlerin ve Kuva-yı Milliye'nin iâşe işlerini yürütürken, Umumi İâşe Komisyonu halkın iâşe işlerini yürütmekteydi (Antep Savunması Askeri İâşe Defterleri Açılışın Günlüğü, 2014, s. 161). Antep'te savunma sürerken bir yandan da bazı askeri ve idari tedbirler alınarak cephe ve cephe gerisinde bir düzen kurulmaya çalışılmıştır. Tahkimatın sağlamaştırılması, cepheler arasında telefon hattı kurulması ile Heyet-i Merkeziye ile bütün cepheler arasında iletişim kurulmasının sağlanması, savaşanlar için bir elbise ve ayakkabı imalathanesi ile savunma hattı dışından gelecek erzakların içeri alınması için bir nakliye birliğinin kurulması gibi bazı hayati tedbirler de alınmıştır (Lohanizade, 1989, s. 132).

İâşe ve örgütlenme yolunda bu tedbirlerin alınmasında, Heyet-i Temsiliye tarafından bölgedeki kuvvetleri örgütlemek üzere görevlendirilen Kılıç Ali'nin etkisi de fazla olmuştur. Bölgeye gelen Kılıç Ali Bey, Antep'te Heyet-i Merkeziye ile bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda savunma ve ikmal bölgeleri belirlenmiş savaş düzeni için gerekli bazı tedbirler alınmıştır (Turgut, 2006, s. 99). Buna göre şehir içinde ve dışında savaş tertibatının nasıl alınacağı belirlenirken sargı ve bakım evlerinin yanı sıra tahkimatın nasıl yapılacağı, hangi cinsten, ne tür malzemenin hangi yolla tedarik edileceği gibi bazı konularda örgütlenmeler sağlanmıştır (Öztürk, 1994, s. 92). Öte yandan bölgenin cephelere ayrılmasından sonra çeşitli tabur ve bölükler kurulmuştu. Şimşek ve Yıldırım bölüklerinin yanında Kepenek Mahallesi'nde de bir ekip teşkil edilmişti. Bu ekipler bölgede *çete* olarak anılan mütevazı milis güçlerinden oluşmaktaydı (Bozgeyik, 1998, s. 106). Antep savunmasında görev alan bu çeteler genellikle ileri gelen ağa ya da eşrafın güdümünde kurulan birliklerdi. Bunlar arasında

Karayılan, Memik Ağa, Nizipli Habeş Efendi ve Mustafa Çavuş'un birlikleri de bulunmaktaydı (Antep Savunması Hastane Defteri Bir Şehrin Feryadı, 2014, s. 60-61; Ünler, 1969, s. 42). Kuva-yı Milliye birliklerinin mali yapılanmaları biraz da birlik başındaki reisin kimliğine göre şekillenmekteydi. Keza efeler, eşkıya reisleri, komiteciler, sivil komutanlar ve subaylar idaresinde bulunan birlikler bu reisler idaresinde mali kaynak edinmişlerdir (Müderrişoğlu, 1990, s. 181-183).

Heyet-i Merkeziye bir yandan ikmal ve savunma noktalarını belirlerken, Çınarlı Camii de savaşın sevk idare merkezi olarak belirlenmişti (Gömeç, 1989, s. 49-50). Fransızların başlattığı savaş Nisan 1920 başlarında giderek hız kazanmış ve şehirdeki savaşa çevre köylerden de olmak üzere gönüllü birçok yardımcı kuvvetler yağmaya başlamıştır. Savaş başlamadan evvel de köylerde Heyet-i Merkeziyeye bağlı *Köy Milli Reislikleri* adı altında köylülerin kendi aralarından birini reis seçtiği yapılanmalar da ortaya çıkmıştı (Yetkin, 1962, s. 34). Keza Mustafa Kemal'in en önemli isteklerinden biri de her köyde komiteler ve direniş merkezleri oluşturulması için temsilciler gönderilmesiydi. Oluşturulan bu direniş komitelerine kadınlar, gençler ve çocuklar da katılmışlardı (Özaslan, 2021, s. 76). Bu takviye kuvvetlerle şehir içinde daha evvel kurulmuş olan semt birliklerine cephe takviyesi yapılmıştır. Ancak takviye olarak gelen bu köylü çetelerin iâşesinin nasıl sağlanacağı da bir sorun olmuştur. Bu sebeple bir çözüm olarak Kuva-yı Milliye çetelerinin civardaki evler tarafından iâşe edilmesi sağlanmış şehir dışındaki köylülerin iâşesi de eski saray avlusuna açılan bir mutfaktan yapılmaya başlanmıştır (Öztürk, 1994, s. 92). Bu sırada Antep halkından toplanan yardımlarla polis, piyade, süvari ve jandarmaların iâşesi de sağlanmış ayrıca Kilis'ten gelen orduların da ihtiyaçları karşılanmıştı. Giderek artan kuvvetlerin ve öte yandan bölgedeki halkın iâşesi de eldeki mevcut ürünün kısa sürede bitmesine sebep olmuş ve ciddi bir iâşe sıkıntısı başlamıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'dan bölgeye acil olarak 15-80 bin arasında bir tahsisat ayrılması istenmiştir (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 44).

Muhasaranın henüz başlangıcında ortaya çıkan bu iâşe sorunu giderek artmaya başlamış şehirdeki savunma kuvvetlerinin ve halkın en büyük sorunu haline gelmişti. Halkın yanında savaşan askerlerin de erzakının zamanla bitmesi, özel olarak evlerdeki erzaka da el konulmasına sebep olmuştu. Hatta bazı evlerdeki erzaka zorla el konulmuştur (Antep Savunması İâşe ve Satın Alma Defteri, Bir Şehrin Dayanışması, 2017, s. 83-84). Un ve bulgur gibi temel ihtiyaçların sağlanmasında İâşe Komisyonunun depolarının erimesi ile yaşanan sıkıntı daha da doruğa çıkmıştır. İâşe Komisyonunun topladığı erzak şehrin farklı bölgelerinde depolanmaktaydı. Ancak genel olarak iâşe *Anadolu Otel*i civarındaki bir handa muhafaza edilmekteydi (Antep Savunması Askeri İâşe Defterleri Açlığın Günlüğü, 2014, s. 107). Haziran 1920'de 3. Kolordu Kumandanlığına yazılan bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Antep'te Kuva-yı Milliye ve askerinin sadece bir günlük erzakı kaldığı belirtilmiş durumun aciliyeti tekraren Heyet-i Temsiliyeye ifade edilmiştir (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 52). Ağustos 1920'de başlayan Fransız bombardımanında un, bulgur gibi temel ihtiyaçlar bombalanan yerlerdeki enkaz altında kalmış böylece şehirde büyük bir kıtlık başlamıştı (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere

Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 66). Öyle ki siper dışına çıkanlar düşman tarafından vurulma ihtimaline karşın ot, patlıcan yaprağı kurusu, pancar kökleri gibi buldukları her türlü yiyeceği yemeye başlamışlardı (Lohanizade, 1989, s. 185). İaşe de yaşanan bu sıkıntıların artması üzerine Adana Cephesi Kumandanlığına Düyun-u Umumiye'den buraya aktarılan senetlerin Antep'e tahsis edilmesi istenmiştir. Bu uygulama yapılamaz ise iaşe konusunda ciddi bir sıkıntı yaşanacağı ve artık halkın elinde de iane verecek bir şey kalmadığı belirtilmiştir (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 70). İaşe yokluğu o kadar hat safhaya ulaşmıştır ki, bir ara çözüm olarak Heyet-i Merkeziye savunma sırasında firar edenlerin el altında tutulan eşyalarının satılması işi için merkez tarafından görevliler tayin edilmesini istemişti. Antep Mutasarrıflığı da bu öneriyi olumlu karşılayarak uygulamaya koymuştur (Ayıntab Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı Tahrirat, Telgraf, Telefon, Tamim Defteri Sessizliğin Çılgılığı, 2017, s. 33-34). Bu sırada çevre illerden de yardımlar gönderilmiş örneğin Maraş'tan temin edilen 300 timinlik bulgur ve un Antep'e ulaştırılmıştır (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 320). Yine Malatya ve Adıyaman halkı yirmi bin kilo zahire ve beş yüz lira para yardımında bulunmuştu (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), 1975, s. 84). Antep'teki halkın bütün varlığı neredeyse bu savunma boyunca tükenmiş, şehir halkından bu süreçte 232 bin altın lira toplanmış ve toplanan bütün para halkın ve askerinin iaşesi için harcanmıştır (Üzel, 1987, s. 335).

Eylül 1920'de yazılan bir yazıda şehirdeki içler acısı durum gözler önüne serilmiştir. 35 gündür süren ateş altında şehrin dörtte üçünün harap olduğu, halkın mağaralar içinde yaşamaya başladığı, Kılıç Ali'nin ise halkın tek kurtuluş ümidi olduğu ifade edilmiştir (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 269-270). Kasım 1920'de Mıntıka Kumandanlığına çekilen bir telgrafta sivil halk ve personel için gerekli olan ihtiyaç listesi çıkarılmıştır (Ayıntab Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı Tahrirat, Telgraf, Telefon, Tamim Defteri Sessizliğin Çılgılığı, 2017, s. 43). Çekilen iaşe sıkıntısının savunmanın etkisini azaltması nedeniyle bir tedbir alınması düşünülmüş ve iaşe açısından yük olduğu düşünülen kadın ve çocukların çoğunluğunu oluşturduğu bir grubun şehir dışına çıkarılarak daha emniyetli görülen Maraş, Urfa, Malatya ve Harput civarına gönderilmesine karar verilmiştir (Pamuk, 2009, s. 246). Bu fikir özellikle sayısı 60 bine yaklaşan ve savaşmayan insanları şehir dışına çıkararak savaşanlar için erzak tasarrufu sağlamak amacıyla belirlenmişti (Lohanizade, 1989, s. 134-136). Bir ara çözüm olan bu tedbire karşın Fransızların geçit vermeyen kuşatması, Ocak ayı başlarında daha da sıkıntılı bir durum ortaya çıkarmıştır. Silah ve cephane eksikliğinden ziyade iaşe sıkıntısı halkın ve askerinin belini bükmüş bu durumun farkında olan Fransızlar ise kuşatmayı daha da sertleştirmeye başlamışlardı. Heyet-i Merkeziye, şehirdeki açlık nedeniyle bir karar alarak halkın sevgisini kazanmış kişilerden oluşan bir heyet belirlemiştir. Bu heyet bütün ev ve ambarları araştırarak üzüm, fıstık, mısır, at, sığır gibi yenebilecek unsurları toplayarak İaşe-i Umumiye ambarına teslim etmiş ve bu ürünlerin herkese ölmeyecek miktarda dağıtılmasını sağlamıştır (Üzel, 1952, s. 246-

247). Bu sıralarda şehirde 25 bine yakın nüfus ve ancak 25 kilo erzak kalmıştı. Ayrıca Heyet-i Merkeziye bir *Açlık Beyannamesi* ilan etmiş, bu beyannameye göre kadınlar zerdali çekirdeklerinden ekmek yapmakla görevlendirilmişlerdi. Buna göre çekirdekler kırılıyor, tatlanan çekirdekler tink taşında ezildikten sonra un ve kepeklerle karıştırılarak ekmek yapımı için hazır hale getiriliyordu (Gömeç, 1989, s. 89). Ocak sonunda ise toplanan fıstık ve üzümün de bitmesiyle halk at ve eşek gibi hayvanları yemeye başlamış; bu sebeple ciddi bir çözüm olarak kuşatma hattının yarılması düşünülmüş ve dışardan içeriye erzak sokulması planlanmıştı (Lohanizade, 1989, s. 183).

Antep'teki savunma durumunun kritik bir hale gelmesi üzerine Mutasarrıf Sabri Bey başkanlığında toplanan Heyet-i Merkeziye ve şehrin ileri gelenleri öncelikli olarak komuta meselesini ele alarak, Ali Şefik Özdemir Bey'in "Etraf-ı Şehir Cepheler Komutanı" olmasına karar verdiler (Şapolyo, 1957, s. 188). Eş zamanlı olarak bu sırada açlık nedeniyle Heyet-i Merkeziye tarafından tüm kumandanlıklara defaten yazılar yazılmış, durumun ciddiyeti anlatılmış ve adeta sitem edilerek halkın açlıktan öldüğü anlatılmıştır. Halk ise Heyet-i Merkeziye ve Özdemir Bey'e sürekli olarak açlıktan yakınmakta hatta *açız açız* diye bağırırmaktaydılar. Cephe yönetimi ise bu çaresiz durum karşısında bir oyalama taktiği yaparak, kuşatmanın biteceği ve biraz daha sabredilmesini tavsiye etmekteydi (Ünler, 1969, s. 142; Lohanizade, 1989, s. 190-191).

Şehirde bir yandan açlık ve iaşe sıkıntısı yaşanırken diğer yandan hastane ve sağlık sorunları baş göstermişti. Kısıtlı şartlar altında çalışan sağlık çalışanları yokluk içinde hasta ve yaralıları tedavi etmekteydiler. Bu sıralarda şehirde halkın *Sarı Hastane* olarak isimlendirdiği bir sağlık kurumu vardı ve yaralı ve hastalar burada tedavi edilmekteydi (Gesar, 2015, s. 37). Ancak burası yeterli olmayınca Emniyet Otelinin yanındaki bir han ve daha sonra da *Şeyh Camii* ve bünyesinde yer alan bir okul hastane olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu civardaki bütün evler de hastanelere dönüştürülmüştür (Antep Savunması Askeri İaşe Defterleri Açlığın Günlüğü, 2014, s. 115-116). Örneğin Mevlevi Şeyhi olan Mustafa Efendi'nin evi de 100 yataklı hastaneye dönüştürülmüş, ayrıca Antep Belediye Eczanesi de bir süre sonra buraya taşınmıştı (Tok, 2017, s. 142-143). Bilhassa Şeyh Cami'ndeki sağlık hizmetleri savunma sırasında daha önem kazanmış bütün yaralıları cami içine yatırılarak tedavi edilmiştir. Ali Nadi Ünler'in verdiği bilgiye göre ameliyat hizmetlerini Mecit Bey yürütmekteydi (1969, s. 50). Hastanede Mecit Barlas, İbrahim Söylemez ve Şahabettin Bey olmak üzere sadece üç doktor bulunmaktaydı (Antep Savunması Askeri İaşe Defterleri Açlığın Günlüğü, 2014, s. 115-116). Tıbbi malzemenin yokluğu, ameliyatlarda narkozsuz yapılması, gazlı bez ve tentürdiyot bulunamaması gibi sorunlar doktorları zorlarken, bu süreçte Fransızların elinde bulunan Amerikan Hastanesinden malzeme talebinde bile bulunulduğu görülmüştür (Ünler, 1969, s. 77). Öyle ki sargı bezi eksikliği nedeniyle tülbentler bez olarak kullanılmaya, bir süre sonra ise halktan sarık bezi toplanmaya başlanmıştı (Yetkin, 1962, s. 47-48). Bu hastanede çalışan doktorlardan biri de Fahri Bey'di. Fahri Bey hem şehirdeki çatışmalarda görevler almış hem de bu sıralarda halk içinde baş gösteren ve adına *Hıçkırık hastalığı* denilen ilginç bir hastalıkla mücadele etmiştir. Bu hastalık şehirde yaşanan açlık sırasında zerdali çekirdeğinden yapılan ekmeklerin tüketilmesi nedeniyle ortaya çıkmıştı. Fahri Bey, zerdali çekirdeğinin

içinde yer alan zehirli bir maddenin bu hastalığa sebep olduğunu Heyet-i Merkeziyeye belirtmiş olmasına rağmen başka bir çare kalmaması nedeniyle buna müsaade edildiğini belirtmektedir. Bu ekmeğin yenmesiyle şehrin her yanında yayılan hastalığın kısa sürede erzak yardımının geleceği umulduğundan geçici olduğu düşünülmüştü. Ancak hastalık nedeniyle sayısı 50'yi bulan ölüm vakaları olmaya başlayınca, baştabiplik tarafından bu ekmeğin yenmesi yasaklanmıştır (Ünler, 1969, s. 133; Lohanizade, 1989, s. 181; Gülü, 2018, s. 854).

Antep'te bir de tetanozlu hasta sorunu vardı. Bez ve diğer sıkıntılar nedeniyle bu hastalar hızla ve çaresizlik içinde ölmeye başlamışlardı (Gömeç, 1989, s. 89; Lohanizade, 1989, s. 120). Günlerce hiç güneş görmeyen rutubetli mağaralarda ya da taş ocaklarında kalan halk içinde birçok farklı hastalık görülmeye ve savaşta yaralananların yanında bu insanların tedavisi de bir sorun olmaya başlamıştı. Bizzat bu alanlarda bulunan Lohanizade Mustafa Nurettin Bey, anılarında bu sebeplerle halk arasında dizanteri, tifo, göz ağrısı hastalıklarının baş gösterdiğini ve yeterli ilaç olmadığı için hastaların tedavi edilemediğinden bahsetmektedir. Bunun yanında yaralılar için tentürdiyot, kloroform eksikliği nedeniyle düzgün bir tedavi yapılamadığı ve hatta bu sebeple ağır yaralı hastaların kol ve ayaklarını ipe bağlandığı ve bu nedenle kol ve bacaklarının kesilmek durumunda kaldığını belirtmektedir (Lohanizade, 1989, s. 120). Aralık 1920'de 9'uncu Fırka Kumandanı tarafından Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığına gönderilen bir yazıda Şeyh Camii'ndeki hastanede ihtiyaç duyulan ilaç listesi verilmiştir. Bu listeye göre 4 kutu morfin ampul, afyon ruhu, kozein, 5 kloroform, 1 kloralidrane ve 2 adet pota ihtiyacı söz konusuydu (Ayıntab Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı Tahrirat, Telgraf, Telefon, Tamim Defteri Sessizliğin Çılgılığı, 2017, s. 70). Güney Cephesi'nde Tıbbi malzeme ihtiyacının hat safhaya ulaştığı bu günlerde Kilikya bölgesine de bir imdat heyeti sevk edilmiştir. Bu heyet bölgede seyyar dispanserler açmıştır. Yine Antep savunması sırasında da bu şehre Hilâl-i Ahmer heyeti gönderilmiştir. Bu heyet 6 Nisan 1921 tarihinde Fransız bandıralı bir hastane gemisiyle beraberinde 20 tonluk eşya ile tıbbi malzeme getirmiştir. Heyet ve beraberindeki malzemeler İskenderun üzerinden Antep'e sevk edilmiştir (Kurnaz Şahin, 2012, s. 357). Kızılay'ın gönderdiği bu heyetin içinde bulunan doktorlar ve memurlar hem savunma sırasında hem de savunmadan sonra önemli görevler icra etmişlerdir. Bu heyetler ilk etapta yaklaşan bayram nedeniyle bir komisyon eşliğinde yaklaşık 4 bin kişiye çamaşır ve eşya dağıtmıştır (Çapa, 2010: 154). Gönderilen ilk heyet içinde üç doktor ve dört memur bulunurken, aynı zamanda bu ekiple beraber bölgeye 25 bin çamaşır ile 5 bin parça malzeme gönderilmiştir (Uluğtekin & Uluğtekin, 2013, s. 153). Antep'e gelen bu ilk heyet kısa sürede şehirde muayenehane, ameliyathane, eczane ve dispanser kurmuş ve yaklaşık 3 bin kişiyi tedavi etmiştir (Çanlı, 2015, s. 519). Kızılay'ın savaş sonrası gönderdiği on kişiden oluşan ikinci heyette başkanlığı Dr. Emin Bey yapmış ve heyet yanında birçok sıhhi gereçte getirmiştir (Türk Basınında Millî Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1919-1922, 2019, s. 298; Çanlı, 2015, s. 519).

Antep savunmasında çekilen en büyük zorluk iâşe sorunu ve sonunda ortaya çıkan açlık krizi olurken diğer önemli sorun ise silah ve cephane sıkıntısıydı. Henüz

Mondros Mütarekesinin ardından bölgedeki silah ve teçhizatın işgalcilere teslim edilmeden kurtarılarak saklanması istenmişti. Güney bölgesinin tamamında istenen bu işlem Antep'te de devam etmiş ve bu süreçte askerlik deposunda bulunan 400 mavzer ve 60 sandık cephaneye köylerden getirilen hayvanlarla gizlice taşınarak millî mücadeleye kazandırılmıştı (Efe, 2015, s. 232). Öte yandan mevcut silah ve cephanenin kurtarılması için şehirdeki jandarma ve polis gücünden de yararlanılmıştı. Bu sebeple Sivas Kongresi kararlarında işgal edilen yerlerin polis ve jandarma yani asayiş işlerinin Türk tarafında kalması için ısrarcı olunmuştu. Bu sıralarda şehirdeki asayiş Ermenilerin yoğunlukta olduğu bölgede Ermeni polisi ve jandarması tarafından yapılmaktaydı. Ancak bu istek uyarınca asayiş ve karakol işleri Türk tarafına geçmiştir. Kontrolü ele alan polis ve jandarma mevcut silah ve cephanenin gizlilikte taşınmasında büyük bir çalışma yürütmüştü. Durumu fark eden Fransızlar ise jandarma ve polis yönetimini ele geçirmek istemişlerdi (Seçkinler, 2021, s. 6). Ayrıca polisler daha evvel verilen bu silahlar ve memurlara ait kullanılmayan silahlar ile jandarma ve depolarda bulunan kırık ya da bozuk olup kullanılmayan silahlar da savunma sırasında cepheye dağıtılmıştı. Memurlardan toplanan kullanılmayan çok sayıda cephaneye ve on bine yakın fişek cepheye kullanılmıştı. Cepheye silah tedariki düşman kuvvetlerinden ele geçirilen teçhizat, çeşitli müfreze, çete ve milis kuvvetlerin tedarikleri ile Heyet-i Merkeziye tarafından halktan toplanan silah ve para yardımları ile sağlanmaktaydı. Nisan 1920'deki işgalcilere yapılan bir saldırıda çatışmanın ardından düşmanın bıraktığı silah ve bombaların yanı sıra on sekiz piyade ile iki süvari tüfeği, üç otomatik şarjör, üç bin metre uzunluğunda telefon teli ve istihkâm malzemesi ele geçirilmişti (Lohanizade, 1989, s. 71; 119).

Ancak cephaneye eksikliği o raddeye çıkmıştır ki, Heyet-i Merkeziye yazdığı yazılarla sürekli olarak yardım istemiş hatta şehirdeki tek tük silahın dahi peşine düşmüştür. Antep Heyet-i Merkeziyesi, Müfreze Kumandanlığına gönderdiği bu yazılardan birinde Kürkçüyan Mahallesi'ndeki bir şahsın elinde olan Fransız tüfeğinin alınarak merkeze teslim edilmesini istemiştir. Bu istek yaşanan yokluğun boyutunu gösterirken (Antep Savunması Heyet-i Merkeziye Muhabere Defteri Savunmanın Şifreleri, 2017, s. 65). Öte yandan muhasara dışında kalan yerlerden de acil yardım istenmiştir. Bunlardan birinde Heyet-i Merkeziye tarafından yazılan bir mektup Tahsildar Abdullah tarafından civar köylerden birine getirilmiş, Gökçe Köyü'nden Kepekzade Mustafa Efendi'ye verilmiş, o da köyün tamamını toplayarak durumun aciliyetini anlatmış ve ambardan çıkardığı 5 sandık cephaneyi köyden 4 genç ile birlikte cepheye göndermiştir (Üzel, 1952, s. 47). Ayrıca yaşanan bu cephaneye ve mühimmat yokluğundan dolayı düşman askerleri savunma hatlarına iyice yaklaşmadığı takdirde atış edilmemesi ve merminin boşa harcanmaması istenmiştir (Ayıntab Etraf-ı Şehir Cephele Kumandanlığı Tahrirat, Telgraf, Telefon, Tamim Defteri Sessizliğin Çılgılığı, 2017, s. 45). Bu sebeple silah ve mermiler düşmana 100 metre yaklaşılmadan kullanılmamaya başlanmış ancak yine de askerler, Ağustos ayında devam eden şiddetli çarpışmada fişeklerinin bitmesi nedeniyle gerilemek durumunda kalmışlardı (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 270; Lohanizade, 1989, s. 110-111).

Cephane ve mühimmat yokluğunda bir çözüm olarak savunma sırasında bir mermi ve bomba imalathanesi açılması gereği ortaya çıkmıştı. Yıldırım 4. Bölük Kumandanı Lohanizade Mustafa Nureddin Efendi'ye savunmanın şiddetli olduğu günlerde ve yokluğun baş gösterdiği Aralık 1921 yılında bir imalathane kurması emri verilmişti. Bu yokluk içinde kurulması istenen savaş imalathanesi için düşmana uzak bir yer olan *Sabun Hanı* belirlenmişti. Şehirdeki tam bir seferberlik halinde bütün tenekeci, demirci, tamirci, marangoz ve barutçu gibi usta ve sanatkârlar toplanarak bomba, fişek, kapsül imalatına başlamışlardı. İlk iş olarak cephe ve evlerdeki boş kovanlar (Yetkin, 1962, s. 37), mağaraların duvarlarında, kalenin burçlarında, birikmiş küfler toplanmış ve eritilerek güherçile yapılmıştır. Öte yandan gaz tenekelerinin pullar halinde kesilmesi ve makinede çukurlaştırılmasıyla da kapsül imalatı yapılmış bir yandan da bozuk tüfekler ve ayrıca kaleden indirilen eski bir topta burada tamir edilmiştir. Kısa sürede burası günlük altı bin mermi imalatı yapılır hale gelmişti. İmalathane de çalışanların sayısı da sekiz yüz kişiyi bulmuştur. Bu mermileri taşıyan ve barutları dolduranlar ise şehit ve fakir ailelerin çocuklarıydı. Bunun yanında önemli sayıda kimsesiz kadın, engelli ve cepheye gidemeyen Antep'li de bu imalathanede çalışmışlardır (Saral & Saral, 1970, s. 347-348; Ünler, 1969, s. 117).

Antep'te on ay boyunca büyük bir yokluk ve açlık içinde süren savunma bilhassa açlığın dayanılmaz bir hal almasıyla son raddesine ulaşmış ve şehir teslim olmaktan başka bir çare bulamamıştır. Çeşitli anılardan anlaşılan o ki savunmanın dirayetini açlık kırmıştır. Abadi, şehirdeki açlığın dayanılmaz hal aldığını ve şehrin teslimi sırasında yolun etrafındaki çocukların ot yediklerini gördüğünü ifade ederken (Abadi, 1959, s. 89), Kılıç Ali ise şehrin sadece açlıktan dolayı teslim olduğunu ifade etmektedir (Turgut, 2006, s. 112). Selahattin Adil Paşa ve Özdemir Bey arasındaki sert yazışmalar sonuç vermemiş, şehrin tesliminden başka çare kalmadığı anlaşılmıştır (Hayat Mücadeleleri, Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları, 1982, s. 359-372). Buna göre Özdemir Bey ve diğer savaş erkânı huruç harekâtıyla şehir dışına çıkmak durumunda kalmışlardır. Bu plana göre imha edilemeyen evrak şehir dışına çıkarılacak ve yapılacak huruç harekâtı herkesten gizli tutulacaktır (Ayıntab Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı Tahrirat, Telgraf, Telefon, Tamim Defteri Sessizliğin Çılgılığı, 2017, s. 77; Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları, 1982, s. 342). 8 Şubat sabahı Özdemir Bey ve hükümet yöneticileri savunma hattını yarararak şehir dışına çıkmışlar, telaşa düşen halk, ileri gelenler ve Heyet-i Merkeziye Reisi Ferit Bey yaptıkları toplantı sonunda şehrin tesliminden başka çare bulunmadığını belirterek Fransızlarla temas kurmuşlardır. Beyaz bayrak çekilmek yoluyla 9 Şubat 1921 günü şehrin teslimi için 11 maddelik bir anlaşma yapmışlardır (Öztürk, 1994, s. 164-165). Fakat Antep'in teslimi çok büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır (Güner, 2007, s. 61).

2. Güney Cephesi Adana Bölgesinde İlaş ve İkmal Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi uyarınca önce İngilizlerin sonra da Fransızların işgaline uğrayan bölgelerden biri de Adana, Mersin ve İskenderun'dan oluşan Kilikya bölgesiydi. İngilizler, Amanos-Payas hattına doğru yaptıkları işgal sonunda, Osmanlı kuvvetlerinin Pozantı'nın batısına geçmesini istemiş (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 31, Vesika No: 780) ve bu yolla Dörtyol'u işgal etmişlerdi. Daha sonra İngilizler

ile Fransızlar arasında yapılan anlaşma uyarınca Fransızlar General Gouraud komutasında Kilikya'ya girmeye başlamış ve 11 Aralık 1918'de 400'ü Ermeni olmak üzere yaklaşık 1500 kişi ile Dörtyol ve Mersin'i işgal etmişlerdir. Kısa süre sonra Kilis-Payas hattını işgale memur olan Fransızlar Tarsus, Adana, Pozantı, Ceyhan ve Kozan'ı da işgal etmişlerdi (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 5; Ener, 1996, s. 32-33). Bu sırada Toros tünellerinin de işgal edilmesine olanak sağlayan bir maddenin anlaşmada yer alması Yıldırım Orduları Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatini çekmiş ve bu maddeye karşı çıkararak, İstanbul yönetimini uyarıyordu. Ancak bu çıkıştan hoşlanmayan payitaht onu görevden alarak İstanbul'a çağırmişti. Mustafa Kemal Paşa, henüz Yıldırım Orduları Grup Kumandanı iken de bağlı bütün komutanlardan mücadeleye hazırlık yapılması yönünde isteklerde bulunmuştu (Çelik, 1999, s. 44). Adana'dan ayrılmadan şehrin ileri gelenleri ile yaptığı son toplantıda tüm mal varlıkları ve canları ile savaşa hazır olduklarını belirten Adanalılar, kasalarının anahtarlarını Mustafa Kemal'e uzatmışlardır (Kurtuluş Savaşı'nda İçel, 1971, s. 26; Çelik, 1999, s. 36).

Görevden alınan Mustafa Kemal Paşa, 5 Kasım 1918'de Mersin'e gelmiştir. Burada da Tümen Kumandanı Albay Bahattin Bey ile uzun süren görüşmesinde Mutasarrıf ve Jandarma Bölük Komutanından bölgedeki karakol sayısı ve silah mevcudunu öğrenmiş ayrıca depodaki silahların köylülere dağıtılmasını istemiştir (Kurtuluş Savaşı'nda İçel, 1971, s. 25). Mustafa Kemal'in bölgede aldığı bu tedbir kararları uygulanırken kendisinden sonra Adana'da görevi devralan Nihat Paşa'da aynı istikamette çalışmalar yapmıştır. Nihat Paşa, bölgeden ordunun tahliye edilmesi durumunda Adana, Antep ve Maraş bölgesinde asayiş bozulacağını ve bunun sonucunda da buradaki alayların işe konusunda zorlanacağı için alayların Ceyhan ve Antep'te kışlamasının uygun olacağına dair bir yazı yazmıştır (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı:31, Vesika No: 772). Bunun yanında Nihat Paşa da ilk iş olarak mevcut silah ve mühimmatı Toroslara taşıtmıştı. Beş yüz vagonluk silah, malzeme ve eşyanın taşınması için zaman kazanmak ve İngilizlerden Adana'da asayiş sağlamaya üzere bir tümenin bırakılmasını istemiş ancak bu talep reddedilmiştir. Buna karşın sadece yüz vagonluk malzeme Pozantı'ya ulaştırılabilmiş, otuz vagonluk cephane, on beş vagon benzin, vagonlar içinde bulunan iki deniz uçağı, iki yüz ton yiyecek ise taşınamamıştı (Çelik, 1999, s. 63). Bununla birlikte Nihat Paşa, emrindeki ordunun önemli kısmını ve süvarilerini vilayet yönetimi emrine vermeyi başarmıştır. Bu birlikleri jandarma birliklerine çevirmiş böylece muvazzaf subay, erbaş ve erlerden oluşan silahlı bir güç işgal sürecinde göreve jandarma olarak devam etmişti. Ancak Fransızlar bir süre sonra bu tek silahlı Türk gücünün de yok edilmesi gerektiğini düşünerek diğer cemaatlerden oluşturulacak karma bir jandarma teşkilatı kurulacağını gerekçe göstererek teşkilatı dağıtmışlardı. Fransızlar, Osmanlı jandarması yerine Ermenileri yerleştirerek şehrin kolluk ve polis gücünü de ele geçirmek istemişlerdir (Gesar, 2015, s. 42). Bir süre sonra Fransız Bremon, Jandarma Müfettişliğine Yüzbaşı Lüppe'yi atamış ve Jandarma Komutanı Haşim Bey'i görevden almıştı (Ener, 1996, s. 9; Ursavaş, 1988, s. 17). Kuva-yı Milliye'nin oluşumunda önemli bir etkisi olan jandarma teşkilatı oldukça güçlü bir oluşumdu (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı:31, Vesika No: 788). Keza başlayan

işgallerin ardından hızla iâşe ve cephaneye el konulmaya başlanmış ve bazı makamlar tarafından bunlar teslim edilmiştir. Örneğin 27 Aralık 1919'da işgal edilen Pozantı'da daha evvel kalmasına müsaade edilen menzil tesislerinden başka Osmanlı birliği kalmamış, buna karşın 50 ton yiyecek, 100 ton arpa, 121 yük arabası, 25 cephane aracı ve benzin varilleri kalmıştı. Öte yandan işgalci güçler Pozantı'da elde ettikleri tüm yiyecek, mühimmat ve malzemeyi de Adana'ya taşımışlardı. Adana'da 126 vagonluk silah ve yiyeceğe ise işgal güçleri tarafından el konulmuştu (Bıyıklıoğlu, 1962, s. 73-74). Hatta bu süreçte işgalci Fransızların verdiği destekten güç alan Ermeniler de kurdukları *Tesviye-yi Mesalih Komisyonları* aracılığıyla halkın mallarına el koymaya ve silahlarını toplamaya başlamışlardı (Ursavaş, 1988, s. 16, 20-21). Mersin'de ise İngiliz-Fransız işgal kuvvetleri halkın elindeki silahların toplanması için 8 Mayıs 1919 tarihinde bir beyanname ilan ederek şehirde ve köylerde ki bütün ateşli ve kesici silahların jandarma ve polis karakollarına teslim edilmesini istemişlerdi (Gesar, 2015, s. 39). Soğan bıçağı da dâhil olmak üzere kama, hançer, şiş, kılıç gibi aletlerin 24 saat içinde teslim edilmesi şart koşulmuştur (Toros, 2001, s. 45). Belirtilen süre sonunda yapılan aramalarda çıkacak silah ve aletler nedeniyle altı ay hapis, para ve dayak cezası verileceği belirtilmişti. Buna karşın Türkler çoğunlukla silahlarını tarlalara ve ormanlara gömerek saklamışlardı. Bu silahlar daha sonraki mücadelede kullanılmıştır (Kurtuluş Savaşında İçel, 1971, s. 75-76; Ener, 1996, s. 10-11).

İşgallerin ardından Adana Bölgesinde millî bir örgütlenme başlamış bulunmaktaydı. Heyet-i Temsiliye, Güney bölgesinde lojistik durumu belli sınırlar dâhilinde yürütmekteydi. Buna göre Osmaniye Batısı 12, Osmaniye Doğusu 3. Kolordunun desteği ile Fırat'ın doğusu ise 13. Kolordu desteğine bağlanmıştı (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), 2009, s. 79). Adana bölgesinde millî bir hareket ilk olarak şehrin ileri gelenlerini temsil eden tüccar, çiftçi ve esnafın kurduğu gizli ve millî teşkilat olarak vücuda getirilmişti. Teşkilat *feryadname* olarak bilinen bir telgraf ile şehrin haksız işgalini protesto etmiş ve bu telgrafi ilgili makamlara göndermiştir (Ener, 1996, s. 4). Bu teşkilat Adana'da *Gizli Teşkilat* ismiyle kurulmuştu. Eczacı Basri Bey, Dr. Ali Hikmet Bey ve gençler ile desteklenen bu teşkilat Vali Celal Bey ile de temas kurarak onun da açık desteğini almıştı. Gizli bir haberleşme kanalıyla iletişim kuran ve dört ay süre ile çok etkili çalışmalar yapan bu teşkilat hem Kuva-yı Milliye ile hem de Mustafa Kemal'in isteği üzerine Konya'da bulunan Fahrettin Paşa ile Posta Memuru Rüştü Bey vasıtasıyla iletişimi sağlamaktaydı. Kuva-yı Milliye ile yazışmalar ise ıslak kâğıt ile yapılmaktaydı (Çelik 1999, s. 126-127). Bu teşkilat savaş sırasında da ciddi çalışmalar yürütmüş, hem cephe gerisinden sağlanamayan ilaç ihtiyacını satın alma yoluyla cepheye göndermiş hem de istihbarat çalışmalarıyla Fransızların durumu hakkında bilgi temin ederek orduya yardım etmiştir (Ener, 1996, s. 105). Bununla birlikte Adana'da işgallerin ardından millî bir cephenin açılması için ilk çalışmalar bizzat Sivas'a giderek Heyet-i Temsiliye ile görüşen bir heyetin talebiyle yapılmıştı. Hulusi Kurtoğlu, Dava Vekili Emmi Mustafa ve Halil Topaloğlu'ndan oluşan bu heyet bizzat Mustafa Kemal ile görüşerek bölgede yapılan Ermeni ve Fransız zulümlerinden bahsetmiş ve Adana-Kozan'da bir millî cephe açılmasını istemişlerdir. Heyetin ifadeleri içinde iâşe ve

cephane konusuyla ilgili söyledikleri Mustafa Kemal'in elini daha da güçlendirmiştir. Heyet bölgede halkın saklamış olduğu cephane ve silahın iyi durumda olduğunu ve Adana'da zahire ambarlarının dolu olduğunu belirtmiş, dolayısıyla halkın iâşe ve maddi açıdan çok iyi durumda olması nedeniyle bölgede başlatılacak millî bir hareket için gereken şartların mevcut olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, bölgede millî bir cephe örgütlenmesi için Topçu Binbaşı Kemal ve Yüzbaşı Osman (Osman Tufan Paşa)'ı göndermiştir (General Osman Tufan, 1964, s. 32; Saral & Saral, 1970, s. 19-20; Çelik, 1999, s. 80).

Adana'ya yapılacak yardım konusunda bölgenin askeri idaresi 20. Kolordu bünyesinde Ali Fuat Paşa idaresine verilmişti. Yapılan dağıtımda Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı Topçu Binbaşı Mehmet Kemal Bey'e (Kozanoğlu Doğan Bey) verilmiş ve onun bölgesi de ikiye ayrılmıştır. Doğu Bölgesi Piyade Yüzbaşı Osman Nuri (Osman Tufan Paşa), Batı Bölgesi ise Yüzbaşı Ali Ratıp (Sinan Tekelioğlu) idaresine verilmişti (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 69). Bölgede örgütlenmeyi hazırlayan Osman Tufan Paşa ilk olarak Sivas Kongresi kararlarına uygun olarak köylerde ve kasabalarda bölük ismiyle teşkilatlar kurmuş, mevut subayları da bölük kumandanı yaparak örgütlenmeyi hızlandırmıştı (Coşkun, 1967, s. 34). Bu kuvvetler tamamen halk içinden gençler, subaylar ve hatırı sayılır olarak nitelenen yaşlı ileri gelen kişilerin idaresindeydi (Ener, 1996, s. 137). Osman Tufan Paşa ilk olarak bölgede askerlik yapmış ve silahları olanları toplamış eski onbaşı ve çavuşların oluşturduğu 15-20 kişilik bölüklerin başına koymuş; bunlardan manga, takım ve bölükler kurmuştur (Çelik, 1999, s. 167). Osman Tufan Paşa, Kadirli Bölgesinde *Kasaba Bölüğü* adında büyük bir bölük oluşturmuştur. Sayısı 100-150 kişi arasında değişen bu bölükler çeşitli yedek subayların idaresine verilmiştir. Bu bölüklerden bazıları; Tatarlı Bölüğü, Bozdoğan Bölüğü, Dağkolu Bölüğü, Sumbas Bölüğü, Çokak Bölüğü ve Kasaba Bölüğü adını taşımaktaydı. Osman Tufan Paşa bölgede iâşe konusunda bir sorun yaşanmadığını ve Millî Mücadele süresince halkın aç kalmadığını, kimseden para alınmadığını belirtmiş hatta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ihtiyaçları için yeterince parasının bulunduğunu ifade etmiştir. Anlaşılan o ki Antep cephesinin aksine Adana'da iâşe konusu daha elverişli durumdaydı (Osman Tufan, 1964, s. 84-85). Bununla birlikte örneğin Andırın'da halk yoksul olduğundan silah almak istemesine karşın alamamaktaydı. Hayvanlarını satarak silah temin eden köylüler vardı. Öte yandan İstanbul'da kurulan Kilikyalılar Cemiyeti de örgütlemeye yardım etmiştir (Çanak, 2013, s. 51). Tarsus'ta da Tarsus Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Belenkeşlik), silah ve cephane için Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden yardım isterken; Suphi Paşa Çiftliğinde örgütlenen diğer Tarsus Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de müfrezelerin iâşe ve malzeme işleri ile ilgilenmiştir (Toros, 2001, s. 143). Bunlara ek olarak gizli tutulan başka bir cemiyet de istihbarat işleri ile mücadeleye katkı sağlamıştır (Kurtuluş Savaşı'nda İçel, 1971, s. 173-175). Kozan'da da Ali Saip Bey önderliğinde *İntibah* isimli gizli bir cemiyet kurulmuş, bu cemiyet Osman Tufan Paşa ile yapılan görüşmelerden sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ismiyle çalışmalarını devam ettirmiştir (Ursavaş, 1988, s. 35). Cemiyetin heyet-i Merkeziye başkanlığına Ali Kahyazade Ökkeş Efendi getirilmiş daha sonra

Mehmet Zahit Çamurdan cemiyet başkanlığına getirilmiştir (Çamurdan, 1969, s. 312-313).

Halk ise daha evvel belirtilen karar gereğince hem ellerindeki silah ve cephaneyi hem de gücü oranında ekstra silah ve cephaneyi temin etmeye ve bu silahları ilgililere vermeye başlamıştır (Ursavaş, 1988, s. 17). İşgalin ardından Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin çok yönlü çalışmaları büyük bir girdi sağlamıştır. Niğde’de Mustafa Kemal’in direktifleri ile Ahmet Remzi Bey’in öncülüğünde kurulan cemiyet bilhassa Kuva-yı Milliye birliklerinin iâşe işini başarıyla gerçekleştirmiştir. Cemiyet hayvancılık yapanlardan ve Adana’nın zenginlerinden parası sonradan ödenmek kaydıyla para, hayvan, silah ya da araç temin etmiştir (Çelik, 1999, s. 133). Bu amaçla Osman Nuri Efendi yönetiminde bir *İâşe Heyeti* kurulmuş ve bu heyet yüzde hesabıyla zahire ve hayvanlardan vergi olarak iâşe işlerine düzen ve hız kazandırmıştır (Coşkun, 1967, s. 36). Bu noktada Adana Cephesinde cephaneye ve iâşenin en temel sağlayıcısını köylüler oluşturmaktaydı. Köylüler hem insan kaynağı olarak hem de iâşe ve cephaneye sağlayıcı olarak teşkilatlanmanın ana dayanağını oluşturmuşlardı. Teşkilatlanmaya çoğu yerde önce köylerden başlanmış fakat başlangıçta mücadeleye destek olan köylüler, zamanla uzak durmaya başlamışlardı. Bunun en büyük sebeplerinden biri bölgede artmış olan çetecilik faaliyetleriydi (Akandere, 2008, s. 509; Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey’in Günlüğü, 2012, s. 274). Buna karşın eşkıyalık dışında bulunan bazı çeteler mücadeleye kazandırılmış ve birçoğu halk tarafından iâşe edilerek savaşa katılmıştır. Örneğin Kadirli’ye gelen çeteler buradaki han ve otellere yerleştirilmiş ve Fransızlara karşı başarı elde etmiştir (Coşkun, 1967, s. 29; General Osman Tufan, 1964, s. 79). Bununla birlikte Millî Mücadeleye katılmakta tereddüt yaşayan köylüler için nasihat heyetleri de oluşturulmuş ve kısa sürede olumlu sonuçlar alınmaya başlanmıştır. Karahacılı Köyüne giden kaymakam ve müftü köylülerden çoğunun Kuva-yı Milliye’ye katılımını sağlamışlardır (Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey’in Günlüğü, 2012, s. 314). Bu cephenin ünlü komutanı Osman Tufan Paşa’da köylülerin yardımıyla Fransızların cephaneye nakil yollarına pusular kurarak önemli miktarda cephaneye ele geçirmişti (General Osman Tufan, 1964, s. 64).

Adana Bölgesinde de diğer yerlerde olduğu gibi mücadelenin insan kaynağı ve asıl savaş gücü Kuva-yı Milliye örgütlerine dayanmaktaydı. Bölgede mücadele çete ve müfrezeler öncülüğünde hemen hemen aynı sistem içinde yürütülmüştür. Pozantı Bölgesinde 50 kişilik Çoban İbrahim Müfrezesi, 50 kişilik Cemal Efe Müfrezesi önemli faydalar sağlamışlardı (Türk İstiklal Harbi IV’üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 140-141). Yine Dört Yol’da ortaya çıkan Kara Hasan Çetesi Fransızlara büyük zorluk yaşatmış, zamanla çetenin sayısı 160’ı bulmuştu. Kara Hasan’ın başlattığı bu hareket Çukurova’da Millî Mücadeleyi başlatan ilk müdafaa olmuştur (Hatipoğlu, 1999, s. 76; Türk İstiklal Harbi IV’üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 56). Millî Mücadeleden önce yaygın görülen eşkıyalık faaliyetleri soygun ve zorbalığa dayanmaktaydı. Ancak Millî Mücadele kapsamında hareket eden bu çeteler en büyük desteği de bölgenin ileri gelen eşrafından almaktaydılar. Öyle ki iâşe ve cephanesini buradan temin eden Kara Hasan, bu ileri gelenlerin isteği ile *paşa* olarak anılmış ve bu çete halk tarafından *Kara Hasan Paşa Müfrezesi* olarak anılmıştır (Türk İstiklal Harbi IV’üncü Cilt Güney Cephesi,

2009, s. 55-56; Arıkoğlu, 1961, s. 127; Kır, 2004, s. 60-78). Osmaniye’de de insan kuvveti olarak Divlimoğlu Hacı Efendi, Alibekiroğlu Dede Efendi, Gâvur Ali Hacelağa, Rahime Hatun ve Palalı Süleyman çetelerin önde gelenleridir (İşlek, 2009, s. 68).

Öte yandan Osman Tufan Paşa tarafından Kadirli’de sistemli bir iaşe teşkilatı kurulmuştur. Kozan’dan gelen onlarca göçmen Kadirli’ye sığınmış ve bunların iaşe ve ihtiyaçları çok önem kazanmıştı. Kadirli’de zahire iyi durumdaydı ve bölgede dışardan temin edilen şeker ihtiyacı olmuş ancak bunun yerine de Maraş üzümü ve pekmezi kullanılmaktaydı. Bununla birlikte silah ve cephane ile doktor, eczane, ilaç ve hatta sargı bezinin dahi bulunamadığı bir sıhhi ihtiyaç durumu söz konusuydu (Coşkun, 1967, s. 32). Bilhassa bölgedeki kuvvetlerin sayısı arttıkça ve kontrol bölgeleri genişledikçe iaşe konusu daha da önem kazanmıştı. Başlangıçta kasaba ve köylerden toplanan zahire ile ihtiyaç giderilmekteydi. Ancak alan ve sayı genişleyince bir iaşe heyeti kurulması uygun görülmüştür. Ekmek fırınları kurarak işe başlayan iaşe heyeti, Kadirli, Haçin, Mercimek bölgelerinin de iaşesini sağlamıştır. Heyet ve memurlar başarılı bir iaşe işlemi yapmış, cephe ve cephe gerisinde çok fazla açlık çekilmemiş, halk üzerinde de iaşe konusunda herhangi bir baskı yapılmamıştı. İaşe işlerinden Bekir Onat sorumlu olurken, Kasap Mehmet değirmenler memuru, Abdurrahman Ağa fırınlar memuru, İbrahim Efendi buğday, arpa ve ambar memuru olmuştur (Coşkun, 1967, s. 33). Herkesten ihtiyaçları oranında para toplanmış ve bölgedeki Aydınli ve Çukurova köyleri iaşenin merkez üssü haline getirilmiştir (General Osman Tufan, 1964, s. 85-86). Aynı dönemde Kozan’da da Molla Fenari takma adıyla bilinen Mehmet Nuri Efendi başkanlığında bir iaşe heyeti kurulmuştu. Bu heyet kurulmadan önce Koyunevi ve Ceritler Köylerinde kurulmuş olan iaşe komisyonları ellerindeki iaşeyi Kozan İaşe Heyetine teslim etmiştir. Bu iaşe içinde yiyecek, yağ, tuz gibi ürünler bulunmaktaydı. Heyet zenginler başta olmak üzere halkın elinde bulunan koyun, keçi gibi hayvanların %3’ünü toplamış ayrıca toplanan paranın makbuzunu keserek kayıt altına almıştır. Heyet aşar vergisi yerine halktan üretimin %12,5’nu toplamıştı (Çelik, 1999, s. 197-198; Çamurdan, 1969, s. 318-348).

Savaşın başlaması ile beraber iaşe ve ikmal işleri de hız kazanmaya başlamıştı. Bilhassa işgalin ardından başlayan göç iaşe sorununu artırmıştı. Keza işgalin başlamasının ardından Pozantı’ya doğru bir göç başlamıştı. Bu göç sırasında yaşanan sağlık sıkıntıları ve bazı sıhhi ihtiyaçlar nedeniyle Adana ileri gelenlerinden oluşturulan bir heyet İstanbul’a giderek Kızılay’dan yardım istemiştir. 80 bine yakın muhacirin sıhhi ve açlık sorunlarıyla ilgili olarak Kızılay’dan istenen yardım talebine Kızılay 8 doktor, 1 eczacı, 4 sıhhiye memuru ile hasta bakıcı, idare memuru, kâtip ve hademelerden teşkil ettiği 27 kişilik bir heyet göndererek karşılıklı vermiştir. Adana’ya doğru yola çıkan heyet Pozantı-Kelebek hattındaki göçmenlere on ton un dağıtmış ve yine bu güzergâhtaki göçmenlere 8.200 takım fanila, don, gömlek ile 570 çift yün çorap yardımı yapmıştır (Çapa, 2010, s. 148). Adana’nın Batı bölgesinde sağlık teşkilatı da önemli bir ihtiyaç olarak belirmişti. Bu sırada Belemelik’te eczanesi olan bir hastaneden faydalanılırken Ramazanoğlu Çiftliği, Karahan, Kabasakal, Çiçekli ve Yenice’deki revirlerde ise ayakta tedavi yapılmaktaydı. Pozantı il merkezi olduktan sonra Kelebek’te de bir hastane açılmıştır. Hastanenin ilaç ve diğer ihtiyaçları Adana

ve Tarsus'tan karşılanmaktaydı. Telefon hatları da hastanelere bağlanarak iletişim sağlanmıştı. Belemelik ve Kelebek Hastanelerinin yanı sıra diğer karargâhlardaki revirlerde görev alan sağlıkçılar ise şu isimlerden oluşmaktaydı: Pozantı'da Bahri Erkam, Salim Serçe, Kurttepe'de Dr. Sadık, Tatık'ta Basri Uzel, Belemelik'te Operatör Ahmet, Yence'de Tarsuslu Dr. Aziz Köksal, Kelebek'te Konyalı D. Tevfik, Gübe-Mücteba, Ramazanoğlu revirinde Dr. Güllüzade Hayri Kasal (Ener, 1996, s. 70; 92). Öte yandan bu hastanede Fransız esirlerinden de hademe olarak faydalanılmıştı (Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, 2012, s. 21).

Şubat sonlarında Sis, Feke ve Haçin de başlayan Ermeni taarruzuyla Feke'nin bölgeyle bağlantısı kesilmişti. Cephanenin büyük bir kısmı bu bölgede tutulmuş bu nedenle diğer bölgelerde cephane sıkıntısı yaşanmaya başlanmıştır (Yorulmaz, 2005, s. 362). Haçin'deki Ermen direnişinin kırılması için bir yandan Sivas'tan 105'lik ve 155'lik obüs topları istenmiş diğer yandan da Osman Tufan Paşa tarafından Kozan, Kadirli, Göksun, Aziziye ve Develi müftülerine telgraflar çekerek eli silah tutan herkesin Haçin'e gönderilmesi istemiştir (Onar, 1989, s. 325). Bu sırada Yüzbaşı Sinan (Tekelioğlu) Pozantı ve Karaisalı'ya gelirken Doğan Bey'de Niğde deposundan getirdiği silah ve cephaneyi Haçin'in de aralarında bulunduğu Kozan ve Karaisalı'ya göndermiş ve buradaki köylüler silahlandırılmıştır (Çelik, 1999, s. 227). Yüzbaşı Sinan Bey'e Heyet-i Temsiliye tarafından verilen talimat Adana'da bir teşkilat hazırlamak, millî bir ordu kurmak, bölgedeki Kuva-yı Milliye birlikleri ile küçük müfrezelerin silahlandırılması yönündeydi. Bölgeye gelerek hakla iyi bir mücadele birliği yapan Sinan Bey, iaşe ve cephane sağlama konusunda en büyük desteği halk ve ileri gelen eşraf temsilcilerinden almıştır. Bu konuda özellikle Müftü Hacı Mehmet Efendi, Kara Hüseyinzade Süleyman Bey, Menemenci Adil Bey ve Halil Ağa gibi eşraf temsilcilerinin büyük faydaları olmuştur (Özlu, 2015, s. 315). Ayrıca Niğde'ye hareketi sırasında Kozan Belediye Reisi Sehlizade Hasan Efendi de olduğu halde kıyafet değiştirerek kasaba ve köylerde teşkilata insan kazandırma çalışmaları yapmaya başlamıştı. Sinan Bey, Niğde de temin ettiği silah, cephane ve 100 kişilik bir kuvvetle Adana Karaisalı'ya gelmiştir (Sarıal & Saral, 1970, 58-59). Tekelioğlu, Karaisalı halkının kadın, erkek, çocuk, büyük bir gayret içinde cepheye koştuğunu ve özellikle kadınların cepheye erzak ve silah taşıdığını ifade etmektedir (Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, 2012, s. 13). Sinan Bey savaşın kızıştığı sıralarda 12 Mayıs 1920'de halka ilan ettiği bir bildiri ile adeta seferberlik ilan etmişti. Bu bildiriye halktan kenarda köşede bulunan bütün hayvanların karargâha getirilmesi ve at ahırında komutan emrinde tutulmasını istenmiş, ayrıca merkez karargâhı dışında yük ya da binek hayvanı bulunması durumunda bu hayvanların derhal toplatılarak getirileceğini belirtmiştir. İhtiyaç ve şartlar o kadar olağanüstü durumdadır ki, halkın elindeki bütün silah ve cephaneleri depoya teslim edileceği ifade edilmiştir. Öte yandan yine Karaisalı'ya bağlı köylerde savaş görmüş süvarilerin kendilerine temin edilecek at, beygir veya kısarak ile toplanmaları, bu süvarilerin yanlarında yağmurluk ve üçer gün yetecek yem ve erzak bulundurmaları istenmiştir. Toplanan bu süvari tayfasına Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri tarafından yardım edileceği de ifade edilmiştir (Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, 2012, s. 66; 75). Pozantı

Savaşları olarak bilinen mücadelede çekilen cephaneye ve silah sıkıntısı, Sinan Bey tarafından 11. Tümen Kumandanlığına yazdığı bir yazı ile bildirmiştir (Saral & Saral, 1970, s. 63).

Kilikya Cephesinin Batı bölgesinde iâşe durumu ordunun genişlemesine paralel olarak değişmeye başlamıştır. Başlangıçta çeteler yiyeceklerini yanlarında getirirken daha sonra bu durum sisteme bağlanmıştır. İâşenin ilk kaynaklarından biri Konya'da bulunan Bosnalı Salih Efendi'den iâşe ve yiyecek ihtiyacı için bin lira alınması olmuştur. Damar Bey ve Ahmet Remzi Bey'in aracılığıyla alınan bu yardımın yanı sıra Niğde'deki Adanalı kasaplardan da yardım alınmıştır. Bu kasaplar koyunlarını satamadıklarından nakit para yerine bedeli sonradan ödenmek üzere koyunlarını Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine vermişlerdir. Yine Damar (Arıkoğlu) Bey'in verdiği bilgiye göre Ereğli Kaymakamının aracılığıyla Adana'ya gelen Pamukçuzade Hüsnü ve Keresteci Mustafa Beyler cemiyete iki yeni Chevrolet araç hediye etmişlerdir (Arıkoğlu, 1961, s. 100). Ayrıca Adana'da ortaya çıkan zahire ihtiyacının Ereğli'den karşılanması istenmiş fakat Ereğli'den yola çıkan bu hububata Ulukışla'da Fransızlar tarafından el konulmuştu (BOA, DH.İ.UM, 20-2). Bu yardımlar cepheye önemli bir destek sağlarken, savaş sırasında ordunun iâşesinde cephenin genişlemesi nedeniyle bir sorun oluşturmuştur. İâşe daha evvel grup karargâhlarında seçilen heyetlerin kontrolünde gerçekleşmekteydi. Depolardaki un köylerdeki fırınlardan faydalanılarak ekmeğe yapılmaktaydı. Yemekler ise ordu içindeki askerlerden aşçılık bilenler tarafından yapılmış, köylerden alınan besin yardımı yetmediğinde ise satın alma yoluna gidilmiştir. Bağışlar ise en önemli kaynağı oluşturmuştur. Sadık Paşanın kişisel çabası ile Tarsus'taki müfrezelerin iâşesi ve diğer gruplarında tuz ihtiyacı karşılanmıştı. Karaisalı'da iâşe işlerinden sorumlu olan Kaymakam Sadittin Beybaba, Pozantı'da ise Bucak Müdürü Hulusi Akdağ idi. Ancak bir süre sonra uygulanan bu sistem yetersiz kalınca Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından *Levazım Teşkilatı* kurulmuş ve teşkilatın başına Ahmet Remzi Yüreğir geçmiştir. Bu teşkilat öncelikli olarak mevcut silah, cephaneye ve erzakı depolara yerleştirmiştir (Çelik, 1999, s. 303; Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, 2012, s. 141). Daha sonra Pozantı il merkezi haline geldikten sonra burada Kelebek bölgesinde iâşe merkezi açılarak bir depo kurulmuştur. Kelebek bölgesi merkezi bir iâşe deposu olmasının yanında birçok göçmeni de barındırdığı için önemli bir noktaydı (Çelik, 1999, s. 303; Ener, 1996, s. 91). Askerin iâşesi için Kamışlı'da bir erzak ambarı ve cephaneye, Karaisalı da ise bir cephaneye deposu kurulmuştu. Yine Mersin'de Mersin ve Tarsus kaymakamları ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden Kuvayı Milliye için cephaneye ve iâşe ihtiyaçlarının belirlenen yerlere getirilmesi istenmiş ve bu kapsamda Karadiken Köyündeki bütün cephanenin toplanmasını istenmiştir (Saral & Saral, 1970, s. 64; 87). İâşe memurlarının atanmasında yetkili olan Karaisalı Kaymakamlığı, erlerin iâşesi için köylerdeki ahali arasından üçer kişilik iâşe heyetleri kurulmasını istemiştir. Daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmiş ve bizzat merkezden iâşe heyetleri köylere gönderilmeye başlanmıştı. Öte yandan iâşe komisyonlarının görevleri sadece iâşe sağlamak değil, aynı zamanda savaş atmosferinin etkisi nedeniyle erlerin aydınlatılması ve morallerinin düzeltilmesi idi (Ener, 1996, s. 68-70).

Mersin-Silifke cephesinde de millî hareket Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde yapılan işe heyetiyle kuvvet kazanmıştır. Burada kurulan Kuva-yı Milliye teşkilatı bir çalışma programı belirlemiş ve merkezi Silifke olacak şekilde Mut, Gülnar ve Anamur ilçelerindeki kuvvetlerden 4 bölüklü bir millî alay oluşturulmuştur. Bu kuvvetlerin silah ve cephaneye ihtiyaçları halktan, kolordu bünyesinden ve jandarma depolarından sağlanmıştır. Bu kuvvetlerin cephe harekâtı boyunca cephanelerini taşıma görevi ise ilçe heyetlerince hazırlanacak olan hayvanlarla yapılmıştır. Yine bu kuvvetlerin ve ailelerinin beslenme ihtiyaçlarının da bu heyetler tarafından sağlanması kararı alınmıştı. Kuvvetlere tek tip ve renkte elbise ve fişeklik sağlanmasının yanında bölük komutanlarına günde 100 kuruş, takım komutanlarına günde 60 kuruş, çavuşlara 40, neferlere 20 kuruş ve herkese birer çift ekmek temin edilmesi istenmiştir (Kurtuluş Savaşı'nda İçel, 1971, s. 43). Öte yandan Silifke de vergiler ve yardım toplanması da bir düzene bağlanmıştır. Buna göre fakirler hariç olmak üzere herkes ihtiyacından fazla olan mal ve paranın zekâta tekabül eden kısmını ilçe heyetlerine verecektir. Bir kasaya koyulacak olan para bankaya da yatırılabilir ve zahire olarak verilen yardım ve vergiler ise ambarlarda saklanmıştır. Milli kuvvetlere gelir olmak üzere Taşucu İskelesinden elde edilen ihraç gelirinden de *Millî Yardım Payı* adıyla yardım alınmıştır (Çelik, 1999, s. 313).

Savaşın bir kaç cephede birden yürütüldüğü Adana bölgesinde, Batı Cephesinde kazanılan birçok zafer sonrasında 20 günlük mütareke imzalanmış ve Kuzey Cephesinde de alınan zaferlerle demiryolları geri alınmış; bu bölgenin Fransız Komutanı Binbaşı Menil idaresindeki ordularla yapılan savaşta da çok sayıda esir, silah ve mühimmat ele geçirilmiştir. Bu başarılarından sonra hızla Pozantı ele geçirilmiş ve Fransızlar bölgeden uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine bölgeye gelen Mustafa Kemal Paşa ise Pozantı'da bir kongre yapmıştır (Millî Mücadele'de Pozantı ve Pozantı Kongresi, 2011, s. 89). Bu kongrede de cephedeki askerin kaput ve yağmurluk, ayakkabı gibi kışlık ihtiyaçlarının temininin sağlanması için gerekli olan 10 bin liranın bağış yoluyla toplanması, toplanacak bağışın ise Adana, Karaisalı, Tarsus ve Mersin ilçelerine eşit olarak paylaşılmasına karar verilmişti (Ener, 1996, s. 201). Bölgede savaşın sona ermesinden sonra Ankara Antlaşması imzalanmış ve yapılan Tahliye Protokolü gereğince Fransızlar, 4 Kasım 1921 tarihinden itibaren Kilikya'yı boşaltmaya başlamışlardı. Adana'nın teslim alınmasına üç dört gün kala, işgaller sırasında Adana'nın dışına çıkan Türkler, Pozantı'da toplanmaya başladılar. Ayrıca Adana'yı teslim alacak olan sivil Türk yöneticileri de Pozantı'da bekliyorlardı. Adana ve havalisi komutanı Muhittin Paşa, Dâhiliye Müsteşarı Hamit Bey 24 Kasım 1921'de, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına İbrahim Kethüda, Belediye Başkanı Mehmet Fuat ve Yeni Adana gazetesi sahibi Ahmet Remzi'nin de dâhil olduğu heyet ise 30 Kasım'da Adana'ya geldiler. Bu heyet 1 Aralık 1921'de Adana'nın yönetimini Türk Devleti adına resmen teslim almıştır (İslam, 1995, s. 141-142; Millî Mücadele'de Pozantı ve Pozantı Kongresi, 2011, s. 102).

3. Güney Cephesi Urfa Bölgesinde İşe ve İkmal Faaliyetleri

Urfa'da İngiliz işgalinin başlaması ile beraber diğer yerlerde olduğu gibi sert tedbirler alınmış, bilhassa silah ve cephanenin teslimi konusunda bir talep olmuştu.

General Allenby Urfa Mutasarrıfına yaptığı mütareke tebliğinde; orduların silahları bırakmasını, top, mitralyöz ve tüm silahların teslim edilmesini, jandarma teşkilatı gereksiz görüldüğünden terhis edileceğini ve silahların alınacağını bildirmişti. Ayrıca kötü ve aykırı işler yapan Türk memurların değiştirileceğini, şifreli hiçbir telgraf çekilmeyeceğini ve tüm telgraf ve telefon haberleşmesine el konulacağını da belirtmiştir (Akalin, 2017, s. 3-4). İngiliz işgaline karşı tedbirler Ali İhsan (Sabis) Paşa öncülüğünde alınmış, Urfa Mutasarrıfı ile görüşerek bölgede milis teşkilatlarının kurulması istemiş, ayrıca bu örgütlerin silah ve cephanelerinin 6. Ordu kaynağından sağlanacağını vurgulanmıştır (Özçelik, 1992, s. 142-143). Fransız işgalinin başladığında ise yapılan ilk iş halkın elindeki silahların toplanması ve Ermenilerin silahlandırılmasıydı. Bu isteğe uygun olarak Mutasarrıf Nusret Bey, Jandarma kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey in idaresinde 600'e yakın bir milis teşkilatı kurmuştur (Cebesoy, 2002, s. 307). Nitekim İngilizler işgali Fransızlara devrederken Fransızlara silah veya cephane ihtiyaçlarını sormuş ayrıca Urfa ile Halep bölgesinde 24.000 Ermeni'yi silahlandırdıklarını bildirmişlerdir (Özşavlı, 2011, s. 92). Öte yandan Fransızlar Urfa'nın Külaflı Tepesi, Askeri Hastane, Amerikan Yetimhanesi, Karalök'ün Bağı, Bediüzzaman Karakolu, Memleket Hastanesi, Alman Hastanesi, Osman ve Mahmut Nedim Kürkçü Beylerin Konakları, Keşişin Ağılı gibi önemli ve stratejik noktaları da işgal etmişlerdi (Akalin, 2017, s. 85).

Millî Mücadele'nin Güney Cephesinde Mustafa Kemal yönetimindeki Heyet-i Temsiliye'nin şüphesiz en önemli kararlarından biri de tüm kolordulara gönderdiği kendi hâkimiyet bölgelerinde kurulacak idare merkezlerinde bir *idare heyeti* kurulmasıydı. Buna göre bu merkezler teşkilatlarda görev alacakları ikmal yeri, silah, cephane ve depo merkezi haline getirilerek çok gizli tutulacaktır. İdare heyetleri ise halkı uyandırmak, halkta yardım toplamak ve bu yardımları gerekli yerlere dağıtmakla görevliydi (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 65-66). Bu idare heyetleri, genel olarak hemen her yerde hızla kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri içinde yapılmışlardı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri hem üye sayısını artırmakta hem de millî kuvvetler için para, silah ve cephane sağlamaktaydı (Müderrişoğlu, 1990, s. 183). Bu kapsamda Urfa'da da çok geçmeden bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 1 Ekim 1919 tarihinde kurulmuş ve 3 Ekim de ise durum Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmiştir (Açanal, 2001, s. 60). İşgalin hemen ardından Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yapılanmasını kuran Urfalılar, bu örgütler aracılığıyla savaşın gidişatını değiştirmişlerdir. Şehirde ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şehrin ileri gelenlerinden Nusret Bey, Urfa Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey ve diğer eşraf temsilcileri ile bir toplantı düzenleyerek durumun ciddiyeti ve vahametini ortaya koymuşlardı. Bu toplantıda ön tedbir olarak Jandarma Kumandanı Ali Rıza Bey liderliğinde kurulacak gönüllü bir milis taburunun şehirde ortaya çıkabilecek asayiş sorununu önlemek üzere kurulması kararı alınmıştır. Öte yandan geceleri toplantılar düzenleyerek hem program hazırlamaya hem de silah ve asker sayısını artırarak olası bir saldırı durumunda iâşe ve cephane sağlama çalışmalarını artırmaktaydı. Bu heyet çete taburlarını bölüklere ve takımlara ayırmıştır. Bu millî birlikler askeri eğitim almış savaş görmüş erlerden oluşmaktaydı (Açanal, 2001, s. 22-

23). Öte yandan İngiliz güdümünün olmadığı Karacurun'da bir telgraf merkezi açılması kararı alınmış ve Posta Müdürü Arif Bey bu işle görevlendirilmiştir (Akalin, 2008, s. 3; 12). Urfa'da Şubat'ta başlayan çatışmalardan evvel Kuva-yı Milliye birliklerinin hazırlıkları devam etmekteydi. Savaşı sevk ve idare etmek üzere ise İl Jandarma Komutanı olan Revandizli Ali Saip Bey (Ali Ratip Ursavaş) görevlendirilmiştir. Urfa Jandarma Komutanı Bnb. Ali Rıza Bey'in yerine Yzb. Ali Saip Bey atanmıştır (Özçelik, 1992: 168; Açıanal, 2001, s. 67). Bununla birlikte bu kuvvetlere düzenli ordu birliklerinden de kısmi yardımlar gelmekteydi (Türkman, 1998, s. 202).

Ali Saip Bey ilk olarak Belediye Başkanı Hacı Mustafa, Emekli Binbaşı İhsan Bey, Askerlik Dairesi Başkanı Binbaşı İlyas, Barutçu Hacı İmam, Bedirağazade Halil Ağa ile görüşmüştür. Urfa'ya gelen Ali Saip Bey, belediye idaresine Urfa'da bir hareketin başladığını, belediye memurlarının görevlerine eskisi gibi devam etmeleri gerektiğini ayrıca Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine belediyenin gerekli desteği vermesini istemiştir. Ayrıca belediye heyetinden oluşturulacak bir komisyonun Kuva-yı Milliye birliklerinin bütün ihtiyaçlarını gidermelerini ve bir yardım defteri düzenlenerek durumu iyi olanlardan belli bir miktar yardım toplanmasını da talep etmiştir. Bu istek üzerine 2 bin altın liralık bir defter düzenlenmiş yardım faaliyeti başlatılmıştır. Bu sebeple de Urfa Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Hacı Kâmilzâde Mustafa Efendi başkanlığında 18 kişilik bir iâşe ve idare işleri komisyonu kurulmuştur (Ursavaş, 1988, s. 80-82; Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 104). Kuva-yı Milliye teşkilatının 29 Aralık 1919'da kurulmasının ardından Ali Saip Bey tarafından halka bir bildiri ilan edilmiştir. Bu bildiri de kurtuluş yönünde bir kamuoyu oluşturulması, aşiret liderleriyle anlaşmalar yapılarak millî kuvvetlerin iâşe ve bakımının sağlanması ve hapisanelerdeki tutukluların silahlandırılması yoluyla millî harekete kazandırılması istenmiştir (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 78).

Savaşın başlangıcında yaklaşık 1500 kişiden oluşan millî kuvvetlerin karşısında bir Fransız taburu vardı. (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), 1975, s. 77). Fransızların 47 makineli tüfeği millî birliklerde ise jandarma dairesinden senetle alınan Rus tüfekleri ve iki makineli top bulunmaktaydı (Akalin, 2017, s. 86-87). 8 Şubat'ta Mutasarrıf Ali Rıza Bey, Urfa Müftüsü Hasan Efendi, eski müftülerden Şeyh Müslim Efendi, Belediye Reisi Hacı Mustafa Efendi ve eşraftan oluşan bir heyet Kuvayı Milliye birliklerinin bulunduğu Karaköprü'ye giderek bu millî kuvvetlerle görüşmüşlerdi. Asıl amaç Fransızlar tarafından gönderilen bu heyetin Kuva-yı Milliye güçlerini Urfa'ya girmekten ve savaştan vazgeçirmektir. Bölgede iâşe ve insan kaynağı neredeyse aşiretler tarafından sağlanmaktaydı. Ancak bu süreçte Badilli Aşireti Reisi Sait Bey, Siverek aşiretlerini komuta eden Mehmet Emin, Mehmet Ramazan ve Mehmet Şekip Beylerin yönetimindeki birliklerin iâşesi için getirmiş oldukları erzak çok kısıtlıydı ve bir süre bu ihtiyaca cevap verebilecek durumdaydı. Bu iâşe ihtiyacı millî birlikler Urfa'ya girdikten sonra halk tarafından karşılanmaya başlanmıştır (Ursavaş, 1988, s. 78; Saral & Saral, 1970, s. 225-226).

Urfa'nın Fransızlar tarafından kuşatıldığı bilgisini duyan civar bölgelerdeki bütün aşiretler Urfa'ya gelmiştir. Bunlar içinde Badilli Aşireti, Dögerli Aşireti, Şeyhanlı Aşireti, Baziki Aşireti, Borova Aşireti, İzoli Aşireti, Aneze Aşireti ve Siverek Aşiretleri

bulunmaktaydı (Akalin, 2017, s. 24-25). Bu aşiret kuvvetlerinin bir anda gelmesiyle beraber sayı o kadar çoğalmıştır ki bu durum bir iâşe problemini henüz savaşın başında doğurmuştur. Durum baş edilmez bir hal alınca Urfa Kuva-yı Milliye Kumandanı, ekstra olarak gelen kuvvetlerin geri gönderilmesini dahi istemiştir (Ursavaş, 1988: 90). Bu sebeple Kolordu, Elâzığ Askerlik Dairesine yazdığı yazıda Urfa'da yeterince Kuva-yı Milliye toplandığını, Siverek ve Viranşehir'den 800 kişilik bir kuvvet daha hazırlandığını hazırlanan bu kuvvetlerin gönderilmemesini istemiştir. Durumun bir iâşe buhranı yaratacağından bahsetmiştir (Saral & Saral, 1970, s. 228). Halk ise mevcut kuvvetler için seferber olmuş, bölgeye civardan gelmeye başlayan Kuva-yı Milliye birliklerinin tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu sırada Urfa'ya gelen kuvvetler içinde Samsat'tan 600, Adıyaman'dan 100 ve Hacı Bedir Ağa kumandasında 1000 kişilik bir millî müfreze bulunmaktaydı. Bu kuvvetler Kuva-yı Milliye'nin merkezi olan Karaköprü'den Urfa'ya hareket etmişlerdir. Halk bu kuvvetleri sevinçle karşılarken ayrıca iâşe ve bakım işleri için 1000 altın toplanmıştır (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 105; Saral & Saral, 1970, s. 228; Özçelik, 1992, s. 218). Çatışmaların başladığı sıralarda Siverek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine yapılan bir istekte 100 sandık mavzer fişeği ve 500 sandık Rus fişeğinin halkın inisiyatifi ve Diyarbakır'da temin edilecek araçlarla gönderilmesi istenmiştir. Keza bu cephanenin Urfa'dan gönderilecek araçlarla taşınmasının mümkün olmadığı çünkü Urfa'daki mevcut araçların millî kuvvetlerin ihtiyaçlarına seferber edildiği bildirilmiştir. Bahsi geçen cephane Siverek halkının büyük bir özverisi ile ağır kış şartlarında omuz ve sırtlarında taşınarak ulaştırılmıştır (Ursavaş, 1988, s. 81). Siverek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Cudi Paşa savaş süresince bizzat Siverek Telgrafhanesinde bulunmuş ve tüm ihtiyaçlara cevap vermeye çalışmıştır. Urfa'ya gönderilecek silah, cephane ve topların nakli için Gergerli Ramazan Bey'i görevlendirmiş ve kendisine 60 madeni lira vermiştir. Yine Urfa Kuva-yı Milliyesinden gelen çeşitli sıhhi ilaç ve tıbbi malzemelerin de Urfa'ya gönderilmesini sağlamıştır (Özçelik, 1992, s. 30).

Urfa'da savaş sırasında çetin bir kış yaşanmakta olduğundan ikmal yetersiz kalmış ve telgraf hattı onarılamadığı için ise haberleşme sağlanamamıştır (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 108). Ağır kış şartları nedeniyle millî birliklerin kömür ihtiyacının artması üzerine bedeli ödenmek kaydıyla 40-50 kantar kömürün acil olarak Diyarbakır'dan gönderilmesi istenmiştir (Açanal, 2001, s. 139). Bu sırada yaralılar ise eski Sanat Okulunda tedavi edilmekteydi (Akalin, 2017, s. 87). Öte yandan hem Urfa hem Diyarbakır'da sürekli devam eden kar yağışı sıcaklığı düşürmekte bu da iki taraf içinde büyük bir zorluk doğurmaktaydı. 18 Şubat'ta kolordunun yazdığı bir yazıda devamlı yağın kar yağışı nedeniyle ordu sevkîyatının yapılamadığı civar ordularla irtibat kurulamadığı bertilmiştir (Saral & Saral, 1970, s. 232). Savaş sırasında bu şartlardan etkilenen Fransızlarda da günden güne iâşe sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Fransızlara gelen yardımlar da Kuva-yı Milliye tarafından baskınlarla ele geçirildiğinden, Fransızlar savaş sırasında tuzsuz ekmek ve katır eti yemektedirler. Ancak Ermeni yardımları Fransızların durumunu az da olsa kolaylaştırmaktaydı. Fransızların çektiği erzak sıkıntısından yazılan şifreli evrakların ele geçirilmesi ile bilgi

edinilmiştir (Akalin, 2017, s. 48). Durumun acziyeti nedeniyle 7 Nisan 1920'de Ermeni cemaatinden bir heyet millî kuvvetlerden yiyecek istemek durumuna kalmıştı. Aslında Urfalılar zaten Ermenilere kuşatmanın başından beri erzak yardımında bulunmaktaydılar. Şehirde savaş nedeniyle ticaret durduğundan ve dışardan çok az yardım yapılabildiğinden yiyecek ve ihtiyaç durumu giderek artmaya başlamıştı (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 113-115; Akalin, 2017, s. 70).

8 Nisan 1920 günü Fransızlar Mutasarrıf Ali Rıza'ya yazdıkları bir mektupla mütareke yapılmasını talep etmişlerdi. 9 Nisan'da yapılan anlaşmaya göre Fransızlar şehri tahliye etmek için şu şartların sağlanmasını istemişlerdir: Ermeniler ve Amerikalıların hayatlarının korunması, Urfa'da ölen Fransızların mezarlarına saygı gösterilmesi, Cerablus'a kadar yüklerin taşınması için 60 deve ve 25 yük arabasının verilmesi. Ayrıca esir Fransız askerlerinin geri verilmesi, Urfa eşrafından 10 kişinin Cerablus'a kadar kendilerine eşlik etmesi, Dr. Vischer Hastanesi'nde bulunup taşınması mümkün olmayan yaralıların hayatlarının korunması, Fransız kuvvetlerinin gidecekleri yere kadar güvenliklerinin korunması ve düzenlenecek antlaşma hükümlerinin işgal komutanı, mutasarrıf, belediye reisi ve Kuva-yı Milliye Komutanınca imza edilip onaylanması (Akalin, 2017, s. 21-22). Nihayetinde 11 Nisan'da Fransızlar Urfa'dan çekilmişlerdir (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 113-115; Akalin, 2017, s. 43).

4. Güney Cephesi Maraş Bölgesinde İaşe ve İkmâl Faaliyetleri

Maraş'ta mütarekenin ardından başlayan İngiliz işgali ve sonrasında el değiştirerek devam eden Fransız işgali sırasında elde bulunan birliklerin sayısı iki tabur, 150 süvari ve 1500 Kuva-yı Milliye askerinden oluşmaktaydı. Buna karşın Fransız birlikleri bu sıralarda iki tabur halinde bulunmaktaydı (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), 1971, s. 77). Saral'ın belirttiğine göre ise Maraş'ta kışla muhafızı olarak bulundurulmuş bir takım zayıf piyade kıtası bulunmaktaydı (Saral & Saral, 1970, s. 154). Birliklerin Harbiye Nezareti tarafından yapılan iaşesi ise Kuva-yı Milliye birliklerini kapsamıyor, sadece bizzat düşman karşısında bulunan aktif birlikleri kapsıyordu. Ancak Mustafa Kemal terhis edilen birliklerin sayısını baz alarak bu Kuva-yı Milliye birliklerinin de terhis edilen birliklerin yerine iaşe edilebileceğini ve böylece Kuva-yı Milliye birliklerinin halk üzerindeki iaşe ve donanım konusundaki baskılarının önlenebileceğini belirtmiştir. Bu sebeple bu ihtiyaçların Harbiye Nezareti bütçesinden karşılanması ve 12. ve 14. Kolordularınca desteklenmesini istemişti. Bu isteğe nezaretçe olumlu yanıt verilmiş, Kuva-yı Milliyecilerin iaşesinin kolordular tarafından yapılması için emir verilmiştir (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler, 1971, s. 33-39; 43). Öte yandan Fransızlar İngilizler tarafından kendilerine teslim edilen depodaki umum silahları tahrip ederek kullanılamaz bir hale getirmişlerdi (Karadağ, 1943, s. 53-54).

Genel olarak Güney Cephesinde yürütülen mücadele Batı Cephesinden farklı seyretmekteydi. Batı Cephesinde kongreler yoluyla ve idari, mali kararlar ile yürütülen mücadele ve örgütlenmenin aksine Güney Cephesinde mücadele tamamen gizli bir teşkilatlanma ile yapılmıştır. Nitekim kolordulara gönderilen karara göre gönüllü

müfrezelerin kurulması, bu müfrezelerin hayvan ve yiyecek parasının karşılanması ve müfrezelere ayda 30 lira maaş bağlanması istenmişti. Bu müfrezelere günde yarım lira ve bir çift ekmek yardımıyla bulunması istenmiştir (Müderrişoğlu, 1990, s. 258-259). Elbette bu direktiflerin ilk muhatabı Güney Cephesinde büyük bir idari rol oynayan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri olmuştur. Maraş'ta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Bayrak Olayı'ndan iki gün sonra Vezir Mehmet Hoca'nın odasında yapılan bir toplantı sonunda şehrin ileri gelenlerinin katılımları ile oluşturulmuştur. Heyetin yürütücü ekibi Sandal Osman, Haraçođlu Zekeriya, Başkâtip Rıza, Hacı Yahya Oğlu Hacı, Hoca Oğlu Evliya, Veli Efendi Oğlu Ziya, Hatice Hoca Oğlu Nuri olmak üzere 8 kişiden oluşturulmuştur (Özalp, yty, s. 80). Bu heyetin üye sayısı zamanla 35'i bulmuştur (Saral & Saral, 1970, s. 166).

Heyetin aldığı en önemli kararlar öncelikle şehirdeki mücadelenin idari düzenlenmesini sağlamak olmuştur. Maraş 10 semte ayrılmış, merkezden verilen talimat uyarınca da her semtte bir şube heyeti kurulmuştur. Bölgeler; Çavuşlu, Bektutiye, Restabaiye, Acemli, Kayabaşı, Divanlı, Ekmekçi, Nahırönü, Alemlı, Hatuniye'den oluşmaktaydı (Karadağ, 1943, s. 5-6; Akbıyık, 2015, s. 163). Bu heyetler ilk olarak bölgedeki mevcut silah ve cephanenin yanı sıra eli silah tutan kişilerin kimliğini kayda geçirmekteydi. Bu gruplara bir çavuş ve iki de onbaşı atanıyor, çavuşlar grup komutanı onbaşılar ise muavin olarak görevlendiriliyordu. Her dört grubun birleştirilmesiyle grup komutanlıkları kuruluyor, bu komutanlar ise yedek subaylardan veya nüfuzlu kişilerden oluşturuluyordu. Öte yandan bu gruplar arasındaki irtibat ve iletişimin sağlanabilmesi için mevcut ulaştırma yollarını gösteren krokiler hazırlanmıştı. Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin merkezi ise Ulu Cami olarak belirlenmişti (Özalp, yty, s. 84; Saral & Saral, 1970, s. 167). Bu teşkilatlanmanın sağlanmasında elbette Mustafa Kemal tarafından Maraş bölgesine gönderilen Kılıç Ali'nin fazlasıyla önemli bir rolü bulunmaktaydı. Kendi ifadelerine göre bölgeye geldiğinde birbirinden kopuk bulunan millî kuvvetlerin idaresi ve örgütlenmesini sağlamak için Maraşlı ve Antepli üçer kişiden oluşan bir heyet kurmuştur. İçlerinde Maraş'tan Şeyh Evliya Efendi, Arslan Bey, Hafız Ali Efendilerin Antep'ten de Sadık Bey, Kasım ve Teğmen Mustafa Efendilerin bulunduğu bu heyetlerle kongre mahiyetinde bir toplantı düzenlemiş ve semt ve mahallelerin savunma düzeneği üzerine kararlar alınmıştır (Turgut, 2015, s. 87). Bu düzenekte gençler ve çocuklardan da posta işlerinde faydalanılmıştır (Özalp, ytyb, s. 53).

Savaş düzeni ve tedbirlerinin bu şekilde sağlanmasının ardından 21 Ocak 1920'de başlayan savaş neredeyse tamamen sivil halk ve müfrezelerin güdümünde düzenli ve donanımlı bir Fransız ordusuna karşı yürütülmüştür (Bağdatlıoğlu, 1942, s. 94). Maraş'ta savaş süresince ciddi bir iaşe sıkıntısının olmadığı gözlenirken bilhassa savaşın henüz başında Fransız ve Ermenilerin şehrin hâkim noktalarını, giriş çıkış yerlerini ve özellikle çarşayı ele geçirmeleri halkı zor duruma sokmuştu. Çünkü çarşı esnafının mağaza ve dükkânları yağma edilmiş, çoğu insan ise kenetlenerek ve savaş gücünü artırmak üzere evlere kapanmış bulunmaktaydı. Aralık ayının sonlarına doğru Maraş'ta ticaret hayatı neredeyse tamamen durmuştu (Özalp, ytya, s. 98). Savaşın ilerleyen günlerinde ise iaşe sıkıntısı iyiden iyiye baş göstermeye başlamıştır. Özellikle

savaşın 10 ve 12. günlerinde yaşanan iaşe sıkıntısına bir çözüm olarak çevre iller ve kazalardan buğday ve un gibi temel ihtiyaçlar karşılanmış ve bu ürünler kanaatkâr bir şekilde kullanılmıştır (Saral & Saral, 1970, s. 193). Dâhiliye Nezareti de Maraş'ın ekmeklik un ve yiyecek ihtiyacının karşılanması için yeterli zahirenin temin edilmesini istemiştir (BOA, DH. İ.U.M., 20-2, 21.05.1338). Bununla birlikte Maraş'ta Fransız kuvvetlerine karşı yapılan mücadelenin esasını Fransızlar için Maraş'a gelecek olan takviye kıtalarına ve iaşe ve mühimmat kollarına yapılan taarruzlar oluşturmaktaydı (Saral & Saral, 1970, s. 191). Bu sıralarda Antep'ten Maraş'a gönderilen Fransız erzak kafilesinin Karataşlık denilen bölgede Pişkinzade Ali Rıza Efendi komutasındaki Kuva-yı Milliye birliklerinin baskını ile ele geçirilmesi ile şehrin tüm erzak ihtiyacı karşılanmıştır (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 91; Özalp, ytya, s. 168).

Maraş mücadelesinde insan kaynağının sağlanmasında diğer bir yöntem de başka bazı illerde de görülen hapishanelerdeki tutuklulardan faydalanılması olmuştur. Tutuklulara millî mücadele konusunda ön bilgiler verildikten sonra çoğu silahlandırılarak savaşa dâhil edilmiştir (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 89). Kuva-yı Milliye örgütlerinin yanında ilçelerden de destek sağlanmıştır. Yörük Selim Bey komutasında 80 kişilik süvari, 120 piyade ile Göksun'dan gelerek millî kuvvetlere katılmıştır. Elbistan'da bulunan Yüzbaşı Kâmil Bey'de Yörük Selim kuvvetlerine katılmıştır (Saral & Saral, 1970, s. 193). Öte yandan Sivas, Harput ve Malatya'dan da silah ve cephane yardımları da gelmekteydi (Özalp, ytya, s. 104). Yine Siverek Kuva-yı Milliyesi 400 ve Viranşehir'den yaklaşık bu miktarda kuvvet Maraş'a gelmek üzere Urfa'ya doğru yola çıkmıştır (BOA, DH. ŞFR., 658-64). Bu destek ve yardımların millî birliklerin gücünü artırması Fransızları daha da tedirgin etmiş, bilhassa Kılıç Ali Bey'in Pazarcık'taki etkinliğinin farkına varan Fransızlar onu buradan uzaklaştırmak istemişlerdi. Pazarcık'ta idaresini kurmuş olan Kılıç Ali Bey ise köylerde ve özellikler aşiretler arasında teşkilatını daha da kuvvetlendirmiş halk içinde bir seferberlik başlatmıştır. Hayvanlarını, hububatını satarak silah ve cephane edinmeye çalışan halka depolarda bulunan silah ve cephane de dağıtılmıştı. Böylece silahlanmış olan köylüler, Fransızların geçiş güzergâhlarında konuşlandırılmıştır (Turgut, 2015, s. 88). Bu hızlı örgütlenme ilçelerde de sağlanırken öte yandan Fransızların telgraf ve posta üzerinde sansür uygulaması nedeniyle Heyet-i Temsiliye iletişim güç bir hal almaya başlamıştı. Ancak iletişim millî mücadele yanlısı posta ve telgraf memurlarının özenli ve gizli çalışmaları ile Fransız kontrolünden kaçırılan yazışmaları ile sağlanabilmekteydi (Saral & Saral, 1970, s. 166).

Elbistan'ın Maraş mücadelesine çok yönlü katkıları da iaşe ve ikmal konusunda millî kuvvetlerin elini daha da güçlendirmişti. Maraş ve Antep bölgesinin teşkilatlanma ve kurtarılması için merkez olarak belirlenen Elbistan'da Sulh Hâkimi Ali Rıza Bey öncülüğünde bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Elbistan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden 13, 20 ve 15. Kolordulara gönderilen rapor Elbistan'daki mücadelenin örgütlenmesi üzerine komutlar içermekteydi. Buna göre Maraş ve Antep'te millî teşkilatı oluşturulması için merkez haline getirilecek, Maraş ve Antep'te cemiyetin cari olmadığı yerlerde ve işgal altındaki yerlerde Cemaat-i İslamiye

teşkilatı adıyla faaliyet göstermesi istenmiştir. Cemiyet Ahz-ı Asker Şubeleri açılarak millî orduya silahlı kuvvet ve asker sağlanması konusunda cemiyet ve eşrafın yardımlarını almak yoluyla asker ve silah mevcudunu belirlemekle görevlendirilmiştir (Akbiyık, 2015, s. 152-154). Bu suretle Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurulduğu Elbistan, Pazarcık ve Göksun ve Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin çalışmaları sonunda mücadeleye cephaneye sağlanmıştır. İaşe ise halkın yazdan kışlık olarak depolara saklamış olduğu erzak ve yine Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin civar köylerden sağladığı yardımlarla desteklenmiştir (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 99). Elbistan Heyet-i Merkeziyesi bu süreçte Behisni Heyet-i İdaresine yazılan bir yazıda da mevcut durum izah edilerek yardım istenmiştir (BOA, DH. ŞFR., 657-124). Öte yandan Maraş'ta Millî Mücadeleye katkı sağlayan önemli kurumlardan biri de bilhassa iaşe konusunda ki mali yardımların toplandığı Ziraat Bankası olmuştur. Özellikle ülkenin her yanından Maraş'a gönderilen para yardımlarının mücadeleye sırasında askeri, lojistik ve iaşe konularında kullanımı için Ziraat Bankasında toplanması sağlanmıştır. Mustafa Kemal'in direktifiyle başlatılan bağışlar ve yardım kampanyaları sonunda elde edilen nakdi yardımlar Elbistan Ziraat Bankasına gönderilmiştir. Burada toplanan para 22 bin lirayı bulmuştur. Savaşın başladığı 1920 Ocak ayında banka kasasında bulunan 10.200 lira 3. Kolorduya aktarılmıştır (Çakıroğlu, 2021, s. 205-206). Sivas'tan da Maraş'a gönderilmek üzere bir miktar para ulaştırılması istenmiştir (BOA, DH. ŞFR., 658-144). Yine bu sıralarda Konya'daki 12. kolordu kumandanlığına verilen bir emirde de toplanacak para ve yardımların Maraş Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesi emrine ve Elbistan Ziraat Bankası şubesine gönderilmesi istenmiştir (Türk İstiklal Harbi VII'inci Cilt İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), 1970, s. 80). Ziraat Bankasında toplanan miktar toplam 21.846,23 liraya denk gelmektedir (Akbiyık, 2015, s. 284).

Maraş mücadelesinde sağlık işleri de Maraşlı doktorlar ve eczacılar tarafından ya evlerde ya da bizzat birliklerin bulunduğu yerlere gitmek yoluyla yapılmıştır. Öte yandan cephe gerisinde bilhassa kadınların mermi, erzak ve su taşımalarının yanında cephede de erkeklerle silahlı mücadeleye girdiği görülmüştür (Türk İstiklal Harbi IV'üncü Cilt Güney Cephesi, 2009, s. 93; 206). Harbin başlangıcından itibaren Maraş'ta yaşlı kadınlar camilere kurulmuş olan mutfakta mücahitlere ekmek ve yemek hazırlamışlardır (Karadağ, 1943, s. 55).

Fransızların 22 gün süren mücadelenin ardından geri çekilmelerinde o yıl yaşanan benzeri görülmemiş derecede kar yağışı ve sert poyrazın oluşturduğu kuru bir soğukta etkili olmuştu. Fransızlar büyük bir yiyecek sıkıntısı çekmişler ve toplarıyla birlikte şehrin kuzeybatı istikametinde çekilerek, Mercimektepe üzerinden ovaya ulaşmışlardı. Bu sırada götüremeyecekleri eşyaları ve kışlayı da ateşe vermişlerdi (Karadağ, 1943: 55). Nihayet Fransızlar 11 Şubat 1920'de Maraş'tan çekilmiştir (BOA, DH. ŞFR., 658-153; Akbiyık, 2015, s. 225). Savaşın ardından bir taraftan da Maraş'ta iaşe işinin düzenlenmesi sağlanmış, Maraş'ta bulunan subaylardan sağlanan parayla bir ocak açılmış ve fakir halka sıcak yemek dağıtılmıştır (Saral & Saral, 1970, s. 204). Maraş'ta bir fırka kurulmuş ve kışlada sancak merasimi yapılmıştır. Sancak merasiminin bitiminde ise Maraş'ta bulunan bütün zabıtlere, efrada, memurlara ve çocuklara

Maraş'ın zenginleri ve Antep eşrafından bazılarının da katılımlarıyla Pınarbaşı mevkiinde on bin kişilik bir ziyafet verilmiştir (Karadağ, 1943, s. 55).

SONUÇ

Millî Mücadelede Güney Cephesinde başlayan var olma savaşı maddi ve manevi bütün yönleriyle topyekûn bir savaşın en güzel örneğini teşkil etmiştir. Keza diğer cephelerde idari ve mali açıdan daha düzenli ve güdümlü yürütülen savaşın bu bölgedeki en temel niteliği ise halkın merkezinde yer aldığı ve her açıdan savaşın yürütücüsü konumunda olduğu gerçeğidir. Bölgede düzenli ve güçlü bir ordunun yetersiz şekilde bulunuşu ve işgallere karşı öncelikli tepkinin çete, müfreze adlarıyla bilinen Kuva-yı Milliye örgütleri aracılığı ile verilmesi savaşların iâşe ve ikmal gündemlerinin de bu gruplar elinde yürütülmesine yol açmıştır. Çete idarecilerinin çoğunlukla ileri gelen yerel temsilcilerden oluşması iâşe konusunda da onların istek ve emeklerini ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte bölgede iâşe ve insan kaynağında esas rol yerel ve bölgesel kaynaktan sağlanırken bunun örgütlenmesi ve dağıtımı ile cephane ve silah temininde Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal'in yerinde ve zamanında müdahaleleri çok büyük bir öneme sahipti. Osman Tufan, Kılıç Ali, Sinan Tekelioğlu gibi isimler Sivas merkezi tarafından bölgedeki mücadeleyi örgütlemekle görevlendirilmiş ve bu kişiler halk ve ileri gelenler ile kurdukları yakın temaslar sonunda güçlü bir kenetlenme sağlayabilmişlerdir. İâşe komisyonları aracılığıyla nakdi ve aynı girdi sağlayan yönetim, gönderdiği bu komutanlar aracılığıyla yerel yönetici ve askeri temsilcilerle ittifak içine girerek cephane ve silah teminini de sağlamışlardır.

Güney Bölgesinde savaşın iâşe ve ikmali yerelde örgütlenen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri güdümünde yürütülmüştür. Bu cemiyetler yerel örgütlenmelere tekil bir düzen getirmiş ve bilhassa bünyelerinde kurdukları Heyet-i Merkeziye isimli yürütücü birim savaşın gidişatını etkilemiştir. Kongre yapılanmalarının diğer bölgelerde üstendiği rolü minimal çapta temsil eden Heyet-i Merkeziyeler iâşe, ikmal, cephane temininde ciddi bir otorite sahibi olmuştur. Güney Bölgesindeki mücadelenin iâşe noktasında ki bu ortak yönlerine karşın savaşın niteliği ve yürütülme şartlarına göre bazı temel farkları da söz konusuydu. Bir savunma savaşı olması ve kuşatmaya maruz kalınması sebebiyle Antep'te ortaya çıkan iâşe sıkıntısını burayı diğer bölgelerdeki savaştan daha ayrı bir konuma getirmiştir. Daha küçük bir alanda ve büyük yoksunluklar içinde yapılan savunmada ihtiyaçlar yerinden temin edilmeye çalışılmış; çevre il ve ilçelerden gelen yardımlar şehre sokulamadığı için kuşatma altındaki halk tamamen elindekilerle idare etmeye çalışmıştır. Bu sebeple Antep'te iâşe ve ikmal çalışmaları daha homojen bir alanda ve eldeki tüm kaynaklar son zerresine kadar tüketilmek üzere kullanılmıştır. Bu noktada Maraş, Adana ve Urfa'da nispeten daha olumlu koşullar atında iâşe çalışmaları yapılmıştır. Urfa'da iâşe ve çeşitli ihtiyaçlar askeri ve idari birimlerden elde edilenlerin yanında aşiretler tarafından sağlanırken, Adana'da bölgenin zengin eşrafından, Maraş'ta ise yine ileri gelenler ve halktan temin edilmiştir. Savaşın özellikle kış aylarında yürütüldüğü Urfa ve Maraş'ta iklim koşulları da iâşe konusunu etkileyen dış unsurlardan olmuştur.

Savaş süresince köylüler hem insan hem iâşenin temel kaynağını teşkil etmiştir. Zamanla mücadeleye ortak olan ve destekleri ile büyük bir mücadele örneği sergileyen köyüler tarihsel rolünü bu savaş sırasında da yerine getirmişlerdir. Mustafa Kemal'in köylerde örgütlenme isteği ve direktifleri bölgeye gönderdiği komutan ve subaylar tarafından yerine getirilmiştir. Kılıç Ali'nin ve Osman Tufan Paşa'nın köy köy, kapı kapı gezerek onları savaşa dâhil etme başarısı, mücadelenin temel ihtiyaçlarının sağlanmasında ana bir kaynak oluşturmuştur. Ayrıca köylülerin kurduğu çete ve müfrezelerin Fransızlara yaptıkları baskınlar ve pusular onlardan ele geçirilen kaynağın millî kuvvetler hizmetine sunulmasını sağlamıştır.

EXTENDED ABSTRACT

As a socio-political phenomenon, war is one of the main historical facts in human evolutionary history. It has caused great tragedies in history with its material and spiritual destruction. Regardless of its quantity and quality, all wars cause considerable damage and destruction to humanity. Wars create an important memory as well as personal and social destructions that are difficult to repair both during and after the war. In particular, the First World War, the effects of which continued throughout the century and also caused the Second World War, started a very important period in terms of its effects and results. Likewise, the destructive agreements signed for the defeated state at the end of the war became the main reason for a new series of wars. At this point, one of the places where a new liberation struggle was started in the local sense was the Ottoman Empire, which experienced the effects of the war most deeply.

While the Ottoman Empire lost its status as a state with the Armistice of Mudros signed after the first world war, the people were dragged into a new war of independence. The state and the people, which were destroyed during the long wars, had to create both their material and spiritual resources from nothing in this new struggle period. Although the occupations that started especially in the Southern Region in accordance with Articles 7 and 24 of the Armistice of Mudros were initially met with silence and surprise, faced resistance of the Turkish people in time. In accordance with Article 7 of the Armistice of Mudros, the British aimed to occupy Mosul and Iskenderun, then Antep, Maras and Urfa. To this end, the British occupied Kilis on 27 December, Antep on 1 January, and Osmaniye on 31 January. In accordance with Article 7, the French attempted to occupy Dörtöyol on 11 December 1918 and Mersin on 17 December. French and Armenian forces occupied Adana on 21 December 1918 and Pozantı on 27 December. However, then, the British withdrew from the Southeastern Anatolia Region they occupied in accordance with the Syria Agreement they signed with the French, and this region was occupied by the French. The French took over Maraş on 30 October 1919 and Antep on 5 November 1919 from the British. In the following period, a severe struggle began between the French and the local people.

Despite the lack of military capability on the Southern Front, the region where the invasions first started, the people, who took the initiative and directed the struggle, mobilized all their resources in a short time. In this period, gangs, detachments, militia, and tribal units known as the Kuva-yi Milliye (irregular Anatolian militia force) met their needs for weapons, ammunition, and food with the help of the people through a local organization. The rapid and appropriate interventions of Mustafa Kemal and the Representative Committee turned this struggle into a national and total movement. Considering the political, military and economic situation of the Ottoman Empire after the Armistice of Mudros, it can be said that the National Struggle was a people's war. Therefore, the needs of the army and troops were provided by people with the direction of measures taken during the preparation for the war by the central administration. At the end of the war, the Ottoman Empire had around 30-35 thousand soldiers, and the 15th Corps was the most organized army among regular units. Therefore, Kuva-yı Milliye organizations became the center of the struggle in Anatolia from the middle of 1919, when the regular army units were established, until the end of 1920.

This study deals with the subsistence and supply activities on the Southern Front during the National Struggle in terms of their effects on the development of struggle. At this point, the study focuses on the administrative and economic structure in providing people, weapons and ammunition, food and various sanitary needs in Adana, Antep, Urfa and Maras regions. At the beginning and during the occupations, the food, ammunition and other needs of the national forces and the people were seen as vital and great efforts were made in this regard. At this point, this study aims to analyze the mentioned problem on the Southern Front in the National Struggle. Within the framework of this purpose, this study examines the how basic needs such as health, transportation, and postal services of regular army and the Kuva-yı Milliye units were met. Besides that, this study deals with subsistence and supply activities of both the regular army and the Kuva-yı Milliye units, human resources as well as contributions and approaches of the local notables. The main research problem of the study is how and in what way the meeting of all these needs affects the course of the war. In the struggle, which was carried out as a people's war on the Southern Front from the beginning, the human resources and other needs of the war were mostly met by the people. The main strategy of Mustafa Kemal Pasha on this front was to continue the struggle here with the gangs and in this way to damage the French troops. Thus, with this policy, the regular army units would not have been divided and fought in many areas, and a clear policy would not have been followed against the great states. In this war, which was continued from many fronts in the Southern Region and its framework was drawn with these strategies, there was a great need for the Kuva-yı Milliye units called gangs. The study examines the basic subsistence and supply works in Adana, Urfa, Antep and Maraş regions, taking into account the small economic differences between these regions. The sources of this study consist of archival documents, local sources, memoirs, foreign sources as well as official sources, and secondary sources on the subject. This study argues that the controlled and systematic

subsistence activities of these units and the people behind the front were administered by local forces under the leadership of Mustafa Kemal and the Representative Committee before and during the war. The study also argues that the lack of food and ammunition had a serious impact on the ongoing war in the region, especially in Antep. Therefore, the war was continued in full-scale mobilization and this became a great source of motivation for the War of Independence.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA, DH.İ.UM, 20-2.
BOA, DH.İ.UM, 20-2, 21.05.1338.
BOA, DH. ŞFR., 658-64.
BOA, DH. ŞFR., 658-153.
BOA, DH. ŞFR., 658-144.
BOA, DH. ŞFR., 657-124.

2. Resmi Yayınlar

- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 31, Vesika No: 772, Ankara Eylül 1960.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 31, Vesika No: 780, Ankara Eylül 1960.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 31, Vesika No: 788, Ankara Eylül 1960.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler, Makaleler

- Abadi, *Türk Verdün'ü Gaziantep: Antep'in dört muhasarası*. (1959). (Ş. S. Yener, y. haz.). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür.
Açanal, H. (2001). *Urfa kurtuluş mücadelesi hatıratı*. Ankara: Şurkav Yayınları.
Akalin, M. (2008). *Urfa kurtuluş destanı "Milli Mücadelede Urfa" anılar-belgeler*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay.
Akalin, M. (2017). *Urfa'nın kurtuluşuna dair üç hatırat*. Ankara: Şurkav Yay.
Akandere, O. (2008). Millî Mücadele yıllarında Marmara bölgesinde faaliyet gösteren, müfrezeler, milis kuvvetleri ve çeteler (1918–1922). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 507-542.
Akbiyık, Y. (2015). *Milli Mücadelede güney cephesi Maraş*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
Akyüz, Y. (2008). *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp tarihi: Türk İnkılâbının hazırlık dönemi ve Türk İstiklal Savaşı*. 1. Basım, Ankara: Ayraç Kitabevi.
Antep savunması askeri işe defterleri açılış günlüğü. (2014). (H. İ. Yakar & G. Y. Pusat, haz.). Gaziantep: Şehit Kâmil Belediyesi Yay.
Antep Savunması Hastane Defteri Bir Şehrin Feryadı. (2014). (H. İ. Yakar & G. Y. Pusat, haz.). Gaziantep: Şehit Kâmil Belediyesi Yay.
Antep savunması Heyet-i Merkeziye muhabere defteri savunmanın şifreleri. (2017). (H. İ. Yakar & G. Y. Pusat, haz.). Gaziantep: Şehit Kâmil Belediyesi Yay.
Antep savunması işe ve satın alma defteri, bir şehrin dayanışması. (2017). H. İ. Yakar & G. Y. Pusat, haz.). Gaziantep: Şehit Kâmil Belediyesi Yay.
Arıkoğlu, D. (1961). *Hatıralarım*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.
Ayıntab etraf-ı şehir cepheler kumandanlığı tahrirat, telgraf, telefon, tamim defteri sessizliğin çığılığı. (2017). (H. İ. Yakar & G. Y. Pusat, haz.). Gaziantep: Şehit Kâmil Belediyesi Yay.
Bıyıklıoğlu, T. (1962). *Türk İstiklal Harbi: I Mondros Mütarekesi ve tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
Bozgeyik, B. (1998). *İstiklâl Harbi'nde Gaziantep*. Gaziantep: Şehit Kâmil Belediyesi Yay.

- Cebesoy, A. F. (2002). *Kuva-yı Milliye'nin iç yüzü, olaylar-kişiler-vesikalar*. (O. S. Kocahanoğlu, haz.). İstanbul: Temel Yay.
- Coşkun, T. (1967). *Kadirli Millî Mücadelesi ve hatıralar*. Kadirli: Kadirli Basımevi.
- Çakıroğlu, M. (2021). Milli Mücadele'de bir bankadan daha fazlası Maraş savunmasında Ziraat Bankası. (N. Günay & F. Kılıç, ed.). *Milli Mücadele'nin Güney Cepheleri*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Çamurdan, A. C. (1969). *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya olayları*. Adana.
- Çanak, Erdem. (2013). Cumhuriyet döneminde tarihi, sosyal, siyasal ve ekonomik yönüyle Seyhan (Adana) şehri (1923-1956). (Yayımlanmış Doktora Tezi). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çanlı, M. (2015). Kızılay arşiv belgelerine göre işgal döneminde Antep'te sosyal ve ekonomik hayat. E. Ünlen vd. (Y. Haz.). *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25-27 Aralık 2013 Gaziantep* (s. 517-525). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Çapa, M. (2010). *Kızılay (Hilal-i Ahmer) cemiyeti 1914-1925*. 2. Baskı. Ankara: Türk Kızılay Derneği Yay.
- Çelik, K. (1999). *Milli Mücadele'de Adana ve havalisi (1918-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Efe, A. (2015). Antep savunması: bir albayın hatıratı. A. Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 53, 221-253.
- Ener, K. (1996). *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- General Osman Tufan. (1964). *Kilikya doğu bölgesinde millî hareketler ve Kozan sancağı ile mühlakatının kurtuluş hatıraları*. İstanbul: Bahar Matbaası.
- Gesar, A. (2015). *Antep'in varoluş mücadelesi*. (Ü. Kurt & M. Uçaner, çev.). İstanbul: Belge Yay.
- Gömeç, S. (1989). *Millî Mücadelede Gaziantep*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Gönen, C. (2005). *Ulusal Kurtuluş Savaşının İlk Kahramanı Maraş*. Ankara: Lazer Yay.
- Gülü, R. E. (2018). Fahri Can ve Antep Millî Mücadelesindeki faaliyetleri. A. Gündüz M. Çelikdemir vd. (Ed.), *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep* (s. 849-861). Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay.
- Güner, Z. (2007). Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (6), 49-65.
- Hatipoğlu, S. (1989). *Fransa'nın Çukurova'yı işgali ve Pozantı kongresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hatipoğlu, S. (1999). *Orta Toros geçitlerinde Türk-Fransız mücadelesi (1915-1921)*. Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yay.
- Hayat mücadeleleri, Selahattin Adil Paşa'nın hatıraları*. (1982). İstanbul: Zafer Matbaası.
- İslam, İ. (1995). Milli Mücadele'de Yeni Adana Gazetesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşlek, A. (2009). Milli Mücadele'de Osmaniye. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karadağ, H. (1943). *İstiklal Savaşında Maraş*. Mersin: Ata Çelebi Basımevi.

- Kılıç, A. (2006). *Atatürk'ün sırdaşı Kılıç Ali'nin anıları*. (H. Turgut, haz.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Kır, S. (2004). *Milli Mücadele'de Dörtyol ve çevresi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi: İstanbul.
- Kurtuluş Savaşı'nda İçel*. (1971). İstanbul: Baha Matbaası.
- Kurnaz Şahin, F. (2012). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e harp malûllerinin sosyo-ekonomik ve sağlık durumları (1877-1939)* (Yayımlanmış Doktora Tezi). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kuvayı Milliye komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in günlüğü*. (2012). Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yay.
- Lohanizade, M. N. (1989). *Gaziantep savunması*. İstanbul: Kastaş Yay.
- Milli Mücadele'de Pozantı ve Pozantı kongresi* (2011). (Y. Delikoca, ed.). Ankara Dizgievi.
- Müderrişoğlu, A. (1990). *Kurtuluş Savaşı'nın malî kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Onar, M. (1989). *Kuruluşundan Kurtuluşuna bağlantıları ile Saimbeyli*. Ankara: Ekin Yay.
- Özalp, Y. (Y.T.Y.). *Mustafa Kemal ve Millî Mücadelenin ilk zaferi*. Ankara: Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Yayınları.
- Özalp, Y. (Y.T.Y.). *Maraş direnişinin başındaki Serkomiser Ali Bey*. Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, EGM Basımevi.
- Özaslan, A. (2021). *Harp prensipleri ışığında güney cephesinde Kuvayı Milliye (Gaziantep Örneği)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü: Ankara.
- Özçelik, İ. (1992). *Millî Mücadele'de güney cephesi Urfa*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özülü, H. (2015). *Tekelioğlu Sinan Bey'in günlüklerinde Millî Mücadele'de Adana ve Pozantı yöresinde yapılan muharebeler*. (E. Ünlen vd., yay. haz.). *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25-27 Aralık 2013 Gaziantep* (s. 309-338), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Özşavlı, H. (2011). *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, A. (1994). *Millî Mücadele'de Gaziantep*. Kayseri: Geçit Yay.
- Pamuk, B. (2009). *Bir Şehrin Direnişi Antep Savunması*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Saral H. & Saral. T. (1970). *Vatan nasıl kurtarıldı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Seçkinler, A. H. (2021). *Antep savunması ve Türk polisinin Antep savunmasındaki faaliyetleri*. *Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-14.
- Şapolyo, E. B. (1957). *Kuvâ-yı Milliye tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Şıvgın, H. (2014). *Güney cephesinin değerlendirilmesi*. *Türk İstiklal Harbinde Kuvayı Milliye, Düzenli Ordu ve Cepheler 16 Mayıs 2014*. Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- Tok, F. (2017). *Antep Savunmasında Sağlık Hizmetleri*. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(3), 138-146.
- Toros, T. (2001). *Kurtuluş Savaşında Çukurova*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Türk basımında Milli Mücadele döneminde Hilal-i Ahmer cemiyeti 1919-1922*. (2019). (T. İ. Dokumacı & Ş. Küçükateş & M. Y. Kiremitçi, ed.). İstanbul: Seçil Ofset.
- Türk İstiklal Harbi IV'üncü cilt güney cephesi*. (1966). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Türk İstiklal Harbi VII'inci cilt idari faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923).* (1975). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkman, S. (1998). Kuvayı Milliye'nin iâşe ikmalî ve Heyeti Temsiliye'nin kaynakları. *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(22), 201-210.
- Uluğtekin M & Uluğtekin, M. G. (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer icraat raporları 1914-1928*. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yay.
- Ursavaş, A. S. (1988). *Çukurova faciaları ve Urfa'nın kurtuluşu*. (M. A. Akidil, çev.). İstanbul: Kastaş A.Ş. Yay.
- Ünler, A. N. (1969). *Gaziantep savunması*. İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- Üzel, S. (1952). *Gaziantep savaşının içyüzü*. Ankara: Doğu LTD. O. Matbaası.
- Üzel, S. (1987). *Gaziantep yollarında kahramanların izinde*. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu.
- Yavuz, B. (1994). *Kurtuluş Savaşı döneminde Türk-Fransız ilişkileri Fransız arşiv belgeleri açısından 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yetkin, H. & Solmaz, M. (1964). *Gaziantep savunmasında Şehit Şahin'in yeri*. Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları.
- Yetkin, H. (1962). *Gaziantep Savaşı hatıralarından derlemeler*. Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları.
- Yorulmaz, Ş. (Mayıs-Kasım 2005). Çukurova'da Kuva-yı Milliye yapılanmasının temel özellikleri. *Atatürk Yolu Dergisi*, 9 (35), 345-373.

İkinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Türkiye'de Eğitim ve Öğretim

Education in Turkey in the Shadow of the Second World War

Çağatay BENHÜR *

Erol YÜKSEL **

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
cbenhur@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0962-9038
Konya / TÜRKİYE

** Doç. Dr., Karamanoğlu
Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü
erolyuksel@kmu.edu.tr

ORCID: :0000-0003-3029-2342
Konya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Selcuk University
Faculty of Literature
Department of History
cbenhur@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0962-9038
Konya TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr., Karamanoğlu
Mehmetbey University Faculty of
Literature Department of History
erolyuksel@kmu.edu.tr

ORCID: :0000-0003-3029-2342
Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 25/05/2023

Kabul/Accepted: 17/08/2023

Öz

Cumhuriyetle birlikte yeni Türk devletinin önündeki en büyük meselelerden birisi eğitim ve öğretim işleriydi. Çünkü bu dönemde eğitim bakımından Türk toplumu doğuya göre ileri fakat batının oldukça gerisindeydi. Bu bilinçle Cumhuriyetin ilanından itibaren gerek eğitim ve öğretimin yapılması gerekse yaygınlaştırılması için önemli adımlar atıldı. Esasen "maarif davası" olarak görülen eğitim ve öğretim işlerinin planlama ve yatırım olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarında büyük bir ivme kazandığı bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinin askerî, siyasi, diplomatik, ekonomik ve sosyal yapısı farklı disiplinlerin çalışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın çerçevesi İkinci Dünya Savaşı olarak belirlenmiş eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgili bilimsel çalışma sınırlıdır. Savaşın özellikle ekonomik bakımdan olumsuz etkilerinin dönemin bütün bakanlık bütçelerine yansdığı rahatlıkla görülür. Savaş öncesinde Türkiye'de eğitim ve öğretim bakımından planlı ve köklü adımlar atıldığı düşünüldüğünde savaşın bu olumsuz etkilerinin genel bütçeye nasıl yansdığı, ne şekilde tedbirler alındığı, eğitim ve öğretim yatırımlarının savaş öncesine göre gelişimi ve değişimi gibi sorulara cevaplar önem arz etmektedir. Çalışmaya bu düşünceden hareket edilerek başlandı ve dönemin hükümet raporları, meclis tutanakları ve arşiv belgeleri ışığında Türkiye'nin savaş yıllarındaki eğitim ve öğretim faaliyetleri, dönemin öğretim kademesi esas alınarak bir çerçeveye oturtuldu.

Anahtar Kelimeler:

İkinci Dünya Savaşı, Köy Enstitüleri, Hasan Âli Yücel, Mesleki ve Teknik Eğitim, Eğitim ve Öğretim.

Abstract

Education and training was one of the biggest issues facing the new Turkish state after the proclamation of the republic. This was because Turkish society was educationally advanced compared to the east, but far behind the west. With this awareness, important steps have been taken to structure and expand education and training since the proclamation of the republic. It is known that education and training, which was originally seen as a "education case", gained great momentum in terms of planning and investment during the Second World War. Turkey's military, political, diplomatic, economic and social structure during the Second World War is the subject of study in

different disciplines. However, scientific studies on education and training activities during the Second World War period are limited. It is easily seen that the negative effects of the war, especially in economic terms, were reflected in all ministry budgets of the period. Before the war, Turkey took planned and radical steps in terms of education and training. In this respect, the answers to questions such as how the negative effects of the war were reflected on the general budget, what measures were taken, the development and change in education and training investments compared to the pre-war period are important. This idea inspired this study, and in the light of the government reports, parliamentary minutes and archival documents of the period, Turkey's education and training activities during the war years were grounded on the basis of the education level of the period.

Keywords:

Education and Training, Hasan Âli Yücel, Second World War, Village Institutes, Vocational and Technical Education.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Kuruluşundan itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim ve öğretimin yaygınlaşması için önemli aşamalar katedildi. Bunun göstergesi olarak İkinci Dünya Savaşı'na kadar her seviyede okullar çeşitlendi ve yaygınlaştı. Burada temel amaç sadece yeni kuşaklara eğitim vermek değil, Türk devriminin genç kuşaklara benimsetilmesi idi. Dönemin siyasi aktörü CHP bunu gerçekleştirmek için özellikle sosyal ve kültürel politikaları *halk için, gerekirse halka rağmen* anlayışıyla otoriter, merkezîyetçi, reformcu anlayışa göre düzenlemişti. Eğitimle toplumun dönüştürülmesi temel düşünceydi ve Köy Enstitüleri, özellikle aydınlanmacı kültür politikalarının taşrada karşılık bulması için açılan eğitim kurumlarıydı (Gök, 1999, s. 6). Benzeri örgün eğitimin yanında yaygın eğitim araçlarıyla da bu dönüşümün sağlanması için tek parti hükümetlerinin üzerinde yoğun çalışmalar yürüttüğü ve desteklediği alan eğitimdi. Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü de savaş koşullarına rağmen özellikle ilköğretimde seferberlik başlatarak tek partinin eğitim politikalarını geliştirerek sürdürdü.

Savaş yıllarında savunma ve dış politikanın dışında eğitim faaliyetleri önemli görülen bir alandı. Kararlılıkla yürütülen eğitim politikalarının esasları parti ve hükümet programları ile maarif şûralarında belirlenmişti. Bunların hayata geçirilmesinde ise Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in (Sakaoğlu, 2003, s. 231) etkisi büyüktür. Esasen bakanlık yaptığı dönemde CHP ve Hükümetin de desteğini alan Yücel'in özellikle atılım yaptığı alanlar, yayın ve eğitim olmak üzere iki grupta toplanabilir. Yayın alanında yapılacak işleri belirlemek için 1-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Birinci Neşriyat Kongresi'ni, eğitim alanındaki program için de 17-29 Temmuz 1939'da Birinci Maarif Kongresi'ni topladı (Çıkar, 1997, s. 72-75). Millî eğitim doğrultusunda teşkilat, program ve yatırımlar bakımından birçok yeni kararın alındığı bu kongrenin temeli ise CHP'nin parti programı ile örtüşmekteydi.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda cephede savaşmamasına rağmen savaş ekonomisinin bütün ağırlığını yaşadı (Boratav, 2010, s. 81). Savaş döneminde yürüttüğü silahlı tarafsızlık politikası sayesinde savaşın tahribatından korunsa da savaş ekonomisinin dışında kalamadı. Büyük bir ordunun beslenmesi, askerî harcamaların artması, ithalatın daralması, üretimin azalması, ihracatın düşmesi gibi somut çıktılar yaşanan ekonomik olumsuzlukların öne çıkan unsurlarıydı. Bununla birlikte Türkiye'nin millî gelirinde azalma, enflasyon ve bütçe açığı oluştu (Pamuk, 2015, s. 199-200). Hükümet oluşan bu ekonomik olumsuzluklara karşı narh sitemi, fiyat denetimi, karaborsacılıkla mücadele ve karne uygulaması gibi çeşitli yollarla ekonomiye müdahale etti. Fakat gerek devletin mali altyapısındaki yetersizlik gerekse

¹ İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin millî eğitim politikalarına hazırlayan, uygulayan ve yön veren dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'dir. Yücel'in bakanlığı 2 Aralık 1938'den 5 Ağustos 1946'ya kadar yaklaşık yedi yıl sürdü. Savaşın etkilerine rağmen her bakımdan Türk millî eğitiminin parlak sayılabilecek dönemi yaşandı. Bunu oluşturan Köy Enstitülerinin kuruluşu, gelişimi ve sonuçlarının alınması, yeni üniversite ve fakültelerin kurulması, üniversitelere özerklik verilmesi gibi gelişmelerdir. Ayrıca arkeoloji ve müzecilik, güzel sanatlar, çeviri ve yayın faaliyetleri bakımından Türkiye'de Yücel'in öncülüğünde birçok öncü adım atıldı.

alınan önlemlerin toplumsal alanda oluşturduğu direnç alınan bu önlemleri karşılıksız bıraktı ve ekonomi kontrol altına alınamadı (Metinsoy, 2016, s. 59). Ekonomide yaşanan bu olumsuzluklardan öğretim faaliyetlerine yapılan yatırımların etkilenmemesi beklenemezdi. Özellikle bütçenin yarısından fazlasının askerî harcamalara gitmesi diğer alanlardaki tahsisatların bütçedeki paylarını azalttı. Ancak millî eğitim harcamalarındaki düşüş diğer alanlara göre sınırlı oldu. Bunu savaş yıllarında dönemin yöneticilerinin eğitime verdiği öncelik olarak değerlendirmek gerekir (Tekeli & İlkin, 2021, s. 34). Aslında bu bilinç, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına kadar gider.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadroları toplumsal gelişim ve kalkınmanın en önemli aracının eğitim olduğunun bilincindeydi. Bu düşünceyle bir taraftan yeni Türk devletinin askerî, ekonomik, siyasi, idari ve diğer bütün sahalarda temellerinin atıldığı ve bağımsızlık yolunda bütün fedakârlıkların yapıldığı Millî Mücadele'den itibaren hükümet bütçelerinde eğitime ayrılan pay giderek arttı. Bütünsel bir bakışla İkinci Dünya Savaşı'nın ortalarına kadar eğitim bütçeleri şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 1: Maarif Vekâleti raporlarına göre millî eğitime ayrılan bütçe miktarları (BCA, 30.1/905.559.4, s. 2).

MİKTAR (TL)	YILLAR
390.412	1921
1.136.064	1922
3.033.003	1923
6.178.505	1924
7.517.99	1925
7.054.056	1926
7.541.727	1927
9.631.033	1928
9.323.432	1929
9.710.297	1930
7.967.092	1931
7.195.324	1932
10.360.103	1933
9.681.316	1934
10.693.328	1935
11.250.905	1936
13.714.371	1937
16.474.085	1938
17.323.464	1939
18.654.779	1940
23.349.990	1941
34.505.434	1942
43.033.434	1943

Bu verilere bakılarak özellikle Millî Mücadele'nin batı cephesinde Yunanlara karşı muharebelerin sürdüğü 1922 yılında bütçedeki eğitim tahsisatının üç katına çıktığı ve

hemen ertesi yıl yani Cumhuriyet'in ilan yılında bu oran aşağı yukarı devam ettiği görülmektedir. 1924 yılında bütçedeki eğitim tahsisatı ise bir önceki yıla göre yaklaşık iki katına çıkmış ve sonraki yıllarda kısmen durağanlaşmıştır. Bunun oluşmasında dünya ekonomik buhranının etkilerinin söz konusu olduğu açıktır. 1931 ve 1932 bu etkiyle oluşan azalma veya daralmanın açıkça görüldüğü yıllardır. Sonraki yıllarda nispeten eğitim bütçesinin daha az artmış olduğu görülmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'ye ekonomik ve siyasi etkilerinin iyice arttığı yıllarda ise eğitim tahsisatlarındaki ciddi artış dikkat çekici olmuştur. Bu artışta savaşın etkisiyle oluşan enflasyonun kısmen etkisi olsa da genel olarak eğitim ve öğretimde belirlenen hedeflere ulaşmak için ekonomik kararlılığın devam ettiği görülebilmektedir.

Söz konusu dönemde eğitim ve öğretim faaliyetleri için ayrılan tahsisatlar Maarif Vekâleti ile sınırlı değildir. Mahalli ve özel idareler de eğitim ve öğretim faaliyetlerine önemli miktarda harcama yapmıştır. Örneğin 1933 ile 1942 yılları arasında eğitim ve öğretim işleri için bu idarelerin ayırdıkları paralar şu şekildedir:

Tablo 2: Özel idarelerin çeşitli yıllarda maarif işleri için ayırdıkları para miktarları (BCA, 30.1/905.559.4, s. 3).

Yıllar	Olağan ve Olağanüstü Bütçe Toplamı	Maarif İşleri İçin Ayrılan (TL)
1933	Olağan	12.296.777
	Olağanüstü	757.768
	Toplam	13.054.545
1934	Olağan	11.914.465
	Olağanüstü	749.110
	Toplam	12.663.757
1935	Olağan	11.458.474
	Olağanüstü	545.560
	Toplam	12.004.034
1936	Olağan	11.911.483
	Olağanüstü	392.120
	Toplam	12.303.603
1937	Olağan	12.375.293
	Olağanüstü	693.267
	Toplam	13.068.558
1938	Olağan	13.107.961
	Olağanüstü	967.609
	Toplam	14.075.570
1939	Olağan	14.220.915
	Olağanüstü	1.108.159
	Toplam	15.329.074
1940	Olağan	13.513.427

	Olağanüstü	1.257.639
	Toplam	14.771.766
1941	Olağan	15.152.723
	Olağanüstü	383.075
	Toplam	15.535.698
1942	Olağan	18.557.361
	Olağanüstü	483.192
	Toplam	19.040.553

Tabloda görüleceği üzere genel bütçeden eğitime ayrılan payın yanında özel idareler de genel bütçe oranlarının yarısından daha fazla bir miktarı genellikle eğitim işlerine ayırmıştı. Bu durum ülkenin bütün kaynaklarıyla eğitim ve öğretimin yaygınlaşması ve gelişmesi için faaliyet yürüttüğünün göstergesidir. Ayrıca genel bütçede maarif işlerine ayrılan payda oransal olarak da artış söz konusudur.

Bütçedeki artışların değerlendirilmesinde millî eğitim teşkilatı bünyesinde öğretim kurumu ve personel artışlarına paralel olarak teşkilatın da giderek büyüdüğü ve haliyle zorunlu giderlerin yıldan yıla arttığı hesaba katılmalıdır. Bu bağlamda 1944 bütçesinde eğitime ayrılan pay 62.500.000 lira olarak öngörüldü. Savaş öncesine göre neredeyse dört kat artış söz konusudur. Dolayısıyla eğitim bütçesinde görülen bu artış Maarif Vekâletinin teşkilat olarak büyümesine paraleldir. Örneğin 1938'de 6.500 olan ilkokul sayısı 1944'te 12.450'ye, öğretici sayısı 14.778 iken 22.512'ye, öğrenci sayısı da 747.000'den 1.029.000'e yükseldi. Benzer sayısal artışlar diğer öğretim kademelerinde de mevcuttu (TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Mayıs 1944, s. 289). 1945'e gelindiğinde genel bütçe içerisinde eğitim işlerine ayrılan miktar 87.450.000 lira idi. Ana hatlarıyla savaş yıllarında eğitime ayrılan miktarlarda görülen bu artışları yürütülen eğitim politikalarındaki kararlılık olarak değerlendirmek gerekir. Zira bir bütün olarak bakılırsa Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren genel bütçede eğitime ayrılan oran arttı. Buna göre 1923 bütçesinde %2,2 olan oran, 1933'te 5,68'e, 1942'de %7,2'ye, 1946'da %10,4'e çıktı (TBMM Zabıt Ceridesi, 24 Aralık 1945, s.334-335). Artışın 1923'ten itibaren süreklilik gösterdiği düşünülmemelidir. Çünkü 1935 yılı bütçesinde Maarif Vekâletine ayrılan miktar bütçenin %4,6'sı olarak gerçekleşmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, 26 Mayıs 1942, s.313). Neticede Cumhuriyet'in ilk yıllarında bütün eğitim paydaşlarının geliştirilmesine yönelik yürütülen politika, İkinci Dünya Savaşı yıllarında seferberliğe dönüşmüştü. Bu dönüşümü daha iyi görmek için dönemin öğretim kademeleri olan ilkokul, ortaöğretim, yükseköğretim, mesleki ve teknik öğretime bakmak gerekir.

1. İlkokullar

Millî Mücadele yıllarında 39 vilayet ve sancak sınırları içerisinde 581'i kapalı vaziyette 3.000 civarında ilkokul ve bu okullarda yeterli sayıda öğretmen bulunmaktaydı (Cicioğlu, 1985, s. 29). Bu okullarda, eğitim kadrosunun üçte biri öğretmen okulu mezunuydu. Diğerleri ise çeşitli kaynaklardan temin edilen öğretmenlerdi (Duman, 1991, s. 21). Cumhuriyet'in ilanından sonra ilköğretimin önündeki en büyük engellerden birisi medrese-mektep ikiliği idi. İlköğretimde bir

bölünmüşlük oluşturan bu durum 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile giderildi. Bunun yanında 1924 Anayasası ile ilköğretimin zorunlu ve devlet okullarında parasız olması benimsendi (Akyüz, 2011, s. 346). Yine 1924'te 2. Heyet-i İlmiye kararları sonrası ilköğretimde eğitimin süresi 6 yıldan 5 yıla indirildi. 22 Mart 1926 tarihli 789 sayılı Maarif Teşkilatına Dair Kanun ile ilköğretim okulları, şehir-kasaba ve köy okulları ayrımı yapılarak ilk mektepler olarak görüldü ve köylerde ilköğretimin süresi 3 yıl olarak belirlendi (Cicioğlu, 1985, s. 34; Akyüz, 2011, s. 346). Eğitim sürelerinde köy ve şehirlere göre yapılan bu ayrım, Temmuz 1939'da yapılan I. Eğitim Şûrası ile kaldırıldı ve köy okullarında da ilköğretimin süresi 5 yıl oldu.

Parti devlet bütünleşmesinin bütün sahalarda kendini iyice gösterdiği 1930'lu yıllarda CHP'nin Millî Talim ve Terbiyede esas tuttuğu düsturların başında "bilgisizliğin giderilmesi" gelmekteydi. Toplumun büyük çoğunluğunun eğitimdeki yetersizliklerini ortadan kaldırmak için öncelikli olarak ülkenin dört bir yanına yeni ilkokullar yapılmasına önem verildi (BCA, 490.1/215.852.1, s. 123) ve bu sayede ülke genelinde Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı'nın ortalarına kadar önemli mesafe alındı. İlköğretimde öğrenci sayısının yaklaşık 341.000'den 1.000.000'a yaklaştığı bu gelişimin sayısal verileri Maarif Vekâletinin raporlarına şöyle yansdı:

Tablo 3: Maarif Vekâleti raporlarına göre Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı ortalarına kadar Türkiye'de ilköğretimde okul, öğretmen ve öğrenci sayıları (BCA, 30.1/905.559.4, s. 4).

Yıllar	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1923-24	4.894	10.238	341.941
1924-25	5.987	13.822	390.368
1925-26	5.975	14.309	406.788
1926-27	6.023	15.810	437.928
1927-28	6.042	15.194	461.985
1928-29	6.599	15.718	477.569
1929-30	6.562	15.308	469.071
1930-31	6.598	16.318	489.299
1931-32	6.713	16.973	523.611
1932-33	6.733	15.064	567.963
1933-34	6.345	15.123	591.169
1934-35	6.402	15.083	647.501
1935-36	6.275	14.949	688.100
1936-37	6.123	14.698	711.728
1937-38	6.700	15.775	764.691
1938-39	7862	17.120	813.532
1939-40	9.417	19.047	905.139
1940-41	10.582	20.564	955.957
1941-42	12.516	20.687	961.659
1942-43	11.156	21.424	972.093

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren başlattığı devrimlerin halkta karşılık bulması üzerinde hassasiyetle durulan hususlardandı. Bunu sağlamanın en iyi yolu olarak eğitim görülüyordu. Fakat halkın ezici çoğunluğunun eğitim şartları bakımından yetersizliğe sahip kırsalda yaşaması bunun önündeki en büyük engeldi. Esasen Türkiye'de köylü nüfusun örgün eğitimden yoksunluğu II. Meşrutiyet'ten itibaren gündemi meşgul etmekteydi ve nihayet 1926'da Mustafa Necati Bey'in çabalarıyla köylere öğretmen yetiştirmekle ilgili ilk somut adım atıldı. 1927-1928 öğretim yılından itibaren de iki köy muallim mektebi açıldı. Ancak 1929 Dünya ekonomik krizinin etkileriyle sonraki yıllarda bu okullar kapatıldı (Öztürk, 2005, s. 294). 1932'den itibaren köycülük hareketinin de etkisiyle köy öğretmeni yetiştirme düşüncesi aydınlar tarafından yeniden gündeme getirildi. Aralıklarla gündeme gelen ve çeşitli adımların atıldığı köylere öğretmen yetiştirme projesi nihayet 1936'da Maarif Vekili Saffet Arıkan ile İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç tarafından başlatıldı. Özellikle fikri temellerini Tonguç'un ortaya koyduğu bu projenin ilk denemesi Eskişehir Çifteler'de "eğitmen kursu" ile başladı. Denemenin başarılı sonuçlar vermesi üzerine 1937'de İzmir-Kızılçullu ve Eskişehir-Çifteler'de "köy öğretmen okulu" açıldı (Öztürk, 2007, s. 154). Bunlar aynı zamanda Köy Enstitülerine başlangıç olarak kabul edilecek okullardı.

1940 yılında dünyanın büyük kısmı savaş hâlindeyken Türkiye'de Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in yoğun çalışmalarıyla "ilköğretim seferberliğine" başlandı. Ağırlık merkezini Köy Enstitülerinin oluşturduğu bu düşüncenin gerçekleşmesi için hemen harekete geçildi. Daha yasal alt yapısı çıkmadan enstitü müdürlerinin çoğu atandı (Kirby, 2012, s. 279-280). Tamamen Türkiye'ye özgü ilkokul öğretmeni yetiştirme modeli olacak enstitüler, 17 Nisan 1940 tarihinde TBMM'de kabul edilen 3803 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile kuruldu. Köy Enstitülerinde hedef, mecburi ilköğretimin yaygınlaşması ile CHP'nin millî eğitimde hedeflediği 'bilimsizliğin giderilmesinin' sağlanması idi. Enstitüler ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde açıldı. Öğrenciler, köy ilkokullarını bitiren ve sıhhatli köylü çocuklarından seçilerek alındı ve köy öğretmenliğine hazırlanmaları planlandı. Öğrencilere iş esasına dayanan bir öğretim modeli ile lise derecesinde umumi ve meslek bilgisi verilecekti. Enstitülerde öğrenci fiili olarak ziraat işlerinde çalışacak ve ayrıca bir köy zanaatı da öğretilenecekti. Enstitülere seçilen öğrenciler, beşer yıllık bir öğrenimden sonra Maarif Vekâleti tarafından köylerdeki görevlerine tayin olacaktı. Kanuna göre yetişecek bu öğretmenlere, üretime yardımcı aletler, ıslah edilmiş tohum, çift ve gelir hayvanları, cins fidan gibi üretim vasıtaları, köy okulu demirbaşına geçirilmek kaydıyla devletçe verilecekti. Ayrıca köy öğretmenin ihtiyacı ve okul öğrencilerinin ders uygulamaları için köy sınırları içerisinde bir miktar arazi tahsis edilecekti. Bu arazi ve hayvanların işletilmesinden hâsıl olan mal öğretmene aitti. Köy okullarının binaları ise Maarif Vekâletinin verdiği plana göre köylü tarafından yapılacaktı. Neticede köy çevresinin ihtiyaçlarını bilen ve köylüye sadece okuma yazma öğretmekle kalmayıp köylünün hem yaşam şartlarını geliştirmek hem de üretim kaynaklarını artırmanın yollarını aramak için köy öğretmenleri yetiştirilmeye başlandı ve beş yıl içerisinde 18 köy enstitüsü açıldı. 12.000 civarında öğrenci kapasiteli enstitülerin binaları öğretmen,

eğitmen ve öğrencilerin gücüyle yapıldı ve müesseselere ait 3.000 hektar arazi işlendi (BCA, 490.1/215.852.1, s. 123; BCA, 30.01/90.559.5, s. 1).

Köy Enstitüsü mezunlarının öğretim esaslarını ve köydeki faaliyetlerini düzenlemek için 19 Haziran 1942 tarihinde 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu çıkarıldı. Kanunun temel amaçlarından birisi de zorunlu eğitimin ülkenin her tarafında yüzde yüz gerçekleştirmektir. Ayrıca bu kanunda vali, kaymakam, nahiye müdürü gibi idari amir ve memurlara Köy Enstitüsü Müdürü, maarif müdürü, ilköğretim müfettişi, gezici öğretmen, başöğretmen, öğretmen ve eğitimcilerle köy ihtiyar heyetlerine ve halkına düşen görevler, Köy Enstitüleri öğretmenlerinin, köy eğitimci ve öğretmenlerinin terfi, taltif ve cezalandırılmasına ait hükümler ve il teşkilatlarıyla Köy Enstitülerinin yapacakları iş birliğine ait esaslar bir bütün hâlinde belirlenmiştir. Yani bu kanun, köy okulları ve enstitülerini bağlı buldukları devlet kurumlarıyla birlikte teşkilatlandırmıştır (BCA, 490.1/215.852.1, s. 125-126).

Köy eğitimcileri ile başlayan ve 1940-43 yılları arasında açılmasına karar verilen, inşaatına başlanıp tamamlanan ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü Köy Enstitülerinin yeri, öğrenci ve öğretmen sayıları şu şekildeydi:

Tablo 4: Maarif Vekâleti raporlarına göre 1943 yılındaki mevcut Köy Enstitüleri ile öğrenci ve öğretmen sayıları (BCA, 490.1/215.852.1, s. 124).

Köy Enstitüsünün Bulunduğu Vilayet ve Yeri	Kurulmaya Başladığı Yıl	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
İzmir/Buca-Kızılçullu	1938	1.210	33
Eskişehir/Mahmudiye-Çifteler	1938	1310	41
Kastamonu/Göl	1939	910	25
Kırklareli/Lüleburgaz-Kepirtepe	1939	635	15
Kayseri/Pınarbaşı-Pazarören	1940	838	25
Seyhan/Bahçe-Düziçi (Haruniye)	1940	1.010	20
Kars/Cılavuz	1940	740	24
Trabzon/Beşikdüzü	1940	430	15
Malatya/Akdağ İstasyonu	1940	750	20
Antalya/Aksu	1940	570	21
Samsun/Ladik-Akpınar	1940	610	14
Isparta/Gönen	1940	700	12
Balıkesir/Savaştepe	1940	715	22
Kocaeli/Arifiye	1940	850	27
Ankara/Hasanoğlan	1942	300	44
Sivas/Yıldızeli-Pamukpınar	1942	270	23
Konya/İvriz	1942	200	11
Erzurum/İlica-Pulur	1943	150	9
	Toplam	12.198	401

Köy Enstitülerinin gelişimi ağırlıklı olarak 1943'e kadar sürmüştür. Buna karşın ilerleyen yıllarda sayıları az da olsa yenileri açıldı. Bunlar 1944 yılında açılan Diyarbakır/Ergani-Dicle ve Aydın/Ortaklar ile 1948'de öğretim faaliyetlerine başlayan

Van/Erciş Köy Enstitüleri'di (Sakaoğlu, 2003, s.237). Enstitüler kuruluşundan itibaren öğretmene ihtiyaç duymuştu ve bunun giderilmesi için 1942'de Hasanoğlan Köy Enstitüsünde yüksek kısım açıldı. Buraya Köy Enstitüsü mezunlarından 103 öğrenci seçildi. Öğrenciler ileride öğretmenlik yapacakları enstitülerin amaçlarına uygun bir program dâhilinde yetiştirilmekteydi (BCA, 490.1/215.852.1, s. 124). Neticede Köy Enstitülerinde 1939-40 öğretim yılında 3.000 olan öğrenci sayısı 1940-41'de 6.000'e, 1941-42'de 9.000'e, 1942-43'de ise 12.000'e kadar kademeli bir artış gösterdi (BCA, 30.1/905.559.4, s. 9).

Köy Enstitüleri, savaş yıllarında köylerin ihtiyaç duyduğu sayıda öğretmeni yetiştirmek için yeterli değildi. Bunun için 3238 Sayılı Kanun ile yasal altyapısı oluşturulan kurslarda yetişecek köy eğitimcilerine²(Öztürk, 2007, s.161-164) de ihtiyaç duyuldu ve 1937'den itibaren de köy eğitim kursları yaygınlaşmaya başladı. Sonraki yıllarda bu kurslarda yetişen eğitimcilerin sayısının artırılmasına karar verildi ve 1939'da 2.000 olan eğitimci sayısı 1943'e kadar açılan yeni kurslarla hızlı bir şekilde 6.500'e çıkarıldı. Bunların çalışmaları gezici öğretmenler ve başöğretmenler tarafından takip ediliyordu. Köy eğitimcilerinin çalıştığı okullarda eğitimin süresi üç yıldır. Bir anlamda ön eğitim verilen okullardaki bu öğretim, pansiyonlu veya yatazsız beş yıllık okullarda tamamlanmaktaydı (BCA, 490.1/215.852.1, s. 125).

İlkokulların bu öğretmen ve eğitimciler aracılığıyla artırılması ile özellikle köylerde yaşayan insanların cehaletini ortadan kaldırmak hedeflenmişti, fakat atılan bütün bu adımlar yeterli seviyede değildi. Zira bazı ilkokullar ya öğretmensizlikten ya da bina olmamasından dolayı kapalı vaziyetteydi. 1939-40 öğretim yılında bu okullardan 369'u öğretmensizlikten, 76'sı da bina olmamasından kapalıydı. 1940-41 öğretim yılında ise öğretmensizlikten kapalı ilkokul sayısı 964'e, bina olmamasından kaynaklı kapalı okul sayısı 83'e çıkmıştı (BCA, 30.1/25.141.4). Buna karşın başlangıca göre köy, kasaba ve şehirlerde müspet sonuçlar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu doğrultuda 1939'dan 1942'ye kadar köy ve şehirlerdeki öğrenci ve mezun sayılarında ciddi mesafeler alındığı görülmektedir:

Tablo 5: 1943 yılı Maarif Vekâleti raporlarına göre şehir ve köy okullarında öğrenci ve mezun sayıları (BCA, 490.1/ 215.852.1, s. 125).

Yıllar	Şehir Okullarında Öğrenci Sayısı	Köy Okullarında Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı
1938-39	358.703	381.141	53.105
1939-40	370.196	414.063	54.531
1940-41	376.968	420.572	69.919
1941-42	375.677	403.262	67.824

² İlk defa 1936'da açılan eğitim kursları, adı kurs olmakla birlikte birer örgün eğitim kurumu gibiydiler. Bu kurslarda 8-10 öğrenci bir grup olarak kabul edilmekte ve gruplara öğretmen okulu mezunu öğretmen, ziraat okulu mezunu ziraat teknisyeni, yapı usta okulu mezunu inşaat öğretmeni gibi liyakatli kişiler ders vermekteydi. Genel olarak kültür ve ziraat derslerinden oluşan müfredat programının süresi yedi aylık olarak planlanmıştı.

Görüldüğü üzere ilkokullarda öğrenim gören öğrenci sayısı 700 binin üzerine çıkmıştı. Burada Köy Enstitülerinin kapasitelerine paralel olarak mezun vermediği dikkate alınmalıdır. Bu gerçekleştiğinde ise öğrenci sayısında ciddi artışlar olacaktır. Zaten bu yıllarda hedeflenen ve öngörülen 1953 yılına kadar 2 milyon öğrenci sayısına ulaşmaktır (BCA, 490.1/ 215.852.1, s. 125). Tablo 3'e göre burada öğrenci sayılarının daha az olması dikkat çekicidir. Bu durum Tablo 5'te bazı yerleşim yerlerinde üç yıllık köy öğretmenleri aracılığıyla verilen öğrencilerin olmaması ve sadece diploma alabilecek okullardaki öğrencilerin olması ile açıklanabilir. Kaldı ki mezun olan öğrenci sayısı, neredeyse toplam öğrenci sayısının % 10'u bile değildir. Mezun sayılarında oluşan bu duruma ilkokullarda verilen eğitim standardının yüksekliği, sadece rakamsal veriler için öğrencilerin mezun edilmediği, köy öğretmenleri tarafından eğitilenlerin mezun olamadığı, ilkokul ara sınıflarından ayrılanların olduğu gibi birçok çıkarımda bulunulabilir.

1941-42 öğretim yılında şehir ilkokullarında okuyan öğrenci sayılarına bakıldığında zorunlu ilköğrenime %80 katılım söz konusudur. Bunu zorunlu eğitimin şehirlerde aynı oranda gerçekleşmesi olarak değerlendirmek gerekir. Ancak bu durum köyler için tam tersi orandadır. Aynı yıl içinde köy okullarında okuyan 403.262 öğrenci, köylerde öğrenim çağında bulunan çocukların ancak %20'sini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu yıllarda öğretim süreçlerinde köy çocuklarının eğitime katılımının şehirlerdeki oranlara çıkması için Köy Enstitüsü mezunları hayati öneme sahiptir ve yukarıda bahsedilen on yıllık hedefe ancak bu sayede ulaşılacaktır (BCA, 30.01/90.559.5, s. 1).

Söz konusu yıllarda ilköğretimin temel amaçları arasında Cumhuriyet prensiplerinin telkin edilmesi ayrıca önem arz etmektedir. Okullarda bu prensipler "Yurt Bilgisi", "Sosyoloji" ve İnkılâp Tarihi" dersleri ve okulun genel havası içinde öğrenciye verilmekteydi. Dönemin millî eğitimden sorumlu bakanı Hasan Âli Yücel'e bakılırsa bu amaçta başarılı olunmuştur. Zira ona göre bu dönemde çocuklar, "genellikle Cumhuriyetin prensiplerini iyi tanımaktadır ve onlara kalben bağlıdır (BCA, 490.1/215.852.1, s. 126)."

1939 yılında Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in isteği ve öncülüğünde ülkedeki ilköğretim faaliyetlerine katkı sunması amacıyla *İlköğretim* gazetesinin çıkarılmasına karar verildi ve 20 Şubat 1939 tarihli bir genelgeyle de genel esasları belirlendi. Gazetenin amacı ilkokul öğretmen ve eğitimcilerini memleket ve meslek meseleleri üzerinde düşündürmek, onların mesleki ve genel bilgilerinin yükseltilmesini sağlamaya destek olmaktı. Haftalık olarak planlanan gazete Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları müstesna olmak üzere cumartesi günleri çıkacaktı. Vilayet merkezleriyle kazalardaki öğretmen ve eğitimcilerle kültür memurları vasıtasıyla dağıtılacaktı. Ayrıca kitapçılar vasıtasıyla da halka satılacaktı. Bütün ilköğretim müfettişleri ve ilkokul öğretmenleri gazeteye abone olacaktı. Sadece karı koca öğretmenlerden birisi abone olabilecekti, eğitimcilerin ise abone olmaları kendi inisiyatiflerine bırakılmıştı. Her kültür direktörünün kendi vilayetinde gazeteye abone olanların isim, ücret ve kimlerin abone kaydedilmediğini sebepleriyle birlikte rapor etmeleri gerekiyordu. Ayrıca kültür direktör ve memurları devlet basımevinde çıkan

gazeteleri kendi bölgesinde dağıtmakla yükümlüydüler (BCA, 30.10/85.558.12). Genelge ile esasları bu şekilde belirtilen gazetenin fikir sahibi ve uygulayıcısı Hasan Âli Yücel, öğretmen ve eğitimleri bir araya getirmenin ve bütünleştirmenin maddi imkânsızlığını kafa, gönül ve iş birliği ile manen gidermeyi düşünerek gazeteyi kurmuştu. Yücel, çıkış gayesi bakımından ilk olma özelliğine sahip gazetenin içeriği ve hedeflerini ise şöyle belirtir:

İlköğretim, yalnız bizden size yazılarla dolmayacaktır; onun sayfalarına, sizin duygularınız, sizin düşünceleriniz, sizin görüşleriniz, içinde yaşadığımız muhitler gene sizin kaleminizle aksetmelidir. İlköğretim, ilk öğretmen ve eğitim gazetesidir; sizin gazetenizdir (Yücel, 1998, s. 1).

Cumhuriyetin ilanından itibaren ilköğretim alanında atılan adımlar ve faaliyetler birçok hükûmetin gündemine konu olmuştur. Nitekim 17 Mart 1944 günü İcra Vekilleri heyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başkanlığında ilköğretimin geliştirilmesi için toplandı. On bakanın hazır bulunduğu toplantı esas itibarıyla maarif vekâletinin bu konudaki raporunu görüşmek ve İnönü'nün direktiflerini almak içindi. Müzakere neticesinde beş karar alındı:

1. Hükûmetin elindeki her türlü vasıtalarla istifade ederek halka ilköğretimin önemini anlatmak,
2. Okul ve öğretmen bulunan yerlerde öğrenci devamsızlığının önüne geçmek için gerekli her türlü tedbirleri almak, ders yılı içinde öğretmensiz sınıf veya okul bırakmamak,
3. Yeni okul binaları yapılması için ilgilileri esaslı ve planlı çalışmaya sevk edecek kanunî tedbirleri alarak memlekette okul yapımını süratlendirmek,
4. Köy Enstitülerinden mezun olacak öğretmenleri köylere yerleştirmek için yapılması gerekli kanunî tedbirleri vaktinde alarak köy okullarına tahsis edilecek araziye sağlamak, okul binalarını hazırlamak ve alâkalıların bu alanlardaki çalışmalarını sıkı bir surette takip etmek,
5. İlköğretim alanında çalışmalarını teftiş edeceklere kolaylıklar göstermek suretiyle bu işin verimini artırmak (BCA, 30.18.1.2/105.22.5).

Anlaşılan 1944 yılı itibarıyla ilköğretimin önemi henüz halka yeterli seviyede anlatılamamış, bazı yerlerde okul ve öğretmen olmasına rağmen öğrencilerin okullara devamı sağlanamamış, bazı yerleşimlerde de okullaşma tesis edilememişti. Bunların yanında Köy Enstitüsü mezunlarının köylere yerleşmeleriyle ilgili hukuki eksiklik bulunmaktaydı. Oluşan bu aksaklıkların bir kısmının teftiş mekanizmasıyla çözülebileceğine yönelik bir kanaat bulunmaktaydı.

Köy eğitiminin gelişmesi için yapılan altyapı, araç-gereç ve personel harcamalarının önemli bir miktarda maliyeti de söz konusuydu. Bunun için harcamalar doğrudan Devlet bütçesinden yapıldı ve verilen ilköğretim işlerinde özellikle valiliklerin yükleri hafifletildi. Ayrıca öğretim kadrolarına da önemli destekler sağlandı. Kıdem zamları, mesken bedeli, yapı-sağlık ve sosyal yardım sandıkları kurulması bunlardan bazılarıydı (BCA, 30.01/90.559.5, s. 1-2). Bunların yasal alt yapısı da 4357 Sayılı Kanun ile oluşturuldu ve bu sayede İl Özel İdarelerinden maaş

alan öğretmenlerin kadroları, terfi ve cezaları, bu öğretmenlerin alacakları, onlar için kurulacak sağlık ve sosyal yardım sandığı ile yapı sandığının esasları düzenlendi. Öğretim kadrolarının yanında eğitim idarelerindeki memurların sorunlarına da çözüm üretildi ve yıllarca terfi alamayan bir kısım memurların terfileri için 4365 Sayılı Kanun çıkarıldı (BCA, 490.1/215.852.1, s. 126).

İlköğretimde yapılan bütün bu yoğun ve kapsamlı çalışmalar, 1943-1945 yılları arasındaki sayısal verilere yansımıştır. 1941-42 öğretim yılında yaklaşık 775.000 olan öğrenci sayısı 1943-44'te 1.029.978'e, 1944-45'te ise 1.258.423'e çıkarıldı. Özellikle son iki öğretim yılındaki artış sayısal olarak 228.445, oransal olarak ise değişim %22,17 oldu (BCA, 30.1/25.142.7). Bu durum Köy Enstitüleri ile belirlenen hedefler doğrultusunda ciddi ilerlemeler kaydedildiğini göstermektedir.

İlköğretimdeki 1945 yılı genel görünümüne bakıldığında bazı bölgelerde aksaklıklar bulunmaktadır. Fakat genel olarak bu alanda gelişim devam etmektedir³(BCA, 30.01/90.559.7). Hasan Âli Yücel'e göre 1944 programından Adana, Kars, Antalya ve Edirne gibi iller geri kalmış fakat bir süre sonra eksiklerini gidermişlerdir. 1945 yılında 875'i yeni, 851'i değişiklik ve eklemeler yapılarak meydana gelenler olmak üzere toplam 1.756 yeni okul yapılmıştır. Bunların kapsamı içerisinde 741 işlik (mesleki uygulama alanı) ve 993 yeni öğretmen evi de bulunmaktadır. Yeni okullarla birlikte Türkiye'deki toplam ilkokul sayısı 14.981'e yükselmiş ve öğrenci kapasitesi de bir önceki yıla göre 100.000 civarında artmıştır. Bu yeni okulların yapımında yüksek mevkideki bürokratların, eğitim mensuplarının, köy muhtarı ve ihtiyar heyetlerinin de ciddi destekleri söz konusudur. Ayrıca köylüler de okulların yapımında canla başla çalışmışlardır (BCA, 30.01/90.559.7, s. 1). Buradan anlaşılan köyleri kalkındırmak için yapılan faaliyetlere köylerle ilgili bütün paydaşlar katkı sunmuştur. Bu ise ilköğretim seferberliğinin genel olarak halkta karşılık bulduğu anlamına gelir.

1945'te açılan okulların 578'i bölge okuludur. Bunlar içinde bulunduğu köy için ilkokul, çevresi için pansiyonlu veya pansiyonsuz teknik okul olarak planlanmıştır. İşlik ve teknik alt yapıları güçlendirilmeye çalışılan bu okullara, ilkokulu bitirdikten sonra devam eden 13.500 öğrenci bulunmaktadır. Bu sayılara bakıldığında da köylerdeki teknik okulların beklenti doğrultusunda ümit verir hâle gelmiştir (BCA, 30.01/ 90.559.7, s. 2).

Bu yıllarda üzerinde önemle durulan bir başka eğitim faaliyeti köylerdeki yapı işleridir. 2.000'e yakın köyde yapılması düşünülen bu eğitimin planlanması görevi illere, eğitimleri verme görevi de enstitülerin gezici ekiplerine verilmiştir. Ekiplere motorlu araç temin edilmesi için de valilikler ve millî eğitim teşkilatları görevlendirilmiştir (BCA, 30.01/90.559.7, s. 2-3).

1945 sonlarında ilkokuldan 101.622 öğrenciden mezun olanların sayısı 89.600'dür. Fakat bunlar içerisinde üç sınıflı eğitim okullarından mezun olanlar bulunmamaktadır. Onlar da hesaba katıldığında söz konusu yılda ilkokullarda toplam

³ 1945 yılı verileri dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in 11 Nisan 1946 tarihi "ilköğretimde çalışmalarımız" başlıklı Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivinde bulunan belgeden alınmıştır. Yücel, buradaki görüşlerini nerede belirttiği veya kime sunduğu arşiv kayıtlarında bulunmamakla birlikte belgenin içeriğinin genel olarak bir konuşma metni olduğu söylenebilir.

1.032.000 öğrenci bulunmaktadır ve ortalama bir hesapla 5. sınıflardan 200.000 öğrenci mezun olması gerekmektedir. Ancak %50 civarında öğrenci çeşitli sebeplerle okula devamı sağlanamadığı için mezun olamamaktadır. Bu sorunun giderilmesi için bakanlık ülkenin her yerinde eğitime ilgi uyandırmaya çalışsa da özellikle kız çocuklarının ilköğrenime devamları sağlanamamıştır. Hasan Âli Yücel için bu mesele başlıca sorundur ve bunun giderilmesiyle ilgili bir sonraki yıl ülkenin her yerinde ilkokula devam cetvelleri tutulacaktır. Bu sayede ilkokula başlayan her çocuk 5. sınıfa kadar takip edilecektir. Benzeri tedbirler ilkokullarda atılan kapsamlı adımların sonuç vermesindeki kararlılık olarak değerlendirilmelidir. Yücel'in bakanlığı döneminde adeta "yaşama meselesi" olarak görülen eğitim seferberliğinin en önemli amacı köylünün kalkınmasıdır (BCA, 30.01/90.559.7, s. 3-4).

2. Ortaöğretim Kurumları

Millî Mücadele yıllarında "ortaöğretim okulları" bütçe ödenekleri farklı olan 'sultani' ve 'idadi'lerden meydana gelmekteydi. Sultaniler genel bütçeye idadiler ise il özel idare bütçelerine bağlıydı. 1 Eylül 1923'ten itibaren il özel idareleri elinde idadilerin gelişemediği düşünülerek bu farklılık giderildi ve hepsi Maarif Vekâleti bütçesinde toplandı. Sultani ve idadilerin yapısı, 1923 ve 1924'te toplanan Birinci ve İkinci Heyet-i İlmiye kararlarıyla yeniden düzenlendi. Birinci Heyet-i İlmiye'de ortaöğretim kurumlarında sultani adı 'lise'ye çevrildi ve liseler bir ve iki devreli olmak üzere iki kademeye ayrıldı (Cicioğlu, 1985, s. 133). İkinci Heyet-i İlmiye'de liselerin üçer sınıf hâlinde birinci ve ikinci devrelerden oluşmasına karar verildi. Bir devreli olanlar ortaokul sayıldı ve ayrıca tek bir öğrenim bütünü olarak kabul edildi. Dolayısıyla ortaokul ve liseler artık öğrenim süreleri üçer yıl olan ayrı ayrı okullar hâline getirildi (Cicioğlu, 2005, s.142-143; Kuşçi, 2021, s.148). Böyle bir yapılanmanın olduğu ortaokulların sayısı Cumhuriyet'in ilanından sonra artmaya başladı. 1923-24 öğretim yılında sultani ve idadilerin toplamı 72 iken yapılandırmadan sonra ortaokulların sayısı 64 oldu. 1924-25 öğretim yılından sonra "orta mektep" adını alan ortaokullar, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında aşağıdaki gibi bir gelişim gösterdi:

Tablo 6: Maarif Vekâleti raporlarına göre Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı ortalarına kadar Türkiye'de ortaokullar için okul, öğretmen ve öğrenci sayıları (BCA, 30.1/905.559.4, s. 5).

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1923-24	72	799	5.905
1924-25	64	720	10.052
1925-26	68	760	11.622
1926-27	68	791	15.263
1927-28	78	698	19.858
1928-29	78	815	23.223
1929-30	82	982	25.398
1930-31	83	1.068	27.093
1931-32	80	630	30.316

1932-33	108	1.390	35.658
1933-34	119	1.140	42.522
1934-35	118	2.354	46.120
1935-36	118	2.403	52.496
1936-37	125	2.648	62.936
1937-38	140	2.840	74.107
1938-39	150	3.402	84.355
1939-40	155	3.744	92.327
1940-41	159	3.660	102.839
1941-42	170	3.714	101.111
1942-43	175	3.788	93.038

CHP'nin 1939 parti programında ortaokul sayısının artırılması gerekli görülmüştü. Buna göre bütün il merkezlerinde ve imkânlar ölçüsünde kaza merkezlerinde ortaokul açılmasına ve ayrıca ortaokullardan uzak kalan yerleşim yerlerindeki çocukların ücretli kalabileceği resmî ve özel pansiyonlar yapılmasına çalışılacaktı (C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 1939, s. 99). Parti programındaki bu maddenin hayata geçirilmesi için Maarif Vekâleti, bir taraftan öğretmen yetiştirilmesi bir taraftan da bina temin edilmesi doğrultusunda çalışmalar yaptı. 1939-43 döneminde ortaokul olan yerleşim yerlerine kaza ve köylerden gelen çocukların barınabilmesi için pansiyonlar açılmasına önem verildi. Bunun yanında genişleyen okulların öğretmen ihtiyacının karşılanabilmesi için de şu çalışmalar yapıldı: Gazi Terbiye Enstitüsünün öğrenci sayısını ve dolayısıyla mezun sayısının artırılması, zorunlu hizmet karşılığında Ankara ve İstanbul'daki fakültelerde okuyan öğrencilere burs vermeye başlanması, ortaokullara yabancı dil öğretmeni yetiştirmek için Gazi Terbiye Enstitüsünde bir şube daha açılması, ilkökul öğretmenleri arasından sınavla öğretmen atanması, lise ve yüksekokul mezunları arasından ücretle yardımcı öğretmen görevlendirilmesi. Bu çalışmalarla öğretmen, öğrenci ve mezun sayıları ise şöyle oluşmuştur (BCA, 30.01/90.559.5, s. 2; BCA, 490.1/215.852.1, s. 127-128):

Tablo 7: 1943 yılı Maarif Vekâleti raporlarına göre ortaokullarda öğretmen, öğrenci ve mezun sayıları⁴.

Öğretim Yılı	Yeni Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı
1938-39	-----	77.432	13.440
1939-40	535	85.187	13.833
1940-41	296	87.911	14.679
1941-42	174	92.594	12.011
1942-43	153	-----	-----

Tablo 7'ye bakılırsa özellikle yeni öğretmen yetiştirmede sorunların yaşandığı ve yukarıdaki tedbirlere müracaatın zorunluluk olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Bunun

⁴ Tablo 6'da verilen öğrenci sayıları ile Tablo 7'de verilen öğrenci sayıları arasında farklılık bulunmaktadır. Bu durum Tablo 6'ya ortaokul düzeyinde öğrenim gören mesleki ve teknik ile özel okullardaki öğrencilerin dâhil edilmesiyle açıklanabilir. Çünkü her iki tablodaki rakamsal veriler dönemin ilgili bakanlığına aittir.

yanında öğrenci sayılarındaki artışa paralel mezunlarda artış söz konusu değildir. Buna ilkokullarda olduğu gibi ortaokullarda da devamın bir sorun oluşturduğu gerekçe gösterilebilir. Ayrıca pansiyon yetersizliği ve savaşın getirdiği ekonomik olumsuzlukları da dikkate almak gerekir. Bu değerlendirmeyi destekler şekilde ilerleyen öğretim yıllarında 1943-44 öğretim yılında öğrenci sayısı 81.284'e sonraki öğretim yılı olan 1944-45'te ise 75.754'e düşmüştür. Sayısal olarak 5.530 olan bu azalmanın oranı %6,80'dır (BCA, 30.1/25.142.7). Bu durum savaşın Türkiye'deki eğitimi olumsuz etkilediğinin göstergesidir.

1939 parti programı doğrultusunda bakanlıklardan alınan raporlara göre 1939'dan 1943'e kadar 29 yeni ortaokul açılmıştır. Ancak bu dönemde yapı malzemesinin temininde zorluklar yaşanmaktadır. Bu durum yeni ortaokul veya ortaokulu bulunan yerlerde yeni okul binası yapmada birtakım güçlükleri beraberinde getirmiştir. Bu gerekçeyle olsa gerek yeni yapılan ortaokullar daha çok Ankara ve İstanbul'dadır. Buna göre Ankara ve Üsküdar'a dördüncü ortaokul, Nişantaşı'na kız ve Karagümrük Ortaokulu açılmıştır. Yeni açılanlar bu şekilde sınırlı ve daha çok gelişmiş şehir ve semtlerdeyken Anadolu'da bazı yerlere bina tahsis edilmiştir. Bu kapsamda Amasya'da eski Fransız, İzmir'de eski Damdesion okulları, Tarsus, Silifke, İnebolu'da birer bina istimlak edilmiş ve buradaki okullara tahsis edilmiştir. Yine Artvin ve Bartın ortaokullarını genişletmek için çevresindeki binalar istimlak edilerek oradaki okullara verilmiştir. Yeni ve ilave binalarla ilgili bu gelişmelerin yanında tadilat gerektiren ortaokul binalarına da destekler verilmiştir (BCA, 490.1215.852.1, s. 128).

Parti programında yer alan pansiyonların artırılması ile ilgili de bu dönemde çalışmalar yürütüldü. Bu doğrultuda Antalya Lisesine 1940'ta, Yalvaç Ortaokuluna 1941'de pansiyon açılmak suretiyle ülke genelinde sadece ortaokul öğrencilerinin kullandığı pansiyon sayısı artırılmaya çalışıldı. Bunun yanında uygun şartlara sahip eski pansiyon binaları genişletildi, özel pansiyon ve yurtların açılması teşvik edildi. Böylece kamu tarafından yapılanlar ve teşviklerle 1938'de 36'sı resmî, 20'si özel işletmeler tarafından yönetilen pansiyon sayısı, 1942-43 öğretim yılında resmîler 38'e, özeller 41'e çıkmıştı (BCA, 490.1./215.852.1, s. 128; BCA, 30.01/90.559.5, s. 2). Rakamlara bakılırsa söz konusu dönemde resmî pansiyonların yapımında önemli mesafeler alınamamıştır. Bununla birlikte teşviklerin sonucu alınmış ve özel pansiyonlar iki katına çıkmıştır. Anlaşılan eğitimde devlet kontrolü ve yönetimi prensibinden dönemin ekonomik şartlarından olsa gerek kısmen uzaklaşmıştır.

Ana hatlarıyla ortaokullardaki gelişim böyleyken aynı dönemde liselerin de gelişimi söz konusudur. Esas itibarıyla 1 Eylül 1924'ten itibaren ortaokulların liselerin bir parçası olmaktan çıkarılmasından sonra liseler, öğretimde müstakil bir kademe hâline getirildi. Ayrıca günümüzde olduğu gibi liseler, ortaokullar üzerine kuruldu ve yükseköğretime öğrenci hazırlayan bir öğretim kademesi olarak tanımlandı. Böylesine bir yapıyla liselere ayrı bir önem verildi ve bu kademedeki eğitimin kalitesi artırılmaya çalışıldı. Bu politikanın ürünü olarak 1926'da Üçüncü Heyet-i İlmiye çalışmaları sonunda liselerin yeniden düzenlenmesi, belirli merkezlerde güçlendirilerek yeniden açılması ve yavaş yavaş çoğaltılması kararı alındı. Karar böyle olsa da liselerin sayısında 1931-32 öğretim yılına kadar ciddi bir artış görülmedi. Buna karşın 1932-33

öğretim yılında liselerin sayısı iki kattan fazla artarak 25'ten 62'ye çıkarıldı. Bu öğretim yılından itibaren gelişim, okul sayılarından ziyade öğrenci sayılarında görülür. Aşağıda tarihsel süreçte liselerde görülen gelişmeler tablolaştırılmıştır:

Tablo 8: Maarif Vekâleti raporuna göre Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı ortalarına kadar liselerde okul, öğretmen ve öğrenci sayıları (BCA, 30.1/905.59.4, s. 6).

Yıllar	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1923-24	23	513	1.241
1924-25	19	555	2.234
1925-26	21	671	2.748
1926-27	19	563	3.152
1927-28	19	594	3.819
1928-29	20	510	4.168
1929-30	19	578	4.746
1930-31	22	637	5.699
1931-32	25	1.637	6.840
1932-33	62	1.827	7.843
1933-34	71	1.315	9.876
1934-35	68	1.044	10.113
1935-36	65	1.029	13.876
1936-37	68	1.050	17.508
1937-38	68	1.164	21.000
1938-39	74	1.314	24.582
1939-40	77	1.499	26.401
1940-41	79	1.455	27.387
1941-42	81	1.497	30.035
1942-43	80	1.662	30.749

1938 yılında özel, azınlık ve yabancı liseleri dışında 36 resmî lise bulunmaktaydı. Tablo 8'e bakılırsa bu rakam Türkiye'deki diğer liselerin aşağı yukarı yarısı kadardır. 1939'dan 1943'e kadar açılan yeni liselerle bu sayı 45'e çıkarıldı ve özel lise sayısına göre de oransal olarak gelişme gösterdi. Bunlara içinde ayrıca lise sınıfları bulunan iki kız öğretmen okulu ile bir ortaokulda hesaba katılırsa bu sayı 47'ye çıkmaktadır (BCA, 30.01/90.559.5, s. 2). Bu gelişimle birlikte resmî liselerde öğrenci sayısında değişimler aşağıdaki gibi oluştu:

Tablo 9: 1943 yılı Maarif Vekâleti raporlarına göre liselerde okul, öğrenci ve mezun sayıları (BCA, 490.1/215.852.1, s. 129).

Yıl	Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı
1938-39	20.880	3.794
1939-40	21.729	4.121
1940-41	20.271	4.044
1941-42	25.569	3.915

1943-44 öğretim yılında yeni okullarla birlikte öğrenci sayısı 29.653'e çıktı. Öğrenci sayısındaki bu artış 1944-45'te gerçekleşmedi. Aksine 870 azalarak 28.783 oldu. Oransal olarak %2,93'lük bu azalma (BCA, 30.1/25.142.7), özellikle savaşın askerî tedbirleri nedeniyle erkek öğrenci sayısında yaşandı. Söz konusu yıllarda kız öğrencilerin lise öğreniminde artış görülürken aynı durum erkek öğrencilerde söz konusu değildir. Bu değerlendirmeyi destekleyecek resmî ve özel liselerdeki öğrenci sayıları ise şöyledir:

Tablo 10: 1943 yılı Maarif Vekâleti raporlarına göre liselerde kız ve erkek öğrenci sayıları (BCA, 30.01/90.559.5, s. 2).

Yıl	Okul Sayısı	Kız Öğrenci	Erkek Öğrenci	Toplam Öğrenci
1939-40	77	6.095	20.306	26.401
1942-43	80	6.921	23.828	30.747

Bu dönemde liselerle ilgili yatırımlar örneklendirildiğinde karşımıza şunlar çıkar: 1940 yılında Ankara Atatürk Lisesinin inşaatının bitirilmesi ve yeni öğretim yılına bu binada başlanması, Trabzon'da pansiyonlu lise yapımı, Afyon'da bir ilkokul binasının satın alınarak pansiyonlu şekilde lisenin genişletilmesi, Kastamonu Lisesinde bir pavyon ve yemekhane inşa edilmesi, dört yapıdan oluşan Kars lise binasının tadilat da yapılarak iki bina şeklinde toplanması, Zonguldak Çelikel Lisesinin yeteri kadar teneffüs yeri oluşturulması, Antalya Lisesinin genişletilmesi için çevresindeki ev arsaların alınması (BCA, 490.1/215.852.1, s. 129).

3. Mesleki ve Teknik Öğretim

Cumhuriyetle birlikte Türkiye, meslek ve sanat okullarıyla akşam sanat okulları kurarak ülkenin ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirmeye, kadın erkek bütün vatandaşları bir sanat ve meslek sahibi yapmaya, sanat ve mesleğini ilerletecek bilgiyi onlara vermeye çalışmıştı. Fakat Cumhuriyet'in ilk on yılında örgün mesleki ve teknik öğretimde önemli bir atılım yapılamadı. İşletmelerin az olması ve üretimin azlığı bunun önündeki engeldi. Bu alanda öğretim için en önemli karar 1927 yılında sanat okullarının yönetiminin il özel idarelerinden alınarak Maarif Vekâletine bağlanmasıyla oldu. 1930'larda sanayileşmenin devlet eliyle gerçekleşmesi doğrultusundaki politikalar, teknik öğretimin gerekliliğini gündeme getirdi ve 1936'da bir teknik eğitim planı hazırlandı (Tekeli, 1993, C.3, s. 664).

1939-43 döneminde bu plan doğrultusunda önemli adımlar atılmaya devam etti. Bunlar içerisinde temel olarak kabul edilebilecek adım, 1941 yılında kabul edilen 4113 Sayılı Kanun ile Maarif Vekâleti teşkilatında Teknik Öğretim Müsteşarlığının kurulmasıdır. Ardından 4121 Sayılı Kanun ile de Nafia Vekâletine bağlı olan Yüksek Mühendis ve Teknik okulları da Maarif Vekâletine devrolundu (BCA, 490.1/215.852.1, s. 131-132).

Teknik Öğretim Müsteşarlığı, ülkede mesleki ve teknik öğretimin gelişmesi için 1936 planını genişletti ve on yıllık bir programa dönüştürdü. Programla müsteşarlık hem belirli bir plan doğrultusunda sayıları gittikçe artan mesleki ve teknik öğretim kurumlarını yönetecek hem de bu kurumların sayısını sistematik bir şekilde artırmaya

devam edecekti. Kapsamlı ve hedefleri oldukça büyük olan bu programın içeriği şu maddelerden oluşuyordu:

- Ankara'da çeşitli uzmanlık şubelerini ihtiva eden bir yüksek teknik okul ve ayrıca bir teknik okul açmak,
- İstanbul Yüksek Mühendis Okulunda yeni uzmanlık şubeleri oluşturmak ve öğrencileri geleceğin ihtiyaçlarına cevap verecek seviyeye çıkarmak,
- İstanbul Teknik Okulunu da aynı doğrultuda çeşitli dallarda mühendisler yetiştirecek şekilde teşkilatlandırmak ve genişletmek,
- Uçak motoru yapıcılarını yetiştirmek üzere Ankara'da bir tayyare motor okul açmak,
- Mevcut 9 erkek sanat okulunu büyütmek, millî sanat şubeleri açmak, öğrenci kadrolarını çoğaltmak ve sayılarını 28'e çıkarmak,
- Ayrıca vilayet ve kaza merkezlerinde 68 akşam erkek sanat okulu açmak,
- Yapı usta okullarının sayısını sekize çıkarmak,
- Kız enstitülerimizin sayısını elliye çıkarmak,
- Daha çok yetişkin kadınlara veya uzun bir öğrenime durum ve zamanları uygun olmayanlara yönelik akşam kız sanat okullarını 94'e çıkarmak,
- Köylerdeki vatandaşlara köy şartları ve ihtiyaçlarına göre sanat öğretmek için başlangıçta gezici 1.000 erkek kursu ve ayrıca köy kadınlarına dikiş, ev idaresi, nakış, çocuk bakımı öğretmek üzere başlangıçta 1.000 kadın kursu açmak,
- Orta derecedeki erkek ve kız teknik okullarının meslek ve sanat dersleri öğretmenlerini yetiştirmek üzere açılan erkek meslek okulu ile kız meslek öğretmen okulunun kapasitesini büyütmek,
- İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulunu büyütmek ve ayrıca bu okulları Ankara'da da açmak,
- Lise ve orta derecedeki 7 ticaret okulunun sayısını 24'e çıkarmak,
- Muhtelif kaza ve vilayet merkezlerinde ihtiyaca göre akşam ticaret okulları açmak (BCA, 490.1/215.852.1, s. 131-133).

Genel hedefleri bu şekilde olan programın hayata geçirilmesi için on yıllık bir süre öngörüldü. Programın bütçe karşılığı ise 81 milyon lira olarak hesaplandı ve hem programın hem de bütçesinin detayları 4304 Sayılı Teknik Öğretim Kanunu ile belirlendi. 1941'den 1943'e kadar Mesleki ve teknik eğitimin yukarıda belirtilen gelişimin sağlanması için 3 milyon lira harcandı ve yapılan işler aşağıdaki gibi gerçekleşti:

- Ankara'da kurulacak Yüksek Teknik Okulu ile Ticaret Okulunun inşaat ve tesisat planlarının hazırlanmasına başlanmış ve önemli bir kısmı tamamlanmıştır.
- İstanbul Yüksek Mühendis Okulu ile Teknik Okuluna, daha geniş ölçüde öğrenci yetiştirilebilmesi için yeni binalar ilave edilmektedir. Bu okula

yüksek uçak mühendislerini yetiştirecek bir bölüm açılmış, gemi inşaatı yüksek mühendislerini yetiştirmek üzere diğer bir şube açılması için hazırlıklara başlanmıştır.

- İstanbul Teknik Okulunda elektrik mühendisleri yetiştirmek üzere yeniden bir bölüm açılmıştır.
- Dokuz olan erkek sanat okul sayısı 15'e, yapı usta okulları 3'e, kız enstitüleri 28'e, akşam sanat okulları 30'dan 48'e, ticaret liseleriyle orta ticaret okulları 13'e, köy kadınları gezici kursları 12'den 30 çıkarılmış ve 1942-43 ders yılında ilave 65 kurs açmak için yapılan hazırlıklar da tamamlanmıştır.
- Köylülere köy marangozluğu ve demirciliğini öğretmek üzere 12 kurs açılmıştır. Bu dönemde kursların sayısının çoğaltılmasında bazı zorluklara karşın köylerin Türkiye'nin iktisadi hayatına müspet tesirleri düşünülerek mevcut imkânlardan azami derecede faydalanılacak ve bu kursların çoğaltmasına devam edilecektir.
- Ankara'da açılacak ikinci bir sanat okulu ile uçak motor usta okulunun inşaatına başlanmış ve bu binaların önemli bir kısmı tamamlanmıştır.
- Ankara, Aydın, Bursa, Kastamonu, Sivas ve Çorum erkek sanat okullarının büyütülmesi için gerekli planlar hazırlanmış ve bir kısmının inşasına başlanmıştır.
- Eskişehir, Adana, Gaziantep, Malatya, Kayseri, Elazığ, Konya, Trabzon, Niğde ve Çankırı'da yaptırılacak erkek sanat okulu binalarının planları hazırlanmış ve bir kısım inşaatı münakaşaya konulmuştur.
- Manisa, Kütahya, Antalya ve Trabzon'da kız enstitüleri için binalar istimlâk olunmuştur.
- Antalya, Isparta kız enstitülerinin daha önce başlayan inşaatlarına devam edilmiştir.
- Ankara Ticaret Lisesinin ilave inşaatına ait planlar hazırlanmıştır. Ankara'da orta ticaret okuluna tahsis edilen binanın istimlâk muamelesine başlanmıştır (BCA, 490.1/215.852.1, s. 133-134).

Program doğrultusunda burada belirtilen mesleki ve teknik öğretim işleri gerçekleştiği zaman, köy gezici kurslarına devam edenler hariç olmak üzere, bütün teknik öğretim okullarında öğrenin gören öğrenci sayısı 100.000'i geçecekti. Bununla birlikte 1939-40 öğretim yılından 1943'e kadar açılarak faaliyete başlayan mesleki ve teknik okullar ile kurslar bulunmaktaydı. Bu okul ve kursların açıldığı şehirler şöyleydi:

- Bölge sanat okulları: Sivas, Adana, Çorum, Eskişehir, Kayseri, Malatya.
- Yapı usta okulları: Erzurum ve İstanbul'da, ticaret liseleri Bursa, Eskişehir, Kayseri, Adana, Samsun, Trabzon.
- Orta ticaret okulları: Kula, Antakya, Gaziantep, Zonguldak.

- Kız enstitüleri: Afyon, Antakya, Balıkesir, Bolu, Denizli, Gaziantep, Isparta, Nişantaşı, İzmit, Kayseri, Kütahya, Maraş, Samsun, Sivas, Tokat, Urfa, Zonguldak.
- Akşam kız sanat okulu: 32 şehirde.
- Köy marangozluğu ve demirciliği kursları: Kayseri, Manisa, Samsun, Çankırı, Bursa, Aydın, Konya, Balıkesir, Ankara, Sivas, İçel.
- Köy kadınları gezici kursları: Ankara'da 3, Balıkesir'de 3, Bolu 1, Bursa 4, Denizli 1, Edirne 1, Eskişehir 1, Hatay 1, İstanbul 1, Isparta 1, İzmir 4, Kayseri 2, Kocaeli 2, Kütahya 1, Manisa 1, Samsun 1, Seyhan 1, Zonguldak 1 (BCA, 490.1/215.852.1, s. 134-135).

Bu örgün ve yaygın öğretim faaliyetleriyle birlikte programda belirtilen hedeflerde önemli mesafeler alındı. Bunu programın başlangıcı 1938-39 ile programın belirli bir aşamaya geldiği 1942-43 öğretim yılı okul-kurum ve öğrenci sayılarında görebiliriz:

Tablo 13: Maarif Vekâleti raporlarına göre 1938-39 ve 1942-43 öğretim yılı Türkiye'de mesleki ve teknik öğretime dair okul ve öğrenci sayıları (BCA, 490.1/215.852.1, s. 135-136).

Okul Türü	1938-39 Öğretim Yılı		1942-43 Öğretim Yılı	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Yüksek Mühendis Okulu	1	446	1	744
Teknik Okul	1	224	1	601
Erkek Meslek Öğretmen Okulu	1	41	1	183
Bölge Sanat Okulları	9	2.761	15	6.371
Akşam Erkek Sanat Okulları	3	458	3	253
Yapı Usta Okulları	1	173	3	567
Erkek Temizlik Okulu	1	53	1	122
Köy Marangozluğu ve Demirciliği Okulu	-	-	11	.5
Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu	1	601	1	1.205
Ticaret Liseleri ve Orta Ticaret Okulları	6	1.447	13	2.621
Akşam Ticaret Okulları	2	183	2	430
Kız Meslek Öğretmen Okulu	1	222	1	238
Kız Enstitüleri	11	1.900	28	3.956
Akşam Kız Sanat Okulları	17	5.490	48	12.814
Köy Kadınları Gezici Kursları	1	-	30	-
Toplam	56	13.999	158	30.105

Tablo 13'te belirtilen mesleki ve teknik eğitimde yaşanan bütünsel rakamların yanında aynı alanda ortaöğretimdeki gelişim de aşağıdaki gibi gerçekleşti:

⁵ Köy gezici kursları beşer aylık olduğu için öğrenci sayıları sabit değildir.

Tablo 14: Maarif Vekâleti raporlarına göre 1941-1943 yılları arası Türkiye’de teknik öğretim okullara ilişkin sayısal veriler (BCA, 30.1/905.559.4, s. 8).

Okul Türü	Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
Kız Enstitüleri	1040-41	15	84	2.522
	1941-42	20	359	2.909
	1942-43	28	397	3.896
Erkek Sanat Okulları	1040-41	10	186	4.160
	1941-42	10	234	5.763
	1942-43	15	348	7.217
Yapı Sanat Okulları	1040-41	3	36	353
	1941-42	3	36	439
	1942-43	3	42	596
Orta Ticaret Okulları	1040-41	4	32	1.337
	1941-42	1	23	1.220
	1942-43	4	34	1.479
Ticaret Liseleri	1040-41	3	44	529
	1941-42	6	66	753
	1942-43	9	84	1.479

Tablo 14’deki öğrenci sayılarına bakılırsa orta ticaret okulları haricinde ortaöğretim kurumlarında gözle görünür bir artış olduğu görülmektedir. Bu artış savaş içerisindeki diğer yıllarda da devam etmiş ve orta meslek okullarındaki öğrenci sayısı 1943-44 öğretim yılında 38.165’e, 1944-45 öğretim yılında ise 45.519’e çıkmıştır. Son iki öğretim yılında sayısal fark 7.354, artış oranı da %19,26 olmuştur (BCA, 30.1/25.142.7). Bu artış ve oranlara bakıldığında program doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmak için yapılan yatırımların sonuç vermeye başladığı görülebilir.

4. Üniversite ve Yüksekokullar

Cumhuriyetle birlikte çağdaşlaşma ve kalkınma adımları içerisinde öğretim kurumlarından beklenti genel olarak yüksekti. Haliyle ülkenin tek yükseköğretim kurumu Darülfünuna da önem verildi. 1924 yılında çıkarılan 493 Sayılı Kanun ile Darülfünunun ismi İstanbul Darülfünunu oldu. Aynı yasayla tüzel kişilik de verilen İstanbul Darülfünununun yapılanmasıyla ilgili yasal adımlar ilerleyen yıllarda devam etti. Ancak bir süre sonra Darülfünun beklentilerin aksine eleştirilerin odağı hâline geldi. Cumhuriyet sonrası Ankara’da Harp ve Hukuk Mektebi ile diğer yüksekokulların hızlı bir gelişiminin burada görülmemesi (Özen, 1999, s. 265), inkılaplara karşı olumsuz tutum takınılması, topluma yararlı bilimsel yayınların yapılmaması (Akyüz, 2011, s. 358) bu eleştirilerden bazılarıydı. Neticede kurumun yeniden yapılanma çalışmaları için 1932 yılında İsviçre’den Prof. Albert Malche Türkiye’ye davet edildi. Malche’nin raporu esas alınarak 1933’te yükseköğretime köklü değişiklikler getiren iki yasa çıkarıldı. Bunlardan birisi 2252 Sayılı Kanun ile Darülfünunun yerine İstanbul Üniversitesinin kurulması, diğeri ise 2291 Sayılı Kanun ile Ankara’da Yüksek Ziraat Enstitüsünün kurulmasıdır. 2252 Sayılı Kanun ile İstanbul

Üniversitesinin bilimsel özerkliği ve tüzel kişiliğinin kaldırılması ve Maarif Vekâletine bağımlı hâle getirilmesi (Eren, 1988, s. 285-286) gibi yükseköğretimde yapısal değişiklikler yapılırken Ankara’da yeni yükseköğretim kurumları açılmaya devam etti. Bu kapsamda Millî Musiki ve Temsil Akademisinin 1934’te kurulması, Mülkiye Mektebinin adının Siyasal Bilgiler Okuluna çevrilerek 1935’te Ankara’ya taşınması, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin kuruluşu gerçekleşti (Tekeli, 1993, C.3, s. 664). Savaş yıllarının ortalarına kadar yükseköğretimde okul, öğretim elemanı ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibi bir gelişim gösterdi:

Tablo 11: Maarif Vekâleti raporlarına göre 1935-1943 yılları arası Türkiye’de yükseköğretime ilişkin sayısal veriler (BCA, 30.1/905.559.4, s. 7).

Yıllar	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1935-36	16	743	7.478
1936-37	17	796	8.544
1937-38	17	837	9.558
1938-39	17	855	10.390
1939-40	17	1.013	12.325
1940-41	19	783	13.841
1941-42	19	800	15.304
1942-43	19	806	16.601

CHP’nin 1939 parti programında üniversite ve yüksekokullarla ilgili maddesinde “üniversite ve yüksekokullarımız kendilerinden beklenen ilim ve ihtisas elemanlarını yetiştirmek, memleket dâhilinde ilmi hareketlere destek ve kaynak olmak üzere mükemmelleştirilecektir” denildikten sonra sayılarının artırılması ve bunların Maarif Vekâletine bağlanması düşüncesi ortaya çıkmıştı (C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, 1939, s. 99). Bu madde, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı yıllarında üniversitelerle ilgili gelişmelerin de temelini oluşturuyordu. Bu doğrultuda hem üniversite ve yüksekokulların Maarif Vekâletine bağlanması hem de genişlemesi söz konusuydu. 3848 Sayılı Kanun ile Ankara Hukuk Fakültesi, 4121 Sayılı Kanun ile de Yüksek Mühendis ve Teknik Okulları Maarif Vekâletine bağlandı ve 1943 yılı itibarıyla Maarif Vekâleti bünyesindeki yükseköğretim kurumları şu şekildeydi: İstanbul Üniversitesi’nin beş fakültesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve Hukuk Fakültesi, Siyasal Bilgiler Okulu, Gazi Terbiye Enstitüsü, Teknik Öğretim Müsteşarlığına bağlı Yüksek Ticaret ve İktisat ile Yüksek Mühendis ve Teknik Okulları, Güzel Sanatlar Akademisi ile Devlet Konservatuvarında yüksek kısımlar (BCA, 30.01/90.559.5, s. 3).

Yükseköğretim kurumlarının Maarif Vekâletine bağlanmasından sonra öğretim kadroları da 4238 ve 4365 Sayılı Kanunlar ile genişletildi. Böylelikle yükseköğretim kurumlarında 1939-40 öğretim yılına göre 1942-43’te öğretim kadrosu, öğrenci sayısı ve mezunlarda artışlar oldu. Güzel Sanatlar Akademisi, Konservatuar, Yüksek Mühendis ve Teknik Okullarıyla Yüksek Ticaret Okulunun dâhil edilmediği bu artışlar aşağıdaki gibi gerçekleşti:

Tablo 12: 1943 yılı Maarif Vekâleti raporlarına göre yükseköğretimde öğretim kadrosu, öğrenci ve mezun sayıları (BCA, 490.1/215.852.1, s. 130; BCA, 30.01/90.559.5, s. 3).

Öğretim Yılı	Öğretim Kadrosu Sayısı	Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı
1939-40	545	8.717	1.196
1942-43	732	13.470	1.408

Yasal ve yapısal olarak bu değişikliklerin yanında 1939-43 yılları arasında yükseköğretim kurumlarının öğretim, sosyal ve kültürel, mali ve teknik altyapısına dönük yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar parti programı doğrultusunda “üniversite ve yüksekokulların laboratuvar, kütüphane ve diğer tesisleri son dört yıl içinde önemli bir şekilde gelişmesi” olarak görüldü ve şunlar ortaya çıktı: “1942-43 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde yeniden ikinci kadın doğum, birinci cerrahî ve üçüncü iç hastalıkları kliniklerinin açılmasına karar verilmiş ve Tıp öğrencisinin artması göz önünde bulundurularak İstanbul hastanesinde Tıp Fakültesi için ayrılan uygulama yataklarının sayısı artırılması”, “1941-42 öğretim yılında Ankara ve İstanbul Hukuk Fakülteleri bünyesinde kriminoloji enstitüsü açılması”, “1942-43 öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Romen dili kürsüsü ihdas edilmesi”, “Maarif Vekâletine bağlanmasından sonra Ankara Hukuk Fakültesinde öğrenim süresinin dört yıla çıkarılması”, “Türk inkılabını incelemek ve onu yurt içinde ve dışında tanıtmak amacıyla 15 Nisan 1942’de 4204 Sayılı Kanun ile Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine bağlı İnkılap Enstitüsünün kurulması (BCA, 490.1/215.852.1, s. 126- 131).”

Bu akademik gelişimin yanında yükseköğretim kurumlarındaki öğretim kadrolarının intihap, tayin ve terfilerinin ayrı ayrı mevzuatla yürütülmesindeki mahsurları gidermek, akademik mesleğe giriş ve yükseliş esaslarını birleştirmek amacıyla akademik kariyer kanunu hazırlandı (BCA, 490.1/215.852.1, s. 131).

Söz konusu dönemde İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakülteleri ile içerisinde bir kısım enstitünün bulunduğu Zeynep Hanım Konağı 28 Şubat 1942’de tamamen yandı. Öğretimin aksamaması için fakülte ve enstitüler uygun binalara taşındı. Ardından kullanılamaz hâle gelen yapıların yerine yeni binaların yaptırılmasına karar verildi ve 1942 bütçesine tahsisat konuldu (BCA, 30.01/90.559.5, s. 4).

Savaş içerisinde benzeri çalışmalarla Türkiye’nin von Humbolt türü üniversitelerinin sayısı artırıldı. Ülkenin en eski okullarından olan ve 1941’de Maarif Vekâletine bağlanan Yüksek Mühendis Okulu, Almanya’daki yüksekokullar gibi üniversite sistemi içerisinde düşünülmüyordu. Buna karşın 12 Temmuz 1944’te kabul edilen 4916 Sayılı Kanun ile İstanbul Teknik Üniversitesi olarak yeniden örgütlendi ve böylece Türkiye’nin İstanbul Üniversitesinin yanında bir üniversitesi daha oldu. Savaşın sonlarına doğru bu iki üniversiteden özerklik talepleri gelmeye başladı. Bu talepler savaştan sonra demokratikleşme adımlarının da etkisiyle 13 Haziran 1946’da 4936 Sayılı Kanun ile karşılık buldu ve üniversitelere özerklik verildi (Tekeli & İlkin, 2021, s. 57-58).

Neticede savaş devam ederken Türkiye'nin yükseköğretim alanında yürüttüğü çalışmalar öğrenci sayılarının artmasıyla karşılık buldu. Buna göre önceki öğretim yıllarındaki artış devam etti ve 1943-44'te 18.734'e, 1944-45'te de 19.983'e çıktı. Bütün yükseköğretim kurumlarında öğrenin gören öğrencilerin dâhil edildiği sayılardaki değişim 1.249'dur. Oransal olarak karşılığı ise %6,66'dır (BCA, 30.1/25.142.7). Rakamlara bakılırsa savaş öncesine göre Türkiye'de yükseköğretimdeki öğrenci sayısı neredeyse iki katına çıkmıştı.

5. Güzel Sanatlar Alanında Yapılan Çalışmalar

1939-43 yılları arasında faaliyet alanlarından birisi de güzel sanatların gelişimi ve yaygınlaştırılmasıdır. Bunlar içerisinde resim, heykel ve süsleme sanatları için yapılanlar şunlardır: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisinin çağdaş bir yüksek sanat kurumu hâline gelmesi için resim, heykel, mimarlık ve süsleme sanatlar şubelerinde esaslı yenilikler yapılmış, bütün şubelerde uygulanan talimatnameler bu amaçla değiştirilmiş, resim ve heykel şubelerine yüksek bir kısım ilave edilmiştir. Akademinin bütün bölümlerinin ders programları geliştirilmiş ve öğretim kadroları dışarıdan getirilen yabancı öğretim elemanı ve şeflerle güçlendirilmiştir. Türk ressam ve heykeltıraşları eserlerini şimdiye kadar ya mensup oldukları grupların ya da şahısların vücuda getirdikleri sergilerle halka sunmaktaydılar. Maarif Vekâleti zamanı düzensiz olan bu sergileri düzenlemiş ve belirli zamanlarda açılan devlet resim ve heykel sergisi ile bütün sanatçıların eserlerini toplu olarak sergilemesine imkân vermiştir. Bu sergiler Cumhuriyet Bayramı günlerinde Ankara'da açılmış ve bir ay sürmüştür. Eserlerin sergiye kabul edilmesi bir jüri aracılığıyla yapılmış ve yine bu jüri teşhir edilen eserleri seçerek dereceye girenlere para ödülü vermiştir. Bunların yanında Maarif Vekâleti, sanatseverlerin plastik ve fonetik sanatlarla temasını sağlamak için Güzel Sanatlar dergisi çıkarmaya başlamamıştır. Dergide bütün sanat alanlarına dair inceleme yazılarına yer verilmiştir (BCA, 490.1/215.852.1, s. 136-137).

Söz konusu dönemin müzik anlayışı batının tesirindedir. Aslında Batı tekniğinde müzik, önceki yıllarda başlamıştı. Dolayısıyla batı tekniğiyle Türk müziğinin oluşturulması ve yaygınlaşmasına devam edilmiştir. Bu doğrultuda 1939'da kabul edilen 3829 Sayılı Kanun ile 1939-40 öğretim yılından itibaren Devlet Konservatuarlarında müzik temsil şubeleri açılmış, 1943'te de balet şubesinin kurulması için hazırlıklar bitmek üzeredir. Konservatuar 1940-41 öğretim yılından itibaren piyano, yaylı sazlar, nefesli sazlar, harp, tiyatro ve opera şubelerinden mezun vermeye başlamıştır. 3829 Sayılı Kanun'a göre opera ve temsil şubelerinin son sınıfına gelen öğrenciler kurumun uygulama sahnesinde ve opera stüdyosunda bir yıl staj görmeye başlamıştır. Uygulama sahnesi ve opera stüdyosu aynı zamanda gelecekteki ulusal tiyatrunun çekirdeği olarak görülmüştür. Ayrıca buralarda 1943'e kadar üç yılda Batılı tiyatro ve opera yazarlarının eserlerinden 70 piyes ile 12 opera Türkçeye çevrilmiştir. Bunlardan sahnelenen ise 12 piyes ile 4 opera olmuştur (BCA, 490.1/215.852.1, s. 138).

Bu günlerde ulusal müziğin oluşturulması için bestecilere ilham verecek kaynak halk müziği motifleridir. Bu amaçla uzmanlar Anadolu kasabalarında ve aşiretler arasında inceleme gezileri düzenleyerek 4.000 kadar kayıt almıştır. Alınan kayıtlar

konservatuvar folklor arşivinde muhafaza edilmiştir. Asıl önemlisi söz konusu bu motifler üzerinde besteciler de teknik ve estetik incelemelerde bulunmuştur. Müzik alanında bu faaliyetlerin yanında Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası hem yabancı uzmanlarla güçlendirilmiş hem de konservatuvarında yetişen istidatlı gençlerle genişletilmiştir. Orkestra bu günlere haftanın bir günü düzenlediği senfonik ve solistik konserlerle oda müziği konserlerinde halka yabancı ve Türk bestecilerin eserlerini tanıtmıştır (BCA, 490.1/215.852.1, s. 138).

6. Öğretim Faaliyetlerinde Kalite, Ahlak, Dil, Tarih ve Kütüphaneler

Cumhuriyetle gelişen öğretim kurumlarındaki çeşitlilik ve hızlı gelişim beraberinde öğretimde kalite sorunlarını getirmiştir. Bunu Hasan Âli Yücel'in Birinci Maarif Şûrası'nın açılış konuşmasında, her öğretim kademesindeki öğretmenin bir önceki kademedeki gelen öğrencilerin bilgi ve beceri bakımından yetersizliğiyle ilgili şikâyet aldığını belirtmesinden anlayabiliriz. Her ne kadar Hasan Âli Yücel bunun nedeni olarak öğretim kademeleri arasındaki koordinasyonsuzluğu belirtse de (Yücel, 1998, s. 23) 1939-43 yılları arasında öğretimde "kalite" bir sorun olarak görülmüştür. Buna gerekçe olarak öğretimin kalitesinin artırılması için bu dönemde çeşitli faaliyetlerin yürütülmesi gösterilebilir. Genel anlamda kalite "öğretimin verimli ve kuramsal kalması" olarak değerlendirilmiştir. Kaliteyi artırmak için ayrı ayrı bütün öğretim branşlarına yönelik eğitsel tamimler yapılmış ve kitaplar hazırlanmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- Ortaokul matematik öğretimi için öğretmen kılavuz kitapları,
- Öğrencinin ilave çalışmalarında kullanacağı, sınıf kitaplarına paralel matematik alıştırmaya kitapları,
- Fizik alıştırmaya kitapları,
- Bütün okullarda yabancı dil öğretimini birleştiren seri hâlinde dil kitapları,
- Muhtelif devirlerdeki Türk edebiyatını öğrenciye tanıtabilmek için eski metinlerin bugünkü dile tercümelerini ihtiva eden edebiyat kitapları,
- Lise tarih ve coğrafya kitapları,
- Deneysel bilimlerin, yazmanın, edebiyatın önemine dair tamimler (BCA, 490.1/215.852.1, s. 138-139).

Savaş yıllarında eğitimin temel hedefleri arasında millî kültürün geliştirilmesi de bulunmaktadır. Hasan Âli Yücel'in ana dava olarak gördüğü millî kültür üç unsurdan oluşmaktadır. Ona göre bunlar; her Türk'ün şahsiyeti ve manevi varlığı demek olan ahlak, Türklüğün en mahrem varlığını oluşturan Türk dili, millî varlığımızın geçmişten itibaren hangi yollardan geçtiğini ve insanlığa ne gibi hizmetler ettiğini gösteren Türk tarihidir (Yücel, 1998, s. 198-199). Bu düşüncelerle ahlak, dil ve tarihe öğretim kurumlarında belirli prensipler dâhilinde yer verilmiştir.

Ahlaktaki kasıt millî ahlak kültürüdür ve bunun güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu konuda Millî Şef İsmet İnönü'nün direktifleri de etkili olmuştur. Millî ahlak kültüründe amaç okul çağında bulunan çocukların "ülkenin geleceğinin kendi ellerinde olduğunu bilerek güçlü ve bilgili olduğu kadar ahlaklı ve karakterli olarak yetişmelerini" sağlamaktır. Okullarda ahlak eğitimi konusunu 1942'de yapılan İkinci

Maarif Şûrası incelemiştir. Şûra'da Türk ahlakının toplumsal ve kişisel ilkelerinin başlıcaları ile okullarda ahlak eğitiminin geliştirilmesi için alınacak tedbirler belirlenmiştir. Mevcut ahlak eğitimine ilave olarak 23 ilkedен oluşan bu tedbirlerin bir sonraki öğretim yılından itibaren okullarda uygulamaya konulması kararı alınmıştır. Bu ilkelerde öne çıkan ahlaki yaklaşımlar; “yurt sevgisi”, millî bağımsızlık”, “çalışkan olmak”, “işleri tam yapmak”, “başkasının yaptığı işleri objektif olarak değerlendirmek”, “bencil olmamak”, “doğru bildiğini çekinmeden söylemek”, “gerçeği aramak”, “adaletin gerekliliği”, “doğru emirlere uymak”, ailenin önemi ve korunması”, “beden sağlığı”, “madde bağımlılığının zararları”, “nefsi kontrol etmenin önemi”, “inançlara saygı”, “kibirli olamamak”, dedikodu yapmamak”, “estetik zevke sahip olmak”, “lüksten kaçınmak” şeklinde özetlenebilir (BCA, 490.1/215.852.1, s. 139-141). Ayrıca ideal Türk çocuğunun özelliklerinin de belirtildiği Şûra'da, okullarda ahlak eğitimi birbirini tamamlayan üç amaca bağlıdır:

- Türk diline, kültürüne, inkılabın eser ve esaslarına, umumiyetle Türklük idealine bağlı bir Türk,
- Bütün medeni milletlerce kabul edilen yüksek ahlak ilkelerini benimsemiş bir insan,
- Kendine ve başkasına saygı gösteren, haysiyet, şeref ve namus sahibi bir şahsiyet yetiştirmek (İkinci Maarif Şûrası, 1990, s. 104-105).

Bu dönemin öğretim materyallerinde Türkçe terimlerin kullanımı yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. 1943 yılı itibarıyla de ilk ve orta öğretim kitapları tamamen yeni terimlerle yazdırılmıştır. Bunlar içerisinde sadece terimleri henüz belirlenmeyen edebiyat kitapları kalmıştır. Yükseköğretimde ise Türkçe terimler işi İkinci Maarif Şûrası'na çalışma konusu oluşmuştur. Burada pozitif, teknik, hukuk, iktisadi ve ticari, askerî, zirai, tıp bilimleri ile edebiyat ve güzel sanatlara ait terimlerin belirlenmesi için yükseköğretim kurumları arasında bu bilim guruplarına göre iş bölümü yapılması sağlanmıştır. Neticede iki yıl içerisinde farklı yükseköğretim dallarına ait terimler de Türkçe belirlenmiş olacaktır (BCA, 490.1/215.852.1, s. 141).

Maarif Vekâleti, savaş yıllarında basım işlerini farklı alanlarda geliştirmiştir. Bu doğrultuda tek kitap esasına göre neredeyse bütün ders kitaplarını kendi matbaasında bastırılmış ve dağıtımını da yapmıştır. Bunun yanında yükseköğretime ilgilendiren “ana bilim kitapları” serisinden 34, “Dünya edebiyatından tercüme” serisinden 40, konservatuvar yayınlarından 11 kitap bastırılmıştır. Ayrıca İlköğretim, Teknik Öğretim, Tercüme, Tarih Vesikaları, Ev-Kadın dergileri ile İslam Ansiklopedisi'nden 14 fasikül çıkarılmıştır (BCA, 30.01/90.559.5, s. 9).

Tarih öğretimi gerek millî eğitim gerekse kültür bakımından faydalı görüldüğü için dönemde önem verilen bir alandır. Türk Tarih Kurumunun da desteği alınarak okulların ihtiyaçlarına uygun kitaplar yazdırılmaya başlanmış ve özellikle liseler için hazırlanan ders kitaplarında aşağıdaki hususlara dikkat edilmiştir:

- Lisenin sahası dışında olan erüdisyon endişelerinden uzak kalmaya,
- İfadelerin dil inkılabımıza uygun ve öğrenci tarafından kolaylıkla anlaşılır olmasına,

- Bahislerin tamamen klasik bir şekilde işlenmesine,
- Bahis başlarına özet konmasına ve bu şekilde öğrencinin o bahsi kolay öğrenmesine,
- Olaylar arasındaki bağlantının kaybolmamasına,
- Tarih kitapları içeriğinin diğer ders kitapları içeriğiyle denkleştirerek bu dersin, çocukların diğer derslere vermeleri zaruri olan zamanı vermemesine.

Ayrıca çocukların imkânlarına göre kişisel araştırma ödevleri yapabilmelerine yardımcı olmak ve klasik tarih bilgisiyyle ülkedeki tarih kitapları arasında bağ kurmak için kitapların sonuna kaynakça bilgisi ilave edilmiştir (BCA, 490.1/215.852.1, s. 142).

Savaş yıllarında öğretim kademelerinin neredeyse tamamı Maarif Vekâletinde toplanmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmalardan birisi de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğünün 4235 Sayılı Kanun'la bu vekâlete bağlanmasıdır. Müdürlüğün amacı ve faaliyet sahası şunları kapsamaktaydı: Vatandaşların fiziki ve moral yeteneklerinin ulusal ve inkılapçı amaçlara göre gelişmesini sağlayan oyun, jimnastik ve spor çalışmalarını sevk ve idare etmek, bu alanda yararlı olacak elemanları yetiştirmek, spor alet ve tesislerini yaptırmak, spor araçlarını sağlamaya çalışmak. Dönemin şartları dahilinde müdürlük atletizm, atıcılık, eskrim, güreş, kayakçılık, su sporları gibi sportif alanları federasyonlar aracılığıyla ilerletmiştir. Okullarda ise ilkokuldan yükseköğretime kadar her derecede ve türdeki öğretim aşamalarında beden eğitimi dersi vardır. Üniversite ve yüksekokul öğrencilerinin de spor jimnastik ile uğraşması için tedbirler alınmış ve öğrencilerin ders dışındaki vakitlerinde sporla uğraşmaları için okullarda spor yuva veya yurtları kurulmuştur. Buralarda erkek ve kız öğrenciler mecburi olarak atletizm, hentbol, yüzme, yürüyüş, izcilik ve uygun iklimlerde dağcılık ile jimnastik, isteğe bağlı olarak da futbol, güreş, boks, bisiklet, motosiklet, tenis, eskrim, yelken ve ağır atletizm branşlarında spor yapabilmektedir. Bu yuva ve yurtlar teşkilatlanarak kümeleri ve bölgeleri oluşturmuştur. Böylesine bir yapı ile farklı branşlarında yürütülen spor faaliyetlerine ilgi de önemli seviyelere gelmiştir. Örneğin 1941-42 yılı atletizm müsabakalarına 12.000'den fazla atlet katılmıştır (BCA, 30.01/90.559.5, s. 9-10).

Yine bu dönemde müzecilik, eski eser ve kütüphanelerle ilgili de kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan müzeciliğin ülkede gelişmesi için yasal altyapı oluşturacak adımlar atıldı. Bunlar; müzeciliğin bilimsel bir meslek hâline getirilmesi için çıkarılan 2350 Sayılı Kanun, uzman müze memurların yerlerine terfi etmelerinin sağlanmasıyla ilgili 3459 Sayılı Kanun ve alınan kadroların ihtiyaca göre daha rahat hareket edebilmekle ilgili 4365 Sayılı Kanun'lardır. 1942 yılı esas alındığında Türkiye'de 13 müze müdürlüğü, 5 müze memurluğu ve 20 müze deposu bulunmaktadır. Bu müze ve depolardaki eski eserlerin sayısı ise yıllara göre şöyle artış göstermiştir: 1938'de 403.155, 1939'da 471.598, 1940'ta 939.131, 1941'de 950.402. Yine bu dönemde Maarif ve Maliye Vekâletlerinin bütçelerinden ayrılan paralar kullanılarak abideler tamir ettirilmiş, eski ve mimari değeri olan binaların mülkiyet, idare, bakım ve muhafazasının tek merkezde toplanması için yasal çalışmalara başlanmıştır. Süreçte yazma eserler de ihmal edilmemiştir. Bu doğrultuda kütüphanelerde bulunan yazma tarih kitaplarının bilimsel kataloglarının yapılarak katalog hazırlanmış ve

yayımlanmıştır. Bu işi yapan heyet yazma edebiyat kitapları üzerinde de çalışmaya başlamıştır (BCA, 30.01/90.559.5, s. 10-11).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı yılları Türkiye'sinin eğitim ve öğretim politikalarının tartışmasız lideri Hasan Âli Yücel'dir. Yücel, bakanlık görevine Aralık 1938'de Saffet Arıkan'ın istifasıyla getirildi ve Türkiye Cumhuriyeti'nde en uzun süre Millî eğitim bakanı olarak görev yaptı. Yücel, özellikle bakanlığın merkez teşkilatında köklü değişimlere öncülük etti. Başlangıcından sonuna kadar döneminin eğitim ve öğretim faaliyetlerine süreklilik kazandırdı. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim ve öğretim işleri eleştirilen, tartışılan ve sürekliliği olmayan bir alandı. Beraberinde istikrarsızlığın söz konusu olduğu kendisinden önceki dönemi "araştırma hareketleri" olarak gördü ve kendi döneminin eğitim ve öğretim politikalarına temel oluşturmak için 1939 yılında Maarif Kongresi'nin toplanmasına öncülük etti. Esasen CHP'nin parti program ve hedeflerini yansıtan kongre kararları, ilköğretimden yükseköğretime kadar bütün eğitim ve öğretime ilişkin konuları kapsamaktaydı. Tavsiye niteliğinde olsa da kararlarının uygulanma oranı en fazla olduğu şûradır. Özellikle ilköğretim ve ortaöğretimde hedeflenen "inkışaf planı" doğrultusunda alınan kararlar karşılık buldu.

Söz konusu dönemde bütün öğretim kademelerinde önemli oranda değişimler olsa da en büyük değişim ilköğretim ile mesleki ve teknik öğretimde yaşandı. İlköğretimde yaşanan değişimde Köy Enstitülerinin etkisi belirgindir. Savaşın son yılında enstitülerden mezun olan eğitmen ve öğretmen sayısı 14.000 civarındaydı. Bu rakam aynı zamanda yaklaşık mezun öğrenci sayısı kadar köye öğretmen gönderilmesi anlamına da gelmektedir. İlköğretim seferberliğinin asıl hedefinin kırsal yerleşimler olduğu hesaba katıldığında bu mezunlarla planlanan hedeflerde önemli mesafeler alındığının göstergesidir. Ayrıca bu dönemde Köy Enstitüleri içerisinde çıkan bölge okulları da kırsaldaki ilköğretimin gelişimin bir parçası oldu.

Dönemin bir yeniliği olarak da kabul edilebilecek öğretim kademesi mesleki ve teknik eğitimidir. Esasında bu kademedeki savaş öncesi planlamalar yapılmıştı. Savaş ile birlikte ordunun farklı alanlarda teknik eleman ihtiyacı karşılanamaması üzerine bu öğretim kademesindeki adımlar hızlandırıldı ve bakanlık bünyesinde müsteşarlık kuruldu. Müsteşarlığın kurulmasıyla birlikte mesleki ve teknik eğitimde önemli mesafeler alınsa da ülke nüfusu ve genel öğrenci sayısı dikkate alındığında bu alandaki eğitim ve öğretim faaliyetleri yeterli değildir. Yine de hemen hemen her il ve büyük ilçe merkezlerinde mesleki ve teknik eğitim okullarının açılması ile öğrenci sayısının yaklaşık 14.000'lerden 45.000'ler çıkması bu alanda önemli bir atılım olarak kabul edilmesi gerekir. Okulların kuruluşunda eğitim araçlarının temini ciddi maliyetlerle yapıyordu. Savaşın getirdiği ekonomik olumsuzluklara rağmen okulların kuruluşuna ve yaygınlaştırılmasına devam edilmesi bu alandaki kararlılığın göstergesidir.

Sayısal veriler bakımından ilköğretim ile mesleki ve teknik eğitim kademelerinde yaşanan bu hızlı değişim, ortaöğretim ve yükseköğretimde söz konusu değildir. Ancak bu, savaş öncesine göre gelişmediği veya yatırım yapılmadığı anlamında

değerlendirilmemelidir. Öğrenci ve yeni öğretim kurumlarında sayısal artış sınırlı da olsa devam etmiştir. Bu kademelerde savaşın etkisiyle erkek öğrenci sayısındaki düşüş, kız öğrenci sayılarında ise artış söz konusudur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirilen atılımlar eğitim ve öğretimle sınırlı kalmadı. Maarifin yanında kültürel gelişmenin de sağlanabilmesi için basım ve yayım, tercüme, resim, müzik, müzecilik, yazma eserler, kütüphaneciliğe önem verildi ve bütün bu alanlarda sonuçlar alınmaya başlandı. Özellikle Hasan Âli Yücel'in kültür ve güzel sanatlar bakımından Ankara'yı İstanbul seviyesine çıkarmak için yürüttüğü çalışmalar önemlidir.

Neticede İkinci Dünya Savaşı yıllarında eğitim ve öğretimde yürütülen çalışmaların sonuçları müsbet şekilde öğrenci sayılarına yansdı ve 1944-45 öğretim yılında örgün eğitimde toplam öğrenci sayısı 1.428.462 oldu. Bir önceki öğretim yılında bu sayının 1.197.814 olduğu, sayısal olarak 230.648, oransal olarak da %19,25 arttığı düşünüldüğünde savaş sırasında yapılan yatırımların sonuçlarının özellikle savaş sonrası yıllara yansıdığına kanıtıdır.

Extended Abstract

Since its establishment, important steps have been taken for the spread of education and training in the Republic of Turkey. As an indication of this, schools at all levels diversified and became widespread until the Second World War.

İsmet İnönü, who became President after Atatürk's death, continued to develop the education policies of the single party system by starting a mobilization, especially in primary education, despite the war conditions. Despite the economic difficulties brought about by the war, this determination in education should be considered as the priority given to education by the administrators of the period.

The founding cadres of the Republic of Turkey were aware that the most important tool of social development is education. As a result, the policy carried out for the development of all education stakeholders in the first years of the Republic turned into educational mobilization during the Second World War. To see this transformation better, it is necessary to look at the education levels of the period, such as primary, secondary, higher education, vocational and technical education.

Although there were significant changes in all levels of education in this period, the biggest change was experienced in primary education and vocational and technical education. The influence of Village Institutes is evident in the change in primary education.

In the last year of the war, the number of instructors and teachers who graduated from the institutes was about 14,000. This figure also means that teachers are sent to the village as much as the number of graduate students. Considering that the main target of the primary education mobilization is rural settlements, this is an indication that significant progress has been made in the targets planned with the graduates.

In addition, during this period, the regional schools that emerged from the Village Institutes became a part of the development of primary education in the countryside. The education level, which can also be considered as a novelty of the period, is

vocational and technical education. In fact, pre-war planning was carried out at this level.

With the war, the army's need for technical staff in different fields could not be met, so the steps at this level of education were accelerated and an undersecretariat was established within the education ministry. Although significant progress has been made in vocational and technical education with the establishment of the undersecretariat, education and training activities in this field were not sufficient considering the country's population and the general number of students. Nevertheless, the opening of vocational and technical education schools in almost every province and large district centers and the increase in the number of students from approximately 14,000 to 45,000 should be considered as an important breakthrough in this field. In the establishment of schools, the procurement of educational tools was done at expensive costs. Despite the economic difficulties brought about by the war, the continuation of the establishment and expansion of schools is an indication of the determination in this field.

In terms of numerical data, this rapid change in primary education and vocational and technical education levels is not in question in secondary and higher education. However, this should not be taken to mean that it is not developing or investing compared to the pre-war period. The numerical increase in students and new education institutions continued, albeit to a limited extent. At these levels, there is a decrease in the number of male students and an increase in the number of female students because of the war. The breakthroughs were made during the Second World War were not limited to education and training. To ensure cultural development as well as education, importance was given to printing and publishing, translation, painting, music, museology, manuscripts and librarianship, and results began to be obtained in all these areas.

In particular, Hasan Âli Yücel's efforts to bring Ankara to the level of Istanbul in terms of culture and fine arts are significant. As a result, of the studies carried out in education and training during the Second World War were positively reflected in the number of students and the total number of students in formal education in the 1944-45 academic year was 1,428,462 students. Considering that this number was 1,197,814 students in the previous academic year, increasing numerically by 230,648 and proportionally by 19.25%, is a proof that the results of the investments made during the war especially in the post-war years.

Kaynakça**A. Arşiv**

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

B. Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt ceridesi

C. Kitap ve Makaleler

Akyüz, Y. (2011). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.

Boratav, K. (2010). *Türkiye iktisat tarihi (1908-2007)*. Ankara: İmge Kitabevi.

C.H.P Beşinci büyük kurultay zabıtları (29 Mayıs 1939- 3 Haziran 1939). (1939). Ankara: Ulus Basımevi.

Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyetinde ilk ve ortaöğretim (tarih gelişimi)*. Ankara: AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Cicioğlu, H. (2005). Türkiye Cumhuriyetinde ortaöğretimin gelişimi. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyum Bildirileri*. İstanbul.

Çıkar, M. (1997). *Hasan Ali Yücel reformu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Duman, T. (1991). *Türkiye'de ortaöğretime öğretmen yetiştirme*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Eren, F. (1988). Üniversite reformları açısından yükseköğretim tarihi gelişimi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakülteleri Dergisi*, 3(1), 283-292.

Gök, F. (1999). 75 Yılda insan yetiştirme, eğitim ve devlet. *75 Yılda Eğitim*. içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

İkinci maarif şurası (15-21 Şubat 1943), çalışma programı, raporlar, konuşmalar. (1990). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kirby, F. (2012). *Türkiye'de köy enstitüleri*. (N. Berkes, çev.) İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

Kuşçi, A. (2021). *Türk Eğitim Tarihi (1923-1950)*. Ankara: İKSAD Yayınları.

Metinsoy, M. (İstanbul). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. 2016: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özen, H. (1999). Türkiye Cumhuriyeti'nde yükseköğretim ve üniversitenin 75 yılı. *75 Yılda Eğitim*. içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Öztürk, C. (2005). Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirmede model arayışları. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*. İstanbul.

Öztürk, C. (2007). *Atatürk devri öğretmen yetiştirme politikası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Pamuk, Ş. (2015). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sakaoğlu, N. (1997). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tekeli, İ. (1993). Osmanlı imparatorluğu'ndan günümüze eğitim kurumlarının gelişimi. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (C. 3)*. içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekeli, İ. & İlkin, S. (2021). *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yücel, H. A. (1998). *Milli eğitimle ilgili söylev ve demeçler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bitle Yayılan Felaket: Tifüs

The Disaster Spreading with Louse: Typhus

Erol KARCI * Öz

Tifüs, insanlık tarihinin en eski hastalıklarındandır. Tarihi ve coğrafi kökenleri tartışmalı olmakla birlikte bazı tıp tarihçileri tifüsün Thucydides tarafından tanımlanan eski bir Avrupa hastalığı olduğunu ileri sürmektedirler. Vücut biti "Pediculus humanus" ile bulaşan tifüsün belirtileri arasında yüksek ateş, halsizlik, zihinsel karışıklık ve karakteristik bir döküntü bulunmaktadır. Hastalık, vücut bitinin çoğalmasına ve geçişine elverişli koşullarda özellikle de soğuk, aşırı kalabalık ve sağlıklı yaşam koşullarında gelişir. Bu çalışma Avrupa tarihine yön veren bazı savaşlarda kendisini gösteren ve savaşın sonucuna etki eden tifüs salgınları hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Bu sayede bir hastalığın siyasi, askeri ve sosyal etkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Tifüs salgınlarının birçok savaşta etkili olduğu bilinmektedir. Çalışmamızda bunlardan Granada Savaşları, Habsburg-Valois mücadelesi, Osmanlı-Macar savaşları, Otuz Yıl Savaşları, Napolyon Savaşları, Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, I. Dünya Savaşı yıllarında Sırbistan'daki tifüs salgını ve Rusya İç Savaşı (1918-1922) sırasındaki tifüs salgını ele alınmaya çalışılmıştır.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
ekarci06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3326-4283
Çankırı / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Çankırı Karatekin
University Faculty of Literature
History Department
ekarci06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3326-4283
Çankırı / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Tifüs, Otuz Yıl Savaşları, Napolyon, Osmanlı-Rus Savaşları, Sırbistan, Rusya.

Abstract

Typhus is one of the oldest diseases in human history. Although its historical and geographical origins are controversial, some medical historians suggest that typhus is an ancient European disease described by Thucydides. Transmitted by the body louse "Pediculus humanus", the symptoms of typhus include high fever, weakness, mental confusion and a characteristic rash. The disease develops in conditions favourable to the reproduction and transmission of the body louse, especially in cold, overcrowded and unsanitary living conditions. This study aims to provide information about typhus epidemics that manifested themselves in some of the wars that shaped European history and affected the outcome of the war. In this way, the political, military and social effects of a disease will be tried to be revealed. It is known that typhus epidemics were effective in many wars. In our study, we have attempted to deal with the wars of Granada, the Habsburg-Valois struggle, the Thirty Years' War, the Napoleonic Wars, the Crimean War, the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the typhus epidemic in Serbia during

Başvuru/Submitted: 27/01/2023

Kabul/Accepted: 13/03/2023

World War I and the typhus epidemic during the Russian Civil War (1918-1922).

Keywords: *Typhus, Thirty Years' War, Napoleon, Ottoman-Russian Wars, Serbia, Russia.*

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** *Etik Kurul Kararından muaftır.*
- Katılımcı Rızası:** *Katılımı yok.*
- Mali Destek:** *Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
- Çıkar Çatışması:** *Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
- Telif Hakları:** *Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
- Değerlendirme:** *İki dış hakem / Çift taraflı körleme.*
- Benzerlik Taraması:** *Yapıldı – iThenticate.*
- Etik Beyan:** *sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com*
- Lisans:** *Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanlanmıştır.*

Article Information

- Ethics Committee Approval:** *It is exempt from the Ethics Committee Approval.*
- Informed Consent:** *No participants.*
- Financial Support:** *The study received no financial support from any institution or project.*
- Conflict of Interest:** *No conflict of interest.*
- Copyrights:** *The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*
- Assessment:** *Two external referees / Double blind.*
- Similarity Screening:** *Checked – iThenticate.*
- Ethical Statement:** *selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr*
- License:** *Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)*

Giriş

15. yüzyılın sonlarından itibaren hızla büyük bir sorun haline gelen ve yüzyıllar boyunca varlığını devam ettiren tifüs (Hays, 2009, s. 69 ve 72) riketsiyal¹ bir organizma olan "*Rickettsia prowazekii*"nin neden olduğu bir hastalıktır. Bu hastalık, patojen² vücut biti "*Pediculus humanus*" ile bulaşır (Patterson, 1993, s. 361).

Savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde salgın halinde görülen tifüse neden olan Rickettsia Prowazeki adlı bakteri canlı hücre içerisinde üreyebilir. Ateşli dönemde bulunan hastanın kanını emen bit, hastalığın etkenini almış olur. Rickettsialar, bitin içerisinde üreyerek beş gün sonunda üredikleri hücreleri patlatır ve bitin sindirim borusuna dökülürler. Oradan da dışkıyla dışarıya atılırlar. Bitlerin kan emerken dökükleri tükürük salgısı insanda kaşıntı yapar. Bu kaşınma sırasında bitin dışkıyla çıkardığı tifüs etkeni kan emerken açılan yaradan vücuda girer. Ayrıca kurumuş toz halindeki bit dışkısının göze ya da solunum yoluna kaçması da hastalığın bulaşması için yeterlidir (Özer, 2016, s. 219).

Tifüs, bitin çoğalmasına ve geçişine elverişli koşullarda özellikle de soğuk, aşırı kalabalık ve sağlıksız yaşam koşullarında gelişir. Tifüsün klinik seyri içerisinde önce 1 ile 2 haftalık bir kuluçka dönemi bulunmaktadır. Bu yerini ani baş ağrısı, halsizlik, aralıksız ateş, bitkinlik ve nörolojik semptomlara bırakır (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 59). Kısa zamanda 40 dereceye kadar yükselen ateş hastanın iyileşmesine ya da ölümüne kadar devam eder. Ateşin yükselmesinden ortalama 4 ile 6 gün sonra omuzlarda, göğsün yan taraflarında ve kollarda pembe renkli deri döküntüleri görülmeye başlanır. Bu nedenle hastalığa lekeli humma da denilmiştir. Döküntülerin oluşmasından sonraki iki hafta hasta için kritiktir. Hasta çok halsizleşir ve bilinci kaybolur. Hayal görme, uyku hali ve koma ortaya çıkabildiği gibi saldırganlık ve intihar eğilimi de görülebilir. Bu dönemi atatabilen hastalarda ateş düşer, bilinç açılır ve iyileşme başlar (Özer, 2016, s. 219-220). Tifüs, çocuklarda daha hafif vakalar şeklinde görülür. Ancak her yaşta insan bu hastalığa yakalanabilir. Enfekte bitlere maruz kalma erkeklerde, kadınlara, çocuklara ve yaşlılara göre genellikle daha yüksektir. Vaka ölüm oranları ise %5 ile %40 arasında değişmekte ve hatta daha da yüksek olabilmektedir (Patterson, 1993, s. 361).

Yunanca duman veya pus anlamına gelen "typhos" kelimesinden türetilen tifüs kelimesi ilk defa Hipokrat tarafından kullanılmıştır. Hipokrat bu adı belirli bir hastalıktan ziyade hasta bir kişinin sersemlik halini tanımlamak için kullanmıştır (Şimkutè & Gudienè, 2022, s. 628; <https://www.montana.edu/historybug/document/TYPHUS-Conlon.pdf>). Tifüsün tarihi ve coğrafi kökenleri tartışmalıdır. Bazı tıp tarihçileri tifüsün Thucydides tarafından tanımlanan ve Atina vebasına neden olan eski bir Avrupa hastalığı olduğunu ileri sürmektedirler. Daha sonraki bulgular başka nedenleri düşündürse de tifüs, İspanya'da 1083 gibi erken bir tarihte ateşi ve kızarıklıkları olan hastalarda tanımlanmış olabilir (Angelakis, Bechah&Raoult, 2016, s.

¹ Rickettsia, insanlarda ve hayvanlarda bazı hastalıklara neden olan, bakteri ile virüs arası nitelik gösteren mikroorganizmalar grubu ve bu nitelikteki belirgin bakteri cinsidir. Bunlardan "*Rickettsia prowazekii*", epidemik tifüse neden olan rickettsia türüdür. Bk. (Kocatürk, 1986, s. 663).

² Patojen, hastalık yapan maddeler veya mikroorganizmalardır. Bk. (Tuğlacı, 1973, s. 255).

4). Hastalığın ilk çağdaş açıklamaları 15. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (Harden, 2003, s. 353).

Tifüsün orijinal tanımının ise 1546'da Floransalı bir doktor olan *Girolamo Fracastoro'nun* bulaşıcı hastalıklar üzerine yazdığı "*De Contagione et Contagiosis Morbis*" isimli eserinde yapıldığı düşünülmektedir. Onun, 1505 ve 1528'deki İtalya salgınları sırasında yaptığı gözlemler, tifüsü diğer hastalıklardan ayırmasına imkân vermiştir (Angelakis, Bechah & Raoult, 2016, s. 4; Harden, 2003, s. 353). Bununla birlikte Fracastoro, tifüsün insandan insana geçişini de tespit etmiştir (Drali, Brouqui & Raoult, 2014, s. 68-69). 16. yüzyılda doktorlar tifüsü ani başlangıç ve karakteristik bir döküntü ile tanımayı öğrendikçe, tifüs benzer klinik belirtilere sahip olan diğer hastalıklardan yavaş yavaş ayırt edilmeye başlanmıştır (Angelakis, Bechah & Raoult, 2016, s. 4; Harden, 2003, s. 353).

Birkaç on yıl boyunca tifüse dair tıp dünyasındaki kafa karışıklığı devam etmiştir. Ancak 18. yüzyılın sonlarında Fransız Doktor François Boissier de Sauvages, hastalığın nörolojik semptomlarını tanımlamak için tifüs kelimesini kullanmaya başlamıştır. Bununla birlikte çok az kişi tifüs ile tifo ateşini ayırt etmeye çalışmıştır (Harden, 2003, s. 353-354). 1836'da Amerikalı William Wood Gerhard tifo ile tifüsü birbirinden net bir şekilde ayırmıştır. İki yıl sonra Alman Doktor John Lukas Schoenlein, tifo ateşini "typhus abdominalis", tifüs ateşini ise "typhus exanthematicus" olarak adlandırmıştır (Maureira, 2012, s. 139). Avrupa'da, 1848'deki devrimler tifüs salgınlarına neden olmuştur. Silezya'daki şiddetli bir salgın sırasında Alman Doktor Rudolph Virchow, tifüsün yoksulları, eğitimsizleri ve temizliğe dikkat etmeyenleri etkilediğini gözlemlemiştir. 1909'da Tunus'taki Pasteur Enstitüsü'nün direktörü olan Charles Nicolle, vücut bitinin vektör olduğunu göstermiştir. 1910'da Howard Ricketts, tifüs kurbanlarının kanında, enfekte bitlerde ve bit dışkısında bulunan bakterileri tanımlamıştır. Ancak gözlemlerini doğrulamadan önce kendisi de tifüsten ölmüştür. (Harden, 2003, 353-354). 1914'te Stanislaus von Prowazek, Ricketts'in gözlemlerini doğruladıktan sonra tifüsten hayatını kaybetmiştir. 1916'da ise Rocha Lima bakteriyi tanımlamış ve Ricketts ile Prowazek'in onuruna "Rickettsia Prowazeki" adını vermiştir (Drali, Brouqui & Raoult, 2014, s. 69).

1. 15. ve 17. Yüzyıllardaki Savaşlarda Tifüsün İzleri

1.1. Granada Savaşları ve Tifüs

Hastalıkların tarihi üzerine çalışan uzmanlar, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılı Avrupa'da savaşlarla birçok defa yayılacak olan tifüsün ilk büyük salgınlarının ortaya çıkış dönemleri olarak tanımlamaktadır. İspanyol tarihçi Joaquin Villalba'ya göre, tifüs benzeri bir hastalık (kötü huylu lekeli humma ya da kötü huylu benekli ateş) ilk olarak 1489'da Kastilya birlikleri arasında ortaya çıkmıştır. Bu hastalık hummanın yaygın olduğu Kıbrıs'tan gelen İspanyol askerlerinden kaynaklanmıştır. Villalba'ya göre bu askerler Kıbrıs'ta, Venediklilerle birlikte Türklere karşı savaşmışlar ve hastalığın tohumlarını sadece İspanyollara değil (Smallman, Raynor & Cliff, 2004, s.83; Zinsser,

2010, s. 243) Sarasinlere³ de bulaştırmışlardır. Dönemin doktorları bu ateşin bulaşıcı ve veba ile aynı olduğuna inanıyorlardı. Hastalık, Granada kamplarında Katolik Don Fernando'nun ordusuna da yayılmıştır. Generaller, 1490 yılının başında ordularını gözden geçirdiklerinde 20.000 askerlerinin eksik olduğunu fark etmişlerdir. Bunlardan 3.000'i Sarasinler tarafından öldürülmüş, çok azı şiddetli soğuğa yenik düşmüş ve yaklaşık 17.000'i de hastalıktan hayatını kaybetmiştir (Zinsser, 2010, s. 243). Bu hastalığın tifüs olduğuna dair çok az şüphe bulunmaktadır. Villalba'nın eserinin 1557 salgını ele alan kısımda da, hastalığın Granada Savaşları sırasında dışarıdan geldiği belirtilmektedir. Salgın hastalıklar İspanyol yarımadasında 1557'den 1570'e kadar 13 yıl boyunca kontrolsüz bir şekilde yayılmış ve yarımadanın nüfusunu azaltmıştır. Villalba, ayrıca tifüsün İspanya'dan Meksika'ya bulaştığına da inanmaktadır. Eserinde bu inancını:

"...İspanya halkını etkileyen bu benekli ateş, donanmamız ve tüccarlarımızla birlikte Amerika'ya taşınmış ve soylu Meksika şehrine öyle bir şiddetle saldırmıştır ki, büyük sıkıntıya neden olmuştur" cümleleriyle dile getirmiştir (Zinsser, 2010, s. 244-245)⁴.

Osuna şehrinin doktoru olan Dr. Francisco Bravo ise "*Tabardete*" adını verdiği tifüs hakkında bir eser kaleme almıştır. 1570 yılında basılan bu eserde hastalığın tanımı, nedenleri, belirtileri ve tedavisi hakkında bilgiler verilmektedir. Hastalık, 15. yüzyılın son on yılında ve 16. yüzyılın tamamında Avrupa'da bir salgın biçiminde ortaya çıkmıştır (Zinsser, 2010, s. 244-246). İspanya, Cebelitarık'taki aktif iletişim nedeniyle kıtada saldırıya uğrayan ilk bölge olabilir. Ancak bilinmelidir ki 16. yüzyılın ortalarından önce tifüs, Avrupa siyasetinde aktif rol almaya başlamıştı. Tifüs, ilk siyasi çıkışını kariyerinin belki de en kapsamlı ve etkili vuruşlarından biriyle yapmıştır (Zinsser, 2010, s. 248).

1.2. Habsburg-Valois Mücadelesi ve Tifüs

Fransızların, 1528'deki Napoli Kuşatması sırasında meydana gelen tifüs salgınının ilerleyen dönemdeki Avrupa tarihini değiştirmiş olabileceği düşünülmektedir (Harden, 2003, s. 353). 1528'de Kutsal Roma İmparatoru V. Charles ve Fransa Kralı I. Francis arasındaki İkinci İtalya Savaşı sırasında, Fransızların Napoli kuşatmasını engelleyen bir tifüs salgını meydana gelmiştir. Bu savaş İtalya'nın kontrolü için uzun süreli Habsburg-Valois mücadelesinin bir parçasıdır (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 131). Habsburg hanedanından V. Charles ile Valois hanedanından I. Francis arasındaki yıkıcı mücadele birçok Hristiyan ve Müslüman gücü de içine almıştır. V. Charles ve I. Francis öldükten sonra da devam eden bu mücadelenin etkileri bilinen dünyanın her yerinde ya doğrudan (savaşın katılımcıları ve kurbanları olarak) ya da dolaylı olarak hissedilmiştir. Çünkü bu

³ Batılılar tarafından Arapları ve genel olarak Müslümanları tanımlamak amacıyla kullanılan isimdir. Bk. (Tomar, 2009, C. 36, s. 116).

⁴ Bazı kaynaklar tifüsün Meksika'da iki milyondan fazla insanın ölümüne neden olduğunu belirtmektedir. Ancak hastalığın Meksika'ya, İspanyol kâşifler tarafından getirildiği veya Kolomb öncesinde de Meksikalılar tarafından bilinip bilinmediği konuları belirsizdir. Bk. (Harden, 2003, s. 353).

mücadele Hristiyan kaynaklarını tükettiği gibi Osmanlı Devleti'nin genişlemesine de imkân sağlamıştır (Salgado, 2008, s. 377)⁵.

1528'de Fransız General Odet de Lautrec, Napoli'yi işgal etmiştir. Onun, 28.000 kişilik güçlü ordusu hastalık nedeniyle 11.000 kişiden az bir sayıya düşen ve disiplinsiz bir halde bulunan Kutsal Roma İmparatorluk ordusunu kuşatmıştır. Kazanılmış görünen kuşatma sırasında Lautrec'in askerleri arasında bir tifüs salgını başlamış ve hızla yayılmıştır. 30 gün içerisinde Lautrec ve İspanyol Askeri Mühendis Kont Pedro Navarro da dâhil olmak üzere ordunun yarısından fazlası hayatını kaybetmiştir. Bazı kayıtlar 28.000 Fransız askerinden sadece 4.000 kişinin hayatta kaldığını belirtmektedir. Sonuçta Fransız kuşatması sona ermiş ve tifüsten canlarını kurtarabilenler geri çekilmiştir. Ancak geri çekilenler de V. Charles'in hizmetindeki Orange Prensi Philibert de Chalon komutasındaki güçler tarafından takip edilerek öldürülmüşlerdir. Böylece Fransız ordusu imha edilmiştir (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 131).

16. yüzyıl Avrupa'sında tifüsün yayılmasını kolaylaştıran ve her biri birkaç on yıla yayılan iki önemli mücadele bulunmaktadır. Bunlardan ilki bir kısmına yukarıda değindiğimiz Kutsal Roma İmparatoru V. Charles'a karşı yapılan savaşlar ikincisi ise Macaristan'daki Osmanlı savaşlarıdır (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 84-85).

V. Charles'in, 1552'nin kasım ve aralık aylarında Fransa'nın Metz şehrini kuşatan ordusu tifüs ve dizanteri salgınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Kuşatma ile Kutsal Roma İmparatoru V. Charles, uzun süredir düşmanı olduğu Fransa'yı yenilgiye uğratmak için son büyük girişimini yapmıştır. Ancak hastalık askeri kampını ele geçirip onu kuşatmayı bırakmaya zorladığında yenilgiyi kabul etmiş ve kısa bir süre sonra da tüm imparatorluk işlerini kardeşi I. Ferdinand'a devretmiştir. Aslında V. Charles, Metz'i kuşatmakla sadece şehre hâkim olmayı değil aynı zamanda düşmanlarına karşı da saldırıya geçmeyi ümit ediyordu. Ancak kuşatma oldukça kötü planlanmıştı. Metz hükümdarı olan Guise Dükü, geniş tahkimatlar inşa ettirmiş, düşmanları barındırabilecek şehrin duvarları dışındaki yapıları yerle bir ettirmiş ve şehrin doğal savunmasını güçlendirmişti. Dükün, hazırlıklarını öğrenen Macaristan Kraliçesi Mary'nin tavsiyesine karşın, V. Charles baharda hava şartlarının uygun hale gelmesini beklemedi. Kuşatma, Ekim 1552'de başladı. Ancak soğuk hava, nem ve yetersiz erzak kısa sürede hastalıklar için uygun koşulları yarattı. V. Charles'in İspanyol, İtalyan ve Alman tebaasından topladığı yaklaşık 75.000 asker ve paralı askerlerinden 10.000'den fazlasının bir ayda öldüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Özellikle güneyden gelen ve soğuk havaya alışkın olmayan askerler hastalıklara karşı daha duyarlıydı. Ocak ayı başında V. Charles, istemeden de olsa yenilgiyi kabul etti ve kuşatmayı kaldırdı. Ancak salgın bitmedi ve şehri kuşatanlar gibi savunulanları da vurdu. Daha sonra ise çevreye yayıldı ve özellikle 1553 yazında şiddetini arttırdı (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 69).

Kanıtlar V. Charles'a karşı yapılan ilk savaşlar sırasında tifüsün geniş çapta yayıldığını gösterse de Hans Zinsser hastalığın Avrupa'da salgın olarak ortaya

⁵ Habsburg-Valois Mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Salgado, 1990, s. 377-400).

çıkmasının Osmanlıların, Macaristan'daki savaşlarından kaynaklandığını iddia etmektedir. Macarlarla yapılan savaşların ve sonuçlarının, tifüsün bitler tarafından kesintisiz döngüler halinde insandan insana geçmesine fırsat veren koşulları yarattığı düşünülmektedir. Hastalığın Türklerden mi ya da başka bir taraftan mı geldiği veya Macaristan'da mevcut olup olmadığı hakkında net bir bilgi yoktur. 1565-1569 yılları arasındaki Osmanlı-Macar savaşlarının doğrudan bir sonucu olarak, tifüs artık "*Macar Hastalığı (Morbus Hungaricus)*" adını almıştır. Hastalık, 1566'da Macaristan'da geniş çapta yayılmıştır. 1568'e kadar devam eden salgın, Avusturya, Belçika, Bohemya, Almanya, Hollanda, İtalya ve İspanya'ya kadar yayılmıştır (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 85)⁶.

1.3. Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ve Tifüs

1618 ile 1648 yılları arasında meydana gelen Otuz Yıl Savaşları, "*İnsanlığın şimdiye kadar maruz kaldığı epidemiyolojideki en devasa doğal deney*" olarak adlandırılmaktadır (Hays, 2009, s. 71). Bununla birlikte Otuz Yıl Savaşları, insani maliyetleri açısından da Avrupa tarihinin en yıkıcı çatışmalarından biri olarak görülmektedir. Katolikler ile Protestanlar arasındaki dini bir savaş gibi görünen bu savaşlar modernleşen bir kıtanın siyasi gerilimlerinden de beslenmiştir. Otuz Yıl Savaşları içerisindeki seferler doğuda Macaristan'dan, batıda Fransa-Almanya sınırına, kuzeyde Baltık Denizi'nden, güneyde İsviçre Konfederasyonu sınırına kadar uzanan geniş bir coğrafyanın yıkımına katkıda bulunmuştur. Cezalandırıcı cinayetler, ekinlerin, arazilerin ve mülklerin yerle bir edilmesi, kitlesel göç, kıtlık ve salgın hastalıklar bu yıkıma katkıda bulunmuştur. Öyle ki savaşlar sırasında Almanya nüfusunun % 50 veya daha fazla azalarak 8-9 milyona düştüğü tahmin edilmektedir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 86).

Otuz Yıl Savaşları ile ilişkilendirilen ilk büyük salgın, çatışmanın ilk odağı olan Bohemya'da görülebilir. 1620 yılı başlarında, Katolik Birliği'nin işgalci güçleri arasında tifüs salgını ortaya çıkmıştır. Salgın yaklaşık 20.000 askerin ölümüne neden olmuştur. Hayatta kalanlar ertesi yıl tifüsü, Bavyera ve Württemberg'in sivil halkına taşımışlardır. Savaşın geri kalanında tifüsün coğrafi merkezi askeri hareketin değişen konumunu takip etmiştir. Tifüs, 1620-1625 yılları arasında Almanya'nın güneyinde ve batısında, 1625-1630 yılları arasında Almanya'nın kuzeyinde ve doğusunda, 1630-1635 yılları arasında Almanya'nın merkezinde, 1635-1640 yılları arasında ise yine kuzey bölgelerinde görülmüştür. 1640 ve 1648 yılları arasında ise tüm ülkeye yayılmıştır. Friedrich Prinzing, 1622-1639 yılları arasında Almanya'nın sivil yerleşim sisteminde meydana gelen 450 kadar yerel tifüs salgınını belgelemiştir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 87-88).

⁶ Hans Zinsser, ABD'li bakteriyolog ve tifüsün biyografisini yazan kişidir. Profesör Zinsser, tifüsün trajik sonuçlarına ilk olarak I. Dünya Savaşı sırasında Sırbistan'daki Kızıl Haç Tifüs Komisyonu ile yaptığı çalışma sırasında tanık olmuştur. Tifüse karşı olan ilgisi, 1923'te Milletler Cemiyeti Sağlık Komiseri olarak Rusya'ya gönderildiğinde daha da artmıştır. 1935'te yazdığı "*Rats, Lice and History (Fareler, Bitler ve Tarih)*" isimli ünlü eserinde 15. ve 16. yüzyıl Avrupası'nda tifüsün ortaya çıkışı ile Osmanlı Devleti'yle yapılan savaşlar arasında bağlantı olduğunu öne sürmüştür. Bk. (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 84).

Bu noktada üzerinde durulabilecek olaylarda biri 1632'de Nürnberg'te meydana gelmiştir. Çünkü tifüs, bu tarihte Nürnberg yakınlarında bir savaşın meydana gelmesini engellemiştir. İsveç Kralı Gustav Adolphus ile Baron von Wallenstein komutasındaki ordular Nürnberg'te karşı karşıya gelmişlerdir. Baron von Wallenstein, İsveç ordusunu hapsederek şehri kuşatmıştır. Ancak kısa bir süre sonra her iki orduda da tifüs salgını patlak vermiş ve yaklaşık 18.000 kişinin ölümüne neden olmuştur. 11 hafta sonunda her iki ordu da Nürnberg'ten çekilmek zorunda kalmıştır (White III, 2018, s. 74).

Otuz Yıl Savaşları'nın epidemiyolojik etkileri hiçbir şekilde Almanya ile sınırlı kalmamıştır. Orduların ve kaçakların sınır ötesi hareketliliği hastalığın uluslararası yayılımına katkı sağlamıştır. Örneğin Hollanda'da, Mansfield'deki hasta birlikler, 1623-1624'te sivil halk arasında bir tifüs salgınına neden olmuştur. Fransa'da ise 1628-1633 yılları arasında Paris, Lyon, Marsilya ve Toulouse'da ve diğer birçok kasaba ile şehirde şiddetli tifüs ve hıyarcıklı veba salgınları meydana gelmiştir. Hemen hemen aynı dönemde Alman veya Fransız birliklerinin İtalya'da da tifüs ve hıyarcıklı veba salgınlarına yol açtığı düşünülmektedir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 92).

Otuz Yıl Savaşları'nın epidemiyolojik etkisi 1640-1649 yılları arasındaki İngiliz İç Savaşı sırasında görülmüştür. Öyle ki tifüs, 1643 yılının ilkbahar ve yaz aylarında Berkshire ve Oxfordshire'daki, Kraliyetçi ve Parlamenter güçler arasında yayıldığı gibi sivil halk da hastalıktan ciddi şekilde etkilenmiştir. Bununla birlikte salgının İngiltere'de genel olarak yaygınlaşıp yaygınlaşmadığı ise belirsizdir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 93).

Sonuç olarak Otuz Yıl Savaşlarının meydana geldiği 1618-1648 yılları arasında tifüs, veba ve yetersiz beslenme nedeniyle yaklaşık 10 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Savaşlar sırasında 350.000 kişinin öldüğü düşünülürse bu rakamın büyüklüğü daha net anlaşılır. Tarihçiler, tifüsün neden olduğu hasarın önemli bir kısmının 1632'den önce meydana geldiği sonucuna varmışlardır. Otuz Yıl Savaşları, tifüsün ayırım gözetmeyen bir katil olduğunu gözler önüne sermiştir (White III, 2018, s. 74).

2. 19. Yüzyıldaki Savaşlarda Tifüsün İzleri

2.1. Napolyon'un Baş Belası: Tifüs

Fransız Ulusal Meclisi'nin 20 Nisan 1792'de Avusturya İmparatoru II. Francis'e savaş ilan etmesiyle başlayan ve Napolyon Bonapart'ın 18 Haziran 1815'te Waterloo'daki kesin yenilgisine kadar devam eden süreç kıta Avrupa'sında neredeyse kesintisiz savaşla geçmiştir. Zaman zaman bütün büyük Avrupa devletleri bu savaşa dâhil olmuşlardır. Devrim Savaşları (1792-1802) ve Napolyon Savaşları (1803-1815) gibi iki döneme ayrılan bu süreç bir dizi hastalığın yayılmasına neden olsa da, tifüs hem askeri nüfusta hem de sivil nüfusta epidemiyolojik olarak üstünlüğü yine elinde tutmuştur (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 102).

1792-1797 yılları arasındaki I. Koalisyon Savaşı'nın başında Prusya birlikleri şiddetli bir dizanteri salgını ile karşı karşıya kaldılar. Bu salgın işgalin başarısız olmasının başlıca sorumlusu oldu. Bu sırada bir tifüs salgını da başladı. Tifüs, Prusya

ordusunun yanı sıra Meuse, Moselle, Meurthe ve Ardennes bölgelerinin sakinleri arasında da çok sayıda ölüme neden oldu. 20 Eylül 1792'de Valmy'deki çarpışmadan sonra kötü derecede enfekte olmuş olan müttefik ordusu hastalarını çeşitli şehirlerde ve köylerde bırakarak geri çekildi. Bu durum hastalığın onları takip eden Fransız ordusuna bulaşmasına yol açtı. Verdun, müttefik kuşatması sırasında en çok acı çeken şehirlerdendir. Bu şehirde hastalıkların yaygın olarak görülme nedenlerinden biri sağlık koşullarının yetersiz olmasıydı. Bu dönemde Verdun'da tıpkı daha sonraki Fransız savaşlarında olduğu gibi hastalara ve yaralılara uygun şekilde bakma düşüncesi yoktu. Öyle ki hastalar ve yaralılar çürümüş samanların üzerinde, dışkuları içerisinde, iki ya da üç kişi tek bir battaniyeyi paylaşarak yatıyorlardı. Bu nedenle hastaların üçte ikisi hayatını kaybetti. Tıpkı Metz gibi üç askeri hastanenin inşa edildiği Pont-a-Mousson'da da ciddi bir salgın yaşandı. Hastaneler akın akın gelen hastaları barındırmada yetersiz kaldı. Tifüs sonraki iki yıl içerisinde de ara ara görülmeye devam etti. 1792'den 1795'e kadar Metz hastanelerine toplam 64.413 hasta kabul edildi. Bunlardan 4.870'i hayatını kaybetti. 1793-1794 yıllarında tifüs Yukarı Ren Nehri boyunca devam eden savaş nedeniyle sık sık Almanya'ya taşındı (Prinzing, 1916, s. 92-93).

İtalya'da ise 1796'dan beri devam eden savaş nedeniyle salgın hastalıklar kısa sürede tüm yarımadaya ve hatta Sicilya'ya yayıldı. Salgınlar özellikle Mantua Kuşatması (1796-1797) sırasında hem savunanları hem de saldıranları şiddetli bir şekilde etkiledi (Prinzing, 1916, s. 96). Fransızların, Mantua kuşatması sırasında önce sıtma daha sonra ise tifüs ve dizanteri salgınları meydana geldi. Mantua, 3 Şubat 1797'de teslim olduğunda şehrin ölü sayısı muhtemelen 20.000'i bulmuştu (Smallman-Raynor&Cliff, 2004, s. 102). 1799'da Scherer komutasındaki Fransız birlikleri, Avusturyalıların ilerleyişi karşısında düzensiz bir şekilde geri çekildiler ve Nice şehrine sığındılar. Burada, 1799 sonbaharında Fransız ordusunda şiddetli bir tifüs salgını meydana geldi. Hastalık kısa sürede şehir nüfusunun üçte birini etkiledi. Daha sonra Güney Fransa'ya taşınan hastalık Aix, Fréjus, Marsilya, Toulon ve hatta Grenoble'a bulaştı. Tifüs, İtalya istikametinde çok daha geniş bir alana yayıldı. Özellikle Cenova'da 1799-1800 yıllarında bir tifüs salgını meydana geldi. Bu salgında altı ay içerisinde 14.000 kişi hayatını kaybetti. Aynı şekilde Güney Almanya'da da İkinci Koalisyon Savaşı (1799-1802) sırasında tifüs salgınları görüldü. Bu salgınların nedeni savaşa bağlı olarak askerlerin sürekli yer değiştirmeleriydi. Bavyera ve Swabia'daki birçok yer de 1799'da tifüse maruz kaldı (Prinzing, 1916, s. 96-98). Tifüs, 1805'teki III. Koalisyon Savaşı ve 1806-1807'deki Fransa-Prusya Savaşı ile geniş çapta yayıldı. Fransa ve Avusturya arasındaki düşmanlık nedeniyle hastalık Moravya, Bohemya, Yukarı ve Aşağı Avusturya, Galıçya, Macaristan ve savaş esirlerinin taşınması nedeniyle de Almanya ve Fransa'ya yayıldı. 1806 ve 1807'de ise esirler vasıtasıyla güney Almanya ve Fransa'nın bazı bölgelerine tekrar yayıldı (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 102, 104).

Fransızlar tarafından 13 Kasım 1805'te işgal edilen Viyana'da, hastanelerin aşırı derecede kalabalık olması nedeniyle bir tifüs salgını başladı. Başta Ruslar olmak üzere çok sayıdaki savaş esirinin Strasburg'a giden askeri yollar boyunca taşınması, tifüsün

tüm güzergâh boyunca yayılmasına etki etti. Landshut, Münih ve Augsburg, tifüs mikrobinin yayıldığı Bavyera şehirleridir. Tifüs nedeniyle Augsburg'da 1805'te 1.189, 1806'da 1.840 ve 1807'de 1.165 kişi vefat etmiştir. Tifüs, savaş esirleri tarafından 1805-1806 kışında Fransa'ya taşınmıştır. 1807 yılının ilkbaharında 76 günlük bir kuşatmaya maruz kalan Danzig'de sağlık durumu iyiyken, şehri kuşatan Fransız kuvvetleri arasında tifüs hüküm sürmekteydi. Hastalık, 1805-1806'da Rus kuvvetleri tarafından Silezya'ya taşındı (Prinzing, 1916, s. 98-101).

1808-1809 seferi sırasında Sir John Moore komutasındaki İngiliz ordusu, Corunna'ya felaketle sonuçlanan bir geri çekiliş yaptı. 1808 yılı ekim ayının sonlarına doğru İngiliz kuvvetlerinin İspanya'ya ilerleyişi başladı. Ancak müttefik İspanyol kuvvetlerinin, Fransızlar tarafından birkaç defa bozguna uğratılması ve İngiliz kuvvetlerinin, Fransız ordusunun baskısı altına girmesi nedeniyle Sir John Moore, İngiliz ordusuna Corunna'ya geri çekilme emri verdi. Kışın ortasında ve zorlu arazi şartlarında ordudaki kargaşa arttı. Bu durum Corunna'ya doğru yapılan yürüyüşte birkaç bin İngiliz askerinin hayatını kaybetmesine neden oldu. Astorga ve Villafranca arasındaki yürüyüşte yaklaşık 3.000 asker tifüs, dizanteri ve diğer nedenlerle hayatını kaybetti. Corunna Savaşı sırasında 16 Ocak 1809'da, 4.035 asker hasta olarak kaydedilmişti. Kaynaklar birlikler arasındaki ölüm nedeninin ağırlıklı tifüs ve dizanteri olduğunu belirtmektedir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 104).

Tifüs, 1808-1814 yılları arasında İspanya ve Portekiz'de de kendisini göstermiştir. Fransız ordusu bu savaş sırasında yiyecek tedariki ve kötü hastane şartları nedeniyle büyük zorluklar yaşamıştır. Napolyon kuvvetlerinin, İspanyol yarımadasındayken hastalıklar nedeniyle 300.000 ve silahlı çatışma nedeniyle de 100.000 asker kaybettiği kaynaklarda belirtilmektedir. 1808'de ve 1809'da 3 defa kuşatılan Zaragoza şehrindeki salgın özellikle dikkat çekicidir. 100.000 bin nüfuslu şehirde 54.000 kişi tifüs nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Ayrıca şehri savunan 30.000 askerden de 18.000'i tifüse kurban gitmiştir (Prinzing, 1916, s. 101).

Fransız ordusu, Avrupa tarihine "Yarımada Savaşı" olarak geçen bu savaş sırasında hastalıklardan büyük zarar görmüştür. Bu arada İspanyol esirlerin sürekli yer değiştirmesi, tifüsün Fransa'daki yerleşim bölgelerinde de geniş bir alana yayılmasına yol açmıştır. Fransa'nın, İspanya sınırına yakın Dax Kasabası, hastalığın tahribatını yaşayan ilk yerleşim yerlerindenidir (Smallman-Raynor & Cliff, 2004, s. 104-106). Dax kasabasının salgından etkilenmesinin ve hastalığın yayılmasına imkân sağlamasının nedeni ise kasabanın alçak ve bataklık konumu ile hastanesinin tifüslü askerlerle dolu olmasıdır. Ülkenin iç bölgelerine kadar gönderilen İspanyol esirler nedeniyle tifüs kısa sürede yayılmıştır. Hastalar ve yaralılar aynı vagonlarda taşınırken çoğu zaman da hastalar ile sağlıklı olanlar yan yana samanların üzerinde yatmak zorunda kalmışlardır. Bu durum birçoğunun hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Hastalığın sivillere yayılmasını önlemek için bazı tedbirler alınmıştır. Esirler için ayrılan binaların kasabadan uzaktaki binalardan seçilmesi, esirler ile halkın temas etmelerinin engellenmesi ve esirler ayrıldıktan sonra kullandıkları samanların yakılıp, binaların dezenfekte edilmesi bu tedbirler arasındadır. Ancak hastaların, hastanelere nakledilmesi zorunlu hale geldiğinde tifüsün yayılmasını engellemek imkânsız hale

gelmiştir. Neticede Orta Fransa'daki birçok yer tifüs salgınına maruz kalmıştır. İnsanlar tifüse yakalanmaktan korktukları için mahkûmlar en kısa sürede en yakın bölgelere nakledilmişlerdir. Tabii bu durum hastalığın yayılmasına yardımcı olmuştur (Prinzing, 1916, s. 102-103).

Napolyon Savaşları başladığında bit kaynaklı enfeksiyon askerlerin günlük yaşamın parçası olarak kabul ettiği bir savaş gerçeğiydi. Napolyon, 1812'de Fransa'yı eski ihtişamlı günlerine kavuşturmak için Rusya'ya saldırdı. (White III, 2018, s. 75). Rusya seferi, Napolyon'un en büyük kumarıydı. Ancak yaşanan süreç büyük ordusunun yok olmasına ve imparatorluğunun çökmesine yol açtı (Thomas, 2007, s. 9).

Bu sefer öncesinde Napolyon'un nihai hedefi Rusları yenmek ve mümkünse Britanya İmparatorluğu'nun baş tacı olan Hindistan'ın kontrolünü ele geçirmektir. Bu yolda büyük ordusuna çok güvenmekteydi. Bununla birlikte Napolyon, kuvvetlerinin Rus seferi için uygun donanıma sahip olmadığı ve askeri harekâtını bir sonraki bahara ertelemesi konusunda uyarıldı. Aslında kendisi de bazı tedbirler alması gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle yaralıların tedavisi için sahra hastaneleri kurdurdu. Temizliği sağlamak için emirler verdi. Napolyon, 1812 seferine 400.000 ile 600.000 arasında bir askerle başladı. Bu sayılar çeşitli Fransız yetkililerinin ifadelerine dayandığı için farklılık göstermektedir. Örneğin Fransız Ordusu Baş cerrahı olan Dominique Jean Larrey, ordu mevcudunun 400.000 olduğunu belirtmiştir. Napolyon'un kişisel yardımcısı olan Vicenza Düku ise İmparatorun 500.000 askerle Rusya'ya yürüdüğünü belirtmektedir. Ancak tarihi kayıtlar, Fransız Ordusu'nun 600.000'e yakın olduğunu tahmin etmektedir (White III, 2018, s. 75-76).

Ordudaki asker sayısı ne olursa olsun Napolyon için sorunlar hemen başlamıştır. Fransız Ordusu, Niemen Nehri'ni geçip Polonya topraklarına girdiğinde, Fransız ikmal hattı bozulmuş ve ordunun gerisinde kalmıştı. Bu durum orduyu erzak aramaya ve hatta yiyecek için baskınlar yapmaya zorladı. Bu nedenle askerler kaçınılmaz olarak Polonya halkı ile temas kurmak zorunda kaldılar. İşte tam bu sırada Polonya bir tifüs salgınıyla uğraşmaktaydı (White III, 2018, s. 76). Polonya'nın kırsal kesiminde yaşam kalitesi yüksek değildi. Çoğu insan köylerde böceklerin istila ettiği barakalarda yaşıyordu. Zaten tifüs bölgede uzun zamandır endemikti. Ayrıca Rus ordusu, çekilişi sırasında Polonya topraklarını çorak bir araziye dönüştürmek için elinden geleni yapmıştı. İşte bu ortam bitlerin yayılması için oldukça idealdi. Polonya'daki bu olumsuz şartları destekler nitelikte Fransız askerleri de son derece kirli durumdaydı. Günlerdir aynı kıyafetlerle yaşıyorlardı. Bu da bitlerin, kıyafetlerinin dikiş yerlerinde yuva bulması için mükemmel bir durumdu. Bitlerin dışkısı daha sonra askerlerin giysilerini ve derilerini kirletiyordu. En küçük bir çizik bile bakterinin vücuda bulaşması için yeterli oluyordu. Askerler ayrıca kapalı alanlarda büyük gruplar halinde uyuyorlardı. Bitler bu alanlarda enfekte olmamış askerlere geçip bakteri yüklü dışkılarını bırakabiliyorlardı (Thomas, 2007, s. 9).

Haziran ayında orduda hastalık belirtileri görülmeye başladı. Ordu, Vilna'ya (Vilnius) ulaştığında günde yaklaşık 5.000 asker hastalıklar nedeniyle hayatını kaybediyordu. Vilna'daki manastırlar hastanelere dönüştürüldü. Napolyon, Vilna'ya ulaştığında savaş gücünün neredeyse % 25'ini kaybetmişti. Yine de ilerlemeye devam

etti. Askerler yağmur altında sırlıklam ıslanmaktaydı. Sahra toprakları çamurda sürüklenmekteydi. Ölü atların şişmiş cesetleri yolları kaplıyordu. Yorgunluk ya da hastalık nedeniyle düzensizleşen askerler ölüme terk edilmekteydi. İlk bakışta felaket olarak nitelendirilebilecek bu manzara, Rusya'dan geri dönerken yaşanacak dehşetle boy ölçüşemezdi (White III, 2018, s. 76).

Napolyon, endişe verici bir hızla asker kaybetmesine rağmen ilerlemeye devam etti. Bu arada Rus kuvvetleri, Fransızları iç bölgelere ve ikmal hatlarından uzağa çekmeye devam ediyorlardı. Fransızlar ilerledikçe Rusların geri çekilişi devam etti. Fransız Ordusu'ndaki hastalıklar nedeniyle Rusların geri çekilişi durdurulamıyordu. Bunun bir örneği 1812 Temmuz'unda Dinyeper Nehri yakınlarındaki Mogilev Muharebesi'nde görüldü. Fransız Mareşal Davout, Rus General Bagration'un Rusya içlerine, Smolensk'e doğru ilerlemesini durdurmak için yola çıkmıştı. Mareşal Davout, savaşa yaklaşık 17.000 askerle girdi. Ancak sefere yaklaşık 70.000 askerle başlamıştı. Mareşal Davout, birliklerinin % 76'sını hastalık nedeniyle kaybetmişti. Bu durum birliğini savaş için etkisiz bir hale getirdi. Ağustos ayına birkaç gün kala, Rus kuvvetleri Mogilev'deki Fransız kuvvetlerinden uzaklaşarak Smolensk'te birleştiler. Ancak Fransızlar, 16 gün sonra Rusları Smolensk'ten çıkardılar. Bu durum bir Fransız zaferi gibi görülse de Rus geri çekilişi devam etti (White III, 2018, s. 76-77). Kaynaklar, Smolensk'in Napolyon için geri dönüşü olmayan bir nokta olduğunu söylemektedir. Generalleri kasabayı tahkim etmeyi, kışı orada geçirerek kayıplarını telafi etmeyi önerdiler. Ancak Napolyon, onların tavsiyelerini dikkate almadı ve Rusları kovalamaya devam etti. Daha da acısı ordusunun hastalıklar yüzünden yok olmakta olduğunu görmesine rağmen ciddi önlemler almadı (Allen, 1998, s. 17).

Fransızlar, hastalarını ve yaralılarını tedavi etmek için sahra hastaneleri kurdular. Ancak büyük bir hata yaptılar. Nekahet dönemindeki askerlerin sayısı fazla olduğundan bunları birbirlerine yakın bir şekilde yatırdılar. Bazı tıp tarihçileri seferin bu noktasında tifüsün yayılmasından hastaneleri sorumlu tutmuşlardır. Doktorlar yaralı askerleri tifüs veya dizanteri hastalarının yakınında yatmaya zorlamışlardır. Bu da hastalıkların daha fazla yayılmasına neden olmuştur. Napolyon, Smolensk'ten ayrıldığında savaş gücü % 50'nin altına düşmüştü. Yiyecek stokları da en düşük seviyeye ulaşmıştı. Ayrıca Smolensk'teki depolarda bulunan tıbbi malzemeler de yanmıştı. Daha da kötüsü, Ruslar artık yakıp yıkmaya taktiklerini kullanmaya başlamışlardı. Geri çekilirlerken, malzemelerin Fransızların eline geçmesini engellemek için köyleri ve kasabaları yaktılar. Yiyecek sıkıntısı Fransız ordusunu zor durumda bırakmaya devam etti. Fransız askerleri moral bakımından da çöktü. Askerlerin çoğu kişisel hijyenden vazgeçti. Açlık, Fransız askerlerini yağma ve talana zorladı. Azalan disiplin, Moskova'ya ilerlerken Rus kırsalının tecavüze uğramasıyla sonuçlandı. Fransız komutanlar, yağmayı önleme emri almalarına rağmen etkisiz kaldılar. Fransızlar, Smolensk'i Ruslardan aldıklarında ikmal hatları zayıf ve savunmasızdı. Hasta askerler kalabalık gruplar halinde firar edip Litvanya ve Belarus'un dört bir

tarafına dağıldılar. Rus köylülerinin işgalci Fransız ordusuna karşı ayaklanması ise Fransızlar adına daha büyük sorunların doğmasına neden oldu (White III, 2018, s. 77)⁷.

Napolyon, Moskova'ya ulaşmadan önce seferin en kanlı savaş olan Borodino Muharebesi'ni yaptı. (White III, 2018, s. 78). Bu muharebe, Napolyon için seferin doruk noktasıydı. Bu noktaya gelindiğinde, Napolyon'un ordusu hastalıktan kırılmıştı. Kendi sağlığı da kötüydü. Tifüs yayılmaya devam ediyordu. 5 Eylül'de, seferin en çetin savaşından iki gün önce, Napolyon'un yaklaşık 130.000 askeri vardı. Karşısında ise General Kutusov komutasındaki 120.000 Rus askeri bulunmaktaydı (Allen, 1998, s. 22).

Savaş sonucunda Fransızlar, 28.000-30.000 civarında, Ruslar ise yaklaşık 44.000 asker kaybetti. Ancak Borodino, tifüsün daha fazla yayılması için yeni bir fırsat verdi. Yaralıları tedavi etmek için yine sahra hastaneleri kuruldu. Yatak sayısından daha fazla olan hasta ve yaralılar saman yataklara yatırıldılar. Bitler saman yatakları işgal etti. Dolayısıyla tifüs daha fazla yayıldı. Eylül 1812'de Fransız ordusu, aç bir halde Moskova'ya yürüdü. Fransızlar, geri çekilen Ruslar tarafından ateşe verilmiş bir şehirle karşılaştılar. Napolyon, Çar I. Aleksandr'a göndermiş olduğu bir mektupta, Moskova'daki yangınları başlatanların kendi kuvvetleri değil, geri çekilen Rus kuvvetleri olduğunu ima etti. Ancak daha da önemlisi Napolyon, Moskova'ya seferin başlangıcındaki 600.000 kişilik ordusundan sadece 90.000 asker getirebilmişti. Şehir yandıktan sonra, Fransız askerleri şehirde günlerce değerli eşyalar aradılar. Şehri yağmaladılar hatta birbirleriyle savaştılar. Napolyon, Moskova'nın kaybedilmesinin Rus halkını Çar Aleksandr'a karşı kıskırtacağını ve Rusya'yı teslim olmaya zorlayacağını umuyordu. Bütün bunlar olurken Napolyon, ironik bir şekilde Moskova'da İsveçli XII. Charles'ın 1708'de felakete sonuçlanan Rusya'yı işgalini okuyordu. XII. Charles, kışı Ukrayna'da geçirmeye karar vermişti ve ordusunun büyük bir kısmını soğuk, açlık ve hastalıktan kaybetmişti. Napolyon, geçmişten ders almamıştı. Kış hızla yaklaşırken Çar Aleksandr'ın harekete geçmesini beklemeye devam etti. Ancak Ruslar bu zamanı takviye yapmak ve yeniden örgütlenmek için kullandı. Napolyon, Tarutino Muharebesi'ndeki yenilgisinden sonra Rusya'dan çekilmeye karar verdi. Büyük ordusu artık 75.000 kişiden biraz fazlaydı. Rusya'dan çıkarken, Fransız kuvvetleri daha fazla ganimet taşımak için tüfeklerini attılar. Borodino'ya döndüklerinde araziye zırhlar, silahlar ve kurtlar tarafından kemirilmiş yaklaşık 30.000 cesetle dolu buldular. Bu arada öfkeli Rus köylüleri Fransız askerlerinin başına ödül koydular. Rus köylülerinden ve Kazaklardan korkan Fransızlar küçük gruplar halinde seyahat etmekten kaçınıyorlardı (White III, 2018, s. 78).

⁷ Bir gözlemci Smolensk'teki durumu şöyle tasvir etmektedir: "Smolensk, Ruslar tarafından boşaltıldıktan sonra evlerin çoğu yakılmıştı. Geri çekilen Ruslar işe yarayabilecek her şeyi yok etmişlerdi. Her yerde cesetler vardı. Kimsenin onları kaldıracak zamanı yoktu. Toplar, yük arabaları, atlar ve piyadeler onların üzerinden geçti. 17 ve 18 Ağustos'ta, Bavyeralıların kendilerini gösterdikleri Polotsk savaşı oldu. Yaralıları için ilaç yoktu, içme suyu bile yoktu, ekmek yoktu, tuz yoktu. Rusya'daki pek çok sağlıksız yer arasında burası en kötüsüydü. Böcek kaynıyordu. Hastanede askerlerin hasretle beklediği bir ölüm odası vardı. Orada samanların üzerinde bir daha kalkmamak üzere dinleneceklerdi. Bk. (Rose, 1913, s. 29).

Hastalar ve yaralılar arabalarda taşınmaktaydı. Hastaları ve yaralıları yola boşaltmak ve yüklerini hafifletmek için araba sürücüleri genellikle engebeli arazilerden geçtiler. Arabalardan düşenler yol kenarlarında ölüme terk edildi. Napolyon, Smolensk'e döndüğünde ordusunun daha büyük bir kısmını kaybetti. Hasta ve yaralı askerlerin birçoğu aşırı kalabalık hastanelerde yatak bulamadıkları için sokaklarda donarak öldüler. Aralık 1812'de Napolyon, orduyu terk etti. Aynı ay içerisinde Mareşal Kutuzov, Vilna'ya vardığında donmuş cesetlerin yerlere saçıldığına veya yanmış ağaçlara asıldığına tanık oldu. Tifüse yakalanmış adamlar sokaklarda barınak ve yiyecek aramaktaydılar. Ruslar, İmparatorluk Muhafızları'na toprak çözüldükten sonra gömülmesi ya da yakılması için cesetleri taşıttı. Bu işte görevlendirilen askerlerin neredeyse yarısı tifüse yakalandı. Napolyon'un 600.000 kişilik büyük ordusundan sadece 3.000 kişi Fransa'ya dönebildi (White III, 2018, s. 78-79).

Acı bir gerçek Fransız ordusunun tifüsü Rusya'dan getirip Avrupa'nın geri kalanına yaymış olduğudur. Almanya'da halk tifüse yakalanma korkusuyla askerleri barındırmaktan korkuyordu. Hastalık yayıldığında, Alman doktorlar hastaları, hastanenin izole edilmiş bir bölümüne kapattılar. Ruslar, tifüs nedeniyle ölen yaklaşık 250.000 cesedi gömmek ya da imha etmek zorunda kaldıklarını belirtmektedirler. Tifüs ve soğuk hava Fransız ordusuyla birlikte onun yenilmezlik efsanesini de yok etmiştir. Dahası, tifüsün pençesindeki ordu Avrupa'da kalıcı bir iz bırakmış ve tifüs nedeniyle geniş halk kitleleri ölmüştür. Rusya seferinin toplam kaybının Fransızlar, Fransız müttefikleri, Ruslar ve siviller için milyonlar olduğu tahmin edilmektedir. Ordusunu kaybetmiş olması Napolyon'u hızla yeni bir ordu kurmaya ve eğitmeye zorladı. Bunu yapmak için de soylulara başvurmak zorunda kaldı. Bu strateji İmparator için hiç de iyi olmadı. Napolyon, 1813'teki Leipzig Savaşı'ndan önce yeni bir ordu kurmayı başardı. Ancak bu ordu tifüs salgını ve Rusya kışında kaybedilen ordunun gücünde değildi. Napolyon'un daha önce destek konusunda güvendiği müttefikleri, koalisyon güçlerine katılarak onu terk ettiler. Böylece, 1814'te Paris düştü ve Napolyon tahttan çekilmek zorunda kaldı (White III, 2018, s. 79).

2.2. Kırım Savaşı ve Tifüs (1853-1856)

Rusya, 1853'te Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlar için bazı güvenceler ve savaş gemilerini Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki Çanakkale Boğazı'ndan geçirme hakkı talep etmiştir. Bu talepler Osmanlı Devleti tarafından reddedilince Ruslar, Tuna Nehri bölgesindeki Osmanlı topraklarını işgal ettiler. Rusya'nın saldırganlığının Doğu'daki güç dengesini bozacağından korkan İngiltere ve Fransa, 1854'te Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girdiler. Devam eden diplomatik müzakereler, Kırım'ın güneyinde bulunan Sivastopol'deki Rus deniz üssünde yoğunlaşan çatışmaları durdurmadı. Müttefikler, Eylül 1854'te limana saldırmaya başladılar. Ancak sonbahardaki kara savaşlarına rağmen üssü ele geçiremediler. Bu nedenle uzun bir kuşatma başladı. Diplomatik yanlış anlamalar ve askeri yetersizlikler savaşın uzamasına yardımcı olurken, askerler savaştan çok hastalıklara yenildiler. Bununla birlikte savaş sırasında hem İngilizler hem de Ruslar ordularında sağlık reformu dönemini de başlatan iyileştirmeler yapmışlardır (Encyclopedia of Plague and Pestilence, From Ancient Times to the Present, 2008, s. 81).

Kırım Savaşı, hastalıkların savaş meydanlarındaki etkilerini göstermede önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaş bir taraftan hastalıklı bölgelerden savaş alanlarına asker gönderilmesi durumunda bir ordunun ne kadar ağır bir ceza ödeyebileceğini gösterdiği gibi diğer taraftan da askeri birliklere yeterli gıda ve barınak sağlanırsa ciddi salgınları önlemenin mümkün olduğunu da göstermiştir (Prinzing, 1916, s. 170). Bununla birlikte Kırım Savaşı söz konusu olduğunda, mücadelenin sonuçlarını hastalıklardan çıkarmak mümkün değildir. Çünkü rakip kuvvetler kolera, tifüs ve dizanteri salgınlarından neredeyse aynı derecede etkilenmişlerdir. Kırım Savaşı sırasında biri Aralık 1854'te, diğeri ise Aralık 1855'te başlayan iki ayrı tifüs salgını meydana gelmiştir. Hastalık önce Ruslar arasında yayılmış daha sonra ise İngilizlere ve Fransızlara bulaşmıştır. İstanbul'a da sıçrayan tifüs burada filolara ve ticaret gemilerine yayılmıştır (Zinsser, 2010, s. 164-165).

Kırım Savaşı'ndan kısa bir süre sonra konuya ilişkin eser vermiş olan G. Scrive, Kırım'daki sahra hastanelerinde bulunan tifüs hastası Fransız askerlerine ait istatistikî bilgiler yayınlamıştır. G. Scrive'in verdiği bilgilere göre Eylül 1854 ile Temmuz 1856 arasında 11.124 tifüs hastası askeri hastanelere yatırılmıştır. Bunlardan 3.840'ı İstanbul'a götürülmüş, 6.018'i ise askeri hastanelerde hayatını kaybetmiştir. Verdiği bilgiye rağmen G. Scrive, bu sayıların çok az olduğunu da belirtmektedir. Ona göre Fransız ordusunda tifüsten kaynaklanan ölüm sayısı 17.515'ten az değildir ve en az 35.000 askerin tifüse yakalandığını düşünmektedir (Prinzing, 1916, s. 173).

İngiliz ordusunda ise tifüs sadece 1855-1856 kışında görülmüştür. J.C. Chenu'ya göre 167 asker hastalığa yakalanmıştır. Bunlardan 62'si hayatını kaybetmiştir. Ancak Rus birlikleri arasında tifüs şiddetli bir şekilde hüküm sürmüştür. Hastalık, Rusya'nın güneyine de yayılmıştır. Tifüs, İstanbul'daki askeri hastanelerde birçok kişiye bulaşmasına rağmen halk arasında yayılmamıştır. Kaynaklar, İstanbul halkının tüm seyri boyunca salgından korunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tifüs, İngiliz birlikleri tarafından İngiltere'ye taşınmıştır. 1856-1857 yıllarında ülkenin farklı noktalarında tifüs salgınları meydana gelmiştir. Savaş nedeniyle kıtlığın artması, tifüsün yoksullar arasında daha da yayılmasına neden olmuştur (Prinzing, 1916, s. 173-174).

Fransız birlikleri Fransa'ya geri gönderildiğinde kapsamlı önlemler alınmıştır. Mesela tifüsü kısa bir süre önce atlatmış olanların gemilere binmesine izin verilmemiştir. Yolda hastalığa yakalananlar için Akdeniz kıyısı boyunca birkaç istasyon kurulmuştur. Şüpheli birlikler karaya çıkmadan önce birkaç adada karantinaya alınmışlardır. Şehre girmeden önce tekrar muayene edilmişlerdir. Ayrıca askerlere banyo yaptırılmış ve onlara yeni elbiseler verilmiştir. Bu önlemlerden sonra sonuç oldukça başarılı olmuştur. Çünkü tifüs hastaları Fransa'da bakıldıkları hastanede sadece birkaç vakaya yol açmışlardır ve hastalık sivil nüfusa bulaşmamıştır (Prinzing, 1916, s. 174-175).

2.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Tifüs

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı da çok sayıda ölümden sorumlu olan salgın hastalıklara sahne olmuştur. Rusya'da ve Balkan Yarımadası'nda sık sık ortaya çıkan tifüs, bir kez daha en fazla tahribatı yapan hastalıktır. Kaynaklar, 35. Piyade Tümeni

Kiev’de toplanırken askerler arasında tifüs vakalarının görüldüğünü belirtmektedir. Hastalık daha savaş başlamadan önce Kışinev’deki (Besarabya) askerler arasında da varlığını göstermiştir. Nisan ve Mayıs 1877’de Rus kuvvetleri sağanak yağmur altında Tuna’ya doğru ilerlerken, tifüs, aralıklı ateş ve dizanteriden mustarip olanların sayısı önemli miktarda artmıştır. 1877-1878 kışında Balkan Yarımadası boyunca yapılan yürüyüş, kötü beslenen Rus birliklerini zor durumda bırakmıştır. Ayrıca Balkan ovalarında beklenen daha iyi koşullar da kendisini göstermemiştir. Hatta sağlık açısından seferin en talihsiz kısmı da burada başlamıştır. Yaklaşık 411.000 askerden oluşan Rus ordusundaki tifüs hastalarının sayısı Şubat 1878’de, 18.049’a yükselmiştir. Salgın, mayıs ayına kadar aralıksız şekilde şiddetini devam ettirmiş, haziran ayında ise azalmaya başlamıştır (Prinzing, 1916, s. 286-287).

Hastalık	Hasta Sayısı	Ölü Sayısı
Tifo	25.088	7.207
Mide humması ⁸	38.363	1.615
Tifüs	32.451	10.081
Dönek Ateşi ⁹	39.337	4.849

Tablo1: Rus ordusunun, Tuna yürüyüşü sırasındaki hasta ve ölü sayısı (Prinzing, 1916, s. 288).

Yukarıdaki Tablo 1 incelendiğinde tifüsün, hasta sayısı bakımından üçüncü ancak ölüme sebebiyet verme noktasında birinci sırada olduğu görülmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında da askeri hastaneler tıpkı Napolyon Savaşları’nda olduğu gibi tifüsün yayılmasına neden olmuşlardır. Savaş sırasında askeri hastanelerin sadece üçte biri seyyar hale getirilmişti. Bunların sayısı da donanımı da yetersizdi. Az sayıdaki karantina yeri tıbbi yönetimden yoksundu ve aşırı derecede kalabalıktı. Pis ve çöplerle dolu olan bu yerler hastalar için olduğu kadar bölge sakinleri için de tehlike oluşturmaktaydı. Uzun bir gecikmeden sonra ek barakalar inşa edildi. Ancak bunlar o kadar kötü düzenlenmişlerdi ki hastanelerdeki aşırı kalabalığa çok az rahatlama sağladılar. Hepsinden önemlisi dezenfeksiyon ve temiz çamaşır için gerekli araçlar bulunmamaktaydı. Bu durum hastanelerde büyük miktarda bulaşıcı madde birikmesine ve taburcu edilen nekahet dönemindeki hastaların temas ettikleri diğer insanlara hastalık bulaştırmalarına yol açıyordu. Nekahet dönemindeki hastaların Rusya’ya taşınmasına seferberliğin ilk bölümünde başlandı. Bu hastalar, tifüsü sadece askeri yollar boyunca yaymakla kalmadılar aynı zamanda Rusya’ya da taşıdılar. Bu nedenle tifüs birçok bölgede ortaya çıktı. Kuşkusuz seferin sonunda koşullar iyileşti. 1878’in ilkbaharında bu amaçla görevlendirilen bir komisyon karantina yerlerindeki sağlık koşullarını düzenleyen ve tifüs hastalarının her yerde tecrit edilmelerini sağlayan kuralları koymayı başardı. Savaş sona erdiğinde Rus askerleri Karadeniz üzerinden evlerine götürüldüler. Bu nedenle Karadeniz kıyısı

⁸ Hummâ-yı mide, fièvre gastrique. Bk. (Unat, İhsanoğlu & Vural, 2004, s. 258).

⁹ Hummâ-yı râcia, dönek humma, fièvre recurrente. Bk. (Unat, İhsanoğlu & Vural, 2004, s. 258).

boyunca Reni, Nikolayev, Sivastopol ve Odessa limanlarında hasta askerlerin toplanmasını sağlamak için sağlık komiteleri görevlendirildi (Prinzing, 1916, s. 288-289).

Kafkas Ordusunda tifo ve tifüs hastalıkları yaygındı. Kaynaklar tifonun bölgeye Osmanlı kuvvetleri tarafından değil, Ruslar tarafından taşındığını belirtmektedir. Rus birliklerinin koşulları oldukça kötüydü. Birlikler, hijyen şartlarının kötü olduğu Ermeni köylerinde barınmaktaydılar. Bu köylerde kimse çöplerle ilgilenmemekteydi. Rus askerlerinin iaşeleri de oldukça kötüydü. Giysileri yetersizdi. Bu şartlar sürekli yürüyüş ve savaşla birleşince Rus askerlerinin dirençleri büyük ölçüde azaldı. Ekim 1877'de ana orduda tifüs salgını başladı. Aşırı derecedeki kalabalık hastaneler ise hastalığın yayılmasına yardımcı oldu. Koşulların en kötü olduğu yer ise Erivan'daki müfrezeydi. Birlikler kışlalara yerleştikten sonra tifüs korkunç bir şekilde patlak verdi. Kısa süre içerisinde tüm Erivan hastalıktan etkilendi (Prinzing, 1916, s. 289).

Hastalık	Hasta Sayısı	Ölü Sayısı
Tifo	24.473	8.908
Mide humması	9.589	1.044
Tifüs	15.660	6.506
Dönek Ateşi	14.576	3.775

Tablo 2: Kafkas Ordusunda hastalığa yakalananların ve hayatını kaybedenlerin sayıları (Prinzing, 1916, s. 290).

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere tifüs, mevcut hastalıklar içerisinde hem hasta sayısı bakımından hem de ölüme sebebiyet verme bakımından ikinci sırada yer almaktadır.

Osmanlı birlikleri, Rus birliklerine göre tifüsten daha az etkilenmiştir. Bu durumun sebebi Osmanlı askerlerinin daha iyi beslenmesi ve kamplarının daha temiz olmasıydı. Ancak Osmanlı esirlerinin durumu da tıpkı Rus esirlerinki gibi kötüydü. Esir alınan 57.000 askerden, 13.983'ü çoğu tifüs olmak üzere çeşitli hastalıklardan hayatını kaybetti (Prinzing, 1916, s. 290).

3. Sırbistan'ın Tifüsle İmtihanı (1914-1915)

Prens Ferdinand'a yapılan suikastın başta İmparator Franz Josef olmak üzere Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yöneticilerini üzdüğü söylenemez. Çünkü hiçbir idareci, saray kurallarına uymayan Prens Ferdinand'ın ileride tahta yakışacağını düşünmüyordu. Ancak Avusturya-Macaristan yöneticileri bu olayı duyar duymaz, Sırbistan'ı yola getirmek için aradıkları fırsatın çıktığını düşündüler. Balkanlarda Sırp milliyetçiliğini devamlı kışkırtarak kendi İmparatorlukları içerisindeki toplulukları ayaklanmaya iten Sırbistan'a gereken ders artık verilmeliydi (Ülman, 1973, s. 205).

Prens Ferdinand'ın öldürülmesi, Avrupa Savaşı'na yol açan uluslararası bunalımın başlamasına yol açtı. Avusturya-Macaristan hükümeti katilin silahının Belgrat askeri fabrikasında üretilmiş olması nedeniyle, Sırp hükümetini "suikastın dolaylı suç ortağı" olmakla suçladı. Üç haftalık bir düşünme süresinden sonra ise Sırbistan'a bir ultimatöme verdi. Birçok koşulun yanı sıra, suikastçının suç ortaklarını

bulmak için Belgrat'ta girişilen soruşturmaya Avusturya polisinden memurların da katılmasını istedi. Sırp hükümeti bu isteği kabul etmeyince de 28 Temmuz 1914'te savaş ilan etti (Renouvin, 1993, s.10).

Sırp ordusu, yazın ilk, Kasım 1914'te ise ikinci işgal teşebbüsünü püskürttü. İlk işgal sırasında Avusturya kuvvetleri halka büyük bir zulüm yaptığından ikinci işgal sırasında işgal edilen bölgelerden ülkenin işgal edilmemiş güney bölgelerine doğru büyük bir göç yaşandı. Bu göç sırasında 250.000 ile 300.000 arasında insan evini terk etmek zorunda kaldı (Soubbotitch, 1917, s. 33). Sırbistan'ın güneyindeki küçük kasabalar birden bire on binlerce insanın yaşadığı büyük merkezler haline geldi. Birçoğu yaralı ve hasta olan Avusturyalı esirler de bu mültecilere eklendi. Bunlar için de kalacak yer ve yiyecek bulunması gerekiyordu. Zaten kalabalık olan ve su şebekesi ile kanalizasyon gibi alt yapı eksiklikleri bulunan Sırp kasabaları oldukça zor bir durumda kaldılar. Bu genel kargaşa ortamında yiyecek, ilaç ve giysi eksikliği, kötü sağlık hizmetleri ve kalabalık nedeniyle büyük bir tifüs salgını başladı (Pisarri, 2018, s. 72).

Salgının başladığı esnada tifüsün Sırbistan'a kim tarafından taşındığı konusunda farklı görüşler vardı. Tifüs, Ekim 1914'te tek tük vakalar halinde ortaya çıktığında Arnavutluk'a ve güney sınırındaki Sırp askerlerine atfedilmişti. Bu varsayımın yanı sıra bazı raporlar hastalığı Aralık 1914'teki karşı saldırının ardından esir alınan 60.000 Avusturya-Macaristan askerine dayandırmaktaydı. Belgrat'ta görev yapan Amerikan Kızılhaç'ından bir hemşire de tifüsün Sırbistan'a, Avusturyalı askerler tarafından getirildiğini doğrulamaktadır. Bu askerler demiryolu bağlantısı boyunca tüm ülkeye götürülmüş ve ayrıca geçici işçi olarak hastanelere yerleştirilmişti. Bu nedenle tifüs salgını o zamana kadar bilinmeyen bir boyuta ulaştı (Duraković, 2014, s. 263)¹⁰. Ana seyahat hatları üzerindeki her topluluk tifüse yakalandı. Hastalık, demiryollarından uzak köylere ise askerler, kağın sürücülere ve hastaların taşındığı saman yüklü arabalarla ulaştırıldı (Destitution and Disease in Serbia, 1915, s.18-19).

Tifüs, Sırp birliklerine ve mültecilere hızla bulaştı. Buna rağmen, yetkililer başlangıçta olayın ciddiyetini anlayamadı. Bu da hastalığın daha fazla yayılmasına neden oldu. Hastalık, Ocak 1915'e kadar ülkenin her köşesine ulaştı. Hastalığın ilk belirtilerini gösterenler de dâhil olmak üzere mültecilerin evlerine dönmeleri engellenmedi. Çünkü mültecilerin varlıkları ordunun hareketi için ciddi bir engeldi.

¹⁰ Rockefeller Vakfı Savaş Yardım Komisyonu'nun 28 Nisan 1915 tarihli raporuna göre Sırp yetkililer tifüsün ülkeye işgalci Avusturya ordusu tarafından getirildiğini düşünmektedir. Esir alınan Avusturyalı askerler yerleştirildikleri Sırp evlerini de enfekte etmişlerdir. Savaş sırasında Sırp askerler yaklaşık 60.000 Avusturya askerini esir almıştır. Sırp hükümeti için bu askerlerin bakımı ve muhafazası büyük bir yükü. Bu nedenle Sırp hükümeti bu yükü dağıtmak istedi. Bu amaçla ülkedeki tüm önemli şehirlere ve kasabalara esir müfrezeleri gönderildi. Bunlar kamu binalarına yerleştirildi. Böylece tifüsün tohumları geniş bir alana yayıldı. Daha sonra mahkûmları koruyan Sırp askerler ve esir kamplarında çalışan görevliler tifüse yakalandılar. Bunlar aracılığıyla hastalık hem evlere hem de kışlalara yayıldı. Ayrıca esirler sürekli demiryolu ile bir noktadan başka bir yere taşındılar. Bu durum tifüsün yayılma aracı olan bitlerin vagonların minderlerine ve döşemelerine yerleşmesine yol açtı. Siviller aynı vagonlara bindiklerinde ise bitler onların vücutlarına ve giysilerine yerleşti. Raporla bulaşıcı bir hastalığı bir ülkenin her bölgesine ve her evine yaymak için bundan daha etkili ve kolay bir yöntem olamayacağı belirtilmiştir. Bk. (Destitution and Disease in Serbia, 1915, s. 11).

Tifüs kasabalardan kırsal bölgelere ulaşarak kontrolden çıkmaya başlayan bir durum yarattı. Bu arada ordu içinde de hiçbir önlem alınmadı. Herhangi bir ateş şikâyeti ile başvuran askerler, kapasiteleri zaten azalmış olan askeri hastanelere gönderildiler. Bu askerlerin çoğu kendilerini tifüs hastalarıyla dolu odalarda, banyolarda ve hatta yataklarda buldular. Bunların yanı sıra tifüsün yayılmasına yol açan başka faktörler de vardı. Askeri hastane olarak kullanılan binalarda hasta bakımı için gerekli olan asgari ihtiyaçlar (ayrı odalar, banyolar, mutfaklar ya da en basitinden lavabolar) bulunmuyordu. Bu tesislere girişte sterilizasyon ya da dezenfeksiyon yapılmıyordu. Giysiler değiştirilmiyor ya da en azından yıkanmıyordu. Hastalara gerekli yiyecek ve içecekler özellikle de su ve süt verilmiyordu. Hastalar tıbbi tedavi görmüyorlardı ve yaktan kalkamadıkları için dışkılarının içinde yatmak zorunda kalıyorlardı. İşte bu noktada Sırp sağlık sisteminin zayıflığı ortaya çıktı. (Pisarri, 2018, s. 73).

Sırbistan sağlık sistemi 19. yüzyılın sonundan itibaren sürekli modernize edilmiş olsa da, I. Dünya Savaşı başlayana kadar giderilmesi mümkün olmayan birçok eksikliğe sahipti. Balkan Savaşları sağlık koşullarının daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Askeri ve sivil sağlık hizmetlerinde yapılması planlanan reform, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla engellenmişti. Tıbbi hizmetler yetersizdi. Tıbbi ekipman ise kullanılmış ya da tahrip edilmişti. Bununla birlikte 1912'den 1918'e kadar süren uzun savaş dönemi, sadece orduda değil sabun ve temiz giysi gibi temel ihtiyaçlardan bile yoksun olan sivil nüfusta da hijyen koşullarının kötüleşmesine neden olmuştu. Bu eksiklikler tifüs salgınının yayılmasını hızlandırdı. Özellikle sınırlı sayıda olan tıbbi personelin dengesiz dağılımı sivil nüfus için önemli bir sorundu. Örneğin 1912'de 400.000 kişilik orduda 296 doktor görev yaparken ülkenin geri kalan sakinleri için sadece 70 doktor mevcuttu (Duraković, 2014, s. 260-261).

İki yıl sonra 1914'te Avusturya-Macaristan ultimatomu sona erdiğinde de durum düzelmemişti. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Sırbistan'da yaklaşık 350 doktor vardı. Daha önce olduğu gibi bunların çoğunluğu yine orduda görevlendirilmişti. Tifüs salgını patlak verdiğinde hastalığın şiddetinden ilk etkilenenler doktorlar oldu. 350 doktordan 126'sı daha salgının ilk döneminde tifüse yenik düştü. Askeri hastaneler doktorsuz kaldı. Tıbbi personelin ölümü, hastalığa dair herhangi bir ilaç ve sağlık malzemesi bulunmadığı gerçeğini ortaya koydu. Tifüse karşı geleneksel veya doğal ilaçlar (brendi kompresleri, şarap sirkesi, sarımsak ve giysiler için kükürt ile naftalin) kullanılarak mücadele edildi. Kullanılan ilaçlar sadece aspirin, kinin ve salisilik asitti. Ana iletişim yolları boyunca sağlık kontrolleri çok zayıftı. Kullanılan dezenfeksiyon yöntemleri ise ilkel ve verimsizdi. Personel ve bilgi eksikliğini giderebilmek için atılan ilk adım esirler arasındaki sağlık personelinin görevlendirilmesi oldu. Sırp Ordusu, Niş'te 50 Avusturyalı sağlık görevlisini saflarına kattı. Ancak tıpkı Sırp doktorlar gibi onların mücadelesi de tıbbi malzeme ve tesis eksikliği nedeniyle boşa gitti. Bir süre sonra, Hollandalı Arius Van Tienhoven gibi ülkede görevli yabancı cerrahlara tifüslere mücadelede görev verildi. Ancak yine başarı sağlanamadı. Bu arada gerek hükümet üyeleri gerekse de ordu komutanları arasında, Sırbistan'ın tifüsü tek başına yenemeyeceği ve sonucun bir felaket olabileceği görüşü ağırlık kazandı. Bu nedenle müttefik ve tarafsız ülkelere başvurular yapıldı. Bu amaçla Sırbistan Savunma

Bakanlığı, 26 Ocak 1915'te Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak, müttefik ve tarafsız ülkelerdeki diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla Sırbistan'a gelmeye istekli en az 50 doktor bulunmasını istedi. Bu arayış kısa sürede araştırmacıları, bilim adamlarını ve tífüsle mücadeleye katkıda bulunabilecek herkesi kapsayacak şekilde genişletildi. İç İşleri Bakanlığı, 1 Mart 1915'te, Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda, Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nden herhangi bir doktorun "araştırma yapmak ve nihayetinde egzantemik tífüs tedavisinde yeni tedavileri denemek için gerekli ekipmanla" Sırbistan'a gitmeye istekli olup olmadığını araştırılmasını istedi. Aslında bu sözler durumun ne kadar vahim olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü bir iyileşme sağlamak adına çok sayıdaki Sırp hasta üzerinde deneyler yapma imkânı açıkça teklif edilmekteydi. Mart ayı ortalarında tıbbi personel talepleri daha acil bir hale geldi. Sırbistan'a gelmeyi kabul edecek doktorlar için ek ekonomik fırsatlar sağlanacağı açıklandı. Bu arada tıbbi bakımın siviller için de olacağına dair ilk işaretler geldi. Köylerdeki sivilleri tedavi edecekler için maaş ve yol masraflarının yanı sıra ek ödemeler garanti edildi. Fransa ve İsviçre'deki elçiliklere 30 Mart'ta, 50 doktorun işe alınması için yeni bir çağrı yapıldı (Pisarri, 2018, s. 73-75).

Bu çağrılar üzerine, salgınla mücadeleye yardımcı olmak üzere çok sayıda Müttefik ve tarafsız misyon gönderildi. Rus Hükümeti birkaç tífüs hastanesi için personel ve malzeme gönderdi. Fransa, yüz askeri doktor, İngiltere, Albay Hunter yönetiminde bir askeri komisyon ve çok sayıda hastane birimi, Amerika birkaç Kızıl Haç hastane birimi ve Harvard'dan Dr. Richard P. Strong yönetiminde Amerikan Kızıl Haç ve Rockefeller Vakfı tarafından ortaklaşa desteklenen bir sıhhi komisyon gönderdi. Bunların yanı sıra Belçika ve Hollanda gibi küçük ülkeler de doktor ve hemşire desteği sağladı. Sırp Ordusu ve Sivil Sağlık İdaresi temsilcileriyle birlikte büyük misyonların başkanlarından oluşan uluslararası bir komite kuruldu. Ülke sağlık bölgelerine ayrıldı. Personel ve ekipman türlerine göre çeşitli misyonlara tahsis edildi (Stuart, 1920, s. 126).

Ancak bütün bu çabalara rağmen tífüsün şiddeti, Sırp sağlık personelinin yarısından fazlasının, çok sayıda yabancı doktor ve hemşirenin, birçok asker ile sivilin hayatını kaybetmesine neden oldu. Bu siviller arasında, kuzey bölgelerinden gelerek orta ve güney Sırbistan'daki kasabalara yığılan, sokaklarda yiyeceksiz ve giyeceksiz yaşamak zorunda kalan çok sayıda mülteci de bulunmaktaydı. Özellikle salgının ilk dönemindeki kaotik durum, sağlık sisteminin eksikliği, bölgenin genişliği ve diğer birçok faktör, tífüs salgınının genel ölüm oranının kesin olarak belirlenmesini engelledi. Savaşın sonunda, Paris Barış Konferansı'na katılan Sırp delegasyonu, Sırbistan'daki sivil ve askeri kayıplara ilişkin resmi bir rapor sundular. Buna göre 1914 sonu ile 1915'in ilk yarısı arasında tífüs ve diğer salgın hastalıklardan 360.000 sivil hayatını kaybetmişti. Ancak bu rakam, sahada çalışmış ve salgının en kötü anlarını yaşamış olan doktor ve bilim adamlarının görüşleriyle çelişiyordu. Tífüsün gerçekten yenildiğinden emin olmak için sonbahara kadar Sırbistan'da kalan Dr. Richard Strong, salgının 6 ayında toplam 150.000 kişinin öldüğünü iddia etmiştir. Salgının en yoğun olduğu dönemde askeri hastanelere günde 2.500 kadar hasta gelirken, sivil hasta sayısı en az üç kat daha fazlaydı. Ölüm oranı, yere ve koşullara bağlı olarak %30 ile %60 arasında değişiyordu. Hatta %70'e kadar da çıkıyordu. 60.000 Avusturya-Macaristan

esirinin yarısı da tifüs nedeniyle hayatını kaybetti. Ölüm oranı, çevrenin daha sağlıklı, insanların daha yoksul ve zayıf olduğu yerlerde en yüksek seviyelere ulaştı. Çoğu yoksul 7.000 kişinin yaşadığı Đevđelija'da (Gevgeli), nüfusun %75'inin tifüs salgını yatışmadan önce öldüğü bilinmektedir. Bu veriler Dr. Strong'un, "1915'te Sırbistan'ı vuran tifüs salgınının dünyanın modern çağda gördüğü en ciddi salgınlardan biri olduğunu" kabul etmesini sağladı (Pisarrı, 2018, s. 82).

Tifüsün yıkıcı sonuçları sadece kolektif hafızada değil aynı zamanda "Sırp Anlatısında" da yer edindi. Salgının savaş sonrası dönemde hissedilen etkileri de oldu. 1919'da kurulan Kızılhaç Dernekleri Birliđi'nin genel direktörü olan Sir David Henderson, Sırbistan'daki tifüs salgınına "Ortaçağ'dan bu yana görülen en ciddi bela" olarak tanımladı. "Balkan Vebası"nın hızla yayılması nedeniyle, tüm ülke doğrudan sağlık tehdidi altında ilan edildi. Amerikan Ordusu Sıhhiye Birliđi Binbaşısı Edward Stuart ise, 1920'de Amerikan Halk Sağlığı Dergisi'nde yayınlanan bir yazısında "Sırbistan, diğer Balkan ülkeleriyle birlikte Batı dünyasının sağlığı için bir tehdittir. Bu bölgede var olan hastalık ve sefaletin yoğunluğu, Balkanları neredeyse ölüm, açlık ve hastalıkla eş anlamlı hale getirmiştir" diyerek konunun önemine dikkat çekti (Duraković, 2014, s. 259-260).

4. "Ya bitler sosyalizmi yenecek ya da sosyalizm bitleri yenecek": Rus İç Savaşı (1918-1922) ve Tifüs

Tifüs, 1915'ten 1920'ye kadar Balkanlar'da, Polonya'da ve hatta Rusya'da muazzam bir yayılma ve yıkım gücü göstermiştir. 1915'te Sırp nüfusunu ve ordusunu yok eden hastalık, 1916-1919 yılları arasında nüfusu yaklaşık bir milyon olan Romanya'da yüz binlerce insanın ölümüne yol açmıştır (Biraud, 1943, s. 3). Tifüs, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Doğu Avrupa'da salgın haline gelmiş ve 1922'de kontrol altına alınmadan önce Rusya ve Ukrayna'da şiddetlenmişti (Zavadivker, 2020, s. 102).

Ekim 1917'deki devrimden sonra Rusya'da yaşamın tüm yapısı derinden ve aniden değiştı. Hastalığın yayılmasını ve hatta çoğalmasını destekleyen koşullar neredeyse ideal bir hal aldı (Meyer, 1957, s.1083). Aslında bitler, Çarlık Rusya'sında yaygın zararlılardı. Tifüs yüzyıllardır endemik olarak bu coğrafyada görölmekteydi. Ancak savaşlar ve kitlesel göçler sırasında sosyal düzenin bozulması hastalığın hızlı bir şekilde yayılmasına zemin hazırladı. Böylece tifüs Napolyon Savaşları, Kırım Savaşı ve Osmanlı-Rus Savaşları (en şiddetlisi 1877-1878) sırasında alevlendi. Bununla birlikte hastalığa karşı henüz ne bir ilaç ne de bir aşı geliştirilmişti. Ancak yirminci yüzyılın başlarında Batı'daki ve Çarlık Rusya'sındaki bilim insanları hastalığın bitler ve bedensel temas yoluyla yayıldığını biliyorlardı. Yaygın önleyici tedbirler arasında sık sık banyo yapmak, giysileri değiştirmek ve bit önleyici merhemler yer alıyordu. Bitten arındırma işlemleri zahmetli ancak büyük oranda etkiliydi. Hastalar bazen hastanelerde tecrit ediliyorlardı. Vücut kılları genellikle tıraş ediliyordu. Ayrıca tifüslülerin evleri, giysileri ve eşyaları da dezenfekte ediliyordu (Zavadivker, 2020, s. 103-104).

Rusya'daki en büyük tifüs salgını "topyekûn savaş" olarak nitelendirilebilecek bir hadise olan I. Dünya Savaşı sırasında meydana geldi. İtilaf Devletleri, Batı Cephesi'nde

hastalığı kontrol altına almayı başardılar. Ancak tifüs, Doğu'da bir salgın halini aldı. Rusya topraklarında, Sırbistan'da ve Romanya'da askerler ve siviller arasında yayıldı. Rusya'daki savaş koşulları tifüsün yayılması için oldukça elverişliydi. Dört yıl süren savaş boyunca yaklaşık 16 milyon asker Rus Ordusu'na hizmet etti. Askerler son derece hareketli olan cephe hatları boyunca doğudan batıya hareket ederken, hastalığı Polonya'ya ve Litvanya'ya taşıdılar. Buna ek olarak, Rusya'daki yaklaşık altı milyon sivil mülteci olarak cephe bölgelerinden kaçtı. Tıka basa dolu sığınaklar, trenler ve hastaneler salgın hastalık yuvalarına dönüştü. Sivillerin yerlerinden edilmesinin boyutu büyüdükçe tifüsün yayılma hızı daha da arttı. 1915 yılının ilkbahar ve yaz aylarında Rus Ordusunun, "Büyük Geri Çekilme"si sırasında Litvanya topraklarından toplu sürgünler gerçekleştirildi (Zavadivker, 2020, s. 102-104).

Bu süreçte tifüs batı Sibirya'ya kadar iç bölgelere taşındı. Ancak sivil vakalar 1918'e kadar şaşırtıcı derecede düşük kaldı. Batı Kazakistan'da 1915'te 1.129 vaka ve 115 ölümle sonuçlanan küçük bir salgın yaşandı. Moskova'da 1914'te 245 ve 1915'te 251 olan vaka sayısı 1916'da 1.095'e yükseldi. 1918'de ise 6.988 gibi endişe verici bir rakama ulaştı. Yeni başkent Petrograd'da 1917'de 517, 1918'de ise 10.976 vaka kaydedildi (Patterson, 1993, s. 373). Bu bir önceki yıla göre %2000'den fazla bir artıştı (Blackburn, 2021, s. 91).

1917-1918'in sert kışında savaş yorgunu ve yoksul Rusya'da tarihin en büyük tifüs salgını başlıyordu. Tifüs, 1918-1922 yılları arasında Rusya'da eşi benzeri görülmemiş bir hızla yayıldı. Hastalığın askeri faaliyetler ve Bolşevik Devrimi ile Beyaz karşı devrimin kaderi üzerinde önemli bir etkisi oldu. Şehirlerde ve merkezi vilayetlerde başlayan salgın, 1919'un sonlarına doğru Uralların ötesine, Sibirya'ya ve Orta Asya'ya yayıldı (Patterson, 1993, s. 373).

Tifüsün hem ordusu hem de hükümeti için yarattığı tehdidin farkına varan Lenin, 5 Aralık 1919'da Moskova'daki "Yedinci Tüm-Rusya Sovyetleri Kongresi"nde yaptığı konuşmada:

"Üçüncü bir bela bize saldırıyor, bitler ve birliklerimizi biçen tifüs. Yoldaşlar, tifüs bölgelerindeki korkunç durumu hayal etmek imkânsızdır; buralarda nüfus kırılmış, maddi kaynaklar zayıflamış, tüm yaşam, tüm kamusal yaşam durmuştur. Buna karşılık biz de diyoruz ki, Yoldaşlar, her şeyi bu soruna yoğunlaştırmalıyız. Ya bitler sosyalizmi yenecek ya da sosyalizm bitleri yenecek." cümleleriyle durumun vahametini göstermiştir (Blackburn, 2021, s. 91-92).

Lenin'in, Sovyet kontrolündeki bölgelerde bitlere karşı topyekün bir savaş çağrısından sonra, Bolşevikler kapsamlı bir halk sağlığı kampanyası geliştirdi. Rusya'da tifüsle mücadele başladığında, durum silahlı kuvvetler genelinde vahim bir hal almıştı. Sovyet Komutanı Budyonny, Ocak 1920'de birliklerinin korkunç bir tifüs salgınının pençesinde olduğunu ve özellikle de sahra hastanelerinin tifüs vakalarıyla dolu olduğunu bildirdi. Tifüs salgını, Rus liderleri doğru kullanıldığında hastalığın Bolşevizm'in düşmanlarına karşı etkili bir silah olarak kullanılabileceğine de ikna etti. Bu nedenle Sovyetler bir taraftan hastalığı kontrol altına almaya çalışırken, diğer taraftan da hastaları düşman hatlarına sürerek, karantinaları yok ederek ve sağlık tesislerini yağmalayarak tifüsü düşmanları arasında yaymaktaydı. Bolşevik hiyerarşisi,

büyük savaşlardaki örneklerden yola çıkarak, tifüsün düşmanlarını tek başına yenemeyeceğini ancak hedeflerine ulaşmada kendilerine yardımcı olacağını anlamıştı (Blackburn, 2021, s. 92).

I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar düşman ordularından, daha sonra ise Kızıl Ordudan, Beyaz Ordudan, milliyetçi oluşumlardan, Polonyalı işgalcilerden, anarşistlerden, köylü isyancılardan ve haydutlardan kaçan mülteciler Rusya'nın demiryollarını ve yollarını doldurmuşlardı. Savaş ve Bolşevik yönetimin yiyeceklere el koyma politikası, iktidarın rakiplerinin yağmaları ve genel ekonomik çöküş tarımsal üretimin azalmasına yol açtı. Gıda ve yakıt kıtlığı milyonlarca insanı şehirlerden kaçmaya zorladı. Kırsal kesimde yaşanan ve 1921'deki kıtlıkla doruğa ulaşan gıda sıkıntısı geniş bölgeleri etkiledi. Kitlesele göçlere yol açtı. İşte bit ve tifüs bu büyük sefaletin ortasında gelişmişti. Kalabalık, kaos, halk sağlığı hizmetlerinin kısmen çökmesi, kötü sağlık koşulları, sabun ve yakıt sıkıntısı salgına katkıda bulundu. Güneyde tifüs, 1918 sonbaharında kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren 11. Kızıl Ordu arasında ortaya çıktı ve hızla Beyaz Orduya yayıldı. Beyaz Ordu, sonraki birkaç ay boyunca neredeyse çatışmalardaki ölümler kadar tifüsten ölümlere maruz kaldı. Hatta Beyaz Ordu'nun önemli bir lideri olan General P. N. Wrangel de neredeyse tifüs nedeniyle hayatını kaybediyordu. Ancak Beyaz Ordu yabancı tıbbi malzemelere erişimleri nedeniyle Kızıl Ordu'dan daha iyi durumdaydı. Kızıl Ordu kuvvetleri yaklaşık 50.000 tifüs vakasına maruz kaldı. Bu nedenle kilit öneme sahip Terek bölgesinin kontrolünü kaybetti. 11. Kızıl Ordu'nun, 29.000'den fazla kurbanı Astrahan'a gönderildi. Hasta askerleri tecrit etme çabalarına rağmen hastalık burada sivil halka da yayıldı. Başka yerlerde olduğu gibi Astrahan'da da birçok doktor ve sağlık çalışanı tifüs nedeniyle hayatını kaybetti. Tifüs, 1919'daki ve 1920'nin başlarındaki çatışmalar sırasında Ukrayna'yı ve güney Rusya'yı kasıp kavurdu. Beyaz Ordu'nun, 1919-1920 kışındaki geri çekilişi, derme çatma hastaneleri dolduran on binlerce tifüs hastası yüzünden sekteye uğradı. Beyazların şansına, Kızıl Ordu'nun onları takip etme girişimleri de kendi saflarındaki tifüs salgını nedeniyle engellendi. Aralık ortasına kadar yaklaşık 1,5 milyon mülteci, ilerleyen Kızıl Ordu'dan güneye, binlercesinin tifüsten öldüğü Rostov-on-Don'a kaçtı. Bir İngiliz subayı 1919 Noel'inde Rostov'daki durumu şöyle anlatıyordu:

"Suyu eritmek, banyo için ısıtmak ya da çamaşır yıkamak için yakıt yoktu; su boruları donmuş ve patlamıştı; çok az insanın yedek gömleği ya da iç çamaşırı vardı; ve kalabalıktan kaçmak için, enfeksiyon riski olmadan bir adım bile atamazdınız. Tren istasyonları ve trenler en kötü tifüs tuzaklarıydı. Yolcu ve asker kalabalıkları bekleme salonlarında ve halka açık salonlarda kamp kuruyordu. Acı hava pencereleri kapalı tutmalarına neden oluyordu ve pislik, aşırı kalabalık ve kokuşmuş atmosfer bitleri mükemmel bir şekilde yetiştiriyordu. Bunun yanı sıra, trenlerde yaşama alışkanlığı da artmıştı. İmkânı olan herkes yaşamak için bir vagon alıyordu böylece hem hareket kabiliyeti hem de yaşayacak bir yer kazanıyordu".

Aslında İngiliz subayın bu sözleri tifüs yıllarında Rusya'daki pek çok yer için geçerliydi (Patterson, 1993, s. 374-375).

Doğu'da Amiral Kolçak'ın Beyaz Ordu kuvvetleri ve onların karşısındaki 3. Kızıl Ordu, 1919 sonbaharında tifüs yüzünden perişan oldu. Batıdan demiryoluyla gelen takviye Kızıl Ordu kuvvetleri alınan önlemlere rağmen Perm şehrindeki sivil nüfusu enfekte etti. Beyaz Ordu daha da ağır acılar çekti ancak takviye Kızıl Ordu birlikleri de geri çekilen Beyaz Ordu'dan tifüs kaptı. Tifüs, Uralları kasıp kavurdu ve orduları batı Sibiryaya kadar takip etti. Tifüslü Beyaz Ordu birlikleri, Ağustos 1919'da Omsk'ü enfekte etti. Doğuya sevk edilen Kızıl Ordu esirleri Eylül ayında tifüsü Irkutsk'a getirdi. Beyaz Ordu birliklerinin 1919 sonu ve 1920 başındaki umutsuz geri çekilişi sırasında, mültecilerden ve askerlerden oluşan çeteler Tomsk ve diğer Sibiry şehirlerini enfekte ettiler. Böylece hastalık Baykal Gölü'nün ötesinden Pasifik Okyanusu'na kadar tüm demiryolu hattı boyunca yayıldı. 1920 yılı başlarında Amiral Kolçak'ın tahminen 50.000 askeri tifüs nedeniyle hayatını kaybetti. Tifüs daha küçük olan Baltık cephesinde de etkili oldu. Kuzeybatıda, General Yudenic'in komutasındaki mağlup Beyaz Ordu kuvvetlerini Kasım 1919'da Estonya'ya kadar takip etti. Binlerce hasta asker, korkunç koşullar altında ilkel hastanelere kapatıldı. Amerikalı subaylar tarafından yönetilen Kızıl Haç birimleri, Estonyalıları, Rus komutanları, giysileri ve battaniyeleri temizledi. Maskeler, koruyucu giysiler ve eldivenlerle donatılmış 50 kişilik ekipler hastaları tıraş edip yıkadı, yatakları yaktı, giysileri sterilize etti ve koşulları dezenfekte etti. Bağımsızlığını yeni kazanan Estonyalıları, Amerikan Kızıl Haç çalışanlarının yardımıyla sınırlarını karantinaya almaya başladı (Patterson, 1993, s. 375).

Tifüs, Rus İç Savaşı'nda iki tarafın da kazanmasına ya da kaybetmesine neden olmamıştır. Hastalık, her ne kadar çeşitli seferleri etkilemiş ve Amiral Kolçak'ın kuvvetlerine ölümcül zarar vermiş olsa da her iki tarafı da tüm cephelerde perişan etmiştir. Hastalık ve ölüm oranlarına ilişkin kesin rakamlar bulunmamakla birlikte, bir Sovyet nüfus bilimci 1918'den 1920'ye kadar Kızıl Ordu'da 100.000 ölümlü sonuçlanan en az 573.000 tifüs vakası olduğunu tahmin etmektedir. Resmi raporlar tifüs vaka oranlarını 1919'da 1.000'de 204 ve 1920'de 1.000'de 315 gibi yüksek rakamlar olarak vermektedir. Beyaz Ordu'nun kayıpları ise bilinmemektedir. 1918-1922 tifüs salgını, hastalık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir durumdur. Resmi kayıtlar tifüsün olağan mevsimsel seyrine uyduğunu göstermektedir. 1918-1920 yılları boyunca vakaların aylık dağılımı, savaş öncesi yıllara kıyasla kış aylarına doğru daha da büyük bir eğilim göstermiştir. Milletler Cemiyeti Sağlık Örgütü'ne bildirilen ve bu örgütün raporlarında yayınlanan toplam 7 milyon vaka, gerçek vaka sayısını olduğundan az göstermektedir. Yaygın olarak alıntılanan iki çağdaş gözlemci, A. N. Sysin ve L. A. Tarassevich, toplam vaka sayısını sırasıyla 15-16 milyon ile 25 milyon arasında tahmin etmiştir (Patterson, 1993, s. 376).

Bu isimlerden Tarassevich'in, 1922'de Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesine sunduğu "1914'ten Beri Rusya'da Görülen Salgın Hastalıklar" başlıklı raporda savaşın başlangıcından itibaren ülke genelinde endemik olan tifüsün belirgin bir şekilde arttığı ve Ekim 1917'deki Bolşevik Devrimi'nden itibaren salgın haline geldiği anlaşılmaktadır. Savaştan önce yıllık ortalama 150.000 olarak bildirilen vaka sayısı 1918'de 700.000'e, 1919'da 6.600.000'e yükselmiştir. 1920'de de bu rakamda kalmıştır.

1921’de ise bu sayı 1.200.000’e düşmüştür. Tarassevich, bu dönemdeki gerçek vaka sayısının yaklaşık 25 milyon olduğunu düşünmektedir (Biraud, 1943, s. 3). Tifüs nedeniyle hayatını kaybeden insan sayısının ise 2,5-3 milyon arasında olduğu belirtilmektedir (Zavadivker, 2020, s. 102).

Sonuç

Tifüs insanlık tarihinin en eski ve öldürücü hastalıklarından biridir. Soğuk hava, kıtlık, aşırı kalabalık ve hijyen eksikliği gibi olumsuz şartlar tifüsün yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu şartların bir araya gelmesine imkân sağlayan savaş dönemleri tifüsün en yaygın olarak görüldüğü dönemlerdir. Geçmiş daha eski tarihlere gitmekle birlikte tifüs, 15. yüzyılın son on yılında ve 16. yüzyılın tamamında Avrupa’da salgın halini almıştır. Bu dönemden itibaren tifüs salgınlarının Avrupa siyasi haritasının şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Avrupalı tarihçiler Habsburg-Valois çekişmesinin bir parçası olan 1528’deki Napoli kuşatmasında meydana gelen tifüs salgının ilerleyen yıllardaki Avrupa tarihini değiştirmiş olabileceğini düşünmektedir. Tifüs, diğer bazı hastalıklarla birlikte Otuz Yıl Savaşları’nda da etkisini hissettirmiştir. 1618-1648 yılları arasında tifüs, veba ve yetersiz beslenme nedeniyle yaklaşık 10 milyon insanın hayatını kaybettiği kaynaklarda belirtilmektedir. Bu durum tifüsün siyasi etkisinin yanı sıra kıta Avrupası’nın demografik gelişimine de etki ettiğini göstermektedir. Tabii nüfusun azalmasının tarım ve ticaret başta olmak üzere üretime ve ekonomik yapıya da etki edeceği şüphesizdir.

İncelenen savaşlar içerisinde tifüsün mahvettiği ordu olarak tanımlanabilecek güç şüphesiz Napolyon’un büyük ordusudur. Rusya’yı ele geçirmek için yola çıkan 600.000 kişilik Fransız ordusu sefer sonucunda 3.000 kişi olarak ülkesine dönmüştür. Bu sefer sadece Avrupa’nın o dönemdeki en büyük kara ordusunun imha olmasına yol açmamıştır. Aynı zamanda Napolyon’un siyasi hesaplarını da bozmuş, Avrupa haritasında ciddi değişikliklerin meydana gelmesini önlemiş ve sefer sonrasında tifüsün Avrupa’ya taşınmasına da etki ederek kıtanın demografik yıkımını tekrarlamıştır. Türk tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkaran Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda tifüs diğer bazı hastalıklarla birlikte kendisini bir kez daha göstermiştir. Ancak tifüs bu iki savaşta Otuz Yıl Savaşları ya da Napolyon’un Rusya seferindeki kadar yıkıcı olmamıştır.

1915’te Sırbistan’da, Avusturya işgali nedeniyle yaşanan kitlesel göç, sağlık teşkilatının yetersizliği, açlık, soğuk hava, alt yapı ve tıbbi malzeme eksikliği gibi faktörler büyük bir felaketin yaşanmasına etki etmiştir. Sırbistan’daki tifüs salgının trajik bir boyuta ulaşmasına etki eden faktörlerden bizce en önemlisi Sırp yetkililerin, tifüslü Avusturya esirlerini demiryolları üzerinden ülkenin birçok noktasına nakletmesidir. Bu durum bir anlamda mikrobun devlet eliyle dağıtılmasına yol açmıştır. Siyasi iktidarın bunu öngörememesi üzücüdür. Sırbistan’ın ana ulaşım hatları üzerindeki bütün şehirler ve kasabalar tifüsün pençesine düşmüştür. Bu ülkedeki salgın şüphesiz tifüsün en yıkıcı salgınlarından biridir. Ancak 1918-1922 yılları arasında Rusya’da görülen tifüs salgını bu hastalığın kendi tarihindeki zirve noktasıdır. Bolşevikler tarafından, Beyaz Orduya karşı biyolojik bir silah olarak kullanıldığı da görülen tifüsün, Rusya’da 4 yıl içerisinde yaklaşık 25 milyon vaka ve

2,5-3 milyon can kaybına neden olduğu iddia edilmektedir. Bu rakamlar tifüsün yeni kurulan Bolşevik iktidarını zorlu bir sınavdan geçirdiğinin de kanıtıdır. Ayrıca Rusya'nın askeri, ekonomik ve demografik olarak yıprandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Extended Abstract

Typhus, which has spread rapidly and become a major problem and has persisted for centuries, is transmitted by the body louse "Pediculus humanus". Symptoms of typhus include high fever, weakness, mental confusion and a characteristic rash. The body louse becomes infected by feeding on the blood of a typhus patient. It is then transmitted to other people by exposure of the faeces of infected lice to wounds and skin abrasions. Typhus thrives in conditions that are favourable for body lice to multiply, especially in cold, overcrowded and unsanitary living conditions. The mortality rate is usually between 5 and 40 per cent. It can be even higher. The historical and geographical origins of typhus are controversial. Some medical historians suggest that typhus is an ancient European disease described by Thucydides. Typhus was epidemic in Europe in the last decade of the 15th century and throughout the 16th century.

Before the mid-16th century, typhus began to play an active role in European politics. It is thought that the typhus epidemic that occurred during the French siege of Naples in 1528 may have changed the history of Europe in the following period. This event is shown as the first political outbreak and one of the most effective hits of typhus. It is thought that the original definition of typhus was made in 1546 in the work "De Contagione et Contagiosis Morbis" by Florentine Doctor Girolamo Fracastoro. The mortality rate caused by typhus was perhaps not as high as that caused by the plague. However, it was serious, especially in armies. In 16th century Europe, there were two important struggles that facilitated the spread of typhus. The first of these was the wars against the Holy Roman Emperor Charles V, and the second was the Ottoman wars in Hungary.

The Thirty Years' War, which took place between 1618 and 1648, has been called "the most gigantic natural experiment in epidemiology to which humanity has ever been subjected". The Thirty Years' War is also one of the most devastating conflicts in European history in terms of its human costs. Approximately 10 million people died during the Thirty Years' War due to typhus, plague and malnutrition. Considering that 350,000 people died during the wars, the magnitude of this figure can be better understood.

The period between 1792 and 1815 was almost entirely characterised by war in continental Europe. This period, which was divided into two periods such as the Revolutionary Wars (1792-1802) and the Napoleonic Wars (1803-1815), caused the spread of a number of diseases. However, typhus maintained epidemiological superiority in both the military and civilian populations. During the war period between 1792-1815, Napoleon's Russian campaign has a special importance. During this campaign, typhus became a nuisance for Napoleon in the only sense of the word. As stated in the sources, the Russian campaign was Napoleon's biggest gamble. Only

3,000 people from Napoleon's 600,000-strong army were able to return to France. The French Army brought typhus from Russia and spread it to the rest of Europe. The total loss of the Russian campaign is estimated in millions.

The Crimean War is an important event in terms of showing the effects of diseases on the battlefields. On the one hand, this war showed how an army could pay a heavy penalty if troops were sent to the battlefields from diseased areas, and on the other hand, it also showed that it was possible to prevent serious epidemics if the troops were provided with good food and shelter. However, in the case of the Crimean War, it is not possible to deduce the results of the struggle from diseases. Because the rival forces were almost equally affected by cholera, typhus and dysentery epidemics. The Crimean War also has an extraordinary importance for our subject. Because there are accurate records showing that the power of disease can be more destructive than armed conflict.

The Ottoman-Russian War of 1877-1878 was also the scene of epidemics responsible for many deaths. Typhus, which occurred frequently in Russia and the Balkan Peninsula, was once again the most devastating disease. In the 1877-1878 Ottoman-Russian War, military hospitals, just as in the Napoleonic Wars, were responsible for the spread of typhus. Typhoid and typhus diseases were widespread in the Caucasian army. Ottoman troops were less affected by typhus than Russian troops. This was due to the better nutrition of the Ottoman soldiers and the cleanliness of their camps.

The typhus epidemic in Serbia at the end of 1914 and the first half of 1915 was one of the most serious epidemics the world had seen in the modern era. This epidemic has been described as the most serious scourge since the Middle Ages. With the outbreak of the Austro-Serbian War, Serbian territory was occupied twice by Austrian forces. With the mass migration that occurred after the occupation, the towns in the south of Serbia became large centres where tens of thousands of people lived. Austrian prisoners, many of them wounded and sick, were added to these refugees. In this generalised chaos, a major typhus epidemic broke out due to lack of food, medicine and clothing, poor sanitation and overcrowding. Some reports state that the disease was caused by 60,000 captured Austro-Hungarian soldiers. These soldiers were taken all over the country along the railway connection. Therefore, the typhus epidemic reached an extent unknown until then. Every community along the main lines of travel contracted typhus. During this period, the Serbian health system was extremely weak. Despite all the measures taken, the epidemic could not be prevented. The view that Serbia could not defeat typhus alone gained weight. Therefore, applications were made to allied and neutral countries. Thereupon, a large number of allied and neutral missions were sent to Serbia to help fight the epidemic. However, despite all these efforts, typhus caused many deaths.

The largest typhus epidemic in Russia occurred during World War I, an event that can be described as a "total war". During this period, typhus travelled as far as western Siberia. However, civilian cases remained surprisingly low until 1918. In the harsh

winter of 1917-1918, the largest typhus epidemic in history broke out in war-weary and impoverished Russia.

Typhus spread with unprecedented speed in Russia between 1918 and 1922. Starting in the cities and central provinces, the epidemic spread beyond the Urals, Siberia and Central Asia by late 1919. Realising the threat posed by typhus to both his army and his government, Lenin expressed the gravity of the situation on 5 December 1919 at the "Seventh All-Russian Congress of Soviets" in Moscow with the historic sentence "Either lice will defeat socialism or socialism will defeat lice". However, the typhus epidemic also convinced Russian leaders that the disease could be used as an effective weapon against the enemies of Bolshevism if used correctly. Therefore, while the Soviets were attempting to contain the disease, they were also spreading typhus among their enemies by herding the sick into enemy lines, destroying quarantines and looting medical facilities. The Bolshevik hierarchy realised from the examples of major wars that typhus alone could not defeat their enemies, but it could help them achieve their goals.

Typhus did not cause either side to win or lose in the Russian Civil War. The disease ravaged both sides on all fronts. From the report titled "Epidemics in Russia since 1914", it is understood that typhus, which was endemic throughout the country from the beginning of the war, increased significantly and became epidemic after the Bolshevik Revolution in October 1917. The number of cases, which was reported as 150,000 per year on average before the war, increased to 700,000 in 1918 and to 6,600,000 in 1919. It remained at this figure in 1920. In 1921, this number dropped to 1,200,000. Tarashevich believes that the actual number of cases during this period was approximately 25 million. It is stated that the number of people who died due to typhus was between 2.5-3 million.

Kaynakça

- Allen, B. M. (1998). *The effects of infectious disease on Napoleon's Russian campaign*. A research report submitted to the faculty in partial fulfillment of the graduation requirements. Alabama. (<https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA398046.pdf>). Erişim 25.01.2023.
- Angelakis, E, Bechah, Y. & Raoult, D. (2016). The history of epidemic typhus. *Microbiology Spectrum*. 4 (4). 1-9.
- Balckburn, C. (2021). When typhus rode a red horse: weaponizing disease during the Polish-Bolshevik War. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2(276). ARTYKUŁY I STUDIA. 87-112.
- Biraud, Y. (1943). The present menace of typhus fever in Europe and the means of combating it. *League of nations bulletin of the health organisation*. Vol. X (1). 1-64.
- Conlon, J.M. The historical impact of epidemic typhus. (<https://www.montana.edu/historybug/documents/TYPHUS-Conlon.pdf>) Erişim 24.01.2023.
- Drali, R. , Brouqui, P. & Raoult, D. (2014). Typhus in World War I. *Microbiology Today*. 41. 68-71.
- Duraković, İ. (2014). Serbia as a health threat to Europe: the wartime typhus epidemic. 1914-1915. *Other fronts, other wars ? first world war studies on the eve of the centennial*. Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger&Gunda Barth-Scalmani. 259-279. Leiden: Brill.
- Encyclopedia of plague and pestilence: from ancient times to the present*. (2008). George Childs Kohn (Ed.). New York: Facts on file. An imprint of infobase publishing.
- Harden, A. V. (2003). Typhus epidemic. *The Cambridge historical dictionary of disease*. Kenneth F. Kiple (Ed.). 352-355. New York: Cambridge University Press.
- Hays, J.N. (2009). *The Burdens of disease, epidemics and human response in western history*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Kocatürk, U. (1986). *Açıklamalı tıp terimleri sözlüğü*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Maureira, H. A. (2012). *"Los culpables de la miseria": poverty and public health during the spanish influenza epidemic in Chile, 1918-1920*. a dissertation submitted to the faculty of the graduate school af arts and sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in history. Washington. (https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/557620/Maureira_georgetown_0076D_11823.pdf?sequence=1&isAllowed=y). Erişim 24.01.2023
- Meyer, K.F. (1957). Some observations on infective diseases in Russia. *American journal of public health (AJPH)*. 47 (9). 1083-1092. (<https://ajph.aphapublications.org/doi/abs/10.2105/AJPH.47.9.1083>). Erişim 25.01.2023.
- Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü* (2004). Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özer, S. (2016). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde tifüs (lekeli humma) salgını. *Bellekten*. LXXX (287) . 219-260.

- Patterson, K.D. (1993). Typhus and its control in Russia 1870-1940. *Medical History*. 37. 361-381.
- Pisarri, M. (2018). The typhus epidemic in Serbia in 1915: the role of Dr. Richard Strong's American medical mission. *Acta Historica Medicinariae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae*. 37 (1-2). 71-85.
- Prinzing, F. (1916). *Epidemics resulting from wars*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Renouvin, P. (1993). *I. Dünya Savaşı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rose, A. (1913). *Napoleon's campaign in Russia anno 1812. medico-historical*. New York: The Author.
- Salgado, M.J.R. (2008). *The new Cambridge modern history. II. The reformation 1520-1559*. G.R. Elton (Ed.). 377-400. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šimkutė, V. & Gudienė, V. (2022). Epidemic typhus in the Lithuanian army from 1919 to 1923. *Vojnosanitetski Pregled*. 79 (6). 628-635.
- Smallman-Raynor, M.R. & Cliff, A.D. (2004). *War epidemics, an historical geography of infectious diseases in military conflict and civil strife 1850-2000*. New York: Oxford University Press.
- Soubbotitch, V. (1917). A pandemic of typhus in Serbia in 1914 and 1915. Section of epidemiology and state medicine. November 30, 1917. 31-39. (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2066452/pdf/procrsmed01162-0035.pdf>). Erişim 25.01.2023.
- Stuart, E. (1920). Sanitation in Serbia. American journal of Public Health (AJPH). 10 (2), 124-131. (<https://ajph.aphapublications.org/doi/abs/10.2105/AJPH.10.2.124>). Erişim 25.01.2023.
- The Rockefeller Foundation. The relief of suffering non-combatants in Europe. Destitution and disease in Serbia*. 28 April 1915. New York.
- Thomas, G. (2007). Napoleon and typhus: a tale of two generals. *Microbiology today*. february. 8-11.
- Tomar, C. (2009). Sarasinler. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 36. 116-117). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tuğlacı, P. (1973). *Tıp sözlüğü*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Ülman, A.H. (1973). *Birinci Dünya Savaşı'na giden yol (ve savaş)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- White III, J.J. (2018). Typhus: Napoleon's tragic invasion of Russia, the war of 1812. *epidemics and war. The impact of disease on major conflicts in history*. Rebecca M. Seaman (Ed.). 69-82. California: ABC-CLIO.
- Zavadivker, P. (2020). "Jewish Fever": myths and realities in the history of Russia's typhus epidemic, 1914-22. *Jewish Social Studies*. 26 (1). 101-112.
- Zinnser, H. (2010). *Rats, lice and history*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Eleftherios Venizelos'un Hatıratında Paris Barış Konferansı Ve İzmir'in Yunanlara Bırakılma Kararı

Paris Peace Conference in Memory of Eleftherios Venizelos and the Decision to Left İzmir to the Greeks

Esra ÖZSÜER * Öz

1917 yılında Antant Güçleri yanında Büyük Savaş'a katılan Yunanistan, savaşın Antant lehine sonuçlanması ile birlikte Paris Barış Konferansı'nda, galip devletlerin masasında ulusal taleplerini oluşturdu. Dönemin Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, Büyük Yunanistan için belirlediği hedeflerini Paris'in tüm siyasi kulislerinde bir propaganda aracı olarak kullanmaya çalıştı. Bilhassa Müttefikleri yanına çekebilmek amacıyla derlediği memorandum kitapçığında etnolojik ve tarihi mirasla hak iddia ettiği Batı Anadolu topraklarının Yunanistan'a bırakılmasını talep ediyordu. Bu isteklerini abartılı istatistiki bilgilerle destekleyerek Batı Anadolu'da Rum nüfusun Türk nüfusundan daha fazla olduğunu iddia ediyordu. Özellikle Venizelos bölgedeki Rumların kendi kaderini belirlemesini ve Wilson ilkelerinde yer alan self determinasyon hakkıyla da İzmir'in Yunanistan'a bağlanmasını önermişti. Ancak Yunan milli çıkarları Büyük Savaş'ın bir diğer galibi olan İtalya'nın ulusal menfaatleri ile çakışmaktaydı. Öte yandan gerek Avrupa'da Yunanperver teşkilatlanma gerekse İngiliz dış politikasında Doğu Akdeniz'in önemi bölgenin koşulsuz şartsız Yunanistan'a bırakılmasını zaruri kılıyordu. İtalya'nın konferans boyunca dışlandığı Paris Barış Görüşmelerinde İzmir'in Yunanistan'a bırakılmasına karar veren Yüksek Konsey, 12 Mayıs 1919 tarihinde İzmir işgali ile ilgili yeni bir akit oluşturdu. Bu makalede Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un Paris Barış Konferansı süresince kaleme aldığı tek yazılı hatıratı üzerinden inceleme yapılmıştır. Ayrıca, makalede, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, Yunanistan Devlet Arşivleri ve Benaki Müzesi Tarih Arşivinde yer alan gizli ve şifreli telgraflar incelenerek Paris Barış Konferansı sırasında Batı Anadolu topraklarının Yunanistan'a bırakılma kararı irdelenmiştir. Makalede elde edilen temel bulgular İngiliz dış politikası gölgesinde şekillenen Yunan dış politikasının İzmir'i bir oldubitti karar sonucunda işgal ettiği yönündedir. Yunanistan'ı İtalya'ya karşı destekleyen Büyük Güçlerin amacı Megali İdea hedefinin gerçekleştirilmesinden ziyade Doğu Sorunu ve Doğu Akdeniz politikasını kendi menfaatlerine göre şekillendirme isteğidir.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
ozsueresra@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6299-5929
İstanbul / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., İstanbul
University Institute of
Turkiat Studies
ozsueresra@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6299-5929
İstanbul / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Paris Barış Konferansı, Yunanistan, Megali İdea, İzmir, İşgal, Eleftherios Venizelos.

Abstract

Participating in the Great War alongside the Entente Powers in 1917, Greece formed its national demands at the table of the victorious states at the Paris Peace Conference, after the war ended in favor of the Entente. The Greek Prime Minister of the time, Eleftherios Venizelos, tried to use the goals he set for Greater Greece as a propaganda tool in all the political backstage of Paris. In particular, in the memorandum book he compiled in order to attract the Allies to his side, he demanded that the lands of

Başvuru/Submitted: 26/01/2023

Kabul/Accepted: 23/05/2023

Western Anatolia, which he claimed with ethnological and historical heritage, be left to Greece. Supporting these demands with exaggerated statistical information, he claimed that the Greek population in Western Anatolia was more than the Turkish population. In particular, Venizelos suggested that the Greeks in the region determine their own destiny and that Izmir be connected to Greece with the right of self-determination included in Wilson's principles. However, Greek national interests coincided with the national interests of Italy, another winner of the Great War. On the other hand, the importance of the Eastern Mediterranean in both the Greek organization in Europe and the British foreign policy made it necessary to leave the region unconditionally to Greece. The Supreme Council, which decided to leave Izmir to Greece in the Paris Peace Talks, where Italy was excluded throughout the conference, formed a new contract on 12 May 1919 regarding the occupation of Izmir. In this article, the only written memoir written by Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos during the Paris Peace Conference is analyzed. Moreover, in this article, the secret and encrypted telegrams in the Greek Ministry of Foreign Affairs, the Greek State Archives and the The Benaki Museum's Historical Archive were examined and the decision to leave the Western Anatolian lands to Greece during the Paris Peace Conference was examined. The main findings obtained in the article are that the Greek foreign policy shaped in the shadow of the British foreign policy occupied İzmir as a result of a fait accompli decision. The aim of the Great Powers that support Greece against Italy is the Eastern Question and the desire to shape the Eastern Mediterranean policy according to their own interests, rather than the realization of the Megali Idea goal.

Keywords: Paris Peace Conference, Greece, Megali İdea, Smyrna, Occupation, Eleftherios Venizelos.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Özsüer, E. (2023). Eleftherios Venizelos'un Hatıratında Paris Barış Konferansı ve İzmir'in Yunanlara Bırakılma Kararı. *Selçuk Türkiyat, (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı)*: 269-315.

Doi: 10.21563/sutad.1378269

Giriş

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Büyük Savaş'ın kaybedenlerinden biri olan Osmanlı Devleti için hem fiili bir bitiş hem de galip gelen Antant'ın masaya yatırdığı önemli bir pazarlık konusuydu. Bu pazarlığın bir yönünü de savaş sırasında yapılan gizli antlaşmalar oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nden sonra Büyük Savaş'a katılan ikinci tarafsız devlet İtalya, Gelibolu yarımadasında şiddetlenen Çanakkale Savaşı sırasında, Antant Güçleri ile imzaladığı Londra Antlaşması'na göre (26 Nisan 1915) hem savaşa katılmış hem de Tirollerin bir kısmını, Trieste ve İstirya'yı, Arnavutluk'ta Valona ile Saseno Adasını, Dalmaçya Adalarından bir kısmını ve On İki Ada'yı, Osmanlı Devleti'nin toprakları paylaşıldığında da Antalya bölgesini kendi topraklarına dâhil etmişti (Armaoğlu, 2014b, s. 112). Söz konusu antlaşma Antant Güçleri'ne, İtalya'nın Adriyatik, Akdeniz ve Ege'de çeşitli tavizler elde etmesini kabul ettirirken 19. yüzyılın ikinci yarısında birliğini tamamlayarak milli devlet statüsüne ulaşan İtalya'ya da Akdeniz'de elde ettiği imkânlar dâhilinde güçlü bir ekonomik zemin hazırlamıştı. Ne var ki İtalya'nın dış politikasında izlediği emperyalist siyaset bir süre sonra Antant Güçleri'nden daha fazla pay alabilmek için kendisine vaat edilen toprakların azlığından şikâyetleri gündeme taşımıştı. Zira Büyük Savaş başladığında Anadolu'daki ekonomik mevcudiyetini ve çıkarlarını yeni yeni büyötmeye başlayan İtalya, bilhassa İngiliz, Fransız ve Alman girişimcilerle rekabet edebilmek için gerek İstanbul gerekse İzmir'de bulunan İtalyanlar ile iş birliği içinde olmaya gayret ediyordu (Grassi, 2003, s. 19). Çünkü İzmir ve art bölgesi, üzüm, incir, pamuk, tütün, palamut, meyan kökü gibi dünya pazarlarının ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerine sahipti ve ekseriyetle bu ürünleri kente bağlayan demiryolları ile ekonomik, Ege Denizi'ni kontrol etme niteliği ile de stratejik ehemmiyeteydi (Berber, 1987, s. 444).

Ancak 26 Nisan 1916 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında İtalya'dan habersiz imzalanan ve Orta Doğu'nun manda rejimleri şeklinde parçalanmasını ön gören Sykes-Picot Antlaşması İtalya'nın Orta Doğu'daki emelleriyle uyum sağlamıyordu. Bu antlaşma gereği Rusya'ya Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon; Fransa'ya Kayseri, Zara, Eğin gibi Ermeni nüfusun yoğun olduğu bölgeler; İngiltere'ye de Bağdat ve Basra gibi daha cazip alanlar verilmişti (Tanör, 2003, s. 29). Müttfiklerin kendisinden gizli bir antlaşma yaptığı hususunda sezgisel öngöründe bulunan İtalya, gönderdiği muhtıra ile Antalya ve İzmir'i talep etmiş ve Fransa'nın tereddütlerine rağmen bu istek kabul edilmişti. Böylece İtalya, 26 Nisan 1915 tarihli Londra sözleşmesinin 9. bendi gereği Anadolu'da kendisine söz verilen hissenin büyük ölçüde genişletilmesine ait olmak üzere Akdeniz bölgesinde Antalya vilayetine yakın adil bir hissenin verilmesi hususundaki isteklerini, Rus Hükümeti'nin muvafakati ihtirazi kaydıyla, St. Jean de Maurienne Antlaşması ile kabul ettirmişti. 19-21 Nisan 1917 tarihleri arasında St. Jean de Maurienne'de yapılan görüşmelerde varılan karar doğrultusunda İtalya, 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılmış olan antlaşmaları onaylamış, bununla birlikte kendisine de Mersin hariç, Antalya, Konya, Aydin, İzmir ve art bölgesi bırakılmıştı (Jaeschke, 2011, s. 60).

Büyük Savaş sırasında Antant Güçleri kendilerine ait olmayan toprakları cömertçe dağıtmaya hazır olduğundan İtalya'nın ulusal hayalini de gerçekleştirmeye söz vermişti. 18. yüzyılın sonlarında yalnızca coğrafi bir kavramdan ibaret olan İtalya, 19. yüzyılın ikinci yarısında birliğini tamamlayarak diğer Büyük Güçler gibi sömürgecilik faaliyetlerine başlamıştı. İtalya'nın sömürgecilik yarışında ilgilendiği öncelikli bölgeler ise Osmanlı Devleti'nin egemenlik sınırları içinde bulunuyordu. Çünkü İtalya'nın coğrafi bakımdan kendisine yakın olan sömürgeleri başka güçlerin himayesine girmişti. Örneğin Tunus'u Fransa, Mısır'ı da İngiltere almıştı. Adriyatik kıyıları ise bir nevi Avusturya-Macaristan'ın hayat sahasıydı. Ayrıca Balkanlar da Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki mücadelenin alanı haline gelmişti. Dolayısıyla İtalya'nın erişebileceği yer kalmadığından Habeşistan'ın kuzey limanı olan Massava gibi Afrika'nın daha uzak bölgelerine gitmek zorunda kalmıştı. Fakat bölgedeki yerli kabilelerin saldırılarından ötürü Habeşistan'da uzun uğraşlar veren İtalya gözünü yeniden Akdeniz'e çevirmiş ve Akdeniz'deki Osmanlı topraklarını en tabii ve kolay yayılma alanı görmüştü (Armaoğlu, 2014, s. 365).

Diğer sömürge devletlerle kıyaslandığında gücünü donanmasından alan İtalya'nın öncelik verdiği bölge Akdeniz ve çevresiydi. Dışa yönelik ulusal hedeflerinde Akdeniz'in bulunmasını da üç önemli tarihi gerekçeye dayandırıyor (Çelebi, 1998, s. 157). İlki 1882 yılında İtalya'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan ile imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması idi. İtalya'nın sömürgecilik politikasında büyük yalnızlığını sonlandıran ve kendisine Doğu Akdeniz'de destek sağlayan söz konusu antlaşmanın 1887'deki ilk yenilenmesinde Ege Denizi'ndeki Osmanlı kıyıları ve adalarının statükosundan söz edilmişti.¹ Böylece İtalya, Doğu Akdeniz'de Bismarck'ın desteğini sağlayabilmişti.² İkincisi, yeni İtalya, Roma'nın, papaların, Venedik ve Cenova'nın hepsinin birden tek varisi olduğunu ilan etmiş ve isteklerini de bu imparatorlukları oluşturan sahaya yaymıştı (Çelebi, 1998, s. 157). Üçüncü ve son gerekçe de İtalya'nın 12 Şubat 1887 tarihinde İngiltere ile imzaladığı antlaşma metnidir. Söz konusu antlaşma

¹ Üçlü İttifak'ın yenilenmesi İtalya'nın sömürge isteklerine destek veren birkaç belgenin imzasıyla olmuştur. Birinci belge, 20 Şubat 1887'de Berlin'de imzalanan iki maddelik bir antlaşma metnidir. Bu antlaşma gereği taraflar 1882 tarihli ittifakı 1892 tarihine kadar uzatmışlardır. Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendiren ikinci belge ise 20 Şubat 1887 tarihinde yine Berlin'de imzalanmış dört maddelik bir metinden oluşmaktadır. Bu antlaşmaya göre Balkanlar'daki, Adriyatik ve Ege Denizi'ndeki Osmanlı kıyıları ve adalarının statükosu bir üçüncü devletin hareketi nedeniyle, taraflardan birinin geçici ya da sürekli işgali ile değiştirilecek olursa, bu işgal, ancak diğer tarafa da ödün verilmek şartıyla yapılabilecektir. Almanya-İtalya Antlaşması, Avusturya-İtalya Antlaşmasının Balkanlara ait bölümünü dâhil etmeyip yalnızca Adriyatik ve Ege Denizi'ne ait kararları onaylamıştır. 1887 tarihli antlaşma bir manada İtalya'nın Fransa'ya karşı Akdeniz'deki çıkarlarını ve statükosunu korumak amaçlı bir akitir (Armaoğlu, 2014, s. 365-367).

² Burada belirtilmesi gereken hususlardan biri de İtalya'ya herhangi bir sempatisi ve güveni olmayan Bismarck'ın neden İtalya'nın ittifak teklifine olumlu yanıt verdiğiidir. Her ne kadar Bismarck İtalyan dış politikasını karmaşık, güvenilmez ve arrogant karakterli görse de Almanya'nın İtalya ile tek başına yapacağı bir savaşta İtalya'nın da Fransa'ya karşı harekete geçmesi Fransa'nın Almanya karşısında iki cepheli bir savaşla karşı karşıya kalmasının yolunu açacak ve bu durum da Almanya'nın işini kolaylaştıracaktı. Bu türden siyasi hesaplarla kurulan Üçlü İttifak İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki emelleri konusunda da Almanya gibi büyük bir devletin desteğini sağlaması noktasında kritik bir önemdeydi (Armaoğlu, 2014, s. 358-361).

ile İngiltere, Akdeniz’de Fransa’ya karşı İtalya’nın desteğini alırken; İtalya da Akdeniz ve Ege Denizi’nde statükonun korunması noktasında İngiliz gücünü arkasına alabiliyordu. İngiliz-İtalyan Antlaşması ile İtalya hem sömürge taleplerini İngiltere’ye kabul ettirebiliyor hem de Akdeniz’de İngiliz donanma gücünün desteğini kazanıyordu (Armaoğlu, 2014, s. 367). Akdeniz’deki siyasi ve iktisadi menfaatler doğrultusunda hareket eden İtalya, Habeşistan hezimetinden sonra Trablusgarp’a yoğunlaşmış ve bu prensipler doğrultusunda Osmanlı Devleti’ne karşı izleyeceği yeni politikasının zeminini oluşturmuştu.³ Özellikle İtalya’nın Doğu’ya yönelmiş emperyalist planlarında, Osmanlı Devleti’nin paylaşılması halinde, İtalya’nın da söz sahibi olması bulunuyordu.

Büyük Savaş başladığında tarafsızlığını ilan eden İtalya, iç siyasetindeki baskılar sonrasında fikrini değiştirerek 26 Nisan 1915’te gizlice imzaladığı Londra Antlaşması ile Antant Güçleri yanında savaşa girmeyi kabul etmişti. Londra Antlaşmasınının 9. maddesi İtalya’nın Osmanlı topraklarındaki çıkarları hakkındaydı (Çelebi, 1998, s. 160). Aslında Londra Antlaşması hazırlanırken İngiliz ve Fransızlar çok daha mükrim davranarak Avusturya-Macaristan’ın Adriyatik kıyısından, Dalmaçya sahilinden bir şeritle birkaç adayı, Arnavutluk’taki Vlore limanını, Arnavutluk’un orta bölgesinde koruyuculuk hakkını, Anadolu’nun Batı kıyısındaki On İki Ada’yı, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması halinde ise İzmir dolaylarındaki arazilerden pay vereceklerini vaat etmişlerdi (Macmillan, 2004, s. 279). Bilhassa Büyük Savaş’a İngiltere ve Fransa yanında girme kararı alan İtalya, Anadolu topraklarında daha geniş bir bölgenin kendisine verilmesini istemek ile birlikte İzmir konusunda da oldukça ısrarcıydı. Zira İtalyan emperyalizminin özdeşleştiği iki kentten biri Adriyatik’teki talepleri ile sembolleşen Fiume limanı, ikincisi de Batı Anadolu topraklarıyla sembolleşen İzmir idi (Çelebi, 2019, s. 132). Aksi durum İtalyanlar açısından “sakatlanmış zafer” (Macmillan, 2004, s. 276) kabul edilecekti. Nitekim Roma’daki Yunan Elçisi tarafından Venizelos’a gönderilen 27 Aralık 1915 tarihli dilekçede de İtalyan Dışişleri Bakanlığı’nın Anadolu’nun geleceği hakkındaki görüşlerine detaylıca yer verilmişti. Söz konusu dilekçede İtalyan Hükümeti’nin Almanya’nın yenilgisi halinde Anadolu’dan toprak talebi olacağı belirtilmekteydi. Şayet Yunanistan’ın da toprak talebi olursa İtalya, Yunanistan’ın payını asgariye indirmek için elinden gelen her şeyi yapacaktı. Özellikle İtalyanlar, İzmir ve Menderes Vadisi’nin Yunanistan’a verilmeyeceğinden oldukça emindi (Pallis, 1995, s. 28-29). Her ne kadar İtalya’nın Paris Barış Konferansı sırasında talepleri esasen Afrika, Ortadoğu ve Avrupa olarak üç bölge üzerine yoğunlaşmış olsa da, 26 Nisan 1915 tarihli gizli Londra Antlaşması ve savaş devam ederken yine bahsi geçen ülkelerle 8 Ağustos 1917’de imzaladığı St. Jean de Maurienne Antlaşması ile İzmir ve İzmir’in kuzeyi, Afyon’un güneyi, Kızılırmak’ın

³ Anadolu coğrafyası İtalya’nın emperyalist çıkarlarında büyük bir öneme haizdi. Özellikle İtalyan işgalindeki On İki Ada’ya yakın olmasının dışında zengin taşkömürü ve linyit yataklarına sahip olması, coğrafi konumu, tarıma müsait verimli toprakları, iklimi, bitki örtüsü, bereketli su kaynakları İtalyan işgücünün gönderilebileceği yer olarak Anadolu’yu cazip kılıyordu. Diğer taraftan İtalya da tıpkı Yunanistan gibi Anadolu’yu tarihsel bağlamda miras kabul ediyordu. Geçmişte bölgenin Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyetinde bulunması Anadolu topraklarına hâkim olan İtalya’yı atalarının yanına dönmüş bir ülke konumuna getirecekti (Çelebi, 1998, s. 158).

güney kavsi ve yakınları, yine buradan Mersin'in batısından Akdeniz'e uzanan bir hattın içinde kalan Güneybatı Anadolu İtalya'ya taahhüt edilmişti (Çelebi, 1998, s. 160).

Öte yandan Antant Güçleri 1915 yılında tıpkı İtalya gibi Yunanistan'a da, Antant Güçleri'nin safında Büyük Savaş'a katılması koşuluyla, İzmir ve art bölgesinden toprak verme vaa'dinde bulunmuşlardı. Amaç, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'yı Sırbistan ile Merkez Güçlere karşı iş birliğine ikna etmektir. Bilhassa İngiltere, Bulgaristan'ın iş birliğine ya da tarafsız kalmasına öncelik veriyordu. Bu nedenle Makedonya topraklarında yayılmacı bir politika izleyen Bulgaristan'a belli imtiyazlar sağlamak için ilk başta Yunanistan'ı ikna etmesi gerekiyordu. Yunanistan'a kuzey sınırında ödün vermek bölgede gözü olan Sırbistan ve Bulgaristan düşünüldüğünde mümkün değildi. Diğer taraftan İstanbul, Boğazlar veya Kuzey Anadolu'dan vazgeçmek bu sefer de Rusya'nın ticari ve stratejik çıkarları açısından olasılık dışıydı. On İki Ada'yı Yunanistan'a önermek Ada'nın Rum nüfusu düşünüldüğünde isabetli bir karardı ancak On İki Ada da 1912'den beri İtalya'nın egemenliğindeydi ve Müttefikler bu sırada İtalya'yı da ittifakta yer alması için ikna etmeye çabalıyordu. Bir ihtimal, yüzde sekseni Rum olan Kıbrıs'ın bu pazarlıkta en son koz olarak düşünülmeydi fakat İngilizlerin elinde olan Ada, İngiliz Hükümeti'nin bir çırpıda gözden çıkarabileceği bir statüde değildi. Geriye kalan tek alternatif, düşman saflarında yer alan Osmanlılara ait İzmir ve çevresiydi (Llewellyn Smith, 2002, s. 60-61).

Paris Barış Konferansı Avrupa'da statükoyu yeniden kurmak isteyen Büyük Güçlerin kendi kamuoyunu ve hatta bir sonraki seçimlerini hesaba katarak adımlarını belirlediği siyasi bir arenaydı. 1919 yılının dünyasında birbirine bağlı ancak birbiriyile örtüşmeyen iki gerçek vardı. İlki, Paris'te ulusların bizzat kararlarını verip kendi mücadelelerini sürdürmesiydi ki "kendi kaderini tayin" sloganı ile belirlenmiş bu paylaşım rakip milliyetçilikler arasında çakışan menfaatleri de beraberinde getiriyordu. Yani, Barış Mimarları Macmillan'ın da ifade ettiği üzere konferansta "hem polislik etmek hem de açları doyurmak zorundaydı" (Macmillan, 2004, s. 5). Diğer, konferansın öncesinde neler olup bittiği düşünüldüğünde daha kaotikti. Öncelikle Avrupa haritasının yeniden çizilmesi gerekiyordu. Ancak Asya, Afrika ve Ortadoğu'nun da şekillenmesi gerekiyordu. Bu noktada Barış Mimarları bu coğrafyalara uygun karakollar oluşturacak güçlendirilmiş devletleri yerleştirecekti. 1919'da Doğu, Osmanlı Türkiye'si demektir ve Yunanistan geçmişinden ötürü bu coğrafya ile tarihsel bir bağ da kuruyordu. Dolayısıyla Barış Mimarları, Batı Anadolu'da İtalya gibi güçlü bir rakibin yerini alabilecek devletin kendi güdümlerinde güçlenebilecek bir Yunanistan olması gerektiğine karar verdiğinde Anadolu topraklarındaki Yunan geçmişini de bu planın gerekçesi kabul etmişti. Bu makalede de dünya düzeninin yeniden tesis edildiği bir dönemde Yunan emperyalizmi ile Doğu Sorunu ekseninde Büyük Güçlerin Paris'te aldığı kararlar, ekonomik ve jeopolitik öneme haiz İzmir liman şehri üzerinden değerlendirilecektir. Özellikle Venizelos'un bizzat kaleme aldığı hatıratlar ve Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivlerinde yer alan telgraflar ve yazışmalar Paris Görüşmeleri sırasında sadece Yunanistan'ı değil aynı zamanda Avrupa'daki güç dengesini anlama noktasında, makalede irdelenmeye çalışılmıştır.

Büyük Savaş'a Girmesi Karşılığında Antant'ın Yunanistan'a İzmir'i Teklif Etmesi

Yunan siyasetinde “Küçük Asya Meselesi”⁴ ilk defa, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in 23 Ocak 1915 tarihinde Atina'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Francis Elliot'a Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'a iletmesi için gönderdiği telgraf ile ortaya çıkmıştı. Sir Edward Grey, Büyük Britanya Hükümeti adına Venizelos'a yolladığı telgrafta Yunan Devleti'nin Sırbistan'ın yanında yer alması ve İttifak Devletleri'ne karşı savaşa katılması durumunda Yunanistan'a Anadolu kıyılarında önemli tavizler (des concessions territoriales tres importantes sur la cote de l'Asie Mineure) verileceğini bildirmişti. Dolayısıyla Grey'in bu telgrafı, Yunanistan'ın Batı Anadolu topraklarındaki hak iddialarını ilk kez gerçekçi bir temele de oturtmuştu (Πλουμίδης, 2020, s. 145). Venizelos'a göre Yunanistan'ın Antant Güçleri'nin yanında Büyük Savaş'ta yer alması Helenizm'in tam ve nihai ulusal restorasyonunu güvence altına alacak adil ve liberal bir amaca da hizmet edecekti (Πιπινέλης, 1964, s. 61-62). Bu noktada Üç Büyükler'in fikir birliği ile sunulan bu teklif Venizelos'un düşüncesini de net bir şekilde biçimlendirmişti. Venizelos açısından Grey'in vaatleri Yunanistan'ın jeopolitik olarak önemsendiğinin ve Yakın Doğu'nun bölgesel gücü haline geldiğinin kanıtı niteliğindedir. Bu düşüncesini de şu sözlerle ifade etmişti:

“...Yunanistan'ın çok kısa sürede yaptığı büyük atağın ne olduğunu şimdi daha net görebiliyorum. Kısa bir zaman öncesine kadar kimsenin dikkate almadığı küçük ve hor görülmuş Yunanistan şimdi Türkiye'nin kaderi ile ilgili karar almaya çalışan Büyük Güçlerin masasında eşit güç olarak yer alıyor” (Στεφάνου, 1982, s. 342)

Sir Edward Grey'in notasını 24 Ocak 1915 sabahı alan Venizelos, aynı gün öğleden sonra Krala gönderdiği gizli muhtırada, Yunanistan'ın hiç vakit kaybetmeden Antant Güçleri ile iş birliği içine girmesini önermişti. Venizelos'un Krala sunduğu 24 Ocak tarihli bu ilk muhtırada Yunanistan'ın Asya'ya yayılması ve denizaşırı büyük bir Yunanistan kurulması ile ilgili politikası ayrıntılı olarak açıklanmaktaydı (Pallis, 1995, s. 29). Venizelos, aynı muhtırada, Yunanistan'ın anlaşma gereği Sırbistan'a yardım etmesinden ve Yunanistan'ın Romanya, Bulgaristan'ın da Antant Güçleri ile iş birliği önerisinde bulunmasından bahsediyordu. Bulgaristan ile olan iş birliği teklifinin karşılığında ise II. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan'dan aldıkları Kavala, Drama ve Serez'i iade etme önerisi vardı. Yunanistan, Antant Güçleri yanında Büyük Savaş'a dâhil olmasının karşılığında ise Anadolu topraklarından pay verilme garantisi istiyordu. Başbakan Venizelos Anadolu'da bekledikleri avantajları elde ettikleri takdirde Antant Güçleri'nin Yunanistan'dan talep ettiği her tür güvenceyi kendilerine verebileceklerini belirtmişti (Özsüer, 2018, s. 179). Oysa Venizelos'un “İzmir'e karşılık savaş” politikası, Kral Konstantin'in “ne savaş ne İzmir” politikası (Pallis, 1995, s. 25) karşısında Yunanistan'daki siyasi uzlaşmazlığı (ulusal bölünme) ileriki süreçte çok daha fazla derinleştiren bir dönemin de habercisi olacaktı.

Aslında Doğu Makedonya topraklarının Bulgaristan'a verilmesi fikri Venizelos'a ait bir düşünce değildi. 24 Ocak 1915 tarihinde Yunanistan'ın Britanya Büyükelçisi Sir

⁴ Yunan tarih yazımında Anadolu, “Küçük Asya” terimi ile karşılık bulmaktadır.

Francis Elliot, Venizelos ile yaptığı görüşmede Yunanistan'ın Büyük Savaş'a dâhil olması ve Sırbistan'a yardım etmesi halinde Antant Güçleri'nin Yunanistan'a Anadolu topraklarındaki en iyi sahil şeritlerini savaş tazminatı olarak vereceğinden bahsetmişti. Eğer Venizelos Kral Konstantin ile bu konuda bir uzlaşma sağlarsa Antant Hükümetleri, kendi aralarında yapacakları görüşmelerde, Yunanistan'ın Anadolu topraklarında istediği bölgeyi verme konusunda herhangi bir itirazda bulunmayacaktı (Özsüer, 2015, s. 37). Elliot'a göre bu anlaşmanın sağlam temelli olabilmesi için Bulgaristan'ın da Antant Güçleri'nin yanında yer alması gerekiyordu. Ya da Antant Güçleri'ne karşı "art niyetli" bir adım atmaması, hiç olmazsa tarafsız kalması bekleniyordu (Πλουμίδης, 2020, s. 147). Aslında Antant Güçleri, Bulgaristan'ı jeopolitik açıdan Yunanistan'dan çok daha önemli görmekteydi. Bulgaristan'ın, Antant Güçleri yanında yer alması için Yunanistan'ın Doğu Makedonya topraklarını (des concessions territoriales tres satisfaisantes en Macedoine) Bulgaristan'a bırakması teklif edilecekti. Yunanistan'a da kaybettiği yerlere karşılık, Anadolu'da kendi istediği topraklar verilecekti. Antant Güçleri hem Bulgaristan'ı hem de Yunanistan'ı kendi safına çekmek için her iki ülkeye önem verdiği toprakları verme sözünde bulunuyordu (Θεοδούλου, 2011, s. 144). Venizelos 24 Ocak 1915 tarihinde Krala gönderdiği muhtırada Antant'ın Yunanistan'a sunduğu öneriyi şu sözlerle ifade ediyordu: "*Biliyorum ki size önerdiklerim Yunanistan'ı çolak bırakacak ve canımızı acıtacak bir durum. Ancak bu operasyon, Türkiye'deki Yunanlılığın kurtuluşu ve Büyük Yunanistan'ın kuruluşu için de oldukça önemlidir*" (Θεοδούλου, 2011, s. 150). Venizelos, akabinde yazdığı 30 Ocak 1915 tarihli ikinci muhtırasında da benzer ifadeleri yinelemekteydi:

"Kavala'dan feragat etmek büyük bir sancı... Fakat bu fedakârlık karşısında alacaklarımızı düşündüğümüzde de gerekli olan bir adımdır. Çünkü bizim zaferimizle sonuçlanacak bu savaş bittiğinde, zaten Balkan Savaşları ile büyümüş Yunanistan'a, aynı büyüklükte ve zenginlikte bir Yunanistan daha katılacaktır." (Θεοδούλου, 2011, s. 152).

İzmir'in Yunanistan'a verilmesi ancak Kavala'nın Bulgaristan'a bırakılması ile mümkün olabilirdi. Bu görüş ise Balkan birliğini kurmak ve bölgeyi Osmanlı'dan soyutlamak amacıyla kurulan Balkan Komitesi'nin önerilerine dayanıyordu. Buxton kardeşler tarafından 1903 yılında kurulan komite, Bulgaristan'ı Antant Güçleri yanına çekebilmenin tek yolunu Bulgaristan'a Makedonya toprakları üzerinde çeşitli imtiyazlar sağlamakta görüyordu. Hazırlanan "Balkan Devletleri Hakkında Notlar" başlıklı metinde II. Balkan Savaş'ında Yunanistan'a geçen Kavala'nın Bulgaristan'a bırakılması isteniyor, bunun karşılığında ise Büyük Yunanistan'ın kurulmasına katkı sağlayacak Anadolu toprakları Yunanlara vaat ediliyordu (Özsüer, 2018, s. 179). Venizelos'un Krala gönderdiği her iki muhtırada ehemmiyetle üzerinde durduğu konu ve öneriler Yunanistan'ın ulusal menfaatlerinde önemli noktalardı. Çünkü Yunanistan'ın Bulgaristan'a vereceği Doğu Makedonya toprakları ile 2000 km² toprak, 30.000 Yunan nüfus kaybedecekti. Oysa Osmanlı Devleti parçalandığında, Antant Güçleri'nin söz verdiği Aydın vilayeti Yunanistan'a bırakılacak ve böylece Yunan Devleti 125.000 km² toprak, 800.000 Yunan nüfus kazanmış olacaktı (Μαυροκορδάτος, 2011, s. 202). Fakat Kavala'nın Bulgaristan'a bırakılma önerisi ne Kral Konstantin ne de

Merkez Güçler yanında yer alma sinyalleri veren Bulgaristan cephesinde ilgi görmemişti. Neticede Yunanistan, bu sonuç karşısında, Bulgaristan'a herhangi bir iş birliği teklifinde bulunmadığı gibi kendisine sunulan önerileri de fikirden öteye geçirememiştir.

1915 yılında İngiltere'nin Yunanistan'a yaptığı bu teklif aslında Venizelos'un Yunan iç siyasetindeki temel hedeflerinden birini oluşturmaktaydı. Her ne kadar Büyük Savaş öncesinde Venizelos'un siyasi ajandasında Yunanistan'ın milli emelleri ile Anadolu'da toprak genişletme fikri bütünlük arz etmese de⁵ 1912-1913 Balkan Savaşları akabinde Avrupa'da gelişen diplomatik konjonktür böyle bir planın uygulanmasındaki elverişli ortamı zaten hazırlamıştı. Zira Türkiye'nin 29 Ekim 1914 tarihinde İttifak Devletleri yanında savaşa girmesi, Antant Güçleri'nin galip gelmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin kesin olarak son bulmasını gündeme getirecekti. Dahası Türkiye'nin Asya ve Avrupa topraklarının muhtemel taksimi 1914 sonunda Avrupa kulislerinde zaten konuşulmaya başlanmış; Venizelos da söz konusu bu paylaşımın Aralık 1914'de Roma'da haberdar olmuştu. Dolayısıyla Sir Edward Grey'in notası Venizelos'un İzmir konusundaki fikrinin tamamen kesinleşmesine yol açmış ve Anadolu politikasının başlangıç noktasını oluşturmuştu. Venizelos'a göre İyonya ve Aeolis'i içine alan Batı Anadolu'nun kıyı bölgeleri tarihi miras ile bütünleştirildiğinde Yunan medeniyetinin de beşiği sayılıyordu (Pallis, 1995, s. 29-30).

Venizelos, Grey'in 23 Ocak 1915 tarihli notasından sonra Anadolu coğrafyasının etnografik yapısını inceleme kararı almış ve o dönem Yunanistan Genelkurmay Başkanlığı'na vekâlet eden ve geçmişte bir dönem askeri ve siyasi bağlamda Anadolu üzerinde çalışmalar yürütmüş olan Albay Ioannis Metaksas'a konuyla ilgili müracaat etmişti. 1915 Ocak'ında Venizelos ve Metaksas arasında gerçekleştirilen birçok gizli görüşmede Yunanistan'a önerilen Anadolu'daki toprak tavizleri enine boyuna tartışılmıştı. Yetenekli bir kurmay subay olan Metaksas, Büyük Savaş'ın ne İtilaf Devletleri ne de İttifak Devletleri tarafından kazanılacağına ihtimal vermediğinden Yunanistan'ın tarafsız kalması gerektiğini düşünüyordu. Metaksas, İzmir ve İyonya isimlerinin çekiciliği ve tarihi geçmişin klasik anıları ile beslenen Yunan halkının bölgedeki hayaline karşı çıkmanın tepkiyle karşılanacağını bildiği halde Venizelos'un bu fikrine katılmadığını tereddütsüz açıklamıştı.⁶ Albay Metaksas'ın 27 ve 31 Ocak 1915 tarihli iki muhtırasında da belirttiği üzere, Anadolu'da herhangi bir toprak teklifinin Yunanistan tarafından kabulü, askeri ve politik yönde olumsuz sonuçlar yaratabilirdi. Üstelik Yunanistan'ın içinde bulunduğu şartlar gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan böyle uzun ve pahalı bir savaşa girmeye uygun değildi. Öte yandan

⁵ Büyük Savaş başlamadan önce Venizelos'un Anadolu'da toprak genişletme politikasını benimsediğine dair net bilgiler bulunmamaktadır. Venizelos, bilhassa Makedonya'nın bazı bölgelerinin Bulgar topraklarına katılmasını Yunanistan'ın güvenliğini tehlikeye düşürecek bir adım olarak nitelendirmekteydi. Yine Türkiye'deki Rumların dağılık olması ile beraber kıyı şeridinde dahi büyük bir Rum çoğunluğunun bulunmayışı Yunanistan'ın Asya Türkiye'sinin herhangi bir bölgesindeki hak iddiasını geçersiz kılmaktaydı. Venizelos'a göre Anadolu'da kazanılacak toprak parçası Makedonya topraklarındaki kaybın yerini tutacak bir büyüme de sağlamayacaktı (Pallis, 1995, s. 28).

⁶ Albay Metaksas'ın İzmir konusunu ilgili zıt görüş beyan etmesi Yunanistan'da ve bilhassa İtilaf basınında Alman taraftarı olarak lanse edilmesine sebebiyet vermişti (Pallis, 1995, s. 29-30).

Yunanistan'ın Anadolu politikası uzun vadeli düşünüldüğünde Metaksas'a göre tedbirsiz bir adımdı. Bu düşüncesini ise ileri sürdüğü birkaç gerekçe ile şöyle özetlemekteydi:

Öncelikle Anadolu nüfusunun etnolojik dağılımında Rumlar, Müslüman nüfus ile kıyaslandığında oldukça azınlıktaydı. En geniş tahminle Anadolu'da on milyon nüfusun neredeyse iki milyonu Rumlardan müteşekkildi. Üstelik bu Rum nüfus tek bir bölgede toplanmamış dağınık küçük gruplar halinde, daha ziyade deniz kıyısında, öbekleşmişlerdi. Müslümanlar daha çok Orta Anadolu yaylasında bir arada olsalar bile kıyı kasabalarının çoğunda sayıca Rumlardan üstünlerdi. Rumların en kalabalık olduğu İzmir Sancağına bağlı Aydın Vilayetinde bile Rumlar, Türkler ile kıyaslandığında, yedide beş nüfusa sahiplerdi. Üstelik Venizelos'un Antant Güçleri'ne önermeyi düşündüğü bölgedeki (Antalya Körfezi'ndeki Finike Burnu'ndan Marmara'daki Artaki Yarımadası) Rum nüfus, Müslümanlara kıyasla çok daha düşük orandaydı. Anadolu'da yaşayan Müslüman nüfusun çoğu silah kullanabilen köylülerden oluşuyordu. Oysa büyük kısmı şehirli olan Rumlar ve Ermeniler askeri eğitimden yoksundu. Yunan ordusunun Anadolu'da herhangi bir bölgeyi ilhak etmesi uzun ve çetin bir sefere neden olacaktı. Yunanistan'ın geçici bir askeri üstünlük kazanıp İzmir ve hinterlandını işgal etmesi halinde bile Yunanistan'ın denizaşırı bir ülkeyi askeri ve mali bakımdan idare etmesi, hele ki sürekli Türk tehdidi düşünüldüğünde, hiç kolay değildi. Başka bir ifadeyle Yunanistan'ın İzmir'i elinde tutması Anadolu'da siyasi güçlüklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktı. Çünkü Anadolu'nun bir parçasını Türkiye'den ayırmak ve bu parçayı da yabancı bir devletin egemenliğine vermek, Anadolu'nun tek gövdeden oluşmuş bölünmez bir coğrafi birlik olduğu düşünüldüğünde, iki parçanın sürekli birleşmesi yönünde bir çabayı ortaya çıkaracak, bu durum da her tür etnolojik ve ekonomik karışıklığın çıkmasını kaçınılmaz kılacaktı (Pallis, 1995, s. 30-32).

Ancak Anadolu'da askeri bir harekâtın olasılığına yönelik yapılan tüm itirazlara ve ikileme rağmen, Küçük Asya Meselesi, 1915 yılında Yunan siyaset sahnesine iyiden iyiye yerleşmişti. O zamana kadar Yunanistan'da çok fazla bilinmeyen Küçük Asya konusu birdenbire Yunan siyasi hayatının önemli bir sorunu haline gelmiş ve kendisini ülkenin iki büyük siyasi fraksiyonu (Venizelist ve Kralcılar) arasındaki çekişmenin tam ortasına koymuştu (Μαυρογορδάτος, 1915). Kısaca Yunanistan'da Küçük Asya Meselesinin gelişimi, Megali İdea hedeflerine rağmen sorunsuz ilerlemiyordu. Bilhassa Antant Güçleri ile yapılan gizli müzakerelerin içeriğinin ve Küçük Asya'ya çıkarma planlarının imzasız makaleler yoluyla Yunan basınına sızdırılması⁷ yeni bir karışıklığı da beraberinde getirmişti. "Küçük Asya" ifadesi Yunan kamuoyunda toplumu fiilen iki zıt kutba bölen politik bir meseleye dönüşmüştü. Bir tarafta Yunanistan'ın Büyük Savaş'ta yer almasını Megali İdea'nın tamamlanması olarak görenler, diğer tarafta da yeterli askeri ve ekonomik güce sahip olmayan Yunanistan'ın böylesine zorlu bir

⁷ Metaksas'ın Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki sömürge hareketine yönelik muhalif makaleleri yazan kişi olduğu düşünülüyordu. Basında çıkan bu türden imzasız yazıların içerikleri ile Metaksas'ın öne sürdüğü tezler birbirleriyle benzer özellikler göstermekteydi. Dolayısıyla makaleleri basına sızdıran kişinin de Metaksas olduğu yönünde bir şüphe söz konusuydu (Πλουμίδης, 2020, s. 149).

askeri sefere girerek tüm ulusun geleceğini riske atacağını düşünenler arasında derin fikir ayrılıkları yaşanmaktaydı. Örneğin Kral yanlısı bir gazete olan ve Yunanistan'ın Anadolu seferine karşı muhalif makaleler yazan *Nea Ímera Tergestis* gazetesi, 22 Şubat 1915 tarihli nüshasında, Yunanistan'da yaşanan bürokratik krizin nedenini Kraliyet ve Hükümet arasındaki algının zıt yönde ilerlemesine ve her iki tarafın birbirlerine karşı geliştirdikleri radikal muhalifliğe bağlamıştı (Νέα Ημέρα Τεργέστης, 22.02.1915, Αριθμός: 947, s. 7).

Yunanistan'ın Büyük Savaş'a girmesi koşuluyla Antant tarafından vaat edilen Batı Anadolu topraklarını elinde tutması ne askeri ne de ekonomik açıdan mümkün değildi. Şayet savaş iki ya da üç yıl daha uzarsa Yunanistan'ın bu yüke tek başına dayanması mümkün olmayacaktı (Νέα Ημέρα Τεργέστης, 04.03.1915, Αριθμός: 957, s. 9). Antant Güçleri savaştan galip çıksa bile Türkiye'yi parçalama noktasında başarılı olamayabilirdi. Bu durumda Türk nüfusun çoğunlukta olduğu Anadolu topraklarındaki Yunan ordusuna Antant güçlerinin destek vermesi de olanak dışıydı. Dört bir tarafı Türklerle çevrili olan Yunan ordusunun askeri gücünü muhafaza etmesi hem Makedonya topraklarını hem Anadolu topraklarını elinde tutmaya çalışan Yunanlara fazlasıyla zorluk çıkarabilirdi (Νέα Ημέρα Τεργέστης, 05.03.1915, Αριθμός: 958, s. 1). Nitekim Müttefikler de Anadolu'nun fiili işgalinde Yunanistan'a yeterli askeri desteği sağlama hususunda kesin bir taahhütte bulunmamıştı (Pallis, 1995, s. 33). Dolayısıyla Yunanistan ve Antant Güçleri arasında belli koşullar sağlanmadığı takdirde Anadolu seferi gerek Yunanistan'ın gerekse Anadolu Rumlarının mahvına sebep olabilirdi. Nitekim *Nea Ímera Tergestis* gazetesinde çıkan bir başka makalede de benzer tereddütler şu sözlerle ifade edilmektedir:

“Aydın vilayetinin Yunan siyasetinde ilk kez zikredilmesi Antant'ın Yunanistan'a yaptığı tarafsızlığı bozma teklifine denk düşmektedir. Yunanistan'ın Anadolu'ya askeri çıkarma yapmasının bedeli olarak da savaşa girmesi beklenmektedir. Bu durum Yunanistan'ın genişlemesi anlamına gelse de aynı zamanda güç kaybetmesine de sebebiyet verecektir. Zira Yunanistan, Küçük Asya'da bir sömürge ordusu ve donanması bırakıp onların muhafazasını sağlamak zorunda kalacaktır. Dahası Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu alarak yekpare bir devlet kurması da mümkün değildir. İki bölge arasında kalan deniz, devleti iki parçaya ayıracağı gibi Yunanistan'ın savunma gücünü de kötürüm bırakacak bir sonuç yaratacaktır...” (Νέα Ημέρα Τεργέστης, 22.02.1915, Αριθμός: 947, s. 7).

Gerek Metaksas'ın istatistiki, coğrafi ve diğer tüm teknik itirazları gerekse Anti-Venizelist basında yer alan karşıt görüşler Venizelos'un, Büyük Savaş'a dâhil olma koşuluyla Anadolu topraklarına sahip olma konusundaki fikrini değiştirmemişti. 24 Ocak'ta Kral'a gönderdiği muhtıradan da işaret ettiği üzere Balkan Savaşları'ndan sonra iki kat nüfus ve iki kat toprak kazanan Yunanistan, Müttefiklerin yanında yer alarak daha zengin ve daha büyük bir ülke konumuna ulaşabilecekti. Makedonya topraklarından sonra Anadolu'yu da içine alan bu coğrafi genişleme Büyük Yunanistan hayalini gerçeğe dönüştürebilecek en doğru adımdı.

Yunanistan'daki bu çift kutupluluk özellikle 1915-1917 yılları arasında Yunanistan'ı siyaseten ikiye bölen bir iç bloklaşma hareketiydi. Bu kutuplaşmanın en

zirve dönemi olan 1915-1916 yıllarında Ulusal Bölünme sadece Venizelist ve Anti-Venizelist gibi siyasi bir ayrımın dışı vurumu olmayıp aynı zamanda Büyük Savaş'a dâhil olup olmama noktasında da milli bir tercih meselesine dönüşmüştü. Dönemin Hükümet Başkanı Eleftherios Venizelos, Antant iş birliğine karşı Kral Konstantin'in "küçük ama saygın Yunanistan" fikrini ülkeyi ulusal yalnızlığa sürükleyen felaket olarak görmekteydi. Hükümet ve Saray arasında yaşanan bu radikal ayrım Başbakan Venizelos'un hükümetten iki kere istifa etmesiyle sonuçlanmış ve Yunan Meclisi 22 Eylül 1915 tarihinden 13 Haziran 1917 tarihine kadar Kral yanlısı bir hükümet tarafından yönetilmişti. Ancak 1917 yılında Antant Güçleri'nin tahttan indirdiği ve Kral Konstantin yerine İngilizlere yakınlığı ile bilinen oğlu Aleksander'ın tahta çıkması ülke yönetiminde Venizelos'u ve Venizelist siyaseti yeniden gündeme taşımıştı. Venizelos'un hükümeti kurar kurmaz ilk icraatı da seferberlik ilan ederek Büyük Savaş'a Yunanistan'ı da dâhil etmek olmuştu.

Paris Barış Konferansı ve Yeni Dünya Düzeninde Güç Dengeleri

1917 yılı Büyük Savaş'ın kaderini değiştiren bir kaç önemli hadisenin -örneğin Birleşik Amerika'nın ve Yunanistan'ın savaşa katılması- vuku bulduğu bir kırılma noktasıydı. Bunların başında hiç kuşkusuz sadece 1917 yılının değil aynı zamanda yeni zamanlar tarihinin en önemli gelişmesi sayılan Rusya'daki Bolşevik İhtilali gelmekteydi. Rusya'da Bolşeviklerin Şubat ve Ekim ihtilalleri Doğu Cephesinde ve Kafkas Cephesinde Rus kuvvetlerinin durumunu bir hayli sarsmıştı. Zaten on gün sonra Alman kuvvetleri tarafından Galiçya Ruslardan arındırılmış, Muş ve Bitlis de Türk kuvvetleri tarafından geri alınmıştı. Öte yandan 2 Nisan 1917'de Amerika'nın Almanya'ya savaş ilan ederek Büyük Savaş'a katılması Rusya'nın bıraktığı boşluğu doldurması ve hatta savaşın seyrini değiştirmesi açısından önemli bir gelişmeydi. 21 Mart 1918 tarihinde Batı cephesinde Fransa'nın başlattığı Büyük Meydan Muharebesi Almanlar aleyhine sonuçlanınca Merkez Güçler açısından ilk çözümler de başlamıştı. Antant Güçlerinin 15 Eylül 1918'de Makedonya'da Bulgarlara karşı başlattığı taarruz Bulgaristan başta olmak üzere Merkez Güçlerin de sonunu getirmişti. İngiliz, Fransız ve Sırp kuvvetleri 14 Eylül 1918'de Vardar bölgesinde Bulgarlara karşı genel bir taarruza geçmiş, sonunda da iyice çözülen Bulgaristan mütarekeyi kabul ederek 29 Eylül 1918'de savaştan çekilmek zorunda kalmıştı (Armaoğlu, 2014b, s. 133). Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi Türkiye ve Almanya arasında ulaşım zincirinin kesilmesine sebebiyet verdiği gibi İngiliz ve Fransızların da Trakya'da yedi tümenlik bir kuvvet kurup İstanbul ve Boğazlar üzerine hareket hazırlıklarını başlatmıştı. Filistin ve Irak cephelerindeki yenilgiler üzerine istifa eden Talat Paşa Hükümeti İttihat ve Terakki'nin on yıllık iktidarını da sona erdirmiş ve yerine Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulmuştu. İçte ve dışta yaşanan tüm gelişmeler neticesinde Osmanlı Hükümeti de mütareke istemiş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalayarak savaştan çekilmişti.

Öte yandan hem ekonomik sıkıntılarla mücadele eden hem de Çek, Hırvat ve Sloven bağımsızlık hareketleriyle sarsılan Avusturya-Macaristan'da Macarlar ayrı bir devlet kurduklarını ilan edip Avusturya'dan bağımsızlıklarını almıştı. Bu şartlar altında İtalyanların taarruza geçmeleri üzerine Vittorio-Veneto'da Avusturya cephesi

yarılmış mütarekeden başka çare görmeyen İmparator Karl, 3 Kasım 1918’de İtalyanlar ile mütareke imzalamıştı. Böylece Avrupa’da Rusya’dan sonra ikinci çok uluslu imparatorluk da -Habsburg Hanedanı- çökmüştü. Almanya’da ise asker ve denizci ayaklanmaları ile birlikte işçi-asker konseyleri rejimi içten darbeleyip iç siyasette karışıklıklar yaratmıştı. Kayser Wilhelm’in tahttan çekilmesi sonucunda Cumhuriyet’in ilan edilmesi İkinci Reich’in tarihini de böylece kapatmış oluyordu. Yenilgiyi kabul eden Merkezi Devletlerden Almanya da 11 Kasım 1918’de silahlarını bırakarak Rethondes’de mütarekeyi imzalamıştı (Armaoğlu, 2014b, s. 133-135; Tanör, 2003, s. 25-26) 28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan Avrupa merkezli küresel savaş -Büyük Savaş- 11 Kasım 1918 tarihinde Merkezi Devletlerin Antant karşısındaki mağlubiyetiyle sona ermişti.

1918 yılının on birinci ayının on birinci gününün on birinci saatinde Batı Cephesinde susan silahlar Türkiye ve Müttefiklerin Büyük Savaş’ı kaybettiklerini kesinleştirmişti. Harpten ilk çıkan Müttefik kanat bir an önce barış yapmak isteyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu idi. 14 Eylül 1918 tarihinde İsviçre kanalıyla Amerika’ya barış imzalamak için başvuran Avusturya-Macaristan, Antant Güçleri’nin bu teklifi şüphe ile karşılamasından ötürü herhangi bir cevap alamamıştı. Lider durumunda olan Almanya, barış teklifinde bulunmak için daha elverişli bir zaman seçilmesini ve müttefiklerin de bir arada hareket etmesini istemekteydi. Müttefikleri ile birlikte hareket etmeyi kabul eden Bulgaristan ise harbe bir iki hafta daha dayanabilmiş ve 29 Eylül’de mütareke imzalayarak harpten çekilmişti. Bulgaristan’ın silahları bıraktığı gün, Almanya da “daha elverişli zaman” hesabını mecburen bir kenara bırakıp Avusturya-Macaristan ve Türkiye ile barış konusu hakkında yazışmalar yapmaya başlamıştı. Yapılan müzakereler sonunda üç müttefik devletin barış teklifi 5 Ekim’de Amerika Cumhurbaşkanı Wilson’a bildirilmiş ve Başkan Wilson da 8 Ocak 1918 tarihinde barış şartlarını on dört maddelik bir program halinde dünya kamuoyuna beyan etmişti. Barış isteyen üç devlet Wilson’un açıkladığı esaslar çerçevesinde müzakereye hazır olduklarını bildirmişlerdi (Selek, 2020, s. 61-62).

Yaralılar ve sakatlar dışında, sadece savaş meydanlarında bıraktığı ölümler ile insanlık tarihinin en yıpratıcı savaşı olan Büyük Savaş sona erdiğinde Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorlukları yıkılmış⁸ ve eski sömürgelerini de rakiplerine kaptırmışlardı. Ortadoğu’da ve Avrupa’nın bazı yerlerinde geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti de fiilen sona ermişti. Polonya, Litvanya, Estonya, Letonya gibi eski uluslar ise tarihin içinden yeniden doğmuş; Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi yeni ülkeler de doğabilme savaşı içine girmişlerdi (Macmillan, 2004, s. 2). Dört yıllık savaş Avrupa’yı dünyaya tahakküm etme noktasına taşıyan üstün

⁸ Büyük Savaş sonrasında saltanat düzenleri yıkılıp cumhuriyetler kuruluyor ya da en azından taht değişikliği oluyordu. Örneğin Almanya’da İmparator II. Wilhelm, 9 Kasım 1918 tarihinde tahttan feragat etmiş ve Cumhuriyet kurulmuştu. Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl da tahttan feragat etmiş ve yerine 13 Kasım 1918’de Avusturya, 16 Kasım 1918’de de Macaristan Cumhuriyetleri kurulmuştu. Dolayısıyla savaşın sonundan ancak birkaç ay önce tahta çıkan Osmanlı padişahı Vahdettin için de mevcut durum kaygı vericiydi. Nitekim savaşın sona ermesinden dört sene sonra da Vahdettin tahttan inecek, Osmanlı İmparatorluğu yıkılacak yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulacaktı (Akşin, 2017, s. 114-115).

özgüveni de yerle bir etmişti. Batı cephesini yaşayan Avrupalılar tüm uluslara uygarlığı yayma gibi bir misyondan artık söz edemiyordu. Dört yıl üç ay süren savaş sonrasında dünyada birçok hükümet yıkılmış, güçlü devletler zayıflamış, halklar yerle bir olmuş ve Avrupa temelinden sarsılmıştı (Macmillan, 2004, s. 2). Bu nedenle yenedünya düzenini tesis etmek ve Büyük Savaş'ın kaybedenleriyle antlaşmalar imzalamak için Paris'te barış görüşmelerinin başlatılmasına karar verilmişti.

Aslında İngiltere ve Amerika, adil bir barışı savaşçı ülkelerin başkentlerinden birinde başarmanın kolay olmayacağını düşünerek görüşmelerin de Paris'te yapılmasına başta sıcak bakmamışlardı. Fakat Fransa Başbakanı Clemenceau'nun ısrarcı tutumu karşısında barış konferansının Paris'te toplanılmasına karar verilmişti (Lloyd George, 1938, s. 147-148). Clemenceau ölümünden kısa bir süre önce Amerikalı bir gazeteciye verdiği röportajda da belirttiği üzere Fransa'ya yaptıklarından ötürü Almanya'ya nefret duyuyordu (Macmillan, 2004, s. 33). Dolayısıyla Fransa, eski hasmıyla, 1871 Versailles Antlaşmasının intikamını⁹ 1919 yılında yine aynı sarayda imzalanan yeni bir antlaşmayla almış oluyordu. Aslında Versailles, barış görüşmelerinde sürpriz bir yer değildi zira Kasım ayı ortalarından itibaren Yunanistan gibi Avrupa basınında çıkan yazılar konferansın Versailles de olabilme ihtimalinden zaten bahsetmişlerdi (Εθνος, 04.11.1918, Αριθμός: 1698, s. 1). Neticede Paris Barış Konferansı Büyük Savaş'ın kazananı ve kaybedenini Paris'te imzalanan antlaşmalarla belirleyecekti.

Büyük Savaş'ın sonucu barış antlaşmaları ile birlikte ele alındığında Avrupa diplomasisinin ve kuvvetler dengesinin temel unsurlarını teşkil eden üç büyük imparatorluğun, yani Rus Çarlığı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğunun, tarih içindeki ömürlerini tamamlamış olduğunu ve Avrupa'da bir boşluk meydana getirdiğini açıkça ortaya koymaktaydı. Dolayısıyla barışın sağlanabilmesi için kuvvetler dengesinin Avrupa'da tekrardan kurulması şarttı. Almanya ile imzalanan Versailles Antlaşması (28 Haziran 1919) Almanya'nın bütün deniz aşırı sömürgelerini ya Milletler Cemiyeti'nin kontrolüne ya da galip devletlerin mandası altına koymuştu. Belçika ve Fransa'dan daha önce alınan tüm topraklar da geri verilmişti (Yalçın, 2000, s. 110). Savaş sonrası düzende toprak paylaşımı üç galip devlet (İngiltere, Fransa ve İtalya) arasında gerçekleşecekti. Dolayısıyla ileriki süreçte

⁹ 17 Temmuz 1870 tarihinde başlayan Fransa-Prusya Savaşı'nda Fransa, Prusya karşısında yenilmiş ve Prusya orduları Paris'i kuşatmıştı. 18 Ocak 1871'de XIV. Louis'in meşhur Versailles Sarayı'nın Aynalı Salonunda görkemli bir törenle Alman İmparatorluğu kurulmuş ve 28 Ocak 1871 tarihinde Fransa, Almanya ile mütareke imzalamak zorunda kalmıştı. Versailles Antlaşması sonrasında Fransa, imzaladığı Frankfurt Barışı ile Alsace-Lorraine'i de Almanya'ya terk etmişti. Bu barış ile Alsace-Lorraine'i kaybetmesi, Fransa için bir "evlat acısı" olarak değerlendirilmişti. Fransa, bütün Avrupa'nın bakışları önünde acı bir hezimete uğramasına kolay kolay tahammül etmeyecekti. Öyle ki bu yenilgi Fransa'da birdenbire milliyetçilik akımının ortaya çıkmasına sebebiyet verecekti. 1871-1875 yılları arasında okul kitaplarından politik nutuklara kadar yazılan ve söylenenler sadece Fransız milliyetçiliğinin ve yeni bir milli şuurun canlandırılmasına yönelikti. Fransa bunu hiçbir zaman unutmayacak ve elli yıla yakın bir süre Alsace-Lorraine, Almanya ve Fransa arasındaki münasebetlerin odak noktası ve bu münasebetleri zehirleyen bir faktör olarak devam edecekti. Fransa, 1871'in intikamını, 1919'da Versailles Barış'ını, yenilmiş Almanya'ya Alman İmparatorluğu'nun ilan edildiği aynı yerde, Aynalı Salon'da, imza ettirerek alacaktı (Armaoğlu, 2014, s. 324-337).

rekabet ve çekişme de bu üç büyük devlet içinde yaşanacaktı. Balkanlar'da çözüm ise üç antlaşmayla sağlanmıştı. Müttefikler, Avusturya ile St. Germain Antlaşması'nı (10 Eylül 1919), Macaristan ile Trianon Antlaşması'nı (4 Haziran 1920) ve Bulgaristan ile Neuilly Antlaşması'nı (27 Kasım 1919) imzalamışlardı (Yalçın, 2000, s. 111). Her ne kadar Balkanlar'da çözüm, yenilgiye uğrayan devletlerin ricaları ve protestoları gölgesinde gerçekleşse de imzalanan antlaşmalar neticesinde Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan gibi nispeten küçük ölçekli devletler büyük miktarda toprak kazanımları elde etmişlerdi. Örneğin Yunanistan Bulgaristan'dan, Neuilly Antlaşması'nın bir sonucu olarak, Batı Trakya'nın tamamını almıştı (Anderson, 2010, s. 363). Balkan Savaşları'nın kayıplarını gidermek umuduyla 11 Kasım 1914 tarihinde Büyük Savaş'a İttifak Devletleri'nin yanında dâhil olan Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan antlaşmanın esaslarının ise daha sonra belirlenmesine karar verilmişti.¹⁰

Sanayileşmiş ülkeler arasında dünyada iktisadi ve siyasi hâkimiyeti ele geçirme mücadelesi olan Büyük Savaş'ın Antant Güçleri lehine sonuçlanması, savaş sırasında yapılan gizli antlaşmaların uygulanmasını gündeme getirmişti. Diğer taraftan Büyük Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Müttefikler arasındaki bazı uzlaşmaların menfaat çatışmasına dönme eğilimi sezildiğinden bir an önce mağlup devletlere dikte ettirilecek barış taslağının da oluşturulmasına yönelik diplomatik görüşmeler başlatılmıştı (Ellis, 1928, s. 39). Avusturya-Macaristan, Alman ve Osmanlı İmparatorluklarının dağılmasıyla değişen güç dengesini Antant lehine çevirebilmek, barışın tesisini sağlamak ve yenedünya düzeninde Avrupa'nın sınırlarını tekrar çizmek amacıyla Müttefik (Allied), Daha Az Müttefik (Lesser Allied) ve Ortak (Associated) devlet gibi suni bir sınıflandırmaya tabi tutulan otuz iki devletin temsilcilerinin katıldığı Paris Barış Konferansı, 18 Ocak 1919'da, yani Alman İmparatorluğu'nun kuruluş yıldönümü gününde açıldı. Alman İmparatorluğu kurulduktan yaklaşık yarım asır sonra başlamış olan Paris Barış Konferansı'nın adı her ne kadar barış konferansı olsa da aslında bir manada paylaşım konferansıydı (Köse, 2014, s. 219). Galip Devletler, Paris Barış Konferansı'nda, Baltık'tan Basra Körfezi'ne kadar Avrupa ve Yakın Doğu haritasını yeniden çizmeyi üstlenmişlerdi. Konferansın öncüleri Fransa Başbakanı Georges Clemenceau, Amerika Başkanı Woodrow Wilson ve İngiltere Başbakanı David Lloyd George idi. Konferansta ele alınan öncelikli mesele Merkez Güçler tarafından ödenecek savaş onarım miktarı, bu miktarın nasıl ödeneceği ve Müttefikler arasında nasıl pay edileceği ile ilgili üç temel sorunun çözümüne yönelikti (Temperley, 1921, s. 2). Özellikle 1918 yılında ilan edilen on dört maddelik Wilson İlkeleri'ne ters düşmek istemeyen İngiltere ve Fransa, savaş tazminatı yerine savaş onarımı, sömürgecilik yerine manda ve himaye kavramlarını getirmişlerdi (Boztaş, 2014, s. 165). Bu bağlamda uluslararası barış, güven ve adalet tesis etme amacı güden ilkelerin temel prensibinde Bolşevik Devrimi'nden sonra ortaya çıkan ve Büyük Savaş sonrasında mağlup

¹⁰ Dörtler Konseyi, 30 Mayıs 1919 tarihinde, Osmanlı Devleti'ni Paris Barış Konferansı'na davet etmişti. 3 Haziran 1919'da Paris Barış Konferansı'na gidecek resmi heyet üyeleri belirlenmiş, Sadrazam Damat Ferit Paşa, eski Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa ve Şûra'yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey, Osmanlı barış heyetinin esas delegeleri olarak görevlendirilmişti. Osmanlı Heyeti, 17 Haziran 1919 tarihinde öğleden sonra, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda Onlar Konseyi tarafından kabul edilmişti. Ancak Osmanlı Devleti, Sevr Barış Antlaşması'nı 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalamıştı (Budak, 2020, s. 455-461).

devletlerin paylaşılmasına ilişkin gizli anlaşmaların¹¹ önlenmesi bulunuyordu (Reisser, 2012, s. 9).

Adeta temyiz mahkemesine dönen Paris Barış Konferansı'nda Amerika, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya'nın başbakan ve dışişleri bakanlarından meydana gelen Onlar Konseyi'nin¹² (Conseil Des Dix) iki etkin ismi olan Fransa Başbakanı Clemenceau ve İngiltere Başbakanı Lloyd George zengin insan kaynaklarına ve Akdeniz'de kuvvetli bir donanmaya sahip İtalya'nın İzmir bölgesine yerleşmesini şahsi çıkarlarına ters buluyordu. İzmir bölgesi, her ne kadar savaş döneminde tarafsızlığını koruyan İtalya'ya savaşa girme yükümlülüğünün cülusu olarak verilmiş bir taviz olsa da sonradan bu fikir kendi menfaatleri doğrultusunda hareket edebilecek uydu bir devlete bırakılması yönünde karar değiştirmişti. Dolayısıyla Batı Anadolu bölgesine yerleşecek güçsüz bir Yunanistan, hem İngiltere'nin sermayesinin hem de Ege'deki çıkarlarının jandarmalığını kolayca yapabilecek bir aday olarak düşünülmekteydi. Oysa İtalya, Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği sırada Rodos ve On İki Ada'yı işgal ederek zaten Anadolu'ya sınırı olan bir devlet haline gelmişti. Adalara yerleşmiş olmanın güveni ve avantajıyla İtalyanlar Büyük Savaş öncesinde siyasi, sosyal ve arkeolojik çalışmalar yürüterek Batı Anadolu'yu hedef coğrafya haline getirmişti (Çelebi, 2019, s. 132). Dolayısıyla İtalya'nın eski diplomasi yoluyla vaat edilen Batı Anadolu bölgesinden kolayca vazgeçme niyeti başından beri söz konusu değildi.

Paris Barış Konferansı'nda Yunanların Batı Anadolu'dan Toprak Talebi ve Propaganda Çalışmaları

Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, Büyük Savaş'ın galip devletlerinden biri olarak 7 Aralık 1918 tarihinde¹³ Paris Barış Konferansı'na katılmak için dönemin Dışişleri Bakanı Nikolaos Politis ile birlikte, öğlen saat ikide, Atina'dan yola çıkmış (Εθνος, 24.11.1918, Αριθμός: 1718, s. 2) ve 12 Aralık Perşembe günü Paris'e varmıştı (Εθνος, 01.12.1918, Αριθμός: 1925, s. 2). İngilizlerin kaldığı yere yakın olan Hotel

¹¹ Bolşevik hükümeti 1917'de iktidarı ele alır almaz halkına barış yapacağını vaat etmiş ve Dışişleri Komiseri Trotsky, Müttefik elçilerine verdiği notalarda tüm cephelerde mütareke yapılmasını talep etmişti. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'da imzalanan barış antlaşması Merkezi Devletler tarafından büyük başarı ve kazanç kabul edilmişti. Öte yandan Bolşevik hükümetinin planları alt üst eden en önemli icraatı Çarlık hükümetinin tüm gizli anlaşmalarını açıklamasıydı. Zira gizli anlaşmaları ortaya çıkarmasının yegâne amacı gerek Rus halkına gerekse Avrupa işçi sınıfına savaşın bir emperyalizm oyunu olduğunu anlatıp savaş karşıtlığını oluşturmaktı (Armaoğlu, 2014b, s. 132).

¹² Büyük Savaşın galip devletleri dünyanın savaş sonrası yeni haritasını çizmek için Paris'te bir araya gelmişti. 32 ülkenin katıldığı toplantıda ağırlık ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'da idi. Bu beş ülkenin devlet başkanları ile dışişleri bakanlarının oluşturduğu Onlar Konseyi'nin (Yüksek Kurul) amacı barış konferansında alınan kararların uygulanmasına yönelikti. Japonya dışındaki devletlerin başkanlarının katılımıyla gerçekleşen Dörtler Konseyi, sonrasında büyük meselelerin çözümünde söz sahibi olan tarafı oluşturacaktı (Toynbee, 2007, s. 83).

¹³ 1923 yılına kadar Jülyen takviminin kullanıldığı Yunanistan'da bu tarihten itibaren Gregoryen (Miladi) takvimi resmi olarak kabul edilmiştir. İki takvim arasında 13 günlük fark olduğundan belgelerin orijinal tarihleri 13 gün geriden gelmektedir. Makalede belgelerin orijinal nüshaları asıllarına sadık kalınarak değiştirilmemiş ve Jülyen takvim temel alınarak belirtilmiştir. Belgenin orijinalliği korunmuş, belgeye müdahale edilmemiştir. Ancak makale içinde yer alan tarihler, on üç günlük süre eklenecek Miladi takvime göre hesaplanmıştır.

Mercedes'in üç katına yerleşen Venizelos ve beraberindeki Yunan heyeti hiç vakit kaybetmeksizin Yunan talepleriyle ilgili görüşmelere ve kampanyalara başlamıştı. Paris Barış Konferansı'nda sadece kendi özel sorunlarıyla ilgili oturumlara katılabilecek olan Yunanistan, bilhassa konferansta alınacak kararların ulusal çıkarlarına uygun olması için Onlar Konseyi delegasyonlarını etkileme stratejisi izlemişti. Üstelik Paris'te Osmanlı Devleti'nin masada direkt yer almaması Yunan delegasyonunun toprak talepleri konusunda sadece İtalya'yı karşısına çıkarabilecekti (Dilek, 2013, s. 33). Bu noktada Yunan basını tarafından da sıkça vurgulanan "İzmir'in ana vatan Yunanistan'a enosis talebi" (Εθνος, 24.11.1918, Αριθμός: 1718, s. 2) Yunan propagandasının öncelikli hedeflerinden birini oluşturmaktaydı. Zaten Yunan heyetinin kaldığı otele on dakikalık yürüme mesafesinde olan Yunan Enformasyon Bürosu (Bureau d'Information Hellénique) bu türden propaganda çalışmalarının da yürütüleceği merkez seçilmişti (Dalby, 2014, s. 97). Ancak Yunanistan'ın Batı kamuoyundaki en büyük kozu ve propagandası Venizelos'un devlet adamı olarak sahip olduğu ünüydü.¹⁴ Lloyd George ve hatta Başbakan Wilson bile Venizelos'un Perikles'ten sonra Yunanistan'ın yetiştirdiği en büyük devlet adamı olduğunu düşünüyordu (Macmillan, 2004, s. 348). İngiliz diplomat Harold Nicolson bile yere göğe sığdıramadığı Venizelos'u diplomatik kabiliyetinden dolayı zeki bir kişi olarak tanımlamıştı (Nicolson, 1933, s. 136).

Venizelos, Paris Barış Konferansı başlamadan önce büyük ölçüde ekonomik ve askeri içerikli Yunan talepleri ile ilgili yoğun mücadele için, Ekim ve Kasım aylarının önemli bölümlerini Londra'da geçirmiş ve bilhassa Yunan propagandasını yürütmek amacıyla İngiliz devlet adamları, gazeteciler ve Yunan davasına destek veren kişilerle yakın temaslarda bulunmuştu. Örneğin Venizelos, 15 Ekim 1918 tarihinde Lloyd

¹⁴ Aslında bu propagandanın kaynağını Büyük Savaş öncesinde İngiltere'de önemli sayıda Helen yanlısı kuruluşun faaliyetleri oluşturmaktaydı. Bir Yunanperver olan Lord Byron'dan beri İngiliz kamuoyunda Antik Yunanlar ile Çağdaş Yunanlar arasında bir bağlantı olduğuna inanılıyor ve bu inanış diğer Avrupa ülkelerinde de geçerliliğini koruyordu. Hatta Lord Byron'dan bile önce İngilizler medeniyetin beşiği ve şairlerin ilham kaynağı olarak Yunanistan'a özel bir sempati ve minnet duyuyorlardı. Antik Yunanlara duyulan bu sempati nedeniyle Batılı halklar bağımsızlık savaşı gördükleri 1821 Mora İsyanına maddi-manevi destek vermişlerdi. Yüzden fazla İngiliz, isyana gönüllü katılmış ve Yunanlar lehine faaliyetlerde bulunmuşlardı. Özellikle Filhelen ruhuyla 1913 yılında Londra'da kurulan Anglo-Helen Birliği, Büyük Savaş sırasında Venizelist yanlısı propaganda çabalarında önemli bir rol üstlenmişti. Birliğin kurucusu, King's College London'ın müdürü Ronald M. Burrows idi. Burrows, "Doğu Avrupa halklarının kendi kaderini tayin etmesi" hususunda Yunanlar lehine etkin propagandalar yapıyordu. Anglo-Helen Birliği de Helen yanlısı propagandanın güç merkezi haline gelmişti. Yunanistan'ın Avrupa'daki imajını değiştirmek için onu kişiselleştirmek gerektiğine inanan Burrows ve diğer İngiliz Yunanperverler, hem antik Yunanistan'ı hem de modern Yunanistan'ı simgeleyen, İngiliz halkına sunulmaya uygun, bir kahraman bulmuşlardı. Bu kişi Girit isyanından itibaren Batılı entelektüellerin ilgisini çekmiş olan Giritli avukat Eleftherios Venizelos'tan başkası değildi. Bilhassa 1913 yılında Londra Konferansı'na katılımı ona iyi bir itibar kazandırmış ve İngilizlerle güçlü bağlantılar kurma fırsatı sağlamıştı. Kişiliği ve diplomatik yetenekleri daha o zamandan hem İngiliz devlet adamları hem de diğer Balkan siyasetçileri ve diplomatları tarafından fark edilmişti. Burrows da Venizelos'a olan saygısını Ocak 1913'te Manchester University Magazine'de yayınlanan "Helenlerin Şarkısı Giritli Venizelos'a" adlı 42 musralık şiiriyle göstermişti. Şarkının sonunda Burrows, Venizelos'u Perikles'e benzetmişti: "Savaşta büyük, barışta büyük, sen ikinci Perikles'sin!" (Markovich, 2018, s. 127-129).

George ile gerçekleştirdiği gayri resmi görüşmede İzmir konusunu açmadan, İstanbul ve Boğazların uluslararası hale getirilmesi ve Anadolu'daki Rumların Büyük Güçler tarafından korunması gerekliliği üzerine konuşmuştu. Ayrıca Venizelos Ekim 1914'te Müttefiklerin onayıyla Yunan ordusunun işgal ettiği Kuzey Epir'in bir kısmının da Yunanistan'a bırakılması gerektiğinin altını çizmişti (Petsalis-Diomidis, 1978, s. 71-72). Nitekim İngiltere, Fransa ve Amerika, İtalyan muhalefetine rağmen, İzmir konusunda İtalya yerine Yunanistan'ı desteklemekteydi (Psomiades, 1968, s. 27-28). Venizelos, Londra'da Türkiye ile yapılacak antlaşma hakkında Lloyd George'a uzun bir muhtıra verdikten sonra, Ekim sonunda, Versailles'daki Trianon Palace Otelinde ateşkes koşullarını görüşmek için Paris'e dönmüştü. Paris'te bulunduğu sürede, ülkesinin dış politikasında propagandanın tüm gücünden faydalanmıştı. İkna edici bir kişi olarak, İngilizleri kendi safına çekmiş, Fransızları etkilemiş, Amerikalılara güven vermiş, İtalyanları ise hemen hemen nötrale etmişti. Paris'te kaldığı süre boyunca yoğun mesaiyle çalışmış, memorandumlar hazırlamış ve etkili kişilerle görüşmelerde bulunmuştu (Macmillan, 2004, s. 341).

Venizelos Paris Barış Konferansı'nda ulusal menfaatlere yönelik isteklerini kabul ettirmede avantajlı olduğuna inanıyordu (Έθνος, 24.11.1918, Αριθμός: 1718, s. 2). Özellikle Avrupa'da faaliyet gösteren lobiler Yunanistan'ın uluslararası siyasetinde belirleyiciliği olan en etkin destek kurumlarıydı.¹⁵ Yakın Doğulu diğer komşularına kıyasla Avrupa ile çok daha yakın temasta bulunan Yunanistan, bilhassa Batılı eğitim kurumlarına sahip olması ve Batılı ülkelerle ticaret yapması sayesinde Avrupa ile arasında güçlü bağlar kurmuştu. Hem Batı Avrupa'nın hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin Londra, Paris, Viyana, Manchester, Liverpool, Marsilya, Trieste, New York, Chicago ve San Francisco gibi ticari ve sosyal başkentlerinde güçlü Yunan kolonileri de faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdürmekteydi. Dolayısıyla Yunanistan anakarasının dışında yaşayan nüfuzlu ve zengin Yunan diasporası seslerini Avrupa'daki muhtelif sınıflara mensup birçok kişiye ama bilhassa Avrupa basınına duyurmakta hiç zorluk çekmiyordu. Bu güçlü lobiler Venizelos'un kamuoyu oluşturma çabasında en etkili gücüydü (Toynbee, 2007, s. 32) ve bu sayede Yunan isteklerini son noktasına kadar götürme olanağı bulmuştu.

Her ne kadar İngilizlerin kararlaştırılmış net bir Anadolu politikası olmasa da Lloyd George ve Lord Curzon'un Türklere haz etmeyen tavrı Yunanlara karşı bir sempati geliştirmenin dışında Doğu Sorunu konusunda Anadolu'da izlenecek politikayı da az çok belirliyordu. Lloyd George Yunan çıkarlarını ve iddialarını her noktada desteklemekteydi. Hatta Yunanistan'ın Türkiye'nin gerçek varisi olduğuna da inanıyordu (Μαζαράκης Αιμίλιος, 1988, s. 246). Lord Curzon'a göre "yaklaşık beş

¹⁵ Yunanistan, tüm Konferans boyunca, Avrupa'da etkin olan ve Türk düşmanlığı üzerine kurulu Yunanperver duygulardan da yararlanıyordu. Nitekim Batı'daki Türk karşıtlığına yönelik görüşler kamuoyunun da geniş bir bölümünün düşüncelerini yansıtıyordu. Örneğin konferansın ilk günlerinde İskoçya Birleşik Hür Kilisesi tarafından Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'a gönderilen bir mektupta Türklerin İstanbul ve Avrupa'dan çıkarılmasının barışın temel şartı olduğu yazılmıştı. Yine Ayasofya'yı Kurtarma Komitesi gibi organize propaganda grupları sürekli kampanyalar düzenleyerek bu yöndeki baskıyı artırmaya çalışıyordu. Söz konusu komite "Ayasofya'yı kurtarmak" adlı bir broşürün yayınlanmasına da destek sağlamıştı (Goldstein, 1989, s. 343).

asırdır Avrupa’da entrika ve yozlaşma kaynağı olan Türkler”, her türlü baskı ve kötü yönetim siyasetinden ötürü Asya’ya sürülmeliydi. İstanbul ve Boğazların muhafazasını alacak otorite de Büyük Britanya olmalıydı. İngilizlerin unutamadıkları Çanakkale deniz harekâtında aldıkları yenilgi (Sürmeli, 2015, s. 131-146) yüzünden Boğazlar açık tutulmalı, İstanbul “Doğu dünyasının uluslararası şehri” haline dönüştürülmeli ve mümkünse Amerikan başkanlığında bir Komisyon ile Milletler Cemiyeti gözetiminde uluslararası bir statüye kavuşturulmalıydı (Nicolson, 1934, s. 76-77).

Diğer taraftan ev sahibi ülkenin temsilcisi olarak konferansa başkanlık eden Clemenceau’nun Venizelos ile ilişkileri pek rahat değildi.¹⁶ Ancak Fransız hükümetine destek sağlamak için Ukrayna’ya gönderilen iki Yunan Tümeninden dolayı Venizelos ile aralarında sadece bir çalışma bağı kurulmuştu. Clemenceau, Yunanistan ile ilgili meseleleri, Almanya, Ren Havzası, savaş tazminatı, Suriye gibi konular düşünüldüğünde, yüzeysel buluyordu. Konferansın bilinmeyen ögesi ise Amerikalılardı. Fakat Başkan Wilson’un Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan ulusların kendi kaderini tayin etme noktasında Yunanistan’a destek vereceği de biliniyordu (Llewellyn Smith, 2002, s. 101-103). Başkan Wilson ile görüşen Venizelos, bu toplantı sırasında Yunanistan’ın ortaya koyacağı taleplerinden bahsetmiş, Wilson da bu taslağı yazılı bir metne dönüştürerek Amerikan delegasyonundaki Balkan uzmanlarına sunması yönünde Venizelos’u teşvik etmişti (Dalby, 2014, s. 101). Nitekim 25 Ekim 1918 tarihinde Venizelos, hükümet başkan yardımcısı Emmanuil Repoulis’e gönderdiği mektupta da Başkan Wilson ile görüşmesinin içeriği hakkında şu bilgileri vermişti:

“Başkan Wilson ile görüştüğümde ulusal taleplerimiz ile ilgili benden bir sunum yapmamı istedi. Kendisine bunun bir hayli zaman alacağını ifade ettim. Danışmanlarıyla konu hakkında istişare etme noktasında uzlaştık. Taleplerimiz sırf geri çevrilmesin diye günlerce bu konuda mesai yaptım ve sonrasında ulusal isteklerimizi dile getirdim. Tüm dikkatimizi İzmir konusuna odaklamamız gerekmektedir. Eğer Yunan ordusu İzmir’e çıkarma yaparsa bölgedeki Rumların, İtalyanlar ve Türkler ile herhangi bir olay yaşamaması gerekmektedir. Bölgedeki Rumlar onları özgürleştireceğimiz ve anakara Yunanistan ile birleştireceğimiz konusunda hiçbir şüpheye düşmemelidir. İnanıyorum ki onlar da verdiğimiz direktifler doğrultusunda hareket edecektir. Konferansta sunulmak üzere bir memorandum hazırladım. Söz konusu memorandumda ulusal taleplerimizi gerekçelendirdim ve bu taleplerin neden kabul edilmesi gerekliliğine dair bilgi verdim. Bu memorandumu Başkan Wilson ve Milletler Cemiyeti’nin diğer temsilcilerine de gönderip haklarımızla ilgili bilgilendirme yapacağım” (Aγγελολομάτης, 2008, s. 15-16).

¹⁶ Yunanistan, Fransa ile ilişkileri konusunda çeşitli zorluklarla ve olumsuz önyargılarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. 1916 yılında Atina’da Fransızlar ve Yunanlar arasında kısa süreli bir silahlı çatışma gerçekleşmiş ve bu çatışmada bazı Fransız askerleri hayatını kaybetmişti. Clemenceau’nun şüphe götürmez Yunanperverliğine rağmen kendisi bile Atina Muharebesi olarak adlandırılan bu sıcak çatışmada Yunanlar tarafından öldürülen Fransız denizcileri hiçbir zaman unutmamıştı (Özsüer, 2015, s. 57-62).

30 Aralık 1918 tarihinde Venizelos Yunan taleplerinin gövdesini oluşturacak olan *Paris Barış Kongresi'nden Önce Yunanistan (La grece devant le Congres de Paris)* başlıklı resmi bir dosya hazırlamıştı. Söz konusu dosyada Yunanların yaşadığı yerlerdeki nüfusu gösteren bir rapor da eklenmişti. Onlar Konseyi'ne sunulan bu raporda Yunan Krallığı dışındaki Arnavutluk, Kuzey Epir, Bulgaristan, Mısır, Afrika, Amerika, Rusya, Trakya, İstanbul vilayeti ve çevresi, Anadolu (Küçük Asya), On iki Ada ve Kıbrıs'ta %45 oranında Yunan nüfusun yaşadığı iddia edilmekteydi (Μαζαράκης Αιτωάιν, 1988, s. 247-248). Aslında Venizelos, Kasım 1918'den beri Aleksandros Mazarakis ile Yunan iddialarını kanıtlamaya yönelik yoğun bir mesai harcamıştı. Kuzey Epir, Trakya ve Anadolu için istatistiki veri toplamış, bazı ihtilafli vilayetlerin Yunanlaştırılmasına çabalamış, Yunan taleplerine göre nüfusun etnolojik dağılımını gösteren harita ve planlar çizdirmişti. Dolayısıyla tüm bu ön çalışmaların bir sonucu olarak hazırlanan *Paris Barış Kongresi'nden Önce Yunanistan* adlı memorandum coğrafi konfigürasyonu oluşturmak ve sınırları belirlemek gayesiyle formüle edilmiş nihai metindi.

Memorandumda Venizelos'un iddialarının temel dayanağını etnolojik üstünlük oluşturmaktaydı. Tarihsel, coğrafi, ekonomik ve stratejik argümanlar ikincil ve yardımcı delillerdi. Venizelos, Yunan iddialarının dayandığı tüm istatistiklerin ağırlıklı olarak Türk kaynaklarından alınmasına da önem veriyordu çünkü elde edilen verilere böylelikle kimse itiraz edemezdi. Söz konusu memorandumun başında Yunan iddialarının özünü teşkil eden bazı çarpıcı rakamlar kaydedilmişti. Nitekim bu veriler müttefiklerin beyannameleri ve ilkelerini de destekler nitelikteydi. Memorandumda Yunan ulusunun coğrafi dağılımı istatistiki verilere göre şu şekilde belirlenmişti: Yunan Krallık topraklarında ikamet eden Yunanların toplamı 4.300.000 idi. 151.000'i Kuzey Epir ve Arnavutluk'ta, 731.000'i Trakya ve İstanbul bölgesinde, 43.000'i Bulgaristan'da, 1.694.000'i Anadolu'da (Küçük Asya), 102.000'i On İki Ada'da, 235.000'i Kıbrıs'ta ve yaklaşık 1.000.000 diaspora da farklı bölgelerde (150.000 Mısır ve Afrika'da, 450.000'i Kuzey ve Güney Amerika'da, 400.000'i Güney Rusya'da) yaşıyordu. Memorandumda gösterilen istatistiki bilgilere göre toplam 8.256.000 Yunan'dan sadece %55'i Yunan Krallığı sınırları içinde ikamet ederken, Helenizm'in %45'i Yunan Krallığı dışındaki topraklarda varlık gösteriyordu. Venizelos'a göre bu sayısal bulgular Müttefiklerin Doğu Sorunu hakkında ifade ettikleri beyanlarından bile çok daha güçlü bir argümana sahipti (Βενιζέλος, 1979, s. 1). Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'ın Osmanlı topraklarıyla ilgili bu türden talepleri Venizelos tarafından hazırlanan memorandumda detaylı bir şekilde belirtilmişti (Ελευθέρος Τύπος, 06.01.1919, Αριθμός: 722, s. 2). Kuzey Epir, Trakya, Adalar ve Küçük Asya (Anadolu) şeklinde sınıflandırdığı yazılı metinde bilhassa Büyük Güçlere taleplerini kabul ettirmek amacıyla abartılı rakamlardan oluşan sayısal veriler ve çeşitli haritalar da kullanmıştı. Örneğin Venizelos'un sunduğu bilgilere göre Anadolu'da yaşayan toplam Rum nüfusu 1.694.000 idi. Bu nüfusun 1.383.333'ünü Batı Anadolu'daki Rumlar oluşturuyordu. Venizelos, Batı Anadolu'daki istatistiki bilgileri desteklemesi için bölgede varlık gösteren 565 kilise, 652 okul ve bu okullarda eğitim gören 91.548 öğrenciden de bahsetmişti (Venizelos, 1919, s. 20-21). Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda talep ettiği bölgeler Yunan basınında da geniş yer almış ve Büyük

Yunanistan hayalinde etkin bir propaganda malzemesi olarak kullanılmıştı (Ελευθέρος Τύπος, 27.01.1919, Αριθμός: 743, s. 1-2) .

Venizelos, Yunanistan adına, Paris Barış Konferansı'nda sunulmak üzere hazırladığı memorandumda abartılı istatistiklerle temellendirdiği ürkütücü talepler öne sürmüştü. Kendi içinde bile ihtiyatsız olan bu taleplerde Marmara'nın güney sahillerindeki bir koridor ile Karadeniz ve Çatalca hattına kadar Batı ve Doğu Trakya'nın tamamının, ayrıca Batı Anadolu'da Denizli sancağı haricinde tüm Aydın vilayetinin -İzmir bu vilayetin merkeziydi- Yunanistan'a devredilmesini istiyordu. Taleplerden ilki sadece Türkiye ile diğer Avrupa ülkeleri arasına değil bir de Bulgaristan ile Ege Denizi arasına Yunan kontrolünde kesintisiz bir toprak şeridi girmesi anlamını taşıyordu. İkinci talebin anlamıysa, Türkiye'nin en zengin vilayetini ve Anadolu'nun en büyük limanını almak ve hatırı sayılır oranda bir Türk nüfusunu Yunan idaresi altına vermek demektir (Özsüer, 2018, s. 181). Böylece aralarına giren yeni ihtilaf tohumlarıyla iki millet yüz yüze de gelmiş olacaktı. Eğer Yunanistan Aydın vilayetini ele geçirirse buradaki mahalli Rumlar avantajlı hale geçecek olsa bile, iç kesimlerde dağınık bir şekilde ve Türk yönetimi idaresi altında kalan bölgelerde yaşayan daha geniş bir Rum grubu için çok daha büyük tehlike doğuracaktı (Toynbee, 2007, s. 80-83). Kısaca Lord Curzon'a göre Anadolu'yu bölmek feci neticeler doğuracak tehlikeli bir hamleydi. Ancak Venizelos'un tezine göre Ege Bölgesi'nin bir parçası olarak Ege havzası, iklim ve coğrafi bakımdan Anadolu'dan ayrıydı. Küçük Asya'nın İstanbul meridyeninin batısındaki kıyıları hem coğrafi hem de iklimsel olarak tamamen Ege karakterindeydi (Nicolson, 1934, s. 95). Üstelik bölgedeki Rum nüfus düşünüldüğünde Batı Anadolu'nun koşulsuz Yunanistan'a bırakılması gerekiyordu. Böylece Yunanlar için "Helenizm ocağı"¹⁷ addedilen bölge tarihsel bağlamda düşünüldüğünde eski mirasçılara iade edilmiş olacaktı (Llewellyn Smith, 2002, s. 111).

Öte yandan Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'a en fazla destek veren İngiltere savaşı sonrası yapılacak antlaşmaların planlanmasına yönelik Mart 1918'de Dışişlerine bağlı bir büro kurmuştu. Büyük Savaş'ın sona ermesinden hemen sonra, Ekim 1918'de, yeniden organize olan Siyasi İstihbarat Bölümü'nün (Political Intelligence Department) asli görevi siyasi istihbarat toplamak ve bunları koordine etmektir. Aynı zamanda büroda birçok farklı bölgenin uzmanları da görev alıyordu. Örneğin Güneydoğu Avrupa şubesine Belgrad'da bakanlık görevinde bulunmuş olan Sir Ralph Paget getirilmişti. Balkanlar konusunda kendisine yardımcı olması için Yunan sempaticanı Allen Leeper ve Harold Nicolson görevlendirilmişti. Osmanlı Devleti ile ilgili sorunlarla ilgilenen Orta Doğu bölümüne ise 1913-1914 yılları arasında Türkiye büyükelçisi olan Sir Louis Mallet başkanlık ediyordu. Mallet'in en önemli yardımcısı da Arnold Toynbee idi. İngiltere'nin Yunanistan politikasını da Leeper, Nicolson ve Toynbee şekillendirecekti. Yunanistan müzakerelerine dâhil olan bir diğer isim Sir Eyre Crowe idi. Dönemin önde gelen İngiliz diplomatlarından biri sayılan Crowe, Paris'teki İngiliz heyetine hâkim olan dinamolardan sadece biriydi. Paris Barış

¹⁷ Venizelos'un Helenizm Ocağı olarak tanımladığı alan Adriyatik'ten Karadeniz'e kadar uzanan ve Akdeniz'i de içine alan geniş bir bölgeden oluşuyordu (Llewellyn Smith, 2002, s. 111).

Konferansı'nda İngiliz delegasyonunun çekirdeğini oluşturan bu kadro Yunanistan konusunda gerekli materyallerin hazırlanması ilgili çalışmalara başlamıştı (Goldstein, 1989, s. 340-341).

Tüm bu abartılı taleplerine rağmen Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda en büyük dayanağı İngiltere idi. Lloyd George'un Venizelos'a verdiği destek Konferansta yer alan diğer kişilerle kıyaslandığında oldukça fazlaydı. Bu ayrıcalığın altında yatan iki gerekçeden biri İngiltere'nin siyasi çıkarları, diğeri ise Antik Yunan hayranlığı ile yoğrulan Yunanperverlik ruhuydu. İlk defa 1912 yılında görüşen iki lider bu tarihten beri birbirleriyle sıkı ilişkiler geliştirmişti. Lloyd George'un gözünde Venizelos büyük adamdı fakat Venizelos'un gözünde de Lloyd George müthiş kapasitesi olan yetenekli bir politikacıydı (Macmillan, 2004, s. 348). Öte yandan Lloyd George iktidara gelirken Vasil Zaharof gibi bir Yunan sermayedarı tarafından desteklenmişti.¹⁸ Yunan Başkonsolosu Sir John Stavridis de İngiltere'ye yardımda en önde gelen isimlerden biriydi (Sonyel, 2011, s. 119). Siyaseten bakıldığında da İngilizlerin Doğu Akdeniz politikasında Yunanistan çok yararlı bir müttefikti. Oysa başta Lloyd George ve İngiliz devlet adamları Doğu Akdeniz'in güvenliği konusunda Osmanlı Devleti ile iş birliği içine girmiş olsalar da -neticede bölgede güçlü bir Fransa varlığı İngiliz gemileri için her zaman bir tehdit unsuruydu- Büyük Savaş sonrasında Osmanlı'nın yıkılması bölgedeki güç dengesinde büyük bir boşluk yaratmıştı. İngilizler kendi parasını kullanarak Doğu Akdeniz'de masraf yapmayı tercih etmiyordu. Çünkü bu durum uzun vadeli düşünüldüğünde İngiliz ekonomisi açısından çok pahalı bir girişimdi. Dolayısıyla Yunanistan'ın güçlendirilerek bölgedeki boşluğun doldurulması en akıllıca çözüm görülüyordu.

Venizelos'un da altını çizdiği üzere, Yunanistan, İngiliz donanmasına limanlar ve havaalanları vererek Hindistan'a ulaşmanın yeni bir yolunu sağlayabilirdi (Macmillan, 2004, s. 348). Üstelik İngiliz Hükümeti Türkiye'nin nihai barış şartlarına uymasını sağlamak amacıyla Doğu'da daimi bir askeri birlik de bulunduramazdı. Bu noktada Yunanistan gereken askeri birliği İngilizlere kolayca temin edebilirdi. Neticede Yunanistan, labirent gibi iç içe geçmiş durumdaki ada ve yarımadalarıyla bir deniz gücüydü. Elde etmek istediği Anadolu toprakları ise deniz aşırı topraklardı. Eğer Yunanistan'ın kara gücüyle Türkiye tahakküm altına alınabilirse, İngiltere de Yunanistan'a deniz gücüyle destek sağlayabilirdi. Böylece İngiliz Hükümeti kendi parasını ve askeri gücünü harcamadan Yakınoğu ve Ortadoğu'daki savaş hedeflerine rahatlıkla ulaşabilirdi. (Toynbee, 2007, s. 86). Özetle gerek Yunanistan gerekse İngiltere kendi çıkarlarını müttefiklik kılıfına sokarak yepyeni bir güç birliği oluşturmuştu.

Paris Barış Konferansı süresince Yunan yerleşimiyle ilgili en önemli raporlar Leeper, Nicholson ve Toynbee tarafından hazırlanmıştı. Her üç uzman hazırladıkları raporlarda self-determinasyon ilkesinin Güneydoğu Avrupa'da kalıcı bir barış için en iyi olasılık olduğunun altını çizmekteydi. Bu çözüm aynı zamanda İngiliz çıkarları

¹⁸ Ünlü bir silah tüccarı olan Zaharof (1849-1936) İngiltere, Fransa ve Yunanistan'daki siyasetçilerle dostluk ilişkileri kurmuştu. Özellikle İzmir'in Yunanistan tarafından işgaline destek veren bir isimdi. Bunun altında yatan neden ise mücadele için hem Türklerin hem de Yunanların silahlanmasıydı. Böylece Zaharof, her iki tarafa da silah satabilme planları içindeydi (Dalby, 2014, s. 118).

açısından değerlendirildiğinde de en avantajlı ve tercih edilen sonucu ortaya koyuyordu. Raporda Yunanistan'ın İzmir merkez olacak şekilde Batı Anadolu'dan toprak olarak genişlemesini, Gökçeada, Bozcaada, Limni ve Semadirek dâhil tüm Ege Adalarını alması öneriliyordu. Yine aynı raporda İngiltere'nin Kıbrıs'ı Yunanistan'a bırakması ve Vyosa Nehri'ne kadar Kuzey Epir'in Yunanistan tarafından ilhak edilmesi gerektiği yazılıyordu. Toynbee raporda sunulan önerileri kısmen onaylamıştı ancak daha önce hazırladığı raporunda da belirttiği üzere, Yunanistan'a Anadolu topraklarından herhangi bir parçanın verilmesinin etnografik, ekonomik ve stratejik zorluklar oluşturabileceğini de düşünüyordu. Toynbee, Yunanistan'ın Avrupa'daki iddialarının çoğunu desteklese de Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki taleplerine izin verilmesinin de çok sayıda sorunun fitilini ateşleyeceği endişesindeydi (Goldstein, 1989, s. 342).

Yunanistan'ın Batı Anadolu topraklarındaki talepleri, Müttefik Devletlerden ayrı olarak İtalya'nın sömürgeci istekleriyle de doğrudan doğruya çatışıyordu. İtalya'nın ulusal gururuna dayanan ve milliyetçi baskılarla ayakta tutulan Anadolu politikasının temelinde fazla gelen insan gücüne iş alanı açmak, kömür ve buğday elde etmek amacıyla yabancı topraklara ihtiyaç duymak gibi sosyoekonomik gerekçeler bulunuyordu. Anadolu'nun iklimi, verimli toprakları sayesinde İtalyan halkı, sömürgecilik sayesinde çok şey kazanacaktı. Özetle İtalya için Anadolu, Büyük Savaş öncesindeki Afrika'nın yerini almıştı (Llewellyn Smith, 2002, s. 104-106). İtalyan'ın Anadolu topraklarına yönelik istekleri Büyük Savaş sırasında yapılmış Skyes-Picot ve Saint Jean de Maurienne gibi iki gizli antlaşmaya dayanıyordu. Oysa İtalya'nın, bilhassa İtalyan milliyetçilerinin, Antalya yöresini bir çıkar alanı olarak görmesi savaştan da öncesine ait bir düşünceydi. Bu nedenle İtalya 1912'den sonra Anadolu'daki ticari girişimlerini bir hayli arttırmıştı. İtalya'nın Müttefik Devletler yanında savaşa girmesinden önce yapılan pazarlık, Türkiye'nin yenik duruma düşmesi halinde, İtalya'ya da Anadolu toprakları üzerindeki taleplerini ileri sürme fırsatı verecekti. Neticede Nisan 1915 tarihli Londra Antlaşmasıyla Türkiye'nin parçalanması halinde Antalya vilayeti civarındaki yöreden İtalya'ya toprak verilmesi kararlaştırılmıştı. 8 Ağustos 1917'de imzalanan Saint Jean de Maurienne antlaşmasıyla (Çelebi, 2019, s. 132) İtalya Anadolu'da yalnızca Konya'yı değil aynı zamanda İzmir'i de içeren bölgeyi de almış oluyordu (Armaoğlu, 2014b, s. 129).

İtalya ve Yunanistan arasındaki çatışmada Venizelos bir anlaşma yolu bulma tarafında olsa da İzmir konusunda hiçbir taviz vermek niyetinde değildi. İtalyanlar da Yunanlar ile uzlaşma noktasında isteksiz değildi. Fakat Batı Anadolu dışında özellikle On İki Ada ve Arnavutluk konusunda Yunanistan ile net fikir ayrılıkları bulunuyordu. Büyük Savaş sırasında Arnavutluk'un büyük bölümünü işgal eden İtalya, Yunanistan ile yaptığı görüşmelerde İtalya'nın tüm Arnavutluk kıyısını, iç kesimlerin de yaklaşık yarısını alması karşılığında, Yunanistan'ın Korçe çevresindeki toprakları, On İki Ada'yı ve Anadolu'da da İzmir çevresini almasını önermişti. Ancak her ikisi de Arnavutluk ve On İki Ada konusunda pazarlık etmeye hazır olsa bile hiçbiri Anadolu'yu bırakmaya niyetli değildi (Macmillan, 2004, s. 350). Her iki ülkenin İzmir'den vazgeçmeyeceği netleşince İtalyanlar ile Yunanlar arasındaki ilişkiler iyice gerildi. İtalya'nın Anadolu

üzerindeki hedeflerini başta İngilizler hoşgörüsüyle karşılamıştı. Öyle ki Nisan 1917’de Arthur Balfour tarafından İtalyan elçisine yazılan mektupta uzun süreden beri Türklerin boş bıraktığı topraklarda İtalya’nın uygarlığı yeniden kurmak için büyük pay üstlendiği yazıyordu (Llewellyn Smith, 2002, s. 107-107). Nitekim Lloyd George da İtalya’nın Güney Anadolu’yu sömürge haline getirmelerine ilke olarak karşı değildi. Ama Yunanistan ve İtalya gibi iki rakip ulus İzmir’i aynı anda da elde edemezdi. Bu noktada Venizelos konferans koridorlarında kurduğu yakın temaslardan dolayı İtalya karşısında gücü elinde bulunduran tarafı temsil ediyordu.

Venizelos, Paris Barış Konferansı’nın başlamasından yaklaşık bir ay sonra, 3 ve 4 Şubat’ta, *Paris Barış Kongresinden Önce Yunanistan* adlı resmi kitapçığa dayandırdığı tüm isteklerini anlatmak ve haklı göstermek amacıyla Onlar Konseyi’nin önüne çıkıp başarılı bir sunum gerçekleştirmişti. Yunan basınında büyük yankı uyandıran bu haberde Venizelos’un Dışişleri Bakanı Politis ile birlikte sabah saat 10.00’da Yunan meseleleriyle ilgilenen Konsey üyelerinin huzuruna çıktığını ve yüksek tuttuğu isteklerinde tüm Ege Adalarını ve altı yıldan beri İtalyan işgali altında olan On İki Ada’yı talep ettiğini yazıyordu. Konsey toplantısında Amerika Başkanı Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Clemenceau, İtalya Başbakanı Orlando, Dışişleri Bakanları ve son olarak Japonya’nın iki temsilcisi hazır bulunmuştu. Toplantının başkanlığını üstlenen Clemenceau’nun Yunanistan Başbakanına sözü bırakması üzerine Venizelos, Yunanistan’ın toprak iddiaları ve Yunanistan’ın savaşa katkısı hakkında iki saatten fazla konuşma yapmıştı. Venizelos tüm konuşma süresince elinde tuttuğu harita ile talep ettiği toprakların konferans üyeleri tarafından takip edilmesini de sağlamıştı. Venizelos, tarihsel ve etnolojik nedenlere dayandırdığı Yunan iddialarını çeşitli istatistikler ve gözlemlerle Konsey üyelerine açıklamıştı (Ελευθερος Τύπος, 23.01.1919, Αριθμός: 739, s. 1). Venizelos aynı zamanda 200.000 nüfuslu ve çoğunluğu Arnavutça konuşan Kuzey Epir’i de kültürel ve tarihsel gerekçelerden ötürü istiyordu.¹⁹ Venizelos’un talepleri arasında Bulgaristan sınırlarında kalan Batı Trakya ve Yunan istatistiklerinde bile Türklerin çoğunlukta olduğu açıkça görülen Doğu Trakya da vardı. Venizelos, İngilizleri gücendirmemek adına Kıbrıs ve İstanbul konusuna oldukça temkinli yaklaşmıştı. Özellikle Ada’nın bir gün Yunanistan’a bırakılacağını düşünen Venizelos daha yolun başındayken İngilizlerle ters düşmekten çekiniyordu. Dolayısıyla Onlar Konseyi önünde Kıbrıs konusuna hiç değinmemişti. Venizelos’un, Karadeniz Rumları ile ilgili farklı bir görüşü vardı. Karadeniz Rumlarının Pontus olarak tanımladığı Doğu Karadeniz topraklarını bir Yunan Cumhuriyeti’ne dönüştürme fikrini kabul etmemiş, Rum nüfusun yoğun olduğu Trabzon vilayetinin de Ermenistan ile birleştirilmesini çözüm olarak önermişti. Batı Anadolu’daki toprak iddialarını da Wilson prensiplerinin on ikinci maddesine

¹⁹ Kuzey Epir’in çoğunluğu Arnavutça konuşan nüfusuna rağmen Venizelos, bu bölgenin Yunanistan’a bırakılmasını talep etmişti. Venizelos’un Onlar Konseyi önünde savunduğu fikre göre ulusal bilinci en iyi ölçen şey dil değil etnisiteydi. Nitekim Yunanistan’ın önde gelen birçok bürokratinin evinde bile Yunanca değil Arnavutça konuşulmaktaydı. Hatta Venizelos’a göre Lloyd George’un kendisi bile çocuklarıyla muhtemelen Galler dilini konuşuyordu. Dahası Arnavut okullarıyla kıyaslandığında Yunan okullarına daha fazla kayıt yapılmaktaydı. Dolayısıyla dilin Arnavutça olması kültürel bağlamda Yunan hegemonyasının önüne geçmiş sayılmazdı (Dalby, 2014, s. 109).

dayandırarak bir zemin oluşturmuştu. Venizelos'un Batı Anadolu'dan kasti İzmir ve Bursa vilayetleri ile Çanakkale ve İzmit sancaklarıydı. Venizelos, kendi ifadesine göre, 1.013.195 Rum'un yaşadığı Batı Anadolu'nun tamamını istemiyordu. Talep ettiği yerler Balıkesir, Edremit ve Ayvalık'tan geçerek İzmir'den gelen tren yolunun Marmara'ya açılan ucundaki Bandırma'yı da içine almak üzere Bursa vilayetinin bir kısmı, Balıkesir sancağı ve tamamına yakını Türk olan Denizli sancağı hariç, Aydın vilayeti idi. Venizelos, Batı Anadolu'da Rumların çoğunlukta olduğunu iddia ederek İzmir ve Aydın vilayetinin önemli bölümünü içine alan bölgenin self determinasyon hakkıyla Yunanistan'a bağlanmasını önermişti. Venizelos'un istatistiklerine göre bölgede 818.221 Rum, 1.017.398 Türk, 80.000 Musevi ve yabancı, 23.500 Ermeni ve 2000 Bulgar yaşamaktaydı (Kitsikis, 1963, s. 32-33). Venizelos'un Onlar Konseyi önünde iki gün süren konuşması sonrasında Wilson, Clemenceau, Lloyd George, ve Orlando Yunanistan'ın toprak iddialarını incelenmek üzere dört ülkenin sekiz temsilcisinden oluşan bir komite oluşturulmasına karar vermişti. Bu komite, sorunların en adil şekilde nasıl çözümleneceğini belirleyecekti. (Ελεύθερος Τύπος, 24.01.1919, Αριθμός: 740, s. 1). Komite, 11 Mart'ta, Başbakan Venizelos tarafından sunulan Yunan toprak iddialarına ilişkin incelemeyi tamamlamıştı. Yunan basınında çıkan haberlere göre şimdiye kadar var olan genel görüntü, Yunan ulusal çıkarları açısından oldukça tatmin ediciydi. Örneğin Patris (Vatan) gazetesine göre Komite, İzmir konusunda Yunanistan'ın toprak iddialarını Yunanların lehine değerlendirmişti. Amerika, gizli olduğu için Londra Anlaşmasını tanımadığını beyan etmiş; Fransa ve İngiltere ise Londra Antlaşmasını tanıdıklarını, ancak İzmir'in İtalya'ya verildiği bir sonraki antlaşmayı -Saint Jean de Maurienne- tanımadıklarını beyan etmişlerdi. Bu nedenle İngiltere ve Fransa, Yunanistan'ın İzmir vilayetine yerleşmesini onaylıyordu. Amerika'nın da bu karara herhangi bir itirazı yoktu fakat İtalya'nın İzmir'e karşılık başka talepleri olacaktı. (Πατρις, 28.02.1919, Αριθμός: 8937, s. 1).

Paris Barış Konferansı'nda Batı Anadolu'daki Yunan Talepleri Karşısındaki Muhalefet

1919, Dünya tarihinde olduğu kadar Yunanistan tarihinde de önemli bir seneydi. 1919 yılı Yunan cüretinin arttığı bir yıldır. Bu aynı zamanda 1909 ihtilaliyle siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra Eleftherios Venizelos'un liderliğinde Avrupa burjuvazileri örneğine uyarak şansını denemekte olan Yunan burjuvazisinin de cüretkârlığıydı. Yunanistan Antant safında harbe girerek kazanılan zaferden azami ölçüde faydalanmaya çalışmak istiyordu. Çökmekte olan Osmanlı Devleti'ne karşı Ege'yi bir "Yunan Denizi" haline getirmek amacındaydı. "İki kıtaya uzanan ve beş denize açılan Yunanistan'ı gerçekleştirmek; bir ayağı Asya'da bir ayağı Avrupa'da olacak "Büyük Yunanistan'ı" (Megali İdea) yeniden yaratmak çabasındaydı (Kitsikis, 1963, s. 21). Neticede tüm bu çabalar sonucunda 4 Şubat 1919 tarihinde gerçekleşen toplantıda Onlar Konseyi, Yunan taleplerini inceleme kararı almış ve 5 Şubat'ta "Yunan İşleri Komisyonu" tarafından bu tetkikler başlatılmıştı. Diğer taraftan dört ülke temsilcisi Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki toprak talepleriyle ilgili pürüzleri gidermede çeşitli engellere takılmıştı. Özellikle Yunanistan ile İtalya'nın toprak

taleplerinin çakışması Batı Anadolu'nun paylaşılması hususunda konferansta çözülmesi zor sorunların başında geliyordu.

Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda yaptığı sunumlardan sonra Yunanların Batı Anadolu'daki toprak iddialarını müzakere etmek üzere oluşturulan komitede İngiltere adına Eyre Crowe, Robert Borden ve teknik danışman olarak Harold Nicolson, Fransa adına M. Jules Cambon ve M. Gout, İtalya adına M. de Martino ve Amiral Castoldi, Amerika adına Dr. W. L. Westerman ve Dr. C. Day bulunmaktaydı. Komitenin 12 Şubat ile 21 Mart arasında yaptığı toplantılarda İngilizler ve Fransızların kararları aynıydı. Amerikalılar da alınan bu kararlara çoğunlukla karşı gelmiyorlardı. Toplantılarda sürekli sorun çıkaran taraf İtalyanlardı. Çünkü İtalyanlar ve Yunanların toprak talepleri birbirleriyle uyum göstermemektedir (Demirhan, 2019, s. 1526). Fransa ve İngiltere, Yunanistan'ın Batı Anadolu'da büyük bir bölgeye sahip olması konusunda uzlaşmışlardı. Ancak Amerika, Venizelos'un Anadolu topraklarındaki taleplerine, karşı bir tavır sergilemekteydi. Çünkü Amerikalı uzmanlar tarafından hazırlanan raporda İzmir'in Yunanistan'a ilhaki için siyasi, ticari ya da stratejik hiçbir haklı gerekçe bulunmamıştı. Amerikan delegeler Venizelos'un konferansta sunduğu istatistikî bilgilerin doğru olmadığını iddia etmekteydi. Ellerindeki istatistikî veriler İzmir dışında diğer sancaklarda Yunanların azınlıkta olduklarını göstermekteydi ve İzmir bölgesinin iç bölgelerden ayrılmasını da mali sebeplerden ötürü doğru bulmuyorlardı.²⁰ Neticede İzmir, Anadolu ürünlerinin doğal çıkış yoluydu ve Yunanistan'a bırakılması halinde iç bölgelerin ekonomisi zarar görebilirdi.²¹

Öte yandan Amerikalı delegeler Batı Anadolu'daki Rumların artık Osmanlı boyunduruğu altında yaşayamayacağını fakat bunların da mutlaka Yunanistan'a bağlanmasına gerek olmadığını düşünüyordu (Kitsikis, 1963, s. 52). Amerikalı delegelerin Yunan taleplerine karşı çıkması²² neticesinde Venizelos, hazırladığı memorandumunu 12 Mart'ta komisyona sunarak taleplerini yeniden dile getirmişti. Hazırlanan memoranduma göre tüm Ege Adaları, On İki Ada ve Meis, coğrafi ve ekonomik bağlamda Anadolu'nun devamı niteliğinde görülerek söz konusu adaların Batı Anadolu'daki Yunan nüfusuna eklenmesi talep edilmişti (Diomidis, 1978, s. 175-178). Venizelos Hükümet Başkan yardımcısı Repoulis'e gönderdiği 4 Nisan 1919 tarihli mektubunda komisyon üyelerinin önünde üç buçuk saat sunduğu memorandumun Başkan Wilson, Clemenceau ve Lloyd George tarafından büyük ilgiyle karşılandığını yazmıştı. Hatta Orlando bile İtalya ve Yunanistan arasındaki anlaşmazlıkların dostluk

²⁰ Amerikalı uzmanlar Yunanistan'ın Batı Anadolu konusunda verdiği istatistikî verilere karşı kendi rakamlarını çıkartmışlardı. Amerikan delegesi Westermann, komisyon tutanaklarında Rum çoğunluğunun İzmir sancağında olduğunu, ancak Yunanistan'ın istediği toprakların tamamında %32 Rum nüfusun %63 ise Türk nüfusun yaşadığına dair verilerden söz etmekteydi. (Kitsikis, 1963, s. 52).

²¹ Venizelos bu noktada batı kıyısında bir açık liman kuracağı sözünü vererek söz konusu itirazı bir nebze yatıştırmıştı. (Llewellyn Smith, 2002, s. 110).

²² Amerikalı delege Westermann, 1921 tarihinde Amerika'ya döndüğünde Batılıların büyük çoğunluğunun, Amerikan misyonerlerinin, Amerikan tütün şirketlerinin, Freshfield ve Withall gibi büyük İngiliz ticaret müesseselerinin İzmir'in Yunanistan'a verilmesine karşı olduğunu söylemişti. Buna rağmen daha sonra yapılan uzlaşma neticesinde Yunanlar İzmir'e asker çıkarmıştı (Kitsikis, 1963, s. 52).

çerçevesinde çözüleceğine inandığını belirtmişti. Tüm bu olumlu göstergeler Yunanistan'ın ulusal hakları ile ilgili bütün taleplerinin Konferansta geri çevrilmeyeceği yönünde umutları daha da arttırmıştı. Venizelos, mektubunun sonunda İzmir, Ayvalık, Kıbrıs, On İki Ada ve Kuzey Epir'in de bir bölümünün Yunanistan'a bırakılacağını umduğunu belirtmişti (Αγγελομάτης, 2008, s. 18-19).

Diğer taraftan İngiliz askeri uzmanları da Batı Anadolu'daki Yunan iddialarına karşı çıkmışlardı. Örneğin Toynbee tarafından hazırlanan raporda İzmir bölgesinin ekonomik ne de coğrafi açıdan Anadolu'dan koparılamayacağı ve Venizelos'un öne sürdüğü nüfus bilgilerinin de şüpheli olduğu belirtilmişti (Diomidis, 1978, s. 178). Nicolson da Venizelos'un verdiği istatistiki verileri abartılı bulduğunu ifade etmişti. Dolayısıyla Yunanların Batı Anadolu'daki taleplerinin onaylanması bilhassa İngiliz askeri personel ve Türkiye'de görev yapan İngiliz temsilciler tarafından kesinlikle hayata geçirilmemesi gereken bir karar olarak görülüyordu. Zaten Yunanların İzmir'i tek başına yönetebilecek ne askeri ne de ekonomik gücü yoktu (Demirhan, 2019, s. 1527). 1918 yılından beri Yunanistan'ın İzmir üzerindeki iddialarına karşı olan Lord Curzon, 25 Mart 1919'da Balfour'a yazdığı mektubunda iskambil oyununa benzettiği Anadolu meselesinin daha ilk vuruşta parçalanarak yere saçılacağı endişesini taşıdığını yazmıştı (Dalby, 2014, s. 116). İngiliz ve Fransız delegasyonu kendi aralarında yaptıkları konferansta meseleyi tüm detaylarıyla tartışmış fakat hem İngiltere hem de Fransa İzmir'in ilhakının İtalya yerine Yunanistan'ın yapmasını daha mantıklı bulmuştu. Üstelik Venizelos Amerika'dan da Yunanların Anadolu taleplerinin kabul edileceğine dair güvence almıştı. Lord Curzon, Amerikalıların İzmir ve Aydın vilayetini isteyen Yunanlara şiddetle muhalefet etmelerine rağmen sonradan fikir değiştirmelerini Venizelos'un diplomatik kabiliyetiyle açıklıyordu.²³ Bu fikir değişikliğinin arkasındaki nedenlerden biri Venizelos'un Batı Anadolu ile ilgili olarak Başkan Wilson'a yazdığı mektupla da bağlantılıydı. Hayranlık uyandıran bir üslupla kaleme alınan mektupta Venizelos Wilson'un konuşmalarına defalarca atıfta bulunmuştu.²⁴ Öte yandan Osmanlı toprakları içinde yaşayan Rumlar da Avrupa kamuoyunda etkin bir Yunan propagandası yürütme çabasındaydı. Örneğin Osmanlı Mebusan Meclisi'nde milletvekilliği yapmış Ch. Vamvakas adlı bir Rum, Başkan Wilson'a yazdığı mektupta Küçük Asya'da yaşayan Hristiyan nüfusun can güvenliğinin tehdit altında olduğunu belirtmişti. 12 Mayıs tarihli Patris gazetesinde tam metni yayınlanan bu mektup "Türk tiranlığı" altında ezildiğini iddia eden Hristiyan nüfusun bir anlamda yardım çağrısı olarak gönderilmişti. (Πατρις, 29.04.1919, Αριθμός: 8995, s. 4).

²³ Lord Curzon, Yunanların Selanik şehri kapılarının beş mil ötesinde bile asayişini devam ettirebilme kabiliyetlerinin olmadığına inanıyordu. Dolayısıyla Yunanlara tüm Aydın vilayetinin asayişini sağlamak görevinin verilmesi acizlikti. Üstelik Avrupa'dan atılan Türkler, üstüne bir de Asya'daki vilayetlerinin nefret ettikleri yabancılar tarafından paylaşılmasına asla göz yummazdı. Böylesi bir karar Anadolu'yu kasaphaneye çevirmekten başka bir şey değildi (Jaeschke, 2011, s. 62).

²⁴ Venizelos, Wilson'u kendi tarafına çekmek için çok uğraşmıştı. Öyle ki, "Konferansta sizin kadar hürmet ettiğim başka biri yoktur" sözleriyle hitap ettiği Wilson'un Trakya konusunda Bulgaristan'a değil Yunanistan'a destek vermesini sağlamaya çalışmıştı (Kitsikis, 1963, s. 49).

Paris Barış Konferansı'nda İtalya ve Yunanistan Arasında Yaşanan Gerilim

Büyük Savaş esnasında İzmir'i arka arkaya Yunanistan'a (12 Nisan 1915) ve İtalya'ya (19 Nisan 1917) vaat eden Müttefikler (Jaeschke, 1968, s. 567), konferansta üvey evlat muamelesi yaptıkları İtalya'ya²⁵ Rusya'nın yeni rejim dolayısıyla muvafakat göstermediği St. Jean de Maurienne Anlaşmasının artık geçerli olmadığını bildirmişti (Jaeschke, 1968, s. 567). Ancak İtalya ve Müttefikler arasında anlaşmazlığın uç noktasını İzmir dışında Adriyatik'teki Fiume (Rijeka) konusu çıkarmıştı. Adriyatik'in doğu kıyılarında büyük bir Slav devleti oluşturulması fikrine hiçbir zaman sıcak bakmayan İtalyan Hükümeti Büyük Savaş sonrasında kurulan Yugoslav devletini ve bu ülkenin Sırp, Hırvat ve Slovenleri temsil etmesini kabul etmemişti. Güney Slav Birliği, en azından kuzeydoğuda İtalya'ya olası en stratejik sınırı sağlayarak, sakınılması gereken bir tehlikeydi. Dolayısıyla İtalya, Paris Barış Konferansı'nda, İtalyan şehri olduğunu iddia ettiği Fiume limanını da istiyordu. Oysa Başkan Wilson İtalya'nın Adriyatik'teki taleplerine sıcak bakmıyordu (Anderson, 2010, s. 364-365). Wilson'a göre İtalya'nın savaş sonrası iddiaları ne etnik ne de stratejik prensiplere uygundu. İtalyanların Adriyatik toprakları ile ilgili taleplerini açgözlülük olarak nitelendiriyordu (Demirhan, 2019, s. 1530).

İzmir'in Yunanistan tarafından işgaline onay verileceğinin anlaşılması ve İtalyanların Adriyatik kıyılarına yönelik taleplerinin önemli bir kısmının sürüncemede bırakılması tüm müzakereleri sonuçsuz bırakmıştı (Bozkurt, 2021, s. 35). Konferansta İzmir konusunda İngiltere'yi, Fiume mevzusunda da Amerika'yı karşısına alan İtalya, müttefiklerinden bağımsız bir Türkiye politikası izlemeye karar vermişti (Çelebi, 1993, s. 395). İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'un İtalya Dışişleri Bakanı Sonnino'ya beyan ettiği kararı şiddetle protesto eden İtalyan heyeti, 24 Nisan 1919'da konferansı terk etmiş ve Antalya'da asayişsizliğin vuku bulduğu bahanesiyle "güvenlik ve halkın talebi" (Çelebi, 1998, s. 163) gerekçesini de öne sürerek 28 Mart 1919'da bölgeyi kendi mesuliyetleri altında hareket ederek işgal etmişti. Böylece İtalya Anadolu topraklarına Yunanistan'dan önce girmiş oluyordu.²⁶ Paris'te tepkiyle karşılanan Antalya'nın İtalyanlar tarafından işgali Türk cephesinde de protestolara neden olmuştu. Antalya halkı şehirlerinin işgalini Antant Devletleri hükümetlerine telgraflar göndererek ihtar etmişti (Çelebi, 1993, s. 399).

Antalya'nın işgalinde Müttefiklerin tepkisine aldırmayan İtalya, İzmir'e doğru kuzeybatı istikametinde sahil boyunca uzanan yerleşim merkezlerini tek tek işgal etmeye başlamıştı. İtalyanların bu girişimi Yunan tarafında tedirginlik yaratmış ve 13 Nisan 1919 tarihinde Yunanistan'ın İstanbul Yüksek Komiseri tarafından Yunanistan

²⁵ Müttefiklerin İtalyan heyetine eşit muamelede bulunmadığına dair kanıyı bir İngiliz diplomat da şu sözlerle onaylıyordu: "İtalyanlar her taraftan kendilerine saldırıldığını ve herkesin onları eleştirdiğini düşünüyordu. İtalyanlara göre hiç kimse gerçek tartışmalara onları dâhil etmiyordu" (Macmillan, 2004, s. 284).

²⁶ Mondros Mütarekesi'nden sonra İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü faaliyetlerin temelinde işgallere zemin hazırlayacak bir politika bulunmaktaydı. Özellikle İtalyanlar gizli anlaşmalarla kendisine vaat edilen bölgelerde etkinlik kurmuştu. Hak iddia ettiği bölgelere sıklıkla savaş gemisi gönderiyor, halkı bedava tedavi edip ilaç dağıtarak işgallerine ön hazırlık yapıyor ve bu propaganda ile kendi varlıklarını halka alıştırma çalışıyordu (Çelebi, 1993, s. 395).

Dışişleri Bakanı Politis'e gönderilen 3506 protokol numaralı acil ve çok gizli telgrafta İtalyan ilerleyişi hakkında şu bilgilendirme yapılmıştı:

“(Yunanistan’ın İzmir Temsilcisi) Bay Maorudis’in beni bilgilendirdiği üzere herhangi bir İtalyan destroyeri dün (30 Mart/12 Nisan) kadar İzmir’e giriş yapmamıştır. Söylentilere göre hafif hücum botu Piemonte’nin kalkışa hazırlanarak ayrılması emredilmiş ve yerini savaş gemisi Regina Elena’nın alması kararlaştırılmıştır. Dün Averoff zırhlısı Odesa’dan İstanbul’a ulaşmış, kömür aldıktan sonra da yarın İzmir’e hareket etmesi planlanmaktadır” (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Φάκελος 2, Υποφάκελος 3 «Φάκελος κατοχής Σμύρνης», 31 Μαρτίου/13 Απριλίου 1919, Υπατος Αρμοστής της Ελλάδος Κωνσταντινούπολη προς Υπουργό Εξωτερικών Πολίτη).

Yunanlar İtalyan işgaline karşılık 16 Nisan 1919 tarihinde Yunan zırhlı kruvazörü Averof’u İzmir’de demirlemişti. Yunanistan’ın İzmir Temsilcisi Mavroudis tarafından 16 Nisan 1919 tarihinde Yunanistan Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen 758 protokol numaralı gizli telgrafta Averof zırhlısının 16 Nisan sabahı saat 10.00’da İzmir’e vardığı ve haberi öğrenen Rumların büyük çoğunluğunun hemen iskelede toplandığı yazıyordu. Rumların sevinçten denize atlayıp gemiye doğru yüzdüğü, limanlardaki tüm kayıkların, mağazaların ve evlerin Yunan bayraklarıyla süslediği, Averof’un İzmir’e demirlemesinin Rumlar arasında büyük bir coşku ve heyecan yarattığı da ifade edilmişti. Rumlar Averof zırhlısından inen subayları ve denizcileri sevgi gösterileriyle karşılamıştı (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Φάκελος 2, Υποφάκελος 3, «Φάκελος κατοχής Σμύρνης», 3 Απριλίου /16 Απριλίου 1919, Επικεφαλής Ελληνικής Αποστολής της Σμύρνης Μαυρουδής προς Υπουργό Εξωτερικών Πολίτη).

29 Nisan 1919’da da Averof’u İtalyanların harp gemisi Caio Duilio takip etmiş²⁷ ve İtalyanların İzmir limanına girmesinden sonra gerginlik son haddine ulaşmıştı. İtalyanların Paris’te bulunmadıkları sırada Müttefik Devletlerin İtalyanlara karşı gösterdiği kuşku ve düşmanlık iyice isteriye dönüşmüştü. Başkan Wilson 2 Mayıs’ta İtalya’nın İzmir’e kruvazör göndermesini Lloyd George ile yaptığı konuşmada barışı tehdit eden bir tutum olarak değerlendirmişti. Lloyd George yine aynı konuşmasında İtalyanlar ve Türklerin Yunanları Anadolu konusunda yıldırma politikası uyguladığını da ifade etmişti. Aslında Lloyd George’un da ifade ettiği üzere İtalyanların İzmir’deki Yunan karşıtı propaganda faaliyetleri hem işgal öncesinde hem de işgal sonrasında Yunan makamlarınca raporlanmıştı. Örneğin İzmir Yüksek Komiseri Stergiadis tarafından 20 Haziran 1919 ile 10 Ağustos 1919 tarihleri arasında Batı Anadolu’daki İtalyan faaliyetlerinin raporlandırıldığı dilekçede Mayıs 1919’un ikinci haftasından itibaren İtalyan gemisi Nieva’nın sahil kentlerini gezdiği, Yunanların İzmir’de katliam yaptığını söyleyerek Türkleri korkuttuğu ve Yunanlar aleyhinde ayaklanmaya teşvik ettiği bilgisi verilmişti (ΓΑΚ, Υπατη Αρμοστεία της Ελλάδος εν Σμύρνη, Φάκελος 5, Ιταλική Προπαγάνδα και Ενέργειες Ιταλών από 07/06/1919 – 28/07/1919).

²⁷ Venizelos’un hatratında da İtalyan Zırhlısı Duilio’nun İzmir’e varması nedeniyle Lloyd George’un Amiral Caltrop’a bir Yunan Zırhlısı ile birlikte derhal bir İngiliz Zırhlısının da İzmir’e gönderilmesi emrini verdiği yazıyordu (Βενιζέλος, 1979, s. 49).

Konferanstan ayrıldıktan sonra Anadolu'da müttefiklerine rağmen hareket eden İtalya, dolaylı da olsa İzmir'in Yunanistan'a verilme sürecini kolaylaştırmıştı. Aslında İzmir'in İtalyanlara mı yoksa Yunanlara mı verileceği meselesi 21 Nisan 1919 tarihli Üçler Şurası toplantısında gündeme getirilmiş çetrefilli bir meseleydi. Örneğin Clemenceau Türkiye'yi mandaterliklere bölen yeni şematik haritasında İzmir bölgesindeki muazzam bir parçayı İtalya'ya bırakmıştı. Ancak Başkan Wilson İtalyanların söz konusu topraklar üzerinde Yunanlar gibi etnolojik bir hakkı olmadığını öne sürerek İzmir konusunda Yunanlara destek çıkmıştı. Lloyd George ise Doğu'da İtalyan hareketlerini son derece şüpheli bulduğunu, İtalyanların 1911 senesinde askeri kuvvetlerini Trablus'a büyük bir gizlilik içinde sevk ettiğini şimdi de Anadolu'ya benzer şekilde askeri sevkiyat yapacağına dair kuşkularını dile getirmişti. Zira 6 Mayıs 1919 tarihinde yapılan görüşmede Lloyd George, İtalyanların Anadolu'yu bir defa zapt ettiğinde öyle kolayca dışarı atılmayacağına yönelik tereddütlerinin olduğunu ve Yunanların derhal İzmir'i işgal etmelerine müsaade edilmesi gerekliliğini belirtmişti (Jaeschke, 2011, s. 70). Osmanlı Devleti'nin mütareke istemesinden sonra Venizelos'un Lloyd George'a gönderdiği 2 Kasım 1918 tarihli mektubunda da Yunanistan'ın büyümesi için Anadolu'nun batı kısmının ilhak edilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştı. Ancak Yunanistan'ın genişlemesinde engel teşkil eden İtalya'nın muhalefeti ve itirazlarıydı. Venizelos mektubunun sonlarında İngiltere'nin hakkaniyetli davranarak Yunanistan'ın meşru menfaatlerini müdafaa etmesini talep etmişti (Bilsel, 1998, s. 238-240). İtalyanların Anadolu'daki işgal girişimleri 5 Mayıs 1919 tarihinde Onlar Konseyi'nde yeniden gündeme getirilmişti. İtalyanların Konferansa dönmeden İzmir konusunun bir an önce karara bağlanması gerekiyordu. Üç Büyükler, İtalya'nın bir oldubittiye mahal vermemesi için Yunanların İzmir'e asker çıkarmasını onaylamış ve böylece hızlıca ve rastgele alınmış tarihsel bir karara da imza atmışlardı. Lloyd George İtalyanların karaya çıkmasını önleyebilmek amacıyla 6 Mayıs 1919 tarihinde Venizelos'a telefon etmiş ve kendisinden konferansın Alman Antlaşmasıyla ilgili koşullarının onaylanacağı öğleden sonraki oturumundan önce Quai d'Orsay'daki Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gelmesini rica etmişti. Venizelos ile yaptığı görüşmede Lloyd George, son noktayı koyar nitelikteydi. Venizelos, daha sonra kaleme aldığı hatıralarında da Yunan ordusunun İzmir'e çıkışını gün gün tuttuğu notlarla değerlendirmişti.

Eleftherios Venizelos'un Kişisel Anılarında İzmir'in İşgali Emrinin Verilmesi

Venizelos, Paris'te bulunduğu süre boyunca, Müttefikler tarafından Yunan ordusuna verilen İzmir'in işgal emrini kendi kişisel ajandasına el yazısı ve imzasıyla gün gün notlar halinde kaydetmişti. 6-19 Mayıs 1919 dönemini²⁸ kapsayan 21 sayfalık

²⁸ Venizelos'un kaleme aldığı hatıratında 13-17 Mayıs tarihleri arasında not tutmadığı, bu tarihleri atladığı ve 18 Mayıs tarihinden itibaren gelişmeleri yazdığı görülmektedir. Dolayısıyla 15 Mayıs'ta İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgali Venizelos'un kişisel notlarında detaylandırılmamıştır (Βενιζέλος, 1979, s. 81-83). Bir diğer önemli husus Venizelos'un 19 Mayıs 1919 tarihinde hatıratını sona erdirmesidir. Bu tarih Mustafa Kemal Atatürk'ün Milli Mücadele'yi başlatmak için Samsun'a çıktığı tarih olarak önemli bir semboldür. Oysa Venizelos 6-19 Mayıs tarihleri arasında kaleme aldığı hatıralarında Yunanistan için tek tehlikenin İtalya olduğunu düşünmüş ve notlarını bu çerçevede ele

bu hatırat daha sonra ilk kez 16 Mayıs-6 Haziran 1969 tarihleri arasında *Tahidromos* dergisinde yayınlanmış (Ο Ταχυδρόμος, Έτος 16, 16 Μαΐου-6 Ιουνίου 1969, Αριθμός φύλλου: 788, 790, 791) ve 1979 yılında da Girit'te kitaplaştırılmıştı. Yunanistan'ın ve Antant Güçlerinin Batı Anadolu toprakları ile ilgili siyasi ve askeri faaliyetlerine atıfta bulunan bu hatırat -nitekim Venizelos da hatıratına "ulusun geleceği ile ilgili hayati öneme sahip tüm doğruları yazmaya karar verdim" ifadesini kullanmıştır- (Βενιζέλος, 1979, s. 53) aynı zamanda Büyük Savaş'ın sonunda Lloyd George, Başkan Wilson ve Clemenceau gibi Antant liderlerinin Yunanistan hakkındaki düşüncelerini birinci el kaynaktan göstermektedir. Türkçeye "Kendime Günlükler" başlığıyla çevrilebilen bu notlar Yunan Başbakanı Venizelos'un da yazdığı tek kişisel hatıratır.²⁹ Müttefik Devletler tarafından İzmir'in işgal kararının nasıl verildiği konusu Venizelos'un 6 Mayıs 1919 tarihinde başlattığı hatıratında kronolojik sırayla şu cümlelerle ele alınmıştır:

"6 Mayıs saat öğlen ikiye doğru Lloyd George beni telefonla arayıp üçe çeyrek kala Quai d' Orsay'da görüşmek istediğini bildirdi. Orada Almanya ile yapılan barış şartlarının ilan edilmesi ve onaylanması amacıyla genel bir toplantı olacaktı. Quai d' Orsay'a varduktan birkaç dakika sonra Lloyd George da geldi. Yanıma yaklaşmış halihazırda ordumun olup olmadığını sordu. Ben de var dedim ve ne ile ilgili olduğunu sordum. Bana, Başkan Wilson ve Clemenceau ile birlikte Yunanistan'ın İzmir'e çıkarma yapmasına karar verdiklerini söyledi. Ben de bizim buna hazır olduğumuzu ifade ettim. Lloyd George da şu an ne kadar ordu gönderebileceğimi sordu. Ben de bir tümen olarak cevapladım. Rusya'ya gönderilmek üzere hazır bekleyen yaklaşık 15.000 askerimiz vardı. Fakat Rusya'da işler değişince Franchet d'Esperay, Korgeneral Paraskevopoulos'a artık bu tümene ihtiyaç olmadığını bildirmişti. Bunun üzerine Lloyd George oturumdan hemen sonra geri kalan sorunları çözümlmek için General Wilson'a emir vereceğini bildirdi. Ben de kendisine İtalya'nın olumsuz bir davranışı yüzünden mi bu kararın alındığını sordum. Lloyd George soruma 'evet' diyerek yanıt verdi. Ellerindeki bilgiye göre İtalyanlar Fethiye dışında Marmaris ve Bodrumu da işgal etmişlerdi. Fransızların elinde ise altı İtalyan savaş gemisinin İzmir açıklarında devriye gezdiği bilgisi vardı" (Βενιζέλος, 1979, s. 49).

Lloyd George, İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilme kararının verilmesindeki asıl gerekçenin İtalyanların entrikalıları olduğunu Venizelos'a ifade ettikten sonra birlikte toplantıya katılmak üzere konferans salonuna (salle à manger) geçmişlerdi. Konferans salonunda General Wilson ile konuşan Lloyd George, Yunan ordusunun İzmir'e asker çıkarma yapması konusunda Venizelos'un bilgilendirildiğini söylemişti. Oldubittiye getirilen bu kararı şiddetle protesto eden General Wilson, Türklerin karşı koyma tehlikesinin altını çizerek işgalin yüksek ihtimalle başarısızlıkla sonuçlanacağına dair Lloyd George'u uyarmıştı. Zira General Wilson'a göre bu karar

---

almıştır. Oysa Venizelos'un yazmayı bıraktığı tarihte de görüldüğü üzere Türklerden gelebilecek herhangi bir karşı direnişi hesap etmemiştir.

²⁹ Venizelos'un 1971 yılında yayınlanan bir diğer eseri "1889 Girit Devrimi" adlı tarih kitabıdır. Ancak söz konusu eser hatıra kitabı değildir. Bununla birlikte kitap tamamlanmamış olduğundan yarım kaldığı şekilde basılmıştır. Bk. (Βενιζέλος, 1971).

başka bir savaşın başlamasından başka bir anlam taşımıyordu. Nitekim General Wilson kendi anılarında da “Kurbağalar” adıyla nitelendirdiği üç politikacının bu aceleci kararını akıldışı bulduğunu yazmıştı (Callwell, 1927, s. 193-206). Venizelos kendi hatıratında da konferansın başlaması akabinde General Wilson’un Lloyd George’un arkasına oturup uzunca bir konuşma yaptığını, sonrasında Wilson’un İngiliz heyetinden Amiral Hope’a yaklaşip bir şeyler söylediğini ve akabinde Amiral Hope’un Lloyd George’a yönelerek aralarında konuştuğunu yazmıştı. Bu konuşmalar sürerken Başkan Wilson da Amerikan heyeti temsilcisi General Bliss’in kulağına eğilip fısıltıyla konuşmuştu. Daha sonra General Wilson, General Bliss, Amiral Hope ile beraber bir Fransız generalin konferans salonundan dışarı çıktığını ve General Wilson’un da çıkarken Fransız Genelkurmay Başkanı Mareşal Foch’un kulağına eğilip bir iki cümle kurduğunu belirtmişti. General Foch, General Wilson ile konuştuktan hemen sonra Venizelos’un yanına gitmiş ve Antant’ın üst düzey askeri temsilcilerinin Hotel Astoria’da bir araya gelerek Yunan ordusunun İzmir harekâtı ile ilgili görüşmede bulunacağını söylemişti. Konferans’taki oturum biter bitmez de Venizelos’un katılmasını rica etmişti. Ancak Venizelos oturumun bitmesini beklemeden Hotel Astoria’daki toplantıya katılmak için hemen yola çıkmıştı (Βενιζέλος, 1979, s. 50).

Venizelos, 6 Mayıs 1919 tarihinde öğleden sonra saat dört buçukta Hotel Astoria’da Amiral Hope, General Belin, General Bliss ve General Wilson ile yaklaşık bir saat görüşmüş ve toplantı sonunda Yunan ordusunun İzmir’e askeri çıkarma yapmasına karar verilmişti. Yüksek Konsey tarafından kabul edilen İzmir’in Yunanlar tarafından işgal kararı alt maddelerle şöyle belirtilmiştir:

- a. Fransız generali Franchet d’Esperey’e İzmir işgali ile ilgili bilgi verilmesine,
- b. Bir Yunan tümeninin Selanik’ten gemilerle yola çıkması için hazırlıklara başlanmasına,
- c. İkinci bir Yunan tümenin hazır bulunmasına dair emrin verilmesine,
- d. Bir tümenin mümkün olan en kısa sürede hızlı hareket etmesi için gerekli ulaşım araçlarının bir araya getirilmesine,
- e. Yunan askerlerinin İzmir’e yapacağı yolculukta güvenliğinin sağlanmasına yönelik öncelikli tedbirlerin alınmasına,
- f. Yunanistan ve İzmir arasındaki gerekli iletişimin kurulması için önlemlerin oluşturulmasına karar verilmiştir (Βενιζέλος, 1979, s. 50-51).

Yüksek Konsey’in tutanaklarda belirttiği bir diğer önemli husus İzmir’e çıkarma yapacak Yunan askeri birliklerinin uluslararası bir yönetimin kontrolü altında bulunmaması gerekliliğiydi. Tümenlerin gemilerle İzmir’e nakli haricinde, işgal askerleri sadece Yunan komutası altında bulunmalıydı. Eğer Türkler ve İtalyanlar tek başına ya da her ikisi birlikte direnişe geçerse o zaman bu zorluklarla mücadele edilmesi ve böyle bir olasılığa karşı dikkatli olunması şarttı. Zira Yunan istihbaratı tarafından edinilen bilgiye göre Türkler ve İtalyanlar aralarında gizli toplantılar düzenleyerek Türk köylerini Yunanlar aleyhinde örgütüyorlardı. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı tarafından dönemin Dışişleri Bakanı Politis’e gönderilen 28 Mart 1919 tarihli ve 2414 protokol numaralı dilekçede de Manisa Alaşehir’de sivil kıyafetli iki İtalyan

subayının Mütevellizade Tevfik Bey'in evinde toplandığı ve toplantıya birçok Türk'ün de iştirak ettiği yönünde bilgi verilmişti (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Φάκελος 2, Υποφάκελος 3, «Φάκελος κατοχής Σμύρνης», 15 Μαρτίου / 28 Μαρτίου 1919, Υπουργείο Εξωτερικών προς τον Υπουργό Εξωτερικών Πολίτη).

Öte yandan Antant Devletleri, İtalyan ve Türk Hükümetine bilgi verilmesi noktasında işgal eyleminin ateşkes hükümleri kapsamında olup olmadığından emin değillerdi (Βενιζέλος, 1979, s. 51). Venizelos da işgalin başarısından tamamen emin olmadığı için Türk Hükümetinin bilgilendirilmesini fakat Yunanların karaya çıkarma yapmadan hemen önce bu bilgilendirmenin yapılması gerektiğini düşünüyordu. Çünkü Venizelos'a göre Türkler işgal başlamadan önce haberdar edilirse büyük olasılıkla direnişe geçecekti. Nitekim 1 Mayıs 1919 tarihinde Yunan Dışişleri Bakanı Diomidis tarafından Venizelos'a gönderilen 2688 protokol numaralı şifreli telgrafta Türkiye'den gelen bilgilerin hiç iç açıcı olmadığı ve Türklerin Yunan işgaline karşı silahlanarak teşkilatlandığı bilgisi verilmişti. Telgrafta ayrıca söz konusu eylemlerin kısa süreli ve hazırlıksız planlanmadığı, aksine İtalyanların da bu sistemli organizasyonların arkasında yer aldığı belirtilmişti. Diomidis'e göre İtalyanların amacı Anadolu'da Yunanları yıpratmak ve sonrasında Yunanistan'ı dayanıksız hale getirip yok olmasını sağlamaktı (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Φάκελος 2, Υποφάκελος 3, «Φάκελος κατοχής Σμύρνης», 18 Απριλίου / 1 Μαΐου 1919, Υπουργός Εξωτερικών Διομήδης προς τον Βενιζέλο). Başkan Wilson'un Mondros Ateşkes Antlaşmasına dayandırmak istediği meşruluk aslında sağlam bir zemine de oturmuyordu. Çünkü iddia edildiği üzere İzmir'de Rumlar ve Yunanlar tehdit altında değillerdi. Öte yandan Mondros, Antant Güçlerine işgal hakkı tanıyorsa aynı haktan İtalya'nın da yararlanması mümkündü. Bu noktada Başkan Wilson İtalyanları etkisiz hale getirebilecek çözümü de bulmuştu. Şayet Yunanlar İzmir'e askeri çıkarma yaparsa, İtalyanlar Antant Güçleri ile tüm müttefik ilişkilerini sona erdirmeden İzmir'e asker çıkaramazdı. Böylece Yunanların İzmir işgalinin hangi meşruluk zemininde yapılacağı, İtalya'nın nasıl etkisiz hale getirileceği bu toplantıda kararlaştırılmıştı. Özellikle toplantı sonunda Yunanların İzmir işgalinin gizli tutulmasına karar verilmiş ve öğleden sonra saat dörtte yapılan toplantıda İtalyan temsilcilerine İzmir işgaline dair en ufak bir bilgi dahi verilmemişti (Köse, 2014, s. 227-228).

Venizelos, kendi hatıratında da yazdığı üzere, Lloyd George ile yaptığı görüşmenin hemen akabinde, hatta General Wilson'la bile görüşmeden, Yunan Hükümeti Başkan vekili Emmanuel Repoulis'e, Yunan Yüksek Komiseri Efthymios Kanellopoulos'a ve Korgeneral Leonidas Paraskevopoulos'a Paris'ten "çok ivedi" ve "çok gizli" şerhi düşülmüş üç telgraf göndermişti.³⁰ Venizelos'un Repoulis'e iletilmesi için Yunan

³⁰ Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivlerinde Venizelos tarafından Repoulis'e gönderilen 6 Mayıs 1919 tarihli ilk telgrafın sabah 10.25'de çekilmiş olması şüphe uyandırıcıdır. Zira Venizelos, kendi yazdığı anılarında Lloyd George ile öğlen saat ikide toplantı yaptığını ve Lloyd George'un gayri resmi beyanıyla İzmir işgal kararını öğrendiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Atina'ya gönderilen telgraf, Venizelos ve Lloyd George görüşmesinden çok önce, sabah saatlerinde, kayda girmiştir. Bu durumda Venizelos'un, İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgal kararını Üç Büyükler ile yaptığı görüşmeden çok önce bilme olasılığı vardır. Nitekim 5 Mayıs öğleden sonra ünlü silah tüccarı Vasil Zaharof, Yunanistan Dışişleri Bakanı N. Politis'i arayarak Venizelos'un İzmir'e asker çıkarması için gemileri hazırlamasını

Dışişleri Bakanı Diomidis'e gönderdiği 3822 protokol numaralı şifreli ve çok gizli telgrafta I. Yunan Tümeni'nin bilinmeyen bir varış noktasına gitmek üzere gemiye bindirileceği Selanik'te, ilgili işaretin verilmesinden sonra, denize açılmasını ve mevcut olan tüm yolcu ve yük gemilerinin de hazır bulunmasını emretmişti:

“Lütfen Bay Repoulis ile derhal görüşün. Tüm yolcu ve yük gemilerinin hazırlanması hususunda bütün önlemleri vakit kaybetmeden almasını rica edin. Şayet gece yarısı size bir telgraf daha gönderirsem, o zaman I. Tümen'in gemilere bindirileceği Selanik'e doğru yola çıkılmasını ve oradan da sizi bir sonraki telgrafla³¹ bilgilendireceğim yere geçilmesini söyleyin” (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Διομήδη για Ρέπουλη).

Gönderilen tüm telgraflarda belirtilen “sadece muhatabı okur” ibaresi bile Venizelos'un İzmir konusunda tüm hazırlıkları büyük bir gizlilik içinde yürüttüğünün açık kanıtıydı. Öyle ki Venizelos kendi hükümetine ve hatta askeri kademeye bile İzmir isminden hiç bahsetmemişti. Korgeneral Paraskevopoulos'a gönderdiği şifreli telgraflarda ordunun varış noktasından kesinlikle haberdar edilmemesi tembihlenmişti. Çünkü İzmir'in Yunanlar tarafından işgal kararı Dörtler Konseyi tarafından değil Üçler Konseyi tarafından alınmış bir karardı (Kitsikis, 1963, s. 288).

ve Onlar Konseyi'nin ertesi gün (6 Mayıs) kendilerine resmi açıklamada bulunacağını söylemiştir. Zaharof bu bilgiyi Yunanistan'ın zaman kaybetmeden hazırlanması için Politis ile paylaşmıştır. İzmir'in işgalinde Zaharof'un oynadığı role dair diğer bir şahit de 1961'de hatıralarını yayınlayan Teodor Petrakopoulos'tur. Petrakopoulos, 1919 ilkbaharında Yunan delegasyonu ile Mercedes otelinde kalmaktadır. Anılarında Zaharof'un bir öğleden sonra Mercedes oteline gelip Venizelos ile görüştüğünü ve gözyaşları içinde İzmir'in Yunanistan'a bırakılacağı haberini verdiğini yazmıştır. Venizelos da Petrakopoulos'u kolları arasına alıp yanaklarından öpmüştür. Kitsikis, Yunanların İzmir'i işgal etmesi yönünde tereddütleri olan Clemenceau'yu etkileyen kişinin Vasil Zaharof olduğunu yazmıştır. İkilin ara ara yaptığı görüşmeler sonucunda Clemenceau'nun ikna edildiğinden bahsetmektedir. Zaharof, İzmir'in Yunanistan'a verilmesi için Clemenceau'ya yalvarıp rica etmiş, Clemenceau da kendisine bu isteğin gerçekleşeceğinden şüphe duymamasını söylemiştir. İzmir'in Yunanistan'a verileceğini Zaharof'a ileten kişinin Clemenceau olduğu düşünülmektedir (Kitsikis, 1963, s. 292). Bununla birlikte dikkat çekici bir diğer detay Venizelos'un bizzat kaleme aldığı hatıratında Zaharof'tan hiç bahsetmemesidir. Tüm notlarında Üç Büyükler ile tek başına görüştüğünü vurgulamak için sürekli birinci tekil şahıs üzerinden olayları anlatmasıdır.

³¹ 6 Mayıs'ı 7 Mayıs'a bağlayan gece, saat 01.25'te, Venizelos Yunanistan Dışişleri Bakanı Diomidis'e 4226 protokol numaralı bir telgraf daha göndermişti. Daha önceki telgrafında da bahsettiği üzere bu telgrafta, İzmir'in işgalinin örgütlenmesi ve askeri harekâtın yürütülmesi ile ilgili bazı detaylar verilmekteydi. Telgrafta, Fethiye, Bodrum, Marmaris'i işgal hazırlığı içinde olan İtalyan kuvvetlerine yetişebilmek için Yunanların askeri operasyonlarını hızlandırması gerektiğinin altı çizilmişti. Venizelos, söz konusu telgrafında, işgalin bundan sonra askeri nitelikte olacağını ve derhal Aristeidis Stergiadis'e İzmir'e geçmesi için ricada bulunulmasını yazmıştı. Bununla birlikte Drama mutasarrıfı Naibzade Ali Bey'e de Yunan askeri birliklerinden sonra İzmir'e gitmesi yönünde emir verilmesini istemişti. Naibzade Ali Bey'in kendisinin belirleyeceği kişiler ile birlikte İzmir'de Türkleri yatıştırması ve Yunanlarla işbirliği içinde olması bekleniyordu. Ayrıca Venizelos bu telgrafında, bölgeye jandarma sevk edilmesini ve çıkarma kuvveti için gerekli sıhhi tedbirlerin alınmasını da talep etmekteydi. Askeri çıkarma Türklerin haberi olmadan mutlak gizlilik içinde yapılmalıydı (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 24 Απριλίου/7 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Διομήδη).

Bu gizlilik ve tedbirler içinde Venizelos yine 6 Mayıs'ta İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Kanellopoulos'a da çok ivedi üst notuyla başka bir telgraf daha göndermişti. Venizelos'un 4195 protokol numaralı telgrafında hâlihazırdaki tüm gemilerin Kavala'daki Eleftheron limanına derhal gönderilmesi isteniyordu (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Ύπατη Αρμοστέια Κωνσταντινουπόλεως, 1919, Φάκελος 11, Υποφάκελος 1, «Ε/1, Ειδικός φάκελος. Κατάληψης-Ελληνική Κατοχή Σμύρνης και Περιφέρειας. Δελτία Στρατιωτικών Επιχειρήσεων» 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Κανελλόπουλο). Yine 4204 protokol numaralı telgrafında da Kanellopoulos'un Fransız Generali Franchet d'Esperey'e, büyük bir gizlilik içinde, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Clemenceau ve Amerika Başkanı Wilson tarafından Yunan ordusunun İzmir'i işgal etme izninin verildiği bilgisinin ulaştırılması emredilmişti. Telgrafta Yunan Ordusunun I. Tümeninin her an İzmir'e askeri çıkarma yapacakmış gibi tam teşekküllü bir şekilde hazırda beklemesini ve ihtiyaç olursa İzmir'e ikinci ve hatta üçüncü bir tümenin daha takviye olarak gönderilebileceği ifade edilmişti. Ancak Venizelos, İzmir'e iki Yunan tümeninin gönderilmesi halinde Makedonya cephesinin zayıflamasından endişe duyuyordu. Dolayısıyla Venizelos'un en çok üzerinde durduğu konu, telgrafında da belirttiği üzere, Dinyester'deki Yunan tümenleri ile Makedonya cephesinde bulunan Romanya ordusunun yer değiştirilme olasılığının olup olmadığıydı. Avusturya-Macaristan ordusu yenildiğine göre Romanya ordusu şu an Yunan tümenleri tarafından muhafaza edilen Dinyester bölgesine geçebilir ve hiç olmazsa Dinyester'de bulunan Yunan tümenlerinden biri İzmir'e nakledilebilirdi. Ancak Venizelos bu talebinin Fransız Generali Franchet d'Esperey'in uygun görmesi durumunda gerçekleştirilebileceğini telgrafında belirtiyordu (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Ύπατη Αρμοστέια Κωνσταντινουπόλεως, 1919, Φάκελος 11 Υποφάκελος 1, «Ε/1, Ειδικός φάκελος. Κατάληψης-Ελληνική Κατοχή Σμύρνης και Περιφέρειας. Δελτία Στρατιωτικών Επιχειρήσεων» 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Κανελλόπουλο). Selanik'te bulunan Korgeneral Paraskevopoulos'a gönderdiği 4201 protokol numaralı telgrafta da I. Tümen'in İzmir'e hareket etmek için her an hazır olması emri verilmiş ve ertesi gün gece yarısı gönderilecek talimatlar doğrultusunda ordunun yola çıkmak için teyakkuzda olması istenmişti:

“Ordunun I. Tümeni her an İzmir'e askeri çıkarma yapacakmış gibi tam donanımlı hazır beklesin. Belki oraya bir tümen daha gönderilmesine ihtiyaç duyulabilir. Bu durum Makedonya'da bulunan askeri gücümüzün önemli ölçüde güç kaybetmesine neden olacaktır. Lakin Bulgaristan, bölgedeki askeri gücünü çektiğine göre bunun Trakya'ya doğru hareketimizi, şu anda Besarabya'da bulunan iki tümen dönene kadar, ertelemenin dışında bir sonucu olamaz. Hâlihazırda İzmir'de bir İngiliz dretnotu, bir Fransız ve bir Amerikan destroyeri, Yunan zırhlısı Averofo ve iki Yunan kruvazörü bulunmaktadır. Gece yarısı ya da yarın size daha ayrıntılı direktifler göndereceğim. Ancak siz bu telgrafi alır almaz tüm eksikliklerinizi gecikmeden giderin ve gemilerin yarın yola çıkacakmış gibi hazır olmasını sağlayın” (AMM, 173, Φάκελος 17, 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Παρασκευόπουλο).

7 Mayıs öğle saatlerinde Venizelos, Lloyd George'un evinde Operasyonlar Müdürü Amiral Hope ve General Sir H. Wilson'ın da katıldığı başka bir görüşmeye gitmişti. Başkan Wilson ve Clemenceau'nun da hazır bulunduğu toplantının baş gündemi Yunan ordusunun İzmir'e askeri çıkarma yapma olasılığı, bu çıkarmanın meşruiyeti ve Makedonya cephesinin zayıflamaması üzerineydi. Venizelos toplantıda General Franchet d'Esperey'in Rusya'da bulunan Yunan tümenine artık gereksinimi olmadığını dolayısıyla buradaki askeri birliklerin Makedonya cephesi bozulmaksızın İzmir'e gönderilebileceğini Albay Theodoros Havini aracılığıyla Korgeneral Paraskevopoulos'a bildirdiğini ve I. Tümen'in Paraskevopoulos'un emrine verilebileceğini söylemişti (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Υπατη Αρμοστέια Κωνσταντινουπόλεως, 1919, Φάκελος 11 Υποφάκελος 1, «E/1, Ειδικός φάκελος. Κατάληψης-Ελληνική Κατοχή Σμύρνης και Περιφέρειας. Δελτία Στρατιωτικών Επιχειρήσεων» 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Κανελλόπουλο). Venizelos'un üzerinde durduğu en önemli gündem maddesi, Müttefiklerin Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gereğince İzmir'i işgal etme hakkına sahip olup olmadığı ile ilgiliydi. Zira Venizelos'a göre İzmir'deki 30.000 Rum dışında binlerce Yunan vatandaşı, Müttefiklerin de bildiği üzere, Türk tehdidiyle karşı karşıya bulunuyordu. Venizelos'un iddiasını yeni bir meşruluk aracı gören Başkan Wilson, İzmir'deki Rumların can güvenliğinin sağlanması amacıyla işgalin meşru olduğunu belirtmişti (Köse, 2014, s. 226). Öte yandan Venizelos, Antant Güçlerine Yunan ordusunun İzmir'e askeri çıkarma yapabilecek yeterli askeri gücü olduğunun da güvencesini veriyordu (Βενιζέλος, 1979, s. 52). Nitekim Yunanistan bu konuda gerekli her tür askeri önlemi çok öncesinden almıştı. 7 Mayıs 1919 tarihinde Venizelos'un Hükümet Başkan vekili Repoulis'e gönderdiği 4233 protokol numaralı telgrafta da belirttiği üzere ordunun kıyafet, ayakkabı, askeri teçhizat ve silah bakımından eksiksiz olduğu yönünde bir an önce teyit sağlanması isteniyordu. Ayrıca her alayda gerekli askeri sayıyı tamamlayabilmek için Makedonya cephesinin gerisinde bulunan tüm askerlerin de en kısa sürede orduya seferber edilmesi talep edilmişti. (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 24 Απριλίου/7 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Ρέπουλη).

Başkan Wilson Venizelos'un Yüksek Konsey toplantısında sunduğu görüşünün doğruluğunu kabul etmiş, Lloyd George ve Clemenceau da aynı fikirde uzlaşmıştı. Ancak İngiliz savaş konseyi baş sekreteri Albay Hankey'in İzmir'in Yunanlar tarafından doğrudan işgaline yönelik çeşitli tereddütleri bulunuyordu. 8 Mayıs sabahı saat 11.00'de Lloyd George'un özel sekreteri Kerr, Albay Hankey'in işgale dair şüphelerini dile getiren notunu fikrine başvurulması için Venizelos'a iletmışti. Venizelos ise albayın şüphelerini reddederek, yalnızca Türklerin Yunan ordusunu taşıyan gemileri durdurmak için Karaburnu kalesinden ateş açma olasılığından bahsetmişti. Bu nedenle Yunan ordusunu taşıyacak gemilere İngiliz savaş gemileri eşlik edecek olsa bile, gemiler limana girmeden birkaç saat önce bir İngiliz firkateyni gönderilip Karaburnu kalesinin ele geçirilmesi gerekliydi (Βενιζέλος, 1979, s. 52-53). Öte yandan Venizelos'un ehemmiyetle üzerinde durduğu bir diğer konu, 6 Mayıs 1919 tarihinde Yunan Yüksek Komiseri Kanellopoulos'a gönderdiği 4195 protokol numaralı telgrafta da ifade ettiği üzere Kavala'ya yakın Eleftheron limanında acil toplanan

gemilere ilişkin gizliliğin muhafaza edilmesi (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Υπατη Αρμοσσία Κωνσταντινουπόλεως, 1919, Φάκελος 11 Υποφάκελος 1, «E/1, Ειδικός φάκελος. Κατάληψης-Ελληνική Κατοχή Σμύρνης και Περιφέρειας. Δελτία Στρατιωτικών Επιχειρήσεων», 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Κανελλόπουλο). Öyle ki Paraskevopoulos'a bile telgraflarda ordunun varış noktasından bahsetmemesi konusunda kesin bir uyarıda bulunmuştu. Konuyla ilgili her şifreli telgraf “çok gizli” ibaresiyle işaretlendirilecek ve sadece kabul eden tarafından şifresi çözülecekti. 7 Mayıs 1919 tarihinde Venizelos’un Yunan Dışişleri Bakanı Diomidis’e gönderdiği 4249 protokol numaralı çok gizli telgrafta da Eleftheron limanındaki gemilerin toplanması ile ilgili resmi gerekçenin Rusya’dan gelen yeni mültecilerin Selanik ve İstanbul’a nakledilmesi ya da Karadeniz’de tehlike altında bulunan Rumları korumaya yönelik bir askeri gücün bölgeye gönderilmesi bahanesi ile oluşturulmasıydı:

“Çok gizli. Sadece Bakan tarafından okunur. Rusya’dan yeni mültecileri taşımak ya da Selanik’e gelen mültecileri Karadeniz ve İstanbul’a tekrardan götürmek ya da Rum nüfusunun risk altında olduğu Karadeniz’e asker göndermek için gemilerin toplandığını belirtin. Bu hususta gerekli tüm gizliliğin mümkün olduğunca korunması gerekmektedir. Olası bir yanlışlık ciddi sonuçlar yaratır” (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία 1919, Α 5, VI, “Φάκελος Σμύρνης, «1-4000», 24 Απριλίου/7 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Διομήδη).

Büyük Güçler tarafından onaylanan Yunanların İzmir işgal kararı Venizelos tarafından da büyük bir coşkuyla kabul edilmişti. 9 Mayıs akşamı Venizelos’un Lloyd George onuruna verdiği yemek davetinde Yunanistan’ın Doğu Sorununun çözümüne yönelik nasıl katkı sağlayabileceğine dair fikir alışverişinde bulunulmuştu. Lloyd George, Yunanistan’ın Yakın Doğu’da büyük imkânlarla sahip olduğunu dolayısıyla bu olanaklardan faydalanabilmesi için askeri yönden daha fazla güçlendirilmesi gerektiğini söylemişti. Hatta Amerika’nın İstanbul’da bir süre için yönetimi ele alıp zamanı geldiğinde Yunanistan’a bırakılmasından da bahsetmişti. Amerika’nın İstanbul’daki varlığı, İstanbul’un gelecekte Yunan egemenliğine ilhak edilmesini hiçbir şekilde engellemeyecekti. Ancak Lloyd George’a göre tüm bu fırsatların gerçekleşebilmesi için güçlü bir Yunan ordusuna gereksinim vardı. Venizelos, Yunan ordusunun güçlendirilebileceği konusunda Lloyd George’a teminat vermişti. Venizelos’a göre Yunan askeri gücü kısa sürede 15 tümene ve hemen akabinde, Yunanistan’a verilecek yeni bölgeleri elinde tutmak için, 20 tümene çıkabilecek durumdaydı (Βενιζέλος, 1979, s. 53). Venizelos, Lloyd George ile yediği akşam yemeğinden sonra hatıratına Yunanistan’a sunulan bu parlak geleceğin azledilmiş bir Kral yüzünden neredeyse ellerinden kayacağını yazmıştı (Βενιζέλος, 1979, s. 54). Kralcı hükümetin devrilmesiyle birlikte Yunanistan artık “Megali İdea” ülküsünü Batı Anadolu topraklarıyla beraber iki kıta beş deniz üzerinden yeniden tanımlamaktaydı. Lloyd George ile yediği yemekten sonra hemen harekete geçen Venizelos, 9 Mayıs’ta Yunan Yüksek Komiseri Kanellopoulos’a gönderdiği 4340 protokol numaralı telgrafta İzmir’e ikinci bir tümenin daha gönderilmesini talep etmekteydi. Söz konusu telgrafta Kanellopoulos, General Franchet d’Esperey’e, I. Tümeni İzmir’e taşıyacak gemilerin, II.

Tümeni de alıp İzmir'e nakletmek için Galati³² limanına hemen gidebileceğini bildirecekti. Venizelos, ihtiyat kuvveti olarak cephe gerisinde bulunan II. Tümen'in Fransız general için sorun olmayacağını düşünüyordu. Böylece Makedonya cephesi de askeri açıdan zayıflamamış olacaktı (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Ὑπατη Αρμοστία Κωνσταντινουπόλεως, 1919, Φάκελος 11 Υποφάκελος 1, «Ε/1, Ειδικός φάκελος. Κατάληψης-Ελληνική Κατοχή Σμύρνης και Περιφέρειας. Δελτία Στρατιωτικών Επιχειρήσεων», 26 Απριλίου/9 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Κανελλόπουλο). Yine 9 Mayıs'ta Hükümet Başkan vekili Repoulis, Atina'dan gönderdiği iki telgrafta Venizelos'tan bazı bilgiler talep etmişti. İlk telgrafta Yunan ordusu tarafından işgal edilecek coğrafi bölge hakkında bilgi isteniyordu (ΑΜΜ, 173, Φάκελος 17, 26 Απριλίου/9 Μαΐου 1919, Ρέπουλης προς Βενιζέλο). 3869 protokol numaralı ikinci telgrafta ise İtalya'nın Yunan ordusundan önce veya sonra İzmir'e askeri çıkarma yapması halinde Yunanistan'ın nasıl bir yol izleyeceği soruluyordu (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 26 Απριλίου/9 Μαΐου 1919, Ρέπουλης προς Βενιζέλο).

10 Mayıs öğleden sonra saat üçte yeni bir toplantı için Lloyd George'un evine davet edilen Venizelos, Başkan Wilson, Clemenceau ve askeri danışmanlar ile birlikte yaptığı toplantıda 12 Mayıs Pazartesi günü Yunan ordusunun Kavala'dan yola çıkarak 13 Mayıs Salı günü İzmir'e askeri çıkarma yapmasını kararlaştırmışlardı. Amiral Carltrap, yirmi dört saat önce Osmanlı Hükümeti'ne, on iki saat önce de İtalyan Hükümeti'ne Mondros'un 7. maddesine dayandırılan İzmir'in işgalini bildirecekti. Fakat I. Tümenin İzmir'e yönelik askeri hazırlıkları hakkında herhangi bir cevap alamayan Venizelos, bu gecikmeden duyduğu endişeyi dile getiren bir telgrafı Korgeneral Paraskevopoulos'a göndererek konuyla ilgili gelişmeler hakkında bilgi istemişti. Venizelos, söz konusu telgrafta, Yunanistan kaynaklı olası bir gecikmenin Yunan ulusal çıkarlarına büyük ölçüde zarar verecek trajik bir son hazırlayacağına dikkat çekmişti (Βακάς, 1949, s. 254). Venizelos'un, aynı gün, Hükümet Başkan vekili Repoulis'e gönderdiği 4381 protokol numaralı çok gizli telgrafta da Yunanca yazdığı bir bildirin İzmir'den güvendikleri bir Rum tarafından Türkçeye çevrilmesini istemişti. Yunancadan Türkçeye çevrilecek olan bu bildiri Yunan ordusunun İzmir'e askeri çıkarma yapmasından kısa bir süre önce gizlice basılacak ve Yunan ordusunun karaya çıkmasıyla birlikte mühürlenip dağıtmaya hazır hale getirilecekti. Venizelos, bizzat kaleme aldığı ve tüm İzmir halkına hitap ettiği bu bildiriyle İzmir'in askeri işgalinin gerekçesini bölgede düzeni tesis etmek, tüm İzmir halkının can güvenliğini korumak, hem kamusal hem de dini faaliyetlerin kesintisiz sürdürülmesini sağlamak için gerçekleştirdiğini belirtiyordu (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 27 Απριλίου/10 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Ρέπουλη).

Ancak 11 Mayıs sabahı Venizelos'un Clemenceau ile Fransa Savunma Bakanlığında yaptığı görüşme Yunanistan cephesinde tedirginlik uyandırmıştı. Clemenceau, sabah gerçekleşen ikili görüşmede, İzmir'in işgali konusundaki çekincelerini Venizelos'a

³² Galati, Romanya'nın doğusunda, Moldavya bölgesinde, yine aynı adı taşıyan bölgenin merkezi olan bir liman şehridir.

iletmiş ve işgalin İtalyanlardan habersiz gerçekleştirilmesinin Fransız-İtalyan ilişkilerine zarar vereceğinden bahsetmişti. Bununla birlikte Clemenceau, İtalya'nın işgale karşı gösterdiği tepkinin Mütteliklerin kararında herhangi bir olumsuzluğa yol açmayacağı konusunda Venizelos'a garanti de vermişti (Βενιζέλος, 1979, s. 54-55). Venizelos, Clemenceau ile yaptığı görüşmenin hemen akabinde toplantı gündemine dair yeni bilgileri Atina'ya bir telgrafla bildirmişti. Venizelos'un Hükümet Başkan vekili Repoulis ve Dışişleri Bakanı Diomidis'e gönderdiği 4400 protokol numaralı telgrafta Clemenceau'nun İtalya'nın rızasını almaya çalışacağı ancak İtalya'nın reddetmesi durumunda ise Yunan askeri çıkarmasının koşulsuz gerçekleşeceği ve Antant ittifakının dağılmasının sorumluluğunun da İtalya'ya ait olacağı yazıyordu (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 28 Απριλίου/11 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Ρέπουλη- Διομήδη). 11 Mayıs öğlen saatlerinde Venizelos'un da katıldığı toplantıda Üç Büyükler, İtalya konusundaki sorun çözülene kadar Yunan askeri operasyonunun 48 saat ertelenmesine ve konunun Dörtlü Konsey'de görüşülmesine karar vermişti. İtalya kaynaklı bu gecikmeyi bir "tökezleme" (Βενιζέλος, 1979, s. 55) olarak gören Venizelos, Lloyd George ile bir kez daha görüşmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Venizelos'un da katılımıyla gerçekleşen bu üçlü görüşmede Clemenceau, İtalya'ya yönelik ittifak yükümlülüklerinin olduğunu, Londra ve Saint Jean de Maurienne Antlaşması gereği İzmir'in İtalya'ya bırakılacağı konusunda özel bir söz verildiğini hatırlatmış ve bu konudaki tereddütlerini dile getirmişti. Öte yandan Clemenceau, İzmir'in Yunanistan'a verilmesi hususunda herhangi bir itirazının olmadığını belirterek yalnızca askeri operasyonun ertelenmesini talep etmişti. Venizelos ise Kuşadası'nı işgal eden İtalya'nın İzmir'de de askeri bir operasyon hazırlığı içinde olabileceğinden kuşulanmaktaydı. Dolayısıyla bu erteleme kararının Yunanistan açısından olumsuz sonuçları olabilirdi. Yapılan müzakereler sonucunda Üç Büyükler, işgalin 48 saat yerine 24 saat ertelenmesine ve Amiral Caltrop'un durumu yerinde incelemek üzere İzmir'e gönderilmesine karar vermişti (Βενιζέλος, 1979, s. 55-56). Öte yandan müzakerelerin devam ettiği sırada Venizelos, 11 Mayıs öğlen saat birde, Selanik'te bulunan Korgeneral Paraskevopoulos'tan şifreli bir telgraf almıştı. 4422 protokol numaralı telgrafta Paraskevopoulos, 12 Mayıs Pazartesi sabah saat onda, I. Tümen'in denize açılmak için hazır olabileceğini ve hükümetin emrine göre hareket saatinin sefere eşlik eden gemilerin kaptanları tarafından belirlenebileceğini bildirmişti (ΑΜΜ, 173, Φάκελος 18, 28 Απριλίου/11 Μαΐου 1919, Παρασκευόπουλος προς Βενιζέλο). Ancak öğlenki toplantıda alınan karar gereği İzmir'in işgali 24 saat sonraya ertelendiğinden Paraskevopoulos'tan gelen bu telgrafın da artık geçerliliği kalmamıştı. Aynı gün Venizelos, İzmir'deki I. Tümen komutanının yetkilerini tanımlayan bir telgrafi Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na göndermişti. 4377 protokol numaralı telgrafta İngiltere, Amerika ve Fransa hükümetlerinin İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi kararını onayladığı bildirilmişti. Telgrafta yer alan bilgiye göre İzmir, Müttelik ordularının desteğiyle değil, tamamen Yunan ordusu tarafından işgal edilecekti. I. Tümenin komutanı Yunan hükümetinin emri altında olacak ve düşman bir ülkeyi işgal eden ordunun komutanının tüm haklarına sahip olacaktı. Daha sonra Venizelos, aynı telgrafi Korgeneral Paraskevopoulos'a da göndererek I. Tümen'in

askerlerine varış noktasının İzmir olduğunu bildiren bir metin okuması emrini vermişti. (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 28 Απριλίου/11 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Υπουργείο Εξωτερικών).

12 Mayıs sabahı, Dörtlü Konsey'in sabah toplantısından önce, Venizelos ile Lloyd George arasında kısa bir görüşme gerçekleşmişti. Bu görüşmede Lloyd George, İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi kararının değişmeyeceğine ve işgalin Müttefik işgaline dönüşmeyeceğine dair Venizelos'a tam güvence vermişti. Aynı zamanda İtalyanlarla yapılan önceki anlaşmaların hükümsüz olduğunu ve bunun da İtalyan hükümetine bildirildiğini beyan etmişti. Dolayısıyla İzmir konusunda Venizelos'un önünde artık hiçbir engel kalmamıştı. 12 Mayıs sabahı Dörtler Konseyi'nin yaptığı kurul toplantısında Clemenceau, İzmir'in işgali ile ilgili kararı İtalya Başbakanı Orlando'ya bildirmişti. Ancak Yunan ordusunun İzmir'e asker çıkarmasının Anadolu'daki toprakları işgal etmek ya da paylaşmak anlamına gelmediğinin de altını çizmişti. Müttefikler, Rum nüfusunu korumak için böyle bir karar almıştı. Nitekim Clemenceau, Yunan işgalinin her zaman geçici bir nitelik taşıdığını hem Venizelos'a hem de Lloyd George'a ısrarcı bir şekilde defalarca dile getirmişti (Llewellyn Smith, 2002, s. 120-127). Kararın açıklanmasından sonra Başbakan Orlando, Dışişleri Bakanı Sonnino'ya danışmak için bir süre müddet istemiş ve öğleden sonraki toplantıda kararı onayladığını açıklamıştı. 12 Mayıs öğlen saat dört buçukta Albay Hankey'in Venizelos'a gönderdiği kısa mektupta Müttefikler ve Yüksek Konsey tarafından öğleden sonra yapılan toplantıda, Yunan ordusunun hazır olduğunda Kavala'dan İzmir'e yola çıkması kararının alındığı yazılmıştı. Telgrafta diğer Müttefiklerle birlikte bir İtalyan müfrezesinin de İzmir işgaline katılacağı belirtiliyordu (Βενιζέλος, 1979, s. 56). Venizelos, Hankey'den gelen kısa mektubu alır almaz Atina'ya, çok ivedi ve çok gizli ibareli bir telgraf çekmişti. Venizelos'un Yunan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 4425 protokol numaralı telgrafta İzmir'in işgal kararının Yüksek Konsey tarafından oybirliğiyle karara bağlandığı şu sözlerle ifade edilmişti: *"Bugünkü toplantıda Yunan askeri birliklerin derhal İzmir'e hareket etmesi yönünde karar verildiği tarafıma bildirildi. Yaşasın ulusumuz!"* (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, Α Πολιτική, Α 5, VI, «Φάκελος Σμύρνης, 4000-6000», 29 Απριλίου/12 Μαΐου 1919, Βενιζέλος προς Υπουργείο Εξωτερικών). Böylece Paris Barış Konferansı'nda alınan karar neticesinde, 15 Mayıs 1919 tarihinde, Yunan ordusu İzmir'i işgal etmiş ve Yunanlar 19. yüzyılın ilk yarısından beri hayalini yaşattığı Küçük Asya (Anadolu) topraklarına ilk adımlarını atmış olmuştur. Zayıf ve köhne görülen Türkiye'nin yerine canlı ve giderek büyüyen genişleyen Yunanistan'ın desteklenmesi Doğu Akdeniz'de İngiliz çıkarlarını koruyan, Hindistan ile Britanya arasındaki ulaşım yollarını güvence altına alan güçlü bir Yunanistan'ın yaratılması inancına dayanıyordu.

Sonuç

Büyük Savaş sonrasında Avrupa'da bozulan siyasi düzeni yeniden tesis etmek amacıyla Paris'te başlatılan görüşmeler Yunanistan'ın Megali İdea ülküsünde, Balkan Savaşları'ndan sonra, önemli bir dönemeçti. 1912-1913 Balkan Savaşları ile topraklarını ve nüfusunu iki katına çıkaran Yunanistan, Paris Barış Konferansı'nda, Büyük

Yunanistan hayaline Batı Anadolu'da elde edeceği toprak kazanımlarıyla bir adım daha yaklaşacağını düşünüyordu. Zira Büyük Güçlerin politik hesaplarında eski antlaşmaların herhangi bir hükmü kalmadığı gibi sömürge yollarının güvencesinde tehdit saydığı İtalya'nın irredentist hedefleri 1919 yılında yeni haritaların oluşturulmasını da zaruri kılmıştı. Doğu Akdeniz'de İtalya önemli bir rakipti ve yerine daha zayıf ve Büyük Güçlerin güdümünde kalabilecek güçlendirilmiş Yunanistan tercih edilmişti. Dolayısıyla Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan, değişen dengeler içinde ön plana çıkarılmaya çalışılan yeni aday ülkeydi.

Paris Barış Konferansı'nda Büyük Güçler İzmir'e Yunanların çıkmasına karar vermişti. Oysa İtalyanlar karşılıksız kalan taleplerinden ötürü konferansı boykot etmeseydi Yunanistan'ın İzmir işgali bu kadar kolay bir oldubittiye de getirilemezdi. Neticede Lloyd George'un koşulsuz desteğine rağmen İngiliz yatırımcılar bile Ege'deki Yunan varlığının ekonomik sonuçlarını zararlı görüyordu. Öte yandan Harold Nicolson ve Arnold Toynbee gibi uzmanlar, eski tebaa Yunanların Anadolu işgalini Türk milliyetçiliğini harekete geçirecek etkin bir tetikleyici olarak düşünmekteydi. Türkler ayaklanabilir ve yeni bir savaşın başlamasına neden olabilirdi. Ancak tüm uyarılara rağmen gençliğinden beri muhafazakâr hatta sofu kimliğe sahip olan Lloyd George, Gladstone'un Türk düşmanlığı ile nitelendirilen Liberal Partisine sıkı sıkıya bağlı siyasi bir yüz olarak Doğu Sorunu konusunu politik hesaplar dışında aynı zamanda kişisel bir dava da kabul etmişti. Bu nedenle Osmanlı topraklarında Yunanistan'ın mutlak paydaş olması gerekliliğini sonuna kadar savunmuştu. Türklerin Anadolu topraklarından çıkarılması ve yerine güçlendirilmiş Yunanistan'ın yerleştirilmesi hem Yunanperverlerin ideolojik desteği hem de İngilizlerin Doğu Akdeniz bölgesindeki çıkar hesapları ile gerçekleştirilebilir bir hedef haline gelmişti. Diğer taraftan dünyanın sayılı silah ve sanayi şirketlerinden birinin sahibi olan Vasil Zaharof, Lloyd George ile kurduğu kişisel ilişkisini siyasetle birleştirerek Batı Anadolu bölgesindeki Rumların Türkler tarafından zulme uğradıkları dedikodusunu öne sürmüştü ve Mondros Antlaşması'nın 7. maddesinin ihlal edildiği savı ile İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgal edilmesi kararını desteklemişti.

Paris Barış Konferansı'nda barış mimarlarının bir araya geliş sebebi öncelikle Avrupa'nın güç ve etkinlik kavgasıyla kendini parçalamış olmasıydı. 1919 yılında dünyanın başkenti Paris'te imzalanan antlaşmalarla yeni ülkeler ve yeni kurumlar yaratılmaktaydı. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un da Ege Denizi çevresinde şekillendirdiği "iki kıta beş deniz" haritası Büyük Yunanistan'ın kurulması noktasında Konferans kulislerinde sıkça gündeme getirilen bir konuydu. İngiliz ekonomik çıkarlarının gölgesinde şekillenen Yunan dış politikası, Doğu'nun yeni hâkiminin Büyük Yunanistan olması yönünde bir program belirlemişti. Hâkimiyetin Türklerden alınıp Yunanistan'a verilmesi gerek Yunanistan'ın gerekse İngiltere'nin siyasi çıkarlarında bir zaruret idi. Zira her iki ülke ortak geleceğinde Batı Anadolu topraklarını stratejik önemde görüyor ve bölgede güç birliği oluşturarak statükoyu devam ettirmeyi hedefliyordu. Yunanistan bilhassa Batı Anadolu topraklarının mirasçısı olduğunu Paris Barış Konferansı'nda Büyük Güçlere ispat etme çabasıydı. Bu iddiasını da etnolojik ve tarihi miras ile desteklediği Anadolu

geçmişine bağlıyordu. Dolayısıyla Paris Barış Konferansı'nda Yunan heyetinin öne sürdüğü tez, Batı Anadolu'da Türk tehdidine maruz kaldığını iddia ettiği soydaşlarının bir an evvel "kurtarılması" idi. Neticede Venizelos ve Yunan heyetinin bu çabası karşılıksız kalmamış; Konferansta İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, kendi ulusal çıkarlarını da göz önünde bulundurarak İzmir ve art bölgesi ile ilgili Yunanları destekleme kararı almıştı. Büyük Savaş sırasında İtalyanlara vaat edilen Batı Anadolu toprakları Yunanlara bırakılınca Yunanistan ve İtalya arasında, On İki Ada ve Arnavutluk dışında, yeni bir gerilim hattı daha oluşmuştu. Ancak Yüksek Konsey'in Batı Anadolu kıyılarını güçlü İtalya yerine nispeten daha zayıf olan Yunanistan'a bırakma kararı özellikle Doğu Akdeniz'deki İngiliz politikasıyla birebir örtüşmekteydi. Kısaca İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edilmesi kararı aynı zamanda Büyük Güçlerin, ama bilhassa İngiltere'nin, bölgedeki menfaatlerini gözetten bir amaç doğrultusunda alınmıştı.

Neticede 12 Mayıs 1919 tarihinde, Paris Barış Konferansı'nda, Yüksek Konsey'in aldığı nihai karar sonucunda İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgal edilmesi oybirliğiyle kabul edilmişti. Aynı tarihte Eleftheron Limanında bekletilen Yunan gemileri 13 Mayıs sabahı limandan ayrılarak 14 Mayıs'ta Midilli Adasına ulaşıp Yera Körfezine demir atmış ve 15 Mayıs 1919 sabahı İzmir Yunan ordusu tarafından fiilen işgal edilmişti. Böylece Venizelos'un Büyük Yunanistan ideali Doğu'nun yeni hâkimlerinin kimler olacağını da belirlemişti. Üstelik önemli bir liman şehri olan İzmir, Yunanistan'ın ekonomik ve hatta sosyo-kültürel gelişiminde ülkeyi kalkındırarak öneme haizdi. Dolayısıyla Batı Anadolu topraklarını içine alan Büyük Yunanistan, bu toprak kazanımlarıyla hem sınırlarını genişletecek hem de ekonomik olarak Batılı devletlerle eşit güce sahip olacaktı. Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda da iddia ettiği üzere Yunanistan, Doğu'yu işgal etmiyor tersine Doğu'ya medeniyeti götürüyordu. Ancak bu had aşan çaba hesap edilmeyen Türk milliyetçiliği karşısında sadece 9 Eylül 1922 tarihine kadar varlık gösterecek ve işgalden üç sene sonra Yunanistan'a siyasi, sosyal ve ekonomik felaketi getirecekti.

Extended Abstract

Britain, France, and Italy, who had been victorious at the end of the Great War, decided to start peace talks in Paris to re-establish the status quo in Europe, which had been torn apart by the struggle for power and influence, and to sign treaties with the losers of the Great War. Although the Paris Peace talks, which started on January 18, 1919, was a conference created to ensure peace, but actually it was a conference to share the lands of the lost in its background. In 1917, Greece, which took part in the Great War with the Entente Powers, was considered one of the victorious states because the war ended in favor of the Entente Powers and participated in the Conference to get its share in this sharing plan. The Greek Prime Minister of the time, Eleftherios Venizelos, had the opportunity to present his national demands to the Great Powers at the Paris Peace Conference and tried to get the Megali Idea, which he had determined especially for Greater Greece, to be accepted at the conference.

In the memorandum booklet created by Venizelos for this purpose, it was one of the most important agenda items to leave the Western Anatolian lands, which he

claimed with ethnological and historical heritage, to Greece. Because these lands were previously given to Italy in return for entering the Great War, and it did not seem very possible for Italy to renounce the region. For this reason, Greece, which could only attend the sessions related to its own private problems at the Paris Peace Conference, followed a strategy of influencing the delegations of the Ten Council, especially so that the decisions to be taken at the conference were in line with its national interests. For this reason, Greece, which could only attend the sessions related to its own private problems at the Paris Peace Conference, followed a strategy of influencing the delegations of the Ten Council, especially so that the decisions to be taken at the conference were in line with its national interests. Especially the lobbies in Europe, which gave full support to Greece, formed a supporting force in making the Great Powers accept the national demands of Venizelos. As a matter of fact, this effective propaganda works that Greece continued during the Paris Peace Conference would be successful at the end of the Conference and would result in territorial gains in the regions demanded by Greece, despite Italy.

About a month after the start of the Paris Peace Conference, Venizelos made some territorial claims in the official booklet "Greece Before the Paris Peace Congress", which he presented to the Council of Ten. Venizelos' demands included all Aegean Islands, Dodecanese, Thrace, Northern Epirus and Western Anatolia. Venizelos meant from Western Anatolia the provinces of Izmir and Bursa, and the sanjaks of Çanakkale and Izmit. In particular, Venizelos was trying to prove to the Great Powers that the lands in Western Anatolia should be left to Greece for both historical and ethnological reasons. In this, he overestimated the number of Greeks in the region with his exaggerated population statistics and argued that urgent intervention should be made on the grounds that Article 7 of Mudros was violated. The main thesis of the Greek delegation throughout the entire Conference was that the Greeks living in Western Anatolia should be rescued as soon as possible because they were exposed to the Turkish threat. The claims of the Greeks in the lands of Western Anatolia were also met in British politics. Britain needed a state that could be under its control in the region for its security in the Eastern Mediterranean, and Eleftherios Venizelos's pro-British policy showed that the most appropriate candidate was Greece, not Italy. Thus, with the presence of Greece in the region, Britain could secure the routes to its colonies and would not need to have permanent soldiers in the Eastern Mediterranean. On the other hand, the close relationship Lloyd George established with Venizelos was another advantage that Greece gained over Italy at the Paris Peace Conference. Thanks to this personal closeness, Venizelos had the opportunity to obtain some critical information before the Conference decisions and he shaped his strategy according to this information.

As a result, at the Paris Peace Conference on May 12, 1919, the occupation of Izmir by the Greek army was unanimously accepted, according to the decision of the Supreme Council. After this decision, the Greeks occupied İzmir on the morning of May 15, 1919. Thus, Venizelos had the opportunity to get one step closer to the ideal of Greater Greece after the Balkan Wars. Moreover, the inclusion of an important port city

like Izmir in the Greek territory also meant the economic and socio-cultural growth of Greece. In this way, Greece would have proved that it was the new ruler of the East by taking the lands of Western Anatolia.

In this article, the only written memoir written by Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos during the Paris Peace Conference is analyzed. Moreover, in this article, the secret and encrypted telegrams in the Greek Ministry of Foreign Affairs, the Greek State Archives and the The Benaki Museum's Historical Archive were examined and the decision to leave the Western Anatolian lands to Greece during the Paris Peace Conference was examined. The main findings obtained in the article are that the Greek foreign policy shaped in the shadow of the British foreign policy occupied İzmir as a result of a *fait accompli* decision. The aim of the Great Powers that support Greece against Italy is the Eastern Question and the desire to shape the Eastern Mediterranean policy according to their own interests, rather than the realization of the Megali Idea goal.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri****Yunanistan**

Υπουργείο Εξωτερικών/ Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (ΥΠΕΞ/ΥΔΙΑ)
 [Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivleri]
 Αρχείο Βενιζέλου του Μουσείου Μπενάκη (ΑΜΜ)
 [Benaki Müzesi Venizelos Arşivi]
 Γενικά Αρχείο του Κράτους (ΓΑΚ)
 [Yunanistan Devlet Arşivleri]

Sürelî yayınlar

Νέα Ημέρα Τεργέστης.
 Έθνος.
 Ελεύθερος Τύπος
 Πατρίς

Kitap ve Makaleler

- Akşin, S. (2017). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay.
- Anderson, M. S. (2010). *Doğu sorunu. 1774-1923. Uluslararası ilişkiler üzerine bir inceleme*. (İ. Eser, çev.). İstanbul: Yapı Kredi yay.
- Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Timaş yay.
- Armaoğlu, F. (2014b). *20. Yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*. İstanbul: Timaş yay.
- Berber, E. (1987). Kurtuluştan sonra İzmir’de Yunan işgal dönemine tepkiler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt III, Sayı: 8, Mart 1987, 443-460.
- Bilsel, M. C. (1998). *Lozan*. Cilt I, İstanbul: Sosyal yay.
- Bozkurt, A. (2021). *İngiliz perspektifinden Türkiye ve milli hareket (1918-1922). Mondros Mütarekesi’nden Çanakkale krizi’ne*. İstanbul: Ötüken yay.
- Boztaş, A. (2014). Wilson ilkelerinin Türk dış politikasına yansımaları: Realist ve pragmatist bir perspektif. *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 7, Sayı: 14, Yaz, 163-176.
- Budak, M. (2020). Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na davet edilmesi ve muhtıralar sunması ile ilgili tartışmalar. *Tarih Dergisi*, 71, 455-472.
- Callwell, M. G. S. C.E. (1927). *Field-Marshal Sir Henry Wilson Bart., G.C.B., D.S.O.-His life and diaries*. Volume II, London: Cassell and Company.
- Çelebi, M. (2019). Bir İtalyan gazetecinin kaleminden İzmir’in işgali. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX, Özel Sayı: İzmir’in İşgali, 131-154.
- Çelebi, M. (1993). Milli Mücadele’de İtalyan işgalleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IX, Sayı: 26, Mart 1993, 395-416.
- Çelebi, M. (1998). Milli Mücadele döneminde Türk-İtalyan ilişkileri. *Belleten*, Cilt: 62, Sayı: 233, 157-206.
- Dalby, A. (2014). *Eleftherios Venizelos. 1919-1923 Barış görüşmeleri ve sonrası*. (D. Demirkent, çev.). Ankara: Akılçelen Kitapları.
- Demirhan, H. (2019). Yunanistan’ın İzmir’i işgalinde İngiltere’nin rolü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18 (4), 1515-1536.
- Dilek, M. S. (2013). Paris Barış Konferansı’nda Yunan talepleri ve büyük güçlerin tutumu. *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 36, Kış, 31-42.
- Diomidis, N. P. (1978). *Greece at the Paris Peace Conference*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

- Ellis, C. H. (1928). *The Origin structure and working of the league of nations*. London: George Allen & Unwin.
- Goldstein, E. (1989). Great Britain and greater Greece 1917-1920. *The Historical Journal*, Vol: 32, No: 2, 339-356.
- Grassi, F. L. (2003). *İtalya ve Türk sorunu (1919-1923)*. *Kamuoyu ve dış politika*. (N. Özkan & D. Kundakçı, çev.). İstanbul: Yapı Kredi yay.
- Jaeschke, G. (1968). İngiliz belgelerinin ışığı altında Yunanların İzmir çıkarması. *Belleten*, Cilt: 32, Sayı: 128, Ekim 1968, 567-576.
- Jaeschke, G. (2011). *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz belgeleri*. (C. Köprülü, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kitsikis, D. (1963). *Yunan propagandası*. İstanbul: Meydan Neşriyat.
- Köse, İ. (2014). Paris Barış Konferansı tutanakları ve başkan Woodrow Wilson'un Türk algısı. *History Studies*, Cilt: 6, Sayı: 3, 217-238.
- Llewellyn Smith, M. (2002). *Yunan düşü. (H. İnal, çev.)*. Ankara: Ayraç yay.
- Lloyd George, D. (1938). *The Truth about the peace treaties*. Volume I, London: Victor Gollancz Ltd.
- Macmillan, M. (2004). *Paris 1919. 1919 Paris Barış Konferansı ve dünyayı değiştiren altı ayın hikayesi*. (B. Dişbudak, çev.). Ankara: Odtü yay.
- Markovich, S. G. (2018). Eleftherios Venizelos, British public opinion and the climax of Anglo-Hellenism (1915-1920). *Balkanica*, XLIX, Belgrade, 125-155.
- Nicolson, H. (1933). *Peacemaking 1919*. London: University Paperbacks.
- Nicolson, H. (1934). *Curzon: the last phase 1919-1925*. London: Constable and Company Ltd.
- Özsüer, E. (2015). Birinci Dünya Savaşı süresince Yunanistan'da yaşanan siyasal kutuplaşma ve iç çatışma: kasım olayları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi ve Küresel Sonuçları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Özel Sayısı, Cilt: 14, Sayı: 27-28, 33-67.
- Özsüer, E. (2018). Yunan ordusunun Anadolu işgalinde bir muhalif ses: Rizospastis gazetesi. *Sakarya Meydan Muharebesi Haymana İkinci Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 173-202.
- Pallis, A. A. (1995). *Yunanların Anadolu macerası (1915-1922)*. (O. Azizoğlu, çev.). İstanbul: Yapı Kredi yay.
- Petsalis-Diomidis, N. (1978). *Greece at the Paris Conference (1919)*. Thessaloniki: İnstitute for Balkan Studies.
- Psomiades, H. J. (1968). *The Eastern question: The last phase: a study in Greek-Turkish diplomacy*. Thessaloniki: İnstitute for Balkan Studies.
- Reisser, W. J. (2012). *The black book: Woodrow Wilson's secret plan for peace*. United Kingdom: Lexington Books.
- Selek, S. (2020). *Milli Mücadele. Ulusal Kurtuluş savaşı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Sonyel, S. R. (2011). *İngiliz gizli belgelerinde Türk-Yunan ilişkileri (1821-1923)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sürmeli, S. (2015). Siyaset ve savaş. İngilizlerin Çanakkale çıkmazı (3 Kasım 1914-18 Mart 1915). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 57, Güz, 131-146.
- Tanör, B. (2003). *Kurtuluş kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

- Temperley, H. W. V. (1921). *A history of the peace conference of Paris. Vol V, Economic Reconstruction and Protection of Minorities*, London: Oxford University Press, Hodder & Stoughton.
- Toynbee, A. J. (2007). *Türkiye’de ve Yunanistan’da batı meselesi*. (K. M. Orağlı, çev.). İstanbul: Yeditepe yay.
- Venizelos, E. (1919). *Greece before the peace congress 1919: A memorandum dealing with the rights of Greece*. New York: Oxford University Press American Branch,
- Yalçın, D. (2000). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Αγγελομάτης Χ. (2008). *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας, Το Έπος της Μικράς Ασίας [Büyük Trajedinin Kronolojisi. Küçük Asya Destanı]*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Βακάς, Δ. (1949). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Πολεμικός Ηγέτης. Ιστορικοί Σελίδες από την Δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδος, 1910-1920 [Eleftherios Venizelos. Savaş Lideri. Büyük Yunanistan’ın Kurulmasından Tarihi Sayfalar, 1910-1920]*, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μ. Σαλίβεργου Α. Ε.
- Βενιζέλος, Ε. Κ. (1971). *Η Κρητική Επανάσταση του 1889 [1889 Girit Devrimi]*, Αθήνα: Εκδόσεις Αθήνα,.
- Βενιζέλος, Ε. Κ. (1979). *Ιδιόγραφον Ημερολόγιον [Kendime Günlükler]*, Εκδόσεις ΙΛΑΕΚ, Χάνια.
- Θεοδούλου, Χ. Α. (2011). *Η Ελλάδα και η Αντάντ [Yunanistan ve Antant]*, Εκδόσεις Χάνια: Πατάκη.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Ι. (1988). Οι εθνικές μας διεκδικήσεις στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης Α Εξάμηνου 1919 [1919 Bariş Konferansı Birinci Döneminde Ulusal Taleplerimiz], *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο Πρακτικά*, Αθήνα: ΕΛΙΑ και Μουσείο Μπενάκη, s. 241-264.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2011). Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου [Venizelos-Konstantin Çatışması], Θάνος Βερέμης (επίμ), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό*, Τόμος Α, Αθήνα: Τα Νέα, s. 199-234.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2015). *1915. Ο Εθνικός Διχασμός [1915. Ulusal Bölünme]*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Πιπινέλης, Π. (επιμ.). (1964). *Γεωργίου Στρέιτ Ημερολόγιον – Αρχείον, [Georgios Streit’in Günlükleri-Arşivi]* Τόμος Α, Αθήνα.
- Πλουμίδης, Σ. Γ. (2020). Τα Μυστήρια της Αιγηίδος. Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην Ελληνική Πολιτική (1891-1922) [Aigeis’in Gizemleri. Yunan Siyasetinde Küçük Asya Sorunu (1891-1922)], Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Στεφάνου, Σ. (1982). *Τα Κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η Ζωντανή Ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους (1909-1935) [Eleftherios Venizelos'un Metinleri. Ülkenin Dramatik Döneminin Yaşayan Tarihi (1909-1935)]*, Τόμος Β (1915-1920), Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ελευθ. Βενιζέλου.

Cumhuriyet Donanması'nın Oluşum ve Gelişim Süreci (1923-1938)

The Formation and Development Process of the Republic Navy (1923-1938)

Figen ATABEY * Öz

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne devrolunan donanmanın neredeyse tamamı arızalı ve bakımsızdı. Donanmanın yapılandırılması için büyük gayretlere ihtiyaç vardı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Eylül 1924'te Hamidiye kruvazörü ile gerçekleştirdiği Karadeniz gezisinde Cumhuriyet Donanması'nın inşası için harekete geçileceğinin sinyalini verdi. Donanmayı güçlendirmeyi milli bir mesele olarak gören Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda Bahriye Vekâleti'nin kurulması, Yavuz gemisinin onarımı, modern gemilerin donanma envanterine katılması, Gölcük'te bir deniz üssü inşası gibi atılımlar kademeli bir şekilde gerçekleştirildi. 20 Temmuz 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması ve Boğazların tekrar kayıtsız şartsız Türk hâkimiyetine girmesi Cumhuriyet Donanması'nın güçlenme sürecine büyük bir ivme kazandırdı. Cumhuriyet Donanması 1936 yılında gerçekleştirdiği Malta ve Yunanistan liman ziyaretleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa sürede oluşturduğu deniz gücünü gururla tüm dünyaya gösterme fırsatını yakaladı. Çalışmanın amacı Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türk askerî deniz gücünün yoktan var edilmesine giden on beş yıllık süreci incelemektir. Çalışmada bahse konu süreç, arşiv belgelerinin yansıra konuya ilişkin başvuru kaynaklarından ve dönemin gazete haberlerinden istifade edilerek, değerlendirildi.

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
fatabey@agri.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7916-1602
Ağrı / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
fatabey@agri.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7916-1602
Ağrı // TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Donanması, Bahriye Vekâleti, Yavuz Muharebe Kruvazörü, Gölcük.

Abstract

Almost all of the navy, which was transferred from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey, was damaged and neglected. Great efforts were needed to restructure the navy. President Mustafa Kemal Atatürk gave the signal that he would take action for the construction of the Republic Navy during her Black Sea trip in September 1924 with the cruiser Hamidiye. In line with the directives of Atatürk, who saw strengthening the navy as a national issue, breakthroughs such as the establishment of the Naval Ministry, the repair of the Yavuz battlecruiser, the inclusion of modern ships in the naval inventory, and the construction of a naval base in Gölcük were carried out gradually. The

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 20/04/2023

signing of the Montreux Straits Convention on 20 July 1936 and the unconditional Turkish domination of the Straits gave a great impetus to the strengthening process of the Republic Navy. The aim of the study is to examine the fifteen-year process leading to the creation of the Turkish military naval power from nothing with the proclamation of the Republic. In the study, the process in question was evaluated by making use of archival documents as well as reference sources on the subject and newspaper news of the period.

Keywords: President Mustafa Kemal Atatürk, Republic Navy, Naval Ministry, Yavuz Battlecruiser, Gölcük.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanlanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 1911-1912 yıllarındaki Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı ile Kuzey Afrika ve Güney Ege (Oniki Ada'yı); 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları nedeniyle de Kuzey Ege ve Balkanlardaki egemenliği son buldu (Hergüner, 2011, s. 184). Bu kayıpların hemen ardından Osmanlı Devleti 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıktı ve mütareke talebinde bulundu. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasının ardından Birinci Dünya Savaşı'nın galibi devletler, hızla ateşkes antlaşmasının hükümlerini uygulamaya başladılar. Yirmi beş maddeden oluşan Mondros Mütarekesi'nin sekiz maddesi Osmanlı deniz gücüne ilişkin ağır koşullar içermekteydi. Mütareke hükümleri gereğince donanma, deniz üsleri ve tersaneler işgal güçlerinin kontrolüne geçiyordu. Boğazlar bölgesindeki tahkimat tahrip ediliyordu. Deniz erlerinin neredeyse tamamı terhis ediliyor, rütbeli personel görevlerinden uzaklaştırılıyordu. Osmanlı Donanması'na ait gemilerden Turgut Reis, Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri Haliç'te atıl olarak tutulurken, Birinci Dünya Harbi'nden kalma üç mayın yarası bulunan Yavuz muharebe kruvazörü ise, Haliç'te deniz trafiğini aksatabileceği düşüncesi ile cephanesi alınmış ve topları sökülmüş bir şekilde İzmit'e naklediliyordu. Bu dönemde sadece, Marmara ve Ege'de sahil güvenlik hizmetleri için birkaç gambot ve mayın arama-tarama gemisi görev yapmak üzere bırakılmıştı. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin açılması ile birlikte her alanda yeni teşkilatlanmaya gidildi. Bu kapsamda ülke genelinde denizciliğe ait faaliyetleri yürütmek üzere 10 Temmuz 1920 tarihinde "Umur-ı Bahriye (Deniz İşleri) Müdürlüğü" teşkil edildi. Bahse konu müdürlük harekât açısından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı)'nın Sevkiyat ve Nakliyat Şubesi Başkanlığı'na, idari bakımdan da Milli Müdafaa Vekâleti'ne (Milli Savunma Bakanlığı) bağlı olarak görev yapacaktı. Ancak ilerleyen süreçte deniz nakliyatına olan ihtiyacın artması ve bu yönde kullanılan deniz vasıtalarının nitelik ve niceliğinin büyümesi sebebiyle "Umur-ı Bahriye Müdürlüğü" teşkilatı genişletildi. Bahse konu müdürlük, 1 Mart 1921 tarihinde "Bahriye Dairesi Reisliği (Başkanlığı)" adını aldı (Atabey, 2006, s. 72). Askeri ve ticari denizciliğin kuruluş aşamasında büyük hizmeti olan Bahriye Dairesi Başkanlığı deniz kuvvetlerinin en üst makamı olarak 9 Şubat 1925 tarihine kadar görev yaptı.

Bu çalışmanın amacı 1923-1938 yılları arasında Cumhuriyet Donanması'nın oluşum ve gelişim sürecini irdelemektir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ülkenin yeniden inşa ve teşkilatlanmasına yönelik seferberlik çalışmaları donanmada da kendisini gösterdi. Kurtuluş Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nden yok denecek kadar yetersiz bir donanma devralan Türkiye Cumhuriyeti üç tarafı denizlerle çevrili ülke topraklarının savunulması ve dünya devletleriyle ilişkilerde deniz gücüne ihtiyaç duyacağını daha en baştan fark ederek, gayretlerini konu üzerinde yoğunlaştırdı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk dönemin imkânsızlıklarına rağmen deniz gücüyle ve denizcilerle yakından ilgilenerek donanmayı milli güç unsuru hâline getirmeyi hedeflemekteydi. Çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) mevcut konuya ilişkin belgelerin yanı sıra dönemin

gazete arşivinden de büyük ölçüde istifade edildi. Ayrıca konuya ilişkin temel kaynaklar ve hatıratlara da başvuruldu.

Cumhuriyet Donanması'nın Oluşum Süreci (1923-1930)

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden miras olarak harekât imkân ve kabiliyeti son derece sınırlı, az sayıda gemi teslim aldı (Büyüktuğrul, 2006, s. 138-140).¹ Yakın tarihin üç savaşını faal geçiren ve mütareke yıllarında da çürümeye bırakılan bu donanmanın ciddi anlamda onarıma ihtiyacı bulunmaktaydı. Fakat bütçe imkânsızlıklarından dolayı bahse konu onarımı hemen gerçekleştirmek mümkün gözüküyordu. Osmanlı Devleti'nden miras kalan Muavenet-i Milliye ve Numûne-i Hamiyet adlı iki büyük muhrip ile Sivrihisar ve Sultanhisar adlı iki ufak muhrip kullanılmayacak ve onarılamayacak kadar eski bulduklarından, bu gemilerin hizmet dışı bırakılmaları uygun görüldü (Büyüktuğrul, 2006, s. 138-143). Mudanya Mütarekesi'nin 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanması ile deniz kuvvetlerinin daha etkin bir şekilde idare edilebilmesi için karargâh yapısında bir takım düzenlemelere gidildi. İstanbul Kasımpaşa'da bulunan Bahriye Nezareti binası, 14 Kasım 1922 tarihinde "İstanbul Bahriye Komutanlığı" hâline getirildi ve Donanma Komutanlığına bu binada küçük bir bölüm tahsis edildi. İstanbul Bahriye Komutanlığı, yönetim bakımından Bahriye Dairesi'ne harekât ve eğitim yönünden de Genelkurmay Başkanlığı'na bağlandı (Büyüktuğrul, 1967, s. 5; Sancar, 2009, s. 238). Bahriye Dairesi öncelikle mevcut harp gemileri ile donanmanın bir an önce faal hâle getirilmesine yönelik çalışmalarını başlattı. Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanması ile birlikte donanma, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin emrine girdi ve 29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyet ile beraber "Cumhuriyet Donanması" adını aldı.² Gemilerin hemen hepsi hasarlı durumda olduğundan bu komutanlık,

¹ *Yavuz (Goeben) Muharebe Kruvazörü*: 1911 yılında Almanya'da inşa edilen gemi, 23.500 ton ağırlığında 28 deniz mili süratle sahipti. 1914 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete girdi, 1950 yılında hizmet dışına çıkarıldı.

Hamidiye Kruvazörü: 1903 yılında İngiltere'de inşa edilen gemi, 22 mil sürat ve 3.850 ton ağırlığına sahipti. 1904 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete giren gemi 1948 yılında hizmet dışına çıkarıldı.

Mecidiye Kruvazörü: 1901 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde inşa edilen gemi, 22 mil sürat ve 3.250 ton ağırlığına sahipti. 1903 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete giren gemi, 1948 yılında hizmet dışına çıkarıldı.

Turgut Reis Zırhlısı: 1890 yılında Almanya'da inşa edilen gemi, 1910 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete girdi. 17 mil sürat ve 10.013 ton ağırlığına sahip olan gemi, 1933 yılında hizmet dışına çıkarıldı.

Berk-i Satvet ve Peyk-i Şevket Torpido Kruvazörleri: 1906 yılında Almanya'da inşa edildiler. 22 mil sürat ve 775 ton ağırlığına sahip olan gemiler, 1907 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete girdiler. Bu gemiler, 1948 yılında hizmet dışına çıkarıldılar.

Taşoz Sınıfı (Samsun, Basra, Taşoz) Muhripler: 1906 yılında Almanya'da inşa edildiler. 20 mil sürat ve 290 ton ağırlığına sahip olan gemiler, 1907 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete girdiler. Taşoz sınıfı (Samsun, Basra, Taşoz) muhripler, 1932 yılında hizmet dışına çıkarıldılar.

Muavenet-i Milliye Sınıfı (Muavenet-i Milliye, Yedigâr-ı Millet ve Numune-i Hamiyyet) Muhripler: 1908 yılında Almanya'da inşa edildiler. 26 mil sürat ve 765 ton ağırlığına sahip olan muhripler, 1910 yılında Osmanlı Donanması'nda hizmete girdiler. Muavenet-i Milliye sınıfı muhripler, 1923 yılında hizmet dışına çıkarıldılar (Atabey, 2006, s. 23).

² 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiği gün selâmlık topları da bu hava içinde atıldı. Gerçi uluslararası deniz geleneklerine göre güneşin batmasından sonra selâmlık atışı yapılmazdı;

öncelikle çalışmalarını küçük tonajlı harp gemilerinin (Burak Reis, Sakız, İsa Reis ve Kemal Reis gambotları ile "Taşoz" sınıfı üç muhrip) bakım ve onarımı üzerinde yoğunlaştırdı. Öncelikli olarak Lozan Barış Antlaşması hükümleri gereğince Türk egemenliğine iade edilen İmroz ve Bozcaada'ya sancak ve jandarma götürmek üzere Hızır Reis ve İsa Reis gambotları onarılarak, denize çıkarıldı. Ardından okul gemisi olarak kullanılması planlanan Hamidiye kruvazörü onarıma alındı (Büyüktuğrul, 1973, s. 503).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk Hamidiye kruvazöründe: Cumhuriyet Donanması'nın denize çıkan ilk büyük harp gemisi Hamidiye kruvazörüdür. 1924 yılının Şubat ayı başında onarımı tamamlanan Hamidiye kruvazörü, aynı yıl içersinde altı ay süreyle Akdeniz, Marmara ve Karadeniz'deki limanları ziyaret etti. Bu ziyaretler kapsamında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 11-24 Eylül 1924 tarihleri arasındaki Karadeniz seyahatini tarihi Hamidiye kruvazörü ile gerçekleştirdi (Büyüktuğrul, 1973, s. 503). Deniz meselelerini daha yakından inceleme fırsatını bulan Atatürk'ün Hamidiye okul gemisi ile yaptığı bu seyahat esnasında Gemi Komutanı Binbaşı Hüsametdin (Ünsel) Bey'e söyledikleri de O'nun Cumhuriyet Donanması'na bakışının bir yansımasıdır:

"Gezim sırasında gördüğüm düzen, disiplin ve eğitim bana geleceğin Cumhuriyet Donanması adına çok kuvvetli ümitler vermiştir. Ben daha yakından ilgili olarak Cumhuriyet Donanması'nın oluşumuna yardım edeceğim. Bu seyahatim, bana güzel Karadeniz şehirlerini ve Bahriyemizi tanıttı. Bunu sağlayan Hamidiye'nin komutanına, subaylarına ve personeline içten teşekkürlerimi takdim ederim..." (Büyüktuğrul, 2006, s. 51).

20 Eylül 1924 günü, Mustafa Kemal Atatürk'ün geminin şeref defterine yazdığı şu satırlar, Cumhuriyet Donanması'nın oluşumunda ve gelişimindeki temel hareket noktasını oluşturacaktır:

"...Sınırlarının önemli ve büyük bir kısmı deniz olan Türk Devleti'nin donanması da önemli ve büyük gerekir. O zaman Türkiye Cumhuriyeti daha kaygısız ve emin olacaktır. Mükemmel ve güçlü bir Türk Donanması'na sahip olmak amaçtır. Bunun için azimet noktası harp gemisi tedarikinden önce onları başarı ile sevk-i idareye muktedir komutanlara, subaylara ve uzmanlara sahip olmaktır. Hamidiye ve Peykişevket'te tanıdığım arkadaşlar, gayeye yürüyebileceğimizin canlı ve kıymetli kanıtlarıdır," (Metel, 1966, 97; Kocatürk, 1999, s. 368).

Atatürk aynı görüşleri bu geziden kısa bir süre sonra 1 Kasım 1924 günü TBMM'nin açış konuşmasında şu şekilde dile getirmekteydi:

"Efendiler! Bahriye'yi esaslı ve ciddi bir biçimde ıslah etmek düşünülmelidir. Bu konuda başlangıç noktası, özellikle seçkin elemanları hak ettikleri gibi yetiştirip, onlardan memleketin ivedi gereksinimlerinde yararlanmak ve herhalde memleketin

---

Cumhuriyetin ilan haberi de saat 20.00'de gelmişti. Buna rağmen 101 pare hartuç acele ile hazırlandı, bunun yarısını Hamidiye kruvazörü, yarısını da Ertuğrul yatı attı. Bebek limanındaki selamlık atışını Yavuz muharebe kruvazörü attı. Artık donanma, "Cumhuriyet Donanması" adını alıyordu (Büyüktuğrul, 1973, s. 504).

gücünün üzerinde hayallerden de uzak durmak olmalıdır.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, 1997, s. 351).

Atatürk’ün Hamidiye kruvazörü ile yapmış olduğu Karadeniz gezisinin ardından Meclis açış konuşmasındaki bu sözleri, Bahriye Vekâleti (Deniz Bakanlığı)’nin kurulması için büyük vesile oldu. Bu süreçte, Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri ile Peyk ve Berk torpido kruvazörleri ve Taşoz, Samsun, Basra küçük muhriplerinden kurulu bir eğitim donanmasının teşkili; Turgut Reis zırhlısının okul gemisi yapılması; donanmaya bir Alman eğitim heyetinin getirilmesi gibi önemli kararlar alındı (Büyüktuğrul, 1973, s. 504). Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk bütçeden ayrılabilir kaynakları donanmanın toparlanabilmesi için tahsis ettirdi. Ancak bu kaynaklar ülkenin güvenlik öncelikleri içinde yeni bir donanma kurmak için yeterli değildi. Bu nedenle ilk yıllarında yeni gemi alımından ziyade, mevcutları onarmaya ve altyapı yatırımlarına ağırlık verildi. Bu dönemde donanmayı oluşturan gemiler: Yavuz, Turgut Reis, Mecidiye ve Hamidiye muharebe gemileri, beş muhrip, sekiz torpidobot, sekiz gambot, dokuz motor gambot, üç mayın gemisi ve birkaç yardımcı sınıf gemidir.

Bahriye Vekâleti’nin Kurulması Ve Cumhuriyet Donanması’nın Oluşum

Sürecine Katkısı

Atatürk’ün Hamidiye kruvazörü ile yaptığı gezi sonrasında verdiği direktifler doğrultusunda Bahriye Vekâleti’nin (Denizcilik Bakanlığı) kurulmasına ilişkin çalışmalar başlatıldı. Bahriye Vekâleti’nin kuruluşu için Kastamonu Milletvekili Ali Rıza Bey tarafından 30 Aralık 1924 tarihinde TBMM’ye verilen önergede şu gerekçeler yer almaktaydı:

“... Üç tarafı denizlerle çevrili ve binlerce mil uzunluğundaki kıyılara sahip ülkemizin deniz savunması ve tesisleriyle deniz ticaretimizin gelişmesi ve ilerlemesi gerektiği görüşünden hareketle, bahriyemizin yeniden kurulmasına ve donanmamızın düzenlenmesine acilen gerek vardır. Bundan böyle bahriye, Milli Müdafaa Vekâleti’ne bağlı bir şube ile idare edilemez. Ülkenin deniz savunmasıyla ve donanmamızın yeniden kurulmasıyla ilgili önemli konuların uzmanlık çerçevesinde yürütülebilmesi, ancak Bahriye Vekâleti’nin kurulmasına bağlıdır,” (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtimai Sene II, C. II).

Meclis’te uzun tartışmalardan sonra kabul edilen Bahriye Vekâleti’nin teşkili hakkındaki kanun, 14 Ocak 1925 gün ve 82 sayılı Resmi Gazete’de yayınlandı (539 Nolu Kararname, 29 Kanunuevvel 1340). Bahriye Vekilliği görevine Cebel-i Bereket Milletvekili Emekli Topçu Subayı İhsan (Eryavuz) Bey getirildi. Türkiye Cumhuriyeti Deniz Kuvvetleri’nin oluşumunda en önemli adımlardan biri olan Bahriye Vekâleti, Milli Savunma Bakanlığı’ndan ayrı bir kuruluş olarak görev yapacak, ancak eğitim, tatbikat, denetleme gibi alanlarda Genelkurmay Başkanlığı’na bağlı olacaktı. Daha önce de belirtildiği üzere Cumhuriyet Donanması’nın başlangıçta içinde bulunduğu durum son derece kötümser bir tablo sergiliyordu. Bu dönemde Yavuz gemisi hareketten yoksun bir şekilde Tuzla’da demirliydi. Geminin Alman personeli Türkiye’yi terk ederken gemiye ait tüm talimnameleri de beraberinde götürmüştü. Türk personel tarafından gemi kullanım doktrini tam olarak bilinmiyordu. Hamidiye kruvazörünün seyre hazır olması için en az beş aya ihtiyaç vardı. Donanma

personelinin ferdi eğitimi ve gemilerin harekâta hazırlık eğitimleri ise yıllardır yapılamıyordu. Donanmada amiral rütbesinde subay olmadığı gibi subay mevcudu da çok yetersizdi. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması hükümleri gereğince İstanbul bölgesi askerden ve silahtan arındırılacağından Haliç'teki İstanbul Tersanesi kullanılamıyordu. Bu bölgede savaş gemisi de bulundurulamıyordu. Bu koşullar altında Bahriye Vekâleti'nin öncelik verdiği konu, ülkedeki ekonomik koşulları da göz ardı etmeden, mevcut imkânlar dâhilinde donanmanın çekirdeğini meydana getirmektir. Bu nedenle, donanmayı oluşturma ve geliştirme uzun vadeli bir programa dayandırıldı. Başlangıçta maddi imkânsızlıklardan dolayı yurtdışından yeni gemi alımından ziyade mevcut gemilerin onarılmasına ve alt yapı yatırımlarına ağırlık verildi. 1924 yılı bütçesinde yedi milyon lira olan donanma bütçesi, 1925 yılında Atatürk'ün emriyle 15 milyon liraya çıkarıldı (BCA 30-18-1-1/12-67-12). Bahriye Vekâleti tarafından ilk icraat olarak Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda Yavuz muharebe kruvazörünün onarımı için çalışmalar başlatıldı. İstanbul'da Yavuz gemisinin onarımı için gerekli olan kapasitede büyük bir havuzun bulunmaması nedeniyle, öncelikle bir Alman şirketinin İzmit Körfezi'nde Gölcük'te bataklık denebilecek bir arazinin üzerinde Yavuz için uygun bir yüzer havuz yapması, daha sonra da geminin bir Fransız şirketi tarafından onarılması planlandı. Bahriye Vekâleti döneminde Cumhuriyet Donanması: Turgut Reis zırhlısı, Hamidiye, Mecidiye kruvazörleri, Peyk-i Şevket, Berk-i Satvet torpido kruvazörleri ile Samsun, Bafra, Taşoz muhriplerinden meydana gelecek şekilde yapılandırıldı. Bahriye Vekâleti tarafından hazırlanan program gereğince iki adet denizaltı gemisi temini, Gölcük'te bir tersane kurulması ve yabancı bir heyet rehberliğinde personele nitelik kazandırılması hedeflendi. Genç deniz subayları ile öğrencilerine moral vermek ve donanma da ortak bir atış birliği sağlamak amacıyla Yavuz, Turgut Reis, Hamidiye, Mecidiye ve Peyk-i Şevket gemilerinin topçu personelinin Turgut Reis gemisinde toplanmasıyla Cumhuriyet Donanması'nın ilk topçu atışı, 5 Mayıs 1924 günü Erdek'te gerçekleştirildi (Bal-Atabey, 2009, s. 122).

Yavuz Muharebe Kruvazörünün Onarım Süreci

Lozan Barış Antlaşması'nın hükümleri gereğince Boğazlar bölgesi hem askerden arındırılmış, hem de Boğazlardan geçişi denetlemekle görevli Milletler Cemiyeti'ne bağlı olarak çalışan, Boğazlar Komisyonu'nun yönetimine bırakılmıştı (Bilsel, 1998, C.II, s. 573). Boğazların askerden ve silahtan arındırılmasından doğan zafiyeti gidermek üzere 1923 yılında İzmit'te "Marmara Üssü Bahri ve Kocaeli Müstahkem Mevki Komutanlığı" adı altında yeni bir komutanlık teşkil edildi. Bu suretle Boğazlardan geçiş yapacak gemilerle ilgili güvenlik tedbirleri İzmit Körfezi'nde alınacaktı. Bu kapsamda ilk olarak Çatalca kıyıları ile İzmit Körfezi askerî yasak bölge ilan edildi (Hergüner, 2011, s. 192). Cumhuriyet Donanması'nın Gölcük'te konuşlanması ve gelişmesini hızlandıran diğer bir olay da Yavuz zırhlısının onarım ihtiyacından kaynaklandı. Cumhuriyet ilan edildiğinde Tuzla'da atıl vaziyette yatan Yavuz zırhlısının üç büyük mayın yarası bulunuyordu. Yavuz zırhlısı, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Nara Burnu'nda karaya oturmuş ve savaş dışı kalmıştı.

Donanmanın diğer gemileri ise mütareke hükümleri gereğince Haliç'te atıl bir durumdaydı.

Lozan Barış Antlaşması'nın hükümleri gereğince İstanbul'daki Taşkızak Tersanesi'nde askerî gemi inşası ve onarımı yapılamıyordu, aynı zamanda Haliç tersanesinde yirmi beş bin ton ağırlığında olan Yavuz gemisini havuzlayacak sistem mevcut değildi. Bu durum üzerine Tuzla önlerinde demirli Yavuz zırhlısı, onarımı yapılmak üzere Gölcük bölgesine getirildi. Öncelikle Yavuz zırhlısının onarımı ve daha sonra yapılacak modernizasyonu için Gölcük'te bir "Fen Müşavirliği (Yavuz Tamirat Komisyonu Başkanlığı)" oluşturuldu (Atabey, 2000, s. 21). İlerleyen süreçte Gölcük'te çeşitli onarım atölyeleri, barınma barakaları ile mayın, akümülatör ve torpido fabrikaları kurularak, faaliyete geçirildi. Gölcük bölgesinde Yavuz muharebe kruvazörünün havuzlanması için 9 Mayıs 1925 tarihinde Alman Flender şirketi ile bir protokol imzalandı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 21 Eylül 1925 günü Bursa'ya yaptığı seyahatte İzmit'e kadar tren ile geldi ve Mudanya'ya deniz yolu ile geçmeden önce henüz onarılmamış olan İzmit açıklarında demirli ve yaralı bulunan Yavuz muharebe kruvazörünü ziyaret etti (Metel, 1966, s.100). Atatürk, gemi komutanı Yarbay Necati'ye:

"Yavuz gemisine ilk defa geliyorum. Şimdiye kadar Yavuz, Türk bayraklı bir Alman gemisiydi. Yaralı da olsa bugünkü şekli o zamandan daha pek çok değerlidir. Bu gemiyi Türk Milleti'nin ihtiyacı olan sağlam ve güçlü bir zırhlı hâline sokacağız. Bu kudret, silah bakımından sizlere, dış politika bakımından da bizlere büyük hizmetler görecektir, gurur sağlayacaktır" diyerek, Yavuz zırhlısı ile güçlenecek donanmanın dış politikada ne kadar etkili olabileceğini dile getirmekteydi (Ünlü, 2009, s. 203).

Nitekim Atatürk'ün direktifleri sonucu Yavuz'un onarım faaliyetleri hız kazandı. Faal Yavuz zırhlısı, Yunan donanması ile dengenin sağlanabilmesinin yanı sıra dış politika da etkin bir araç olarak kullanılabilecekti (Orhon, 2020, s. 198). 14 Eylül 1927'de Gölcük'te inşa edilen havuz ve mayın fabrikasının teslimi yapıldı (BCA 30-18-1-1/26-54-9). 27 Eylül 1929 tarihinde Yavuz'un onarım çalışmalarını yerinde denetlemek üzere bizzat Başbakan İsmet İnönü, ardından 7 Aralık 1929 tarihinde de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Gölcük'e teşrif ettiler. 10 Ekim 1929 tarihinde onarım ve yenilenme süreci kısmen tamamlanan gemi, 25 Şubat 1930 tarihinde denize indirildi (Hergüner, 2003, s. 51-52). Onarımı tamamlanan Yavuz muharebe gemisinin atış tecrübelerinin de yapılmasının ardından 11 Ağustos 1930 tarihi itibarıyla donanmada hizmete başladı (Işın, 2006, s. 27). Yavuz muharebe gemisinin 1927 ile 1930 yılları arasında Gölcük Tersanesi'ndeki onarımı hem Gölcük Üssü'nün doğmasını hem de Cumhuriyet Donanması'nın bu gemi liderliğinde etkin bir güç hâline gelmesini sağladı (Gürdeniz, 2013, s. 75).

Bahriye Vekâleti Döneminde Gerçekleştirilen Diğer Faaliyetler

Bahriye Vekâleti döneminde Yavuz'un havuzlanma ve onarım çalışmalarının yanı sıra, donanma personelinin eğitim ve öğretimine özel bir önem verildi. Cumhuriyet Donanması'nın ilk talimnameleri hazırlanarak, kurumsallaşma yönünde ilk adımlar atıldı. Donanma personelinin savaş kabiliyetini artırmak amacıyla 1926 yılının Mart ayında emekli Tümamiral von Gagern başkanlığında beş uzman subay ve dört uzman

astsubaydan oluşan Alman eğitim heyeti getirildi. Bahse konu heyet tarafından gemilerde top, telsiz ve torpido subay kursları açılarak, gemi personelinin sistemli eğitime başlaması sağlandı (Büyüktuğrul, 1967, s. 29).

Cumhuriyet tarihinin ilk deniz manevrası Bahriye Vekâleti döneminde 1926 yılında icra edildi (Büyüktuğrul, 1989, s. 2097; Metel, s. 70-71). 12-20 Mayıs 1926 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu manevrada Hamidiye, Peyk-i Şevket ile Samsun, Taşoz, Basra gemilerden oluşan Cumhuriyet Donanması ilk kez denize çıkarak Marmara ve Kuzey Ege'de liman ziyaretlerinde bulundu (Işın, 2006, s.19). Diğer taraftan gemilerdeki onarım faaliyetleri 1924 ile 1930 yılları arasında devam etti. Mecidiye kruvazörünün onarımı 28 Mayıs 1928'de tamamlandı (Işın, 2006, s. 23). Donanma, ancak Yavuz muharebe gemisinin de onarımının tamamlanmasından sonra 1930 yılından sonra toplu hareket yapabildi. Donanmaya ilk denizaltı tedariki teşebbüsü ise 1924 yılında gerçekleşti. Bu dönemde çok sayıda deniz subayı denizaltıcılık ile ilgili gelişmeleri yakından takip edebilmek için Almanya başta olmak üzere Fransa, Hollanda ve İsveç gibi Avrupa ülkelerine eğitime gönderildi (Büyüktuğrul, 2006, s. 99; Hergüner, 2011, s. 196). Milli Mücadele'nin coşkusu yansıtmak amacıyla I. İnönü ve II. İnönü ismi verilen iki denizaltı, Hollanda'nın Rotterdam'daki Feyenoord tezgâhlarına ısmarlandı ve 1925 yılı sonunda Hollanda tezgâhlarında bahse konu denizaltıların inşasına başlandı. Yine Bahriye Vekâleti döneminde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan İsa Reis sınıfı gambotlar Gümrük İdaresi'ne devredildi (Ünlü, 2009, s. 205). Diğer taraftan Bahriye Vekâleti'nin kuruluşunun bir amacı da Lozan'da kararlaştırılan "Kabotaj Hakkı" için alt yapı oluşturmaktı. Osmanlı Devleti döneminde kabotaj hakkı yabancı gemilere bırakılmıştı. TBMM'de 19 Nisan 1926'da kabul edilen 815 sayılı Kabotaj Kanunu, 29 Nisan 1926'da Resmi gazetede yayımlandı ve 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe girdi (BCA 30-18-1-1/17-92-14.)³ Kabotaj Kanunu ile Türk deniz ticaretine ulusal bir kimlik kazandırıldı. Bu kapsamda yabancı bayraklı gemilere tanınan imtiyazlar kaldırılırken Türkiye Cumhuriyeti limanları arasında yolcu ve eşya taşımacılığı ile limanlarda kılavuzluk hizmetleri, Türk bayraklı gemilere verildi. Bu suretle Türk denizciliğinin millileştirilmesine yönelik önemli adımlar atıldı. Birinci Dünya Savaşı ardından gelen Mütareke döneminde Haliç'te gemi inşa faaliyetleri tamamen durmuştu. Türkiye Cumhuriyeti Lozan'dan itibaren üç yılı bulan geçiş süreci içerisinde önce askerî ve ticari denizcilik kurumlarını birbirinden ayırmaya başladı. Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi, "Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi" adını aldı ve yeniden organize oldu. 1925 yılında Ticaret-i Bahriye Müdürlüğü de Bahriye Vekâleti bünyesine alınarak askerî ve sivil denizcilik işleri birbirinden ayrıldı. Bu kapsamda İstanbul Tersanesi'nin Taşkızak bölümü, Taşkızak Tersanesi adı altında Deniz Kuvvetleri'ne bağlı kalırken, Haliç ve Camialtı bölümleri ise Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'ne bağlandı (Koraltürk, 2009, s. 248). Tersanedeki malzemeler/iş makineleri de 1925 yılından itibaren önce İzmit daha sonra Gölcük bölgesine taşındı. 27 Aralık 1927 günü çıkarılan bir kararname ile Kasımpaşa'da bulunan havuz ve

³ Türkiye Sahillerinde Nakliyat-ı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarda Karasuları Dâhilinde İcrayı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*, 29/4/1926, 359.

fabrikalar, donanma kuruluşundan çıkartılarak, Seyr-i Sefain İdaresi (Deniz Ticaret Yolları)'ne devredildi (Işın, 2006, s. 22; Çevik, 2018, s. 898). 20 Temmuz 1936 tarihli Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile İstanbul'un askerden ve silahtan arındırılması hükmü ortadan kalkınca Taşkızak Tersanesi, Seyr-i Sefain İdaresi kuruluşundan çıkartılarak Milli Müdafaa Vekâleti kuruluşuna alındı ve burada yeniden askerî gemilerin inşasına başlandı (Hergüner, 2011, s. 199).

Bahriye Vekâleti'nin Kaldırılması Ve Deniz Müsteşarlığı'nın Teşkili

Cumhuriyet Donanması'nın oluşumunda en önemli kilometre taşlarından biri olan Bahriye Vekâleti, çok kısıtlı bir bütçe ile donanma oluşturma, kara tesislerini donanmanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yenileme ve eğitim kuruluşlarını da yeniden yapılandırma gibi önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle, donanma oluşturma uzun vadeli bir programa dayandırıldı, ilk yıllarda yeni gemi alımına değil alt yapı yatırımlarına ağırlık verildi (Atabey, 2000, s. 19). Yavuz'un onarımı sırasında yaşanan bir dizi teknik ve mali problemler, Yavuz-Havuz davası adını alacak bir hukuki süreci başlattı. Bahriye Vekili İhsan (Eryavuz) Bey hakkında havuzun ihalesi, Yavuz'un havuzlanması ve bu işlemler sırasında ilgili firmalar lehinde -yetkisini aşan- kararlar vererek firmaları rahatlatması nedeniyle bir takım söylentiler ortaya çıktı. Bahriye Vekâleti, Bahriye Vekili'nin Yavuz'un onarımı ile ilgili olarak icra vekilleri heyeti kararına aykırı davrandığı gerekçesiyle 27 Aralık 1927 tarihinde lağvedildi. Bahriye Vekâleti'nin kaldırılmasıyla birlikte Deniz Kuvvetleri teşkilatında yeni bir düzenlemeye gidilerek Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak Genelkurmay Başkanlığı'nda 16 Ocak 1928 tarihinde "Deniz Müsteşarlığı" makamı teşkil edildi (Dz.K.K.Tarihçesi, C. I, Ks. I, 1925-1935, s. 75). Bir nevi Deniz Kurmay Başkanlığı anlamına da gelen bu kuruluş faaliyetine 15 Ağustos 1949 tarihinde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın teşkiline kadar devam etti (Atabey, 2002, s. 24).

Cumhuriyet Donanması'nın Gölcük'te Faaliyete Geçmesi

Lozan Barış Antlaşması'nın hükümleri gereğince İstanbul bölgesi askerleştirilemeyeceğinden, Haliç'teki İstanbul Tersanesi kullanılamıyordu. Bu bölgede savaş gemisi de bulundurulamıyordu (Gürdeniz, 2013, s. 73) Haliç'in donanma için ana deniz üssü olan özelliğini ve Haliç'te bulunan gemi tezgâhlarının da bundan kaynaklanan üstünlüklerini yitirmesi, donanma için yeni bir deniz üssü ve tersane arayışını gündeme getirdi (Hergüner, 2011, s. 192). Bu bağlamda Yavuz muharebe gemisinin onarım ihtiyaçları, bir anlamda Gölcük'ü Deniz Kuvvetleri ile özdeşleştirecek olan yolun başlangıcı oldu. Gölcük'te ilk adım donanmanın en büyük gemisi olan Yavuz muharebe gemisinin onarımı için Alman Flender Şirketi'nin 1924'te başladığı ve 1926'da tamamladığı yüzer havuzun inşası ile atıldı. Alman ve Fransız şirketlerinin Yavuz gemisinin havuzlanması ve ilk tersane kurulması yönünde yaptıkları çalışmalarda kullanılan barakalardan "Gölcük Deniz Fabrikaları" meydana getirildi. Bölgenin bir tersaneye dönüştürülebilmesi için ilk girişimler, 1 Kasım 1927'de başlatıldı (Işın, 2006, s. 22). Donanma, İstanbul'dan yeni üssü olan Gölcük'e 1929'da, Haliç'te bulunan tesis ve tezgâhlar da 1930 yılında taşındı. Haliç Tersanesi'nin Gölcük'e taşınma işi tamamlandıktan sonra 4 Ağustos 1930 tarihinde Gölcük Tersanesi'nde ilk temel atma töreni gerçekleştirildi (Işın, 2006, s. 27). 7 Eylül 1930'da da

Gölcük'te Mayın ve Torpido Müfettişliği teşkil edildi (Dz.K.K. Tarihçesi, C. I, Ks. I, 1923-1935, s. 81). Bütün bu düzenlemelerin ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayı ile 8 Mayıs 1933'de TBMM'de kabul edilen 2173 sayılı kanunla Donanma Üssü'nün Gölcük'te kurulması kararı alındı (T.C. Resmi Gazete; 14 Mayıs 1933, Sayı: 2400, s. 2470). 1930 yılında Gölcük Tersanesi'ne Mühendis Yüzbaşı Ata Nutku'nun atanmasıyla tersanenin faaliyetleri büyük bir ivme kazandı. 26 Mayıs 1934 tarihinde Gölcük yağ tankeri kızığa konuldu ve 1 Kasım 1935 tarihinde yapılan bir törenle denize indirildi (BCA 30-10-0-0/63-422-13; Cumhuriyet Bahriyesi Kronolojisi, 2006, s. 31). 1255 ton ağırlığında ve 10 deniz mili süratinde inşa edilen Cumhuriyet döneminin bu ilk gemisi, Türk mühendis ve işçileri tarafından Gölcük Tersanesi'nde yapıldı ve Gölcük Tersanesi'nde inşa edilmiş olan ilk millî gemi olarak, 17 Eylül 1937'de hizmete girdi (Işın, 2006, s. 39).

Cumhuriyet Donanması'nın Oluşum Sürecinden Gelişim Sürecine Girmesi

1930 yılına gelindiğinde Osmanlı Donanması'ndan Cumhuriyet Donanması'na miras kalan Hamidiye, Mecidiye, Berk ve Peyk muhriplerinin onarım süreci tamamlanmıştı. Faal gemiler olarak Cumhuriyet Donanması envanterinde Yavuz, Turgut Reis, Hamidiye, Mecidiye kruvazörleri, Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet torpido kruvazörleri ile Samsun, Basra ve Taşoz muhripleri bulunmaktaydı. 1925 yılında Hollanda'ya sipariş edilen ve Kurtuluş Savaşı'nın coşkusu yansıtan Cumhuriyet döneminin ilk denizaltı gemileri olan I. İnönü ve II. İnönü, 9 Haziran 1928 tarihinde donanma hizmetine girdiler. Cumhuriyet Donanması'nın kuruluş aşamasını tamamlamasına büyük katkı sağlayan Bahriye Vekâleti'nin kaldırılmasından sonra Atatürk'ün irade ve direktifleriyle donanmanın güçlendirilmesine devam edildi. 1930 yılında İtalya'ya dört yeni muhrip, iki yeni denizaltı ile üç hücumbot sipariş edildi (Gürdeniz, 2013, s. 74). İtalya'ya ısmarlanan Zafer, Tınaztepe, Kocatepe, Adatepe isimli dört modern yeni muhrip, Dumlupınar ve Sakarya adı verilen iki denizaltı ile Doğan, Martı ve Denizkuşu adı verilen üç hücumbot 1931-1932 yılları arasında donanmaya katıldılar. Bu modern gemilerin de envantere dâhil olması ile 1932 yılında Filo Komutanlıkları kuruldu ve donanma kuruluşu yeniden düzenlendi (BCA 30-18-1-2/42-2-3; Büyüktuğrul, 2006, s. 100). Yeni düzenlemeye göre; Taşoz, Basra ve Samsun muhripleri kadro dışı bırakıldı. Yavuz muharebe kruvazörü ile Zafer, Tınaztepe, Kocatepe ve Adatepe muhriplerinden "Harp Filosu Komutanlığı", Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri ile Berk-i Satvet ve Peyk-i Şevket torpido kruvazörlerinden "İhtiyat Filosu Komutanlığı", I. İnönü, II. İnönü, Dumlupınar ve Sakarya denizaltılarından "Denizaltı Filotillası Komutanlığı", Doğan, Martı ve Denizkuşu hücumbotlarından "Hücumbot Filotillası Komodorluğu" teşkil edildi. Yine bu süreçte Hızır Reis, İsa Reis ve Kemal Reis gambotlarının tadil edilerek mayın arama-tarama gemisi hâline getirilmesine karar verildi ve bu üç gemi ile Mayın Arama-Tarama Filotillası oluşturuldu (Atabey, 2002, s. 31).

1930'lu yılların ortalarında Cumhuriyet Donanması'nın gelişimine katkı sağlayan bir başka gelişme de, Türkiye-Almanya arasında denizaltı inşası ve denizaltıcı personelin eğitimlerine ilişkin işbirliği sağlanmasıdır. Bu işbirliği çerçevesinde 1935 yılından itibaren Almanya'dan denizaltıcı subaylar Gölcük ve Taşkızak Tersanesi'nde

denizaltıcılık kursları verdiler. Yine Almanya ile yapılan işbirliği kapsamında İspanya’da inşa ettirilen Gür denizaltısının Mayıs 1935’de hizmete girmesinin ardından 24 Temmuz 1936’da Almanya’dan “Erkin” adı verilen ilk denizaltı yatak gemisi satın alındı. Bahse konu gemilerin de hizmete girmesinin ardından 20 Ağustos 1936’da “Denizaltı Filotillası Komodorluğu” kaldırılarak yerine “Denizaltı Filosu Komutanlığı” teşkil edildi. 1936 yılı itibariyle Denizaltı Filosu Komutanlığı emrinde beş denizaltı ve bir de Erkin denizaltı yatak gemisi bulunmaktaydı (Hergüner, 2011, s. 196). Bundan başka İtalya’nın 1935 yılında Habeşistan’ı işgali üzerine Ege ve Akdeniz bölgesindeki yayılmacı emellerinin açığa çıkmasıyla arttırılan askerî tedbirler kapsamında ikisi Alman Krupp firması tarafından Almanya’da, ikisi de Taşkızak Tersanesi’nde olmak üzere dört denizaltı gemisinin inşası için 11 Haziran 1936’da Almanya ile protokol imzalandı (BCA 30-18-1-2/63-29-19; Metel, 1966, s. 161). Bahse konu denizaltı gemilerinin isimleri hakkında 17 Ocak 1938 tarihinde Atatürk’ün Başbakan Celal Bayar’a verdiği direktif şu şekildeydi:

“Yeni dört denizaltı gemimiz için bulduğum isimler şunlardır: 1) Saldıray, 2) Batıray, 3) Atılay, 4) Yıldırıy. Bunların manalarını izaha bile hacet olmadığı kanaatindeyim. Manaları, som Türkçe olan bu kelimelerin kendisindedir; yani saldıran, batıran, atılan, yıldırın” (BCA:030-10-62-418-5).⁴

1938 yılına gelindiğinde Cumhuriyet Donanması, Yavuz muharebe kruvazörü ve yeni gemilerden kurulu Harp Filosu (Yavuz muharebe kruvazörü, Zafer, Tınaztepe, Adatepe ve Kocatepe muhripleri), İhtiyat Filosu (Hamidiye ve Mecidiye Kruvazörleri, Peykişevket ve Berkisatvet torpido kruvazörleri), denizaltı filosu (I.İnönü, II.İnönü, Dumlupınar, Sakarya, Gür denizaltıları ile Erkin denizaltı ana yatak gemisi), Hücumbot Filotillası (Denizkuşu, Martı, Doğan hücumbotları), Mayın Arama ve Tarama Filotillası’ndan (Hızır Reis, İsa Reis, Kemal Reis gambotları) oluşmaktaydı (Büyüktuğrul, 2006, s. 143; Cumhuriyet, 7 Şubat 1937; Cumhuriyet, 8 Şubat 1937). On beş yıl içerisinde yeniden teşkil edilen Cumhuriyet Donanması’nda büyük savaş gemilerinden ziyade hızlı ve küçük gemiler ile denizaltı alımına ağırlık verildiği dikkat çekmektedir. Bu durumun kısıtlı mali imkânların yanı sıra dönemin siyasi konjoktüründen kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

⁴ 17 Ocak 1938 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Başbakan Celal Bayar’a yazdığı mektupla inşa edilmesi planlanan dört denizaltıya Saldıray, Batıray, Atılay ve Yıldırıy adlarının verildiğini ilettili. Başbakan Celal Bayar da 18 Ocak 1939 tarihinde Milli Müdafaa Vekili General Kazım Özalp’e denizaltıların isimlerini bildiren bir yazı yazdı (Uyaniker, 2022, s.74; bkz.EK-4). Bahse konu denizaltılardan Atılay ve Yıldırıy Türkiye’de, Saldıray ve Batıray denizaltısı ise Almanya’da inşa edildi. Saldıray denizaltısı 5 Haziran 1939 tarihinde, Atılay denizaltısı 23 Nisan 1940 tarihinde hizmete girmeyi müteakip Denizaltı Filotillası Komodorluğu kuruluşuna alındı. Yıldırıy denizaltısının, İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması, Alman mühendislerin Türkiye’den ayrılmak zorunda kalması ve bir takım parçalarının yurda gelmemesi nedeniyle inşası yarım kaldı. Daha sonra tamamıyla Türk mühendis ve işçileri tarafından Taşkızak ve Gölcük Tersaneleri’nde inşa edilerek 15 Ocak 1946 tarihinde hizmete girdi. Almanya’da inşa edilen Batıray denizaltısının teslimi ise İkinci Dünya Savaşı’nın başlangıcına rastladığından Alman Hükümeti’nce el konularak “UA” ismi ile II. Dünya Savaşı’nda kullanıldı, savaş sonrasında Kiel’de Krupp Tersanesi önlerinde kendini batırdı (Bal-Atabey, 2009, s. 50-51).

Cumhuriyet Donanması'nın Gerçekleştirdiği Manevralar

1928 yılının Eylül ayında Cumhuriyet Donanması ilk manevrasını Ege Denizi'nde gerçekleştirdi. 2 Eylül 1928 sabahı, Yunan Donanması'nın Çanakkale Boğazı önlerinde manevra yaptığı haberini alan Atatürk, Cumhuriyet Donanması'nın hemen karşı bir manevra yapması direktifini verdi. Zira Yunan donanmasının Çanakkale Boğazı'na yakın Türk karasularında yaptığı manevra siyasi bir nitelik taşımakta ve Yunanistan ile olan gerginliği tırmandırmaktaydı. Atatürk'ün direktifi doğrultusunda Cumhuriyet Donanması'nın Çanakkale Boğazı'nda varsayımlara dayanarak gerçekleştirdiği manevra başarıyla sonuçlandı (Metel, 1966, s. 121-124). Atatürk bizzat yönettiği deniz manevrası sonrasında Donanma Komutanına gönderdiği tebrik telgrafında: "...Donanmamızın bugün görmüş olduğum düzen ve mükemmeliyetinden çok memnunum ve övünüyorum", demektedir (Kocatürk, 1999, s. 425). Bahse konu manevranın ardından Yunanistan ile Lozan Barış Antlaşması'ndan kalma Etabli Sorunu'ndan kaynaklı gergin olan ilişkiler de yumuşama yaşanırken, donanmanın güçlendirilmesi yönünde yeni kararlar faaliyete geçirildi (BCA 30-10-0-0/62-420-3). Bu kapsamda Yavuz gemisinin onarımına hız verilerek, yeni gemi tedarikine yönelik bir takım kararlar alındı (Güvenç-Barlas, 2010, s.236). Cumhuriyet Donanması, Ege ve Akdeniz'i kapsayan ilk büyük deniz manevrasını 10-25 Ağustos 1929 tarihleri arasında gerçekleştirdi. 30 Haziran - 9 Temmuz 1930 tarihleri arasında Ege ve Akdeniz'i kapsayan ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak Paşa'nın katılımlarıyla icra edilen bir diğer manevrada ise ilk kez hava kuvvetlerine bağlı uçaklar yer aldı (Işın, 2006, s.27). Cumhuriyet Donanması 1 Eylül 1931'de Karadeniz'de büyük bir deniz manevrası gerçekleştirdi (Işın, 2006, s.28). 27 Temmuz 1933 tarihinde Adatepe muhribi ile Yalova'dan İstanbul'a ve İstanbul'dan Yalova'ya seyir yapan Mustafa Kemal Atatürk, geminin hatıra defterine şu satırları yazdı:

"Adatepe ile yaptığım kısa yolculuğun hatırasını unutmuyacağım! Yakından tanımak fırsatına nail olduğum seçme deniz kumandanlarımız, genç zabitlerimiz ve denizcilerimizle iftihar ettim," (BCA: 30-10-0-0/2-11-15; Metel, 1966, s. 126-127).

Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümü etkinlikleri kapsamında Cumhuriyet Donanması, 2-22 Eylül 1933 tarihleri arasında İzmit ile Antalya sahilleri arasında bizzat Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın katılımıyla donanma manevrası icra etti (Uyanıker, 2022, s. 310). Bahse konu manevraya Yavuz muharebe kruvazörü, Zafer, Tınaztepe, Kocatepe ve Adatepe muhripleri, Sakarya, Dumlupınar, Birinci İnönü ve İkinci İnönü denizaltıları, Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri, Doğan, Denizkuşu ve Martı hücumbotları katıldılar (Işın, 2006, s. 30; Cumhuriyet, 8 Eylül 1933, s.1; 30 Eylül 1933, s.5).⁵ Atatürk'ün direktifleriyle gerçekleştirilen manevra başarıyla sonuçlandı ve Cumhuriyet Donanması'nın oluşum aşamasını tamamladığı, tüm dünya ülkelerine sergilendi. Deniz tarihçisi Emekli Amiral Afif Büyüktuğrul'un ifadesiyle:

"Cumhuriyet Donanması ilk kez 1933 yılında eğitim donanması kimliğinden çıkıyor, savaş donanması hâline giriyordu. Bu kısa zamanda çok büyük bir ilerlemeydi," (Büyüktuğrul, 1973, s. 511-512).

⁵ Bk. EK-I.

Cumhuriyet Donanması'nın diplomaside etkin bir güç olarak kullanılması

İkinci Dünya Savaşı'nın çıkacağını büyük bir öngörü ile çok daha önceden kestiren Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, "Yurtta sulh, dünyada sulh" ilkesine bağlı kalarak önce Balkan ülkeleriyle, daha sonra da Ortadoğu ülkeleriyle barışa yönelik antlaşmalar imzalayarak bölgesel işbirliğine gerekli önemi gösterdi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Donanmasını bir dış politika aracı olarak iki savaş arası dönemde en iyi şekilde kullandı. 1930 yılından sonra Yavuz zırhlısının faal hâle gelmesi ve yurt dışından satın alma yoluyla tedarik edilen gemilerle Cumhuriyet Donanması, Balkan devletlerinin donanmalarından daha büyük bir kuvvet hâline gelmişti (Orhon, 2020, s.200). Bu durum en başta 1920'lerde Ege Denizi'nde deniz üstünlüğünü elinde tutan Yunanistan'ı endişelendirmekteydi. Atatürk ülkeye denizyoluyla gelen bütün devlet başkanlarına sahip olunan deniz gücünü göstermek amacıyla büyük deniz törenleri icra ettirdi ve onları savaş gemilerinde ağırladı. Cumhuriyet Donanması bağlısı gemiler, ilk refakat görevini Sovyet Rusya'nın Odessa Limanı'ndan İstanbul'a gelip, 19-28 Mayıs 1928 tarihleri arasında İstanbul ziyaretinde bulunan Afgan Kralı Emanullah Han ve eşi Kraliçe Süreyya için gerçekleştirdiler (BCA 30-10-0/2-11-14). 1929 yılından itibaren Alman, İngiliz, Rus olmak üzere pek çok yabancı savaş gemisinin İstanbul'u ziyaretinde donanma gemileri refakat görevi icra ettiler. 23 Eylül 1933 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'nün Bulgaristan'da gerçekleştirdiği görüşmeler esnasında Zafer ve Kocatepe muhriplerinin Bulgaristan açıklarına intikal ettirilmesi ile de Cumhuriyet Donanması ilk defa diplomasi aracı olarak kullanıldı.

Diğer taraftan 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Boğazlar hem askerden arındırılmış, hem de Boğazlardan yapılan geçişler uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun kontrolüne bırakılmıştı (Hergüner, 2011, s. 184). 1935 yılından itibaren İtalya'nın Akdeniz'de varlığını artırması Boğazların yeniden silahlandırılmasını bir zorunluluk hâline getirdi. 1936 yılında bu yönde Türk diplomasisi hız kazandı ve Türkiye kendi güvenliği için Boğazları silahlandırma hakkını talep etti (Güvenç-Barlas, 2010, s. 246-247). Bu talebin kabul görmesiyle 20 Temmuz 1936 tarihinde Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi imzalandı ve Boğazların silahtan ve askerden arındırılması konusundaki kısıtlamalar ve Boğazlar Komisyonu kaldırıldı. Bu suretle Türkiye Cumhuriyeti, Boğazlar üzerinde yeniden mutlak egemenlik hakkına sahip oluyordu. Bu durum, Cumhuriyet Donanması'nın güçlenme sürecine büyük bir ivme kazandırdı. Bu sözleşmeyi takip eden günlerde İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında birer Müstahkem Mevki Komutanlıkları ve bunlara bağlı Deniz Komutanlıkları teşkil edildi. Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra İngiltere Kralı VIII. Edward, 4-6 Eylül 1936 tarihleri arasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün resmi davetlisi olarak İstanbul ziyaretinde bulundu (Metel, 1966, s. 144-146; Çoker, 1994, s. 132-133). 4 Eylül 1936 günü Haydarpaşa açıklarında demirlemiş bulunan Türk Donanması tarafından karşılanan İngiltere Kralı, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile resmi görüşmelerde bulundu. Kral, bu görüşmeler esnasında Cumhuriyet Donanması'na ait bir filonun İngiltere'nin Akdeniz Filosu'nun konuşlandığı Malta Adası'nı ziyaret etmesini istedi. Cumhurbaşkanı Atatürk böyle bir

ziyaretin Montrö Sözleşmesi ile Boğazların egemenliğini geri almış bir ulusun donanmasının eriştiği gücü sergilemesi açısından bir fırsat olarak değerlendirdi ve bu öngörüyle İngiliz Kralının teklifini kabul etti. İki ay kadar devam eden hazırlıklardan sonra Yavuz muharebe kruvazörü, Zafer, Adatepe, Kocatepe ve Tınaztepe muhripleri ile I. İnönü ve II. İnönü, Sakarya, Dumlupınar ile Gür denizaltıları ile Erkin denizaltı yatak gemisinden teşkil edilen Türk Donanması, 20 Kasım 1936 günü saat 08.00'da Malta Adası'nın Valetta Limanı'na demirledi (Çoker, 1994, s. 134-136). Donanma gemileri, 20-25 Kasım 1936 tarihleri arasında Malta halkı ve İngiliz subayları tarafından ziyaret edildi (Dz.K.K. Tarihçesi, II/III, 1935-1950, s. 449-454). İç ve dış basında büyük yankı bulan Türk Donanması'nın Malta ziyaretini "Lere Nouvelle" adlı Fransız gazetesi 22 Kasım 1936 tarihli sayısında şu şekilde yorumlamaktaydı:⁶

"Türk Donanması, Navarin'den (20 Ekim 1827) beri ilk defa dış ziyaret yapmaktadır. Trablusgarp (1911) ve Balkan (1912 -1913) Savaşlarında başarısız olan Türk Donanması her ne kadar Rauf Bey'in "Akın Harekâtı" ile moral buldu ise de I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında da Çanakkale Savaşları dışında önemli bir başarı ve varlık ortaya koyamamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'si, Milletler Cemiyeti'ne üye oluşunun ardından, Balkan Pakti'nda faal rol almış ve Montreux Sözleşmesi ile Boğazlarda -tamamıyla ve hükümran biçimde-konuşlanmıştı. Bu suretle Türkiye, bölgesinde önemli askeri ve politik güç hâline gelmişti. Sonuç olarak Türk Donanması'nın Malta'yı ziyareti Akdeniz'de İtalyan ve İngiliz siyaseti ile ilgilidir: Bu iki devletin (Türkiye ve İngiltere) siyaseti, On iki Ada' da hava üslerine sahip olan İtalya'nın, Almanya ile ittifak içinde olduğu hâlde, İngiltere'ye Akdeniz müttefiki gibi görünmesine karşı en güzel cevaptır," (BCA, 030-10-200-363-5/21.12.1936; Hergüner, 2003, s. 117).

26 Kasım günü Malta'dan ayrılan Cumhuriyet Donanması'na bağlı gemiler, 28 Kasım sabahı Balkan ve Doğu Akdeniz Paktlarında müttefiki olan Yunanistan/Pire'nin Faler limanına demirledi. Beş gün süren dostluk ziyareti esnasında Yunan halkı, Türk gemilerine ve personeline yoğun ilgi gösterdi. Bu esnada Yunan Kralı II.Georgios 1 Aralık 1936 günü Yavuz muharebe kruvazörünü ziyaret etti (Cumhuriyet, 4 Aralık 1936, Akşam, 3 Aralık 1936; Ulus, 4 Aralık 1936).⁷ Cumhuriyet Donanması, Malta ve Yunanistan ziyareti ile sadece Akdeniz'de varlık göstermekle kalmamış, yaklaşan İkinci Dünya Harbi öncesi Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa sürede oluşturduğu deniz gücünü tüm dünya ülkelerine sergileme fırsatını bulmuştu. Atatürk'ün ebediyete intikal ettiği 1938 yılına gelindiğinde artık ulusal ve uluslararası platformlardaki istikrarlı tutumu ile bölgede güvenlik unsuru olmayı başarmış Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü ve modern bir donanması vardı.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 11-24 Eylül 1924 tarihleri arasında Cumhuriyet döneminin ilk denize çıkan gemisi olan Hamidiye kruvazörü ile gerçekleştirdiği Karadeniz seyahatı donanmayı tanıması ve yerinde

⁶ Bk. Ek-III.

⁷ Bk. Ek-II.

incelemesi açısından son derece önemlidir. Öyle ki bu seyahat ilerleyen süreçte mükemmel bir Türk Donanması'nın oluşturulması ve güçlendirilmesi noktasında büyük bir dönüm noktası olmuştur. Atatürk'ün bahse konu seyahat sonrasında verdiği direktifler doğrultusunda 30 Aralık 1924'te Bahriye Vekâleti kuruldu. 1927 yılının sonuna kadar faaliyetini sürdüren Bahriye Vekâleti'nin kuruluş amacı ve görevi, ülkenin kısıtlı mali imkânları dâhilinde donanmayı yeniden kurmaktı. Bu amaçla yurt dışından gemi satın alınmasından ziyade, mevcut gemilerin onararak donanmaya kazandırılmasına öncelik verildi. Lozan Antlaşması hükümleri gereğince Boğazların askerden ve silahtan arındırılması ve bir Türk deniz subayı başkanlığında özel bir komisyon tarafından yönetiminin söz konusu olması üzerine Bahriye Vekâleti döneminde Gölcük'te tersane kurulması ve Cumhuriyet Donanması'nın Gölcük'te konuşlanması çalışmaları başlatıldı. 1925-1930 yılları Türk askerî ve ticari denizciliğinin kurumsallaşma yıllarıdır. Cumhuriyet ilanından sekiz yıl gibi kısa bir süre sonra Yavuz muharebe gemisinin onarımının tamamlanıp, faal hâle getirilmesi ile Cumhuriyet Donanması oluşum sürecini tamamlayarak bölgesinde etkin bir güç hâline geldi. Almanya'dan getirilen askerî heyetlerle donanmanın eğitim gücü artırılırken, yeni denizaltılar, hücum botlar ve muhripler inşa ettirilerek, Türk askerî deniz gücü takviye edildi. Gölcük, Cumhuriyet Donanması'nın ana merkezi hâline getirildi. 1938 yılı itibariyle Gölcük Tersanesi'nde ilk milli gemi inşa edildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin deniz gücünün kuvvetlenmesi ve donanmanın diplomaside etkin bir güç olarak kullanılması başta Yunanistan olmak üzere Balkan ve Avrupa devletlerinin Türkiye Cumhuriyeti ile yakınlaşmasını sağladı. Türkiye Cumhuriyeti, Akdeniz'de İtalyan tehdidinin arttığı bir dönemde 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlarda mutlak egemenlik hakkını elde etmeyi başardı. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra İngiliz Kralı VIII. Edward, 3-6 Eylül tarihleri arasında Atatürk'ün resmi davetlisi olarak Türkiye ziyaretinde bulundu. Bahse konu ziyaretin hemen akabinde Cumhuriyet Donanması, Malta ve Yunanistan ziyaretleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa sürede oluşturduğu deniz gücünü büyük bir gururla dünyaya sergiledi. Çalışmada kısa bir süre zarfında büyük gayretler ile yeniden inşa edilen Cumhuriyet Donanması'nın uluslararası alanda diplomasi aracı olarak büyük faydalar sağladığı belgeler ışığında ortaya çıkarıldı. Çalışmanın konusu olan on beş yıllık süreçte gerek devletin mali gücüne oranla gerekse de dönemin siyasi ve askerî konjoktürünün etkisiyle büyük muharebe gemilerinden ziyade daha çok hızlı ve küçük gemiler ile denizaltı tedarikine önem verildiğinin altı çizildi. Çalışmada 1923'den 1938 yılına kadar geçen on beş yıllık süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlı mali olanaklar çerçevesinde milli kaynaklara dayanarak donanmasını yeniden inşa ettiği ve güçlendirme gayreti içerisinde bulunduğu ve bunu da en iyi şekilde gerçekleştirdiği kanısına varıldı. Öyle ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarından başlayan bu gayret ve faaliyetler, bir taraftan yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin Akdeniz'deki güvenliğinin ve barışın sağlanması noktasında son derece kıymetli olurken diğer taraftan günümüz çağdaş ve güçlü donanmasının nüvesini oluşturulması açısından da büyük önem arz etmektedir.

Extended Abstract

The Ottoman Empire was defeated from the First World War with his allies between 1914-1918 and had to demand an armistice. After the Ottoman Empire signed the Mondros Armistice on October 30, 1918, the Entente Powers of the First World War quickly began to implement the provisions of the armistice agreement. In accordance with the terms of the armistice, the navy, naval bases and shipyards were under the control of the occupation forces. In the first years of the National Struggle, "Umur-ı Bahriye (Marine Affairs) Directorate" was established on 10 July 1920 to carry out maritime activities throughout the country. In the subsequent stages of the Turkish War of Independence, due to the growing need for maritime shipping and the increase in the quantity and quality of the units and small ships, the Directorate of Naval Affairs was extended. On 1 March 1921, this organization was renamed the "Naval Department Directorate." The Naval Department, which had a great service in the establishment phase of military and commercial maritime, served as the highest office of the navy until February 9, 1925. With the signing of the Lausanne Peace Treaty on July 24, 1923, the navy came under the command of the Government of the Grand National Assembly of Turkey, and together with the Republic proclaimed on October 29, 1923, it was named the "Republican Navy."

After the foundation of Turkish Republic on 29 October 1923, the Black Sea voyage of Gazi Mustafa Kemal Atatürk, with the Hamidiye cruiser, the first ship of the Republic period, between 11-24 September 1924, is extremely important. Since this voyage was a great turning point in the creation and strengthening of an excellent Turkish Navy in the following period. Following this voyage, with the directives of Atatürk, the Navy Ministry was founded on 30 December 1924. One of the most important steps in the formation of the Republic of Turkey Naval Forces, the Navy Ministry would serve as a separate organization from the Ministry of National Defense, but would be subordinate to the General Staff in fields of training, exercises and inspection. The priority of the Navy Ministry was to form the core of the Turkish Republic Navy, while giving due attention to the economic condition of the country. In the beginning, instead of procuring new ships from abroad, the complete overhaul of the existing units was addressed. In this context, the repair of the Yavuz battle cruiser was started in 1925 in Gölcük. Besides with the provisions of the Lausanne Peace Treaty, the Straits region was both demilitarized and left to the management of the Straits Commission, which was affiliated with the League of Nations responsible for supervising the passage through the Straits. In order to eliminate the weakness arising from the demilitarization and disarmament of the Straits, a new command was established in İzmit in 1923 under the name of "Marmara Base Bahri and Kocaeli Fortified Area Command". Also the Naval Forces at the İstanbul, were transferred to Gölcük. In this period, Gölcük was designated as the main Naval Base. In parallel with these efforts, special importance was given to the education and training of the Navy's personnel.

After Navy Ministry was abolished in the late December 1927, the Naval Undersecretariat was founded in January 1928. With this new reorganization, the

Turkish Fleet Command was put under the command of the Turkish General Staff in terms of administration and logistics. At that time, the Turkish Navy conducted its activities in Gölcük with the following ships: the Yavuz, Turgutreis, Hamidiye and Mecidiye cruisers, the Peyk-i Şevket and Berk-i Satvet torpedo cruisers and the Samsun, Basra and Taşoz destroyers. Built in the Netherlands, I. İnönü and II. İnönü submarines joined the Turkish Navy in 1928. The Italian-built Adatepe, Kocatepe, Tınaztepe and Zafer destroyers; the Dumlupınar, Sakarya submarines and the Martı, Denizkuşu and Doğan fast attack crafts also joined the Republican Fleet in 1931. In 1933, with the approval of the Turkish Grand National Assembly, Gölcük was designated as the main base of the Turkish Navy. Since 1935, submarine officers from Germany gave submarine courses at Gölcük and Taşkızak Shipyards. In 1937, the first national ship was built at the Gölcük Shipyard. After the completion of repair process in 1930, the Yavuz battle cruiser a number of heads of state and high-level foreign officials were received onboard this ship. The strengthening of the naval power of the Republic of Turkey and the use of the navy as an effective force in diplomacy enabled the Balkan and European states, especially Greece, to get closer to the Republic of Turkey. The Republic of Turkey succeeded in obtaining absolute sovereignty in the Straits with the Montreux Straits Convention signed on 20 July 1936, at a time when the Italian threat in the Mediterranean increased. Shortly after the signing of the Montreux Straits Convention, the British King VIII. Edward paid a visit to Turkey as the official guest of Atatürk between 3-6 September of 1936. Immediately after the said visit, the Republic Navy proudly exhibited to the world the naval power that the Republic of Turkey created in a short time, with visits to Malta and Greece. In the study, it was revealed with the support of the documents that the Republic Navy, which was rebuilt with great efforts in a short time, provided great benefits as a tool of diplomacy in the international arena. In the study, it was also concluded that in the fifteen-year period from 1923 to 1938, the Republic of Turkey rebuilt and strengthened its navy based on national resources within the framework of limited financial opportunities, and it did so in the best way. In fact, these efforts and activities, which started from the founding years of the Republic of Turkey, are extremely valuable in terms of ensuring the security and peace of the Republic of Turkey in the Mediterranean before the Second World War, on the one hand, and on the other hand, they are of great importance in terms of forming the core of today's modern and powerful navy.

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
 30-18-1-1/17-92-14/16.02.1926.
 30-18-1-1/12-67-12/8.1.1927.
 30-18-1-1/22-78-19/19.12.1926.
 30-10-62-418-5/17.01.1938.
 30-18-1-2/42-2-3 /15.01.1934.
 30-18-1-2/29-41-14/19.05.1932.
 30-18-1-2/63-29-19/15.04.1936.
 30-0-0/63-422-13/09.06.1934.
 30-10-0-0/62-420-3/20-06-1925.
 30-10-0-0/2-11-14/27.07.1933.
 030-10-200-363-5/21.12.1936.

2. Resmi Yayınlar

- Deniz kuvvetleri komutanlığı tarihçe dosyaları (1923-1935)*, C. I, Ks. I. Ankara: Lalahan Deniz Arşiv Genel Müdürlüğü.
Deniz kuvvetleri komutanlığı tarihçe dosyaları (1935-1950), C. II-III, Ankara: Lalahan Deniz Arşiv Genel Müdürlüğü.
TBMM Zabıt ceridesi, Devre II, İçtimai Sene II, C. II.
 T.C. Resmi gazete, 539 Nolu Kararname. (29 Kanunuevvel 1340; Sayı: 82).
 Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/82T.pdf>.
 T.C. Resmi gazete, 815 Nolu Kararname. (29 Nisan 1926; Sayı: 359).
 Erişim Adres: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/359T.pdf>
 T.C. Resmi gazete, 2173 Nolu Kararname. (14 Mayıs 1933; Sayı: 2400).
 Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2400.pdf>

3. Süreli Yayınlar

- Cumhuriyet*, (8 Eylül 1933). Donanmamız İzmir’de, s. 1, 4.
Cumhuriyet, (30 Eylül 1933). Donanmamızın manevraları çok muvaffakiyetli oldu, s. 5.
Cumhuriyet, (4 Aralık 1936). Filomuz dün Yunan sularından ayrıldı, s. 1.
Akşam, (3 Aralık 1936). Donanmamız bugün Faler’den ayrılıyor, s. 1.
Ulus, (4 Aralık 1936). Donanmamız anavatana dönüyor, s. 1, 6.
Cumhuriyet, (7 Şubat 1937). Deniz yıllıklarına göre Türkiye’nin deniz kuvvetlerine bir bakış-I, s. 7.
Cumhuriyet, (8 Şubat 1937). Deniz yıllıklarına göre Türkiye’nin deniz kuvvetlerine bir bakış--II, s. 7.

4. Tetkik Eserler (Kitap ve Makaleler)

- Atatürk’ün söylev ve demeçleri I-III (2006)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
 Atabey, F. (2002). *Cumhuriyet dönemi deniz kuvvetleri*. Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.
 Atabey, F. (2006). *Karadeniz’de Türk donanması*. Ankara: Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
 Bal, N.-Atabey F. (2009). *Türk deniz kuvvetleri bin yılın güncesinden seçmeler*. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü.

- Bilsel, M. Cemil. (1998). *Lozan*. C. II, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Büyüktuğrul, A. (2006). *Büyük atamız ve Türk denizciliği*. İstanbul: Deniz Basımevi.
- Büyüktuğrul, A. (1967). *Cumhuriyet donanması (1923-1960)*. İstanbul: Deniz Basımevi.
- Büyüktuğrul A. (1989). Atatürk ve Fatih'in deniz politikaları. IX. *Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981) Bildiri Kitabı-III*, Ankara: TTK Basımevi, 2089-2102.
- Büyüktuğrul A. (1973). Türkiye cumhuriyeti donanmasının ellinci yılı. *Belleten*, 148/37, 497-525.
- Çevik, Z. (2018). Kocaeli'nin gururu Gölcük tersanesi: resmi belgeler ve İstanbul basınına yansımaları (1933-1960). *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi –Kültürü Sempozyumu-IV Bildiri Kitabı*, II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kocaeli, 889-922.
- Çoker, F. (1994). *Bahriyemizin yakın tarihinden kesitler*. Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi.
- Güvenç, S.- Barlas, D. (2010). Bir cumhuriyet kurumu yaratmak: Atatürk'ün donanması, 1923-1939. *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. İsmet Akça, Evren Balta Paker, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 223-253.
- Hergüner, M. (2011). *İkinci dünya savaşı'nda Türk denizciliği*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Hergüner, M. (2003). Balkan savaşlarındaki denizciliğimiz ile Atatürk dönemi denizciliğimiz arasında bir karşılaştırma (II). *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 79, 113-118.
- Hergüner, M. (2005). Atatürk'lü yıllarda denizciliğimiz. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 98, 93-101.
- Gürdeniz, C. (2013). *Hedefteki donanma*. İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Kocatürk, U. (1999). *Doğumundan ölümüne kadar kaynakçalı Atatürk günlüğü*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Koral Türk, M. (2009). Türkiye'de gemi inşa sanayinin tarihsel gelişimi. *Türk denizcilik tarihi II*, [Ed. Zeki Arıkan-Lütfi Sancar]. İstanbul: Deniz Basımevi, 247-265.
- Işın, İ.B. (2006). *Cumhuriyet bahriyesi kronolojisi*. İstanbul: Deniz Basımevi.
- Metel R. (1966). *Atatürk ve donanma*. İstanbul: Deniz Basımevi.
- Orhan M. (2020). 1081'den 2020'ye Türk denizciliği ve Atatürk'ün cumhuriyet donanması. *Atatürk Haftası Armağanı*, 47, 189-206.
- Sancar E. (2009). Deniz kuvvetleri komutanlığının kurulması ve yeniden yapılanması. *Türk denizcilik tarihi II*, [Ed. Zeki Arıkan-Lütfi Sancar], İstanbul: Deniz Basımevi, 237-244.
- Sezgin, G. (2007). *İnönü dönemi (1938-1950) Türk denizciliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Songur, F. (2022). Atatürk için Türk denizciliğinin anlamı ve erken cumhuriyet dönemindeki yansımaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 41, 141-177.
- Uyaniker, F. (2022). Arşiv belgelerine göre II. dünya savaşı öncesinde Almanya'dan alınan denizaltılar. *Mavi Atlas*, 10 (1), 70-89.
- Uyaniker, F. (2022). Cumhuriyetin onuncu yılında gemi jurnalleri ve arşiv belgeleri ışığında donanma manevraları. *SEFAD*, 48, 309-330.
- Ünlü, R. (2009). Atatürk döneminde denizcilik. *Türk denizcilik tarihi II*, [Ed. Zeki Arıkan-Lütfi Sancar], İstanbul: Deniz Basımevi, 195-214.

EKLER

Ek-I: Donanmamızın manevraları çok muvaffakiyetli oldu.

30 Eylül 1933

Donanmamızın Manevraları

Donanmamız halk tarafından büyük bir sevinç ve heyecanla karşılandı

Tınaztepe muhribi faaliyetleri denizde seyredilen

Manevralar çok muvaffakiyetli oldu

Donanmamızın yaz manevralarına ait imzalar

Yukarıda, solda hücum botları Yarınca yanından geçerken, ortada ve sağda Yarınca büyük topçularla ateş ederken, aşağıda solda Yarınca ve sağda Anadolu sahillerinde bir karabuda muhrip ve denizaltı botları tillaşları deniz üstünde

Donanmamız, Müstefer Fevzi Pa. Hz. ve diğer askerî erkân ve üyeleri, bu kez Hakk ve Davas Harp Akademisi - İcraî İsmal eden askeri harp zabıtlarının iştirakiyle büyük manevralar yaptı. İsmailden Antalya sahillerine kadar

Bu manevralara bütün donanmamız iştirak etti:

Ankara gemisi: Yarınca muharebe kruvazörü,
Ezeli, Tınaztepe, Kocatepe, Adana muhribeleri,
Bakıya, Dumlupınar, Bilecik İnkılabı, İsmail İnkılabı denizaltı botları,
Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri,
Doğan, Dumlupınar, Marmar kızıl botları,
Rehberlik ve Farklılık gemileri (bu gemiler Çanakkale Boğazı -

den donanmamızın manevralarına tayyar filolarının da iştirak etmiştir.

Filoların manevralarını büyük bir dikkatle tetkik eden Fevzi Pa. Hz. habireleriyle beraber gösterdikleri yüksek kabiliyetten dolayı ve hava kuvvetlerinin iştirakinde olanları, a. son derece memnun olmuşlardır. Bilkhusus gece manevraları çok cesur ve adeta hakikî bir muharebe gibi heyecanlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Geceleri filoların, büyük gemilerin parlak torpido hücumları yapılmış ve büyük gemiler de bu hücumlardan etkilenmişlerdir.

Gecelerin karanlığı içinde muhribeler, göstermedikleri büyük gemilere ve hatta Yarınca kıtalarına saldırarak, Yarınca da kâh karabudunla saldırarak, kâh birdenbire saldırarak yüksek muhrip -lerin hücumlarına bosa çıkmakta uğraşmışlardır.

Karabuda, Sahil hâkim Cansız idaresinin temin ettiği bu son ve güzel harp gemilerini göstermek sahile ve denize dikkatli ve bina teşahhüleri, her yerde zehirli yavaş kadar büyük olmuştur.

Yıldırım gibi seri muhribeler ve gemi botları, İnkılabı denizaltı ve İnkılabı muhribeleri Yarınca namına kâh ve Türk gemilerinin muhteşem muharebe olan vaktinde son derece çıkarılmıştır. Büyük Farklılık ve Rezaî Müstefer Fevzi Pa. Hz. lerde vefatlarındaki kumandanlar, bu muharebe muharebe kâh büyük bir ulur ve memnuniyet muharebe. Manevraların İsmail İnkılabı Pa. Hz. Hakkem Donanma Kan. Sükuti Beye filoların yüksek talim. İsmailden itibaren tahdit ve tet

Kaynak: (Cumhuriyet, 30 Eylül 1933, s. 5).

Ek-II: Donanmamız Anavatan'a dönüyor.

4 BİRİNCİ KATI 1936 YILI

ULUS

Son haberlerimiz
üçüncü sayfadadır

ADIMIZ, ANDIMIZDIR

HER YERDE 5 KURUŞ

ON YEDİNCİ YIL. NO: 5517

İKİ DOST MEMLEKET SULARINDA YAPTIĞI ZİYARETLEDE ÇOK DERİN BİR DOSTLUK, SAMİMİYET VE HÜRMET GÖREN DONANMAMIZ ANAVATANA DÖNÜYOR

Denizcilerimiz Cumhuriyet Türkiyesini, Atatürk'ün çocukları olduklarını her an minnet ve şükranla ve gururla kalblerinde taşıyarak en yüksek bir mertebede temsil etmişlerdir

Başlık

DEMİR

Fahri Rıza ATAY

Karabük demir ve çelik fabrikalarının inşaatı için İngiliz Brasseri şirketi mühendisleri ile terayan eden mühendisler nihayet bulmuştur: Müşahade carışına geçen Ekonomi Bakanı Celal Bayar'la şirketin temsilcisi olan M. A. Makenzi arasında yapılan anlaşma ile İngiliz teknolojiyi kullanarak demir işleri olacaktır. Karabük fabrikaları, yılda 180 bin ton arasında demir ve çelik üretecek ve memleketin benzeri fabrikalarından mühim bir kısmını temsil edecektir.

1934 de İtilaf ettığımız endüstri programının en mühim kısmı, bu idi. İktisat İnönü hükümeti muvaffakiyetlerle ne kadar memnun olsa ve biz de bu memnuniyetle bu iş için çalışan arkadaşlarımızı ne kadar takdir etsek, (her gün) memleketimize her gün zenginleşmelerini sağlar. Olay bu şekilde aşılıyor. Memleketimizin geleceğine ne kadar güvensek, ne kadar memnun olalım.

CS CamScanner ile tarandı

Yavuz 2 (A.A.) - Anadolu Ajansı'nın hususi muhabiri bildiriyor :

Donanmamız bu sabah Faler'den hareket etmiş ve dost yunan donanması tarafından parlak bir surette selâmlanmıştır. Erkin gemisi ve denizaltı filomuz daha evvelden hareket etmişti. Sahiz buçukta Alina elçimizin emrinde Şubey Ökne'ye ziyaretini müteakib Yavuz ve Filotilla demir

almışlar ve Yavuz başta, filotilla dümen suyunda, prova hattında Averof, sancakta dört yunan muhribi olduğu halde limandan çıkıp gitmişlerdir. Her iki donanmanın küpeçelerinde asker ve müzik meclisi almıştı. Sahilden beş mil mesafede Averof 17 toplu donanmamızı uğurlarken yunan torpidoları da aksi istikamette gemilerimizin pek yakınından geçerek toplanıyorlardı. Yavuz da 17 top

Büyük Bir Kayıp

Bu gün ölümünü haber vermekle müteakib olduğumuz, gazetemizin arıza haberleri, bu muhabirliğinde bulunmuş olan Sird Hebusu meşhum Mahmud Soydam

HATAY

HABERLERİ

Mebus yapılan Adalı Meh-

Kaynak: (Ulus, 4 Aralık 1936, s. 1, 6).

Ek-III: Donanmanın Malta Ziyaretinin Türk Dış Politikasında Yarattığı Olumlu Etkiye İlişkin "Lere Nouvelle" adlı Fransız gazetesinin 22 Kasım 1936 tarihli yazısını da içeren Dışişleri Bakanlığının raporu.

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
İ. Daire Umum Müdürüğü
1. Şube
2377
6.11

21.12.1936
İstanbul Malta Ziyareti münasebetile
"Le Journal" in bir yazısı

Yüksek Başvekilate

Donanmanın Malta ziyareti münasebetile Türkiye ile İngiltere arasındaki tradisyonel dostluğun yeniden teessüs ettiğine ve bu keyfiyetin "İngilterenin, İngilizlerin ambar-larını artık Sovyetlere hizmet etmeyen Türkiye'ye ifade eylediği-ne" dair (Le Journal) gazetesinin 22 Teşrinisani 1936 tarihli nüshasında çıkan yazının örneği beşli olarak tekdin kılınca .

Bu makalede, peş Türkiye'ye kur yapan Devletin yalnız İngiltere olmadığı, ahiren ambaryaya gelen Dr. Schocht'in de Hükümetimize bazı tekliflerde bulunduğu zikredilerek Fransanın Yakan Çarkda ve Türkiye'de hiç bir faaliyeti sevketmediğine de işaret olmaktadır .

Ara eylerin .

Yürüğü
21.12.36

Hariciye vekili
Eli
C. Haly
Gürşengeldi

3-

030	10			200	3635
-----	----	--	--	-----	------

21.12.1936 6972

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 200 - Dosya No: 363 - Sıra No: 5

Kaynak: (BCA, 030-10-200-3635/21.12.1936).

Ek-IV: Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizaltılara İsim Verilmesine İlişkin Yazısı.

T. C. BAŞVEKÂLET Husuli Kaleme Müdürlüğü Sayı : —		Dosya işaretleri
5093		5
Evranın	Numarası	<p>19.1.1938</p> <p>Sayın General Kâzım Özalp'a</p> <p>şeni dört denizaltı gemisine Buzinta Reisi Cumhuriyet Atatürk tarafından kullanılacak isimler hem milletimizle hem tahkim edilmeye Bu yol ile de saygılarımla sümmem</p> <p>e. Bayan.</p> <p>Atatürk'ün mektubunun 19.1.1938 sureti</p> <p>Başbakan Celal Bayar'ın şeni dört denizaltı gemilerinin isim bildiğim isimler şunlardır 1) Saldıran, 2) Batıran, 3) Tatar Koyu, 4) Yıldırım.</p> <p>Bunların manalarını ifade bile kayıt olmadığı komutanların memoraları, som. Türkçe olan bu kelimelerin kendisindeki, şane saldıran, Batıran, Atılan, yıldırım</p> <p>K. Atatürk</p>
Tarihi		
Yazan memur		
Yazı tarihi	17.1.1938	
Muavin		
Beyaz eden		
Beyaz tarihi		
Karşılaşmalar		
Sadıra No.	262	
Merbutatı	1	
Sevk tarihi	20.1.38	
Kaydeden		
Düşünceler		
1		030 10 62 418 5 1

Kaynak: (BCA, 030-10-62-418-5/17.01.1938).

Rus Basınına Göre 1921 Yılında Ankara Hükümeti

The Ankara Government in 1921 According to the Russian Press

Leyla DERVİŞ *

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun 100. yıldönümünü kutlamaya hazırlanmaktadır. Cumhuriyete giden tarihi sürecin en önemli adımlarından biri olan Ankara Hükümeti'nin kuruluşu ve Millî Mücadele evrelerini kapsayan konular, Türk bağımsızlık hareketi ve demokrasi tarihimiz bakımından özel bir öneme sahiptir. Emperyalizme karşı yürütülen Anadolu direnişine ilişkin gelişmelerin 1921 yılı boyunca Sovyet basınında nasıl yer aldığıyla ilgili ülkemizde pek az sayıda araştırma yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci gelişmelerini o devrin Sovyet basını yakinen takip etmiştir. Anadolu'nun stratejik konumu nedeniyle Türk Millî Mücadelesi hem Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler hem de onların muhalifi konumundaki Rus kesiminin ilgisini çekmiştir. Bu sebeple Ankara Hükümeti'nin ilk yıllarında cereyan eden olayları Sovyet basınından takip etmek mümkün olmaktadır. Bu çalışmada, 1921 yılında Sovyet basınında Ankara Hükümeti ile ilgili doğrudan veya dolaylı ilgisi olan ne tür haberlerin yapıldığı, Bolşeviklerin ve muhaliflerin Ankara Hükümeti'ne politik bakış açıları, ne tür yazıların çıktığı ve bunların ne ifade ettiği değerlendirilmeye çalışılacaktır.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
leyladervis@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9396-9018

Antalya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Sovyet Basını, Mustafa Kemal Atatürk, Ankara Hükümeti, TBMM, Millî Mücadele.

Abstract

The Republic of Turkey is preparing to celebrate the 100th anniversary of its foundation. The establishment of the Ankara Government, which is one of the most significant steps of the historical process toward the Republic, has special importance in terms of the Turkish independence movement and the Turkish history of democracy in the context of issues related to the steps of the National Struggle. Not much research has been conducted on the inclusion of the activities of the Anatolian resistance against imperialism throughout the year 1921 in the Russian press. The Russian press of the period closely followed the foundation of the Republic of Turkey. The strategic position of Anatolia was under the focus of both the Bolsheviks that came to power in Russia and the part of the Russian public opposing the Bolsheviks. Therefore, the initial years of the Ankara Government can be traced in the Russian press of those years. In this study, it is aimed to discuss the types of news items that were included in the Russian press directly or indirectly related to the Ankara Government in 1921, the views of the Bolsheviks and the opposition about the Ankara Government, the types of relevant narratives, and what these narratives meant.

Keywords:

Soviet Press, Mustafa Kemal Atatürk, Ankara Government, TBMM, National Struggle.

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 21/04/2023

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Ruslar, tarih boyunca, güneydeki en büyük komşusuyla ilgili olayları yakından takip etmişlerdir. Millî Mücadele yıllarındaki gelişmeler de doğal olarak yakından takip edilerek Sovyet basınında genişçe yerini almıştır. 1920 yılının sonlarına doğru Millî Mücadele ve Ankara Hükümeti ile ilgili haberlerin sayısında bir artış olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışmamızın hacmi de dikkate alınarak konuyla ilgili haberler 1921 yılıyla sınırlı tutulmuştur. Bu yıl içinde neşredilen dönemin büyük Sovyet gazetelerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Millî Mücadelesi, Türk Komünizmi ve daha birçok konuya ilişkin haberlere yer verilmiştir. Araştırma alanımızı Ankara Hükümeti ile sınırlı tuttuğumuz için çalışmamızda diğer konulara yer verilmemiştir.

Çalışmamızda Sovyet basınının *İzvestiya*, *Noviy Mir*, *Pravda*, *Svoboda*, *Vlast Truda* gazetelerinin 1921 yılında yayınlanan sayılarından mümkün mertebede istifade edilmiştir. Rus Hükümeti'nin resmî gazetesi olan *İzvestiya*, dönemin en büyük yayın organlarından biriydi. *Pravda* gazetesi ise, iktidar partisinin resmi yayın organlarındandı. Bu nedenle söz konusu dönemde Sovyet Rusya'da yüzün üstünde ulusal ve yerel gazetenin neşredilmesine karşın bunlar, diğer basın organlarına kaynaklık eden ve devlet ideolojisinin yayın organı olarak nitelendirilen *İzvestiya* ve *Pravda* gazetelerinin benzerleri durumundaydı. Bu sebeple konumuzla ilgili haber içeriklerinin benzer olması dikkate alınarak tekrara düşmemek adına söz konusu olan bu iki gazete, özellikle de *İzvestiya* gazetesi mercek altına alınmış ve değerlendirilmiştir. Aslında burada dış haberlerin benzer olması da ülkede sansürün sıkı bir şekilde uygulandığının göstergesidir. Sovyet basın tarihine bakıldığında hep bu basın-iktidar ilişkisini görmek mümkündür. Ayrıca karşıt görüşlere de ulaşabilmek için Bolşeviklere muhalif bir yayın organı olarak Polonya'da neşredilen *Svoboda* gazetesinin 1921 yılına ait tüm sayıları incelenmiş ve çalışmamızda bu bilgilere de yer verilmiştir.

20. yüzyılın başları hem Osmanlı hem de Rus İmparatorluğu için çetin bir dönem olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yıkılan bu iki imparatorluk yeni kuruluş süreçlerine girmişlerdir. Anadolu'da işgalci güçlere karşı İtikâl Mücadelesi başlatan Türkler oldukça zor şartlarda yürüttükleri ölüm kalım savaşında dış desteğe ihtiyaç duyuyorlardı. Çarlık Rus İmparatorluğu'nu yıkarak iktidarı ele geçiren Bolşevikler ise dünyada kendi ideolojilerini paylaşacak, diplomatik olarak yardımlaşacak ortaklar, yoldaşlar arıyorlardı. Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı Millî Mücadele harekâtı, bu sebeplerle Bolşeviklerin ilgisini oldukça çekiyordu. İngiltere ve müttefiklerinin desteğine umut bağlayarak Bolşevikler ile mücadelesini çeşitli platformlarda sürdüren Çarlık yanlısı muhalif Rus kesimi için de İstanbul ve Anadolu'da kimin iktidar olacağı oldukça önemli idi.

Bolşeviklerin Anadolu'ya ilgilerinin yönelmesine "Türk Ermenistan'ı" diye adlandırdıkları Rus işgali altındaki Türk toprakları konusu yol açmıştır. Bolşeviklerin Türkleri ilgilendiren ilk kararı 11 Ocak 1918 tarihli "Türk Ermenistan'ı" ismini verdikleri karar olmuştur (Dekretı, C. 1, s. 298-299). Bolşevikler, 1917 Ekim İhtilalinden önce ve sonra Rusya'da otoriteyi ellerinde tutabilmek ve güçlendirmek adına Ruslar

haricindeki diğer etnik grupların da güvenini kazanmak ve yeni yönetime destek vermelerini sağlamak amacıyla halkların hukukuna dair birtakım vaatleri içeren beyannameler yayınlamışlardı. Bunlardan en önemlilerinden biri diyebileceğimiz Ermenilere ait olanıdır. Neşredilen bu kararnamede Rus işgali altında bulunan Türk topraklarında yaşayan Ermenilerin kendi yazgısını serbestçe tayin hususunda hak sahibi olduklarına vurgu yapılıyor ve bu konuda Ermenileri destekledikleri ilan ediyordu. Türk hükümetinin bu kararnameye karşı tepkisi, 12 Şubat 1918'de ordusunu ileri harekâta geçirmek olmuştur. İşte bu kararla birlikte Anadolu'daki durum Bolşevik Rus basınının ilgisini daha çok çeker hale gelmiştir.

O günlerde (22 Aralık 1917 – 3 Mart 1918) Belarus'ta gerçekleştirilen Brest Litovsk görüşmelerinde Türk ve Rus heyetlerinin çıkarlarının örtüşmemesi üzerine Sovyet medyasında Osmanlı karşıtı bir propaganda başlatılmıştır. Bu karşıt propaganda, Rus Hükümeti denetiminde olan *İzvestiya* gazetesi merkezli yürütülmüştür (Ors, 2012, s. 62).

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile yenilgiyi kabul etmesi sonrasında emperyalist galip devletlerarasında Türk topraklarının paylaşılarak işgal edilmesi üzerine tarih boyunca hür yaşamış olan Türk Milleti'nin, tüm imkânsızlık ve olumsuzluklara rağmen Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kapitalizmin temsilcileri olan işgalci devletlere karşı istiklal ve istikbali için direnişe başlamış olması, Bolşeviklerin dikkatinin yeniden Anadolu'ya yönelmesine sebep olmuştur. Uluslararası yalnızlıktan kurtulmak isteyen Bolşevikler, kapitalizmin en büyük temsilcileri ve ortak düşman olarak gördükleri İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşan Ankara Hükümeti ile yakın iş birliği yapma kararı almış, bu da Bolşevik Rus medyasının Ankara Hükümetine karşı olan tutumunu değiştirmiştir.

Bolşevik yönetiminin değişen politik yaklaşımı taraflar arasındaki ilişkilere de olumlu yansımaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar esir düşmüş olan Türk esirlerinin serbest bırakılmaları ve tahliyeleri 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması ile hızlandırılmış olup 1918-1924 yılları arasında devam etmiştir. Yaklaşık olarak Eylül 1919- Ekim 1920 arası dönemde esirlerin tahliye işlemlerinde duraklama yaşanmıştı. Ankara Hükümeti'nin kurulmasından sonra Türk esirlerinin serbest bırakılmaları ve yurda dönüşleri konusunda da Bolşevikler Ankara'daki yeni hükümeti muhatap almışlardır. Bolşeviklerle diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra esirlerin tahliye işlemlerini Ankara hükümeti üstlenmiş ve 16 Mart 1921 tarihinde de Sovyet Rusya ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında imzalanan Moskova Antlaşması'ndan sonra da esirlerle ilgili işlemler devam ettirilmiştir (Poznahirev, 2014, s. 77-79).

Bunun gibi olumlu gelişmeler Sovyet basınında Türkiye, Ankara Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele konularında yayın yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Çalışmayı hazırlarken karşılaşılan önemli zorluklardan biri, ilgili gazete sayılarının tamamının bulunamaması; diğeri ise yüz sene önce neşredilen gazete sayfalarının yıpranmış olmasından dolayı kısmen olsa da okunamaması olmuştur. Bu nedenlerden dolayı birkaç makaleye ve bazı haberlere ulaşılabilmiştir.

Özetle bu çalışmada, kuruluşunun 100. yıldönümünü kutlamaya hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti tarihinin önemli bir kesitini oluşturan Ankara Hükümeti'nin 1921 yılındaki faaliyetlerine dair iktidar yanlısı ve iktidar muhalifi Rus yayın organlarında yer almış olan haberler, yorumlar, analizler ve çeşitli bilgiler kronolojik olarak incelenip aktarılmaya, Bolşeviklerin ve muhaliflerin gözünde Anadolu'da yaşanan önemli gelişmelerin ne ifade ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Millî Mücadele ve Türkiye Komünist Partisi'nin Kuruluşu

Her ideoloji gibi Bolşevizm de diğer ülkeler nezdinde yayılmak amacını gütmekteydi. Rejimlerini yaygınlaştırmak isteyen Bolşevikler Anadolu'da kendilerine benzer bir siyasal oluşumun meydana gelmesini çok arzuluyorlardı. Bu nedenle Anadolu direnişine ait ilk haberlerden biri de Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşuna dair olmuştur. Bolşevikler arasında büyük memnuniyet yaratan bu gelişmeye ilişkin 1 Ocak 1921 tarihli *İzvestiya* gazetesinin 1. sayısında Ankara'da bir Komünist Partisi kurulduğuna ve hem Mecliste hem de halk arasında taraftarlarının çok olduğuna değinilen bir haber yapılmıştır ("Komunisti v Angore", *İzvestiya*, 1921, s. 2). Yine *İzvestiya* gazetesinin 24 Şubat 1921 tarihli 41. sayısında da, Bolşeviklerce son derece heyecan uyandıran bir gelişme olarak yorumlanan Türkiye'de yeni bir Komünist Partisi'nin kurulduğu haberine yer verilmiştir ("Novaya Komunnistiçeskaya Partiya", *İzvestiya*, 1921, s. 1).

Bolşevik basın organları, 10 Eylül 1920 yılında kurulmuş olan Türkiye Komünist Partisi ile ilgili haberleri sayfalarına aktarmaya devam etmiştir. Örneğin *Pravda* gazetesinin 4 Ocak 1921 tarihli sayısında, *Yeni Dünya* gazetesine atıf yapılarak "Anadolu Hükümeti'nin Üyeleri" adlı kısa bir makale neşredilmiştir. Söz konusu makalede TBMM'nin her sancaktan gelen beşer temsilciden oluştuğu, Hükümet Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa'nın aynı zamanda Meclis Başkanı da olduğu, son zamanlarda Meclis'e İstanbul'dan milletvekillerinin gelip katıldığı, Meclis'te tahminen 250 milletvekilinin bulunduğu bilgilerine yer verilmiştir. Bu milletvekilleri arasında Türkiye başta olmak üzere tüm Müslüman ülkelerde Sovyet ve hilafet yönetimlerini birleştirme olasılığını öngören komünistlerin olduğu ileri sürülmüştür. Yazının devamında hükümet üyelerinin ve cephe komutanlarının isimleri aktarılmıştır ("O Polojenii v Turtsii", *Pravda*, 1921, s. 3). *Pravda* gazetesi, iktidar partisinin resmi yayın organı olmasından dolayı haber ve makalelerinde yazarlarının TBMM'deki komünistler ve faaliyetleri konusunda biraz abartıya kaçtıklarını belirtmek gerekmektedir. Devletin resmi görüşünü yayınlarına aktaran *Pravda*, Bolşeviklerin Anadolu'da yeni kurulmakta olan devletin rejiminin komünist bir ideolojiyle şekillenmesini sağlamak ve komünist Türkler vasıtasıyla da hilafet çatısı altında yer alan tüm Müslüman dünyasını bu yeni rejim altında birleştirmeyi amaçlayan politik hedeflerini açıklamaktaydı. O yıllarda Anadolu'da Türk siyasi çevrelerinde sınırlı da olsa komünizmin izleri elbette vardı ama Türk mebuslarının büyük çoğunluğunun önceliği Sovyetlerden yardım almak suretiyle Millî Mücadelenin kazanılmasıydı.

Aynı tarihte, yani 4 Ocak 1921 tarihli 2. sayısında *İzvestiya* gazetesi *Tan* gazetesine dayandırdığı "Kaçınılmaz..." başlıklı makalesinin sonunda, Ankara'nın Müslüman halk kitlelerini sadece milli duygularını pekiştirerek Bolşeviklere karşı

ayaklandırabileceği tespitine yer vermektedir (“Neizbejnoye...”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). Bu tespit ile Anadolu’da yürütülen İstiklal mücadelesine “Millî Mücadele” söylemi ile başlanması ve devam edilmesinin sebebi, Sovyet kamuoyuna açıklanırken aynı zamanda bu direnişin bir halk hareketi olduğuna da vurgu yapılmaktadır.

Sovyet basınında, Millî Mücadele cephelerindeki gelişmeler dışında Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasındaki ilişkilerin de ilgi odağı olduğu görülmektedir. *İzvestiya* gazetesinin 16 Ocak 1921 tarihli 10. sayısında, *Reuters* Haber Ajansı kaynaklı yapılan haberde Mustafa Kemal Paşa’nın tavizsiz yaklaşımından dolayı İstanbul ve Ankara Hükümetleri arasında kabine krizi yaşanabileceği ön görüşünün kuvvetli bir ihtimal olduğu iddia edilmiştir. Aynı haberin devamında Fransız kaynaklı bir haber ajansına atıf yapılarak İzmir ve Trakya’nın İtilaf Devletlerini oluşturan müttefiklerin kontrolünde kalması şartıyla diğer Anadolu topraklarında Türklere bağımsızlık tanınması teklifinin Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edileceği ve böyle bir antlaşmanın imzalanması halinde ise Azerbaycan konusunda Mustafa Kemal Paşa ile Sovyet Hükümeti arasında bir anlaşmazlığın doğabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Haberin son satırında ise bu muhtemel gelişmelere dair bilgilerin Mustafa Kemal Paşa’nın yakın çevresinden alındığı belirtilmiştir. (“Peregovori Soyuznikov s Angorskim Pravitelstvom”, *İzvestiya*, 1921, s. 3). Haberin, Türk Ordusunun Yunan saldırılarını durdurmasıyla sonuçlanan Birinci İnönü Muharebesi’nin (11 Ocak 1921) hemen sonrasında yapılması dikkat çekicidir.

Yine *İzvestiya* gazetesinin 21 Ocak 1921 tarihli 13. sayısında, 29 Aralık tarihli *The Morning Post* gazetesindeki habere atıf yaparak Kemalistlerin 10 Aralık tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesindeki resmi bir haberle Dahiliye Nazırı İzzet Paşa’nın da dahil olduğu bir heyetin Millî Mücadele’ye (yazıda Mustafa Kemal Paşa’ya) katıldıklarını ve bu sansasyonel haberin Türk çevrelerinde paniğe sebebiyet verdiği hususuna dikkat çekilmiştir. Haberde;

“Düşmanlarımız Türkiye’yi ve Türk Milletini yok etmek amacıyla tüm yollara başvuruyorlar. Buraya gelen heyet İngilizlerin baskı ve sürgünlerini yaşamış asıl vatansızlardan oluşuyor. Buraya gelişleri dahi sıkıntıydı. Gelebilmeleri için Ankara Hükümetiyle bir görüşme yapmak istediklerini uydurmak zorunda kalmışlardı. Ancak şimdi, resmi olarak Anadolu’daki yürütülen milli mücadeleye dâhil olduklarını açıkça bildirmektelerdir” (“Prisoedineniye İzzet-Paşı k Kemalyu”, *İzvestiya*, 1921, s. 2).

Burada Sovyet basınında İzzet Paşa’nın Millî Mücadeleye katıldığı havası verilmeye çalışıldığı akla gelmektedir. Ancak bir hafta sonra yine *İzvestiya* gazetesi 27 Ocak 1921 tarihli 17. sayısında *Tan* gazetesini kaynak göstererek Kemalistlerle görüşmelerin devam ettiğini ve İzzet Paşa’nın birkaç gün sonra İstanbul’a döneceğini, İstanbul’a gönderilen subayın kendi hükümetine bu bilgiyi iletmediği nakledilen haberler arasındadır (“İzzet Paşa i Kemalisti”, *İzvestiya*, 1921, s. 3). Buradaki haberle ilgili birkaç hususu belirtmek gerekmektedir. Bilindiği üzere, İtilaf Devletleri, Sevr’in tadilini sağlamak amacıyla Ankara Hükümeti ile anlaşmak için faaliyete geçmiştir. Bu maksatla Dâhiliye Nazırı İzzet Paşa başkanlığında oluşturulan bir heyet 5 Aralık 1920’de Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki heyetle Bilecik’te görüşmelere katılmıştı. Taraflar arasında yapılan görüşmelerden umulan sonuç elde edilemeyince İstanbul

heyeti Ankara'ya götürülmüştü. TBMM, heyet üyelerine maaş tahsis etmesine ve görev vermesine rağmen onlar Ankara'da kalmak istememişler ve üç ay sonra İstanbul'a dönmüşlerdi (Aytepe, 2004, s. 23-25). İzzet Paşa İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı Devlet teşkilatının lağvına kadar (4 Kasım 1922) İstanbul Hükümetine hizmet etmiştir.

Sovyet medyası, Millî Mücadele cephesindeki gelişmeleri titizlikle takip ederek sayfalarına taşımıştır. *İzvestiya* gazetesi'nin 11 Ocak 1921 tarihli 5. sayısında yer alan "Kemalistlerin Başarısı" başlığı altında Ankara'dan bildirilen duyuruya atıf yapılarak Adana civarındaki demir yolunun Kemalistler tarafından imha edildiği, Bursa-İznik cephesinin durgun olduğu, Yalova'nın güneydoğusunda Türklerin Yunan-Ermeni müfrezesini imha ettiği ve Kemalistlerin İzmir istikametinde ilerledikleri haberleştirilmiştir. Bu haberlerin 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında cereyan eden Birinci İnönü Muharebesi'ne ilişkin olduğu anlaşılmaktadır. Aynı haberin son paragrafında *Tan* gazetesine atıf yapılarak İzmir yakınlarında (yazıda yer yer bazı kısımlar okunamamaktadır) Mustafa Kemal Paşa'nın 800 askerle Ankara Hükümeti'ne karşı ayaklanan bir isyanı bastırıldığı bildirilmektedir ("Uspehi Kemalistov", *İzvestiya*, 1921, s. 2). Burada habere konu olan isyan olayının ise Çerkez Ethem kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen tenkil hareketi olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı gün gazetede yer alan bir diğer haberde "Partizanların Faaliyetleri" başlığı altında İzmir Yunan cephesinin gerisinde sayıca çokça olan partizan grupların saldırılarının yoğunlaştığını, Yunan arabalarının ele geçirildiği, saymanların ve bazı Türk tüccarlarının da soyulduğu bildirilmiştir. Yazıda *partizan* olarak adlandırılan kuvvetler küçük gruplar halinde Yunan işgaline karşı direniş gösteren Kuva-yi Milliyecilerdir. Yine gazetenin aynı sayısında "Kemalistlerin Müttefiklerle Görüşmeleri" başlıklı haberde Mustafa Kemal Paşa'nın Nuri Beyi müttefiklerle görüşmek üzere Paris'e gönderdiğini ve Paşa'nın geri döndüğünde verdiği bilgiye göre İstanbul'da hükümet çevrelerinde, Ankara'nın İtilaf Devletleriyle antlaşmaya varmasının ancak Sevr antlaşmasında değişiklikler yapılmasıyla mümkün olabileceği düşüncesi hâkimdir. Haberde ayrıca Kemalistlerin birçoğunun İtilaf Devletleri'yle yapılacak olan antlaşmanın neticesinde Türkiye'nin bağımsız bir politika yürütebileceği ve bunun Türk-Sovyet ilişkilerinde bir kopma yaratmayacağı fikrinde oldukları ifade edilmiştir ("Deyatelnos' Partizan", "Peregovori Kemalistov s Soyuznikami", *İzvestiya*, 1921, s. 2). Bu bilgiler aktarılırken Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında dostane ilişkilerin devam ettirilmesi konusunda gösterilen hassasiyetin dile getirilmiş olması dikkat çekmektedir.

"Kemalistlerin Başarısı" başlığı altında yapılan bir diğer haberde *İzvestiya* gazetesinin 2 Şubat 1921 tarihli 22. sayısında yayınlanmıştır. *Zarya* gazetesine atfen yapılan bu haberde, Kuva-yi Milliye¹ ordusunun başına Mustafa Kemal Paşa'nın geçtiği, Ankara Hükümeti milletvekillerinin büyük çoğunluğunun cepheye iştirak ederek orduya gönüllü olarak kayıt oldukları ve Yunan ordusunun büyük kayıplar vererek panik içerisinde kaçmak zorunda kaldığı bilgilerine yer verilmişti. Aynı sayıda

¹ Sovyet basınında Kuvâ-yi Milliyeciler için umumiyetle Milliyetçiler (natsionalisti) sıfatı kullanılmıştır.

Varnenskaya Poçta gazetesi kaynak gösterilerek yapılan haberde, Kemalistlerin ağır çatışmalar neticesinde birçok esir ve büyük ganimet alarak Bursa şehrine girdikleri ve tüm cephelerde taarruza devam ettikleri aktarılmıştır (“Uspehi Kemalistov”, *İzvestiya*, 1921, s. 3).

Yunan birliklerinin İnönü’de durdurulmuş olması, Anadolu direnişini hararetle destekleyen Sovyet Hükümet çevrelerinde büyük bir memnuniyet doğurduğu için düzenli Türk Ordusunun kazanmış olduğu bu ilk başarının Rus gazetelerinde çok abartılı bir şekilde aktarıldığı görülmektedir.

1. Sevr ve Londra Görüşmeleri

Çalışmamıza konu olan 1921 yılında Rus basınında yayın hayatını sürdüren önemli gazetelerin büyük çoğunluğu Bolşevikleri desteklemekle beraber Çarlık taraftarlarının Polonya’da çıkarttığı *Svoboda* gibi muhalif gazeteler de yayın hayatlarını sürdürmekteydi. Polonya’da Bolşevizm² karşıtı Rus muhacirlerin çıkarttığı ve en önemli muhalif yayın organı olan *Svoboda* gazetesinin 13 Şubat 1921 tarihli 34. sayısında Londra Konferansı’na dair bir haber yer almaktadır. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’in Londra Konferansı nedeniyle Ankara Hükümeti’nin şartlarını açıkladığına değinilirken, “bütün Türk halkının lideri” Mustafa Kemal Paşa’nın konferansa iştirak edeceği de ileri sürülmüştür. Yazıda “Halk tarafından doğrudan seçilen Milli Meclis Türkiye’nin yegâne temsilcisidir; içten ve kuvvetli bir şekilde barış istiyor” ifadesi kullanılmıştır. Aynı yerde ayrıca İtalyanların *Tribuna* gazetesine atıf yapılarak Anadolu’daki Mustafa Kemal Paşa taraftarlarının artmakta olduğu ve Türk halkının neredeyse tamamının O’nu desteklediği ifade edilmiştir (“Turetskiy Vopros i Londonskaya Konferentsiya”, *Svoboda*, 1921, s. 1).

Svoboda gazetesi Londra Konferansı’nda tartışılan konuları sayfalarına taşımaya devam etmiştir. Konumuzla ilgili olarak gazetenin 16 Şubat tarihli 36. sayısında İtalya’nın Mustafa Kemal Paşa’yı destekleyeceği ve Sevr Antlaşması’nı gözden geçirmeye hazır olduğu, Karadeniz’de gemilerin serbest dolaşımı, bazı şartlarla Rus heyetinin Çanakkale meselesinin tartışılacağı oturuma katılımına onay verebileceği iddia edilmiştir (“Politika İtalii na Londonskoy Konferentsii”, *Svoboda*, 1921, s. 1).

Londra Konferansı’yla ilgili *İzvestiya* gazetesinin 10 Şubat 1921 tarihli 29. sayılı haberinde, İtilaf Devletleri’nin TBMM’yi Londra Konferansı’na resmi olarak davet ettiklerini, bunun üzerine 6-7 Şubat tarihlerinde geniş yetkiler verilen ve gerekli direktifler alan delegasyonun özel bir trenle Ankara’dan hareket ettiğini ve İstanbul’da durmadıklarını bildirmektedir. Ayrıca haberde milletvekillerin listesi de verilmiştir (“Delegatsiya Kemalistov na Londonskuyu Konferentsiyu”, *İzvestiya*, 1921, s. 2).

Yine *İzvestiya* gazetesinin 23 Şubat 1921 tarihli 40. sayısında *Tan* gazetesi kaynak gösterilerek yapılan haberde Mustafa Kemal Paşa’nın resmî gazetede yayınlanan deklarasyonunda kendisinin konferansa katılımının Rus-Türk dostluk ilişkilerini olumsuz şekilde etkilemeyeceğini söylediği yazılmıştır (“Zayavleniye Mustafı-Kemalya”, *İzvestiya*, 1921, s. 1). Bu haberde Mustafa Kemal Paşa’nın Londra Konferansı’na şahsen katılacağı nakledilmiş ise de bilindiği üzere konferansa Dışişleri

² O yıllardaki Türk Bolşevizm’i konusunda ayrıca bk. Akal, 2002.

Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında oluşturulan Ankara Hükümeti heyeti katılmıştır. Ankara heyetinin istekleri özetle şöyleydi: İzmir'in işgaline son verilmelidir, Batı Trakya Türkiye'ye bırakılmalıdır, İstanbul'dan yabancı askerî kuvvetler çekilmelidir, Boğazlarda Türk egemenliği tanınmalıdır. Bu haberlerden de anlaşılacağı üzere bir neticeye varılmamasına rağmen, Londra Konferansı, İtilaf Devletleri'nin Ankara hükümetini ve TBMM'yi tanımaları açısından diplomatik bir başarıydı.

İzvestiya gazetesinin 27 Şubat 1921 tarihli 44. Sayısında, Türkiye'nin Londra Konferansı'nda masaya getirdiği talepleri ve İtilaf Devletlerinin tutumlarına değinilirken Sovyet Rusya'nın yenedünya düzenindeki önemli rolünü Doğu devletleri ve Türkiye'nin anlamış olduğu görüşü savunulmuştur. Bu şartlarda, İtilaf Devletlerinin, Türk taleplerini kabul etmiş olsa dahi Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya karşı saflarına çekmesinin pek olası olmadığı yorumu yapılmıştır. (Vilenskiy (Sibiriyakov), "Eşo o Turtsii", *İzvestiya*, 1921, s. 1).

Dünyada kadınların birçok haktan mahrum olduğu 20.yüzyıl başlarında Ankara Hükümeti'nin Türk kadınlarına verdiği önem Sovyet basınının takip ettiği gündem maddelerinden biri olmuştur. *İzvestiya* gazetesinin 17 Şubat 1921 tarihli 35. sayısında neşredilen "Doğunun Kadını Uyandı..." adlı haberde, Doğu'nun kadınlarını özgürleştirmek amacıyla Ankara'da bir Türk kadınları örgütünün kurulduğu bildirilmektedir ("Jenşina Vostoka Prosnulas...", *İzvestiya*, 1921, s. 1).

İzvestiya gazetesinin 19 Şubat 1921 tarihli 37. sayısında Sovyet Rusya'yı doğrudan ilgilendiren İtilaf Devletleri'nin Ankara Hükümeti'ni yanlarına çekmek konusunda izledikleri dış politika üzerinde durulduktan sonra 8 Şubat tarihli *La Victoire* gazetesinde neşredilen Gustave Herve'nin³ yazısı yorumlanmıştır. Burada İtilaf Devletleri mutfağının "sırlarını" yavaşça ve bir olasılık olarak ortaya döken Herve'nin, Mustafa Kemal Paşa'nın ve Türk milliyetçilerinin şartlarını kabul etme eğiliminde olduklarını açıklamasının asıl amacının Batı kamuoyunu bu duruma hazırlamak olarak değerlendirilmiştir. Haberin devamında Herve'nin, Mustafa Kemal Paşa'nın "çok ağır şartlar" öne sürdüğünü, ancak İtilaf Devletleri ve Fransa'nın milli çıkarlarını göz önünde bulundurarak bu ağır şartları kabul etmek zorunda kalacaklarına dikkat çekilmiştir. Son paragrafta İtilaf Devletleri ve bu ülkelerin basın organlarının, Bolşevizm'e karşı yeni bir dayanağı milliyetçi Türkiye'de bulmaya çalıştıkları ve bu amaç uğruna bayrağı altında savaştıkları tüm "yüksek ilkelerini" feda etmeye hazır oldukları öne sürülmüştür. Haberin devamında özetle Sovyet Rusya faktörüne vurgu yapılarak bu politikanın başarı şansının olmadığı belirtilmiştir ("Stavka na Turtsiyu", *İzvestiya*, 1921, s. 1).

Aynı gazetenin bir sonraki sayısında, 7 Ocak tarihli *Hilal* gazetesine dayandırılan haberde, Büyük Millet Meclisi oturumunda Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı'nın yaptığı konuşmada, emperyalist Avrupa'nın, artık Kemalist Ankara Hükümeti'ni Sevr Antlaşması'nı kabul etmeye veya onaylamaya zorlayabilecek bir güce sahip olmadığı

³ Gustave Herve (1871-1944), Fransız gazeteci ve politikacı. Fransız nasyonal sosyalist yazar ve siyaset adamı. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Marcobelli, 2020).

düşüncesini açıkladığı belirtmiştir (O.V.NKİD, “Krah İmperialistov”, *İzvestiya*, 1921, s. 1).

2. Türk-Sovyet İlişkileri ve Moskova Anlaşması

7 Ocak 1921 tarihinde Vladimir Lenin, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta Sovyet Rusya'nın Dağıstan'a otonomi tanınmasından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve Anadolu halkının emperyalistlere karşı yürüttüğü mücadelesinde başarı dileklerini iletmiştir (Belov vd., 1959, s. 450-451; Benhür, 2008, s. 284). Bilindiği üzere Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 13 Kasım 1920'de (yasal tescili 20 Ocak 1921'de) kurulmuştur. Telgrafta Lenin, Sovyet Rusya'da yaşayan tüm milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduklarını vurgulayarak Ankara hükümeti de bu politikayı desteklediğinden ötürü teşekkür etmektedir. Telgrafta kullanılan dostluk ve nezaket içeren ifadeler, Lenin'in ve Bolşevik yönetiminin Anadolu direnişini ve lideri olan Mustafa Kemal Paşa'yı çok önemsediklerini göstermektedir.

İzvestiya gazetesinin 2 Şubat 1921 tarihli 22.sayısında *Tan* gazetesinden alınan bilgilere göre yapılan haberde Kemalistler, Sovyet Rusya ilişkileri kapsamında Trabzon'u bir deniz üssü haline getirmek istedikleri için şehirde büyük askeri hareketliliğin olduğu, yabancı kurumlarına el koyarak denizcilik okulları açmak istedikleri ve Amerika'nın yetimhaneleri dışında tüm yabancı kurum ve okulların kapatıldığı bilgisine yer verilmektedir (“Kemalist v Trapenzune”, *İzvestiya*, 1921, s. 3).

Sovyet basınında Ankara Hükümeti'nin dış politikadaki duruşunu destekler mahiyette haberlerin de servis edildiğini görmekteyiz. Örneğin *İzvestiya* gazetesinin 11 Şubat 1921 tarihli 30. sayısında Letonya ulusal haber ajansına (L.T.A.) atf yapılarak neşredilen “Kemalistlerin Talepleri” adlı haberde, Fransız Hükümeti'nin tehditlerine rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın Fransa'nın Karadeniz'deki Türk gemilerinin serbest dolaşımını garanti etmediği müddetçe esir düşen Fransız askerlerinin tahliyesini reddettiği bildirilmiştir (“Trebovaniya Kemalistov”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). Sovyet basınında Ankara Hükümeti'nin Türkiye'nin bağımsızlığına ve ulusal egemenliğine verdiği önem nedeniyle takdir edildiği görülmektedir.

Türk milli mücadelesinin kendileri açısından sağlayacağı avantajları dikkate alan Bolşevikler, Ankara Hükümeti ile yakın diplomatik ilişki kurmak amacıyla 1921 yılının 15 Ocak tarihinde Budu Mdivani (Polikarpe Gurdenoviç)'yi Rusya'nın yeni Ankara Büyükelçisi olarak atamışlardır. Mdivani 19 Şubat tarihinde Ankara'ya gelmiş, 5 Mart tarihinde de güven mektubunu Mustafa Kemal'e sunmuştur.

Ankara ve İstanbul Hükümetleri arasındaki ilişkiler ile bağlantılı olarak *İzvestiya* gazetesinin 10 Şubat 1921 tarihli 29. sayısında Sultan'ın Ankara Hükümeti'ni tek yetkili olarak tanıma niyetinde olduğuna dair bir haber yayınlamıştır (“Sobirayutsya Priznat”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). Ertesi gün, 11 Şubat 1921 tarihli 30. sayısındaki haberde ise Mustafa Kemal Paşa'nın Tefvik Paşa'ya gönderdiği telgrafta, “Sultan hazretlerinin gönderdiği bildirgeyle TBMM ve Ankara Hükümeti'ni tanıdığı, bundan dolayı da TBMM'nin de Sultan'ın dokunulmazlığını kabul ettiğini, tüm hanedan masraflarının karşılanacağını garanti edildiği ve bu giderlerin TBMM bütçesine dâhil edildiği, Sultan'ın İstanbul'da kalabileceği, İstanbul ve civarının yönetimiyle ilgili daha sonra

karar verileceği...” bilgisi aktarılmıştır (“Priznaniye Angorskogo Pravitelstva”, *İzvestiya*, 1921, s. 2).

16 Mart 1921 tarihinde Moskova’da Türkiye ile Rusya arasında 16 madde ve 1 ek kısımdan oluşan bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma kuşkusuz Türk-Rus ilişkileri tarihinde önemli bir yere sahiptir (DVP SSSR, III, s. 597-604). 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’nın sivil ve askeri Türk kamuoyunda algısı da Sovyet yayın organlarında haber konusu olmuştur. *Pravda* gazetesinin 29 Mart 1921 tarihli 67. sayısında, Rusya Telgraf Ajansı ROSTA’nın⁴ Trabzon’da bulunan muhabirinin, Anadolu’da toplumun her kesiminin Rusya ve Ankara Hükümeti arasında imzalanan antlaşmaya odaklandığı, “Türk halkının her ferdinin kurtuluşu sadece bu antlaşmada gördüğü”, bir Türk subayının da “Subaylar seviniyor, artık Doğu cephesinde bir tane asker bırakmayabiliriz, Batı cephesini kendimiz hallederiz.” dediğini, bu gelişmenin her yerde hatta berberlerde ve kahvehanelerde konuşulduğunu bildirdiği nakledilmiştir (“V Turtsii. K Zaklyuçeniye Dogovora s Rossiyey”, *Pravda*, 1921, s. 3).

İzvestiya gazetesinin 15 Nisan 1921 tarihli 81. sayısında Moskova Antlaşması’nın TBMM’inde olumlu karşılandığına dair bir haber yayınlanmıştır. Mart ayının 29’da gerçekleştirilen TBMM oturumunda Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey’in, Rus-Türk anlaşmasının metnini okuduğu, okuduktan sonra milletvekillerinin yoğun şekilde alkışlarının duyulduğuna değinilmiştir (“Natsionalnoye Sobraniye o Russko-Turetskom Dogovore”, *İzvestiya*, 1921, s. 1).

Svoboda’nın 21 Nisan 1921 tarihli 88. sayısında Sultan’ın Anadolu’daki son savaş nedeniyle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’ne (gazetede ‘Türk Kızıl haç’ ifadesi kullanılmıştır) kendi cebinden 10 bin ve Haremının ise 3 bin lira bağışta bulunduğunu, camilerde Anadolu’daki savaşlarda vefat edenler için dua okunmasını emrettiğine değinen gazete, bu gelişmelerin yakın zamanda Sultan’ın TBMM’yi tanımasının beklendiğine işaret olduğunu yazmıştır. Haberde ayrıca Bekir Sami Bey’in İstanbul’a geldiği ve Sadrazam Tefik Paşa’nın da orada bulunduğu, yakın günlerde kabine değişikliğinin gerçekleşebileceğine değinilmiştir (“Primirenie Dvuh Turtsiy”, *Svoboda*, 1921, s. 3).

Bolşevik Rus basınında Türk-Rus yakınlaşmasına ve iş birliğine önem verildiğini, iki ülke arasındaki telgraf yazışmalarının detaylarına inilerek neşredilmesinden anlamaktayız. *İzvestiya* gazetesinin 13 Şubat 1921 tarihli 32. sayısında neşredilen “Türkiye ve Sovyet Rusya. Dışişleri Halk Komiserliği’nden” adlı haberde, Bekir Sami Bey’in Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Dışişleri Halk Komiseri Georgiy Çiçerin’e yazmış olduğu ve karşılıklı güven, dostluk, müttefik ve batı emperyalizmine karşı ortak mücadele gibi ifadelerin kullanıldığı telgraf yayınlanmıştır (“Turtsiya i Sovetskaya Rossiya. Ot Narodnogo Komissariata po İnostrannım Delam”, *İzvestiya*, 1921, s. 1).

İzvestiya gazetesi, Rusya’nın en büyük yayın organlarından olup Türk-Rus yakınlaşmasına ve iş birliğine büyük önem verdiğini her vesile ile göstermektedir. Nitekim Bolşevikleri destekleyen *İzvestiya* gazetesinin 27 Şubat 1921 tarihli 44.

⁴ ROSTA (Rusya Telgraf Ajansı; 1918-1935), Sovyet basınına ve Bolşeviklere haber duyurmak amacıyla kurulmuştur.

sayısında, “Rus-Türk Konferansının Açılışı” başlığı altında, iki devletin heyet üyeleri açıklanarak taraflar arasındaki görüşmelere dair son derece samimi ve dostane konuşmalara verilmiştir (“Otkrıtiye Russko-Turetskoy Konferentsii”, *İzvestiya*, 1921, s. 1). *İzvestiya* gazetesinin 1 Mart 1921 tarihli sayısındaki “Emperyalizmin Yeni Mağlubiyeti” adlı makalede, Moskova’da Rus ve Türk hükümetleri temsilcilerinin katılımıyla iş birliği konferansının başladığına dair bilgi verilmiş ve bu konferansta barışseverliğin tezahür ettiğine vurgu yapılmıştır (“Novoe Porajenie İmperyalizma”, *İzvestiya Petrogradskogo Soveta Raboşih i Krasnoarmeyskih Deputatov*. 1921, s. 1). 3 Mart 1921 tarihli 47. sayısında yer alan “İki Konferans” başlıklı haberde, önce “Moskova Antlaşması” süreciyle ilgili TBMM ile Rusya hükümetleri arasındaki görüşmelerin başlaması, sürecin safhaları ve tarafların görüşleri üzerine detaylı bilgiler yayınlanmıştır. Devamında ise “Londra Konferansı” sürecinde Mustafa Kemal Paşa’nın kararlı tavırlarına ve bundan sonra Ankara Hükümeti’nin Sovyet Rusya ile yakınlaşmasının önemine vurgu yapılmıştır (“Dve Konferentsii”, *İzvestiya*, 1921, s. 1).

Aynı gazetenin 20 Mart 1921 tarihli 60. sayısında da “Moskova Konferansı”nın iki ülke arasında dostluk ve kardeşlik antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandığına değinildikten sonra söz konusu anlaşmanın batı emperyalizmine karşı güçlü bir ittifakın müjdecisi olduğu yorumu yapılmıştır (“Dogovor Mejdu Rossiyey i Turtsiyey”, *İzvestiya*, 1921, s. 1). Benzer haberler gazetenin ilerleyen sayılarında da çıkmaya devam etmiştir. Örneğin *İzvestiya* gazetesinin 20 Mart 1921 tarihli 61. sayısında neşredilen “Dünya Arenasında” başlıklı haberde, Türkiye’nin Doğu’daki bağımsız devletlerin en güçlüsü olduğu dile getirilmiştir. Devamında Ankara Hükümeti etrafında birleşen işçi sınıfının mücadelesi, Türk halkının bağımsız bir şekilde güçlenerek gelişebileceğinin göstergesi olduğu ve devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya’nın birbirlerinin siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarının karşılıklı garantörü olmalarının yanı sıra birbirlerini destekleyen tabii bir müttefik haline geldikleri ifade edilmiştir (“Na Mejdunarodnoy Arene”, *İzvestiya*, 1921, s. 1). Yine *İzvestiya* gazetesinin 30 Mart 1921 tarihli 68. sayısında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı kaynak gösterilerek Kemalistlerin, İtilaf Devletleriyle barışın sağlanması durumunda dahi Rusya ile dostluk ilişkilerini devam ettirme niyetinde olduğuna dikkat çekilmektedir (O.V.NKİD, “Turtsiya. Kemalisti za Soyuz s Sovetskoy Rossiyey”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). *İzvestiya* gazetesinde yer alan bu yorumlar, salt haberi yapan muhabirin şahsi düşünceleri olmayıp aynı zamanda Bolşevik yönetiminin resmi görüş ve düşüncelerini de yansıtmaktadır.

İzvestiya gazetesinin 6 Nisan 1921 tarihli 74. sayısında neşredilen “Ankara Hükümeti ve Sovyet Rusya’sı” adlı haberde, Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir’in tüm askeri birliklere ve devlet kurumlarına gönderdiği telgrafta, ülkenin siyasi durumu üzerine bilgi verirken halkın mücadeleyi sonuna kadar devam ettirme kararlılığından bahsettiği belirtilmiştir. Haberin devamında Kazım Karabekir’in:

“Hedefimize giden bu yolda Sovyet Rusya ile dost olduk. İtilaf Devletleri, Moskova ile antlaşma yaptığımızdan dolayı bizi Bolşeviklerle karşı karşıya getirmek istemişlerdi. Hedefimiz, düşmanlarımızın engellemeye çalıştıkları iç düzende yeniden yapılanmadır. Sovyet Rusya’nın Müslümanlara zulmettiği ve ezdiği söylentileri, düşmanlarımızın

kışkırtmalarıdır.” şeklindeki açıklamalarına yer verilmiştir (“Angorskoye Pravitelstvo i Sovetskaya Rossiya” *İzvestiya*, 1921, s. 2).

Millî Mücadele döneminde Sovyet Rusya ile olan ilişkilerde batı emperyalizmine karşı tarafların birlikte hareket etmesini gerektirmiştir. Söz konusu ilişkilerin zaman zaman stratejik iş birlikleri şeklinde karşılıklı çıkarlar üzerinden devam ettiğini belirtmek gerekmektedir.

10 Temmuz 1921 ile 24 Temmuz 1921 tarihleri arasında Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sırasında *İzvestiya* gazetesinin 14 Temmuz 1921 tarihli 152. sayısında TBMM’nin olağanüstü toplanacağı haberi yapılmış, ama nedeni belirtilmemiştir (“Sozıv Natsional’nogo Sobraniya”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). Aynı haberin hemen altında İtalya’nın Kemalistlere yardımda bulunduğu *Daily Telegraph*’a atıf yapılarak aktarılmıştır (“Kemalistı Prodoljayut Nastupat”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). Ayrıca gazete Bursa Cephesinde Yunanların Yalova’yı terk ettikleri duyurulmuş ve Mustafa Kemal Paşa’nın bütün Anadolu halklarının lideri olduğuna vurgu yapılmıştır (“İtalya Pomogayet Kemalistan”, *İzvestiya*, 1921, s. 2), Son cümledeki “Anadolu halklarının lideri” ifadesinden Ankara Hükümeti’nin 1921 yılının 11 Nisan-17 Haziran tarihleri arasında hilafet yanlısı milislere karşı yürüttüğü mücadelede Anadolu halkının vermiş olduğu desteğe ve Mustafa Kemal Paşa’nın liderlik özelliklerine dikkat çekildiği anlaşılmaktadır.

Svoboda gazetesinin 1 Haziran 1921 tarihli 123. sayısında Atina Telgraf Ajansı’na atıf yapılarak Meclisteki kapalı oturumda İsmet (İzmad) Paşa’ya saldırı gerçekleştiği ve Paşanın hafif yaralandığı, Ankara’ya gizlice gelen Enver Paşa taraftarlarının tutuklandığı, çoğunun da çıkan çatışmalarda öldürüldüğü bildirilmiştir (“Krovavie Boi v Angore”, *Svoboda*, 1921, s. 4). O zamanlar Batı Cephesi Komutanı olan İsmet Paşa’ya TBMM’de saldırı yapıldığına dair bilgiler doğru değildir. Bu büyük ihtimalle Yunan medyasının propaganda amaçlı yayınladığı asılsız haberlerinden biridir.

7 Haziran 1921 tarihli *Svoboda* gazetesinin 128. sayısında Ankara Hükümeti ile Yunanistan arasında bazı görüşmelerin yapıldığı, Türklerin İzmir ve Trakya’nın tahliye ve teslimini temel şart olarak ileri sürdükleri ifade edilmiştir (“Angora i Gretsıya”, *Svoboda*, 1921, s. 4).

Büyükelçi Mdivani’nin hastalanması nedeniyle Sovyetler 3 Mayıs 1921 tarihinde Sergey Natsarenuşu yeni Ankara Büyükelçisi olarak atamıştı. Natsarenuş 27 Haziran’da Mustafa Kemal Paşa’ya güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır. Büyükelçinin güven mektubunu sunmasını *İzvestiya* gazetesi 14 Temmuz 1921 tarihindeki 152. sayısında Anadolu Ajansı’nın 28 Haziran tarihli haberine atıf yaparak aktarmıştır. Rus Büyükelçisinin güven mektubunu sunarken “Ayasofya’ya haç takmak Rus halkının arzusu değil, Çar’ın şahsi fikri ve aristokrasinin ideali idi.” cümlesini kurması dikkate değerdir (“Priyem Predstavitelya RSFSR”, *İzvestiya*, 1921, s. 2). Elçi, bu ifadesi ile Bolşevik yönetiminin, Çarlık Rusya’nın İstanbul’u da içine alan Ortodoks dünya devleti kurma idealini benimsemediklerini dile getirmiştir. Bolşevik yönetimi ile Anadolu Türk yönetimi arasında sorun yaratabilecek tarihi bir politikadan vazgeçildiğinin resmi ağızdan dile getirilmiş olması, iki tarafın iş birliğini sağlamak ve sağlam temellere oturtmak açısından son derece önemli bir açıklama olmuştur.

Rus gazetelerinde Ankara Hükümeti kabinesindeki değişimler de yansıtılmaktaydı. Örneğin, *Svoboda* gazetesinin 2 Temmuz 1921 tarihli 124. sayısında yeni Ankara Hükümeti'nin kurulduğuna dair habere yer verilmiştir ("Novoe Pravitel'stvo v Angore", *Svoboda*, 1921, s. 4).

Svoboda gazetesinin 13 Temmuz 1921 tarihli 161. sayısında *Svenska Dagbl (Dagnladet)* gazetesine atıf yapılarak TBMM'de Sovyetlerin Ankara Hükümeti'ne önerdiği ileri sürülen "Avrupa'daki topraklardan vazgeçme ve başkenti Bursa olacak bir Anadolu Devleti kurmak" teklifine şiddetli tepkilerin geldiği, Meclis oturum başkanının bu teklifi destekleyenleri hain ilan ettiği, tabancaların ateşlendiği, hükümeti düşürmeyi talep eden 20 milletvekilinin tutuklandığı iddia edilmekteydi ("Burnie Stsenı v Angorskom Parlamente", *Svoboda*, 1921, s. 3). Muhalif Rus gazetesindeki bu iddialarda gerçeklik payının olmadığını söylemek gerekmektedir. Bu haberin amacının, Ankara Hükümeti ile Bolşevik yönetimini arasını açmak olduğu aşikârdır.

Svoboda gazetesinin 29 Temmuz 1921 tarihli 177. sayısında Ankara Hükümeti'nin başkenti Ankara'dan Sivas'a taşımayı planladığı iddiası ortaya atılmıştır ("Pereezd Angorskago Pravitel'stva", *Svoboda*, 1921, s. 1). Batı cephesinde Yunan kuvvetlerinin elde etmiş olduğu başarılar üzerine bu haberin yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Svoboda gazetesinin 1 Ağustos 1921 tarihli 180. sayısında Ankara Hükümeti ve Bolşevikler arasındaki esir değişiminin ayrıntıları aktarılmıştır. Aynı sayıda, TBMM'nin karıştığı, Mustafa Kemal Paşa'nın halkın baskıları sonucunda görevini bırakmak zorunda kaldığına ilişkin asılsız bir haber yer almıştır ("Sovetsko-Kemalistskaya Antanta" ve "Bezporjadki v Angore", *Svoboda*, 1921, s. 2). Bu bilgiler gazetenin daha önceki sayılarındaki asılsız haberlerle birlikte değerlendirildiğinde, Bolşevik karşıtı olan *Svoboda* gazetesi, Ankara Hükümeti'ni Bolşeviklerin müttefiki olarak gördüğü için sık sık aleyhte ve asılsız haberler yayınlamaktan geri durmamaktadır.

24 Ağustos 1921 tarihli *Svoboda* gazetesinin 201. sayısında yayınlanan bir makalede Anadolu'daki genel durum, TBMM Hükümeti'nin tedbirleri, sansür ve kontrol uygulamalarına değinilmiş ve Bolşevizm'in neden Anadolu'da filizlenemeyeceği anlatılmaya çalışılmıştır. Yazara göre, Türklerin Müslüman olması ve Anadolu'da yaşayanların birbirine kenetlenmesi hem halkın hem de yöneticilerin yabancıların kontrolü konusunda ciddi tedbirler alması; Rusya'dan gelenlerin peşine adam takılması, mektupların jandarma tarafından kontrol edilmesi ve benzeri gelişmelerin Bolşevizm propagandasının Anadolu'da başarılı olmasına büyük engel teşkil etmektedir (Z.Z., "Bolşeviki Li Kemalisti?", *Svoboda*, 1921, s. 2). Bu yazı her ne kadar Bolşeviklere muhalefet için yazılmış ise de yapılan tespitler o günün Anadolu insanının dini ve milli bakışını ve Ankara yönetiminin Bolşevizm'in kontrolünde izlediği politikayı anlatması bakımından gerçekleri dile getiren bir makale olmuştur.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde kıyasıya çatışmaların yaşandığı, top seslerinin Ankara'ya ulaştığı, Meclisten yetki alan Mustafa Kemal Paşa'nın yedi kaburgası kırılmış olduğu halde bir at arabasına monte ettirdiği koltuk üzerinde savaşa komuta ettiği günlerde *Svoboda* gazetesinin 26 Ağustos 1921 tarihli 203. sayısında Ankara'nın kısa sürede düşeceği, Trabzon'a gelen Rus gemilerinin Türk bayrağı altında yüzmeye

başladığı, Bolşeviklerden iki askeri bölüğün yardıma geldiği, iki tanesinin de yolda olduğu haberleri yayınlanmıştır (“Eşe Pobeda Grekov”, “Russkie Pod Turetskim Flagom”, “Bol’şeviki v Angore”, *Svoboda*, 1921, s. 3-4).

Anadolu’ya ilişkin her gelişme Sovyet basınında haber olmuştur. Bunlardan biri de Bekir Sami Bey’in Londra’da İngiltere, Fransa ve İtalya ile ayrı ayrı imzaladığı ve TBMM tarafından onaylanmayan sözleşmelere dair yapılmıştır. *Vlast Truda* gazetesinin 15 Eylül 1921 tarihli 549. sayısında Ankara Hükümeti’nin Londra Antlaşması’nı tanımadığı ve bundan dolayı Anadolu’da yeniden savaşın alevlenebileceği yazılmıştır. Yazıda ayrıca Millî Mücadelenin kısa tarihi de aktarılmıştır (“Perspektiva Novoy Voyni”, *Vlast Truda*, 1921, s. 1).

İzvestiya gazetesinin 11 Kasım 1921 tarihli 253. sayısında TBMM’nin 5 Kasım’dan başlamak üzere çalışmalarını 3 aylığına uzatma kararı aldığı “Kemal Paşa Başkan” başlığıyla verilmiştir (“Kemal’ Paşa-Diktator”, *İzvestiya*, 1921, s. 1). Aynı yazıda Mustafa Kemal Paşa’nın Fransızlarla antlaşma yaptığı ve böylece Güney Cephesinden çektiği askerleri Yunanlılara karşı göndererek onları kısırdığı, Kafkasya’da oluşturulan gönüllü dört tümenin Mustafa Kemal Paşa’ya çok büyük destek sağladığı, Ankara’da bulunanların Atina’da siyasi darbe beklediği ve böylece Yunanistan’la masaya oturabileceklerini düşündüklerini yazmıştır.

İzvestiya gazetesinin 7 Aralık 1921 tarihli 275. sayısında *Çakatamart* gazetesine atıf yapılarak Enver ve Halil (Kut) paşaların Mustafa Kemal Paşa’ya mektup göndererek Anadolu’ya hizmet etmeye hazır olduklarını yeniden bildirdikleri, ama TBMM’nin bu teklifi Enver Paşa taraftarlarının suçlu olduğunu gerekçe göstererek geri çevirdiği aktarılmıştır (“Predlojenie Envera i Otvet Angori”, *İzvestiya*, 1921, s. 2).

TBMM’nin Ankara’dan Kayseri’ye taşınması gündemdeyken Bolşevikler Mihail Frunze’yi Türkiye’ye büyükelçi olarak gönderme kararı almıştır. TBMM de bu gelişme üzerine Rusya’ya telgraf göndererek memnuniyetlerini dile getirmiştir. Mihail Frunze’nin Ankara’da kaldığı zaman zarfı içerisinde Türk-Sovyet dostluğunun pekiştirildiği kamuoyuna gösterilmeye çalışılmış ve karşılıklı dostluk mesajları verilmiştir. *İzvestiya* gazetesinin 7 Aralık tarihli 275. sayısında Mihail Frunze’nin Trabzon’dayken Türk yetkililerinin daveti üzerine Hakları Savunma Cemiyeti (Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)’ne giderek Ukrayna-Türkiye dostluk ilişkileri üzerine sohbet ettiği ve konuyla ilgili Türk basınında makalelerin çıktığı bilgilerine yer verilmiştir (“Frunze v Trapezunde”, *İzvestiya*, 1921, s. 2).

13 Aralık 1921 tarihinde Ankara’ya gelen Mihail Frunze 20 Aralık tarihinde TBMM’de bir konuşma yapmıştır (“Ukrainskiy Sovetskiy Posol v Turtsii”, *Noviy Mir*, 1922, s. 2). Gazetelere verdiği demeçler ve Meclis’te yaptığı konuşmalar yoğun ilgi görmüştür. *İzvestiya* gazetesinin 28 Aralık 1921 tarihli 293. sayısında Frunze’nin konuşmasından sonra TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Mihail Kalinin ve Ukrayna Başkanı Grigoriy Petrovskiy’e gönderdiği telgrafı yayınlanmıştır. Söz konusu telgrafta, Frunze’nin konuşmasının TBMM üyeleri üzerinde derin etki bıraktığı, Bolşeviklerin Büyükelçi olarak Frunze’yi göndermesinin Millet Meclisi’nde minnettarlık yarattığı bildirilmiştir. Aynı telgraftan Mustafa Kemal Paşa’nın mareşal unvanını kullandığını da öğreniyoruz (“Privetstviye

t.t. Kalininu i Petrovskomu”, *İzvestiya*, 1921, s. 3). TBMM Başkanı’nın telgrafına Ukrayna Başkanı Grigoriy Petrovskiy aynı içerikteki telgrafla karşılık vermiştir. Neticede Mihail Frunze başkanlığındaki Ukrayna Heyeti ile Ankara Hükümeti Heyeti arasındaki görüşmeler 2 Ocak 1922’de “Türkiye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması”nın imzalanması ile sonuçlanmıştır.

Sonuç

Çalışmamızda, Ankara Hükümetiyle ilgili 1921 yılına ait haberlerin, Türkiye Kurtuluş Savaşı sürecini yakından takip eden Sovyet basın organlarına yansıma biçimleri ve içerikleri incelenmiştir. Rusların *İzvestiya*, *Pravda*, *Svoboda*, *Vlast Truda* gazetelerinde 1921 yılında Anadolu’daki Millî Mücadele ile ilgili haberler sıklıkla neşredilmiştir. Çalışmamızda başlıca müracaat kaynağımız hükümetin resmi yayın organı olan *İzvestiya* gazetesi ile Prag’da neşredilen muhalif *Svoboda* gazetelerinin ilgili yıldaki sayıları olmuştur. Söz konusu gazetelerin iktidar yanlısı mı muhalif mi oldukları ilgili haberlerin içeriğine de yansımıştır. Bu bilgiler derlenirken, ulaşılabildiğimiz gazete sayılarındaki haber içerikleri taranmıştır. Bolşeviklerin yayın organları olan *Pravda* ve *İzvestiya* gazeteleri, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen mücadeleyi ve Ankara Hükümeti’nin politikalarını genel olarak destekleyen haberlere yer vermiştir. İncelediğimiz dönem içerisinde, Sovyetler Birliği’nin Türkiye’yi etki altına alma çabaları nedeniyle, Sovyet basınında Ankara Hükümeti’ne dair yorumlar genellikle olumlu olmuştur. Rus muhaliflerin yayın organı olan *Svoboda* gazetesinde ise asılsız haberlere sık sık yer verildiği görülmektedir. Buna karşılık genel olarak milliyetçi bir hareket olarak tanımlanması ve Türk Millî Mücadele’sinin batı emperyalizmine karşı bir hareket olarak değerlendirilmesi sebebiyle Sovyet basınında Ankara Hükümeti’ni destekler içerikte haberler yapıldığı görülmüştür.

Bolşevik gazeteleri, çoğunlukla, haber kaynağı olarak ROSTA adlı haber ajansının başka gazete ve ajanslardan alarak servis ettiği verileri kullanmıştır. Görüldüğü gibi bu ajans, yabancı basın organlarına atıf yapılarak hazırlanan haberleri basın kuruluşlarına vererek bazen de yanlış, asılsız bilgi ve haberler servis etmiştir.

Sovyet-Türk ilişkileri, Ankara Hükümeti’nin diğer devletlerle münasebetleri, Kafkasya’daki durum, Sevr Anlaşması, Millî Mücadele, cephelerdeki gelişmeler, emperyalizm ile mücadele, Ankara-İstanbul ilişkileri, Ankara’da meydana gelen gelişmeler gibi konular Sovyet basınında kendine yer bulmuştur. Millî Mücadelenin seyri, Sevr’in nasıl sonuçlanacağı, Kafkasya’nın kimin kontrolünde olacağı ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin tercih edeceği yeni rejim konuları Rusları doğrudan ilgilendiren meseleler olmuştur.

Sovyet basınında Kuvâ-yi Milliyeciler için çoğunlukla Kemalistler, Milliyetçiler (natsionalisti), Devrimciler (revolyutsioneri), partizanlar gibi sıfatlar kullanılmıştır.

1921 yılı Sovyet basınında yer alan verilere bakıldığında Anadolu’daki olayların Bolşevikler açısından ilgi çekici olduğu söylenebilir. Dönemin basınında *Kemalistlerin başarısı*, *Ankara Hükümeti’nin kabul edilişi*, *sonuna kadar mücadele*, *Rus-Türk dostluk ilişkileri* gibi ifadeler tekrarlanmıştır. Ancak bunların tamamının aktarılması bir çalışmanın sınırlarını aştığı için konumuz dışındaki haberlere yer vermek mümkün olmamıştır. Sovyet medyasının tamamı taranırsa, belirli kronolojik sınırlar dâhilinde

yapılacak tematik çalışmalarla daha ayrıntılı verilerin elde edileceği, daha farklı yorumlar yapma olanağının doğacağı ve önemli bilgilerin literatüre kazandırılacağı söylenebilir.

Sonuç olarak, incelenen dönemde Sovyet basınında neşredilen haberlerde, yayın hayatını sürdüren önemli gazetelerin büyük çoğunluğu Bolşevik yanlısı olup Anadolu'daki Millî Mücadeleyi ve Ankara Hükümetini destekler mahiyette haberler neşrederek genellikle objektif tarihi bilgilere yer vermektedirler. *Svoboda* gazetesi örneğinde olduğu gibi muhalif gazetelerin olaylara farklı bir açıdan bakarak asılsız haberlere sıklıkla yer verdikleri de görülmektedir.

Extended Abstract

The Republic of Turkey is preparing to celebrate the 100th anniversary of its foundation. The establishment of the Ankara Government, which is one of the most significant steps of the historical process toward the Republic, has special importance in terms of the Turkish independence movement and the Turkish history of democracy in the context of issues related to the steps of the National Struggle. Not much research has been conducted on the inclusion of the activities of the Anatolian resistance against imperialism throughout the year 1921 in the Russian press. The Russian press of the period closely followed the foundation of the Republic of Turkey. The strategic position of Anatolia was under the focus of both the Bolsheviks that came to power in Russia and the part of the Russian public opposing the Bolsheviks. Therefore, the initial years of the Ankara Government can be traced in the Russian press of those years. In this study, the types of news items that were included in the Russian press directly or indirectly related to the Ankara Government in 1921, the views of the Bolsheviks and the opposition about the Ankara Government, the types of relevant narratives, and what these narratives meant were investigated.

In this study, the forms of reflection of news items related to the foundation of the Republic of Turkey in the Russian press, which closely observed this process, in 1921 were examined. In the Russian newspapers *Izvestia*, *Pravda*, *Svoboda*, and *Vlast' Truda*, news items were frequently published about the National Struggle in Ankara in 1921. The ownership statuses of these newspapers were also reflected in the contents of these news items. While collecting these news items, news headings in the issues of newspapers that we could access were searched. The newspapers *Pravda* and *Izvestia*, belonging to the Bolsheviks, who supported the struggle led by Mustafa Kemal Atatürk, generally included news stories that support the Ankara Government and its policies. It was seen, on the other hand, that the newspaper *Svoboda*, which was a publication of the Russian opposition, included inaccurate news items frequently. The main sources of reference in our study were the issues of the *Izvestia*, which was the official publication of the government, and the *Svoboda*, which was published in Prague in the period, in the examined year.

The Bolshevik newspapers mostly used data that were provided by the news agency named ROSTA, which gathered news items from other newspapers and agencies, as a news source. As seen in this study, this agency sometimes provided

inaccurate and misinformed information and news by serving news items referring to foreign press organizations.

The Soviet press included issues such as Russian-Turkish relations, the relations of the Ankara Government with other states, the situation in the Caucasus, the Treaty of Sevres, the National Struggle, developments on war fronts, struggle against imperialism, Ankara-Istanbul relations, and developments occurring in Ankara. The progress of the National Struggle, how the Treaty of Sevres would conclude, and who would have control of the Caucasus were issues that concerned the Russians directly.

For the Kuvayi Milliye movement, mostly expressions such as Kemalists, Nationalists (natsionalisti), and Revolutionaries (revolyutsioneri) were preferred in the Russian press.

Considering the data available in the 1921 Russian press, it may be argued that the events in Anatolia during the period were of interest to the Soviet media. In the press of the period, expressions such as *the success of Kemalists, the acceptance of the Ankara Government, Struggle to the end, and friendly Russian-Turkish relations* were repetitively used. However, as it exceeded the scope of a single study to state the entirety of these portrayals, it was not possible to include news items that were not relevant to our topic of study. It may be thought that if the entirety of the Russian media is searched, with thematic studies to be conducted within certain chronological bounds, more detailed data can be obtained, more different interpretations can be made, and important information will be contributed to the literature.

Consequently, considering the news items produced in the Soviet press in the examined period, most of the significant newspapers operating in the period were aligned with the Bolsheviks and offered mostly objective historical information by writing stories supportive of the National Struggle in Anatolia and the Ankara Government, but as in the case of the *Svoboda*, opposition-aligned newspapers looked at the events from a different perspective and frequently included misinformed news items.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Dokumenti Vneşney Politiki SSSR [Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dış Politika Belgeleri], 24 Cilt, Moskova 1957-1961
Dekreti Sovetskoy Vlasti. C. 1, 25.10.1917-16.03.1018. Moskva, Gos. İzdatelstvo političeskoy literaturı, 1957.

Gazeteler

Angora İ Gretsia. *Svoboda*, Sayı: 128, 7 Haziran 1921, s. 4.
 Angorskoye Pravitelstvo i Sovetskaya Rossiya. *İzvestiya*, Sayı: 74 (1217), 6 Nisan 1921, s. 2.
 Burnie Stsenı v Angorskom Parlamente. *Svoboda*, Sayı: 161, 13 Temmuz 1921, s. 3.
 Delegatsiya Kemalstov na Londonskuyu Konferentsiyu. *İzvestiya*, 29(1172), 10 Şubat 1921, s. 2.
 Deyatelnos' Partizan, Peregovori Kemalstov s Soyuznikami. *İzvestiya*, Sayı: 5 (1148), 11 Ocak 1921, s. 2.
 Dogovor mejdu Rossiiyey i Turtsiyey. *İzvestiya*, Sayı: 60 (1203), 20 Mart 1921, s. 1
 Dve konferentsii. *İzvestiya*, Sayı: 47 (1190), 3 Mart 1921, s. 1.
 Eşe Pobeda Grekov, Russkie Pod Turetskim Flagom, Bol'sheviki v Angore. *Svoboda*, Sayı: 203, 26 Ağustos 1921, s. 3-4.
 Frunze v Trapezunde. *İzvestiya*. Sayı: 275. 7 Aralık 1921. s. 2.
 İtaliya Pomogayet Kemalistan. *İzvestiya*, Sayı: 152, 14 Temmuz 1921, s. 2.
 İzzet Paşa i Kemalstı. *İzvestiya*, Sayı: 17 (1160), 27 Ocak 1921, s. 3.
 Jensina Vostoka Prosnulas. *İzvestiya*, Sayı: 35 (1178), 17 Şubat 1921, s. 1.
 Kemal' Paşa-Diktator. *İzvestiya*, Sayı: 253, 11 Kasım 1921, s. 1.
 Kemal'-Prezident Kurdistana. *İzvestiya*, Sayı: 152, 14 Temmuz 1921, s. 2.
 Kemalstı Prodoljayet Nastupat. *İzvestiya*, Sayı: 152, 14 Temmuz 1921, s. 2.
 Kemalstı v Trapenzune. *İzvestiya*, Sayı: 22 (1165), 2 Şubat 1921, s. 3.
 Komunisti v Angore. *İzvestiya*, Sayı: 1 (1144), 1 Ocak 1921, s. 2
 Krovavie Boi v Angore. *Svoboda*, Sayı: 123, 1 Haziran 1921, s. 4.
 Na Mejdunarodnoy Arene. *İzvestiya*, Sayı: 61 (1204), 22 Mart 1921, s. 1.
 Natsionalnoye Sobraniye o Russko-Turetskom Dogovore. *İzvestiya*, Sayı: 81 (1224), 15 Nisan 1921, s. 1.
 Neizbejnoye. *İzvestiya*, Sayı: 2 (1145), 4 Ocak 1921, s. 2.
 Novaya Kommunističeskaya Partiya. *İzvestiya*, Sayı: 41 (1184), 24 Şubat 1921, s. 1.
 Novoe Porajenie İmperyalizma. *İzvestiya Petrogradskogo Soveta Raboşih i Krasnoarmeyskih Deputatov*. 1 Mart 1921, s. 1.
 Novoe Pravitel'stvo v Angore. *Svoboda*, Sayı: 124, 2 Temmuz 1921, s. 4.
 O Polojenii v Turtsii. *Pravda*, 4 Ocak 1921, s. 3.
 Preezd Angorskago Pravitel'stva. *Svoboda*, Sayı: 177, 29 Temmuz 1921, s. 1.
 Peregovori Soyuznikov s Angorskim Pravitel'stvom. *İzvestiya*, Sayı: 10 (1153), 16 Ocak 1921, s. 3.
 Perspektiva Novoy Voynı. *Vlast Truda*, Sayı: 549, 15 Eylül 1921, s. 1.
 Politika İtalii na Londonskoy Konferentsii. *Svoboda*, Sayı: 36, 16 Şubat 1921, s. 1.

- Predlojenie Envera i Otvet Angori. *İzvestiya*. Sayı: 275. 7 Aralık 1921. s. 2.
- Primirenje Dvuh Turtsiy. *Svoboda*, Sayı: 88, 21 Nisan 1921, s. 3.
- Privetstviye t.t. Kalininu i Petrovskomu. *İzvestiya*. Sayı: 293. 28 Aralık 1921. s. 3.
- Priyem Predstavatelya RSFSR. *İzvestiya*, Sayı: 152, 14 Temmuz 1921, s. 2.
- Priznaniye Angorskogo Pravitelstva. *İzvestiya*, Sayı: 30 (1173), 11 Şubat 1921, s.2.
- Sobirayutsya Priznat. *İzvestiya*, Sayı: 29 (1172), 10 Şubat 1921, s. 2.
- Sovetsko-Kemalistskaya Antanta ve "Bezporiyadki v Angore. *Svoboda*, Sayı: 180, 1 Ağustos 1921, s. 2.
- Sozıv Natsional'nogo Sobraniya. *İzvestiya*, Sayı: 152, 14 Temmuz 1921, s. 2.
- Stavka na Turtsiyu. *İzvestiya*, Sayı: 37 (1180), 19 Şubat 1921, s.1.
- Trebovaniya Kemalstov. *İzvestiya*, Sayı: 30 (1173), 11 Şubat 1921, s. 2.
- Turtsiya i Sovetskaya Rossiya. Ot Narodnogo Komissariata po İnostrannım Delam. *İzvestiya*, Sayı: 32 (1175), 13 Şubat 1921, s. 1.
- Ukrainskiy Sovetskiy Posol v Turtsii. *Noviy Mir*, Sayı: 10, 12 Ocak 1922, s. 2.
- Uspehi Kemalstov. *İzvestiya*, Sayı: 5 (1148), 11 Ocak 1921, s. 2.
- V Turtsii. K Zaklyuçeniye Dogovora s Rossiyey. *Pravda*, Sayı: 67, 29 Mart 1921, s. 3.
- Vopros i Londonskaya Konferentsiya. *Svoboda*, Sayı: 34, 13 Şubat 1921, s. 1.
- Zayavleniye Mustafı-Kemalya. *İzvestiya*, Sayı: 40 (1183), 23 Şubat 1921, s. 1.
- Otkritiye Russko-Turetskoy Konferentsii. *İzvestiya*, Sayı: 44 (1187), 27 Şubat 1921, s. 1.
- O.V. NKİD. Krah İmperialstov. *İzvestiya*, Sayı: 38 (1181), 20 Şubat 1921, s. 1.
- O.V. NKİD. Turtsiya. Kemalstı za Soyuz s Sovetskoy Rossiyey. *İzvestiya*, Sayı: 68 (1211), 30 Mart 1921, s. 2.
- Uspehi Kemalstov. *İzvestiya*, Sayı: 22 (1165), 2 Şubat 1921, s. 3.
- Vilenskiy (Sibiryakov) VL., Eşo o Turtsii. *İzvestiya*, Sayı: 44 (1187), 27 Şubat 1921, s. 1.
- Z. Z., Bol'sheviki Li Kemalstı?. *Svoboda*, Sayı: 201, 24 Ağustos 1921, s. 2.

Diğer Kaynaklar

- Akal, E. (2002). *Milli Mücadelenin başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*. İstanbul: TÜSTAV.
- Aytepe, O. (2004). Milli Mücadelede Bilecik Görüşmesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 33-34, 23-31
- Belov, G. vd. (1959). *Dokumentı vneşney politiki SSSR*. C. 3. Moskva, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı.
- Benhür, Ç. (2008). 1920'li yıllarda Türk-Sovyet ilişkileri: kronolojik bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya.
- Marcobelli, Elisa: Hervé, Gustave, in: 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, ..., issued by Freie Universität, Berlin 2020.
- Ors, R. D. (2012). *Russkie, Atatyurk i Rojdenie Turetskoy Respubliki*, Moskva: Ves Mir.
- Poznahirev, V.V. (2014). K Voprosu o Periyodizatsii Protsessa Repatriyatsii Turetskihi Voennoplennih İz Rossii v 1918-1924 gg. *Aktualnie Problemi Gumanitarnih i Estestvennih Nauk*, Sayı: 9.

Türkiye’de Cumhuriyet’in İlanını ABD Basını Nasıl Gördü?

How the U.S. Press Perceived the Proclamation of the Republic in Türkiye?

Mehmet OKUR *
Abdullah BERK **

Öz

Millî Mücadele döneminde gerek kongreler gerekse Büyük Millet Meclisi’nde vurgulanan halk egemenliği kavramı esasında büyük zaferin ardından Cumhuriyet’e doğru evrilecek sürecin bir nevi habercisi olmuştur. Ancak vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının ön planda olduğu bu dönemde Cumhuriyet düşüncesi zikredilmemiş, Cumhuriyet’in ilanına kadar Anadolu hareketinin mahiyeti ancak milli egemenlik kavramıyla sınırlı kalabilmiştir. Dış dünya tarafından yakından takip edilen bu dönem büyük bir güç olarak ortaya çıkan Amerika Birleşik Devletleri’ndeki basın tarafından da izlenmiş, Anadolu’daki gelişmelerle birlikte yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş süreci çeşitli haber ve yorumlarla Amerikan kamuoyuna aktarılmıştır. Cumhuriyet’e doğru ilerleyen bu dönem boyunca Türkiye konusunda iç ve dış kamuoyunda ismi en çok gündemde olan kişi ise yeni rejimin mimarı olan Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Başlarda kendisi Ankara hükümeti ile ilgili ABD basınına yansıyan açıklamalarında Cumhuriyet ifadesini kullanmazken, bu yönetim şekline mesafeli bir pozisyon almış ve Cumhuriyet’in ilanı öncesinde izlenen temkinli politikayı bizzat yürütmüştür. Öte yandan Millî Mücadele hareketinin Bolşevizm’e kayma tehlikesi bu dönemde İtilaf Devletleri tarafından dile getirilirken, Ankara’dan iletilen ve bu tehlikeyi canlı tutan uyarı niteliğindeki açıklamalar gazete sütunlarında yer bulmuştur. Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilan edilerek rejimin adının resmen konulması Amerikan gazetelerinde yer yer övgü, yer yer de otoriter bir rejime gidiş endişesiyle yorumlanmış, Mustafa Kemal ise söz konusu haberlerde öne çıkan isim olmuştur.

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
okur25@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-8788-9038
Trabzon / TÜRKİYE

** Dr Öğrencisi Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Department of History
abdullah.berk@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-2087-0006
Trabzon / TÜRKİYE

* Prof. Dr. Karadeniz Technical University, Faculty of Literature Department of History
okur25@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-8788-9038
Trabzon / TÜRKİYE

** PhD Student Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Department of History
abdullah.berk@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-2087-0006
Trabzon / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

ABD Basını, Türkiye, Cumhuriyet, Mustafa Kemal.

Abstract

The concept of popular sovereignty, which was emphasized both in the congresses period and in the Grand National Assembly during the National Struggle, was actually a sign of the process that would turn into the Republic after the great victory. The idea of the Republic, however, was not mentioned in that period as the integrity of the homeland and the national independence were prioritized. Thus, Anatolian movement could be limited to the concept of national sovereignty until the proclamation of the Republic. That period,

Başvuru/Submitted: 20/12/2022

Kabul/Accepted: 27/03/2023

which was followed closely by many countries, was also observed by United States of America which emerged as a great power. U.S press released foundation process of the Republic of Türkiye together with the other developments in Anatolia to American public with various comments. Throughout that period, the figure whose name most remained on the agenda in the domestic and foreign public opinion regarding Türkiye was Mustafa Kemal Pasha the founding father of the new regime. In the beginning, while he did not use the word "Republic" in his statements to U.S press about Ankara government, he stood aloof from this regime and carried out the cautious policy followed before the proclamation of the Republic. On the other hand, while Entente Powers was putting forward the danger of Bolshevism for National Struggle movement, warning statements from Ankara that kept this danger alive were reflected in newspaper columns. The proclamation of the Republic in October 1923 and naming the regime officially were interpreted in American newspapers with praise and sometimes with the concern that Türkiye might be an authoritarian regime and Mustafa Kemal became the prominent figure in the news.

Keywords:

The U.S. Press, Türkiye, Republic, Mustafa Kemal.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Tarihte ulusal bağımsızlık gibi kesin bir amacı olan toplumsal hareketler etkin bir mücadeleyi, bazen de ortak bir halk hareketiyle var olan düzeni değiştirmeyi hedefleyen bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu yönde ortaya çıkan birçok siyasal harekete birden fazla önder veya Max Weber'in dediği gibi "karizmatik" bir lider öncülük etmiştir (Burke, 2013, s. 94-95). 29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyet de şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde ve onun kararlı rolüyle hayata geçebilmiştir. Bu doğrultuda Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından işgallere karşı başlatılan ve yaklaşık dört yıl süren Millî Mücadele döneminin 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi ile neticelenmesi Türk milleti açısından yeni bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Nitekim bu zafer aynı zamanda muzaffer Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya ileride kurulacak olan yeni devlet şeklinin Cumhuriyet olması yolunu da açmıştır. Esasında Mustafa Kemal Paşa henüz Millî Mücadele devam ederken aklındaki ideal yönetim şeklinin cumhuriyet olduğunu açıkça ilan etmese de bu fikri en yakınındaki kişilerle paylaşmıştır (Kansu, 1986, s. 74).¹ Hatta Amasya Genelgesi'nde geçen "milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ifadesi ile Erzurum Kongresi'nde alınan "Kuvay-ı Milliye'yi amil ve millet iradesini hâkim kılmak esastır" maddesi başta olmak üzere milli egemenlik yolunda alınan tüm kararlar yeni yönetim şeklinin belli ipuçlarını da birer birer ortaya çıkarmıştır. Askeri zaferden kısa süre sonra başlayan Lozan Konferansı'na Osmanlı Hükümeti'nin de dâhil edilmeye çalışılması Mustafa Kemal Paşa'ya milli egemenlik yolunda önemli bir engeli daha aşma fırsatı vermiş ve 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılarak Millî Mücadeleyi anlamlı kılan yeni bir döneme geçilmiştir. Böylece Türklerin asırlardır uyguladığı ve son zamanlarda kendisini çağdaş dünyadan geri bırakan yönetim anlayışı kökten değişmiş, aşamalı bir şekilde Cumhuriyet rejimiyle sonuçlanacak gelişmelerin yaşanması mümkün hale gelmiştir (Akbulut, 2002, s. 648).

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluş sürecini de teşkil eden bu kökten değişiklik doğudan batıya hemen tüm dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Cumhuriyetin ilanı ve takip eden inkılaplar, Büyük Devletlerin sömürüsüne maruz kalan ülkelerde gıpta ile izlenerek örnek alınırken, Avrupa ve ABD'de de ise şaşkınlık, zaman zaman da milli devlet özelinde otoriter bir yönetim olarak yorumlanmıştır. ABD, bağımsızlığından beri gerek hükümet gerekse kamuoyu olarak Osmanlı/Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden ülkelerin başında gelmektedir. Kısa sürede emperyal bir güç haline gelmeye başlaması, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu ticari ilişkiler (Armaoğlu, 1991, s. 1-14; Erol, (bty), s. 14-16; Kurat, 1959, s. 16; Köprülü, 1987, s. 932-934), Anadolu'dan Amerika'ya göç eden Hristiyan azınlıkların, özellikle de Ermenilerin oluşturduğu kamuoyu (Şimşir, 2005, s. 18; Önay, 2011, s. 232-235) ve Türkiye'nin stratejik konumu ABD'nin Türkiye'ye yakın ilgisinin başlıca sebepleri olarak sayılabilir. Nitekim ABD Osmanlı'nın son dönemlerinde Hristiyan

¹ Mazhar Müfit Kansu'nun belirttiğine göre Erzurum Kongresi'nin hemen öncesinde kendisi Mustafa Kemal Paşa'ya kazanılacak zafer halinde ileride yönetim şeklinin ne olacağını sormuş ve bu soru üzerine M. Kemal Paşa "...Şekli hükümet zamanı gelince, Cumhuriyet olacaktır." yanıtını vermiştir. (Kansu, 1997, s. 74).

azınlıklar üzerinden Türkiye’de nüfuz alanı oluşturmaya çalışırken (Şimşir, 1985, s. 112-122), I. Dünya Savaşı’na ise İtilaf Devletleri bloğunda katılmış ve Paris barış konferansında Türkiye’yi paylaşım görüşmelerinde yerini almıştır (Bryson, 1977, s. 65; Macmillan, 2004, s. 11-31; Özkan, 2016, s. 33-34). Tüm bu tartışmalar ve Türkiye’de cereyan eden olaylar bölgedeki muhabirler ve çeşitli haber kaynakları vasıtasıyla ABD basınına yansımış, özellikle Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hristiyan azınlıkların sürgün veya katledildikleri yönünde çok sayıda haber veya yorum yine basında yer almıştır.² ABD basınına Türkiye’ye yönelik bu önyargılı düşmanca tutumunun hemen hemen Millî Mücadele boyunca devam ettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki ABD basını Yunanistan’ın Batı Anadolu’da ve Trakya’da gerçekleştirdiği işgalleri “medeniyet”, “adalet” ve “özgürlük” kavramları üzerinden değerlendirirken (New York Herald, 6 August 1922), Milli Hareketi, ayrılıkçılar, isyancılar, asiler şeklinde tanımlamış, Büyük Taarruz zaferini modern dünya için bir tehdit olarak nitelendirmişlerdir (The San Francisco Examiner, 30 September 1922; The Washington Times, 30 September 1922). Dolayısıyla tüm işgallere, paylaşımına, azınlıklara yönelik uluslararası desteğe rağmen Türk Milli Hareketinin başarılı olması, Cumhuriyet’in ilanı ve akabinde Mustafa Kemal Paşa’nın Cumhurbaşkanı seçilmesi Avrupa’da olduğu gibi ABD kamuoyunda da geniş yankı bulmuş, çok sayıda haber ve yorum yayımlanmıştır. *Asia, Buffalo Courier, Daily News, Daily Ardmoreite, El Paso Times, Every Evening, The Evening Star, The New York Times, The New York Herald, The Washington Post, The Washington Times, The Los Angeles Times, Chicago Daily Tribune, The Boston Globe, Star-Gazette, The Miami News, The Miami Herald, The Philadelphia Inquirer, Democrat and Chronicle ve San Francisco Chronicle* gibi ABD’nin önde gelen gazete ve dergileri üzerinden incelenen bu haber ve yorumlar ABD yönetiminin Türkiye’ye bakışını da ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı öncesi ve sonrası gelişmelerin ABD basınında nasıl görüldüğü, hangi yorumlar yapıldığı yukarıda adı geçen gazete ve dergiler ile metinde atıf yapılan diğer gazete veya süreli yayınlar üzerinden ayrıntılı bir şekilde irdelenmekte, yakın dönem Türkiye tarihi literatürüne yeni bilgiler sunmaktadır.

I. Cumhuriyetin İlanı Öncesinde Ankara’daki Hükümet Şekline Dair ABD Basınında Çıkan Haber ve Yorumlar

Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkışı sonrasında İstanbul hükümetinden ayrı olarak Anadolu’da teşkilatlanmaya başlayan yeni hareketin ilerleyen dönemde Batı’ya karşı izleyeceği politika ve idari yapısı Müttefiklerce başından itibaren merak konusu olmuştur.³ Özellikle Rusya’daki Bolşevik İhtilali sonrasında Ankara ile Moskova

² ABD basınında sık sık “Yeni Bir Rapor Neredeyse İki Milyon Rum ve Ermeni’nin Türkler Tarafından Katledildiğini Gösteriyor”, “Türkler Toplu Katliamla Suçlanıyor”, “Türkler Binlerce Ermeni’yi Katletti”, “Türkler Ermenilere Yönelik Tecavüze Devam Ediyor” şeklinde başlıklar atılmaktaydı (*Star-Gazette*, 02 December 1918; *The Los Angeles Times*, 03 December 1918; *New York Tribune*, 03 December 1918; *The New York Times*, 05 December 1918).

³ Henüz Millî Mücadele’nin başında 14 Ağustos 1919’da İstanbul’dan Amerikan Dışişleri’ne iletilen bir raporda İstanbul Hükümeti’ne muhalif birtakım kimselerin İstanbul’da bir siyasi parti toplantısında cumhuriyet ilan etmekten bahsettikleri ancak kendilerinin derhal tutuklandıkları belirtilmektedir (Duru, 2001, s. 46). Aynı dönemde İngiliz Yüksek Komiseri Sir. F. de Robeck İngiliz Dışişleri’ne

arasında Müttefiklere karşı ortaya çıkan yakınlaşma, Batı tarafında ciddi bir endişe yaratmıştır. Bu doğrultuda Anadolu'da başlayan direniş hareketinin, Asya Müslümanlarını İngilizlere karşı ayaklandırma planları yapan Sovyet Rusya tarafından da desteklendiği yönündeki bilgiler dönemin İngiliz raporlarına yansımıştır (Baytok, 1970, s. 70). Bu dönemde her ne kadar Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Türkiye'de bir komünist sistemin kurulmasına karşı olsalar da bir Sovyet yardımı karşılığında Bolşevizm'in kabul edileceği görüşü yaygın bir kanı haline gelmiştir (Sonyel, S. R., 1987, s. 84). Dolayısıyla ABD basınında önce işgallere karşı direnişler, ardından da kongrelerle başlayan örgütlenme hareketine dair bilgiler yer alırken bu bilgiler arasında Ankara merkezli milli hükümetin yönetim anlayışına yönelik değerlendirmeler de yapılmaya başlanmıştır.

Başlangıçta Türk Milli Hareketinin giderek Bolşevikleştiği yönünde haberler yapan ABD basını, daha sonraki süreçte ise Mustafa Kemal Paşa'nın neredeyse bu düşüncenin tam aksini ifade eden açıklamalarına yer vermiştir. Örneğin 1919 yazında *The Washington Post*'ta yayımlanan bir haberde aslında Sovyetlerle yakınlaşma konusunda Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının kendi halkına bir Bolşeviklik çağrısında bulunmadığı, Müttefiklere karşı imparatorluğu yok olmaktan kurtarmak için mücadele çağrısı yaptıklarından bahsedilmekteydi (*The Washington Post*, 17 August 1919).

İlerleyen dönemde ise Mustafa Kemal Paşa İtilaf Devletleri'nin Ankara üzerindeki baskısını azaltmak ve Batı'daki Millî Mücadele karşıtı propagandayı engellemek için Millî hareketin izleyeceği yol hakkında birtakım açıklamalarda bulunma gereği duymuştu. Zira özellikle Damat Ferit Paşa başkanlığındaki İstanbul Hükümeti Anadolu'daki direniş hareketini kötülemek için defaten Milliyetçi hareketin esasında bir Bolşevik hareketi olduğunu ilan ediyordu.⁴ Damat Ferit Paşa'nın Anadolu hareketini Bolşeviklikle suçladığı bu yöndeki açıklamalara dönemin ABD basınında da yer verilmişti (*Chicago Tribune* 21 January 1919). Dolayısıyla bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşeviklikle ilgili yaptığı cevap niteliğindeki diplomatik açıklamalar ABD basınında ön plana çıkmıştı. Örneğin 1920 yılı başında *The Associated Press*'e verdiği bir demeçte "Bolşevizm'in Türkiye'de ve Türk halkı üzerinde herhangi bir yeri yoktur" diyen Mustafa Kemal Paşa, aynı açıklamasında Türkleri istemedikleri bir barışa zorlamanın Türk halkını Bolşeviklerle bir ittifaka yönlendireceğini söyleyerek, (*New York Tribune*, 21 January 1919; *Star-Gazette*, 27 January 1920) Müttefiklere adeta gözdağı vermeyi ihmal etmiyordu. Ankara'nın Millî Mücadele sürecinde Bolşeviklerle yaptığı bu iş birliğini İtilaf Devletleri'ne karşı bir tehdit unsuru olarak kullanma politikası ilerleyen dönemde ABD basınına yansımaya devam etmişti. Öyle ki ABD menşeli bir dergide yayımlanan makalede Refet (Bele) Paşa'nın yaptığı bir açıklamaya dikkat çekilmekteydi. Refet Paşa; ilgili açıklamasında, Bolşevizmin Türk halkı

---

gönderdiği mesajda Anadolu'da Mustafa Kemal'in liderliğinde kongrelerle başlayan hareketin bir Cumhuriyet'e doğru ilerlediğine işaret etmektedir (Ulubelen, 1967, s. 208).

⁴ Bu dönemde Damat Ferit Paşa Hükümeti'nden Anadolu'daki direniş hareketini kötülemek için Milliyetçi hareketin esasında bir Bolşevik hareketi olduğu yönünde beyanlar kamuoyuna yansımıştır (Atatürk, 1981, s. 179).

tarafından benimsenmeyeceği ancak Batı dünyasının adil olmayan bir zorbalıkla Türkiye'ye baskıda buldukları takdirde bu durumun değişebileceği uyarısında bulunmaktaydı (Asia, Vol. XXII., June 1922, s. 478).

Özellikle Ankara'da bir meclisin açılması ve Milli Hareket'in işgal kuvvetlerine karşı kazandığı askeri başarılar Amerikalı gazetecilerin Türkiye'ye yönelik ilgisini daha da artırmıştı. The Washington Times Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'yı Milli Hareket merkezi haline getireceğini belirtirken (The Washington Times, 22 April 1920), New York Herald gazetesi ise Ankara'da toplanan milli meclisin kalıcı bir hükümet kurma amacında olduğunu bildirmekteydi (The New York Herald, 28 April 1920). Türkiye'nin izleyeceği yönetim anlayışına dair zaman zaman Mustafa Kemal Paşa da Amerikan gazetelerine açıklama yapmaktaydı. Nitekim 1921'de Sakarya Savaşı öncesi verdiği uzun bir röportajda ABD ile Ankara Hükümeti'nin aynı demokrasi çizgisinde olduklarını dile getiriyor ancak cumhuriyetçi bir yönetim anlayışına sahip olmadıklarını belirterek şöyle diyordu: *"Biz ihtiyacımız olmayan bir cumhuriyet yönetimi kurma niyetinde değiliz ki benim de şahsen başkan olmak gibi bir hürsüm yok"*. Açıklamasının devamında milli iradenin yasama ve yürütme olarak mecliste var olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal, dini açıdan da Halife'nin İstanbul'da bulunması gerektiğini belirtiyordu (El Paso Times, 15 August 1921; Buffalo Courier, 15 August 1921). Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık iki yıl önce yapılan bu açıklama esasında verilen mücadelenin selameti açısından cumhuriyet fikrinin gizli tutulduğunu gösteriyordu.⁵

Mustafa Kemal Paşa ABD basınına yaptığı açıklamalarda cumhuriyetten bahsetmemekle birlikte Ankara'da kurulan yeni hükümet sisteminin Batı demokrasileri çizgisinde olduğunu vurguluyor ve Türkiye'nin yüzünün Batı'ya dönük olduğunu altını çiziyordu. Buna göre Mustafa Kemal Paşa halk egemenliği temelinde kurulan Büyük Millet Meclisi'ni temsili yapısı, yasama, yürütme ve yargı yetkisiyle birlikte dünyadaki en demokratik yönetim olarak nitelendiriyordu (Asia, Vol. XXII, April 1922, s. 308). Bu yöndeki açıklamalar 1922 yılında da ABD basınında yayımlanmaya devam etmişti. Öyle ki Büyük Taarruz öncesinde Ankara'ya gelen bir Amerikalı muhabire konuşan Türk yetkililer Meclis Hükümeti sistemini överken, bu yönetim anlayışının devam edeceğini belirtiyorlardı. Buna göre ismi verilmeyen bir Türk Milletvekili Amerikalı gazeteciyle yaptığı sohbette Türk milletinin bir daha asla

⁵ Cumhuriyet'in ilanına giden süreç aşamalı bir şekilde ilerlemiş ve gerekli koşullar sağlandıktan sonra gerçekleşebilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu durumu şöyle izah etmektedir. *"İdare-i deoleti, cumhuriyetten bahsetmeksizin, hâkimiyeti millîye esasatı dairesinde, her an cumhuriyete doğru yürüyen şekilde temerküz ettirmeye çalışıyorduk."* Zira Cumhuriyet fikri başlangıçta Büyük Millet Meclisi'ndeki tüm mebuslar tarafından benimsenen bir düşünce olmamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği cumhuriyet taraftarlarına karşı saltanat yanlısı bir kesim de ilk mecliste hazır bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa meclisteki hassas durumdan şöyle bahsetmektedir: *saltanat devrinden, Cumhuriyet devrine geçebilmek için, cümlelerin malûmu olduğu vechile, bir intikal devresi yaşadık. Bu devirde, iki fikir ve icthâd, birbiriyle mütemâdiyen mücadele etti. O fikirlerden biri, saltanat devrinin idâmesi idi. Bu fikrin taraftarları sarîh idi. Diğer fikir, saltanat idâresine hitam vererek idâre-i Cumhuriyet tesis eylemekti. Bu bizim fikrimizdi."* (Atatürk, 1982, s. 839).

sultana tam yetki vermeyeceğini söyledikten sonra şöyle diyordu: “*Bizim cumhuriyet ilan etme gibi bir niyetimiz yok*” (Asia, Vol. XXII, June 1922, s. 473).

Bu arada Türk ordusu kesin bir zafer kazanmış, Mudanya Mütarekesi imzalanmış, hemen akabinde saltanatın kaldırılmış ve İstanbul’da hükümetin istifa etmesiyle TBMM Hükümeti Türkiye’nin idaresinde resmen tek yetkili merci haline gelmişti (Akbulut, D. A., 2002, s. 653).

Tüm bu önemli gelişmeler, özellikle saltanatın kaldırılması ABD basınında manşetten verilmiş, hatta bazı gazeteler TBMM’de verilen saltanatın kaldırılması önergesini tam metin olarak yayımlarken (Daily Ardmoreite, 3 November, 1922; Every Evening, 3 November 1922; Evening Public Ledger, 3 November 1922; The Ogden Standard Examiner, 3 November, 1922), bazıları ise Mustafa Kemal Paşa’nın hilafetin tarihsel sürecini, dolayısıyla saltanattan ayrılması gerektiği yönündeki açıklamalarını ve meclisteki tartışmaları haberlerine taşımışlardı (The Evening Star, 3 November 1922; The Great Falls Tribune, 3 November 1922). Örneğin *Norwich Bulletin*, 4 Kasım 1922 tarihli haberinde saltanatın kaldırılmasının bazı çevrelerde rahatsızlık yarattığı ve Türkiye’nin Bolşevikleşmeye başladığı yönünde eleştiriler yapıldığını bildirirken, (Norwich Bulletin, 4 November 1922) *The Evening Journal*, bazı saray çevrelerinin padişah Vahdettin’i TBMM’nin kararına karşı gelmeye teşvik ettiği yönündeki habere yer veriyordu (The Evening Journal, 4 November 1922).

Yeni Türk devletinin esas yönetim şeklinin belirsizliği bir süre daha yerini korumaya, dolayısıyla basında tartışılmaya devam etti. Nitekim Lozan müzakerelerinin devam ettiği bu dönemde gazete sütunlarına yansıyan bilgilerde yine cumhuriyetten bahsedilmezken Meclis Hükümeti sistemi savunulmaya devam ediyordu. “*Türk’ün Muasır Hedefleri Anlatıldı*” başlığına sahip bir haberde Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım’ın Amerikalı bir muhabirle yaptıkları röportaja yer verilirken ilgili röportajın bir kısmında Mustafa Kemal Paşa şöyle diyordu:

“...*Şu andaki hükümet şekli ülkemiz için en iyisidir. Dört yılda neler yaptığımıza bakarsanız gelecekte neler yapabileceğimizi de anlayabilirsiniz...*” (The Los Angeles Times, 2 May 1923).

Amerikan gazetelerine yaptığı açıklamalara bakıldığında meclis ve milli irade gibi kavramları vurgulayan Mustafa Kemal Paşa ısrarla cumhuriyet ifadesini kullanmıyordu. Asırlar boyunca saltanatla yönetilmiş olan bir ülkede cumhuriyet kelimesinin son ana kadar telaffuz edilmemesi esasında olağan bir durumdu. Zira Mustafa Kemal’in en yakınındakiler de dâhil olmak üzere bu dönemde böyle bir fikre karşı ülkedeki farklı kesimlerin oluşturduğu ciddi bir muhalefet mevcuttu (Atatürk, 1982, 815-844).⁶ Bu vaziyet ABD basınında; “*Özünde Gelenekçi Olan Türkler, Şimdi*

⁶ Cumhuriyet rejimi, asırlarca saltanat yönetimi altında yaşamış ve ardından kısa bir süre meşrutiyetle yönetilmiş bir toplum için kabul edilmesi çok da kolay olmayan bir yönetim biçimiydi. Bu dönemde bir tarafta saltanatu savunan muhafazakâr yapıdaki dini kesim, diğer tarafta halifenin liderliğinde bir çeşit meşruti monarşi rejimini destekleyenler mevcutken, bir de olası bir Cumhuriyet rejiminde Mustafa Kemal’in Güney Amerika ve Sovyet Rusya’daki gibi otoriter bir yönetim anlayışıyla ülkeyi yöneteceğinden endişe eden Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey gibi Mustafa Kemal Paşa’ya yakın olan isimler de vardı (Zürcher, 1987, s. 249; Kinross, 1994, s. 443-450).

Mustafa Kemal'in Hamlelerini Eleştiriyor" başlığıyla yayımlanan bir yazının satır aralarında da görülebiliyordu. Buna göre kazandığı başarılarla rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın Batıcı fikirleri yüzünden ülkedeki belli çevreleri gücendirdiği ve kızdırdığından bahsediliyor, Millî Mücadele sürecinde Mustafa Kemal Paşa'ya destek veren eski İttihatçıların Lozan barışı imzalanır imzalanmaz aksi bir tutum sergileyecekleri tahmininde bulunuluyordu. Hatta ilgili yazıyı kaleme alan Amerikalı gazeteci edindiği bilgilere ışığında Mustafa Kemal Paşa'nın iki yıl içinde iktidardan düşeceği ve yerine İttihatçıların geleceği ihtimalini dile getiriyordu (The Miami News, 01 June 1923).⁷ Mustafa Kemal'e karşı ABD basınına da yansıyan bu ciddi muhalefet bloğu, esasında Cumhuriyet konusunda başından beri takınılan ihtiyatlı tavrın temel sebeplerinden biriydi.

II. Cumhuriyet'in İlanı ve ABD Basını

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından ikinci meclis 11 Ağustos 1923 tarihinde çalışmalarına başlayarak Lozan barışını onaylamıştı (Kuran, E., 2002, s. 616). Ancak yeni hükümetin oluşumunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar millet iradesine dayansa da mevcut ara rejimin sonuna geldiğini işaret etmekteydi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, ortaya çıkan hükümet krizini fırsata çevirerek devletin yönetim şeklini belirleyecek olan anayasal düzenlemeler için harekete geçme talimatını vermişti (Eroğlu, Hamza, 1989, s. 8). Tüm bu gelişmeler Cumhuriyetin ilanından yaklaşık iki ay önce ABD basınına da yansımış, hatta Türkiye'nin Cumhuriyet rejimine geçmek üzere olduğuna dair bilgiler Amerikan kamuoyuna aktarılmıştı. 29 Ağustos 1923'te *Evening Star* adlı gazetede yer bulan "*Modern Türkiye Gerçekte Bir Cumhuriyet'e Dönüşüyor*" başlıklı yazıda, yeni seçilen meclisin anayasada birtakım değişiklikler için çalışmalar yaptığı ve Türkiye'nin hızlı bir şekilde Cumhuriyet'e doğru gitmekte olduğu belirtiliyordu (Evening Star, 29 August 1923).

Eylül ayına gelindiğinde ise Mustafa Kemal Paşa Viyana'da yayın yapan *Neue Freie Presse* gazetesine verdiği demeçte Türkiye'nin demokratik bir Cumhuriyet olacağını ilan ederek, cumhuriyet kesilmesini ilk kez açıkça telaffuz etmiş ve niyetini dış basın aracılığıyla tüm dünyaya duyurmuştu (Kinross, a.g.e., s. 445; Kuran, a.g.m., s. 616). Mustafa Kemal'in bu demeci ABD basınında "*Türkiye'yi Cumhurbaşkanı Yönetecek*", (The Boston Globe, 3 October 1923) "*Türk Cumhuriyeti Gerçekleşecek*", (Chicago Tribune, 5 October 1923) "*Türkiye, Cumhuriyeti Planlıyor*" (Daily News, 6 October 1923) başlıklarıyla gazete sütunlarına yansımıştı. Viyana'daki gazeteye dayandırılan haberlere göre Mustafa Kemal Paşa şöyle diyordu: "*Bir Cumhurbaşkanı, bir Başbakan ve sorumlu bir Kabine ile biz bir Cumhuriyet olacağız ve Ankara da bu Cumhuriyet'in başkentidir* (The Boston Globe, 3 October 1923)." Ancak ABD basınına göre Cumhuriyet rejimine geçişe dair bu açıklama her kesimde hoş karşılanmamıştı. Nitekim *The Los Angeles Times* gazetesinde yayımlanan bir yazıda İstanbul'daki Türklerin Türkiye'nin bir

⁷ Bu ihtimal gerçekleşmese de cumhuriyetin ilanından yaklaşık bir yıl sonra Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları arasındaki görüş ayrılığı somut bir hal almış ve Mustafa Kemal Paşa'nın başında bulunduğu Halk Fırkasından istifa eden Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir gibi isimlerin başını çektiği bir grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurarak mevcut Mustafa Kemal'e karşı cumhuriyetin ilk muhalefet partisini meydana getirmişlerdir (Zürcher, 1987, s. 251).

cumhuriyet olmasına karşı olduğu ancak Ankara'nın bu konuda kararlı bir tutum izlediği aktarılıyordu (The Los Angeles Times, 14 October 1923).⁸ Ekim 1923 sonlarına gelindiğinde artık sıra Cumhuriyet'in ilanı için uygun siyasi ortamın yaratılmasına gelmişti. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan Vekiller heyeti istifa kararı almış ve yeni oluşturulacak kabinede de görev kabul etmemeleri kararlaştırılmıştı. Bu durum görünürde Meclis'in tam güvenine sahip bir hükümet ihtiyacından doğmuştu (Turgut(der.), 2007, s. 214). Kabine istifasına yer veren bir Amerikan gazetesi de söz konusu gelişmeyi: "Meclis'ten tam güven almaları için Mustafa Kemal'in isteği üzerine Türk kabinesi istifa etti." şeklinde kamuoyuna duyurmuştu. Haberde, Fethi Bey'in istifa mektubuna değinilirken istifaya içerde ve dışarıda önemli görevler yürütecek güçlü bir Türk hükümeti ihtiyacı gerekçe gösteriliyordu (Lincoln Journal Star 29 October 1923).

Aslında bu durum, ortaya çıkacak hükümet bunalımıyla Mustafa Kemal Paşa'ya Cumhuriyet'i ilan etme fırsatını verecekti.⁹ Nitekim 29 Ekim 1923 tarihinde Halk Fırkası grubu yeni hükümet listesini kabul etmedi. Mustafa Kemal Paşa ise mevcut bunalımın aşılması için mecliste yaptığı konuşmada Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda bazı değişikliklere gidilmesi gerektiğini belirterek "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyet'tir" ifadesiyle Kanun Esasi'nin birinci maddesi başta olmak üzere bazı maddelerde değişikliğe gidilmesini önermişti. 29 Ekim 1923 akşamı yapılan oturumda tezahüratlar eşliğinde yapılan konuşmalardan sonra ilgili kanun kabul edildiği gibi Mustafa Kemal Paşa da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir (TBMM ZC, D. 2, C.3, İ.1, s. 95-100).

ABD basını bu gelişmeyi farklı haber başlıklarıyla kamuoyuna aktarmıştı. "Türkiye Cumhuriyeti İlan Edildi", "Kemal İlk Cumhurbaşkanı Oldu" (Evening Star, 30 October 1923), "Türkiye, Cumhuriyet'e Dönüştü; Kemal Başkan Oldu" (Chicago Tribune, 30 October 1923), "Kemal, Türk Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı Seçildi; Ankara'daki Milli Meclis Muhteşem Liderin Emirlerine İtaat Ediyor" (San Francisco Chronicle, 30 October 1923), "Kemal'in Cumhurbaşkanlığı ile Türkiye'nin Cumhuriyet Olduğu Bildiriliyor" (The Los Angeles Times, 30 October 1923), "Cumhuriyet, Kemal'in Liderliğindeki Türkler Tarafından Onaylandı" (The Philadelphia Inquirer, 30 October 1923), "Ankara'nın Oylaması Türkiye'yi Cumhuriyet Yaptı; Kemal Paşa İlk Cumhurbaşkanı Olarak Seçildi" (The New York Times, 30 October 1923) şeklindeki haber başlıklarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın bu süreçteki etkisine vurgu yapılıyordu. Buna göre Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle anayasada değişiklik yapılarak Cumhuriyet rejimi mecliste kabul edilmiş ve Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı seçilmişti. Bu süreçte onun kararlı ve güçlü kişiliğine atıf yapılırken Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'nin kuruluş sürecindeki etkisi şöyle tarif ediliyordu: "

⁸ Aynı günlerde Ankara'nın başkent ilân edilmesi de İstanbulluları kızdırmış ve kent basınında bu duruma karşı yazılar çıkmıştı. Zira İstanbul asırlardır devletin ve halifeliğin merkeziydi. Buna karşın Ankara ise mesafe olarak uzak, sert iklimi ve ilkel altyapısıyla birlikte uygar bir kent olmaktan uzak görülüyordu (Kinross, 1994, s. 438-439).

⁹ Nitekim istifadan kısa süre sonra Mustafa Kemal 28 Ekim akşamı Çankaya'da verdiği akşam yemeğinde Fethi Bey (Okyar), İsmet Paşa (İnönü), Kâzım Paşa (Özalp) ve diğer arkadaşlarıyla bir araya gelmiş ve onlara "yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz" demişti (Eroğlu, 1989, s. 17).

“Kemal Paşa, İngiliz seferi kuvvetlerinin Gelibolu’daki yenilgisinde büyük ölçüde pay sahibi olmasıyla itibar kazandı ve Türk ordusunun Yunanlılar üzerinde muazzam zaferler elde etmesi onun yönetimi altında gerçekleşti. Türk-Yunan savaşının çözümü için Lozan toplantılarında Türk heyetini kontrol eden el onundu ve yine burada Türk zaferi neredeyse tamamlanmış olarak kabul edildi. Soğukkanlı, sert bir adam olarak bilinen Mustafa Kemal Paşa, kararlılığından taviz vermeyen ve bugüne kadar ülkesinin büyük güç olma yolunda yükselmesiyle ilgili olan şeylerin peşinde koşmaktan asla vazgeçmemiştir.

İsmet Paşa, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın yeni kabineyi kurma teklifini kabul etti. İsmet Lozan konferanslarında öne çıkan bir şahsiyetti ve Türkiye’nin büyük güçlerin kontrolünden kurtulmasında büyük ölçüde etkili oldu (Evening Star, 30 October 1923; The Philadelphia Inquirer, 30 October 1923).

Bu rejim değişikliğiyle birlikte Türkiye’nin resmen cumhuriyetle yönetilen devletlerarasına katıldığını duyuran başka bir haberde ise şöyle deniyordu:

“Avrupa’nın hasta adamını” iyileştiren ve Türklerin talepleri konusunda Müttefikleri zorlayan Kemal Paşa şimdi ülkesinin resmi cumhurbaşkanı. Önce milli orduların lideri sonra da Kemal’in Lozan’daki temsilcisi olan İsmet Paşa ise yeni cumhuriyetin ilk başbakanı oldu” (The Morning Post, 13 November 1923).

Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve Latife Hanım’ın birlikte olduğu fotoğrafa yer veren başka bir gazete sayfasında ise cumhuriyetin ilan edildiği belirtilirken, bu isimlerin ülkede eskiden beri süregelen yaşam biçimini terk ederek Batı Dünyası’na özgü çağdaş bir çizgi izlediklerinden bahsediliyordu. İlgili fotoğrafın üzerinde ise ABD’nin çok daha önce cumhuriyet rejimini benimsediğine atıfla şöyle yazıyordu *“Biz Türkiye’den 147 Yıl Öndeyiz”* (Daily News, 30 October 1923).

Evening Despatch “Yeni Cumhuriyet” başlıklı haberinde, “Türkiye’de Cumhuriyetin ilan edilmesini savaşın neden olduğu değişikliklerden belki de en önemlisi” olarak değerlendirirken (Evening Despatch, 31 October 1923), *Democrat and Chronicle*’da yayımlanan “Başka Bir Cumhuriyet” başlıklı haberde ise mutlakiyet yönetiminin yıkıntılarından ortaya çıkan bir cumhuriyet harikasının şu anda Türkiye’de görüldüğü bildirilmekteydi. Türkiye’de rejimin cumhuriyete evrileceğinin esasında çok önceden kendisini belli etmeye başladığını ifade eden gazete bu konuda ilk adımın Sultan’a karşı ayaklanmada ve Ankara’da Milli Meclisin açılmasında kendisini gösterdiğine dikkat çekmekteydi. Bununla beraber gazete Türkiye’deki cumhuriyet idaresinin halk hükümetine dönüşüm sürecinin pek kolay olmayacağı yorumunda da bulunmaktaydı (Democrat and Chronicle, 29 October 1923).

Gazeteler, Cumhuriyetle beraber özellikle onun baş mimarı Mustafa Kemal Paşa’yı ön plana çıkarmışlar, kişiliği hakkında çeşitli yorumlara ve haberlere yer vermişlerdir. *Democrat and Chronicle*, Mustafa Kemal Paşa’nın ordu komutanlığından çekilmesinden ve cumhuriyet rejimine diğer bir ifadeyle halk iradesine sadakatinden övgüyle söz ederken (Democrat and Chronicle, 29 October 1923), *San Francisco Chronicle* ise Mustafa Kemal’in laik devlet yönetim anlayışına dikkat çekmekte ve onun, din ve devlet işlerinin ayrılmasını isteyen düşüncelerine dikkat çekmekteydi (San Francisco Chronicle, 30 October 1923). Yine *The Evening Star* Mustafa Kemal Paşa için,

kararlılığından taviz vermeyen, ülkesini büyük bir güç haline getirmek için durmadan, yorulmadan çalışan, soğukkanlı ve metanetli bir adam olarak tanımlarken, *The Kentucky Post* gazetesi, Mustafa Kemal'i ABD'nin kurucusu George Washington gibi tanımlayıp "Yeni bir George Washington, ülkesinin babası, ufukta belirdi. Tıpkı yeni cumhuriyet gibi..." (The Kentucky Post and Times-Star, 3 November 1923) ifadelerini kullanmıştı. Aynı günlerde ABD'nin İstanbul'daki Ticaret temsilcisi Julian E. Gillispie de Türkiye'deki gelişmeleri *The Los Angeles Times* gazetesine değerlendirmişti. Üç yılı aşkın süredir İstanbul'da ikamet ettiği söylenen Gillispie, kazandığı başarılar ve son yaptıklarıyla Mustafa Kemal Paşa'yı Napolyon, Washington ve Lincoln gibi isimlere benzetmişti. Ona göre Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle Türkler eski yönetim anlayışlarını terk ederek kendilerine yeni bir çizgi belirlemişlerdi ve bu yeni cumhuriyet rejiminin gelecekte başarılı olması Türk liderlerin tutumuna bağlıydı (The Los Angeles Times, 7 November 1923).

The Salt Lake Tribune gazetesinde yayımlanan "Türkiye'nin Cumhurbaşkanı" başlıklı haberde ise, Mustafa Kemal Paşa'nın yükselişi ve cumhuriyete gidiş süreci kısaca özetlenmekteydi. Mustafa Kemal'in Gelibolu Muharebeleri ile dikkatleri üzerine çektiği belirtilen gazetede, onun gençlik yıllarından itibaren cumhuriyetçi fikirlere sahip olduğu, Türkiye'nin teslim olmasından sonra Anadolu'daki isyan hareketini bastırmak için padişah tarafından Samsun'a gönderilmesinin kendisine büyük bir fırsat sunduğu, kısa sürede isyancılara katıldığı, yeni bir ordu örgütlediği ve İstanbul'a karşı hâkimiyet mücadelesi verdiği yazılmaktaydı. Yunalara karşı verilen savaş süreci, Müttefiklerle anlaşmaya varılması ve padişahın ülkeyi terk etmesi gibi süreçlerde Büyük Millet Meclisinin yönetim sorumluluğunu üzerine aldığını ifade eden gazete, şimdi de yeni Türk devletinin Mustafa Kemal'in liderliğinde gerek komşularıyla gerekse dünyayla barışı muhafaza edeceğini bildirmekteydi (The Salt Lake Tribune, 31 October 1923). *The Fort Wayne Journal* gazetesinde yayımlanan "Türk Cumhuriyeti" başlıklı haberde ise adeta bir öz eleştiri yapılarak ABD halkının nesiller boyu Türkleri "korkunç" olarak gördüğü, Pierre Loti gibi entelektüellerin yazılarına, görüşlerine kulak asılmadığına dikkat çekilmekteydi (The Fort Wayne Journal, 31 October 1923).

Öte yandan yeni yönetim şekliyle birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı olmasının Türkiye'yi otoriter bir rejime dönüştürebileceğine dair haber ve yorumlar da aynı günlerde ABD basında görülebiliyordu. Öncelikle Cumhuriyet'in ilanı haberinin İstanbul'a nasıl ulaştığına değinilen bir haberde, halkın 29 Ekim gecesi geç bir vakitte top atışlarıyla uykularından uyandığı belirtilirken çok az kişinin bu olayın sebebinden haberdar olduğu aktarılıyordu. Gerçek ise ancak ertesi gün gazetelerde çıkan haberler vasıtasıyla halk tarafından öğrenilebilmişti. Mevcut durumun öğrenilmesinin ardından ise şehirde insanların karışık duygular içerisinde olduğu ve meclise karşı muhalif bir kitlenin varlığından bahsediliyor ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı olmasıyla bir diktatöre dönüşmesinden korkulduğuna dikkat çekiliyordu. Bu doğrultuda yeni rejimin eskisinden daha iyi sonuçlar vermemesi halinde ülkede ciddi bir bunalım ve çatışma ortamının yaşanabileceği uyarısında bulunuluyordu (The Brooklyn Daily Eagle, 1 November 1923; St. Joseph News-Press, 14 November 1923). Aynı bilgilerin verildiği başka bir haberde ise Mustafa Kemal Paşa'nın yakınındaki

isimlere de değiniliyor, bu kişilerin Cumhuriyet'in ilan edildiği sırada mecliste olmamalarına dikkat çekilirken şöyle deniyordu:

“...Meclisin oybirliğiyle verdiği karar, Kemal'in prestijinin hâlâ ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor. Kemal'den az çok uzaklaşmış olduğu düşünülen Rauf Bey, Adnan Bey, Refet Paşa ve Ali Fuat gibi en güçlü liderlerden bazılarının da aralarında bulunduğu altmış iki milletvekilinin ilgili toplantıda (mecliste) olmamaları manidardır (St. Joseph News-Press, 14 November 1923).”

Haberde belirtildiği gibi Mustafa Kemal Paşa'ya yakın bazı isimler Cumhuriyet'in ilan sırasında mecliste değildi. Bununla birlikte rejim değişikliği öğrenilir öğrenilmez İstanbul basınında rejim değişikliğine karşı muhalif yazılar çıkmaya başlamış ve rejimin birden bu şekilde değişmesi İstanbul'daki bazı gazetelerde “kandırılma” olarak değerlendirilmişti. Bu türden eleştiriler Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey (Orbay) gibi önemli şahıslarla yapılan röportajlar vasıtasıyla da ön plana çıkarılmıştı. Önde gelen bu isimlerin Cumhuriyet'in ilanını beklenmedik bir haber olarak değerlendirmeleri ve mevcut süreçten haberlerinin olmadığı yönündeki açıklamaları ise Cumhuriyet karşıtı çevreler için önemli bir dayanak noktası olmuştu (Baran, 1999, s. 631).¹⁰

ABD basınına yansıyan Sofya merkezli başka bir haberde ise “*Kemal Paşa'nın Kendini Sultan Yapmasından Korkuluyor*” başlığı altında Bulgar gözlemcilerin endişelerine yer veriliyordu. Buna göre Bulgarlar Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet kurma planının esasında mevcut diktatörlüğünü yeni bir padişahlığa dönüştürmedeki basit bir oyun olabileceği hatta ilerleyen günlerde Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'i bir kenara atıp kendini Türkiye'nin yeni sultanı ilan edeceğini iddia ediyorlardı (The Miami Herald, 4 November 1923).¹¹

İlerleyen günlerde de Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanına ilişkin yazılar ABD basınında yayımlanmaya devam etmişti. Bir kısım haberlerde Türkiye'deki Cumhuriyet idaresinin genel esasları tanıtılırken¹², bazı yazılarda ise Avrupa'da liberal kesim kaybederken otoriter rejimlerin yükselişe geçtiğine dikkat çekiliyor, Türkiye ise bu otoriter rejimler arasında en “hayırlısı” olarak gösteriliyordu. Yazara göre yeni Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Paşa eski düşmanı Yunanlıları mağlup etmiş ve berbat durumdaki köhnemiş sultanlığı yıkmış olsa da kendi içinde otoriter eğiliminde olan bir liderdi (The Brooklyn Daily Eagle, 11 November 1923). Bu kanı Amerikan kamuoyunda yaygın olsa gerek ki Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı olarak

¹⁰ Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta bu konuya değinmekte ve Cumhuriyet'e karşı olan bir kesimin varlığından bahsetmektedir. Bu itibarla Cumhuriyet'in ilan hakkında Rauf Bey'in o dönem İstanbul basınına yaptığı açıklamaları oldukça sert bir dille eleştirmektedir (Atatürk, 1982, s. 819- 822).

¹¹ Mustafa Kemal'in bir nevi padişah olacağı türünden eleştiriler Cumhuriyet'in ilanının hemen ardından İstanbul basınında da görülmektedir. Nitekim Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın tarafından kaleme alınan bir makalede Mustafa Kemal şöyle eleştirilmektedir: “...Meclis yokken kabine nasıl değişir? Meclisin itimadını haiz olarak meclisin toplanmadığı zamanda hükümeti düşürmek hakkı padişahlara bile verilmemişti, şimdi o hak Reis-i Cumhura mı veriliyor...”. (Baran, 1999, s. 639).

¹² *The Casper Daily Tribune*'de çıkan bir haberde Ankara'daki yeni yönetimin idarî yapılanması hakkında şu bilgileri vermektedir: Diğer cumhuriyetlerin aksine “Ankara Cumhuriyeti” tek bir kuruma sahiptir, Milli Meclis. Bu meclis üç yetkiyi elinde bulundurur: Yürütme, Yasama, Yargı. 20 yaşın üstünde olan her kes oy kullanma hakkına sahiptir (The Casper Daily Tribune, 30 November, 1923).

seçilmesinin onun yönetim anlayışında önemli bir değişiklik yapmayacağı, zira Türklerin monarşi yönetimine zaten alışık olduklarından yeni cumhurbaşkanlığının da askeri bir diktatörlükten başka bir şey olmayacağı yorumu yapıyordu (The Brooklyn Citizen, 8 November 1923). Zira ülke yönetiminde bulunanların önemli bir kısmı asker kökenliydi ve bu durumun Mustafa Kemal'in otoriter gücünü canlı tuttuğu yorumu yapıyordu. Bu yorumlar ışığında Türkiye siyasetinde ortaya çıkan bu son değişikliklerin dünya tarafından daha çok kuşkuyla izlendiği aktarılıyordu (The Miami Herald, 30 November 1923). Öyle ki cumhuriyetin ilanı öncesinde Mustafa Kemal'den yer yer diktatör olarak bahsedilen haberler cumhuriyetin ilanı sonrasında da ABD basının da görülmeye devam etmişti. 20 Kasım 1923 günü *Los Angeles Daily Times*'da çıkan "Müslüman Kamufleji" başlıklı yorumda bir zamanlar Cumhuriyet rejiminin insanlık yolunda ciddi bir ilerleme sağlandığının başlıca göstergesi olarak kabul edilirken son zamanlarda bu özelliğini kaybettiğini, birtakım diktatörlerin kendi amaçlarına daha iyi hizmet etmek amacıyla cumhuriyet üniforması giymeye başladıklarını bunun son örneğinin ise Türkiye'de ortaya çıktığı iddia edilmekteydi. Adı geçen gazete yeni Türk devletine ve onun yönetimine o kadar ön yargılıydı ki, Türk halkının özgür iradesiyle seçilen Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerini ve onun iradesini yok sayarak Mustafa Kemal Paşa'nın ayaklanma yoluyla hükümeti ele geçirdiğini yazmış, cumhurbaşkanlığı seçimini ise meclis tarafından atandı şeklinde değerlendirmişti. Haberin sonunda yer alan "Biz ve müttetiklerimizimizin savaştığımız şeylerin bu kadar çabuk terk edilebileceğine, 1918'de ateşkesin hemen ardından gelen görkemli günlerde kim inanırdı?" şeklindeki yorum esasında gazetenin bakışını açıkça ortaya koymaktaydı (Los Angeles Daily Times, 20 November 1923).

Diğer yandan Türkiye'nin cumhuriyet rejimini benimsemesi sonrası ABD basınında bu yönetim şeklinin uzun ömürlü olup olmayacağına yönelik kuşku da gazete sütunlarına yansımıştı. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin "Avrupa'nın hasta adamı" olmasından cumhuriyete kadar olan sürecin ele alındığı uzun bir yazının sonunda Türkiye'nin yeni rejimle birlikte karmaşık bir durumun içerisinde olduğuna dikkat çekiliyor ve şöyle deniyordu:

"Tecrübesiz ve denenmemiş, üstelik birçok milletin petrol ve diğer konularda tavizler ele geçirmesiyle karşı karşıya kalan yeni "cumhuriyetin" akıbeti sorunludur... Yeni Türkiye Cumhuriyeti doğdu, peki akıbeti ne olacak?" (Douglass Tribune, 30 November 1923).

Bu soruya paralel diğer bir yorumda ise Türkiye'deki yeni cumhuriyet rejiminin ne kadar devam edebileceğinin belirsiz olduğu, bilhassa İstanbul'da halkın bir kısmının nihai bir güç ve saltanat arayışında olduğundan da bahsedilmekteydi (Detroit Free Press, 2 December 1923).¹³

Kaleme alınan başka bir makalede ise cumhuriyetin ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı olarak seçilmesindeki sürece değiniliyor ve cumhuriyetin ilanının mecliste tam bir katılımı ile gerçekleşmediği ifade ediliyordu. Yine

¹³ Cumhuriyet'in ilanı özellikle muhafazakâr kesimde endişe yaratmış, bu yeni rejimin uzun bir imparatorluk geçmişini arka plana atmakla kalmayıp Hilafet makamının önemini azaltarak İslami dünyadan kopuşa neden olacağı ihtimalini gündeme getirmiştir (Lewis, 1993, s. 262).

başbakanlıktan ayrılmış olan Rauf Bey'in muhalif tarafta yer alması ve ülkedeki muhafazakâr kesimin birtakım yenilikler nedeniyle Mustafa Kemal'e kızgın oldukları belirtiliyordu. Makalede ayrıca savaşın sona erip barışın tesis edilmesiyle bir süredir bekleyen muhaliflerin artık gerçek yüzlerini göstermeye başladıklarına da dikkat çekiliyordu (Evening Star, 9 December 1923).

Sonuç

Yukarıda ele aldığımız yazıda Türkiye'de Cumhuriyet rejimine gidiş ve Cumhuriyetin ilanının ABD basınına nasıl yansdığı üzerinde durulmuş, konuyla ilgili haber ve yorumlar kronolojik sırayla ve anlam bütünlüğü içerisinde özetlenerek metne dökülmüştür. Çalışmada Millî Mücadele süreci ve ABD – Türkiye ilişkileri hakkında çok kısa bilgiler verildikten sonra ana konu alt başlıklara ayrılarak işlenmiş, cumhuriyetin ilanının yansımaları ise üzerinde durulan temel konu olmuştur. Metinde de görüldüğü üzere çalışmanın asıl referans kaynaklarını ABD basını oluşturmakla beraber konu bütünlüğünün sağlanması ve birtakım olaylar arasında geçiş yapılabilmesi için süreç hakkında bilgi veren diğer kaynaklardan da yararlanılmıştır. Ayrıca çok sayıda ve farklı özellikte gazete incelenerek ele alınan konu hakkında olabildiğince doğru sonuca ulaşılmaya dikkat edilmiştir.

Mondros Mütarekesi sonrası başlayan işgaller milli egemenlik düşüncesini de tetiklemiş, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde giderek güçlenmiş ve 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılması ile somut bir temele dayanmıştır. Gerek cumhuriyet rejiminin temellerini de oluşturan bu süreç gerekse Cumhuriyetin ilanı ABD basınında konu olmuş, lehte ve aleyhte olmak üzere çok sayıda haber ve yorum yayımlanmıştır. Uzun bir süre işgallere alkış tutan ve Türk Milli Hareketini isyancılar olarak gören ABD basını zamanla az sayıda da olsa Türkiye'deki gelişmelerle ilgi birincil kaynaklara dayanarak doğru bilgiler vermiştir. Nitekim başlangıçta Milliyetçileri Bolşevik rejimine yakın olarak değerlendiren ABD basını daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk Milli Mücadelesinin kendine özgü bir hareket olduğu yönündeki açıklamalarına yer vermiş, Ankara'nın diplomatik manevrası olduğunu kaydetmeye başlamıştır.

İlerleyen dönemde Milli Hareket'in kazandığı askeri başarılar Ankara'ya gelen yabancı muhabir sayısının artmasına neden olacak ve Ankara Hükümeti'nin yönetim anlayışıyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler ABD gazetelerinde yer almaya başlayacaktır. Bu süreçte özellikle Mustafa Kemal Paşa ABD basınına verdiği röportajlarda Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Batı modelini temel aldığını belirterek, meclis ve halk egemenliği kavramını sürekli vurgulamış ancak cumhuriyet ifadesini kullanmamaya özen göstermiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa ve Ankara'daki bazı yetkililer tarafından Amerikan gazetelerine yapılan açıklamalarda yeni Türk devletinin yönetim şeklinin cumhuriyet olmayacağı, mevcut hükümet şeklinin aynen devam edeceği belirtilmiş ve zamanın koşulları içerisinde cumhuriyet fikri yine dile getirilmemiştir.

Her ne kadar Cumhuriyet'in ilanına kısa bir süre kala Mustafa Kemal Paşa Viyana'daki bir gazeteye yaptığı açıklamada ilk kez Türkiye'nin cumhuriyetle yönetileceğini açıkça belirtmişse de bu açıklamadan yaklaşık bir ay önce ABD basınında Ankara Hükümeti'nin cumhuriyete doğru ilerlediğine yönelik ifadeler yer almaya başlamıştı. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin Büyük Millet Meclisi'nde ilan

edilmesinin ardından ise ABD basını gerek haber başlıklarında gerekse haber detaylarında Mustafa Kemal Paşa'yı ön plana çıkarmış ve onun geçmişteki başarılarına da değinerek bu süreçteki etkin rolünden bahsetmiştir. Ancak yeni rejimin onun cumhurbaşkanlığında otoriter bir yapıya dönüşeceği ve ülke içindeki muhalif oluşumlar nedeniyle cumhuriyet rejiminin uzun ömürlü olmayabileceği yönünde yorumların da basında sıklıkla yer aldığı dikkati çekmektedir. Şüphesiz ki ABD basınının bu yaklaşımında Amerikan kamuoyunun Türkiye'de Cumhuriyetin ilanını Türk Milletinden beklenmeyen bir değişim olarak görmeleri ve Türklerle ilgili köklü ön yargıları büyük rol oynamıştır.

Extended Abstract

The concept of popular sovereignty, which was emphasized both in the congresses period and in the Grand National Assembly during the National Struggle, was actually a sign of the process that would turn into the Republic after the great victory. The idea of the Republic, however, was not mentioned in that period as the integrity of the homeland and the national independence were prioritized. Thus, Anatolian movement could be limited to the concept of national sovereignty until the proclamation of the Republic. That period which was followed closely by many countries, was also observed by United States of America which emerged as a great power. U.S press released the news about the foundation process of the Republic of Türkiye together with the other developments in Anatolia to American public with various comments. By the military successes of the National Movement, the number of foreign correspondents coming to Ankara increased, and the statements made by important figures, especially like Mustafa Kemal Pasha, to American newspapers about the management approach of the Ankara Government began to increase. Throughout that period, the figure whose name most remained on the agenda in the domestic and foreign public opinion regarding Türkiye was Mustafa Kemal Pasha the founding father of the new regime. In the beginning, while he did not use the word "Republic" in his statements to U.S press about Ankara government, he stood aloof from this regime and carried out the cautious policy followed before the proclamation of the Republic. On the other hand, while Entente Powers was putting forward the danger of Bolshevism for National Struggle movement, warning statements from Ankara that kept this danger alive were reflected in newspaper columns. Even after the Turkish victory and Lausanne Peace Conference, Mustafa Kemal Pasha did not talk about a republican administration for a while. Some officials in Ankara also stated to American newspapers that the government of the new Turkish state would not be a republic, and the current form of government would remain the same, so the idea of a republic was not mentioned under existing conditions. Shortly before the proclamation of the Republic, he made it clear in his statement to a newspaper in external media that Türkiye would be governed by a republic. Nevertheless, there were also comments in the US press that the Ankara Government was advancing towards the republic a month before this announcement. The proclamation of the Republic in October 1923 and naming the regime officially were interpreted in American newspapers with praise but sometimes with concern. Although Mustafa Kemal Pasha was praised for his

warfare and diplomatic skills in US press, he was partly mentioned as a dictator both before and after the proclamation of the Republic. According to the news stories, Türkiye might turn into an authoritarian regime under the presidency of Mustafa Kemal and Republic of Türkiye might not be long-lived due to the dissidents on shore and disagreements in Mustafa Kemal's inner circle. Thus, it can be said that the US press approached the regime change in Türkiye with quite doubtful and hesitant.

Kaynakça**Sürekli Yayınlar**

Asia
 Buffalo Courier
 Chicago Tribune
 Daily Ardmoreite
 Daily News
 Democrat and Chronicle
 Detroit Free Press
 Douglass Tribune
 El Paso Times
 Evening Despatch
 Evening Public Ledger
 Evening Star
 Every Evening
 Lincoln Journal Star
 New York Herald
 New York Tribune
 Norwich Bulletin
 San Francisco Chronicle
 St. Joseph News-Press
 Star-Gazette
 The Boston Globe
 The Brooklyn Citizen
 The Brooklyn Daily Eagle
 The Casper Daily Tribune
 The Evening Journal
 The Evening Star
 The Fort Wayne Journal
 The Great Falls Tribune
 The Kentucky Post and Times-Star
 The Los Angeles Times
 The Miami Herald
 The Miami News
 The Morning Post
 The New York Times
 The Ogden Standard Examiner
 The Philadelphia Inquirer
 The Salt Lake Tribune
 The San Francisco Examiner
 The Washington Post
 The Washington Times

Diğer Kaynaklar

Akbulut, D.A. (2002). *Saltanatın kaldırılması ve sonuçları, Türkler* (C. 16, s. 648-655). Ankara: Yeni Türkiye Yay.

- Armaoğlu, F. (1991). *Belgelerle Türk-Amerikan münasebetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Atatürk, Mustafa Kemal (1981). *Nutuk* (Cilt I). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Atatürk, Mustafa Kemal (1982). *Nutuk* (Cilt II). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin anıları*. (2007) (H.Turgut, der.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Baytok, T. (1970). *İngiliz kaynaklarından Türk Kurtuluş savaşı*. Ankara: Başvur Matbaası.
- Bryson, T.A. (1977). *Amerikan diplomatic relations with they Middle East, 1784-1975: A sureye*, New Jersey: The Scarecrow Press.
- Burke, B. (2013). *Tarih ve toplumsal kuram* (Tuncay M. çev.). İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yay.
- Duru, O. (2001). *Amerikan gizli belgeleriyle Türkiye'nin kuruluş yılları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Eroğlu, H. (1989). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16(6), 7-26.
- Erol, M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Birleşik Devletleri ile yaptığı ticaret antlaşmaları*. Konya: (bty).
- Kansu, M.M. (1986). *Erzurum'dan ölümüne kadar Atatürk'le beraber*. (Cilt I) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kinross, L. (1994). *Atatürk, bir milletin yeniden doğuşu* (Sander, N. çev.). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Köprülü, O. F. (1987). Tarihte Türk- Amerikan münasebetleri. *Bellekten*, C. (2/200) s. 927-945.
- Kuran, E. (2002). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu. *Türkler*, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 611-619.
- Kurat, A. N. (1959). *Türk Amerikan münasebetlerine kısa bir bakış*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Kıratlı, M. çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- MacMillan, M. (2004). *Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren altı ayın hikayesi*. (Dişbudak, B. çev.). Ankara: ODTÜ Yay.
- Özkan, K.(2016). *Millî Mücadele dönemi Türk-ABD ilişkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Öney, C. (2011). Ermeni meselesinin oluşumunda ABD'nin rolü nasıl başlamıştır? *History Studies (ABD ve Büyük Orta Doğu ilişkileri özel sayısı)*, Cilt: 3, 229-244.
- Sonyel, S. (1987). *Türk Kurtuluş Savaşı ve dış politika I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Şimşir, B. N. (1985). Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine". *Tarih boyunca Türklerin Ermeni toplumu ile ilişkileri sempozyumu (8-12 Ekim 1994, Erzurum)*. Ankara, 79-124.
- Şimşir, B. N. (2005). *Ermeni meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yay.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*.
- Ulubelen, E (1967). *İngiliz gizli belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası.
- Zürcher, E.J (1987). *Millî Mücadele'de İttihatçılık*. (Salihoğlu, N. çev.). İstanbul: Bağlam Yay.

EKLER

Modern Turkey Developing Into a Republic in Fact

BY THE MARQUISE DE FONTENAY.

Turkey is rapidly developing into a republic, and the newly elected grand national assembly, which met last week and which is engaged in the task of modifying the constitution, has practically decided upon the principle of collective cabinet responsibility to the so-called bash-vekil, or president of the council of commissaries, and to parliament. The bash-vekil is no other than Mustapha Kemal Pasha, who has been endowed by his countrymen with the additional title of "Ghazi," that is to say, "The Victorious," and who is assuming a position which, save in name, is that similar to the president of a republic, and who is finding in the premier designate, Fethi Pasha, an obedient tool.

The present occupant of the throne at Stamboul has been restricted to a purely ecclesiastical role as caliph, and has no voice whatsoever in the policies or temporal administration of the country, while the grand national assembly has just resolved upon a constitutional measure rigorously excluding all members of the "former imperial family" (sic) from every civil, military or naval office and from election as deputies of the assembly or as municipal dignitaries. There are a very large number of these princes, who, until the overthrow of the de jure sultan, Mehmed VI, and thirty-seventh sovereign of the Osman dynasty, occupied high and well paid offices in the army and in the navy, and who were, moreover, in the enjoyment of fat civil list allowances from the imperial treasury, all of which have ceased. They will now be forced to seek means of livelihood in foreign countries, and Prince Zia, heir presumptive to the caliphate, deprived of his rank and pay as general of the Ottoman army, will be reduced to earning his daily bread as a dermatologist, being a very clever physician who has specialized in diseases of the skin.

****

The actual caliph, whose office is an anomaly since it has been deprived by the present Turkish regime of its temporal sovereignty, and the religious validity of which had always been questioned by the orthodox on the ground that the caliphate is, by canon law, restricted to direct or collateral descendants of the prophet, and that the Osman dynasty has never had any relation with his family in ancient or modern times, but is descended from a tribe that were among the bitterest enemies of the founder of Islam, is liable at any moment to be given his walking papers by the new republic and sent to follow his elder brother, Sultan, Mehmed VI, into his Swiss exile. If so, he may be able to earn a modest income as a professional pianist, painter or as a drawing master, several of his pictures having been accorded the honor of exhibition at the Paris annual Salons. Whether his artistic efforts would receive equally flattering appreciation from the Salon authorities when he is no longer a prince in the immediate line of succession to the Ottoman throne, but merely a member of a dethroned dynasty, working for a living, is quite problematical.

****

Moy Hall, in Invernesshire, where King George is spending the present week for the shooting, as a guest of MacKintosh, chieftain of the historic Clan Chattan and head of all the MacKintoshes as well as one of the greatest land owners in Scotland, is a grand old place where Prince Charles Stuart, the young pretender, sought refuge after his defeat at the battle of Culloden in 1746. Bent on his capture, Lord Loudoun set out from Inverness at the head of a body of royal troops. But the young prince got clear away through the stratagem of the chieftain's wife. She instructed one of her few remaining retainers to gather every available man and to post them in the woods through which the road from Inverness to Moy Hall passed. These men, by firing their guns and by imitating the war cries of the various Jacobite clans, led Lord Loudoun into believing that

the Highlanders were present in considerable strength, and fearing to risk an engagement, with what he was convinced were his inferior forces, he ordered his men to right about face, and hastily marched them back to Inverness.

Moy Hall is beautifully situated on the shores of the loch of that name and is full of historic relics, including three famous swords, one given by Pope Leo X to King James V, and by him, to the MacKintosh of his day; another was worn by Claverhouse at the battle of Killiecrankie, while the third belonged to Charles I and was presented by that ill-fated monarch to the chieftain of the clan of his time. There are also the young prince's drinking cup and walking stick.

****

It seems that the Norsemen, in the ninth century, on invading the north-east corner of Scotland, found the country from Duncansby Head to Ross to be known as Cattuv, from its occupants, the Cattaich. The newcomers called the district "Cattins," settled there and intermarried with the natives. From among them arose a missionary who did an immense amount of work in converting the pagans of that portion of Scotland to Christianity, and who was subsequently canonized as St. Cattan. His son, Gillicattan, celebrated as a warrior, emigrated to Inverness and gathered around him a large following, including the MacKintoshes, the MacGillivrayes, the MacLeans and others. The mixed clan becoming known as the Clan Chattan, after its leader. Since then, there have been twenty-eight chiefs of Clan Chattan, the present lord of Moy Hall being the twenty-fifth owner of Moy. One of them figures in Sir Walter Scott's novel, "The Fair Maid of Perth." Another, William MacKintosh, fifteenth chieftain of the clan, was beheaded under the most extraordinary circumstances, portrayed on a magnificent old tapestry adorning the principal drawing room at Moy. In 1548, the Earl of Huntly and Lord Moray sought to crush the MacKintoshes, who had risen against the Gordons. Lord Huntly, then all-powerful at court, secured a capital sentence for the MacKintosh, and then left for France with the Queen Mother, MacKintosh to save his clan from savage and extermination by fire and sword resolved to submit himself, and made his way alone to Countess Huntly, thinking that she would be a peacemaker. He met her in the kitchen and she said, "MacKintosh, you have offended the Gordon" (that is to say, the Earl of Huntly) "so deeply that he has sworn by his father's soul, that he will never pardon the MacKintoshes until he has brought your head to the block."

****

"I would stoop even to that," said MacKintosh, "for the safety of my father's house and clan," and so saying, he placed his neck upon the kitchen block, thinking that the countess would be satisfied by this token of submission. But without a moment's hesitation she seized a meat chopper, lying within her reach, and struck off his head.

The twenty-third chieftain, Aeneas MacKintosh, had a barony conferred upon him by George III, which became extinct with his death, his other honors and estates passing to his younger brother, who was member of the legislative council of Canada. Nor was this the only association of the MacKintoshes with Canada. For the only son of the present chieftain, namely, Capt. Angus Alexander MacKintosh of the Royal Horse Guards, after being badly wounded at the front in France, joined the staff of the Duke of Devonshire at Ottawa and there fell in love with and married Lady Maud Cavendish, eldest daughter of the governor general. It may be recalled that he succumbed to an attack of influenza while on a visit to Washington, while his wife, Lady Maud MacKintosh, was convalescing from the birth of her baby daughter at Rideau Hall at Ottawa, and married Lady Maud Cavendish, in accordance with Highland custom, bears the courtesy title of "Lady" MacKintosh, is the daughter and heiress of Edward Richard of Plas Newydd in Glamorganshire, who left her a very large fortune, including a considerable interest in the Cardiff docks.

Ek 1: Evening Star, August 29, 1923.

Angora Vote Makes Turkey a Republic; Kemal Pasha Is Elected First President

CONSTANTINOPLE, Oct. 29. (Associated Press).—The National Assembly at Angora has voted the establishment of the Turkish Republic. Mustapha Kemal Pasha has been unanimously elected President.

The Assembly accepted the constitutional amendments proposed without opposition and loudly cheered the republic.

The influential Popular Party at a meeting previously held accepted Mustapha Kemal's proposal to proclaim a Turkish republic and for the election of a President, who would be empowered to nominate a Premier. The party also accepted the following proposals by Kemal:

The language to be Turkish; the re-

ligion Islamism; the President of the republic to be elected by the Deputies for a term of four years, eligible for re-election; the President to be the Chief of State, with the right to preside over both the Council of Ministers and the Grand National Assembly; the President to nominate the President of the Council of Commissars, who will choose his own colleagues, to be submitted to the Assembly for approval.

The Turkish constitution was so amended within the last few months that the proclamation of a republic was merely a matter of form. It provided that Turkey should be proclaimed a republic, with a President elected for a period of four or five years.

The title of president of the Grand National Assembly has been held by Mustapha Kemal, who also holds the post of commander-in-chief of the army.

Archbishop Hayes Urges All Catholics to Use The Manual of Prayers. Murphy Co., Baltimore.—Adm.

Ek 2: The New York Times, October 30, 1923.

THE EVENING STAR, WASHINGTON.

Republic of Turkey Declared; Kemal Made First President

Nationalist Leader's Own Proposal Accepted.

Assembly Retains Power to Choose Ruler.

By the Associated Press.

CONSTANTINOPLE, October 30.—The national assembly at Angora has voted for the establishment of the Turkish republic. Mustapha Kemal Pasha has been unanimously elected president.

The assembly accepted the constitutional amendments proposed without opposition and loudly cheered the republic.

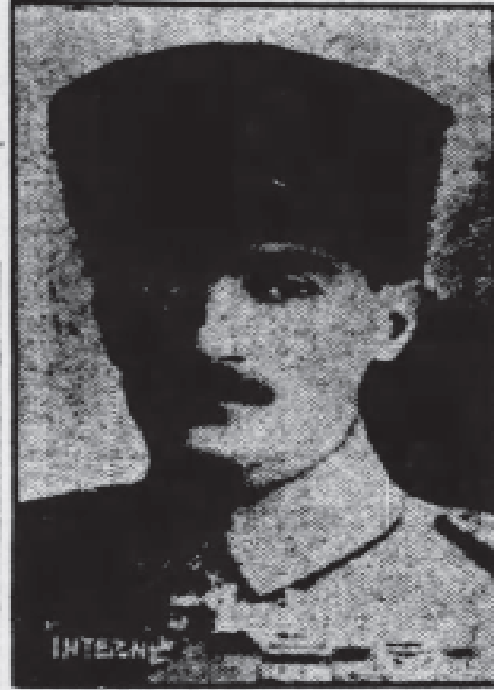
The influential popular party at a meeting previously held accepted Mustapha Kemal's proposal to proclaim a Turkish republic and for the election of a president, who would be empowered to nominate a premier. The party also accepted the following proposals by Kemal:

The language to be Turkish, the religion Islamism, the president of the republic to be elected by the deputies for a term of four years, eligible for re-election; the president to be the chief of state, with the right to preside over both the council of ministers and the grand national assembly; the president to nominate the president of the council of commissars, who will choose his own colleagues, to be submitted to the assembly for approval.

The title of president of the grand national assembly has been held by Mustapha Kemal, who also holds the post of commander-in-chief of the army.

Kemal Pasha was credited with being largely responsible for the defeat of the British expeditionary forces at Gallipoli, and it was under his direction that the Turkish army gained its tremendous victories over the Greeks. His was the controlling hand of the Turkish delegation at the Lausanne conference for the settlement of the Greco-Turkish war, and here again the Turkish victory was admitted to be almost complete.

Mustapha Kemal Pasha is described

MUSTAPHA KEMAL PASHA

as a cold, stern man, unbending in his determination and thus far relentless in pursuit of those things which pertain to the advancement of his country to the position of a great power.

Ismet Pasha has accepted the offer of Mustapha Kemal Pasha, president, to form a new cabinet.

Ismet was an outstanding figure at the Lausanne conference and was largely instrumental in bringing about the freedom of Turkey from control by the powers.

Ek 3: Evening Star, October 30, 1923.

TRIUMVIRATE THAT RULES MODERN TURKEY

Left to right: Ismet Pasha, Mme. Mustapha Kemal, and Mustapha Kemal, the principals in the Angora government, garbed in the clothes of the western World. [Pacific and Atlantic Photo.]

Ek 4: Chicago Tribune, October 30, 1923.

Ek 5: TheTribune, November 06, 1923.

REPUBLIC VOTED BY TURKS WITH KEMAL AT HEAD

National Assembly at
Angora Unanimous in
Naming Militant Leader
President

Proclamation Follows Recent
Amendment to Constitu-
tion; New Executive, Now
Commander-in-Chief

CONSTANTINOPLE, Oct. 29 (By
the Associated Press).—The National
Assembly at Angora has voted the es-
tablishment of the Turkish Republic.

Mustapha Kemal Pasha has been
unanimously elected President.

The assembly accepted the Constitu-
tional amendments proposed without
opposition, and loudly cheered the re-
public.

President of Turkey

MUSTAPHA KEMAL PASHA

The National Assembly at Angora yesterday
voted the establishment of a republic for
Turkey, and unanimously chose Kemal as presi-
dent.

Ek 6: The Philadelphia Inquirer, October 30, 1923.

Ek 7: The Morning Post, November 13, 1923.

Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun Millî Mücadele'ye Katkıları

Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu's Contributions to the National Struggle

Mehmet Serhat YILMAZ *

Öz

Bu makalede, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun hayatı ele alınmış, onun Millî Mücadele döneminde Kastamonu'da yaptığı hizmetlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, ailenin metruk evrakını konu alan "Kastamonu'da Bayrâmîlik ve Şemsizâde Ailesi" isimli eser, yerel tarihe ışık tutan kaynaklar ve Kastamonu basınından yararlanılmıştır. Uluoğlu hakkında bugüne kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu husus, yerel düzeyde Millî Mücadelede sunduğu katkıların ortaya konması bakımından önemlidir. Uluoğlu'nun Kastamonu Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin 1918 ve 1921 kongrelerinde yönetim kurulu üyesi, Kastamonu Himaye-i Etfal Cemiyetinin 1922 yılı kongresinde başkanı, Kastamonu Çiftçiler Birliği'nin 1923 yılı genel kurulunda yönetim kurulu üyesi olarak seçilip görev yaptığı anlaşılmaktadır. Uluoğlu, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucusu olup tespit edebildiğimiz kadarıyla cemiyetin başkanlık görevini İstiklâl Harbi sonuna kadar kesintisiz bir şekilde başarıyla yürütmüştür. Millî Mücadele döneminde Urfa, Antep ve Maraş'ın işgaline karşı düzenlenen tel'in mitinglerinde, protesto telgraflarında imzası vardır. İstiklâl Savaşı'nda gösterdiği fedakârlık ve kahramanlıktan dolayı "Beyaz Kurdeleli İstiklâl Madalyası" ile taltif edilmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Halk Fırkasına geçişinde Vilayet İdare Heyeti müteşebbis üyeliğine seçilmiştir. Çalışmada, Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde dönemin zor şartları altında hizmetlerde bulunduğu, yardımseverliği, dini ve millî kimliğine ilave olarak şehirdeki sosyal kişiliğiyle de Kastamonu'nun mahallî tarihinde yer edindiği, Nakibüleşraf Kaymakamlığı, Bayramî Dergâhı postnişinliği gibi vazifelere ilave olarak Cumhuriyetin ilanı sonrasında Atabey Gazi Camii'nde hatiplik vazifesini sürdürdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, Uluoğlu'nun din adamı kimliğinin yanısıra, cemiyet hayatının içinde olması bakımından yönetici ve aydın kişiliğini de öne çıkarmaktadır.

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü
serhat42@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3141-257X
Kastamonu / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Kastamonu University
Faculty of Humanities and Social
Sciences Department of History
serhat42@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3141-257X
Kastamonu / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Kastamonu, Millî Mücadele, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu.

Abstract

In this article, it is aimed to reveal the life of Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, the founder and president of Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti/Kastamonu Association for the Defence of National Rights, his place in the community life and his services in Kastamonu during the National Struggle. In the research, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi/the Presidential State Archives, the work named "Bayrami in Kastamonu and the Şemsizâde Family", which is about the abandoned documents of the family, the sources that shed light on the local history and the Kastamonu press were used. The fact that no independent study

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 24/04/2023

has been carried out about Uluoğlu until today is important in terms of revealing his contributions to the National Struggle at the local level. It is understood that Uluoğlu was elected and served as a member of the board of directors in the 1918 and 1921 congresses of the Kastamonu Hilâl-i Ahmer Society, as the president of the Kastamonu Himaye-i Etfal Society in the 1922 congress, and as a member of the board of directors in the 1923 general assembly of the Kastamonu Farmers Union. Uluoğlu is the founder of Kastamonu Association for the Defence of National Rights, and as far as we can determine, he successfully carried out the duty of president of the society until the end of the War of Independence. During the National Struggle period, the wire held against the occupation of Urfa, Antep and Maraş has his signature in the rallies and protest telegrams. He was awarded the "Medal of Independence, with white ribbon" for his sacrifice and heroism in the War of Independence. He was elected as an enterprising member of the provincial administrative committee in the transformation of the Association for the Defence of National Rights into the People's Party. In the study, Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu served under the difficult conditions of the period during the National Struggle and the establishment of the Republic of Turkey, and in addition to his benevolence, religious and national identity, he also took a place in the local history of Kastamonu with his social personality, such as "Nakibüleşraf", Bayramî Dervish Lodge. In addition to his duties, it was concluded that he continued to serve as an orator in Atabey Gazi Mosque after the proclamation of the Republic. His situation highlights Uluoğlu's manager and intellectual personality in terms of being a part of society life, as well as his cleric identity.

Keywords:

Kastamonu, National Struggle, Association for the Defence of National Rights, Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Millî Mücadele dönemi, şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı Türk tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Bilindiği gibi, 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Kıttaatı Müfettişi olarak Anadolu'ya geçişi Millî Mücadele'nin teşkilatlanma aşamasının en önemli dönemini teşkil etmektedir. Amasya Tamimi sonunda gerçekleştirilen Erzurum ve Sivas Kongreleriyle Millî Mücadele'nin amaç ve yöntemi belirlenmiş, Temsil Heyeti teşekkül etmiş ve Mustafa Kemal Paşa Anadolu'nun kaderine hükmeden bir önder olarak yerini almıştır. Millî Mücadele döneminde Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılıp bir hükümet teşkil olunmuştur. Bu sırada başta İstanbul olmak üzere Marmara Bölgesi tamamen İtilaf Devletlerine bağlı kuvvetlerin kontrolündeydi. Ege Bölgesi ise İngiliz destekli Yunan kuvvetlerinin tahakkümüne geçmişti. Güney'de, Akdeniz sahillerinde İngiliz, İtalyan ve Fransız kuvvetleri geçit vermiyordu. Güneydoğu'da ise, bölgedeki Türk halkı kıyasıyla bir sıcak mücadele yaşıyordu. Bütün bu kötü şartlar karşısında Türk Millî Mücadelesinin cephede zafer kazanması için mutlaka silah, cephaneye ve lojistik ikmale ihtiyacı vardı. (Turan, 1999, s. 693-694). Bu bakımdan cephe gerisinde sevkiyat için Kastamonu-Çakırı-Ankara hattı ilk akla gelen güzergâhlardan birisi olmuştur. İstiklâl Savaşı sırasında İnebolu-Kastamonu-Ankara hattı bir anda önem kazanmış İnebolu, Ankara için denize açılan en yakın ve en güvenli ikmal yolu olmuştur. Günümüzde bu güzergâh, "İstiklâl Yolu" olarak tescil edilmiştir. İstanbul'dan Ankara'ya istiklâl mücadelesine katılmak için harekete geçen çok önemli devlet erkânı ve aydınların büyük bir kısmı, sivil ve askeri personel, Buhara ve Azerbaycan sefaret heyetleri, gazeteciler, İnebolu yolunu tercih etmiştir. Hatta Malta yaranı dahi İngiliz esirlerle İnebolu'da değiştirilmiştir. Çeşitli yollarla temin edilen silah mühimmat ve teçhizat en güvenli limanlardan birisi olan İnebolu Limanı'ndan iç kesimlere taşınarak cepheye sevk olunmuştur. Batı Cephesine giden sevkiyat en müsait yollardan birisi olan İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara hattı kullanılarak yapılmıştır. (Yılmaz, 2019, s. 577-600).

Mustafa Kemal Paşa, Kastamonu gibi stratejik konumu son derece önemli olan şehrin Kuva-yı Milliye'nin yanında olmasını istemişti. Bolu çevresinin isyancıların elinde olması, Samsun çevresinin Pontus çetelerinin nüfuz bölgesinde bulunması Kastamonu'nun önemini daha da artırmıştır. Diğer taraftan böyle bir bütünleşmenin komşu vilayetler üzerinde etki yaratacağı da düşünülmüştü. Kastamonu'nun 16 Eylül 1919 akşamı Kuva-yı Milliye ile birleşmesinin ardından Vali Vekili Ferit Recai Bey'in verdiği bir emirle Kuva-yı Milliye yanlısı yurt severler tarafından hemen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluş çalışmaları da başlatılmıştır. Sivas Kongresi sürecinde milli kuvvetlere gönül bağlamış olan eşraf, halk ve ileri gelenler Millî Mücadeleye destek için hazır vaziyette bulduklarından aynı gün merkezdeki cemiyet teşekkül etmiş ve Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bugünkü Kastamonu Müzesi bahçesine katılmış olan Dârü'l Kurra Medresesi binasında ilk toplantısını yaparak faaliyetlerine başlamıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kastamonu Merkezi ilk yönetim kurulu şu isimlerden oluşmuştur: Reis Şeyh Ziyâeddin Efendi, İkinci Reis eski mebuslardan Şemsizâde Şükrü Bey, Kâtip İdare Meclisi

başkâtipliğinden istifa etmiş olan Besim Bey” azalıklara ise Hukuk Reisi Yusuf Ziya Efendi, Ulemadan Hacı Mümin Efendi, Tavukçuzâde Ahmet Efendi, Akdoğanlızâde Mehmet Ali Efendi, Operatör Ali Bey, Mülâzım-ı evvel Şevket Bey, Jandarma Mülâzım-ı evveli Remzi Bey. (Açıksöz, 2019, s. 22; Peker, 2018, s. 88). Daha sonra adres olarak Ballıkzâde Şemsettin Bey’in evi tutulmuştur. Müdafaa-i Hukuk’un kurulduğu günlerde protesto amaçlı mitingler düzenlemiştir. Zaman içerisinde yönetimde değişikliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta 14 Şubat 1920 tarihinde münhal olan iki üyenin yerine tüccardan Eczacı Hacı Mehmet Rıza Bey ve Dava Vekili Zeynel Abidin Bey seçilmiş, ayrıca İshakzâde Hacı Necip Efendi de müşavir sıfatı ile 1920 yılı şubat ayı içinde heyete dâhil olmuştur. (Peker, 2018, s.133-134). Derneğin üyeleri zaman zaman değişmekle beraber, başkan Ziyâeddin Uluoğlu derneğin düzenli olarak faaliyette bulunması için büyük gayret sarf etmiş, hiçbir şeyden çekinmeden Ferit Paşa için Sultan Vahdeddin’e çekilen telgraflara dahî imzasını atmıştır. Ayrıca pek çok kimsenin Müdafaa-i Hukuk üyesi olmasına vesile olmuştur. Şeyh Ziya Efendi’nin gösterdiği gayrete karşılık Gazzezâde Mehmet, Akdoğanlızâde Mehmet Ali, Açıksöz gazetesi sahibi Hamdi Beyler de Müdafaa-i Hukuk Heyeti’nin yanında olmuşlar, üzerlerine düşen her vazifeyi yerine getirmişlerdir. Nitekim Kara Hüseyinzâde Abidin, dava vekili Ünyeli Halit, Sultâni muallimlerinden Şevket, Baytar Müdürü Süleyman Sâni, Abdülhat Nuri Beylerle Hacı Necip, Tatlızâde Nuri, Evliyazâde Abdullah, Altağazâde Hâfız Efendiler de muhtelif zamanlarda vazife almışlardır. (Açıksöz, 2019, s. 48). Ahmet Ziyâeddin Efendi, Müdafaa-i Hukuk’un Kastamonu riyasetine getirilmiştir. Onun riyasete getirilişi Kastamonu gazetesinde şu şekilde duyurulmuştur:

“Anadolu ve Rumeli Vilâyâtı Muhafaza-i Hukuk Heyetinin Kastamonu Heyet-i Merkeziyesi Riyâsetine Atabeygâzi Dergâhı seccâde-nişini eşraftan ve Nakîbüleşraf Kâimmakamı Şeyh Ziyâeddin Efendi...” getirilmiştir.

Makaleye konu olan Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Kastamonu’da dini ve sosyal hayatın içerisinde olmuş, Millî Mücadele döneminde siyasi bir hüviyet ile ilk günden Kuva-yı Milliye’nin yanında yer almış, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucu heyeti içerisinde yer alarak başkanlığını yapmış, bu vazifeyi Halk Fırkası Vilayet İdare Heyeti kurucu üyesi olarak Halk Fırkasının kuruluşuna kadar kesintisiz sürdürmüştür. Çalışmanın amacı, A. Ziyâeddin Uluoğlu’nun Kastamonu’da cemiyet hayatı içerisindeki yeri, yerel düzeyde Millî Mücadele hareketine yaptığı katkılarının ortaya konulmasıdır. Abdülkerim Abdülkadiroğlu’nun ailenin metruk evrakı üzerinden *“Kastamonu’da Bayrâmîlik ve Şemsizâde Ailesi”* isimli bir çalışması bulunmaktadır. (Abdülkadiroğlu, 2005).

Ayrıca Abdülkadiroğlu’nun çalışması başlıca referans alınarak Bayramîliği merkeze alan yayınlanmış bir bildiri bulunmaktadır. (Baltacı, 2016, s. 413-427). Bu verilen bilgiler dışında Uluoğlu hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmada belirtilen kaynaklara ek olarak Kastamonu yerel basınından; Açıksöz, Kastamonu, Birlik, Sözcü ve Gündem37 gazetelerinden yararlanılmıştır.

1. Ailesi ve Eğitim Hayatı

Ahmet Ziyâeddin (Uluoğlu), Atabey Medresesi Mahallesi'nde H. 1284 (1867-1868) yılında doğmuştur. Kastamonu'da Şemsizâde ailesine mensup Hacı Seyyid Mehmet Şemseddin Bey'in (1837-1891) oğludur. Annesi Feride Hanımdır (öl. 15.03.1891). Ailenin lakabı son iki asırdır Şemsizâde olarak bilinmekle birlikte Soyadı Kanunu'ndan sonra Uluoğlu olmuştur. Ailenin geniş bir şeceresi olup kökleri Reisü'l-küttâb Hacı Mustafa Efendi'ye kadar dayanmaktadır. Sicill-i Osmanî'de onun hakkında yazılanlar özetle şu şekildedir: El-Hac Mustafa Efendi, Tavukçubaşı damadı, Kastamonu'nun Göl karyesinden, ayandan Emarzâde Mehmed Ağa'nın oğlu, 1688'de doğdu. Babasını küçük yaşta kaybettiğinden İstanbul'a gelerek amcası Elmaspaşa Telhisçisi Abdi Ağa'nın yardımlarıyla yetişti ve Tavukçubaşı Ali Ağa'ya damat oldu. Çevresindeki âlimlerle münasebetlerini sürdürerek 1730 yılında baş mukataacı oldu. Aynı sene Viyana Sefiri olup 1731 tarihinde büyük tezkireci olmuştur. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 103).

Abdülkerim Abdulkadiroğlu, aileden gelen son kuşağın eli altında bulunan şecereyi esas alarak bir soy kütüğü çıkarmıştır. Bu şecerede "*Kastamonu'nun eski hânedânından, Şeyhzâde denmekle maruf Atabey Şeyhizâdeler'in nisbetini beyân eyler şeceredir. Haseb ve neseb ile iftihar şer'an câiz değildir. Mamañih hasebi zañi etmeyerek hıfz eylemek lâbüddür.*" ifadesi yazılıdır. Bu kayda göre ailenin bilinen en eski büyüğü Şeyh Ali, onun evladı Hacı Mustafa Efendi¹ olup silsile aşağıya doğru şu şekilde uzanmaktadır: Şeyh Ahmet Efendi, Şeyh Mustafa, Şeyh Mehmet Şemseddin, Hacı Abdullah Vecîhî (öl.1844), Hacı Mustafa Sabri Bey (öl.15.03.1888), Mehmet Şemseddin Bey (öl. 06.09.1891) ve Şeyh Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu (öl. 19.04.1946). Ailenin son iki asırdır lakabı "Şemsizâde" olarak şöhret bulmuştur. Uluoğlu'nun babadan dedesi olan Şemsizâde Hacı Mustafa Sabri Efendi Kastamonu Nüfus Nâzırlığı (Müdürlüğü), dört yıl süreyle Mekke Vali Muavinliği görevinde bulunmuş, Birinci Meşrutiyet döneminde de Kastamonu Mebusu olmuştur. (Eruz, 2021, s. 152-153; Abdulkadiroğlu, 2005, s. 101, 155).

Ziyâeddin Efendinin eğitim hayatını üç aşamada ele almak gerekir: İlköğrenimini Nasrullah Mektebinde tamamlamıştır. Başarılı bir eğitimden sonra Rüşdiye Mektebine kaydolmuştur. 1878-1880 yıllarında Kastamonu Rüşdiye Mektebinde eğitim almıştır. Daha sonra Kastamonu'da Namazgâh Medresesinde eğitimine devam eden Ziyâeddin (Uluoğlu), 1897 yılında dönemin Kastamonu müftüsü olan A'mâzâde Mehmet Emin Efendi'den icazet almıştır. Onun bir dönem medrese eğitimine ara verdiği, aileden veraset yoluyla gelmiş olan bir görevi (Bayramî Dergâhı Postnişinliği) yerine getirmek için bu yolu tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ziyâeddin Efendinin medrese eğitimini şeyh olduktan sonra tamamladığı anlaşılmaktadır. 1889 yılında bir yıl süreyle Ankara'ya gelmiş ve Hacı Bayram-ı Velî Dergâhı'nda bulunmuş, burada Abdülhamit Baba'dan eğitim almış ve sonra Kastamonu'ya dönmüştür. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 105-109).

¹ Hacı Mustafa Efendi, Kavâid-i İ'râbî tercüme etmiştir. Tabakât-ı Mücdehidîn'i musannifini Aliyy'ül-Kârî'nin elyazısı olan kendi nüshasından Harem-i Şerîf'de istinsah etmiş ve nadide olarak Kadı ve Vikâye ve sair kitaplar yazmıştır. Aile üyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 101-104).

Halk arasında “Şeyh Ziyâ Efendi” ve “Atabey Şeyhi Ziyâ Efendi” olarak bilinmektedir. Nebiyye Hanımla evlenen Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun bu evlilikten Hatice, Mustafa Sabri, Mehmet, Hikmet ve Lütfiye adlarında beş çocuğu olmuştur. Oğlu Mustafa, Ahmet Şükrü Bey'in kızı Tefrika Hanım'la evlenmiş olup Sürurî, Saime, Saliha, Mihrumah ve Ömer adında çocukları olmuştur. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 114, 127).

2. Meslek Hayatı

Osmanlı son döneminde Kastamonu'da tarikatların hemen tamamının birer kollarının bulunduğu bilinmektedir. 1894-1903 yılları arasında yayınlanan Kastamonu Salnamelerinden elde edilen verilere göre Kastamonu'da Halvetiyye, Kadiriyye, Mevleviyye, Rufâiyye, Sa'diyye, Celvetiyye, Bayramiyye gibi 12 dergâh ve 14 zaviyenin mevcut olduğu görülmektedir. (Kastamonu Vilayet Salnamesi, 1312/1894, 1314/1896, 1317/1899, 1321/ 1903). Bunlar arasında Kastamonu'da Bayramîlikle ilgili bilgiler gayet sınırlı olmakla birlikte Abdulkadiroğlu'na göre Kastamonu'da Bayramîlik oldukça eskilere dayanmaktadır. Bayramîliğin Kastamonu'daki geçmişi hakkında şimdilik kesin bir bilgi yoktur. Az da olsa bulunan bilgiler arasında Ziyâeddin Efendi'nin Bayramîliğin Kastamonu'da bulunan son postnişini olduğu anlaşılmaktadır. Bu unvanın Şeyh Ziyâeddin Uluoğlu tarafından Kastamonu'ya getirilmediği ondan önce dedesi Mustafa Sabri Efendi'nin de bu sıfatı taşıdığı bilinmektedir. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 24-25). Ancak Baharzâde Feride Hanım'ın Divançesi'nde yer alan bir manzum tarihten Ziyâeddin Uluoğlu'nun daha önce sükût dönemi yaşamış olan bu tarikatı Kastamonu'da yeniden canlandırdığı anlaşılmaktadır. Bu şiirin baş kısmında; “*epey zamandır münhal bulunan postnişinliğe Şemsizâde Ziyâ Efendi'nin oturmasından*” duyulan memnuniyet belirtilmiş, 1886 yılına denk gelen bu olay tarih düşürülerek belgelenmiştir. (Abdulkerimoğlu, 2005, s. 112-113).

Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, “1889 yılı ocak veya şubat ayında Atabeygazi Camii hatipliği ve bu hatipliğe meşrut postnişinliğe 310 kuruş maaşla tayin” edilmiştir. Ankara'dan Kastamonu'ya döndükten sonra tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kadar Atabey Camii'nde hem hatiplik hem de Bayramîlik yolu üzerine vazife yapmıştır. 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı “*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*” yayımlandıktan sonra (Resmî Gazete, Sayı: 243, 13.12.1925) Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'na aynı camiinin imam ve hatipliği görevi tevdi edilmiş, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 22.01.1937 tarih ve 201329/8 sayılı emri ile yirmi altı bin lira tam maaşla daimî mezun sayılmış ve vefat edene kadar vazifesini sürdürmüştür. (Abdulkerimoğlu, 2005, s. 208-209). Abdulkadiroğlu'na göre; Bayramîlik onun zamanında etkin olarak yaşatılmıştır. Çünkü o sıradan bir şeyh olarak değil, aydın ve bilgili kişiliğine ilave olarak millî, harsî ve vatanî bir kısım sosyal faaliyetlerin içerisinde hatta başında bulunması bakımından Kastamonu yöneticilerinden halka kadar şehirde etkinliğini hissettirmiş bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 24).

1925 yılında kadar Atabey Gazi Camii, Kastamonu'da Bayramîliğin kendisine mahsus zikrinin yapıldığı bir yer olarak bilinmektedir. (Mehmet Behçet, 1925, s. 47). Halk arasında Kırk Direkli Camii olarak da bilinen Atabey Gazi Camii Abdulkadiroğlu

tarafından “Dergâh Camii” olarak adlandırmaktadır. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 29). Caminin Osmanlı döneminde Merkez Pırlaklar mevkiinde, Kuzyaka, Göl, Akaya ve Taşköprü’de gelir getiren vakıf arazileri, Kastamonu merkezinde bazı dükkânları ve vakıf hamamı, Akkaya nahiyesinin Elmayakası köyünde Atabey Hanı ismiyle bilinen bir de vakıf hanı bulunmaktaydı. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 31). Atabey Gazi Türbesi bitişiğinde dergâhın bir de kütüphanesinin olduğu anlaşılmaktadır. Dergâh kütüphanesinin kitapları ailenin koruması altında kalmış olup Abdulkadiroğlu eserinde ailenin evrakı içinden kitapların daha önce yapılmış bir listesini vermiştir. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 177-181). Ayrıca Beyçelesi Mahallesi’nde Atabey Gazi Camii’ne üç dört yüz metre mesafede Sanat Okulu Caddesi ile Kuruçay Caddesi’nin kesiştiği yerde kütüphanesi de olan Atabey Medresesi bulunmaktaydı. Mehmet Behçet eserinde H.627/1273 yılında yapılmış olan caminin bir de kütüphanesinin olduğunu, bu kütüphanede vakıflar siciline kayıtlı 34’ü yazma olmak üzere 126 dini nitelikli eser bulunduğunu ifade etmektedir. (Mehmet Behçet, 1925, s. 111; Abdulkadiroğlu, 2005, s. 50). Medreselerin kapatılmasından sonra bu eserler Kastamonu’da ihtiyaca binaen kurulan, 1925 yılında Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Kastamonu seyahati sırasında 500 lira bağışta bulunduğu Kastamonu Memleket Kütüphanesi’ne devredilmiştir. Eserler günümüzde ise Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Kütüphanenin Osmanlı Türkçesi devir kayıtları esas alındığında Atabey Medresesi Kütüphanesi’nde 120’si yazma, 5’i basma olmak üzere 15’i Türkçe, 109’u Arapça ve 1’i Farsça olmak üzere 125 eser mevcut olduğu anlaşılmaktadır. (Yılmaz, 2016, s. 280).

Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, Atabey Gazi Camii’ni hatipliği görevini yürütürken aynı zamanda Nakîbüleşraf Kaymakamı unvanına da sahip birisiydi.² Kastamonu Nakîbüleşraf Kaymakamı İbrahim Zühdü’nün vefatından sonra yerine Müftüzâde Zeynelabidin Efendi tayin edilmek istenmişse de Kastamonu Valiliği tarafından Şeyhülislâmlığa gönderilen bir yazıda, vilayet meclisinin aldığı kararla Kastamonu’da nikâbete lüzum kalmadığı ve tümüyle kaldırılması gerektiği bildirilmiştir. Bu dönemde yönetimle Nakîbüleşraf Kaymakamları arasında birtakım sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Neticede münhal olan Kastamonu Nakîbüleşraf Kaymakamlığı’na Vilâyet İdare Meclisi’nden gelen mazbatayla “*Atabey Gazi Dergâhu Postnişîni Şeyh Ahmet Ziyâeddin*” (4 Şevval 1337) 3 Temmuz 1919 tarihinde tayin olunarak menşûru gönderilmiştir. (Işık, 2013, s. 255-256). Uluoğlu’nun bu vazifesi 3 Mart 1924 tarihinde hilâfetin ilgasıyla birlikte Nakîbüleşraflik’in da kaldırılmasına kadar sürdürmüştür.

3. Vefatı

Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu 19 Nisan 1946 tarihinde vefat etmiştir. Torunu Saliha Uluoğlu’nun tuttuğu günlükten cenazesinin iki gün beklendiği ve 21 Nisan’da cenaze merasiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Mezarı Kastamonu’da

² Nakîbüleşraf; Hz. Peygamberin soyundan olanların işlerini görmek, görev yaptıkları bölgelerde seyyid ve şerifleri kayıt altına almak gibi görevler gibi için hükümet tarafından tayin edilen memura verilen bir unvan olup taşrada bu işler için görevlendirilen kişiye Nakîbüleşraf Kaymakamı denirdi. (Şimşek, 2018, s. 408-409).

Gümüşlüce Kabristanı'ndadır. Kastamonu'da yayınlanan Birlik gazetesinde vefat haberi şu şekilde yer almıştır:

"Hayatı baştan aşağı vatana hizmetle geçen Şeyh Ziya Efendi Cuma günü vefat etmiştir. Atatürk'ün İstiklâl Mücadelesi için vaki davetine kayıtsız ve şartsız olarak koşan Kastamonu'nun başında bulunan Şeyh Ziya Efendi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi sıfatı ile büyük hizmetlerde bulunmuş ve beyaz kurdeleli İstiklâl Madalyası ile taltif kılınmıştır. Cenazesi bugün kaldırılacak olan merhuma Allah'tan rahmet diler, ailesi efradının acılarını paylaşıyoruz. E.E." (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 118; Birlik, 21 Nisan 1946, s. 1).

19 Nisan 1946 tarihinde vefat ettiği zaman cenaze törenine katılmayan dönemin Kastamonu Valisi Dr. Midhat Altıok, Ahmed Ziyaeddin Uluoğlu hakkında şunları söylemiştir:

"Arkadaşlar! Bütün beşerî ihtirasların sustuğu, fanileştiği, ebediyet yolunun başında bulunuyoruz. Fanî hayata gözlerini yumarak şu anda aramızdan ayrılmış bulunan ve ebedileşen sabık Şeyh Bay Ziya'ya son hürmet vazifemizi ifa ediyoruz. Rahmetli, Kastamonu'nun en köklü ve asil ailelerinden biri idi. Hemen hemen emsalleri pek az kalmış yaşlılardan biridir. 82 yaşında devre-i hayatiyesini tüketerek Rabb'in rahmetine kavuşmuştur. Rahmetli, bütün hayatı boyunca daima temiz ve asil kalpli, memleketine ve bilhassa hemşehrilerine daima faydalı olmuştur. Gına-yı kalb vardı. Bütün maddi varlığını Kastamonu'ya vermiş idi. Onun hizmetlerinin en değerlisi ve en büyüğünü inkılap davasının başında görüyoruz. Saray ve saltanatın hainleştiği, düşmanlarla birleşerek a'mâl-i milliyenin ayaklar altı edildiği zamanlarda Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başında bulunuyordu. Anadolu'nun ve Türk Milletinin sarayla ve padişahla alakasının kesilmesi icap ediyordu. Kastamonulular adına padişaha isyan telgrafını çeken ve bu telgrafa imzasını koyan biricik şahsiyet rahmetli Şeyh Ziya idi. Bu hadiseyi bugün burada anmamın belki ehemmiyeti olmadığı zannedilebilir. Fakat o karanlık ve meşkûk anlarda böyle bir harekete teşebbüs ancak cesaret-i medeniye ile vasıflandırılabilir. Hayatını istihkarla tehlikeye koyması, o günkü şartlar karşısında büyük bir kahramanlıktır. Burada bu hatırayı tekrarlamakla rahmetlinin ruh-i pâkinin şad olduğunu görür gibi oluyorum. Millet uğrunda, vatan uğrunda her tehlikeyi göze almak lazım geldiğini belirten bu kahraman ruhlu rahmetliyi gençlerimize, inkılap davası yolcularına bir örnek olarak göstermek istiyorum. Aziz ölü! Sen hayatında taşıdığın ruhun ve azmin kudretini arkada bıraktığın nesiller de taşıyacaklardır. Sana mağfiretler diliyoruz. Ebedi uykunda emin ve müsterih ol". (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 114-115; Eski, 25 Nisan 2022, s. 2). Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun kabri Kastamonu'da Gümüşlüce Kabristanı'nda bulunmaktadır. (Ek-I).

4. Milli Mücadele Döneminde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu

Ahmet Ziyâeddin Efendi, cemiyet insanı ve sosyal kişiliğiyle bilinen bir zattır. Kastamonu Valiliği'nin 16 Ocak 1896 tarihli yazısı ile Vilâyet Evkaf Muhasebecisi başkanlığında toplanan Me'âbid-i İslâmiye İânesi Komisyonu üyeliğine seçilmiştir. Bu üyeliğin daha sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Kastamonu Valiliği'nin 3 Mart 1906 tarihli yazısı aynı komisyonun üyeliğine seçildiğini kanıtlamaktadır. Camilerdeki eşyaların tespit edilerek listelerinin yapılması için kurulan komisyonda da

bulunmuştur. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 127, 145). Kastamonu'da Askerî Kışla Binası'nın yapımı için harcanan masraflar Uluoğlu tarafından tutulmuş olup bu durum kendisine duyulan güvenin bir göstergesi olmuştur. Ziyâeddin Uluoğlu'nun bu hizmetlerine karşılık Kastamonu Valiliği tarafından 17 Haziran 1907 tarihli bir yazı ile "Üçüncü Rütbeden Mecîdî" nişanı ihsanıyla taltif edildiği bildirilmiştir. Dolayısıyla vilayet tarafından tertip edilen çeşitli programlara da düzenli olarak davet edilmiştir. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 122-124). Uluoğlu'nun yardım faaliyetlerinde bulunmasına ilişkin bir örnek Sofuzâde Mehmet Tevfik'in 1911 yılında yayınlanan Hulviyyât adlı eserinde geçmektedir. Sofuzâde eserinde, Ziyâeddin Uluoğlu'nun Kastamonu'da Kale Hamamı'nı tamir ettirmesini tarih düşürmek suretiyle;

"Şemsizâde Reşâdetlü Şeyh Ziyâeddin Efendi'nin Kal'a Hamamı'nı tecdîden ta'mîr buyurduklarında yazılan tarihtir" ifadesiyle vermiştir. (Sûfîzâde Mehmet Tevfik, 1329, s. 233).

Uluoğlu, II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kastamonu'daki sivil toplum kuruluşlarından bazılarının yönetim kurulu üyeliği ve başkanlığı görevlerini üstlenmiştir. Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu bunlar arasındadır. Örneğin 1918 tarihinde Kastamonu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yönetim kurulu üyesidir. Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucusu olup başkanlık görevini İstiklâl Harbi sonuna kadar başarıyla yürütmüştür. Ziyâeddin Uluoğlu'nun Osmanlı son döneminde Vilayet İdare Meclisi Azalığı görevinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Kastamonu İdare Meclisi azalığı seçiminde yolsuzluk iddiasıyla ilgili olarak Kastamonu Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 4 Nisan 1915 tarihli bir belgeden 1914-1915 yıllarında aza olarak görev yaptığı görülmektedir. (BOA, DH.KMS., 31/40. H-28.05.1333).

Uluoğlu hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyetin ilk yıllarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti içinde faaliyet göstermiştir. Osmanlı Devleti döneminde Hilâl-i Ahmer Kastamonu Şubesi son genel kurulu 7 Mart 1918 tarihinde yapılmıştır. Bu genel kurulda Ziyâeddin Uluoğlu yönetim kurulu üyesi seçilmiştir. Görev dağılımı şu şekildedir: Reis Vali Bey, İkinci Reis Defterdar Ferit Bey, Veznedar Hastane Sertabibi Ali Kemal Bey, Veznedar Muavini Reji Müdürü Ömer Bey, Kâtip Vilayet Polis Müdürü Ali Suavi Beydir. Azalar ise merkez kadısı Bahaeddin Molla, Mevlevi Dergâhı Postnişini Amil Çelebi, Vilayet Jandarma Alay Kumandanı Şükrü, Vilayet İdare Meclisi üyesi Namık Bey, Kastamonu İttihat ve Terakki Cemiyeti Sekreter Vekili Münir Bey, Vilayet İdare Meclisi üyesi Ziyâeddin Bey ve Mekteb-i Sultanî Müdürü İsmail Habib (Sevük)'tür. Birinci Dünya Savaşı sonunda, mütareke ortamında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti faaliyet gösterememiştir. (İslamoğlu, 2022, s. 63). Cemiyetin Millî Mücadele yıllarındaki faaliyetleri aşağıda verilmiştir.

Ahmet Ziyâeddin Efendi Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularından olup cemiyetin başkanlığını yapmıştır. Cemiyetin ilk yönetimi şu isimlerden oluşmaktadır:

"Reis Şeyh Ziyâeddin Efendi, ikinci reis Eski mebuslardan Şemsizâde Şükrü Bey, kâtip İdare Meclisi başkâtipliğinden istifa eden Fazlızâde Besim Bey, azalar; Hukuk Mahkemesi Reisi Yusuf Ziyâ Efendi, Ulemadan Hacı Mümin Efendi, Tavukçuzâde

Ahmet Efendi, Akdoğanlızâde Mehmet Ali, Memleket Hastanesi Operatörü Ali Bey, Mülazım-ı evvel Şevket Bey ve Jandarma Mülazım-ı evvel Remzi Bey". (Peker, 1965, s. 93).

Bu dönemde Kastamonu'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine destek olan eğitimci, asker, müftü, din adamı ve mülki idarede görevli memurlar arasında Hüsnü Açıköz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ahmet Talat Onay, İsmail Habib Sevük, Abdülahat Nuri, Fazıl Berki Tümtürk, Ferruh Niyazi Ayoğlu, Hilmi Çoruk, Defterdar Ferit Bey, Ali Kemal Bey, Reji Müdürü Ömer Bey, Polis Müdürü Ali Suavi Bey, Bahaeddin Molla, Mevlevi Dergâhı Postnişini Amil Çelebi, Vilayet Jandarma Alay Kumandanı Şükrü Bey, Miralay Osman Bey, Namık Bey ve Münir Bey gibi şahsiyetler sayılabilir.

Ziyâeddin Efendi 1919 yılında son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri için Kastamonu Merkez Kazası ikinci seçmenliği (müntehib-i sani) için yapılan seçimlerde aday olmuş, aday olan 96 kişiye birinci seçmenler oy vermiş, Ziyâeddin Uluoğlu seçilenler arasında yer almıştır. Bu bağlamda Uluoğlu'nun 27 ikinci seçmenden birisi olarak Kastamonu'da 12 Kasım 1919 tarihinde yapılan son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerinde oy kullandığı anlaşılmaktadır. (Açıköz, 26 Teşrin-i evvel 1335, s. 2; Açıköz, 2 Teşrin-i sani 1335, s. 1; Kastamonu, 10 Teşrin-i sani 1335, s. 1; Açıköz, 16 Teşrin-i sani 1335, s. 2; Peker, 1965, s. 99).

Bu arada 11 Nisan 1920 tarihli Takvîm-i Vekâyi'de (Takvîm-i Vekâyi, 11 Nisan 1336) "*Padişah Hatt-ı Hümayûnu*", "*Damat Ferid Paşa Hükûmetinin Beyannâmesi*" ve "*Şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin Fetavâ-yı Şerîfesi*" unvanıyla Kuva-yı Milliye aleyhinde fetva ve kararların alınmasından sonra buna karşı 16 Nisan 1920 tarihinde Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi, Anadolu müftü ve din adamlarından 153 kişinin imzasıyla bir karşı fetva yayımlanır. Bu fetvada dönemin idarî taksimatına göre Kastamonu Vilayetinden Kastamonu, Sinop ve Çankırı Müftüleri, Taşköprü, Tosya (Mehmet Bahaeddin), Araç (Hasan Tahsin), İnebolu (Ahmet Hamdi), Boyabab (Ahmet Şükrü), Daday (Rüştü), Çerkeş (Mustafa), Ayancık (İsmail Hakkı), Kastamonu ulemasından Hacı Mümin Efendi, Ahmet Şükrü Efendi, Göbeklizâde Bahaeddin Efendi ve Hafız Abdulah Efendi, Kastamonu Sitkiyye Müderrisi Salih Zühdü Efendi, Kastamonu Tevfikiyye Müderrisi Mehmet Hulusi Efendi, Kastamonu Münire Müderrisi Hafız Osman Efendi, Kastamonu Feyziyye Müderrisi Memet Feyzi Efendi, Kastamonu İsmail Bey Müderrisi Hafız Arif Efendi, Kastamonu Ziyaiyye Müderrisi Mehmet Emin Efendi, Kastamonu Semhiyye Müderrisi Mehmet Zühtü, Kastamonu Mahmudiyye Müderrisi Ali Hilmi Efendi, Kastamonu İsfendiyar Müderrisi Mehmet Emin Efendinin imzaları bulunmaktadır. (Peker, 2018, s. 161-162). Karşı fetvadaki imzaların kırk beşinin Kastamonu vilayetinden olması Ahmet Ziyâeddin Efendinin ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kastamonu'da din adamları ve müderrisler üzerinde etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.

İstanbul'un işgalinden sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin birçok üyesinin Anadolu'ya geçmesi ile birlikte cemiyetin yeniden teşkilatlanmaya başladığı görülmektedir. Kastamonu'da şube açılması girişimi 9 Şubat 1921 tarihinde gerçekleşmiş ve Kastamonu Merkez Heyeti teşekkül etmiştir. Kurucular kurulu Kastamonu ve Havalisi Kumandanı Muhittin Paşa, Sıhhiye Müdürü Kemal, Operatör

Cemil, Hacı Necip Efendi, Numan Bey, Dr. Fazıl Berki, Dr. Zekai Muammer, Eczacı Cemal Beyden oluşmuştur. (Hilal-i Ahmer İcraat Raporları, 2013, s.220; Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925), 2010, s. 44-45). Daha sonra 26 Ocak 1921 tarihinde Mekteb-i Sultanî’de genel kongre gerçekleştirilmiş ve Hilâl-i Ahmet heyeti şu isimlerden oluşmuştur: Muhittin Paşa, eski mutasarrıflardan Reşit Bey, Encümen azası Hilmi Efendi, Dr. Ali Kemal Bey, Şeyh Ziyâ Bey, Operatör Cemil Bey, Hacı Necip Efendi, Sofuzâde Tefvik Efendi, Dr. Zekai Muammer (Tunçman), Evliyazâde Abdullah Bey ile Nuhzâde Numan Bey ve Hüsnü Bey (Açıksöz). Seçimin ardından 29 Ocak 1921’de idare heyeti oluşturulmuş, başkanlığa Kastamonu Havalı Kumandanı Muhittin Paşa, ikinci reisliğe Dr. Ali Kemal Bey, kâtip üyeliğe Operatör Dr. Cemil Bey, Veznedar Hacı Necip Bey ve Veznedar Yardımcılığına Numan Bey seçilmiştir. (Açıksöz, 27 Kanun-i sani 1337, s. 1; Açıksöz, 31 Kanun-i sani 1337, s. 2). Hüsnü Açıksöz’e göre; Kastamonu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bütün vilayetlere örnek olacak bir çalışkanlık göstermiş, Muhittin Paşa cemiyeti çok ileri götürmüş ve yeni bir can vermiştir. O günlerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne, İzmir ve Maraş’a yardım için bütün varlığını vermekten çekinmeyen halk, bu uğurlu cemiyete de olanca gücüyle yardımı esirgememiş ve onu yüceltmıştır. (Açıksöz, 2019, s. 57). Ziyaeddin Efendi 1925 ve 1928 kongrelerinde de idare heyeti başkanlığı yapmıştır. (Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, 2013, s. 464-465; Hilâl-i Ahmer Mecmû’aları, 2020, s. 2177, 4397). Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Hanımlar Şubesi de 20 Nisan 1921 günü teşkil edilmiş olup Ziyâeddin Uluoğlu’nun eşi Hafıza Nebiyye Hanım yönetim kurulu üyesi olarak görev almıştır. (Açıksöz, 22 Nisan 1337, s. 2).

Kastamonu’da 1919 yılında faaliyette olduğu bilinen ve son Osmanlı Mebusan Meclisi mebusluğu için aday da gösteren Çiftçiler Yurdu’nun çalışmalarının bir süre akim kaldığı söylenebilir. 1923 yılında tekrar canlandırılan Çiftçiler Yurdu’nun bu tarihten sonra Çiftçiler Birliği olarak isim değiştirdiği basın kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kastamonu Çiftçiler Birliği, yeni tüzüğü gereğince 21 Mayıs 1923 tarihinde Memleket Yurdu binasında seçim yapmış ve “Şemsizâde Şeyh Ziya Efendi” yönetim kurulu üyeliğine seçilmiştir. Yönetim kurulundaki dönemin tanınmış diğer isimleri ise şunlardır: Salim Efendizâde Reşit Bey, Uğurluzâde Münir Bey, Müftüzâde Fuad Bey, Çorukzâde Hilmi (Coruk) (1888-1947), Salim Efendizâde Muzaffer Bey, Sofuzâde Raşit Bey. (İslamoğlu, 2011, s. 122).

Millî Mücadele yıllarında Ziyâeddin Efendi Himaye-i Etfal Cemiyeti Kastamonu Şubesinin de başkanlığını yürütmüştür. 5 Temmuz 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında Ankara’da Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuş ve 26 Kasım 1921 tarihi itibarıyla de toplum yararına çalışan cemiyetler arasında sayılmıştır. (İslamoğlu, 2011, s.102). Ülke genelinde şubeler açan cemiyetin bir şubesi de 19 Şubat 1922 tarihinde Kastamonu’da Kastamonu İstiklâl Mahkemesi Başkanı Mustafa Necati Bey’in teşviki ile açılmıştır. Derneğin başkanlığına Müdafaa-i Hukuk Reisi Ziyâeddin (Uluoğlu), ikinci başkanlığa Dr. Fazıl Berkî (Tümtürk), kâtipliğe Adliye Kâtibi Emin Şefik Bey, veznedarlığa Ali Çavuşzâde Gökmen Bey, muhasipliğe de Açıksöz Müdürü Hüsnü (Açıksöz) seçilmiştir. (Açıksöz, 19 Şubat 1338, s. 1; Açıksöz, 2019, s. 61; Peker, 2018, s. 396). Şubenin ilk faaliyetleri yardım toplama ve kimsesiz çocukları sünnet

ettirme etkinliğidir. Cemiyetin en önemli girişimi Kastamonu’da bir yetimhane açmak olmuştur. Cemiyet mensupları kimsesiz çocukların bakım ve barınma gibi problemlerine çözüm getirmiş, getirmeye çalışmıştır. (İslamoğlu, 2011, s.103). Hüsnü Açıksöz’e göre 23 Nisan 1922’de Muallim Mektebi’nde yapılan sünnet düğünü, Kastamonu’da şimdiye kadar yapılan düğünlerin en büyüğü ve en görkemlisidir. Bu düğünde iki yüz çocuk sünnet edilmiş, düğünde çeşitli eğlenceler yapılmıştır. Keza Himaye-i Etfal’e büyük yardımlarda bulunulmuştur. Çocukları görmeye gelen halk, küçüklere güzel armağanlar verirken, Himaye-i Etfal’e de 20, 30, 40 lira nakdi yardım yapmak suretiyle cemiyete destek olunmuştur. 1923 yılında Ankara’da yapılan büyük kongreye delege olarak Hüsnü Açıksöz gönderilmiştir. (Açıksöz, 2019, s. 61; Peker, 2018, s. 396). Kastamonu İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı yapan Saruhan Mebusu Mustafa Necati Bey’e “*fahrî hemşerilik*” unvanı verilmesi için Belediye Başkanlığına yazılan dilekçenin altında Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu’nun da imzası vardır. 28 Nisan 1922 tarihinde Kastamonu Belediye Meclisi Necati Bey’i fahrî hemşeri kabul etmiştir. (Açıksöz, 2019, s. 102).

Millî Mücadele döneminde İzmir’in, İstanbul’un, Maraş’ın işgali gibi çok konu üzerine sayısı giderek artan mitingler yapılmış, miting sonunda alınan kararlar ilgili makamlara protesto telgrafları ile duyurulmuştur. Anadolu’nun birçok yerinde halk toplantılar ve tezahüratlar yapmış ve çeşitli makamlara protesto telgrafları gönderilmiştir. (Şahingöz, 2002, s. 726-730). Bu kapsamda Kastamonu’da 14 Kasım 1919 tarihli Urfa, Antep ve Maraş’ın işgaline karşı Kastamonu’da Nasrullah Meydanı’nda yapılan telin mitinginden sonra İstanbul’da bulunan İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika siyasi temsilciliklerine protesto telgrafları çekilmiştir. Bu telgraf metninde imzası bulunanlar arasında Ziyâeddin Uluoğlu da vardır. Telgrafta Müftü Nuri, Nakîbüleşraf Kaimmakamı Ziyâeddin, Mevlevî Dergâhı Postnişini Amil Çelebi, Hazreti Pir Dergâhı Postnişini Mehmet Ataullah, Belediye Reisi Tevfik, Salim Efendizâde Şükrü, Sofuzâde Hoca Tevfik, İshakzâde Necip, Akdoğanlızâde Mehmet Ali’nin isimleri de yer almaktadır. (Açıksöz, 16 Teşrinisani 1335, s.1-2; Kastamonu, 20 Tesrinievvel 1335, s. 1; Peker, 1965, s. 109-110). Bir başka örnek 16 Mart 1920 günü İstanbul’un işgalini protesto mitingidir. 17 Mart günü Vali Cemal Bey bir beyanname hazırlayarak durumu Kastamonululara duyurmuştur. Temsil Heyetine de bir telgraf gönderilmiştir. Nasrullah Meydanı’nda yapılan mitingde Belediye Başkanı Sofuzâde Tevfik Bey bir konuşma yapmıştır. Miting sonunda İtalya temsilcisi aracılığıyla, tarafsız devletlere, Mebusân Meclisi’ne, Amerikan Meclisi ve başkanına, Fransa ve İtalya Meclislerine ve Ankara’daki Temsil Heyeti’ne protesto telgrafları gönderilmiştir. Bu telgrafların altında;

“Belediye Reisi Hoca Tevfik, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Reisi Ziyâeddin Efendi, Müftü Osman Nuri, Ticaret Odası Reisi Mehmet Ali, Gençler Kulübü Reisi Dr. Ferruh Niyazi, Muallimler Birliği Reisi Behçet Bey ve Kastamonu Piyerloti Reisi Talat” Beyin imzaları bulunmaktadır. (Açıksöz, 2019, s. 31).

Sakarya Muharebesinin başlaması dolayısıyla Nasrullah Meydanı’na toplanan on binlerce halkın hep birden zafer için duaları ederek İtilaf Devletleri ve Yunanistan’ı telin ettiği miting sonunda Ankara’da Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, İtilaf

Devletleri temsilciliklerine telgraflar çekilmiştir. Bu telgrafların altında Hilâl-i Ahmer Genel Sekreteri Dr. Cemil Şerif, Müdafaa-i Hukuk Reisi ve Nakibüleşraf Ziyâeddin, Belediye Reisi Tevfik, Kastamonu Müftüsü Osman Nuri, Açıkşöz Gazetesi Sahibi: Ahmet Hamdi, Gençler Kulübü namına Corukzâde Hilmi Beyin imzaları bulunmaktadır. (Açıkşöz, 23 Ağustos 1337, s. 1).

Müdafaa-i Hukuk Reisi Şemsizâde Ziyâeddin Uluoğlu'nun eşi Hâfıza Nebiye Hanım da (1870-1935) cemiyet faaliyetlerinde görev üstlenmiş bir kişidir. Nebiyye Hanım, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hanımlar Şubesi kurucularından ve yönetim kurulu üyesidir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hanımlar Şubesi'nin düzenlediği 10 Aralık 1919 tarihindeki ilk Türk kadın mitingi içeriği ve verdiği mesaj itibarıyla dikkate değer. 10 Aralık günü üç binden fazla Kastamonulu kadın, Darülmualimîn bahçesinde toplanarak muntazam bir miting yapmıştı. Düzenleyenlerin, katılanların, konuşmacıların hepsinin kadın olduğu bu mitingde İtilaf Devletleri temsilcisi muhataplar da kadınlar olmuştur. İngiltere Kraliçesine, ABD Başkanı Wilson'un eşine, Fransa Cumhurbaşkanı'nın eşine de telgraflar gönderilerek hürriyet talebi ve kararlılığı ifade edilmiştir. (Kastamonu, 18 Kanun-ı evvel 1335, s. 2-3; Açıkşöz, 14 Kanun-ı evvel 1335, s. 3). Sosyal bir kişiliğe sahip olan Nebiyye Hanım derneklerin faaliyetlerine katılmış, eşyle birlikte sorumlu bir kaderi paylaşmış, zaman zaman bağışlarda bulunmuştur. Nebiyye Hanım Kastamonu Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesi'nin de hem üyesi hem de yönetim kurularında görev yapmıştır. Onu 20 Nisan 1921 tarihinde Kastamonu'da teşekkül eden cemiyetin kadınlar şubesinin kurucuları arasında ve yönetim kurulu üyesi olarak görüyoruz. Nebiyye Hanım, Lozan Antlaşması'ndan sonra Kastamonu Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nin 25 Aralık 1923 tarihli toplantısında Türkiye'ye gelecek olan muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermek için kurulan komisyonun üyeliğine seçilmiş ve faal görev üstlenmiştir. Ziyâeddin Uluoğlu'nun kayınvalidesi de hayır işlerinde öncü bir kadındır. Özellikle Donanma Cemiyeti'ne önemli katkıları olmuştur. Uluoğlu'nun kızı Hatice Hanım da hayır işlerinden görev almış birisidir. 1950'li yıllarda Kastamonu Yardım Sevenler Derneği'nde hizmetlerde bulunmuştur. (Eski, 2008, s. 43-51).

Kuva-yı İnzibatiye'nin Safranbolu'ya geçtiği ve Araç üzerine yürümekte olduğu zaman, Kastamonu'da uyanan heyecan ve galeyan üzerine, teşkil edilen milli kuvvet Araç'a gittiğinde, menfi ruhlu birinin A. Ziyâeddin Efendi'nin yanına gelerek, "*Hilafet Ordusu geliyor, ibtida sizi asacaklar...*" demesi üzerine, "*Ölüm mukadder bir hadisedir, er veya geç olacaktır. Millet ve memleket uğrunda ölürsem benim için bahtiyarlıktır.*" cevabıyla karşılık verir; bunları söylerken onun azim ve iradesinde az da olsa bir sarsıntı görülmemiştir. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 114). Ziyâeddin Uluoğlu'nun oğlu Hafız Mustafa Sabri Bey, Millî Mücadele yıllarında Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na aynen iade edilmek şartıyla 146 fişeği ile beraber tüfeğini teslim etmiştir. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 126).

Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Garp Cephesi Kumandanlığının emrine uyarak ordunun giyim ve donatımı için aynı ve nakdi yardım toplanmasına çalışmış, vilayet merkezinde bir yardım komisyonu kurmuştur. Kastamonu Gençler Kulübü (Yılmaz, 2020, s. 135-179) ile birlikte yardımlaşma ağı genişlemiş, İstanbul'dan İnebolu

yoluyla Millî Mücadele hareketine katılmak için gelen sivil ve askeri personelin Ankara'ya geçişlerinde yeme, içme, konaklama masrafları karşılanmış, ayrıca çadır bezi, çorap ve çamaşır gibi eşyalar hem toplanıp hem de satın alınarak temin edilip Ankara'ya ulaştırılmıştır. Örneğin; 16 Ağustos 1920 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne takdim olunmak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Kastamonu merkez ve kazalarından toplanıp gelen 2177 ceket, 1151 pantolon, 1150 çift çorap, 391 don, 359 gömlek, 300 kaput, 200 battaniye ve 240 fanila sekiz kalem askeri eşyayı vilayete teslim etmiştir. (Peker, 2018, s. 217-218). Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun gösterdiği gayrete karşılık Gazzezzâde Mehmet, Akdoğanlızâde Mehmet Ali, Açıksöz sahibi Hamdi Beyler de Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin başından sonuna kadar yanında olmuşlar, üzerlerine düşen her vazifeyi yerine getirmişlerdir. 19 Nisan 1946'da vefat eden Uluoğlu, İstiklal Savaşı'nda gösterdiği fedakârlık ve kahramanlıktan dolayı "Beyaz Kurdeleli İstiklâl Madalyası" ile taltif edilmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Halk Fırkasına geçişinde Vilayet İdare Heyeti müteşebbis üyeliğine seçilmiştir. Aynı zamanda Himaye-i Etfal Cemiyeti Kastamonu Şubesi başkanı olarak da vazife yapmıştır.

Uluoğlu Cumhuriyetin ilk yıllarında da ülke ve toplum menfaatine olan işlerde yardım faaliyetinde bulunmuş bir kişidir. Pazarbaşı Çiftliği, Şeyh Ziya Efendi'den Boyacıoğlu ailesine intikal eden gayrimenkullerden biridir. Çerçi Köyündeki bu çiftliği yararlandığı suyun ismi Şeyhoğlu Suyu'dur. Su, Tepelce Dağı'ndan Şeyh Ziyaeddin Efendi tarafından getirilmiş, köyden sonra suluktaki oluğa akıtılmış, oradan kalenin eteklerinde bulunan Şeyhoğlu Konağı'nun avlusundaki havuza verilmiştir. Bu kaynak aynı zamanda şehir suyuna da ilave edilmiştir. (Sıbiç, 2022, s. 34). Köy Enstitüleri'nin kurulması sürecinde Avni Doğan'ın Valiliği zamanında Kastamonu'da, Gölköy'de bulunan çiftliğini Gölköy Köy Enstitüsü'nün kurulması için vermiş ve arazi on bin lira bedel ile istimlak edilmiştir. Yaka Köyü'nde bulunan çiftliğini de satın gelirini dinî amaçlı hizmet, dergâh masrafları ve hayır için sarf etmiştir. Abdulkadiroğlu'na göre, aileden gelen servetini artırmamış aksine hizmet uğruna azaltmış, çevresine vererek hizmet etmeye çalışmıştır. (Abdulkadiroğlu, 2005, s. 134-135; Balkır, 2022, s. 281-282.).

Şemsizâde ailesinin Kastamonu ve çevresine daha sonra da katkıları olmuştur. Bilhassa Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, örnek kişiliği din görevliliği ve şeyhliğine ilaveten şehirdeki sosyal kişiliğiyle Kastamonu'nun mahalli tarihine ve kültür hayatına geçmiştir. Uluoğlu, sadece sıradan bir din adamı olmamış, aydın ve bilge kişiliğine ilaveten bir takım millî, harsî, vatanî ve sosyal faaliyetlerin içinde, hatta başında bulunması bakımından, her kesimden insanın üzerinde etki sağlamış bir Türk aydınıdır. Aynı zamanda yardımsever kişiliği ile de anılmaktadır. 2017 yılında, Ahmet Ziyâeddin Beyin ahfadından Hafız Sadık Beyin oğlu Hacı İsmail Boyacıoğlu'nun torunu olan, 12 Şubat 2020 tarihinde vefat eden M. Mesut Boyacıoğlu aileden kalan ve kendisinde bulunan 490 adet Osmanlı Türkçesi basma eseri ve 3 adet yazma eseri âtil kalmayıp okunması, araştırmacılara yardımcı olması için 7.560 yazma eser ve 10.000'ne yakın matbu eserin bulunduğu, Türkiye'nin sayılı yazma eser kütüphaneleri arasında bulunan Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Bu eserlerin bağış ve

devri aşamasında Demircioğlu tarafından M. Serhat Yılmaz'ın danışmanlığında eserlerin tasnif ve içeriği hakkında bir lisans tezi tamamlanmıştır. (Demircioğlu, 2018).

Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucusu ve başkanı olan Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu vefatından sonra ilk defa vefatının 71. Yıldönümünde 19 Nisan 2017 tarihinde Kastamonu Türk Ocağı'nda düzenlenen bir panelle anılmıştır. Türk Ocağı'nda Millî Mücadele döneminde Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşu ve Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu konulu bir panel düzenlenmiştir (Gündoğdu, 2022, s. 40). Panelden önce Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun kabri ziyaret edilerek burada Pattabanoglu Camii İmam-Hatibi Metin Ekici tarafından Kur'an-ı Kerim okunup dua yapılmıştır. "Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu" başlıklı panelde Doç. Dr. Burhan Baltacı, Dr. Mustafa Eski, ailenin büyükleri Mehmet Mesut Boyacıoğlu ve Sadık Metin Boyacıoğlu tarafından birer konuşma yapılmıştır. (Kastamonu Sözcü, 21 Nisan 2017, s. 5; Açığsöz, 21 Nisan 2017, s. 3; Nasrullah, 21 Nisan 2017, s. 3). 2019 yılında, Millî Mücadele'nin Yüzüncü Yılı etkinlikleri kapsamında Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucusu ve başkanı olan Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu (1868-1946) vefatının 73. Yıldönümünde Türk Ocağı tarafından düzenlenen bir programla anılmıştır. 19 Nisan 2019 günü Hz. Pîr Camii'nde kılınan Cuma namazını müteakiben saat 14.00'da Gümüşlüce'deki kabri başında bir tören düzenlenmiş, törene aile yakınları da katılmıştır. (Kastamonu, 20 Nisan 2019, s. 7; Gündem 37, 20 Nisan 2019, s. 8).

Sonuç

Millî Mücadele yıllarında, ülkenin içerisinden geçtiği zor şartlar içerisinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı kurtuluş hareketi Anadolu'da çok çabuk taraftar bulmuştur. Erzurum ve Sivas Kongrelerinin yapılması, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında milli hareketin teşkilatlanması vilayetlerde olduğu gibi Kastamonu'da da ciddi bir engelle karşılaşmadan gerçekleştirilmiştir. Sivas Kongresi'ne Kastamonu adına katılan iki delege Tatlızâde Nuri ve Sami Zeki Beyin kongre bitiminde Kastamonu'ya dönmesi, Miralay Osman Bey'in 16 Eylül 1919 tarihinde Kastamonu'ya gelmesiyle bu vilayet Kuva-yı Milliye'ye dâhil olmuştur. Daha kongreler toplanmadan, İzmir'in işgalinden bir ay sonra 15 Haziran 1919'da Kastamonu'da Açığsöz gazetesinin yayına başlaması daha sonra kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin sesini daha iyi duyurabilmesini sağlamıştır. Bu dönemde Ahmet Ziyâeddin (Uluoğlu) Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularından olup cemiyetin başkanlığını yapmıştır.

Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun varlıklı ve nüfuz sahibi bir aileden olması, aldığı eğitim, güvenilir ve yardımsever kişiliği, cemiyet hayatında etkin olmasını sağlamıştır. Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığına seçilmesinde bu meziyetlerinin etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Kastamonu'nun Kuva-yı Milliye ile birleşmesinden sonra Miralay Osman Bey'in yaptığı teşkilatlanmada eşraf, esnaf, mülki idare ve askeri kesimden, müderris veya dini kimliği öne çıkan kimselerden, bir başka ifadeyle toplumun çeşitli kesimlerinden şehri bir bütün olarak kucaklayıp sürükleyebilecek şahsiyetlerin bir araya gelmiş olması dikkate değer. Bu durumun İstiklal Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasında önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Nitekim Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Bayramî ve Mevlevî olan iki dergâhın postnişini, vilayet defterdarı ve emniyet mensubu ve askeri personelden teşekkül etmesi; hem asayişin sağlanması hem de halkın tenvir ve irşadı ile birlikte ümitsizliği, rehaveti ortadan kaldırmaya, toplumu bir hedefe yöneltmeye dönük bir koordinasyonu ifade etmektedir.

Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, 1889 yılı başında Atabeygazi Camii hatipliği ve bu hatipliğine atanmış, tekke ve zaviyelerin kapanmasına kadar Atabey Camii'nde hem hatiplik hem de Bayramîlik yolu üzere vazife yapmıştır. Nakîbüleşraf Kaymakamı unvanını da 3 Mart 1924 tarihinde hilâfetin ilgasına kadar kullandığı anlaşılmaktadır. Dergâhların kapatılmasından sonra yine aynı camiinin imam ve hatipliği görevini sürdürmüş olması Cumhuriyetin ilanı ve inkılap hareketlerinin yapılması sürecinde siyasi çizgi olarak hükümetin yanında yer aldığı göstermektedir. Zaten kaynaklardan elde edilen bilgilerde de onun herhangi bir konuda muhalif olduğunu gösteren bir bulguya ulaşılmamıştır.

Şemsizâde Ziyâeddin Uluoğlu, Meşrutiyetten Cumhuriyete, imparatorluktan milli devlete geçiş döneminde ve özellikle Millî Mücadele döneminin zor şartlarında hayat sürmüş bir şahsiyettir. Bu bakımdan faaliyetlerini etraflıca anlatabilmek için onu din görevliliği, hatipliği, Bayramîliği ile birlikte Kastamonu'nun siyasi, sosyal ve kültürel hayatında oynadığı rol itibarıyla düşünmek ve bir bütün olarak ele almak gerekir. Uluoğlu aldığı sağlam eğitime bağlı olarak yaptığı hizmetlerle, bıraktığı izlerle örnek bir müslüman, bir şeyh ve din görevlisi olması ve milli konulardaki duyarlılığı ile temayüz etmiş bir kişiliktir. 1896 ve 1906 yıllarında Vilâyet Evkaf Muhasebecisi başkanlığında toplanan Me'âbid-i İslâmiye İânesi Komisyonu üyeliğine seçilmiş, 1907 yılında Üçüncü Rütbeden Mecîdî nişanı ihsanıyla taltif edilmiştir. 1911 yılında Kastamonu'da Kale Hamamı'nı tamir ettirmiş, Osmanlı son döneminde Vilayet İdare Meclisi Azalığı görevinde bulunmuştur. 1919 yılında son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri için Kastamonu Merkez Kazası ikinci seçmenleri arasında olduğunu, 1920 yılında ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi için yapılan seçimlerde de oy kullandığı anlaşılmaktadır.

Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kastamonu'daki sivil toplum kuruluşlarından vazifeler almış, yardım faaliyetlerinde bulunmuş ve topluma öncülük etmiştir. Uluoğlu, Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucusu olup tespit edebildiğimiz kadarıyla cemiyetin başkanlık görevini İstiklâl Harbi sonuna kadar kesintisiz bir şekilde başarıyla yürütmüştür. Eşi Nebiyye Hanım da cemiyet hayatında faal bir hanım olup Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hanımlar Şubesi kurucularından ve yönetim kurulu üyesidir. 10 Aralık 1919 tarihinde ilk Türk kadın mitingi olarak tarihe geçen miting onun da içinde bulunduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Hanımlar Şubesi tarafından düzenlenmiştir. Bu görevi yanında 1921 tarihinde Kastamonu'da yeniden kurulan Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin kurucu heyeti ve yönetimi içerisinde olmuş, 1925 ve 1928 yılı genel kurulları sonunda seçilen idare heyetlerinin başkanlığını da yapmıştır. Ayrıca Kastamonu'da 1922 yılında tekrar teşekkül eden Himaye-i Etfal Cemiyeti başkanlığına da Müdafaa-i Hukuk Reisi Ziyâeddin Uluoğlu seçilmiş, her iki görevi de birlikte

sürdürmüştür. Daha sonra Kastamonu Çiftçiler Birliği'nin 21 Mayıs 1923 tarihinde yaptığı kongrede yönetim kurulu üyesi olarak seçilip görev yaptığını görülmektedir.

Milli Mücadele döneminde Urfa, Antep ve Maraş'ın işgaline karşı telin mitinglerinde, 16 Mart 1920 günü İstanbul'un işgalini protesto için yapılan Nasrullah Mitingi'nde, Sakarya Muharebesinin başlaması dolayısıyla Nasrullah Meydanı'na toplanan on binlerce halkın hep birden zafer için duaları ederek İtilaf Devletleri ve Yunanistan'ı telin ettiği mitingte, miting sonunda Ankara'da Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, İtilaf Devletleri temsilciliklerine çekilen telgraf metinlerinin altında onun ismi ve imzası bulunmaktadır. Kuva-yı İnzibatiye'nin Safranbolu'ya geçtiği ve Araç üzerine yürümekte olduğu zaman, Kastamonu'da meydana gelen heyecan karşısında onun kararı ve vakur duruşu, mücadele azmi dikkate değer. Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatıyla Garp Cephesi Kumandanlığının emrine uyararak ordunun giyim ve donatımı için aynı ve nakdi yardım toplanmasına çalışmıştır. Uluoğlu, İstiklal Savaşında gösterdiği fedakârlık ve kahramanlıktan dolayı "*Beyaz Kurdeleli İstiklâl Madalyası*" ile taltif edilmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkasına geçişte Vilayet İdare Heyeti müteşebbis üyeliğine seçilen Uluoğlu, Cumhuriyetin ilanından sonra da cemiyet hayatında nüfuz sahibi olmuş, toplum yararına yardım ve hizmetlerde bulunmuş bir kişidir.

Extended Abstract

In this study, the life of Ahmet Ziyaeddin Uluoğlu, the founder and president of Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti/ Kastamonu Association for the Defence of National Rights, his place in the community life and his services in Kastamonu during the National Struggle are discussed. The aim of the study is to reveal the contributions of Ziyâeddin Uluoğlu to the National Struggle movement in Kastamonu at the local level. In the research, the Presidency of the State Archives, the work named "Kastamonu'da Bayramîlik ve Şemsizâde Ailesi" Bayrami Sect and Şemsizâde Family in Kastamonu, which is about the abandoned documents of the family, the books of Hüsnü Açıksöz and Nurettin Peker that shed light on local history, and the Kastamonu press, which was active during the National Struggle period, were used.

Ahmet Ziyaeddin Uluoğlu was born in Atabey Madrasah Neighborhood in Kastamonu. He graduated from Nasrullah Madrasah and Rüşdiye School. He attended the Namazgah Madrasa in Kastamonu, although he took a break for a while, he completed his education and received his license in 1897 from A'mazade Mehmet Emin, who also served as the Mufti of Kastamonu. He took a break from his madrasa education for a while. The reason was to fulfill one of his duties, which was inherited from the family, as the Postnishin of the Bayramî Lodge in Kastamonu. Because he was in Ankara for a year in 1889 and was in the Hacı Bayram-ı Velî Lodge, and returned to Kastamonu after the education he received there.

At the beginning of 1889, Ahmet Ziyaeddin Uluoğlu was appointed as the orator of the Atabeygazi Mosque, and he served both as an orator and on the Bayrami, The way of Hacı Bayram Veli, in Atabey Mosque until the closure of the lodges and zawiya. After 1925, Uluoğlu was given the duty of imamate and orator of the same mosque and he continued his duty until his death. While Ahmet Ziyaeddin Uluoğlu was the orator

of the Atabey Gazi Mosque, he also held the title of Nakîbüleşraf in Kastamonu. He held this position until the abolition of the caliphate. The grave of Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu, who died on April 19, 1946, is in the Gümüşlüce Cemetery in Kastamonu.

Şemsizâde Ziyaeddin Uluoğlu is a person who lived during the transition period from the Constitutional Monarchy to the Republic, from nationality to citizenship, from empire to national state, and especially in the difficult conditions of the National Struggle period. In this respect, in order to explain his activities in detail, it is necessary to consider him as a religious officer, orator, and Bayrami, as well as the role he played in the political, social and cultural life of Kastamonu, and to consider him as a whole. Uluoğlu tried to be an exemplary Muslim, sheikh and religious officer with the services he provided and the traces he left, depending on the solid education he received. In the last period of the Ottoman Empire, he took part in the aid commissions of the province. In 1911, he had the Castle Bath in Kastamonu repaired and served as a member of the Provincial Administrative Council in the last period of the Ottoman Empire. He was among the second voters of the central district of Kastamonu for the last Ottoman Parliamentary Assembly elections in 1919, therefore he took part in the elections held for the first Turkish Grand National Assembly in 1920.

Ahmet Ziyaeddin Uluoğlu is a person known for his community person and social personality, II. During the Second Constitutional Era and the first years of the Republic, he took duties from non-governmental organizations in Kastamonu, carried out aid activities and led the society. Uluoğlu is the founder of Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti/ Kastamonu Association for the Defence of National Rights, and as far as we can determine, he successfully carried out the duty of president of the society until the end of the War of Independence. His wife, Mrs. Nebiyye, was an active woman in the society and was one of the founders and board member of the Kastamonu Defense of Rights Association Ladies Branch. The rally, which went down in history as the first Turkish women's rally on 10 December 1919, was organized by the Women's Branch of the association, in which she was also a member. Uluoğlu also served in the administrative committees of the Hilâl-i Ahmer Cemiyeti/Kastamonu Branch of the Red Crescent Society. He was a member of the board of directors at the general assembly of the society in 1918. He was in the founding committee of the Red Crescent Society, which was re-established in Kastamonu in 1921. He was the chairman of the administrative committee elected at the end of the 1925 and 1928 congresses. Uluoğlu's wife, Mrs. Nebiyye, also served as a board member of the women's branch of the society.

We see him at the protest rallies against the occupation of Urfa, Antep and Maraş, provinces in the southeast, during the National Struggle, and at the Nasrullah Rally held to protest the occupation of Istanbul. Uluoğlu's name and signature are under the telegram texts sent to the Allied Powers. In his capacity as the President of the Kastamonu Defence of Rights Association, he became a pioneer in collecting aid in kind and in cash for the clothing and equipment of the army, following the order of the Western Front Command. Uluoğlu was awarded the "White Ribbon Medal of Independence" for his sacrifice and heroism in the War of Independence. He was

elected as an enterprising member of the Provincial Administrative Committee in the transformation of the Defence of Rights Association into the Republican People's Party. Later, Ziyaeddin Uluoğlu was elected as the head of the Kastamonu branch of the Himaye-i Etfal/ Child Protection Association, which was established in Kastamonu on February 19, 1922, as the Head of Defence of Law, and he continued both duties together. It is seen that he was elected as a member of the board of directors in the congress of Kastamonu Farmers Union in 1923 and served.

Ahmet Ziyaeddin Uluoğlu served under the difficult conditions of the period during the National Struggle and the establishment of the Republic of Turkey. In addition to his benevolent and religious identity, his name has passed into the local history and cultural life of Kastamonu with his social personality in the city. Uluoğlu was not an ordinary clergyman, but had an enlightened and wise personality. He had a high national sensitivity and was involved in social activities, even at the head of them. In this respect, he was a Turkish intellectual who could influence people from all walks of life. Ziyaeddin Uluoğlu was an intellectual, was not a fanatic, he was virtuous, clean and honest, moral and generous, always helping the poor and needy.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
BOA, Fon Kodu: DH.KMS., Kutu No: 31, Gömlek No: 40-1/5, Tarih: H-28.05.1333.

Kitap ve Makaleler

- Abdulkadiroğlu, A. (2005). *Kastamonu'da Bayrâmîlik ve Şemsizâde ailesi*. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi.
- Açıksöz, H. (2019). *İstiklâl harbinde Kastamonu* (2. bs). (M. S. Yılmaz & M. Eski, yay. haz.). Kastamonu: Kastamonu Türk Ocağı Yayını.
- Balkır, S. E. (2022). *Eski bir öğretmenin anıları 1908-1940*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baltacı, N. (2016). Bayramîliğin Kastamonu'ya etkisi ve Bayramî şeyhi Şemsizâde Ahmed Ziyâeddin Efendi (1867-1946). *Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı-I*. Ankara: Kalem Eğitim kültür Akademi Derneği. 413-427
- Demircioğlu, Ö. (2018). *Mehmet Mesut Boyacıoğlu'nun Kastamonu yazma eserler kütüphanesine başışladığı kitaplar*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (Lisans Tezi).
- Eski, M. (2008). *20. Yüzyılda Kastamonu kadınları*. Ankara: Önder Matbaacılık.
- Eruz Esen, S. (2021). *Yüzyıla derin bakış: Opr. Dr. Şükrü Esen*. Kastamonu: Özeller Matbaacılık.
- Gündoğdu, A. (2022). *Sadık Metin Boyacıoğlu'nun kaleminden Kastamonu'da tanınmış esnaf ve tüccarlar*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Lisans Tezi).
- Hilâl-i Ahmer Mecmû'aları*, (2020). (İ. Topçu & A. Z. İzgöer, yayına haz.). Cilt:10, Ankara: Türk Kızılay, 2020, Cilt:10, Sayı:84, s. 4397, 4551, Cilt:4, Sayı:46, s. 2177.
- Işık, A. (2013). *Meşihat arşivi belgeleri ışığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâflık müessesesi*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İslamoğlu, S. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kastamonu basınında sivil toplum kuruluşları 1908-1928*. (Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kastamonu vilayet salnamesi, numara: 18. (1312/1894).* Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Kastamonu vilayet salnamesi, numara: 19. (1314/1896).* Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Kastamonu vilayet salnamesi, numara: 20. (1317/1899).* Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Kastamonu vilayet salnamesi, numara: 21. (1321/1903).* Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Kızılay (Hilâl-i Ahmer) cemiyeti (1914-1925)*, (2010). (M. Çapa, haz.). 2. Baskı, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği, 44-45.
- Köprülü, A. (2017). *Kastamonu Vilayet gazetesinde Milli Mücadelenin yansımaları*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Mehmet B. (1998). *Kastamonu asâr-ı kadîmesi*. (M. S. Cihangir, haz.). Kastamonu: Kastamonu Valiliği.
- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer icraat raporları 1914-1928*, (2013). (M. Uluğtekin & M. G. Uluğtekin, yay. haz.). Ankara: Türk Kızılayı, 220.

- Peker, N. (1965). *1918-1923 İstiklâl Savaşının vesika ve resimleri İnebolu ve Kastamonu Havalisi*. İstanbul.
- Sıbıç, E. (2011). *Sadık Metin Boyacıoğlu'nun hayatı ve hatıratı*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Lisans Tezi).
- Sûfzâde Mehmet Tevfik. (1329). *Hulviyyât*. Kastamonu: Kastamonu Vilâyet Matbaası.
- Şahingöz, M. (2002). Millî Mücadele'de protesto ve mitingler. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 17, 726-730.
- Şimşek, M. (2018). Osmanlı Devleti'nde Nakîbüleşraflık müessesesi ve bu müesseseye bağlı kaymakamlıklar (19. Yüzyıl). *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2018, Sayı: 19, 401-431.
- Turan, R. (1999). Millî Mücadele'de İnebolu-Kastamonu-Ankara hattı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV (44), 693-694.
- Yılmaz, M. S. (2016). Kastamonu medrese ve dergâh kütüphanelerindeki yazma ve basma eserlerin Kastamonu yazma eserler kütüphanesine devri. III. *Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (6-8 Ağustos 2016)*. Kastamonu: Truva Yayınları. 276-282.
- Yılmaz, M. S. (2020). Kastamonu gençler kulübü: kuruluşu, teşkilat ve faaliyetleri. *Bilim İnsanı Dr. Mustafa Eski'ye Armağan: Eğitime Adanmış Bir Ömür*, (H. Yolcu & Sibel Oğuz Haçat, ed.). Ankara: Pegem Akademi, 22-44.
- Yılmaz, M. S. (2019). Millî Mücadele döneminde kamuoyu faaliyetleri, lojistik ikmal, askerî ve sivil personel sevkıyatı bakımından Kastamonu'nun yeri. *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu (5-6 Ekim 2018)*, Cilt: II, (H. Öksüz & M. Okur & B. Güneş & Ü. Köksal, ed.). Trabzon: Türk Tarih Kurumu-Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, 577-600.

Gazeteler

- Açıksöz*, Sayı: 166, (22 Nisan 1337), s. 2.
- Açıksöz*, Sayı:416, (19 Şubat 1338), s. 1.
- Dünkü tezâhürât. *Açıksöz*, Yıl:3, Sayı:264, (23 Ağustos 1337), s. 1.
- Eski, M. Şeyh Ziyâeddin Efendi. *Kastamonu*, (25 Nisan 2022), s. 2.
- Hilal-i Ahmer heyet-i idaresi. *Açıksöz*, Sayı:117, (31 Kanun-i sani 1337), s. 2.
- İntihabât. *Açıksöz*, Yıl:1, Sayı:18, (26 Teşrin-i evvel 1335), s. 2.
- İntihabât. *Açıksöz*, Yıl:1, Sayı:19, (2 Teşrin-i sani 1335), s. 1.
- İntihabât. *Açıksöz*, Yıl:1, Sayı:21, (16 Teşrin-i sani 1335), s. 2.
- Kastamonu*. Yıl:47, Sayı:2326, (10 Teşrin-i sani 1335), s. 1.
- Kastamonu*. Yıl:47, Sayı:2331, 18 Kanun-ı evvel 1335, s. 2-3.
- Resmî gazete*. Sayı:243, (13 Aralık 1925).
- Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin paneli yapıldı. *Kastamonu Sözcü*, (21 Nisan 2017), s. 5.
- Şemsizâde Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu panel programıyla anıldı. *Nasrullah*, (21 Nisan 2017), s. 3.
- Şeyh Ziya Efendi Vefat Etti. *Birlik*, (21 Nisan 1946), s. 1.
- Şu'ûn-hanımlarımızın mitingi. *Açıksöz*, Yıl:1, Sayı:25, (14 Kanun-ı evvel 1335), s. 3.
- Şehrimizde Hilal-i Ahmer. *Açıksöz*, Sayı:116, (27 Kanun-i sani 1337), s. 1.
- Türk Ocakları Uluoğlu'nu andı. *Kastamonu*, (20 Nisan 2019), s. 7.
- Uluoğlu, Vefatının 71'inci yılında anıldı. *Açıksöz*, (21 Nisan 2017), s. 3.
- Ziyâeddin Uluoğlu, dualarla anıldı. *Gündem 37*, (20 Nisan 2019), s. 8.

EKLER

EK-1: Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu'nun Gümüşlüce Kabristanı'ndaki Mezarı

“Hüve'l-Bâkî
 Bayrâmî tâci şeyhi eşrâf olan
 Ecdâdın mesleği oldu Ziyâ Bey'de tamam
 Elli yıl oldu tarîka rehber
 Erişip himmet-i Hacı Bayram
 Hüsn-i ahlâk ile olmuştu kerîm
 Âdet olmuştu onun için ikrâm
 Eylesin dâr-ı Cemâle îsâl
 Rahmet-i Hazreti Hallâk-ı endâm
 Şemsizâde Şeyh Ziyâeddin Bey'in
 Rûhuna el-Fâtîha
 19 Nisan sene 1946 Rûmî sene 1365”

EK-2: Millî Mücadele Döneminde Kastamonu'da Çekilen Bir Fotoğraf

Fotoğraf-1: (Soldan sağa; ayakta Hüsni Açıksöz, Nuri Gökmen. Oturanlar; Yusuf Kemal Tengirşek'in ağabeyi Abdulahat Nuri, Ahmet Ziyâeddin Uluoğlu ve Emin Şefik)

Erken Cumhuriyet Devri “Millî Ekonomi” Görüşünün Mütareke Dönemindeki Temsilcisi: Osmanlı Ahali İktisat Fırkası ve Programı

The Representative of National Economy Policy of the Early Republican Period During Armistice Period: Ottoman Public Economy Party and its Economic Program

Mevlüt YÜKSEL * Öz

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası Mütareke Döneminin siyasi partilerinden birisidir. Bu fırka, siyaset sahnesine millî ekonomi görüşünü benimsemek suretiyle dâhil olan ilk siyasi örgüttür. Fırka programı, devletin istikbaldeki yönetimini esas alan siyasi, sosyal, iktisadi ve zirai alanlarda birçok hükmü içermektedir. Millî oluşunun yanında demokratik ve çağdaş bir görünüm de arz eden program; Esâsiyât, Teşkilât, Dâhilî, İctimaî, Maarif, Adlî, Malî, Umranî (Bayındırlık), Zirai ve İktisadî şeklindeki 10 bölüm ile bunların altındaki 143 maddeden müteşekkildir. Programda, ülkenin dönem itibariyle içerisinde bulunduğu ekonomik ve siyasi dar boğazdan çıkması için gerekli uygulamaları ve izlenecek politikayı içeren hükümlere yer verilmiştir. Bu hükümlerin bir kısmı; Türkiye'nin ilk anayasası olan 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Atatürk dönemi millî ekonomi politikaların belirlendiği 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi ve I. TBMM tarafından 8 Nisan 1923'te yayımlanan seçim beyannamesi (Dokuz Umde) gibi erken Cumhuriyet dönemi belgelerinde de yer almıştır. Dolayısıyla bu çalışmada; Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programında yer alan bir kısım hükümlerin, erken Cumhuriyet dönemine ait adı geçen belgelerdeki maddelerle karşılaştırması yapılmıştır. Böylelikle de Mütareke Döneminde kurulan Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
mevlutyuksel@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3478-219X
Erzurum / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Atatürk
University, Faculty of Literature,
Department of History
mevlutyuksel@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3478-219X
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Ahali, İktisat, Fırka, Millî Ekonomi, Erken Cumhuriyet.

Abstract

Ottoman Public Economy Party is one of the political parties of the Armistice Period. This party is the first political organization to enter the political scene by adopting the national economy policy. The party program includes many provisions in the political, social, economic and agricultural fields related to the future administration of the state. The program, which has a democratic and contemporary spirit as well as national one, consists of 10 sections titled Esâsiyât (Fundamentals), Teşkilat (Organizational), Dahili (Domestic), İctimaî (Social), Maarif (Educational), Adlî (Judicial), Mali (Financial), Umranî (Reconstructive), Zirai (Agricultural) and İktisadi (Economic), and 143 articles under them. In the program, there are provisions related to the necessary applications and policies to help the country get out of the financial crisis. Some of these provisions had also been referred to in the documents of the early republican period, such as the Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, the first constitution of

Başvuru/Submitted: 02/01/2023

Kabul/Accepted: 02/02/2023

Turkey, dated 1921, the Izmir Economy Congress, in which the national economic policies of the Atatürk period were determined, dated 17 February-4 March 1923, and the election manifesto (Dokuz Umde) published by the First Grand National Assembly on April 8, 1923. In this study; some provisions in the program of the Ottoman Public Economy Party program were compared with the provisions in the mentioned documents belonging to the early Republican period. Thus, the effects of the Ottoman Public Economy Party, which was established in the Armistice Period, on the transition process to the Republic were tried to be explained.

Keywords:

People, Economy, Party, National Economy, Early Republic.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Mütareke Dönemi, Türk tarihinde Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Mondros Mütarekesi'yle başlayan bu dönem, birçok siyasi, askeri ve sosyal gelişmeyi ihtiva etmektedir. Bunlardan en dikkat çekenini, farklı fikir ve düşünceler doğrultusunda birçok siyasi fırkanın/partinin kurulmuş olmasıdır. Bu dönemde kurulan fırkalarının en belirgin özellikleri, o gün itibariyle ortaya çıkan siyasi sorunlara çözüm üretmeyi ve ülkenin gelecekteki yönetim şeklinin hangi esaslar üzerine yoğunlaşması gerektiğini hedeflemiş olmalarıdır. Bu hususlar doğrultusunda kurulan ve faaliyet gösteren bahse konu dönemin siyasi oluşumlarından birisi de Osmanlı Ahali İktisat Fırkasıdır.

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, 1918 yılı Kasım ayında İstanbul Balık Pazarı, Hacı Eyüp Hanı'nda, Dâhiliye Nezareti'nin isteği üzerine programındaki Kanun-ı Esasi'ye ve Zorunlu Askerlik Kanununa muhalif maddelerin kaldırılıp, gerekli düzenlemelerin yapılması sonucunda kurulmuştur (CBDA, BOA, DH. HMŞ, 4/4-1-2). Fırkanın kurucusu tüccardan Ermenekli Mehmet Nuri Bey adında bir tüccardır. Ayrıca yönetim kadrosunda; gazeteci Lütfü Arif (Kenber) Bey, tüccar Hüseyin Hüsnü Bey ve 1923'de İzmir İktisat Kongresinin düzenleyicilerinden olup, sonradan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer alan Ahmet Hamdi (Başer) Bey gibi isimler yer almıştır (Tunaya, 1986, s. 161).

Fırkanın kuruluşu hakkında önemli bilgilere Fırka Genel Sekreteri Lütfü Arif (Kenber) Bey'in dönemin gazetelerinden Vakıf'a verdiği 7 Ağustos 1919 tarihli bir demeçte rastlanmıştır. Arif Bey burada; Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının memleketin o zamana kadar en çok muhtaç olduğu sosyal, zirai ve iktisadi teşkilatların yürürlüğe konulmasını sağlamak amacıyla kurulduğunu belirtmiştir. Arif Bey fırkanın amacının ise; Anadolu tüccar ve çiftçilerinin mümkün merteye arazi sahibi olmalarını, iktisadi ve zirai haklarını elde etmelerini sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Bundan başka fırkanın amacı hakkında Arif Bey, şunları söylemiştir:

"Çiftçilerimiz, Anadolu'nun geniş ve terk edilmiş haldeki arazi bulunmasına rağmen yarıcılık, ortakçılık, yanaşma ve amelelik gibi hizmetlerde geçici surette bırakılmaktadır. Hâlihazırdaki zirai ve iktisadi teşkilatla memleketin üreticisini düştüğü uçurumlardan kurtarmak mümkün değildir. Bizim bütün düşüncemiz üreticinin refahını arttırmak üzere çalışmaktadır" (Vakit, 7 Ağustos 1334).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ahali İktisat Fırkası, çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve tarım üreticisinin refahını arttırmak amacıyla kurulmuştur. Bu nedenle Fırka kurucularının Ziya Gökalp'in İktisadi Türkçülük akımından (Gökalp, 1970, s. 180) etkilendikleri söylenebilir.

Osmanlı Ahali Fırkası, mütareke döneminin siyaset sahnesine millî ekonomi görüşünü benimsemek suretiyle dâhil olan ilk siyasi örgüttür. Bu özelliğinden dolayı da fırkanın siyasi ömrü boyunca herhangi bir yerde şubesi olmamıştır (Tunaya, 1986, s. 161). Arif Bey, bu konuyla ilgili olarak da; fırka için şube teşkil etmeyi gereksiz gördüklerini, esas gayelerinin kendilerini halka tanıtmak olduğunu, bu suretle bir yardım alabilme düşüncesini benimsediklerini söylemiştir. Bunun Anadolu halkının

fırkacılıktan nefret etmiş olmasından kaynaklandığını belirten Arif Bey, halkın iktisadi menfaatini neredeyse oraya temayül edeceklerini, bu yüzden ancak lüzum görülen ve nispeten tahsilli çiftçilerin bulunduğu yerlerde şubeler açacaklarını da kaydetmiştir (Vakit, 7 Ağustos 1334). Lütü Arif Bey, fırkanın ayrıca; çiftçinin refahını sağlamayı, onların devletle olan işlerini kolaylaştırmayı ve karşılaştıkları her türlü müşkülâtı gidermeyi, tüccarların işlerini kolaylaştırmayı, tohum ve zirai aletler dağıtarak Anadolu çiftçisinin kalkınmasını amaçladıklarını da söylemiştir (Tunaya, 1986, s. 161).

Bu düşüncelerle kurulan Ahali İktisat kayıtlı üye sayısı 300 ila 400 kişi civarında seyretmiştir. Bunların hemen tamamı tüccar veya ticaret erbaplarından oluşmuştur. Fırkanın bütçesi üyelerden toplanan aidat ve bağışlarından teşkil edilmiştir. Bilinen yayın organı ise Ticaret-i Umumiye Mecmuasıdır.¹ Fakat Fırka üyelerinin ve özellikle de kurucular kurulu üyesi olan Ahmet Hamdi Bey'in bu mecmuada yazısının bulunmayışı oldukça dikkat çekici bir durumdur (Tunaya, 1986, s. 161).²

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası ile ilgili olarak öne çıkan en önemli husus programıdır (EK-1). Yukarıda vurgulandığı üzere fırkanın programı, devletin yönetimini esas alan siyasi, sosyal, iktisadi ve zirai alanlarda birçok hükümü içermektedir. Başta iktisadi meseleler olmak üzere bu hükümlerin hemen tamamı millîlik ilkesi dâhilinde hazırlanmıştır. Öyle ki; bu hükümlerin birçoğu daha sonra Atatürk dönemi politikalarının temelini teşkil etmiştir. Zira fırka programındaki bir kısım hükümlerin aynısına veya benzerlerine; Türkiye'nin ilk anayasası olan 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde ve I. TBMM'nin yenilenmesi amacıyla 8 Nisan 1923'te yayımlanan ve Dokuz Umde adıyla bilinen seçim beyannamesinde rastlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada; Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programında yer alan bir kısım hükümlerin, erken Cumhuriyet döneminin önemli vesikalarından olan Dokuz Umde'nin hükümleriyle karşılaştırılmıştır. Böylelikle de Mütareke Döneminde kurulan siyasi bir fırkanın Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki etkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Fırkanın Faaliyetleri

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının ilk önemli faaliyeti 4 Şubat 1919 tarihinde 70 kadar üyenin katılımıyla İstanbul'da düzenlediği kongredir. 1919 seçimlerine katılım ve adaylık konularına dair hususlar ile ülkedeki ekonomik sıkıntılar karşısında alınacak önlemler hakkında tartışmaların yapıldığı bu kongre aynı zamanda fırkanın da ilk kongresidir. Fırka, kongre sonrasında bir beyanname yayımlanmıştır. "4 Şubat 355 Salı Günü Akd-i İçtima Eden Ahali İktisad Fırkası'nın Bâb-Âli'ye Takdim Ettiği Mahzar Suretidir" başlıklı bu beyanname (EK-2); dönem itibariyle had safhaya gelmiş ekonomik buhranın giderilmesi adına üretimi arttırmak ve elde edilen ürünlerden halkın istifadesini sağlamak amacıyla hazırlanmıştır (Söz, 8 Şubat 1335).

Osmanlı Hükümeti'nin dikkatine sunulan beyannamede ilk olarak ülkedeki tüm demiryolu nakliyatının Harbiye Nezareti emrinden alınması ve bu yolla haksız kazanç

¹ Bu mecmuayı Ahmet Hamdi (Başar) Bey ile eniştesi Ermenekli Mehmet Nuri Bey 1916 yılından itibaren çıkarmışlardır. Bk. (Evren, 1991, s. 1; Çetin, 2002, s. 25-32; Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, 2007, s. 4).

² Mecmua için bk. (<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#t> (S.E.T: 12.03.2022)).

elde etmeyi kolaylaştıracak uygulamaların yasaklanması gerektiği belirtilmiştir. İkinci maddesinde yasa dışı yollardan yurt dışına altın çıkarılmasının önleneyeği vurgulanan beyannamenin üçüncü ve dördüncü maddelerinde de ülkenin millî hassasiyetleri dâhilinde önemli hususlara değinilmiştir. Şöyle ki, ülkenin iktisadi gelişimini sekteye uğratacağı gerekçesiyle harp kazancı için yürürlüğe konulan vergi kararname³ kaldırılması ve savaş esnasında rüşvet, yolsuzluk, hırsızlık, yağma ve suiistimal gibi yollarla servet edinmiş kişilerin mal varlıklarının müsadere edilmesi ve gerekli cezalara çarptırılmaları gerektiği kaydedilmiştir. Beyannamenin beşinci maddesinde de yine kaçakçılığın yasaklanacağı, dış ticaretin ise kayıt altına alınması şartıyla destekleneceği belirtilmiştir. Altıncı maddesinde ise ülkedeki kömürün önce ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde üretilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Söz, 8 Şubat 1335).

Bunlardan başka beyannamenin yedinci maddesinde asayişin mümkün mertebe temin edilmesi, sekizinci maddesinde ise mülki ve askeri görevlilerin serbest ticarete müdahalelerinin yasaklanacağına değinilmesi de beyannamenin öne çıkan tarafıdır. Beyannamenin dokuzuncu maddesi ise ziraat ve üretim işlerinin teşvik edilerek arttırılmasına yönelik hususları içeren yedi fıkra ve bir ek maddeden oluşmaktadır. Söz konusu ek metin özetle şu firkalardan oluşmaktadır (Söz, 8 Şubat 1335):

- a) Terhis olunan subayların, askerlerin ve işsiz şahısların, Ziraat Nezareti bünyesinde kurulacak bir teşkilat vasıtasıyla münferiden veya ortaklaşa olarak mümkün olduğunca çok üretim faaliyetlerine iştiraklerini sağlamak. Bunun için de bahse konu kişilere uygun yerlerde yeteri kadar arazi, tohumluk, mesken, alet ve edevat verilmesi.
- b) Ziraatçıların daha kapsayıcı bir şekilde istifade edebilmesi için Ziraat Bankası nizamnamesinin⁴ ve teşkilatının yeniden düzenlenmesi.
- c) Aşar vergisinin⁵ iltizam veya emanet usullerinden biriyle alınması, hem devlet hazinesine hem de zirai faaliyetlere zarar vermektedir. Bu yüzden onun yerine makul miktarda ve yıllık zahire piyasasına göre başka bir vergi usulünün uygulanması. Bununla birlikte fennî ve zirai alet-edevatın kullanımını yaygınlaştırmak ve üretimi teşvik etmek amacıyla vergilerin düşürülmesi. Yine bu verginin fazla üretim yapanlardan az miktarda, arazisini ektirmeyenlerden ise aynen tahsil edilmesi.
- d) Savaş esnasında servet sahibi olup arazi işletmekten vazgeçenlerin yeniden zirai faaliyetlere dönmesini sağlamak için arazilerinin ellerinden alınarak bir yıllığına arazisi olmayan ya da yetersiz olan çiftçilere verilmesi.
- h) Çiftçiler arasında ortaklığın ve yardımlaşmanın yaygınlaştırılması. Doğrudan devlet veya ziraat bankaları vasıtasıyla bir teşkilattan istifade edebilmelerini temin

³ Bk. (Harp Kazançları Vergisi Hakkında Kararname, 1335).

⁴ 27 Ağustos 1888 tarihli Ziraat Bankası Nizamnamesi için bk. (Düster, 1.Tertip Cilt 6, s. 136-142; Tunçel, 2016, s. 201-221).

⁵ Aşar vergisi hakkında bk. (Coşar, 1996, s. 21-29; Palamut, 1987, s. 69-78).

etmek. Böylelikle ziraî alet-edevatın yaygın kullanımını da bilirkişiler vasıtasıyla gerçekleştirmek.

v) Bundan sonra el koyma ya da ortakçılık gibi usullerle üreticinin ürünlerin alınmasına son verilmesi. İcap ettiğinde hükümetin iç piyasa fiyatlarıyla alım yapması ve vergilerin zahire olarak da tahsil edilebilmesi.

z) İşin yoğun zamanlarında çiftçiyi tehdit eden sıtma illetiyle mücadelesini kolaylaştırmak, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek ve gerekli ilaçları ucuza tedarik edebilmesi amacıyla belediyeler bünyesinde kaza ve nahiye merkezlerinde birer eczane tesisi ile yeterli doktor ve sıhhiye memurunun temini.

Beyannamenin son kısmında ise şu ifadeler yer verilmiştir: *“Yukarıdaki noktalar, acilen dikkate alınmadığı ve bu seneki ziraat miktarının bir an evvel artırılmasına sebep olan hususlara başvurulmadığı takdirde maazallah gelecek sene kıtlık gibi bir büyük belanın ortaya çıkması ve memlekette esasen mevcut olan pahalılığın misli görülmemiş bir raddeye ulaşması muhakkak görüldüğünden bu mütalaamızın hemen dikkate alınmasını millî ve vatani menfaat namına firkamız talep eyler”* (Söz, 8 Şubat 1335).

Görüldüğü üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının Hükümete sunduğu beyanname, ülkede ziraatın gelişmesi ve ürün verimliliğinin artırılması kapsamında alınacak tüm tedbirleri ve yürürlüğe konulması gereken uygulamaları içeren önemli bir metindir.

Meclisin olmadığı bir dönemde kurulan bu yüzden de parlamento dışında faaliyet gösteren Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, 1919 seçimlerine katılmayı ve seçimde de Anadolu hareketiyle ittifak kurmayı hedeflemiştir. Bu yüzden de Millî Kongre Fırkası ile işbirliği yapmıştır (Tunaya, 1986, s. 162). Fırkanın bu siyaseti Lütfi Arif Bey tarafından seçim sürecinde farklı siyasi fırkalarla teşrik-i mesaide bulunmaktan çekinmeyeceklerini söylemesiyle kamuoyuna da ilan edilmiştir. Arif Bey ayrıca; memlekete gerçek anlamda hizmet edecek kişilerin hangi fırkadan olursa olsun seçilmesinden taraf olduklarını ve üreticilerin haklarını düşünenlere Ahali İktisat Fırkasının daima itimat edeceğini de belirtmiştir (Vakit, 7 Ağustos 1334).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası ile Millî Kongre Fırkası, yalnız İstanbul’da ortak bir liste düzenlemişler, Anadolu’da ise adaylarını ayrı ayrı belirlemişlerdir. Osmanlı Ahali Fırkası, hiçbir yerde seçim kazanamamıştır. Buna rağmen mütareke döneminin her safhasında sergilediği halkçı ve özellikle millî tavrından asla ödün vermemiştir (Tunaya, 1986, s. 162). Fırkanın halkçı tavrını yukarıda bahsedilen mülakat esnasında kendisine yöneltilen bir soru üzerine Lütfi Arif Bey de ifade etmiştir. Anadolu’nun iktisadi ve zirai durumunun pek elim hatta tamamen yok olma aşamasında olduğunu, gerek demiryolları ücretlerinin yüksekliği gerek asayişin eksikliği sebebiyle zengin ve fakir üreticiler arasında mali hiçbir fark kalmadığını belirten Arif Bey, bu kapsamdaki ifadelerinin devamında ise şunları söylemiştir:

“Bu senenin baş mahsulatı harice sevk edildiğinden çürümeğe mahkûmdur. Muhtelif mahsulât-ı ziraiye ise vesait-i nakliyenin fıkdanından (yokluğundan) dolayı İstanbul’a getirilemiyor. Eğer şimdiden lüzumu derecede hazırlamaz isek önümüzdeki kış açlık felaketine maruz kalacağımıza şüphe edilemez...” (Vakit, 7 Ağustos 1334).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, millî tavrını her fırsatta ortaya koymuştur. Örneğin İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto etmek amacıyla 23 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'da düzenlenen büyük Sultan Ahmet Mitingine fırka olarak iştirak etmiştir. Fırka temsilcileri, "İzmir Türk Kalacaktır!..." yazılı rozetler (EK-3) bastırarak miting alanında halka dağıtmışlardır (Vakit, 24 Mayıs 1919). Yine Arif Bey'in kendisine yöneltilen *Harekât-ı millîyeyi nasıl telakki ediyorsunuz?* sorusunu; fırkalarının Amerikan heyeti tarafından davet edilmediği şeklinde yanıtlanması (Vakit, 7 Ağustos 1919), fırkanın millîliğinin bir başka göstergesidir.

Osmanlı İktisat Fırkası millîliğinin yanında demokrat bir tutuma da sahiptir. Bilhassa bu tavrını kendisiyle benzer amaçlar doğrultusunda teşkil ve tesis edilen siyasi oluşumlara karşı sergilediği tavırlarda görmek mümkündür. Şöyle ki; yukarıda bahsi geçen mülakatında Lütfü Arif Bey'in, İslam muhacirlerince kurulacağı iştirilen bir iktisadi fırka hakkında; Müslüman tüccarlar arasında yardımlaşmayı amaçlayan bu fırkanın hayırlı çalışmalar yapacağını söylemesi bu demokrat tavrın göstergesidir. Ayrıca Arif Bey'in; "tüccarlarımızın en ziyade muhtaç oldukları bir şey varsa o da birbirlerini tanımaları ve millî iktisat ruhunu hukuki surette yaşatabilecek bir zümre haline gelmeleridir..." (Vakit, 7 Ağustos 1919) şeklindeki ifadeleri ise Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının hukuki yanını ortaya koymuştur.

2. Fırkanın Programı ve Erken Cumhuriyet Dönemine Yansımaları

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının Programı (OAİFP), oldukça detaylı hazırlanmış olup millî, demokratik ve çağdaş bir görünüm arz etmektedir. Program; Esâsiyât, Teşkilât, Dâhilî, İçtimâî, Maarif, Adlî, Malî, Umranî (Bayındırlık), Ziraî ve İktisadî şeklindeki 10 başlıktan ve bunların altında yer alan toplam 143 maddeden müteşekkildir (EK-3). Bu maddelerde, ülkenin dönem itibarıyla içerisinde bulunduğu ekonomik dar boğazdan çıkması için alınacak tedbirlere ve izlenecek politikalara yer verilmiştir.

Fırkanın programındaki esâsiyât, teşkilat ve dâhili başlıkları altında fırkanın yapısı, teşkilatı ve ülkedeki idari taksimat konusundaki ilkeleri belirtilmiştir. Bununla birlikte programında sosyal meseleler ile eğitim, adliye ve bayındırlık gibi alanlarda yürütülecek politikalara da yer verilmiştir. Maddelere bakıldığında parti programının oldukça yüksek seviyedeki millî bir hassasiyet ile hazırlandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bu "millîlik ilkesi" sadece mali, ziraî ve iktisadî hükümleri içeren maddelerde değil, aynı zamanda içtimâî, maarif, adlî, malî ve umranî başlıkları altındaki madde ve hükümlerde de görülmektedir.

Esâsiyât

Fırka programının birinci faslını oluşturan "Esâsiyât" başlığı; 1-17. maddeleri kapsamaktadır. İlk maddede fırkanın kuruluş amacı; toplumsal ekonomiye yönelmek ve hükümetin ya da şahısların elinde bulunan kıymetsiz, atıl vaziyetteki arazinin fayda sağlamak üzere halka taksimini gerçekleştirmek şeklinde belirtilmiştir. Maddenin devamında ise herkesin hissedar olarak üretime katılıp, sosyal ve ekonomik özgürlüğe sahip olması, tarım ve sanayi erbabından ibaret olan üreticilerin hak ve hukuklarının temini ve hâkimiyet hakkının ahaliye ait hale getirilmesi gibi hususların fırkanın asli gayeleri olduğu kaydedilmiştir (OAİFP/1, 1918, s. 3).

İkinci maddesinde Osmanlı Hanedanının mevcut hak ve imtiyazlarının aynen devam edeceğinin belirtildiği programın üçüncü maddesinde de kişisel hak ve özgürlükler konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda; herhangi bir ırk ve mezhep ayrımı olmaksızın herkesin kanunlar önünde her türlü hürriyete sahip olduğu, toplumun ve veya bir şahsın hakkını engelleme durumu hariç bu hürriyet hakkının hiçbir şarta bağlı olmadığı belirtilmiştir. Ardından “Osmanlılarda seçkin sınıf olmadığı gibi kölelik de yoktur. Herkes kanun ve cemiyet nazarında aynı hakka sahiptir” şeklindeki ifadelerle de özgürlük hakkına verilen önem sergilenmiştir. 4. maddesinde Osmanlı ülkesinde esaretin, müsaderenin, angaryanın ve ceremenin tamamen yasaklanacağı belirtilen programın 5. maddesinde ise herkesin ticaret hakkına sahip olacağı kaydedilmiştir. Ardından da cins ve mezhep ayrımı olmaksızın her ferdin kabiliyetine ve mesleki yeterliğine göre memur olma hakkının da olduğu vurgulanmıştır. Programın devamında da ülkedeki her yerin idari birimin kendi iradesiyle yönetileceğinin ve her nahiyenin muhtelif kanunlarla belirlenecek haklara sahip olmasının fırkanın en önemli emellerinden biri olduğu ifade edilmiştir (OAİFP/2-7, 1918, s. 3).

Programın devamında ise seçimler ve demokratik temsil konusuna yer verilmiştir. Burada fırkanın nispi temsil usulüyle her yirmi beş bin erkek nüfusun bir mebus seçebileceği, bununla birlikte 20 yaşını tamamlayanların seçme, 25 yaşını tamamlayanların ise mebus seçilme hakkına sahip olacakları belirtilmiştir. Burada ayrıca; seçimlerin hiçbir tesir altında kalmadan yapılacağı ve her mebusun üç sene müddetle seçileceği de vurgulanmıştır. Aynı şekilde fırka programının 9. maddesinde de seçimlerle ilgili hususlara yer verilmiştir. Buna göre; Meclis-i Ayan’ın üyelerinin yarısının hayat boyu olmak kaydıyla padişah tarafından, diğer yarısının ise halk tarafından altı sene müddetle seçileceği kaydedilmiştir. Maddenin devamında fırkanın; mecliste çiftçi, tüccar ve sanayici sınıflarına mensup mebuslar bulunduracağı, ülkenin menfaatleri doğrultusunda faaliyet gösteren fırkalarla çalışacağı ve ticaretin, ziraatın ve sanayiinin gelişimine ve halkın refah düzeyinin arttırılmasına yönelik kanun tekliflerinde bulunacağı da ifade edilmiştir (OAİFP/8-9, 1918, s. 4).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının sonraki maddelerinde ise askeri konular hakkındaki uygulamalardan bahsedilmiştir. İlk olarak 10. maddede; savaş ve barış kararlarını verme yetkisinin Kanun-ı Esasi’den farklı olarak Millî Meclis’te olacağı belirtilmiştir (OAİFP/10, 1918: 4). Bu madde 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun 7. maddesinde; “*Ahkâmı şer’iyyenin tenfizi, umum kavaninin vaz’ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir*” şeklindeki hükümle yer almıştır (Ceride-i Resmîye, 7 Şubat 1337, s. 1).

Programın 11. maddesinde askerlik vazifesi hakkındaki uygulamalara dair izahat verilmiştir. Buna göre zorunlu askerliğin kaldırılacağı fakat ülkeye yönelecek herhangi bir tehdit durumunda ise tehdidin kaynağı olan ülke/ülkelerin uygulamaları dâhilinde devamlılık arz eden bir askerlik uygulamasına geçilebileceği kaydedilmiştir. Maddenin sonuna da askerlik süresinin kısaltılacağı ve askerlik hayatının daha rahat bir hale getirileceği de eklenmiştir (OAİFP/10-11, 1918, s. 4). Askerlik süresinin kısaltılması hakkındaki bu hususa erken cumhuriyet devrinin önemli gelişmelerinden olan 8 Nisan 1923 tarihinde I. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)’nin yenilenmesi amacıyla Yeni

Türk Devletinin başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından ilan edilen ve “Dokuz Umde” olarak da bilinen Seçim Beyannamesinde de yer verilmiştir. Beyannamenin 6. Umdesini teşkil eden hükmü Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programındaki benzeri olarak şu şekildedir: “*Hizmet-i filiye-i askeriyye müddeti tenkis olunacaktır. Bundan başka okuyup yazmak bilenlerin ve orduda okuyup yazmak öğretenlerin müddet-i hizmeti bir derece daha azaltılacaktır.* [Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (ATTB)-IV, 1991, s. 518).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası ülke savunması konusundaki bakış açısını sonraki maddelerde de görmek mümkündür. Zira 12. maddede Osmanlı halkının daima barışsever olduğunun ve hiçbir zaman haksız toprak istilası girişimine müsaade edilmeyeceğinin altı çizilmiştir. Bununla birlikte 13. maddede olağanüstü şartların yarattığı zorunluluk hallerinde hükümetin sıkıyönetim ilan etme yetkinine haiz olduğunun belirtilmesi de fırkanın güvenlik konusuna verdiği önemin göstergesidir. Programın devamındaki maddede ise resmi dil ve tatil konularına değinilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Türkçe’nin devletin resmi dili olacağı ve ticari bir lisan haline getirileceği belirtilmiştir. Ardından da Cuma günü ile dini ve millî bayramların resmi tatil kapsamına alınacağı ve çalışmanın yasaklanacağı kaydedilmiştir (OAİFP/12-14, 1918, s. 4). Cuma gününün tatil olması meselesi; 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi’nde de tartışılmış ve karara bağlanmıştır. Kongrenin;

“Cuma Tatili Meselesi” başlığı altında aldığı kararlar şu şekildedir: 1-Cuma günü bütün Türkiye sekenesi için tatil günüdür. 2-Herhangi din ve mezhebe salık olursa olsun Cuma günleri hiçbir dükkân ve müessese açık bulundurulamaz. Yalnız, kasap, sebzevatçı ve ekmekçiler öğleye kadar; kahve, gazino, lokanta ve hamamlarla eczaneler de akşama kadar açık kalabilir. 3-Cumadan gayri herhangi bir günde bir kimsenin mağaza ve müessesesini kapalı bulundurması kendi hakkıdır.” (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 22).

Fırka programının Esâsiyât bölümünün son üç maddesinde ise bazı hukuki düzenlemeler yer almıştır. Bu kapsamda 15. maddede; herhangi bir şikâyet olması veya lüzumu halinde meclisin tahkikat yapma hakkına sahip olacağı, 16. maddede ise devletin, kanunların uygulanması için özel teşkilatlar oluşturacağı ve halkın devletin koyduğu tüm yasalara uymak zorunda olduğu belirtilmiştir. Bu da fırkanın anayasal düzene verdiği önemin bir göstergesidir. 17. Madde ise; eski maddeleri de dikkate alınmak suretiyle Hükümetin Kanun-ı Esasi’de islah ve tadil gibi düzenlemeler ile millî irade ve parlamenter sistemin gerekleri doğrultusunda değişiklikler yapılabileceği kaydedilmiştir (OAİFP/15-17, 1918, s. 4).

Teşkilât

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programındaki teşkilat kısmı, oluşturulmak istenen devlet yapısının nasıl olacağına dair hükümler içermektedir. Fırkanın bu husustaki gayesi ve yapılacak genel düzenlemeler 18. maddede ortaya konulmuştur. Burada; devlet teşkilatının fırkanın maksadı ve gayesi gereğince tanzim ve islah edileceği, devlet dairelerindeki evrak ve kırtasiye işlerinin azaltılacağı, halkın işlerinin mümkün olduğunca süratli takip edileceği ve sahip oldukları noktadaki haklarının

korunacağı belirtilmiştir. Devlet teşkilatında yapılacak değişiklik ve düzenlemelere sonraki maddelerde de yer verilmiştir. 19. maddede “Ticaret Nezareti” adının “İktisat Nezareti” şeklinde değiştirileceği, bunun yanında ziraat ve sıhhiye adıyla iki nezaret daha teşkil edileceği, diğer taraftan da Evkaf, Posta-Telgraf ve İaşe Nezaretleri ile imkânların el vermesi halinde Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin de kaldırılacakları kaydedilmiştir. 20. madde de yeni kurulacak İktisat Nezareti’nin görevleri ve bağlı kurumları hakkında bilgi içeren ifadeler yer verilmiştir. Buna göre; İktisat Nezareti’nin vazifesinin içeride ve dışarıda Osmanlı Devleti’nin iktisadi menfaatlerini temin olduğu belirtilmiştir. Maddenin devamında ise Maadin ve Sanayi Genel Müdürlükleri ile Mesai Genel Müdürlüğü adlarında yeni kurumların teşkil edilip, bunların da İktisat Nezareti’ne bağlanacağı ifade edilmiştir. Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programında yer alan bu konunun daha sonraki İzmir İktisat Kongresi kararlarının “*Sanayi Grubununun İktisat Esasları*” bölümünün “*Sanayi Bankası*” başlığı altında; “*Erbâb-ı Sanayiye kredi yapmak için behemahal bir sanayi bankasının tesisi*” şeklinde yer almıştır (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 43). Devlet teşkilatında yapılacak düzenleme ve değişiklikler hakkındaki hususlar sonraki maddelerde de açıkça aktarılmıştır. Nitekim programın 21. maddesinde Ziraat ve Orman Nezaretleri bünyesinde Veteriner, İklim ve Ziraat Araştırmaları Genel Müdürlükleri (Baytar, Tetkikat-ı İklimiye ve Ziraiyye Müdüriyet-i Umumiyesi) ile çiftçinin tohumluk ve iaşesiyle ilgili işlerden sorumlu bir İaşe Müdürlüğü kurulacağını aktarılmasını söz konusu değişikliklerdendir (OAİFP/18-21, 1918, s. 4-5).

Programın 22. maddesinde ise askerlik vazifesi hakkında yapılacak düzenlemeler ele alınmıştır. Burada; zorunlu askerlik uygulamasının kaldırılacağı, gerekli şartların oluşması durumunda da Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin kaldırılacağı, bunların yerine padişaha veya sadaret makamına bağlı birer ordu ve donanma müşirliğinin tesis edileceği belirtilmiştir. Programın sonraki maddesinde de yine devlet teşkilatı kapsamında Evkaf Nezareti’nin Genel Müdürlüğe dönüştürülüp, meşihat makamına bağlanacağı kaydedilmiştir. Bunlardan başka burada; her cemaate ait vakıfların usulüne uygun bir şekilde devralınacağı, vakıf arazilerin ıslah edilip, imara açık hale getirileceği ve vakfedilen nakidin arttırılmasına çalışılacağı belirtilmiştir.

Programın 24. maddesi de oldukça ilginçtir. Şöyle ki burada; Posta ve Telgraf Nezareti’nin, Genel Müdürlüğe dönüştürülerek Nafia Nezareti’ne bağlanacağı kaydedilmiştir. Fakat fırka programındaki “teşkilat” kısmının belki de en önemli hükmü 25. maddede yer almıştır. Burada güçler ayrılığı ilkesine dayalı bir düzenlemenin tarifi yapılarak; yürütme ile yargı arasındaki görev ayrılığı ile ilgili sorumluluğun Meclis’te olacağı vurgulanmıştır. Bununla birlikte Divân-ı Âli’ye, onun muhakeme usulüne ve genel hukuka yönelecek tecavüz, suiistimal ve müdahalelerin yasaklanması için kanun tekliflerinde bulunulacağı belirtilmiştir. Programın “teşkilat” faslının son hükmünün bulunduğu 26. maddesine ise tesis edilecek tüm bu teşkilatta yabancı uzmanların ve müşavirlerin bilgilerinden, tecrübelerinden en üst seviyede istifade edileceği hükmü konulmuştur (OAİFP/22-26, 1918, s. 5).

Dâhilî

Ahali İktisat Fırkası programında “teşkilat” bölümünün ardından “Dâhilî” başlıklı kısım yer almıştır. 27-40. maddelerden müteşekkil bu kısımda idari teşkilata dair uygulama esasları bulunmaktadır. Buranın ilk maddesinde dâhilî teşkilatın temel idari birimi olup manevi şahsiyetini temsil eden “nahiye” birimi ele alınmıştır. Buna göre yaklaşık 5 bin nüfusu olan yerlere nahiye statüsü verileceği ve takriben 15 nahiyenin bir merkeze bağlanmak suretiyle bir “liva” oluşturacağı belirtilmiştir. 28. maddede de nahiye ve liva taksiminin; tabii, iktisadi ve beşeri hudutların dikkate alınarak yapılacağı, livaların da mümkün olduğunca nahiye merkezlerindeki yerlerden seçileceği kaydedilmiştir. Her nahiyenin bir reisinin/müdürünün, bir nahiye emininin ve üç azasının olacağı konusu da 29. maddede hükme bağlanmıştır. Maddenin devamında da Nahiye reisinin ve azalarının iki senede bir halk tarafından seçileceği, seçim mazbatasının ise usul gereğince liva tarafından tasdik olunacağı belirtilmiştir. 30. maddede ise nahiyelerin bütçeleri konusu açıklığa kavuşturularak, özel bir kanunla her nahiyenin belirli bir varidatının ve müstakil bir bütçesinin olacağı kaydedilmiştir. Burada nahiye içerisinde yapılacak yolların veya nahiyeden geçen ana yolların yapımının ve tamirinin yalnızca nahiye ve belediye bütçelerinden tedarik edileceği ifade edilmiştir. Maddede son olarak; her nahiye ve belediyede mevcut bütçeye göre cami-i şeriflerin, mabetlerin, mekteplerin inşa edileceği, eğitim ve sağlık alanlarındaki ihtiyaçların karşılanacağı, büyük ya da küçük bir halk kütüphanesi ile icabında sinema, konferans salonu, tiyatro, bahçe ve benzeri tesislerin yapılacağı taahhüt edilmiştir (OAİFP/27-30, 1918, s. 5).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının 31. maddesinde de nahiye yönetim ve yapısına ilişkin düzenlemelere değinilmiştir. Bu kapsamda nahiyelerin taksimatı ve idareleri, nahiye reisleri ile azalarının sahip olması gereken vasıflar, seçimlerin usulü gibi hususları içeren bir kanun yapılacağı belirtilmiştir. Ardından nahiyelerin yönetimi ile ilgili hükümler aktarılmıştır. Şöyle ki burada ilk olarak nüfusu 7 binden fazla olan kasaba ve şehirlerdeki belediye seçimleri ve teşkilatının, nahiye esaslarına göre düzenleneceği belirtilmiştir. Akabinde de her 25 bin nüfus için bir belediye reisi seçileceği hükmüne yer verilmiştir. Maddenin devamında ise birden fazla belediyesi olan şehirlere seçimle bir şehremini atanacağı ve buna özel bir teşkilat tesis edileceği, belediye meclisinde her nahiyenin iki aza bulundurabileceği, şehremaneti meclisinin ise kısmen veya tamamen belediye azalarından oluşturulacağı hükme bağlanmıştır (OAİFP/31-32, 1918, s. 5). Buradaki nahiye teşkilatı ve yönetimi hakkındaki hükümlere 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanununda da yer verilmiştir. Kanunun “Nahiye” başlığı altındaki 16 ile 21. maddeler Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programındaki maddelerin neredeyse aynısıdır (Ceride-i Resmîye, 7 Şubat 1337, s. 2)

Fırka programının 33. maddesinde belediyelerin ticaret, ziraat ve sanayi odalarında, yararlı cemiyetlerde ve bazı içtimai ya da iktisadi derneklerde temsilciler bulunduracağı kaydedilmiştir. Diğer taraftan belediye şehremaneti meclislerinde de bu gibi örgütlerin temsilcilerinin yer alacağı belirtilmiştir. Devamında şehirlerin imarı kapsamında binaların millî bir mimari tarzda, bölgenin iklim ve ekonomik durumuna uygun olarak inşa edileceği vurgulanmıştır. Bununla birlikte binaların yangınlardan,

tarihi eser ve millî abidelerin de her türlü yıkımdan muhafazası ve kurulduğu bölgeye zarar vermeyecek fabrikaların açılmasını içeren bir *“imârât ve ebniye kanunu”* hazırlanacağı hususuna yer verilmiştir. Maddede son olarak her şehrin muntazam harita ve planlar dâhilinde imarının sağlanacağı, mektep, hastane, kütüphane, müze ve tiyatro gibi binalarla bahçelerin şehirlerin dokusuna uygun şekilde inşa edileceği ve mümkün mertebe her aileye bir hane yapılacağı belirtilmiştir (OAİFP/33-34, 1918, s. 5-6).

Buradaki imar meselesi ile ilgili benzer hükümlere İzmir İktisat Kongresi’ndeki Misak-ı İktisad hükümlerinin 3. Maddesinde de rastlanmaktadır. Söz konusu madde şu şekildedir: *“Türkiye halkı, tahribat yapmaz, imar eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur...”* (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 1). Diğer taraftan ülkenin imarına dair hususlara *“Dokuz umde”* de bir madde şeklinde yer verilmiştir. Beyannamenin son umdesini teşkil eden hüküm ise şu şekildedir: *“Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası zımında devletçe ittihaz olunacak tedâbirden başka inşaat ve tamirât için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdî teşebbüsleri himayeye medâr olacak ahkâm vazolunacaktır...”* (ATTB-IV, 1991, s. 518).

Fırka programının sonraki kısmında liva yönetimine dair hususları içeren bir maddeye yer verilmiştir. Maddede; liva yöneticisi olan mutasarrıfların, Dâhiliye Nezaretî’nin izni ve meclis-i vükelanın onayı sonrasında irade-i seniye ile atanacakları ve her beş nahiyenin müşterek hareketle liva meclislerine bir aza seçeceği belirtilmiştir. Sonraki maddede de azınlık hakları belirlenmiştir. Bu kapsamda seçimlerde azınlıkların haklarının teminat altına alınacağı kaydedilmiştir. Ayrıca; yasaların tanziminde liva idaresinin belirlendiği kanunlarla mahalli idarelere yüklenen görevlerin dikkate alınacağını altı çizilmiştir. Burada devlet memurlarının atama, terfi ve azil gibi işleri de ele alınmıştır. Programın 37. Maddesini teşkil eden bu hususlar dâhilinde; devlet memurlarının atama, terfi ve azil işlerini düzenleyecek kanunlar ve talimatnameler hazırlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca gerekmedikçe amirlerin ve memurların makam değişikliklerine müsaade edilmeyeceği, istisnasız tüm memurların siyasi fırkalarla ilişki kurmalarının yasaklanacağı da belirtilen diğer bir hususlardır (OAİFP/35-37, 1918, s. 6).

Programın 38. maddesinde de asayiş konusuna değinilmiş, bu noktada polis, jandarma, bekçi ve kolcu gibi güvenlik güçlerinin ıslah edilerek sayılarının arttırılacağına dikkat çekilmiştir. Bundan başka polislerin belediyelere, jandarmaların da nahiyelere ve livalara bağlanacağı tamamının ise Dâhiliye Nezaretî bünyesinde faaliyet gösterecek olan İnzibat Müdüriyet-i Umumisine tabi olacağı kaydedilmiştir. İlâveten polisin asayişin temini yanında; sıhhi, adli, beledi, askeri ve inzibat gibi işlerden de sorumlu olacağı da belirtilmiştir (OAİFP/38, 1918, s. 6). Asayiş konusuna İzmir İktisat Kongresi ve Dokuz Umde’de de yer verilmiştir. Kongrede; *“Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları”* bölümünün *“Asayiş Meselesi”* başlığı altında 14 madde şeklinde ele alınmıştır. Bu maddelerin ilki; *“asayişin yemini için maarifin neşri ve cehaletin izalesi”* şeklindedir. Diğer maddelerde ise; bilhassa köylerde asayişin temin edilip korunması için alınacak gerekli tedbirler sıralanmıştır (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 5-7). Bu konu Dokuz Umde’de ise; *“Memlekette emniyet ve asayişin katiyetle muhafazası en*

mühim bir vazifedir. Bu gaye milletin arzu ve ihtiyacına mutabık olarak temin edilecektir” şeklindeki 3. umdeyle hükme bağlanmıştır (ATTB-IV, 1991, s. 517).

Fırka programının devamında orman, çayır ve harman yangınlarına dair alınacak tedbirler belirlenmiştir. Ülkenin herhangi bir yerinde çıkabilecek yangın/yanınlara müdahale edebilmek için gerekli tedbirlerin alınacağı bilhassa vurgulanmıştır (OAİFP/38-39, 1918, s. 6). Fırka programının dâhili bölümünün son hükmünün yer aldığı 40. maddede ise hapisaneler konusu ele alınmıştır. Burada hapisanelerin sağlıklı bir şekilde inşa edileceği, işkencenin kaldırılacağı ve hükümlülerin iskânlarının, geçimlerinin, mesailerinin, tahsillerinin, terbiyelerinin ve ahlaklarının dikkate alınacağı belirtildikten sonra bu alanda çağdaş ülkelerdekine benzer uygulamaların yürürlüğe konulacağı kaydedilmiştir (OAİFP/40, 1918, s. 6).

İçtimaî

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının sonraki bölümü sosyal meselelere dair politikaların belirlendiği “içtimaî” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, 41-60. maddelerden oluşmaktadır. Bölümün ilk hükmünün yer aldığı 41. maddede; fırkanın yegâne emelinin Osmanlı Devleti’nin müstakil ve bağımsız olarak varlığını sürdürmesi olduğu ifade edilmiştir. Ardından da gerekli tüm sıhhi tedbirlerin alınarak bulaşıcı hastalıklarla mücadele edileceği, halkın refahının sağlanacağı, çalışma ve mesai sürelerinin yeniden tanzim edileceği taahhüt edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu maddede mesken, gıda, hava ve su gibi şartlar dâhilinde ülkede üst ve orta sınıf halkın evlenme-doğum yoluyla çoğalmasını teşvik edecek bir kurum oluşturulacağı ve evliliklerde kadına güçlü bir pozisyon kazandırılacağı da vurgulanmıştır. Ayrıca; evlilikleri desteklemek ve sayısını arttırmak amacıyla uygun ödeme koşullarıyla arazi tahsis edileceği, isteyene alet, edevat, mesken verileceği ve yeni iş kolları için yeni kanunlar ve kurumlar tesis edileceği de belirtilmiştir (OAİFP/41-42, 1918, s. 6-7). Görüldüğü üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası millî bir bakış açısı ile aile kurumuna büyük önem vermiştir.

Programın 43. maddesinde de önemli bir toplumsal ve demografik soruna değinilmiş, fırkanın köyden şehre göçü yasalarla durdurmak, halka üretim hayatını sevdirmek ve gerekirse bu doğrultuda bir göç hareketini teşvik etmek gayesinde olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte evlenme yaşına gelmiş her kişinin yeterli arazi ve bir eve sahibi olmasına çalışılacağı ve böylelikle memleketteki zirai kapitalizmin ortadan kaldırılmasına yönelik çaba sarf edileceği belirtilmiştir. Ayrıca halkın tamamının vergi mükellefi yapılarak nahiye, belediye, meclis-i umumiye ve teşriiye seçimlerine katılımı sağlanarak memleket yönetiminde söz sahibi olmasının sağlanacağı kaydedilmiştir. Programın 44. maddesinde ise miras statüsündeki emlak ve arazinin parçalara ayrılması ya da bir tarafın tasarrufuna bırakılması usulüne son verilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmiştir. 45. maddede de; gayrimenkul malların Osmanlı vatandaşlarının elinde kalmasının fırkanın gayelerinden birisi olduğu hükmüne yer verilmiştir (OAİFP/43-45, 1918, s. 7).

Fırka programında sosyal hayatı düzenlemeyi hedefleyen maddelerde de yer verilmiştir. Bunlardan birisi 46. maddedir. Maddede; halk ve bilhassa tüccar, işçi ve üretici sınıf arasında birlik ve dayanışmayı amaç edinen kooperatif şeklindeki

şirketlerin, tasarruf ve yardım sandıklarının kurulacağı belirtilmiştir. Ardından Osmanlı ülkesinde varlıkları dikkat çekici büyüklüğe ulaşan göçebe aşiretlerin fenni ve idari usullerle medenileşmelerini sağlamak amacıyla uygun arazilerde yeni köyler oluşturulacağı ifade edilmiştir. Öte yandan 48. maddede de mevcut köyler, kasabalar üzerine ilmi araştırmalar yapılarak, tabii ve sıhhi bilgiler içeren haritalar yapılacağı, uygun şartlara haiz olmayan köy teşkillerinin engelleneceği aktarılmıştır. Maddenin devamında da boş arazilerde sulama ve arazi taksimi gibi meselelerin çözüme kavuşturulduktan sonra yeni köylerin teşkiliyle iskân faaliyetlerini düzenleyen kanunlar çıkarılacağı şeklinde bir hükme yer verilmiştir. Sonrasında da fırkanın köylere varıncaya kadar sağlıklı, muntazam ve modern evler yapımı için emlak şirketleri ile kooperatif tarzında inşaat şirketlerinin teşkilini teşvik edeceği kaydedilmiştir (OAİFP/46-49, 1918, s. 7).

Sosyal hayatın düzenlenmesine dair hükümlere 50. madde de değinilmiştir. Maddede dilencilik, acizlik, dalkavukluk gibi zelil işlerin yasaklanacağı, çalışabilecek durumda olan kişilerden kurulacak özel bir teşkilat vasıtasıyla bu işlerle uğraşan kişilerin sosyal hayata adaptasyonlarının sağlanacağı taahhüt edilmiştir. Burada ayrıca; çalışamayacak durumda ve düşkün olan kimselerin iskânlarının ve işlerinin ise hayır müesseseleri eliyle temin edileceği belirtilmiştir. Bundan başka hastalık ve sakatlık gibi durumların sebep olduğu sorunların teşkil edilecek kurumlar tarafından ortadan kaldırılacağı da burada vurgulanan bir diğer husustur. Maddenin devamında; dışarıdan gelecek muhacirlerden ülke içerisinde tufeyli vaziyette kalacaklar ile kendisini idare edemeyecek derecede hasta yahut aciz olanların ya da ahlaki yaşantıları zararlı görülenlerin ülkeye girişlerinin engelleneceği kaydedilmiştir. Ayrıca; serseri yaşam sürmede inat eden yabancı uyruklu şahısların da ülkelerine iadeleri için kanun çıkarılacağı belirtilmiştir. Maddenin sonunda ise kimsesiz çocukların tahsil, terbiye ve işe işlerinden belediye ve nahiyelerin sorumlu olacağı kaydedilmiştir (OAİFP/50, 1918, s. 7).

Programın 51. maddesinde ise ülkeye zarar verecek mahiyetteki yurt dışına göçlerin azaltılması gayesiyle her ferдин ya da ailenin maişetinden memnun hale getirilmesi ve yurt dışından gelenlerin refahlarının temini için gerekli düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiştir. Aynı şekilde ülkedeki sağlık kuruluşlarının arttırılacağı, her nahiye ve belediyede kâfi miktarda doktor ile sıhhiye memuru istihdam edilip bir de eczane açılacağı vaat edilmiştir (OAİFP/51-52, 1918, s. 7). Bununla ilgili Dokuz Umde'de de genel düzenlemeler içeren bir hükme yer verilmiştir. Şöyle ki; 5. Umdenin 9. Fıkrasındaki bu hüküm; *"Sihhat-i umumiye ve muavenet-i içtimaiyeye ait müessesât ıslah ve teksir edilecek ve sa'y-i amel erbâbını himâye edici kanunlar yapılacaktır..."* şeklindeki ifadelerle belirtilmiştir (ATTB-IV, 1991, s. 518). Programın sonraki maddesinde ise salgın hastalıklara neden olan ülkedeki tüm göl ve bataklıkların kurutulacağı, frengi, verem, sıtma ve sair hastalıklarla mücadele için sıhhi heyetler ve kurumlar teşkil edileceği hükme bağlanmıştır (OAİFP/53, 1918, s. 7-8).

Fırka programında halkın sosyal ve kültürel faaliyetlerini sağlıklı bir ortamda gerçekleştirebilmesine yönelik hususlara da yer verilmiştir. Mesela 54. maddede tiyatro ve sinemalarda genel sağlık kurallarına uygun tedbirler alınacağı, bu şartlara haiz yeni

tiyatro binalarının yapılacağı ve buralarda faydalı eserlerin sahneleneceği belirtilmiştir (OAİF/54, 1918: 8). Bu hususa dair İzmir İktisat Kongresi'nde de benzer bir karar alındığı görülmüştür. Kongrenin "Millî İktisad" kısmının 8. maddesinde yer alan bu karar şu şekildedir:

"Birçok harpler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir, bol ve saf hava bol güneş ve temizliği sever..." (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 1-2).

Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası sosyal hayatın önemli bir parçası olan sıhhi konularda üst düzey bir hassasiyet sergilemiştir.

Programın bu kısmında alkollü içki tüketimi ile ilgili düzenlemeler kapsamında içki üretim ve tüketiminin sınırlandırılacağı, Anadolu'nun bazı yerlerindeki kaçak içki üretim yerlerinin kapatılacağı, yasal üretim merkezlerinin de hükümet kontrolüne alınacağı gibi hususlara da yer verilmiştir. Ayrıca içki satışının hükümetin izin verdiği yerlerde yapılacağı, başta ağır bir vergilendirme olmak üzere tüketimi azaltacak etkili tedbirlerin alınacağı da yine burada belirtilen hususlar arasında yer almıştır. 56. maddede bu tür tedbirlere ilaveten kumar ve fuhşun yasaklanacağından ve böylesi fiillerin zararlı sonuçlarını ortadan kaldırmak amacıyla kanun çıkarılacağından bahsedilmiştir (OAİFP/55-56, 1918, s. 8).

Programın 57. maddesi de din ve din adamlarının toplum hayatındaki yerleri ile ilgili düzenlemeleri içermektedir. Burada sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri olan din müessesesinin münevver kişiler tarafından temsili için bir ulema mesleğinin ihdas edileceği, dini/ilmi kıyafetleri yalnızca erbaplarınca kullanılmasına izin verileceği belirtilmiştir. Bunlardan başka din ve ilim adamlarının hükümete ve şeri hükümlere riayet ederek idari ve dünyevi işlere müdahale etmeksizin vazifelerini layıkıyla yerine getirmeleri için de kendilerine belirli yetkilerin tanınacağı ifade edilmiştir. Yine meşihat makamının fetva, irşat, telkin ve tedrisat gibi işlerinin düzene sokulacağı ve şerri hukukun öğretilmesi gibi konularda da düzenlemeler yapılacağı gibi hususlara da değinilmiştir (OAİFP/57, 1918, s. 8).

Sonraki maddede de fırkanın kadının sosyal hayattaki statüsüne dair hükümler aktarılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak; sosyal hayatta kadının yalnız ilim, fazilet ve iktidar gibi meziyetler açısından erkekten ayrıldığı vurgulanmıştır. Sonra fırkanın kadınların sosyal hayatta erkekle birlikte çalışmasını uygun gördüğünü belirtilmiştir. Diğer taraftan teamül ve toplumsal normlara aykırı olmadığı sürece kadınların giyimine herhangi bir müdahalede bulunulmayacağına altı çizilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, millî hassasiyetler yanında modern bir bakış açısına da sahip bir fırkadır. Programın sonraki maddesinde ise Osmanlı ülkesindeki millî ve manevi değeri haiz olan varlıkların muhafazasına dair görüşler ortaya konulmuştur. Aşırı muhafazakârlık derecesinde olmamak şartıyla millî adetlerin, geleneklerin ve tarihi abidelerin muhafazasına çalışılacağı belirtilmiştir. Tine ülkedeki azınlıklar için bir temsil sisteminin oluşturulacağı, misyonerler de dâhil memlekette iç veya dış destekli hiç bir zararlı faaliyete izin verilmeyeceği net ifadelerle ortaya konulmuştur (OAİFP/58-59, 1918, s. 8).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası Programının “içtimai” kısmı 60. madde ile son bulmuştur. Maddede; işçi hakları, hakkında fırkanın benimsediği görüşler aktarılmıştır. İlk olarak fırkanın memlekette belli haklara sahip müstakil bir amele sınıfının teşkilinden yana olduğu belirtilmiştir. Akabinde ise bir taraftan üzerlerindeki işveren baskısını, diğer taraftan da gereksiz talep ve grev eylemlerini ortadan kaldırmak için işçilere meslekleri dâhilinde maddi bir iştirak ve teşkilatlanma hakkı verileceği belirtilmiştir. Burada ayrıca; işçiye refah düzeyini arttırmak adına mesken, gıda ve sağlık alanlarında ihtiyaçlarının temininde kolaylıklar sağlanacağı ve çalışma hayatlarını düzenleyen uygulamalara gidileceği gibi hususlara da değinilmiştir. Burada son olarak da yerli işçilerin korunması şartıyla ihtiyaç halinde yabancı işçi istihdamının teşvik edileceği belirtilmiştir (OAİFP/60, 1918, s. 8).

Maarif

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının bir sonraki bölümü “maarif” başlığı altındaki maddelerden oluşmaktadır. 61-74. maddeleri kapsayan bu bölümde fırkanın eğitim konusunda görüşleri sıralanmıştır. Fırkanın bu görüşleri genel hatlarıyla 61. maddede özetlenmiştir. Madde şu şekildedir:

“Fırkanın maarif hakkındaki nokta-i nazarı, umum halkın tahsil ve terbiye-i ibtidaiyeyi ikmal; bilhassa millî, dini, bedeni, bedii, fikri esaslı bir terbiye ahz etmiş bulunması ve memlekette her sınıftan evsaf-ı lazıme haiz mütehasıslar, ilmi meslek memurları yetiştirilmiş olması ve memleket kütübhane-i irfanının matlub dereceye isâli gayelerine matuftur. Binaenaleyh evvel emirde Maarif Nezâreti teşkilatında ehemmiyetli bir tebeddül, maarif kanun ve programlarında esaslı ve müfit bir inkılap fırkanın nihbe-i maksadını teşkil etmektedir.”(OAİFP/61, 1918, s. 8).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere; Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, ilk tahsile ve millî, dini, bedeni ve fikri temelleri olan bir eğitim programına büyük önem vermiştir. Bunun yanında ülkede gerekli vasıflara sahip, alanında uzman eğitimcilerin ve ilmi meslek erbaplarının yetiştirilmesi, kütüphane uzmanlarının sayılarının artırılması, Maarif Nezâreti'nin işleyişinde ve maarif kanunlarında köklü değişikliklere gidilmesi gibi hususların da fırkanın bu konudaki temel hedefleri arasında yer almıştır.

Fırkanın programında bir sonraki maddenin konusu ise ilkokul eğitiminin kız ve erkek çocuklar için zorunlu olmasıdır. Maddede; ilkokul tahsil süresinin nahiyelerde dört, şehirlerde beş seneye düşürüleceği, iş mevsimlerinde derslerin kısmen veya tamamen tatil edileceği ve ilkokul eğitimi kanununda esaslı düzenlemeler yapılacağı belirtilmiştir. Bunun yanında okul müfredatlarında bulunan fakat fazladan verildiği düşünülen deneysel derslerin kaldırılacağı, çocukların hafızalarını yormadan, gelişimlerine katkı sağlayacak derslerden oluşan programların yapılacağı da maddede yer verilen hususlardandır. Ayrıca; Osmanlı ülkesindeki okulların aynı program ve talimatname dairesinde idare edilemeyeceği, bilhassa üretime yönelik bir eğitimin hedeflendiği gibi ifadeler de yer verilmiştir. Bunlardan başka ilkokulda yabancı dil eğitiminin kaldırılacağı da belirtilmiştir (OAİFP/62, 1918, s. 8-9).

Fırka programının bu kısmında ayrıca; okul binalarının inşa ve tamiratına ait masraflar ile öğretmen ve müstahdem maaşlarının Belediye ya da Nahiye bütçelerinden karşılanacağı kaydedilmiştir. Yine nahiye ve belediyelerin özel kanunlar

mucibince gelirlerinden bir kısmını her sene bankaya yatırmak suretiyle sıhhi şartları haiz çağdaş bir okul inşası için tasarrufta bulunması gibi bir uygulamanın hayata geçirileceği aktarılmıştır. Fırka programına göre bu sayede bir müddet zarfında Osmanlı ülkesinin hemen her yerinde okul açılmış olacaktır (OAİFP/63, 1918, s. 9).

Maarif kısmındaki 64. maddede de ilkokulun ilk üç yılında kız ve erkek çocukların karma bir eğitime tabi tutulacakları vurgulanmıştır. Bu sürenin sonunda kız mektebi olmayan ya da kız çocuklarının dördüncü sene eğitimlerini erkelerle birlikte alamayacağı yerlerde ilkokul süresinin kızlar için üç seneye indirileceği hükme bağlanmıştır. Bundan sonraki maddede ise dil konusu ele alınmış, sadeleştirilmesinin önemine değinilmiştir. Bu yüzden de dilin ilmi ve çağdaş bir hale getirecek, tahsilini ve okunuşunu kolaylaştıracak bir imla kuralları bütünü hazırlanacağı belirtilmiştir. Devamında ise halk kütüphaneleri ile edebiyatının ihyasına dair gerekli çalışmaların yapılabilmesi için kanun tekliflerinde bulunulacağı taahhüt edilmiştir (OAİFP/64-65, 1918, s. 9).

Fırka programında mesleki eğitim ile ilgili uygulanacak esasların oldukça geniş bir yer tuttuğu da görülmektedir. Bu bağlamda 66. maddede; ilkokuldan sonraki eğitim derecesinin iki kısma ayrılacağı birinin meslek, ikincisinin ise ihtisas tahsili olacağı beyan edilmiştir. Fırkanın her alandaki meslek okulları tesisinden yana bir bakış açısına sahip olduğu vurgulandıktan sonra da bunların eğitim süresinin azami beş sene olacağı kaydedilmiştir. Meslek okullarının ise; ziraat, sanayi, ticaret, malumat-ı umumiye idadileri, lisan, sanat, el işi, madencilik, orman ve fen mektepleri, ibtidai darülmualimler / darülmualimatlar, hitabet ve vaaz mektepleri, muallim medreseleri, muhtelif memur mektepleri, küçük sıhhiye ve baytar mektepleri gibi kısımlara ayrılacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte şehirlerde ilkokulu tamamlayıp ihtisas tahsiline devam etmeyen çocukların adı geçen meslek okullarından birisini tercih etmek zorunda olacakları kaydedilmiştir. Mekteplerin program saatlerinin büyük yaştaki çocukların maddi kazanç elde ettikleri işleri mümkün olduğunca engellemeyecek şekilde düzenleneceği de burada kayda alınan hususlardandır. Programın 67. maddesinde de ihtisas tahsilinin sultani mekteplerinde başlayacağı, bunların çağdaş, medeni ve millî esaslara uygun, talebenin maddi ve manevi ilerlemesini sağlayacak mahiyette özelliklere sahip olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca bu okullarda verilecek eğitimin hayatın öngördüğü faaliyetlerin ihmaline sebep olmayacak tarzda yapılandırılacağı da burada vurgulanmıştır (OAİFP/66-67, 1918, s. 9).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programında Darülfünun ve eğitimi hakkında da bir kısım düzenlemeler yapılacağı belirtilmiştir. Bu kapsamda Darülfünunun hukuki şahsiyete sahip, ilmi özerkliği olan, gelir kaynakları ve başta iktisadi ve mali kürsüleri olmak üzere tüm ilim şubelerine sahip bir eğitim kurumu haline getirileceğinin altı çizilmiştir. Maddenin devamında ise Darülfünunda verilecek eğitimin uluslararası boyuta ulaşması için gerekli çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir. Burada ayrıca gerektiğinde hükümetin de önemli işler için liyakatli memurlar yetiştirmek amacıyla Darülfünunda geçici/daimi kürsüler ihdas edebileceği kayıt altına alınmıştır. Fırkanın Darülfünun ile ilgili uygulamaları hakkındaki esaslara programın 69. maddesinde de yer verilmiştir. Buna göre ziraat, ticaret, sanayi, baytar ve mühendis mekteplerinin

darülfünuna bağlı ve fakat idari yönden farklı bir uygulamaya dâhil olacakları, Darülfünunun şubelerinin bulunmadığı yerlerde bu şubelerin teşkil edilebileceği ifade edilmiştir. Maddenin sonunda ise tatil zamanlarında Darülfünun öğretmen ve talebelerine birlikte yurt içinde veya dışında mesleki araştırma gezileri yapabilmeye hakkı tanınacağı gibi bir hususa yer verilmiştir (OAİFP/68-69, 1918, s. 9).

Programın bu kısmında bahsi geçen zirai eğitim konusu İzmir İktisat Kongresi kararlarında oldukça geniş bir şekilde ele alınarak 9 maddeyle hükme bağlanmıştır.

“Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları” kısmındaki *“Ziraat ve Maarif Meselesi”* başlığı altında yer alan bu maddeler şu şekildedir: 1-Köylülere, çiftçilere ziraatin muhtelif şubelerini ameli olarak öğretecek surette yazılmış kitap ve mecmualar bastırılarak bedava dağıtılması. 2-Umum ibtidai ve tali mekteplerde müterakki memleketlerde olduğu gibi sanayi ve ziraatin de ameli olarak gösterilmesi. 3-Her livada birbirine yakın olan köyler için kâfi arazisi olan leyli birer ibtidai mektebi açılması ve bu mekteplerde ibtidai derslerle beraber ameli ve nazari basit ziraat dersleri gösterilmesi. 4-Her livanın büyüklüğüne göre birden ikiye kadar nazari olmaktan ziyade ameli ziraat tedrisâtında bulunmak üzere münasip nahiyelerde numune çiftliği mahiyetinde talî mektepler yapılması. 5-Âli tahsil için bir ziraat mektebi kâfi görülerek bu mektebin Anadolu’da tesis ve mektebin teessüsünden ve Halkalı’nın bilumum levazım-ı tedrisiye ve demirbaş eşya ve sairesinin naklinden sonra Halkalı Ziraat Mektebinin yeni mektebe nakli ve yeni tesis edilecek mektebin mevkiinin tayin edilmesi hususunun Hükümete bırakılması. 6-Köylerdeki ibtidai mekteplerinin mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fenni bir ahır ve kümesi, yeni usul bir arılığı ve muallimler için iki odalı bir evi olması ve arazinin bir kısmı sebze ve bir kısmı çiçek ve bir kısmı da fidancılığa tahsis edilerek muallimlerinin nezareti altında bizzat talebe tarafından idare edilerek masraf ve hasılatının köy muallimlerine ait olması ve bu suretle çocuklara ameli olarak çiftliğin öğretilmesi ve münevver zatin da köylerde yerleşmelerinin teşviki. 7-Türkiye ve ecnebi Darülfünunu, âli ve talî mektepler mezunları ve mezunelerinin ve medreseleri ikmal ederek icazetname alanların en az bir sene müddetle altıncı maddeyi tatbik eden köy muallimliklerinde istihdamı. 8-Kışla ve askeri talimgâhlarda ameli ziraat tedrisatı yapılması. 9-Ahlaka mugayir olanları men edilmek şartıyla zirai, sımai, coğrafi, iktisadi ve sıhhi sinema filmleriyle köylülere lazım gelen faydalı malumatı vermek ve köylerin istatistiki malumatlarını zapt eylemek ve ameli konferanslar vermek üzere şimdilik her livada birer seyyar ziraat mektebi açılması (İktisad Esaslarımız, s. 4-5).

Görüldüğü üzere bu hükümler de Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının erken Cumhuriyet dönemindeki gelişmelere yansımaları olarak değerlendirilebilecek bir durumun göstergesidir.

Fırka programının “maarif” kısmını oluşturan maddelerden birisi de medreselerle ilgilidir. Oldukça ilginç hususların yer aldığı bu kısımda ilk olarak; medreselerin çağın gereklerine uygun bir şekilde ıslahının elzem olduğundan bahsedilmiştir. Ardından tahsilini sultaniye medresesinde yapanların, yüksek tahsillerini Darülfünunun ilgili kürsülerinde tamamlayabilme hakkına sahip olacakları hükme bağlanmıştır. Belirtildiğine göre; medreseler de ikiye ayrılacaklardır. Bunlardan biri meslek medreseleri namıyla imam, hatip, kürsü şeyhi ve muallim yetiştireceklerdir. Diğerleri

ise sultaniye medreseleri namıyla Darülfünunun dini ilimler ve fıkıh kürsülerine talebe yetiştireceklerdir. Yine bu maddeye göre; Darülfünun mezunu ilim adamları, memleketin fıkıh ve şeri konularında irfan ve fazilet sahibi zevatı teşkil edeceklerdir. Bunlar da diğer Darülfünun mezunları gibi yeni usullere göre icazet verebilme hakkına sahip olacakları belirtilmiştir (OAİFP/70, 1918, s. 9-10).

Ülke genelinde muntazam bir surette Anaokullarının ve çocuk bahçelerinin yapımına gayret edileceği belirtilen (OAİFP/71, 1918: 10) fırka programının maarif kısmında ayrıca; ülkede ilmi ve fenni eserlerin tercümesi ve basımını yapacak encümenler ile coğrafya, jeoloji, etnografya, doğa ve tarih araştırmaları yapan akademisyenlerden mürekkep komisyonların kurulacağı kaydedilmiştir. Bundan başka ilmi telif eserlerin ve haritaların elde edilmesine yönelik araştırmaların arttırılmasının sağlanacağı belirtilmiştir. Bu kısımdaki başka bir maddede ise; ülkede millî bir kütüphane teşkil edileceği, edebiyat, tiyatro, musiki, resim gibi güzel sanatların ileri seviyeye ulaşması bağlamında gerekli kanuni çalışmaların yapılacağı vurgulanmıştır. Bunun yanında kıymetli eserlerin korunacağı da ifade edilmiştir (OAİFP/72-73, 1918, s. 10).

Osmanlı Ahali Fırkası programının maarif faslındaki son maddesi ise özel okul meselesi hakkındadır. Buna göre; herhangi bir ırk, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin her Osmanlı vatandaşının Kanun-ı Esasî'ye aykırı olmamak kaydıyla tüm tahsil derecelerinde eğitim verecek mektep açabilmesine izin verilmiştir. Yalnız ilkokul ve meslek mekteplerinde Osmanlı lisanı, tarihi ve coğrafyasının Türkçe tedrisi, diğer okullarda ise mecburi Türkçe derslerinin programa dâhil edilmesi şart koşulmuştur. Burada ayrıca; yabancı nüfuzuna tabi okulların teşkili için yardımda bulunulacağı ve kolaylık sağlanacağı da vurgulanmıştır (OAİFP/74, 1918, s. 10).

Fırka programında tüm bu aktarılan maddeler şeklinde yer alan hususların genel bir ifade ile erken Cumhuriyet dönemine ilk yansıması Dokuz Umde'de görülmüştür. Beyannamenin 5. Umdesinin 8. fıkrasında yer alan hükümde yer alan; "*Tahsil-i ibtidaide tedrisâtın tevhidî ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacâtımıza ve asri esâsata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdârı temin edilecektir. Vesait-i münâsebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır...*" (ATTB-IV, 1991, s. 517) şeklindeki ifadeler bunun göstergesidir.

Adli

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının 75-85 maddelerinden müteşekkil kısmı da "Adli" başlığı altındaki bölümü oluşturmuştur. Fırkanın bu alandaki gayesinin ne olduğu bölümün ilk hükmünün yer aldığı 75. Maddede ortaya konulmuştur. Buna göre; fırkanın adli alandaki amacının halka adalet kavramını benimsetmek ve hukuku kolay uygulanabilir bir hale getirmek olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte yargılanmadan, mahkemeye çıkarılmadan hiçbir Osmanlı vatandaşının hapsedilmeyeceği, yargı sürecinin sürüncemede bırakılmayarak mümkün mertebe süratli bir şekilde sonlandırmasının sağlanacağı gibi hususlar da adli alandaki amaçlar arasında sıralanmıştır (OAİFP/75, 1918, s. 10).

Ardından ahali arasında ortaya çıkan ufak-tefek davaların mahalli adetlere uygun ve adilane bir surette halledilme yetkisinin nahiyelere verildiği hükmüne yer

verilmiştir. Bu hükümle nahiyeler, meclisleri ve davalı tarafların hürmetini kazanmış kişiler vasıtasıyla anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü konusunda yetkilendirilmişlerdir. Sonraki maddede ise örfi idare ilanına dair hususlara yer verilmiştir. Bu bağlamda mevcut kanunların değiştirilerek sosyal adalet göz ardı edilmeden bir örfi idare ilanını ve devamını gerektirecek sebepler izah edilmiştir. Maddenin devamında da harb-i örfilerin teşkilatlarının ve muhakeme usullerinin Kanun-ı Esasi'nin garantisi altına alınacağı belirtilmiştir. Yapılacak bu düzenlemelerin müdafaa hakkını ve hâkimlerin bağımsızlığını kısıtlamayacak, güven verecek şekilde tanzim edileceği de ayrıca vurgulanmıştır (OAİFP/76-77, 1918, s. 10). Görüldüğü üzere yapılacak yeni düzenlemelerle herhangi bir örfi idare (sıkıyönetim) uygulamasının gerekçelerinin ve yürürlüğe konulmasının anayasa dâhilinde belirleneceği, müdafaa hakkı ve hâkimlerin bağımsız karar verme yetkisinin de güvence altına alınacağı taahhüt edilmiştir. Burada ayrıca; temyiz mahkemelerinin aleni olacağı, tashih-i karar usulünün lağvedileceği, siyasi suçlar için verilen idam cezasının kaldırılacağı ve vasıflı hâkimlerin sayısının arttırılacağı da belirtilmiştir (OAİFP/78-79, 1918, s. 10). Sonrasında ise hâkimlerin bağımsız karar alma yetkilerinin, şeref ve haysiyetlerinin, maaş ve terfi haklarının dikkate alınacağından, seçilme ve yargılanma usulleri hakkında bir kanun hazırlanacağından bahsedilmiştir. Yine hâkimlerin hiçbir bahane veya gerekçe ile kaza yönetimi haricindeki bir vazifeye meşgul olmayacakları kayda alınmıştır (OAİFP/80-81, 1918, s. 10).

Mahkemelerin çalışma usullerine dair ıslah/düzenleme şeklinde değerlendirilebilecek bu hususlara genel olarak; *“Mahkemelerimizin bilhassa seri bir surette tevzi-i adalet edebilmeleri temin edilecektir. Bundan başka külliyatı kanuniyemiz ihtiyacât-ı millîyeye ve ilmî hukukun telekkiyâtına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır...”* şeklindeki bir hükümle 1923 Seçim Beyannamesinde de rastlanmaktadır (ATTB-IV, 1991, s. 517).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programının “adli” kısmının son maddelerinde ise; dava vekâleti işinin “muhamilik” unvanı altında düzenlenmesi ile ilgili bir kanuni düzenleme yapılacağı, tüm kanunlarla muhakeme usulüne dair yasaların basit ve anlaşılır hale getirileceği, medeni kanunun çağın ihtiyaçlarına göre düzenleneceği gibi hususlara yer verilmiştir. Programda ayrıca mahkemelerde alınan harçların kaldırılması, masrafların ise davayı kaybeden, terk eden veya kabul eden taraftan tahsil edilmesi şeklinde bir düzenleme yapılacağı belirtilmiştir. Burada uluslararası hukuk açısından önem arz eden suçluların iadesi konusunda da bir mukavelename hazırlanarak bu doğrultuda uluslararası bir ittifak yapılması için çalışılacağı belirtilmiştir (OAİFP/82-85, 1918, s. 10-11). Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, millî ve zamanın şartlarına kıyasla oldukça modern bir hukuk sistemi belirlemeye çalışmıştır. Buradaki hükümlerin sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin modern bir hukuk sistemi oluşturmak gayesi ile gerçekleştirdiği inkılapların temelinde de yer aldığı görülmektedir.

Mâlî

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının bir diğer bölümü ise “malî” başlığı altındaki kısımdır. 86-93. maddelerden oluşan bu bölümün ilk maddesinde devlet

dairelerinin bütçelerinin en asgari seviyeye çekileceği, israfa mahal vermemek üzere düzenlemelere gidileceği bununla birlikte gerektiğinde bayındırlık işleri ile divan-ı umumiyenin borçlarının ödenmesi için bir bütçe oluşturulacağı belirtilmiştir. Devamında vergi konusu da ele alınmış, genel vergilerin halkı ve iktisadi hayatı zarara uğratmayacak şekilde tahsil edileceği vurgulanmıştır. Sonrasında ise; bayındırlık işlerine engel olan vergi ve emirlerin kaldırılacağı tadil ve tasarruf kanununda gerekli düzenlemelerin yapılacağı, çıkarılacak bir kararnameyle de tekâlif uygulamasına son verileceği hükme bağlanmıştır (OAİFP/86-88, 1918, s. 11).

Ardından devletin mutat masraflarının gelirlerine denk olmasının öneminden bahsedildikten sonra kalkınmaya yönelik işler için itidalli bir borçlanmaya müsaade edileceği fakat bunun da memlekete zarar vermeyecek şekilde mukavelelerle garanti altına alınacağı ifade edilmiştir. Maliye müfettişlerinin yetkilerinin her daireyi teftiş edecek şekilde genişletileceğinin de vurgulandığı programın bu kısmında ayrıca; Duyun-ı Umumiye ile ilgili bir hususa da yer verilmiştir. Bu bağlamda adı geçen kurumun borç ödemelerine ait ayrı bir kanuni düzenleme yapılacağı ifade edilmiştir. Sonraki maddede ise; bilumum emlak, arazi ve akarın imar ve ıslahı için intikal ve devir muamelelerine ait harçlar için ödeme kolaylıkları sağlanacağı hükme bağlanmıştır. Mali kısmının sonraki maddesinde para basımı hakkındaki düzenlemeler aktarılmıştır. Buna göre; kanunlara aykırı bir şekilde her türlü sikke/para basımının şiddetle yasaklanacağı, Türk parasının itibarının muhafazasına çalışılacağı ve uluslararası boyutta kabulü için tek tip madeni para uygulamasına geçileceği taahhüt edilmiştir (OAİFP/89-91, 1918). Görüldüğü üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, maliye ve para politikaları dâhilinde Türk parasının değerini ve itibarını korumayı hedefleyen millî bir yol belirlemiştir.

Fırkası programının bu kısmında yer alan bir başka husus ise yabancı sermayenin memlekete çekilmesi ile ilgilidir. 92. maddede yabancı sermayenin yerli sermaye ile ortaklığına çalışılacağı vurgulanmıştır. Bununla birlikte yerli sermayedarların zarar edeceği orantısız bir rekabete maruz bırakılmayacakları ve ülkenin menfaatlerine uygun bir yabancı sermaye merkezi haline getirilmesine gayret edileceği belirtilmiştir (OAİFP/92, 1918: 11). Buna benzer bir hükmü İzmir İktisat Kongresi'nin "*Misak-ı İktisad*" kısmının; "*Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesâtına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.*" şeklindeki 9. hükmünde görmek mümkündür (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 2).

Sonraki maddede savaş esnasında karaborsacılık, stokçuluk, hırsızlık veya buna benzer yöntemlerle haksız kazanç elde etme, sıradan ticari faaliyetlerini sürdüren kurumların sermaye ve istikballerini tehdiye yönelik faaliyetlerde bulunma gibi eylemlerin yasaklanacağı ifade edilmiştir. Burada ayrıca harp kazançları vergisine ait kanunun kaldırılacağı da belirtilmiştir (OAİFP/93, 1918, s. 11). Bu hüküm, II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de uygulanan olağanüstü tedbirlerden birisidir.

Fırkanın kara ve nehir yolu taşımacılığı meselesini de göz ardı etmediği görülmektedir. Şöyle ki; programın bu kısmında; ülkedeki kara ve nehir yolu ile diğer ulaşım şebekelerinin yaygınlaştırılmasının fırkanın amaçlarından birisi olduğunun vurgulanması bunun göstergesidir. Yine bu kısımda ulaşım hizmetlerinde nehirlerinden mümkün mertebe istifade edileceği ve nehir yollarının inşa ve muhafazasından hükümetin sorumlu olacağı belirtilmiştir. Burada ayrıca; bunun mümkün olmaması halinde ise bu yolların imtiyazlı şirketlere verileceği vurgulanmıştır. Burada demiryolları konusuna da değinilerek Nafia Nezareti'nin demiryolu şebekesinin yeterli seviyeye yükseltilmesi amacıyla Meclis-i Mebusuna sunulmak üzere esaslı programlar hazırlanacağı belirtilmiştir (OAİFP/94, 1918, s. 517). Demiryolları konusu, Dokuz Umdede de önem verilen meselelerden birisi olmuştur. Beyannamenin 5. umdesinin 7. fıkrasındaki; *“Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsât ve fiiliyâta başlanılacaktır”* şeklindeki ifadeler bu minvaldedir (ATTB-IV, 1991, s. 517).

Programın sonraki maddesinde ise şimendifer ve vapur işletmelerinin doğrudan hükümetin elinde olacağı, inşa ve tesisi kapsamındaki işlerin yanında işletmeler için ayrılacak sermayenin de bu amaçla teşkil edilecek bir şirkete tevdi edileceği hükme bağlanmıştır (OAİFP/95, 1918, s. 11-12). Ülkedeki kara, demir ve nehir yollarının arttırılması, yolu olmayan yerler ahalisinden alınan vergilerin lağvı hakkında İzmir İktisat Kongresi'nde de önemli kararlar alınmıştır. Kararlar bağlamında yolların yapımı, tamiri ve işletilmesi gibi faaliyetlerin burada da devletin/hükümetin sorumluluğuna bırakıldığı görülmektedir (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 10-11).

Programın bu kısmında kara yolları işletmelerinden elde edilecek gelirlerin, başka alanlarda sarfı yerine şoselerin yapımı ve muhafazasında kullanılacağı belirtilmiştir. Sonraki maddede nehirlerin su gücünden istifade edileceği ve aydınlatma ile fabrika ya da imalathane gibi yerlere enerji sağlanması amacıyla bir teşkilat kurulacağı taahhüt edilmiştir. Burada fırkanın kuraklığın etkili olduğu arazilerde uygulanacak tarım politikaları hakkındaki planlarına da yer verilmiştir. Şöyle ki; arazide fenni yöntemlerle sulama yapılabilmesi için araştırma ve teşkilat icrasında bulunulacağı, gerekirse teşvikler verileceği ve özel kanunlar çıkarılacağı belirtilmiştir. Nakil vasıtalarına ait tarifelerin asgari seviyede tutulması, diğer ülkelerdeki mevcut en uygun tarifelerin esas kabul edileceği ve gerekli imtiyazların verileceğinin vurgulandığı parti programının son maddelerinde ise limanlar ve telefon telgraf şebekelerinin işletilmesine yönelik düzenlemeler aktarılmıştır. Bu bağlamda mevcut limanların önem ve işleyişlerine göre sınıflandırılacağı, her limanın teknik olarak çağa uygun hale getirileceği ve liman imtiyazlarının verilmesinde Osmanlı ticaret filosunun hak ve yetkilerinin muhafaza edileceği hususları belirtilmiştir. Fırka programının 101. Maddesinde ise, ülkede ihtiyaçları karşılayabilecek düzeyde bir telgraf ve telefon şebekesi ile gerekli iletişim ağının tesis edileceği vurgulanmıştır (OAİFP/96-101, 1918, s. 12). Tüm bu hükümlerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, millîlik ilkesini her zaman ön planda tutmuştur.

Ziraî

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programında yer alan bir diğer bölüm ise “ziraî” başlığını taşımaktadır. 102-115. maddelerden oluşan bu bölümde fırkanın ülkedeki ziraatın gelişimi için ortaya koyacağı uygulamalar sıralanmıştır. Fırkanın bu konudaki çalışmalarının başlıca hedefleri ise ilk maddede özetlenmiştir. Madde şu şekildedir: “Memlekette usul-i cedide ile ziraat icrası, azami miktarda araz-i haliyeden istifade edilmesi için lazım gelen fenni, idari teşkilâtın bir an evvel tatbiki teklif olunacaktır.” Görüldüğü üzere Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, ülkedeki ziraatın modern usullerle yapılmasını, tarım arazilerinden mümkün olduğunca çok istifade edilmesini ve bunlar için gerekli fenni ve idari teşkilatların tesisini hedeflemiştir. Bir sonraki maddede ise her çiftçinin arazi sahibi yapılacağı, başkasının hesabına çiftçilik yapma ve her türlü angarya teklifinin ilgası hususunda düzenlemeler yapılacağı belirtilmiştir (OAİFP/102-103, 1918, s. 12). Bu konu, Türkiye’nin çok partili hayata geçiş sürecinde 1946 yılında “toprak reformu” meselesi şeklinde gündeme gelmiş ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)’nin içerisinde Demokrat Parti (DP)’nin çıkmasının görünür sebebinin teşkil etmiştir (Eroğul, 2017, s. 9-13).

Programın bundan sonraki maddesi de oldukça önemlidir. Şöyle ki; büyük sermayeli anonim zirai şirketlerin geniş alanlarda çok çeşitli üretim yapabilme kapasitesine sahip olmalarına karşın, çiftçiler arasında alet-edevat, sulama ve tohumluk temini gibi konularda faaliyet gösteren kooperatif tarzı şirketlerin kurulmasının destekleneceği belirtilmiştir. Burada ayrıca tarıma elverişli arazileri belirleyip bunların köylüye dağıtımını yapacak büyük sermayeli zirai şirketlerinin tesisine destek verileceği de kaydedilmiştir. Ziraat Bankası’nın gelişimi ve zirai hayata nasıl katkı sağlayacağı gibi konularla ilgili maddelere de yer verildiği programın bu kısmında ayrıca Ziraat Bankası’nın sermayesinin güçlendirileceği şubelerinin nahiyelere kadar genişletileceği ve köylü tasarruf sandıklarıyla birlikte çalışacakları taahhüt edilmiştir. Bundan başka Köylü tasarruf sandıklarının mahiyetini ve Ziraat Bankası’nın bunlarla ilişkilerini düzenleyen bir kanun teklifinde bulunulacağı ve bankanın nizamnamesinde bir düzenleme yapılacağı da belirtilmiştir (OAİFP/102-103, 1918, s. 12).

Ziraat Bankası hakkında bu doğrultuda bir karar İzmir İktisat Kongresi’nde de alınmıştır. “Ziraat Bankası ve İtibar-ı Zürraî Meseleleri” başlıklı kısmındaki maddelerde Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programında yer alan hususların neredeyse tamamı bulunmaktadır. (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 9). Ayrıca yine Ziraat Bankası’nın sermayesinin güçlendirilmesi hükmü, Dokuz Umde’nin 5 umdesinin 4. fırcasında da yer almıştır. Bu hüküm ise şu şekildedir: “Ziraat Bankası’nın sermayesi tezyîd olunacak, çiftçilere daha kolay ve daha vasi yardım edebilmesi temin edilecektir.” (ATTB-IV, 1991, s. 517).

Fırka programının sonraki maddesinde Maarif Nezareti bünyesindeki iklim araştırmaları yapan “Tetkikat-ı İklimiye Genel Müdürlüğünün Ziraat Nezareti’ne bağlanacağı belirtildikten sonra ülkesinin muhtelif mahallerinde gözlem merkezleri kurulacağı ve ülkenin iklim haritasının çıkarılacağı kaydedilmiştir. Fırka programında zirai alanda teorik ve uygulamalı eğitim konusuna önem verildiği de görülmüştür. 107. maddede muhtelif mahallerde yeterli derecede ziraat idadileri ve uygulama tarlaları

teşkil edileceği, ziraat muallimleri tarafından hangi mahsulün nerede yetiştirileceğini gösteren bir ziraat haritasının yapılacağı ifade edilmiştir (OAİFP/104-107, 1918, s. 12-13).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programında ahaliye toprak dağıtımını ile ilgili gerekli hukuki düzenlemelerin yapılacağı ve bir kanun teklifinde bulunulacağı gibi hususlara da değinilmiştir. 108. madde bu doğrultuda hazırlanmış olup, bir kısım arazinin tarım ve iskâna müsait bir hale getirilmesinden sonra usulüne uygun olarak çiftçiye dağıtılacağı ve nüfusun refahını temin amacıyla tapu itasını sağlayan bir kanun teklifinde bulunulacağı hükmü yer almıştır. Burada ayrıca; Ziraat Bankası'yla bahsedilen işleri yürütmek üzere tesis edilecek teşkilatın çiftçiye alet-edevat ve tohumluk tedariki ile hane inşası gibi yardımlarda bulunacağı da vurgulanmıştır (OAİFP/108, 1918, s. 13). Çiftçiye alet-edevat ve makine yardımı yapılması konusuna Dokuz Umdenin 5. maddesinin 5. fıkrasında; *"Memleketimiz çiftçiliğine ziraat makineleri vasi mikysta idhâl olunacak ve çiftçilerimizin alât ve edevat-ı ziraiyyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır."* şeklindeki hükümlerle sonraki süreçte de önem verdiği görülmektedir (ATTB-IV, 1991, s. 517). Diğer taraftan fırka programında dört sene üst üste ekilmeyen ve imar edilmeyen arazilerin müzayede usulü ile başkalarına verileceği, şayet arazi meccanen verilmiş veya miri ise bedel karşılığında birine verme yetkisinin hükümete ait olacağı da sonraki maddede belirtilmiştir (OAİFP/108-109, 1918, s. 13).

Programın bu kısmında zirai hastalıklara karşı verilecek mücadele ile hayvanlara yönelik uygulanacak fenni çalışmalarından da bahsedilmiştir. Ülkedeki bağıcılığın ve gül tarımının daha iyi hale getirileceği, sütçülük, yoğurtçuluk, peynircilik, yağcılık, tavukçuluk, kozacılık, şarapçılık, konservecilik, ispiroculuk ve şekerçilik gibi sanayi dallarının geliştirileceği, şeker pancarı üretiminin teşvik edileceği belirtilmiştir. Hayvancılık alanında araştırma yapılması ve muhtelif cinslerin ıslahı kapsamında kanun çıkarılarak teşkilat icrasına gidileceğinin de yer aldığı fırka programında, çiftçiden istenen aşar vergisiyle diğer ağır verilerin kaldırılacağı taahhüt edilmiştir (OAİFP/110-113). Aşar vergisi daha sonraki süreçte İzmir İktisat Kongresi'nin de en önemli meselelerinden birisi olmuştur. *"Aşar Meselesi"* başlığı altında *"Aşar vergisinin lağvı"* ve *"Türkiye'de yaşayan bütün efrada şamil olmak üzere ve bütçede tevazün temin maksadıyla her hangi bir nam ve hangi bir usul ile olursa olsun mutedil bir vergi ihdas edilmesi"* şeklindeki hükümlerle karara bağlanmıştır (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 8). Bununla birlikte Dokuz Umde'nin 5. maddesinin 1. fıkrasında da; *"Aşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetini mucip olan nikat esaslı bir surette ıslah edilecektir."* şeklinde bir hükme yer verilmiştir (ATTB-IV, 1991, s. 517).

Çiftçinin fenni ziraata teşviki için mükâfat taksiminden de bahsedilen programın "zirai" kısmının son maddelerinde ise ormanların korunması hususuna değinilmiştir. Burada ülkede günden güne tahrip edilen ormanların kurtarılacağı, boş yerlerin ağaçlandırılması için Ziraat Nezareti'ne teklifte bulunulacağı kaydedilmiştir. Bazı üretim merkezlerinin ve maden ocaklarının ihtiyacını için ormanlardan yakacak temin eden köylülere baltalıklar tahsis edilerek ağaçlıkların tahribatının engelleneceği de burada vurgulanan diğer bir husustur (OAİFP, 114-115, 1918, s. 13).

Ormanlar meselesine İzmir İktisat Kongresi'nin "Orman Meselesi" başlığı altındaki 9 madde oldukça genişçe yer verilmiştir. Buradaki; "Türkiye halkı, servet itibarı ile bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakihtir. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar, yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi millî istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır." şeklindeki 5. madde, bunun göstergesidir. Diğer maddelerde ormanların çoğaltılması, ihtiyaç duydukları binaları yapmak üzere köylüle miri ormanlardan yararlanma izni verilmesi ve ağaç bayramlarında ağaç dikmenin mecbur kılınması gibi hükümlerde bulunmaktadır (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 1, 22). Bu bağlamda Dokuz Umdenin 5. maddesinin 10. fıkrasında ise şu şekilde bir hükme yer verilmiştir: "Ormanlarımızdan terekkiyât-ı fenniyyeye muvafık surette istifadeyi meadinimizin en nâfi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirini temin edecek esaslar vazolunacaktır." (ATTB-IV, 1991, s. 518).

İktisadî

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının son bölümü ise "iktisadî" başlığı altındaki maddeler teşkil etmiştir. 116-143. maddelerden oluşan bu bölüm, fırka programının en geniş kısmıdır. Tıpkı diğer bölümlerdeki gibi fırkanın izleyeceği iktisadi politikanın temel amacı bölümün ilk maddesinde verilmiştir. Bu madde şu şekildedir: "Fırkanın maksadı ihtiyacat-ı memleketin mümkün mertebe istihsalât ve imalat-ı mahalliyeye ile tatmini ve mahsulat ve mamulat-ı Osmaniye'nin Pazar-ı âlemde temin-i revac ve muvaffakiyetle servet-i umumiyyenin tezayüdüdür". Yani; fırkanın asıl amacının ilk etapta ülkenin ihtiyacını temin edecek bir yerli bir üretim gerçekleştirmek ve mamullerin uluslararası pazarlarda değerli kılmak olduğu kaydedilmiştir (OAİFP/116, 1918, s. 13).

Yerli üretim hususu, İzmir İktisat Kongresi'nin "Misak-ı İktisad" kısmının 4. maddesinde de yer almıştır. "Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçınır. Millî istihsalini temin için icâbında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır" şeklindeki hüküm, bunun göstergesidir (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 1).

Fırkanın bu konudaki millîliği sonraki maddede de öne çıkmaktadır. Şöyle ki; yerli ürünlerden bir kısmının hammadde olarak dış pazarlara ihracının önem arz etmesine rağmen sanayinin gelişimini ve işçi ücretlerinin artırılmasını sağlamak için üretim mallarından ve içeride işlenmesi maliyetli olan hammadde ürünlerinden ağır bir ihraç vergisi alınacağı belirtilmiştir. Bu uygulamanın oluşabilecek tepkiye bağlı olarak ülkede üretimin durmasına veya azalmasına yol açmamasının engelleneceği de ayrıca açıklanmıştır. Bundan başka burada; işlenmek üzere ithal edilen hammadde için gümrük vergisi alınmayacağı da belirtilmiştir (OAİFP/117, s. 13). Gümrük meselesinin İzmir İktisat Kongresi'nde de ele alınan konulardan olduğu görülmektedir. Kongre kararlarında "Sanayi Grubunun İktisad Esasları" kısmındaki "Gümrüklere Himaye Usulü" başlığı altında yer alan dört madde, fırka programındaki hükümlerin detaylı şekli olarak değerlendirilebilir. Bu maddeler şu şekildedir:

- a) Memleketimizde ihtiyaçlarımıza kâfi bir derecede imal olunan emtianın hariçten ithaline ağır gümrükler vaz'ı suretiyle mümanaat olunması.

- b) Memleketimizde mevcut ve ihtiyacâta kâfi olan mevadd-ı ibtidaiyenin ağır gümrük resimleri vaz'ile hariçten ithâlinin men'i ve bilakis memleketimizde mevcut olmayıp sanayimize lazım olan mavadd-ı ibtidaiyyenin gümrük resminden muaf olarak idhâlinin temini.
- c) Bilumûm sanayi için lazım olan makine ve makine aksamının gümrükten muafiyeti.
- d) Memlekette ne mamûl ve ne gayrı mamûl bulunmayan asar ve semerât-ı sanatın ve bize lazım olanlarının bilâ resim veya hafif bir gümrük resmiyle idhâli.

Diğer taraftan kongrenin "Ticaret-i Bahriye Meseleleri" dâhilinde deniz ticaretine dair "Gümrük Muamelâtı" adı altındaki kararlarda da benzer hükümlere rastlamak mümkündür (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 41, 30-31). Ayrıca; Dokuz Umdenin 5. maddesinin 5. fıkrasındaki; "...çiftçilerimizin alât ve edevatı zıraiyyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır" şeklindeki hükmüyle 6. fıkradaki; "...Mevadd-ı ibtidaiyesi memleketimizde bulunan mamulât ve masnuatı memleket-i dahilîde vücuda getirmek için himaye ve teşvikât icrası ve mükâfat itası suretleriyle azami tedâbir alınacaktır..." hükmü de söz konusu hususların erken Cumhuriyet dönemindeki yansımalarıdır (ATTB-IV, 1991, s. 517).

Programın devamında ise ülkede kendi hammaddesini tedarik eden sanayi kuruluşlarının tasnif edilerek bunlara üst düzey bir korumacılık müdahalesinde bulunulmayacağı vurgusu yapılmıştır. Bilhassa halıcılık, alacacılık⁶, çinicilik, savatçılık⁷, kumaşçılık gibi imalathanelerin kaybolmasını önlemek amacıyla bunları bir ortaklık zemininde bir araya getirerek daha büyük imalathanelere dönüştürüleceği taahhüt edilmiştir. Bununla birlikte burada; hammadde ürünlerinin temini ile üretim ve ihracat faaliyetlerinin ödüllendirilmesi gibi konularda İktisat Nezareti'nce bir teşkilat oluşturulacağı ifade edilmiştir. Ardından da Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda ihtiyaçları karşılar nitelikte değişiklikler yapılacağı ve üreticiye şümulü yardımda bulunulacağı vurgulanmıştır (OAİFP/118-119, 1918, s. 13-14). Bu husus İzmir İktisat Kongresi kararlarında ise; "Sanayi Grubunun İktisad Esasları" kısmının "Teşvik-i Sanayi Kanunu Hakkında" başlığı altında yer alan 8 madde ile detaylandırılmıştır (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 42-43).

Fırka programında yerli üretimi teşvik amacıyla kırsaldaki mahalli/yerel üretim merkezlerinin en önemli kollarından olan köy değirmenlerinin ıslahı ve geliştirilmesi konusuna da değinilmiştir. Bu bağlamda mevcut köy değirmenleri yerine fenni değirmenlerin kurulacağı taahhüt edilmiştir. Şeker, kâğıt, ispiroto fabrikalarının, mandıraların ve tüm zirai üretim merkezlerinin gelişimine gayret edileceği vurgulanan programın bu kısmında madencilik mesleği ve maden üretim merkezleri için köklü düzenlemeler yapılacağı da kaydedilmiştir. Ayrıca; madenlerden yeterince istifade edilebilmesi amacıyla sektörün teşvikine çalışılacağı; maden arama ve işleme ruhsatının verilmesinde yerli tebaaya öncelik verileceği de burada hükme bağlanmıştır. (OAİFP/120-121, 1918, s. 14). Madenler konusu İzmir İktisat Kongresi'nde

⁶ Pamuklu dokuma işi için kullanılan tabirdir.

⁷ Gümüş işlemeciliği için kullanılan tabirdir.

“Maden Meselesi” dâhilinde 9 madde ve 3 fıkra şeklinde karara bağlanmıştır. Bu maddeler de yine fırka programındaki maddelerin detaylı bir şeklidir (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 22-24).

Madenlerle ilgili olarak fırka programının devamında ise büyük maden teşebbüsleri için yerli ve yabancı sermayedarların birleşmelerinin ve nakil vasıtası konusunda madencilere imtiyazlar verilmesinin sağlanacağı aktarılmıştır. Bu kısımda ayrıca; çağdaş sanayiinin gelişimi için ülke şartları dâhilinde bir program hazırlanacağı, madeni ürünlerin mamul şeklinde ihraç edileceği ve eski zanaat merkezlerinin korunması yoluyla millî kuvvetin sarfının önüne geçileceği de vurgulanmıştır (OAİFP/122-123, 1918, s. 14).

Programın “iktisadi” başlığı altındaki 124. maddesinde de kara ve deniz nakil vasıtaları üreten imalathanelerin işlerliğine süreklilik kazandırılacağına değinilmiştir. Bununla birlikte iktisadi buhranları doğuran işçi grevlerini meşru yollarla engellemek adına işçi teşekküllerinin destekleneceği belirtilmiştir. Bu minvaldeki diğer bir madde ise nakil vasıtalarıyla ilgili olan 126. maddedir. Maddede; tarım ve sanayi ürünlerinin, özellikle de yerli ihraç mamullerinin nakliyat şirketlerince düşük tarifelerle sevklerinin sağlanacağı ifade edilmiştir. Maddenin devamında ise bir millî ticaret filosu ile yerli ürünlerin dış pazarlarda teşhirini yapacak bir teşkilat oluşturulacağı kaydedilmiştir (OAİFP/124-125, 1918, s. 14).

Programın bu kısmında toplanma ve boykot eylemleri ile ilgili hususlara da açıklık getirilmiştir. Başlangıçta millî yapıda toplanma ve boykot kültürünün olmadığı vurgulandıktan sonra yalnızca kamuoyu yararına hükümet tarafından gerçekleştirilen toplanma eylemlerine bazı şartlar dâhilinde izin verilebileceği belirtilmiştir. Burada ayrıca başta maden, matbaa, orman ve sanayi kollarında çalışan devlet memurlarının ticaret yapmasının yasaklanacağı fakat yeri geldiğinde bayındırlık işleri ile alakalı kurumlara ya da ticari merkezlere ortak olabileceği hükmüne de yer verilmiştir. Fırka programında kömür üretimi, ithalatı ve ihracatı hususlarına da değinilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak kömür fiyatlarının devletin iç durumu, ilişkili olduğu ülkelerin vaziyeti, ziraat ve sanayiinin gelişim hızı gibi faktörlerin dikkate alınmasıyla belirleneceği vurgulanmıştır. Burada çalışanların haklarının korunacağı da vurgulanmıştır. Diğer taraftan yapılacak ticaret anlaşmalarında ülke menfaatlerinin göz ardı edilmeyeceği de belirtilerek, bununla ilgili bilimsel çalışmalar yapmak için başkentte bir iktisat akademisinin kurulacağı da kaydedilmiştir (OAİFP/126-128, 1918, s. 14).

İktisadi işlerin yürütülmesi gayesiyle bazı idari düzenlemelerin yapılacağı da programda yer verilen hususlardandır. Bu bağlamda 129. maddede Ticaret Şehbenderliğinin Hariciye Nezareti’nden ayrılarak İktisat Nezareti’ne bağlanacağı, vazifelerini layıkıyla yapabilmeleri için gerekli teşkilatların kurulacağı belirtilmiştir. Aynı zamanda yerli mahsullerin dış pazarlara sevkini ve tanıtımını yapmak, ülkenin dışarıda iktisadi menfaatlerini korumak amacıyla şehbenderlerin aktif faaliyet gösterebilmelerine olanak sağlanacağı hükme bağlanmıştır. Şöyleki; programın sonraki maddesinde yerli ürünlerin yabancı ülkelere sevkini yerli nakil şirketleri tarafından yapılmasına çalışılacağına altı çizilmiştir. Burada ayrıca; yerli ürünlerin sergilendiği

numune müzelerinin teşkil edileceği ve açık arttırma usulüyle satış işlemlerinin yürütülebilmesi gayesiyle uluslararası bir ofis tesis edileceği hususlarına da yer verilmiştir. Bu ofisin ticaret, ziraat, sanayi odaları ve müstahsilleri ile ilişki kurması için gerekli nizamnamelerin oluşturulacağı ve bu teşkilat üzerinden dış şehbenderliklerdeki memurlar vasıtasıyla satışlar yapılacağı da burada vurgulanan hususlardandır (OAİFP/129-130, 1918, s. 15).

Ticaret odaları hakkında yasal düzenlemeler yapılarak ve yurtdışında da Osmanlı Ticaret Odalarının kurulacağına da belirtildiği fırka programının bu kısmında tüccar ve meslek odaları ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Bu bağlamda ilkin; herhangi bir din, cins ve mezhep ayrımı olmaksızın ülkedeki tüm tüccarların meslek dayanışmasını öngören birliklerin teminine çalışılacağı belirtilmiştir (OAİFP/131, 1918: 15). Ticaret Odaları konusu da İzmir İktisat Kongresi'nde gündem teşkil etmiştir. Fırka programındakilere benzer fakat daha detaylı içeriklere sahip olmak üzere burada alınan kararlar 6 maddeden müteşekkildir. Kararlar, odaların yaygınlaştırılması vurgusunu içermektedir (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 23-24).

Programın bu kısmında yerli tüccarların yabancı ülkelerle ilişkilerde büyük bir rol oynamasına ve tüccarlar arasındaki uluslararası anlaşmazlıkların sulh heyetleri tarafından halline çalışılacağı vurgulanmıştır. Yine bu minvaldeki bir diğer maddede ise tüccar ve üreticiye itibar kazandıracak müesseseler ile yerli sigorta şirketlerinin sayısının arttırılacağı konusuna değinilmiştir. Ardından her tür iktisadi şirketin kuruluşunu teşvik etme gayesinde bulunduğu, özellikle de anonim şirketler için himaye yetkisi verilerek sayılarının çoğaltılacağı kaydedilmiştir. Devamında ise tüm bu faaliyetlerin İktisat Nezareti, İktisat Akademisi ve Ticaret Odaları tarafından ciddiyetle ve ilmi yöntemlerle yürütüleceği, zararlı teşekküllere izin verilmeyeceği ve sermayenin faydalı işlerde kullanımının özendirileceği de kaydedilmiştir (OAİFP/132-134, 1918, s. 15).

Fırka programının bu bölümünde ticari ortaklıklarla ilgili düzenlemeleri içeren maddelere de yer verilmiştir. 135. maddede ortaklık esasının birinci derecedeki mesai erbabı ile ikinci derecedeki mesai erbabı ve yabancı sermayedarlar arasında tesis edilmesinin sağlanacağı taahhüt edilmiştir. Bununla birlikte sınai ve bilhassa da zirai ticarete dış sermayedarların katılımına ancak bu iki ortaklığı mümkün olmadığı durumlarda izin verileceği de burada hükme bağlanmıştır. Sonraki maddede ise kara ve deniz ticaret kanunları ile diğer iktisadi kanunların ve nizamnamelerin ihtiyaçlara göre çağdaş uluslararası normlara göre düzenleneceği belirtilmiştir (OAİFP/135-136, 1918, s. 19). Bu hususlar İzmir İktisat Kongresi'nde "*Kavanin ve Ahkâm-ı Ticariyenin Islahı ve Ta'dili*" başlıklı bölümde geniş bir şekilde ele alınmıştır (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 22). Programın sonraki maddesinde ise Türk ziraatçısını, sanayicisini ve tüccarını batıdaki gelişmelerden haberdar edebilmeye yönelik müesseseler teşkil edileceği hatta bilgi ve ilmi tecrübenin arttırılması amacıyla seyahatler düzenleneceği kaydedilmiştir (OAİFP/137, 1918, s. 15). Yine buna benzer hükümlere İzmir İktisat Kongresi'nin "*Misak-ı İktisad*" kısmının 11. maddesinde de rastlanmaktadır. Söz konusu madde de hangi meslek ve zümreye mensup olurlarsa olsunlar Türklerin anlaşmaya meyilli bir yapıda oldukları ve bu itibarla el ele vererek memleketlerini ve

birbirlerini tanımak için seyahatler yapabilecekleri kaydedilmiştir (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 2).

Fırka programında işin bu minvaldeki reklam boyutuna da değinilmiştir. Ülkedeki ticaret, sanayi ve ziraat erbabının dışarıya tanıtımı ve diğer ülkelerle ilişkileri konusunda kamuoyunu bilgilendirmek üzere farklı dillerde risaleler, kataloglar, rehberler ve salnameler neşredileceği hususu eklenmiştir. Bu suretle doğu ile batı ticaretinin birbirine bağlanmasının ilgili makamlardan ve heyetlerden talep edileceği kaydedilmiştir. Diğer bir maddede de ticaret, ziraat ve sanayi okullarının sayısının arttırılacağı ve ihtiyaçları karşılayabilecek bir tarzda ıslah edilerek mezunların iş hayatına atılmaları için gerekli resmi ve özel teşkilatların tesis edileceği belirtilmiştir. Bu teşkilatlar arasında birlik ve dayanışmanın oluşturulacağı ve mezunlarının yüksek idari makamlara gelmelerine destek olunacağı da ayrıca vaat edilmiştir (OAİFP/138-139, 1918, s. 15).

Fırka programının son maddelerinde ise Osmanlı ülkesindeki ziraat, sanayi ve ticaret erbabının tefrik ve tasnif edileceği, mesleki haysiyetlerinin muhafaza edileceğinin altı çizilmiştir. Burada ayrıca; bunların itibarının temini için bir nizamname hazırlanacağı da kaydedilmiştir. Bir başka maddede de işçi sınıfının sıhhati, çalışma saatleri, tatil hakları, emeklilik sigortaları ve çoluk çocuklarının durumuna dair düzenlemelere yapılacağı belirtilmiştir. Maddeye bu düzenlemenin İktisat Nezareti'nce yapılacağı da eklenmiştir (OAİFP/140-141, 1918, s. 15-16). İşçi hakları, İzmir İktisat Kongresi kararlarında "İşçi Grubunun İktisad Esasları" başlığı altında 34 maddede ele alınmıştır. Bu maddeler, fırka programındakilerle aynı doğrultuda olup fakat daha detaylı hükümler içermektedir (İktisad Esaslarımız, 1339, s. 47-51).

Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının "iktisadi" faslının son iki maddesini oluşturan 142. ve 143. maddelerinde ise ülkede yetişen ürünlerin yabancı ülkelerdekilerle rekabet edebilmesi için devlet himayesine alınacağı ve ziraat, sanayi ve ticaret erbabının zararına olan vergilerin düzenleneceği belirtilmiştir (OAİFP/142-143, 1918, s. 16).

Sonuç

Mütareke döneminde kurulan Osmanlı Ahali İktisat Fırkası, iktisadi düşünce dâhilinde faaliyet göstermiş bir siyasi teşekküldür. Fırka, programının başlangıcında da belirtilmek suretiyle; toplumsal ekonominin teminini, hükümetin ya da şahısların elinde bulunan boş arazinin halka taksimini, halkın üretime iştirakini, tarım ve sanayi erbabının haklarının belirlenmesini ve egemenliğin halka aidiyetini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Fırka, çağdaş olan diğer birçok siyasi fırka ve örgüt gibi dönem itibarıyla ortaya çıkan; devletin nasıl kurtulacağı ve istikbalinin ne olacağı meselelerine çözüm üretmeyi amaçlamıştır. Programında siyasi, sosyal ve askeri meselelere yönelik çözüm önerileri yanında ağırlıklı olarak zirai, iktisadi ve sanayii alanlarında ülkenin kalkınması için gerekli görülen husus ve uygulamalara da yer verilmiştir.

Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının programı; Esâsiyât, Teşkilât, Dâhilî, İçtimaî, Maarif, Adlî, Mali, Ziraî ve İktisadî başlıklarını taşıyan kısımlardan oluşmuştur. Bu başlıkların içeriklerinde yer alan maddeler, dönemin şartları dikkate alındığında son

derece ileri görüşlü bir düşüncenin ürünleri olduğu görülmektedir. Bunun yanında gerek bu başlıkların içeriklerinin ve gerekse tamamının değerlendirilmesi durumunda fırka programının son derece millî esaslara dayalı olarak hazırlanmış olduğu dikkati çekmektedir. Başta Ahmet Hamdi (Başar) Bey olmak üzere yakın dönem Türk tarihinde “millî iktisat” düşüncesiyle ortaya çıkan iktisatçıların fırkanın kurucuları arasında yer alması bu durumun göstergelerindedir. Bu yüzden de mütareke döneminde kurulmuş bir siyasi örgüt olmasına rağmen Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programının, Millî Mücadele sonrasında tesis edilen yeni Türk Devleti'nin millî politikalarının öncülük edecek mahiyette olduğu söylenebilir.

Çiftçinin topraklandırılması, Aşar vergisi, Ziraat Bankası, Teşvik-i Sanayi Kanunu, yeni yasal düzenlemeler, mahkemelerin yapısı/çalışma sistemeler ile ziraat ve üretimin desteklenerek ülkenin kalkınmasının sağlanması gibi konular fırka programında değinilen konuların başında gelmektedir. Bu konular dâhilindeki birçok hükmün daha sonra erken cumhuriyet dönemi olarak da adlandırılan Atatürk Dönemi millîleşme politikalarının da temel unsurlarını teşkil etmiştir. Bilindiği üzere Atatürk Dönemi millîleşme politikalarının birçoğu iktisadi alanda olup, bunların temeli; 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi ile 1923 yılında TBMM'nin daha demokratik bir şekilde yeniden yapılandırılması amacıyla yayımlanan ve “*Dokuz Umde*” olarak da bilinen 8 Nisan 1923 tarihli Seçim Beyannamesi'ne dayanmaktadır. Karşılaştırma yapıldığında Osmanlı Ahali İktisat Fırkası programında yer ver verilen birçok hususun 1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasiye'de, İzmir İktisat Kongresi kararlarında ve 1923 Seçim Beyannamesinde bulunduğu görülmektedir. Bu durum da Osmanlı Ahali İktisat Fırkasının, millîleşme politikalarının bağlamında erken Cumhuriyet devrinin, Mütareke Dönemindeki temsilcisi olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Extended Abstract

The Ottoman People's Economy Party was established in the Hacı Eyüp Inn in the Balık Pazarı district of Istanbul in November 1918. The Ministry of Internal Affairs gave its approval for the establishment of the division after the articles contrary to the Kanun-ı Esasi and the Compulsory Military Service were abolished in its program. The founder of the party is a merchant named Ermenekli Mehmet Nuri Bey. In the management staff; journalist Lütfü Arif (Kenber), merchant Hüseyin Hüsnü Bey, and Ahmet Hamdi (Baser) Bey, who was one of the organizers of the Izmir Economics Congress in 1923 and later among the founders of the Free Republican Party and the Democrat Party. Ahali İktisat Fırkası (People's Economy Party) was established with the aim of making the farmer the owner of the land and increasing the welfare of the agricultural producer. It is possible to say that the founders of the party were influenced by Ziya Gökalp's Economic Turkish movement. The Ottoman People's Party was the first political organization of the Armistice Period, which was included in the political scene by adopting the national economy view. The first important activity of the Ottoman People's Economy Party was the congress held in Istanbul on February 4, 1919 with the participation of about 70 members. This congress, where discussions were held on the issues of participation and candidacy in the 1919 elections and the

measures to be taken against the economic problems in the country, is also the first congress of the party. The party prepared a declaration to be submitted to the Ottoman Government after the congress. In the declaration, the tax issue related to the economic development of the country, especially the punishment of those who acquired wealth through bribery, corruption, theft, looting and abuse during the war years, the prohibition of smuggling, the registration of foreign trade and the production of coal were discussed. The most prominent feature of the Ottoman People's Economy Party is its program. There were many provisions in the political, social, economic and agricultural fields within the administration of the state. Almost all of these provisions, especially on economic issues, were created within the framework of the principle of nationality. This principle is seen not only in articles containing financial, agricultural and economic provisions, but also in articles and provisions under the headings of social, educational, judicial, financial and public. Among the founders of the sect, the economists who adopted the "national economy" thought of the period were very effective. The sect program, which also presents a democratic and contemporary appearance; It consists of 10 sections as Esâsiyât, Organization, Internal, Social, Education, Adlî, Mali, Umrani (Public Works), Agricultural and Economics, and 143 items under them. In these articles, the provisions that include the necessary practices and the policy to be followed in order to get the country out of the economic and political bottleneck it is in as of the period are included. Some of these are issues such as the land of the farmer, Tithe tax, Ziraat Bank, Incentive-i Industry Law, new legal regulations, the structure of the courts/working systems, and the development of the country by supporting agriculture and production. This means that the party has an opinion in every field within the country's administration and has policies to be followed. Many provisions within these issues constituted the basic elements of the nationalization policies of the Atatürk Period, which was later called the early republican period. As it is known, many of the nationalization policies of the Atatürk Era are in the economic field, and the basis of them is; It is based on the İzmir Economy Congress held between 17 February and 4 March 1923 and the Election Declaration dated 8 April 1923, also known as "Dokuz Umde", which was published in 1923 for the purpose of restructuring the Turkish Grand National Assembly in a more democratic way. Therefore, when a comparison is made, it is seen that many of the issues included in the program of the Ottoman People's Economy Party are also found in these documents. Some of these issues were even found in the Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, which was the first constitution of the new Turkish State established after the National Struggle and was proclaimed by the First Grand National Assembly on January 20, 1921. As a matter of fact, this situation reveals the fact that the Ottoman Public Economy Party was the representative of the early Republican period in the Armistice Period in the context of nationalization policies. In this study; Some provisions in the program of the Ottoman People's Economy Party and mentioned above were compared with the items in the documents mentioned above, belonging to the early Republican period. Thus, the effects of the Ottoman Public Economy Party, which was established in the Armistice Period, on the transition process to the Republic were tried to be revealed.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CBDA) Osmanlı Arşivi (BOA)

TBMM Arşivi

Sürelî Yayınlar

Ceride-i Resmîye

Düstur

Millîyet

Söz

Vakit

Kitaplar ve Makaleler

Ahmet Hamdi Başar'ın hatıraları, meşrutiyet, cumhuriyet ve tek parti dönemi "Gazi Bana Çok Kızımış" (C.1) (2007). (M. Koraltürk, haz.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Atatürk'ün tamim, telgraf ve beyannameleri (1991). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Baykal, B. S. (1960). Birinci Meşrutiyete dair belgeler. *Bellekten*, XXIV(96), 609-623.

Coşar, N. (1996). Aşar vergisinin kaldırılma nedenleri. *Toplumsal Tarih*, 7(35), 21-29.

Çetin, C. (2002). *Millî iktisat düşüncesi ve ticaret-i umumiye mecmuası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Eroğul, C. (2017). *Demokrat parti tarihi ve ideolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Evren, A. (1991). *Ahmet Hamdi Başar ve iktisadi devletçilik*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Gökalp, Z. (1970). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul. Millî Eğitim Basımevi.

Harp kazançları vergisi hakkında kararname. (1335). İstanbul: Matbaa-i Amire.

İktisad esaslarımız 17 Şubat 339: 4 Mart 339 tarihine kadar İzmir'de toplanan ilk Türk iktisad kongresinde kabul olunan esaslar ve irâd olunan nutuklar. (1339). İzmir: Anadolu Matbaası.

Kili, S.-Gözübüyük, A. Ş. (2006). *Sened-i İttifaktan günümüze Türk anayasa metinleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Osmanlı Ahalî İktisâd fırkası programı. (1918). İstanbul: Evkaf Matbaası.

Palamut, M. E. (1987). Aşar ve düşündürdükleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43(1-2), (Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan), 69-78.

Pur, H. P. (2015). *Limancı Hamdi Ahmet Hamdi Başar Türk ekonomisi ve vergi sistemine katkıları*. İstanbul: Filika Yayınları.

Serçe, U. (2020). Ahmet Hamdi Başar'ın Demokrat partideki yılları. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020 (7), 100-116.

Tunaya, T. Z. (1986). *Türkiye'de siyasi partiler*. (C. II Mütareke Dönemi). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunçel, A. K. (2016). Cumhuriyet idaresinin mali konulardaki hassasiyetine ilişkin ziraat bankası örneği. *Journal of Life Economics*, 3(4), 201-221.

Uras, G. (2008, 18 Ocak). Limancı Hamdi Bey. *Millîyet*.

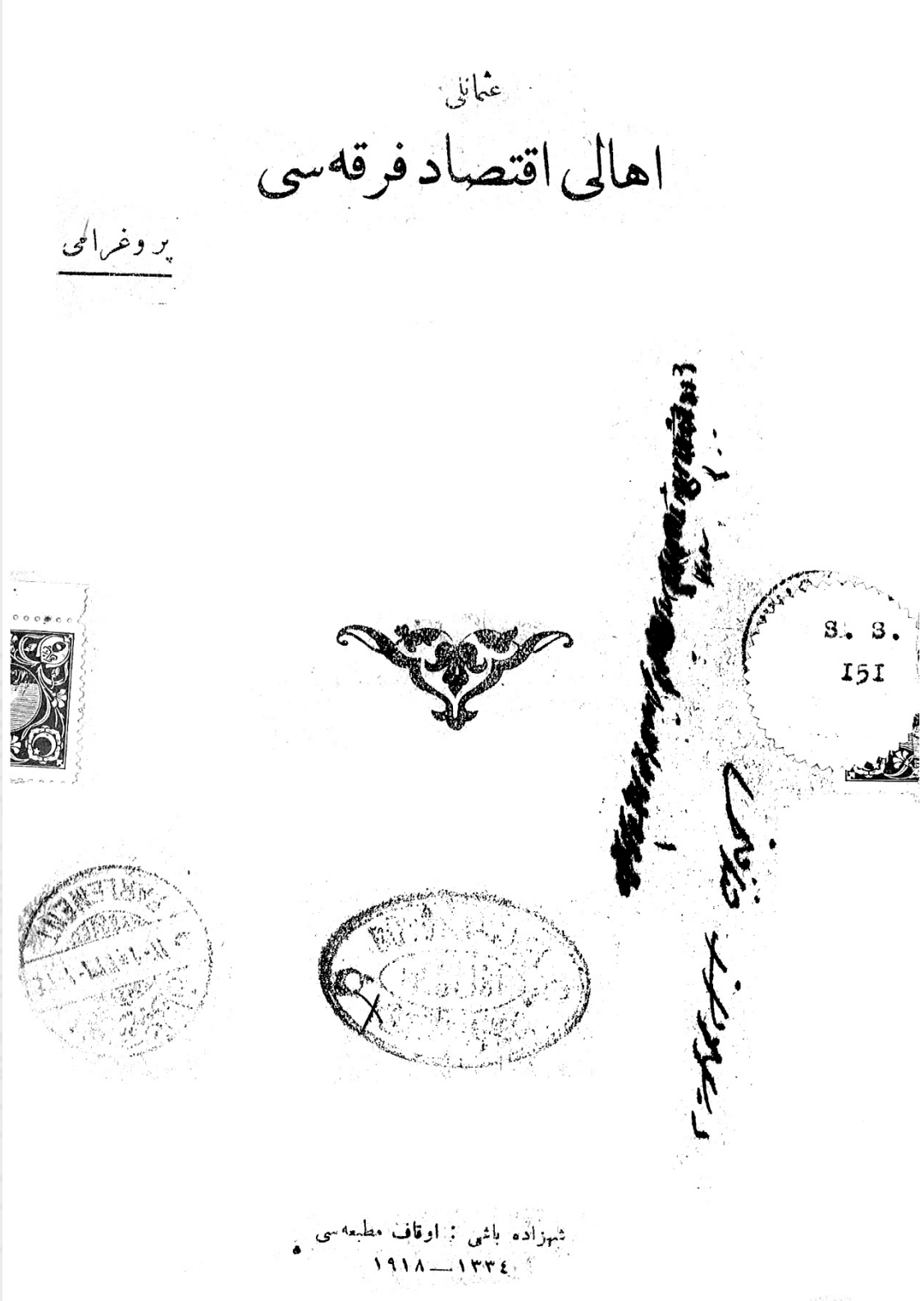
Ülken, H. Z. (2014). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

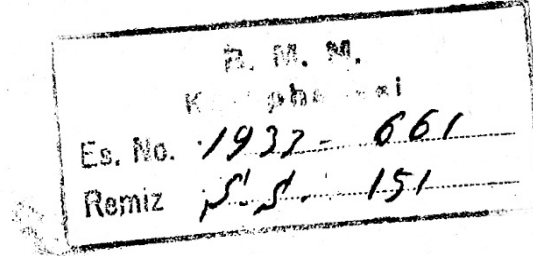
İnternet Kaynakları

<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#t> (S.E.T: 12.03.2022).

EKLER

EK-1: Osmanlı Ahali İktisat Fırkası Programı (OAİFP)

عثمانی

اهالی اقتصاد فرقه‌سی پروغرامی

اجرا آتنده مستقادر. عمومك و آخر بر شخصك حریت و منفعتنه تعلق ایدن مسئله لردن غیرى احوالده بو حریت هیچ بر وجهله تقیید ایدیلهمه ز . عثمانیلرده صنف زادگان اولادینی کبی رتب ملکیده دن ملغادر. هر کس قانون و جمعیت نظرنده عینی حقه مالکدر .

ماده ۴ — عثمانی مملکتنده اسارت، مصادره، آتقاریه، جریه کلیاً ممنوعدر .

ماده ۵ — تجارت و سبی و عمل هر صورتله و هر کس ایچون سربستدر .

ماده ۶ — بلاتفریق جنس و مذهب هر عثمانی قابلیت و اقتدارینه کوره مأمور اولق حقنه مالکدر. هیچ بر صورتله مسلک و اختصاصی خارچنده بر شخصه مأموریت و یریلهمه ز .

ماده ۷ — ممالک عثمانیه ده هر یرکنندی اداره سیله علاقه دار و بوندن مسؤلدر . فرقه ، قوانین مختلفه ایله تعیین و تقیید ایدیلجهك حقنه هر ناحیه نك صاحب اولماسی املنده در .

أساسیات

ماده ۱ — فرقه نك مقصدی، اجتماعی اقتصادیا نه دوغرو یورومکدر . پناه علیه حکومتله النده دوردجه بلاییت و بلا استفاده معطل قالدن و یا خود اشخاصه عا ئدا اولوب صاحب لری طرفندن اعمار و اصلاح ایدیله یین املاک و اراضینك موجب استفاده بر صورتده خلقه تقسیمى ، فعالیت اقتصادی و اجتماعیه ده بلا استثناء هر فردك حصه مند اولارق طفیلیلککدن قورتولماسی و اجتماعی ، اقتصادی حریت و استقلالنه صاحب اولماسی و زراعت ، صنایع ، تجارت اربابندن عبارت اولان مستحصلا رك تأمین حقوق و حاکیتی و حق حاکیتك اهالی به عا ئدیتی اساسلری، فرقه نك غایه سنی تشکیل ایتکده در .

ماده ۲ — سلاله آل عثمانك حقوق و امتیازاتی کما کان باقیدر .

ماده ۳ — بلاتفریق جنس و مذهب هر فرد عثمانی قانون داخلنده حریت مطلقه یه صاحب و هر درلو

EK-2: İktisadiyatımız Hakkında Bir Bayanname (Söz Gazetesi, 8 Şubat 1335/1919)

اقتصادیائمز حقیقده بر بیاننامه
 — وارد اولشد —
 ۴ شباط ۳۳۵ سالی کون عقد اجتماع
 ایدن اهالی اقتصاد فرقه سنک باب عالی به تقدیم
 ایدینکی محضر صورتیدر :

۱ — باعموم شندولر علیتک حریره نظاری
 اُسردنلرکیله سربسیتی و متالانده نیرسزاق، آناور
 یاریسی کی تجارتک روسی اولان امدانق سلب ایدینکی
 احوال مضره تک منی .

۲ — اوراق تقدیه و مثالی اسهام و تحویلاتی
 قیشتک نزله مانع اولاق اوزره ممالک اجنبیه و مانع
 اولان آلتون قاپانجاغنه میدان وریمه تک، و نه کور
 اوراق اوزرنده پایلان اسبه کولاسیری تحذیف ایدمه تک
 تدابیرک سرهفته اتخاذه .

۳ — حرب قازانچلری در کوسه عالمه تدابیر
 ابتدائیه حقیقده کی قرارنامه تک العالی وانکشاف
 اقتصاد بزمه سدیکجه اولان پوررکودن سره نظر ایدلسی .

۴ — حربده احتیلاس ، ارتقا ، سرفه ، یغما
 سوه استعمال کی غیر مشروع واسطه لره قازانمش
 تروک ضبط و معادریسی و فاعل و مسیولرک شدنه
 تجزیه سی و معاملات مشروع و تجاربه ایله کسب زوت
 ایش کسبلره عالمه سرمایه ک تامین مصوبیق

۵ — قاپانجاغنه سبیت ورن ممنوعانک رملی
 و ممالک اجنبیه ایله متقابل مبادلات تجاربه به بسن قیود
 و شروط تحذیفه مبادلت ایشون تشدیش مقصود تک
 اجراسیه ارباب صنعت و تجارته تسولات اراغسی .

۶ — کورر استحصالاتک هر نوع احتیاجانز
 کفایت ایدمه تک بر مقداره الابلی کافل تدابیر اتخاذه .

۷ — آسایشک تمامه تقریری .

۸ — علی الموم مأمورن ملکیه و عسکره تک
 سربستی تجارته منافی ممانعه لریک شدنه منی .

۹ — زرعیات و استحصالاتک تشویق و تزییدی
 ضمنتده بروجه آتی تدابیرک اتخاذه :

ا — رئیس اولان ضابطان و مرادک و علی -
 الموم ایش بولامایل اشخاصک ممکن مرتبه استحصال
 واسطه لری اطرافده بر ضابطت صرف ایدمه بیاملری
 ایچون زراعت نظارتک مربوط بر تشکیلات بیله رق
 منفرداً و یا مشترکاً اجرای زراعت ایشک اوزره
 اراضی منته و خایه دن مناسب و کافی مقدارسی
 بجای و بر ملک و توخوملق . مسکن ، آلات و ادوات
 خصوصنه اراضیات و مساکنده بولونقی صورتیه
 چیتجیلک سوغلری .

ب — زراعتک دعا شامل بر صورتده استثناء
 ایشی یوقایدکی امور مهمه تک امکان اجراسی ایچون
 زراعت باغسی نظامنه و تشکیلاتک تعدیل و اصلاحی .

ج — اشتاوری کونک التزام و امانت اسوقردن
 هر هانکی برینه استیفاسی کرک خرجه دولتک و کرکه
 زراعتک ضرورت باشت اولمیشی تجریه و امانت عیدمه سبه
 ثابت و شکل حاضرده بر کون بیه دواستحصالاتک
 ترابطت مانع بولمیشدن . مین و اصولی بر نسبت
 داخلده طرح ایدمه تک و هر سنه کی تشویه پیاسه
 کوره بر قیمت کسب ایدمه تک اولان ثابت وسطی
 استحصالاتک تابع بر ورکونک اعتبار برینه اقامه سبه
 آلات خیه زراعتک استحصالاتک تمیسی و استحصالاتک
 تشویق ایچون منته استحصالاتده بولنا نرحمقده و ورکو
 مقداردن مین بر نسبتده تحریکات اجراسی و منیت
 اراضیسق آکیرمه ی کیمه اردن دخی پوررکونک
 حیا تحصیل .

د — حربده کسب ثروت ایدرک اراضیسق
 ایشلنکدن واز کیشتری زراعتک مجبور ایشک ایچون
 اراضیسق غیر کال اولوب استحصالاتی حد اعطیسه
 یقلاشه بران چیتجیلره مذکور اراضینک لابدل برای
 زراعت برت منته اراضی .

ه — کرک ارباب زراعت آرمسندده اشتراک
 و تعاون تأمین و کرکسه دوغریدن دوغری به دولت
 و یا زراعت باغته لری واسطه سبه بر تشکیلاتدن استفاده
 ایدرک آلات و ادوات زراعتک متخصسارک یاردیمه
 چیتجیلر آرمسندده نشر و تمیسی .

و — بدما ارباب استحصالاتن هیچ بر وجهه
 وضع ید . ایکنجی حصه عشر کی سبیلره مالاریک
 آلتا به چنک و ایجاب ایشکده علی پیاسه و تائیله حکوم
 تنک مایعات اجرا و پوررکونک ذخیره اوله رق اعطاسی
 طلب ایدمه بجه تک رسماً تأمین .

ز — اک زیاده ایش زمانلرنده کویلیق تهدید
 ایدن صیده علته هر نوع ساری و مزمین خسته لقرک
 منع انتشار و دفنی و کویلیک اوجوزجه ادویه تدارککی
 تأمین ایشک اوزره قضا و نابعیه مرکز لریه قدر هر برده
 یلده و ناحیه لره مربوط بر اجراخانه کشادی . کالی
 طیب و صحیه مأمورلری بولنرلسی .

ح — بروجه بلا قساق . عایلاً نظر دفته آلتادیبی
 و پوسه کی زرعیات مقداریک بر آن اول تزییدی
 اسبابه توسل ایدلمیشی تقدیرده مازاد کله تک سنه
 قحط کی بر بلا عظیمک شهر ایشی و عملکننده
 اساساً موجود غلا و سفالتک منلی کورولمیش براده به
 واصل اولمسی محقق کورولدیکندن اشبو مطالباتک
 جان نظر دفته آلتاسی منافع وطنیه و ملیه تامنه فرقه من
 طلب ایلر .

EK-3: Ahali İktisat Fırkası Tarafından 23 Mayıs 1919 Tarihli Sultan Ahmet Mitinginde Dağıtılan Rozetin Resmi (Vakit, 24 Mayıs 19119)

Cumhuriyetin Kurucu Neslinden Bir Öğretmen Portresi Rifat Rami (Arıncı)

Portrait of a Teacher from the Founding Generation of the Republic Rifat Rami (Arıncı)

Mustafa ARIKAN *

Öz

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı şartlarının ve özellikle on yıllık savaş sürecinin ortaya çıkardığı bir neticedir. On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında doğanlar bu tarihin şahidi ve bazıları kahramanları olmuşlardır. Rifat Rami (Arıncı) bu nesilden bir şahsiyettir. Birinci Dünya Savaşı sebebiyle tahsili yarım kalmış, esaret hayatı yaşamış, Mütarekeden sonra memleketi Çorum/İskilip'te Millî Mücadele'ye hizmet etmiştir. Sakarya Savaşı'nın hemen sonrasında o bir öğretmendir. Cumhuriyetin ilanından sonra ihtiyaç olan yeni nesilleri yetiştirmek ve vatandaş kimliği oluşturmak için sadece mektep ortamında değil; Türk Ocağı ve Halkevleri gibi kurumların çatısı altında faaliyetlerde bulunmuştur. Yayımlanmasında büyük emeğinin olduğu Kurtuluş Yolu adlı dergide eğitim/öğretime dair yazılar kaleme almış, şiirler yazmıştır. Cehalet ve taassupla mücadele etmiş, öğretimde birliği savunmuş, mektep ve kütüphanenin önemine dikkat çekmiştir. Halkevindeki faaliyetleri ile bölgenin tarihine, dil ve edebiyatına katkı sağlamıştır. Erken Cumhuriyet yıllarında, halkın içinden birisi, bir aydın ve bir öğretmen olarak omuzlarına yüklenmiş vazifeyi idrak etmiş ve yerine getirmeye çalışmıştır. Bu araştırmanın ortaya çıkmasına, kendisinin oluşturduğu ve ailesinin muhafaza ettiği belge, yazı ve fotoğraflar da özgün bir katkı sağlamıştır.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
marikan@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7927-9304
Konya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Selçuk University
Faculty of Literature
Department of History
marikan@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7927-9304
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Rifat Rami Arıncı, Eğitim/Öğretim, İskilip, Kurtuluş Yolu, Türk Ocağı, Halkevi.

Abstract

The Republic of Turkey is a result of the conditions of the last century of the Ottoman Empire and especially the one-decade war process. Those born in the last years of the nineteenth century have been witnesses and some of them heroes of this history. Rifat Rami (Arıncı) is a figure from this generation. Due to the First World War, his education was left unfinished, he lived a life of captivity, and after the Armistice, he served the National Struggle in his hometown Çorum/İskilip. Immediately after the Battle of Sakarya, he was a teacher. After the proclamation of the Republic, he carried out activities under the roof of institutions such as the Turkish Hearth and Community Houses in order to raise new generations and create a citizen identity, not only in the school environment. He wrote articles and poems about education in the

Başvuru/Submitted: 21/07/2023

Kabul/Accepted: 01/08/2023

magazine Kurtuluş Yolu (Way of Liberation), which he had a great contribution to publish. He struggled against ignorance and obstinacy, defended unity in teaching, and drew attention to the importance of the school and library. With his activities in the community center, he contributed to the history, language and literature of the region. In the early Republican years, as a member of the community an intellectual and a teacher who realized and tried to fulfill the duty imposed on him. The documents, writings and photographs created by him and preserved by his family also made an original contribution to the emergence of this research.

Keywords:

Rifat Rami Arıncı, Education/Training, İskilip, Way of Liberation, Turkish Hearts, Community Centre.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Yirminci yüzyıl başları, yaşanılacak büyük savaşın öncesi ve sonrası ile sadece dünya için değil Türkiye tarihi bakımından da önemli bir dönemeci işaret eder. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, Türk modernleşmesinin tarihî arka planındaki birikimin ve Mütareke sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde verilen Millî Mücadele'nin eseri olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında doğanlar bu tarihin şahidi ve bazıları kahramanları olmuşlardır. Bu kahramanlar cümlesine, tarihin bilinen meşhur şahsiyetlerinin yanında halkın içinden, "sıradan" insanlar da katılırlar. Bu isimlerden birisi de Rifat Rami Arıncı'dır.

Öğretmenlik yolunda girdiği tahsil hayatı Birinci Dünya Savaşı sebebiyle yarım kalmış, seferberlikte Irak cephesinde İngilizlere esir düşmüş ve hayatının üç yılı esarete geçmiş, hürriyetine kavuştuktan sonra Millî Mücadeleye dâhil olmuş ve 1921 yılında başladığı öğretmenlik hayatında Cumhuriyetin kuruluşuna şahitlik etmiştir. Bir millî devlet yapısını ortaya çıkaracak inkılaplar sürecinde, o devlet kültürünü verecek eğitim/öğretim hayatının da bir neferi olmuştur.

Çorum/İskilip'li olan Rifat Rami, istiklal madalyası sahibi olmasının yanında memleketinde Türk Ocağı, Halkevi, Muallimler Birliği gibi Türk inkılabına hizmet eden kurumların aktif mensuplarından. Şairliği onun bir diğer önemli vasfıdır. Şiirlerini kendi imkânlarıyla yayımladığı kitaplarında toplamıştır. Çorum tarihi ve kültürüne dair araştırmalar yapmıştır. Bütün bu özellikleri itibarıyla bir tarih araştırmasının konusu olmayı hak eden bir şahsiyettir.

Bugüne kadar hakkında yapılmış tek akademik araştırma mevcuttur ve bu araştırmada özellikle esaret hayatı ve bu dönemde yazılmış şiirleri incelenmiştir (Arıkan, 2016). Millî Mücadele dönemi Çorumu ile ilgili yapılmış araştırmalarda ismi geçmemektedir (Ertan 2008; Kendircioğlu 2011). Çorum Halkevi'nde Tarih, Dil ve Edebiyat Kolu başkanlığı, İskilipler Muallimler Birliği dergisi Kurtuluş Yolu'nu çıkaranlar ve yazarları arasında bulunması ve bazar olması, bazı tez çalışmalarında ismine temas halinde yer verilmektedir (Tekinsoy, 2013; Açıksöz, 2016; Yıldırım, 2016). Ercan, Çorumlu şairler hakkında hazırladığı eserinde Arıncı'dan söz etmiş ve şiirlerinden örnekler vermiştir (Ercan, 1991, s. 332-340). *Bir Zamanlar Çorum* (Demiryürek & Ozulu, 2017) Rifat Rami isminin geçtiği kitaplar arasındadır. Yukarıda bahsedilen eserlerin yanı sıra ona dair okunabilecekler çok kısa metinlerdir ve akademik hüviyetleri yoktur.

Bu araştırmanın temel kaynakları arasında arşiv belgeleri bulunmaktadır (Emekli Sandığı Arşivi [ESA], Dosya Nu [DN]: VO 522631; Millî Savunma Bakanlığı Arşivi [MSBA], DN: 17745). Konya Karatay Nüfus Müdürlüğünden temin edilen 11.09.2013 tarihli nüfus kayıt örneği ([NKÖ, 11.09.2013]) de burada zikredilmelidir. Kaynaklar arasında asıl kıymeti haiz olan Arıncı'nın kendisine ait evraktır. İki klasör içinde on dosya, Cumhuriyetin onuncu yılında hazırladığı ve *yıllık* mahiyetinde daktilo edilmiş bir metni¹ havi muhtevalı bir diğer dosya ve fotoğraf albümü bu çalışmaya özgünlük

¹ Bu metin 34 sayfadan ibarettir ve literatürde yer almayan önemli bilgileri havidir. Atıflarda 1933 olarak tarihlenecek ve Kaynakçada *Notlar* olarak adlandırılacaktır.

kazandıran tarih malzemesi olmuştur (Rifat Rami Arıncı Özel Arşivi [RRAÖA]).² *Kurtuluş Yolu* dergisi bir diğer önemli kaynaktır.

Daha önce hakkında yapılmış olan araştırmada (Arıkan, 2016) biyografisine dair geniş ve önemli bilgiler verilmiş olması bakımından burada daha ziyade onun öğretmenlik yıllarındaki hizmetleri ve eğitim/öğretime dair yazdıkları öne çıkarılacak ve bir Cumhuriyet öğretmenin portresi çizilmeye çalışılacaktır. Öğretmenlik hayatında hizmetlerini maarif, Türk Ocağı, Halkevi, Muallimler Birliği gibi kurumlarda vermiştir. Bu araştırmaya bir “*aşağıdan tarih*” örneği olarak bakılabilir.

Kısa Hayat Hikâyesi

Nüfus kaydına göre Rifat Rami 1898 yılında İskilip doğumludur. Ancak cephede yazdığı ve 29 Eylül 1917/29-9-333 tarihli *Mezar Taşında* başlıklı şiirindeki “*Yirmi bir yıl süren şu ömrü pür iğbirarımında*” şeklindeki mısra onun iki yaş daha büyük, 1896 doğumlu olduğunu göstermektedir (Arıncı, 1933, s. 9).

Önce *Şeceremiz, Hangi Çağlıyım* ve *Kütük* adlı şiirlerinde (Arıncı, 1970, s. 4, 8, 20) şeceresine dair önemli bilgiler vermektedir. Mesela “*Büyükbabam olur Ebu Bekir Nabi./Pederimiz olur oğlu Mehmet Tahir./Soyumuz Selçuklu bir Türk Beye tâbi./Şeceremiz böyle tarih ile zâhir.*” bunlardan biridir. *Aile Tahir Efendi Oğulları* (Arıncı, 1992, s. V) ve *Türksoylular* (Bardakçı, 07 Temmuz 2014) lakaplarıyla bilinmektedir. Babası Mehmet Tahir Efendi ve annesi Hanife Hanım’dır. Ailenin ilk çocuğudur. Ahmet Şevket ve Pakize isimlerinde iki kardeşi olmuştur (KNM, NKÖ, 11.09.2013). Nüfus kaydına göre onun ismi Halil Rifat’tır.³ Kendi ifadesine göre bu isim Sivas valisi Halil Rifat Paşa’ya izafeten verilmiştir (RRAÖA, II/1). Şiirlerinde *Adsız Ozan, Rifat Kurdoğlu* ve *Yüce Tan* gibi mahlaslar da kullanmıştır.

İlk tahsilini İskilip’te yapan Rifat Rami, daha sonra Ankara Darümuallimin Mektebine kaydolmuştur. Dördüncü sınıf talebesi iken 28 Temmuz 1916 tarihinde ihtiyat zabıt vekili olarak askere alınmış ve eğitim sürecinin ardından 22 Ocak 1917’de Irak cephesine gönderilmiştir. 29 Eylül 1917’de Remadiye’de İngilizlere esir düşmüş, Hindistan Bellari esir kampından ancak 29 Nisan 1920 tarihinde İstanbul’a dönebilmıştır (MSBA, DN: 17745). Mayıs ayında memleketi İskilip’e gelmiş ve Millî Mücadele’ye dâhil olmuştur.

Sakarya zaferinin hemen sonrasında 18 Eylül 1921’de başlayan, Çorum ve İskilip’te geçen öğretmenlik hayatı 16 Şubat 1937’de nihayete ermiştir. Sonraki memuriyeti Ankara’da İktisat ve Ticaret Bakanlıklarında geçmiş, 1 Ağustos 1948 tarihinde emekliye ayrılmıştır (ESA, DN: MO 082003). Emeklilik yıllarını Ankara’da yaşamış, 13

² Arıncı ailesinden gelini Ülkü Arıncı Hanımefendi araştırmalarımız sırasında 2013 yılında Ankara’da ikametgâhında yaptığımız görüşmede bu evrakı ve Rifat Rami Arıncı’nın yayımlanmış eserlerini tarafıma faydalanmak üzere vermiş, araştırmanın bitiminde de hediye etmişlerdir. Kendilerine ve ayrıca aileden Mehmet Arıncı ile Serdar Arıncı Beylere müteşekkirim. Yayımlanmamış şiirlerin ve Çorum/İskilip tarihine ait kıymetli bilgileri muhtevi notların bulunduğu bu evrak tarafımdan muhafaza edilmektedir. Bu evraka yapılacak atıflarda ilk rakam klasörü ikinci rakam ise dosyayı işaret etmektedir.

³ Kendisinin daha çok kullandığı ismin Rifat Rami olması sebebiyle araştırmada bu isme itibar edilmiştir.

Kasım 1972 tarihinde hastanede vefat etmiş ve Yenimahalle Kabristanına defnedilmiştir (ESA, DN: MO 082003).

Onun hayatına dair ilgi çekici hususlardan birisi de İkinci Dünya Savaşı yıllarında yeniden silahaltına alınması, 19 Şubat 1942-14 Ağustos 1943 tarihleri arasında piyade asteğmen olarak 3. Kolordu emrinde görev yapmasıdır (MSBA, DN: 17745).

Millî Mücadele’de

Esaretten dönem Rifat Rami Türk milletinin anavatanında vereceği istiklal mücadelesinin, Millî Mücadele’nin içinde kendisini bulmuştur. Esir kamplarında (Taşkiran, 2001, s.58-176; Akkor, 2006, s.43-123) Mondros Mütarekesi sonrası gelişmeleri dikkatle takip eden Türk esirleri, bu mücadeleye katkı sağlayamadıkları için üzölmektedirler (İdris Sabih, 1919a, s. 1). Rifat Rami gibi İngilizlerin elinde esir bulunan İdris Sabih’in kampta çıkardıkları gazetede bir yazısının başlığı “*Mustafa Kemal Paşa Anadolu’da Ne Yapıyor?*” olmuştur (1919b, s. 1; 1919c, s. 1).

Esaretten memleketine döndüğü 1920 yılının mart ayı sonlarında İstanbul Selimiye açıklarında Ekma Vapuru içinde beklerken yazdığı şiirde Rifat Rami istikbalin sahibi Türkİtilaf çocuklarına söylediği *Ninni’de* duygularını ifade eder: “*Kalbim kurudu; beynime taşı kanım/ Düşman elinde inledikçe vatanım/ Dilerim senden göz bebeğim, aslanım/ Büyü de Mustafa Kemalim ol; ninni!*” (Arıncı, 1934, s. 67). İstanbul hükümeti tarafından terfi ile orduya katılma teklifini reddeder ve 6 Mayıs 1920 tarihinde bir Rus yük gemisi ile Anadolu’ya kaçar (Arıncı, 1970, s. 21; RRAÖA, II/4). Memleketi İskilip’e gelince 31 Mayıs 1920’de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine girer (RRAÖA, II/4) ve cemiyetin aktif üyelerinden birisi olur.

Rifat Rami yayımlanmayan ve evrakı arasında bulunan *Minnetsizlik* adlı şiirin altına düştüğü notta, “cemiyetin bölgedeki isyanları bastırmak için yaptığı faaliyetlere işaret emekte ve “*Bu çalışmalarımıza ait belgelerin ve kayıt defterlerinin asılları hususi kütüphanemizdeki dosyalarındadır.*” (RRAÖA, II/4) demektedir⁴ ve Cumhuriyetin onuncu yılı için İskilip’e dair notlarını hazırlarken kurumların evrakından/belgelerden istifade ettiğini söylemektedir. Bu sebeple onun memleketinde cemiyetin faaliyetlerine dair anlattıkları değerlidir. Onun tavsifine göre cemiyet “*Sevr Muahedesi milletin mukadderatı aleyhine imza olunurken memlekette için için inleyen millî iman gazinin anadoluya ayak basmasile alevlendi. Bu alev bir müddet için için yandı, yandı, yandı... bir gün geldi allahıma dayandı ve derhal bir ülkü oldu, bu ülkünün şahsiyetini tebellür ettiren müdafaaı hukuk cemiyeti idi.*” (Arıncı, 1933, s. 2)⁵ Cemiyetin kurucusu Mehmet Necmettin Bey’dir ve Cumhuriyet Meydanı civarındaki Hacı Katipoğulları’na ait binanın üst katında üç odalı ve bir salonlu mekânda 14 Ocak 1920 tarihinde faaliyete geçmiştir. Kendisi de bir müddet sonra esaretten dönmüştür.

İnebolu’da askerlik şubesi reisi ve kaymakam vekili Binbaşı İsmail Hakkı Bey’in isteği üzerine İngilizlerin Hindistan ve İstanbul’daki kapitalist ve emperyalist

⁴ Tarafımıza intikal eden bu evrak içinde bahsedilen belgeler ve kayıt defterleri maalesef mevcut değildir. Bölgenin Millî Mücadele tarihine dair yapılan mahdut sayıdaki çalışmalarda da böyle bir tarih malzemesi kullanılmamıştır.

⁵ Metin özgün hali ile verilmiş, imlasına müdahale edilmemiştir.

siyasetleri hakkında birkaç konferans vermiştir. Gençler Mahfilinde verilen konferanslar sırasında Kaymakam Bey hatırat notlarını da tetkik etmiştir (Arıncı, 1933, s. 26). Onun kaydettiğine göre İskilip'te cemiyetin ilk yöneticileri Reis Dava Vekili Mehmet Necmi Bey, Kâtip Topçu oğlu Ali Bey, Aza Vezir Ağaoğlu Dava Vekili Tahir Bey'dir. Daha sonra kâtiplik vazifesini deruhte ettiği cemiyette verdiği konferans mevzuları şunlardır:

Türk Milleti Nereye gidiyor?, Sevr Muahedesi ve Kapitalistler, İstanbul'da Saray ve Babiali'nin Vaziyeti ve İşgal Kıtaatı, Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu İhtilali Ne Demektir, Büyük Millet Meclisi Hükümeti Türk Milleti Cihan ve Tarih Huzurunda İmtihan Veriyor, Demokrasi İdare ve Vazife Karşısında Türk Milleti, Ya İstiklal Ya Ölüm olmuştur (1933, s. 27).

Kendisinin henüz yönetime katılmadığı İskilip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 14 Ocak 1920 tarihinde, İstanbul'daki işgal şartları ve başkent geleceği ile ilgili İngiliz düşünceleri protesto etmek maksadı ile İtilaf Devletleri'nin başkentteki temsilcilerine telgraf çekmiş, köylere irşat heyetleri gönderilmiş, bölgede Tokat ve Zile isyancılarına karşı mücadele edilmiş ve bunun için milis, asayiş temin için polis teşkilatları oluşturulmuştur. Millî Mücadeleyi destekleyen gazeteler getirilmiş ve okunması sağlanmıştır. Halkın yardımları ile cemiyetin giderleri karşılanmıştır (1933, s. 28-29).⁶ 30 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Kuva-yı Milliye'ye destek veren Müftü İsmail Hakkı, Belediye Reisi Ali ve Müdafaa-i Milliye (Hukuk) Reisi Necmeddin ve azalar Mustafa, Şükrü, Tahir, Sabri imzaları ile bir telgraf daha göndermiştir (Selvi & Cırık, 2020, s. 134). Yöneticileri arasına girdiği cemiyetin de imzasının bulunduğu Sakarya Savaşı günlerinde çekilen bir başka telgrafta da "*Dini ve millî mukaddesatımızı imhaya kalkışan zalim, hunhar düşmana hak ettiği ceza verilmelidir. Misak-ı Millinin teminine kadar milli cihada devam farzdır. Ya ölüm ya istiklal başka türlü selamet çaresi olmadığını millet her türlü fedakârlığı yapmaya amadedir. Vazifesini hakkıyla bilen kahraman kumandanımız Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine, mesai arkadaşlarına ve mukaddes askerlerine selam ve saygılarımızın arzını rica ederiz.*" ifadeleri yer almaktadır (Selvi & Cırık, 2020, s. 137). Bu cihadın mücahitlerinden birisi de kendisidir.

Rifat Rami silahaltına alınmış bir asker olmamasına rağmen –ki bunun sebepleri vardır- Millî Mücadele döneminde yaptığı faaliyetler ve bu mücadeleye katkıları sebebiyle 5 Ağustos 1969 tarih 89105 sayılı belge ile kırmızı şeritli istiklal madalyasına layık görülmüştür (ESA, DN: Vo 522631; Mehmet Arıncı Özel Arşivi. İstiklal Madalyası Beratı)

Öğretmen Rifat Rami

Birbirini takip eden uzun savaş yılları –Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya Savaşı, Millî Mücadele- ve özellikle Çanakkale'de Türk milletinin tahsilli genç neslinin önemli kısmını kaybetmesine sebep olmuştur (Sabah, 2017). Millî Mücadele sırasında ve sonrasında esareten dönen tahsilleri yarıda kalmış gençlerin bir kısmı askere

⁶ Rifat Rami Arıncı'nın 1933'te hazırladığı *Notlar*'daki bilgilerin tamamının ve diğer tarih malzemesinin kullanımıyla, İskilip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dair müstakil bir çalışma yapılabilir.

alınmışlar bir kısmı da mücadelesine aynı zamanda maarif ordusunda devam etmiştir. Rami de bunlardan birisidir.

Eğitim/öğretime verdiği önem sebebiyle Millî Mücadele'nin zor zamanlarında, işgal ve savaş vasatında Mustafa Kemal Paşa'nın 15 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da Maarif Kongresi'ni toplamış olması; millî bir maarif programına sahip olma amacına matuftur. Burada geri kalmışlığın sebebi millî bir maarife sahip olmamak, hurafeler, Şarktan ve Garptan gelen tesirler gibi sebeplere bağlanıyordu. Millî seciyemiz ve tarihî özelliklerimize uygun bir kültür oluşturulmalıydı. Millî fikirler genç nesle öğretilmeliydi ve kurtuluşun öncüleri öğretmenler olacaktı (Akyüz, 1985, s. 302-303).

Rifat Rami'nin öğretmenlik günleri ve yukarıda bahsedilen vazifeyi üstlenerek yola çıkması Maarif Kongresi ve Sakarya Savaşı zaferinin hemen sonrasındır. Sicil dosyasındaki bilgilere göre göreve başlangıç tarihi 18 Eylül 1921'dir (ESA, DN: 082003). Harp yıllarında ihtiyat zabitlerine duyulan ihtiyacın artması; onların istikbal kaygısını giderici ve gayretlerini artırıcı bazı tedbirlerin alınmasına vesile olmuştur. Bu cümleden olarak; harpte yaralanıp emekliye sevk edilen ya da yaşları genç olan zabit ve ihtiyat zabitlerinin ilkokul öğretmenliklerine tayin edilecekleri sözünün Maarif Vekâletinin 8 Nisan 333/1917 tarih ve 605/226836 tarihli kararı ile verilmesi (BOA. MF. MKT., 1255. 33. 1), onun 1921'de mesleğe intisabının sebebi olarak görünmektedir. Çorum ve ilçelerinde geçen öğretmenlik yıllarında görev yaptığı okullar, üstlendiği vazifeler ve tarihleri sırasıyla şöyledir:

İskilip Marifet İlk Mektebi Öğretmeni (18 Eylül 1921- 31 Ağustos 1923)

İskilip Nümûne-i Edebi Mektebi Baş Öğretmeni, Öğretmen Vekili (1 Eylül 1923-3 Ekim 1923)

Çorum Orta Mektebi İlk Kısım Öğretmeni (6 Ekim 1923-26 Ekim 1924)

İskilip Azm-i Millî Mektebi Baş Öğretmeni (27 Ekim 1924-13 Ekim 1928)

Sungurlu Sunguroğlu Mektebi Öğretmeni ve Kültür İşyari (14 Ekim 1928-14 Eylül 1933)

Çorum Tanyeri Okulu Öğretmeni (16 Eylül 1933-16 Şubat 1937)⁷

1921-1937 yılları arasında öğretmenlik vazifesini yaparken o Maarif Kongresi ile öğretmene yüklenen misyonu sadece mektepte, dershanede değil; İskilip Türk Ocağı, İskilip Muallimler Birliği ve burada çıkarılan *Kurtuluş Yolu* dergisindeki idareciliği ve yazar/başyazar kimliği, Çorum Halkevi bünyesindeki çalışmaları ile de yerine getirmiştir.

İskilip Muallimler Birliğinde

Muallimler Birliği bir öğretmen örgütlenmesidir ve bu konuda ilk faaliyetler İkinci Meşrutiyetten sonra görülmektedir (Akyüz, 1985, s. 267). Rifat Rami'nin öğretmen olduğu yıl yani Millî Mücadele günlerinde Ankara'da 7 Mayıs 1921'de Nafi Atuf (Kansu) başkanlığında kurulan *Türkiye Muallime ve Muallim Dernekleri Birliği* bu yoldaki en önemli ve geniş kapsamlı kurum olmuştur (Pustu, 2017, s. 57-58). İskilip

⁷ Sicil dosyasındaki Hizmet Cetvelinden çıkarılan bu bilgilerde Rumî tarihler Miladî olarak gösterilmiştir.

Muallimler Birliği de Cumhuriyetin ilanından sonra taşrada görülen ve önemli faaliyetler gösteren kurumlardan birisidir. En dikkat çeken tarafı *Kurtuluş Yolu* ismiyle yayımladığı dergi kabul edilmelidir. Hem Birliğin hem de derginin yükünü omuzlayan en önemli isimlerden birisi de odur. *Notlar*'ında verdiği önemli bilgilerden bazıları henüz literatürde yer almamaktadır.

“Bir mesleğin olgunlaşıp şahsiyetinin günden güne mevki bulabilmesi meslekî bir teşkilata sahip olmasıyla mümkündür.” diyen Rifat Rami Arıncı, (1933, s. 29) bu fikri kuvveden fiile geçirenlerin de öğretmenler olduğunu söylemektedir. Onun verdiği kıymetli bilgilere göre İskilip Muallimler Birliğini kuracak heyetin seçildiği tarih 25 Kasım 1925'tir. Heyetin reisi Kaymakam Baha Bey'dir. Bu heyette kâtiplik görevini kendisi üstlenmiştir. Veznedar ve üyelerin hepsi kazada görev yapan öğretmenlerdir. Arkadaşları Asım Nida, Ömer Azmi, Vehbi, İsmail Hakkı, Osman, Niyazi ve Necati Beyler ile Münire ve Şerife Hanımların gayretleriyle İskilip halkının eğitim ve kültür hayatının hizmetkârı olmuşlardır. Birliğin önemli faaliyetleri onun notlarında şöyle verilmiştir:

“1- Muallimler arasındaki tesanüt ve mesleki ahenk ve disiplini takviye etmiştir.

2- Muallimlerin, memleket gençlerinin meslekî kabiliyetlerini yükseltmek ve seciyelerini beslemek için Muallimler Birliği Kütüphanesini açmıştır.

3- Halkın tenvir ve irşadı için her ay bir konferans vermiştir.

4- Halkın tenvir ve irşadı için her ay bir müsamere vermiştir.

5- Her Çarşamba gecesi bir konser vermiştir.

6- Okuyup yazma bilmeyenler için Azmi Millî Mektebinde erkeklere halk dersaneleri açmıştır.

7- Memleket gençliğinin ve Muallimler Birliğinin neşir ve efkârı olmak üzere on beş günlük *Kurtuluş Yolu* mecmuasını çıkarmıştır.

8- Muallimlerin ve kaza iktisadiyatının istikametini korumak ve beslemek için Muallimler Birliği Yardım Sandığını tesis etmiştir.

9- İskilip Halk Kütüphanesinin tesisine delalet etmiştir.” (Arıncı, 1933, s. 29-30).

Muallimler Birliğinde sergilenen müsamerelerden *Şeyh Sait, Tayyare ve Eski ve Yeni Mektep* ona aittir. Konferansları arasında *Türkçülük, Sinema ve Medeniyete Hizmeti, İskilip Yolları ve Ses Veren Kızıl Irmak* bulunmaktadır (Arıncı, 1933, s. 30). Konferanslarının muhteva ve şümülü hakkında bir fikir vermesi bakımından *Kurtuluş Yolu*'ndaki şu açıklamalar önemlidir: Rifat Rami Bey konferanslarını genellikle Türkçülük bahsinde verecektir. Bu bahsi anlayabilmek için gençlerin; ümmet birliği ve ortaçağdaki vaziyeti, millet birliği, milletin ilmî ve siyasî mahiyeti, Avrupa'da millet duygusu, Rusya'da Türkçülük ve gençlik cereyanı, Türkiye'de ilk Türk gençlik cereyanı, umumî harbin Türk gençliği üzerindeki tesirleri, Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm mefkûrelerinin mahiyeti, harsını muhafaza eden ve utanan Turanlılar, kadim Türklerin dinleri, Türklerin üç medeniyeti, Türkçülüğün içtimaî ve siyasî geleceği, Türkçülüğün hedefi, hedefe muvasalat yılları ve sonrasını bilmeleri gerekmektedir. O, bu on beş ana konu

üzerinde durmuş, ilmî Türkçülüğü bir bütün halinde izah etmiştir (Kurtuluş Yolu [KY], 31 Kânunusani 927, s. 270).

Rifat Rami Muallimler Birliğinin en büyük hizmeti olarak İskilip dışında orta ve yüksek tahsilde bulunan gençlere yapılan maddeten/nakdî ve manen yardımları kabul etmektedir. Liste halinde verilen bu yardımlar daha ziyade giyecek, kitap ve kırtasiyedir. Ağustos 1926'da bazı anlaşmazlıklar sebebiyle yönetimden ayrılmış (KY, 31 Ağustos 926, s. 155) ve kısa bir süre sonra dönerek yönetici vasfıyla hizmetine devam etmiştir (KY, 31 Kânunuevvel 926, s. 255-256).

İlmî, edebî ve siyasî yönleriyle teşekkül etmiş Türkçülük hareketinin en önemli kurumu Türk Ocağıdır. 1912 yılından itibaren Türk milliyetçiliğinin gelişimi ve Türkçe'nin sadeleşmesine hizmet eden ocağı (Sarınay, 2004, Böl. 3, 5) İskilip'te açanlar da aynı kadrodur. 11 Şubat 1927'de faaliyetine başlayan İskilip Türk Ocağı'nda (Katipoğlu, 1927a, s. 1) öğretmenler ve gençler, tahsil imkânı bulamayan saf ve temiz İskilip halkına millî gaye ve maksadı anlatacaklardır. Bu vazifeyi bir vatan borcu olarak görmüşlerdir. Rifat Rami ve arkadaşlarının nazarında Ocak "*Türkün millî haslet ve faziletinden doğan, gurur ve benliğini yücelten, millî camiayı tarihindeki azametiyle mütenasip bir tarzda hal ve istikbalini temin ve muhafaza eden, ilahi ateşinden nur şuleleri fıskıran bir mihraktır.*" (Katipoğlu, 1927b, s. 1). Çıkardıkları dergide yer alan bu satırlar, Birlik ve Ocağın aynı gayeye hizmet eden iki kurum olduğunu göstermektedir.

Kurtuluş Yolu Türk'ün Yoludur

Bu başlık Rifat Rami ve arkadaşlarının Muallimler Birliği yayını olarak çıkardıkları derginin tam adıdır. *Kurtuluş Yolu* adını daha küçük punto ile *Türk'ün Yoludur* ibaresinin tamamlaması bu kadronun zihin ve düşünce dünyasını ortaya koymasından önemlidir. İkinci Meşrutiyet sonrası mekteplerinde yetişen bu gençler kuvvetli bir milliyetçilik ve Türklük şuuruna sahiptir. Öğretmen olarak kendilerine koydukları hedefi ve azimkâr ruhlarının ifadesini şu satırlarda bulmak mümkündür:

"Cehalet ve taassup, hurafeye ve efsaneye karşı inkılâp, teceddüt ve medeniyet namına açtığı mücadelede, şimdiye kadar daima zafere kavuşan, hak ve hakikati örten kirli perdeleri yırtarak muhit ve memleketi aydınlatan gençlik, şu doğan güneşle daha yüksek bir şevk ve heyecan daha yılmaz bir azim ve metanet kaynağında durmak ve dinlenmeksizin çalışmak zaruretinde bulunduğu müdriktir. İki senelik parlak hayatında şahsi ve ferdi fedakârlıklarla halka müsamereler, konferanslar ve konserler vermek; yetim ve fakir mektep çocuklarına elbise ve levazım-ı dersiyeye temin etmek gibi rehâkâr hizmet ve faaliyetlerine, çıkardığı mecmuayla halk arasına girerek daha şumullü ve daha vâsi mikyasta devam edecektir. En büyük gayesi, Türk illerinde artık cehalete yer ve söz vermemektir. Bu aşkla hiç kimseden zerre kadar menfaat beklemeyerek dupduru bir samimiyet içinde böylece büyük kurtarıcımız sevgili Gazi Paşamızın bize açtığı ve gösterdiği kurtuluş yolunda ve farz-ı mahal çıkacak bütün engelleri parçalayarak, sert ve geniş adımlarla yürüyecek; refah, irfan ve saadet kaynayan kurtuluş yurduna en evvel koşacak ve kavuşacaktır.

Hissiyata ve hiçbir tesire kapılmaksızın, mukaddes Cumhuriyet gibi müstekar ve açık bir çığırda milletine ilim ve mefkûre borcunu ödemek, fen ve medeniyet ışığını parlatmak aşkıyla tutuşan samimi kalplerden, dertleri şifa gören, yaraları oğulan öksüz

göklerden bizi 'Kurtuluş Yolu'nda yürüten, bize bugünleri yarat sana ey ulu Gazi! Yüz bin minnet ve şükran." (KY, 1 Nisan 926, s. 1-2).

Yolumuz ve Yerimiz başlığı altında ifade edilen yukarıdaki düşünceler Rifat Rami ve yoldaşlarını, ülküdaşlarını tanımak için yeterli görünmektedir. Yol ve hedef gösteren Gazi Paşa'dır ve bütün yazıları bir değerlendirmeye tabi tutulduğu zaman o bu yolun takipçisi olmuştur.

1 Nisan 1926 ve 1 Haziran 1928 tarihleri arasında yayımlanan *Kurtuluş Yolu*'nun yönetim yeri İskilip Muallimler Birliğidir ve derginin mesul müdürlüklerini sırasıyla Ziraat Memuru Cemal, Doktor Faik ve Azm-i Millî Mektebi öğretmenlerinden Hakkı Safvet Beyler yapmışlardır. 36. sayısı yayımlanmadığı için, son sayı üzerinde 42 rakamı görülmesine rağmen dergi 41 sayı çıkmıştır. İlk 24 sayısı Çankırı, sonraki sayılar Çorum Vilayet matbaalarında basılmıştır. 25. sayıya kadar İskilip Muallimler Birliği adına yayımlanan derginin bundan sonraki sayıları *İskilip Geçliği* adına çıkarılmıştır. Nüshalar 16 sayfa olarak yayımlanmıştır (Ozulu, 2012, s. 348; Yıldırım, 2012, s. 9-10).

Rifat Rami'nin dergide yer alan yazı ve şiirlerinin tamamı incelendiği vakit *Yolumuz ve Yerimiz* başlığı altında çizilen çerçeve ve o düşünce dünyasının içinde yer aldığı, bunun mahsulü olduğu görülecektir. Yazılarının başlıkları sırasıyla "*Türk'ün İctimaî Yaraları, Araz ve Tedavisi, İlk Tedrisat Hakkında Düşüncelerim, Terbiye Âlemi-Terbiyede Nefis Sanatların Vazifesi I-IV, Milliyet, Artık İskilip'e Bir Kütüphane Binası Yapılmalıdır, Gençlikte Alâka Kabiliyeti, Mektep Binası Derdi, Terbiyede Vahdet ve İdeal, İnkılap Maarifinden-Doldurulan Boşluk, Bir Mektep Açmak Bir Hapishane Kapamaktır*" şeklindedir (Tam künyeleri için bak. Arıkan, 2016, dipn. 43). Şiirleri derginin 5, 8, 18, 19, 22, 23, 38, 39. sayılarında "*Artık Kalk, Kalk Davran, Muallim Oğuz Doğan Zindanda, Sevda, Gökten Feryat, Misak-ı Millî Marşı, Üç Zafer, Biz Kimiz, Öğüt*" başlıklarıyla çıkmıştır (Tam künyeleri için bk. Arıkan, 2016, dipn. 44).⁸

Asım Nida ve Rifat Rami Azm-i Millî Mektebinde mesai ve ideal arkadaşıdır. Rifat Rami Başöğretmen Asım Nida ise öğretmendir. Her iki arkadaş *Kurtuluş Yolu*'nu ayakta tutan isimlerdir. Asım Nida'nın 1927'de Ankara Hukuk Mektebi'ni kazanarak İskilip'ten ayrılması ve Rifat Rami'nin uzun süreli bir tedavi için Çorum'a gitmesi 1 Haziran 1928'de yayımlanan son sayı ile derginin yayın hayatına son vermesinin sebebi olmuştur. Yayın hayatı müddetince her iki isim derginin başyazarlık vazifesini de üstlenmişlerdir.

Çorum Halkevi'nde

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş yolunda 1930 yılında yaşadığı Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesi ve partinin kapanması sonrasında Atatürk'ün çıktığı uzun süreli yurt seyahatindeki izlenimler ve 1931 Cumhuriyet Halk Fırkası kongresinde alınan kararlar icabı Türk Ocakları kapatılmıştır ve yerini halkevlerine bırakmıştır (Çavdar, 1983, s. 879-880). 19 Şubat 1932'de 14 ilde açılan genel gayesi Türk inkılabına hizmet; Cumhuriyet Türkiye'sinin ihtiyacı olan insanı yetiştirmektir ve millî devletin dayanacağı en büyük temel olacak Türkiye halkını sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitle haline getirmek, kısacası yeni bir Türk kimliği ve ideal insanı

⁸ Araştırmada kullanılan şiirlerine Kaynakçada Makaleler başlığı altında yer verilmiştir.

oluşturmaktır.⁹ CHP'nin programı haline gelen altı ilkenin hayata geçmesini temin etmektir. Halkevlerini bünyesinde yer alan dokuz kol, çalışmaları ile bu hedefe yürüyecektir.

Rifat Rami'nin öğretmenlik yaptığı yıllarda ülkesine hizmet ettiği kurumlardan birisi de Çorum Halkevidir. Halkevlerinin birinci kuruluş yıldönümünde 1933'te açılan Çorum Halkevinin (Tekinsoy, 2013, s. 67) Tarih, Dil ve Edebiyat kolu başkanlığını üstlenmiş ve 1933-1936 yılları arasında çok verimli çalışmalar yapmıştır. 1931'de kurulan Türk Tarihi Tetkik ve 1932'de açılan Türk Dili Tetkik Cemiyetlerinin yürüttüğü faaliyetlerin; oluşan/tartışılan Türk Tarih tezi ve Türk dili çalışmalarının taşradaki temsilcileri halkevleri ve onların özellikle tarih, dil ve edebiyat kolları olmuştur. Çorum Halkevi hakkında Tekinsoy'un çalışması (2013) kıymetli bilgiler vermektedir ve burada Rifat Rami adına, çalışmaları dolayısıyla sıkça rastlanılmaktadır (s. 77, 91-93, 100, 122, 125-126). Onun özel arşivinde yer alan dosyalar ve *Notlar'*ında yer alan bilgiler ve fotoğraflar da kıymetlidir.

*Notlar'*ında o "Bir ferдин oturduğu evin, tarla, bağ ve bahçelerin tasarruf yani tapu kaydına ve mensup olduğu aile efradının nüfus siciline sahip olması nasıl lazım ise, bir cemiyetin, bir milletin de üzerinde oturduğu ülkenin tasarruf vesaiği yani tapu kaydına ve mensup olduğu milletin de nüfus vesaikine sahip olması lazımdır. İşte bir cemiyetin, ülkesinin tapu ve milletin nüfus vesikası millî tarihidir. Ne yazık ki şimdiye kadar bizim millî bir tarihimiz yoktu." demektedir (Arıncı, 1933, s. 10) Bu tespit ışığında yapılacak araştırmalar, çalışmalar ile şu sorulara cevap verilebilecektir: Biz kimiz, tarih sahnesine nasıl ve ne zaman çıktık, nerelerde yaşadık ve ne gibi devirler geçirdik? Bugün üzerinde oturduğumuz ve kaybettiğimiz toprakların asıl ve hakiki sahipleri kimlerdir? Bu topraklardan kimler geldi, kimler geçti? Üç büyük medeniyetin asıl menşei neresidir? İlk medeniyet nerede ve nasıl kuruldu? 20. asır, medeniyetini nasıl meydana getirdi? Bizim Garp medeniyet zümresinden olmamız gerekirken niçin dışında kaldık? Garplılar 300 senedir bize niçin musallat oldular? Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin kuruluşu ile artık bu sorulara cevap vermek için araştırmalar yapılmaktadır ve "...toprak altından altın zerrelere çıkarır gibi toprağa gömülmüş on bin yıllık Türk medeniyetini zerre zerre meydana çıkararak bütün cihanın gözleri önüne hayret verecek mevcudiyeti ile sunuyor." Kendimizi unuttuk ama binlerce yıllık tarihimizi yine kendimiz öğreneceğiz. "Tarih bir tekerrürdür derler. İşte millî tarihimizin biz de cihanşümül bir tekerrürünün başlangıcında bulunuyoruz." (1933, s. 10).

⁹ Konya Halkevinin kurucu başkanı ve Rifat Rami'nin meslektaşı Nahit Cemal (Tokar) vazifesini "kudsî bir ihtilalin doğurduğu büyük inkılâbımızın vicdanlara inmesi ve gönüllerde kökleşmesi" için "Asrî bir millet yaparken kuvvetlerimizi tevzin edecek, herkesi ve her şeyi yerli yerinde kollayacak hüllâsa bu şerefli ve necip işi başarabilecek, sistemli bir çalışmayı tanzim edecek halk evleridir." şeklinde tespit ediyordu. Konya Halkevi dergisi *Konya'da*, kurumun amaçlarını ortaya koymasına bakımından, iyi bir halkevinin/halkevlinin vasıfları arasında; "Türk milletini sevmek, halk mefhumuna inanmak, zor karşısında dayanmak, yaratıcı ve yapıcı olmak, kendini aşağı görmemek, cemiyet içinde faydalı olmak, hak yolunda mesuliyetten korkmamak, riyayı ezmek, yalan söylememek, dedikodu yapmamak, programlı çalışmak, işi oluruna bırakmamak, akıl ve muhakemeyi daima elde tutmak, tenkide tahammül etmek, iyi yürek, sağlam karakter, müspet görüş, üstün irade sahibi olmak" vb. hususlar gösterilmektedir (Arıncı, 2012, s. 169-170).

Rifat Rami'nin yukarıda sorduğu sorular ve yaptığı tespit, Türk Tarih Tezinin ortaya çıkış sebeplerini ve gayesini ifade etmektedir. O bu yolda Çorum'da Alacahöyük ve Boğazköy'de yapılan çalışmalara katılmış, Hatti/Hitit güneş kurslarının topraktan çıkarılış anının şahitlerinden olmuş ve bu anın fotoğrafını arşivinde muhafaza etmiştir (RRAÖA, Fotoğraf Albümü- Ek 6). Müzelerdeki Çorum'a ait eserlerin envanterini çıkarmış, tarihî yer ve yapıların fotoğraflanarak arşivlenmesini temin etmiştir.

İskilip'in yetiştirdiği tarihî şahsiyetler Ebussuud Efendi ve Şeyh Muhiddin Yavsî hakkındaki araştırmaları Halkevi dergisi *Çorumlu*'da yayımlanmıştır (Çorumlu, 1 Mart 1940-1 Haziran 1940, s. 615, 633, 665, 695; 1 Kânunusani 1940, s. 535).

Türk dilinin sadeleşmesi ve gelişmesi meselesi onu düşüncesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin dil sahasında yaptığı çalışmalara memleketinden katkı sağlamaya çalışmıştır. Onu göre, zaman içinde Türk diline giren yabancı kelimeler ve kaideler milletin cephesini atalarının yönünden çevirmiştir.

“Yeni dil inkılabı ile dokuz bin sene evvel şu günkü garp medeniyetinin esasını kuran ve kendi vesayitile bu medeniyeti akınlar halinde dünyanın her köşesine yayan milletimizin ruhundaki ve dimağındaki incelikler birer birer meydana çıkmağa başladı. Öz Türk kelimelerini ve gramerini yoğurup kendine, millî medeniyetine mal eden ecnebilerin dillerindeki bayağılık ve kabiliyetsizlik meydana ve nihayet 30-40 sene sonra Türk dil ve edebiyatının ve harsının ne derece yüksek olduğu bütün dünyaca teslim olunacaktır. İşte o zamanı görmeye muvaffak olacaklar şu satırları hatırladıkları zaman isabet derecesini takdir buyuracaklardır. Yalnız şimdilik görünen dağın uzağı olmaz demekle iktifa edeceğiz” (Arıncı, 1933, s. 9-10).

Bu satırlar, dil çalışmalarının ilk yıllarındaki *romantik* duruş ve düşünüşün bir tezahürüdür.

Rifat Rami'nin halkevinde verdiği konferansların başlıkları, kurumun amaçları ve onun gayesini işaret etmesi bakımından mühimdir. 1935 yılında verdiği konferanslardan bazıları *Hava Tehlikesi, İstiklal Savaşı, Dil İnkılabı, Halk Kürsüsünde, İktisat Hakkında* başlıklarını taşımaktadır. Halkevi yıllarında memleketinin şairlerine dair yaptığı araştırmalardan bazılarını Çorum gazetesinde yayımlamıştır. Onun faaliyetleri cümlesinden Mayıs 1936'da halkevi salonunda yapılan Çorum Şairleri Töreninde 81 şair kısaca tanıtılmış ve eserlerinden örnekler okunmuştur (Tekinsoy, 2013, s. 125). Onun Çorumlu şairlere dair yaptığı ve kitap haline getirmeye çalıştığı araştırması oğlu Kaplan Arıncı tarafından 1992'de tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Arıncı, 1992).

Rifat Rami Düşüncesinde Cemiyet ve Gençliğin Eğitimi

Cemiyet ve gençliğin eğitiminde öğretmenin omuzlarındaki yük ağırdır ve bu yükün kaldırılabilmesi için heyecan gerekmektedir. Bunun için Rifat Rami meslektaşlarını gayrete getirmek için çabalar. *Artık Kalk* ve *Kalk Davran* şiirlerinin isimleri bile bu azmin, heyecanın ifadesidir ve bu iki şiir Türkiye Muallimler Birliğine hitaben yazılmıştır. Onun çağrısı ülkenin bütün öğretmenlerinedir ve onları bir seferberliğe çağırılmaktadır: *“Niçin, böyle yoldaşlarım sakın, sessiz ve cansız?! Neden, daha*

feyz ordusu seferinden eser yok?/ Niçin, böyle muallimler cehle karşı heyecansız?/ Neden, daha millî irfan âleminde sefer yok?'. Millet için mukaddes bir sefer vardır ve bu istiklal kavgasından daha çetindir. Öğretmen ordusunun kıyamını bütün Türklük beklemektedir birkaç yıldır Türkiye'de haykıran müncîlerin imanını gençlik de, genç öğretmenler de taşımaktadır. Beyinlere ağlar ören örümcekler koparıp atılmalıdır. Okullardan taassubun zinciri kırılmalıdır ve karanlık vicdanlar güneş gibi aydınlatılmalıdır. Bu duygular şu mısralar ile sonlanır: *"Haydi, durma, bir tufan ol, irticayı titrettir;/ Bir ateş ol eskiliğin asarını birden yak?/ O muazzam kudretinle Garptan Türk'e nur getir; Senin alem-i zaferine hayran kalsın bütün Şark."* (Rifat Rami, 1926a, s. 67).

Kalk Davran şiirinde de aynı çağrı, heyecan ve aynı zamanda bir tenkidi görmek mümkündür. Meslektaşlarını/yoldaşlarını adeta sorgular:

"Hani senin cehli boğan çelik sesli feryadın?

Hani senin necat sunan hamiyetli ellerin?

Hani senin gayzı yıkan inkılapçı feryadın?

Hani senin nurlar saçan, hayat veren dillerin?

Sende yok ki bir mükemmel ilk tedrisat ordusu,

Edirne'den Erzurum'a bir hücumda şan versin.

Sende yok ki irticanın bir intikam korkusu

Muallimler ter akıtsın, kanlar saçsın, can versin.

Sana kuvvet beslemeyen; Türk'e hain bakandır.

Seni aziz tanımayan prensibi vur, devir!

Sana ümit bağlamayan irticayı utandır,

Beni dahi tatmin için şu sorguma cevap ver!

Hangi sanat mektebinde sancağını dokuttuk?

Kaç cahil rençberine kitap verdik yed be yed?

Hala nuru göremeyen kaç bin kari okuttuk?

Gayen için yemin etmiş kaç mebusun mukayyet?" (Rifat Rami, 1926b, s. 1).

O sorgulamasına devam eder; münevverler bu uğurda hayatını hiçe sayabilecekler midir, zindanlarda yatmak, zincirlere vurulmak göze alınabilecek midir?¹⁰ Türk'ü boğan zulmet mutlaka yok edilmelidir. Vazifeyi kavramayan eğitimci Türk kalmamalıdır. İnkılabın ikmalini süngülerden bekleyen örümcekli beyinler lanetlenmelidir. Şu bakımsız harabeden bir mamure vatan yapan öğretmeni milleti de, kurtarıcısı Gazi de alkışlayacaktır (1926b, s. 2).

¹⁰ Rifat Rami'nin bu konuda örnek şahsiyeti, kaleme aldığı Şeyh Sait piyesindeki Muallim Oğuz Doğan'dır. Kurtuluş Yolu'nda yayımladığı bu piyesten bir parça *Muallim Oğuz Doğan Zindanda* başlığını taşımaktadır. Şiir zindanda onun Allah'a yakarışının bir ifadesidir. Aslında konuşan Rifat Rami'dir ve dile getirilen onun duygu ve düşünceleridir. *"İlahi! Sen ki noksandan münezzeh, ben de, noksan istemem!//Türkü mansur eyle ya Rabb; başka ihsan istemem!// Gaye-i âmâlîm ancak millî istiklal iken;/ Artık Türkün afakında zulm, hüsrân istemem!"* mısralarıyla başlayan şiir için bak. (Rifat Rami, 1926c, s. 354).

Kurtuluş Yolu kendisinden türbe, mezar ziyareti, tarikatlar konusunda bir makale istemiş, o bu isteğe cevap vermiş ve daha ziyade mezar geleneği ve ölüm merasimleri üzerine değişik inanç ve milletlerden örnekler vererek, bu mesele durmuştur (1926d, s. 39-41). Bu yazıya giriş mahiyetinde kaleme aldığı görüşleri daha mühimdir. Bu konuyu kendisinden daha iyi anlatacak, tutulan mukaddes ve şerefli yolda kendilerini irşat edecek âlimler mutlaka vardır ama o bir yol açmış olacaktır. Yeni nesil 20. asır ve Gazi'den ilham ile çıktığı yoldan dönmeyecektir. Azim ve zeval bulmaz bir irade ile hedefine yürüyecektir. Yalnız bazı cahil ve fikren gelişmemiş gafiller yahut mutaassıp, seciyesiz mürteciler müptela oldukları hastalıklar/yanlışlar sebebiyle inkılap yürüyüşünün her adımına tereddüt göstermektedirler. Bu hastalıkların bir kısmı geçicidir ve iyi niyet sahibi olanlar az zamanda doğruyu bulacaklardır. Cehalet ve ısrardan, inattan doğan hissiyatla hareket ederek yenilik ve inkılap cereyanına karşı durmak kabul edilemez. Bir azınlığın şahsi düşünce ve kararları ile medenî yaşamaya kesin karar vermiş bir milletin saadet ve refahı, şeref ve istiklali feda edilemez. “*Aksi takdirde kimıldayan dil koparılır, kalkan el kırılır, yazan kalem parça parça edilir. Hasta dimağları tedavi, karanlık vicdanları tenvir, ashab-ı fesad ve delaleti irşad etmek bugünkü gençliğin vazifesidir. Bunu takdir etmeyen genç bizden değildir.*” (Rifat Rami, 1926e, s. 10-11). Millet şunu bilmelidir ki, mefkûresiz ve şuursuz bir milletin, benliğini kavramak istemeyen bir cemiyetin bu devirde nasibi yalnız esaret ve ölümdür. Bugünkü inkılapçı Türk, medeniyet yolunda şuurlu adımlar atacaktır. Çünkü maziye ait mefkûre ve içtimaî siyasetlerimiz bu inkılap süzgecinden geçmedikçe bizim için faydalı olamayacaktır (1926e, s. 11).

Rifat Rami Türk tasavvur ettiği cemiyetin yapısını *milliyet* mefhumu etrafında düşünmektedir. Milliyet onun ruhunu sızlatan bir kelimedir ve farklı sebeplerle hatırına geldikçe vicdanı isyan eder yahut Türk kelimesiyle bir terkip teşkil ettiği vakit masumlaşan, boynu bükük bir mukaddes varlıktır. Kendisine göre milliyet ile sanat, fen, iktisat ve medeniyeti birleştirirken ortaya çıkacak terkipi zihnen iyi tahlil etmek gerekmektedir.

“*Milliyet bizim; sanat fen ve medeniyet garbın, bunları milliyetle birleştirerek Türkiye (istiklal) ini, (Türkiye medeniyeti)ni meydana getirdik... Benim anlayışıma göre Avrupa'dan yalnız medeniyet külliyyatının şekil ve usulünü aynen alarak, madde-i esasîyesini kendi ülkemizde asar-ı milliyemizden ihzar ederek garb iktisat ve medeniyeti kılıfına bürüdükten sonra (milliyet)imizle mezc etmeliyiz. Şüphesiz buna inkılâbın ilk devrelerinde imkân yoktu. Fakat bundan böyle daima istidat ve kabiliyetimiz nispetinde imkân mevcuttur*” (Rifat Rami, 1927a, s. 337).

Bunu düşünemeyince halk her şeyi hükûmetten beklemektedir. Hükûmet genel idareyi düzenler. Bundan ötesi milletin münevver ve sermayedarlarına aittir. Onlar millî iktisat anlayışını uyandıracaklar; sanat, fen ve iktisadî hayatımız millileşmiş olur. “*Türklük yalnız kalplerdedir. O müstakil ve mücerret her şekil ve kalbe girmeye müstenit bir kudret, bir aşk ve imandır. Elverir ki bunu tasarrufa şuurla hareket edilsin.*”

Kalplerdeki aşk ve iman mücerret kaldığı müddetçe ondan istifade edilemez. Maddileşmesi ve hayata geçmesi gerekir. Türklük duygu ve şuurumuz iktisat alanında da varlığını göstermelidir. Milletimiz azmettiği vakit, her şey mümkün olur. Türk

dehası hiçbir şey karşısında acizlik göstermez. O düşüncelerini şöyle örneklendirir: Yirminci asrın kılık-kıyafetini kabul ettik, fakat giydiklerimiz yabancı malı. Şu hâlde medenî kıyafetliyiz fakat millî kıyafetli değiliz. Birçok iktisadî ve fennî vasıta ülkemize getirildi fakat vasıtası yabancıdır, millî değildir; telgraf, telefon, otomobil, şimendifer gibi. Eğitim/öğretimde kullandığımız araçlar asri ve medenî fakat millî değildir. İhtiyacımızı kendi ürettiklerimizle karşılamalıyız. O, *Millî Himaye-i İktisat Cemiyeti* levhasını taşıyan bir kurumun varlığı kendisi ve milleti için bir şeref olacaktır. Bu hususta bir Türk ve öğretmen olmak sıfatıyla hissesine düşeni meydana dökmek, anlatmak vazifesidir (1927a, s. 338). Milliyeti böyle anlamakta ve sesine karşılık beklemektedir. Bulamaz ise bedbaht olacaktır. Rifat Rami eğitimle ve öğretmenle aydınlatılacak toplumun izah ettiği şekilde millileşeceği anlayışını anlatmaya çalışmıştır.

Eskiden birçok sahada millî menfaatleri gözeten gençlerin sayısı azdı. İskilip'te aydın bir zümrenin omuzlarında yükselen Müdafaa-i Hukuk, Tenvir-i Efkâr, Himaye-i Etfal, Hilal-i Ahmer, Türk Ocağı, Muallimler Birliği cemiyetlere gençliğin fazlaca katkısı yoktu. *"Fakat bugün vaziyet ber-akistir. Cumhuriyetten alınan feyz ile olmalıdır ki çok defa içtimai teşkilat müsademe-i efkâr süzgecinden geçerek barika-i hakikat halinde tecelli ediyor."* (Rifat Rami, 1928a, s.404) Bir senedir onların gayretiyle memleket gençliğinde hakiki ve müspet bir uyanış vardır. Memleket mukadderatının hakiki sahipleri olan gençler bugün vazifelerine sahip çıkmış durumdadırlar. Üç genç bir araya geldikleri vakit münakaşa ve sohbetlerinde muhtarlık seçimleri, Türk Ocağı reisinin kim olacağı, tasarruf ve yardım sandıkları kurmak, saltanat devrinin yanlışları, Tayyare Cemiyetinin teşkili ve ona yapılacak bağışlar, vatan nedir-neresidir, Ticaret Odasının ne olduğu ve faydaları konuları konuşulmaktadır. Bu da gençliğin ilgi ve alaka kabiliyetini ortaya koymaktadır (1928a, s. 405).

Rifat Rami yükselmiş bir cemiyetin mutlaka bu irtifayı üç ayak üzerinde sağlayacağını düşünmektedir. Bağımsızlığımız ve millet hâkimiyetini; Türkçe, medeniyet yaratıcı bir eğitim ve millî iktisat temin edecektir. Onun bu düşünceleri, milletine ithaf ettiği *Üç Zafer* şiirinin mısralarında hayat bulur:

*"Sabah olur, şafak söker, ben hemâli uykumda
Beklediğim zaferlerin rüyasını süzerim
Akşam olur, güneş batar, benim hala kaygımda
İnkılapta mesleğimin hülyasını düzerim*

*Bilirim ki: Üç zaferi kazanmayan bir millet
Vatanında hür ve mesut ebediyen yaşamaz.
Bilirim ki: Halk yolunu göstermeyen hükümet
İnkılabın kaynağından enginlere aşamaz.*

*İstiklal sehpasında; hâkimiyet-i milliye
Ayağının birisine diyelim ki: yüce dil;*

Öbürüsü medeniyet yaratıcı terbiye.
Üçüncüsü iktisattır, sevmeyenler Türk değil!

Avrupalı medeniyet terbiyeye medyundur.
Garplıları mesut eden iktisadın himmeti
Öz dilinden mahrum olan asırlara metfundur.
Çünkü tarih yaşatmıyor dilsiz olan milleti.

Sana artık lazım olan öz dilinle iktisat
Millî, asri terbiyemiz genç nesline kuvvet, fer;
Yarın için bekliyorsak en şerefli bir hayat;
Haydi! Durma bu üç harpte muzaffer ol! Muzaffer!." (Rifat Rami, 1927b, s. 290).

Eğitim ve Öğretime Dair Düşüncelerine Birkaç Örnek

Eğitim/öğretimin karşılığı olarak zamanın dili icabı *terbiye* kelimesini kullanan Rifat Rami'nin üzerinde önemle durduğu hususlardan birisi *Terbiyede Vahdet ve İdeal*'dir. Bir yazısının başlığını oluşturan bu meseleyi Avrupa'daki büyük değişimi anlatmakla, 16. Yüzyıldan başlayarak ele alır. Osmanlı döneminde Arap ve Acem tesirinde kalmış ikili yapının yanlışlığı üzerinde durur; medrese ve mektep. Meşrutiyette iki sistem birbirinden tamamıyla ayrılmıştır ama bu dikotomik durum Üçüncü Selim devrinden Cumhuriyet'e kadar birbiriyle mücadele halindedir. Babası medreseli oğlu mektepli aileler vardır. Birisi sarıksız namaz kılınmaz der, öbürü başı açık kılar. Birisi resmin bulunduğu odada ibadet edilmez der, diğeri millî ve tarihî şahsiyetlerin resimleri ile odasını süsler. Validesi mahalle hocasından ders almış, kızı mektepte okumuştur. Kız ile ana anlaşamazlar. Birbirine zıt eğitim/öğretim sistemlerinin tesiri siyasî partilerin ortaya çıkış sebebi ve bu durumun memleketin istiklalini bile tehlikeye düşürdüğü zamanlar olmuştur. Dikkat edildiği vakit sevmediklerimiz ve anlaşamadıklarımız farklı terbiye alanlardır. Bu iki zıt terbiye ve onun doğurduğu millî kuvvet ve kudret "...müspet ve müttehit bir şekilde tevhit edilmeliydi." (Rifat Rami, 1928b, s. 325-327). İşte bu mücadeleden gençliğin ideali meydana geldi ve millî bir güç halinde tekâmül etti. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile mesele bir günde halledildi. Terbiyede birlik, genç, ihtiyar, kadın, erkek herkeste bir ideal birliği yarattı. Gelecek nesil artık çağdaş ve laik bir eğitim sistemiyle yetiştirilecektir (1928b).

Bir ilk tahsil öğretmeni ve ilgili kurumların idarecisi olmak bakımından onun dikkat çektiği hususlardan birisi de mektep ihtiyacıdır. Medeniyetleri yaratan o devirlerin maarifidir. Bizde çağdaş eğitim/öğretim Cumhuriyet ile başlamıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyete müdevver halkın canlanması onun okutulmasıyla mümkün olacaktır ve bu yolda en önemli vasıta mekteptir. Meselenin önemini görev yaptığı Azm-i Millî Mektebinin durumu ile izaha çalışır. Mevcut binalar uygun birer eğitim/öğretim mekânı olmaktan uzaktır. Tahsil çağındaki çocukların tamamına kucak açacak mektep yoktur, yetersizdir. Mesele mühimdir; mektep ihtiyacı, mesuliyet makamında olanların Cumhuriyet maarifi ile ilgi derecelerini ortaya koyacaktır. Onun

isteği, Cumhuriyetin her bir ferdi bu durumun farkında olsun. “*Aksi takdirde kanımızla kazandığımız mukaddes istiklal daima tehlikeye maruz kalmaz mı?*” (Rifat Rami, 1928c, s. 410-412). Mektep açmak aynı zamanda cemiyeti yanlışa saptırmaktan korumanın yoludur, “*bir mektep açmak, bir hapisane kapamaktır*” (KY, 1 Haziran 1928, 433-434).

Maarif mefhumu içine sadece mektepleri almaz. “*Maarif deyince; mektepler kadar mühim millî medeniyet ve beşerî fazilet dikkat-i nazarından şayan-ı itibar müessesese daha hatıra gelir ki o da kütüphanelerdir.*” (Rifat Rami, 1928d, s. 400). Tarihte medeniyetleri yaratan kütüphanelerdir. Mektep ihtiyacına Cumhuriyet idaresi gereken ilgiyi göstermektedir ama kütüphane öyle değildir. Memleket irfanını ilgilendiren bu hususla herkes alakadar olmalı ve imkânı nispetinde bu ihtiyacı gidermek için gayret etmelidir. Zemin ve zamanı müsait hale getirmelidir. Türk milleti nazariyatçı değil, amelî ve pratik olmalıdır. O “*insanlığı ve insanlıktaki ahsen-i takvimiyeti*” böyle anlamaktadır. Bu anlayışa sahip olmak farzdır. Kütüphaneye sahip olmak, yarını hazırlayacak vasıtaya sahip olmak demektir. Bir kütüphane inşaatı yükselirken aslında yükselecek olan cemiyettir. Kütüphane medeniyetin bir parçasıdır. Türkler yalnız Türklük için değil; medenî bir insanlık, insanî bir medeniyet için de çalışmalıdır (1928d, s. 401-403).

Eğitim ve öğretim birlik, mektep ve kütüphanenin önemi üzerinde duran Rifat Rami ilköğretimde *okuma* konusuna da hassasiyet göstermiştir. Okuma kitaplarına dikkat çeker. Sınıflara göre onların nasıl yazılması ve konularının seçilmesi gerektiğini anlatır. Okuma ve okuma kitapları hakkındaki düşüncelerini on iki madde halinde sıralar. Konuların seçimi; kitapların basılacağı kâğıdın niteliği; medenî, ahlaki, iktisadî, ziraî, içtimaî, millî ve dinî dikkati çekecek bir şekilde sokulması; konuların çocukların seviyesine uygun olması; Türkçe hassasiyeti; şiirlerin seçimi; konu başlarına ustalıkla seçilmiş resimlerin konulması; okuma parçalarında ilk sınıflarda çocuğun muhiti ile ilgili müşahhas konuların seçimi ve çocukların dimağ ve bilgilerinin dikkate alınması; okumanın gramer ve imle ile yakın ilgisi münasebetiyle konuların buna göre yazılması; millî yazıların türlerinin tanıtılması; kitapların tanziminde göz doktorlarının görüşlerinin alınması onun dikkat çektiği hususlardır (Rifat Rami, 1926f, s. 138-139).

Rifat Rami'nin *Kurtuluş Yolu*'nda yazdığı en uzun ve kapsamlı yazı güzel sanatların eğitim/öğretimdeki yeri ve önemine dairdir. Birbirini takip eden yedi sayıda bu konuyu *Terbiyede Nefis Sanatların Vazifesi* başlığı altında inceler. Ona göre terbiye Hazreti Adem'in yaratılışından bu yana muhtelif devreler geçirmiş, vazifesini her devirde başka biçimlerde yerine getirmiştir. Zamanımızda ise vazifesi ağırlaşmış, konusu genişlemiştir. Terbiye sisteminin her asır ve muhite göre değişmesi ayrıca ve önemle inceleme konusu yapılmalıdır. Bu konudaki çalışmalarının uzun süreceği için ileride bunları *Terbiye Töresi* başlığı altında tefrika şeklinde yayımlayacağını söylemiş (Rifat Rami, 1927c, s. 308) ama bu maalesef gerçekleşmemiştir.

Zamanımızda terbiyenin güzel sanatların yardımına ihtiyacı vardır ve bu ihtiyaç yeni değildir ama önemi yeni takdir edilmiştir. Eğitimcilerin en mühim vazifeleri onların maneviyatının, ruh ve fikirlerinin terbiyesidir. Cemiyetten ve muhitten etkilenmiş çocuğun ruhuna ilmî terbiyenin çizdiği hudutlar dâhilinde faydalı bir şekil/kabiliyet verilmelidir, asıl mesele budur. Ruh ve fikir de maddî unsurlar değildir ve fen sayesinde terbiye edilemezler. Bir türlü çocuğun kavrayamadığımız ruhunu

güzel sanatlar vasıtasıyla kavrar ve istenilen sistemi ona verebiliriz. Ruh güzel sanatlara daima meftundur ve onunla ruhun sükûneti derhal harekete dönüşür. Muhtelif şekillerde bu hareket duygu hali yaratarak karşımıza çıkar. Ruh hali eserle bütünleşir (Rifat Rami, 1927d, s. 308).

Eğitimin hizmetine koşacak güzel sanatları o *Musiki, Heykel, Resim ve Edebiyat* olarak tespit etmektedir. Tefrika boyunca bu sanatların eğitime tesiri ve yardımını izaha çalışır. Ona göre de “Müzik ruhun gıdasıdır”. Bütün dinler musikinin diliyle ümmetlerine hitap etmişlerdir. O insanlığın yaratılışı ile ihtiyaç duyulan bir varlıktır ve fitrîdir. Tespitlerini kendi çocukları Güzide ve Alpaslan üzerindeki gözlemleri ile yapar. Kızlar daha hassastır. Güzide’nin tepkilerini *Misak-ı Millî* ve *Mustafa Kemal Paşa Marşları* ile ölçer. Alpaslan henüz bir yaşında iken, onun en asabi ve hasta zamanlarında biraz şarkı söylemek ya da çalgı çalmak yeterli olmuştur. Ayrıca çocukların hayatî durgunluklarını musiki ile iyileştirmek mümkündür. İnsaniyet için çok faydalı olan bu vasıttan istifade etmek ve nesillerin eğitiminde ona önemli bir yer vermek vazifemiz olmalıdır (Rifat Rami, 1927c, s. 309; 1927d, s. 315-317).

Mektep ve muhitimizde çağdaş bir şekil verilmiş musiki eserleri; şarkı ve marşlar mutlaka eğitimci şairler tarafından yazılmalı ve eğitimci bestekârlar devreye girmelidir. Gazi Paşa, İsmet Paşa. Yunan zaferi, Cumhuriyet, Türkçülük, inkılap, istiklal, gibi tarihî konuların yanında vatan, vatanperverlik, Türkiye, orman, ziraat, hayvanlar, bitkiler, hastalıklar, bayramlar, el işleri ve sanatlar şarkı ve marşların konularını oluşturmalıdır (Rifat Rami, 1927d, s. 317).

Halk ve çocuğun eğitiminde istifade edilecek sanat eserlerinden biride heykeldir. O, heykelin insanlık tarihindeki yerini dinler ve müntesipleri üzerinden yapar. Üç yıl esir kaldığı Hindistan’da gördüklerini Hindular ve Müslümanlar üzerinden tespit eder (Rifat Rami, 1927e, s. 324-325). Heykelin dini bir sebeple yasaklanmış olmasını kabul etmez. Eski Roma ve Yunan, Hitit ve daha birçok medeniyette heykelin/heykeltıraşlığın yeri ve kıymeti büyüktür. “Keşke İslamiyet [Müslümanlar] put ile mabut arasındaki farkı iyice telkin ettikten sonra bu sanatın terakki ve inkişafını teşvik ve delalet etseydi, her hâlde öyle zan ediyorum ki: Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu elde ettiği memleketlerde birer abide-i zafer ve istiklal bırakarak üç kıtadaki hâkimiyet ve istiklalini bu heykeller ve tablolarla ebedileştirdi... Bugün hepimiz iyi biliyoruz ki: Asrımızda mütekâmil ve medeni tanıdığımız milliyetlerin siyasi ve içtimai kudretleri tarihlerinin eseridir. Bugünkü nesil maziden kuvvet alarak ilerlerse elbette menzil-i maksuda çabuk varır. Yahut inkıraz alâimi gösteren milletler tarihten kuvvet alarak tekrar istiklal emellerini canlandırabilirler. Umumiyet itibarıyla milletlerin herhangi bir inkılâp ve tekâmül eserleri nadir yetişen dâhilerinin eser ilhamından başka bir şey değildir.” düşüncesiyle o, heykeli millî şuurun oluşması bakımından bir vasıta olarak görür Millî mefahirlerimiz, Selçuklu ve Osmanlıda olduğu gibi sadece tarihin sayfalarına değil yalçın kayaların göğsüne nakşedilmelidir. Böylece gelecek nesillere ve tarihe emanet edilmiş olur. Rifat Rami mekteplerin münasip yerlerine Gazi Paşa’nın, Eflatun ve Aristo gibi filozofların ve Türkiye’nin önemli eğitimcilerinin heykellerinin konulmasını istemektedir (1927e, s. 326). Okul müzelerinde Atilla, Cengiz Han, Timur, Sultan Süleyman, Yavuz ve Fatih’in, Gazi’nin

Sivas Kongresi ve Türk istiklal ve inkılap mefhumunu gösteren heykelleri mutlaka bulunmalıdır (Rifat Rami, 1927f, s. 331-332).

Eğitim ve öğretimde resmin yerini diğerlerinden daha mühim olarak görür ve resmin ifadedeki vazifesinin yazıyı geçtiğini kabul eder. Bu bilhassa ilköğretimde önemlidir. Çocuklar daima resimli kitapları, sayfaları daha dikkat ve heyecanla inceler. Onun için seçilen konular resimlerle canlandırılmalıdır.

“1- Kitaplardaki resimler

2- Resim derslerinde çocuklar tarafından yapılacak tabii ve hendesi resimler

3- Çocuk mecmualarındaki resimler, karikatürler

4- Mektebin münasip mevkilerine asılacak tarihi, içtimai, tabii fotoğraflar ve tablolar.

5- Evlerde tarihi simaların, ilmi şahsiyetlerin fotoğrafları ve resimleri.

6- Kurşun kalemi, hokka, defter, çanta, cetvel tahtası, gönye vs. gibi vasıta-i dersiyenin üzerlerine basılacak resimler.

7- Türk Ocağı, Tayyare Cemiyeti, Muallimler Birliği, Himaye-i Etfal, spor kulüpleri vesaire gibi cemiyetlerin tensipleri dâhilinde tedarik ettikleri fotoğraflar ve tablolar.

8- El işleri kâğıtlarıyla yaptırılacak resimler” (Rifat Rami, 1927f, s. 332).

Sonraki yazısında bu resimlerden nasıl istifade edilebileceğinin uzun izahlarını yapar (Rifat Rami, 1927g, s. 339-340; 1927h, s. 348-349; 1927ı, s. 358-359). Resim derslerinin nasıl işlenmesi ve neye hizmet etmesi gerektiğini maddeler halinde sıralar. Nihayetinde resim zekâyı yükselterek vatan, vatanperverlik, milliyetperverlik gibi duygu ve düşüncelerin inşasını temin etmelidir (1927ı, s. 359). Güzel sanatlar arasında edebiyatı da zikreden Rifat Rami'nin bu tefrikasında bu husus yer almamakta, yazı resim bahsiyle sona ermektedir.

Sonuç

Rifat Rami'nin kuşağı Osmanlı Devleti'nin en zor zamanlarına çocukluk ve ilk gençlik çağlarında şahitlik etmiş; içinde bulunan şartlar onların şahsiyet ve düşünce dünyalarının ilk şekillenişinin vasatı olmuştur. Yaşanılan on yıllık savaş süreci, verilen Millî Mücadele ve kazanılan/ulaşılan Cumhuriyet, yapılan inkılaplar bu şahsiyet ve düşünce dünyasını takviye ve ikmal etmiştir.

İlk tahsil hayatını müteakip öğretmen yetiştiren bir kuruma girmesi, cephe ve esaret yıllarından sonra millî mücadele sürerken onun eğitim/öğretim ordusunun bir neferi, öğretmen olmasını temin etmiştir. Millî Mücadele yıllarında 1921'de memleketinde öğretmenlik vazifesine başlamış 1937 yılına kadar Türk maarifine hizmet etmiştir. Çorum, İskilip ve Sungurlu'daki okullarda görev yapmış, İskilip Türk Ocağı, İskilip Muallimler Birliği, Çorum Halkevi kurucuları ve faal mensupları arasında yer almıştır. Muallimler Birliği faaliyeti olarak öğretmen arkadaşları ile birlikte 1926-1928 yılları arasında *Kurtuluş Yolu* dergisini çıkarmışlardır. Bu derginin 41 sayı çıkabilmesini sağlayan iki önemli isimden birisidir. Dergide eğitim/öğretime dair yazı ve şiirler neşretmiş, arkadaşlarının gayretini artırmaya çalışmıştır.

Çorum Halkevinin Tarih, Dil ve Edebiyat Kolu başkanlığı yürüttüğü yıllarda memleketinin tarih, kültürü, edebiyatını tespit etmek maksadıyla araştırmalar yapmış ve bunları Corum gazetesinde, Çorumlu dergisinde neşretmiştir. Çorum ve Havalisi Şairleri adlı eseri onun önemli bir çalışması olarak kabul edilmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir millî devlet olarak yapılanmasını sağlayacak millî kültürün inşasına gayret etmiştir. Türk Tarihi ve Türk Dili Tetkik Cemiyetlerinin çalışmalarına memleketi Çorum'dan katkı sağlamaya çalışmıştır. Türk Tarih Tezi ve dil inkılabının hizmetkârı ve savunucusu olmuştur.

Rifat Rami'nin bahsedilmesi geren bir özelliği de eli kalem tuttuğu bütün zaman içinde biriktirdiği kendisine mahsus evrakı, yayımlanmamış yazı ve şiirlerini, memleketinin tarihî ve kültürel değerlerine ait fotoğrafları muhafaza etmesidir. Onun Cumhuriyetin erken yıllarında yaptığı hizmetleri tanıtmak maksadı taşıyan bu çalışmanın özgün kaynakları arasında bu arşiv de yer almaktadır. Cumhuriyetin onuncu yılında halka sunabilmek maksadı ile hazırladığı *yıllık* niteliği taşıyan metin, İskilip tarihi, folkloru, edebiyatına dair önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu tavır onun tarih yazıcılığına bir katkısı olarak görülmelidir.

Taassup, irtica ve cehalet ile mücadele, çağdaşlık, laiklik, medeniyet, eğitim ve öğretimin değeri, Türklük, millî şuur, millî iktisat, Türk dili, Cumhuriyet, kitap ve kütüphane, mektep gibi özellik ve mefhumlar; Cumhuriyetin kurucu neslinden çizilecek bir öğretmen portresinin ana çizgileri, hatları olarak tespit edilebilir. Bir şiirin başlığı ile kendisini *Yirminci Asır Öğretmeni* olarak vasıflandıran Rifat Rami, Türkiye'nin tarihinde halktan, *sıradan* bir özne olarak mı kalmalıydı? Bu çalışma, kendisine ve o nesle bir borcun ödenmesi gerektiği düşüncesinin sonucudur. Cumhuriyet onun arzu ve eğitmeye gayret ettiği cemiyet ve özellikle gençlik sayesinde, onların gayretiyle yükselecektir. Bugün de onun sahip çıktığı değerlere ihtiyacımız aşikârdır.

Extended Abstract

The Republic of Turkey, which has realized its centennial year, was established at the end of a long historical process and experience. The wars of the last century of the Ottoman Empire, the modernization efforts, the Constitutional experience and finally the victory of the National Struggle constituted the distant and close reasons of this establishment. There are heroes who took part in the establishment and establishment of the reforms that will bring about the Republic and a national state established under the leadership of Atatürk. One of them is Rifat Rami Arıncı (1898-1972) from Çorum İskilip, who lived through the same process and contributed.

Rifat Rami is a young man whose teaching education was interrupted due to the First World War. He fought on the Iraqi front where he was taken prisoner by the British in 1917. Three years of his life were spent in the Bellari prison camp in India. He returned from captivity in 1920 and took part in the National Struggle by joining the Defense Law Society in his hometown of İskilip. It contributed to the suppression of rebellions in the region. For these services, he was awarded the independence medal with a red stripe.

During the years of the National Struggle, he started to work as a teacher in his homeland in 1921 and served the Turkish education until 1937. He worked in schools in Çorum and İskilip and was among the founders and active members of İskilip Turkish Hearts and İskilip Association of Teachers. As an activity of the Union of Teachers, he published the magazine *Kurtuluş Yolu between 1926 and 1928* together with his fellow teachers. He is one of the two important names that enabled this magazine to publish 41 issues. In this magazine, he published articles and poems about education and tried to increase the effort of his friends. He deals with the topics such as fighting against bigotry and superstitions, unity in education / training, the importance of books and libraries, how the characteristics of reading books should be, and the role of fine arts in education, etc.

One of the institutions where he served the Republic, and the Turkish revolution was the Çorum Community Centre. Between 1933 and 1936 he was the head of the Language, History and Literature Branch. He carried out activities for the establishment purposes of the Turkish Historical Research Society and the Turkish Language Research Societies. He supervised the excavations at Alacahöyük; he conducted research in the Çorum region in order to determine the vocabulary of the Turkish language. His work called *Çorum ve Havalisi Şairleri (The Poets of Çorum Region)* is the product of these researches. Çorum Community Centre magazine published researches on historical figures in his work called *Çorumlu*. His work called *Ülküç* which he wrote during these years makes an important contribution to the literature of war / captivity in terms of including the poems he wrote during the captivity period. His other books include *Either Democracy or Death*, *The Cyprus Epic with Its History*, and *Avize (Chandelier)* which he wrote in the following years.

An important feature of Rifat Rami Arıncı is that he preserved his personal documents, unpublished writings and poems, and photographs of the historical and cultural values of his homeland throughout the time he started his teaching life and held a pen. This archive is among the original sources of this work, which aims to introduce his services in the early years of the Republic. The annual text which was prepared in order to present it to the public in the tenth year of the Republic contains important information about the history, folklore and literature of İskilip. Here, the subjects are dealt with in a style extending from the Ottoman period to the Republic.

While the centenary of the Republic is being celebrated, Rifat Rami has a value that should be remembered for his ideas, struggle, and services as a figure from the founding generation. History is not only the history of great/well-known personalities. It is necessary to commemorate the values from the people who served the transition from the Ottoman Empire to the Republic and its establishment as a national state, similar to Rifat Rami, and to look at it as a duty to write.

Kaynakça

Arşivler

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi.
Emekli Sandığı Arşivi: Vo 522631; Mo 082003.
Konya Karatay Nüfus Müdürlüğü: Nüfus Kayıt Örneği (11.09.2013).
Mehmet Arıncı Özel Arşivi: Fotoğraflar; İstiklal Madalyası Vesikası Sureti.
Millî Savunma Bakanlığı Arşivi: DN: 17745.
Rifat Rami Arıncı Özel Arşivi: Klasör I-II; Fotoğraf Albümü; Cumhuriyetin 10. Yılı (1933) İçin Hazırlanmış Notlar.

Sürelî Yayınlar

- Işık*, 1919, S. 70, 74, 75.
Kurtuluş Yolu, 1926-28, S. 1-41.

Kitap ve Makaleler

- Akyüz, Y. (1985). *Türk eğitim tarihi (başlangıçtan 1985'e)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay.
- Arıkan, M. (2016). Rifat Rami (Arıncı) ve esaret dönemi şiirleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (39). 101-145. E-ISSN 24-58-9071.
- Arıkan, M. (2012). Halkevi bir kültür kurumu. *Konya Ansiklopedisi*. (C. 4, s. 169-173). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Arıncı, R. R. (1970). *Âvize*. İstanbul: Kutulmuş Matb.
- Arıncı H. R. (1992). *Çorum ve havalisi şairleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım.
- Arıncı, R. (1940). Ebussuud Efendi. *Çorumlu*, (20-23), 615, 633, 665, 695.
- Arıncı, R. (1940). Şeyh Muhittin Yavsî. *Çorumlu*. (18), 535.
- Bardakçı, S. (7 Temmuz 2014). Halil Rifat Arıncı. *İskilip'in Sesi*, <https://www.iskilipinsesi.com/yazarlar/salih-bardakci/halil-rifat-arinci/22/>.
- Bir mektep açmak bir hapisane kapamaktır. *Kurtuluş Yolu*, 1 Haziran 928, (42), 433-434.
- Çavdar, T. (1983). Halkevleri. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (C. 4. s. 877-884). İstanbul: İletişim Yay.
- Demiryürek, M. & Ozulu, A. *Eşref Ertekin'in günlüklerinden bir zamanlar Çorum*. Çorum: Çorum Belediyesi Yay.
- Ercan, A. (1998). *XIV. yüzyıldan günümüze Çorumlu şairler*. İstanbul: Çorum Eğitim ve Kültür Vakfı Yay.
- İdris Sabih. (1919a). Kurban bayramı. *Işık*, 6. 9. 35, (70), 1.
- İdris Sabih. (1919b). Mustafa Kemal Anadolu'da ne yapıyor?. *Işık*, 14. 9. 35/1919, (74), 1.
- İdris Sabih. (1919b). Mustafa Kemal Anadolu'da ne yapıyor?. *Işık*, 15. 9. 35/1919, (75), 1.
- Halil Rifat. (1927b). Üç zafer. *Kurtuluş Yolu*, 15 Mart 927, (23), 290.
- Katipoğlu. (1927a). Ocağa girelim. *Kurtuluş Yolu*. 15 Mart 927. 23. 1.
- Katipoğlu. (1927b). Türk Ocağı. *Kurtuluş Yolu*. 28 Şubat 927. 22. 1-2.
- Pustu, Y. (2017). Türkiye muallimler birliği genel merkezi ve şubelerinin neşrettiği mecmualar. *Çukurova Araştırmaları Dergisi*. 3(2). 56-9, DOI: <http://dx.doi.org/10.1.18560/cukurova.1085>.
- Rifat Rami. (1926a). Artık kalk!. *Kurtuluş Yolu*, 31 Mayıs 926, (5), 69.
- Rifat Rami. (1926b). Kalk davran. *Kurtuluş Yolu*, 31 Temmuz 926, (8), 1-2.
- Rifat Rami. (1926c). Muallim Oğuz Doğan zindanda. *Kurtuluş Yolu*, 31 Kânunuevvel 926, (18), 254.
- Rifat Rami. (1926d). Türk'ün içtimaî yaraları, âraz ve tedavisi. *Kurtuluş Yolu*, 30 Nisan 926, (3), 39-41.

- Rifat Rami. (1926e). Türk'ün içtimaî yaraları, âraz ve tedavisi. *Kurtuluş Yolu*, 1 Nisan 926, (1), 10-11.
- Rifat Rami. (1927a). Milliyet. *Kurtuluş Yolu*, 15 Temmuz 927 (29), 337-340.
- Rifat Rami. (1928a). Gençlikte alâka kabiliyeti. *Kurtuluş Yolu*, 1 Mart 928, (38), 404-405.
- Rifat Rami. (1928b). Terbiyede vahdet ve ideal. *Kurtuluş Yolu*, 1 Mayıs 928, (41), 325-327.
- Rifat Rami. (1928c). Mektep binası derdi. *Kurtuluş Yolu*, 15 Mart 928, (39), 410-412.
- Rifat Rami. (1928d). Artık İskilip'e bir kütüphane binası yapılmalıdır. *Kurtuluş Yolu*, 1 Mart 928, (38), 400-403.
- Rifat Rami. (1926f). İlk tedrisat hakkında düşüncelerim – kıraat. *Kurtuluş Yolu*, 15 Ağustos 926, (9), 138-139.
- Rifat Rami. (1927c). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 15 Mayıs 927, (25), 308-309.
- Rifat Rami. (1927d). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 1 Haziran 927, (26), 315-317.
- Rifat Rami. (1927e). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 15 Haziran 927, (27), 332-326.
- Rifat Rami. (1927f). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 30 Haziran 927, (28), 331-332.
- Rifat Rami. (1927g). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 15 Temmuz 927, (29), 339-340.
- Rifat Rami. (1927h). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 31 Temmuz 927, (30), 348-349.
- Rifat Rami. (1927i). Terbiyede nefis sanatların vazifesi. *Kurtuluş Yolu*, 31 Temmuz 927 [15 Ağustos 927]¹¹, (31), 358-359.
- Rifat Rami. (1934). *Ülküç*. Çorum: Çorum Vilayet Matb.
- Sabah, İ. (2017). *Çanakkale'nin şehit kalemleri Çanakkale savaşlarının Türk eğitim sistemine etkileri*. Ankara: MEB Yay.
- Sarınay, Y. (2005). *Türk milliyetçiliğinin tarihî gelişimi ve Türk Ocakları*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Selvi, H.& Cırık, B. (2020). *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan çekilen telgraflar*. Ankara: TBMM Yay.
- Taşkıran, C. (2001). *Ana ben ölmedim I. Dünya Savaşında Türk esirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Ozulu, A. (2012). *Çorum basın tarihi notları*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yay.
- "Yolumuz ve Yerimiz". *Kurtuluş Yolu*. 1 Nisan 926, 1. 1-2.

Tezler

- Kendircioğlu, D. (2011). *Millî Mücadele ve cumhuriyetin ilk on yılında Çorum* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ertan, A. (2008). *Millî Mücadele döneminde Çorum ve çevresi* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Tekinsoy, B. (2013). *Çorum halkevi ve faaliyetleri (1933-1951)* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yıldırım, S. (2012). *Kurtuluş Yolu Mecmuasında Muallimler Birliğinin eğitim yazılarının içerik analizi* (yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

¹¹ Bir önceki sayı ile aynı tarih verilmiş, doğrusunun 15 Ağustos olması gerekir.

Ekler

Ek 1. Kurtuluş Yolu'nda Rifat Rami (Arıncı)'nın Bir Resmi (Kurtuluş Yolu, S. 39, 15 Mart 1928).

Ek 2. Bir Merasim Sonrası İskilip Erkânı, Öğretmenler ve Öğrenciler İle Birlikte (Mehmet Arıncı Özel Arşivi).

Ek 3. Tanyeri Mektebi Öğretmenleri İle Birlikte (6 Ocak 1934). (Mehmet Arıncı Özel Arşivi).

Müdafaayı hukukta verilen konferanslar.

I-: Reis necmi B. verdiği konferans notları elde edilemediğinden buraya kayı edilememiştir.

2-: Kâtip Rifat rami B. verdiği konferans mevzuları:

A-: Türk milleti nereye gidiyor?

B-: Sevr muahedesi ve kapitelliler.

C-: İstanbulda saray ve babalının vaziyeti ve işgal kıtaatı.

D-: Mustafa kemal paşa ve anadolu ihtilâli ne demektir.

E-: Büyük millet meclisi hükümeti ve türk milletâ cihan ve tarih huzurunda imtihan veriyor.

F-: Demokrasi idare ve Yazife karşısında türk millleti.

J-: Ya istiklâl ya ölüm.

Ş-: İngiliz siyaseti ve şark .

K-: İstiklâlümüz ancak millî vahdele mümkün olabilecektir.

Müdafaayı hukuk ve halk fırkasında çalışan reisler.

- I-: Müdafaayı hukuk reisi necmi B.
 2-: Halk fırkası mutemidi tahir B.
 3-: " " " Edip B.
 4-: " " " Şakir B.
 5-: " " Râisi Necmi B.

Müdafaayı hukuk cemiyetinin ilk sene bütçesi (336)

Varidat		Sarfiyat	
Lira	K.	Lira	K.
4544	46	4544	46

Müdafaayı hukukun kadrosu

Ünvan	mémuriyet	Adet	aylık ücretleri
			<u>lira</u> <u>K.</u>
Reis		1	Fahridir
Kâtip		1	Rifat rami b. ücretini cemiyete tamamen temerru etmiştir.
Aza		4	Fahridir
Milis sivari		40	40
" Piyade		40	25
Polis		5	15
bekci		1	16

Ek 4. İskilip Müdafaai Hukuk Cemiyeti Faaliyetlerine Dair Notlarından Bir Sayfa. (Cumhuriyetin Onuncu Yılında Hazırlanan Notlardan).

Ek 5. İskilip Devrim Alanında Bayındırlık Bayramında Konuşurken (11 Temmuz 1936). (Rifat Rami Arıncı Özel Arşivi-Fotoğraf Albümü).

Ek 6. Alacahöyük Kazılarında Remzi Oğuz Arık (eli cebinde) İle Beraber. (Rifat Rami Arıncı Özel Arşivi-Fotoğraf Albümü)

Şark/Garp, Alaturka/Alafranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye Sütunlarından Siyasal Yaşamdaki Kadın Hakları İnkılabı (1930-1934)

The Reform of Women's Rights in Political Life from Hâkimiyet-i Milliye Columns in the Framework of the Eastern/Western, Turkish/European Discussions (1930- 1934)

Olca ÖZKAYA * Öz

Cumhuriyet dönemi, temellerini Osmanlı'nın özellikle son dönemlerinden alan ilksel girişimlerin geliştirilmesi ve somut olduğu kadar aynı zamanda köktenci bir formda yaşam bulmasını amaç edinen inkılapları içermektedir. Esasında bu bağlam belirgin bir biçimde Meşrutiyet yıllarında adımları atılmış birçok girişime dair ayak izlerini bünyesinde barındırmaktadır. Bununla beraber etkin olduğu gibi direngen bir talep ve çabanın izleri ancak Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmaktadır. Bu mücadelede uygarlaşma, modernleşme, ilerleme, batılılaşma, gelişme mottoları ile başlamış ancak tam olarak genel çerçevede bunların hiç birinde uzlaşamamış ve açıkça hiç birinin tam olarak anlaşılammış olduğu görülmüştür. Nihayetinde bu durumun yarattığı karmaşa, sürecin ikircikli yaklaşımlarla yürütülecek reform ya da islahatlarına ortam hazırlamıştır. Burada doğu ya da batı, alaturka ya da alafranga başta olmak üzere kimi yönelimler çerçevesinde tarafların olduğu ya da yaklaşımların geliştiği anlaşılmaktadır. Söz konusu çerçevede birçok konuda olduğu gibi kadın hakları konusunda da geleneksel ile modern söylem, taraflar arasında bir kutup yaratmıştır. Yukarıda bahsi geçen kavramlara göre esasında tarihsel ortamın oluşturduğu çeşitli talepleri karşılamak üzere geliştirilen inkılaplara karşı belli ölçülerde bunları destekler ya da eleştiren eğilimler, görüşler olagelmıştır. Çalışma dönemin siyasal, sosyal ve entelektüel atmosferini anlamamıza olanak sağlayacak bu tartışmaları kadın hakları kapsamında ele almaya odaklanmıştır. Yanı sıra konu literatüre ve arşiv belgelerine dayalı bir yöntemden çok dönemin toplum hafızasını ve siyasal konjonktürünü ortaya koyabilecek, söz konusu sürecin tanığı Hâkimiyeti Milliye gazetesinin sütunlarından irdelenecektir.

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal
Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
ozkaya@mku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8907-6997
Hatay / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa
Kemal University Faculty of Arts
and Sciences Department of History
ozkaya@mku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8907-6997
Hatay / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Kadın Hakları, Hâkimiyeti Milliye, Modernleşme, Alafranga, Alaturka, Şark, Garp.

Abstract

The Republican period includes reforms that aim to develop the primitive initiatives that take their foundations, especially from the last periods of the Ottoman Empire, and bring them to life in a radical form as well as concrete. In fact, this context clearly embodies the footprints of many initiatives taken in the years of the Constitutional Era. Nevertheless, the traces of persistent demand and effort, as well as effectiveness, only appear in the Republican period. These initiatives started with the mottos of civilization, modernization, progress, westernization, and development, but it was seen that none of them could be fully agreed upon in the general framework, and clearly,

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 02/02/2023

none could be fully comprehended. Ultimately, the confusion created by this situation prepared the background for reforms or reforms to be carried out with ambivalent approaches. To this end, it is understood that parties formed or approaches developed within the framework of some orientations, especially eastern or western, Turkish or European. In the relevant context, as in many other issues, the traditional and modern discourse on women's rights created two poles between the parties. According to the concepts mentioned above, there were tendencies and opinions that support or criticize the reforms developed to meet the various demands created by the historical environment to a certain extent. Hence, this study focuses on discussing these debates within the scope of women's rights, which helps to understand the political, social, and intellectual atmosphere of that period. Besides, the topic is examined from the columns of the newspaper *Hâkimiyet-i Milliye*, which can reveal the social memory and political conjuncture of the period rather than a method based on literature and archival documents.

Keywords:

Women's Rights, *Hâkimiyet-i Milliye*, Modernization, European, Turkish, Eastern, Western.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ıslahat çabaları ile başlayan ve birçok tartışma ile bir arada gelişen modernleşme, batılılaşma girişimleri esasında sonraki dönemlerde de çokça tartışılmıştır. Burada dönem düşünürleri ve idarecilerinin uzlaşmada direngen davrandığı mesele modernleşme ve yahut batılılaşmadan tam olarak neyin kastedildiği konusu olmuştur. Devletin özellikle duraklama dönemi ve sonrasında bir taraftan devleti eski gücüne kavuşturmak bir taraftan da çözülmeyi durdurmak ya da yavaşlatmak, yanı sıra dış devletlerin iç işlerine müdahalelerine engel olmak amacıyla çeşitli çözüm arayışları içerisine girdiği bilinmektedir. Aynı dönemde bilgi, teknoloji ve sanat alanında gelişkin, dönemine göre ileride olan Batı medeniyetini örnek almak yeniliklerin esas odak noktası iken genel anlamda anlaşılan bunun dışında bir bakış açısı olmuştur. Batılılaşmak toplumun klasik değerlerinden uzaklaşmak ya da yabancılaşmak gibi bambaşka bir biçimde değerlendirilmiş ve farklı birçok gerekçelerle gelişme ve değişime karşı muhalefet tarafından eleştirilmiş ve zaman zaman engellenmiştir.

Konuya geniş bir projeksiyonla bakıldığında gerek ıslahat gerekse yenileşme ve modernleşme çabaları Tanzimat ile başlayan Meşrutiyetin her iki döneminde de geliştirilen bir can suyu olarak da değerlendirilmiştir. Bu süreç Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında yerini daha kökten ve fakat rasyonel bir yönelimle inkılapçı bir modele bırakmıştır. Burada ulus devletleşme sürecinde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhuriyetin temel prensipleri arasında yer alan muasır medeniyetler seviyesine çıkmak ve daha da gelişmek mottosu ile siyasal, sosyal, ekonomik, hukuki ve dahi eğitim, sağlık gibi yaşamın neredeyse her alanında geliştirilen inkılaplarla modernleşmesi hedeflenmiştir. Bu inkılapçı yaklaşım Atatürk ilkeleri çerçevesinde geliştirilmiş ve gündelik yaşamda uygulanabilir girişimlerle kalıcılığı desteklenmiştir. Çarpıcı olan bu dönemde de Osmanlı döneminde gelişen şark /garp, alaturka/alafranga tartışmalarının kısmen de olsa devam etmiş olduğudur. İlerici/gerici, muhafazakâr/yenilikçi ya da ıslahatçı/inkılapçı tartışmaları söz konusu süreci ikircikli bir alana doğru taşımış olsa da modern dünyanın özellikle bilimsel ve teknolojik alanda kat ettiği aşama ve bunun sonuçları realitede ülkenin gelecek hedefleri ve idealleri söz konusu olduğunda genel bir kabul oluşturmuştur.

Yukarıda ana hatları ile çizilmek istenen süreç özelde Türk kadınının yeri ve konumunu düzenlemede genel anlamda ise insan hakları ve özellikle ulus egemenliğini büsbütün tesis etmede oldukça önemli adım ve kararları, inkılapları içermektedir. Bu bağlamda çalışma Cumhuriyet döneminin kadın hakları yönünde geliştirdiği inkılapları dönemin ruhunu ve eğilimini yansıtan aynı zamanda milli mücadele yılları ve Cumhuriyet'in kuruluşunun en önemli tanıklarından Hâkimiyeti Milliye gazetesi kaleminden analiz edileceği bir yöntemle sınırlıdır. Bu çerçevede makalede söz konusu süreli yayının kadın haklarının ilksel gelişmelerine işaret eden yılları olan 1930, 1933 ve 1934 yıllarına ait neşredilmiş nüshaları incelenmiştir. Süreli yayın arşivinin dışında literatür ve diğer arşiv kaynaklarından faydalanılarak hazırlanmış olan makale özellikle Türk kadın hakları konusunda alınan karar ve uygulamaların dönemin ulusal basın organlarından çalışmaya dahil edilen neşriyata

nasıl yansıdığı, kamuoyunun ve siyasal yönetimin bir yönüyle konuya dair bakış açısı ve yaklaşımı şark /garp, alaturka/alafranga bağlamı çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Milli Mücadele yılları Sivas'ta yayınlanan İrade-i Milliye gazetesinin devamı olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal tarafından Ankara'da 10 Ocak 1920'de çıkarılan Hâkimiyeti Milliye gazetesinin ilk yazılarının çoğu Mustafa Kemal tarafından yazdırılmıştır. Yanı sıra söz konusu gazete Millî Mücadele'nin sözcüsü durumunda olması bakımından da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yarı resmî yayın organı sayılmıştır (Öztoprak, Atatürk Ansiklopedisi).

Milli Mücadele yılları Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve modernleşme sürecinden itibaren başlayan şark/garp, alaturka/alafranga tartışmalarının etkisinde kalmıştır. Bu dönemde yurt işgallerine karşı başlatılan dekolonyal çabalar ülkenin istiklalini ve ikbalini kurtarmaya yönelik atılan önemli adımlara tanıklık etmiştir. Lozan kurtuluş mücadelesinin başarıyla sonuçlandığını ulusal ve uluslararası kamuoyuna resmen beyan ederek yurdun ikinci bir mücadele döneminin başlangıcını aralamıştır. Bu dönem öncekinden farklı olarak kültürel, diplomatik ve siyasal mücadele ile geçmiştir. Söz konusu süreç savaşın askeri ve siyasal yöntemlerle çözemediği sorunların masa başında çözümüne dair girişimlere sahne olacaktır. Bu yeni dönem bir taraftan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle toplumsal yapısının her anlamda geliştirilmesi yönünde yapılan büyük inkılaplarla sürdürülmüştür. Burada yeni kurulan ulus devlet bilim, teknoloji, sanat, kültür gibi pek çok alanda gelişkin olduğu kadar müreffeh toplumların seviyesine gelebilme gayretlerini öncelemiştir. Bu öncelenen amaçlar çerçevesinde yürütülen inkılap hamleleri içerisinde ulusal egemenliği bütünleyen ve toplumsal eşitliği büsbütün sağlayabilecek olan kadın hakları meselesidir. Zira kadın hakları meselesi esasında bir insan hakları meselesi olup toplumsal eşitliği öngörür. Çalışma kadın hakları sahasının özellikle kadının siyasal yaşama katılım ve varlığını hazırlayan hak ve özgürlükleri meselesine odaklanmaktadır. Zira kadınlara siyasi hakların tanınması toplumda siyasi katılımının tam anlamıyla sağlanması açısından önemlidir. Kamusal alanda kadınların varlığı ise anayasa ve uluslararası belgelerde yer alan eşitlik ilkesinin sağlanması açısından gereklidir.

1. Dünya'daki Büyük Değişim Üzerine Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişin İkircikli Tartışmaları "Şark /Garp, Alaturka/Alafranga"

Tarihte seçme ve seçilme hakkının feodalizmin yıkılması sonrasında mülk sahibi erkeklere tanınan bir vatandaşlık hakkı olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir. Buna göre Fransız ihtilali sonrasında bu hak mülk sahibi olmayan erkeklere de tanınmış aynı zamanda Fransız İhtilali kadın hakları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu doğrultuda Fransa'da "Kadın Hakları Bildirgesi" yayınlanmış, 1789'da ise krala sunulan bir dilekçe ile oy ve temsil hakkı istenmiştir. 1793 de aynı istek yenilense de reddedilmiştir. Eş zamanlı olarak bu hak arayışının diğer Avrupa ülkelerini de etkilemiş olduğu görülmüştür. Konuya genel bir çerçeveden bakıldığında kadın hakları konusunda en büyük ve köklü değişimin endüstri devrimi ile başladığı ifade

edilebilir. Öyle ki buharın endüstride kullanılmaya başlanması ile kadın bir işgücü olarak fabrikalarda çalışmaya başlamıştır. Bu şekilde kadınlara da o zamana kadar verilmemiş bazı hakların tanınmış olduğu görülmüştür. 20. yüzyıla gelindiğinde ise bazı feminist akımların da sayesinde Batı ülkelerinin birçoğunda kadınlara toplumsal ve siyasal anlamda eşit haklar getirilmiş, kadınlar özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinde (Finlandiya, İsveç, Norveç) 1900 lü yıllardan itibaren siyasal hayata katılmaya başlamışlardır. İngiltere’de kadınlar 1. Dünya Savaşı sonunda siyasi haklarını kazanırken, bu hareket daha sonra Amerika Birleşik Devlet’inde kendini göstermiştir. Amerika’da kadınlar ancak 1919 yılında seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır (Konan, 2011, s. 160).

Genel olarak kadın hakları teriminin 1790'lara kadar uzanmasına rağmen kadınlar için eşit siyasi haklar talebinin ancak 1848'de ortaya çıktığı belirtilmiştir. Söz konusu dönemde özellikle evli kadınların ekonomik haklar elde etmelerine odaklanılmış olduğu dikkat çeken bir husustur (Taylor, 1983, s. 12). 1848 yılı sonrasında kadınlar politik baskının belirli bir hedefi haline gelmiş ve politik faaliyetleri suç sayılmıştır. Öyle ki Almanya'nın kuzey eyaletlerinde kadınların siyasi kulüp üyeliği 1850'den 1908'e kadar yasaklanmıştır. Fransa'da ise kadınların siyasi aktivizmine karşı yasak Üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasına kadar devam etmiştir (Joeres, 1986). Kadınların oy vererek siyasi düzene katılması birçok ülke tarafından tehdit olarak görülmüş ve 1914'te Çin'de daha sonra 1945'te Arjantin'de benzer baskılar yaşanmaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşının kadınların oy hakkını elde edebilmeleri için büyük bir kredi sağladığı düşünülmüştür. Ancak Savaşta yer almak hiçbir şekilde kadınların oy hakkına sahip olmasıyla bağdaşmayacaktı. Savaşan ülkeler - Fransa, İtalya ve Belçika - kadınlara hak tanımış, tarafsız ülkeler - Hollanda ve İskandinavya - bunu ilk yapanlar arasında yer almıştır. Bazı ülkelerde, örneğin Danimarka ve İzlanda'da, savaş 1914'te zaten yürürlükte olan kadınların oy kullanma hakkını kaldırmıştır (Hause ve Kenney, 1984, s. 62).

Kadının siyasal yaşamdaki varlığını görünür kılma ve bu varlığı güçlendirmeye yönelik gelişen mücadeleye bakıldığında sürecin iki aşamada ele alınabildiği görülmektedir. Öyle ki Dünya'yı bu anlamda etkisi altına alan kadın hakları mücadelesi 19. yüzyılda sözü geçen sürecin ilk aşamasını oluşturan I. Dalga Feminizm/Kadın Hareketi olarak adlandırılan kadın hakları mücadelesiyle başlamıştır. Aynı zamanda 1960'larda bu hareketin farklı talepleri içerecek şekilde genişlemesiyle de II. Dalga Feminizm/Kadın Hareketi içinde devam ettiği görülmüştür ki bu da aynı sürecin ikinci aşamasıdır. Fransız Devriminin ana aksını oluşturduğu ve "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" söylemi ile devrimin hemen ardından öyle algılanmasa da kadın-erkek tüm insanları kapsayacak bir çağrıya dönüşen I. Dalga özellikle eşitlik ve özgürlük ilkelerinin kadınlar için de savunulması gerektiğini dile getiren Olympe de Gouges, ve Mary Wollstonecraft gibi kadınların bu siyasi hareketin entelektüel ve fiili temellerini atmasıyla gelişmiştir. I. Dalga Kadın Hareketinin temel çerçevesi fırsat eşitliği üzerinden hukuksal ve siyasal eşitlik talebiyle yükselmiş ve dünya genelinde

eylemsel alanda büyük kadın kitlelerini etkileyerek suffaret¹ terimiyle adlandırılan kadınların oy hakkı mücadelesiyle görünürlük kazanmıştır. 1960'lı yıllarda II. Dalga Kadın Hareketi olarak adlandırılan kadın talepleri yeniden yükselmiş ve bu dönemdeki kadınlar yasal-siyasal düzenlemelerin toplumsal alandaki kadın-erkek ilişkisindeki yaklaşımı değiştirmedini, eril hâkimiyetin kadın yaşamında baskı oluşturmaya devam ettiğini ifade etmeye başlamışlardır (Sumbas, s. 3-4).

Dünya'da birçok alanda olduğu gibi kadın hakları ve kadının siyasal yaşamdaki temsiliyeti konusundaki yaşanan köklü değişimler konusunda da Osmanlı İmparatorluğu'nda eş zamanlı olmasa da gecikmeli bir biçimde değişimler başlamış ve Osmanlı önce toplumsal daha sonra ise siyasal yaşamında bir kadın hareketliliği ile karşı karşıya kalmıştır. Bu hareketlilik kadınların birçok yaşam alanında elde etmek istedikleri haklarına yönelik talepler olarak görünür olmuş ve daha sonra gelişmiştir. Bu bağlamda Osmanlı'da ancak Tanzimat dönemi çalışmalarıyla Avrupa'dan esinlenen bir dizi reformun gerçekleşmiş olduğu görülmüştür. Tanzimat ile başlayan bu anlamdaki modernleşmenin Meşrutiyet dönemi girişimleri ile devam ettiği ifade edilebilir. Özellikle İkinci dönem Meşrutiyet ilkinde göre daha özgürlükçü ve kadının çeşitli yaşam alanlarında arzu ettiği hak ve özgürlükleri farklı vasıtalarla dile getirmeye başladığı bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu dönemde özellikle basın ve yayın kollarında kaleme alınan yazılar kimi erkek ya da kadın düşünürleri harekete geçirmiş ve kamuoyunda önemli ölçüde bir aydınlanma ve farkındalığın oluşmasına olanak sağlamıştır. ²

Batı uygarlığına gerçek yöneliş ve eğilimlerin de bu dönemde başladığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Avrupa'da ortaya çıkan her ideolojik hareketin eş zamanlı ya da gecikmeli olarak kısmen birbiri üzerine binerek kısmen de eski İslam görüşünün yerini alarak, yeni bir etik görüş halini aldığı görülmüştür. Bu bağlamda modernleşme sürecini salt kadın hakları açısından incelediğimizde Tanzimat'la başlayan çağdaşlaşma hareketi çerçevesinde Türk kadınının gerek düşünce alanında, gerekse doğrudan doğruya siyasi ve toplumsal haklar yönünden ciddi adımlar atabildiği söylenebilir. Bu gelişmeler ancak, söz konusu dönemlerin düşünce yapılarının ve ideolojik kalıplarının kendine özgü kalıpları içinde anlam kazanabilmiştir (Sağ, 2001, s. 16).

Osmanlı'nın en uzun son yüzyılında çözülmeye paralel gelişen anayasal çabalar eş zamanlı olarak kadın hakları konusundaki ilksel uyanışları beraberinde getirmiştir. Bu sessiz uyanış ile başlayan ancak daha köktenci ve geniş grupları etrafında toplayabilen kadın hareketleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir taraftan milli mücadelenin

¹ Tarite kadınların yasal olarak oy kullanma hakkını elde edebilmeleri adına sürdürdükleri bir mücadele olarak geçen Suffaret, Süfraj ya da suffrage hareketi, esasında kadınların toplumsal hayatta erkeklerle eşit olmak uğruna vermiş oldukları bir mücadeledir. Batı'da Women's Social and Political Union (Kadınların Toplumsal ve Siyasal Birliği) isimli bir derneğin kurulmasıyla birlikte Londra merkezli 'Süfraj Hareketi' (1903-1928) de resmi olarak başlatılmıştır. Öncülüğünü büyük ölçüde orta tabakadan gelen kadınların üstlendiği ve organize bir kadın hareketinin birinci dalgası olarak kabul edilen bu hareket kısa sürede ülke çapında yürütülen büyük bir mücadeleye dönüşmüştür. Bk. (Gömceli, 2019, s. 101).

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Özkaya Duman, 2020, s. 369-401).

olağanüstü koşullarında kendine yer edinirken kadını yaşamın ekonomik, siyasi ve sosyal birçok sahasına taşımaktadır. Bu taşıyışın bir gereklilik olarak ortaya çıkması zaman içerisinde başta cemiyet hayatı olmak üzere gündelik yaşamda eskisine karşın çok daha görünür bir kadın istihdamını ve varlığını ortaya koymuştur. Siyasal teşkilatlarda, cemiyet ve dernek kuruluşlarında, basın ve yayın yaşamında önemli roller üstlenmiş olan Türk kadınının çalışmanın ana odağını oluşturan siyasal yaşamdaki görünürlüğü ve temsiliyetini ortaya koyan gelişmeler çalışmanın bundan sonraki bölümünde Hâkimiyeti Milliye gazetesi ekseninde ele alınacaktır.

2. Cumhuriyet Dönemi İnkıpları Çerçevesinde Siyasal Yaşamda Kadın

Hakları Meselesi ve Bunun Hâkimiyeti Milliye'ye Yansımaları

2.1. Belediye Kanunu (3 Nisan 1930)

Cumhuriyetin ilanı ile gerçekleştirilen inkılap hareketinin en önemli aşamalarından birini kadın hakları oluşturmuştur. Türkiye'de kadınlara, özellikle siyasal hakların verilmesi Cumhuriyet ile birlikte gerçekleşmiş olmakla birlikte daha önce de değinildiği üzere bu yöndeki ilk belirgin adımlar özellikle II. Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Bu dönemde özellikle Osmanlı'nın hukuk ve eğitim alanlarındaki düzenlemelerinin kadın hareketlerinin başlamasında etkili olduğu ifade edilebilir.

Kadının özgürlüğü ve hakları konusundaki tarihsel sürece genel bir projeksiyonla bakıldığında 1920'li yıllardan itibaren kadın hareketinin, siyasal hak arayışı etrafında şekillenmeye başladığı görülmektedir. Entellektüel kadınlar tarafından yürütülen kadın haklarının siyasal boyutuna ilişkin tartışmaların TBMM'nin 3 Nisan 1923 tarihli oturumunda yani Cumhuriyetin ilanı öncesinde yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Burada bazı milletvekilleri Anayasa metninde yer alan 10 ve 11. maddelerin "18 yaşını bitiren her Türkün milletvekili seçimlerine katılabileceği" şeklinde düzenlenmesini savunmuşlar ancak bu öneri reddedilmiş ve ilgili maddeler, "her erkek Türk" şekliyle kabul görmüştür. Mecliste yaşanan bu tartışma sonrasında kadınlar harekete geçerek 15 Haziran 1923'te Nezihe Muhittin Hanım'ın başkanı olacağı "Kadın Halk Fırkası"nın kuruluşu yönünde izin talep etmişlerdir. Ancak bu talep de reddedilerek bu oluşumun nitelik değiştirerek, "Türk Kadın Birliği" adıyla derneğe dönüştürüldüğü bilinmektedir (Bolat, 2014, s. 29-30).³

Türk Kadınlar Birliği, Mart 1927'de yapılan kongresinde derneklerinin tüzüğüne kadının siyasal hakları için çalışılacağını bildiren 2. maddeyi eklemiş ve bu durum bu şekliyle kadın hareketinin siyasal hak arama mücadelesi açısından bakıldığında bir ilki oluşturmuştur. Bu çerçevede kadının siyasal hakları konusunda ilk girişimin 3 Nisan 1930'da kabul edilen Belediye Kanunuyla gerçekleştiği belirtilebilir. Bununla kadınlara Belediye seçimlerinde oy kullanma ve seçilme hakkı tanınmıştır. Kadınların Belediye seçimlerine katılma hakkını kazandığı gün, Atatürk'ün manevi kızı Ayşe Afet İnan konusu kadının seçme ve seçilme hakkı olan etkili bir konferans vermiştir. Öyle ki İnan buradaki konuşmasında bu hakkın, ulus egemenliğinin temel unsurlarından biri olduğunu belirtmiştir (Yüceer, 2008, s. 140-141). Atatürk'ün Türk kadınının haklarını elde etmeleri sürecindeki çabası noktasına vurgu yapan İnan, "Tarih Boyunca Türk

³ Ayrıntılı bilgi için bk. (TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Nisan 1923, İçtima IV, Devre. I, Cilt 18, s. 326).

Kadınının Hak ve Görevleri” isimli bir eser yayınlamıştır. Ayrıca 28 Mayıs 1953’te merkezi Kopenhag’da olan Beynelmül Kadınlara Alyansı’nın kongresine Ankara Üniversitesi’nin profesörü olarak 12 yaşındaki kızı ile birlikte katılmıştır. Aynı konferansta, Kadınlara Alyansı’nın idare heyetine üç sene için seçilmiştir (Özkaya Duman ve Payaslı, 2018, s. 84).

Kadınlara Belediye seçimlerine katılma hakkı konusunun Hâkimiyeti Millîye sütunlarına yansıyan şekline bakıldığında gazetesinin 4 Nisan 1930 tarihli sayısı dikkat çekmektedir. Zira bu sayının ilk sayfasında yer alan *Belediye Kanunu Kabul Edildi* başlıklı makalede Türk Kadınının siyasal yaşamdaki varlığını görünür hale getirebilecek ve belediye seçimlerine girebilmesini sağlayacak belediye kanununa dair gelişmeler özetlenmektedir. Bu önemli baş makale *Türk Kadınlara İntihap Haklarına Dair Konferans* alt başlığında Atatürk’ün çağdaş ve modern Türk toplumu ile özdeşleştirdiği çağdaş kadını simgeleyen ve bu anlamda Türkiye’de Cumhuriyet döneminin kadın hakları konusunun kuvvetli savunucusu Musiki Muallim Mektebi muallimlerinden Ayşe Afet İnan’ın konuşma metnini içermektedir. Burada yukarıda da kısaca değinildiği üzere kadınların intihap yani seçme ve seçilme haklarına dair önemli bilgiler verilmektedir. 3 Nisan’da Türk Ocağında düzenlenmiş olan bu konferansta İnan, konunun önemine ve kendisinin bu konu ile ilgisine dikkat çekmiştir. Buna göre,

“Bu meseleye temasımın ve onunla iştiğalimin, iki sebebi vardır: Biri ve en mühimmi, çünkü Türk milletinin azasındanım; çünkü Türk vatandaşım; intihap hakkının, cinsiyet farkı olmaksızın her vatandaşa şamil olmasını katiyetle isteyen bir kadınum. İkinci sebep, Musikî Muallim Mektebinde, Yurt Bilgisi namı altındaki dersin de hocasıym; bu dersin programında, intihap bahsi de vardır... Hanımlar, Efendiler; İntihap, hak mıdır? vazife midir? İşte bu sorgu bizi bugünün meselesi olmak lâzım gelen bir zemine sokacaktır. İntihabın esaslı ciheti, vatandaşın intihapta reyini kullanması hakkıdır. İntihap, millî hâkimiyet prensibinin fiilen tatbikidir. Bunun için hak olduğu meydandadır. Diğer taraftan, vatandaşlar, müşterek menfaat ve talilerine karar verirken hep beraber dikkatli olmak mecburiyetindedirler. Bu nokta, intihabı, vatandaşlar için bir vazife hükmüne koyar. Bu takdirde, intihap vazifesi, onu icraya kabiliyetli olduğuna hükmedilenlere raci olmak lâzım gelir. Görülüyor ki intihabın, hem hak ve hem de vazife telakki olunmasından, biri birine muarız iki nazariye çıkıyor. İntihabın hak olduğu nazariyesi, millî hâkimiyetin ifadesidir; millî hâkimiyet ise, bilirsiniz, istisnasız, vatandaşların umumî heyetindedir. Buna binaen, -sabilere ve delilerden başka- bütün vatandaşlar erkek ve kadın intihap hakkına maliktir. Çünkü millet her ferdi millet içinde, kendi mevcudiyeti kadar esaslı bir hakka maliktir. Millî hâkimiyetin cinsiyet farkı gözetmeksizin millet bütünü azasına ait olduğunda elbette şüpheye mahal yoktur. Bunda şüphe edenler demokrasi ve millî hâkimiyetin ne olduğunu anlamaktan âciz olan kimselerdir; asıl intihap hakkına kabiliyeti, liyakati olmayacak olan bu gibilerdir... Hulasa Hanımlar, Efendiler; Kadın intihap etmek hakkını ihraz etmelidir: — Çünkü demokrasinin mantığı bunu icap ettirir; — Çünkü kadının müdafaa edeceği menfaatler vardır; — Çünkü kadının cemiyete ifa edeceği

vazifeler vardır; — Çünkü kadının siyasî haklarını tatbik etmesi kendisi için faydalıdır..." (Hâkimiyeti Milliye, 4 Nisan 1930, s. 1-2).

Hâkimiyeti Milliye Türk kadınının hem cemiyet hem de siyasal yaşamdaki varlığına imkân verecek olan belediye kanununun kabulü yönünde sütunlarına baş makalelerle taşıdığı yazılarını günlük olarak neşretmiştir. Bu yazılardan birinde Siirt Mebusu Mahmut imzasıyla Türk kadınının, cemiyet hayatında yıllardan beri hak ettiği konumu ve seviyeyi elde ettiği, bu tarihe kadar kendisinden esirgenen hakları yeniden kazandığına dikkat çekilmiştir. Yanı sıra kadınların hak ettikleri vaziyet, kazandıkları hakkın yalnız içtimaî alana haiz olmadığı aynı zamanda bu gelişmenin onları bir vatandaş sıfatıyla, millî hâkimiyette erkekler kadar hak ve vazife sahibi olarak siyasî hayatta da söz sahibi yaptığına dair bilgilere yer verilmiştir (Siirt Mebusu Mahmut, 1930, s. 1). Makaleyi kaleme alan yazar, Afet İnan'ın 3 Nisan 1930'da Türk Ocağında verdiği konferansa işaret ederek şu önemli notları eklemiştir;

"Doğrusu haksızlığa, mantıksızlığa düşmemek şartıyla. Afet Hanımefendinin tezini, iddialarını cerh etmeğe imkân yoktur. Bu vesile ile şu noktaya işaret etmek istiyoruz: Kadın hareketi, Türk inkılabının prensipleri noktai nazarından yeni bir şey ifade etmiyor. Çünkü büyük Türk inkılabının doğurduğu yeni rejim, müsavat prensiplerinden mühlhemdir. Muallim Hanımın dediği gibi intihap sandığının önünde bir ümmi ile bir devlet adamı müsavî tutulurken, kadınları nasıl hariç bırakabiliriz?... Başka makalelerimizde bu mevzu üzerinde tekrar duracağız." (Hâkimiyeti Milliye, 5 Nisan 1930, s. 1).

"Türk Kadınlığının Gaziye Şükranı" başlığını sürmanşetine taşıyan Hâkimiyeti Milliye gazetesi Türk kadınlarına belediye kanunu ile intihap hakkı verilmiş olmasının memleketin her tarafında uyandırdığı mutluluğa dikkat çekmiştir. Söz konusu haber yazısında her gün Atatürk'e gelen telgraflardan bu durumun açıkça anlaşıldığına işaret eden yazı bu yönde gelen telgraflara da geniş yer vermiştir. Bu telgraflardan birkaçı şöyledir; "Lapseki-Türk kadınlığının lâıyk olduğu hukuku siyasîyeden bahsedilmesinden mütevellit sürürü, kazamız kadınlığı namına minnet ve şükranlarımıza terdifen arz eyleriz... Bursa-Türk kadınlığına intihap hakkını veren kanun, yüksek ilham ve dehalarından doğmuş ve bizleri inkişafa götüreceği yeni bir inkılaptır. Bu yeniliğin Türk milletini yüksek bir istikbale götüreceğini şüphesiz bulan Bursa kadınlık âlemi zevalsiz hürmet ve minnetlerini bu vesile ile de teyide şitap eyler..." (Hâkimiyeti Milliye, 6 Nisan 1930, s. 1).

Hâkimiyeti Milliye gazetesi 3 Nisan 1930 tarihli Belediye Kanunu yasaının kabulü sonrası neşrettiği birçok sayısında yukarıda bahsi geçtiği üzere Türk kadınlarından Atatürk'e gönderilen teşekkür telgraflarına geniş yer vermiştir. Bu yazıların bir kısmı söz konusu süreli yayının 13 Nisan 1930 tarihli nüshasında da yer almaktadır. Burada çeşitli vilayetlerden gelen teşekkür yazıları yer almaktadır. Bazıları;

"Kayseri- Ahiren kabul buyurulan Belediye kanunu ile Türk kadınlarına intihap etmek ve intihap olunmak hakkının verilmesini Kayseri kadınları büyük bir sevinçle karşılamışlardır. Bu vesile ile derin şükran ve minnetimizi arz eyleriz. Bayramiç- Türk kadınlığına bahşedilen hukuku siyasîyeden dolayı hararetle birbirlerini tebrik için bu dakikada içtima eden Bayramiç kadınları Ulu Gazilerine son derecede minnettar

olduklarını arz eder ve Büyük Müncilerini hürmetle selâmlar. Amasya — Türk milletini saltanat ve istila esaretlerinden ulu azminle kurtardın. Bugünde kadınlarına siyasi haklarını kazandıran hiç şüphesiz ki senin azim ve kararındır. Hayata namzet o an biz mektepli kızlar, Türk kadınlığını tasdik edilen bu hakkı dolayısıyla samimî minnet ve şükranlarımızı huzurunuzda arz ederiz. Amasya kız talebesi” şeklindedir (*Hâkimiyeti Milliye*, 13 Nisan 1930, s. 1).

Hâkimiyeti Milliye'nin aynı tarihli sayısında yer alan ve Yakup Kadri'nin imzasıyla neşredilen “Kadınların İntihap Hakkı” başlıklı makale birçok açıdan önemlidir. Öyle ki bu makale konunun çeşitli yönleriyle tarihsel bir bağlamda anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Yakup Kadri hem tarihsel hem de edebi bir yöntem bilim ve çerçeve ile kaleme aldığı makalesinde konunun kadının özgürlüğü meselesi olduğuna dair fikir vermektedir. Ayrıca özellikle Türk kadınına gerek iktisadi gerekse siyasi hayatta kendisine düşen görevi layıkıyla yerine getirdiği, büyük fedakârlıklar gösterdiği bunun içindir ki Türk kadınına intihap salahiyetini vermekle ancak onda esasen var olan bir hakkın ona tanınmış olduğuna dikkat çekmektedir. Yakup Kadri yanı sıra bu süreçte Afet İnan'ın Türk kadınlarının sesi ve temsilcisi olduğuna da işaret ederek söz konusu mücadelede Afet İnan'ın rolü ve çalışmalarına da değinmiştir (Kadri, 1930, s. 1).

Hâkimiyeti Milliye'nin 1930 yılı sayılarında yer alan birçok yazı ve makale konu bağlamında genel bir projeksiyonla incelendiğinde söz konusu yazı ve makalelerin ulus devletleşme sürecinde önemle ele alınan ve bu çerçevede yeniden inşa edilen modern Türk toplum yapısında kadına biçilen konum ve hürriyetleri görünür yapan gelişmelere dikkatle temas ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilk defa iki Türk kadınının (Nezahet ve Beyhan Hanımlar) hâkim olduğu, Kadın Yardım Cemiyeti çalışmaları, Halk Fırkasına kadın aza müracaatları, Türk kadınının yükselmesi ve gelişimini sembolize eden ve bu açıdan önemli bir isim olan Afet İnan'ın Türk Tarih ve Medeniyetini Tetkik Heyetinin oluşumundaki çalışmaları, nutuklarına dikkat çekilmiştir. Bu sayede çeşitli türden bu haber yazılarını sütunlarına taşıyan gazetenin Türk kadınına cesaret ve girişimcilik konusunda destek olduğu ayrıca kadınları teşvik etmede önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır (*Hâkimiyeti Milliye*, 29 Nisan 1930 & *Hâkimiyeti Milliye*, 8 Nisan 1930).

Kadının siyasal yaşamdaki temsiliyeti konusundaki talepler ve girişimler dönemin siyasal partisi Cumhuriyet Halk Fırkası vasıtasıyla da gündeme gelmiş söz konusu konu vekillerin meclis ve kurultay konuşmalarına taşınmıştır. Bu bağlamda CHF'nin özellikle 10-18 Mayıs 1931 tarihli üçüncü kurultayı önemlidir. Burada kadının siyasal temsiliyeti konusunun anlaşılır ve açıklayıcı bir ifade ile gündeme getirildiği görülmektedir. Buna göre “...Belediye intihabına kadın ve erkek, bütün vatandaşların iştirakını tatbik edebilmek fırkamız için mühim bir muvaffakiyettir. Gerçi ilk intihapta hadis olan ahval, diğer birçok tesiratin da inzımasıyla endişe verecek şekiller gösterdi. Fakat bu ilk tecrübe gelecek intihapların daha sakın ve salim bir mecrada vukuu için istifadeli olacaktır. Bu suretle hâsıl olan intibah ve melekeler diğer taraftan geçecek zamanda memleketin mücehhez olacağı maddi ve manevi vesait, mebus intihabında da bir dereceli kadın ve erkek vatandaşların iştiraki ile

umumi intihapların demokrasi ahkâmı dâhilinde tesisine imkân bırakacaktır...” (Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, s. 5-6; *Vakit*, 11 Mayıs 1931, s. 1).

2.2. Muhtarlık Kanunu (26 Ekim 1933)

Kadınların belediye meclisi üyeliği seçimlerine katılımının sağlanmasının ardından 26 Ekim 1933'te Köy Kanunu'nda yapılan değişiklik ile Türk kadınlarına muhtarlığa ve köy ihtiyar heyetlerine seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Bu çerçevede yapılan ilk seçimlerde Aydın ili Karpuzlu Nahiyesi Demircidere Köyü'nde muhtarlığa seçilen Gül Esin Hanım ilk kadın muhtar olmuştur (Özdemir, 2014, s. 179). Bu hak kapsamında 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20. ve 30. maddelerinin değiştirilmesine dair kanun mecliste kabul edilmiştir. Kadınların Köy kanunu ile bu önemli yasal hakkı elde etmesi esasında siyasal hayattaki temsiliyetlerinin yani milletvekilliği meselesinin gündeme gelmesine yol açacaktır. Bu bağlamda siyasal haklar konusunda atılan en önemli adım da bir sonraki başlıkta değinilecek olan seçme ve seçilme hakkı olacaktır.

Ulusal basın sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da İstanbul'a göre etkin ve geniş ölçekte olmasa da kadın hakları konusunun sesi ve savunucusu olma yönündeki yayınlarıyla kamuoyu oluşturmada öncü roller üstlenmiştir. İstanbul basınında yer alan ve ana yayın kollarından olan, aynı zamanda Ulus Devletleşme sürecinin önemli yayın organları arasında bulunan Hâkimiyeti Milliye'nin kadın hakları konusunda özellikle 26 Ekim 1933 tarihli kanun çerçevesinde önemli sayıda yayınları olmuştur. Bu bağlamda söz konusu gazetenin Türk kadınlarının köy muhtarı olma haklarına dair gelişmelere geniş yer verdiği görülmektedir. Özellikle “Yeni ve Büyük Bir İnkılap Hamlesi Daha” başlıklı makale Necip Ali imzasıyla neşredilmiş olup buna göre Avrupa'da hemen her ülkeden önce Türk kadınının hâkimlik kürsüsüne oturduğu, tahsillerini ikmal ederek muhtelif mesleklere girmiş olan kadınların büsbütün muvaffak oldukları belirtilmiştir. Köy muhtarlığıyla ihtiyar heyetlerine kadın aza seçilebilmesine dair Türkiye Büyük Millet Meclisinden çıkan kanunun önemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca Türkiye'de köyün büyük bir önemi olduğu, Türk milletinin büyük bölümünün köylü olduğu için bu kanunla kadının siyasî haklarından birine daha sahip olmasının değerine işaret edilmiştir (Ali, 1933, s. 2).

2.3. Seçme ve Seçilme Hakkı Kanunu (5 Aralık 1934)

Toplumsal eşitliğin özellikle siyasal yaşam bağlamındaki görünümü kadınların da seçme ve seçilebilme özgürlüğüne sahip olmasını öncelemektedir. Bu bağlam bu açıdan gelişmiş toplumların ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Atatürk özellikle genel anlamda kadının yaşamın pek çok alanındaki yerini, rolünü daha çağdaş ve adil çerçevede geliştirme yönünde ortaya koyduğu ilksel devrimleriyle bu türden bir çağdaş toplum modeli idealize etmiştir. Gelişkin toplumların yaşamın neredeyse birçok alanında kadına verdiği yer ve değer ile ölçülebildiğine işaret eden Atatürk, Türk kadınının seçme ve seçilebilme hakkı ile aslında toplumsal anlamda büsbütün bir ulusal egemenliğin sağlanmasına katkı sağlayabileceğine dikkat çekmiştir.⁴

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Eldeniz, 1956, s. 739- 743).

Kadının siyasal yaşamdaki görünürlüğü ve varlığı meselesi aslında kadın haklarından çok bir insan hakları meselesi olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca kadın hakları ve kadının özgürlüğü mücadelesinde kolonyal sürece maruz kalmış toplumların diğerlerine göre kadının özgürlüğü ve hakları konusunu öncelendiği ve bu bağlamda daha köktenci, geniş çerçeveli ve bütünsel bir eşitliği elde etmede direngen ve başarılı oldukları da dikkatlerden kaçırılmamalıdır.⁵

Türk kadınına siyasal temsiliyetine ilişkin 5 Aralık 1934'te milletvekili seçme ve seçilme haklarının tanınmasına dair yasal düzenlemeler gerçekleştirilerek kadınların toplumsal, hukuksal ve siyasal hakları somut olarak belirlenmiştir. Yanı sıra kadınların temel yurttaşlık haklarının hangi koşullarda ve ne zaman düzenleneceğini belirleyenler, Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucu ve önderleri olmuştur (Bozkurt ve Bozkurt, 2014, s. 57). Bu konuda Cumhuriyet döneminin ilk Başbakanı İsmet Paşa, vermiş olduğu 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun önemli bazı maddelerinin (on ve on birinci maddelerinin) değiştirilmesiyle ilgili söz konusu kanun teklifinin 5 Aralık 1934 tarihinde yasalaşmasını yönünde girişimde bulunarak bu sayede Türkiye'de kadınlar milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmişlerdir (BCA, 490.01.2.9.15; Kurun, 5 Aralık 1934, s. 1).

Cumhuriyet dönemi Atatürk'ün liderliğinde gerçekleşen inkılaplarda çağdaş ve müreffeh Türkiye açısından idealize edilen uygar toplumda kadına büyük ve önemli görevler, haklar vermiştir. Bu yaklaşımla Atatürk özellikle kadınların statülerinin geliştirilmesi, ancak daha önemlisi ülkenin geleceğinde söz sahibi olmaları yönünde siyasal yaşamdaki görünürlüğünü öncelemekteydi. Öyle ki Türkiye Büyük Millet Meclisinin Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkını veren kararını, Mustafa Kemal Atatürk şöyle değerlendirmektedir:

"Bu karar Türk kadınına sosyal ve siyasî hayatta bütün milletlerin üstünde yer vermiştir. Çarşaf içinde; peçe altında ve kafes arkasındaki Türk kadınına artık tarihlerde aramak lâzım gelecektir. Türk kadını evdeki medenî mevkiini salâhiyetle işgal etmiş, iş hayatının her safhasında muvaffakiyetler göstermiştir. Siyasî hayatta belediye seçimlerinde tecrübesini yapan Türk kadını, bu sefer de mebus seçme ve seçilme suretiyle haklarının en büyüğünü elde etmiş bulunuyor. Medenî memleketlerin birçoğunda, kadından esirgenen bu hak, bugün Türk kadınının elindedir ve onu salâhiyet ve liyakatle kullanacaktır" (Yüceer, 2008, s. 145).

5 Aralık 1934 tarihli Türk kadınının seçme ve seçilme hakkı konusu 1934 yılı itibarı ile artık Hâkimiyeti Millîye adı ile değil bu yayın organının değişen yeni ismi Ulus ile basında yerini almıştır. Zira 28 Son teşrin 1934 tarihli ve gazetenin on beşinci yılı üzerine 4794 numaralı sayı ile Hâkimiyeti Millîye artık Ulus adıyla neşredilmiştir. Bu

⁵ Tarihsel bağlamda kolonyal süreci tecrübe etmiş toplumların seçme ve seçilme hakkını diğerlerine göre kademeli değil de bir arada sağlanmış olduğu dikkat çekicidir. Bu durumun sömürgeleştirilme tecrübesi ve ulus devletleşme süreci ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Buna göre kadının seçme ve seçilme hakkı bağlamındaki hareketliliğinin kolonyal ve Postkolonyal dönemde görünür olduğu ve söz konusu çabaların giderek artış gösterdiği görülmektedir. Öyle ki bu dönemde kadınlara birçok ülkede aynı anda tanınan seçme ve seçilme hakkının dekolonyalizm ile ilişkilendirilebilmesi de önemli bir diğer argümandır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Özkaya, 2021, s. 431; Terzi, 2015).

durum gazetesinin ilk sayfasında şu şekilde yer almaktadır: “Hâkimiyeti Milliye’yi kuran Atatürk’tür. Gazetemize Ulus adını da o verdi. Adımız, andımızdır: Atatürk’ün ulusçuluk yolunda yürüyeceğiz (Ulus, 28 Son teşrin 1934).

Seçme ve seçilme hakkının elde edilmesine ilişkin ilk haberler 6 İlk Kanun 1934 tarihli Ulus gazetesinin ilk sayfa sütunlarına “Millet Meclisinin Tarihi Toplantısı” başlığı ile yansımıştır. Haberin ana başlığı “22 yaşını bitirmiş kadın erkek her Türkün saylav seçebilmeleri ve 30 yaşını bitirmiş olanların da saylav seçilebilmeleri onaylandı” şeklinde olup yazıda bu gelişmenin Türk inkılabının uzun yıllardan beri yürüttüğü siyasal mücadelenin bir başarısı olduğuna dikkat çekilmiştir (Ulus, 6 İlk Kanun 1934). Söz konusu gazetesinin aynı tarihli sayısında Ankara Kız Lisesi Muallimleri tarafından kaleme alınan “Ankara Kadınlarına” başlıklı yazıda, Ankara kadınlarına seslenilerek Türkiye Büyük Millet Meclisinin Türk kadınlarının tarih boyu, dünyaca da tanınmış olan fazilet ve ulusal fedakârlıklarının takdir ettiği belirtilmiştir. Ayrıca onların da erkek yurttaşları gibi devlet idaresinde söz sahibi olduklarının kanunla kabul edildiği vurgulanmıştır (Ulus, 6 İlk Kanun 1934).

Hâkimiyeti Milliye’nin Ulus adıyla çıktığı 1934’ün 7 İlk kanun tarihli sayısında Türk kadınına tanınmış olan siyasal temsiliyet hakkı üzerine Büyük Millet Meclisi toplantısında kadınlara meclis locasında geniş yer verildiği ardından kararı bir bayram havasında kutlayan Ankaralı kadınların Halkevi salonunu doldurduğu belirtilmiştir. Burada Ankara Kız Lisesi muallimlerinin düzenlediği bu önemli toplantıda Ankaralı kadınların katıldığı şehirlî ve köyden imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir ulusun tek amaç etrafında nasıl bir arada olduğuna işaret edilmiştir. Salonda Bayan İsmet İnönü, Bayan Kazım Özalp, Bayan Celal Bayar, Bayan Muhlis Erkmen, Bayan Cemil Ubaydın, Bayan Rıfat Börekçi, Saylav Bayanları, Kız Lisesi Muallimleri, diğer okul muallimleri, talebeler yer almıştır. Oldukça yoğun bir kalabalığın içinde Bay Necib Ali Kücuka, Kültür Bakanı Abidin Özmen de yer almıştır (Ulus, 7 İlk Kanun 1934, s. 1).

2.4. Türk Kadınının Siyasal Temsiliyeti “8 Şubat 1935 Genel Seçimleri”

5 Aralık 1934 tarihinde, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun bazı maddelerinde yapılan değişiklikle 22 yaşını bitirmiş kadın-erkek her Türk’ün saylav seçebilmeleri ve 30 yaşını bitirmiş olanların da saylav seçilebilmeleri onaylanmıştır.⁶ Karar Ulus gazetesinin 6 Aralık 1934 tarihli nüshasında “Türk kadınları milletvekili seçme ve seçilme hakkı elde etmişlerdir” şeklinde yer almıştır (Ulus, 6 Aralık 1934). Kurun gazetesi de söz konusu kararı “Teşkilatı Esasiye Değiştirildi”, “Kadın-Erkek Otuzunu Bitiren Vatandaş Mebus Seçilebilecek” başlıklı haberinde Ankara kadınlarının halkevinde elde ettikleri bu siyasal hak ile ilgili Atatürk’e ve Meclis Başkanlığına teşekkür için toplantı tertip edeceklerini ifade etmiştir (Kurun, 6 Aralık 1934).

Ulusal basına yansıyan ve yukarıda örneklerle açıklanmaya çalışılan söz konusu gelişmeye göre Türk kadınları milletvekili seçme ve seçilme hakkı elde etmiş ve bu sayede kadınlar ilk defa 8 Şubat 1935 tarihinde milletvekilliği seçimlerine katılmıştır. Bu seçimler sonucunda 17 kadın milletvekili seçilmiş, ancak 1936’da boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde Hatice Özgener Çankırı’dan milletvekili

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. *Resmî Gazete*, 8/12/1934, s. 4523.

seçilerek kadın vekil sayısı 17'den 18'e yükselmiştir. Bu bağlamda kadına verilen siyasal hakların 1935-1939 yıllarını kapsayan V.Döneminde TBMM'de tam olarak Kadın milletvekillerinin Meclisteki temsil oranı % 4.5 gibi bir duruma kavuşmuştur. Türk kadını elde ettiği bu hakkı kullanarak ilk defa beşinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olarak görev almıştır (Özkaya Duman, 2020, s. 375).

Türk kadını seçme ve seçilme hakkı elde etmesiyle CHF'nin 9-16 Mayıs 1935 tarihli dördüncü kurultayında artık kadın vekiller parlamentoda görev almışlardır. Öyle ki Türk kadını bu hakkını kullanarak 1935 yılı seçimlerinde meclise vekil olarak seçilmişler ve bu dönemde kadınlar parlamentoda temsil hakkını kullanmışlardır. CHF'nin bu dördüncü büyük kurultayında ilk toplantı günü sekreterlik ve hesap komisyonunda kadınlar görevlendirilmişlerdir (*Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı*, 9-16 Mayıs 1935, s. 5-44). Bu çerçevede kadının siyasal yaşamdaki mücadelesinde CHF'nin parti kurultayları, nizamname ve programlarının incelenmesinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır.⁷

1935 yılı TBMM'nin 5.Döneminde mecliste görev alan kadın vekiller arasında Mebrure Gönenç, Hatı Çırpan (Satı Kadın), Türkan Örs Baştuğ, Sabiha Gökçül Erbay, Şekibe İnel, Hatice Özgener, Huriye Öniz Baha, Fatma Memik yer almıştır. Yanı sıra Nakiye Elgün, Fakihe Öymen, Benal Nevzad İstar Arıman, Ferruh Güpgüp, Bahire Bediş Morova Aydılek, Mihri Bektaş, Meliha Ulaş, Esmâ Nayman, Sabiha Görkey, Seniha Hızal da seçilmiştir. 1935 seçimleri Atatürk'ün yaşamında katıldığı son genel seçimdir. 1 Mart 1935'te TBMM çalışmalarına başlamış ve Atatürk, yeniden Cumhurbaşkanlığına Abdülhalik Renda ise Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. 7 Mart 1935'te ise hükümet kurma görevi alan İsmet İnönü oy birliği ile güvenoyu almıştır (Özkaya Duman, 2020, s. 383-386; Aydoğan ve Mahmutoglu, 2013, s. 137).

Genel seçimler konusu, 8 Şubat 1935 tarihli Hâkimiyeti Milliye sütunlarına "Saylav Seçimi Dün Yapıldı" başlığıyla yer almıştır. Bu haberde ulusça gösterilen birlik, ülküye bağlılık, yurttaşlar arasında sağlanan ulusal bütünlük ifadeleriyle konuya dikkat çekilmiştir. İlk sayfada yayınlanan haber yazısında özellikle kadın seçmenlerin yer aldığı seçim resimlerine geniş yer verilmiştir (*Ulus*, 9 Şubat 1935). Gazetenin 11 Şubat 1935 tarihli nüshasında Necip Ali Küçüka imzasıyla yayınlanmış yazıda kadın saylav olduktan sonra erkeklerle eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğu, bu yeni ve ileri yaşamda bilginin ve bilimin katkısına vurgu yapılmıştır. Küçüka'ya göre yeni biçim kadın yaşamında artık kadın çalışan, kazanan, üreten her şeyi erkekle bir arada araştırabilme kabiliyeti elde edebilmeye muktedir olarak gösterilmiştir. Buna göre kadın haklarındaki bu yeni biçim yurdun erdem inanisinde da mevcuttur ve Türk toplumunda sosyal ayrımlar olmadığı gibi cinsi ayrımlar da yoktur (*Ulus*, 9 Şubat 1935, s.1). Bu yaklaşımla Hâkimiyeti Milliye, toplumsal yapıda kadın hakları konusunun kadın erkek elitliği meselesi ve esasında toplumsal eşitlik ile ifade edilebileceğine dikkat çekmiştir. Yanı sıra söz konusu haberde kadının sahip olduğu siyasal hakların beraberinde toplumsal ve cemiyet yaşamında da birçok özgürlüğü kazandırdığı, kadına birey olarak cesaret ve öz güven sağladığı vurgulanmıştır.

⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Alacı, 2016).

Sonuç

Milli mücadele yıllarında olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de basın toplumsal eğilimi ve kanaati yansıtan bir külliyat ortaya koyarak tarih araştırmalarına önemli bir referans oluşturmaktadır. Bu yönüyle basın esasında bir toplum hafızası ve belleği şeklinde bünyesinde bilgileri muhafaza etmektedir. Tüm basın ve yayın kolları ile çeşitlilik gösteren ve tarafların tarihsel olay ve gelişmelere bakış açısını gözler önüne seren süreli yayınlar bir arada ve mukayeseli olarak ele alındığında kimi zaman arşiv belgelerinden temin edilemeyen çıkarımlara ulaşılmasına olanak tanımaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın ana kaynağı olarak ele alınan Hâkimiyeti Milliye gazetesi gündem ve güncel yansıyan tarihsel gelişmeleri çalışmada ana konu olarak ele aldığımız Türk kadınının siyasal yaşamdaki temsiliyetine dair ayrıntıları ekseninde dikkatlice ve günlük olarak ele almıştır. Öyle ki Hâkimiyeti milliye gazetesi Cumhuriyetin temel prensipleri ve Atatürk ilkelerine dayanan kadın hakları konusundaki ilksel inkılapların sesi ve taşıyıcısı olarak önemli bir rol üstlenmiştir.

Konuya tarihsel bağlamda bakıldığında Türkiye’de kadınların siyasal yaşamdaki temsiliyeti yönündeki ilksel girişimlerin Osmanlı’nın son yüzyılı içerisinde gelişen modernleşme süreciyle ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı Devletinde çeşitli yaşam alanlarında beliren değişim, kadınların da yaşamını, statüsünü, rollerini irdelemelerine olanak tanıyarak gelişen tarihsel koşullar çerçevesinde de onları ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamın bir parçası haline getirmeye başlamıştır. İlginçtir ki bu süreçte özellikle I.Dünya savaşının ortaya çıkardığı ağır koşullar kadın girişimi ve belli ölçüde cesaretini besleyecek olanaklar sunmuştur. Bu dönem özellikle İstanbul’da kadınlar tarafından çıkarılan gazete ve dergiler, kuruluşlarını tamamladıkları derneklerle görünürlüğünü elde eden kadınlar yasal zeminlerde siyasal hak taleplerini ortaya koymuşlardır. Öyle ki kadınların Cumhuriyet Dönemi’nde kavuştukları hak ve özgürlüklerde son yüzyılın bu şekilde gelişen kadın hakları girişimleri ve faaliyetlerinin etkili olduğu belirtilebilir. Ve fakat unutulmamalıdır ki bu taleplerin köktenci bir yaklaşımla adının konulması ve yasalaşması ancak Cumhuriyet döneminin bir kazanımıdır.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Türkiye’de kadınlar, siyasal haklarına ilk olarak yerel seçimlerde seçme ve seçilme haklarına kavuşarak elde ettiler. İkinci olarak da 1933 yılında muhtar ve ihtiyar heyetine seçilme hakkı ve son olarak da 1934 yılında anayasada yapılan değişiklikle milletvekili seçme ve seçilme haklarına sahip oldular. Ancak yasal zeminde engellerin kalkmasına karşın Türkiye’de kadınların siyasete “oy verme” yetkisinin dışında siyasal temsiliyet yönündeki genel katılımının da yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu tespitin kadınların ulusal olduğu gibi yerel yönetimlerde de az sayıda temsil edilmiş olduğu gerçeğine dayandığı anlaşılmaktadır.

Extended Abstract

From the Ottoman Empire to the Turkish Republic, both reform and innovation and modernization efforts were a lifeline developed in both periods of the Constitutional Era that started with the *Tanzimat* (Reorganization) Era. This process left its place to a revolutionary model with a more radical but reasonable and rational orientation after the proclamation of the Republic. To that end, it was aimed to

Özkaya, O. (2023). *Şark/Garp, Alaturka/Alafranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye Sütunlarından Siyasal Yaşamdaki Kadın Hakları İnkılabı (1930-1934). Selçuk Türkiyat, (Cumhuriyet’in 100. Yılı Özel Sayısı): 473-497. Doi: 10.21563/sutad.1378469*

modernize the newly established Republic of Turkey in the process of nation-stateization with the motto of rising to the level of contemporary civilizations and developing further, which is among the basic principles of the republic, with the reforms developed in almost every field of life such as political, social, economic, legal and even education and health. This revolutionary approach was developed within the framework of Atatürk's principles, and its permanence was supported by the initiatives applicable in daily life. The striking point is that the eastern/western and Turkish/European debates that developed during the Ottoman period continued, albeit partially, in that period. Although the progressive/reactionary, conservative/innovative, or reformist/revolutionary debates carried the process into an ambiguous area, the progress the modern world made, especially in the scientific and technological field, and its results created a general acceptance when it comes to the future goals and ideals of the country in reality.

The process to be outlined above includes significant steps, decisions, and reforms in regulating the place and position of Turkish women in particular and in establishing human rights and especially national sovereignty in general. In this sense, the study is limited to a method that analyzes the reforms developed by the Republican period regarding women's rights, reflecting the spirit and tendency of the period, as well as the years of national struggle and the *Hâkimiyet-i Milliye* newspaper, one of the most important witnesses of the establishment of the Republic. In this context, the published copies of the relevant periodical in the years 1930, 1933, and 1934 were analyzed in this article. The article, which was written based on literature and other archival sources apart from the periodicals archive, evaluated how the decisions and practices taken on Turkish women's rights were reflected in the publications included in the study from the national press organs of the period, and the perspective and approach of the public and the political administration on the subject within the context of eastern/western and Turkish/European.

Considering the subject in a historical context suggests that the initial attempts to represent women in political life in Turkey emerged with the modernization process that developed in the last century of the Ottoman Empire. The change that appeared in various areas of life in the Ottoman Empire allowed women to revise their life, status, and roles and started to make them a part of economic, social, and cultural life within the framework of the developing historical conditions. Notably, this process, especially the harsh conditions created by World War I, offered opportunities to nurture women's initiative and courage to a certain extent. In this period, especially in Istanbul, newspapers, and magazines published by women, and women who gained their visibility through the associations they founded, put forward their demands for political rights on legal grounds. In fact, the women's rights initiatives and activities that developed this way in the last century were influential in the rights and freedoms women gained in the Republican Era. However, it is crucial to note that the naming and enactment of these demands with a radical approach is the only achievement of the Republican period.

In the Republican era, women in Turkey first gained their political rights by being granted the right to vote and be elected in local elections. Secondly, they had the right to be elected to the local authority and the council of elders in villages in 1933, and finally, with the amendment made in the constitution in 1934, they had the right to elect and be elected as a deputy. In this regard, the *Hâkimiyet-i Milliye* newspaper, which is considered the primary source of the study, carefully and daily discussed the agenda and the historical developments reflected in the relevant day in the axis of the details of the representation of Turkish women in political life, which is discussed as the main subject in this study. Moreover, the *Hâkimiyet-i Milliye* newspaper played a vital role as the voice and carrier of the primary reforms on women's rights based on the basic principles of the Republic and Atatürk.

In conclusion, despite the removal of legal obstacles regarding the visibility and representation of women in political life, the widespread participation of women in politics in terms of political representation, apart from the power to "vote" in politics, is essentially insufficient. This determination is because women are underrepresented in local governments as well as nationally. This context reveals that it prioritizes examining the topic within the framework of human rights rather than the freedom and rights of women. In any case, the representation of women and, in a broader framework, the visibility of women in many areas of life such as socio-economic, education, science, academia, health, and culture is also encouraging with its observed progress.

Kaynakça

1. Arşivler

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 490.01.2.9.15.

1.2. Taha Toros Arşivi

2. Süreli Yayınlar

Hâkimiyeti Milliye

Kurun

Ulus

Vakit

3. Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, 5-6.

Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı, 9-16 Mayıs 1935, 5-44.

Resmi Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

4. Telif Eserler

Alacı, B. (2016). Atatürk dönemi Cumhuriyet Halk partisi kurultaylarında, nizamnamelerinde ve programlarında kadın algısı. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, 3.

Ali, N. (1933). Yeni ve büyük bir inkılap hamlesi daha. *Hâkimiyeti Milliye*, 27 Birinci Teşrin 1933, 2.

Aydoğan, E. & M., Tansu, B. (2013). Mustafa Kemal Atatürk döneminde yapılan seçimler ve karakteristik özellikleri. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 113-142.

Bozkurt, B. & Bozkurt, İ. (2014). Türkiye'nin ilk kadın il belediye başkanı 'Müfide İlhan' ve Mersin'deki çalışmaları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, 19.

Eldeniz, P. N. (1956). Atatürk ve Türk Kadını. *Belleten*, Cilt XX, 80, 739- 743.

Gazioğlu Terzi, E. (2015). Ulus-devlet inşa sürecinde kadınların siyasi hakları: Türkiye'de seçme-seçilme haklarına ilişkin tartışmalarda sömürgecilik sonrası söylemin izleri. *Journal of Academic Inquiries*. Vol 10, Issue.

Gömceli, N. (2019). Süfraj hareketinin İngiliz tiyatrosundaki yankılarına bir örnek: Elizabeth Robins ve votes for women! (1907). *DTCF Dergisi*, 59.1, 100-124.

Hause, S. C. ve Kenney, A. R. (1984). *Women's suffrage and social politics in the French third republic*. Princeton University Press, New Jersey, 62.

Joeres, R-E. (1986). *German women in the eighteenth and nineteenth centuries: a social and literary history*, Editor: Mary Jo Maynes, Indiana.

Kadri, Y. (1930). Kadınların intihap hakkı. *Hâkimiyeti Milliye*, 13 Nisan 1930, 1.

Konan, B. (2011). Türk kadınının siyasi hakları kazanma süreci. *AUHFD*, 60, 157-174.

Mahmut, Siirt Mebusu (1930). Türk kadını. *Hâkimiyeti Milliye*, 5 Nisan 1930, 1.

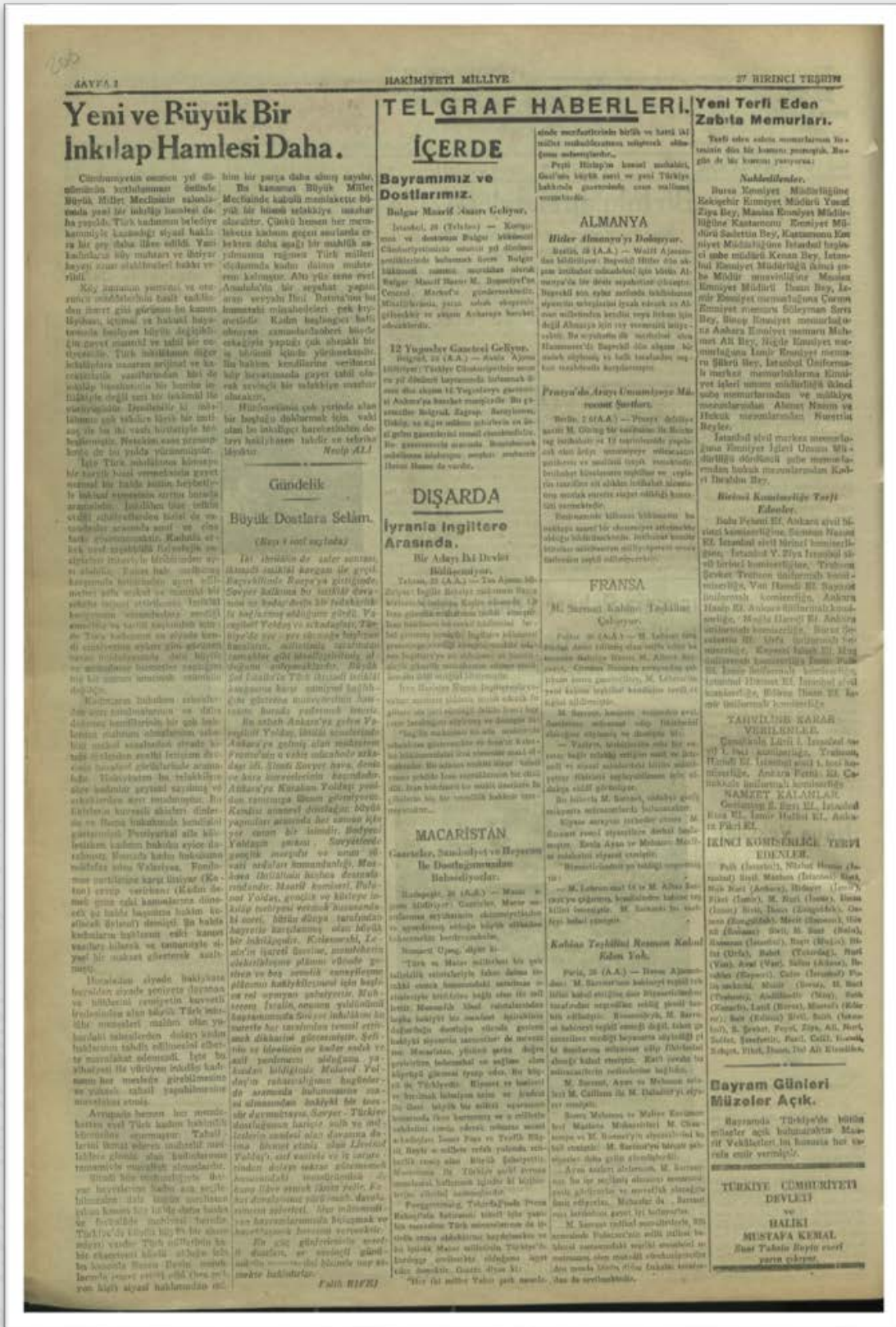
- Özdemir, N. (2014). Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınması üzerine yapılan kutlamalar. *History Studies*, Volume 6, Issue 5 September.
- Özkaya Duman, O. (2020). Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yüzüncü yılında tek ve çok partili dönemde kadın temsiliyetinin karşılaştırmalı analizi (1935-1960). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 67, 369-401.
- Özkaya Duman, O. & Payaslı, V. (2018). Cumhuriyet Döneminde modernleşmenin kadın simgesi: Afet inan (1925-1938). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt:17, 33, 65-122
- Özkaya, O. (2021). A vague issue of existence: the case of turkey on women's right to vote and be elected (1930-1960). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu*, 69, 430-455.
- Öztoprak, İ. (2022). Hâkimiyeti Milliye. *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hakimiyet-i-milliyeye-gazetesi/>, Erişim Tarihi: 22.04.2022.
- Sağ, V. (2001). Tarihsel süreç içerisinde Türk kadını ve Atatürk. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, 1, 9-23.
- Salman Bolat, B. (2014). 1930- Kadınlara intihap (seçme- seçilme) hakkı verilmesine yönelik tutumlar. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, 19.
- Sumbas, A. (2022). Kadın ve siyaset. (<http://kader.org.tr/wpcontent/uploads/2020/12/Kad%C4%B1n-ve-Siyaset-Sosyolojisi.pdf>) Erişim Tarihi; 03.07.2022.
- Taylor, B. (1983). *Eve and the New Jerusalem: socialism and feminism in the nineteenth century*, New York.
- Yüceer, S. (2008). Demokrasi yolunda önemli bir aşama: Türk kadınına siyasal haklarının tanınması. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, 14.

EKLER

Ek.1: Hâkimiyeti Milliye, 5 Nisan 1930.

Özkaya, O. (2023). Şark/Garp, Alaturka/Alafranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye Sütunlarından Siyasal Yaşamdaki Kadın Hakları İnkılabı (1930-1934). Selçuk Türkiyat, (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı): 473-497. Doi: 10.21563/sutad.1378469

Ek.2: Hâkimiyeti Milliye, 27 Birinci Teşrin 1933.

Özkaya, O. (2023). Şark/Garp, Alaturka/Alafranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye Sütunlarının Siyasal Yaşamdaki Kadın Kuvveti İnkılabı (1930-1934). *Selçuk Türküyatı*, (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı): 473-497. Doi: 10.21563/sutad.1378469

Ek.3: Ulus, 6 İlk Kanun 1934.

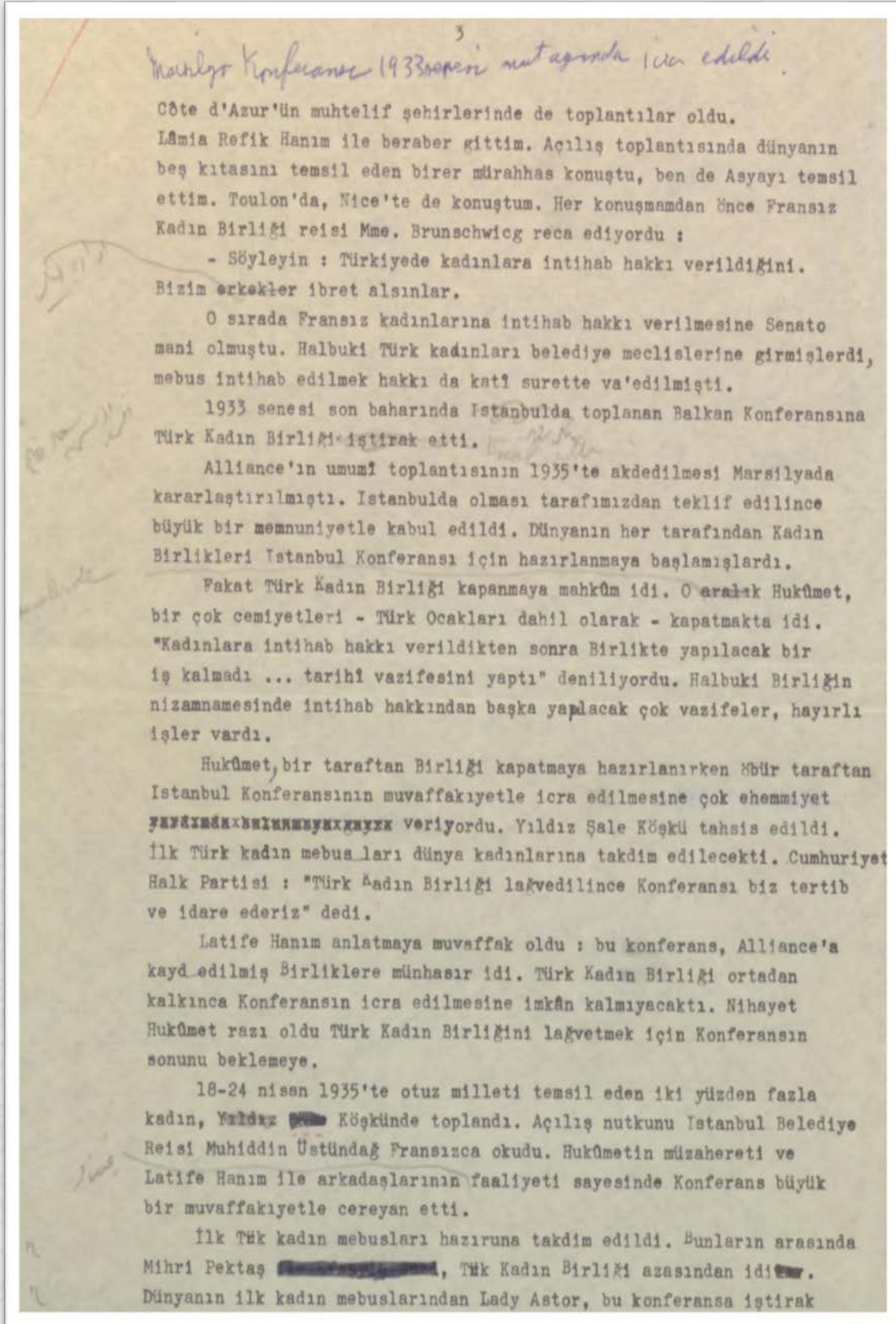
Özkaya, O. (2023). Şark/Garp, Alaturka/Alafranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye Sütunlarından Siyasal Yaşamdaki Kadın Hakları İnkılabı (1930-1934). *Selçuk Türkiyat*, (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı): 473-497. Doi: 10.21563/sutad.1378469

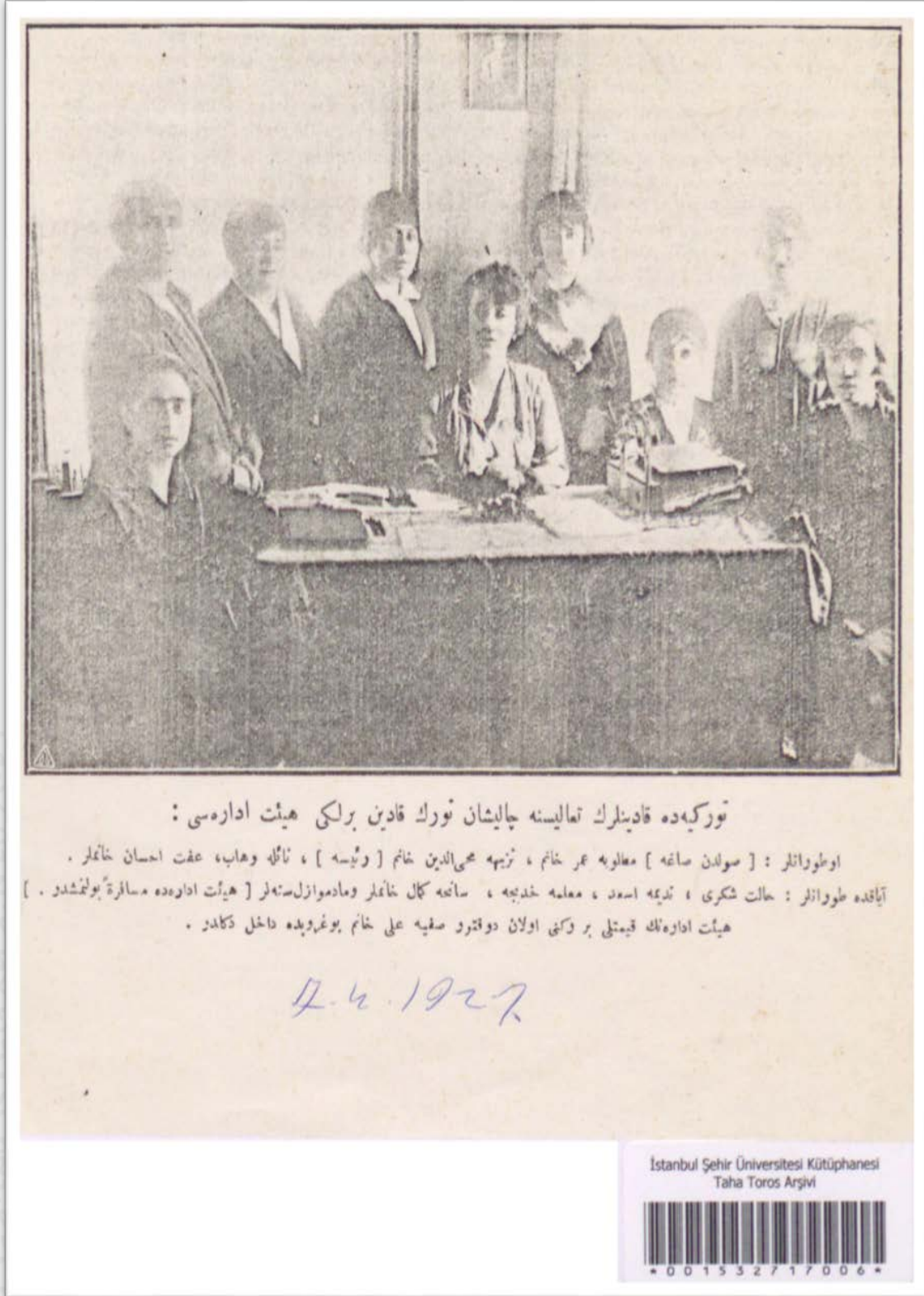

Ek.4: Ullus, 4 İlk Kanun 1934.

Özkaya, O. (2023). Şark/Garp, Alaturka/Alafaranga Tartışmaları Çerçevesinde Hâkimiyeti Milliye Sütunlarından Siyasal Yaşamdaki Kadın Hakları İnkılabı (1930-1934). Selçuk Türkiyat, (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı): 473-497. Doi: 10.21563/sutad.1378469

Ek.5: Taha Toros Arşivi, TT-550890, Latife Bekir Çeyrekbaşı ve Türk Kadınlar Birliği.

Ek.6: Taha Toros Arşivi, 7-4-1927, Türk Kadın Birliği Heyet-i İdaresi üyelerinin toplu bir resmi.

Türkiye’de Popülizm ve Seçimsel Demokrasiye Prelüd: İngiliz Elçilik Raporlarında 1954 Seçimleri Üzerine Bazı Düşünceler

Prelude to Populism and Electional Democracy in Turkey: Some Reviews on 1954 Elections in the Reports of the British Embassy

Resul BABAĞLU * Öz

Demokrat Parti’nin ilk iktidar döneminde girilen icraatların ve iktidar pratiklerinin seçmen onayına sunulması açısından 1954 seçimleri yabancı temsilciliklerin de dikkatle takip ettikleri bir yarış olmuştur. Bu seçimler öncesinde Türkiye’de yaşanan ve siyasi tansiyonu yükselten birtakım gelişmelerin seçmen nezdinde nasıl karşılanacağı merakla beklenmekteydi. Cumhuriyet Halk Partisi’nin mallarına el konulması, Halkevlerinin ve Millet Partisi’nin kapatılması gibi gelişmeler 1954 seçimlerine gidilen süreçte iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiyi gerginleştirmiştir. Türkiye’deki siyasal gelişmeleri dikkatle takip eden İngiltere’nin Ankara Büyükelçiliği’nin dışişleri bakanlığına iletmek üzere hazırlanmış olduğu raporlar, 1954 seçimleri öncesinde vatandaşların oy tercihlerine etki edecek birtakım hususları içermesi bakımından anılan dönemi farklı bir pencereden okumaya imkân sağlamaktadır. Bu süreçte partilerin seçmen tercihlerine etki etmek için kullandığı stratejiler, dış politikanın iç politikaya ne şekilde etki ettiği ve bu bağlamda iktidar ve muhalefetin Batı ittifakı konusunda sağladığı oydaşmanın 1954 yılında çıkarılan Petrol Kanunu üzerinden belki de ilk kez sorgulanmaya başlaması gibi gelişmelerin tartışıldığı elçilik raporları, zamanın ekonomi politişini ortaya koyması açısından dikkate alınmayı hak etmektedir.

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü
babaogluressul@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8726-904X
İzmir / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi, Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History
babaogluressul@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8726-904X
İzmir / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

1954 Seçimleri, İngiliz Elçilik Raporları, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, Seçim stratejileri.

Abstract

In terms of presenting the actions and power practices initiated during the first ruling period of the DP government for voter approval, the 1954 elections were a race that foreign missions also carefully followed. A number of developments happened before the elections and raising the political tension in Turkey were eagerly awaited in how the voters would meet. Developments such as the seizure of the property of the RPP, the closure of the People’s Houses, and the closure of the Nation Party strained the relationship between the government and the opposition during the 1954 elections. The reports to be forwarded to the foreign ministry which were prepared by the UK Embassy in Ankara closely following the political developments in Turkey, provides the opportunity to look at the mentioned period from a different aspect, since it contains some issues that will affect the voting preferences of the citizens before the elections of 1954. In this process, the strategies used by the parties to influence voter preferences, the embassy reports discussing developments such as how foreign policy affects domestic politics and, in this context, the questioning of the ruling and

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 16/03/2023

opposition party on the Western alliance on the Petroleum Law, which was issued for the first time in 1954, deserves to be taken into account in terms of revealing the political economy of the time.

Keywords:

1954 Elections, British Embassy Reports, Democrat Party, Republican People's Party, Election strategies.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren Türkiye'nin Batılı devletlerle yakın bir diplomatik temas sağlamış olması dış politikada önemli gelişmeleri doğurmasının yanında, Türkiye'de demokratik değerlerin esas alınacağı bir siyasal sistemin kurumsallaşması için de uygun bir zemin hazırlamıştır (Yılmaz H., 1997). 1946 yılında Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasından sonra başlayan iki partili siyasal sistemde yapılan seçimler ile Türkiye'de liberal rekabetçi demokrasinin ilk tohumları atılmıştır. 1946 yılında çok partili siyasal düzene geçilmesinin ardından 1950'de yapılan seçimlerin DP'nin üstünlüğüyle sonuçlanmasıyla birlikte CHP 27 yıl boyunca sürdürdüğü iktidarını kaybetmiştir. 1950 seçimlerinden sonra DP dönemine damga vuran meselelerin başında gelen seçim kanunu tartışmaları hem Türkiye'deki demokrasinin sancılı bir başlangıç ile anılmasına yol açmış hem de DP'li yıllar olarak bilinen 1950-1960 arası devrenin iktidar ve muhalefet ilişkileri açısından girift bir serüven halini almasına neden olmuştur (Hale, 1980). Gerçekten de DP döneminin en geçerli siyaset yapma biçimi olan ve siyasal alandaki meşruiyetin yegâne dayanağı olan seçimler, Türk siyasal kültüründe "milli irade" olarak kabul edilen ve iktidar-muhalefet ilişkilerinde temel belirleyici olan bir formül olarak sonraki dönemlere de devretmiş ve siyasetin domine edici unsurlarından biri olmuştur (Sütçü, 2011).

Türkiye'de demokrasiye geçiş süreci olarak bilinen savaş sonrası yıllardan sonra İnönü CHP'sinin 1960'lı yıllardaki iktidar ortaklıkları ve 1970'li yıllarda Bülent Ecevit'in liderliğinde kurulan koalisyonlar da dâhil olmak üzere CHP oldukça sınırlı sayıda iktidar şansı bulmuş olmasına rağmen bu parti, her dönemde siyasal hayatın önemli bir aktörü olmaya devam etmiştir (Çınar, Uğur Çınar, & Açıkgoz, 2022). Kurucu bir parti olma özelliğinden ileri geldiği bilinmekle birlikte, CHP'nin bu vasfı birçok araştırmada vurgulanmış, ancak Türkiye'nin siyasal hayatında yaşanan parti mücadelelerinin ve siyasal krizlerin yapısal nedenleri üzerine var olan literatür son derece cılız bir görünüm arz etmiştir. Görülebildiği kadarıyla, Türkiye'deki siyasal yapıyı siyaset biliminin birikimiyle teorik ve karşılaştırmalı bir yöntemle inceleyen Özbudun'un ufuk açıcı eseri bu konunun araştırılmasında başucu bir kaynak olma özelliğini haizdir (Özbudun, 2011). Demokrat Partili yılları odağa alan araştırmaların önemli bir kısmında izlenen lineer ve kronolojik anlatı, hiç şüphesiz dönemin bütünsel bir panoramasını sunması açısından kayda değer bulgular içerse de bu çalışmalar, siyaset bilimi perspektifinin olanaklarından yoksun durumdadır (Demir, 2010; Uyar, 2017). Dönemi yaşayanların anılarında yer yer karşılaşılan bir husus olan 1924 Anayasası'nın kapsayıcılık ve siyasal hayatı düzenleyen hükümlerindeki yetersizlikler dolayısıyla 1950'li yıllarda iktidar-muhalefet ilişkilerinin sağlıklı bir zeminde ilerlemesinin imkânsızlığı ve bu durumun yarattığı siyasal ve toplumsal kutuplaşma bir yönüyle 1950'lilerin daha kapsayıcı bir değerlendirmeye tabi tutulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır (Menderes, 2011, s. 104). Kuvvetli bir merkezi hükümetin belirleyici olduğu kadim geleneği yaşatan 1924 Anayasası, her ne kadar devrimci bir zihniyetin ürünü olsa da politik kültürden dolayı Osmanlı geçmişinden belirgin izler taşımaktaydı. Diğer yandan da toplumsal rıza üretiminin elde edilmesi için

de siyasal partiler vs. gibi politikanın araçları olan mekanizmanın geliştirilmesini zorunlu kılmaktaydı (Kalaycıoğlu, 2023, s. 3).

Gerçekten de başta kuvvetler ayrılığı olmak üzere anayasal denetim ve bazı kritik kurumların özerkliği gibi hususların sadece muhalefet cenahının seçim propagandalarında yer bulabildiği 1950’li yıllar, Türkiye’de popülizm ve sandık demokrasisinin kurumsallaştığı bir döneme tekabül eder. 1954 seçim sonuçlarının iktidar çevrelerinde yarattığı güç temerküzünün yol açtığı siyasal kırılmalar, bilindiği üzere 1960 Darbesi’ne giden süreci de başlatmıştır. Akyol’un “güç zehirlenmesi” olarak tarif ettiği bu durum, açık ara farkla kazandığı seçimlerden sonra DP iktidarının basın, üniversite, yükseköğretim gençliği ve siyasal muarızlar başta olmak üzere bütün muhalefet odaklarıyla girdiği rekabette tercih ettiği orantısız mücadele yöntemlerinde açığa çıkmıştır (Akyol, 2021, s. 301). Bu çalışma kapsamında odağa alınan 1954 seçimlerinin Türkiye’de siyasal sistemin açmazlarından olan iktidar-muhalefet ilişkileri ve siyasal kutuplaşma gibi olguların arka planına ışık tutması açısından kayda değer bir tarihsel durak olduğu düşünülmektedir.

“Beyaz Devrim”den Sonra İktidar ve Muhalefet İlişkileri

Türkiye, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan ve birden çok partinin yarıştığı seçimler sonucunda oluşan tabloyla siyaseti domine edecek iki partili düzene bir geçiş yapmakla kalmıyor, aynı zamanda geniş seçmen kitlelerinin siyasal yaşamda belirleyici bir rol alacakları süreç de başlamış oluyordu (Cinar, 2023, s. 9). Türkiye’de ilk kez “genel oy” ilkesine dayalı, yargı denetiminde, açık tasnif ve gizli oy esasları 1950 seçimleri ile kurumsallaşmıştır (Kahraman, 2010, s. 351; Koçlar & Özduygün, 2017, s. 270; Benhür, 2007). 18 Mayıs’ta açıklanan kesin seçim sonuçlarına göre TBMM’de önemli bir çoğunluk elde ederek siyasal iktidarı Cumhuriyet Halk Partisi’nden (CHP) devralan DP, siyasal düzenin belki de ilk kez sınıfsal açıklamalarla anlaşılmaya çalışıldığı bir dönemin en önemli aktörü olacaktır. 1950-1954 arasındaki iktidar-muhalefet ilişkileri, partilerin rolleri değişmiş olarak siyasal çatışmaları doğuran tartışmalı bir evreye damga vurmuştur (Tunçay, 1995, s. 179). 1950 seçimlerinin iktidarın el değiştirmesiyle sonuçlanması, CHP açısından sürpriz bir durum olmuştur. Bila’ya göre, 1950 seçimlerinden sonra CHP’de her kademedeki panik durumu başlamıştır (Bila, 1999, s. 139). Seçimleri kaybetmenin verdiği şaşkınlıkla hareket eden CHP’li siyasetçiler, yenilginin arkasında yatan sosyal ve ekonomik nedenlere eğileceklerine tepkisel davranarak seçim sonuçlarını sathi açıklamalarla değerlendirme yoluna gitmişlerdir (Uyar, 2017, s. 31). DP’nin milleti kandırdığı, halkın yeni bir arayış içerisinde olduğu, bu nedenle CHP’nin bu noktada yerine getirmesi gereken ilk görevin aldatılmışlığını millete göstermek ve bu hatayı tamir etmek olduğu şeklinde görüşler partililer tarafından dillendirilmiştir (Güngör, 2004, s. 63). Ancak iç siyasette yarattığı şaşkınlık ve belirsizlikten öte, 1950 seçimleri Türkiye için her açıdan yeni bir devri başlatmış ve bu yönüyle özellikle Batı dünyasının dikkatle takip ettiği gelişmeler dizisini beraberinde getirmiştir (Lary, 1953).

Türkiye’de 1950 seçimlerinin siyasal ortamı biçimlendiren etkisinin yanında sözü edilen süreçte iktidar-muhalefet ilişkilerine yön veren bir diğer husus da dış politikada görülen gelişmelerdir. Türkiye’nin Yunanistan ile birlikte 1952 yılında NATO’ya

girmesi iç politikada DP'ye belirgin bir saygınlık kazandırmıştır. Denilebilir ki, Türkiye'nin NATO'ya girmesi yalnızca Sovyet tehdidi karşısındaki yalnızlığını gidererek kendisine bir güvenlik şemsiyesi oluşturmamış, aynı zamanda toplumsal uyum ve bütünlüğün sağlanmasına da yardımcı olmuştur (The National Archive (TNA), Foreign Office (FO) 371/101848, Annual Report of Turkey for 1951, WK 1011/1, January 2, 1952). Türkiye'nin NATO'ya dâhil olmasıyla İngiltere'nin Ortadoğu'da tesis ederek etkinliğini arttırmayı planladığı Ortadoğu Komutanlığı'nda da aktif bir rol alacağı beklentileri doğmuştur. Doğal olarak ABD ve İngiltere gibi Batılı demokratik yönetimlerin başını çeken devletlerle işbirliğine gitmenin iç siyasette de kaçınılmaz sonuçlar doğurması beklenmekteydi. Öte yandan, daha önce NATO'ya giriş denemeleri başarısızlıkla sonuçlanan CHP karşısında Batı ile ilişkiler noktasında bariz bir üstünlük elde eden DP'nin bu konudaki olumlu imajı, 14 Mayıs seçimlerinden sonra yapılan ara seçimlerde de iyi sonuçlar almasına etki eden faktörlerden biri olarak kabul edilebilir (TNA, FO 371/101848, Annual Report of Turkey for 1951, WK 1011/1, January 2, 1952). İngiliz elçiliğinde görev yapan yetkililerin gözlemlerine göre Adnan Menderes'in güçlü liderliği de dış politikadaki gelişmelerin avantaja çevrilmesinde etkili olmuştur. Bu değerlendirmelere göre; Bulgaristan'dan Türkiye'ye yapılan göçlerin sorunsuz bir şekilde yönetilmesi de DP'nin saygınlığını arttıran gelişmelerden biriydi. Her ne kadar parti içindeki otoritesine karşı bazı itirazlar yükselse de Menderes'in güçlü mizacı partideki liderliğini perçinleyen bir etki yaratmıştır. Bunun yanı sıra, 1950 seçimlerinden sonra iç siyasette belirleyici etki yaratan bir diğer husus da CHP'nin bir türlü adapte olamadığı muhalefet rolünün yarattığı boşluktu. Her şeyden önce Halkevlerinin kapatılması ve mallarının hazineye aktarılması CHP içindeki istikrarsızlığın en başta gelen nedenleri arasındaydı (Öymen, 2009, s. 203).

1950'li yılların ilk zamanlarında ortaya çıkan liberal ortamın yarattığı rehabetin ülke içinde oluşturduğu ve siyasal özgürlüğün maksimalist yorumunun yol açtığı istenmeyen durumlardan biri de aşırı siyasallaşmış grupların kendilerini ifade etme imkânı bulmuş olmalarıydı. İngiliz diplomatların gözlemlerine göre organize bir komünist hareketin zemin kazanmak amacıyla harekete geçtiği görülmüştür. Bu nedenle Türk Ceza Kanunu'nda yapılan bazı değişikliklerle komünist düşüncenin liderlerine karşı toplu tutuklama eylemine girişilmiştir. Tıpkı sol siyasette görülen canlanmada olduğu gibi, Atatürk devrimlerinden rahatsızlık duyan ve kendilerine *Ticaniler* diyen sekte ve İslam'ın aşırı yorumuna yakın olan bir grubun başlattığı reaksiyoner eylemler iç siyaseti yönlendiren bir etki yaratmıştır (TNA, FO 371/101848, Annual Report of Turkey for 1951, WK 1011/1, January 2, 1952).

1950 seçimlerinden sonra yurt genelinde ortaya çıkan kısa süreli ılımlı havanın ardından iktidarın muhalefete karşı tavrı giderek sertleşmeye başlamıştır. Hatta denilebilir ki, Türkiye'de genel anlamdaki iktidar-muhalefet ilişkilerinin temel karakteri haline gelmiş olan çatışmalı ilişkinin kurumsallaşmasında sözü edilen dönemin hususi bir etkisi vardır. Şöyle ki temellerini Osmanlı siyaset düşüncesinin paternalist karakterinden alan otoriteryanizm, İttihat ve Terakki iktidarındaki II. Meşrutiyet dönemi ve iki savaş arası dönemin tek partili yıllarından sonra siyasal dönemlendirmenin önemli bir dilimi olan Menderes döneminde de siyaset ikliminin

temel belirleyenlerinden biri olmuştur. 1950 Mayıs'ındaki iktidar değişiminden kısa bir süre sonra iktidarın muhalefet grubuna karşı takındığı sert tutum bu devamlılığın en bariz örneklerindedir. Henüz 1952 yılında Avrupa Konseyi'ne katılan Türk delegasyonunda yer alan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, BBC'ye vermiş olduğu röportajda Türkiye'de iktidar partisinin muhalefete karşı sert tutumundan yakınlıkla kendi ülkesinde rahatlıkla radyoda görüşlerini açıklayamadığından şikâyet etmiştir (TNA, FO 371/101849B, From Ankara to Foreign Office, WK1013/2, January 15, 1952). Tahmin edilebileceği gibi Kasım Gülek yurda döndükten sonra ülkesini yurtdışında karalamakla suçlanmış ve bu gerekçeyle bizzat Menderes, Kasım Gülek'in bir daha yurtdışı görevlere gönderilmeyeceğini ifade etmiştir (TNA, FO 371/101849B, From Ankara to Foreign Office, WK1013/2, January 15, 1952). 1950 seçimlerinden sonra muhalefet rolüne ısınmakta bir hayli güçlük çeken CHP'nin iktidarı antidemokratik olmakla suçlaması üzerine DP'li siyasetçilerin başvurduğu savunma mekanizması genellikle tek parti iktidarının uygulamalarının hatırlatılıp iktidarı eleştiren siyasetçilerin riyakârlıkla suçlanması şeklinde işliyordu (Danforth, 2021, s. 29).

DP'nin muhalefete karşı sertleşen tutumunun belki de en bariz göstergesi 1951 yılında Halkevlerinin kapatılmasıyla birlikte CHP'nin de tek parti döneminde elde etmiş olduğu bazı taşınmazlara el konulacağına ilişkin yasal düzenleme yapılması gerektiği yönündeki söylentilerdi. TBMM komisyonunda hazırlanan yasa taslağına göre CHP'nin sahip olduğu malların hazineye devredilmesi öngörülüyordu. Nitekim muhalefetteki siyasetçilere göre bu tasarının gerçek amacı CHP'nin iflas ettirilerek parti örgütünün dağıtılmasıydı (TNA, FO 371/101849, From Ankara to Foreign Office, WK1013/13, June 17, 1952.). Bu yöndeki iddialar CHP'ye yakın basın organlarında da sıkça dile getiriliyordu. Nitekim Hüseyin Cahit Yalçın, *Ulus* gazetesinde Menderes'in otoriter yönetim anlayışına vurgu yaparak DP iktidarının hızla demokrasiden uzaklaştığını ifade etmiştir (TNA, FO 371/101849B, From Ankara to Foreign Office, WK1013/16, July 28, 1952). 1950 Seçimlerinden sonra Türkiye'de siyaset sahnesinin büsbütün çatışmalı bir ortama dönüşmesi liderler düzeyinde de polemik ve karşılıklı suçlamaları beraberinde getirmiştir. 1952 yılında İzmir'de partililere yapmış olduğu açıklamada İnönü, partisinin aleni saldırılara hedef olduğunu iddia etmiştir. İktidarın muhalefeti sindirmeye çalıştığını belirten İnönü, böyle bir yönetim anlayışının demokratik ilkeleri tahrip etmekle kalmayıp aynı zamanda siyasi istikrarı da baltaladığını ileri sürmüştür. İnönü'nün bu yöndeki konuşmaları, sürpriz olmayan bir şekilde iktidara yakın basın araçlarında "isyana teşvik" olarak değerlendirilmiştir. Çok geçmeden DP'liler de karşı atağa geçmişlerdir. İnönü'nün İzmir'deki mitinginden üç gün sonra gittiği Balıkesir'de DP'liler de harekete geçerek bir tür karşı miting düzenlemişlerdir. Bu sırada karşı karşıya gelen partililerden bazı kişiler yaralanmışlardır. Bu gelişmeler üzerine Ege turunu erken tamamlayan İnönü, Ankara'ya dönmüştür. İktidara yakın olan *Zafer* gazetesinin İnönü'yü provokatör ve hain diye suçlaması dönemin siyasal havasının ne ölçüde gerildiğini göstermektedir. Siyasal havanın karşılıklı saldırılar düzlemine girdiği bu günlerde her iki partideki sağduyulu insanların inisiyatif almalarıyla ortam biraz olsun yumuşamaya başlamıştır (TNA, FO 371/101849B, From Ankara to Foreign Office, WK1013/16, July 28, 1952).

1954 seçimlerinden önce yaşanan en önemli olay, CHP'nin mallarına el konulmasını öngören yasanın yürürlüğe girmesiydi. Tek parti döneminde CHP'nin edindiği taşınmaz malların haksız bir şekilde iktisap edildiğini savunan DP'li siyasetçiler bir kanuni düzenleme yoluyla muhalefet partisinin bazı mülklerine el konulmasını planlamışlardır. DP'lilere göre; CHP'nin ülke genelinde sahip olduğu ve değeri 3,5 milyon lira olan 800'e yakın taşınmazın yeni bir statüye kavuşturulması için hak ve adaleti yerine getirmek adına bizzat CHP'nin de desteğinin sağlanması gerekmektedir (Çakmak, 2015, s. 3). Bu konudaki tartışmaların basını meşgul ettiği günlerde, hükümet vakit kaybetmeksizin kanuni düzenlemeyi TBMM'den geçirerek CHP'nin mallarına el koyan tasarıyı yürürlüğe koymuştur. Kuşkusuz, İngiliz diplomatların gözlemlerine göre; bu adım seçimler öncesinde muhalefeti ekonomik açıdan zora sokmaya dönük bir eylemdi. Nitekim *The Times*'ta çıkan uzun bir değerlendirme yazısında da iktidar partisinin bu eyleminin seçimlerden önce planlanmış bir tasarı olduğu ileri sürülmüştür (Political Storm Over Moves Against Peoples Party, 1954). Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra basında yer alan eleştirilere rağmen hükümet çevreleri, halkın büyük bir kesiminin bu düzenlemeye destek verdiğini iddia etmişlerdir (TNA, FO 371/112922, From Ankara to Foreign Office, WK 1013/1, December 31, 1953).

1954 Seçimlerinden Önce Yaşanan Bazı Gelişmeler

DP iktidarının ilk yıllarında ülke siyasetinde görülen muhataralı koşulların giderek zirve yaptığı 1953 yılı aynı zamanda erken seçim konusunu da gündeme getirmiştir. Geriye dönüp bakıldığında Halkevlerinin kapatılması, CHP'nin mallarına el konulması gibi siyaset sahnesindeki uyumu bozan gelişmelerin yol açtığı tartışmalı ortamda Başbakan Adnan Menderes, Sivas'taki parti kongresinde, normal koşullarda 1954 yılında yapılması gereken seçimlerin 1953 yılında yapılabileceğini ortaya atmıştır. Bu yolla muhalefetin baskın bir seçimle yenilgiye uğratılması planını gündeme getiren Menderes bazı partililerden destek görememiştir. Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu, tarımsal hasadın kötü geçeceği beklentisi nedeniyle 1953'te yapılacak bir seçimde köylü çevrelerin DP'ye destek vermeyebileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak Menderes'in teklifine olumsuz yaklaşmıştır (TNA, FO 371/101849B, From ANKara to Foreign Office, WK 1013/22, October 21, 1953.). Nihayet 1954 yılına gelindiğinde bir yandan aday belirleme işlemleri yapılırken bir yandan da iktidarın kalkınmacı siyaset anlayışı doğrultusunda ülke genelinde açılışlar ve temel atma törenleri düzenlenmiştir. Samsun Limanı'nın temelini atılması, İzmit'teki kâğıt fabrikasının hizmete açılması, Mersin Limanı'nın inşaatına başlanması gibi gelişmeler, seçimler öncesinde iktidar partisine seçmen nezdinde gözle görülür bir saygınlık sağlamıştır (Eroğul, 2003, s. 139).

İktidarın muhalif basına yönelik tavrının 1954'ten sonra giderek katılaşılmaya başlamasının zirve noktasını yeni basın kanunu ile başlatmak isabetli bir tespit olacaktır. 9 Mart 1954 tarihinde *Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki Kanun* ile basına karşı ciddi önlemler alma yoluna giden DP iktidarı bu yolla seçimler öncesinde kendisine karşı yöneltilen suçlamaların önünü almaya çalışmıştır (Resmi Gazete, S. 8660, 17 Mart 1954). Kanunun yürürlüğe girmesinden

sonra bazı gazeteciler hakkında açılan davalar sonucunda 18 gazetecinin hapis ile cezalandırılması dış basında da yankı uyandırmıştır (A Very Limited Freedom, 1954). Seçimler öncesinde yaşanan bu gelişmeler kaçınılmaz bir şekilde iktidar partisinin kendi uygulamalarına yöneltilen eleştirilere karşı refleks niteliğinde tepkiler vermesi sonucunu doğurmuş, bu durum da iktidara yakın bir yaygın politikası takip eden *Zafer* gazetesinin dış basını hedef alan yazılara yer vermesine neden olmuştur (Critisizm of The Times, 1954).

1954 yılı Türkiye’de iktidarın ABD ile ilişkilerini geliştirmek ve buna bağlı olarak batıdan elde edilen ekonomik yardımların devamını sağlamak için Bayar ve Menderes’in ABD’ye yapmış oldukları seyahatler ile hatırlanmaktadır. Yaklaşık üç ay süren ABD gezisini bakanlar düzeyinde büyük bir katılımcı listesi ile gerçekleştiren Bayar’ın bu ziyaret ile elde etmeyi planladığı asıl hedefin ekonomik yardımların devamı olduğunu ileri süren İngiliz diplomatlara göre bu ziyaret Türkiye’de iktidara yakın basın organları tarafından başarı olarak sunulmuştur (TNA, FO 371/112922, From Ankara to Foreign Office, WK 1013/4, February 13, 1954). Hiç kuşku yok ki, Cumhurbaşkanı Bayar’ın hemen ardından ABD’ye giden Menderes’in de ABD’den talep ettiği ekonomik yardımlar, 1954 seçimlerinden sonra da iktidarın gücünü pekiştirme ve Türkiye’nin ekonomik istikrarının devam ettirilmesi amacıyla matufu (TNA, FO 371/112922, Ankara Political Summary no 11, WK 1013/13, May 21, 1954). Şu var ki, Türkiye’de iktidarın ABD ile kurmaya çalıştığı ittifak bağlarının yarattığı tek taraflı bağımlılık durumu 1954 seçimlerinde muhalefetin yoğun olarak üzerinde durduğu bir eleştiri başlığı olacaktır (Güngör, 2004).

22 Haziran 1953 tarihinde toplanan CHP’nin 10. Kurultay’ında gündeme gelen konuların başında yaklaşan 1954 seçimleri yer alıyordu. Delegelerin aday belirleme yetkisinin gündeme geldiği 10. Kurultay’da delegeler parti merkez teşkilatı karşısında bariz bir güç elde etmişlerdir. 10. Kurultay’da gündeme gelen önemli bir mevzu da anayasa mahkemesi ve ikinci meclisin açılmasına ilişkindi. Bu sıralarda konuşulan bir konu da CHP’nin Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ile olası bir seçim ittifakı kurabileceği yönündeydi. Bilindiği gibi, irticai faaliyetleri nedeniyle kapatılan Millet Partisi’nin (MP) halefi olan CMP’nin adının CHP ile birlikte anılması iktidarın tepkisini çekmiştir. İktidar çevreleri CHP’yi irtica ile kapatılan bir örgütün uzantısı olan bir parti ile işbirliği kurmakla suçlamıştır. Ne var ki, CHP’nin adı geçen parti ile ittifakı konusunda bir adım atılmamıştır (TNA, FO 371/112922, From Ankara to Foreign Office, WK 1013/6, March 12, 1954). Aslında bu konu CMP tarafından yayınlanan bir tebliğle gündeme gelmiş ve mevcut yasal koşulların bu ittifaka mahal verdiği ifade edilmiştir. Dönemin dördüncü büyük partisi olan Türkiye Köylü Partisi ise seçimlerde bir varlık gösteremeyecektir (TNA, FO 371/112922, From Ankara to Foreign Office, WK 1013/7, March 26, 1954). Öte yandan, seçim kanununda yer alan bazı maddelerin muhalefet partilerinin aleyhine sonuçlar doğurduğu gerekçesiyle bu kanunda değişikliğe gidilmesi konusundaki istekler son yıllarda sıklıkla dile getirilmiştir. Aslında bu konudaki tartışmalarda Başbakan Menderes’in tavrı 1952 yılında vermiş olduğu bir beyanata yansımıştır. Menderes, muhalefete yakın çevrelerin dile getirdikleri bu konudaki istekleri bir ölçüde haklı bulduğunu ifade ettiği bir

demecinde, mevcut kanunun bizzat CHP tarafından yapıp yürürlüğe konulduğunu ileri sürerek muhalefetin bu konudaki ateşli itirazlarını anlayamadığını söylemiştir (TNA, FO 371/107550, British Embassy Ankara, WK 1016/1, December 30, 1952).

1954 Seçimlerinde Propaganda ve Strateji

İktidar ve muhalefet 1954 yılı başından itibaren tam bir seçim dönemine girmiştir. İktidar partisinin muhalefeti zayıflatmak adına giriştiği eylemler karşısında muhalefet çevreleri de eleştirel tavırlarını arttırarak iktidarı yıpratmaya çalışmışlardır. 1954 seçimlerinden önce DP iktidarının Köy Enstitülerini öğretmen okullarıyla birleştirerek bu kurumları iyice işlevsizleştirmesi ve faaliyetlerine son verme yoluna gitmesi seçimler öncesinde ortaya çıkan siyasal tabloda öne çıkan gelişmelerden biriydi (Albayrak, 2004, s. 252). Seçimlerin Mayıs ayında yapılacağı kesinleşmesi üzerine ülke siyasetinin başını çeken DP ve CHP'li siyasetçiler de seçim stratejilerini belirlemek için zaman kaybetmeksizin çalışmalara başlamışlardır. Türkiye'de seçimlerden önce ortaya çıkan siyasi tabloyu değerlendiren İngiliz diplomatlara göre; dış politik meseleler fazlasıyla seçim malzemesi yapılacaktır. Bu konuda yapılan tahminlere göre muhalefet çevreleri, iktidarı Batı ittifakı ile ölçsüz ve tek taraflı bağımlılık ilişkisi içinde olmakla suçlayacakken iktidar da ABD ile son yıllarda ilerletilen ittifak ilişkisini gündeme getirecektir. Bu noktada, Cumhurbaşkanı Bayar'ın ABD'ye gerçekleştirmiş olduğu seyahatin seçim kapsamındaki çalışmalarda abartılarak anlatılmasıyla DP'nin seçmenleri etkilemeyi planladığı ileri sürülmüştür. ABD ile sağlanan yakın diplomatik temas sayesinde Türkiye'nin uluslararası arenada saygınlık elde ettiği üzerine bina edilen bu söylem, anlaşıldığı kadarıyla DP'nin seçimlerde sık sık kullanacağı bir argüman olacaktır (TNA, FO 371/112924, British Embassy Ankara, WK 1016/4, February 10, 1954).

1954 seçimlerinde uluslararası alandaki gelişmelerin iç siyasete fazlasıyla konu edilmesi, geçmişteki siyaset yapma biçimiyle kıyaslandığında iktidar ve muhalefet odaklarının ayrıştıkları konuların çeşitlendiği bir siyasal ortamı işaret etmektedir. Kanımızca, geçmiş dönemlerde dış politikada siyasal muktedirlerin takip etmiş oldukları politikaya seçenек olabilecek herhangi bir projeksiyonu ortaya atacak muhalif aktörlerin olmayışı, ya da açık bir ifadeyle Türkiye'deki siyasal ayrışmada dış politikanın bir enstrüman haline gelmesinin ancak iktidar ve muhalefet saflarının keskin bir seviye kazanmasından sonra vaki olması, yukarıda ifade edilen sonucu doğurmuştur. Malum olduğu üzere, II. Dünya Savaşı yıllarından itibaren Türkiye'nin küresel siyasetteki geleceğini Batı ittifakı saflarında konumlandırması, bütün çevrelerin üzerinde uzlaşma sağladığı bir husus olmuştur. Durum böyleyken DP iktidarının iyice yerleşmeye başladığı yıllarda CHP'nin üzerinde önemli ölçüde eleştirel bir siyaset anlayışı takip ettiği alanların başında iktidarın dış politika tercihleri yer almıştır (Yeni Ulus, 12 Ocak 1954; Unat, 2017). Özellikle 1954 yılında yürürlüğe giren Petrol Kanunu'na sıkça atıf yapılan CHP parti grup toplantılarında ve diğer platformlarda DP'nin bu kanun yoluyla Türkiye'yi sömürge durumuna düşürdüğü suçlamasına yer verilmiştir. İngiliz diplomatlar, bu konuda CHP'nin ileri sürdüğü suçlamaların anti-Amerikanizm raddesine vardığı tespitini endişe ile karışık bir ifade ile aktarmışlardır. Özellikle Nihat Erim'in bu konuda oldukça saldırgan bir üslup ile *Yeni Ulus*'ta yazı

yayınladığına yer verilmiştir. Muhalefetin milli egemenlik vurgusuyla bu konudaki eleştirilerini yönelttiği iktidar partisi ise CHP'yi eski "devletçi" takıntılarını üzerinden atamamakla suçlamıştır. Öte yandan, CHP'li siyasetçilerin iktidarı köşeye sıkıştırmak adına anti-Amerikancı bahsi katı bir şekilde sürdürmelerinin Türkiye'deki ABD Büyükelçisini de ciddi bir şekilde endişelendirdiğini ileri süren İngiliz diplomatlar, Kasım Gülek ve Nihat Erim gibi siyasetçilerin bu yolla giderek tehlikeli bir hal alan oyunlarına bir son vermeleri gerektiğini vurgulamışlardır (TNA, FO 371/112924, Peoples Republican Party's Attitude to Relations with the United States, WK1016/5, February 26, 1954). Elçilik yazışmalarına bakıldığında, CHP'nin ileri sürdüğü iddialara göre ABD'den sağlanan ekonomik yardımlar Türkiye'nin ekonomisini ve milli egemenliğini zarara uğratan bir takım şartlar doğuruyordu. Batı ittifakının gerektirdiği savunma bütçesinin oransal olarak fazla bir miktarda oluşu CHP'ye göre ekonomiyi zaafa uğratan bir durum yaratıyordu (TNA, FO 371/112924, Peoples Republican Party's Attitude to Relations with the United States, WK1016/5, February 26, 1954). Bunun yanı sıra, CHP'nin Petrol Kanunu dolayısıyla DP'ye ağır eleştiriler yönelttiği sıralarda ABD'de bulunan Cumhurbaşkanı Bayar, Türkiye'de bir anti-Amerikanizmin var olmadığını ifade etme gereği duymuştur (TNA, FO 371/112922, From Ankara to Foreign Office, WK 1013/5, February 24, 1954; The Wall Street Journal, Bayar's Visit, Jan. 29, 1954).

1950 seçimlerinden sonra düştüğü muhalefet durumuna bir hayli zaman sonra alışan CHP'nin bu rolüne 1954 seçimlerinden önce adapte olduğu ileri sürülebilir. Zira seçimler öncesinde yürüttüğü muhalefet anlayışını sertleştiren ve bu ölçüde de çeşitlendiren CHP'nin bu yolla seçmen nezdinde kabul edilebilirlik elde etmeye çalıştığı bilinmektedir. İktidarın dış politikada giriştiği icraatları katı bir şekilde eleştiren CHP'nin seçim kampanyasında kullandığı bir diğer propaganda alanı ise ekonomi olmuştur. Parti Genel Sekreteri Kasım Gülek, Karadeniz'e düzenlediği seyahatten sonra uğradığı Adana'da yapmış olduğu bir konuşmada iktidarın iddia ettiği gibi tarımsal üretimde bir artış yaşanmamış, üstelik işçi kesimlerin artan hayat pahalılığı karşısında zor bir dönemden geçtiğini ileri sürmüştür. Kasım Gülek'in de sözlerinde yer bulan işçilerin, öyle görünüyor ki 1954 seçimlerinde belirleyici bir seçmen kitlesi haline gelmesi öngörülüyordu. Nitekim Türk-İş Konfederasyonu'nun düzenlediği bir toplantıda iktidar partisi işçilerin menfaatlerini yok saydığı ve işçi sendikalarını siyasi faaliyetlere katma çabasında olduğu için sert bir şekilde eleştirilmiştir (TNA, FO 371/107548, From Ankara to Foreign Office, WK 1013/18, August 25, 1953).

Türkiye'deki İngiltere Büyükelçiliği diplomatlarının yapmış oldukları ilginç bir değerlendirme de köylülerin 1954 seçimlerinde hangi yönde oy kullanacakları ile ilgiliydi. Yapılan değerlendirmeye göre bir önceki seçimde DP'yi destekleyen köylü kesimlerin 1954 seçimlerinde oy tercihlerini hangi zeminde belirleyecekleri ile ilgili bir muamma olsa da bu kitleye ait oyların CHP'ye kayması için bir neden görünmemektedir. "İktidarın son zamanlarda halkta olumsuz bir tablo yaratan ekonomi politikalarına rağmen CHP'nin daha iyisini yapabileceği yönünde bir emare

yok" şeklindeki değerlendirme köylülerin 1954 seçimlerinde de tercihlerini DP'den yana kullanacakları öngörüsünü destekliyordu.

1950 seçimlerinde sık sık hayat pahalılığını gündeme getirerek seçimlere hazırlanan DP, bu kez tüketim mallarının fiyatlarındaki artıştan dolayı hayat pahalılığını önleyemediği için 1954 seçimlerine ciddi bir handikap ile girecektir. Ancak İngiliz diplomatların kanaatlerine göre; muhalefetin yaygın bir şekilde geniş toprak sahibi köylülerin hükümetin verdiği kredilerden dolayı borçlandığını ve bu nedenle DP'ye mesafeli olduklarını iddia etmesine rağmen, bu seçimde de köylü kesimlerin tercihlerini DP'den yana koyacaklarına kesin gözüyle bakılmaktadır (TNA, FO 371/112924, General Background to Turkish General Elections 1954, WK 1016/7, April 9, 1954). Dahası, köylü kesimlerin oy tercihlerini belirleyecek olan asıl hususun ekonomik refah seviyesinden ziyade, geçmişin kötü tecrübelerinin hafızalardaki canlılığını koruması ve DP'nin dini pratiklere serbestlik kazandıracağına ilişkin inanç olduğu yorumları büyükelçilik raporlarına yansımıştır. Şüphe yok ki, 1950 seçimlerinde DP'nin taşradaki temsilcileri din konusunda seçmenlere çeşitli güvenceler vermişler ve bu konuda hatırı sayılır bir inandırıcılık da kazanmışlardır. MP'nin kapatılması da DP'ye bu konuda siyaset üretebilecek yegâne parti hüviyeti kazandırıyordu (TNA, FO, 371/107550, Turkish Political Parties, WK 1016/13, July 7, 1953). Türkiye'de dinin siyasete alet edilmesini önleyen yasal düzenlemeye rağmen DP'nin bu konuda hassas davranmadığına hükmeden İngiliz diplomatlar, DP'li siyasetçilerin yapmış oldukları seçim konuşmalarında partilerinin 1950'den itibaren 296 cami inşa ettiğinin ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nun bütçesini %100 oranında arttırdıklarının propagandasını yaptıklarının altını çizmişlerdir. Bu noktada ilginç bir değerlendirmenin yer aldığı elçilik raporunda, MP'nin kapatılması nedeniyle CHP'nin muhafazakâr kesimlerden oy alabileceği yorumları yapılmıştır (TNA, FO 371/112924, Report on the Present Position of the Turkish Political Parties, WK 1016/7, April 9, 1954).

DP'nin seçim çalışmalarında en fazla yer ayırdığı konu hiç şüphesiz ekonomi olmuştur. Esasen, muhalefetin de iktidar partisini eleştirdiği konuların başında ekonomi gelmekteydi. CHP'li siyasetçiler, DP'nin enflasyonist politikalar uygulayarak halkı fakirleştirdiğini iddia etmişlerdir. Öte yandan, iktidarın askeri harcamaları arttırarak bütçede dengesizlik yaratmasının da İstanbul'da hayat pahalılığını %10 civarında arttırdığı bilgisi İngiliz dışişlerinin yazışmalarında öne sürülen iddialar arasındaydı. Dış ticaret dengesindeki açığın da masaya yatırıldığı seçim çalışmalarında DP'nin seçmen nezdinde gözden düşürülmesi amaçlanmaktaydı. Ekonomide büyük ölçüde ABD yardımlarına dayanan son yıllardaki sıçramanın 1954 yılı itibarıyla yerini durgunluğa bırakmasını Menderes'i seçimlerde zorlayacak en önemli engel olarak gören bir büyükelçilik raporunda, her ne kadar Menderes son yıllarda ekonomide başardığı işlerle övünüyorsa da son ekonomik göstergelerin Menderes'i zora sokacağı yorumu yapılmıştır (TNA, FO 371/112924, Review of the Internal Political Situation.. WK 1016/18, August 13, 1954).

Seçimlerden önce bir manifesto yayımlayan CHP, iktidara gelmeleri durumunda muhaliflerine karşı intikam duygusuyla hareket etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Bir

anlamda seçmene bazı konularda garanti verme yoluna giden CHP, seçimlerin kazanılması durumunda anayasadaki demokratik olmayan hükümlerin kaldırılacağı, partizan idareye son verileceği, yargı bağımsızlığının sağlanacağı ve hayat pahalılığı ile mücadele edileceği konusunda garantiler vermiştir (Toker, 1991, 286). DP'nin henüz bir seçim bildirgesi yayınlamadığı düşünüldüğü vakit, CHP'nin bu hamlesinin erken alınmış bir kararın sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Aslında, 1954 seçimlerinden önce partilerin seçim çalışması kapsamında giriştikleri tüm faaliyetler belki de Türkiye'de rekabetçi demokrasinin çeşitli yönlerinin ortaya çıkışının ilk örnekleri olarak kabul edilmelidir. İktidar partisi, daha ziyade son dört yıldır elde edilen ekonomik kazanımlar üzerinde durarak seçimlere gideceğinin sinyallerini vermiştir. Trabzon ve Erzurum'da yapmış olduğu konuşmalarda ekonomideki ilerlemeye değinen Menderes, kendilerine seçimlerde destek verilmesi durumunda bu başarıları daha da ileriye taşıyacakları sözünü vermiştir.

2 Mayıs 1954 günü yapılan seçimlerin sonuçlarıyla DP, oyların %57,6'sını alarak iktidarını pekiştirmiştir. Seçimlerde liste usulü çoğunluk sistemi esas alındığı için DP Meclis'teki aritmetiğin %94,82'sini elde etmiştir. % 80'in üzerinde bir seçmen kitlesinin seçimlere katılmış olması dış basında da takdir edilmiştir (The New York Times May 4, 1954). Dört siyasal partinin katıldığı seçimlerin sonucunda CHP aldığı %34.8 oyla Mecliste 31 sandalyeye sahip olabilmişken Cumhuriyetçi Millet Partisi ise %4.7 oy oranı ile sadece beş milletvekili çıkarabilmiştir. Bunun dışında Meclis'e bir de bağımsız aday girebilmiştir (Kaya, 2018, 2286). 22 Mayıs 1954 tarihinde resmi sonuçları açıklanan bu seçimlerin sonucunda ortaya çıkan sayısal aritmetiğe göre DP ve CHP'nin toplam aldıkları oy oranları %91.4 olduğuna göre yeni yasama döneminde de iki partili sisteme uygun bir zemin oluşmuştur (Kaya, 2018, 2286).

Seçimlerin CHP'nin hiç beklemediği bir şekilde sonuçlanması, muhalefet kanadında müfritlerle mutediller arasındaki kırılmanın belirginleşmesine yol açmıştır (Yılmaz E. , 2010). Ancak bu noktada üzerinde önemle durulması gereken husus, Türkiye'de liberal siyasete geçiş aşamasının önemli bir kilometre taşı olan 1954 seçimlerinin genel anlamda sakin ve olaysız bir şekilde sonuçlanmasıydı. Hatırlanacağı üzere, seçimlerden önce CHP'nin yoğun bir şekilde iktidarın dış politikasını tartışmaya açmış olması, seçimlerden sonra Menderes'in verdiği ilk demeçte seçim sonuçlarına vurgu yaparak partisi tarafından yürütülen dış politikanın halk tarafından onaylandığını ifade etmesi ile beraber düşünüldüğünde, siyasetçilerin milli irade söylemine daha yakın durmaya başlayacakları bir dönemin başladığı görülebilecektir. Menderes, sözü edilen demecinde, NATO, ABD ve Birleşmiş Milletler çerçevesinde yürütülen dış politikanın olumlu sonuçlar verdiğini ifade etmiştir. CHP ise seçimlerden sonra yayınladığı bir bildiriye, yürürlükteki seçim kanunu yüzünden hiçbir partinin muhalefet görevi yürütemeyeceğini öne sürmüştür (TNA, FO, 371/112922, Turkey Political Summary No. 9, WK 1013/11, May 11, 1954). Seçim sonuçları, aynı zamanda Adnan Menderes'in parti içindeki konumunu da sağlamlaştırmıştır. Yapılan değerlendirmelerde, muhtemelen DP'nin seçimlerde almış olduğu başarılı sonuçtan sonra bütün ilgisini ekonomik meselelere yönelteceği

yönünde çıkarımlar yapılmıştır (TNA, FO 371/112924, British Embassy Ankara, WK 1016/23, November 30, 1954).

Sonuç

Türkiye’de tek parti yönetiminin ilk defa sınındığı 1950 seçimleriyle iktidar olan DP’nin yapmış olduğu icraatların seçmen tarafından ilk kez değerlendirileceği 1954 seçimleri öncesinde iktidar ve muhalefet arasında yaşanan gerilim ve ortaya konulan siyaset düşüncesi, siyaset geleneğimizin şekillenmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Burada ilk ifade edilmesi gereken ayrıntı, muhalefet konumundaki partinin iktidarı köşeye sıkıştırmak ve seçmen nezdinde itibarsızlaştırmak adına en ufak bir fırsatı bile görmezden gelmeme eğilimidir. Nitekim CHP’nin seçim stratejisini oluşturan dış politika ve ekonomi ile ilgili hususlar görüldüğü gibi etkili bir seçim kampanyasının söylemi haline gelememiştir. Belirtmek gerekir ki, tek parti döneminde seçmenin onayını gözetme kaygısı güdülmeden girilen bazı icraatların seçmenin siyaset algısında olumsuz bir şekilde kodlanması, 1954 seçimleri için yapılan propagandayı etkisiz kılmıştır. Gerçekten de II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ekonomik darboğaz ve tek partili sisteme uygun bir yönetim anlayışı olan otokratik yönelimler seçmenin bir kez daha DP’yi desteklemesine zemin hazırlamıştır. 1954 seçimleri öncesinde muhalefetin neredeyse bütün seçim kampanyasını üzerine bina ettiği Petrol Kanunu ve ABD yardımları meselesinin seçmen kitlesi tarafından aynı hassasiyetle değerlendirilmeyişi, 1954 seçimlerinin sonucu üzerinde etkili olmuştur. Nitekim CHP’nin XI. Kurultay’ında gündeme gelen bu durum CHP’li siyasetçilerin özeleştirici yapmalarına sebep olmuştur. Denilebilir ki, CHP’nin başarısız bir seçim stratejisi izlemesi daha sonraki yıllar için acı bir ders niteliğinde olmuştur. 1954 seçimlerinde gündeme taşınan makro ölçekteki konulardan ziyade halkın güvenini kazanacak politikalara gidilmesi yoluyla seçimlerde daha fazla başarı elde edileceği düşüncesi CHP’li siyasetçiler tarafından da kabul edilmeye başlanmıştır. Seçimlerden sonra DP’li yetkililerin vermiş oldukları röportajlarda ağırlıklı olarak ekonomi ve dış politika ile ilgili konulara değinmiş olmaları dönemin ekonomi-politiğini göstermesinin yanında, bu yolla seçimlerden önce CHP’nin eleştirdiği konularda halkın iktidar partisine destek verdiği, dolayısıyla sözü edilen icraatların meşru bir zemine dayandırıldığı gerçeği vurgulanmıştır.

Extended Abstract

After the 1950s, known as the years of transition to democracy in Turkey, although the Public Republican Party (PRP) had a very limited chance of political power, including the power partnerships of the İnönü PRP in the 1960s and the coalitions formed under the leadership of Bülent Ecevit in the 70s, continued to be an important actor in life in every period. Although it is known that it comes from being a founding party, this characteristic of PRP has been emphasized in many studies, but the literature on the structural causes of party struggles and political crises in Turkey's political life is extremely weak. As far as can be seen, Özbudun's seminal work, which examines the political structure in Turkey with a theoretical and comparative method with the accumulation of political science, has the feature of being a reference guide in the research of this subject. Although the linear and chronological narrative, followed

in a significant part of the studies focusing on the years of the Democratic Party, undoubtedly contains significant findings in terms of presenting a holistic panorama of the period, these studies lack the possibilities of a political science perspective. Due to the inadequacies of the 1924 Constitution, which is an issue that is encountered from time to time in the memories of those who lived in the period, in the provisions regulating the inclusiveness and political life, the impossibility of progressing the power-opposition relations on a healthy ground in the 1950s and the political and social polarization created by this situation, in one way, reveal the necessity of subjecting the 1950s to a more inclusive evaluation.

The tension between the government and the opposition and the political thought before the 1954 elections, in which the actions of the DP coming to power with the 1950 elections, in which the single-party rule was tested for the first time in Turkey, were to be evaluated by the voters for the first time, had a great impact on the shaping of our political tradition. The first detail to be mentioned here is the tendency of the opposition party not to ignore even the slightest opportunity to corner the government and discredit it in the eyes of the electorate. As a matter of fact, the issues related to foreign policy and economy that make up the PRP's election strategy could not become the discourse of an effective election campaign. It should be noted that in the single-party period, the negative coding of some actions taken without concern for the approval of the electorate in the political perception of the voters rendered the propaganda for the 1954 elections ineffective. Indeed, the turndown experienced during the Second World War and the autocratic tendencies, which had a management approach suitable for the one-party system, paved the way for the voters to support the DP once again. The fact that the Petroleum Law and the US aid issue, on which the opposition built almost the entire election campaign before the 1954 elections, were not evaluated with the same sensitivity by the electorate had an impact on the outcome of the 1954 elections. As a matter of fact, this situation, which came to the agenda at the 11th Congress of the PRP, caused PRP politicians to self-criticize. It can be said that the PRP's unsuccessful election strategy was a bitter lesson for the following years. It has been a phenomenon accepted by the PRP politicians that it will bring more success in the elections through policies that will gain the trust of the people rather than the macro-scale issues that were brought to the agenda in the 1954 elections. After the elections, the fact that DP officials mainly touched on issues related to economy and foreign policy in the interviews they gave shows the economy-politics of the period. In this way, the fact that the people supported the ruling party in the issues criticized by the PRP before the elections was emphasized, and therefore the mentioned actions were based on a legitimate basis.

Kaynakça

- A very limited freedom. (1954, October 7). *The Times*.
- Akyol, T. (2021). *Kuvvetler ayrılığı olmayınca otoriter demokrasi: 1946-1960*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Albayrak, M. (2004). *Türk siyasi tarihinde Demokrat parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bayar's visit. (1954, Jan. 29). *The Wall Street Journal*.
- Benhür, Ç. (2007). 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde CHP ve DP'nin seçim kampanyalarının ana hatları. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*(17), 61-75.
- Bila, H. (1999). *CHP 1919-1999*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Criticism of the times. (1954, October 18). *The Times*.
- Çakmak, F. (2015). Halkevlerinin kapatılması ve Cumhuriyet Halk partisi mallarına el konulması. *History Studies, International Journal of History*, 1-21.
- Çınar, K., Uğur Çınar, M., & Açıköz, A. (2022, September). Turkey's republican peoples party (chp): A Long dure'e analysis. *Turkish Studies*.
- Cinar, K. (2023). The historical roots of right-wing populism in Turkey: A spatial examination of the DP, ANAP and AKP Governments. *Southeast European and Black Sea Studies*. <https://doi.org/10.1080/14683857.2023.2176195>
- Danforth, N. L. (2021). *The remaking of republican Turkey: Memory and modernity since the fall of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demir, Ş. (2010). *Türk siyasi tarihinde Adnan Menderes*. İstanbul: Paraf Yayınları.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat parti ve ideolojisi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Güngör, S. (2004). *Muhalefette CHP*. Ankara: Alternatif Yayınları.
- Hale, W. (1980). The role of the electoral system in Turkish politics. *International Journal of Middle East Studies*, 11(3), 401-417.
- Kahraman, H. B. (2010). *Türk siyasetinin yapısal analizi-II 1920-1960*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kalaycıoğlu, E. (2023). A hundred years of flux: Turkish political regimes from 1921 to 2023. *Turkish Studies*, 1-23. <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14683849.2022.2161374?needAccess=true&role=button>
- Kaya, Y. (2018). Türk siyasal yaşamında 1954 seçimleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/3, 2276-2291.
- Koçlar, B., & Özduygün, Y. (2017). Demokrat parti'nin iktidara gelişinin basına yansımaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/XIII, 264-296.
- Lary, R. (1953, February 22). Surprise of voter tells history of new Turkey. *Chicago Daily Tribune*.
- Menderes, A. (2011). *Demokrasiden darbeye Babam Adnan Menderes*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Öymen, O. (2009). *Öfkeli yıllar*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Özbudun, E. (2011). *Otoriter rejimler, seçimsel demokrasiler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Political storm over moves aganist peoples party. (1954, February 4). *The Times*.

- Resmi Gazete*, S. 8660, 17 Mart 1954.
- Sütçü, G. (2011). Playing the Game of Democracy through the electoral Mechanism: The Democratic Party Experience in Turkey. *Turkish Studies*, 12(3), 341-356.
- The National Archive (TNA), Foreign Office (FO) 371/101848, Annual Report of Turkey for 1951, WK 1011/1, January 2, 1952.*
- The New York Times* May 4, 1954.
- TNA, FO 371/101848, *Annual Report of Turkey for 1951, WK 1011/1, January 2, 1952.*
- TNA, FO 371/101849, *From Ankara to Foreign Office, WK1013/13, June 17, 1952.*
- TNA, FO 371/101849B, *From ANkara to Foreign Office, WK 1013/22, October 21, 1953.*
- TNA, FO 371/101849B, *From Ankara to Foreign Office, WK1013/16, July 28, 193.*
- TNA, FO 371/101849B, *From Ankara to Foreign Office, WK1013/2, January 15, 1952.*
- TNA, FO 371/107548, *From Ankara to Foreign Office, WK 1013/18, August 25, 1953.*
- TNA, FO 371/107550, *British Embassy Ankara, WK 1016/1, December 30, 1952.*
- TNA, FO 371/112922, *Ankara Political Summary no 11, WK 1013/13, May 21, 1954.*
- TNA, FO 371/112922, *From Ankara to Foreign Office, WK 1013/1, December 31, 1953.*
- TNA, FO 371/112922, *From Ankara to Foreign Office, WK 1013/4, February 13, 1954 .*
- TNA, FO 371/112922, *From Ankara to Foreign Office, WK 1013/5, February 24, 1954.*
- TNA, FO 371/112922, *From Ankara to Foreign Office, WK 1013/6, March 12, 1954.*
- TNA, FO 371/112922, *From Ankara to Foreign Office, WK 1013/7, March 26, 1954.*
- TNA, FO 371/112924, *British Embassy Ankara, WK 1016/4, February 10, 1954.*
- TNA, FO 371/112924, *General Background to Turkish General Elections 1954, WK 1016/7, April 9, 1954.*
- TNA, FO 371/112924, *Peoples Republican Party's Attitude to Relations with the United States, WK1016/5, February 26, 1954.*
- TNA, FO 371/112924, *Report on the Present Position of the Turkish Political Parties, WK 1016/7, April 9, 1954.*
- TNA, FO 371/112924, *Review of the Internal Political Situation.. WK 1016/18, August 13, 1954.*
- TNA, FO, 371/107550, *Turkish Political Parties, WK 1016/13, July 7, 1953.*
- Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet paşalı yılları: DP'nin Altın Yılları 1950-1954.* İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Tunçay, M. (1995). *Siyasal tarih (1950-1960). M. T. vd. içinde, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye1908-1980.* İstanbul: Cem Yayınevi.
- Unat. K. (2017). *Durmayaalım düşeriz! iktidardan muhalefete CHP'nin seçim propagandaları.* Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Uyar, H. (2017). *Demokrat parti iktidarında CHP 1950-1960.* İstanbul: Doğan Kitap.
- Yeni Ulus*, 12 Ocak 1954.
- Yılmaz, E. (2010). 1950 Seçimlerinin önemi, öne çıkan özellikleri ve siyasi Sonuçları. *e- Journal of New World Sciences Academy*, 5(4), 541-551.
- Yılmaz, H. (1997). Democratization from above in response to the international context. *New Perspectives on Turkey*(17), 1-38.

Ege Denizi'nde Hâkimiyet Mücadelesi: Kurfürst Friedrich Wilhelm ve Weissenburg Zırhlıları Alımı Süreci (1910)

The Struggle for Dominance in Aegean Sea: The Process of Purchasing Battleships of Kurfurst Friedrich Wilhelm and Weissenburg (1910)

Salih KIŞ *

Öz
Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni kurulan hükümetin hedefleri arasında, bahriyenin büyütülüp ıslah edilmesi öncelikli meselelerden biri idi. Özellikle isyanlar ve komitacılık faaliyetlerinin merkezinde bulunan Rumeli vilayetlerinin elde tutulması ve yeni kurulan Balkan Devletlerinin yayılcı politikalarının engellenmesi güçlü bir donanmanın oluşturulması ile mümkündü. Bölgeye asker ve mühimmat sevkiyatı için İstanbul-Rumeli demiryolu hattının kullanılması, saldırıya son derece açık olması nedeniyle deniz yolunu tek ve güvenilir bir seçenek olarak ortaya çıkarıyordu. Denizden nakliye işlemini gerçekleştirmek ise Ege Denizi'nde Yunanistan'a karşı bir üstünlük kurmaktan geçiyordu. Fakat Yunanistan'ın İtalya/Livorno'daki Orlando Tersanesi'nde inşaatı tamamlanan ve Mart 1910 yılında denize indirilen Georgios Averof zırhlısını satın alması, Osmanlı amiralleri ve idarecilerinde büyük bir panik yarattı. Bu zırhlı ile Ege Denizi'nde güç dengeleri Yunanistan lehine değişmişti. Osmanlı idarecileri, yeni zırhlılar satın alarak dengeleri kendi lehlerine değiştirmek amacıyla, Türk donanmasının başında bulunan İngiliz İslah Heyeti Başkanı Amiral Hugh Williams aracılığıyla Kraliyet Donanması ve İngiliz tersaneleri nezdinde bir dizi girişimlerde bulunmuşlardı. Kızakta veya yeni denize indirilmiş modern iki zırhlının satış görüşmeleri gerçekleştirilmişti. İngilizler, Osmanlı yetkililerine yeni gemilerden ziyade bir alt sınıfa mensup ve 1891 yılında denize indirilmiş iki zırhlının satılabileceğini bildirmişlerdi. Modern zırhlılar talebinden geri adım atmayan Osmanlılar, yapılan bu teklifi kabul etmeyerek farklı arayışlara yönelmişlerdi. Bu süreçte Alman Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne bir teklifte bulunmuş, birkaç yıl önce tadil ve tamir edilen ve 1890 yılında kızığa konulan Kurfürst Friedrich Wilhelm ve Weissenburg zırhlılarını satmayı teklif etmişlerdi. Toplam maliyeti 18.25 milyon Mark olan bu iki zırhlı ücretinin bir kısmı, ödeme planında aracı kurum olan Deutsche Bank'ın teklifi ile tahttan indirilen Sultan II. Abdülhamit'in dondurulmuş mal varlıklarından ve diğer bir kısmı ise Donanma Cemiyeti'nin bağışlarından karşılanmıştı. Bu çalışmada, Ege Denizi'nde hâkimiyet mücadelesi çerçevesinde söz konusu zırhlıların satın alma süreci Osmanlı arşiv vesikaları ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti, Almanya, Barbaros Hayrettin, Turgut Reis, Donanma, Averof.

Abstract

In Ottoman Empire, reforming the navy through enlarging was one of the primary objectives of the newly established government after the Second Constitutionalist period. Especially, keeping the Rumelia region which has hosted rebellions and resistance movements and preventing the invasive policies of newly established Balkan states would be only possible through the establishment of a strong navy. Since İstanbul-Rumelia railway line for the transportation of soldiers and ammunitions to the region was extremely open to

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
salihkis@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-1177-3506
Konya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Selçuk University Faculty of Arts and Sciences Department of History
salihkis@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-1177-3506
Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 04/11/2022

Kabul/Accepted: 02/02/2023

attack, sea-route was the solely and reliable option. Conducting the transportation through the sea means gaining the mastery against Greece in the Aegean Sea. However, Greece purchased the battleship of Georgios Averof which was constructed in the Orlando Shipyard in Livorno, Italy and was launched in March 1910 and this caused panic among the Ottoman admirals and administrators. Through this battleship, the power balance in Aegean Sea changed on behalf of Greece. Ottoman administrators wanted to purchase new battleships and change the balance on their behalf, so they initiated a serial of attempts before the Royal Navy and the British Shipyards with the help of Admiral Hugh Williams, the Head of the British Association of Rehabilitation. The negotiations were started for the purchase of two modern battleships, either sledged or newly launched. The British authorities stated Ottoman Empire that they could sell two lower class battleships and launched in 1891 rather than a newly constructed modern ships. The Ottoman authorities who insisted on the modern battleships rejected this offer and initiated the search for different alternatives. Throughout this process, the German Government made an offer the Ottoman Government and offered to sell the battleships of Kurfürst Friedrich Wilhelm and Weissenburg which had been restored and repaired a few years ago and sledged in 1890. Some of the price of the two battleships with a total cost of 18.25 million Mark was paid from the frozen assets of Sultan Abdulhamit the II in Deutsche Bank, the intermediary firm while the remaining sum was paid from the donations to the Ottoman Naval Society. In this study, the process of purchasing the aforementioned battleships were analyzed within the framework of the dominance in the Aegean Sea in the light of the Ottoman archive documents.

Keywords:

Ottoman Empire, Germany, Hayreddin Barbarossa, Dragut, Navy, Averof.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Osmanlı Devleti, bir kara devleti olarak tesis edilmiş olmasına rağmen, kuruluşundan kısa bir sonra Karesi Beyliği'ni sınırlarına dâhil ederek Marmara Denizi'ne adım atmıştı (Uzunçarşılı, 1998, s. 389). Bu deniz hamlesinden sonra da sürekli topraklarını hem karada hem de denizde genişleterek bir deniz imparatorluğuna dönüşmüştü. Gücünün zirvesinde bulunduğu dönemlerde denizlerde hâkimiyetini uzun bir süre devam ettirmişti. Zaman içinde mensup bulunduğu coğrafyadaki gelişmeleri takip etmekte zorlanmaya başlamış ve teknolojik gelişmeleri hızlı bir şekilde kendisine aktarmakta problemler yaşamış ve haliyle gelişen diğer devletler nezdinde özellikle de deniz kuvvetlerinde mevcut durumunu muhafaza edememişti.

Sanayi devriminin etkisiyle özellikle de buhar teknolojisinin farklı kollara uygulanması Batı Devletlerini güç dengesinde bir adım öne çıkarmıştı. Bu teknoloji ile birlikte özellikle ticaretin daha hızlı ve etkin yapılabilmesi adına gemi inşaat sektörüne büyük önem verilmişti. Ticaretin yanı sıra gemilerin bir savaş makinesi olarak kullanıldığı bu yüzyılda teknolojik birikim bu alanda da kendisini göstermişti. Bütün bu gelişmeler ışığında Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Mahmut dönemine kadar gemilerin hala ahşaptan yapılması devam etmişti. Bu dönemle birlikte buhar teknolojisinin savaş gemilerinde uygulamaya konulması Osmanlı adına milat olmuştu (Dönmez, 2014, s. 231-305). Sultan II. Mahmut ile başlayan bu dönem halefleri ile devam etmiş, Avrupa'nın bilgi ve teknolojisi ithalat yoluyla Osmanlı topraklarına girmişti (Kütükoğlu, 1994, s. 619).

Sultan Abdülaziz dönemi Osmanlı donanması adına önemli bir başlangıç noktası teşkil etmişti¹. Dünya devletlerinin buharlı ve zırhlı gemilere sahip olma noktasında bir deniz yarışına girmesi ve denizlerde bir hâkimiyet kurmak istemesi Osmanlı Devleti'ni de harekete geçirmişti. Özellikle Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, Osmanlı'nın bu yarışa hızlı bir şekilde girmesine sebep olmuştu. Fransa ve İngiltere ziyaretleri ve bu gezi esnasında her iki ülke de onuruna düzenlenen donanma şenliklerinin düzenlenmesi, Sultan Abdülaziz'in güçlü bir donanma kurma hayallerine vesile olmuştu. Gerekli alt yapısı olmadan böyle büyük bir girişime başlanılması meselenin ekonomi-politik ekseninde değerlendirilmeden hareket edilmesi, Osmanlı Devleti'ni XIX. yüzyılın son çeyreğinde iflasa götürmüştü. Her ne kadar ithalat yoluyla olsa bile gemi satın alınması ve yüksek oranda borçlanılması iflasın tek sebebi olarak görülemez. Ama dünyanın en güçlü dördüncü donanmasına sahip olmanın bir bedeli vardı. Bu sadece gemi almak ve donanmayı nicelik olarak büyütmeyle ilgili değildi. Geri planda devlet maliyesinin iç ve dış politika ekseninde iyi düzenlenmesine ve o nispette bir harcamanın planlanmasına gereken önem verilmeliydi. Bütün bunlar hesaplanmadığından ve gemi alımlarına ve bunların bakım ve onarımlarına da büyük paralar harcandığından gelinen sonuç devletin iflasını kaçınılmaz hale getirmişti.

¹ Osmanlı bahriyesi ile ilgili daha önce kurulan meclis ve komisyonların son halini alması Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşmişti. Osmanlı denizciliğinin gelişen teknolojik yeniliklere ayak uydurabilmesi adına 11 Mart 1867 tarihinde Bahriye Nezareti tesis edilmişti. Bk. (Gencer, 2001, s. 317).

Osmanlı Devleti'nde 1876 yılındaki taht değişikliği ile Sultan II. Abdülhamit dönemi başlamış ve denizlerdeki stratejiyle alakalı donanma ihtiyacı revize edilmişti. Büyük masrafa sebep olan nicelik olarak büyük bir filo yerine nitelik olarak daha yetkin ve görece az masraflı bir donanma inşası bu dönemde hayata geçirilmişti. Kruvazör ve dretnot tipi savaş gemileri yerine gambot ve torpidobot sistemindeki savaş gemilerinin envantere girmeye başladığı bilinen bir gerçektir. Bu dönemde, devam eden savaşlar ve devletin ekonomi alanındaki sıkıntılılarıyla beraber deniz kuvvetleri üzerinde en az düşünülen konulardan biri olmuştur.

Ege Denizi'nde Türk-Yunan Güç Mücadelesi

II. Meşrutiyet'in ilanı ve yeni kurulan hükümetle birlikte Osmanlı deniz gücü yeniden gündeme gelmişti. Özellikle denizlere kıyısı olan Yunanistan başta olmak üzere Balkan Devletleri ve Rusya'nın olası tehditleri ve silahlanma yarışları, yeni hükümeti deniz gücünün artırılması noktasında harekete geçirmişti. Özellikle Ege Denizi'nde Yunanistan, Karadeniz'de Rusya ile deniz gücü konusunda bir üstünlük mücadelesine girişildi. Yüzyıllardır boğazlar üzerinde emellerini ve arzularını açıkça ifade etmekten çekinmeyen Çarlık Rusya'sının ancak yetkin bir donanma ile geri planda tutulabileceği ve caydırılacağı düşüncesi Osmanlı idarecilerinde hâkimdi (Güvenç, 2011, s. 39-40).

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra sürekli genişleme hayalleri ve son olarak Girit'i topraklarına katması özellikle Ege ve Akdeniz'de Osmanlı'ya karşı bir tehdit oluşturmuştu. Bu tehdit aynı zamanda denizlerde silahlanma ya da başka bir ifade ile Dretnot edinme yarışına yol açtı. Özellikle Yunanistan'da yaşanan iç politika sorunları, Osmanlı ile arasındaki rekabet ve gerilimi daha da üst seviyeye çıkardı. XX. yüzyılın hemen başında Yunanistan deniz kuvvetleri çok karışık ve bu durum bir isyanın çıkmasına sebep oldu. Salamis'te Ekim 1909 tarihinde patlak veren bu küçük isyan, Yunan deniz harp tarihinin önemli dönüm noktalarından birini oluşturdu. İsyana katılan ve büyük çoğunluğunu oluşturan genç subaylar, donanmanın yenilenmesini ve niteliksiz ve çağdışı kabul edilen subayların saf dışı bırakılmalarını talep etmişlerdi.

Salamis'teki isyanın bastırılmasından kısa bir süre sonra, 1909 yılının sonlarına doğru, Yunan Meclisi, Maliye Nezareti'nin talebi doğrultusunda Yunan deniz kuvvetlerini güçlendirmek adına ilave ödenek için onay vermişti. Ödeneğin büyük bir kısmı, İtalya/Livorno'da bulunan Orlando Tersanesi'nde yapılan 10.120 tonluk zırhlı bir kruvazör alımına harcanmıştı. Toplam maliyeti yaklaşık 23.678.768 Frank olan bu geminin dörtte bir ücreti bir Yunan vatandaşı olan Tüccar Yorgo Averof tarafından finanse edilmişti. Bu yüklü bağış karşılığında Yunan Hükümeti gemiye Averof ismini vermişti (Güvenç, 2011, s.40-41). Yunan donanmasına katılacak olan Averof zırhlısının haberi Osmanlı idarecileri tarafından hiç hoş karşılanmamıştı (Toprak, 2003, s. 14). Hatta Osmanlı yetkilileri bu haberin doğruluğunu teyit etmek amacıyla bir dizi yazışma gerçekleştirmişti. Yapılan bu muhaberat neticesinde bilginin doğru olduğu ve zırhlının Yunanistan tarafından satın alındığı ispatlanmıştı (BOA, BEO, No. 3731/279773, 9 Nisan 1910, lef 1). Bu durum Osmanlı Hükümeti tarafından detaylı bir şekilde müzakere edilmişti. Öncelikle bu zırhlının alınması, Yunanistan'ın Adalar

Denizi olarak da ifade edilen Ege Denizi'nde bir üstünlük sağlayacağını ve boğazın ve sahillerin güvenliğini tehdit edeceğini ortaya çıkarmıştı. Osmanlı devlet adamları, Ege Denizi'ndeki hâkimiyeti sağlamanın aynı zaman da vatan müdafaası anlamına geleceğini ifade etmişlerdi. Bunun yolunun da Yunan deniz kuvvetlerinin gelişimini yakından takip etmekten geçtiğini anlamışlardı (BOA, BEO, No.4111/308301, 9 Kasım 1911, lef 2-3).

Averof zırhlısının satın alınması, Yunan deniz kuvvetlerinin ıslahı için görevlendirilen Fransız Amiral Francois Fournier tarafından hayata geçirilmeye çalışılan programın da geri plana atılmasına neden olmuştu. Amiral, Yunan donanmasının büyük muharebe gemilerinden ziyade daha hafif savaş gemileri ve denizaltılardan oluşan bir filonun inşa edilmesini önermişti. Özellikle torpidobot, muhrip ve denizaltılardan oluşacak bu filo, 1500-2000 deniz mili yarıçapında saatte 15 mil hızla hareket kabiliyetine sahip bir deniz kuvveti olacaktı. Fakat amiralin önerileri, bazı subayların teklife olumlu yaklaşımlarına rağmen hem kamuoyunda hem de basında kabul görmemişti. Dolayısıyla Yunanistan, Osmanlı'ya karşı denizlerdeki üstünlüğü ele geçirmek adına Averof'un satın alınmasına onay vermişti (Odabaşı, 2015, s. 213-214; Güvenç, 2011, s. 41-42).

Osmanlı Hükûmeti, Yunanistan'ın alacağı zırhlı ile denizlerdeki güç dengesinin aleyhlerine bozulduğunun farkına varmıştı. Sadece yetkililer değil, konu ile yakından ilgilenen ve bu husus hakkında sürekli halkı bilgilendiren basın da gerekli tavsiye ve uyarıları yapmaktan geri durmamıştı. Basında yapılan haberlerde, Osmanlı deniz kuvvetlerinin ivedilikle güçlendirilmesi için gerekli adımların atılmasını sürekli gündemde tutmuştu. Kamuoyunun konuyu dikkatli bir biçimde takip ettiğini gören yetkililer, meclis başta olmak üzere ilgili nezaret ve komisyonları harekete geçirmişlerdi². Meclis-i Vükela'da gerçekleştirilen toplantıda donanmanın acilen güçlendirilmesi için hızlı bir satın alma yoluna tevessül edilmesi konusunda fikir birliğine varılmıştı. (BOA, HR.SFR3, No. 727/29, 28 Aralık 1909, lef 1). Buradan hareketle hangi ülkelerde satışa hazır gemi bulunduğunu öğrenmek amacıyla Avrupa Devletlerinde bulunan elçilik görevlileri teyakkuza geçirilmişti (BOA, HR.SYS, No. 43/45, 4 Ağustos 1910, lef 2).

Osmanlı Devleti bir taraftan satın alınacak gemi arayışına girerken diğer taraftan da Erkan-ı Harbiye-i Bahriye'ce kaleme alınan ve Bahriye Nezaretine gönderilen bahriye ıslah programını gündeme almıştı. Averof'un teslimiyle birlikte Yunan donanmasının Osmanlı bahriyesine üstünlük sağlayacağı ve ilerleyen süreçte bir savaş meydana geldiğinde tehlikenin bertaraf edilebilmesi için gereken önlemleri ihtiva eden bu programın beş ana başlıkta ele alındığı görülmüştü. Birinci maddede Yunanlılar harekete geçmeden önce mutlaka Averof'a mukabil bir zırhlı satın alınması gerektiği ifade edilmişti. Diğer maddelerin muhteviyatı ağırlıklı olarak subay ve erlerin

² Bk. (Güneş, 2012, s. 113). Osmanlı Devleti'nde 12 Ocak 1910 tarihinde iş başına gelen İsmail Hakkı Paşa Hükûmeti, yayımlanmış olduğu hükûmet programında, donanmanın ihtiyaçlarını itina ile tetkik ederek ve maliyenin de durumunu göz önünde bulundurarak bir politika izleneceğini bildirmişti.

eğitimleri, yabancı deniz subaylarından müteşekkil uzmanların istihdamları ve bir savaş planının derhal kaleme alınarak hazırlıkların yapılmasına dayandırılmıştı.³

Bahriye ıslah programı ile ilgili çalışmalar yapıldığı zaman diliminde İngiltere, Osmanlı ve Yunan deniz kuvvetlerine dair bir karşılaştırma yayımladı. Bu karşılaştırmada Osmanlı donanmasının nicelik olarak ele alındığında Yunan donanmasına üstün ama nitelik bakımından ise çok güçsüz olduğu ortaya konulmuştu. Özellikle Averof'un satın alınması ve yeni sipariş edilecek muhriplerle birlikte etkin bir biçimde donatılan ve verimli kullanılan bu küçük filonun Osmanlı donanmasına oranla çok önemli işler yapması düşünülmekteydi (Güvenç, 2011, s. 45).

Osmanlı devlet adamları donanma ile ilgili bu olumsuz havayı dağıtmak adına gemi satın alma işlemlerine hız vermişti. Osmanlılar, Averof'un Yunan donanmasında faaliyete geçmesinden evvel inşası bitmiş hazır bir gemi alarak üstünlük sağlama gayretinde bulunmuşlardı (BOA, MV, No. 142/24, 19 Temmuz 1910). Müracaat edilen bütün destgâh ve tersanelerde inşası bitmiş hazır gemi bulunmadığı gibi birkaç ay hatta bir iki yıl içinde hazır hale gelebilecek sefinenin dahi olmadığı anlaşılmıştı (BOA, İ.BH, No. 9/57, 2 Ağustos 1910, lef 1). Aslında Osmanlı Devleti, bir savaş gemisi temin edebilmek için ilk önce İngiltere'ye müracaat etmişti. İngiliz Bahriye Nezareti'nden Averof'a denk bir geminin Osmanlı'ya satışına onay çıkmamıştı (BOA, HR.SFR3, No. 612/4, 21 Mayıs 1910, lef 23). Osmanlı bahriyesinde müşavir olarak görevlendirilen Amiral Williams, aynı Yunanistan'daki Fransız amiralin yaptığı gibi, Bahriye Nezareti'ni büyük harp gemisi almaktan vaz geçirmek adına büyük uğraş vermişti. Dretnot öncesi iki küçük savaş gemisinin⁴ satın alınmasını önermişti. Ancak İngiltere, bu gemileri satmaya yanaşmamış ve imal tarihleri çok eski ve demode olan iki harp gemisini her biri 100.000 Sterlin'den satmayı teklif etmişti. İngilizlerin bu tutumundan dolayı Osmanlı Devleti, diğer ülkelerin tersanelerinde ve destgâhlarında gemi arayışlarını sürdürmüştü (Güvenç, 2011, s. 43).

Alman Zırhlıları Satın Alım Süreci

Osmanlı Devleti'nin gemi arayışları devam ederken Berlin'deki Osmanlı Sefareti de Alman Hükûmeti nezdinde birtakım girişimlerde bulunmuştu. Elçilik kanalıyla yapılan görüşmelerde Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne elinde hazır bulunan bazı gemileri satabileceği ifade edilmişti.⁵ Bu durum üzerine Berlin Sefiri Nizami Osman Paşa, İstanbul'a gemi satın alımı ile ilgili bir dizi detay hakkında telgraf göndermişti (BOA, HR.SYS, No. 22/28, 7 Temmuz 1910). Buna göre; Alman Hükûmeti,

³ Bk. (BOA, A.DVN.MKL, No. 89/27, 26 Temmuz 1910, lef 1-5). İlgili bu belge çok teferruatlı olduğundan muhteviyatı öz bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı bahriyesinin ıslahı hakkında önemli verilerin olduğunu da belirtmek isteriz.

⁴ Bu savaş gemileri HMS Triumph ve Hms Swiftsure idi.

⁵ Alman Hükûmeti, ilk olarak Kaiser sisteminde bulunan iki gemiyi Osmanlı Devleti'ne teklif etmişti. Bu gemiler dretnot sisteminde olmayıp zırhlıları zayıftı. Ayrıca kükürt yüklü olduklarından dengeleri de iyi değildi. Gemileri hafifletmek için 15 cm'lik dört adet top da gövdeden sökülmüştü. Gemilerdeki topların yerleşim yerleri de diğer topların ateş menziline olduğu için etkili bir vuruş gücüne sahip değillerdi. Ayrıca Almanlar her iki gemi için toplamda 4 milyon Mark talep etmişlerdi. Fiyat olarak makul olsalar da teknolojik olarak eski oldukları için Osmanlı yetkilileri bu gemileri almaktan imtina etmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bk. (BOA, HR.İD, No. 937/75, 1 Ağustos 1910, lef 1).

Brandenburg sistemine havi 10.600 tonluk dört adet zırhlısı olduğunu⁶, bunlardan ikisini üzerinde silah ve cephaneleriyle birlikte toplamda 20 milyon Marka Osmanlı'ya satabileceğini elçilik yetkililerine bildirmişti (*Tanin*, No.689, 2 Ağustos 1910, s. 2). Ayrıca bu gemiler, ikisi 16 senelik diğer ikisi de 17 senelik olup yeni değillerse de yakın zamanda baştan aşağı tamir edilerek elden geçirilmiş ve kazanları da değiştirilerek modernize edilmişlerdi. Zırhları çelikten ziyade kompozit usulünde olup üzerlerinde altışar adet 28 cm'lik büyük toplarla birlikte değişik ebatlarda daha küçük toplara sahip oldukları da zikredilmişti (BOA, *BEO*, No.3788/284066, 5 Ağustos 1910, lef 1). Osmanlı yetkilileri uzun süredir gemi arayışlarına rağmen hazır veya yakın zamanda faaliyete geçecek bir sefine bulamadıklarından dolayı Almanya'nın bu teklifini değerlendirmeye almışlardı. Yapılan müzakerelerde Osmanlı donanmasında bulunan ve en güçlü gemi olan Mesudiye'den bile kat be kat daha güçlü olduğu belli olan bu iki geminin alınması hususu ön plana çıkmıştı (BOA, *İ.BH*, No. 9/57, 2 Ağustos 1910, lef 1). Ayrıca, bu gemilerin Osmanlı donanmasına katılmasıyla birlikte Averof'a karşı bir üstünlük sağlanacağı konusu üzerinde önemle durulmuştu (*Tanin*, "Zırhlılar Meselesi", No. 688, 1 Ağustos 1910, s. 2). Aslında bundan önceki arayışların ve satın alma girişimlerin sonuçsuz kalması ve gemi alımı hususunda acele de edilmesi Osmanlı Devleti'ni alternatifsiz bırakmıştı. Alınabilecekler arasındaki tek alternatifin bu Alman gemileri olması, Osmanlı yetkililerini bu seçeneği değerlendirmeye sevk etmişti. Yunanistan'a karşı deniz üstünlüğünü elde edebilmek adına çaresiz bir şekilde bu seçeneğin değerlendirilmemesi söz konusu bile olamazdı. Çünkü karşı tarafın Averof hamlesini boşa çıkarmak ya da günü kurtarmak adına, ileriye dönük düşünüldüğünde, teknolojisi eski savaş gemilerinin alınması başka bir şekilde ifade edilemezdi.

Osmanlı Devleti, Almanya Hükûmeti tarafından satışına onay verilen dört zırhlıdan daha yeni olan ve 16 senelik iki geminin satın alınmasına 3 Ağustos 1910 tarihinde onay vermişti⁷. Bu onay, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa tarafından Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa'ya tebliğ edilmişti (BOA, *HR.İD*, No. 937/70, 21 Temmuz 1910; BOA, *HR.İD*, No. 937/72, 28 Temmuz 1910; BOA, *HR.İD*, No. 937/83, 27 Ağustos 1910). Bu gemilerin isimleri Weissenburg ve Kurfürst Friedrich Wilhelm idi (Özçelik, 2000, s. 157-158). Bu gemiler, bir Alman komutanın idaresinde mürettebatıyla birlikte yola çıkarak İstanbul'da, Çanakkale'de veya munasip başka bir limanda teslim edileceklerdi (BOA, *BEO*, No. 3788/284067, 5 Ağustos 1910, lef 1). Alman Hükûmeti bu şekilde yapılacak nakliye için de peşin olarak ayrıca 250.000 Mark talep etmişti (BOA, *İ.BH*, No. 9/57, 2 Ağustos 1910, lef 1). Toplamda 18.250.000 Mark bedelle⁸ Osmanlı donanmasına dâhil edilecek bu zırhlıların satış sözleşmesi gemilerin tesliminden

⁶ Satın alınacak Weissenburg ve Kurfürst Friedrich Wilhelm zırhlılarının 9.840 ve 11.800 ton olduklarına dair başka bir bilgi de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bk. (BOA, *HR.SYS*, No. 1333/4, 5 Ağustos 1910, lef 6).

⁷ Bk. (BOA, *İ.BH*, No.9/57, 3 Ağustos 1910, lef 2). Alman zırhlıları konusunda Osmanlı basını 6 Ağustos 1910 tarihinde bir haber yaparak gemilerin satın alındığını okuyucularına bildirmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. (*Tanin*, No. 693, 6 Ağustos 1910, s. 3; Özçelik, 2000, s. 156).

⁸ Osmanlı basını gemilere ödenecek toplam paranın 18 milyon Mark olacağını yazmıştı (*Tanin*, No. 694, 7 Ağustos 1910, s. 2).

sonraya bırakılmıştı. Ancak gemilerin teslim edilmesinden sonra bu meblağın bir kısmı peşin olarak talep edilmişti. Ön ödeme olarak 1.250.000 Markın gemi teslimiyle birlikte Galata'da faaliyet gösteren Deutsche Bank'a tevdi edilmesi istenmişti⁹. Geriye kalan miktarla ilgili olarak da satış sözleşmesinin dördüncü maddesi hükümlerine göre uygulanacağı bildirilmişti (BOA, *HR.İD*, No. 937/81, 24 Ağustos 1910, lef 3; Kuntsal, 2017, s. 262).

Satın alınan bu gemilerin isimlerinin ne olacağı da Osmanlı kamuoyunun merakını celp etmişti. Meclis-i Vükela kararı ve padişahın iradesi ile satın alınan iki gemiye (Weissenburg ve Kurfürst Friedrich Wilhelm) Hayrettin Barbaros ve Turgut Reis isimleri verilmişti (BOA, *İ.BH*, No. 9/58, 11-13 Ağustos 1910, lef 1-2; BOA, *BEO*, No. 3793/284440, 15 Ağustos 1910, lef 1; Örenç, 2013, s. 154-155). Bu iki zırhlıya Türk donanmasının en büyük iki gazisinin isimlerinin verilmesi kamuoyu tarafından da kabul görmüştü (*Tanin*, No. 701, 14 Ağustos 1910, s. 2).

Osmanlı kamuoyu, mali durumun kötüleşmesiyle birlikte II. Meşrutiyet ilan edilmeden kısa bir süre önce donanmanın güçlendirilmesi için bir cemiyet kurmuştu. Bu cemiyet 19 Temmuz 1909 tarihinde Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti adıyla teşekkül oldu. Daha sonra bu örgütün ismi Osmanlı Donanma Cemiyeti olarak değiştirilmişti. Buna benzer sivil-toplum örgütü olan cemiyetler İngiltere ve Almanya'da da faaliyetlerde bulunuyorlardı. Avrupa'daki benzer örneklerinden modellenerek kurulan bu cemiyetin amacı, Türk halkının büyük sevgisi ve katılımı sonucu geniş ölçüde maddi yardım toplayarak donanmayı güçlendirmektir (İşipek, 2009, s. 175-176; Tunalı, 2006, s.162). Birçok yerde şube açan cemiyetin gelirlerinin artırılması için memur maaşlarından kesinti, kurban deri ve boynuz toplama hakkı ve piyango tertip etme gibi birçok ayrıcalığa sahipti (Örenç, 2013, s. 154). Cemiyet tarafından gemi alımı için düzenlenen kampanyalarda halkın milli ve manevi duygularına hitap eden sloganlar kullanılmıştı. Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının satın alımı sürecinde toplanan yardım zarflarının üzerine "Osmanlılar, 12.000 mil sahillerimiz var. Harp gemilerimiz o derece çok ve kuvvetli olmalıdır." yazılmıştı. İnsanları teşvik etmek amacıyla bağışçıların isimleri gazete ve dergilerde listeler halinde yayımlanmıştı. Bunun yanı sıra bağışçılara verilmek üzere bir donanma madalyası da ihdas edilmişti (Örenç, 2013, s. 154).

Osmanlı Donanma Cemiyeti, bağışçılarıyla birlikte harp gemilerinin alımına önemli destekler sağlamıştı. Almanya'dan alınan Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının ücretlerinin ödenmesi noktası büyük bir girişimde bulunmuştu. Osmanlı Donanma Cemiyeti kongresine sunulan idari rapora göre ilgili gemilerin ücretlerinin ödenmesi kararı alınmıştı (Özçelik, 2000, s. 157). Bu ödemenin gerçekleşmesi için öncelikle gemilerin Osmanlı Devleti'ne devir-teslimi yapılması gerekmektedir.

⁹ Deutsche Bank 1870 yılında kurulan ve kısa sürede sermayesini hızla artıran bir Alman bankası idi. İlgili banka Almanya'nın emperyalist yayılmasında en önemli araç görevini üstlendi. Deutsche Bank, Almanya'nın hem büyük gemicilik şirketleriyle hem de ağır sanayi kuruluşlarıyla sıkı ilişkiler kurdu. Osmanlı Devleti'nin almış olduğu iki zırhlının finansmanını da bu sayede gerçekleştirmiş oldu. Bk. (Rathmann, 2001, s. 38).

Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının Alman Amiral Koch idaresinde Alman subay ve erlerinden müteşekkil mürettebatı ile 14 Ağustos 1910 tarihinde Wilhelm-Hafen limanından hareket etmesi ve herhangi bir sorun çıkmaz ise Cezayir üzerinden Çanakkale'ye 29 Ağustos 1910 tarihinde ulaşması planlanmıştı (BOA, *HR.İD*, No. 937/80, 1 Ağustos 1910, lef 2). Osmanlı Devleti, Alman mürettebatı idaresinde gelecek bu zırhlıların Türk subay ve erlerinden oluşan bir grup refakatinde yola çıkarılmasını talep etmişti. Bu talebe olumlu yanıt alındıktan sonra 10 Ağustos 1910 tarihinde İstanbul'dan 26 subay ve 38 denizciden oluşan heyet trenle yola çıkmıştı.¹⁰ Bu heyetin gönderilme amacı, yolculuk esnasında hem gemilerin tanınması hem de gerekli eğitimlerin alınmasıydı. Ayrıca heyet içinde bulunan uzman subaylar tarafından gemiler seyrüsefer halinde muayene de edilecekti. Zırhlılar 15-16 Ağustos 1910 tarihinde Almanya'dan yola çıkmış ve ilk olarak Cezayir limanına ulaşmıştı. Bu süreçte halkın gemileri ziyaret etmesine izin verilmişti (Özçelik, 2000, s.157). Buradan tekrar hareket edilerek Çanakkale'ye doğru istikamet belirlenmişti. Gemilerin Çanakkale Boğazı'na giriş yapmadan önce izin alabilmesi adına burada bir telgraf istasyonunun olup olmadığı Almanya Bahriye Nezareti'nden Berlin Sefaretine sorulmuştu (BOA, *HR.İD*, No. 937/79, 6 Ağustos 1910, lef 1). Ayrıca İstanbul'daki Alman Sefareti maiyetine memur Lorelei gemisinin Eylül 1910 başlarında zırhlıları karşılamak üzere Çanakkale'ye ve Ege Denizi'ne gitmesine ve boğazdan giriş çıkış yapmasına izin verilmesi de talep edilmişti (BOA, *İ.HR*, No. 423/32, 18 Ağustos 1910, lef 4).

Osmanlı Dâhiliye Nezareti de gemilerin karşılanması için gerekli hazırlıkları yapmaktaydı. Nezaret, Çanakkale Mutasarrıflığından gemilerin devir-tesliminin ne zaman gerçekleşeceğini ve İstanbul'a ne vakit geleceğini ivedilikle bildirmesini istemektedir (BOA, *DH.MUI*, No. 126/16, 31 Ağustos 1910, lef 1). Osmanlı Donanma Cemiyeti de zırhlıları karşılamak üzere bir merasim planlamaktaydı. Buna göre Şirket-i Hayriye'nin 62 ve 63 numaralı, Donanma Cemiyeti'ne mahsus Şahin ve bir araba vapurundan meydana gelen gemiler 1 Eylül 1910 tarihinde İstanbul'dan yola çıkarılmışlardı (BOA, *DH.EUM.THR*, No. 105/39, 2 Eylül 1910, lef 2). Ayrıca gemileri teslim alacak Türk mürettebatı taşıyan Tir-i Müjgan Torpidosu ile Hamidiye Kruvazörü Çanakkale'ye doğru harekete geçirilmişlerdi (Özçelik, 2000, s. 158). Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlıları Çanakkale'ye gelince Alman Amiral ile Osmanlı Donanma Cemiyeti mümessili Ramiz Bey arasında 2 Eylül 1910 tarihi itibarıyla bir devir-teslim protokolü yapılmıştı. Böylece bu iki zırhlı, Osmanlı donanmasının yeni gemileri olarak envantere girmişti.

Zırhlıların devir-teslim töreninden hemen önce Osmanlı Devleti, bu zırhlıların satışı konusunda gösterilen ilgi ve yardıma istinaden Berlin Sefareti aracılığıyla Alman İmparatoruna teşekkürlerini iletmişti. Ayrıca Osmanlı, bu zırhlı satışıyla birlikte devletler arasındaki dostluk münasebetinin yeni bir örneği olarak telakki ettiğini

¹⁰ Giden heyetin içinde birinci kaptanlığa Kaymakam Vasıf Bey ve Binbaşı Asaf Bey; ikinci kaptanlığa Kolağası Arif ve Kolağası Nazif Bey; hesap memurluğuna Yüzbaşı Namık Efendi ve Yüzbaşı Selahattin Efendi ve birinci çarkçı olarak da Kolağası Rauf ve Kolağası Halit Efendi tayin edilmişlerdi (Özçelik, 2000, s. 156,158).

bildirmişti (BOA, *HR.İD*, No. 937/83, 29 Ağustos 1910, lef 4). Buna istinaden zırhlılarla gelen Alman subaylara nişanlar verilmişti.¹¹

Alman mürettebatının ülkelerine dönüşleri ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştı. Amiral Koch ve maiyetinin büyük bir kısmı İstanbul Alman Sefaret gemisi Lorelei gemisi ile Almanya'ya seyahat edeceklerdi (BOA, *İ.HR*, No. 423/36, 3 Eylül 1910, lef 3; BOA, *BEO*, No. 3800/284981, 3 Eylül 1910, lef 1). Bundan dolayı ilgili geminin Boğazlardan giriş ve çıkış yapması için izin talep edilmişti. Geride kalan birkaç subay ve 30 erden oluşan grup ise 3-10 Eylül 1910 tarihinde İstanbul'da kalmak istediklerini yetkililere bildirmişlerdi. Bu tarihten sonra Selanik üzerinden trenle veya İstanbul'dan gemi ile ülkelerine döneceklerini iletmişlerdi. Geri dönüşleri esnasında zimmetlerinde bulunan silahların ve beraberlerinde götürecekleri eşyaların gümrük vergisinden muaf tutulması noktasındaki istekleri de Osmanlı yetkilileri tarafından kabul edilmişti (BOA, *BEO*, No. 3795/284573, 15 Ağustos 1910, lef 6; BOA, *BEO*, No. 3793/284437, 16 Ağustos 1910, lef 2; BOA, *BEO*, No. 3795/284573, 17 Ağustos 1910, lef 4).

Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının donanmaya katılmasıyla birlikte ülke ve yabancı basında birçok haber yapılmıştı. Hatta gemilerin alımıyla birlikte bu haberlerin yapılmaya başladığını da söylemek yanlış olmaz. Osmanlı basını konuya olumlu yaklaşırken yabancı basında olumsuz düşüncelerin cereyan ettiği görülmüştü. Olumsuz düşüncelerin odak noktasında, gemilerin çok yaşlı olduğu ve Donanma Cemiyeti'nin topladığı yardımlarının ziyan edildiği görüşü hâkimdi (BOA, *A.MTZ* (05), No. 20/73, 18 Ağustos 1910, lef 1). Olumlu düşüncelerin merkezinde ise, iyi durumdaki Mesudiye zırhlısının bile 40 yaşında olduğundan hareketle alınan gemilerin genç olmamakla birlikte tadilatın geçirilmiş ve ihtiyaca cevap verecek niteliğe haiz oluşuydu.¹²

Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bu zırhlılardan sonra Yunanistan'ın buna ne tür tepki vereceği beklenilmeye başlandı. Ancak beklenen yeni gemi siparişi hamlesi gerçekleşmedi. Bunun yerine Yunanistan'da uzun süredir gündemde olan bahriyenin modernizasyonuna yardımcı olmak üzere İngiltere'den gemi ve harp sanayi konusunda uzmanlardan oluşan bir heyet talep edildi (Güvenç, 2011, s.43-44). Yunanistan yeni gemi siparişi etmeyerek aslında nicelikten daha önemli olanın nitelik olduğuna kanaat getirmişti. Nicelik konusunda istenen iyileşmenin o günün şartlarında mümkün olmadığı kısa sürede anlaşılınca, niteliğe yoğunlaşarak Osmanlı'ya karşı var olduğu düşünülen dengesizliğin telafisi hedeflenmişti.

¹¹ Zırhlıların komutanı olan Amiral Koch'a birinci rütbeden Mecidi Nişanı, Bahriye Miraylarından Mösyö Mais ve Mösyö Evans'a ikinci rütbeden Osmani Nişanı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (BOA, *BEO*, No. 3801/285012, 1 Eylül 1910, lef 1).

¹² Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının Almanya'dan satın alınacağını ilk haber yapan basın organı olması hasebiyle Tanin Gazetesi, konu hakkında kamuoyunu bilgilendiren olumlu haberlere imza atmıştı. Özellikle 8-9 Ağustos 1910 tarihlerinde gemilere neden ihtiyaç duyulduğunu ve gemilerin sahip olduğu özelliklerin neler olduğunu çok teferruatlı haber olarak vermişti. Ayrıntılı bilgi için bk. (*Tanin*, No.695, 8 Ağustos 1910, s. 2; *Tanin*, No. 696, 9 Ağustos 1910, s. 1-2).

Alman Zırhlılara Ait Borcun Ödeme Planı

Yunanistan ile olan güç mücadelesinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin çözmesi gereken başka bir mesele de alınan bu gemilerin ödemelerinin yapılması idi. Alman İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasında henüz gemiler Çanakkale'ye ulaşmadan bir satış sözleşmesi gerçekleştirilmişti. Dört madde üzerinden gerçekleşen bu sözleşmede ödeme kısmı dördüncü madde de detaylandırılmıştı. Toplamda 18 milyon 250 bin marka mal olan zırhlıların tesliminde peşin olarak 1 milyon 250 bin mark ödenecekti. Geriye kalan 17 milyon mark ise Osmanlı'nın faizsiz hazine senetleri ile tediye olunacaktı. Bu senetler 1 Nisan 1911 tarihinde Berlin'de tesviye edilecekti. Devlet kanunlarınca senetlere pul vergisi ita edilmesi halinde bu pulların bedellerini de Osmanlı Hükûmeti karşılayacaktı. Bu sözleşme Osmanlı'nın Berlin Sefareti aracılığıyla İstanbul'a gönderilecekti (BOA, *HR.İD*, No. 937/81, 24 Ağustos 1910, lef 4).

Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının kalan 17 milyon mark bedelinin Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından ödenmesiyle ilgili bir karar verilmişti. Osmanlı Devleti 1 Nisan 1911 tarihinde kalan borcun tamamını ödemeyi taahhüt etmişti. Donanma Cemiyeti, gemilerin kalan bakiyesini ödemeye gönüllü olmakla birlikte borca kefil olan da Osmanlı hazinesiydi. Cemiyetin borcu ödemediği durumda Osmanlı Devleti bu sorumluluğu üstlenecekti. Donanma Cemiyeti toplamış olduğu yardım ve bağışların karşılığı olarak kasasında 3 milyon 409 bin 520 mark bulunduğunu ve bunun mukabili ise 184 bin 184 lira olduğunu, toplam borçtan düşüldüğünde ise geriye 13 milyon 590 bin 480 mark kaldığını ve karşılığının ise 733 bin 431 lira 19 kuruşa tekabül ettiğini bildirmişti. Bu miktara yüzde beş faiz ve yüzde bir komisyon eklenerek meblağ 769 bin 291 lira 20 kuruş olarak güncellenmişti. Bu meblağ yine Osmanlı hazinesinin kefaletinde olmak üzere Donanma Cemiyeti tarafından aylık 40 bin liradan 20 taksitte ödenecek ve son taksit de 9291 lira 20 kuruş olacaktı (BOA, *BEO*, No. 3881/291013, 3 Nisan 1911, lef 2).

Osmanlı Donanma Cemiyeti, toplam meblağı Deutsche Bank'a 20 taksitte ödeyeceğini ve her ayın sonunda taksit ödemesi kadar meblağı hesabında bulundurma garantisi vereceğini ve bu aylık ödenecek borç karşılığında 20 bonoyu imzalayarak ilgili bankaya vereceğini, her taksit ödemesinde ise bir bonoyu geri alacağını ilan etmişti. Osmanlı hazinesi ise bu borca kefil olduğundan Donanma Cemiyeti tarafından ilgili taksitlerin ödenmemesi durumunda yıllık 500 bin liradan gelecek 10 yılda hazırlanacak 5 milyon liradan müteşekkil bahriye fevkalade bütçesinden tesviye edeceğini teminat olarak Deutsche Bank'a vermişti (BOA, *BEO*, No. 3881/291013, 12 Nisan 1911, lef 1; Özçelik, 2000, s. 157). Bu teminatın yürürlüğe girmesi için de Meclis-i Vükela kararı alınarak durumdan hem Maliye ve Bahriye Nezaretleri hem de Divan-ı Muhasebat'ın haberdar edilmesi gerekmekteydi (BOA, *MV*, No. 151/12, 11 Nisan 1911). Özellikle bahriye fevkalade bütçesinin tasarrufu Bahriye Nezareti'nde olacağından buna istinaden sorumlulukla beraber hesabın vize edilmesi de Divan-ı Muhasebat'ın yetkisi dâhilinde idi (BOA, *BEO*, No. 3883/291197, 17 Nisan 1911, lef 1). Bundan dolayı hesabın vize edilebilmesi için Divan-ı Muhasebat, bahriye fevkalade bütçesinin de kendilerine gönderilmesi talep etmişti (BOA, *BEO*, No.3881/291013, 11 Mayıs 1911, lef 4). Bahriye Nezareti, kendisine ait 5 milyon tutarındaki fevkalade bütçesine ait

evrakları 16 Mayıs 1911 tarihinde Divan-ı Muhasebat'a göndererek hesabın vize edilmesini sağlamıştı (BOA, BEO, No. 3881/291013, 16 Mayıs 1911, lef 3). Dolayısıyla Deutsche Bank'a ödenecek borcun karşılığı olarak ödenemediği durumda bu bütçenin devreye girmesi de kesinleşmiş oldu.

Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından Alman Deutsche Bank ile gerçekleştirilen protokol neticesinde zırhlıların aylık ödemeleri düzenli olarak yapılmaktaydı. Halktan toplanan bağışlarla elde edilen gelirlerin tamamı bu gemilerin aylık ödemelerine harcanmaktaydı. Zaman ilerledikçe toplanan bağışların azalması ve haliyle bütçede yeterli para bulunamaması Donanma Cemiyeti'ni sıkıntıya sokmuştu. Bu nedenle gemi taksitlerinin ödeme günleri yaklaştıkça cemiyet, tamim ve beyannameler neşrederek halktan ve kendine bağlı şubelerden daha fazla yardımda bulunmalarını talep etmişti (Özçelik, 2000, s. 158). Bütün bu zorluklara rağmen Osmanlı Donanma Cemiyeti, zırhlılara ait borcun 16 taksitini zamanında ve eksiksiz bir şekilde ödemeyi başarmıştı. Ama Ekim 1912 yılında ödenmesi gereken 17. taksit ile ilgili bir dizi sorunlar çıkması üzerine devreye Maliye Nezareti girmiş ve ödenmesi gereken 40 bin liralık taksitin eksik kalan kısmını ödemişti. Bu taksit ödemesi sırasında Maliye Nezareti, devletin ilgili kurumlarının da bilgisi dâhilinde Osmanlı bankaları ile yapmış olduğu görüşmeler sonucunda borç para tedarik ederek ilgili ödemeyi gerçekleştirmişti. Zırhlılara ait taksitlerin ödeme zorluğu da 1912 yılının sonlarında kendini göstermeye başlamıştı. Osmanlı Donanma Cemiyeti, 4 Kasım 1912 yılında ödemekle yükümlü olduğu 18. taksite ait 40 bin liranın sadece 10 bin lirasını ödeyebileceğini, kalan bakiyenin bahriye fevkalade bütçesinden tesviye edilmesini Maliye Nezareti'ne bildirmişti. Maliye Nezareti ile yapılan görüşmeler neticesinde 40 bin liralık bononun 10 bin lirası Alman bankasına ödenmişti. Ayrıca Deutsche Bank'a ödenecek son iki taksitten kalan 49291 lira 20 kuruşun ise aylık 10 bin lira şeklinde ödenebileceğine dair mali gücü olduğunu da ifade etmişti. Cemiyetin 18. Taksitten kalan 30 bin ve son iki taksite karşılık 49291 lira 20 kuruş olmak üzere toplamda Alman bankasına 79291 lira 20 kuruş borcu kalmıştı (BOA, BEO, No. 4109/308139, 23 Ekim 1912, lef 3).

Maliye Nezareti ile Osmanlı Donanma Cemiyeti arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucunda zırhlılara ait 20 bono şeklinde düzenlenen borcun aylık ödemelerinin 40 bin lira olarak tediyesinin artık mümkün olmadığından hareketle yeni bir ödeme planı konusunda mutabakata varılmıştı. Buna göre, Deutsche Bank ile masaya oturularak yeni bir ödeme planı üzerinde anlaşma yapılmıştı. Borcun tamamının hazinenin kefaleti altında olmasından hareketle Osmanlı Devleti ödemeyi daha öncesinde zaten taahhüt etmişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin o dönemde savaş halinde olması ve hazinesinin bu borcu ödemeye imkânı olmamasından dolayı cemiyetin kalan borcu yeniden taksitlendirilerek küçük miktarlarla ödemesi konusunda bir anlaşmaya varılmıştı. Deutsche Bank'ın elinde olan son üç bononun iptal edilerek kalan toplam borcun 79291 lira 20 kuruştan yüzde yedi faiz ve yüzde yarım komisyon ilavesiyle 81524 lira 24 guruş olarak toplamda dokuz ayda ödenmesine karar verildi (BOA, BEO, No. 4117/308764, 26 Kasım 1911; Özçelik, 2000, s. 157). Bu faiz ve komisyon, Osmanlı Hazinesi'nin son zamanlarda muhtelif bankalardan almış olduğu avanslara karşılık ödemekle yükümlü olduğu oranlar idi

(BOA, MV, No. 170/92, 6 Kasım 1912, lef 2). Böylelikle Osmanlı Donanma Cemiyeti, Deutsche Banka 14-27 Kasım 1912 yılından başlayarak 14-27 Haziran 1913 yılına kadar geçen sekiz aylık sürede 10'ar bin liradan toplamda 80000 lira ve son taksiti de 14-27 Temmuz 1913 tarihinde 1524 lira 24 guruş olarak ödemeyi taahhüt etmişti.¹³ Bu vaat ile birlikte cemiyet tarafından düzenlenip mühürlenmiş dokuz adet bononun Osmanlı Hazinesi garantisinde olarak Alman bankasına verilmesi ile birlikte süreç yeniden başlamıştı (BOA, BEO, No. 4109/308139, 23 Ekim 1912, lef 3; BOA, BEO, No. 4121/309039, 18 Kasım 1912, lef 4-5; BOA, BEO, No. 4121/309039, 5 Aralık 1912, lef 1).

Osmanlı Donanma Cemiyeti, 3 Ağustos 1910 tarihinde satın alım süreci başlayan Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının son kalan temmuz taksitini de ödeyerek 1913 yılında Deutsche Bank'a olan borcu bitirmişti. Bu süreçte gemilerin toplam borcunun büyük bir kısmını cemiyet ödemekle birlikte Osmanlı Hazinesi'nin kefaletinden dolayı devletin de taksit ödemelerine çok olmasa da destek sağladığı görülmüştü. Yine de bu süreçte Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin toplamış olduğu bağışlarla Osmanlı Donanması'na iki zırhlı kazandırması büyük bir başarı örneği olarak tarihteki yerini almıştı.

Sonuç

Osmanlı Devleti, üç kıtada hüküm sürmüş bir kara devleti olmasına rağmen kıyısı olan büyük denizlerde de mevcudiyetini çağdaşı olan imparatorluklara ve krallıklara da kabul ettirmişti. XIX. ve XX. yüzyıllarda dünyada meydana gelen teknolojik gelişmelere kayıtsız kalmamış özellikle deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi için önemli adımlar atmıştı. Yeni denizcilik okulunun kurulması, tersanelerin tesisi, gemi inşası ve yabancı uzmanların istihdamı başta olmak üzere yurt dışından gemi alımı da denizcilik alanında ilgili yüzyıllarda gerçekleşen olaylardandı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yöneticileri, donanmayı güçlendirmek için dünyanın önde gelen tersanelerinde üretilmiş gemileri satın alma yolunu seçmişlerdi. Özellikle Sultan Abdülaziz döneminde donanma envanterine kaydedilen gemilerin çokluğu, Osmanlı'ya dünyanın dördüncü büyük donanması unvanını kazandırmıştı. Nicilikle büyük bir donanmaya sahip olunarak güçlü kalınmayacağını malî bir yıkımla öğrenen devlet adamları, bu süreçten sonra niteliği ön plana çıkarma gayretinde olmuşlardı. Bu dönemde de Ege Denizi'nde Yunanistan ile bir silahlanma yarışına girilmiş ve daha çok ve güçlü zırhlıya sahip olma hevesi her iki devleti de iyi bir silah alıcısı konumuna yükseltmişti. Yunanistan'ın Averof zırhlısı hamlesine karşılık Osmanlı'nın cevabı çabuk olmuştu. Aslında Türk devlet adamları daha yeni ve modern bir zırhlı için birçok girişim yapmalarına rağmen satın alma konusunda başarılı olamamışlardı. İngiltere'nin yeni gemilerden ziyade eski zırhlıları satma girişimi de Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul görmemişti. Buna rağmen

¹³ Bk. (BOA, BEO, No. 4109/308139, 7 Kasım 1912, lef 1). Bu belgede ödeme takvimi 13 Aralık 1912 tarihinden başlayıp 13 Temmuz 1913 tarihine kadar düzenli aylık 10 bin lira ve son taksit ise 1524 lira 24 guruş olarak düzenlenmişti. Tarihlerin farklılığına rağmen ödeme planının aynı olması ve dokuz ay da kalan borcun tamamının ödenmesinde mutabık kalınması belgeler arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmıştı (BOA, BEO, No. 4109/308139, 23 Ekim 1912, lef 3; BOA, BEO, No. 4109/308139, 23 Ekim 1912, lef 3; BOA, BEO, No.4109/308139, 23 Ekim 1912, lef 3).

Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki üstünlüğüne hızlıca cevap verebilmek adına yine eski zırhlılardan iki tanesinin alınmasına karar verilmişti. Alman İmparatorluğu'nun donanma envanterinde bulunan ve yakın dönemde modernize edilen iki zırhlısı Averof'a karşılık olmak üzere Türk donanmasına dâhil edilmişti. Gemi pazarında modern ve yeni zırhlı konusunda arz eksikliği Osmanlı Devleti'ni eski zırhlı almaya mecbur bırakmıştı. Yeni bir geminin inşa sürecini beklemeye dahi vakit olmadığından ve Averof'un dengeleri değiştirmesine de izin verilemeyeceğinden eski zırhlı satın alım yolu mecburiyetten gerçekleştirilmişti. Bu zorunluluğa gemilerin Alman mürettebatı eşliğinde Osmanlı kara sularına getirilmesi dâhildi.

Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis isimleri verilen zırhlıların satın alma sürecinde Hazine'nin garantörlüğünde Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti ön plana çıkmıştı. Satış sözleşmesinin her hükmünü yerine getiren Osmanlı Donanma Cemiyeti, 20 taksitlik borcun neredeyse tamamını toplamış olduğu bağışlar sayesinde ödemişti. Türk halkının yardımseverlik hususundaki hassasiyeti kendi devletinin menfaatine olduğunda da daha üst düzey bir alicenaplığa dönüşmüştü. Son üç taksitin ödenmesinde bazı problemlerle karşılaşmış olmasına rağmen Alman bankası ile yeni bir sözleşme imzalanarak sorun ortadan kaldırılmıştı. Zırhlıların 1910 yılında başlayan satın alım süreci, borcun son taksitinin 1913'te ödenmesi ile son bulmuştu.

Türk halkının kendi ordu ve donanması için yapmış olduğu en büyük fedakârlıklardan biri olan Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlılarının satın alınması üzerinde önemle durulması gereken en önemli olaylardandır. Yüksek meblağlar gerektiren bu tarz bir satın alma yöntemine daha öncesinde tesadüf edilmediğinden, bu örnek hem ilk olması açısından hem de halkın kendi devletine olan aidiyeti bakımından önemlidir.

Extended Abstract

In Ottoman Empire, reforming the navy through enlarging was one of the primary objectives of the newly established government after the Second Constitutionalist period. Especially, keeping the Rumelia region which has hosted rebellions and resistance movements and preventing the invasive policies of newly established Balkan states would be only possible through the establishment of a strong navy. Since İstanbul-Rumelia railway line for the transportation of soldiers and ammunitions to the region was extremely open to attack, sea-route was the solely and reliable option. Conducting the transportation through the sea means gaining the mastery against Greece in the Aegean Sea. However, Greece purchased the battleship of Georgios Averof, which was constructed in the Orlando Shipyard in Livorno, Italy and was launched in March 1910 and this caused panic among the Ottoman admirals and administrators. Through this battleship, the power balance in Aegean Sea changed on behalf of Greece. Ottoman administrators wanted to purchase new battleships and change the balance on their behalf, so they initiated a serial of attempts before the Royal Navy and the British Shipyards with the help of Admiral Hugh Williams, the Head of the British Association of Rehabilitation. The negotiations were started for the purchase of two modern battleships, either sledded or newly launched. The British authorities stated Ottoman Empire that they could sell two lower class battleships and

launched in 1891 rather than a newly constructed modern ships. The Ottoman authorities who insisted on the modern battleships rejected this offer and initiated the search for different alternatives. Throughout this process, the German Government made an offer the Ottoman Government and offered to sell the battleships of Kurfürst Friedrich Wilhelm and Weissenburg which had been restored and repaired a few years ago and sledged in 1890. There was no other option left against the battleship Averof, other than purchasing these ships, which had been launched at an early date and had been maintained and repaired, that is, modernized. Because the shipyard-owning states, especially England, had no plans to sell a new armored ship to the Ottoman Empire, the offers made by the Turks were always rejected. Therefore, the immediate purchase of a ship that could be equivalent to the Greek battleship was a step taken without much consideration. Especially the purchase of two ships for the price of one was a situation that would change the naval superiority in favor of the Ottoman Empire. The cost of the ships was estimated at 18 million Marks, and 250 thousand Marks were added as transportation costs in advance during the handover ceremony. In addition, 1 million Marks were taken in advance for the delivery of the ships, from the total price of the ship. The remaining amount was paid in 20 equal installments under the guarantee of the Ottoman treasury. The debt for the ships ended with the payment of the last installment in July 1913. Some of the price of the two battleships with a total cost of 18.25 million Mark was paid from the frozen assets of Sultan Abdülhamid the Second in Deutsche Bank, the intermediary firm while the remaining sum was paid from the donations to the Ottoman Naval Society. In this study, the process of purchasing the aforementioned battleships were analyzed within the framework of the dominance in the Aegean Sea in the light of the Ottoman archive documents.

Kaynakça**I-Arşiv Belgeleri****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi**

BOA, *A.DVN.MKL*, No.89/27, 26 Temmuz 1910, lef 1-5.

BOA, *A.MTZ (05)*, No.20/73, 18 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3731/279773, 9 Nisan 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3788/284066, 5 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3788/284067, 5 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3793/284440, 15 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3793/284437, 16 Ağustos 1910, lef 2.

BOA, *BEO*, No.3795/284573, 15 Ağustos 1910, lef 6.

BOA, *BEO*, No.3795/284573, 17 Ağustos 1910, lef 4.

BOA, *BEO*, No.3800/284981, 3 Eylül 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3801/285012, 1 Eylül 1910, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3881/291013, 3 Nisan 1911, lef 2.

BOA, *BEO*, No.3881/291013, 12 Nisan 1911, lef 1.

BOA, *BEO*, No.3881/291013, 11 Mayıs 1911, lef 4.

BOA, *BEO*, No.3881/291013, 16 Mayıs 1911, lef 3.

BOA, *BEO*, No.3883/291197, 17 Nisan 1911, lef 1.

BOA, *BEO*, No.4109/308139, 7 Kasım 1912, lef 1.

BOA, *BEO*, No.4109/308139, 23 Ekim 1912, lef 3.

BOA, *BEO*, No.4111/308301, 9 Kasım 1911, lef 2-3.

BOA, *BEO*, No.4117/308764, 26 Kasım 1911.

BOA, *BEO*, No.4121/309039, 18 Kasım 1912, lef 4-5.

BOA, *BEO*, No.4121/309039, 5 Aralık 1912, lef 1.

BOA, *DH.EUM.THR*, No.105/39, 2 Eylül 1910, lef 2.

BOA, *DH.MUI*, No.126/16, 31 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *HR.İD*, No.937/70, 21 Temmuz 1910.

BOA, *HR.İD*, No.937/72, 28 Temmuz 1910.

BOA, *HR.İD*, No.937/75, 1 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *HR.İD*, No.937/79, 6 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *HR.İD*, No.937/80, 1 Ağustos 1910, lef 2.

BOA, *HR.İD*, No.937/81, 24 Ağustos 1910, lef 3.

BOA, *HR.İD*, No.937/81, 24 Ağustos 1910, lef 4.

BOA, *HR.İD*, No.937/83, 27 Ağustos 1910.

BOA, *HR.İD*, No.937/83, 29 Ağustos 1910, lef 4.

BOA, *HR.SFR3*, No.612/4, 21 Mayıs 1910, lef 23.

BOA, *HR.SFR3*, No.727/29, 28 Aralık 1909, lef 1.

BOA, *HR.SYS*, No.22/28, 7 Temmuz 1910.

BOA, *HR.SYS*, No.43/45, 4 Ağustos 1910, lef 2.

BOA, *HR.SYS*, No.1333/4, 5 Ağustos 1910, lef 6.

BOA, *İ.BH*, No.9/57, 2 Ağustos 1910, lef 1.

BOA, *İ.BH*, No.9/57, 3 Ağustos 1910, lef 2.

- BOA, *İ.BH*, No.9/58, 11-13 Ağustos 1910, lef 1-2.
 BOA, *İ.HR*, No.423/32, 18 Ağustos 1910, lef 4.
 BOA, *İ.HR*, No.423/36, 3 Eylül 1910, lef 3.
 BOA, *MV*, No.142/24, 19 Temmuz 1910.
 BOA, *MV*, No.151/12, 11 Nisan 1911.
 BOA, *MV*, No.170/92, 6 Kasım 1912, lef 2.

II-Sürelî Yayınlar

Tanin

III-Tetkik Eserler

- Dönmez, A. (2014). *Osmanlı modernleşmesinde İngiliz etkisi, diplomasi ve reform (1833-1841)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gencer, A. İ. (2001). *Bahriye’de yapılan ıslâhât hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin kuruluşu (1789-1867)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Güneş, İ. (2012). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de hükümetler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güvenç, S. (2011). *Osmanlıların dretnot düşleri, Birinci Dünya Savaşı’na giden yolda*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İşıpek, A. R. (2009). Denizler hâkimiyeti ve Osmanlı deniz gücü. *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu 12. Askeri Tarih Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2009*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 175-176.
- Kütükoğlu, S. M. (1994). Osmanlı iktisadî yapısı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C. I*, (E. İhsanoğlu, ed.). İstanbul: IRCICA Yayınları, 513-650.
- Odabaşlı, N. (2015). Yunan zırhlısı Averof’un Osmanlı donanması ve ekonomisi üzerindeki etkileri. *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 29, 209-229.
- Örenç, A. F. (2013). Deniz kuvvetleri ve deniz harp sanayi. *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özçelik, S. (2000). *Donanma-yı Osmanî Muavenet-İ Milliye Cemiyeti*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ender, K. (2017). *Osmanlı bahriyesi’nde bir Amerikalı, Bucknam Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rathmann, L. (2001). *Alman emperyalizminin Türkiye’ye girişi*. (R. Zarakolu, çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Toprak, Z. (2003). Balkan yenilgisi, kimlik sorunu ve Averof zırhlısı. *Toplumsal Tarih*, S. 113, 10-19.
- Tunalı, A. C. (2006). Aydın vilayetinde Donanma Cemiyeti’ne yapılan yardımlarla ilgili bir belge. *A.Ü DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXV, S. 39, 161-169.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı devletinin merkez ve Bahriye teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları.

IV-İnternet Kaynakları

- <https://naval-encyclopedia.com/ww1/ottoman-fleet/barbarossa-class-battleships.php>
http://www.navypedia.org/ships/turkey/tu_bb_torgud_reis.htm

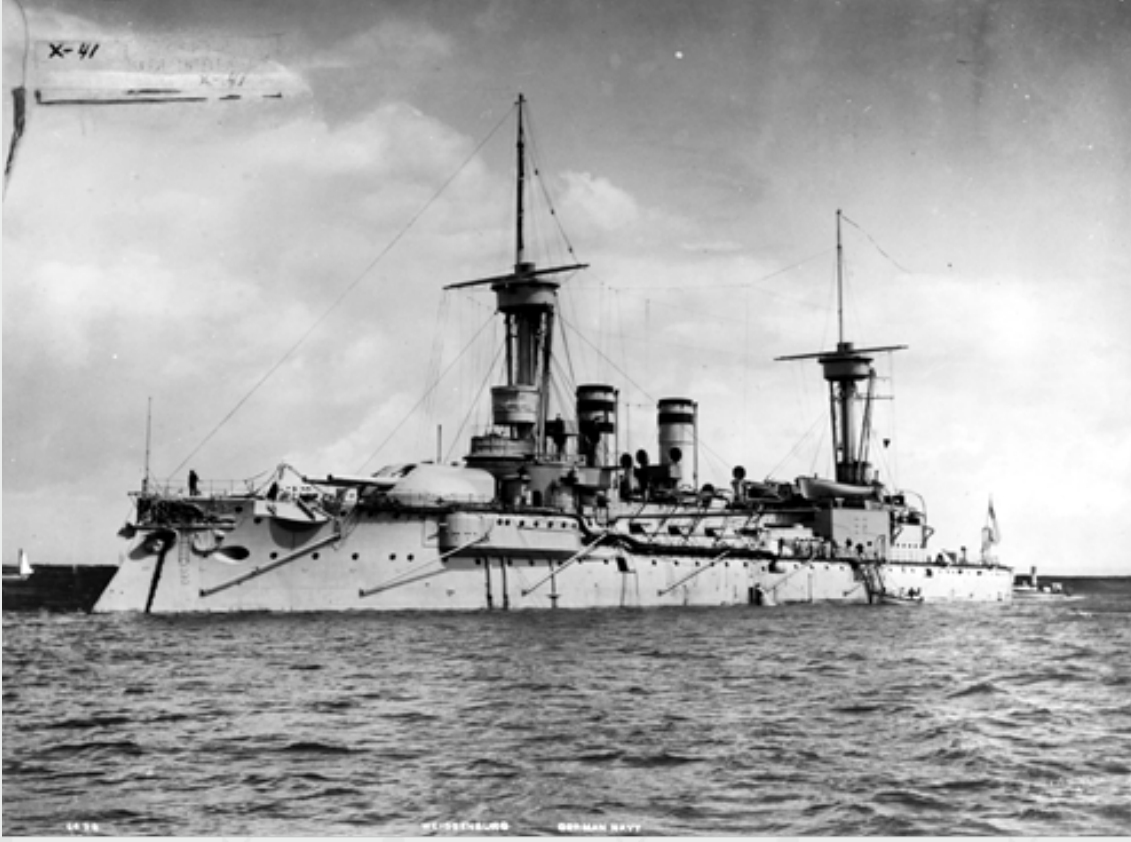
EKLER

Ek-I: Sms Kurfürst Friedrich Wilhelm Zırhlısı (Barbaros Hayrettin Reis)

Kaynak: (<https://naval-encyclopedia.com/ww1/ottoman-fleet/barbarossa-class-battleships.php>).

Ek-II: Sms Weissenburg Zırhlısı (Turgut Reis)

Kaynak: (http://www.navypedia.org/ships/turkey/tu_bb_torgud_reis.htm).

1946 Genel Seçimleri: Adana (Seyhan) Örneği

1946 General Elections: The Case of Adana (Seyhan)

Sevilay ÖZER *
Kenan ÖZKAN **

Öz

7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP)'nin kuruluşu, Türk demokrasi tarihi açısından yadsınamayacak bir önem taşır. II. Dünya Savaşı'nı demokrasi cephesinin kazanmasının etkisiyle savaş yıllarında olgunlaşan muhalif hareket, 1946 yılında DP'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi kurulmuş olsa da gerçek anlamda iktidara alternatif bir muhalefet partisi olma özelliğini yakalayamaz. 1947 yılında yapılacak olan genel seçimlerin 1946 yılına çekilmesi iktidar-muhalefet ilişkilerini gerginleştirirken, 21 Temmuz 1946'da gerçekleşen bu seçimlerin "şaiibli" seçimler olarak öne çıkması, siyasi hayatta daha büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir. Tüm bu tartışmalara rağmen 1946 Genel Seçimleri Türk demokrasisi adına bir dönüm noktasıdır. 5 Haziran 1946 tarihinde kabul edilen yeni seçim kanunu ile tek dereceli olarak yapılan seçimlerde açık oy gizli sayım, liste usulü çoğunluk sistemi uygulanmıştır. Oldukça hareketli bir siyasi atmosfer içerisinde gerçekleşen seçimler hem seçmen hem de partiler adına önemli bir deneyimdir. DP bu seçimlerde uygulanan usulsüzlükleri muhalefette kaldığı süre zarfında sıklıkla dile getirdiği gibi 1950 Genel Seçimleri öncesi seçim meydanlarına da taşımıştır. Çalışmamızda Adana özelinde 1946 Genel Seçimlerinin uygulanış süreci; seçim çalışmaları, partilerin birbirleriyle olan rekabeti ve seçim sonuçları irdelenmeye çalışılmıştır.

* Prof. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
sozer@mehmetakif.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1319-2406
Burdur / TÜRKİYE

** Dr., Altınbaş Üniversitesi Rektörlük Ortak Dersler Bölümü
kenan.ozkan@altinbas.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8939-4365
İstanbul / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
sozer@mehmetakif.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1319-2406
Burdur / TÜRKİYE

**Dr., Altınbaş University, Rectorate Common Courses Department
kenan.ozkan@altinbas.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8939-4365
İstanbul / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Adana, Seyhan, 1946 Seçimleri, Demokrat Parti, CHP.

Abstract

The establishment of the Democrat Party on January 7, 1946 is of undeniable importance for the history of Turkish democracy. With the effect of the victory of the supporters of democracy in the Second World War, the opposition movement, which matured during the war years, resulted in the establishment of the Democratic Party in 1946. In fact, even though the National Development Party was founded in 1945, it could not really achieve the feature of being an alternative opposition party to the government. The fact that the general elections that should have been held in 1947 were pushed back a year ago, strained the power-opposition relations and highlighted the election held on July 21, 1946 as a "doubtful" election, and this brought greater debates in the political life. Despite these discussions, the 1946 General Elections were a turning point for Turkish democracy. With the new election law adopted on June 5, 1946, the majority system with open ballot,

Başvuru/Submitted: 13/01/2023

Kabul/Accepted: 30/30/2023

secret counting and list method was applied in the single-stage elections. The elections, which took place in a very active political atmosphere, were an important experience for both voters and parties. The DP frequently expressed the irregularities applied in these elections during its stay in the opposition and carried it to the election squares before the 1950 General Elections. In this article, the process of the 1946 General Elections in Adana, the competition of the parties with each other and the election results were tried to be examined.

Keywords:

Adana, Seyhan, 1946 Elections, Demokrat Parti, CHP.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türk siyasi hayatında Cumhuriyet'in ilanını takip eden süreçte, iki kez çok partili siyasi hayata geçiş denemesi yapılmış ancak başarılı olunamamıştır. II. Dünya Savaşı'nın bitişi ile birlikte değişen iç ve dış siyasi gelişmelerin bir neticesi olarak CHP içerisinde olgunlaşan muhalif hareket, partiden ayrılarak 1946 yılı Ocak ayında DP'yi kurmuştur. II. Dünya Savaşı'nı demokrasi cephesinin kazanmasıyla gözden düşen diktatörlüklerin yerini, serbest seçimlere dayanan demokrasilerin alması, savaş yıllarında uygulanan ekonomi politikalarının sonuçlarının ağır olması, partinin kuruluş sürecini daha da hızlandırmıştır (Koçak, 1986, s. 560-562). Başlangıçta iki parti arasındaki ilişki iyi görünse de bu durum çok uzun sürmemiş, özellikle DP'nin kısa zamanda halktan gördüğü ilgi ve hızla teşkilatlanması karşısında CHP, yeni kurulan partinin tahmin edilenin çok ötesinde iktidara alternatif bir parti olduğu gerçeğini anlamıştır (Karpas, 2010, s. 239-241).

İnönü'nün 10 Mayıs 1946'da topladığı olağanüstü kongrede, Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan ünvanları kaldırıldığı gibi 1947 Genel Seçimlerinin, 1946 yılında yapılması kararlaştırılmıştır. DP'liler ilk etapta hem belediye seçimlerine hem de genel seçimlere katılmayı reddederek tepkilerini göstermişlerdir. Yerel seçimlere katılmayacaklarını açıklamaları üzerine CHP, genel seçimler için daha liberal bir tutum izlemiş, yeni seçim kanunu kabul edilmiş, üniversitelere özerklik verilerek, basın yasası liberalleştirilmiştir. Yerel seçimlerden sonra genel seçimleri boykot DP'nin kapanmasına kadar gidecek bir süreci başlatabileceğinden, DP'liler seçimlere katılmaya karar vermiştir (Ahmad, 1994, s. 30-33).

Seçimlerden önce 5 Haziran 1946'da 4918 Sayılı Seçim Kanunu kabul edilmiştir. Tek dereceli seçim sisteminin uygulanmaya başlandığı, liste usulü çoğunluk sistemine dayanan bu seçim kanununda açık oy gizli sayım esastır (Goloğlu, 1982, s. 51; Olgun, 2011, s. 22). 1946 genel seçimleri, 1912 seçimlerinden sonra tartışılan ve güvenilirliği en çok sorgulanan seçimdir. Seçim yasasına göre oyların açıktan atılması ve tasnifinin gizli yapılması, (Çavdar, 2004, s. 457) tarafsız gözlemciliğin olmaması, sonuçlar ilan edilir edilmez oy pusulalarının imha edilmesi buna zemin hazırlamıştır (Zürcher, 2000, s. 308).

Bu çalışmada, 1946 Genel Seçimleri, Adana (Seyhan) örneğinde ele alınmıştır. Adana'da DP teşkilatının kuruluşu, DP ve CHP'nin seçim çalışmaları, seçimlerin yapılması ve sonucu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

1946 Genel Seçimlerinden önce Adana'da boş kalan bir milletvekilliği için 21 Nisan'da ara seçim yapılmıştır (Türksözü, 8.02.1946, s. 1). Adana milletvekili Selahattin Çam'ın istifası nedeniyle 21 Nisan 1946'da yapılacak seçim için CHP İl İdare Kurulundan bir açıklama yapılarak, partili olan ikinci seçmenlerin hiçbir tesir altında kalmayarak oylarını kullanmaları istenmiştir. Bazı kişilerin Genel Sekreterin ismini kullanmak suretiyle ikinci seçmenleri tesir altında bırakmak istedikleri öğrenildiğinden, bu noktada seçmenler uyarılmıştır (Türksözü, 20.04.1946, s. 1, 3). Belediye Başkanı Kasım Ener'in başkanlığında Hasan Ataş, Nihat Oral, Basri Arsoy, Memduh Çelik, Hazım Savcı ve Mustafa Üçok'tan oluşan seçim heyeti oluşturulmuştur (Bugün, 23.04.1946, s. 1).

Seçimden kısa süre önce sadece eski Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu, Saimbeyli ilçesi CHP Başkanı Tefvik Yıldırım, emekli memur Esad Musaballı adaylıklarını koymuştur (Türksözü, 23.04.1946, s. 1, 3). Seçim sonucunda adaylardan Sinan Tekelioğlu 684 oy (BCA, 30.10.0.0/ 77.506.11), Tefvik Yıldırım 128, Ahmet Remzi Yüreğir 12, Esat Musaballı 5, Vedat Güçlü, Ziya Akverdi ve fabrikatör Mustafa Özgür 1 oy almıştır (Türksözü, 23.04.1946, s. 1, 3). Sinan Tekelioğlu milletvekili olarak seçilmiştir (BCA, 490.1.0.0/434.1803.1).

Demokrat Parti'nin Adana Teşkilatının Kuruluşu

DP kurucularından ve partinin merkez idare kurulu üyesi olan İçel Milletvekili Refik Koraltan 5 Mart 1946'da Adana'ya gelmiştir. Koraltan, istasyonda avukat Sabih Üçok, doktor Bahri Erkam, şehir meclisi üyelerinden Namık Yarman, Hulusi Akdağ, tüccar Cahit Şen, çiftçi Rahmi Türkay tarafından karşılanır. Türksözü gazetesinin muhabirinin "DP'nin Adana teşkilatını siz mi kuracaksınız" sorusuna Refik Koraltan "Niçin, Adana'da Demokrat Parti'yi hala kurmadınız mı? Hem Adana, Mersin ayrı ayrı yerler midir?" diyerek yanıt vermiştir (Türksözü, 6.03.1946, s. 1-2). Türksözü'ndeki köşe yazısında Zeynel Besim Sun, Koraltan'ın Adana'ya gelmesinden son derece memnun olduklarını böylece DP'nin Adana şubesini kuracak isimlerin netleşeceğini zira DP'nin kuruluşunun çok partili siyasi hayata geçiş açısından önemli olduğuna, Adana'da partinin şubesinin kurulması için gayret sarf edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (7.03.1946, s. 1-2).

12 Mart tarihine kadar Refik Koraltan buradaki çalışmalarını devam ettirmiştir. DP'nin il ve ilçe müteşebbis heyeti için seçilen isimler belirlenerek Adana teşkilatının kurulması için teşebbüste bulunulmuştur. İl müteşebbis idare heyeti için belirlenen isimler; Doktor Bahri Berkam, Doktor Süleyman Kuntalp, tüccar Ömer Başeğmez, şehir meclisi azasından Namık Yarman, Tel gazetesinden Ahmet Saygan, tüccar Selahattin Karazincir, avukat Nuri Tunç'tur (Türksözü, 12.03.1946, s. 1; Tel, 10.03.1946, s. 1). İl merkez ilçe müteşebbis heyeti için bildirilen listede, Avukat Sait Nil, mühendis Hakkı Sarıdoğan, tüccar Cahit Şendil, Osman Esen, çiftçi M. Sıtkı İnce, imalatçı Besim Akçıl, emekli öğretmen Vasıf Canbay bulunmaktadır. Doktor Bahri Erkam il müteşebbis heyeti başkanlığına, il merkez ilçe idare heyeti başkanlığına da Avukat Sait Nil getirilmiştir (Yeni Adana, 12.03.1946, s. 2; Tel, 10.03.1946, s. 1). DP Adana idare heyeti, parti merkezi olarak köprübaşındaki eski nafia dairesini kiralamıştır (Tel, 20.03.1946, s. 2). 13 Mart'ta DP'nin kurucularından İçel Milletvekili Refik Koraltan, DP Adana il müteşebbis heyeti başkanı Dr. Bahri Erkam ile beraber, Vali Akif Eyidoğan'ı, CHP'yi ve Belediye Başkanı Kasım Ener'i ziyaret eder (Yeni Adana, 14.03.1946, s. 2).

DP Ceyhan ilçesi müteşebbis idare heyeti 6 Nisan'da kurulmuştur. İdare heyetinde; tüccar Mustafa Akçalı, tüccar Mesrur Paksoy, tuhafiyeci Yahya Türkistan, çiftçi Nazım Lo, Kavaf Haydar Erdinç, manifaturacı Hüseyin İşgüven bulunmaktadır (Türksözü, 7.04.1946, s. 2). Nisan ayında DP Kadirli şubesi kurulmuş, müteşebbis heyetini; Muharrem Bozdoğan'ın başkanlığı altında Zihni Konaklı, Emin Özdemir, Ahmet Tekerek, Mustafa Yalçın, Mehmet Yalım ve Hasan Hüseyin Çığşar oluşturmuştur (Türksözü, 13.04.1946, s. 2; Yeni Adana, 13.04.1946, s. 2).

19 Nisan'da Osmaniye'de DP teşkilatı kurulmuştur. Tüccar Dede Bozdoğan'ın başkanlığında kurulan ilçe müteşebbis heyetinde; tüccar Mehmet Güntürkün, Sait Erdinç, Mehmet Canan, Yusuf Akın, Şaban Tartar, Mustafa Aybaba bulunmaktadır (Türksözü, 10.04.1946, s. 2).

DP'nin Adana müteşebbis heyetinin Taşköprü başındaki yeni binaya taşınması dolayısıyla 23 Nisan'da DP binasında saat 16'da bir açılış töreni yapılmıştır. Vali Akif Eyidoğan, DP kurucularından Kars Milletvekili Fuat Köprülü'nün yanı sıra gazeteciler, DP'nin İçel, Hatay, Maraş teşkilatları ileri gelenleri ve halkın katılımıyla tören düzenlenmiştir. İstiklal Marşı'nın okunmasıyla başlayan törende avukat Mustafa Nuri Tunç söz alarak töreni açmış, daha sonra konuşma yapan Fuat Köprülü, partinin amaç ve programından söz etmiştir (Türksözü, 24.04.1946, s. 2; Tel, 23.04.1946, s. 2).

Kuruluşunu müteakiben DP, Adana'da ocak açarak teşkilatını genişletmeye gayret etmiştir. 28 Nisan Pazar günü Köprüsokağı mahallesinde Akkapı ocağı açılmıştır. Açılışta Fuat Köprülü bir konuşma yapmış, idare heyeti Ahmet Duran'ı başkanlığa seçmiştir (Türksözü, 30.04.1946, s. 2). Yine Ceyhan ilçesinde Muradiye, Türübaşı, Büyükkırım, Konakoğlu, Kaltakey, Civantayak ve Eskihamam mahallerinde yedi ve Hamdilli, Çiftlikat, Mercimek ve Büyük Mangıt'ta da dört köy ocağı açılmıştır (Türksözü, 4. 05.1946, s. 3). Adana müteşebbis heyetinden Avukat Mustafa Nuri Tunç ve birkaç arkadaşı Bahçe ilçesinde teşkilat oluşturmak üzere 26 Haziran'da Bahçe'ye gelmiştir (Yeni Adana, 26.06.1946, s. 1).

Saimbeyli ilçesinde 28 Haziran 1946'da DP şubesi faaliyete geçmiştir. Saimbeyli ilçesi DP müteşebbis heyeti başkanı Remzi Doğan iki gün içinde merkez ilçede iki yüzden fazla kişiyi üye yaptıklarını belirtmiştir. Bunlardan bir kısmı CHP'den istifa ederek partiye kayıt olanlardır (Demokrat, 4.07.1946, s. 1).

Seçimler yaklaşırken şehirde ve köylerde çok sayıda yeni ocak açılmıştır. 3 Temmuz 1946'da Toprakkale bucağında açılan ocağın müteşebbis heyeti, Ali Üstün'ün başkanlığında, Ahmet Başkurt, Yusuf Er, Mustafa Özdem ve Lütfi Demiriz'den oluşmuştur. Açılış töreninin ardından 50 kişi DP'ye kaydolmuştur (Demokrat, 4.07.1946, s. 3). 8-9 Temmuz'da açılan ocak sayısı sekizdir. Seyhan Mahallesi ocağı müteşebbis heyeti; Şaban Hepsağ, Mehmet Açıkkın, Salim Enşan, Necip Kartal, Sait Beyazyürek, Mahmut Nar, Ahmet Alsancak, Mutlu köyü müteşebbis heyeti; Raşit Buzluhan, Kamil Çetin, Mehmet Durgun, Mehmet Akgül, İsmailiye Ocağı müteşebbis heyeti; Hasan Yeşil, Bilal Lamba, Ahmet Sarı, Necip Yeşil, Çotlu köyü ocağı müteşebbis heyeti; Mahmut Güler, Hacı Davan, Mustafa Evlice, Osman Ünal, Süleyman Keser, İbrahim Bozan, Halil Gökçe, Yukarı Hinnaplı ocağı müteşebbis heyeti; İbrahim Sisli, Ahmet Bozkurt, Duran Şahin, Kayışlı köyü ocağı müteşebbis heyeti; Cemiş İşgüzar, Ahmet Tayakası, Süleyman İşyapar, Sait Sanay, Hadırlı köyü ocağı müteşebbis heyeti; Hamit Kahya, Bilal Yağ, Diyap Akdemir, Salim Artar, İbrahim Tirin, Mahmut Bayram, Kayarlı köyü ocağı müteşebbis heyeti; Mehmet Şimşek, Hasan Türkşen, Hüseyin Özerçetin, Mustafa Sertçeönü'nden oluşmuştur (Demokrat, 10.07.1946, s. 1). 13 Temmuz'da Dikilitaş köyünde de DP ocağı faaliyete geçmiştir (Demokrat, 14.07.1946, s. 2).

Karaisalı ilçesinde DP şubesi 15 Temmuz'da Adana'dan gelen bir heyetin katılımıyla açılmıştır. Açılış töreni, ilçe kaymakamı Orhan Hançerlioğlu, DP ileri gelenleri ile geniş bir halk kitlesi huzurunda yapılmıştır. İlk olarak ilçe idare kurulu başkanı Ali Durak söz alarak DP'nin kuruluşundan ve yapacağı işlerden bahsetmiştir. Demokrat gazetesi başyazarı Enver Batumlu her vatandaşın seçim görevini yerine getirmesinin öneminden söz etmiştir. Merasimde Sinan Tekelioğlu da bir konuşma yapmıştır. Tekelioğlu, çok partili siyasi yaşamın gerekliliğinden bahsettikten sonra bu ilçede CHP şubesini de kendisinin açtığını ancak DP'nin iktidarı alacağını düşünmediğini yapılan hataların da iyiliklerin de müştereken yapıldığını dile getirmiştir. Karaisalı DP idare heyeti; İlçe idare kurulu başkanı Ali Durak, üyeler; Mehmet Salmaz, Aziz Eren, Abdullah Ongun, Abdullah Yüce, Abidin Aktaş, Ali Geçioğlu, Mehmet Duran, Kasım Gülen, Cevdet Yigenaga ve İzzet Güzel'den oluşmuştur. İlk hamlede 100 kişi partiye katılmıştır (Demokrat, 16.07.1946, s. 3).

18 Temmuz'da DP Tepebağ ocağı, Ziyapaşa İlkokulu karşısında açılmıştır. Ocak idare heyeti; Nuri Köylüoğlu (Başkan), Eczacı Fuat Eremre, Hidayet Karuç, Mahmut Özüçler, Cemil Abar, Hacı Ulusözlü ve Mustafa Kızıldağ'dan oluşmuştur. Yeni açılan ocaklardan bir diğeri Adana'nın Karakuyu Kuyumcular köyü ocağıdır. Ocak idare heyeti; Aziz Kurt (Başkan), İsmail Yıkıcı, Mehmet Öztaş, Halil Gül, Hasan Verani'den oluşmuştur. Ocağın açılışında 60 kişi DP'ye üye olmuştur (Demokrat, 18.07.1946, s. 2).

DP İstiklal Mahallesi ocağı da 18 Temmuz'da törenle açılır. Ocak heyeti; Ahmet Koçak (Başkan), Mustafa Dikmen, Rıfat Aladar, Ahmet Vahit Deliağa, Mehmet Göğüzcüler, Ali Kesimoğlu, Mustafa Utku, Ahmet Akça, Galip Karakaş, Nezir İlker, Mahmut Canberk, Ferit Libiç, İsmail Toker, Muhittin Umay, Nuri Dizdar ve Ahmet Erhuy'dan oluşmuştur. Tören, Başkan Ahmet Koçak'ın konuşmasıyla açılmış ardından DP il idare kurulu namına Avukat Sait Nil konuşma yapmıştır (Demokrat, 19.07.1946, s. 2).

İlginç bir şekilde DP'nin Kozan ilçe teşkilatı seçimden sonra 16 Ağustos 1946'da kurulmuştur. Açılış törenine başta kaymakam vekili, ilçe jandarma komutanı olmak üzere CHP, Milli Kalkınma Partisi ve DP'liler katılmıştır (Demokrat, 17.08.1946, s. 2).

Belediye Seçimleri

CHP Nisan ayının sonunda aldığı kararlar belediye seçimlerini öne çekmiştir. (Akandere, 2009, s. 443) DP'nin kurucuları, 1946 yılının eylül ayında yapılması gereken belediye seçimlerinin mayıs ayına çekilmesine büyük tepki göstermişlerdir (Fersoy, 1978, 115-118). DP erken seçimi, kendilerine seçime hazırlanma fırsatı verilmemesi olarak yorumlarken, (İcra, 1992, s. 15) CHP yanlısı basın bu durumu dış politikada kuvvetli olmak ve kış aylarının zorluğundan kurtulmaya bağlamıştır (Bugün, 03.03.1946, s. 3).

29 Nisan 1946'da İçişleri Bakanlığı tarafından seçime hazırlık için harekete geçilmesi talimatı gelmiştir. 8 Mayıs'a kadar defterlerin asılması gerektiğine işaret edilerek, seçimlerin herhangi bir şikâyete meydan verilmeyecek şekilde yapılmasının önemine değinilmiştir. DP'nin bu tarihte henüz seçime girip girmeyeceği belli değildir (Türksözü, 30. 04.1946, s. 1). Belediyeler Kanunu'nun değişikliğe uğrayan maddeleri 2 Mayıs'ta telgrafla vilayete bildirilmiştir. Seçim hazırlıklarının hızla devam ettiği

süreçte sayım işinin intizamsız bir şekilde sürdürüldüğü, bazı evlere sıra numarası verildiği halde sayım yapılmadığı söylentileri ortaya atılmıştır. 6 Mayıs 1946'da Belediye Meclisi olağanüstü bir toplantı yapmış, şehirde oy verme hakkına sahip vatandaşların sayısı dikkate alınarak, şehir 26 mahalleye, bu 26 mahalle de 92 seçim dairesine bölünmüştür. Kanun gereğince her seçim dairesinde bir sandık bulundurulması ve her sandığa 500 oy atılması kararlaştırıldıktan sonra saat 15'te toplanmak üzere belediye meclisi dağılmıştır. Sabahki oturumda da yeterli çoğunluk sağlanamadığı için bazı üyelere gelmeleri için haber gönderilmiştir. Aynı şekilde öğleden sonraki bu oturumda da eksik sayıyı tamamlamak üzere üyeler çağrılmış, 33 üyeden 18'inin katılımı ile ikinci oturum toplanabilmiştir. Bu oturumda beşer kişilik 92 seçim kurulunun seçilmesine geçilmiş, seçimlerin açık oyla yapılması teklifi kabul edilmiştir. 92 seçim kuruluna seçilen 460 kişinin tümünü CHP merkez ilçe yönetim kurulu başkanı Hazım Savcı aday göstermiştir (Türksözü, 7. 05.1946, s. 1, 3).

Belediye seçim cetvelleri 8 Mayıs'ta hükümet, belediye kapılarıyla halkevi, eski istasyon polis karakolu binaları önlerine asılmıştır. 14 Mayıs tarihine kadar asılı kalacak olan listelerin kontrol edilmesi ismi yazılı olmayan vatandaşların Belediyede seçim bürosuna müracaat ederek itiraz etmeleri istenmiştir (Türksözü, 9.05. 1946, s. 1). DP 92 seçim sandığının başına birer kişi olmak üzere 92 gözlemci gönderecektir (Türksözü, 16.05. 1946, s. 1).

DP Merkez Heyeti 8 Mayıs'ta seçimlere girmeyeceklerine dair bir tebliğ yayınlamıştır (Bayar, 1946, 1-2; Yeni Adana, 9.05.1946, s. 2; Bugün, 9.05.1946, s. 1). İktidarın belediye seçimlerini dört ay erken yapmak için öne sürdüğü bahanelerin tutarlı olmadığını belirten DP seçimleri boykot etmiştir (Albayrak, 2004, s. 83). DP'nin aksine Milli Kalkınma Partisi seçimlere katılma kararı vermiştir. Başbakan Şükrü Saraçoğlu bu karar üzerine yaptığı açıklamada:

"Memlekette demokrasinin gelişmesi ve yerleşmesi yolundaki çalışmalarını kolaylaştıracağıma samimi olarak inandığı kararından dolayı Partiyi tebrik ve bunu bana bildirmek nezaketinde bulunduğunuz için size teşekkür ederim" demiştir. (Türksözü, 16.05.1946, s. 1-2).

25 Mayıs'ta CHP ve Milli Kalkınma Partisi'nin aday listeleri yayınlanmıştır (Bugün, 25.06.1946, s. 1). Ancak Milli Kalkınma Partisi de seçimlerde yolsuzluk yapıldığı iddiasını ortaya atarak seçim günü öğleden sonra bir bildiri yayınlarak seçimlerden çekildiğini ilan etmiştir; dolayısıyla belediye seçimlerine katılım oranı da düşük olmuştur (Albayrak, 2004, s. 83).

Adana'da belediye seçimlerinde şehirde 92 sandıktan çıkan oy sayısı 20229'dur. Bunların 620'si geçersiz, 19609 oy ise geçerli sayılmıştır. Oylardan %95'i CHP adaylarına kullanılmıştır. (Bugün, 29.05.1946, s. 1) Belediye meclisini oluşturan üyeler 1 Haziran'da toplanarak, gizli oyla yapılan seçim sonucunda mevcut 33 üyeden 32'si yüksek makine mühendisi olan ve yıllardan beri Adana Çiftçi Birliği Başkanlığı yapan Fazlı Meto'ya, diğer bir kişi ise Hazım Savcı'ya oy vermiştir. Böylece Fazlı Meto başkan seçilmiştir. Seçim sonucunda Eski Belediye Başkanı Kasım Ener yeni meclise başarılar dilemiştir (Bugün, 02.06.1946, s. 1, Yeni Adana, 01.06.1946, s. 1).

DP'nin Kurulmasının CHP'deki Yansıması

DP'nin kuruluşuyla birlikte teşkilatını genişletmek için yürüttüğü hareket CHP teşkilatında da etkisini göstermiştir. 25 Mart 1946'da CHP, Ceyhan merkez mahalle ocaklarına yeni kayıt olan partililerle eski partililer için parti binası salonunda bir tanışma töreni yapmıştır. Toplantıda önce CHP İlçe Başkanı Hamid Özsrıkkıntı partiyeye girmenin önemini anlatan bir konuşma yapmış, ardından Halkevi Başkanı Abbas Ülkü söz almıştır (Bugün, 26.03.1946, s. 3). Yine Ceyhan'da merkez bucağına bağlı Civantayak semt ocağı ile Aydemir ocağına yeni kayıt olan 609 üye ile eski kayıtlı üyeler 9 Nisan'da Aydemir ocağında toplanmıştır. Toplantıya CHP İlçe Başkanı Hamid Özsrıkkıntı, merkez bucak ve ocak idare kurulu başkan ve üyeleri katılmış; Hamid Özsrıkkıntı ve Cemil Türker partinin hizmetlerinden bahsederek, halkın dilek ve şikâyetlerini dinlemiştir. (Bugün, 12.04.1946, s. 2) Kadirli CHP idare heyeti de yeni kurulmakta bulunan partiler münasebetiyle beş bucak ve kırk ocak başkanını Halkodasında toplayarak bir konuşma yapmıştır. Söz konusu konuşmada yeni partiler karşısında Kadirli CHP örgütünün alacağı tedbirler üzerinde durulmuştur (Yeni Adana, 1.04.1946, s. 2).

18 Nisan 1946 günü Halkevi sinema salonunda bir tören yapılarak CHP'ye yeni katılan 500 üyenin eski üyelerle tanışması sağlanmıştır. CHP Adana il idare kurulu başkanı Mustafa Rifat Gülek törende bulunanları Atatürk'ün hatırası için bir dakikalık saygı duruşuna davet ettikten sonra CHP Müfettişi Abidin Ege'yi yeni üyelere tanıtmıştır. Abidin Ege de bir konuşma yaparak CHP'nin geçmişteki faaliyetlerine değinerek amacından bahsetmiştir (Türksözü, 19.04. 1946, s. 1; Tel, 19.04.1946, s. 1). CHP'ye üye olmak üzere başvuranlardan işlemleri tamamlanan kişi sayısının 4552'yi bulduğu, henüz üyelik kaydı bitmemiş kişi sayısının 2000 olduğu belirtilmiştir (Bugün, 19.04.1946, s. 2). CHP Mayıs ayında da Adana'da mahalle ocaklarına yazılan ve kayıtları tamamlanan 398 üye için yine halkevinde bir tanışma töreni düzenlemiştir. Halkevi büyük salonunda yapılan törene CHP parti müfettişi Abidin Ege ve Belediye Başkanı Kasım Ener, CHP il idare kurulu başkanı Mustafa Rifat Gülek katılmıştır (Bugün, 23.05.1946, s. 1). Görüldüğü üzere çok partili siyasi hayat CHP'nin alışagelmış seçim rutinini değiştirmiş, CHP yeni kurulan ve beklemedikleri kadar hızla büyüyen DP karşısında siyasi faaliyetlerini artırmak durumunda kalmıştır.

CHP ve DP'nin Seçim Çalışmaları

İstifalar Üzerinden Yapılan Propaganda

1946 seçimleri öncesinde basında sıklıkla partilerden istifa haberlerine yer verilmiştir. DP yanlısı Demokrat (Adana) gazetesinde CHP'den istifa haberleriyle DP lehine seçim öncesi propaganda yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin 3 Temmuz 1946 tarihli Demokrat gazetesinde Misis'te CHP'den istifa ederek DP'ye geçmiş çok sayıda vatandaşın ismine yer verilmiştir. 4 Temmuz 1946 tarihli Demokrat gazetesinde CHP'den istifa edenlerin gün geçtikçe çoğaldığı belirtilerek, Akkapı ocağından 16, Karşıyaka ocağından 3, Hürriyet ocağından 6, Alidede ocağından 6, Cumhuriyet ocağından istifa eden 19 kişinin ismi yayınlanmıştır (Demokrat, 4.07.1946, s. 2).

Ceyhan'ın Doruk köyünde Mehmet Çor ve 34 arkadaşı CHP'den istifa ederek DP'ye girmiştir. Çokça köyünde DP'ye kaydolananların sayısı 60'ı bulmuş, Yeniköy-

Nazımbeş köyünde kaydolanların sayısı 50'yi aşmıştır (Demokrat, 9.07.1946, s. 2). Temmuz başında açılan çok sayıda ocağa CHP'den istifa eden çok sayıda kişi kaydolmuştur. Tuzsuzade köyü muhtarı ve CHP köy ocak idare heyeti azasından Fahri Torgun CHP'den istifa ederek DP'ye girmiştir. Yine Kadıköy'deki CHP'lilerden beş kişi hariç diğer tüm köylü CHP'den istifa ederek DP'ye geçmiştir. DP'nin Havutlu köyü müteşebbis heyeti köye gelen CHP'lilerin baskısı sonucu zorla istifa ettirilmişler bu durumu DP merkezine gelerek anlatmışlar ve istifalarının işleme konulmamasını istemişlerdir. Bu kişiler, Salih Bulgan, Rahim İşbilir, Sami Çulha, Ahmet Aslan ve Süleyman Kahya'dır. Yine aynı gün Adana tuhafiyecilerinden Sabri Berkman, odun ve kömür müteahhidi Zekeriya Bölgen, kereste tüccarı Mehmet Ergeç CHP'den istifa ederek DP'ye katılmıştır (Demokrat, 10.07.1946, s. 1, 2). Karşıyaka CHP idare heyetinden Hamdi Uçarol CHP'den istifa ederek DP'ye geçmiştir. (Demokrat, 11.07.1946, s. 2) Ceyhan'da, Misis'te CHP'den istifa ederek DP'ye geçen kişilerin ismi Demokrat gazetesinde yayınlanmıştır. Kadıköy'ün tanınmış çiftçilerinden Ziya Cennetoğlu ile Yukarı İnnaplı köyü CHP bucak başkanı İbrahim Sisli CHP'den istifa ederek DP'ye girmişlerdir (Demokrat, 16.07.1946, s. 3; Demokrat, 19.07.1946, s. 3). Adana'nın büyük çiftçilerinden Mehmet Muhtar'ın partiye girdiği basında yer almıştır. Mehmet Muhtar o güne değin hiçbir siyasi partiye girmediğini fakat DP'nin prensiplerinin kendi görüşüne uyduğunu ve bu nedenle bu partiye katıldığını dile getirmiştir (Demokrat, 4.07.1946, s. 2). Yine büyük çiftçilerden Recai Tarımer de DP'ye katılmıştır (Demokrat, 4.07.1946, s. 3).

CHP yanlısı basında özellikle Türksözü, Yeni Adana, Bugün ve Tel gazetelerinde de DP'den istifa haberlerine yer verilmiştir. Bugün gazetesinde "*Demokrat Partiden İstifalar Devam Ediyor*" başlığıyla sunulan haberde DP'den istifa edenlerin isimleri sıralanmıştır (Bugün, 26.06.1946, s. 2). Yine DP'nin ilçe ve köylerdeki teşkilatından 110 üyenin istifa ederek CHP'ye kaydolduğu belirtilmiştir (Bugün, 29.06.1946, s. 2). DP'nin Adana'da kurulmasında rolü olan Avukat Ahmet Sabih Üçok'un istifası da CHP tarafından propaganda aracı olarak kullanılmıştır. DP İl Yönetim Kuruluna verdiği istifa mektubu Bugün gazetesinde yayınlanmıştır. Üçok istifasında DP'nin kendisini tatmin etmediğini belirtmiştir (Bugün, 03.05.1946, s. 2). Adana merkez ve köylerinde DP teşkilatından istifaların olduğu ve bu istifaların günden güne arttığı şeklinde Tel gazetesinde yer alan haberde istifa edenlerin ismine yer verildiği gibi Arapköyü ve Tuzla merkezinde kurulan DP teşkilatının dağılmış vaziyette olduğuna dikkat çekilmiştir (Bugün, 2.07.1946, s. 2).

DP Adana merkezine kayıtlı 40 kişi istifalarını yazılı olarak il müteşebbis heyeti başkanlığına vermiştir (Bugün, 4.07.1946, s. 1; Cumhuriyet, 5.06.1946, s. 3). Yine Bugün gazetesinde 40 kişinin istifasından bir gün sonra yirmi kişinin daha istifa ettiği haberi yer almıştır (Bugün, 5.07.1946, s. 2). DP İl Başkanı Bahri Erkam tarafından haber yalanlansa da istifaların imzalı bir suretinin herhangi bir yalanlama durumunda ispat edebilmek adına kendilerine de gönderildiğini dolayısıyla ispata hazır olduklarını açıklamışlardır. Ayrıca bu sayının son günlerde 120'yi bulduğunu da dikkat çekilmiştir (Bugün, 8.07.1946, s. 2). Saimbeyli DP teşkilatının o güne kadar 50 üye kaydedebildiği ancak bunlardan 25'inin partiden ayrılarak CHP'ye girdiği, vatandaşların kitle halinde

CHP'ye kaydolduğu Bugün gazetesinde yer alan bir diğer haberdir (Bugün, 6.07.1946, s. 2). Havutlubucağı DP müteşebbis heyetinden istifa edenlerin ismi de basında yer almıştır (Bugün, 7.07.1946, s. 2). Ceyhan'da DP'den istifalar seçim öncesinde artmıştır. Ayas, Hamzalı, Zeytinbeli, Ayvacık, Narlıören köylerinde DP ocaklarından toplu istifalar yaşanmıştır. Yine Doruk, Çakaldere, Haylazlı, Çarkpare, Yalak, Demirtaş ve Sirkeli köylerinde de istifalar artmıştır (Türksözü, 17.07.1946, s. 1-2).

Seçimden bir hafta önce DP'den 600 kişinin istifa ettiği Türksözü gazetesinde haber olmuştur. Ayrıca her iki parti kendi partilerinden istifa haberlerini zaman zaman yalanlama yoluna gitmişlerdir. Örneğin Demokrat gazetesinde Ceyhan'ın, Ceyhan Bekirli köyünden 88 kişinin DP'ye geçtiği haberi yapılmıştır. Türksözü gazetesi bu haberin doğru olmadığını bu köyden Muhittin Akın ve Ali Kaya isimli iki kişinin köylülerin haberi olmadan 88 kişiyi DP'ye kaydettirdiğini, ancak köy halkının haberdar olması üzerine DP'ye müracaatta bulunarak haberdar olmadıklarını beyan edip istifa ettikleri haberini yayınlamıştır (Türksözü, 17.07.1946, s. 1). Adana'nın büyük çiftçilerinden Özcan Özler, Emin Gökçe ve Hakkı Akdeğirmen'in CHP'den istifa haberi ve yanı sıra son iki gün içinde Osmaniye'de 575 kişinin DP'ye kaydolduğu bunların çoğunluğunun da CHP'den istifa edenler olduğu haberinin verilmesi dikkat çekicidir. (Demokrat, 12. 07.1946, s. 1) Ancak Yeni Adana gazetesi bu haberi yalanlamış, son iki ayda CHP'den 11 kişinin ayrıldığı onların da Milli Kalkınma Partisi'ne girdiği belirtilmiştir (Yeni Adana, 15.07.1946, s. 2). Yine DP kurucularından çiftçi Zeynel Milli DP'den istifa ettiğine ilişkin haberlerin asılsız ve maksatlı bir propaganda olduğuna ilişkin beyanatını Demokrat gazetesinde yayınlamıştır (Demokrat, 4.07.1946, s. 1). İncirlik köyü DP ocağından 117 kişinin istifa ettiği için ocak dağılmış ve bu köyde CHP ocağı açılmıştır. Şabaniye, İstiklalmahallesi, Kadıköy ve Tuzla bucağından çok sayıda kişi istifa etmiştir. Yine Ceyhan'ın Zeytinbeli, Narlıören, Ayvalık köylerinde DP'li olanlar tamamen istifa etmiştir. Hamzalı ve Ayas köylerinde bu partiye üye bir kişi kalmış, Cihanbekirli'de 118 kişi, Gölovası'nda 2, Çakaldere'de 16, Doruk'dan 14 kişi istifa etmiştir (Bugün, 16.07.1946, s. 1, 3).

Cumhuriyet gazetesinin seçimleri yerinde takip etmesi için Adana'ya gönderdiği Ahmet İhsan gözlemlerini şöyle aktarır:

“DP mensupları gerek CHP'den gerekse hükümet makamlarından bazı işler üzerinde şikâyetçidir. Mesela DP'ye girenlerin tazyik edildiği, istifaya davet olunduğu, istifa vermedikleri takdirde tehdit edildikleri iddia olunmaktadır. Bu iddiaların hepsinin yüzde yüz doğru olduğunu söylemek Halk Partisi hesabına biraz insafsızlık olmakla beraber hepsini inkâr etmek de kabil değildir. Bilhassa köylerde Halk Partisi adına yapılan propaganda Demokratları cidden müteessir etmektedir. DP'liler Adana'da seçimde tamamen değilse bile muvaffak olacaklarından emin görünüyorlar ve haklı davalarını yürüteceklerini söylüyorlar (Cumhuriyet, 11.07.1946, s. 2).

CHP'nin Seçim Çalışmaları

CHP seçim propagandası yapmak ve seçim işlerini yürütmek üzere Adana'ya içinde parti müfettişlerinin bulunduğu seçim heyetini göndermiştir (Yeni Adana, 15.06.1946, s. 2). CHP milletvekilleri seçim öncesinde sık sık Adana'ya gelerek seçim çalışmalarına katkı sağlamışlardır. CHP Müfettişi Denizli Milletvekili Abidin Ege,

Adana milletvekillerinden Naci Eldeniz ve Sinan Tekelioğlu 28 Haziran'da Adana'da partililer tarafından karşılanmışlardır (Bugün, 29.06.1946, s. 2). 4 Temmuz günü Adana'ya gelen Adana milletvekillerinden Cavit Oral ile Bilecik milletvekili Kasım Gülek, Ceyhan CHP binasında yaklaşık 30-40 kişiye bir konuşma yapmıştır. CHP'liler tarafından 40 kişi fazlasını kaldıramadığı için binaya fazla partili alınmadığı yönünde açıklama yapılmış ise de bu durum Demokrat gazetesinde propaganda aracı olarak kullanılmış, gerçeğin halkın ilgisizliği olduğuna dikkat çekilmiştir (Demokrat, 5.07.1946, s. 3). Yeni Adana gazetesinde ise Ceyhan köylülerinin milletvekillerini büyük ilgiyle karşıladıkları hatta "Eger bizden şüphe ederek geldiyseniz çok rica ederiz, inmeden gidin. Misafirlikle geldiyseniz başımızın üstünde yeriniz var. Biz candan bağlı olduğumuz CHP'den asla vaz geçemeyiz" dediklerine yer verilmiştir (Yeni Adana, 13.07.1946, s. 1). Cavit Oral, Kasım Gülek ve CHP idare kurulu üyelerinden Kasım Ener Bahçe'ye giderek CHP'nin o güne kadar başardığı işleri halka anlatmışlardır (Bugün, 14.07.1946, s. 3). Karaisalı'ya giden heyet halkın büyük ilgisi ve tezahüratı ile karşılanmıştır (Bugün, 16.07.1946, s. 1).

Ceyhan'da seçim öncesi yeni idare kurulu oluşturulmuştur. CHP ilçe idare kurulu eczacı Abbas Ülkü'nün başkanlığında, fabrikatör yüksek mühendis Arif Özbilen, çiftçi Necati Eken, tüccar Naci Cerit ve çiftçi Ali Demir'den oluşturulmuştur. Halkevi başkanlığını da Necati Eken üstlenmiştir (Bugün, 16.06.1946, s. 2; 03.06.1946, s. 3). Kadirli CHP Başkanı olan Ali Rıza Erdem belediye seçimlerinde parti prensip ve disiplinine aykırı davrandığı gerekçesiyle görevinden alınmış, yerine Dr. İ. Hakkı Sayman getirilmiştir (Yeni Adana, 10.06.1946, s. 2). Seçimden önce yeni CHP ocaklarının da açıldığı görülmektedir. Bunlardan birisi de Adana Karasoku mahallesindeki CHP ocağının açılışıdır. İdare kuruluna Mustafa Giray, Hüseyin Usluer, Hasan Demirkan, Hasan Kurt seçilmiş, ocağa 70 kadar kişi kaydolmuştur. Bu mahalledeki DP ocağı ise müteşebbis heyetinin istifası neticesinde dağılmıştır (Bugün, 11.07.1946, s. 1).

Hem CHP hem de DP'liler evleri dükkânları dolaşarak oy istemişlerdir. Bağımsız adaylıklarını koyan isimler de kendi adlarına bastırdıkları propaganda broşürlerini dağıtmışlardır (Cumhuriyet, 21.07.1946, s. 4). CHP "Vatandaş! Reyini CHP namzetlerine ver", "Reylerinizi CHP vermekle büyük davalarımızın gerçekleşmesini temin etmiş olacaksınız" sloganlarını kullanmıştır (Bugün, 21.07.1946, s. 1). Adana'da ilginç olan bir olay da Yüksek Tahsil Gençliği listesi adı altında yeni bir listenin ortaya atılmasıdır. Yüksek Tahsil Gençliği, CHP ve DP adaylarını inceleyerek bir liste hazırlamış, Seyhan'da 10 milletvekili çıkacak iken onlar 9 kişiyi layık görmüşlerdir. Bu listede dört CHP'li, bir DP'li ve dört de müstakil aday vardır (Cumhuriyet, 21.07.1946, s. 4). Cumhuriyet gazetesinden Ahmet İhsan CHP'nin seçim çalışmalarına ilişkin gözlemlerini şöyle aktarır:

"CHP de daha büyük bir faaliyet göze çarpmaktadır. Adana milletvekillerinden birçoğu halen Adana ve civar kazalarda bulunmakta halkla temas etmektedir. Halk Partisinin 20 senelik bir maziye malik olması onun işini daha fazla kolaylaştırıyor. Parti merkezinde kaza ve nahiyelerde hummalı bir çalışma vardır. Halka dağıtılmak üzere broşürler ve küçük kitaplar

hazırlanmaktadır. Bunlarda Halk Partisi'nin memlekete yaptığı hizmetler belirtilmektedir.”

Ahmet İhsan sözlerinin devamında CHP'lilerin, DP'lilerin “Biz iktidar mevkiine gelirse askerde bulunan kardeşlerinizi, kocalarınızı, çocuklarınızı terhis edeceğiz, şekerin kilosunu 25 kuruşa düşüreceğiz, toprak kanununu tatbik ettirmeyeceğiz, Sümerbank'ı lağvedeceğiz” diyerek halkı kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarından şikâyet ettiklerini, DP'lilerin ise bu söylemleri kabul etmediğini CHP'lilerin kendilerini kötülemek için uydurduklarını söylediklerini anlatmıştır (Cumhuriyet, 11.07.1946, s. 2). CHP yine DP tarafından yayınlanan beyannamenin Adana teşkilatı tarafından resmi dairelere sokularak memurlara okutulmaya çalışıldığını, seçimleri kazandıkları takdirde memurlara birer maaş ikramiye verileceği, terfi almalarının sağlanacağı gibi propaganda yaptıklarını ancak bunun aksi tesir ettiğini ve DP'den istifaların arttığına dikkat çekmiştir (Bugün, 16.07.1946, s. 1, 3).

Seçim öncesinde her iki parti de faaliyetlerini artırmıştır. 23 Haziran'da CHP Adana merkez ilçe idare kurulu başkanı Hamza Savcı ile birlikte idare kurulu üyelerinden Kerim Uluscutürk, Kürkçüler-Müminli, Havraniye, Baklalı, Abdioğlu, Kapılı, Dedepınar'da seçim konuşmaları yapmışlardır (Bugün, 25.06.1946, s. 3). Köylerde de parti çalışmalarına hız verilmiştir. CHP üyesi Hüsnü Yurtçu ve Kerim Uluscutürk Karahacılı ve civar köylere giderek halkla temasta bulunmuşlardır. Yine Zeytinli köyünde CHP ocağında yapılan toplantıda 212 nüfuslu köy halkı CHP'ye bağlılıklarını bildirmişlerdir (Bugün, 29.06.1946, s. 2).

29 Haziran'da ilçe, bucak ve ocaklardan gelen yüzlerce partili ile Asri Sinema salonunda bir araya gelinmiştir. Toplantıda ilçe idare kurulu başkanı Abbas Ülkü, ardından idare kurulu üyesi Arif Özbilen ve partililerden Cemil Türker konuşma yapmışlardır. Akşamda CHP'liler için Seyhan Park lokantasında yemek verilmiştir (Bugün, 30.06.1946, s. 2). 15 Temmuz günü Osmaniye'de de CHP'liler seçim mitingi düzenlemiştir. Ali Safa Akgüngör, Abdürrezzak Güvenç ve Şereh Haznedar bir konuşma yaparak CHP'ye bağlılıklarını bildirmişlerdir (Türksözü, 17.07.1946, s. 1).

DP'nin Seçim Çalışmaları

DP seçimlerin öne çekilmesini, kendilerine seçime hazırlanma fırsatı verilmemesi olarak değerlendirerek büyük tepki göstermiştir (İcra, 1992, s. 15). DP temsilcileri 16 Haziran'da genel seçimlere katılıp katılmayacaklarını kararlaştırmak adına 35 il müteşebbis heyeti başkanının katılımıyla DP genel merkezinde bir toplantı yapmış ve yapılan toplantıda seçimlere katılma kararı almışlardır (Bugün, 18.06.1946, s. 1). 18 Haziran'da bir beyanname ile açıklamışlardır. Celal Bayar DP'nin seçim kampanyasını 29 Haziran'da Adana'dan başlatmıştır. O gün Adana çok sıcaktır ve Bayar'ı havaalanında muazzam bir kalabalık “Yaşasın Türk Demokrasininin Babası!, Var olsun İstiklal Harbinin Galip Hocası” sloganıyla karşılamıştır. DP'liler Bayar'a Seyhan lokantasında ziyafet vermek istemişlerse de CHP'lilerin de aynı lokantadan yer istemeleri üzerine bu karardan vazgeçilerek DP merkezine gidilmiştir (Toker, 1990, s. 115-116; Cumhuriyet, 30.06.1946, s. 1). Bayar, Adana'da yaptığı seçim konuşmasında:

“Sayın Adanalılar, epeyce zaman evvel buraya Büyük Atatürk ile beraber gelmiştik. O gün vatanın halâskarına karşı gösterdiğiniz derin muhabbet ve

coşkun alâkanın heyecanını hâlâ yaşamaktayım. Arkadaşlar maksadımız ve hedefimiz büyük milletimizin ilerlemesini ve refah içinde yaşamasını sağlamaktır. Bugün biz büyük halâskârın açtığı yolda yürüyoruz. Bu yol milletin hâkimiyetini esas tutan yoldur. O asıl dâvasını bu gayeyi ele alarak gerçekleştirmişti. Bu yol mili iradenin yoludur. Her şeyde milletimizin olacaktır. Millî iradenin sağlam ve salim bir surette tecellisini temin edince kendimizi maksada vasil olmuş sayacağız” demiştir (1955, s. 17; BCA, 10.9.0.0/2.5.1).

Bayar 30 Haziran’da Osmaniye, Ceyhan’a giderek halka hitap etmiştir. CHP yanlısı Bugün gazetesinde Bayar’ın seçim kampanyasını Adana’dan başlatmış olması belediye seçimlerinde CHP’nin Adana’da elde ettiği başarıya bağlanmıştır. DP’liler bu nedenle Adana’ya daha fazla önem vermek gereğini duydu şeklinde yorumlanmıştır. Bayar burada yapmış olduğu konuşmasında da milli irade vurgusu yapmıştır (Bugün, 30.06.1946, s. 2; Cumhuriyet, 30.06.1946, s. 1).

Demokrat gazetesinde halkın her türlü kötü propaganda ve tazyike rağmen DP’ye kaydolduğuna dikkat çekilmiştir. Dr. Suad Atay Demokrat gazetesindeki yazısında Halk Partisi teşkilatının en ücra köy ve obalara değin yayılmış olmasına karşın CHP’nin halk ve köylüyü çok az anladığını söyleyerek, “Müfettiş veya milletvekili bizzat halka inmedikçe, halk ile konuşmadıkça, halkın içine karışmadıkça, marazın üstüne parmak koymadıkça hastalığı teşhis edemez” diyerek eleştirmiştir. Bu noktada var olduğu tespit edilen sıkıntıların da genel merkeze duyurulmaktan kaçınıldığına dikkat çekerek, doğal olarak bu durumun zamanla bir muhalefet yaratacağının kaçınılmaz olduğuna işaret etmiştir (Atay, Demokrat, 3. 07.1946, s. 1-2).

DP’lilerin sert tepki gösterdikleri bir başka husus, İçişleri Bakanlığının illere gönderdiği tamim üzerine köylere gidenlerden hangi parti adına hareket ettiğini gösterir belge istenmesidir. İçişleri bakanlığının köylerde yapılmakta olan zararlı propagandayı önlemek adına gönderdiği bu tamim tartışmalara neden olmuştur. Zira bu emir üzerine birçok yerde köylere gitmekte olanların yollarda kontrole tabi tutuldukları, idare amirlerinden alınmış belgeleri olup olmadığının sorulduğu belirtilerek bu tavrın seçim öncesinde muhalif partilerin köylerle olan irtibatının kesilmesine yönelik bir tedbir olduğu belirtilerek bu uygulamaya tepki gösterilmiştir (Demokrat, 12. 07.1946, s. 1). Mümtaz Faik Fenik “ Köylerde Seçim Karantinası” başlığı ile köşesine taşıdığı yazısında, köylünün dinleyip dertlerine çare aranacağı yerde İçişleri Bakanlığının bir kararla vatandaşların köylere girebilmesini yasak ettiğini, köye gidecek partililerin 48 saat evvel en büyük idare amirine başvurarak ancak gerekli izin çıktıktan sonra gidebileceklerini bu durumun seçim öncesinde köy ile olan iletişimi kopardığını belirterek eleştirmiştir (Fenik, Demokrat, 12. 07.1946, s. 1).

Seçim öncesinde DP, oyların tam bir serbestlik içinde verilmesinin üzerinde sıklıkla durmuştur. Halktan “millî hâkimiyetin tam tecellisi” için oylarını DP’ye vermelerini istemiştir (Demokrat, 4.07.1946, s. 1). Celal Bayar’ın Adana ve Ceyhan gezisinde Osmaniye’de yaptığı konuşmada “Davamız hürriyeti şahsiye davasıdır, hürriyeti şahsiye rencide edilmektedir” söylemi üzerine Ulus gazetesinde Nihat Erim’in bunu yalanlayarak “Eğer bu sözlerin bizim anladığımız manasından başka bir manası yoksa bunlar sadece

yalandır” şeklindeki ifadesi Demokrat gazetesinde eleştirilmiştir. Görüldüğü üzere seçim propagandası içerisinde her iki parti de şahsi hürriyetin savunucularının kendi partileri olduğunu iddia etmektedirler (Demokrat, 4.07.1946, s. 1, 3). Kemal Karpat DP’lilerin seçim öncesi söylemlerini şöyle özetler:

“Demokrat Parti’nin genellikle ortaya attığı somut sorunlar; hayat pahalılığı, hürriyet yoksunluğu, antidemokratik kanunlar ve idare örgütünün yaptığı bazı yolsuzluklardı. Demokratların ne sistemli bir seçim programı ne de sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde iyi işlenmiş fikirleri vardı. Yaptıkları esas iş, bütün devrimler boyunca ve savaş yıllarında görülen kusurların, duyulan sıkıntı ve hoşnutsuzluğun sorumluluğunu Halk Partisi’ne yüklemekten ibaretti. Bu eleştirilerin gerçekte bir değer taşıyıp taşımadığı üzerinde duran yoktu” (Karpat, 2010, s. 253).

Partilerin seçim propagandaları arasında basında kendileri lehinde ya da diğer parti aleyhinde yayınladıkları mektuplar da yerini almıştır. Buna örnek olarak Seyhan Valisi Akif Eyidoğan’a hitaben Avukat Zeki Direk tarafından yazılmış bir mektup gösterilebilir. Mektupta Direk, millet iradesinin tecelli etmesi için mücadele edeceklerini belirttikten sonra:

“Halk Partisinin fena idaresinin memlekette uyandırdığı derin memnuniyetsizliğin bir tepkisi olarak halkın ruhundan fıskırmış bulunan DP, halk iradesinin serbest bir şekilde belirtilmesi için kanunlarımızın hükümleri dairesinde faaliyete geçmiş bulunduğundan belediye seçimlerindeki hallerin milletvekili seçimlerinde de tekrar edilmesine fırsat vermeyeceğiz” demiştir (Demokrat, 9.07.1946, s. 2).

Adana DP Başkanlığı seçim nutukları için şehirde bazı bölgelere kürsü konulması hususunda valiliğe yaptıkları müracaata olumlu ya da olumsuz bir cevap verilmediğini, *“Vali Akif Eyidoğan’ın Kars milletvekili aday listesinde olduğundan dolayı mı DP’ye karşı taraflı davranmaktadır”* diyerek eleştirmiştir (Demokrat, 20.07.1946, s. 2). DP il müteşebbis heyeti başkanı Bahri Erkam yaptığı müracaatında; Kalekapısındaki Amele pazarı, Karşıyaka Memleket hastanesinin önü, belediye önü, Kuruköprü büyük çeşme önü, Dört Yol ağzında İnönü meydanı, Saydam caddesi Toros fabrikası yanına kürsü konulmasını talep etmiştir. Vali Akif Eyidoğan ise seçim münasebetiyle yapılacak konuşmaların sinema gibi kapalı yerlerde yapılmasını istemiştir. Ayrıca açık yerlerde yapılacak konuşma miting olarak değerlendirildiğinden bunun için gerekli yerlere müracaatta bulunulması yanıtını vermiştir (Demokrat, 20.07.1946, s. 2).

DP kurucularından Refik Koraltan 19 Temmuz’da Ceyhan’a gelerek burada bir seçim konuşması yapmıştır. Yurdun 52 vilayeti ve 300 kazasında parti teşkilatının kurulduğunu belirten Koraltan sözlerinin devamında *“Ben bunlardan 30 vilayeti dolaştım. Oralarda halk ile yaptığım hususi ve umumi görüşmelerde herkesin bizimle birlik olduğunu yakinen gördüm”* demiştir (Demokrat, 19.07.1946, s. 2).

Partilerin Milletvekili Aday Tespiti

Çok sayıda kişi milletvekili olabilmek için CHP’ye başvuruda bulunmuştur (BCA, 490.1.0.0/318.1307.1; BCA, 490.1.0.0/ 318.1308.1). CHP’nin milletvekili aday listesinde; Ali Münif Yeğena (eski Seyhan milletvekili), Kemal Çelik (eski Seyhan milletvekili), Kemal Satır(eski Seyhan milletvekili), Cavit Oral (eski Seyhan milletvekili), Sinan

Tekelioğlu (eski Seyhan milletvekili), Hilmi Uran (İçişleri Bakanı), Kasım Gülek (eski Bilecik milletvekili), Kasım Ener (eski belediye reisi), Makbule Dıblan (serbest doktor), Ahmet Remzi Yüreğir (Yeni Adana gazetesi sahibi) bulunmaktadır. İçel milletvekillerinden aslen Adanalı olan Ferit Cemal Güven ile Turhan Cemal Beriker de buradan aday gösterilmek istenmişse de seçilme şansları az olduğundan tekrar İçel'den aday olmaları uygun görülmüştür (Demokrat, 17.07.1946, s. 3, Bugün, 19.07.1946, s. 1).

DP'nin milletvekili aday listesi ise şöyledir: Hilmi Tezer (Avukat -Sarı Hakim-), Kamil Tekerek (Avukat), Mahmut Canberk (Milli M. Fb. Başmakinisti), Mehmet Muhtar Gücüm (Çiftçi), Mehmet Geçioğlu (Karaisalı Çiftçilerinden-eski belediye başkanı), Mustafa Akçalı (Tüccar), Recai Tarımer (Çiftçi), Salih Zeki Bugay (Tüccar), M. Şerafettin Kantel (Maliyeci), Vedat Güçlü (Avukat). Adaylardan Mehmet Geçioğlu DP üyesi olmayıp serbest adaylığını koyan isimlerdendir, DP listesine alınmıştır (Demokrat, 18.07.1946, s. 1; 21.07.1946, s. 1).

Müstakil adaylar da; Remzi Oğuz Arık, Hafız Mustafa Bayvadoğlu, Doktor Ziya Özbakan, Doktor Sedat Barı ve Arif Nihat Asya'dır. Müstakil adaylardan avukat Abdülkadir Kemali hiçbir listeye dâhil değildir (Bugün, 20.07.1946, s. 1).

21 Temmuz 1946 Genel Seçimi ve Sonuçları

Adana belediyesi seçim için tüm hazırlıklarını tamamlamıştır. Her sandığın başında seçim heyetinden başka bir jandarma, bir polis ve bir bekçi bulundurulmuştur. Yazlık yerlerde bulunan halkın oy kullanabilmesi için belediye otobüsleri tahsis edilmiştir. Sıcaktan halkın bunalmaması için seçim sandıklarının başına buz, soğuk su, soğuk şerbet ve limonata gönderilmiştir (Cumhuriyet, 21.07.1946, s. 4). Adana Valisi Akif Eyidoğan ve Emniyet Müdürü Hikmet, saat yediden itibaren sandık başlarına teftişe çıkmıştır. Emniyet Müdürü bütün zabıta memurlarına verdiği talimatta seçimin güvenliğinden sorumlu olduklarını fakat seçim işlerine karışmamaları gerektiği noktasında gerekli uyarıyı yapmıştır. Saat sekize doğru caddelerde davul zurna sesleri duyulmaya başlanmış, DP ve CHP'liler davul ve zurnalarla halkı oy vermeye davet etmişlerdir. CHP'lilerin yakalarında altı oklu bayrak takılı olduğu gibi bazı oy sandıklarında da altı oklu bayrağın asılı olduğu görülmüştür. Emniyet Müdürü sandık başlarını teftiş ettikten sonra seçimi, merkez karakolundan idare etmeye başlamıştır. O gün hava o kadar sıcaktır ki sıcaktan bunalan bazı kişiler oylarını atmadan gitmişlerdir. Seçim saat 19.00'da bitmiştir (Cumhuriyet, 22.07.1946, s. 4). Seçim sonrasında Ankara'dan getirilen takviye polis kuvveti Vali Akif Eyidoğan'ın onlara teşekkür etmesinden sonra Ankara'ya dönmüştür (Cumhuriyet, 23.07.1946, s. 3).

Seçime ilişkin ilginç olaylar da yaşanmıştır. Bunlardan biri Ceyhan'ın Yeşilova köyünde yaşanan bir hadisedir. DP'ye oy veren bir köylü, CHP'ye oy veren karısına kızdığı için onu boşadığını söylemiştir. Medeni Kanuna göre bunu yapamayacağı anlatılsa da adam kararında ısrar etmiştir. Yine Adana merkez kazasına bağlı köylerden birinde köy halkının yarısı DP'ye yarısı CHP'ye oy vermiştir. Ancak DP taraftarları CHP listesinde ismi bulunan bir toprak sahibine, CHP'liler de DP listesinde bulunan iki toprak sahibine oy vermek isteyince bunu bir türlü yapamamışlardır. Merkezden gönderilen seçim heyetinden biri köylüleri kahveye toplayarak bu konuda

anlaşmazlığa düşmenin yersiz olduğunu zira listelerden istemediklerini silip istedikleri ismi yazabileceklerini anlatarak sorunu çözmüştür (Cumhuriyet, 23.07.1946, s. 3).

Seçim için il dâhilinde 666 oy sandığı konulmuştur (Bugün, 14.07.1946, s. 1). Adana'da merkez kaza ve köylerde seçime katılım oranı %57'dir. CHP oyların 70'ini, DP ve bağımsızlar ise %30'unu almıştır (Bugün, 23.07.1946, s. 1; Cumhuriyet, 22.07.1946, s. 1). DP seçim sonrasında il merkezinde ve kazalarda, valiliğe ve seçim kurulu başkanlıklarına başvuruda bulunarak her adayın kazandığı oy detayını gösterir açıklamalı bir cetvel verilmesini talep etmiştir. Milletvekili seçim kanununa göre seçim bitince tutanaklar düzenlendikten sonra bütün seçim evrakının mühür altında TBMM emri altında bulundurulması istendiğinden bu talep reddedilmiştir (Bugün, 30.07.1946, s. 2).

Çoğunluk seçim sisteminin uygulandığı 21 Temmuz 1946 milletvekili genel seçimlerinde 465 milletvekilinden 397'sini CHP, 61'ini DP, 7'sini de bağımsızlar kazanmıştır (Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007, 2008, s. 7). Adana'da seçimleri CHP'nin kazanması üzerine; Sinan Tekelioğlu, Cavit Oral, Kemal Çelik, Hilmi Uran, Kasım Gülek, Kemal Satır, Kasım Ener, Ahmet Remzi Yüreğir, Ali Münif Yeğenağa, Makbule Dıblan milletvekili seçilmiştir (TBMM Albümü 1920-2010, 2010, s. 498-499).

CHP adaylarından; Sinan Tekelioğlu 72106, Cavit Oral 70410, Kemal Çelik 69446, Hilmi Uran 69218, Kasım Gülek 68972, Kemal Satır 63954, Kasım Ener 63788, Ahmet Remzi Yüreğir 62486, Ali Münif Yeğenağa 58935, Makbule Dıblan 46902 oy almıştır.

DP adaylarından; Mehmet Keçioğlu 38867, Kamil Tekerek 36206, Mustafa Akçalı 35298, Recai Tarımer 32235, Mehmet Muhtar 30206, Vedat Güçlü 28468, Salih Zeki Boga 27142, Mahmut Canberk 26162, Hilmi Tezer 25921 ve M. Şerafettin 24450 oy almıştır. Milli Kalkınma Partisi adaylarından Mehmet Bilgiç 750, Şevki Duman 278, Mustafa Biçer 56, M. Hüdaaverdi Dinçkal 38, Ali Camuşçu 7 oy almıştır.

Aday olan ve olmayanların aldıkları oy miktarı ise şöyledir; Remzi Oğuz Arık 29443, Arif Nihat Asya 8313, Hafız Mustafa 7379, Feyzi Oldaç 6026, Abdülkadir Kemali 5027, Durmuş Türkmenoğlu 3980, Doktor Sedat Barı 2683, Doktor Ziya Özbakan 2405, Hasan Basri Demir 981, Celal Keçioğlu 904'dür (Türksözü, 24.07.1946, s. 1).

Seçimlerde Yolsuzluk Yapıldığı İddiaları

DP'liler yolsuzlukların daha seçim öncesinde başladığını iddia etmişlerdir. Milletvekili seçimi için asılacağı yerler daha önceden ilan edilmiş bulunan cetvellerin bir kısmının gösterilen yerlerde bulunmadığını, ayrıca birçok vatandaşın adının yanlış yazıldığını ve yine DP'ye kayıtlı olan kişilerin birçoğunun da listelere dâhil edilmediğini belirtmişlerdir (Demokrat, 5.07.1946, s. 1). CHP'nin seçim propagandası yaparken de halka baskı uyguladığını, bazı köylerde "Siz 21 Temmuz'a kadar tekrar CHP'ye girmezseniz, sizi bir daha partimize almayacağız ve ötesini siz düşünün ve Demokrat Partide kalanlara yarım para verilmeyecek ve kredileri kesilecektir" diyerek halkı tehdit ettiğini, seçim kampanyası için kendilerine birçok otomobil tahsis etmiş olmalarına karşın bu otomobillerden DP'nin yararlandırılmadığını ileri sürmüşlerdir. Yine bazı

köylerde DP'ye giren köylülerin akaryakıtlarının kesildiğine dikkat çekilmiştir (Demokrat, 25.07.1946, s. 2-3).

DP'liler seçimler sırasında yapılan yolsuzluklara ilişkin örnekler de sunmuşlardır. Ceyhan'ın Kırmıt bucağında tasnif yapılmadan köyden çıkarılan seçim sandığı köy muhtarının şikâyeti üzerine Ceyhan'a yakın asma köprü üzerinde yakalanarak köye getirilmiş, seçim kurulu başkanı hakkında da soruşturma başlatılmıştır. Bir başka örnek seçim defterlerinin değiştirildiğine ilişkindir Ayas-Nacarlı köyünde de 160 kişinin olduğu defter 88 seçmenin adının olduğu defterle değiştirilerek, DP'li seçmenlerin oy vermeleri engellenmek istenmiştir (Demokrat, 23.07.1946, s. 2). Yine bir diğer köyde sandık kurulu başkanının boş tasnif tutanağını okuma yazma bilmeyen kurul üyelerine imzalatırdıktan sonra muhtarın odasına yalnız girerek tutanağı istediği gibi doldurmasıdır (Demokrat, 25.07.1946, s. 2-3). Kadirli'nin Aşağı Çayanlı, Değirmendere, Nüffet, Kafarlı, Karakütük, Avlık, Topraktepe, Karatepe ve daha birçok köyünde seçimlerde yolsuzluk yapıldığı, tutanakların tahrif edilerek değiştirildiği basında yer almıştır (Demokrat, 28.07.1946, s. 3). Adana'dan serbest adaylığını koyan Dr. Sedat Barı, Ceyhan'da kendisine ait seçim listelerini yırtan Ceyhan CHP Başkanı Abbas Ülkü hakkında kanuni işlem yapılması için Ceyhan savcılığına müracaatta bulunmuştur. Yine Işık sinemasında seçim konuşması yapmak üzere vilayete müracaatta bulunmasına rağmen CHP'lilerin buna müsaade etmediğini belirtmiştir (Demokrat, 21.07.1946, s. 2).

Demokrat gazetesindeki köşesinde Ragıp Batumlu'nun seçimlere ilişkin yorumu şöyledir:

"Vallahi yapılan seçimi nasıl anlatacağımı bilmiyorum. Zira, bu yapılan şey seçimden başka her şeye benziyordu. Seçmenlere edilmedik eza, yapılmadık hakaret kalmadı. Fakat yanlış anlaşılmasın bu dediğim şeyler yalnız CHP'den olmayanlara karşıydı." (Batumlu, Demokrat, 23.07.1946, s. 2) Ahmet Emin Yalman ise 1946 seçimleri için *"İşlerin içinde yaşadığım için 1946 seçimlerinin geniş ölçüde baskı, fesat ve hileyle yürütülmüş bir seçim olduğunu kesin şekilde biliyorum, bu devrin canlı bir şahidiyim"* demiştir (1970, s. 79).

O dönem CHP'de parti grup başkan vekili olan Hilmi Uran anılarında seçim sonrasında Saraçoğlu ve Faik Ahmet Barutçu ile birlikte DP'den Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ile bir araya geldiklerini, DP'nin seçimlerin kanuna aykırı yapıldığına dair kanıtı olmamakla beraber çok sayıda şikâyet dile getirdiğini hatta bir vilayet seçimini iptal ettirmek için uğraştığını ancak hiçbir dayanağı olmayan bu isteği kabul etmediklerini belirtmiştir (Uran, 2008, s. 371).

DP 21 Temmuz seçimlerinde usulsüzlük yapıldığını ve baskılara maruz kaldıklarını belirterek seçim sonuçlarına itiraz etti. Bir sonuç alınamayınca içlerinde Adana'nın da olduğu İzmir, Bursa, Ankara, Konya'da peş peşe seçim protesto mitingleri düzenlenmiştir (Eroğul, 2003, 37). Adana mitingi 31 Temmuz günü İnönü Meydanı'nda yapılmıştır (Demokrat, 31.07.1946, s. 1, Cumhuriyet, 1.08.1946, s. 1). 15 bin kişinin katıldığı mitingde caddelerin yanı sıra meydan civarındaki evlerin damları da dolmuştur. Mersin'den, Tarsus'tan, Ceyhan'dan ve köylerden DP'liler gelmiştir. Elleriindeki afişlerde *"Yeter söz milletindir!", "Oy sandığı mukaddestir.", "Bunları biz*

seçmedik", "Yeni seçim isteriz", "İktidar meşru olmalıdır" yazılıdır. İlk olarak mitinge katılmak üzere şehre gelen Mersin Milletvekillerinden Refik Koraltan yaptığı konuşmasında "Aziz Adanalılar, 21 Temmuz imtihanında sandık başlarından kovulan, dövülen, hakarete uğrayan, rey çalınan sizlerin haklarınızı asla çiğnetmeyeceğiz. En yüksek adalet makamları huzurunda davamızı müdafaa etmekten geri durmayacağız" demiştir. Koraltan'ın konuşmasını müteakiben, Demokrat gazetesi başmuharriri Enver Batumlu, Avukat Sait Nil, Avukat Mustafa Nuri Tunç, Avukat Reşat Güçlü halka hitap etmiştir. Enver Batumlu, haklı olduğuna inandıkları davaları için meşru yollardan mücadele edeceklerini, millet iradesinin her şeyden üstün olduğunu belirterek DP'nin sloganı olan "Yeter söz milletindir" diyerek konuşmasını tamamlamıştır. Daha sonra söz alanlardan avukat Reşat Güçlü kürsüye gelerek seçimler sırasında usulsüzlüklerin propaganda ile başladığını anlatmıştır. Hanedan ocağının önündeki sandığın üzerine CHP'nin propaganda afişlerinin yapıştirildiğini, bunun çıkarılmasını söyleyen DP'li gözlemciyi dinleyenin olmadığını, bir başka sandıkta CHP gözlemcisinin sandığa pusulayı kendisinin görmeden atamayacaklarını söylediğini dile getirmiştir (Demokrat, 1.08.1946, s. 3).

Adana İl Müteşebbis Heyeti Başkanlığı meşru olmayan yollardan seçilen milletvekillerinin Adanalıları temsil edemeyeceklerini belirterek durumu Cumhurbaşkanlığı nezdinde protesto ederek, protestonun bir suretini de telgrafla TBMM'ye sunmuştur. Söz konusu protestoda iktidar partisinin iftiralarına uğradıklarını, seçimde sandık başında baskılarla karşılaştıklarını, oylarının çalındığını dile getirmişlerdir (Demokrat, 2.08.1946, s. 1). Adana DP Müteşebbis Heyeti Başkanvekili Ömer Başeğmez tarafından bildirilen tutanağa göre; Bir sandıkta seçmenler sandık odasındaki masadan oy almaya mecbur tutulmuştur. Narkulak köyünde sandık başında DP aleyhine propaganda yapılarak, sandığa DP oylarının atılmasına izin verilmemiştir. Handan mahallesindeki sandıkta, adı defterde olan DP'lilere adları yoktur denilmiştir. İstiklal Mahallesinde DP aleyhine propaganda yapılmıştır. Tepebağı'ndaki sandıkta bir vatandaşa, DP'li olduğunu söyleyince ismin yok denilip sonradan Halk Partiliyim demesi üzerine oy kullanılmıştır. Yine Erkek lisesinde de mükerrer oya dikkat çekilmiştir. Misis'te oy adedi DP temsilcilerine imza ettirilmemiştir. Karataş bucağına bağlı İshacı köyünde başkaları adına oy kullanılmıştır. Yine bir sandıkta DP kazanmış iken CHP kazanmış gibi gösterilmiştir (BCA, 490.1.0.0/358.1500.1). Bunların incelenmesi adına komisyon oluşturulmuşsa da hiçbir itiraz kabul görmemiştir (Eroğul, 2003, s. 37). Komisyon, ileri sürülen bu iddiaların bazılarının doğru olduğu kabul edilse bile seçim sonucunu değiştirmeyeceğini, olaylara ilişkin belge bulunmadığını ve münferit olaylar olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. DP ise seçimlerde sistemli bir şekilde baskının uygulandığını iddia etmiştir (Koçak, 2013, s. 185).

Adnan Menderes 1946 seçimlerine ilişkin 26 Ağustos 1946'da yaptığı konuşmada tespitlerini şöyle dile getirmiştir:

"Muhterem arkadaşlar; kim ne desin 21 Temmuz tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinde birçok yolsuzluklar ve kanunsuzluklar olduğu hakkında teessüs eden kanaat umumdur. Bu kanaatin bütün vicdanlarda yer etmesine sebep kanunu tatbika

memur makamlar ve vazifeliler tarafından türlü türlü kanunsuz hareket ve muamelelerin, her çeşitten tazyik ve tehditlerin, zor ve şiddet kullanma hadiselerinin her yerde açıktan açığa olması ve bu mübalâtsizca işlenen kanunsuzlukların ıstırabına şehirlerde, kasabalarda ve köylerde yığın yığın vatandaşların bizzat maruz kalmış bulunmalarındır. Bu itibarla denilebilir ki mazbatalarını tetkik ve müzakere etmekte olduğumuz son milletvekili seçimlerinin milli iradeyi tecelli ettirmedigine dair olan en hakiki delil Türk milletinin vicdanında yerleşmiş olan bu kanaattir" (BCA, 30.1.0.0/11.65.4).

DP 1947 yılında yayınladığı beyannamede de 21 Temmuz 1946 günü yapılan seçimlerde emniyet şartlarından hiç birisinin bulunmadığından bahisle tepkisini şöyle göstermiştir:

"...idare ve seçim cihazlarının yalnız iktidar partisini kazandırmak gayesiyle hareket ettiklerini bütün milletle beraber tespit etmiştir. Bu seçimleri takip eden il genel meclisleri ve bilhassa muhtar seçimleri daha pervasızca ağır bir mahiyet göstermiştir. Millet iradesinin doğru olarak tezahürünü men'eden bu hareketler memleketimizin her tarafında derin bir infial uyandırmıştır. Manevi asayişsizlik havası yaratmıştır. Öyle ki vatandaşın hürriyeti, milletin hâkimiyeti, vatanın selameti noktalarından, seçim emniyetinin sağlanması iç politikamızın en nazik ve en mühim bir eseri haline gelmiştir...21 Temmuz seçim yolsuzlukları hakkındaki itirazlarından hiç birinin nazara alınmadığı görülmekle beraber, Demokrat Parti bu teminatı tesis etmek ve kısmi seçimlere girebilmek için daha o zaman seçim kanununun bazı maddelerinin acele değiştirilmesi hakkında meclise bir tadil tasarısı sunmuştu" (BCA, 30.1.0.0/12.71.9).

Sonuç

II. Dünya Savaşı'nı, totaliter rejimlere karşı demokrasi cephesinin kazanması, Türkiye'de çok partili hayata geçişin dış dinamiğini, savaş yıllarında uygulanan ekonomi politikalarının geniş halk kesimleri üzerinde yarattığı hoşnutsuzluk da iç dinamiğini oluşturmuştur. 1946 yılı başında kurulan DP hızlı bir şekilde teşkilatlanma sürecine girmiştir. Ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra eylül ayında yapılması gereken belediye seçimlerinin mayıs ayına alınmasına tepki göstermiş ve belediye seçimlerine katılmama kararı almıştır. Aynı şekilde 1947 genel seçimlerinin 1946'ya çekilmesini, CHP'nin tam olarak örgütlenmeden iktidarı ele geçirme manevrası olarak değerlendirmişse de seçimlere katılmıştır. 1946 seçimleri yapılan yolsuzluklar nedeniyle "şâibeli, hileli" seçimler olarak adlandırılmıştır.

DP'nin Adana il ve merkez ilçe idare heyeti 12 Mart'ta oluşturulmuştur. Nisan ayında Ceyhan, Kadirli, Osmaniye, Haziran ayında Saimbeyli, Temmuzda Karaisalı DP teşkilatı kurulmuştur. Kozan ilçesinde DP teşkilatı seçimden sonra Ağustos 1946'da açılmıştır. Adana'da DP teşkilatı bucak köylere değin teşkilatını genişletmeye çalışmış, ilçelerin yanı sıra bucak ve köylerde çok sayıda ocak açmıştır. DP'nin Adana teşkilatının kurulması ve faaliyetleri karşısında CHP de yeni katılan üyeler için tanışma toplantıları düzenleyerek siyasi çalışmalarına hız vermiştir. Çok partili siyasi yaşamın ilk etkileri böylece görülmeye başlanmıştır.

İlk tek dereceli seçim olan 1946 seçimleri tüm yurttaki olduğu gibi Adana'da da hareketli geçmiştir. Seçim öncesinde her iki parti istifalar üzerinden birbirlerine gövde

gösterisinde bulunmuştur. Demokrat gazetesinde CHP'den istifa haberlerine, Bugün, Türksözü, Yeni Adana ve Tel gazetesinde de DP'den istifa haberlerine sıklıkla yer verilmiştir. Her iki parti de zaman zaman bu haberleri yalanlayan açıklamalarda bulunmuşlarsa da haberlerin ne kadar doğru olduğunu kestirmek oldukça güçtür.

CHP seçim işlerini yürütmek üzere Adana'ya bir seçim heyeti göndermiştir. Düzenlenen mitinglerin yanı sıra CHP milletvekilleri ve CHP Adana teşkilatının önde gelen isimleri, ilçe bucak ve köyleri gezerek halkla bir araya gelmiş ve CHP'nin o güne kadar yaptığı hizmetleri anlatmak suretiyle halktan oy istemiştir. Celal Bayar da DP'nin seçim kampanyasını 29 Haziran'da Adana'dan başlatmıştır. Mitinglerde özellikle seçimlerin tam bir serbestlik içinde yapılmasının önemine değinilmiş, CHP iktidarı eleştirilmiştir. 21 Temmuz'da yapılan seçimler, şaibeli olduğu gerekçesiyle tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Seçim listesinde DP'ye kayıtlı seçmenlerin adının yer almadığı, CHP'nin seçimlerde halka baskı uyguladığı, tasnif edilmeden seçim noktasından çıkarılan oy sandıklarının olduğu, seçim tutanakları üzerinde tahrifat yapıldığı bu iddialar arasında öne çıkanlardır. DP seçimlerdeki yolsuzluklar için yaptıkları itirazların karşılık bulmaması üzerine bir dizi protesto mitingi tertiplemişlerdir. Bu iller arasında Adana'da bulunmaktadır.

DP, seçimlerdeki usulsüzlük ve yolsuzlukları sonraki süreçte parti propagandası olarak dillendirmiş, seçim meydanlarında CHP aleyhine kullanmıştır. Bu durumun belki de en olumlu neticesi 1950 seçimlerinin hemen öncesinde yeni seçim kanununun kabulü olmuştur. Artık çok eleştirilen, açık oy gizli sayım yerine gizli oy açık sayım almış geçerli olmuş ve seçim güvenliği teminat altına alınmıştır.

Extended Abstract

The transition to a multi-party political system in Türkiye was a result of the internal and external dynamics. The victory of the *Democracy Front*, which defeated the authoritarian regimes in the Second World War (1939-1945), formed the external dynamic of this process. Even though Türkiye did not actually enter the war, large social segments felt the challenging war economy on their budgets. This situation led to the emergence of an opposition movement that was disturbed by governmental policies. The ruling party, *Cumhuriyet Halk Partisi* (CHP), also stood by a multi-party political regime in this political and economic environment.

Demokrat Parti (DP) was established on 7 January 1946 with the effect of internal and external developments. After its establishment, DP quickly entered the organizational structuring process. In this period, the party administration showed reaction due to the changing dates of the municipality and parliamentary elections and declared that they would not participate in the municipal elections on 8 May 1946.

Another opposition party—*Milli Kalkınma Partisi* (MKP), which announced that they would participate in the municipality election, then—*on the same day afternoon*—announced a withdrawal from the election. As a result, the allegations of fraud started even in the municipal elections, and the participation rate in the elections remained very low. Election law numbered 4918, adopted on 5 June 1946, introduced a single-stage election procedure. After the election date postponements, the *open-vote-secret-counting* method also caused debates. On 16 June 1946, the DP General Administrative

Board announced that they would participate in the general elections. DP members bravely expressed their concerns about the election and fiercely criticized the CHP's practices at the party meetings.

DP founded Adana Provincial Office in March 1946, then immediately organized many party offices in districts, sub-districts, and villages. The establishment and activity of the DP also induced the CHP's activities, and the party held introductory meetings for the newly registered CHP members. Parties had started to make election propaganda through resignations from the parties. The resignation news from the CHP was featured in the newspaper *Demokrat*, and the resignation news from the DP in the newspapers *Yeni Adana*, *Türksözü*, *Bugün*, and *Tel*. Both parties' deputy candidates appealed to the public at rallies or meetings and demanded their votes. As part of the election work, CHP sent a delegation group to Adana to tell in the meetings about the CHP's services until that day. DP also started its election campaign in Adana on 29 June 1946. Celal Bayar addressed the public in Adana, Osmaniye, and Ceyhan. DP, attaching great importance to holding the elections with complete freedom, repeatedly claimed not to have benefited from fair propaganda opportunities during the election campaign.

In the end, CHP won the 21 July elections in Adana with ten deputies. DP Adana provincial organization objected to the elections by presenting many examples of corruption and fraud, such as the existence of many DP members who were not on the election lists, kidnapped ballot boxes, and falsified election minutes. DP Headquarters held protest rallies in big cities, including Adana, after their unsuccessful election objections throughout the country. Despite the problems, the 1946 elections were indisputably a paramount experience with increasing political participation and establishing democracy.

Kaynakça**Arşivler****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

- BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 434.1803.1
 BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 318.1307.1
 BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 318.1308.1
 BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 358.1500.1
 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 77.506.11
 BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 2.5.1
 BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 11.65.4
 BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 12.71.9

Gazeteler

- Buğün*
Cumhuriyet
Demokrat (Adana)
Tel
Türksözü
Yeni Adana

Kitap ve Makaleler

- Ahmad, F. (1994). *Demokrasi sürecinde Türkiye 1945-1980*. İstanbul: Hil Yayınları.
 Akandere, O. (2009). 1946 Genel seçimleri ve sonuçları üzerinde iktidar ve muhalefet partileri arasında yapılan tartışmalar I. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 25, S. 75, 437-464.
 Albayrak, M. (2004). *Türk siyasi tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınları.
 Batumlu, R. (23.07.1946). Bir seçim yapıldı. *Demokrat*.
 Bayar, C. (1946). *Demokrat Parti merkez idare kurulunun belediye seçimlerine girmemek sebeplerini açıklayan beyannamesi*. Adana: Toros Matbaası.
 Celal Bayar'ın 1946, 1950 ve 1954 yılları seçim kampanyasındaki söylev ve demeçleri. (1955). (Ö. Şahingiray, top.). Ankara: Doğu Ltd. Ortaklığı Matbaası.
 Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin Demokrasi tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi.
 Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
 Fenik, M. F. (1946). Köylerde seçim karantinası. *Demokrat*.
 Fersoy, O. C. (1978). *Bir devre adımı veren Başbakan Adnan Menderes*. İstanbul: Hun Yayınları.
 Goloğlu, M. (1982). *Demokrasiye geçiş 1946-1950*. İstanbul: Kaynak Yayınları
 İcra, B. (1992). *Demokrat Parti tüzük ve programı*. Ankara.
 Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
 Koçak, C. (1996). *Türkiye'de Millî Şef dönemi (1938-1945)*. C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
 Koçak, C. (2013). *Rejim krizi Türkiye'de iki partili siyasi sistemin kuruluş yılları (1945-1950)*. C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
 Milletvekili genel seçimleri 1923-2007, (2008). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayını.

- Olgun, K. (2011). Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından 1950’ye genel seçim uygulamaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 27, S. 79, 1-36.
- Sun, Z. B. (1946). Demokrat Parti kurma teşebbüsü. *Türksözü*.
TBMM albümü 1920-2010, (2010). C. 1, Ankara: TBMM Yayını.
- Toker, M. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı yılları 1944-1973, tek partiden çok partiye 1944-1950*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uran, H. (2008). *Meşrutiyet, tek parti ve çok parti hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalman, A. E. (1970). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim*. İstanbul: Rey Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lozan Konferansı'nda Yunan Yakıp-Yıkımları ve Tamirat Bedeli Tartışmaları

Greek Destructions and Cost of the Restoration Debates at the Lozan Conference

Temuçin Faik ERTAN *

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Mondros Mütarekesi, Müttefik Devletlerin Anadolu'yu işgaline zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda 15 Mayıs 1919'da Anadolu'da başlayan Yunan işgali, Türk ordusunun direnişi ve karşı taarruzu ile son bulmuştur. Nitekim kazanılan askeri zafer diplomatik alanda da karşılığını bulmuş ve öncelikle Mudanya Mütarekesi imzalanmış ardından da Lozan Barış Konferansı toplanmıştır. Yunan ordusunun geri çekilişi sırasında Batı Anadolu'da yaratmış olduğu tahribattan kaynaklı zarar ve Türkiye'ye ödenecek tamirat bedeli konusu ise Lozan'da gündeme gelmiştir. Yunan ordusunun hiçbir sebep yokken geçtiği şehirlere verdiği hasarın bedelini ödemesi gerektiğini düşünen Türk heyeti, savunduğu tezi Lozan Barış Konferansı'nda kabul ettirerek Yunanistan'ın yaptıklarından maddi ve manevi olarak sorumlu tutulmasını sağlamıştır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
temucin.f.ertan@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8782-7355
Ankara / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Ankara University
Turkish Revolution History Institute
temucin.f.ertan@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8782-7355
Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Lozan Konferansı, Mali Komisyon, Tamirat Bedeli, Yunan İşgali.

Abstract

The Armistice of Mudros, signed after the First World War, paved the way for the occupation of Anatolia by the Allied Powers. In this respect, the Greek invasion that started in Anatolia on May 15, 1919 ended with the resistance and counter-attack of the Turkish army. As a matter of fact, the military victory was reflected in the diplomatic arena and the Armistice of Mudanya was signed and then the Lausanne Conference was convened. The issue of the destruction caused by the Greek army in Western Anatolia during its retreat and the cost of the restoration to be paid to Turkey was brought up at Lausanne Conference. The Turkish delegation, who thought that the Greek army must compensate the damage it caused to the cities without any reason, had its argument accepted at the Lausanne Conference and ensured that Greece was charged financially and morally for its actions.

Keywords:

Financial Commission, Greek Invasion, Lausanne Conference, Restoration Cost.

Başvuru/Submitted: 08/05/2023

Kabul/Accepted: 23/05/2023

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Anadolu'daki Yunan işgali 15 Mayıs 1919'da İzmir'de başlamış, 18 Eylül 1922'de Bandırma yakınlarındaki Kapıdağ Yarımadasından sona ermişti. Aslında işgalin başladığı ve bittiği coğrafi mekânlara bakıldığında Yunan ordusunun ne denli geniş bir alanda etkili olduğu ortaya çıkıyordu.

Üç aşamada gerçekleşen Yunan ileri harekâtı, 1919'da İzmir'den Ayvalık'a kadara uzanan bir alanı kapsadı. Milne Hattı olarak bilinen bir çizgideki topraklarla şimdilik yetinen Yunan ordusu, bir yıl kadar sonra 20 Haziran 1920'de ikinci ileri harekâta girişti. Ama bu arada 1919'da işgal ettiği topraklarda yaşayan Türkler üzerinde de ciddi bir baskı kurmayı ihmal etmedi.

20 Haziran 1920'de başlayan Yunan ileri harekâtı, Sevr Antlaşması'nın taslağını öğrenen ve hayretle karşılayan Osmanlı Hükümeti'ne karşı antlaşmayı imzalaması için bir baskı oluşturmak amacıyla düzenlenmişti. Müttefik devletler tarafından Sevr'i kabul ettirmek konusunda kendisine vekâlet verilen Yunanistan, hem söz konusu vazifeyi yerine getirmeye çalışıyor hem de işgallerden kimsenin beklemediği kadar kazançla çıkmak için çaba sarf ediyordu.

Bu arada Yunan iç siyasetinde ilginç gelişmeler yaşandı. 1917 yılında babası Konstantin'in sürgüne gönderilmesi sonrasında kral olan Aleksandris, bir maymunun ısırması sonucunda Ekim 1920'de öldü (Tağmat, 2015, s. 30). Sevr Antlaşması'nı imzalayarak gücünü arttıran Venizelos ise seçimleri öne alarak Kralın ölümünü siyasi bir kazanca dönüştürmek istedi. Ancak 14 Kasım 1920 tarihindeki genel seçimlerde beklemediği bir yenilgi yaşadı. Bu sonuç, 1917 yılında Birinci Dünya Savaşı'na giren, 1919'da ise Anadolu'ya asker çıkararak Yunanistan'da Venizelos'un savaş yanlısı politikalarına bir karşı duruş gibi algılandı. Seçimlerden sonra Venizelos'un yerine Dimitrios Rallis başbakan olurken sürgündeki Konstantin yeni kral ilan edildi (Tağmat, 2015, s. 31). Ancak yeni kral ve başbakan Yunan Ordusunun Anadolu'daki harekâtını desteklemek zorunda kaldı. Ekonomisini düzeltmek için Anadolu'ya asker çıkararak ve söz konusu toprakların iktisadi kaynaklarından yararlanmaya çalışan Yunanistan'da ekonomik durum daha kötüleşmişti ve İngiltere'nin yardımlarına muhtaç olma durumu daha da arttı. Sonuçta Yunanistan'daki yeni iktidar da savaş karşıtı propagandaya rağmen İngiliz politikasının bir parçası olmayı tercih etti.

1921 yılı Batı Anadolu'daki Türk-Yunan çatışmalarına sahne oldu. Ocak ayından Temmuz ortalarına kadar uzanan dönemde, Yunan ordusunun ilerlemesi genelde durduruldu. Ancak Yunan ordusunun 1921 yılındaki ilk ve somut ilerlemesi Kütahya-Eskişehir Muharebesi'nde gerçekleşti. 10 Temmuz 1921'de başlayan saldırıda Yunan ordusu, Eskişehir, Kütahya ve Afyon'u ele geçirdi. Böylece Yunan ordusu üçüncü büyük hamlesini de yapmış oldu. Türk ordusunun Sakarya Nehrinin doğusuna kadar yaptığı geri çekilme Sakarya Meydan Muharebesi ile son buldu. 1921 sonlarından 1922 yılının Ağustos ayına kadar yapılan askeri hazırlıklar sonrasında başlayan Büyük Taarruz sonucunda Yunan ordusu Batı Anadolu'dan atıldı.

Doğu Trakya ise sonra Yunan işgalinden Büyük Taarruz'un başlamasından yaklaşık iki ay Mudanya Mütarekesi hükümleri gereğince kurtarıldı. Doğu Trakya'nın

savaş yapılmadan kurtarıldığına dair bazı yorumlar olsa da bu doğru tespit değildi. Doğu Trakya'nın kurtarılmasının yolu, Batı Anadolu'nun Yunan ordusundan temizlenmesinden geçmişti. Hem de yaklaşık üç yıllık direniş ve mücadele sonunda!.. Eğer Yunan ordusu Batı Anadolu'dan bozguna uğrayarak çekilmeseydi, Türk tarafının Mudanya'da mütareke görüşmeleri için masaya oturması mümkün olmayacaktı.

Mudanya Mütarekesi'ne giden yol kat'i mağlup olarak görülen Yunanistan'ın görüşmelerle ilgili ciddi endişeleri vardı. Özellikle Venizelos'ta bu endişe korku düzeyine ulaşmıştı. Sevr Antlaşması ile elde edilen hemen her şey kaybedilecek gibi görünüyordu. Bu nedenle Mudanya'ya gitmek üzere hazırlıklar yapan Mazarakis'e uyarıcı bir telgraf çekmek zorunda kaldı. Venizelos bu telgrafta:

“Yeni Yunan hükümeti şunu bilmelidir ki maruz kaldığımız felaketin tarifi imkânsızdır. Yalnızca Kuzey Epir'i kaybetmekle kalmadık, Batı Anadolu ve Doğu Trakya'yı da kaybettik. Şu andan itibaren resmen müttefikimiz olan üç büyük devlet Türkiye'ye boyun eğmeye karar verdiler. Kendimizi askeri ve diplomatik bir yalnızlık içerisinde görüyorum. Bu kayıplar, bizi tehdit eden talihsizlik dizisinin maalesef sonu değil. Türkler bizi Batı Trakya'dan da atmak için ellerinden geleni yapacaklar ve Yunan ordusunun Anadolu'da sebep olduğu zararlar için bizden tazminat isteyecekler, adaları müdafaa etmemize engel olacaklar ve donanmamızı teslim etmek zorunda kalacağız... Tüm bunlardan dolayı Yunanistan hazırlıklı olmalıdır” diyerek bir kısmı Mudanya'da, geri kalanı da Lozan Konferansı'nda görüşülecek konuları işaret etmişti (Tağmat, 2018, s. 54-55).

Mudanya'daki ateşkes görüşmeleri sırasında Doğu Trakya gündeme geldi ama diğer konular barış konferansına bırakıldı. Gerçekten de Venizelos'un işaret ettiği diğer konular Lozan Konferansı sırasında dönem dönem gündeme getirilecek ve Türk-Yunan anlaşmazlığının çözümü olarak anahtar konular olarak öne sürülecekti.

Mudanya Mütarekesi 11 Ekim 1922'de imzalandı. Mütareke hükümlerine bakıldığında Boğazlar ve çevresiyle Doğu Trakya'nın merkezde olduğu bir müzakere süreci yaşanmıştı. Kısa bir süre sonra Lozan'da Türk tarafının savunacağı Batı Trakya ve Tamirat Bedeli gibi konulara yer verilmemişti mütarekede!

Lozan Konferansı'nın Başlaması ve Birinci Dönemde Yunan Yakıp-Yıkımları Üzerine Tartışmalar

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra sıra barış konferansının toplanmasına gelmişti. Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından Lozan Konferansı'nın başlamasına kadar geçen yaklaşık bir buçuk aylık dönemde Türkiye'nin gündemini İtilaf Devletleriyle yapılacak olan barış görüşmeleri oluşturmuştu. Bu süreçte barış konferansının nerede toplanacağı¹ (Cebesoy,1957, s. 88) Türk tarafını

¹ Mudanya Mütarekesi'nin imzalanıp yürürlüğe girmesinden sonra, gerek Ankara'da, gerekse İstanbul'da barış konferansı için çalışmalara hız verildi. TBMM Hükümeti, daha Mudanya Mütarekesi görüşmeleri devam ederken, 4 Ekim'de İngiltere ve Müttefiklerine nota vererek, barış konferansı için 20 Ekim tarihini ve İzmir'i teklif etti.

hangi hükümetin temsil edeceği² (Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 111; TBMM Zabıt Ceridesi, C. 24, s. 314) ve TBMM Hükümeti heyetinin kimlerden oluşacağı³ (Karacan, 1943, s. 39; Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 279) gibi sorunlar tartışılmış ve 1922 yılının Kasım ayı başlarında söz konusu sorunlar çözümlenmişti.

Konferansın Lozan'da toplanmasının kabul edilmesi; Saltanatın kaldırılıp Osmanlı Devleti'nin resmen tarih sahnesinden silinmesiyle TBMM Hükümeti'nin Türkleri temsil edecek tek kurum kalması; Mustafa Kemal Paşa'nın tercihiyle İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyetinin belirlenmesiyle Ankara'da barış diplomasisi için yeni bir evreye geçilmişti.

Türk Heyeti'nin kesinleşmesi üzerine Lozan'daki durum ile ilgili çalışmalara daha da hız verildi. Mustafa Kemal Paşa, hükümet ve heyetin ortaklaşa yapmış olduğu çalışmalar sonunda, Lozan'da izlenecek politika ve savunulacak noktalar hakkında bir talimatname hazırlandı. Vekiller Heyeti Reisi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve altı vekilin imzalarının bulunduğu resmî talimatname aynen şöyleydi:

- 1-Doğu sınırı: Ermeni yurdu bahis konusu olamaz. Olur ise müzakerelerin kesilmesini gerektirir.
- 2-Irak sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancakları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere ortaya çıkacak güçlükler için Vekiller Heyeti'nden talimat alınacaktır. Petrol vesaire imtiyazları sorununda İngilizlere bazı ekonomik menfaatler sağlanması görüşülebilir.
- 3-Suriye sınırı: Bu sınırın düzeltilmesine imkân oranında son derece çalışılacak ve bu sınır şöyle olacaktır: Resi İbni-Hayn'dan başlayarak Harm, Müslimiye-Meskene ve sonra Fırat yolu Dirizor, Çöl ve nihayet Musul Vilayeti güney sınırına ulaşır.
- 4-Adalar: Duruma göre hareket edilecek ve kıyılarımıza pek yakın meskun olan ve olmayan adalar behemehal ilhak edilecek, başarı elde edilmediği takdirde Ankara'dan sorulacak.
- 5-Trakya batı sınırı: 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacaktır.
- 6-Batı Trakya: Misak-ı Millî maddesi uygulanacaktır.
- 7-Boğazlar'da ve Gelibolu yarımadasında yabancı askerî kuvvet kabul edilemez. Eğer bu konudaki müzakere inkıtai gerektirirse inkıttadan evvel Ankara'ya bilgi verilecektir.

² İtilaf Devletleri, verdikleri ayrı bir nota ile İstanbul Hükümeti'ni de konferansa davet ettiler. Her iki hükümetin de davet edilmesi, Müttefiklerin İstanbul Hükümeti'ni hâlâ tanıdıklarını gösteriyordu. Mudanya'da oldukça sert ve katı olan TBMM Hükümeti'nin görüşleri, İstanbul Hükümeti'nin katılması ile konferansta esnek bir hale gelebilir, Türk tarafının pazarlık gücü azalabilir ve Batılı devletler bu yolla bazı tavizler koparabilirlerdi. Ancak İstanbul Hükümeti'nin konferansa katılmasının, TBMM Hükümeti'nin katılmasına engel teşkil edeceği de belirtildi. Bunun üzerine Müttefikler, konferansa yalnız TBMM Hükümeti'nin katılmasının kendilerince bir sakınca taşımadığını ifade ettiler. TBMM bundan sonra daha da ileri gitti ve Dr. Rıza Nur ve 78 arkadaşı tarafından Saltanatın kaldırılması ile ilgili olarak verilen kanun teklifi 1 Kasım 1922 tarihinde kabul edildi ve Saltanat kaldırıldı.

³ Yusuf Kemal Bey, Hariciye Vekilliğinden "hastalığı" gerekçe göstererek istifa etmesinden sonra, İsmet Paşa, bu göreve seçilerek heyet başkanlığı için ilk adımı atmış oldu. Ardından Dr. Rıza Nur ve Hasan Beyler ikinci ve üçüncü temsilci olarak belirlendi. Üç temsilciden sonra, müşavirler, genel sekreter, tercüman ve sekreterlerden oluşan Türk Heyeti kesin şeklini aldı.

8-Kapitülasyonlar kabul edilemez. Müzakerenin inkıtai gerekirse yapılır.

9-Azınlık: Esas, mübadeledir.

10-Duyun-u Umumiye: Türkiye'den ayrılan memleketlere dağıtımı, Yunanlılara devri, yani tamirata karşılık tutulması, olmadığı takdirde yirmi sene ertelenmesi. Duyun-u Umumiye İdaresi kalmayacaktır. Güçlükler çıktığı takdirde sorulacaktır.

11-Ordu ve donanmayı sınırlandıran konu olmayacaktır.

12-Yabancı Kurumlar: Türk kanunlarına tabi olacaktır.

13-Türkiye'den ayrılan memleketler için Misak-ı Milli'nin özel maddesi yürürlüktedir.

14-Cemaatler ve İslâm Vakıfları Hukuku eski andlaşmalara göre sağlanacaktır (Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 117-118).

Genel olarak Misak-ı Milli'nin esas alındığı talimatnamede, ağırlık olarak ekonomik ve mali konularla sınırlara yer verilmişti. Pek de detaylı bir metin değildi. Lozan'daki görüşmelerin genişliği ve derinliği düşünüldüğünde, Türk heyetine istediği serbestliği sağlayacak gibi de görünmüyordu. Misak-ı Milli ilkelerine dayanan çerçeve bir metin özelliği taşıyordu. Talimatnamede değinilmeyen konulardan biri de Yunanistan'dan istenecek olan tamirat bedeli idi. Oysa Türkiye, İtilaf Devletleri'nin kendisinden isteyeceği savaş tazminatı kabul etmemek ve Yunan işgali sırasında yakılan yıkılan yerlerin, verilen maddi ve manevi zararların tazminini Yunanistan'dan istemek konusunda kararlı davranacaktı.

Lozan Konferansı'nın açılışı 20 Kasım 1922'de gerçekleşti. Açılış töreninde İsmet Paşa'nın biraz da diplomatik eğilimlere uygun olmayan bir şekilde kürsüye çıkıp konuşması ve bu konuşmadaki üslubuyla kullandığı cümleler, konferansın Batılı devletlerin beklediği kadar kolay geçmeyeceğini gösteriyordu.

İsmet Paşa, konuşmasının bir bölümünde;

“1918 tarihinden sonra Türk milletinin maruz olduğu sonsuz hücumları ve ıstırapları, burada hatırlatmaktan kendimi men edemiyorum. Gerek bu hücumları ve ıstırapları, gerek hiçbir askerî mecburiyet olmaksızın, Türkiye topraklarının en zengin ve en mamur kısımlarında münhasıran mahvetmek ve yıkmak fikriyle muntazaman yapılmış tahribatı, hiçbir veçhile mazur göstermek kabil değildir.

Hâlâ bu dakikada bile, bir milyondan ziyade masum Türk'ün, küçük Asya ovalarında ve yaylalarında, evsiz ve ekmeksiz, serseri gibi dolaştıklarını da hatırlatmak isterim. Türk milleti, bu insan takati üstündeki fedakârlıklara katlanmak suretiyle, medeni insanlık arasında derin bir hayat kuvvetine malik milletlere has olan mevcudiyet ve istiklâl hakkı ile sulh ve sükûna çalışmak unsuru olmak üzere büyük bir mevkii kazanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin katî gayesi, bu mevkii muhafaza ve tahkim etmekten ibarettir”.

Şeklindeki ifadelerle hem Anadolu'nun işgalinin haksız olduğuna hem yüzbinlerce Türk'ün mağdur olduğunu hem de TBMM'nin tüm bu olumsuzlukların giderilmesi konusunda beklenti içinde olduğunu vurgulamıştı (Meray, 2001, C. I, s. 3-4; Bilsel, 1933, s. 15-16; Karacan, 1943, s. 64-65). Bu konuşmaya genel olarak bakıldığında

konferansın hiç de Batılı devletlerin umduğu gibi kolay geçmeyeceği ve kısa zamanda sonuçlanmayacağını gösteriyordu.

Lozan'daki ilk genel toplantı 21 Kasım 1922 tarihinde yapıldı. Bu ilk toplantıda, konferansın hangi isim ile anılması konusunda anlaşmazlık çıktı. Yüzlerce yıllık derinlikten gelen *Şark Meselesini* tümüyle kendi lehlerine çözmek isteyen Batılılar, Lozan Konferansı'nı kendileri için bir fırsat olarak görüyorlardı. İtilaf Devletleri, genç Türk devletinin üzerine yüzlerce yıllık sorunları yıkarak, hem konferanstan kazançlı çıkmak hem de geleceğe dönük bir takım ayrıcalıklar elde etmek istiyorlardı. Bu durum görüşmelerin seyrini değiştirebilir ve Türk heyetinin yükünü arttırabilirdi. Buna karşılık Türk tarafı, Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti ile olan tarihsel sorunlarına sahip çıkmıyor ve geçmişin derinliklerinden birikerek gelen bu sorunların Osmanlı'nın yıkılmasıyla gömüldüğü görüşünü savunuyordu.

Konferansın açılış töreni sırasında İsmet Paşa'nın yapmış olduğu konuşmayla bozulan iyimser hava, isim konusundaki tartışmalarla daha karamsar bir ortamın doğmasına yol açmıştı. Konferans'ın hangi isimle toplanacağı konusu Türk tarafı için hiç de üzerinde durulmayacak kadar önemsiz bir konu değildi, sembolik bir yaklaşım da değildi. Bu eski-yeni arasındaki anlayış farkının da bir göstergesiydi. Konferansın ele aldığı konuları elden geldiğince daraltarak başarılı olmayı arzulayan İsmet Paşa, konu ile ilgili olarak şunları söyledi:

“Konferansa takılan ad doğru değildir. Şark İşleri Konferans nizamnamesi değil, Lozan Konferansı nizamnamesi demek daha doğrudur. Murahhaslarla temsil edilen devletleri Müttefiklerle Türkiye arasındaki notalara göre yazmak ve müzakeresine davetli oldukları meseleleri göstermek lazımdır. Boğazlar rejimi müzakeresinde Rusya, Ukrayna, Gürcistan mutlaka bulunmalıdır. Diğer taraftan şunu da beyan edeyim ki Türk Murahhasları Heyeti'nin bahsettiğim noktalarda ismi geçmeyen devletlerle görüşmeye salahiyeti yoktur” (Karacan, 1943, s. 70).

Yukarıdaki konuşmadan sonra, Batılı Devletler kısmi bir yumuşama gösterdi ve konferansın ismi *“Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı”* olarak benimsendi. Ayrıca Boğazlar ile ilgili görüşmelere Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerin de katılması uygun görüldü (Meray, 2001, C. I, s. 7).

Yine aynı gün konferansta görüşülecek konular ile ilgili olarak üç ayrı komisyon kuruldu. Birincisi İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un başkanlığını yapacağı, arazi, askerlik ve Boğazlar ile ilgili komisyon; ikincisi İtalya temsilcisi Marki Garroni'nin başkanlığındaki, Türkiye'deki azınlıklar ile ilgili komisyon; üçüncüsü ise Fransa temsilcisi M. Barrère'nin başkanlığını yapacağı, malî ve iktisadî işlerle ilgili komisyon olmak üzere (Karacan, 1943, s. 71; Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 128). Komisyonlarda Türk heyetine başkanlık verilmemesi tartışma yaratmışsa da sonuç değişmedi. İtilaf Devletleri davet eden taraf olduklarını iddia ederek, komisyon başkanlığını kendilerinin üstlenmesi gerektiğini açıkladılar. Ama komisyon başkanlığı sayesinde görüşmelerin seyrini doğrudan belirleme gücünü elde ettiklerini düşünüyorlardı.

Yunan ordusunun Anadolu ve Trakya'daki yakıp yıkmaları nedeniyle Türk tarafının istediği tamirat bedeli konusu, Mali ve iktisadi işlerle ilgili komisyonun toplantısında gündeme geldi. Türk heyetinin Yunan ordusunun Batı Anadolu'daki

yakıp yıkmaları için tamirat bedeli istemesi karşısında Venizelos, Müttefiklerin tazminat isteğinde bulunma hakkının bulunduğunu, bunun sebebinin de Osmanlı Devleti'nin savaştan sorumlu olmasından kaynaklandığını iddia etti. TBMM Hükümeti'nin selefi olan Osmanlı Devleti'nin savaşı başlatan taraf olduğunu belirten Venizelos, Yunanistan'ın İttifak Devletlerinin saldırısına uğrayan Sırbistan'a yardım etmek için savaşa katıldığını, bu sayede de Müttefik devletlerin Makedonya'da üstün duruma geçtiklerini öne sürdü. Venizelos, Anadolu'daki yakıp yıkmalar konusunda ise Yunan ordusunun ileri harekâta bulunduğu ilk iki yılda, hiçbir yakıp yıkma olmadığını ifade ettikten sonra, geri çekilme sırasında ise Sakarya vadisi ile Afyon-Eskişehir demiryolu arasındaki kasabaların yakıldığını, bunun da salt askeri zorunluluklar yüzünden olduğunu belirtti. Ayrıca Yunan ordusunun geçiş yolu üzerinde bulunan yerlerden, Türk ordusuna barınak sağlayarak kendilerine tehlike yaratacak olanların yok edilmesinin amaçlandığını da sözlerine ekledi (Meray, 2001, C. III, s. 11).

Yunan ordusunun Anadolu'yu boşaltması öncesindeki son geri çekilme sırasındaki yakıp yıkmalar konusunda henüz resmi bilgi edinilememiştir. Herhalde bu aşırılıklar, geri çekilen bir ordunun geçtiği yol üzerinde işlenmiştir. Bu gibi davranışlarda, çok disiplinli ordular bakımından bile, olağanüstülük yoktur diyerek sözlerine devam Venizelos, Yunan ordusunun yaptığı tahribatın belli bir kısmını da olsa kabul etmek zorunda kaldı (Meray, 2001, C. III, s. 11).

Venizelos konuşmasında Yunan ordusu ile Alman ordusunu karşılaştırmak gereği duydu. Ona göre Almanlar zafer kazandıkları sırada yakıp yıkmalar yapmıştı ve bunları önceden tasarlayarak gerçekleştirmişti. Yunan ordusu ise Türk topraklarını işgal ettiği dönemde hiçbir aşırılık yapmamıştı. Venizelos Yunan ordusunu temize çıkarma gayretlerini daha da abartarak Yunan ordusunun işgal döneminde Rumlardan çok, Türklerden yana bir tavır takındığını da iddia etmişti (Meray, 2001, C. III, s. 11).

Venizelos, Yunan ordusunun sorumluluğuna ortak aramak yolunu da seçmişti konuşmasında!.. Yunan ordusunun kendi isteğiyle değil, Müttefiklerin çağrısıyla İzmir'e girdiğini, bütün Müttefiklerin çıkarını koruduğunu da sözlerine ekledi (Meray, 2001, C. III, s. 11).

İşgal ile tamirat bedeli arasında karşılaştırma yapan Venizelos'a göre Yunanistan'ın işgal giderleri, Anadolu'daki yakıp yıkmaların tutarının çok üstündeydi. Ayrıca yine Venizelos'un iddiasına göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Anadolu kıyılarından ve Trakya'dan 430.000 Rum yurt dışı edilmişti ve bunlar Yunanistan'a gelmişti. Sonraki yıllarda bu rakam 950.000'e ulaşmıştı. Venizelos iddialarını dayandırdığı nedenlerden dolayı, Türkiye'nin onarımlara ilişkin isteklerinin dikkate alınmaması gerektiğini konferanstan isteyerek bunun moral açıdan da uygun olmadığını sözlerine ekledi (Meray, 2001, C. III, s. 14).

Venizelos'tan sonra tekrar söz alan İsmet Paşa, Yunanistan'ın hem savaşı uzatmış olması hem de barış yapmak için ortaya çıkmış olan fırsatları kaçırmaması nedeniyle sorumluluğunun bulunduğunu yineledi. İsmet Paşa, dikkatli bir üslup kullanarak yakıp yıkmalar konusunda Müttefik Devletlerle Yunanistan'ı aynı kefeye koymaktan kaçındı. Müttefiklerin Yunanistan'a işgali konusunda destek vermediklerini belirten

İsmet Paşa, hiçbir devletin Yunanistan'a yakıp yıkmada konusunda çağrıda bulunmasının mümkün olamayacağını sözlerine ekledi. Aynı konuşmada İsmet Paşa, yakıp yıkmaların askeri bir zorunluluktan kaynaklanmadığını belirttikten sonra, Venizelos'un konuşmasının bir itiraf niteliği taşıdığını, bunun Almanların Fransa'nın kuzey doğusunda yapmış oldukları yakıp yıkmalarla karşılaştırılmasının doğru olmadığını ifade etti (Meray, 2001, C. III, s. 15).

20 Aralık 1922'deki oturumda Yunan heyeti, Türk tarafının tamirat bedeli konusundaki isteklerine bu kez bir metinle karşılık vermeye çalıştı. Bu rapor niteliğindeki metinde Yunan tarafı, Türkiye'nin savaşa girerek sorumlu duruma düştüğü ve Türk Hükümetinin savaş kanun ve kurallarına aykırı davranıştan dolayı doğan zararlarla ilgili tazminat isteyebileceği belirtiliyordu. Yunan heyetinin sunduğu rapora göre köyleri, Kemalci olarak adlandırdıkları kuvvetlerin yıktığı, yine Kemalcilerle Ethem'in birlikleri arasında çıkan çatışmalarda yıkımın gerçekleştiği iddiası da yer alıyordu. Bazı köyler ise Yunan birlikleri tarafından Türk ordusunun karargâh olarak kullanılmaması amacıyla yıkıldığı ve buralarda hiçbir insan ve eşya olmadığı açıklaması da yapıyordu. Raporda Yunan ordusunun verdiği zarara dair de açıklamalara yer verilmişti. Bu zarar Yunan ordusunun düzensiz geri çekilişi sırasında verilmişti. Ayrıca bazı köylerden de Yunan askerlerine ateş açılmıştı ve buna karşılık verilmişti. Yunan askerinin geri çekilme sırasında disiplinsiz davranışlar göstermesi ve gevşemesi nedeniyle bazı köyleri yakılıp yıkılmıştı Yunanlara göre! (Meray, 2001, C. III, s. 267).

Yunan heyeti kabul ettiği yakıp yıkmalarla ilgili olarak bir bedel tespitine de gitmişti. Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile Çocukları Koruma Uluslararası Birliği'nin temsilcileri olan M. Rodolphe Haccius ile M. Henri Guenod'un tanıklığına başvuran Yunanlar, bu temsilcilerin vermiş oldukları rakamlara itibar ediyorlardı. Buna göre felakete uğrayanların sayısı yaklaşık 180.000 idi. Bu da 20 bini şehirlerde, 20 bini de köylerde olmak üzere 40.000 aile demekti. Köylerdeki ev başına 100 Türk Lirası, şehirlerdeki evler için de 750 Türk Lirası takdir eden Yunan heyeti, Türkiye'ye tamirat bedeli olarak 17 Milyon Türk Lirası ödemeyi kabul edeceklerini, bunun da 2 Milyon İngiliz Sterlini olduğunu açıkladı (Meray, 2001, C. III, s. 267).

Türk isteklerine karşı olarak Yunan tezlerini ortaya koyan rapordan anlaşıldığı kadarıyla Yunanlılar, Anadolu'da bir felaketin yaşandığını kabul ediyorlardı. Bununla birlikte hem İtilaf Devletlerini işe katarak hem de Anadolu'da yaşanan iç isyanları kullanarak sorumluluğu paylaşacak bir durum yaratmak istiyorlardı. Ayrıca Anadolu'da Yunan ordusunun verdiği zararı değil de tamirat bedelinin maddi karşılığına karşı bir proje geliştirmişlerdi.

Bu arada Lozan'dan Ankara'ya gönderilen üçüncü delege Hasan Bey, 1 Ocak 1923 Meclis'in gizli oturumunda konferans ile ilgili açıklamalarda bulundu. Hasan Bey konuşmasında, İngiltere ve müttefiklerinin tavırlarından şikâyet etti, Karaağaç'ı vermediklerini, borçların taksiminde zorluk çıkardıklarını, Boğazların güvenliği konusunda garanti vermediklerini, işgal masrafı istediklerini, adli kapitülasyonlar istediklerini, azınlıklar için bazı imtiyazlar istediklerini ve Yunanlıların tamirat bedeli ödemeyi kabul etmediklerini açıkladı (TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 1179-1187).

Hasan Bey, Lozan'a geri dönerken kendisine yeni gelişen durumlara göre bir talimatname daha verildi. Bu talimatnameye göre; borçların taksimi meselesi, işgal masraflarının kabul edilmemesi, harpten önceki imtiyazların kabul edilmemesi, kapitülasyonların kesinlikle kaldırılması, adli kapitülasyonların kabul edilmemesi, azınlıklara ayrı bir uygulamanın kabul edilmemesi, Karaağaç'ın alınması, Boğazların güvenliği için garanti alınması, Yunanlılardan tamirat bedeli alınması ve Musul'un alınması gibi konular birinci derecede önemli olarak gösterildi (Cebesoy, 1957, s. 203-205).

Bu arada 13 Ocak 1923'te mali işlerle ilgili komisyonun toplantısında İtilaf Devletleri, Türkiye'den işgal giderleriyle ilgili ödeme yapmasını gündeme getirdiler. Kısacası durum şuydu: Türkiye, Yunanistan'ın Anadolu'daki yakıp yıkmaların tazmini için bir tamirat bedeli ödemesini istiyor, Müttefik devletler de Türk topraklarını işgal ettikleri süre için Türkiye'den işgal masrafı talep ediyorlardı.

Türk tarafı komisyonun toplantısında işgal masrafı olarak herhangi bir ödeme yapılmasının kabul edilmeyeceğini, Türklerin zaten büyük kayıplar verdiklerini ve ağır fedakârlıklara katlanmak zorunda kaldıklarını açıkladı. Aynı toplantıda Türk heyeti tarafından Yunan ordusunun yakıp yıkmalarla ilgili maddi zarar tespitine dair bir de açıklama yapıldı. Buna göre Yunan ordusu, 4 Milyar Altın Franklık bir zarar vermişti ve Yunanistan'ın bunu ödemesi gerekiyordu. Yunanistan'ın Müttefiklerin uyruklarını karşı vermiş olduğu zararı da tazmin etmesinin gerektiği aynı toplantıda Türk heyeti tarafından gündeme getirildi (Meray, 2001, C. III, s. 37).

20 Ocak 1923 tarihinde İsmet Paşa, Yunan yakıp yıkmaları sonucunda ortaya çıkan maddi zararlarla ilgili Türk heyeti tarafından hazırlanan dört çizelgeyi konferansa bir memorandum şeklinde sundu:

Buna göre yakılmış, yıkılmış şehirlerin adları ve ev, mağaza, otel, din ve eğitim yapıları, fabrikalar, değirmenler ve benzerlerinden oluşan I. Çizelgede yer alan kayıpların tutarı 481.176.322 Türk Lirası olarak gösterildi. Birinci çizelgedekilerin dışında, her sancağın kentlerinde ve köylerinde yakılmış-yıkılmış din ve eğitim yapıları, fabrikalar, çiftlikler ve evlerin yer aldığı II. Çizelgede belirtilen zararın toplamı 177.310.945'ti. III. Çizelgede ise Her sancağın şehirlerinde ve köylerinde ev eşyası, ticari eşya, para, tarım araç ve gereçleri, makineler, taşınır mallardan alınıp götürülenler ya da yok edilenlerin değeri gösteriliyordu. Bu çizelgedeki zararın toplamı 567.235.341 Türk Lirası olarak belirtildi. Yok edilen ya da alınıp götürülen taşıtların ve öldürülen ya da alınıp götürülen hayvanların sayısının ve değerinin belirtildiği IV. Çizelgede ise 112.032.425 Türk Lirası zarar gösterilmişti (Meray, 2001, C. III, s. 155-157).

Türk tarafının zarar ziyan tespiti ve istediği tamirat bedeli bu dört çizelgede belirtilenlerle sınırlı değildi. Bütün bunlara ek olarak Bursa camileriyle medreselerinin yakılıp yıkılmalarının karşılığı olarak 3.000.000 Türk Lirası zarar belirlenmişti. Öte yandan Yunan gemileri tarafından Türk kıyılarına ve Türk ticari gemilerine verilen zarar için de 858.007 Türk Lirası tamirat bedeli isteniyordu. Yuna işgali sırasında Kızılay'a verilen zarar da ihmal edilmedi. Kızılay2a verilen zararın karşılığında ise 26.465 Türk Lirası talep ediliyordu. Böylece Türk tarafının hazırladığı çizelgelere ve

diğer tespitlere göre istediği otamirat bedeli, toplam 1.341.636.505 Türk Lirasını buluyordu (Meray, 2001, C. III, s. 154).

Yunan tarafının belirlemiş olduğu 17 Milyon Türk Lirası ile Türk tarafının istediği 1.341.636.505 Türk Lirası arasında gerçekten çok büyük fark vardı. Bu açıdan bakıldığında tarafların rakamlar arasında uzlaşması mümkün görünmüyordu. Aslında Yunanistan'ın 4 Milyar Altın Frank bulan Türk tarafının tamirat bedeli isteğini karşılaması da imkânsız gibiydi.

Lozan Konferansı 4 Şubat 1923'te kesintiye uğradı ve heyetler ülkelerine döndüler. Bu görüşmelerin tümüyle iptali değil, kesintiye uğramasıydı. Irak Sınırı, Boğazlar, Kapitülasyonlar ile ekonomik ve mali konularda beklenen uzlaşma sağlanamamıştı. Birinci dönemde Türkiye ile Yunanistan arasında çözümlenemeyen tek sorun, Yunan ordularının Batı Anadolu ve Doğu Trakya'da yaptıkları tahribatın tamiri iş idi (Tarih IV, 1934, s. 127).

Lozan'daki barış görüşmeleri 23 Nisan 1923'te yeniden başladı. Yunan yakıp yıkmaları Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde ilk döneme göre daha az geldi. Bununla birlikte Konferansta, Mayıs ayının ortalarına gelindiği halde, belli başlı beş konu hâlâ çözümlenememişti. Bunlar; faizlerle ilgili sorun, Yunanistan'dan istenen tamirat bedeli, adli kapitülasyonlar, imtiyazlar ile İstanbul'un tahliyesi idi (Tanin, 17.05.1923).

Yunan tamiratı sorunu, gerek konferans açısından, gerekse Türk Heyeti ile Türk Hükümeti arasındaki ilişkiler açısından ikinci dönemde de önemini korudu. Bu konuda hükümet ile heyet arasında, daha doğrusu Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında görüş ayrılığı çıktı ve bu ayrılık zamanla başka konulara da yansdı. Bu arada Türk Hükümetinin tamirat bedeli konusundaki görüşü, bir kez daha Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey kesin olarak açıklandı. Mayıs ayı başlarındaki açıklamaya göre, en mamur şehirleri yakan, yıkan ve harabeye çeviren Yunanlılardan tamirat bedeli mutlaka alınacaktı (Vakit, 9.05.1923).

Yunan yakıp yıkmalarıyla ilgili tamirat bedeli üzerindeki görüşmelere 15 Mayıs'ta başlandı. Tamirat bedeli konusunda Fransızlar ve İngilizler tamamen Yunanlılardan yana bir tavır takınırken, İtalyanların daha dengeli davrandıkları görüldü. Çünkü İtalya, Yunanistan'ın kuvvetli bir Akdeniz devleti olmasını kendi menfaatlerine pek uygun görmüyordu (Kutay, 1956, s.43). Bu bakımdan da Yunan davasına fazla ilgi göstermiyorlardı.

Yunanistan ise tamirat konusunun en sona bırakılmasını istemiyordu. Çünkü Müttefikler zaten Yunanistan'ın bir tamirat bedeli ödemesini kabul etmişlerdi. En sona kalırsa Yunanistan'ın korkusu, Müttefikler alacağını aldıktan sonra kendilerini Türklerle baş başa bırakabilecekleri konusundaydı (Karacan, 1943, s. 339).

Batılı Devletler, tamirat konusunun çözümü için önce şu üç yolu önerdiler: Yunanistan'ın Türkiye'ye peşin olarak ödeme yapması; Yunanistan'ın ticaret gemilerinden bir kısmını tamirat bedeli olarak vermesi; Yunanistan'ın tamirata karşılık Karaağaç'tan vazgeçmesi... Yunan temsilci Venizelos, bu görüşlerden üçüncüsünü, yani tamirata karşılık Karaağaç'ı vermeyi kabul etti (Cebesoy, 1957, s. 335).

Bu arada Türk Hükümeti, 23 Mayıs'ta Ankara'dan çekilen telgrafla İsmet Paşa'ya tamirat bedeline karşılık Karaağaç'ın kesinlikle kabul edilmemesi gerektiğini bildirdi. Aynı talimatta, tamirat meselesinin Yunanistan ile Türkiye arasında halledilmesi gerektiği ve Müttefiklerin bu meseleye karışmamaları da istendi (Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 229-230; Şimşir, 1994, s. 338).

İsmet Paşa ise bu telgrafa verdiği cevapta; Karaağaç'ın alınmasından yana olduğunu belirtti. Ancak İsmet Paşa'nın bu düşüncesi Rauf Bey tarafından kabul edilmedi ve diğer ana konularda alınacak bazı tavizler karşılığında, tamirattan fedakârlık yapılabileceği şeklinde yeni bir talimat verildi (Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 230). Ankara, Osmanlı borçları, İstanbul'un tahliyesi, adli imtiyazlar ve şirketler tazminatı gibi konularda Türk tarafının lehine bir çözüm sağlandığı takdirde tamirat bedelinden vazgeçilebileceğini benimsemişti.

Ankara'dan verilen kesin talimatlara rağmen, İsmet Paşa, 26 Mayıs 1923 tarihli telgrafında, Karaağaç'a karşılık tamirat bedelinden vazgeçtiğini bildirdi (Karacan, 1943, s. 342-343; Şimşir, 1994, s. 358). Bunun üzerine Rauf Bey, 27 Mayıs'ta İsmet Paşa'ya, aldığı kararın hükümetin talimatlarına aykırı olduğunu ve bu sebepten tamirat bedelinden vazgeçilmesinin kabul edilmeyeceğini tebliğ etti. Daha sonra Mustafa Kemal de hükümetin görüşleri doğrultusunda bir telgraf çekti (Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 362).

İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın ve hükümetin telgraflarına cevap olarak, 28 Mayıs'ta bir rapor göndermek ihtiyacı duydu. İsmet Paşa raporunda; talimatların dışına çıkmadığını, diğer konularda başarı sağlanması amacıyla bu yolu tercih ettiğini ve bu konularda başarı sağlanmazsa alınan kararın geçersiz sayılacağını belirtti (Türk İstiklal Harbi, 1969, s. 237; Şimşir, 1994, s. 366).

Tamirat bedeliyle ilgili görüş ayrılığı, Mustafa Kemal Paşa'nın "tamiratı kabul etmek veya etmemekte ısrar yoktur" şeklindeki telgrafının etkisi ile İsmet Paşa'nın istediği şekilde sonuçlandı (Atatürk, 1969, C. II, s. 777-778).

Ancak Rauf Bey, tamirat konusundaki ısrarlı tutumunu konferansın sonuna kadar sürdürdü. Bir görüşe göre; Rauf Bey, tamirat bedeli olarak Yunan donanmasını almayı ümit ediyordu. Bu yüzden de Karaağaç'ın alınmasını istememişti (Nur, 1968, s. 1200). Batılı Devletlerin konu ile ilgili çözüm yolları hatırlandığında Rauf Bey'in böyle bir düşüncesinin olması akla yatkındı. Yine Ruf Bey'in bir deniz subayı olması, donanmaya karşı özel bir ilgi duyması için bir sebep teşkil edebilirdi.

Karaağaç'ın tamirat bedeline karşılık olarak alınması konusunda İsmet Paşa ve diğer temsilciler hemfikirdi. Ancak Türk heyeti, Karaağaç'ı daha kazançlı bulduğu için kabul etmemiştir. İsmet Paşa ve diğer temsilciler, Türk teklifinde uzun süre direnmişlerdi. Ancak, Yunanistan'ın savaşı göze alması, ya da öyle görünmesi sebebiyle bu ısrarlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Rıza Nur Bey'e göre gerek kendisi, gerekse İsmet Paşa tamirat bedeli yüzünden yeni bir savaşı göze almamıştı (Nur, 1968, s. 1200-1202).

Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde yapılan görüşmelerde uzlaşma sağlandı ve 24 Temmuz 1923'te barış antlaşması imzalandı. Böylece bütün heyetler için uzun, yorucu ve yıpratıcı geçen bir diplomatik süreç sona erdi.

Lozan Antlaşması'na göre Türkiye, Yunanistan'dan Anadolu ve Trakya'daki yakıp yıkmalara karşılık olarak herhangi bir nakdi tamirat bedeli alamadı. Bu maddi bir tazminatın alınamaması anlamı taşıyordu. Ancak Yunanistan'dan Anadolu'daki tahribata dair günümüzde de geçerli olan manevi bir bedel tahsil edildi. Lozan Antlaşması'nın 59. Maddesi aynen şu şekildeydi:

Yunanistan harp kavaninine mugayir olarak Anadolu'da Yunan ordu veya idaresinin e'falinden mütevellit haşaratın tamiri mecburiyetini tanır.

Diğer taraftan Türkiye, Yunanistan'ın harbin temadisinden ve bunun netayicinden mütevellit vaziyet-i maliyesini dikkate alarak tamirat hususunda Yunan Hükümetine karşı her türlü mutalebattan suret-i katiyede feragat eder" (Düstur, 1931, s. 60; Soysal, 1983, s. 106; Bilsel, 1933, s. 604).

Bu hükme bakıldığında savaş tazminatı değil, *tamirat bedeli* ifadesinin kullanıldığı görülmüyordu. Zaten antlaşmanın Düstur'a da yansıyan Fransızca metninde yer alan aynı maddede de tamir kelimesinin Fransızca karşılığı olan *réparera* ifadesi kullanılmıştı. Antlaşmanın orijinal olan Fransızca metnindeki diğer tamir, tamirat gibi ifadeler *réparera* ya da *réparation* kelimeleriyle anlatılmıştı (Düstur, 1931, s. 60, 71, 79, 128, 138, 140, 211). Buna karşılık tazminat kelimesinin Fransızca karşılığı olarak ise *compensation* ifadesi kullanılmıştı (Düstur, 1931, s. 211, 215, 240, 241).

Aslında savaş tazminatı ve tamirat bedeli konusuna genel olarak yaklaşıldığında, Tamirat bedeli ifadesinin, daha doğrusu *reparations* kavramının Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya ile imzalanan Versay Antlaşması'nda vücut bulduğu, bu antlaşmada bir tazminat şekli olarak yer aldığı görülmüyordu (Ertan, 2021, s.2435). Çünkü savaş sırasında Almanya'nın Fransa'ya vermiş olduğu zarar bu şekilde giderilmek istenmiş ve antlaşma metnine konmuştu. Tıpkı Yunan ordusunun Anadolu ve Trakya'daki tahribatını telafi etmesi gibi!

59. maddeyle Yunanistan'a maddi ve manevi sorumluluk yüklenmiş oldu. Maddi olarak Karaağaç'ı veren Yunanistan, savaş kanunlarına ve geleneklerine uygunsuzluktan dolayı da manevi olarak tamir zorunluluğunu kabul etmişti. Bu durum Yunanistan'ın sorumluluğunun sonraki yıllarda da unutulmamasına yol açacak bir karardı.

Tamirat bedeli yerine Karaağaç'ın alınması Lozan Antlaşması'nın TBMM'de görüşülmesi sırasında da gündeme geldi. II. Dönem TBMM'nin ele aldığı antlaşmayla İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, Batılı diplomatları suçladıktan sonra, kuponlar ve Musul sorunlarının çözümlenemediğini ileri sürerek Yunanlardan tamirat bedelinin alınmamasını başarısızlık olarak değerlendirdi ve red oyu vereceğini açıkladı (TBMM Zabıt Ceridesi, C. I, s. 245-249).

Saruhan Mebusu Vasıf Bey de antlaşmanın aleyhinde bir tavır takınmıştı. Konuşmasında, adli kapitülasyonlar, ticaret mukavelesi, kabotaj meselesi, şirketler ve imtiyazlar gibi konulardaki eksiklikler yüzünden bağımsızlığın tam olarak

sağlanamadığını ileri süren Vasıf Bey, Batı Trakya, Boğazlar ve tamirat bedeli konularında eksiklikleri öne sürerek antlaşmaya red oyu vereceğini söyledi(TBMM Zabıt Ceridesi, C. I, s. 249-252).

Genelde Lozan Antlaşması, özelde ise Yunanistan'dan istenen tamirat bedeli konusu, Türkiye'nin iç politik gündemini meşgul edecekti. Özellikle I. Meclis'teki Birinci ve İkinci Grup arasındaki tartışmalar, II. TBMM'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun kendi içinde, kişisel bağlamda da İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında gerginliğe yol açacak ve sonraki günlerde yaşanacak olan siyasi ayrışmayı tetikleyen bir unsur olarak görülecekti.

Sonuç

Lozan Konferansı, Batılıların Türklerle 400 yıla uzanan sorunlarını çözme masası iken, Türkiye için Yunanistan ile yaklaşık 100 yıllık hesabı kapatma anlamı taşıyordu. Bu bağlamda Yunanistan, Sevr Antlaşması'nda elde etmiş olduğu bütün kazanımları kaybetmişti. Bu yüzden Yunanistan'ı Lozan Konferansı'nın tek kaybedeni olarak görmek mümkündür.

Yunan ordusunun Batı Anadolu'daki yakıp yıkmalarından kaynaklanan zarar-ziyana ilgili tamirat bedeli konusu, mali konularla ilgili komisyonun ele aldığı bir sorun oldu. Türkiye'nin tezine göre; hiçbir askeri zorunluluk yokken, Yunan ordusunun geri çekilme sırasında Batı Anadolu'da pek çok şehri yakıp yıkmıştı. Bunun da bedelini ödemeliydi.

Lozan'daki görüşmelerde Türk tarafının Yunan ordusunun sorumlu olduğu zarar-ziyana ilgili dört çizelge oluşturması ve bunu detaylı bir şekilde sunması, Türk heyetinin Ankara'dan hareketi öncesinde aldığı 14 maddelik talimatnameden başka raporlara sahip olduğunu gösteriyordu. Gerçekten de Lozan Konferansı, sadece 14 maddelik bir talimatnameyle yürütülemeyecek kadar geniş ve derin bir görüşme maratonu idi.

Yunan tarafı ise söz konusu yakıp yıkmaları tümüyle reddetmemişti. Venizelos, hem Müttefiklerini işin içine sokarak hem de yakıp yıkmalardan kısmen de olsa Türkleri sorumlu tutarak sorumluluk alanını daraltmaya çalışmıştı. Bununla birlikte her ne kadar Türk tarafının belirlediği rakamdan çok aşağı da olsa belli bir miktar tamirat bedeli tespit etmekten de geri durmamıştı.

Yunan ordusunun Anadolu ve Trakya'da neler yaptığını en iyi Yunan devlet adamları biliyordu. Belki de en iyi bilen Venizelos'tu. Bu nedenle başta Venizelos olmak üzere, tüm Yunan heyeti, kendi ordularının yaptığı hukuk dışı hareketlerini bildikleri için Lozan'dan en maddi zararlar ve en az mahcubiyetle çıkmak için çaba sarf ediyorlardı. Ancak tarihe not düşülen bir mahcubiyetle en maddi zararlar çıkmışlardı. Bu Yunanistan için kısa vadeli bir başarı gibi görünse bile, uzun dönemde pek kabul edilebilir bir sonuç değildi.

Yunanistan açısından Lozan'daki mahkûmiyetinin en kalıcı noktasını 59. madde teşkil ediyordu. Yunanistan'a savaş hukukunu çiğnediğinin kabul ettirildiği bu hükmün bugün de geçerli olması, belki de Türkler için 1923'te elde edilecek maddi kazançtan (tamirat bedeli) çok daha önemliydi ve kalıcı bir kazançtı. Çünkü

Yunanistan'dan alınacak maddi bir tamirat bedelinin günümüze kadar harcanması veya başka gider kalemlerine aktarılması beklenen bir durumdu. Oysa tazminatın manevi yönü, Yunanistan'ı uzun yıllar mahkûm edecek bir sonuç yaratmıştı.

Extended Abstract

The Armistice of Mondros signed after the First World War prepared the ground for the occupation of Anatolia by the Entente states. The occupations, which started a few days after the Armistice, spread to various parts of Anatolia. In this process, the Greek occupation, which started in Anatolia on 15 May 1919, ended in 1922 with the resistance and counter-attack of the Turkish army. As the Greek army retreated from Anatolia, it burned and destroyed the lands it left and caused material and moral damages. In the meantime, the military victory of the Turkish army found its counterpart in the diplomatic field, firstly the Mudanya Armistice was signed and the Turkish-Greek conflict ended. Following the signing of the Mudanya Armistice, the Lausanne Peace Conference was convened on 20 November 1922. The Turkish delegation to Lausanne was given a 14-article directive by the Government. This directive, which was generally based on the Misak-ı Milli, mainly included economic and financial issues and explanations on borders. Considering the breadth and depth of the negotiations in Lausanne, the instructions, which were not prepared in detail, did not seem to provide the Turkish delegation with the freedom it desired.

The Directive was a framework text based on the principles of Misak-ı Milli. In addition, the issue of the cost of repairs to be demanded from Greece was not mentioned. However, Turkey was determined not to accept the war indemnity to be demanded by the Entente Powers and to demand from Greece compensation for the places burnt down and the material and moral damages caused during the Greek occupation. Having achieved a decisive military superiority over the Greek army, Turkey went to Lausanne very strong and determined. At Lausanne, both issues concerning all states and issues concerning only two states, such as Turkey and Greece, came to the agenda. The issue of the damage caused by the destruction caused by the Greek army in Western Anatolia during the withdrawal of the Greek army and the repair cost to be paid to Turkey came to the agenda at Lausanne. The issue of the cost of repair frequently confronted the Turkish delegation and the Greek delegation, and the Allied States were also involved in this situation. In the discussions centred on İsmet Pasha and Venizelos, the Turkish side presented charts showing the loss and damage and concretised the Greek atrocities. Greece's representative Venizelos, on the other hand, did not completely deny the damage caused by the Greek army and only objected to the figures in the charts presented. There was an intense debate especially on the fire in Izmir.

The issue occupied Turkey's domestic political agenda and led to differences of opinion in the Parliament. In particular, there were fierce debates between the First and Second Groups in the First Parliament. It also caused tension between İsmet Pasha, the head of the Turkish delegation, and Rauf Bey, the head of the Government of the Turkish Grand National Assembly. The problem between İsmet Pasha and Rauf Bey arising from the cost of repairs gradually increased and paved the way for the political

divergence in the following days. Greece's political and economic stalemate caused it to put up a firm resistance to pay the repair bill. The Turkish delegation, who thought that Greece should pay for the damage caused by the Greek army to the cities it passed through for no reason, had its thesis accepted at the Lausanne Peace Conference and ensured that Greece was held financially and morally responsible for its actions. While Karaağaç remained within the borders of Turkey, albeit implicitly, in return for the repair price demanded from Greece, according to Article 59 of the treaty, Greece had to admit that it did not act in accordance with the laws and rules of war. Thus, for Greece, Article 59 of the Treaty constituted the most permanent point of its condemnation at Lausanne. The fact that the aforementioned provision, in which Greece was forced to admit that it had violated the laws of war, is still valid today, perhaps had a much more important result and provided a permanent gain for the Turks than the material gain to be obtained in 1923 (the cost of repairs). In short, the moral aspect of the reparation.

Kaynakça

- Atatürk, M. K. (1969). *Nutuk* (Cilt II). Ankara.
- Bilsel, C. (1933). *Lozan* (Cilt II). İstanbul.
- Cebesoy, A. F. (1957). *Siyasi hatıralar* (Cilt I). İstanbul.
- Düstur (1931), 3. Tertip, 5. Cilt. İstanbul.
- Ertan, T. F. (2021). Lozan konferansı il ilgili bir terminolojik değerlendirme. 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi, III*. Ankara.
- Karacan, A. N. (1943). *Lozan konferansı ve İsmet Paşa*. İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Kitap IV*. (1934). İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Kutay, C. (1956). *Lozan'da İsmet Paşa'yı kim öldürecek?* İstanbul.
- Meray, S. L. (2001). *Lozan barış konferansı: tutanaklar- belgeler* (3 b., Cilt I). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Meray, S. L. (2001). *Lozan konferansı: tutanaklar-belgeler* (3 b., Cilt III). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Nur, R. (1968). *Hayat ve hatıratım* (Cilt III).
- Soysal, İ. (1983). *Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin siyasal andlaşmaları* (Cilt I). Ankara.
- Şimşir, B. (1994). *Lozan telgrafları* (Cilt II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tağmat, Ç. D. (2015). Sakarya savaşı öncesi yunan hükümetinin komutan arayışları: Gunaris-Metaksas görüşmeleri. *Sakarya Zaferi ve Haymana II*. Ankara.
- Tağmat, Ç. D. (2018). *Lozan konferansı'nda Yunan diplomasisi (1922-1923)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Tanin*. (1923, 17 Mayıs).
- Türk İstiklal Harbi* (Cilt II). (1969). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmi Yayınları.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, I. Devre, III. Cilt.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, I. Dönem, 24. Cilt.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Dönem, 1. Cilt.
- Vakit*. (1923, 9 Mayıs).

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları

The Emergency of the Armenian Issue and its Reflections in the Iran Press

Yakup KAYA *
İbrahim UÇAN**

Öz

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Ermenilerin menşei ve yaşadıkları coğrafya ile ilgili gerek Ermeni tarihçiler gerekse de diğer tarihçiler arasında herhangi bir ittifak söz konusu değildir. Ermeniler, birçok coğrafyada farklı yönetimlerin hâkimiyetinde yaşamışlardır. Fatih Sultan Mehmet döneminde Ermeniler için Patrikhane kurulmuş, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde de fethedilen yerlerdeki Ermeniler, büyük topluluklar halinde İstanbul'a yerleştirilmişlerdir. 1821 yılındaki Rum İsyanından sonra Rumların yerine getirdiği birçok devlet görevi Ermenilere verilmiştir. Ermeniler yaklaşık beş yüz yıl boyunca Osmanlı topraklarında diğer milletlerle barış içerisinde yaşamış ve 'Millet-i Sadıka' olarak isimlendirilmişlerdir. 1877-1878 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus savaşımı Rusya'nın kazanması sonucunda yabancı devletlere Osmanlı topraklarına müdahale etme hakkı tanınmış ve Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Bundan sonra Ermenilerin, Osmanlı topraklarında yaptıkları isyanlarda İran Devleti, Ermenileri birçok açıdan desteklemiştir. Hınçak, Taşnak ve Armenakan gibi Ermeni cemiyetleri İran'da örgütlenmişlerdir. İran Hükümeti İran konsoloslukları vasıtasıyla Ermenilerin rahat hareket edebilmeleri ve zor durumda kaldıklarında kaçabilmeleri için İran pasaportu vermiştir. İran basını Ermeni meselesinde yanlı yayınlar yapmıştır. İran basınında Ermeni olayları ile ilgili verilen haberler, Ermenilerin büyük bir katliama uğradıkları şeklinde olmuştur. Bu çalışma ile Ermeni meselesinin ortaya çıkmasıyla beraber yaşanan olayların, İran basınında ele alınış biçimi incelenerek konuyla ilgili yapılacak araştırmalara katkı sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Ermeniler, Osmanlı Devleti, Ermeni İsyanları, Ermeni Meselesi, İran Basını.

Abstract

That Armenian historians disagree on the origin and geography of the ancient Armenians is a reality. As known Armenians lived under various administrations worldwide. For instance, the Armenian Patriarchate was founded by Mehmet the Conqueror, and considerable numbers of Armenians from conquered lands settled in Istanbul under Yavuz Sultan Selim and Suleiman the Magnificent. After the 1821 Greek Revolt, Armenians took over

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler
Fakültesi Tarih Bölümü
ykaya@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1213-2612
Konya / TÜRKİYE

** MEB Öğretmen,
ibrahimucan0149@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9388-660X
Adana / KONYA

* Assoc. Prof. Dr., Necmettin
Erbakan University Faculty of Social
Sciences and Humanities

Department of History
ykaya@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1213-2612
Konya / TÜRKİYE

** MEB Teacher,
ibrahimucan0149@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-9388-660X
Adana / KONYA

Başvuru/Submitted: 16/05/2023

Kabul/Accepted: 12/06/2023

numerous Greek state tasks. The so called "Millet-i Sadıka" Armenians lived in harmony with other nations in the Ottoman Empire for almost five hundred years. After Russia won the Ottoman-Russian war in 1877-1878, foreign governments were allowed to intervene in Ottoman borders, making the Armenian issue an international issue. After that, the Iranian State helped the Ottoman Armenian uprisings in several ways. Iran supported the foundation of rebel groups like Hinchak, Dashnak, and Armenekan. Furthermore Iranian consulates issued passports to Armenians so they could travel freely and avoid unpleasant situations. Iranian media slanted Armenian coverage and reported that Armenians were massacred. This study examines how the Iranian press and primary sources covered the Armenian issue's rise. It will contribute to the literature by providing information about the Iranian perspective on the Armenian issue.

Keywords:

Armenians, Ottoman Empire, Armenian Rebellions, Armenian Issue, Iranian Press.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Ermeni meselesinin günümüze değin uluslararası bir kimlik kazanarak aktüalitesini korumasında, kuşkusuz Ermeni diasporasının yaptığı propagandaların ve Şark Sorununu Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde çözebilmenin bir aracı olarak kullanan başta Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere birçok batılı devletin girişimleri etkili olmuştur. Batılı devletlerin yanı sıra İran başta olmak üzere bir kısım doğulu devletlerin de Türkiye'ye karşı gösterdikleri tutumun, Ermeni Sorununun gündemi teşkil etmesinde ve siyasi zeminde etkili bir şekilde kendisini göstermesinde başat rol oynadığı söylenebilir. Bu çerçevede günümüzde Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki siyasi ve askeri gerilimde İran kamuoyunun ve basınının Ermenistan yanlısı yaklaşımının izlerini yaklaşık yüz sekiz yıl önceki İran Basınında kullanılan siyasi dilde ve retorikte bulmak mümkündür.

Bu makalede Osmanlı ve İran coğrafyasındaki Ermeni varlığı ele alınarak Ermenilerin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok etkene bağlı olarak bir ulus olma mücadelesi ile ilgili yapılan araştırmalar incelenmiş, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar Ermenilere vermiş olduğu haklara değinilmiş, Ermenilerin İran coğrafyasında yapmış olduğu faaliyetler ele alınmış ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan Ermeni olaylarının İran basınında nasıl ele alındığı aktarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarının başlaması sürecinde İran Basını'nın konuya nasıl yaklaştığı tespit edilmeye ve uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde İran örneğinden hareketle Ermeni olaylarının dış basındaki yansımalarının Osmanlı Devleti'nin aleyhine siyasi bir propaganda aracı olarak kullanılmasını sorunsalı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Konu ile ilgili Gökhan Bolat'ın "Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)" adlı doktora çalışması önemli bilgiler içermektedir. Yine Esat Uras'ın "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", Kamuran Gürün'ün "Ermeni Dosyası", Yusuf Halaçoğlu'nun "Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları", Sadi Kocaş'ın "Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri" adlı kitapları ile Kemal Çiçek'in "Musa Dağı 1915: Bir İsyandır mı Direniş mi?", Azmi Süslü'nün "Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar" ve Salahi Sonyel'in "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri" makaleleri incelenmiş, bu konu hakkında yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri ele alınmış, aynı zamanda çok sayıda yerli ve yabancı makale gözden geçirilmiştir. Emma Begicanyan'ın Farsça'ya çevirilen "İran Basınında Ermeni Katliamının Yansıması" makalesinden faydalanılmış, ayrıca o dönem İran'da yayınlanan Terbiyet, Nidayê Vatan, Ra'd, Şefk-ê Sorğ ve Tebriz adlı gazeteler incelenerek Ermeni olaylarının yaşandığı süreçte olayların İran basınında nasıl ele alındığı ve gazetelerde ne şekilde haber yapıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Ermenilerin Kökeni

Ermenilerden ilk defa M.Ö. 518'de Pers ve Yunan yazarların eserlerinde söz edilmiştir. Ermeniler, o dönemden günümüze kadar olan süreçte kendilerine Hay, topraklarına ise Hayasdan adını vermektedirler (Pattie, 2016, s. 7). Ermeni tarihçi Louis

Nalbantyan'a göre Ermenistan, coğrafi olarak Batı Asya'nın en yüksek ve en engebeli dağ sıralarını içeren bölgesini kapsar. Buna göre Ermenistan, Kuzeyde Pontus ve Kafkasya'da Kur ve Rioni nehirleri ile ayrılır, Güneyde Kuzeybatı Mezopotamya Ovası'na, Batıda Küçük Asya'ya ve Doğu'da Azerbaycan Platosu ile Hazar Denizi'nin güney kısımlarına kadar uzanır. Tarihi Ermenistan coğrafya olarak yaklaşık 193.000 km²'dir. Yerel olarak Hayastan adı verilen Ermenistan yurdu, vatansever yerliler tarafından genellikle Cennet Bahçesi olarak adlandırılır (Nalbandian, 1963, s. 2). Ermenistan, Fırat Nehri ile ikiye ayrılmış, bu nehrin doğu bölümüne Büyük Ermenistan ve batı bölümüne Küçük Ermenistan denilmiştir (Uras, 1976, s. 16). Milattan önce 188'de kurulan Artaksias Krallığı döneminde 'Armenia' ismi 'Yüksek/Yukarı Ülke' anlamında, coğrafi olarak Muş ve Ahlat bölgelerini niteleyen bir terim olarak kullanılmış, ancak bir ırk adı olarak kullanılmamıştır (Sertel, 2006, s. 2).

Ermenilerin kökeni ile ilgili Ermeni tarihçiler, iki farklı görüş öne sürerler: Birinci görüşü savunanlar Ermenilerin kökenini, Kitab-ı Mukaddes anlatılarına dayanarak Sincar'dan gelen Yasef'in oğlu Hayk'ın soyuna bağlarlar ve Ermenilerin Ermenistan olarak isimlendirilen coğrafyanın yerli halkı olduğunu dile getirirler. Son dönemlerde kimi tarihçiler Ermenilerin tarihlerini Frigyalılara bağlar ve Milattan önce 7. ve 6. Yüzyıldan itibaren başlatır. Bir kısım tarihçiye göre ise Nuh'un gemisi tufanda Ararat üzerine oturmuş, bu bölgede yerleşmiş olan Nuh'un oğulları sular çekildikten sonra çoğalmışlar ve başka yerlere göç etmişlerdir. Bu zamanda Yasef'in oğulları Ararat dağı çevresine yerleşmişler ve bir kısmı da Mezopotamya civarına gitmişlerdir. Bunlarla birlikte olan Hayk ise Yasef'in torunlarından ve Ermenilerin atası olarak kabul edilir. Ermeni tarihçilere göre Hayk, Nuh'un torununun torunudur. Hayk, 130 yaşında Sencar bölgesine gitmiş, Babil Kulesinin yapımında çalışmış, kulenin yıkılması ile oğulları ve torunları ile beraber Bel'den ayrılarak Ermenistan'a yerleşmiş ve Ermeniler de bu bölgede Hayk'tan türemişlerdir (Uras, 1976, s. 22). Ermeni tarihçi Çamçıyan da, Ermenilerin tarihinin Nuh peygamberin torunlarından olan Hayk ile başladığını iddia etmektedir (Uras, 1976, s. 25). Tarihçi Chaumont'a göre Ermenilerin aslı Frigya'ya dayanmakta olup Medler ile yapılan savaşta yenilen Ermeniler, Tarihi Ermenistan adı verilen bölgeye gelmişler ve bu bölgeyi kendi adları ile isimlendirmişlerdir (Bolat, 2010, s. 26).

2. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

2.1. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk dönemde daha çok Kilikya, Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyasında beylikler ve küçük krallıklar şeklinde dağınık bir halde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 1324 yılında Osman Bey, Kütahya'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmını ve Ermeni ruhani reisliğini Bursa'ya getirmiştir. Türk-Ermeni münasebetleri, büyük oranda Fatih Sultan Mehmet döneminde karşılıklı güvene dayalı olarak başlamıştır. İstanbul'un fethinden sonra Ermenilerin hiçbir talebi olmadan Fatih Sultan Mehmet, Rum Patriği ile görüşerek Ermenilere geniş bir din özgürlüğü tanımıştır. Fatih Sultan Mehmet, Ermeniler için bir Patrikhane oluşturmuş ve Bursa'da bulunan Ermeni Patriği Hovakim, İstanbul'daki Patrikhane'nin başına tayin edilmiştir. Fatih devrinde Ermeni cemaati için yapılan düzenlemeler, Ermenileri

uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır. Ermeniler, daha sonraki süreçte Osmanlı Padişahları Yavuz ve Kanuni döneminde, fethedilen birçok ülkeden İstanbul'a büyük kitleler halinde gelerek ticaretle uğraşmışlardır. Ermeniler, yaklaşık beş yüz yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin en güvenilir milletlerinden olmuşlardır (Kocaş, 1967, s. 57-59). Ermeniler, Osmanlı toplumundaki statülerini 1821 yılındaki Rum İsyanı nedeni ile daha ileriye götürmüşler, önceden Rumlara verilmiş olan birçok önemli devlet görevine Ermeniler getirilmiştir. Tanzimat Fermanı ile verilen haklardan Ermeniler de yararlanmış ve 1856 yılındaki Islahat Fermanı ile Patriklere önceden verilen imtiyazlar devam ettirilmiştir (Müezzinoğlu, 2009, s. 90). Osmanlı tarihi kayıtlarına göre, devlet içinde çok sayıda ve farklı görevlerde bulunmuş Ermeniler vardır. Osmanlı devlet hayatında Ermeni kökenli 33 milletvekili, 11 başkonsolos ve konsolos, 7 büyükelçi, 29 paşa, 22 bakan, 41 yüksek rütbeli memur ve üniversitede 11 öğretim üyesi; bununla beraber yine Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta Bakanlıklarında birçok memur görev almıştır (Uluada, 2006, s. 6). 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti içinde yaşayan unsurlara, mezhep ve ırk farkı gözetmeden eşitlik verilmiş, mal ve can güvenliği sağlanmıştır (Uras, 1976, s. 151). Osmanlı Devleti, Ermeni topluluğuna çok iyi davranmış ve Ermeniler ile Müslüman halk yüzyıllarca barış içinde yaşamışlardır. Ermeniler ile Osmanlı toplumu arasındaki yakın ilişkilerin en önemli göstergelerinden biri Ermeni topluluğun Türkçeyi yaygın bir şekilde kullanmalarındır (Miller, 2015, s. 7). Bu veriler bize Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin birçok vatandaşlık hakkından faydalandıklarını, Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olduklarını ve hiçbir şekilde ayrımcılığa uğramadıklarını göstermektedir (Omidi & Rezayi, 1392, s. 63). İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni hareketini yönlendirecek olan gençler Paris'te kurulan Mihtaryan-Muradyan Okulu'nda yetişmişlerdir (Uras, 1976, s. 151).

Tanzimat Fermanı ile Ermeni topluluğunun okul ve cemaat işlerinin yönetimi patrikhaneye verilmiştir. Ermeni Milleti Nizamnamesi 1857, 1859 ve 1860 yıllarında patrikhanede kurulan meclislerde yapılan tartışmalardan sonra hazırlanmış ve önemli hususları içermiştir. Hazırlanan bu nizamname, 29 Mart 1862'de hükümet tarafından onaylanmış ve Türkiye Ermenileri için siyasi ve toplumsal olarak yeni bir dönem başlamıştır (Uras, 1976, s. 156-159). Bu Nizamname, 6 bent ve 95 maddeden oluşmuş ve Ermenice metinlerde Ermeni Anayasası olarak isimlendirilmiştir. Nizamname, Ermenilere 140 üyeden oluşan bir meclis kurma hakkı vermiş, meclisin 20 üyesi İstanbul kilisesi tabilerinden, 40 üyesi taşradan ve 80 üyesi İstanbul'da yaşayan meslek sahiplerinden oluşmuştur. Nizamname, patriklerin birçok yetkisini meclis denetimine verdiği için dolayı patrikler, güçlerinin azalmaması için Ermeniler arasında isyan ve ihtilal anlayışının yayılması doğrultusunda çaba göstermişlerdir (Bolat, 2010, s. 67-68).

Ermeniler, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan diğer birçok etnik topluluğa göre ekonomik olarak daha da gelişmişlerdi. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin başlıca talepleri; güvenliğin, idari konulardaki işleyişin, vergilerin ve mülkiyet reformunun düzenlenmesine yöneliktir (Butt, 2017, s. 131).

Yaklaşık beş yüz yıl boyunca birbirlerine güven duyarak yaşayan Türkler ve Ermenilerin niçin son elli yıllık süreçte birbirlerine düşman olduklarını Ermeni tarihçi

Varantyan, Türk idaresinin bozulması nedeniyle Ermenilerin, 'Hasta Adam' olarak nitelendirilen Türklerin mirasından faydalanmak istediklerini ve yüzyıllardır beraber yaşadıkları komşularının otoritesinden kurtulmak için korkak adımlarla da olsa çaba göstermeye başladıklarını, üç beş hayalperestin beş yüz yıl boyunca kendilerine büyük imkânlar veren, azınlık olarak değil asli vatandaşı gibi davranan devlete karşı Ermeni halkını kışkırttıklarını belirtmektedir (Kocaş, 1967, s. 64).

2.2. İran'da Ermeniler

Tarih boyunca Ermeniler, her durumda İran ile hem maddi hem de manevi bir irtibata sahiptiler (Minasyan, 1350, s. 52). İran'daki ilk Ermeni topluluk, M.Ö. 6. Yüzyılda Ahamenişlerde ordu lejyonerleri olarak görev yapmıştır. I. Daryuş döneminde ordu komutanlarından biri Dadariş adlı Ermeni idi. Ermeniler, İran'ın yerli halkı olarak Tebriz, Marand, Urumiye, Merağ, Salmas, Maku ve Karabağ'da yaşamışlardır. Ermenilerin İran'a ilk göçleri M.S. 3. yüzyılda Sasani Kralı Erdeşir zamanında gerçekleşmiş, M.S. 4. yüzyılda II. Şapur zamanında bu göçler devam etmiştir. Buralardan göç eden göçmenlerin büyük bir kısmı Huzistan ve ülkenin güneybatısına yerleşmişlerdir (Raşidvaş, 1397, s. 103).

Bazı tarihçilere göre miladi 1048 ve 1049 yıllarında Selçuklular yaklaşık 150.000 Ermeni'yi esir alarak İran'a getirmişlerdir. Moğolların İran'a saldırdıkları dönemde Ermeniler de İranlılar gibi katliama uğramışlar ve sayıları oldukça azalmıştır. Fakat kısa bir zaman sonra Moğolların Ermenistan'dan yeni esirler getirmesiyle İran'daki Ermenilerin sayısında artış olmuştur. Moğol idaresinin sonlarına doğru ülkede sükûnet hâkim olmuş ve Ermeni topluluğu Tebriz, Sultaniye, Marand, Merağ, Reşt ve Rey gibi şehirlerde yaşamlarına devam etmişlerdir. İran'da İlhanlılar döneminde en büyük Ermeni topluluğu, İran'ın başkenti olan Sultaniye'de ticaret ve sanayi ile uğraşmışlardır. Akkoyunlular ve Karakoyunluların İran bölgelerinde uzun süren savaşlarında İranlılar ve de Ermeniler çok fazla zarar görmüşlerdir. Miladi 16. yüzyılda Ermenistan, İran ve Osmanlıların tasarrufu altında bulunmuş ve bu iki devlet Ermenistan'a hâkim olmak için sürekli savaşmıştır. Miladi 1555'te Safeviler zamanında Amasya Antlaşması'nın imzalanmasıyla Doğu Ermenistan İran'ın, Batı Ermenistan ise Osmanlı Devleti'nin idaresine geçmiştir.

1587 yılında Osmanlı Devleti, İran'ın batısını ve Kafkasya'yı işgal etmiştir. Daha sonra kızılbaş askerler, 350.000 Ermeni'yi Aras Nehri kıyılarından getirmeye çalışmışlar, ancak nehri geçmek için uygun köprülerin ve araçların olmaması nedeniyle Ermenilerin büyük bir kısmı nehirde boğulmuşlardır. Şah Abbas, 5.000 Ermeni'yi İsfahan'a, geri kalanları ise Çahar Mahal, Feridan, Gilan ve Mazenderan köylerine yerleştirmiştir. Nadir Şah döneminde ise Ermeniler kuyumculuk, marangozluk ve ticaretle uğraşmışlardır. Meşrutiyetle beraber Ermeniler, uzun zamandır mahrum oldukları İran vatandaşlığı hakkını elde etmişler, Kerimhan Zend ve Nadir Şah dönemlerinde Tahran'a gelmişlerdir. Kerimhan Zend döneminde Ermeniler, 1768 yılında Tahran'da ilk kiliselerini açmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte yaklaşık 30.000, 1922 ile 1972 yılları arasında ise toplamda 65.000 Ermeni kendi ülkesine dönüş yapmıştır (Raşidvaş, 1397, s. 103-105).

2.3. Ermenilerin Ayrı Bir Ulus Olma Mücadelesi

Türk-Ermeni ilişkilerinin dönüm noktasını, Enver Ziya Karal'a göre 1877-1878 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı teşkil etmiştir. Yapılan bu savaş Rusya'nın kazanması, Ermeni sorununun ortaya çıkmasında üç temel etkiye sebep olmuştur. Bu etkiler, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda hayatını sürdüren Ermeniler ile Rus ordusunda görevli Ermeni kökenli subayların ilişkisi, Balkan halklarının bağımsızlıklarını kazanmaları ve Rusya'nın Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesine göre kendisini Ermenilerin koruyucusu olarak görmesidir (Karal, 2010, s. 205-206). Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını isteyen büyük devletlere müdahale fırsatı vermiş ve Ermeni Sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır (Akçay, 2011, s. 21). Bazı araştırmacılara göre ise Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nden toprak koparmaya çalışan ülkelerin dinsel ve etnik farklılıkları kullanarak isyancı hareketleri desteklemelerinin bir aracı olarak görülmüştür (Kurt, 2019, s. 8). Kodaman'a göre ise Ermeni meselesi, esasta bir emperyalizm, kolonyalizm ve Hristiyanlık meselesidir (Kodaman, 1985, s. 569).

Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesini ortaya çıkaran temel etkenlerin başında Ermeni milliyetçiliği gelmektedir. Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi ve büyümesi farklı açılardan değerlendirilebilir. İstanbul Ermeni Patrikliği, Osmanlı Devleti içindeki cemaatin hem dünyevi hem de uhrevi yetkisini elinde tutan en üst makamıdır. Katolik ve Protestanların yaptıkları misyonerlik çalışmaları ve büyük devletlerin müdahalesi Ermeni cemaati üzerinde belli bir tekele sahip olan Patrikliğin gücünü azaltmıştır. Katolik Ermeniler, 1830'da Fransızların, Protestan Ermeniler ise 1850'de İngilizlerin etkisiyle birer dini topluluk olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınmışlardır. Bunun üzerine Ermeni Kilisesi kendini muhafaza edebilmek için bir güce ihtiyaç duymuş ve bu nedenle Ermeniler için bir devlet kurma düşüncesi Ermeni Kilisesi'nin bir projesi olarak ortaya çıkmıştır (Müezzinoğlu, 2009, s. 91-92). Bundan sonra Gregoryen, Protestan ve Katolik Kilisesi olarak üç ayrı kilise tarafından temsil edilen Ermeniler, kendi içlerindeki dini tartışmaları, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesi için bir bahane olarak kullanmaya çalışmışlardır (Bolat, 2010, s. 63). 19. yüzyılda Ermeni milliyetçiliğinin oluşumunda İstanbul, Petersburg ve Nor Nahçıvan Kiliselerinin büyük bir etkisi olmuştur (Özbe, 2018, s. 182-183). Osmanlı Devleti'nde Fransa Katolikleri, Rusya Ortodoksları ve İngiltere ile Amerika da Protestanları azınlık haklarını koruma bahanesiyle devlete karşı kışkırtmışlardır (Şahin, 2005, s. 124).

Ermeni meselesinin büyük bir soruna dönüşmesinde, Osmanlı ülkesinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinin de önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda Osmanlı padişahı Kanuni'nin sağlamış olduğu imtiyazlarla ilk misyonerlik kurumunu açan ve Katolik mezhebine bağlı olan rahiplerle misyonerlik faaliyetleri başlatan ülke Fransa'dır. İlerleyen süreçte Fransa'yı İngiltere, ABD, Rusya, İtalya, Avusturya ve Almanya takip etmiştir (Alan, 2007, s. 464). Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıla kadar Ermenilerin öncülüğünde bir eğitim kurumuna rastlanmamıştır. Ermenilerin çocukları, kilise ve manastırlarda Hristiyan din adamları

tarafından eğitilmişlerdir (Zamacı, 2019, s. 49). İngiliz Church of Missonary Society'e mensup olan bir papaz, 1815'te Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerdir (Özbey, 2018, s. 181). Osmanlı Devleti'nde Müslümanların din değiştirmesi ölüm cezasını meydana getireceği için Müslümanların Hristiyanlaşması mümkün olmayacağından ilk gelen misyonerler, çalışmalarının büyük bir kısmını Gregoryen mezhebine mensup olan Ermeniler üzerine yapmışlardır (G. Şahin, 2005, s. 187). Büyük devletler, misyonerliği kullanarak azınlık toplulukları ile ilişki kurup onları kendi amaçları doğrultusunda ayrılıkçı hareketlere yönlendirmişlerdir. Osmanlı topraklarına elçi olarak gelen Arminius Vambery misyonerlik çalışmalarının önce papazlar (misyonerler), sonra tacirler ve daha sonra da askerler üzerinden yapıldığını belirtmektedir. Misyonerler, toplumları etkilemek için eğitimi başat bir araç olarak görmüşler ve bu nedenle yabancı devletler, 19. yüzyıldan itibaren eğitim üzerinde yoğunlaşmışlardır. Misyonerler, okullarda modern eğitim vererek Ermeni ve Rum toplulukların uluslaşmasına sebep olmuşlardır (Çabuk, 2013, s. 20-41). Ermeni komiteler, ülkenin birçok yerinde kütüphaneler ve kulüpler açmak yoluyla Ermeni büyükleri ve Ermeni tarihi ile ilgili bilinç aşılayarak Ermeni milliyetçiliğini körüklemeye çalışmışlardır (Memiş, 2005, s. 6).

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında önemli sebeplerden birisi de Avrupalı büyük devletlerin tutumudur. Bu devletlere göre 'Avrupa'nın Hasta Adamı' olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde ulus devletler kurulmalı ve Türkler Balkanlar'dan çıkarılmalıydı (Akşin, 2015, s. 89). Bu tutumun asıl nedeni, Şark Meselesi olarak adlandırılan, Batılı devletlerin meselelere Avrupa merkezli olarak bakmasıyla yakından ilgilidir. Şark meselesine göre Müslüman Türk milleti Anadolu'dan bütünüyle atılana kadar bu sorun devam edecektir (Yuvalı, 2009, s. 108). Ermeniler, Şark Meselesi istikametinde Büyük Devletler tarafından desteklenerek bağımsız bir devlet kurmaları arzulanan unsurlardan birisi olmuşlardır (Kaşyüğun, 2022, s. 216). Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında etkin olan büyük devletlerin başında Rusya, İngiltere ve Fransa yer almıştır. Rusya'nın siyasetinin özünü Akdeniz ve Boğazlara hâkim olma ideali oluşturmuş ve Rusya, Ermenileri tahrik ederek Osmanlı Devleti'ni parçalamayı tasarlamıştır. Bu amaçla Ermenileri silah ve parayla destekleyerek kendi sınırına yakın Rus yönetimi altında uydu bir Ermenistan hedeflemiştir. İngiltere ise iktisadi menfaatlerini korumak için Ermeni sorununu bir paravan olarak kullanmayı tercih etmiştir. İngiltere, bu noktada Ermenileri kışkırtmış ve Doğu Anadolu bölgesinde kurulacak bir Ermeni Devleti'ni Rusya'nın sıcak denizlere inme gayesine karşı bir tampon yapı olarak değerlendirmek istemiştir. Fransa da diğer iki devlet gibi Osmanlı topraklarından kendine pay edinmek için Ermenilerle yakın ilişkiler kurarak nüfuzunu arttırmak istemiştir (Ağırtaş, 2004, s. 19-21). Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Ermenilerin hayallerini gerçekleştirmek için bir fırsat oluşturmuştur. Büyük Devletler hem içerideki hem de dışarıdaki Ermenileri desteklemişler, onlara bağımsız bir Ermenistan kurma konusunda söz vermişlerdir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakarak savaş dışına çıkarmayı hedeflemişlerdir (Durdur, 2007, s. 26).

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermenilerin yaşadıkları yerlerde reform yapılmasını içermesinden dolayı Ermenilerin yapacakları ayaklanmalara temel teşkil

etmiştir (Alıcı & Kaya, 2019, s. 281) Eski Patrik Hırimyan ve dönemin Ermeni Patriği Nerses, Berlin Kongresi'nde bağımsız bir Ermenistan kurulması için görüşmeler yapmışlar, bu istekleri gerçekleşmeyince Hırimyan, İstanbul Ermeni Kilisesi'nde bir vaaz vererek Ermenileri bağımsızlık için isyan edip silahlanmaya davet etmiştir (Yavuz, 2007, s. 271). Ermeniler, 1878 yılında Kara Haç Cemiyeti'ni Van'da, 1881 yılında Anavatan Müdafileri Derneği'ni Erzurum'da ve 1885'te Armenakan Partisi'ni Van'da kurarak bu bölgede yaşayan Ermenileri silahlandırmışlardır (Halaçoğlu, 2008, s. 10-11). 1887 yılında İsviçre'de kurulan ve Marksist düşünceye sahip olan, 1890'dan itibaren de Doğu Anadolu'da faaliyetlerini yaygınlaştıran Hınçak Örgütü, 1896 yılında yaptığı kongrede temel amaçlarının bir devrim gerçekleştirmek olduğunu ilan etmiştir. 1890 yılında Kafkasya'da kurulan bir diğer önemli Ermeni topluluğu Taşnak Örgütü'dür. Gerçekte Hınçak ve Taşnak Örgütleri Osmanlı, İran ve Rusya Ermenilerini kurulacak Büyük Ermenistan Devleti yönetimi altında birleştirmeyi amaçlamıştır (Esfahanyan, 1348, s. 24-26). Hınçak Örgütü, 1890 yılında Fransız Devrimi'nden esinlenerek Ermenilere özgürlük kazandırmak vaadiyle faaliyetlerine başlamıştır (Mazinani & Shekofte, 1392, s. 114). Emperyalist devletler, Rusların idaresinde olan Tiflis'te Taşnak ve İsviçre'de Hınçak örgütlerini kurdurarak, bu örgütleri maddi ve manevi olarak destekleyip eğitmişlerdir. Daha sonrasında ise bu örgütleri kullanarak Türkiye'de yaşayan Ermenileri devlet aleyhinde kışkırtıp örgütlemişler ve çok sayıda masum insanın ölmesine neden olmuşlardır (Saray, 2005, s. 17). Hınçak Örgütü, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin mevcut durumunu değiştirmek için Türk Hükümetine karşı şiddet uygulanması gerektiğini ve bunun da propaganda, ajitasyon, terör, örgütlenme, köylü ve işçi faaliyetleri gibi çalışmalarla gerçekleşebileceğini ilan etmiştir (Nalbandian, 1963, s. 110). Ermeni ihtilalciler, nüfusun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturan bir nüfusa sahip olmalarına rağmen Türk vilayetlerinde bir Ermeni imparatorluğu kurmayı hedeflemişlerdir (Sonyel, 1972, s. 34).

3. Ermeni İsyanlarının Başlaması

Ermeniler 1780, 1832, 1852, 1862 ve 1879 yıllarında Maraş Zeytun'da Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir (Günay, 2005, s. 430). Ermenilerin, Büyük Ermenistan düşüncelerinin başkenti olarak gördükleri Erzurum'daki ilk isyanı ise 1890 yılında başlamıştır. Bu isyanın çıkışında 1882'de kurulan 'Agricultural Society' adlı komitenin ihtilalci faaliyetleri etkili olmuştur (Yüksel, 2012, s. 168). Ayrıca Ermeniler, 1890 yılında Kumkapı Gösterisini düzenlemişler, 1892 ve 1893 yıllarında ise Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon'da ayaklanmışlar ve daha sonra da Birinci Sason İsyânını gerçekleştirmişlerdir. Diğer taraftan Zeytun'da vergi vermemek ve eski otonom yaşamlarını devam ettirmek için 1895 yılında tekrar silahlı faaliyetlere başlamışlar (Alıcı & Kaya, 2019, s. 282) ve ayrıca 1896'da Van İsyânı (Mattei, 2015, s. 375), 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası Baskını (Gürün, 1985, s. 163), 21 Temmuz 1905'te Taşnak çetecilerin Sultan II. Abdülhamit'e yönelik bombalı suikast girişimi (Gürün, 1985, s. 167) ve 1909 yılındaki Adana İsyânı (Çabuk, 2013, s. 89) gibi birçok silahlı eyleme girişmişlerdir.

Ermeni isyanlarının yoğun olarak yaşandığı dönemde özellikle yurt dışında Ermenilerin birçok gazete çıkardığı bilinmektedir. Armenakan Partisi'ni kuran

Mıgırdiç Portakalyan, 1885 yılında Marsilya’da Ermenice ‘Armenia’ adıyla bir gazete yayınlamıştır. Portakalyan, Birinci Dünya Savaşı arifesinde yaşanan hadiselerle bakarak Ermenilerin Türkiye’yi terk etmemelerini söylemiştir. 1891 yılından başlayarak ‘Droşak’ veya ‘Troşak’ ismiyle yayınlanan gazete, Taşnaksutyun Partisi’nin görüşlerini temsil etmiş ve Ermeni ihtilalcilerin önemli bir referans gazetesi haline gelmiştir. Bu gazete, verdiği haberlerde yaşanan olaylardan yola çıkarak sürekli ‘Vrej’ yani ‘intikam’ söylemleri ile propaganda yapmıştır (Mattei, 2015, s. 377-378).

Ermeni Komiteleri, 1913 ve 1914 yıllarında yoğun bir şekilde silahlanmışlardır. Rusya’nın Doğu Anadolu’dan silah sevkiyatı yaptığı ve Erzurum’daki Ermenilerin elinde çok sayıda silahın bulunduğu, Osmanlı Devleti’nin bu durumdan haberdar olduğu ve buna karşılık da bazı tedbirlerin alınması gerektiği konusu yapılan yazışmalarda belirtilmiştir (Demirel, 1993, s. 16). Ermeniler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışında Kuzey, Güney ve Batı Anadolu taraflarında da casusluk, sabotaj ve Türk askerlerine saldırı düzenlemek gibi birçok faaliyette bulunmuşlardır (Süslü, 1993, s. 241). Ermeniler, Osmanlı ordusuna meydan okuyarak isyanlar çıkarmak ve batılı devletlerin dikkatini bu soruna çekerek Batılıların Ermeni sorununa müdahale etmelerini sağlamayı amaçlamıştır (Çiçek, 2019, s. 473).

İngiliz Hükümeti, 1916 yılı ortalarında James Bryce ve Arnold Toynbee’ye ‘Mavi Kitap’ olarak ünlenecek kitabı yayınlatarak 1915 olaylarını olduğundan farklı bir şekilde göstermeyi planlamış, ancak bu kitap amaçlanan etkiyi göstermemiştir (Sonyel, 1994, s. 379). Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte, 1915 olaylarına ilişkin Yahudi kökenli Franz Werfel’in 1933 yılında Avusturya’da yayınladığı ‘Musa Dağ’da Kırk Gün’ isimli roman Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği şeklinde bir algı oluşturmayı hedeflemiştir. Eser, Türkiye’de sıklıkla gündeme gelmiş, eserin Türkiye’ye sokulup dağıtımının yapılması ise Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanmıştır (Vural, 2018, s. 46).

4. Ermeni Meselesine İran’ın Bakışı

4.1. İran’da Ermenilerin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen Ermeni isyanlarında, İran’ın önemli bir payı vardır. Ermeni milliyetçilerin İran’daki faaliyetleri, 19. yüzyılın sonunda İran’da şubeler açan Taşnak, Hınçak ve Armenakan adlı örgütlerle başlamıştır. Ermeni örgütler, İran’dan Osmanlı Devleti’ndeki ayaklanmalar için faydalanmışlardır. Taşnaksutyun, Hınçak ve Armenakan Partisi gibi Ermeni komiteler, İran’da şubeler açarak bu coğrafyayı etkili bir şekilde kullanmışlardır (Bolat, 2010, s. 86).

Ermeni komiteciler, Makü, Salmas, Hoy, Tebriz, Urmiye ve Dilman gibi İran şehirlerinde etkinliklerini yürütmüşlerdir. Bu şehirlerin Ermeni komiteciler tarafından seçilmesinin birçok sebebi vardır: Şehirlerin Osmanlı sınırına yakın olması, Rusya ve Kafkasya’dan Ermeni komitecilere silah ve cephanenin kolay bir şekilde ulaştırılması, İran’ın Ermeni komitecilerin yürüttüğü faaliyetlere göz yumması, bu şehirlerde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının Ermeni komitecileri desteklemesi ve buralarda büyük oranda Ermeni nüfusunun ikamet etmesidir (Bolat, 2010, s. 102-103).

İran, Ermeni komiteciler için silahların imal edildiği, montajının yapıldığı, onarıldığı, depolandığı ve diğer yerlere sevk edildiği bir coğrafya olmuştur. İran

yönetiminin zayıf olduğu, özellikle İran Azerbaycan'ında silahlar herkese açık pazarlarda satılmıştır. Ayrıca Kafkaslar'dan İran'a önemli miktarda silah sevki yapılmıştır. İran, aynı zamanda Ermeni isyancıların toplanma yeri ve lojistik destek sağladıkları bir hareket merkezi haline gelmiştir. Anadolu ve Kafkasya'dan kaçan Ermeniler, İran topraklarında bir araya gelmişlerdir (Bolat, 2010, s. 105-121).

İran yönetimi Ermeni meselesinde, hem Rusya ile İngiltere'nin tesiriyle hem de Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sorunlar temelinde siyasi bir tutum belirlemiştir. 19. yüzyılda Rusya ve İngiltere İran'da hâkim bir duruma geldikten sonra, İran'daki Ermenilerin silahlanmalarında, sevk ve idare edilmelerinde etkili olmuşlardır. Mirza Malkom Han gibi İran devlet adamları ile İran Hariciye Nazırlığı yapan Mirza Muhsin Han Ermenilerin lehinde çalışmışlardır. Yine Tebrizli Mirza Cevad ile Irak'ta yaşayan Muhammed Çerbani gibi önemli müçtehitlerin bir kısmı Ermenilerin yaptıkları mücadeleyi desteklemişlerdir. İran Hükümeti de Ermenilerin yaptıkları eylemleri desteklemiştir. İran'ın Ermenilere verdiği en önemli destek, silah yardımı şeklinde kendisini göstermiştir. İran Hükümeti, Ermeni köylere silah ve cephane vererek Ermenilere olan desteğini göstermiştir ve yine İran Konsoloslukları vasıtasıyla Ermenilerin kolayca faaliyetlerini gerçekleştirmeleri ve zor duruma düştüklerinde kaçabilmeleri için Ermenilere İran pasaportu vermiştir (Bolat, 2010, s. 142-166).

4.2. Ermeni Meselesinin İran Basınındaki Yansımaları

Ermeni araştırmacı ve Şarkiyatçı Emma Begicanyan'ın 'Ermeni Katliamının İran Basınındaki Yansımaları' adlı makalesini yayınlayan Peyman dergisi, bu makalenin sunuş yazısında, Ermenilerin katledilmesinin o dönem Osmanlı yöneticileri tarafından plânlandığını ve yaklaşık bir milyon Ermeni'nin hayatını sona erdirmek hedefiyle gerçekleştirildiğini belirttikten sonra bu korkunç cinayetlerin 1894 yılından itibaren 'Kızıl Sultan' olarak adlandırılan Sultan II. Abdülhamit döneminde başladığını ve 1915 yılında en üst noktaya ulaştığını vurgulamaktadır (Begicanyan, 1385, s. 59).

Ermeni Olayları ile ilgili, o dönem yayın yapan neredeyse bütün İran gazetelerinde haber yapılmıştır. Terbiyet gazetesinin 26 Haziran 1904'teki 317. sayısında, "...Ama o vakitlerde Batı gazetelerinde Ermenistan'da kargaşa, isyan ve katliamın devam ettiği yazılmış; İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslarını Erzurum'a tahkik ve araştırma yapmaları için göndermişlerdir. Bu konunun gerçek olmadığını ümit ediyoruz ve eğer gerçekse takipçisi olacağız." şeklinde haber yapılmıştır (Terbiyet, 1904, s. 1451). Yine aynı yayının 325. sayısında "Osmanlı sultanı hazretleri Ermenilerin öldürülmesinde kışkırtıcılık yapan birkaç kişiyi sürgüne göndermiş, asayişini sağlamak ve kargaşayı yok etmek için bazı emirler vermiştir." şeklinde bir habere yer verilmiştir (Terbiyet, 1904, s. 1516). Terbiyet gazetesinin 9 Eylül 1904 tarihli 333. Sayısında ise "Ermenistan'da kargaşa devam etmekte, Ermeni ve Osmanlı askerleri arasında çatışmalar olmakta" denilmiştir (Katileme Eramene..., t.y., vank.ir/fa).

Nidayê Vatan adlı gazetenin 15 Temmuz 1908 tarihli 154. ve 155. sayılarında "Acaba Osmanlı Devleti'nin İran Devleti ile savaşmak için silahı var mı?" sorusu sorulduktan sonra "Osmanlı'nın tebaasından biri de Ermenilerdir. Osmanlı'nın bu topluluğa yaptığı zulümleri tarih kaydetmiştir ki bu topluluk her zaman Osmanlı'ya

karşıydı ve gerçekte İran'a sığınmak için gelmişlerdi. Osmanlı, İran ile resmi bir savaş başlatıp kendi tebaası olan bütün Ermenileri İran Devleti'nin himayesinden almayı hedeflemektedir. Bunun sonucunda Osmanlı utanç ve rezaletten başka bir şey görmeyecektir." denmektedir (Nidayê Vatan, 1908, s. 2).

Haftalık Şems gazetesinin, 1 Temmuz 1909'daki 43. sayısında şöyle denilmiştir: "Ermeniler tarafından yeni Patrik olarak tayin edilen Eğişe Turyan Efendi, Osmanlı Devleti Bakanlık Bürosu'na verdiği uyarı yazısında hükümetten şunları talep etmiştir: Birincisi, Anadolu'daki Ermenilerin can, mal ve namuslarının korunması, ikincisi, İslam dinini kabul eden Ermeni kadınların ve kızların Ermeni Kilisesi'ne iade edilmesi ve üçüncüsü, Adana gibi yerlerde felakete uğrayan Ermenilerin zarar ve ziyanlarının tanzim edilmesi." (Şems, 1909, s. 10). Yine gazetenin aynı sayısında: "Adana'daki öldürme olaylarını araştırmak üzere devlet tarafından Ermeni aileler için yeni bir heyet teşkil edilerek Adana'ya hareket etmişlerdir." ibaresine yer verilmiştir (Şems, 1909, s. 10).

Haftalık Şems gazetesinin 8 Temmuz 1909 tarihli 44. sayısında "Malatya ve Antep'teki bütün Ermeniler, yabancı memleketlere göç etmişlerdir ve eğer böyle giderse kısa bir zaman sonra buralarda tek bir Ermeni dahi kalmayacaktır. Devlet, bu Ermeni göçlerini bir an önce durdurmak için karar almalıdır." denilmiştir (Şems, 1909, s. 7).

Asr-ê Cedid adlı gazetenin 11 Ekim 1915 tarihli 12. sayısında "Ermenilerin Öldürülmesi" başlığı ile verilen haberde "Herkes Türklerin Ermenilere karşı olduğu konusunda ittifak etmektedir. Söylenenlere göre 800.000 ile 1.000.000 arası Ermeni, Türkler tarafından öldürülmüştür." İfadesine yer verilmiştir. (Begicanyan, 1385, s. 61-62). Asr-ê Cedid gazetesinin 12 Ekim 1915 tarihli sayısında "Ermenilerin öldürülmesi" yan başlığı ile verilen haberde "Herkes Türklerin Ermeni karşıtı hareketlerde buldukları hususunda hemfikir. Yaklaşık 800.000 ile 1.000.000 arası Ermeni'nin öldürüleceği tahmin ediliyor..." denilmektedir (Katleame Eramene..., t.y., vank.ir/fa).

Ra'd gazetesinin 4 Ekim 1915 tarihli 10. sayısında "Osmanlı Ermenileri için Amerika Arabuluculuğu" başlığı ile verilen haberde şöyle denilmektedir: "Amerika Dışişleri Bakanlığı, Kenneth Berensdorf'tan kendi nüfuzunu kullanarak Almanya'yı Osmanlı Ermenileri için arabulucu olmaya ikna etmesini istedi." (Begicanyan, 1385, s. 62).

Asr-ê Cedid gazetesinin 27 Ekim 1915 tarihli 18. sayısında Times gazetesinde ekim ayında yayınlanan bir makaleden hareketle "Ermenilerin Yok Oluşu" başlığı ile verilen haberde "Ermenilere yapılan saldırılar ve zulüm artmıştır. Ermenilerin katledilmesi, yakın zamanda doğuda buna benzer başka bir katliam olan Bulgar katliamı ile mukayese edilebilir. Osmanlı askerleri Balkanlara ilk defa ayak bastıklarında Bulgar ırkını yok etmeye devam ettiler ve Bulgar adını Avrupa hafızasından sildiler. Türkler, Ermenilerin Bulgarlar ile aynı kaderi yaşamaları için çaba göstermektedirler. Türkler (Jöntürk= Genç Türkler Cemiyeti), bu bölgede huzurlu bir şekilde yaşamak için buralarda yaşayan Ermenilerin köklerini kazımaya çalışmaktadırlar. 1894, 1896 ve 1909 katliamları, şimdi devam eden katliamlara göre önemsizdir. 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri, Batılı Avrupa Devletlerine Adana, Tarsus ve diğer

yerlerde Ermenilerin katledilmesi ile ilgilerinin olmadığını ve bu olaylardan sorumlu tutulamayacaklarını bildirmişlerdir. Bu dönemde yaşanan olaylardan doğrudan sorumlu olan kişiler, Enver Paşa ve Talat Paşa'dır. Bu iki kişi de Türk ırkından değildir ve Müslüman politikacı olarak bilinmektedirler... Enver Paşa'nın Ermenilere olan husumeti, Kafkas Savaşı'nda Ermenilerin Rus ordusuna yardım etmelerinden gelmektedir. Bu cürümlerin ve 1.500.000 Ermeni'nin dökülen kanlarının sorumlusu Almanlardır. Çünkü Enver ve Talat, hiçbir zaman İstanbul'da hükümlan durumunda olamamışlardır. Onlar yalnızca Almanlara boyun eğmişlerdir." denilmektedir (Begicanyan, 1385, s. 62-63).

Ra'd gazetesinin 25 Şubat 1916 tarihli 118. sayısında "Amerika'nın Protestosu" başlığı atılmış ve "Amerika Hükümeti, Ermenilerin öldürülmesi nedeniyle Osmanlı'yı protesto eden bir telgraf çekmiş, bu ölümlerde payı olanların cezalandırılması ümit edilmiştir. Amerika, yeni ölümler olması halinde ağır yaptırımlar uygulayacaktır." denilmiştir (Begicanyan, 1385, s. 64). Yine aynı gazetenin 5 Mart 1916 tarihli 125. sayısında "Türkler, savaşın başlangıcından şimdiye kadar efendileri Almanların verdiği talimatlarla 800.000 günahsız Ermeni'yi yok ettiler." yazmaktadır (Begicanyan, 1385, s. 64-65). Aynı gazetenin 4 Mayıs 1916 tarihli 169. sayısında ise "Osmanlı'da Ermenilerin İdamı" başlığı ile verilen haberde "Türkler, savaşın başlamasından şimdiye kadar 1.000.000 Ermeni'yi öldürmüş aynı zamanda 100.000 Katolik Ermeni'yi de idam etmiştir. Amerika Devleti, bu durumu önlemeye yönelik çabalarından herhangi bir sonuç alamamıştır." denmektedir (Begicanyan, 1385, s. 63-65).

Tebriz gazetesinin 21 Mayıs 1919 tarihli 24. sayısında "Ermenistan ve Rusya'nın Güneyinde Kıtık" alt başlığı ile verilen haberde "Osmanlı askerleri, Ermenistan ve Rusya'nın güneyindeki yiyecekleri kendi ülkelerine götürdüklerinden dolayı kıtlığa sebep oldular. Öyle ki buraların ahalisi saman ve yonca ile yaşamlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar." denilmektedir (Tebriz, 1919, s. 4).

Tebriz gazetesinin 26 Haziran 1919 tarihli 36. sayısında "Osmanlı Mahkumları" başlıklı haberde "Ermenilerin öldürülmesinden sorumlu tutularak Osmanlı'da tutuklanan 66 kişi Londra'ya vardı." denilmektedir (Tebriz, 1919, s. 4). Yine aynı gazetenin 2 Eylül 1919 tarihli 64. Sayısında "Reuters Ajansı: Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın İsteği" başlığı ile verdiği haberde "Ermenistan Cumhurbaşkanı, Konye'den destek ve yardım talebinde bulunarak şunları söylemiştir: Enver Paşa liderliğinde, Kürtleri ve Tatarları kontrol altında tutan İttihat ve Terakki'nin başlattığı büyük bir hareketin, Bolşevik Rusya ile irtibatı göze çarpmış, birkaç bölgede, Osmanlılar ve Ermeniler arasında savaş başlamıştır. Müttefiklerden isteğim, bu bölgelere ordu göndermeleri veya her bir ülkenin buraya münferiden bir grup asker sevk etmesi gerekmektedir, aksi takdirde vaziyet son derece vahim olacaktır." şeklinde yorum yapılmaktadır (Tebriz, 1919, s. 4).

İran gazetesinin 18 Temmuz 1919 tarihli "Osmanlı'nın Geçmişi ve Geleceği" başlığı ile verdiği haberde "Savaş zamanında İttihat ve Terakki askerleri baskı ve zulüm yaparak, Arap ve Ermeni halkına şiddet uyguladılar. Savaşın ortasında Suriye ve Ermenistan'dan ailelerin sürgünü başladı. Binlerce aileyi Arabistan çöllerine döktüler, bu ailelere ekmek ve yiyecek vermediler... Osmanlılar, binlerce Ermeni'yi en vahşi

üslupla susturdular.” yazmaktadır. Aynı gazetenin 20 Temmuz 1919 tarihli sayısında ise “İngiliz güvenlik güçleri, son Ermeni katliamından dolayı ordudaki askerlerden 6 kişiyi ağaca asarak idam etti.” şeklinde bir haber vermiştir (Begicanyan, 1385, s. 66).

İran gazetesinin 28 Ağustos 1919 tarihli sayısında “Rusya’nın Güney Ermenistan sınırındaki Ermeniler, Kürtler ve Tatarlar arasında kargaşa meydana gelmiş, Kürtler Kars ve Sarıkamış arasından saldırmışlar, Tatarlar ise elli Erivanlının yaşadığı yeri kontrol etmişlerdir. Ermeniler, her iki yönden de saldırıya uğramışlar ve Kömürlü tarafına çekilmişlerdir. Bu saldırılar, Osmanlı’nın teşvik ve kışkırtmasıyla meydana gelmiştir. Tatar komutan Halil Bey’in emri altında otuz Osmanlı askeri bulunmaktadır” şeklinde haber yapılmıştır (Begicanyan, 1385, s. 66-67).

Ra’d Gazetesinin 25 Şubat 1920 tarihli 259. sayısında “Osmanlı Sorunu ve Yeni Ermeni Katliamı” başlığı ile verilen haberde “...Osmanlı ve Kürt askerleri 70.000 Ermeni’yi katlettiler ve şimdi de Maraş ve çevresinde mücadele ve savaş devam etmektedir... Osmanlılar... her yerde korku ve dehşet tohumları ektiler.” denmektedir (Begicanyan, 1385, s. 68).

Ra’d Gazetesinin 11 Mart 1920 tarihli 271. sayısında “Ermeni Katliamı Meselesine Dönüş” başlıklı haberde “Ceride-i Pal Mat Gareth, Osmanlı Devleti’nin Ermeni katliamı ile ilgili sorumluluğu kabul etmediğini yazmıştır.” denmektedir. Aynı gazetenin 7 Mart 1920 tarihli 267. sayısında “Osmanlı: Ermeni Katliamı” başlığıyla verilen haberde “Londra, İstanbul’da yaşayan 28 Ermeni papazın çektiği telgrafta Fransız kuvvetlerin 9 Şubat tarihinde Maraş’ı boşalttıklarını ve sonraki gün de 3.000 Ermeni’nin katledildiğini, 1.500 kişinin kaçarak İslahiye’ye geldiklerini, ancak soğuk hava nedeniyle telef olduklarını, Maraş’ta bulunan 20.000 Ermeni’den 16.000’inin katliama uğradıklarını söylemektedir.” denilmektedir (Begicanyan, 1385, s. 68-69).

2 Haziran 1920 tarihli İran Gazetesi “Ermenilerin İzdırabı” başlığıyla verdiği haberde “Osmanlı Özgürlük Hareketi’nin, Ermenilerin ızdırabına büyük oranda sebep olduğunu” yazmıştır (Begicanyan, 1385, s. 69).

19 Ekim 1922 tarihli Şefk-ê Sorğ adlı gazetenin 80. sayısında “Osmanlı” yan başlığı ile şu haberi aktarmaktadır: “Ferit Bey, Ceride-i Times’in temsilcisine verdiği beyanatta ‘Bazı yabancı ülke siyasetçilerinin, Türklerin 1.500.000 Ermeni’yi katlettikleri iddiasının hiçbir şekilde doğru olmadığını ve öyle ki Osmanlı’da yaşayan bütün Ermenilerin sayısının bu rakama ulaşmadığını’ söylemiştir. Elbette önümüzdeki günlerde 500.000 Ermeni’nin katledildiği iddiası Türkler tarafından tekzip edilecektir.” (Şefk-ê Sorğ, 1922, s. 3).

Sonuç

Ermeniler, Osmanlı Devleti’nde yaklaşık beş yüzyıl diğer topluluklarla kardeş bir şekilde bir arada yaşam sürmüşler ve ‘Millet-i Sadıka’ olarak adlandırılmışlardır. Bu duruma rağmen Ermeniler 19. yüzyılda hem Gregoryen Kilisesi hem Büyük Devletlerin tutumu ve hem de milliyetçi düşünceden dolayı isyanlar çıkarmışlardır. Bu isyanların meydana gelmesinde misyonerlik çalışmaları yürüten Ermenilerin büyük bir katkısı olmuştur. Ermeni cemiyetlerinin ortak amacı, bütün Ermenileri Büyük Ermenistan düşüncesi çerçevesinde bir araya getirmek şeklinde özetlenebilir.

Ermeniler, 1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren kurulan Hınçak, Taşnak ve Armenekan gibi örgütler aracılığıyla Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Bu örgütler, uzun yıllar Müslüman halk ile barış içerisinde yaşayan Ermenileri sürekli olarak kıskırtmışlardır. Bu kıskırtmaların da etkisiyle Ermeni çeteler, 1800'lü yılların ikinci yarısından başlayarak Osmanlı topraklarında çok sayıda isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu isyanlar Osmanlı Devleti tarafından bastırılmış, isyanları organize eden ve isyanlara karışanlar tutuklanmışlardır. Ermeni komiteciler, bu isyanlarla kendilerine ait bir devlet kurmayı ve organize ettikleri isyan hareketleri ile Batılı Büyük Devletlerin dikkatini bu bölgeye çekmeyi plânlamışlardır.

Ermeni örgütleri, faaliyetlerini gerçekleştirirken Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olan İran topraklarını kullanmışlardır. Gerek silah temini, bakım ve onarımı gerekse de pasaport temini konusunda İran'ın bu örgütlere yönelik herhangi bir engellemesi olmamıştır. İran, Osmanlı topraklarında bazı olaylara karışan kaçak Ermenileri himaye etmiş ve onlara kolaylıklar sağlamıştır. Ermeni örgütler de Anadolu'daki isyan hareketlerini gerçekleştirmede Hoy, Salmas ve Maku gibi İran şehirlerini lojistik bir üs gibi kullanmışlardır.

Ermenilerin çıkardıkları isyanlar ve yaşanan olaylar İran basınında haber yapılarak kamuoyuna aktarılmıştır. Ermeni olayları, o dönem yayınlanan birçok İran gazetesinde, taraflı bir şekilde ele alınmış, yaşanan olayların bir kısmı Avrupa basınının verdiği haberlere dayandırılmıştır. İran basınında yer alan bu haberler, Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından öldürüldükleri ve binlerce Ermeni'nin yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlandıkları şeklindedir. Bu çalışmada incelenen İran gazeteleri verdikleri haberlerle, Ermeni çetelerinin Anadolu topraklarındaki silahlı faaliyetlerine değinmeden doğrudan Osmanlı Devleti'ni suçlayıcı şekilde kamuoyunu yönlendirmeye çalışmışlardır.

Ermeni olaylarının İran basınında gerçeklerden uzak bir şekilde haber yapılmasının en temel nedenlerinden biri, iki ülke arasında geçmişten gelen rekabet ve mücadele anlayışının devam etmesidir. Osmanlı Devleti'ne sınır komşusu olan İran, Ermenilerin kendi topraklarını kullanmalarına müsaade etmiştir. İran basını Ermeni olaylarını, Ermenilerin mağdur oldukları şeklinde haberleştirerek Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda zor duruma düşürmeye çalışmıştır. İran basını yaşanan olayların sebeplerini dile getirmeden ve Ermeni örgütler aracılığıyla çıkarılan isyanlara vurgu yapmadan, gelişmelerden tamamen Türk Hükümeti'ni sorumlu tutmuş ve politik bir tutum sergileyerek Batı basınının kullandığı dili kullanmayı tercih etmiştir. Kuşkusuz İran'ın kendi kamuoyunu Türkiye aleyhinde etkilemeyi ve dünya kamuoyunu aynı doğrultuda yönlendirmeyi amaçlayan bu tutumu, Türkiye ile İran arasındaki siyasi ilişkilerin şekillenmesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Günümüzde Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerinde yaşanan siyasi ve askeri sorunlarda da İran'ın politik tutumuna bakıldığında, tarihsel süreç içerisinde İran kamuoyunun bu kapsamdaki olaylara yaklaşımında önemli bir değişiklik olmadığı gerçeği rahatlıkla görülebilir.

Extended Abstract

Persia and Greece first mentioned Armenians around 518 BC. Armenian historians have two competing ancestry theories: The first perspective holds that the Armenians are native to Armenia and descended from Hayk, son of Yasef, who arrived from Sinjar. Some historians have recently linked Armenian and Phrygian history between the seventh and sixth centuries BC. Some historians believe that Noah's ark rested on Ararat during the deluge and that Noah's sons, who had previously settled there, multiplied after the waters subsided and moved on. Armenians claimed a thousand-year history and fought, especially in the latter half of the 19th century, to preserve their language, history, and culture as a separate country inside their own borders. This research examined Armenians' struggle to become a nation from the second half of the 19th century, as well as the Ottoman Empire's longtime favors for Armenians. The Iranian media's Armenian coverage and Armenian activity in Iran were examined.

The Ottoman Empire relied on Armenians for nearly 500 years. The Greek Revolt of 1821 elevated Armenians in Ottoman society, and Armenians were given several important government positions that had previously been held by Greeks. Armenians were awarded Tanzimat Edict rights, while the Reform Edict of 1856 maintained the Patriarchs' privileges.

Armenians also have always had moral and material ties to Iran. Armenians returned to Tehran under Kerimhan Zend and Nadir Shah when the Constitutional Monarchy restored their citizenship.

Enver Ziya Karal says the 1877–1878 Ottoman-Russian War changed Turkish–Armenian ties. Three main elements caused the Armenian problem after Russia's triumph. These outcomes include the relationship between Ottoman Empire-ruled Armenians and Russian military officers of Armenian descent, Balkan independence, and Russia's perception of itself as the Armenians' protector under Article 16 of the San Stefano Treaty. The Ottoman Empire's divisionist foreign countries were able to act thanks to the 16th article of the San Stefano Treaty and the 61st of the Berlin Treaty, which globalized the Armenian Question. Researchers say states wishing to conquer Ottoman territory utilized the Armenian issue to boost rebel movements. These nations exploited religious and ethnic tensions. Armenian nationalism helped bring the Ottoman Armenian issue to light. The Armenian question's severity was also affected by Ottoman missionary activities. The Armenian problem was mostly caused by European Great Powers. These governments felt the "Sick Man of Europe" Ottoman Empire should be destroyed and nation states should be established on its former lands. Western governments' Eurocentric view of the Eastern Question drives this mentality. This view says that this issue will endure until the Muslim Turkish nation is expelled from Anatolia.

The first Armenian rebellion occurred in Erzurum, the Greater Armenian hub. Armenians led the 1890 Kumkap demonstration, the 1892–1893 Kayseri, Yozgat, Orum, and Merzifon Rebellion, and the First Sason Revolt. Armenians published many newspapers during the revolts, especially foreign ones. Iran aided Ottoman Armenian uprisings. Armenian nationalism attempts in Iran began with the Dashnak, Hinchak,

and Armenakan organisations' 19th-century branches. The Armenian committee said weapons were made, assembled, maintained, stored, and shipped in Iran. Iran has a viewpoint on the Armenian dilemma because to long-standing issues with the Ottoman Empire and pressure from Russia and England. Nearly all Iranian broadcast newspapers covered the Armenian Events. Many newspapers reported the Armenian events negatively. According to Iranian media, the Ottoman Empire massacred Armenians and drove them from their homes. Iran's news reports criticized the Ottoman Empire and stressed the Armenians' suffering.

For instance in its 317th issue on June 26, 1904, *Terbiyet* stated, "...But at that time, chaos, rebellion and massacre were continuing in Western newspapers in Armenia, and the British, French and Russian consuls were sent to Erzurum to conduct investigations and research. If it's real, we'll investigate."

Another example is: "Everyone agrees when the Turks are against the Armenians," *Asre Cedid's* January 11, 1915, "The Killing of Armenians" reported. Turks slaughtered 800,000–1,000,000 Armenians.

"The attacks and persecution of Armenians have increased," read "The Extinction of the Armenians" in the 18th issue of the *Asre Cedid* newspaper, dated October 27, 1915, based on a *Times* piece from October. Armenian and Bulgarian massacres are similar.

In the 'Rad Newspaper's' 118th issue, dated February 25, 1916, "America's Protest" stated, "The American Government hopes that those who have a share in these deaths will be punished by sending a telegram protesting the Ottoman Empire due to the killing of Armenians." New deaths will result in severe US sanctions.

These are some examples showing the attitude in Iran. Undoubtedly, this list could be extended, however, not necessary in this case.

Kaynakça**Sürekli Yayınlar**

Nidayê Vatan gazetesi

Şems gazetesi

Şefk-ê Sorğ gazetesi

Tebriz gazetesi

Terbiyet gazetesi

Kitaplar ve Makaleler

Ağırtaş, Ü. (2004). *Ermeni meselesi (1918-1923)* [Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Akşin, S. (2015). Ermeni meselesinin genel bir değerlendirmesi. *Ermeni Araştırmaları*, 50, 87-107.

Alan, G. (2007). Amerikan Board okullarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri. *Journal Of Islamic Research*, 20(4), 464-475. <https://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/d506ca6293eaad8.pdf>

Alıcı, A., & Kaya, Y. (2019). Zeytin isyanı ve Gunboat diplomasisinin bir zor aracı olarak kullanılması. İçinde A. Dönmez (Ed.), *Yeni ve Yakın Çağlarda Osmanlı Diplomasisi* (ss. 277-298). Grafiker Yayınları.

Begicanyan, E. (1385). Baztabe katleame Ermeniyan der metbuete İran. *Feslnameye Ferhenge Peyman*, 35, 59-73. <https://www.paymanonline.com/فصلنامه-پیمان-فرهنگی-شماره-35/>

Bolat, G. (2010). *Ermeni meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran ilişkilerine etkileri (1876–1909)* [Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Butt, A. I. (2017). The Ottoman Empire's escalation from reforms to the Armenian genocide, 1908–1915. *Secession and Security*, 125-162. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501713941.003.0005>

Çabuk, M. (2013). *1875-1925 yılları arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni olayları* [Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Ağırtaş, Ü. (2004). *Ermeni meselesi (1918-1923)* [Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Akşin, S. (2015). Ermeni meselesinin genel bir değerlendirmesi. *Ermeni Araştırmaları*, 50, 87-107.

Alan, G. (2007). Amerikan Board okullarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri. *Journal Of Islamic Research*, 20(4), 464-475. <https://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/d506ca6293eaad8.pdf>

Alıcı, A., & Kaya, Y. (2019). Zeytin isyanı ve Gunboat diplomasisinin bir zor aracı olarak kullanılması. İçinde A. Dönmez (Ed.), *Yeni ve Yakın Çağlarda Osmanlı Diplomasisi* (ss. 277-298). Grafiker Yayınları.

- Begicanyan, E. (1385). Baztabe katleame Ermeniyân der metbuatê İrân. *Feslnameye Ferhenge Peyman*, 35, 59-73. <https://www.paymanonline.com/فصلنامه-فرهنگی-پیمان-شماره-35/>
- Bolat, G. (2010). *Ermeni meselesinde İrân'ın Rolü ve Osmanlı – İrân ilişkilerine etkileri (1876–1909)* [Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Butt, A. I. (2017). The Ottoman Empire's escalation from reforms to the Armenian genocide, 1908–1915. *Secession and Security*, 125-162. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501713941.003.0005>
- Çabuk, M. (2013). *1875-1925 yılları arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni olayları* [Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Çiçek, K. (2019). Musa Dağı 1915 : Bir isyan mı direniş mi? İçinde I. *Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyumu* (ss. 473-490).
- Demirel, M. (1993). *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve çevresinde Ermeni hareketleri* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü]. <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/2562574123/CBF52B17FFBA4C8CPQ/4?accountid=159111>
- Durdu, M. B. (2007). Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni faaliyetlerinden kısa bir kesit. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 12(12), 25-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10084/124350>
- Esfahanyan, D. (1348). Meseleye Eramene der Emperatori Osmani. *Daneşkedeye Edebiyet ve Ulume Ensani Daneşgahe Esfahan*, 5, 20-30. [http://ensani.ir/file/download/article/20110209092838-\(448\).pdf](http://ensani.ir/file/download/article/20110209092838-(448).pdf)
- Gül, M. (1997). 1896 Van Ermeni isyanı ve sonrasındaki gelişmeler. *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8(8), 139-147. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000133
- Günay, N. (2005). 1895 Zeytun isyanı. İçinde H. Şıvgın (Ed.), *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (ss. 429-438).
- Gürün, K. (1985). *Ermeni dosyası*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Halaçoğlu, Y. (2008). *Sürgünden soykırıma Ermeni iddiaları*. Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Karal, E. Z. (2010). Ermeni meselesi(1878-1923). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(6), 201-215. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2854/39523>
- Kaşıyüğun, A. (2022). Birinci Dünya Savaşı'na giriş sürecinde Ermeniler. *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2, 214-235.
- Katleame Eramene ve Metbuatê Vakte İrân. (t. y.). <http://www.vank.ir/fa-منابع-ایران-تحقیقاتی/6250-قتل-عام-ارامنه-و-مطبوعات-وقت-ایران.html> . Erişim tarihi: 09. 06. 2023.
- Kocaş, S. (1967). *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk- Ermeni ilişkileri*. Altınok Matbaası.
- Kodaman, B. (1985). Bir Amerikalı gazeteci gözüyle Ermeni macerası (1897). *Belleten Dergisi*, 491(195), 569-578. <https://doi.org/10.37879/belleten.1985.569>
- Kurt, H. (2019). *1915 Diyarbakir Vilayetinde Ermeni tehciri* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

- <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/2469242235/CBF52B17FFBA4C8CPQ/37?accountid=159111>
- Mattei, J.-L. (2015). “ Droşak ” gazetesi : açık açık terörizmi savunan bir organ. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 50, 375-394. <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=18&sid=65c8abe1-60fe-43a4-9cc8-7378bc1743a8%40redis>
- Mazinani, A., & Shekofte, A. (1392). Daşnaksiyun ve mefhume dowlete Melli Ermeni(1890-1918). *Pejuheşhaye Tarikhi*, 2, 113-126. <http://ensani.ir/file/download/article/20140423104542-9462-62.pdf>
- Memiş, E. (2005). Ermenilerin kökeni ve geçmişten günümüze Türk-Ermeni ilişkileri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 1-11.
- Miller, O. (2015). *Sasun 1894: Mountains, missionaries and massacres at the end of the Ottoman Empire* [Columbia University]. <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/1733989656/23DC7F812A5D40ECPQ/16?accountid=159111>
- Minasyan, L. (1350). Goftenihaye derbare İraniyane Ermeni. *Honer ve Merdom*, 104, 52-54. <http://ensani.ir/fa/article/269419/ارمنی-درباره-ایرانیان-های-گفتنی>
- Müezzinoğlu, E. (2009). Ermeni azınlık okullarının Ermeni milliyetçiliğinin doğuşundaki rolü. İçinde G. Hülügü, Metin, Batmaz, Şakir, Alan (Ed.), *Hoşgörüden yol ayrimina ermeniler –2* (ss. 87-110). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Nalbandian, L. (1963). *The Armenian revolution movement*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Omidi, A., & Rezayi, F. (1392). Nesl koşi ya terajediye bozorg Eramene der sale 1915: estedlalye mokhalefan. *Pejuheşhaye Tarikhi (Elmi-Seyasi) Daneşkedeye Edebeyat ve Ulume Ensani-Daneşgahe Esfahan*, 3, 57-76. <http://ensani.ir/file/download/article/20140824163148-9462-66.pdf>
- Özbey, A. U. (2018). Ermeni meselesinde Batılıların ve Batılı misyonerlerin etkisi. *Ermeni Araştırmaları*, 0(60), 175-202.
- Pattie, P. (2016). *Kim bu Ermeniler*. Aras Ermeni institue.
- Raşidvaş, V. (1397). Merdome Eramene der tarikh, ferheng ve temeddone İran. *Mahname Afak Ulume Ensani*, 15, 97-110. <http://ensani.ir/file/download/article/1572853253-10123-98-87.pdf>
- Saray, M. (2005). Ermeni soykırımı hakkındaki gerçekler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 12-20. <https://sbd.aku.edu.tr/VIII1/msaray.pdf>
- Sertel, S. (2006). *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni ilişkileri* [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Sonyel, S. R. (1972). Yeni belgelerin ışığı altında Ermeni tehcirleri. *Belleten*, 36(141), 31-49. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/426/tur>
- Sonyel, S. R. (1994). Birinci Dünya Savaşı günlerinde Türk-Ermeni ilişkileri ve İngiliz propagandası. *Belleten Dergisi*, 58(222), 377-380. <https://doi.org/10.37879/belleten.1994.377>
- Süslü, A. (1993). Rum-Ermeni-Hoybun işbirliği ve Anadolu'daki toplu mezarlar. *Belleten Dergisi*, 57(218), 241-248. <https://doi.org/10.37879/belleten.1993.241>

- Şahin, G. (2005). Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında Amerikalı misyonerlerin rolleri üzerine bir inceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 184-207. <https://sbd.aku.edu.tr/VII1/gshahin.pdf>
- Şahin, N. (2005). Ermeni sorunu ve Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni faaliyetleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 123-149. <https://sbd.aku.edu.tr/VII1/nsahin.pdf>
- Uluada, M. (2006). *Geçmişten günümüze Ermeni meselesi ve sözde soykırımın uluslararası kriterler açısından değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. Belge Yayınları.
- Vural, M. K. (2018). "Unutma" ile "Hatırlama" arasında Türkiye'nin Ermeni meselesi (1923-1985). *İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmalı Dergisi*, 46, 63-96. <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=38cf8f25-7482-425b-9f0b-b27364c65b6f%40redis>
- Yavuz, F. (2007). Ermeni kimliğinin inşasında bir patrik portresi:Mıgırdıç Hırimyan. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(1), 257-289.
- Yuvalı, A. (2009). Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda şark meselesi faktörü. İçinde G. Hülügü, Metin, Batmaz, Şakir, Alan (Ed.), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-1* (ss. 99-111). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Yüksel, M. (2012). Erzurum, bitlis ve mamûretülaziz vilâyetlerindeki Ermeni isyanları (1890-1905). *Ermeni Araştırmaları*, 43, 165-194. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639631>
- Zamacı, A. (2019). Ermeni milliyetçiliğinin siyasallaşmasında Ermeni muallimlerinin faaliyet ve rolleri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 0(62), 47-71.

EKLER

﴿ شماره ۱ ﴾   ﴿ سال دوم ﴾   ﴿ شماره ۱۵۴ و ۱۵۵ ﴾

هفته یومیه

﴿ اداره تدبیر و عطف ﴾

﴿ طهران خیابان ناصریه ﴾

﴿ مدیر کل محمد الاسلام کرمانی ﴾

﴿ حیدرآباد من الایمان ﴾

﴿ مساعلا نیکه با اداره میرسد چه درج شود و چه ننموده صاحب حق استرداد ندارد لاجرت نیست در همه جا بیهوده اداره است سوائی ایام تعطیل همه روز طبع و توریج میشود ﴾

﴿ نذامی وطن ﴾

﴿ تاریخ ۴ شنبه ۱۰ ذی الحجه ۱۳۲۵ ﴾

﴿ هل من ناصر ینصرین ﴾

﴿ موافق ۱۵ ژانویه ماه فرانسه ۱۹۰۸ ﴾

﴿ آزادی ﴾   ﴿ بادی ﴾

﴿ دومه سوم وجه دریافت میشود ﴾

﴿ اوتنه اشتراك سالیانه ﴾

﴿ طهران ۳۵ قران ﴾

﴿ ساير بلاد بحريره ۴۰ قران ﴾

﴿ در عثمانی و مصر ۵ جیبی ﴾

﴿ در امریکه و فرانک ۲۰ فرانک ﴾

﴿ در روسیه و هنداز ۱۰ شات ﴾

﴿ در هندوستان ۱۵ روپیه ﴾

﴿ اجرت املاکات مطری يك قران در صورت تدارک ده شاهی گرفته میشود ﴾

﴿ قیمت يك نسخه طهران صد دینار است ﴾

﴿ ساير بلاد داخله سه شاهی ﴾

﴿ روزنامه ایستازاد که از مطالب سیاسی و قوانین اساسی و نتائج دلائل شوروی علی ایران و کلیه اخبار داخله و خارجیه تحت میناید ﴾

﴿ سیاسی ﴾

﴿ بقیه آيا صلاح دولت عثمانی هست با دولت ﴾

﴿ ایران جنگ کند یا نه ﴾

دسته دیگر از تبیه عثمانی ارامنه هستند ظلمهایی که عثمانی بر این طایفه نموده در تواریخ ثبت است و این طایفه همیشه با عثمانی در ضدیت بوده اند و در موقع فرار پناه بایران آورده و در کمال استراحت در تحت حمایت دولت علیه گذران کرده اند و هر وقت عثمانی آغاز جنگ رسمی با ایران بنماید تمام ارامنه تبیه عثمانی بحمايت دولت ایران برمیخیزند و بالاخره عقل و تجربه حکم میکنند که عثمانی از این جنگ غیر از رسوائی و تنگ طرفی دیگر نخواهد بست

Ek 1: Nidayê Vatan gazetesi, 15 Temmuz 1908, 154-155. sayılar, s. 1-2.

به غیثه طوریان افندی که به یا طریقی جدید
 آرامنه نصب و تعیین شد مخطرۀ تنظیم نمود که
 به بابعالی تقدیم نماید. لذا مخطرۀ مزبور در
 مجلس ملی خودشان قرائت و از طرف هیئت
 تصدیق شد. مواد مخطرۀ بقرار ذیل است.
 اولاً محافظه جان و مال و عرض آرامنه که
 در اناطولی میباشد.
 ثانیاً زنان و دختران آرامنه که قبول دین
 اسلام کرده اند اعاده ایشان به کلیسای آرامنه.
 ثالثاً تضمین ضرر و زیان فلا کتر دکان آطنه.
 رابعاً کلمۀ (غرہ غوریہن) را از تذاکر
 عثمانیه حذف و کافی السابق کلمۀ ارمنی نوشتن.
 خامساً در عہدہ کردن حکومت انفاق
 واعاشہ ایتام که در حوالی اطنه میباشد.

Ek 2. Şems gazetesesi, 1 Temmuz 1909, 43. sayı, s. 1 ve 10.

(۱۳۴۵)
هولمعهین

ترتیبیت

روزنامه آزاد منشکی

پنجشنبه دهم شمس ربیع الاول ۱۳۲۲ هجری

قیمت در دارالخلافه طهران مئوه سیصد دینار

در سایر ولایات داخله هجده هزار دینار

در تمام روسیه چارسات

در تمام هندون هفت پریه

در تمام فرنگ و ممالک عثمانی و صرعه فرنگ

صاحب استیاز دکا

بیت ششم ماه فرنگی ۱۹۰۴ میلادی

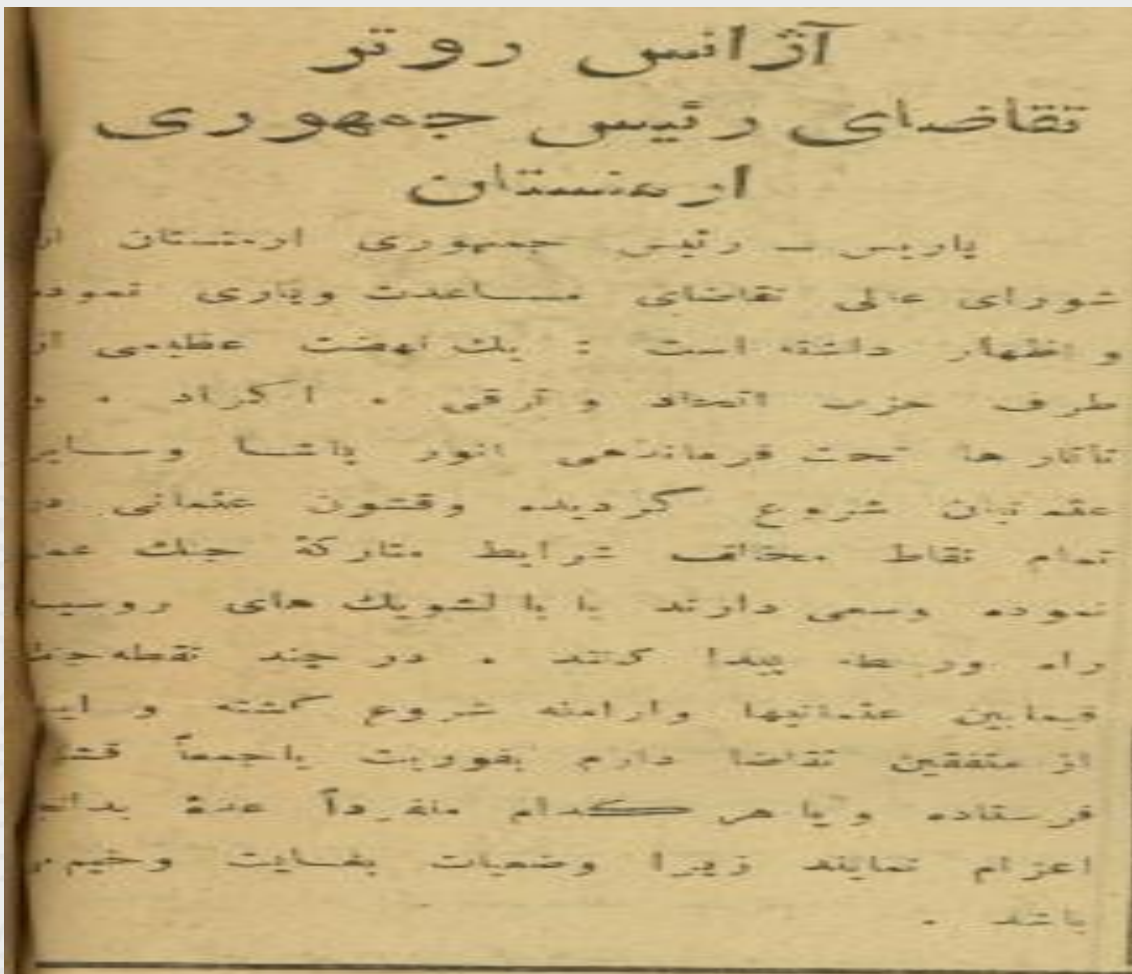
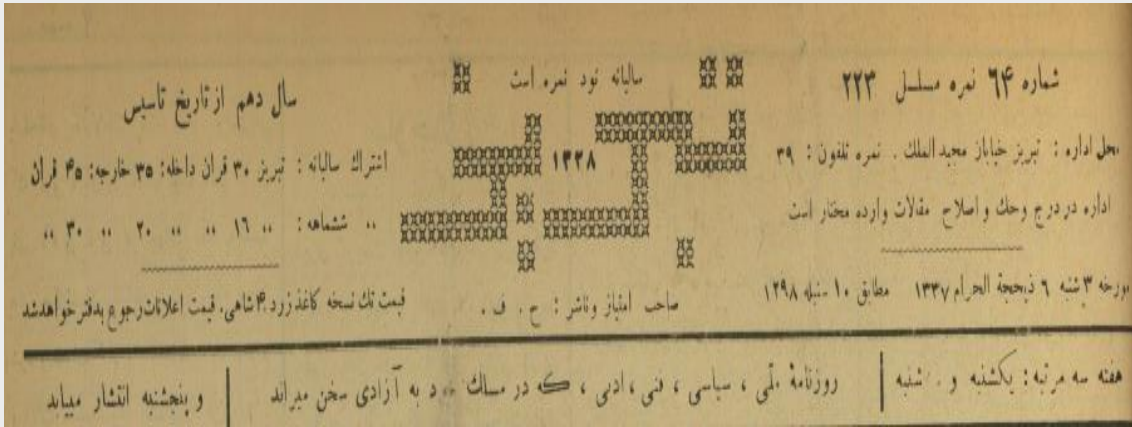
سال هفتم

قیمت اعلان سطره بی یک قران

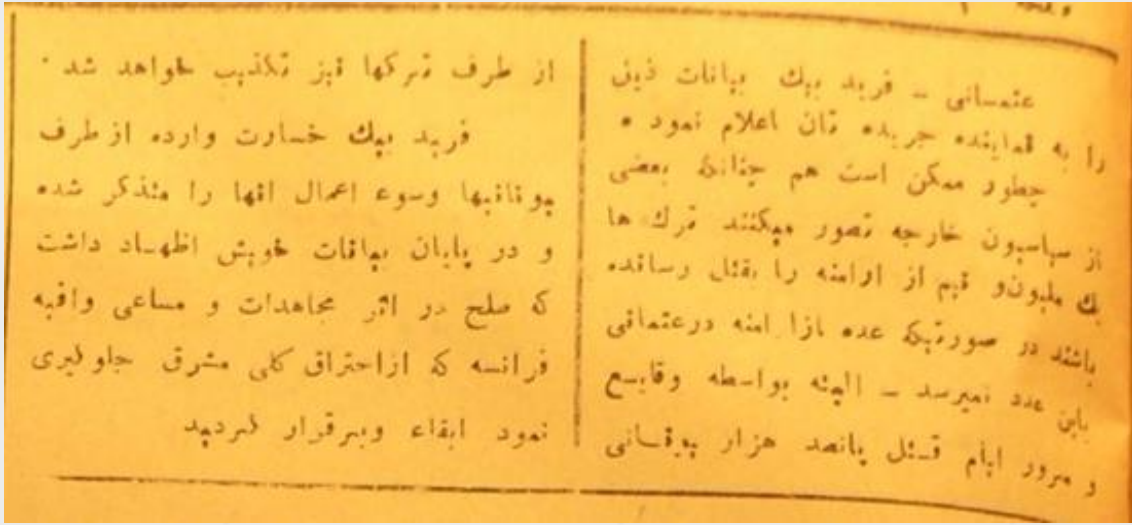
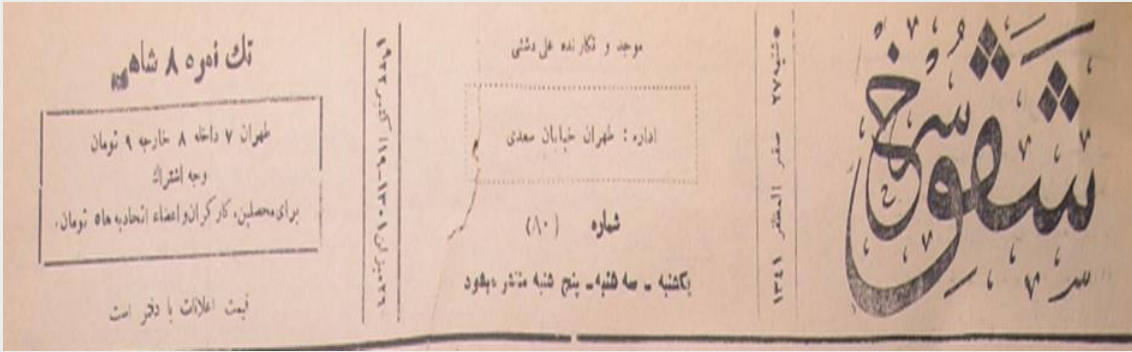
در دارالخلافه طهران صبح میوه جریده علمی و ادبی و سیاسی

و برپا نشود اما این اوقات در روزنامه های فرنگی دیده میشود که فتنه و
اختشاش و خوزری در ارمنستان تجدید شده و دول انگلیس و فرانسه
و روس قنول با رضوم (ارزن الروم) فرستاده که تحقیقی
و جلوگیری کنند امید داریم این مسائل حقیقی نداشته باشد و اگر
حقیقت در روزنامه پیدا کند

Ek 3. Terbiyet gazetesi, 26 Haziran 1904, 317. sayı, s. 1445 ve 1451.

Ek 4. Tebriz gazetesesi, 2 Eylül 1919, 64. sayı, s.1 ve 4.

Ek 5. Şefk-ê Sorğ gazetesini, 19 Ekim 1922, 80. sayı, s. 1 ve 3.

Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Özellikleriyle Of İlçesi (1923-2010)

Of District with its Social, Cultural and Economic Features (1923-2010)

Zehra ASLAN *

Trabzon'un ilçeleri arasında önemli bir yeri olan Of, Cumhuriyetle birlikte idari, sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden birçok gelişmeye ve değişime sahne olmuştur. Sosyal yönden; imar planları, yeni yollar, altyapı çalışmaları gibi düzenlemelerin yapıldığı ilçede, toplumsal bir sorun olarak başta asayiş olmak üzere problemler yaşanmıştır. İki defa idari taksimatta yapılan değişikliklerle alanı daraltılan Of'ta, kültürel olarak gelişme sağlanmış bu çerçevede eğitim kurumları başta olmak üzere halk eğitimi çalışmaları yapılmış ve bir kütüphane kurulmuştur. İlçenin ekonomisi tarıma dayalı olup, bilhassa çay tarımının ilçede desteklenmesi ile birlikte etkileri görülmüştür. Ziraat dışında hayvancılık ve sahil kesimlerinde kıyı balıkçılığı önemli yer tutmaktadır. Ayrıca sosyal, kültürel ve ekonomik yapıyı desteklemek amaçlı ilçede dernekler açılmıştır. Of ilçesinin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını 1923-2010 arasında genel hatları ile incelemeyi amaçlayan çalışma, Of Belediye Arşivi, TÜİK kayıtları, basın başta olmak üzere telif ve tetkik eserlerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

* Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

zehra.arslan@erdogan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3469-7569

Rize / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Of ilçesi, kültürel özellik, sosyal özellik, ekonomi.

Abstract

Of, which has an important place among the districts of Trabzon, has witnessed many developments and changes administratively, socially, culturally, economically and politically with the Republic. In the district, where zoning plans, new roads, and infrastructure works were made, there were problems, especially security problems, as a social problem. In Of, whose area was narrowed by the changes made in the administrative division twice, cultural development was achieved, and within this framework, public education studies were carried out, especially in educational institutions, and a library was established. The economy of the district is based on agriculture, and its effects have been seen especially with the support of tea agriculture in the district. As well as agriculture, animal husbandry and coastal fishing have an important place in the coastal areas. In addition, associations were opened in the district to support the social, cultural and economic structure. The study, which aims to examine the social, economic and cultural structure of the district of Of between the years of 1923 and 2010 in general terms, was prepared by making use of copyrights and examinations, especially the Of Municipality Archive, TÜİK records, and the press.

Keywords:

Of district, Cultural speciality, Social speciality, Economic.

Başvuru/Submitted: 25/10/2022

Kabul/Accepted: 04/04/2023

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Tarihi oldukça eskilere dayanan Trabzon'un Of ilçesi, Trabzon ve Rize illeri arasındaki kıyı kesiminde kalan önemli bir yerleşim birimidir. Bir ticaret kolonisi olarak kurulan Of'un gelişmesinde ticaretin önemli bir yeri vardır ve ilçe, tüccar diyarı olarak ün yapmıştır. Of'ta 1515 yılında 40 dükkân bulunması ve haftanın çarşamba günleri düzenli olarak pazar kurulması, fetihten itibaren buranın önemli bir ticaret ve pazar yeri olduğunu göstermektedir.

1800'lü yıllara gelindiğinde Of kazasında imal edilen şal, kaba keten bezi gibi malzemeler Erzurum, Malatya ve Bitlis taraflarına gönderilir (Emiroğlu, 1995a: 185), yünden yapılan şallar Bayburt'a satılırdı. Of'un dağlarında çıkan sarmaşıklar halk tarafından toplanarak Trabzon'a gönderilir ve bu sarmaşıklardan iskemle imal edilirdi. Of'ta ayrıca şimşir ağacından yapılan saatler 100 kuruşa satışa sunulmaktaydı (Emiroğlu, 1995b, s. 125). 19.yüzyıldaki kayıtlara göre de Of'un pazarı yine çarşamba günleri kurulurdu (Emiroğlu, 1995c, s. 74). 1878'de özellikle merkezi bir iskelesi bulunan Of kazasının Solaklı kasabasında ticari faaliyetler oldukça yoğundu.

Ticaret dışında Of'un önemli özelliklerinden birisi, ilçede birçok din adamı yetiştirilmesi ve bunun sonucunda da "Oflu Hoca" kavramının ortaya çıkmasıdır (Albayrak, 2008, s. 35). "1869 Vilayet Salnamesi"ne göre Of kazasında 350'si medreselerde eğitim gören toplam 2364 öğrenci vardı. Ayrıca Müslümanlara ait 191 ve Rumlara ait 5 mektep ile 10 kilise ve 6 rahip bulunmaktaydı (Emiroğlu, 1995a, s. 140).

Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar dini eğitim merkezi olan Of, medreselerin kapatılmasının ardından bu özelliğini kaybetmiştir. Medreselerin kapatılması ve buralardan alınan diplomaların geçersiz sayılması ile Of'ta eğitim veren müderrislerin çok azı okullarda öğretmen veya yönetici olmuşlardır. Diğerleri ise ailelerinin geçimlerini sağlayabilmek için gurbete gitmeyi tercih etmişlerdir. Ülkenin her yanına dağılan müderrisler böylece "Oflu Hoca" imajını ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır (Albayrak, 2008, s. 35).

Rus işgaline karşı Baltacı Deresi'nde verilen direniş "Of" adını öne çıkartan bir diğer etkidir. Of ile o dönemlerde Of'a bağlı bulunan Çaykara, Rize ve civar bölge halkları, burada Rus kuvvetlerini 21 gün oyalamayı başarmışlardır. Rus ilerleyişi, Of bölgesindeki halkın göç etmesine sebep olmuşsa da 28 Şubat 1918 tarihinde Türk kuvvetlerinin burayı geri alması ile halk, tekrar ilçeye dönmüştür (Albayrak, 2004, s. 246-247).

Of, 1890-1891 yıllarında kısa bir süre Lazistan sancağına bağlanmış, daha sonra tekrar Trabzon Vilayeti Merkez sancağına dâhil edilmiştir. Cumhuriyetle birlikte Of'un idari yapısındaki önemli değişiklikler, 1948 yılında Çaykara'nın ve 1990 yılında da Hayrat'ın ilçe haline getirilerek ayrılması ile gerçekleşmiştir (Aslan, 2015, s. 13-15).

İlçede Sosyal Hayat

Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte Of'un ilçe merkezinde ve ilçeye bağlı bucaklarda ihtiyaç oldukça imar planları ve buna bağlı olarak bayındırlık faaliyetleri yapılmıştır. İlçenin yerleşme çekirdeğini Solaklı Mahallesi oluşturmuş ve 1950 yılına kadar şehrin gelişimi büyük ölçüde bu mahallenin çevresinde şekillenmiştir (Doğanay, 2006, s. 31).

1952 yılında Of'un şehir planı ile ilgili çalışmalar başlatılmış (İller Bankası, 26.3.1953; Of Belediye Başkanlığı, 27.7.1953) ve 1957 yılında ilk imar planı Mimar Ferzan Baydar tarafından yapılmıştır (Nafia Vekâleti, 28.8.1957; Of Belediyesi Meclis Tutanağı, 13.6.1967; Doğanay, 2006, s. 33).¹ 1968 yılında Of Çay Fabrikasının üretime başlaması ile ikinci imar planı 1982'de yapılmıştır. 1990 yılında Of'un üçüncü imar planı ve 2004 yılında revizyon imar planı yapılmıştır (Doğanay, 2006, s. 33-34). 16 Temmuz 1993 tarihinde şehir planlamacısı Gökhan Ünal'a hazırlanmış olan Of ilçesine ait 17 adet şehir imar planı, Of Belediyesi Meclisi tarafından onaylanmıştır (Of Belediyesi Meclis Tutanağı, 16.7.1993). Bu dönemde şehrin gelişimi daha çok kıyı kesiminde olmuştur.

İlçede alt yapı çalışmaları ise yavaş ilerlemiştir. 1950'li yıllarda itfaiye teşkilatı dahi bulunmayan Of'un (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955, s. 10.), 1950-1958 yılları arasında sadece 8 köyüne su verilmiştir (Hizmet, 24.5.1958).² 1962 yılında içme suyu probleminin çözümü için Devlet Su İşleri Teşkilatı tarafından Solaklı Deresi'nden su temin edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu iş için 110 bin liralık ödenek ayrılarak çalışmalara başlanmışsa da (Ses, 10.9.1958) 1980 yılına gelindiğinde şehir içme suyu hala yetersizdir. Sorunun çözümü için 1983 yılında 10 milyon lira maliyetle ilave su inşaatının İller Bankası tarafından yapımına başlanmıştır (İleri, 13.1.1983).

1953 yılında Of'un merkez mahallelerinin henüz elektriği yoktur (Yeni Of, 26.02.1953). Kaban Mahallesi halkı, aralarında para toplayarak elektrik direklerini temin etmelerine rağmen bu mahalleye 1954 yılına kadar elektrik verilememiştir (Yeni Of, 11.2.1954). 1955 yılında ihaleye çıkılan İkizdere Hidroelektrik Terminali'nden yapılacak üretimle Of, Sürmene, Arsin ve Yomra ilçelerine ve bu ilçelere yakın köy ve kasabalara elektrik verilmesi planlanmıştır (Arslan, 2011, s. 85). 1975 yılında Of'a bağlı Cumapazarı'nda elektrik tesisatı yapılması için çalışmalar başlatılmış (Resmi Gazete, 4.10.1975, s. 24), 1983 yılına gelindiğinde ilçeye bağlı 72 köyden 69'u elektriğe kavuşturulmuş ve geri kalan üç köye de 1983 yılında elektrik verilmesi planlanmıştır (İleri, 25.4.1983).

İlçede haberleşme ile ilgili kayda değer gelişmeler 1980 yılından sonra olmuştur. 1979 yılında yapımına başlanan Of'un yeni PTT binası, Mart 1981'de hizmete açılmıştır (İleri, 18.3.1981). İlk olarak 16 Nisan 1982 tarihinde tam otomatığe dönüştürülen (İleri, 15.4.1982; İleri, 19.4.1982) Of Santrali, 12 Ağustos 1982 tarihinde şehirlerarası ve uluslararası tam otomatik görüşmelere açılmıştır (İleri, 14.8.1982). Daha sonra sırasıyla Of köylerinin santralleri otomatikleştirilmiştir. Bu çerçevede 1985 yılı başında PTT Müdürlüğü tarafından Ağaçaş ve Balaban köylerinde iki radar kurulmuş ve civardaki 12 köy otomatik telefona kavuşturulmuştur (Kuzey Haber, 08.02.1985).³

1950'li yılların sonuna kadar Of'ta başta verem olmak üzere sıtma ve özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra endişe verici boyutlara ulaşan frengi yaygındır. Bu hastalıkların tedavisi için halk arasında muska gibi batıl uygulamalar yapılmıştır

¹ Serkan Doğanay'ın çalışmasında Of'un ilk imar planının 1956 yılında yapıldığı bilgisi yer almaktadır. Of Belediyesi arşivinden edindiğimiz bilgi, ilk imar planının 1957 yılında yapıldığı şeklindedir.

² Bu köyler şunlardır: Kılınmakitanöz, Zisino, Zihali, Zevayit, Ukşul, Samrı, Makiliftiryalı, Harvel.

³ 1985 yılında otomatik santrale kavuşan köyler şunlardır: Balaban, Tavşanlı, Korucuk, Sugeldi, Kavakpınar, Serince, Yanıktaş, Kışlacık, Ağaçaş, Gecitli, Kaban, Yemişalan.

(Umur, 1949, s. 75). 1950'li yıllarda Of Belediyesi tarafından hazırlanmış olan bir raporda verem ve kancalı kurt hastalıklarının da Of'ta karakteristik oldukları belirtilmiştir (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 06.05.1955, s. 4). 1940'lı yıllarda Of halkı, veremle mücadele için Veremle Savaş Kurumuna maddi yardımlarda bulunmuştur (Halk, 26.4.1946). Salgın hastalıklar dışında ilçede yaşayan halk arasında görülen farklı durumlar da olmuştur. 1935 yılı nüfus sayımına göre Of şehir merkezinde yaşayan 1.128 kişiden 2 kişinin kolunun, 4 kişinin ayağının sakat, 3 kişinin sağır-dilsiz ve 1 kişinin de kambur oldukları tespit edilmiştir. Bu dönemde 65.337 kişinin yaşadığı Of'un bucak ve köylerinde ise 1.193 kişinin körlük, topallık, çolaklık, kamburluk, sağır-dilsizlik gibi çeşitli sakatlıkları olduğu tespit edilmiştir (BİGD, 1937, s. 61).

1950 yılına kadar Of'ta sağlık merkezi yoktur. Merkezde ancak 1952 yılında bir sağlık merkezi yapılması için çalışmalara başlanmıştır (Yeniyol, 19.8.1952). 1954 yılında faaliyete başlayan 10 yataklı sağlık ocağında sadece bir doktor vardır (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955, s. 4). Çevre ilçelerden gelenlerin de tedavi edildiği Of Sağlık Ocağı, 1968 yılında kapatılarak Merkez Sağlık Ocağına dönüştürülmüştür. 1970 yılında ilçede bir hekim ve bir sağlık memurunun görev yapacağı sağlık istasyonu yapılması için çalışmalara başlanmıştır (İleri, 30.6.1970). Of'a ilk sağlık grup başkanı ise ancak 1984 yılında atanmıştır. Buradaki en önemli sağlık kuruluşu 1990 yılında ihalesi yapıp 1996 yılında tamamlanan ve 1997 yılında hizmete başlayan "Of Devlet Hastanesi" dir. (<https://www.of.bel.tr/yer/hastane/60/of-devlet-hastanesi>, Erişim: 27.9.2021).

Cumhuriyet Dönemi'nde Trabzon'da ilk büyük doğal afet, 1929'un 5-7 Temmuz günleri arasında gerçekleşmiştir (Başkaya, 2015, s. 183). Sel felâketinde, 80'in üzerinde kişi ölmüş ve maddi-manevi büyük kayıplar ortaya çıkmıştır. Çaykara Camisi dışında neredeyse her şey selle birlikte yok olmuştur. Bu dönem Of'a bağlı olan Çaykara, âdete yeniden imar edilmiştir (Demokrat Çaykara, 27.5.1959). 18-19 Ekim 1953 tarihinde Of'a bağlı Hayrat'ta 6 evin, 3 ot damının yıkıldığı ve 12 ineğin boğulduğu bir başka sel felaketi meydana gelmiştir (Yeniyol, 29.10.1953). 1959'un 19-20 Mayıs gecesinde Of'un da etkilendiği Akçaabat'tan Çaykara'ya kadarki alanda sel felaketi meydana gelmiştir. Bölgede birçok yol trafiğe kapatılmış, can ve mal kayıpları meydana gelmiştir (Aslan, 2017, s. 67-69; 1967 Trabzon İl Yıllığı, s. 91). 15 Temmuz 1973 tarihinde Keler köyünde sel olmuş ve yaklaşık 600 dönüm arazi zarar görmüştür. Bir süre evlerinde ikamet edemeyen köy halkı, dilekçelerle hükümete müracaat ederek, Almanya'ya gönderilmelerini talep etmişlerdir (İleri, 15.8.1973).

Asayiş yönünden Trabzon'un problemlili ilçelerinden olan Of, özellikle 1930'lu ve 1940'lı yıllarda kan davalarının yaygın olduğu bir bölge olarak dikkat çekmektedir (Halk, 2.11.1946). 1960-1990 arasındaki veriler incelendiğinde cinayet, gasp, yaralama, silah bulundurma gibi suçların ise ilçede rutin hale geldikleri görülür. Dönemin Trabzon basınında ilçeye ilgili haberlerde öldürme, yaralama gibi olaylara sıklıkla rastlanmaktadır. 1973 yılının Kasım ayında Of'un tanınmış iş adamlarından Mehmet Ali Ulusoy'un bir işçi tarafından uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetmesi sayısız

asayiş olayları arasında hatırdan kalanlardandır (İleri, 6.11.1973). Of'ta işlenen cinayetlerin bir kısmı da kız meselesinden dolayıdır (İleri, 12.1.1971).

Of'ta sağ-sol olaylarının yansımaları da görülmüştür. 1978 yılının Aralık ayında Of Lisesinde iki öğretmen, siyasi görüşleri nedeniyle silahlı saldırıya uğramıştır (İleri, 8.12.1978). 1979 yılının Ocak ayında Of'ta sağcı ve solcu öğrenciler arasında olaylar çıkmış ve arbedede Ahmet Çakır isimli bir öğrenci hayatını kaybetmiştir (İleri, 20.01.1979). 13 Şubat 1979 tarihinde saat 20.30 sıralarında Of Lisesinde öğretmenlik yapan Mehmet İnan'ın evine baskın yapılmış ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi Matematik bölümünde okuyan 19 yaşındaki kardeşi öldürülmüştür (İleri, 15.2.1979). 7 Ağustos 1978 günü jandarmanın ilçede yaptığı aramalarda 17 tabanca ile 157 mermi ve 18 tabanca şarjörü ele geçirilmiştir (İleri, 8.8.1978). 14 Ağustos 1978 günü jandarmanın Hayrat bucağı, Ziraat ve Bildiren köylerinde yaptığı aramalarda 3 tabanca, 1 sustalı ve çok sayıda mermi (İleri, 17.08.1978), 17 Ağustos günü yapılan aramalarda Of Merkez ve Hayrat'ta 5 tabanca (İleri, 18.08.1978), 12 Ekim 1978 tarihinde Hayrat bucağında Toprak Mahsulleri Ofisinde memur olarak çalışan birisinin odasında 1 adet tabanca ile 7 mermi ele geçirilmiştir (İleri, 14.10.1978). Yoğun olarak asayiş problemlerinin yaşandığı Of'ta, 1946 yılının Mart ayında Emniyet Teşkilatı binasının yapımına başlanmış, (Halk, 22.3.1946) 20 Eylül 1968 tarihinde de Of Karakolu hizmete açılmıştır (İleri, 21.9.1968). Ayrıca 1982'de Adalet Bakanlığı, Of'ta 30 kişinin barınacağı bir cezaevi yapılmasına karar vermiştir (İleri, 3.09.1982).

Araç sayısının artması ile trafik kazaları, ilçede bir diğer önemli sosyal problem olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle 1970'li yıllarda neredeyse her gün Trabzon basınında Of'ta meydana gelen trafik kazaları ile ilgili haberlere rastlanmaktadır. Bu kazaların temel nedeni, hız ve dikkatsizliğe bağlanmıştır (İleri, 2.2.1978; 7.6.1978; 29.8.1978). Ayrıca daha önce Trabzon-Rize karayolunda bulunan Of otogarının yetersizliği nedeni ile de trafik kazaları meydana gelmiştir. İlçenin trafik problemlerine çözüm bulunması amacı ile 1981 yılında yapımına başlanan "Of 100. Yıl Otogar ve Garajı" 1982 yılının Şubat ayında hizmete açılmıştır (İleri, 19.2.1982).

Of'ta milli ve dini bayramlar dışında, 28 Şubat günlerinde yapılan ilçenin kurtuluş kutlamaları oldukça renkli geçmiştir. 1950'li yıllarda Of'un kurtuluş günlerinde halk, köylerinden şehir merkezine inerek ellerinde bayraklar ve davul-zurna eşliğinde kutlamalara iştirak etmiş, dükkân ve resmi daireler bayraklarla donatılmış, vali veya vali vekili ile kaymakam ve idareciler törenlerde hazır bulunmuştur (Yeni Of, 5.3.1953; Yeni Of, 29.10.1953).

İlçenin geliştirilmesi ve kalkındırılması için ilçe ileri gelenleri çaba göstermiş öncelikle de dernekleşme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu amaçla 1969 yılının Eylül ayında "Of İlçesini Kalkındırma Güzelleştirme ve Turizm Derneği" kurulmuştur. Derneğin tüzüğünde kuruluş amacı, "Of ilçesinin sosyal-kültürel-ekonomik yönlerden kalkınmasını sağlamak yeşil sahalar parklar gibi ilçeyi güzelleştirecek her türlü tesisler yapmak ve turizmi geliştirmek" olarak belirtilmiştir. Kurucuları arasında başta dönemin Of Kaymakamı Orhan Aykan, Of Özel Lisesi Müdürü Hikmet Saral, Of Belediye Başkanı İsmail Sarıalioğlu olmak üzere ilçede görev yapan idareciler vardır

(İleri, 18.9.1969). 1985 yılının Aralık ayında merkezi Trabzon'da bulunan Yavuz Selim Vakfı da Of'ta bir şube açmıştır (Kuzey Haber, 21.12.1985).

İnsanı hareketli olsa da ilçe sportif faaliyetler açısından yeterli gelişmeyi gösterememiştir. Oflu gençlerin kendi aralarında amatör olarak yüzme, güreş ve voleybol gibi müsabakalar yaptıkları bilinmektedir. 1940'lı yıllarda Of Halkevi'nin çatısı altında bulunan spor şubesi, kalabalık seyirci toplulukları önünde voleybol müsabakaları tertip etmiştir. Bu müsabakalar Spor Şubesi'nin başkanı olan Refik Gürer, idaresinde oynanmıştır (Halk, 6.4.1945). 1980'lerden itibaren özellikle 1990'lı yılların başından itibaren tekvando ve karate gibi sporlar ilçede ilgi çekmiş ve bu alanlarda özel kurslar hizmet vermeye başlamıştır. Bu çerçevede adeta karate merkezi haline gelen Of'ta yetişen sporcular, 1993 yılında Azerbaycan Milli Takımı ile karşılaşarak ilk yurt dışı temaslarını gerçekleştirmişlerdir (Karadeniz, 23.12.1993). Bu ilginin sonucu olarak 2002 yılında Of Belediyesi tarafından Of Belediyesi Gençlik ve Spor Kulübü Karate Takımı kurulmuştur (Doğanay, 2006, s. 82).

Trabzon'da olduğu gibi Of'ta da en çok rağbet gören spor dalı, futboldur. İlçede ilk spor kulübü olan Of Spor, 7 Mart 1969'da Of Gençlik adı altında, bordo-sarı forması ile kurulmuştur (İleri, 4.4.1969; 1973 Trabzon İl Yıllığı, s. 178). Trabzon Amatör Futbol Ligi'nde mücadele eden Of Spor, 1969 yılında Hüseyin Avni Aker Stadyumu'nda İdmanyurduspor'la oynadığı 1.lig final karşılaşmasında çıkan olaylar nedeni ile müsabakalardan men cezası almıştır (Of Spor Kulübü Tüzüğü, <https://www.ofspor.org.tr/t%C3%BCz%C3%BCk>, Erişim: 30.03.2023). Of Spor'un Derneği ise 1976 yılının Ocak ayında Bahri Saral, Mustafa Erdoğan, N. Mollasalihoğlu, Ahmet Bektaş, Kamil Çakıroğlu, Ahmet Durmuş, Şefik Saral, Orhan Aydın, Neşat Saral tarafından kurulmuştur (İleri, 10.1.1976). 6 Mart 1978'de Of Çayspor kırmızı-yeşil, 14 Şubat 1979'da bordo-mavi-sarı-beyaz forma renkleriyle de Of Gençlerbirliği Spor takımları kurulmuştur (Trabzon Valiliği, (ts.), s.415). 1979 yılının Ocak ayında dönemin Of Kaymakamı M.Asım Hacımustafaoğlu'nun başkanlığında Of Halk Eğitim Merkezinde Of'taki amatör spor kulüplerinin sorunlarının tartışıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda sorunların kaynağı olarak parasızlık ve ilgisizlik üzerinde durulmuştur. O dönemde ikinci amatör kümede Trabzon'u temsil eden Of Çayspor, Gençlerbirliği Ateşspor ile Ümitspor yöneticileri, ekonomik zorluklar nedeniyle oyuncularına eşofman ve forma dahi alamadıklarını Kaymakam'a iletmışlerdir (İleri, 5.1.1979).

1988-1989 futbol sezonunda Of Gençlerbirliği takımı, Trabzon Gençler Ligi şampiyonu olarak 1.amatör kümede mücadele etmeye hak kazanmıştır (Kuzey Haber, 10.6.1989). Of Çayspor ile Of Gençlerbirliği 1992-1993 sezonuna kadar Trabzon A ve Genç takımlar kategorisinde mücadele etmişlerdir. Kulüp yöneticileri, daha güçlü ve başarılı bir futbol takımı oluşturmak için Of Gençlerbirliği bünyesinde iki takımı birleştirmişlerdir. 1992-1993 sezonunda Of Gençlerbirliği Trabzon İkinci Amatör Kümede şampiyon olmuş ve aynı yıl yönetim kurulu kararıyla Of Gençlerbirliği'nin adı Of Spor, forma renkleri de Bordo-Sarı olarak değiştirilmiştir. 1995-1996 futbol sezonunda Trabzon Birinci Amatör Kümede mücadele eden Of Spor üçüncü lig takımlarından Trabzon Belde Spor'la birleşerek profesyonel futbol yaşamına geçmiştir.

1996-1997 futbol sezonunda Bordo-Mavi-Beyaz formayla Türkiye profesyonel üçüncü ligde mücadele etmeye başlayan Of Spor, tesisleşme yolunda çalışmalarını hızlandırarak 2500 kişilik stadyuma kavuşmuştur (Doğanay,2006, s. 82).

İlçede Kültürel Hayat

Of ilçesinde kültürel gelişmeler, eğitim etrafında şekillenmiştir. Cumhuriyet öncesinde başta medrese, cami, mescit, tekke gibi kurumların yoğun olarak bulunduğu Of'ta modern anlamda eğitim Cumhuriyetle birlikte başlamıştır. Bu dönemde devlet, din adamlarını kontrolünde yetiştirmek için İmam Hatip Okulları açmıştır. Bu çerçevede Of ilçesinde de 1925 yılında bir İmam Hatip Okulu açılmıştır (Albayrak, 2008, s. 35).

1935 yılında Of şehir merkezinde yaşayan 1.128 kişinin % 75,4'ü ve bucak ile köylerinde yaşayan 65.334 kişinin % 92,6'sı okuma yazma bilmemektedir. Bu oranlar, kadın nüfus için çok daha geridir. Bucak ve köylerde yaşayan 37.209 kişiden oluşan kadın nüfusun 133'ü okuyup-yazabiliyor ve 12'si de sadece okuyabiliyordu. İlçe merkezinde kadınların okur-yazar oranı % 10,5 iken, bucak ve köylerde % 0,4'tü. Yani ilçe merkezi dışında yaşayan Oflu kadınların % 99,6'sı okur-yazar değildi. Of bu dönemde 188 kişi ile Trabzon'da, kadın nüfusta en düşük okur-yazarlık oranının olduğu ilçe durumundaydı. İlçe merkezinde yaşayan 603 kişilik erkek nüfusun okur-yazar oranı % 36,8, nahiye ve köylerde yaşayan 28.128 kişilik erkek nüfusun ise % 16,8'di. İlçe merkezinde okuyazar olan 222 ve merkez dışında 4.630 erkek nüfus dışında, sadece okuyabilen 85 kişi vardı (BİGD, 1937, s. 63).

1950-60 yılları arasında Of'un merkezinde 1, köylerinde ise 21 ilkokul hizmet veriyordu. Bunlardan 19'unda öğretmen, ikisinde ise eğitimci görev yapmaktaydı (DİGM, İlköğretim İstatistikleri 1951-1952, s. 87-88). İlçenin köylerinde özellikle öğretmen eksikliği, büyük bir sorun oluşturmuştur (Yeniyol, 25.12.1958). Örneğin 1958 yılında Hayrat'ın Haksa (Ovacık) köyü okulunun 200 öğrenci mevcudu varken bu okulda sadece bir öğretmen görev yapmaktaydı. 1960'lı yıllardan itibaren Of'a bağlı belde ve köylerde özellikle ilköğretimi geliştirilmesi için yeni okullar açılmıştır. 1972-73 öğretim yılında ilçe merkezinde 1, köylerde ise 65 ilkokul vardı (1973 Trabzon İl Yıllığı, s. 101). 1976-1977 yılları arasında Balaban, Anaköyü, Uğurlu, Kabanköy, Dağönü, Erenköy, Sıraağaç, Sugeldi köylerine ilkokul yapılmıştır. Bunlardan Uğurlu ve Sugeldi'de yeni binalar inşa edilmemiş, mevcut olanlar onarılmıştır (İleri, 6.11.1976). Buna rağmen 1983 yılında halen Of'un Hayrat'a bağlı Dağönü, Yırca, Sarmaşık, Şişli, Barış, Göksal ve Onurlu köylerinde ilkokul yoktur (İleri, 25.2.1983). Eğitime, bazı Oflu hayırseverler de destek vermiştir. 1945 yılında Oflu tüccarlardan İhsan Karadeniz, kendi köyü olan Yukarı Mavrant'a bir ilkokul binası yaptırmak için harekete geçmiş ve aynı yıl içerisinde binanın temeli atılmıştır (Halk, 6.4.1945). 1988 yılında da Müslüm Atalay adlı hayırsever bir vatandaşın, kendi köyü olan Pınarcık'a yaptırdığı 12 derslikli ilkokul hizmete girmiştir (Kuzey Haber, 3.10.1988).

2011 yılına kadar Of'un merkezinde mevcut ilkokullardan en eskisi, 1925 yılında Merkez İlkokulu adı ile üç yıllık eğitim vermek üzere hizmete açılan ve 1997-98 yılında adı, Şehit Öğretmen Ali Bulut olarak değiştirilen okuldur (<https://ofsoalibulutilkokulu.meb.k12.tr/>, Erişim: 30.03.2023). Of'ta faaliyet gösteren

diğer okullar 16 Ekim 1996 tarihinde açılan Of Merkez İlköğretim Okulu, 1982-83 eğitim öğretim döneminde faaliyete başlayan 28 Şubat İlköğretim Okulu (<https://28subatilkokulu.meb.k12.tr/>, Erişim: 30.03.2023) ve 2001-2002’de hizmete açılan İsmail Yıldırım İlköğretim Okuludur (<https://iyio.meb.k12.tr/>, Erişim: 30.03.2023). 2002 yılında da Zafer Yıldırım İlköğretim Okulunun temeli atılmıştır (Trabzon Haber, 10.7.2002).

Of’ta ortaokul düzeyinde ilk olarak 1948 yılında Of Merkez Ortaokulu adı ile bir okul açılmıştır. Okulu yaptırma cemiyeti 1948 yılında faaliyete geçmiş ve okulun yaptırılacağı arazi 2000 lira bedelle istimlâk edilmiştir. Yeni okul binası yapılana kadar Ortaokulun, Belediyeye ait olan ve şube ve dispanser olarak kullanılan bir binada 1948-49 ders yılından itibaren açılması uygun görülmüştür (Trabzon, 7.6.1948). 1950’li yıllarda Of’un merkezinde bir ilkokulla bir de ortaokul bulunmaktadır. Of’lu Piyade Üsteğmen Ahmet Türkkan’ın 8 Ocak 1953 tarihinde⁴ Kore’de şehit olması ile bu okula sonradan onun adı verilmiştir (Yeniyol, 12.11.1953). Of Şehit Ahmet Türkkan Ortaokulundan 1953-1960 yılları arasında 200 erkek, 6 kız öğrenci mezun olmuştur (DİE, 1963, s. 176).

1967 yılında, Of Merkez Ortaokulunun devamı olarak Şehid Ahmet Türkkan Lisesi açılmış ve 1968 yılında Of’ta İmam Hatip Okulu açılması için çalışmalara başlanmıştır (İleri, 4.5.1968). 1972-73 öğretim yılında Of’ta 2 ortaokul ve 1 lise faal durumdaydı (1973 Trabzon İl Yıllığı, s. 101). 1978 yılında ilçeye bağlı Gürpınar beldesinde bir ortaokul ve Hayrat’ta bir lise açılması kararlaştırılmıştır (İleri, 8.10.1978). 1997 yılında çok programlı liseye dönüştürülen Şehit Ahmet Türkkan Lisesi dışında, yapım çalışmaları 1968 yılında başlatılıp 1975 yılında öğretime açılan İmam Hatip Lisesi (İleri, 4.5.1968), 1994-95 yılında faaliyete geçen Anadolu İmam Hatip Lisesi, 2004-2005 yılında eski İmam Hatip Lisesi binasında faaliyete başlayan Anadolu Lisesi; meslek okulları alanında 1987 yılında açılan Mesleki Eğitim Merkezi, 1992 yılında çalışmaları başlatılan ve 1996 yılında eğitim-öğretime açılan Hacı Bahattin Mehmet Ulusoy Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi faaliyet göstermektedir (Of Belediyesi Meclis Karar Tutanağı, 7.12.1992).

İlçede yükseköğretim alanında 2000’li yılların ortalarına doğru gelişmeler olmuş ve Nisan 2004’te Karadeniz Teknik Üniversitesine bağlı olarak Of Teknik Eğitim Fakültesi kurulmuştur. Yüksek Öğretim Kurulunun, bu fakültelerin kapatılarak yerlerine teknoloji fakültelerinin kurulması kararını almasıyla birlikte de Of Teknik Eğitim Fakültesi kapatılmış, yerine bünyesinde Ağaç İşleri Endüstri, Enerji Sistemleri, İnşaat ve Yazılım mühendislikleri bölümlerini barındıran Of Teknoloji Fakültesi kurulmuştur (<https://www.of.bel.tr/yer/egitim/71/ktu-of-teknik-egitim-fakultesi/>, Erişim: 30.03.2023).

Of’ta 1968 yılında hizmete açılan bir de Halk Kütüphanesi mevcuttur. Bu kütüphane bünyesinde 1987 yılının Nisan ayında bir kitap sergisi açılmıştır (Kuzey Haber, 10.4.1987). Of’a bağlı Uğurlu beldesinde de 1993 yılında bir halk kütüphanesi

⁴ Of Belediyesi’nin resmi internet sitesinde Ahmet Türkkan’ın 7 Ocak 1952 tarihinde şehit olduğu bilgisi yer almaktadır.

açılmıştır (Karadeniz, 12.2.1993). 1993 yılında hizmete başlayan “Of Sahil Fen Dershanesi” ile özel dershanecilik sektörü ilçeye girmiştir.

1980-2000 yılları arasında eğitim alanında yapılan çalışmalar, meyvesini vermiş ve okur-yazar oranı sürekli olarak artmıştır. Tablo 1’de 1985, 1990 ve 2000 yılı verilerine göre Of’ta okur-yazarlık oranları gösterilmiştir. 1985 yılında 9.760 kişiye, 1990 yılında 13.376 kişiye ve 2000 yılında 22.252 kişiye göre tablodaki veriler ortaya konulmuştur.

Tablo 1: Of İlçesinde 1985, 1990 ve 2000 yıllarında Okur-Yazarlık Durumu

Yıllar	Okur-Yazar	Okur-Yazar Olmayan	İlkokul	Ortaokul		Lise		Yüksek-öğretim
				Düz	Mesleki	Düz	Mesleki	
1985 (DİE,1985, s. 30)	8741	975	4312	1441	2	856	144	258
1990 (DİE, 1990, s. 62)	11.933	1.443	6704	1595	1	1317	128	443
2000 (DİE, 2002, s. 107)	20.484	1786	7529	2050	56	2846	569	1236

Öte yandan Of’ta halk eğitimi çalışmaları da Cumhuriyetten günümüze aksatılmadan devam etmektedir. 1950’li yıllarda ilçede “Sabit İlçe Kadınlar Kursu” adı altında sanatkârlık kursları düzenlenmiştir (Yeni Of, 21.1.1954). Kadahor bucağı, Çaykara’ya bağlanmadan önce, Of’ta 36 adet Halkodası vardır. Şubat 1945’te Of yolu üzerinde bulunan İvyan’da bir halkodası açılmıştır (Halk, 27.2.1945). Çaykara, Of’tan ayrıldıktan sonra 20 Halkodası yeni kurulan bu ilçeye bağlanmıştır. Bu tarihten sonra Of’ta 16 Halkodası ile bir de Merkez Halkevi kalmıştır (Arslan, 2011, s. 216). Demokrat Parti Dönemi’nde kapatıldıktan sonra 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından Halkevleri ve Halkodaları yeniden faaliyetlerine başlamıştır. Bu çerçevede 1966 yılında Of’ta iki halk dershanesi açılmıştır (İleri, 21.11.1966). 1987 yılında Of Halk Eğitim Merkezi bünyesinde kurulan Of Çıraklık Eğitim Merkezi, 19 Nisan 1993 tarihinde müstakil hale getirilmiştir. Of’ta eğitim hizmeti veren bir diğer önemli kuruluş Of Halk Eğitim Merkezidir. 1969 yılında Of’a bağlı Bölümlü’de bir halıcılık kursu açılmıştır. Bu kursla birlikte Of’ta ilk defa bir “öğretici önder” görev almıştır. Öğretici önder, halıcılık kursunda geleneksel el sanatlarının geliştirilmesi için rehberlik vazifesi görmüştür (İleri, 23.10.1969). İlçede Halk Eğitim Merkezi tarafından açılan çeşitli kurslardan 1980-84 yılları arasında 10.450’si okuma-yazma kurslarından olmak üzere toplam 15 bin kişi başarı belgesi almaya hak kazanmıştır. Diğerleri ise elektrikçilik, halıcılık, makine nakış, biçki dikiş, trikotaj, tuğlacılık, bağlama, Türk halk müziği ve folklor kurslarından belge almışlardır (İleri, 26.12.1984).

İlçenin basın yayın hayatında 2000’li yıllara kadar 1949 yılında Hasan Tahsin Saralioğlu tarafından çıkartılan Yeni Of gazetesi dışında kayda değer bir gelişme

olmamıştır. 1980’de Of gazetesi (1987 Trabzon İl Yıllığı), 2002 yılında Kuzey Anadolu, 12 Eylül 2007’de Of Havadis (<http://www.ofhavadis.com/of>, Erişim: 30.03.2023) ve 6 Nisan 2011 tarihinde de “Of’un Nabzı” (<http://www.ofhavadis.com/of/ofun-nabzi-gazetesi-yayin-hayatına-basladi-h163.html>, 30.03.2023) adlı gazeteler yayınlanmıştır.

İlçede kurulan kültür dernekleri daha çok maddi imkânı olmayan öğrenci ve gençlere destek olmak amacıyla faaliyete geçmiştir. 1954 yılının Ekim ayında ilçe merkezinde kurulan Of Kültür Derneği, Türkiye’de yardıma muhtaç olan her kesimden öğrencilere elbise, yatakhane, kitap ve maddi yardımlarda bulunmayı amaçlamıştır. Dernek kurulur kurulmaz ilk olarak Of’ta bir pansiyon açmak, 15 fakir ve kimsesiz öğrenciyi Of Ortaokuluna kaydettirip okutmak ve Taşovalı olup Trabzon İmam Hatip Okuluna devam eden bir din öğrencisine ayda 10 lira para yardımı yapmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Bu dernek ve aynı dönemde açılan Of Veremle Savaş Derneği ortaklaşa hareket ederek ilçenin kültür hayatına hareketlilik getirmişlerdir. Dernekler birlikte çalışarak Of’a bir sinema makinesi temin etmişler ve bu sayede halk ve öğrenciler kültür filmleri izleme olanağına kavuşmuşlardır. Cemiyetlerin çalışmaları sonucunda Of’ta hem bir cemiyet hayatı yaratılmış hem de filmlerin hâsılatı ile 20 yoksul çocuğun eğitimine katkı sağlanmıştır (Arslan, 2011, s. 218).

Of’ta sinema ve tiyatro, 1950 yılı öncesinde Halkevi’nin öncülüğünde gelişme göstermiştir. Of Halkevi tarafından düzenlenen temsillere halkın ilgisi yoğun olmuştur. Örneğin 7 Ekim 1944 tarihinde Of Halkevi’nin temsil kolu 400’e yakın izleyicinin önünde bir müsamere vermiş (Halk, 8.10.1944) ve 1945 yılında 19 Mayıs törenleri için “Alparslan” adlı piyesi sahnelemiştir. Bu temsile Halkevi Temsil Kolu Başkanı Fehmi Şan idaresinde günler öncesinden başlanan yoğun çalışmalarla hazırlanılmıştır (Halk, 6.4.1945). Halkevleri kapatıldıktan sonra Of’ta zaten nadir olan temsil ve müsamere durmuştur. Bir süre Of Ortaokulunun 400 kişilik konferans salonu sinema salonu olarak kullanılmış (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 06.05.1955:6) ve bu açık, 1953 yılının Eylül ayında Çaykaralı Resul Atalay tarafından bir “Yeni Yıldız” adı ile Bozkurt Otelinde bir sinema açılması ile kapatılmaya çalışılmıştır (Yeniyol, 29.10.1953; Yeni Of, 29.10.1953). Bu sinemanın 30.09.1987 tarihli Of Belediyesi Encümen toplantısında Müteahhit Salih Akyüz’e 1.000.000 lira bedelle (Of Belediye Encümeni (OBE), 30.09.1987) ve 10.11.1988 tarihinde de Belediye Başkanı Sefer Saral ve üç üyenin imzaladığı tutanak ile yıkılmasına karar verilmiştir (Of Belediyesi, Sinema Binası Yıkımı Kabul Tutanağı, 10.11.1988). 1980’li yıllara kadar Of’ta tiyatro yoktur. 1981 yılında Atatürk’ün 100.doğum günü nedeniyle Of Belediyesi bir tiyatro kurmak için çalışma yapmıştır (Karadeniz, 8.3.1981).

1990’lı yılların başından itibaren Of’un kültürel hayatında kayda değer gelişmeler olmuştur. 1993 yılında Of Halk Eğitim Merkezi tarafından folklor kursları açılması (Karadeniz, 31.3.1993) ve 1998 yılında Atatürkçü Düşünce Derneği Of Şubesinin “Diriliş” ve “Kurşun Askerin Utancı” adlı tiyatro oyunlarını sahneletmesi ilçeye sunulan önemli kültür hizmetleri arasında yer almaktadır (Karadeniz, 19.5.1998).

İlçe Ekonomisi

Of halkının başta gelen geçim kaynağı zirai faaliyetlerdir. Fakat hayvancılık ve el sanatlarının da ilçe ekonomisine önemli katkısı vardır. 2000'lerin başında ilçedeki toprakların 10.174 hektarı tarım, 10.571 hektarı orman arazisi, 1.398 hektarı çayır-mera, 16.87 hektarı da herhangi bir ürün getirmeyen topraklardan oluşuyordu (Trabzon Valiliği, ts., s. 429). Of Ticaret ve Sanayi Odasının hazırladığı rapora göre ise günümüzde ilçenin yüzölçümü 330 km olup, bu alanda 109.164 dekarı tarım, 126.976 dekarı orman, 2.720 dekarı çayır-mera ve 5.324 dekarında da ürün vermeyen topraklar bulunmaktadır (Of Ticaret ve Sanayi Odası, <https://www.oftso.org.tr/yd/22/of-ilce-raporu>, Erişim: 30.03.2023).

Ziraatçılık, çayın yöreye girişine kadar kâr amaçlı yapılan bir etkinlik değildir (Bayoğlu, 2000, s. 107). 1950'li yılların ortalarına kadar 40'ar hektarlık alana mısır ve fasulye, 20 hektarlık alana arpa ve 10 hektarlık alana ekilen buğday ilçede yetiştirilen önde gelen tarım ürünleridir. Bunlar dışında soya (0.5 hektar), kendir (1.5 hektar), kır pirinci (0.2 hektar) ile elma, armut, kiraz, fındık, şeftali, erik, portakal, mandalina, dut, ayva, karayemiş, incir, ceviz, kestane gibi ürünler yetiştirilmiştir. 1950'lerde ilçeden ortalama 350 ton kadar fasulye, 30 ton kadar soya, kabak çekirdeği, 140 ton armut, 250 ton ceviz, 200 ton elma, 3000 ton fındık ve 30 ton kestane ihraç edilmiştir (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955:4). Buradan anlaşılacağı üzere Of'un ekonomik yapısını, 1945 yılından itibaren başta çay tarımı olmak üzere tarımsal faaliyetler ve hayvancılık oluşturmuştur.

Of'ta çay tarımı uygulaması, 1940 yılında kararlaştırılmış (BCA, 30.18.1.2/91.44.10), 1945 yılında başlatılmış, ilçenin çay ziraatı mıntıkası dâhine alınması için 1951 yılının Haziran-Temmuz aylarında Tarım Bakanlığı tarafından araştırmalar yapılmıştır (Halk, 3.7.1951). 1951 yılı Aralık ayında Of ve Sürmene ilçelerinde 52 köyde ve 1000 dönümlük arazi üzerinde çay yetiştirilmesi için aynı Bakanlık karar almıştır (Yeniyol, 18.12.1951). Çay tarımındaki gelişme ilçe ekonomisini hareketlendirmiş ve sanayileşmeyi getirmiştir. Bununla birlikte 1970'li yılların başlarından itibaren hükümetler, zaman zaman Of'ta çay alım alanlarını daraltma politikası izlemiştir (İleri, 4.6.1971). Çay dışında ilçede diğer önemli zirai ürünler mısır ve fındıktır. Mısır, geçmişte olduğu gibi günümüzde de küçük bir arazisi olan her Of'lu vatandaşın tarlasında ektiği bir üründür. Ekonomik olarak değeri olan fındık için bölgede zaman zaman devletin teşvik projeleri uygulanmıştır. Bunlardan birisi 1976 yılında "fındık üretimini geliştirme projesi" adı altında Of'un da dâhil olduğu Trabzon'un tüm ilçelerinde uygulanmaya başlanmıştır (İleri, 5.10.1976). 1978 yılında ilk verilere göre Of, Trabzon'un 11 ilçesi içerisinde Tonya, Çaykara ve Akçaabat'tan sonra 2800 ton ile en az fındık üretiminin olduğu ilçedir (İleri, 7.8.1978).⁵ Of'ta başta mandalina olmak üzere turuncgiller de yetiştirilmektedir ve 1975 yılında Trabzon İl Ziraat Müdürlüğü tarafından mandalina üretimini geliştirmek amacıyla Of, Sürmene, Vakfıkebir ve

⁵ Bu yıl içerisinde ilk verilere göre Trabzon'da toplam fındık üretimi 54.500 ton, Merkez İlçesi'nde 13.000 ton, Akçaabat'ta 2000 ton, Araklı'da 5000 ton, Arsin'de 8.500 ton, Çaykara'da 300 ton, Sürmene'de 3700 ton, Tonya'da 150 ton, Vakfıkebir'de 8.500 ton, Yomra'da 7.500 ton ve Maçka'da 3000 tondur.

Akçaabatlı 15 üreticinin katıldığı bir yarışma düzenlenmiştir (İleri, 27.7.1970; 27.11.1975).

Of halkının geçim kaynakları arasında arıcılık, hayvancılık, balıkçılık gibi ekonomik faaliyetler önemli yer tutmaktadır. 1981 yılından itibaren arıcılığın geliştirilmesi için Ziraat Müdürlüğü çalışmalarına başlamıştır. Bu tarihte Of'ta 5 bin kovan bulunmakta olup, arıcılıkla ilgili açılan 10 kursta 300 arıcı eğitilmiştir (İleri, 9.5.1981). Of yöresinin iç kesimlerinde de büyük ve küçükbaş hayvancılık yaygındır. Geniş çayır ve yaylalara sahip olan köylerde halk, peynir, süt, yoğurt ve yağ gibi gıdaları besledikleri hayvanlardan temin etmişlerdir. Ayrıca tavuk yetiştiriciliği ve iktisadi açıdan ilçeye katkı sağlamamakla birlikte avcılık, Of halkı arasında oldukça yaygındır (Bayoğlu, 2000, s. 113). Of'un kıyı kesimlerinde yapılan balıkçılık, burada yaşayan halkın geçim kaynaklarından birisidir. Özellikle geçmiş yıllarda bölge ekonomisine de katkı sağlayan balıkçılık, başta Karadeniz'in kirlenmesi olmak üzere çeşitli nedenlerle gerilemiştir. Balıkçılığı geliştirmek için Cumhuriyet Mahallesi'nde 1998 yılında balıkçı barınağı yapılmaya başlanmış ve bu barınak 2002 yılında tamamlanmıştır. Burada Of İlçe Merkezi ve Eskipazar Beldesi Su Ürünleri Kooperatifi kurulmuştur (Doğanay, 2006, s. 69).

Of'un bulunduğu yörede bakır madeni yaygın olup ilçede, Cumhuriyetin ilk yıllarında madencilik alanında araştırmalar yapılmıştır. 1927 tarihli Devlet Salnamesi'nde Of'ta bulunan madenleri çıkartma hakkının Ahmet Hilmi Efendi ve Mustafa Hayri Efendi'ye ait olduğu belirtilmektedir. 1935 yılına ait bir istatistikte Of'un İvyan (Yazlık) köyünde demir, krom, bakır, altın, arsenik, platin, manganez, amiyant, antimon, kalay, alüminyum, simli kurşun, çinko; Mavrent köyünde prit, bakır, simli kurşun, kükürt, kömür, manganez; Zenike'de manganez, demir; Zevent (Taşhan) köyünde antimon, kalay, alüminyum, simli kurşun, çinko; Dernek'te prit ve Okeneülya (Kökner) köyünde çinko, bakırla karışık altın ve simli kurşun bulunduğu belirtilmektedir (Albayrak, 1986, s. 36-37).

Of'ta 1950'li yılların sonuna kadar sanayi olarak sadece beş marangoz atölyesi vardır. Ayrıca ilçede 152 dükkân, 30 mağaza, beş depo, üç han, beş otel, beş kasap, beş lokanta, iki kahve, bir kunduracı, üç demirci, bir semerci, beş bakırcı, iki kalaycı, sekiz terzi, altı fırın ve bir tornacı bulunmaktaydı (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955, s. 5-7). Of'un en önemli sanayi tesisleri çay tarımı etrafında devlet eliyle kurulmuştur. İlçede Çay Fabrikası 1959 yılında 20 ton kapasite ile işletmeye açılmıştır (Arslan, 2011, s. 308). Çay tarımının giderek artması üzerine 1968 yılında Of Çay Fabrikası hizmete açılmıştır. 1970 yılında bu fabrikada yılda ortalama 7,5 milyon kilo yaş çay işlenmekteydi (İleri, 29.9.1970). Devletin ilerleyen yıllarda kurduğu 1974'te Bölümlü Çay Fabrikası, 1979 yılında kuruluş çalışmaları başlatılan ve 1983 yılının Mayıs ayında hizmete açılan Çamlı Çay Fabrikası (Doğanay, 2006, s. 104; İleri, 17.5.1983),⁶ 1979 tarihinde kuruluş çalışmaları başlatılan ve 1985'de faaliyete başlayan Karaca Çay

⁶ Doğanay'ın Of ile ilgili çalışmasında Çamlı Çay Fabrikası'nın 1982 yılında üretime başladığı bilgisi yer almaktadır. Fakat Trabzon'da yayımlanan 17 Mayıs 1983 tarihli İleri gazetesinde 1979 yılında yapımına başlanan Çamlı Çay Fabrikasının 16 Mayıs 1983 günü açılış töreninin yapıldığı ve üretime geçtiğine dair haber vardır.

Fabrikası ilçenin ekonomik kalkınmasında önemli yer edinmiştir (Doğanay, 2006, s. 33; İleri, 4.5.1984). Devlete ait bu fabrikalar dışında Of'ta özel çay fabrikaları da 1980'li yılların sonunda tesisler kurarak istihdam sağlamıştır. İlk olarak 1988 yılında Of Çay Fabrikası faaliyete geçmiş, onu 1990'da kurulan Özçay, 1992'de Demçay, 1994'te Çoşançay ve 1996'da Hancıçay takip etmiştir.

Çay fabrikaları dışında 1970 yılında Of'ta bir tütün fabrikası açılması gündeme gelmiştir (İleri, 14.10.1966). 1982 yılında Kaymakam Aslan Yıldırım'ın katkıları ile Of'ta küçük sanayi sitesi kurulması için çalışmalar başlatılmış (İleri, 20.8.1982) ve 1984 yılında bu site için 30 dönümlük arazi üzerinde (İleri, 1.5.1984) 1985 yılında yapımına başlanmıştır (Kuzey Haber, 9.11.1985). 1994 yılında hizmete açılan (Karadeniz, 13.7.1994) bu sitede günümüzde 109 işyeri faaliyet göstermektedir. Yine 1987 yılında Gür-Yem adı ile Of'ta bir yem fabrikası hizmete açılmıştır (Kuzey Haber, 25.4.1987; Albayrak, 1986, s. 62). Of'ta 2005 yılı itibarıyla çoğunluğu bakkal ve market olmak üzere toplam 1231 ticari işyeri mevcuttur.

Bir ticaret kolonisi olarak kurulduğu bilinen Of halkı ticarete büyük önem vermiştir ve bu işle uğraşanlar arasında en çok manifatura ticareti yaygındır (Yeniyol, 1.1.1959). Cumhuriyet Dönemi'nde Of'un ticari faaliyetlerindeki kayda değer gelişmeler, sahil yolunun faaliyete geçmesi ve çay tarımının etkisi ile 1950'li yıllarda olmuştur. 1950'li yıllarda ilçede ihracat ve ithalat, denizden Trabzon ile İstanbul'dan gelen vapur ve motorlarla, karadan ise Erzurum yolundan gerçekleşmiştir. İlçeden bazı tarım ürünleri ihraç edilirken; giyecek, inşaat malzemeleri ile buğday, mısır, zeytin, zeytinyağı, peynir gibi ürünler ithal edilmiştir (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955, s. 5). En hareketli ticari faaliyetler, haftada bir kurulan pazardan dolayı perşembe günleri gerçekleşmektedir. Yine perşembe günleri kurulan canlı hayvan pazarı da ticari aktivitelere katkı sağlamaktadır. 1993 yılında Of Belediye Meclisi tarafından Cumhuriyet Mahallesi'nde haftanın pazar günleri, pazar kurulması ve Of Spor'a katkı sağlamak amacı ile giriş-çıkışları ücretli olmak üzere Rus Pazarı yaptırılması kararlaştırılmıştır (Of Belediyesi Meclis Tutanağı, 20.10.1993).

Toprak ekim alanlarının, ürün çeşitliliğinin ve yetiştirilen ürünlerin yetersizliği ilçede hayat pahalılığını önemli bir ekonomik problem olarak ortaya çıkartmıştır. Bu problem, idarecileri çözüm arayışlarına itmiştir. 1981 yılında Of Kaymakamı Aslan Yıldırım, halkın ucuza temin etmesi için Of'un pazarıcı esnafı ile mücadeleye başlamış ve Mersin'den sebze ve meyve getirtmiştir (İleri, 8.6.1981). Bu uygulama sonucunda domates, Trabzon'da 250, Of'ta ise 125 liraya satılmıştır (İleri, 16.6.1981). İdare ile esnafın mücadelesi bazen halkın mağduriyetine kadar gidebilmiştir. Örneğin Belediye ile fiyat anlaşmazlığı yüzünden 1982 yılının Şubat ayında Of'taki kasaplar, ilçede et satışını durdurma kararı almışlardır (İleri, 22.2.1982). Çünkü 240 lira olan kemikli etin kilosunu 280 liradan, koyun etinin ise 340 liradan satılmasını talep etmişlerdir. Belediye, esnafı sıkı takibe almış ve belirlenen fiyatlar dışında satış yapanlar cezalandırılmıştır (İleri, 5.7.1982).

Of'un en büyük sorunlarından birisi, sadece karayolu ile sağlanabilen ulaşım. Of'un kendi bucağı olan Hayrat'a dahi uygun bir yol olmaması nedeniyle ulaşım sıkıntısı yaşanmıştır. Nitekim 1949 yılında Of-Hayrat ve Of-Çaykara arasında ulaşım

problemlerini ortadan kaldırmak amacı ile yol yapma çalışmaları başlatılmasına karar verilmiştir (Trabzon, 24.12.1948; Yeni Of, 20.3.1952). 1951 yılında Of-Hayrat ve yine Demokrat Parti Dönemi'nde Of-Çaykara yolları hizmete açılmıştır (Arslan, 2011 s. 280; Halk, 18.10.1950). Of ileri gelenleri tarafından 1950'li yıllarda Of-Çaykara-Bayburt arasındaki ulaşımın sağlanması için yetkililerden yardım istenmiş hatta 5 Ekim 1954 tarihinde ilçeyi ziyaret eden dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'dan bu yolun yapımı konusunda destek sözü alınmıştır. 10 Eylül 1958 tarihinde Of'a gelen Bayındırlık Bakanı Tefvik İleri'ye de bu yolun yapılması ile bölge halkının sağlayacağı avantajlar belirtilerek destek istenmiştir (Yeni Yol, 20.11.1958). 1975 yılında Of-Çaykara yolunun tekrar yapımına başlanmıştır (Karadeniz, 1.2.1981). 1984 yılında 27 kilometre olan Of-Çaykara yolunun 10 kilometrelik bölümünde güzergâh değişikliği ile 13 kilometrelik bölümünde asfaltlama çalışmaları yapılmıştır (İleri, 2.10.1984). Of'un ulaşımında en önemli gelişme 1950'li yıllarda uygulamaya konulan sahil yolu projesidir. Bu proje ile ilgili çalışmalar 1960'lı yılların başlarından itibaren hız kazanmış ve 1970 yılına geldiğinde bu yolun % 80'i tamamlanmıştır. Karayolları Genel Müdürlüğü geri kalan % 20'lik kesimin de 1971 yılında sonlandırılmasını hedeflemiştir (İleri, 28.7.1970). Fakat bu yol 2000'li yıllara gelindiğinde yeterli olmayınca Samsun-Sarp Sahil Karayolu'nun Of şehir geçişi 2005 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır. Yolun şehir geçişinde 1987-97 yılları arasında denizden kazanılan dolgu alanları kullanılmıştır (Doğanay, 2006, s. 88-92). Ayrıca 1980 yılında Of'un Bölümlü, Cumapazarı ve Dağönü yerleşim birimlerinde köprüler yapılması için çalışmalar başlatılmıştır (Resmi Gazete, 12.6.1980, s. 82). 1981 yılı Şubat ayında Of Belediyesi Trabzon'a otobüs seferlerini başlatmıştır (Karadeniz, 16.2.1981). 1993 yılında Of'un İrfanlı Mahallesi ile şehir merkezi arasında üçüncü bir köprü ile bağlantısının yapılması için Bayındırlık Bakanlığından söz alınmış ve Solaklı Deresi'nin kanala alınması konusunda ihale aşamasına gelinmiştir (Of Belediyesi Meclis Tutanakları, 1.6.1992-1.6.1993).

İlçede Osmanlı Dönemi'nden itibaren Ticaret ve Ziraat Odası ile Ziraat Bankası'nın şubeleri vardır (Emiroğlu, 1995d, s. 209). İş Bankası Of'ta 1968 yılında şube açmış ve bu şube 1969 yılında 50 bin lira değerinde özel bir çekiliş düzenlemiştir (İleri, 3.2.1968; İleri, 26.2.1969). 1950'li yıllarda ilçede Şoförler Cemiyeti de faaliyettedir (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955:5). Of Fındık Tarım Satış Kooperatifi (OFTS) 1942 yılında kurulmuştur (Halk, 24.7.1942; Halk, 16.2.1943). Arazi olarak diğer kooperatiflere göre dezavantajlı olan OFTS Kooperatifine bölge halkı destek olmuştur. 1958 yılında müdürlüğünü Hüseyin Oktay'ın yaptığı Kooperatifin 1270 ortağı vardır (Yeni Of, 11.12.1958). 1946 yılında Of'a bağlı Kadahor bucağı merkezinde Kredi Kooperatifi hizmete açılmıştır (Halk, 2.4.1946). Trabzon Milletvekili Emrullah Nutku'nun katılımı ile 1954 yılında Of'ta kurulan Of Çiftçi Mahsulleri İstihsal ve Satış Kooperatifi, ilçenin iktisadi hayatına canlılık getirmeyi amaçlamıştır (Yeni Of, 14.10.1954). 1955 yılında Of Çay Üreticileri Yardımlaşma Kooperatifi kurulmuştur. Kooperatifin 1967 yılında 2500-2900 arasında değişen çay üreticisi üyesi mevcuttur (Doğanay, 2006: 66). 1966 yılında ilçede bir şubesi açılan Esnaf ve Sanatkarlar Derneği, ilk kongresini aynı yılın Aralık ayında toplamıştır (İleri, 15.12.1966). Ayrıca 1950'li yıllardan itibaren Of'ta, Tarım ve Kredi Kooperatifi gibi yapılanmalar mevcuttur (Ses, 4.4.1961; Yeni Of, 17.2.1955).

Of Belediyesinin bütçesinde 1950-1952 yılları arasında giderler, 1952-1955 yılları arasında ise gelirler daha fazladır. Örneğin 1950 yılında Belediye gelirleri 78.961 lira 31 kuruş iken giderleri 93.402 lira 26 kuruş; 1954 yılında ise gelirler 61.221 lira 35 kuruş iken giderler 49.005 liradır (Of Belediyesi İmar Planı Raporu, 6.5.1955:10). Of Belediyesinin bütçesi 1982 yılında 50 milyon lira (İleri, 22.2.1982), 1983 yılında 42 milyon lira (İleri, 13.1.1983), 1985 yılında cari bütçesi 200 milyon lira olarak belirlenmiştir. Bu paranın 84 milyon lirasını cari harcamalar, 59 milyon lirasını yatırımlar ve 57 milyon lirasını da transfer teşkili harcamalar oluşturmaktadır (İleri, 27.12.1984).

Sonuç

Cumhuriyet Dönemi'nde, Of ilçesinin sosyal yapısında dönem dönem asayiş ile ilgili sorunlar yaşanmıştır. 1980'li yıllara kadar başta sağlık ve altyapı olmak üzere sosyal alanlarda hızlı ilerlemeler kaydedilememiştir. Of'un yerleşme tarihi çok eskilere dayanmasına rağmen, ilçe merkezinde Of kalesinin küçük bir kalıntısı dışında tarihi esere rastlanmaz.

Kültür alanında eğitim faaliyetlerinin ilk sırada yer aldığı Of'ta, ilk ve orta öğretimin yanı sıra 2005-2006 eğitim-öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesine bağlı olarak Of Teknik Eğitim Fakültesinin kurulması ile yükseköğretim alanında da önemli bir girişim yapılmıştır. Of'ta 2000 yılından itibaren faaliyet göstermekte olan bir anaokulu, dört ilköğretim okulu, altı lise bulunmaktadır. İlçede en önemli kültür faaliyetlerinden birisi 2003 yılında başlatılarak geleneksel hale getirilen "Of Kültür ve Sanat Festivali"dir. Festival süresince Of ilçesi oldukça hareketlenmekte ve ticari etkinlikler artmaktadır.

Siyasi yönden yerel seçimlerde 1990'lı yılların başına kadar CHP ağırlıklı bir çizgide olan Of'ta, genel seçimlerde 1987 yılından itibaren sağ partiler üstünlüğü ele geçirmişlerdir. 1990'lı yıllarda Refah Partisi, 2000'li yıllarda ise AK Parti ağırlık oluşturmuştur.

İlçenin ekonomik yapısını, birçok ailenin temel geçim kaynağı olan çay ziraatı oluşturmaktadır. Adeta ilçenin tarımsal yapısının temelini çay tarımı oluşturmuştur. Bunun dışında fındık, çeşitli meyve sebze gibi ürünler yetiştirilmektedir. Son yıllarda ilçede devletin de desteklediği kivi üretimi yapılmaktadır. 1945 yılında üretimine başlanılan çay ve buna bağlı olarak ilerleyen yıllarda kurulan sanayi tesisleri Of ekonomisinin belkemiğidir. Fakat genel olarak Of'ta geçim kaynakları sınırlıdır ve bu nedenle dışarıya göç engellenememiştir.

İlçede tarım dışında çoğunluğu büyükbaş olmak üzere hayvancılık da yapılmaktadır. Fakat hayvancılığın ilçeye ekonomik manada önemli bir getirisi olduğunu söylemek güçtür. İlçe genelinde ekonomik geliri arttırmak için seracılık ve arıcılık da desteklenmektedir. Of'un tarımı çaya dayandığı için burada kurulan sanayi de ağırlıklı olarak çay etrafında şekillenmiştir.

Kara ve deniz ulaşım bağlantıları olan Of, ticari faaliyetlerdeki değişim, modern bir limandan yoksun olmak gibi nedenlerle zamanla iskele olma özelliğini kaybetmiştir. Günümüzde ilçeye sadece karayolu ile ulaşım sağlanmaktadır.

Extend Abstract

The district of Of, which is affiliated to Trabzon, and which was founded as a trade colony and dates back to ancient times, is the largest district of the coastal region between Trabzon and Rize provinces. The district, which has trained many clergymen, is also known by the concept of "Ofllu Hodja". The great resistance in Baltacı Creek against the Russian occupation is another factor that makes the name "Of" stand out. The most important changes made in the administrative structure of the district, which was connected to the Lazistan sanjak for a short time in 1890-1891 and later included in the Trabzon Province Central Sanjak, were the separation of Çaykara in 1948 and Hayrat in 1990 as a district.

Although there were fundamental changes in the social life of the district of Of during the Republican Period, it took a long time to solve many problems. While the construction plans and public works activities drew attention, the progress in the infrastructure was quite slow. By the 1950s, in the district where there was not even a fire department, most of the villages were not supplied with water, and the electricity problem had not been solved yet even in the Merkez District. Significant developments in communication were only seen after 1980. Epidemics posed a major problem in the district. Until the 1950s, malaria and tuberculosis were common diseases. Despite the disease problems, a health center was built in the district only in 1952. In 1997, Of State Hospital was put into service. In the natural disasters that occurred in the district in 1929, 1953 and 1973, there were loss of life and property. Of is one of the most problematic districts of Trabzon in terms of public order. Blood feuds are common as well as crimes such as murder, extortion, wounding, and possession of a weapon. Between 1960-80, the right-left events had reflections here as well. Another common situation is traffic accidents. On the other hand, apart from the national and religious holidays, the celebration of the liberation day of the district, which is held on February 28, is quite colorful. For the development and improvement of the district, the prominent figures of the district made an effort and were primarily engaged in association activities. The district could not show sufficient development in terms of sports activities. It is known that young people from Of compete among themselves as amateurs in swimming, wrestling and volleyball. The first sport that comes to mind when talking about sports in Of, as in Trabzon, is football.

Cultural developments in the district of Of have been shaped around education. In Of, where many institutions such as madrasahs, mosques, masjids and lodges were located before the Republic, modern education began with the Republic. In this process, institutions such as primary school, secondary school, high school and public library were established in the district. Activities on public education in Of have been continuing from the Republic to the present without any interruption. There was no significant development in the press life of the district until the 2000s, except for the newspaper "Yeni Of", which was published by Hasan Tahsin Saralioğlu in 1949. Newspapers named "Kuzey Anadolu" in 2002, "Of Havadis" on September 12, 2007, and "Of'un Nabzı" on April 6, 2011 were published. The cultural associations established in the district started to operate mostly to support students and youth who

did not have any financial opportunities. Cinema and theater in Of developed under the leadership of the Community Center before 1950.

Economic developments in the district have been shaped around agriculture, animal husbandry, and "tea" agriculture especially after the 1960s. Activities such as beekeeping and fishing are also prominent. Copper mine is common. As industrial facilities, carpentry workshops, tea factories and small industrial sites were established. Although commercial activities came to the fore, means of existence were insufficient and therefore migration could not be prevented.

Kaynakça

1. Arşiv

1.1. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.18.1.2/91.44.10.

1.2. Of Belediyesi Arşivi (OBA)

OBA, "Nafia vekâleti Of ilçesi şehir planı ile ilgili yazı", 28.8.1957.

OBA, "Of belediyesi imar planı raporu", 06.05.1955.

OBA, "Of belediyesi, sinema binası yıkımı kabul tutanağı", 10.11.1988.

Of belediye encümeni, 30.09.1987.

Of belediyesi meclis karar tutanağı, 7.12.1992.

Of belediyesi meclis tutanağı, 13.6.1967.

Of belediyesi meclis tutanağı, 16.7.1993.

Of belediyesi meclis tutanağı, Karar No: 23, 20.10.1993.

Of belediyesi meclis tutanakları, 01.06.1992-01.06.1993.

Of belediye başkanlığı, 27.7.1953.

1.3. İller Bankası Arşivi (İBA)

İBA, "Of ilçesinin şehir planı çalışması", 26.3.1953.

2. Resmi Belgeler

2.1. Resmi Gazete

Resmi Gazete, Sayı: 17015, 12.6.1980.

Resmi Gazete, Sayı: 15226, 4.10.1975.

2.2. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)

DİE, 1927 Umumi nüfus sayımı, Ankara 1928.

DİE, 1985 Genel nüfus sayımı Trabzon ili (nüfusun sosyal ve ekonomik nitelikleri), Ankara.

DİE, 1990 Genel nüfus sayımı Trabzon ili, Ankara.

DİE, 2000 Genel nüfus sayımı Trabzon ili (nüfusun sosyal ve ekonomik nitelikleri), Ankara, 2002.

DİE, 1985, 1990, 2000 Genel nüfus sayımı Trabzon ili.

DİE, 2 Haziran 1968 mahalli seçimler sonuçları, Ankara.

DİE, 9 Aralık 1973 mahalli seçimler sonuçları (il genel meclisi üyeleri, belediye başkanı, belediye meclisi üyeleri seçimleri), Ankara.

DİE, Mahalli idare seçim sonuçları, 27.03.1994.

DİE, Milli eğitim istatistikleri orta öğretim (1953-1960), Ankara 1963.

DİGM, İlköğretim istatistikleri (1951-1952), Ankara 1953.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü (BİGD), 20 İlkteşrin (Ekim) 1935 genel nüfus sayımı Trabzon vilayeti kat'î ve mufassal neticeler, Sayı: 75, C. 54, Mehmet İhsan Basımevi Ankara 1937.

3. Süreli Yayınlar

Demokrat Çaykara, 27.5.1959;

Halk, 3.07.1951; 16.2.1943; 2.11.1946; 22.3.1946; 26.4.1946; 18.10.1950; 24.7.1942; 6.4.1945; 27.2.1945; 8.10.1944; 6.4.1945.

Hizmet, 24.5.1958.

İleri, 27.11.1975; 27.7.1970; 28.7.1970; 4.6.1971; 14.10.1966; 5.10.1976; 7.8.1978; 3.2.1968; 9.5.1981; 22.2.1982; 5.7.1982; 20.8.1982; 17.5.1983; 1.5. 1984; 4.5.1984; 8.6.1981; 16.6.1981; 2.10.1984; 29.9.1970; 26.2.1969.

Karadeniz, 13.7.1994; 1.2.1981; 8.3.1981; 16.2.1981; 23.12.1993; 12.2.1993.

Kuzey Haber, 10.4.1987; 25.4.1987; 9.11.1985; 8.2.1985; 21.12.1985; 10.6.1989; 3.10.1988.

Ses, 10.9.1958.

Trabzon Haber, 10.7.2002.

Trabzon, 24.12.1948.

Yeni Of, 20.3.1952; 21.1.1954; 14.10.1954; 11.12.1958; 19.8.1952; 29.10.1953; 5.3.1953.

Yeni yol, 18.12.1951; 12.11.1953; 20.11.1958; 1.1.1959; 29.10.1959; 25.12.1958.

4. Telif-Tetkik Eserler

1967, 1973, 1987 Trabzon il yıllıkları.

Albayrak H. (2008). *Oflu Hoca kavramını oluşturan din adamları*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.

Albayrak, H. (1986). *Of ve Çaykara*, C. 1. Ankara: Cantekin Matbaası.

Albayrak, H. (2004). *1.Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of direnişi*. İstanbul: Yesevi Yayıncılık.

Arslan, Z. (2011). *Demokrat Parti dönemi Trabzon (1950-60)*. Doktora Tezi. Trabzon: KTU Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aslan, Z. (2015). Cumhuriyet döneminde Of ilçesinin idari yapısı ve nüfusu (1923-2015). *Türk İdare Dergisi*, 480, 11-38.

Başkaya, M. (2015). 1929 Of-Sürmene felaketi ve bölgeye etkileri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S 18, 177-196.

Bayoğlu, A. (2000). *Of kazası'nın siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik tarihi*. Denizli.

Doğanay, S. (2006). *Şehir coğrafyası açısından bir araştırma Of*. Erzurum: Aktif Yayınevi.

Emiroğlu, K. (1995). *Trabzon vilayeti salnamesi 1872, 1873, 1892*. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı.

Emiroğlu, K. (1995). *Trabzon vilayeti salnamesi 1869*, C. 1. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı.

Trabzon Valiliği. (ts.). *Trabzon*. 2.baskı. Trabzon: Cem Ofset.

Umur, H. (1949). *Of ve Of Muharebeleri*. İstanbul: Güven Basımevi.

Umur, H. (1951). *Of tarihi vesikalar ve fermanlar*. İstanbul: Güven Basımevi.

5. İnternet

<https://www.of.bel.tr/yer/hastane/60/of-devlet-hastanesi>, Erişim: 27.9.2021

<https://ofd.h.saglik.gov.tr/TR,188731/tarihcemiz.html>, Erişim: 20.9.2021.

Of Ticaret ve Sanayi Odası, *Of İlçe Raporu*, <https://www.oftso.org.tr/yd/22/of-ilce-raporu>, Erişim: 30.03.2023.

Of Spor Kulübü Tüzüğü, <https://www.ofspor.org.tr/t%C3%BCz%C3%BCk>, Erişim: 30.03.2023.

<https://ofsoalibulutlilokulu.meb.k12.tr/>, Erişim: 30.03.2023.

<https://iyio.meb.k12.tr/>, Erişim: 30.03.2023.

<http://www.ofhavadis.com/of/ofun-nabzi-gazetesi-yayin-hayatina-basladi-h163.html>, 30.03.2023.

<https://www.of.bel.tr/yer/egitim/71/ktu-of-teknik-egitim-fakultesi/>, Erişim: 30.03.2023.